

महोदय-टीका-

महोदय-टीका-

महोदय

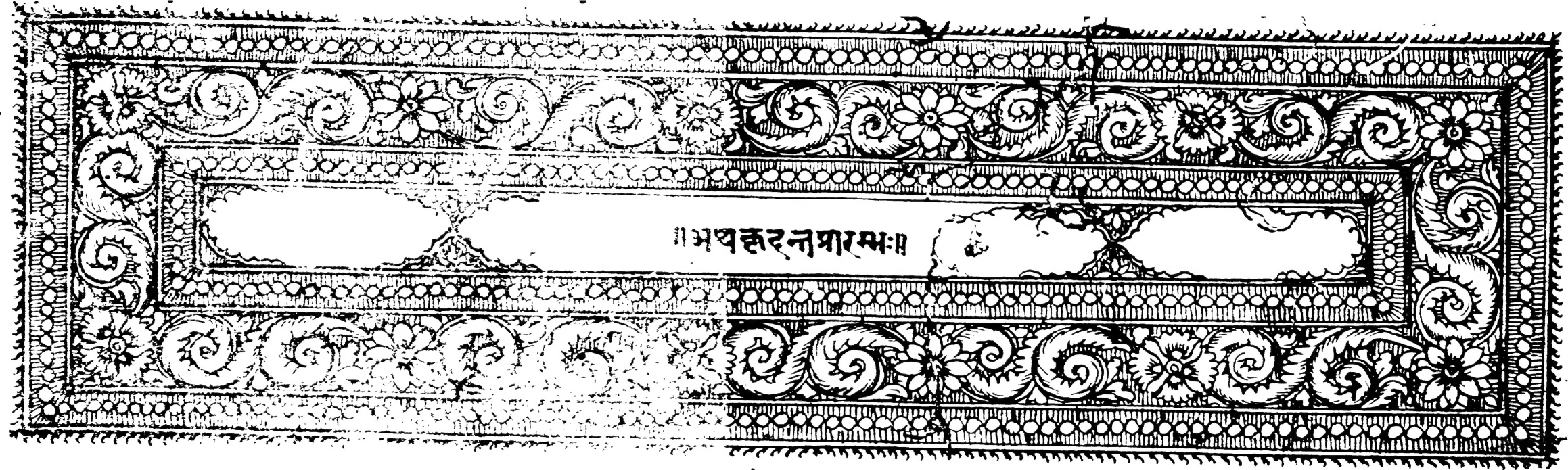
Benares
Sampat 1928

महोदय

महोदय-टीका-

महोदय-टीका-

॥ भयहृदनशारम्भः ॥

न. बो. क. श्रीगणेशाय नमः श्रीमते रामानुजाय नमः समस्तजगतामीशे जगदानंदकारके जगतीजनकौवदेवावतीपरमेश्वरौ कुरुतिति तिङ् न प्रत्ययस्य कृतं संज्ञाकर
 १ एतत् कृतं तिङ् ज्ञानाधीनज्ञानत्वात् तिङ् निरूपणं नंतरमेव कृतं निरूपणमुचितमिति तिङ् न प्रत्ययस्य कृतो निरूपयितुमाह धातोः ननु तिङ् निरूपणत्वात् प्रागेव स्प
 शोः नुदके किं नू अतिगृह्यगिन्यादिना किं नादिनिरूपणं कृतमिति कथमियं भवदुक्तसंगतिः संगच्छते इति चेत् अत्राहुः किं नादिनिरूपणस्य तत्र प्रासंगिक
 त्वात् प्राधान्येन च कृतामत्रैव निरूपणान्नोक्तं शंकावकाश इति यद्यपि धातोरेकाचो हलादेरिति सूत्राद्धातोरेत्यनुवर्तते एव तथापि आर्द्धधातुकसंज्ञा
 या आश्रितशब्दव्यापारत्वलाभाय पुनर्धातोरिति ग्रहणं कृतम् अन्यथा आर्द्धधातुकं शेषद्वयने मितिङ् शिद्धि न्नस्य धातोर्विहितप्रत्ययमात्रस्यार्द्धधातुकसंज्ञा
 यालुभ्यां प्रभ्यामिच्छाद्राविडु एते स्यातां धातोर्विहितत्वेन न्यासादेरार्द्धधातुकत्वात् पुनर्धातुग्रहणे कृते तु तत्र व्यादय इव धातोरेत्येवमविधानाज्जाभादे
 र्द्धधातुकत्वेनेति दिक् प्राग्लादेशात् त्वधिकार इति प्रश्नो अयुक्ते इत्याशयेनाह आनृतीयसमाप्तेरिति तृतीयाध्यायसमाप्तिपर्यंतमित्यर्थः प्राग्लादेशा

ॐ श्रीगणेशाय नमः धातोः ॥ ३ ॥ १८ ॥ आनृतीयसमाप्तेरधिकारोऽयं न धातुप्रत्ययसंज्ञासमीक्ष्यम् ॥ कुरुतितिङ् ॥ ३ ॥ १८ ॥

इति पक्षे तु तिङ् शित्त्वावर्द्धधातुकमित्यत्र धातोरेत्यधिकाराभावात् शित्प्रत्ययमात्रस्य सार्द्धधातुकत्वेन न सोपि सार्द्धधातुकत्वे सर्वधातुकमपि दिति तिङ् ले
 चहरीनित्वादीर्षादिनातिगुणः स्यादिति ज्ञेयम् स्यादेतत् धातोर्लकारे सति तस्मिन् रतो नित्यत्वात् कृष्यतीत्यादौ प्रथमस्य प्रत्ययप्रवृत्तौ तिवाद्यप्रसंगः यत्र
 तु तिवाद्यश्रयो विकरणसूत्रैव व्यवधानाभावाद्भवतीत्यादौ तिवादयः स्युरिति चेत् मैवम् विकरणश्रयो नियमावलीया मिति स्वीकारात् अथवा विहित
 विशेषणश्रयणेन धातोर्विहितस्य लटोतिव्याख्यानादिप्रसिद्धेः न चैवं विहितविशेष एव श्रयणविहितत्वमभ्यस्त्याद्धातोर्विहितस्य लटः शब्दिक
 रणव्यवयेपि विहो लटो वेति एलादयः स्युरिति चेत् अत्र हरस्तः धातुना अत्र विहितं विशेष्यते विहितत्वात् न तर्कमिति तत्राचार्यमर्थः संयद्यते
 धातोर्विहितस्य विदोः नंतरस्य लटो एलादय इत्यभ्युपगमात् वेत्तेरेव विहितस्य लटो एलादयो भवन्ति ननु विदतेर्लट इति दिक् विधेयानिर्देश

स्वरितत्वाच्चाधिकारसूत्रमिदमित्याह अधिकारोऽयमिति तत्रोपपदमित्यादि एतेन कृतसंज्ञोपपदसंज्ञायेरिह विध्यमसौष्ठवाय द्वितीयो धात्वधि-
 कार आवश्यकरति धर्मितम् अयं भावः यदि द्वितीय धात्वधिकारेन स्यात्तत्तत्पूर्व धात्वधिकारेऽपि कृत्यपदसंज्ञाताम् इष्टापत्तौ तस्य मीनिर्दिष्टमात्रस्यो-
 पपदत्वेन चित्तु दीत्यादौ लुङ् नोऽप्यपदेऽस्ति नित्येव मनिष्ठाः यः प्रसज्यततिङ् न धात्वधिकारप्रत्ययस्य कृतसंज्ञायां किरिष्यतीत्यादौ स्य प्रत्ययस्य कृत्वेन कृतमिदं
 निष्ठातिगदिकत्वाद्दौत्सर्गिकमेकवचनमिति सर्वसमतत्वेन सुप्रत्ययप्रसंगाच्च तस्मादधिकारविशेषेऽत्र न योऽस्ति सत्योर्विधानार्थमयमधिकार इति ॥ ३६ ॥
 वासरूपोऽस्त्रियाम् अपवादेन नित्यं वाधेयमेकचिदुत्सर्गस्यापि प्रवृत्त्यर्थमिदं सूत्रम् अतएव चायत् न ह लोरायदित्याद्यपवादविषये तव्यदादयोऽपि
 उच्येते भव्यं भवितव्यम् कार्यं कर्तव्यं करणीयमवाच्यम् वक्तव्यमित्यादि परिभाषेति अधिकारसूत्रमिति स्वीकृतं तु स्यादधिकारेण विच्छेदद्वयसंज्ञा प्रकृत्या
 आमित्वा मुक्ते आस्यते मोक्तुमित्यादिरूपाणि न सिद्ध्यन्ति रहिभोजनार्थत्वादासनस्य पूर्वकालतागम्यत्वेऽप्यस्य भवितुमर्थाधिकारसंज्ञावेभवतिलकारोपितत्रैवेति
 वाः सरूपोऽस्त्रियाम् ३१ ॥ ३६ ॥ परिभाषेयं अस्मिन् धात्वधिकारेऽसरूपोऽपवादप्रत्ययः उत्सर्गस्य वाधको वा स्यात् स्यादधिकारोक्तं विना ॥
 समानविषयत्वाद्भेदोर्वाध्यवाधकभावः स्यात् किं विवेकं तत्राह उत्सर्गः सचादि फलत्वेन न वाध्यत न चेष्टापत्तिः रकारादीनि नामानि नृएव तोममपार्वतीत्यादि
 प्रयोगविशेषात् अमुमेवार्थं मनसि निधाय हरदत्तादिभिः परिभाषेयमित्युक्तम् एतेन शकिलिङ् चेति ज्ञापकाद्वासरूपविधेरनित्यत्वेन स्यादधिकारादुत्तरेषु कृत-
 ल्युत्तमुन्वलयेषु वासरूपविधिर्न स्तीति सिद्धान्तः संगठन इति दिक् वासरूपस्य त्रासरूप इति चेद्दोऽन्यथा लाघवे विशेषाभावेनासन्देहाय सरूपो वेति त्रया-
 दित्याशयेनाह असरूप इति असरूप इति किम् कर्मण्यण उत्सर्ग आनो नुपसर्ग इत्यपवादः सन्तुत्सर्गस्य नित्यं वाधको यथा स्यात् गोदः कवलदः न च कृतस्य
 सरूपग्रहणे अणकयोरप्यसरूपत्वाच्च सिद्धिरिति वाच्यम् नानुबन्धकृतमसारूप्यमिति सिद्धेनाह अस्त्रियामित्यत्र स्त्री शब्दः स्वयं ते स्वरितेन चाधिकारव-
 मिति प्रित्याशयेनाह स्यादधिकारोक्तं विनेति तेन स्त्रियां नित्युत्सर्गमप्रत्ययादित्यपवादो नित्यं वाधते चिकीर्षा जिहीर्षान्वस्त्रियामित्यत्र स्त्री शब्दस्य स्वरितत्वं

मि. कौ. टी. क. २ प्रतिज्ञायस्वरितेनाधिकारावगतिरित्यादिव्याख्यामिहाप्रसिद्धमभिधेयायां वासरूपविधिर्नेतिस्त्रियामित्येवंशब्दमुच्चार्यविहिते वासरूपविधिर्नेतिवाच्याख्या
यतामितिचेत् अत्राहुः स्त्रियां वाच्यास्त्रिमितियसलव्यसलवितयेतियतोविषयेतव्योनस्यातप्योरपिरहस्त्रीवाचकत्वात्स्त्रियामिति शब्देच्चारणपक्षे तु
व्यावक्रोशीव्यवक्रुष्टिरितिकर्मव्यतिहारेणोविषयेक्तिनस्यात् हयोरपिस्त्रियामित्युच्चार्यविधानात् ततश्चस्यधिकारोक्तंविनेतिव्याख्येवव्यापसीतिदि
कथं ॥ कथाः अत्रप्रत्ययद्वयविकल्परूपधिकारणीष्वसिद्धेर्वहुवचनमनुक्तप्रत्ययसमुच्चयार्थे तेनकेलिमरादयोत्तापकसिद्धादतिनोपसंख्येयारत्याहुः

कृत्याः ॥ ३५ ॥ अधिकारोऽयं एतुल्यप्राक् कर्त्तरि कृत्य कृत्यत्ययः कर्त्तरि स्यादिति प्राप्ते तयोरेव कृत्यत्तत्त्वलथाः ॥ ३४ ॥ १०॥ एतेभाव
कर्मणोरेवस्त्वुन तव्यन्नव्यानीयराः ॥ ३५ ॥ अत्राहोरेतेप्रत्ययाः स्युः ॥ तकाररेफौसंस्थौ ॥ एधितव्यमाएधनीयन्वयाभावेऔत्सर्गिकमे
कत्रचनंक्तीवत्वच्चेतव्यश्चयनीयोवाधर्मस्त्वयावसेत्तव्यत्कर्त्तरिणिच् ॥ वसतीमिवास्तव्यः ॥ केलिमरउपसंख्यानमापचेलिमामा
यापक्त्याः ॥ भिदेलिमाः सरलाः ॥ भेत्तव्याः ॥ कर्मणिप्रत्ययः ॥ वृत्तिकारस्तु कर्मकर्त्तरिचोक्तेर्मिहैवहातद्वाप्यविरुद्धम् ॥ कृत्यचः ॥ १०॥ १२
उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्याचउत्तरस्वरुतस्यनस्यणत्वेत्यात् प्रयाणीयमा अचः किम्प्रमम् ॥ निर्विलस्योपसंख्यानमा अचः परत्वाभा
वान्नकारेणव्यवधानाच्चाप्राप्तेवचनमा परस्यणत्वं पूर्वस्यस्यत्वं निर्विलसः ॥ लेर्विभाषा ॥ १० ॥ ३० ॥ उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्यण्यन्ता
दिहितोयः कृततत्त्वस्यनस्यणोवास्यात् प्रयाणीयां प्रयापनीयां विहितविशेषणं किं ॥ यथावधानेयथास्यात् ॥ ॥ ॥

एतुलः प्रागिति एतुलत्वावित्यतः प्रागित्यर्थः रोगाख्याया एतुलत्वहृलमितिनाऽवधिः प्रत्यासत्तिन्यायात् अत्राधिविशेषज्ञापकत्वं हे कृत्यत्तच्चश्चेत्यत्रकृत्य
नृथकर्त्तृचोग्रहणमेव नचैवंचोक्तंन्यत्वेपि एतुलः कृत्यत्वंदुर्वारस्यादिष्टापत्तौतुतयोरेवेतिभावकर्मणोरेवएतुलस्याननुकर्त्तरीतिवाच्यम् भाव्येएव
एतुलः कृत्यत्वमाशंकायोगापेक्षं योयकमिति सिद्धंति तच्चात् वृत्तिकारस्तुसन्नेप्राक् एतुल इतिप्रचिह्नः तयोरेवतच्छब्देनभावकर्मणीपरामृश्येतेएव

कारणकर्तृयोपायवच्छेदादस्य दहभावकर्मणो विवृतिरिति यद्यप्येतत्तत्र कौडियन्यायेनैव लभ्यते तथापि यथा प्रतिपत्त्यर्थमेव कार इत्येके तन्व्यायस्यानि
त्यवच्छिन्नार्थमित्यन्ये स्वार्थमिति तत्र कारणित्वमिति स्वरितत्वात्थः रेफस्तु उपोत्तममिति मध्ये दास्यते कृत्यचः उपसर्गोदित्यनुवर्तते रवाभ्या
मिति च तत्र तात्पर्यात्तत्र मिति ह उपसर्गस्यादिति कृत्यस्य न स्येति अचउत्तरस्य तस्य कर्त्तृविशेषणत्वे तु प्रयाषणमित्याहो न स्यादिति भा
वः प्रमद इति दुमहोऽप्युद्धो ओदितं श्वेति निष्ठा नत्वं तस्मात्सिद्धत्वात् स्कारितिसलोपः चोः कुः निर्विण्णस्यति विदेः कृत्यस्य र्वाभ्यामिति नत्वं पूर्वस्य च प्रयाप
णीयमिति या प्रायणेति च अति हीति पुक् ल्ये निर्विण्णलोपः ॥ प्रयापमाणमिति यातेर्णचिपुके एतस्य धातुत्वे न वर्तमाने कर्मणि लटि लङ् शान
च तस्यां शत्वे न तिङ् शिदितिसावधातुकत्वे सार्वधातुके यगित्यनेन यकि कृतेणे रनिर्विण्णलोपे आत्ते मुगिति मुगागमेण च सिध्यति रूपम् विहित
प्रयाप्यमाणस्य र्वाभ्यामिति त्वेद उपसर्गत्वत्तिसक्तं मां दृष्यात् दृष्यायनां हलश्चेजुपधात्तात्पर्यं ३३ हलादेरिजुपधात्तत्वात् परस्य
लोकात्मात्मा प्रकोपणीयं प्रकोपनीयमा हलः किमा प्रोहणीयमा रजुपधात्किमा प्रवदणीयमा रजादेः सनुमः ॥ ३३ ॥ सनुमश्चेद्
वतितर्हि रजादेर्हलनादिति होयः कृत्यस्य र्वाभ्यामिति दृष्यात्मा रजादेः किमा मगिसमर्थयो प्रमदनीयमा ॥ विशेषणकरणे तु यकाव्यवधा
नेन एतत्तत्परत्वाभावात् न सिध्यति तत्राह व्यर्थं यथातिभवं व्यर्थमिति वाच्यम् रवाभ्यां परस्य न स्येति शेषे तस्मादिति निर्दिष्टपरिभाषया प्रापितस्याव्यवधानस्य रा
माणमित्यादिसिद्धये वायेपातियोगात्तत्राह न वाधेति आदर्शेनेत्यादावतिप्रसंगे प्राप्ते अष्टकुत्वादि तन्वो नियमार्थः आङ्ग्रहणं तु पदव्यवायेपीति निबन्धनाधितुमिति स्थित
म् त्वेर्वाभावे तत्र तु एतत्तत्तोरव्यवधानस्याप्राप्त्या क्रयमद्वैतं निवार्येति भावः हलश्चे रजुपधस्य हलं नत्वा व्यभिचाराद् हल इत्यनेन तदास्त्विह लस्य तदस्याह हलादेरिति प्रा
कोपणीयमिति कपकोधे प्रोहणीयमिति हलवितर्के अत्र कृत्यच इति नियमे वलत्वं एवं प्रवणीयमित्येतादिवपवीजसंज्ञाने रजादेः सनुमः कृत्यच इत्येव सिद्धे नियमार्थे र
मित्याह सनुमश्चेदित्यादि र्दह हल इत्यनुवर्तते तदपरं नत्वा र्वाभ्यामिति परम रजादेर्हलादित्वा सभवात्तदाह हलमादिति विहित इति यदि नुविहितविशेषणं न व्याख्यायत तर्हि नियमा

ह.
सि. कौ.
टी. न.
३

लभ्येतनिप्रताद्विहितस्यपि कृत्यनकारेण लोपेति हलं नात्यरत्वेननेविभाषेति विकल्पं वाधितुं विधेः संभवात् इष्टापत्तौ तु अणिजंतप्रकृतिकानीयप्र
त्ययान्तैरेखणीयमित्याद्युदाहरणं न स्यात् किंतु एजंतमि कृतिकमेवोदाहरणं स्यात् किंच अस्य सूत्रस्य नियमार्थत्वाभावात् भगमीयमित्यत्र कृत्यचरत्वेन
एतत् स्यात् अतो विहित विशेषणमर्थस्वीकार्यमिति हि कृन्नेवमपि नियमार्थतानयुज्यते अन्वयमिति त्रविध्यर्थत्वसंभवात् नुस्कारेण व्यवधानात् कृ
नुमग्रहणमनुस्वारोपलक्ष्यम् अदुक्वाडितिसूत्रेणैवं तेननेहा प्रेम्भं इह तु स्यादेवा प्रोम्भणमावा निंसनिह निन्नामा ८। ४। ३३॥ ए
वानस्य एव स्यात् कृतियरो प्रणिंसितस्य प्रणिंसितव्यं नभाभूकमिगमि व्यायी वेणामा ८। ४। ३४॥ एभ्यः कृन्स्य एो ना प्रभा नी
यां प्रभवनीयमभ्युज एवेह ग्रहणमिष्यते पूरु प्रयवणी यः प्रिमः एय नभा दीनामुपसख्या नम॥ प्रभापनीयां स्व शात्रः शस्ययो वेत्युक्तं ए
त्वप्रकुरणेपरितोध्य यत्तस्यासिद्धत्वेन शकौरव्यवधानान् एतत् प्रख्यानीयां कृत्यत्युदोवहुलमा ३। ३। १३॥ स्नान्यनेन स्नानीयचूर्ण
मा दीयते स्नेदानीयो विप्रः अचोयता ३। ३। १४॥ अजनाही तोर्यस्या ता चेया जेया अजप्रकुरणे शक्यमकर्तुमा योगविभागो व्यवमात
व्यसिद्धिष्वयतोपि सुपठत्वात् ईद्यति यतिपरे भांत इत्या ता गुणः देया ग्लेया तकि शसि चति यतिजनिभ्यो यद्यच्चः ॥ तक् शस्या चत्यं
यत्तु जन्म जनेर्यहिधिः स्वार्थः एयतापि स्या सिद्धे ॥ नच वृद्धिप्रसङ्गः जनिवध्योश्चेति निवेधात् हनो वा यद्वधश्च वक्तव्यः ॥ वध्यः ॥ प
सेवेत्यमा लो एयता चात्यः ॥ योरदुपधात् ३। ३। १५॥ पवर्गान्तादुपधा चत्स्यात् एयतोऽयमाहः शस्य मा लभ्यमानानुवन्धकृतमसारूप्यं
अतो न एयता तव्य सुदुपधस्येव ॥ आडोयि ३। ३। १६॥ आडः परस्य लभेर्नुमस्या चादौ प्रत्ययेषु सिद्धे ॥ नुमि कृते दुपधत्वाभावात् स्यदेवा
त्यचरत्वेनाप्राप्तेरित्यत आह ॥ नुमग्रहणमिति अदुक्वाडितिसूत्रेणैव त्रायि नुमानुस्वारोपलक्ष्यते ॥ त्रिविध्यर्थत्वमिहेन शंकनीयमिति भावः प्रोम्भ
णमिति उं भपूरण इत्यस्माद्वावेत्युक्तेनिस कृत्यचरत्वेन नुवर्तनादाह कृतिपर इति एय नभा दीनामिति एय नस्य प्रकृत्यन्तेत्वादप्राप्तेवचनमहेरचडी

॥ ३३ ॥
॥ ३४ ॥
॥ १३ ॥
॥ १४ ॥
॥ १५ ॥
॥ १६ ॥

तिष्युदासनप्रकृतिग्रहणस्य चिकित्साग्रहणमिति ज्ञापनं तत्तद्विधमिति केचिदाहुः तद्रभसत् सापनं तु कुत्सं च विषयकमिति भाष्यादौ सिद्धं तितत्वात् अ
चोयत् धातोरिति वर्तते अत्राह च धातोर्विशेषणविशेषणेन तदंतविधिसुदाह अजंतादिति शक्यमकृतमिति अत्र केचिदग्रहणमजंतसुतपूर्वादपि य
थात्वादित्येवमर्थमपेक्षितं तदेव तस्य धित्यमित्यत्र यत्किं ते यतो नावदत्याद्युदात्तत्वं सिध्यति एत्यतिष्ठते तु स्तिरितमिति प्रसज्येत न च दित्सधित्सत्यत्र च हलो
रित्येतः सक्तिरेव नास्तीति वाच्यम् आह धातुकविवक्षा यामेव अतो लोपे कृते हलन्तत्वेन तत्संभवादित्याहुस्तदापाततः आह धातुके विवक्षिते यद्यतो लोपः
स्यात्तदा हीरसंभवे तु लोपसु आह धातुके पर एवोचितः अन्यथा परनिमित्तत्वाभावेन स्थानि चत्वाभावे गणयतीत्यादावुपधावृत्तिप्रसंगादिति भावः सुपठत्वाद
ति द्वये धातवोऽजंता हलन्तश्च तत्र हलन्तात् एतत्वं धीति परिशेषादजंतादेव यद्विष्यतीति भावः तन्निशसि त क हलने श मुहिंसायाम् च ते याचने
यत्तु केचिच्छंसीति तत्तु सापनं न दुपेक्ष्यम् इदं वदन्तु इहान्यतरतिसूत्राविरोधेन शंसेत्यत एव सूत्रकर्तव्यत्वात् हर्नावायदिति हनेर्कस्यान् यत्संनियोगेन वधादे
शसुनित्यएव यद्यपि वधमर्हतीति वध्य इति शीर्षच्छेदाद्यज्ञेयतो यदित्युक्तं वर्तमाने दंडादिभ्य इति वृद्धितेन यतापि सिध्यति तथाप्यसि वध्यो मुसलवध्य इति समासो न सि
ध्यतः कृतिऽव कर्तुं न शक्नुते इति सिध्यति न चासि वधमर्हतीति विग्रहकृतसमासादेव तद्धितोऽस्ति न वाच्यम् इदं दंडादिषु केवलस्य वधशब्दस्य पाठान्न त्ययविधौ तदंतवि
धेश्च प्रतिषेधात्सरेभेदाच्च असि वधशब्द इति हि सति तत्स्वरितमिति स्वरितः प्रसज्येत कृदंतेन समासे तु कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरणवध्यशब्द आद्युदात्तः अत ए
व वध्यशब्देन तद्धितोऽनेन सह सुसुपेति समास इति न वाच्यम् अंतोदात्तत्वं प्रसंगादिति दिक् धात्य इति ह नलोचि ल्लोरिति तत्वं हो हंतेरिति कुत्सं पो र दु
पधातुः पोः किम् याकम् अदुपधात्किम् औप्यम् तपरकृणं किम् आह व्याप्तौ आप्यम् नानुबंधेति अनुबंधानामनवयवत्वात् तत्कृतमसारूप्यं नाश्रीयते
एकंतत्त्वपक्षेपि ददाति दध्नात्तौ विभावेति विभावाग्रहणमलिंगान्नाश्रीयते अन्यथा अनुबंधकृत्तदसारूप्यादेव शविषयेण भावे व्यतीति किम् तेन विभावा
ग्रहणेन ततश्च पक्षद्वयेपिशब्दमित्यादौ एव न भवतीति भावः एतच्च ददातीत्यादिसूत्रे विभावाग्रहणमनुबंधानामनेकांतत्वपक्षे शविषयेण स्यात्तौ विभा

सि-कौ-
हि-त-
४

आकांतत्वपक्षेनुपपत्तिभावेति पक्षद्वयसाधारणविभागे ग्रहणं लिङ्गं मनोरमायामेकान्तत्व पक्षे एवोपपत्तिमिति तदनुसारेणोहायुक्तं अनेकांतत्वापक्षेत्वसाधार
णं लिङ्गमुदीचामाड-इति सूत्रेणो डेग्रहणं मेड-इत्यत्र तिस्रस्यपिड-कारणवन्धेतस्या नवयवत्वात् एजंतत्वमविहतमित्यादेच उपदेशरत्यात्वस्वीकारादिति
क-एयदेवेति तेन तत्स्वरितमिति स्वरितमिति आलम्ब्य इत्यत्र समासांतोदात्तत्वं बाधित्वा कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरणस्वरितान्तत्वं मिथ्यासिध्यतियतितुयतो ना
उपात्तशंसायामा ॥ ११६६॥ उपलभ्यः साधुः। सुतौ किमा उपलब्धं शक्य उपलभ्यः। शकिसहोश्च ॥ ३१८८॥ शक्यं। सुखा गदमदचरयम
श्चानुपसर्गो ॥ ३१९०॥ गद्यमासद्यः। चर्या। चरेण डि-चागुरौ। आचर्यो देशः। गन्तव्य इत्यर्थः। अगुरौ किमा आचार्यो गुरुः। यमेर्नियमा
र्थस्य सप्तम्यस्य नामाभूदिति। त्रयाम्यमा निपूर्वात्स्या देवातेनेतत्र भवेद्विनियम्यमिति वार्तिकप्रयोगान्ता एतेनानियम्यस्य नायुक्तिः। तया।
नियम्या ननु दिक् चक्षुष्यादिव्याख्यातमानियमेसाधुरिति वा। अवद्यप्यवयवगर्ह्यपणितव्यानिरोधेषु ॥ ३१९१॥ वदेन्नेत्रि उपपदे
वदः सुषीनियतत्वके प्राप्तायोर्य देवस्यैव मर्त्यामेवेत्युभयार्थं निपातनमा अवद्यस्याप्यमगत्वेति किमा अनृद्यं गुरुनामा तद्धिनगत्वं वचना
नहंश्च। आत्मना मे गुरुनामनामासि कृपेण स चाश्रेयस्त्वामो न गृणीया ज्येष्ठापत्य कलत्रयोरिति स्मृतेः। पण्यगोः। व्यवहर्तव्येत्यर्थः। पाण्य
मन्यमा सुतुहमित्यर्थः। अनिरोधो प्रतिबन्धस्तस्मिन् विषये वृद्धेयता शतेन वर्ग्या कन्या। वृत्त्यान्या। वत्सं करणं ॥ ३१९२॥ वहन्येनेनेति व
त्सं शक्यं करणं डि-मा वात्सं। वेत्तव्यं। अर्थः स्वामिवैश्ययोः ॥ ३१९३॥ अगुतौ। अस्माद्यत् एतौ प्रवाहः। अर्थः स्वामीवैश्यो वा। अनयोः कि
कस्यापुदात्तत्वेनोत्तरपदवत्त्वं प्रसज्येत तच्चा निमित्तमिति भावः ॥ ॥ ३॥ उपात्तशंसायाम् यादौ प्रत्यये किं प्रकृति उपपूर्वात्स्वमेर्नमस्यात्प्रशंसायाम् सा चेदग
म्यमानतया विशेषणम्। धातुत्वं सुप्रतिरेव चेन्नस्य प्राप्तिर्यस्या ह्यप्राप्तिः प्रशंसाहेतुर्भवति नुदिहो दाहरणम्। नियतो तनु प्रत्युदाहरणम्। इहापियादौ प्रत्य
यविवक्षिते इत्यर्थो नुमिहो तस्य तिस्रस्तत्स्वरितत्वं भवति यतितुसत्तरपदाद्युदात्तत्वस्यान्तत्वात्तुस्वरविशेष्यमनालोच्य पोरवृषेधादितियतेमेव स्वीकृत्य

यतिपरे नुमिति व्याख्यातं तदा करिष्यामि धादुपेक्ष्यमित्याहुः ननु सगोभ्योऽप्युक्तं एतदप्युक्तं पवादः अनुपसर्गे किम् न नैव भेदः
र्यमिदं निगाद्य मिति श्रीहर्षयमरिति चोदयथादिष्यते नैव सिद्धेरिति भावः नियमे साधुरिति यमः समुपनिषु चेति वैकल्पिकेऽप्यन्ये कृते तत्र साधुरिति
हेतोर्दित्यर्थः यद्यपि अस्मिन् सहेतुत्वा नाकर्तारिवेत्यस्या प्रवृत्ते कर्तारितृतीयादुलंभात्थायित्वेति तेन निष्कर्षणत्वेन विषयात्तृतीयेति स्थितस्य गतिर्वोधा
के वल्यश्च तं कृतानि शब्देन समास इत्यपरे यद्यप्येव परिवेशणे मिदिति मतमाश्रित्य पर्यवसितं नियमयन्ति तादाविवमित्वं स्तौ कृत्य एयं नाद्यतु बोध्यः अथ
वासंज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् एतदेव वृद्धिर्न प्रवृत्तेति दिक् एवं च बार्तिकप्रयोगोऽप्यन्यथा सिद्ध इति तद्वलेन निपूर्वाद्यदिति कल्पनीयमिति भावः अनुद्यमि
ति अनवदे क्यवेव भवति यजादिवात्सं प्रसाधुं तुल्योपो नत्रः तस्मान्नुदचि व्यवहर्तव्येति यद्यपि यणितव्यशब्दोऽर्थद्वयसाधारणः तथापि निपातनस्य ह
रुद्वयार्थक्यवहर्तव्य एव निपातते उक्तं च निपातसाधनकालानां प्राप्स्यनियमस्य च अनुबंधविकाराणां रूढवर्थं च निपातनमिति अनुबंधविकाराणां
नियमस्य च प्राप्स्यनियमपूर्वत्वव्ययः शतेनेति शतशब्दोऽनियतपरः कन्याया वरणे वरयितुं नियमो नास्तीत्यर्थः वर्येति संभक्तव्येत्यर्थः वृद्धं संभक्तावित्यस्येदं
निपातनं नैव निपातनं धर्मस्यार्थस्य संभवादिनिभावः अनिरोधे चित्यस्यानुक्तौ वृत्तापेक्ष्यादिति च नयति वृत्तेति एतिसुशासित्यादिना वृत्तः क्वपि दहसूत्रे वचास्ये
निनिर्विभक्तिश्च निपातनं कदाचित् तत्र वर्णाशब्दोऽप्युक्तः नुक्कियते न त्वयं दंहे न जसंते न निर्देशः तेन वर्येति स्त्रिया मेव निपातते अस्त्रियां तु वृद्धः अहलोऽप्येत वा
र्याः अत्रिजः अत्रिजामपियत्तुमात्रे वरणे यत्वा निरोधोऽस्तीत्येवं तु नास्तीति एदिव भवति एतच्च वृत्तिकारमतं न चात्र एति स्त्विति क्वपि शं क्यः तत्र वृत्त एव ग्र
हणं न तु वृद्ध इति सिद्धं तान् भट्टिसुहृद्वा जसंतिर्देश इति मत्वा पुष्टिरोपियतं प्रायुक्तं सुग्रीवो मम वयोः साविति वास्यमिति वहनकर्मत्यर्थः ॥

[illegible]

[illegible]

क.
सि. कै.
टी. त.
६.

एतन्नुक्तमिति सत्यपि आंतरपदत्वे कालि जयैवभिरित्यादिविवसंप्रदायानुरोधेन कचिदवग्रहो नुक्रियते इत्यादितदशयः कृपित्वोत्थिति कृपसाम-
र्थ्यं च तीहिंसाग्रंथनयोः कस्यमिति कपेर्लत्वस्यासिद्धत्वात् कलुवर्णयोस्सावर्ण्यविधानाच्च कदुपधत्वम् इहः सुपठइति दीर्घपठतः सूत्रकृतस्त्वयमा-
शयः दीर्घनिर्देशः इदं इति प्रश्नेषार्थस्तत्र द्वितीयरकारो ये विभाषेत्यात्वबाधनार्थः अन्यथा ये विभाषे न स्यावकाशः स्वायते स्वयते इत्वस्यावकाशः यस्मि-
न पसे आत्वेनास्ति अत्र पसेतु उभयप्रसंगे परत्वादनुरंङ् त्वाच्चात्वे स्यात् ये विभाषे न च हिये इति विषयसप्तमी तथा च प्रकारादौ तु द्विस्थ एव प्राप्तमत्वमंत-
रंगम् ईकारस्तु क्यमासह विधानाद्द्विहिरंगं तथा चांतरंगस्यात्वस्य बाधनाय प्रश्नेषेण द्वितीयरकारविधिरावश्यक इति ई चेति दीर्घोच्चारणकृतमिति-
दीर्घप्रत्याचक्षणात् भाष्यकृतस्त्वयमाशयः इत्वमंतरंगपरनिमित्तमनपेक्षविधानात् क्यप्सुनियोगशिष्टं हितत् आत्वं तु वहिरंगं ये इति परसप्तम्याश्रय-
णान् एव च इत्वेनात्वविधौ स्यात् एवेति दीर्घो न पठनीय इह स्वपाठे मात्रालाघवमस्तीति तदनुरोधेन ये इति परसप्तम्याश्रयणमपि युक्तमिति स्यादेतत् ई चेति ह-
स्वादेशो भ्रुपगमेन स्यादेशस्य पूर्वणसह आहुणेन स्यासिद्धतया इह स्वस्य पितीति तु कस्यात् पत्वतुकोरसिद्धे इति यत्त्वतुकि चर्तव्ये एकादेशस्य स्यासिद्ध-
त्वस्वीकारात् अतो दीर्घ एव विधेय इति चेत् मैवम् यदांतपदाद्योरादेशोऽसिद्धे न त्वन्योपीति सिद्धांतात् अन्यथा वृत्ते च मित्यत्र डावाद्गुणस्यासिद्धतया
छे चेति ह स्वाश्रयो नित्यस्तु कस्यात् इव्यतेतु दीर्घान्यदांताद्वेति वैकल्पिक इति दिक् भूमीऽसंज्ञायामित्यसंज्ञाग्रहणसामर्थ्याद्वायेत्यत्र सूत्रांतरेण विक्षप-
नभाविष्यतीत्यत आह पुंसि चरितार्थ इति भाष्यानामसप्तम्या इत्यत्रेत्यर्थः तदनुवंधेति इभृन्नदत्यमेकानुबंधत्वात् विभर्त्ते क्येषाः प्रसंग इति भावः मृजेर्वि-
भाषा कदुपधत्वान्नित्यं क्यपि प्रासेऽयमारंभः च जीः यथा संख्यं नेह विवक्षितं तेन रक्तं रागादिति लिप्तेति कैयटहरदेत्सदिभिरुक्तं तदालोच्याह चस्य
॥ जस्य चेत्सादि धितिएयति च चस्य कुत्वं धितिएयति च जस्य कुत्वमिति विवेकः ॥

ननु किं दृष्टव्यं सारं कुरुं कुशं वरं रोहिणी इत्यमरं राजसूयं यदेति राजानं श्रीं लेनि रत्यो हो तथा दर्शनादिति भावः पुत्रं अमिव वदत्यस्य हृत्स्वंतत्वा
 सह निष्पत्तनां हीर्घं रतिनिपातनं च हृत्स्वं मपि तेनाधप हो अभ्यमेभादौ द्वितीयपक्षे ज्योतिष्मादौ च नातिप्रसंगः उक्तमिति तस्य परत्वाद्दृष्टि चेति हीर्घं
 यं कादीनाम्वा ३१५ पक्षे कुलं स्यात् न्यंकः नाधश्चेरित्युप्रत्ययः राजसूयसूर्यमृषो घृक्षकुप्ये कष्टपचाव्यथ्या ३१५ ११५॥ एते सप्तम्
 वन्तानि पातयेत् राजा सोतव्योऽभिषवहारानिष्यादयितव्यः यद्वा लतात्मकः सोमो राजसूयते कं द्यते चेति अधिकारोक्तमिपात
 नाहं हीर्घं राजसूयं अहं चादिः सरत्या काशे सूर्यः कर्तारि क्यमिपातनादुत्वा यद्वा यूपे रत्नं तु ददिः सुवतिकर्मणि लोके प्रेरयतीति क्ये रो
 दामृषोपपदाहरे कर्मणि नित्यं क्यया मृषो घमा विशेष्यनिघ्नोऽयं उक्ताय सौन्दर्यगुणमृषो घाः रोचते रुच्यः गुपे रादे कलस्वसंज्ञायां सुव
 से रजतमिन्नन्धनं क्यया गोप्यमन्यता कष्टे स्वयमेव पंचने कष्टपचाः कर्मकर्तारि शुद्धे तु कर्मणि कष्टपाक्याः नव्यथतेऽव्ययः मियोद्धौ नदे
 ३१५ ११५॥ भिदेरुक्तेष्वक्यया उक्तेर्हृत्स्वमिन्नति कुलमिषः उक्त्युदकमुद्यः नदे किं भेत्ता उज्जिता पुष्यसिद्धौ न सन्ने ३१५ ११६॥
 अधिकारोक्तमिपातयेत् पुष्यन्यस्मिन्नर्थः पुष्यः सिद्ध्यन्त्यस्मिन्सिध्यः विपूयकिनी यजित्या मुञ्जकल्कहलिषु ३१५ ११७॥ पुङ्नीज्जि
 भ्यः क्यया विपूयो मुञ्जः रज्जादिकरणयशोधयितव्य इत्यर्थः विनीयः कल्कः पिष्टौषधविशेष इत्यर्थः पापमिति वा जित्यो हलिः वले
 न सप्तव्य इत्यर्थः कष्टसमीकरणार्थं स्थूलकाष्ठम् अन्यतु विषयः विनेयम् जेयम् प्रत्यपि भ्यां ग्रहे ३१५ ११८॥ छन्दसीति वक्तव्यं प्रतिगृह्य
 रतिभावः नित्यं क्यचित् ते भवदः सुपिक्यपचेति यत्प्रत्ययोनेति भावः मियोद्धौ क्यविति कर्तारिति शेषः उध्यदति तोपदागमद्वोध्यभिषयोर्नामधेयसदृशवि
 चेष्टितमिति रघुः पुष्यसिद्धौ न सन्ने किं योषलं सेधनं अधिकारोक्त्युदपुष्यसिध्ययोः पर्यायत्वे पिस्वरूपपरत्वात् नूत्रे हृद्दः पुष्ये तु सिध्यति व्यावित्यमरः पापमि
 ति चेति तपो न कल्को ध्ययनेन कल्क इत्युपक्रम्यतान्येव भावोपहन्नाति कल्क इति भारते दर्शनात् कल्कः पापशये पापे दंभे विट्किट्टयो रयीनिको शास्त्रेति भावः

सं
सि.कौ.
टी.न.
७

वक्तव्यमिति वृत्तिरुक्तानुसूत्रेण सिद्धम् क्यपउहाहरणं तु छंदस्येव मत्तस्य न प्रतिगृह्यंतस्मान्नापि गृह्यम् लोकेत्विति एव देवेति भावः ॥ ॐ ॥ पदास्वैरि एष्वर्थेषु
ग्रहेः स्वस्यात् अवगृह्यमिति यस्य पदस्यावग्रहः क्रियते तत्तदम् अवग्रहो विच्छेदः अन्तरपदसंज्ञां सूचयितुं पाठकाले किंचित् कालमवसानं प्रगृह्यमिति
यस्य प्रग्रहस्तत्तदम् प्रग्रहस्तु प्रकृतिमावाच्येण च भावे परस्परमचोरसन्निकर्षः यस्य प्रगृह्यसंज्ञा विहिता तत्प्रगृह्यमिति वृत्तिः यद्यपि पदावयवस्य द्वित्व
नादेः प्रगृह्यसंज्ञा न तु दस्य तथाप्यवयवधर्मस्य समुदाये उपचारे बोध्यः अवगृह्य प्रगृह्यशब्दौ प्रातिशाख्यादिषु पदविशेषपरतया निरुद्धौ अस्वेरीति
पदास्वैरिवाह्यस्येषु च ॥ ३१ ॥ १८॥ अवगृह्यमा प्रगृह्यमप्यदमा अस्वेरी परतन्त्रः गृह्यकाः शुकाः पञ्चरादिवन्धनेन परतन्त्रीकृता इ
त्यर्थः ॥ वीत्याणां ग्रामगृह्यासेना ग्रामवहिर्भूतेत्यर्थः ॥ स्त्रीलिङ्गनिर्देशानुन्तुपसकयोर्ना पक्षे भवः पक्षद्विधादित्याद्यत् आर्यैर्गृह्यते आ
र्यैर्गृह्यत इत्यस्याश्रित इत्यर्थः ॥ विभाषा कृद्वचो ॥ ३१ ॥ १९॥ क्यप्याता कृत्या वृष्या पक्षोऽहलोप्यता ॥ ३१ ॥ २०॥ ऋवर्णानाहलना
च धातोर्गृह्यता कार्यमा वर्या युग्यश्च यत्र ॥ ३१ ॥ २१॥ यत्र स्वाहना युग्यो गौः ॥ अत्र क्यपकुत्वञ्च निपात्यते ॥ अमावस्य दन्यतरस्याम्
॥ ३१ ॥ २२॥ अमोपपदादसरधिकरणेण्यता वृद्धौ सत्यां पाक्षिको हस्वश्च निपात्यते ॥ अमासहवसन्तः स्याच्चन्द्राकौ अमावास्या ॥ अमावस्या
ऋहलोप्यता च जोरिति कुत्वा पाकां यातो सजेर्यद्वाच्यः ॥ ऋदुपधलक्षणस्य क्यपोपवादः ॥ पाणिभ्यां सृज्यते पाणिसर्ग्यस्ते समवपूर्वाच्चा
स्वनर्दरितुं शीलमस्य स्वैरीस्वतन्त्रः स्वादीरेरितोरिति वृद्धिः नत्रपूर्वस्तु अस्वेरीगृह्यकारिति अनुकम्पा ॥ ११॥ समवसर्ग्या ॥ नृकादेः ॥ ७३॥ १८॥ कादेर्हानोः कु
यामितिक न गृहासक्ताः पक्षिभ्याः छेकास्ते गृह्यकाश्च ते इत्यमरः ॥ विभाषा कृकरोतेः क्यप्याते वृषिस्तु ऋदुपधत्वा न्नित्यं प्राप्तेऽप्येकारं भः यत्र स्वाहनमिति पतत्यने
नैत्यर्थे दन्तीशसत्यादिना करणेन युग्यो गौरिति यद्यपि तद्वहतिरथ युगप्रासंगमिति तद्विजयतापि ददं सिध्यति नृपापिराप्यतं व्यावर्तयितुमिदं सूत्रं अन्यथा
हियोग्यो गौरिति स्यात् अन्यत्वाद्दुः युग्यो हस्तीति विहिद्वन्नावुदादतं तत्तद्वितेन न सिध्यति नहि हस्ती युगं वहति कृता तुं सिध्यति युज्यते संवध्यते ह्यसौ कु

आदिनेति ततश्चात्रैवैष्यर्थं केवनास्तीतिदिक् रद्वैसंन्यामिति तेनामावास्यायावेतिविहितसहितोहस्वपक्षेपिसिध्यति एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् यदितुयत्प्रत्य
 यानस्यैषाधिकं निपातनमित्याश्रयेततदायतामुक्तेऽधिकरणेण्यदेवतावतदुर्लभः अथापिवाहुलकात्त्रयेतएवमप्येवदंतमनूद्यविहितसहितोपदंतान्नस्या
 दितिदिक् अहलोः पंचम्यर्थेऽपि अहलिति अहलोर्नग्रहणं किन्तु अहलस्यहलासाहचर्यात्परं कार्यमिति निर्देशाद्रीडवंदेत्यादिभिर्गात्रं अहलोरित्येतदनुवर्त
 मानस्यधातोर्विशेषणं विशेषणं नंतदंतविधिसदेतदाह अहलान्तादिन्यादि अत्रेदमवधेयम् मूलधुस्तकेषु सर्वत्रविभाषाकृद्वोरित्यत्रपक्षेण्यत् भव

गर्ज्यमावार्तिककारस्तु चजोरिति सूत्रे निष्ठाया मनिट्प्रतिपूरयित्वानकादेरित्यादिप्रत्याचख्यौ तेन अजितर्जि प्रभृतीनां नकुलनिष्ठायां
 सेट्त्वात् युचुम्बुश्च प्रभृतीनां नकुलानुकादित्वेपिकुलं स्यादेव। सूत्रमनेतुयद्यपि विपरीतमप्राप्तं तथापि यत्रोत्तरं मुनीनाम्प्रामाण्यं अजिब्रज्योश्च
 १७३६॥ नकुलं समाजः परिब्राजः भुज्यन्तौ पाण्युपतापयोः १७३६॥ एतयोरेतौ निपातौ भुज्यतेनेनेति भुजः पाणिः हलश्चेति घञानु
 ब्रज्यस्मिन्निति युजः उपतापोरोगः पाण्युपतापयोः किं भोगः समुद्रः प्रयाजः अनुयाजौ यज्ञाङ्गे १७३६॥ एतौ निपातेनेयज्ञाङ्गे पञ्चप्रयो
 जाः त्रयोऽनुयाजाः यज्ञाङ्गे किमा प्रयागः अनुयागः वच्चेर्गौ १७३६॥ कुलं न्नावच्च्मागौ किं वं कं काष्ठं कुटिलीकृतमित्यर्थः ओ
 कउचके १७३६॥ उचेर्गुणकुलं निपात्येतेकेपरे ओकः शकुन्तवृषलो दगुपधलक्षणः कः घञासिद्धे अन्नोदात्तार्थमिदं।

तीतिवक्तुं अहलोर्ण्येदिति सूत्रं पठित्वा यश्चाद्गुणं च पत्रेऽमावस्यदन्यतरस्यामिति पठितम् मनोरमायां तसूत्रपाठक्रमेण युग्यं च पत्रे अमावस्यदन्यतर
 स्यामिति व्याख्याययश्चात् अहलोरिति सूत्रं व्याख्यातं तथैवात्रापि व्याख्यातमिति ॥ १७३६॥ गर्ज्यमिति गर्जशब्दे अहलोरिति एवमिति चजोरितिकुलं प्राप्तेयं निषेधः कु
 लं स्यादेवेति उदितोचेति कौयामिट् विकल्पाद्यस्य विभाषेति निष्ठाया मनिट्त्वादिति भावः विपरीतमिति सूत्रकारमते युचुम्बुश्च प्रभृतीनां नकुलानुकादेरितिकुलं नभव
 निवार्तिककार मनेतु निष्ठाया मनिट्त्वाच्चजोरितिकुलं भवतीति परस्परविरुद्धमित्यर्थः यथोत्तरमिति तथाचवार्तिकानुरोधेन कुलं स्वीकर्तव्यमिति भावः समाज इति

कृ. सि. को. टी. त. ८
 अजगतिसेपणयोरित्यस्माद्विचजोरितिकुले प्राप्तेऽयं निषेधः एवञ्जैरयिन्युज्जति उज्ज आर्जवे निपूर्वस्यास्यजस्यकुत्वाभावोदस्यचवक्वरोनिपात्यवे-
 चत्रासिद्धेइति उचसमवधिइत्यस्माद्विचजोरितिकुले लघुपधगुणे च ओकइतिरूपं सिध्यति परंतु त्रिन्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तमनिष्टस्यादिति भावः
 एय आवश्यकः ॥ १३६५ ॥ कुत्वा अवश्यपाच्यं यजयाचरुचप्रवचचैश्चा ॥ १३६६ ॥ एयेकुत्वा याज्यं याच्यं रोच्यं प्रवाच्यं ग्रन्थविशेषः । ऋचां अर्चं
 ऋदपधत्वेपि प्रतेव त्रापकास्यत् । त्यजेश्चात्याज्यं त्यजिपूजोश्चेति काशिका । तत्र पूजेर्ग्रहणं चिन्त्यमाष्यानुक्तत्वात् । एयत्प्रकरणे त्यजेरूपसंख्या
 नमिति हि भाष्यं । वचोऽशब्दसंज्ञायाम् ॥ १३६७ ॥ वाच्यं । शब्दाख्यायानुवाक्यं । प्रयोज्यनियोज्यौ शब्दार्थौ ॥ १३६८ ॥ प्रयोक्तुं शक्यः । प्रयोज्यनियोज्यौ
 मृत्योर्भोज्यभेदो ॥ १३६९ ॥ भोग्यमन्यत् । एयत्प्रकरणे लपिदमिभ्याश्चेति वक्तव्यम् ॥ लाप्यं । दमिर्धातुव्ययठितौपि वार्त्तिकवलात्सीकार्थः । दाभ्यः
 ओरिष्टं शक्यं ॥ १३७० ॥ उवर्णनाद्वातोर्त्यन्त्यादवश्यमावेधीन्यो लाप्यं । पाच्यं । आसुयुवपिरपिलपित्रपि च मश्चा ॥ १३७१ ॥ पुत्रा आसाच्यं यु
 मित्रलोपायमावाप्यं । राप्यं लाप्यं त्राप्यं चाप्यं । आनाप्योऽनित्यो ॥ १३७२ ॥ आङ्पूर्वान्नयते एयं दायादेशश्च निपात्यते । दक्षिणाग्निविशेष ए
 वेदम् । सहिगार्हपत्यादानीयतेऽनित्यश्च सततमप्रज्वलनात् । आनेयोऽन्यः । घटादिः । वैश्यकुलदेराजीतो दक्षिणाग्निश्च । प्रणय्योऽसम्मतौ ॥
 ॥ १३७३ ॥ सम्मतिः प्रीतिविषयी भवनङ्कर्मव्यापारः । तथा भोगेष्वादरोपि सम्मतिः । प्रणय्यश्चौरः । प्रीत्यनर्ह इत्यर्थः । प्रणय्योऽनेवासी विरक्त
 इत्यर्थः । प्रलोयोऽन्यः ॥ पाय्यसान्नाय्यनिकायधाय्यामानहविर्निवाससामिधेनीषु । ॥ १३७४ ॥ सीयते नेन पाय्यमानं । एयत्प्रात्वादेः यत्वञ्च ।
 आतोयुगितियुक् । सम्यङ् नीयते होमार्थमग्निम्वतीतिसान्नाय्यं हविर्विशेषः । एयं दायादेशः समो दीर्घश्च निपात्यते ॥ सीयतेऽस्मिन्वा न्यादिकं
 निकाय्यानिवासः । अधिकरणे एयत् । आपाधात्यदेः कत्वञ्च निपात्यते । धीयतेऽनया समिदिति धाय्या ऋक् ॥ १३७५ ॥ ॥ एय आवश्यक इति अवश्यं
 भावः ऋक् शकं मजोश्चादिना हुज्ज अव्ययानां भमात्रेऽलौपः अवश्यपाच्यमिति आवश्यकधमर्त्ययोरितिः कृत्याश्चित्येयत् । आवश्यकशब्दोऽन्येनानाद्यो

ननु प्रयोगार्थः तेनार्थप्रकरणदियस्येपितस्मिन् एतत्कुत्वाभावश्चभवति यथा अशोच्या न नशोच्यास्त्वमिति केचित्तु शोचितुमर्हाः शोच्याः नशोच्या अशौच्या इति
भगवद्गीतासिद्ध्या चक्षते तर्हि त्वम् अर्हे कस्य त्वं चश्चेति एतत्तु चोरोरितिकुत्वं प्रसंगात् चोरोरितिकुत्वं निष्ठाया मज्जि इति वार्तिकमते तु सस्यगेवेति दिक् च ज्ञे
यजदेवपूजादौ दुया च्या आ याम् रुचदीतौ प्रपूर्वो वचपरिभाषणे अचसु नौ ग्रंथविशेष इति तथा च संज्ञेयमिति वचो शब्दसंज्ञाया मित्वा प्रसंगान्नियेधोः
यमिति भावः ज्ञापकादिति सख्यत्वाद्वा सख्यविधिनाय्यद्रवेदिति न शकनीयमिति भावः वाक्यमिति तिङ् सुवन्तचयोवाक्यम् भोज्यमे भक्ष्यमिहाऽभ्येक्ष्यार्थ
मात्रे विहितं न तु स्वरविशदमभ्यवहार्यं तेन भोज्याय वा गूरित्यपि भवतीत्याहुः भोग्यमन्यदिति यावन् नोयमुपभोग्यं चेत्सर्थः लविट्भिभ्यां चेति पोरदुपधा
दिति प्राप्तस्य यतोऽपवादः जयादित्यस्य आसुयुं वरिपीति सूत्रे लपिं प्रसिप्यरपिलपित्रीति पठित्वाऽनुक्तसमुच्चयार्थेन चकारेण दभेः संग्रह इत्युक्तवान्
तत्र वैषम्येण व्याख्यानं निर्वाजं भाष्यविरोधश्च स्पष्ट एवेति बोध्यम् स्वीकार्य इति कास्यनेकाच आम्बन्तव्यश्चुलुपाद्यर्थमिति वार्तिकवलाद्यथा चुलुपादि
भ्य आम् स्वीक्रियते तद्वदिति भावः तथा च प्रयुज्यते न तान शंति मद्भाति तस्करः विष्णुर्गोपा अ दाम्य इत्यादिलाभ्यमिति आवश्यके उपपदेदिति व्याख्याने
नुने दंसि धात्रीति भावः क्वचित्तु लाघवं प्रत्यनादरात् व्यतिसेदत्यादौ व्यतिशब्दवत् स्येति तार्थस्यापि प्रयोगो दृश्यते अवश्यलाभ्यम् अत्रोपपदसमासासंभवे
यिमयूरव्यंसकादेराकृतिगणत्वात्समासः आसुषंज आसाव्यमिति सुत्रमिषव इत्ययं गृह्यते न तु सुप्रसवैश्चर्ययोरिति कृत्यल्युटो बहुलमिति बहुलग्रहण
दिति भावः युमिश्च एति युज्वंधन इति तु न गृह्यते सानुबंधकत्वादिति भावः अत्र पु प्रभृतीनां हं हं कृत्वा पश्चादासुशब्देन हं हं तेनाल्या चरमिति युशब्दस्य न
पूर्वनिपातः शंक्ः इहाऽद्ययोरकोपदित्यनेन रपि त्रपि च मां तु पोरदुपधा दस्यनेन यत्प्रत्यये प्राप्तेऽपमारंभः अनित्यमात्रे यदि प्रयोगसुर्हि घटादावति प्रसंग इत्य
त आह दक्षिणाग्निविशेष इत्यादि वैश्यकुलादेरिति दक्षिणाग्नेर्हिया नर्विकल्प्यते वैश्यकुलादित्तवतो भ्राष्ट्राद्वा गार्हपत्या हेति कर्मव्यापार इति तथा चायम
र्थः लोका नाया ग्रीतिस्तद्विषयी भवनं यस्मिन्नास्ति चोरादौ सः सं इति रति वस्तुस्तु ग्रीतिविषयी भवनाये स्यात् लाघवात् ग्रीतिरेव संमतिस्सायस्मिन् ॥

क.
सि.कौ.
टी.त.
६

चोरादौ नस्त्रिलोकां सौः संमतिः यद्वा संमतिः प्रीतिः विषयेषु यस्य नीतिरविरक्तोः संमतिः तन्त्रेणार्थद्वयमपि गृह्यते पाप्य सान्नाय्य चतुर्थ्यर्थेषु च त्वारोनि
पाप्येते मीयतेऽनेनेति माडः करणेण्यत् मेयमन्यत् हविर्विशेष इति ऐन्दव्य मावास्यायामेन्द्रयोः मावास्यायामिति विहितो दधियोरूपः धीयते अनये
ति अत्र सर्वासा मिधेनी न ग्राह्या किंतु समिध्यमानवती समिद्धवती चोतरेण विहतिषु प्रसिष्यमाण एषु पाजा अमर्त्य इत्यादिकैव अयं च विशेषो निपातनस्य
रूप्यार्थत्वात् भूयते न चैवं निपातनात् समिधेनी विशेषवाचकत्वे सामधेनी ग्रहणं व्यर्थमिति चेत् अत्राहुः सूत्रे सामिधेनी ग्रहणं प्रयोगविशेषोपलक्षण
र्थम् तस्माच्च सामिधेन्यामपि दृश्यते धाय्याः शांसीति न हि शस्त्रेण समित् प्रसिष्यते ॥ ॥ क्रतौ कुण्डपाप्य इति कुं उशदेत्तीयाने उपपदेपि वतेरधिकरणे

क्रतौ कुण्डपाप्यसञ्चाय्यो ॥ ३१ ॥ १३० ॥ कुण्डे न यीयतेऽसिन्तोमः कुण्डपाप्यः क्रतुः सञ्चीयतेऽसौ सञ्चाय्यः ॥ अग्नौ परिचा
य्यो यचाप्यसमूहः ॥ ३१ ॥ १३१ ॥ अग्निधारणार्थं स्थलविशेषे एते साधवः ॥ अन्यत्र तु परिचेयं ॥ उपचेयम् ॥ सम्पत् ॥

यत्प्रत्यवेष्टुगागमश्च नियान्यते न च त्रय्यदेवनिपात्यतां प्रकृतत्वात् एवं च आतोयुक्चिण क्रतोरिति सिद्धत्वात् युक्चननिपातनैर्परित्याघवमस्तीति चे
त्तमेवमन्तित्त्वरप्रसंगतः दृश्यते तु यतो नावदत्ताद्युदात्तः रुद्रतरपदप्रकृतिस्वरः तथात्र प्रयुज्यते प्रणयात् कुंडपाप्य इति संपूर्वाच्चिनोते सुण्यरा
यो निपात्यते क्रतौ किम् कुंडपाप्यं संचेयम् अग्नौ परि अग्निरिह न ज्वलनः किंतु तद्धारणार्थमिष्टुकोचयनेन निर्मितस्थलं तदाह स्थलविशेष इति
एते साधव इति स्थलविशेषः मिधेये परिपूर्वाच्चिनोतेः एयदायादेशयोः संपूर्वस्य वहेसुसं प्रसारणदीर्घयोश्च निपातनैर्देति भावः ॥

चित्त्वोपिरिति चित्तेः कर्मणि क्यप्तापवादः इह सूत्रे अग्रावित्यनुवर्तने तच्च चित्यशब्दस्यैव विशेषणं न द्वितीयस्य तस्य भावार्थकत्वेनापि वाचकत्वात् संभ-
 वतः अग्रेत्यत्र चेयमित्येव शब्दको सुभा दौत अग्निचित्येत्यत्र भावेयकारप्रत्ययसुक्त्वनिपात्यते न तु क्वप्तेन नो जोदानत्वं भुवश्चित्वापितु कृते क्वप्-पि-
 लादनुदानत्वे धातुसुरेण चित्य इवाद्युदात्तः स्यादिति स्थितम् ननु वासरूपविधिना कृत्या अपि भविष्यतीत्यत आह ख्यधिकारादुर्ध्वमित्यादिकृत्यु-
 ति हसितं हसनं छात्रस्य नयुं संकेभावेकः लुङ्ङेत्यनयोर्विषये भावे इति घञ् दृष्टतिभोक्तुं अत्र दृष्टार्थे यल्लिङ् लोटाविति लोएन लिङ् तु भवेत्तु च समा-

चित्त्वोपिरिति चित्तेः कर्मणि क्यप्तापवादः इह सूत्रे अग्रेत्यत्र चेयमित्येव शब्दको सुभा दौत अग्निचित्येत्यत्र भावेयकारप्रत्ययसुक्त्वनिपात्यते न तु क्वप्तेन नो जोदानत्वं भुवश्चित्वापितु कृते क्वप्-पि-
 लादनुदानत्वे धातुसुरेण चित्य इवाद्युदात्तः स्यादिति स्थितम् ननु वासरूपविधिना कृत्या अपि भविष्यतीत्यत आह ख्यधिकारादुर्ध्वमित्यादिकृत्यु-
 ति हसितं हसनं छात्रस्य नयुं संकेभावेकः लुङ्ङेत्यनयोर्विषये भावे इति घञ् दृष्टतिभोक्तुं अत्र दृष्टार्थे यल्लिङ् लोटाविति लोएन लिङ् तु भवेत्तु च समा-
 चित्त्वोपिरिति चित्तेः कर्मणि क्यप्तापवादः इह सूत्रे अग्रेत्यत्र चेयमित्येव शब्दको सुभा दौत अग्निचित्येत्यत्र भावेयकारप्रत्ययसुक्त्वनिपात्यते न तु क्वप्तेन नो जोदानत्वं भुवश्चित्वापितु कृते क्वप्-पि-
 लादनुदानत्वे धातुसुरेण चित्य इवाद्युदात्तः स्यादिति स्थितम् ननु वासरूपविधिना कृत्या अपि भविष्यतीत्यत आह ख्यधिकारादुर्ध्वमित्यादिकृत्यु-
 ति हसितं हसनं छात्रस्य नयुं संकेभावेकः लुङ्ङेत्यनयोर्विषये भावे इति घञ् दृष्टतिभोक्तुं अत्र दृष्टार्थे यल्लिङ् लोटाविति लोएन लिङ् तु भवेत्तु च समा-

न कर्तृकेषु नुगुन् लिङ्ङेति वचनात् ईषत्यानः आमेपुचितियुच् अत्र ईषदस्य चित्तिखलनलिङ्ङावाधेति चकारेण लिङ्ङ्यदीन्यते लिङ्ङं नुक्त्वस्य इति भा-
 वः भव्यः तयोरेवेति नियमानकर्तव्यमस्येव चनं साम्रामितिकर्मणि क्यप्तापवादः इति प्रवक्षीति प्रवचनीयो गुरुः स्वाध्यायस्य प्रवचनीयो गुरुणा स्वाध्यायः उपस्था-
 नीयः शिष्यो गुरुः उपस्थानीये गुरुः शिष्येण जायते जन्यः जन्यमनेन आश्रयते आश्रयः एष्यत् आश्रयमनेन वा शकिलिङ्ङं बोद्धव्य इति वहप्रापणे इत्यस्मा-
 तन्यहस्यहोद इति दत्तेन मस्योरिति ध्वनेषु नाधुरिति पुलेदो हिलोप- इति वहोरित्यस्यैव स्यात् अत्र दृष्टये कर्तव्येषु त्वमसि दमिति नाशंक्यम् आश्रयात् सिद्धत्वात्

क.
सि. को.
टी. त.
१९

अध्यामाभूदितिकृत्यानामिति शेषः कृत्योक्तिरिति कृत्यानुकर्षकं नारः किरित्यर्थः इतिकृत्यप्रक्रिया ॥ ॥ एवुलत्चौ एकारो ह्यर्थः लकारो लितीति स्वरार्थः नृचश्चकार सुतुरिष्टे मे यस्तुतुश्चरसीत्यादौ सामान्यग्रहणविधौ चेतदस्य तोस्तार्थं नूनमवति आद्युदात्तश्चेत्यनेनैव सिद्धेः एवं च अत्र नृत् इति सूत्रे नूनत्वं पृथग्रहणविहाय अत्र स्वसुरत्येव सुवचमित्येके अन्ये तु सामान्यग्रहणे मे कचिद्विशेषस्येव ग्रहणं भवतीति ज्ञापनार्थं मन्त्रनितिसूत्रे नूनत्वं चोहभयोर्यग्रहणे त्वेवुलत्चौ ॥ १५१३३॥ धातोरेतौ लः कर्तरि कृदितिकर्तृर्थः ॥ युवोरभाकौ कारकः कर्त्ता बोद्धमर्हो बोटा कारिका कर्त्री गाडुकुटेति डि-त्वां कृदिना। अज्जिदित्युक्तेर्न डि-त्वां कोटकः विजडट विजिता हनस्तोचि एलोः घातकः आतोयुक दायकः नोदात्तोपदेशस्येति नृहिः शमकः दमकः अनिमज्जानंष्टानुशिता रभेरशब्धि दोः रम्मकः रब्धा लभेश्चालम्भकः लब्धा तीव्रसहा एषिता एष्टा सहिता सोढा दरिद्रा ते गलोपः दरिद्रिता ण्वुलिना वरिद्रायकः कृत्यल्युट इत्येव सूत्रमस्तु। यत्र विहितास्ततोऽन्यत्रापि स्युरित्यर्थात्। एकञ्च बहुलग्रहणयोगविभागेन कृत्यात्रस्यार्थव्यभिचाराद्यौपादाभ्युहिते पादहारकः कर्मणि ण्वुलः क्रमेः कर्तृयो मने परविषयात्कृत इति येषो वाच्यः प्रक्रणा कर्तरीति किं प्रक्रमितव्यं आत्मनेपदेति किं संक्रमिता अनन्यभावे विषयशब्दः तेनानुपसर्गाद्वेति विकल्पार्हस्य न निषेधः प्रक्रमिता तदहं स्वमेव तद्विषयत्वमात्रेन क्रमेणैवपीति केचित्। गमेरिडित्यत्र परस्मैपदग्रहणान्न अनयो रभावं लक्षयति। सज्जिगमिषित्वा एव नृत् इत्युक्तं तु भ्यः विहसिता णि-त्वात् एवुलत् ॥ नकोपधग्रहणेन तद्वितवग्रहणमित्येतत्सिद्धमित्याहुः बोदेति अहंकृत्यत्वं चेतत्तु चट्टादयस्तु बोदव्य इत्यत्रे वात्राण्युत्थां धितेति रत्नादिभ्यश्चेति वेदरहेति इहनेत्यसिद्धीति निषेधा प्रहता वपिरधीत्यनेन अच्यरत्वाभावानुमन-मन्तेति दमस्तोभुष्टे अस्मात्तु चमस्तीति नृभ्योऽन्यात्पूर्व-स्वरिति सुलोपः जस्य कुत्वे च त्वम अनुस्वारपरसवर्णो वहने समवाये ह्योर्ह्यो संयोग इति पक्षे तु नुमागमस्या च परत्वे पि स्त्रीरिति सलोपो भवत्येवेति ज्ञेयम् नष्टेति रधादिस्वादिडभावपक्षे नुम

लघेति मयसङ्गोभितिधः प्रकारस्यजसमलभेतिनुम तुनभवत्यचीत्यनुवर्तनात् एतुलिमेति सनि एतुलित्युटिचनेति चनात् योगविभागेनेति कृत्यलुटोवहल
मिति सनेकतो वहुलमित्येव करे स्थितम् नथाच योगविभागं विनैव सर्वेष्टसिद्धिरित्याहुः प्रकृतेति प्रोपाभ्यां समर्थो भ्यामिति क्रमेणानेपदे विषयता अनन्यभावेति
यपशब्द इति तदस्याविषयत्वे सति तद्विषयत्वमनन्यभावे तथाच विकल्पाहस्य क्रमेः परस्मैपदस्य प्ररोभयप्राप्तिविषयत्वान्निधेनेति भावः संज्ञियमि व
अहोपस्यस्थानिवत्त्वा न हृदिः पापचक्रः यङ् लुगनात् पापाचक्रः नन्दिग्रहिपचाश्चिधो लुगित्युचः ॥ ३१ ॥ १३४ ॥ नद्यो देवस्यैव देर्लिनिः प
चादेहचस्यात् नन्दयतीति नन्दनः जनमर्हयतीति जनार्दनः मधुसूदनः विशेषेण भोषयतीति निधीषणः लवणः नद्यादिगुणानि पातनाखत्वं
ग्राहीस्थायी मन्त्री विशयी हृद्यभावो निपातनात् त्रिषयी दहयत्वमपि परिभावी यस्मिन्नी पासिको हृद्यभावो निपातनात् पचादिगुणानि ग
णः शिवशमरिष्टस्य करो ॥ ४४ ॥ १४३ ॥ कर्मणि घटोठचा इति सूत्रयोः करोतेर्घटेश्च अत्र योगांता अच्यन्यये परे यङ् लुगि विधानाच्चा केषाञ्चि
त्पाठस्त्वनुवन्धासञ्जनार्थः केषाञ्चित्प्रपञ्चार्थः केषाञ्चिद्वाधकवाधनार्थः पचतीति पचः नदद्वा चोरद्वा देवद्वा इत्यादयष्टितः नदी चोरो
देवी दीव्यतेरिगुपधेतिकः प्राप्तः प्राप्तभरा श्वपचा अनयोः कर्मण्यण प्राप्तः न्यकादिषु पाठान् श्वपाकोपि यङ्गे चिचेतिलुक् न धातुलोप इति
गुणवृद्धिनिषेधः चेक्रियः नेन्यः लोखुवः पोपुवः मरीमृजः चरिचलियतिवदी नो हित्वमव्या कषा भ्यासस्येति वक्तव्यम् ॥ आगमस्य दीर्घ
त्वसामर्थ्याद्भ्यास ह्रस्वो हलादिशेषश्च न चराचरः चलाचलः यत्तापता वदावदः हनेर्घत्वञ्च घत्वमभ्यासस्य उत्तरस्यत्वभ्यासाच्चेति कृतं
घनाघनः पाटेर्लि लुक्कोक्ती दीर्घश्चाभ्यासस्यापाट्पटः पसेञ्चः वलः पतः वदः हनः पाटः रात्रेः कृतीतिवानुमा रात्रिञ्चरो रात्रिचरः ॥
नेति संपूर्वाङ्गमेः सन्सनयङेरिति हित्वं हलादिशेषे सन्यत इत्यभ्यासस्यत्वं आर्हधाभ्युक्तमित्यनन्दत्वं सन्नतात्तु च पुनरिति ॥ अहोपस्येति
प्राचातुनधातुलोप इति सूत्रेदक इत्यनुत्तेर्देहेरनिषेधपापाचक्र इति तन्म यङ्गे अहोपस्यस्थानिवत्त्वेन हृदेः प्राप्तभावात् ननु यङ् लुटं नतप्रापक

रु.
सि.कौ.
टी.न.
९९

रूपाभिप्रायेण न योक्तम् न च हि आकारविशिष्टस्यैव यडे लुगिति पूर्वसमसत्वे नान्यथा निवत्वाभावादिति चेन्नैवम् एवं तर्हि आहं धातुकस्य धात्ववयवत्वापनि
मित्तत्वाभावे न यड्लुगंतेन धातुलोपेति निषेधस्य प्रसक्त्यभावात् न हि ग्रहि. हं हान् अथ्यमाण आदिशब्दः प्रत्येकं संवध्यते तदाह नं घादेत्युरित्यादि मधुसूदन
इति मधुं दैत्यं सदयतीति विग्रहः सूहृत्करणे. इह आदि सूदिभ्यां कर्मण्यणि प्राप्तेन घादिपाठाभ्युः विभीषण इति भियो हेतुभयेषु कः प्राहीति एनेनेत्वा
दुपधाहृदिः स्यादिति आतोयुक् मन्त्रीति मन्त्रीति चुरादादिद्विगानुमले रनिटीति एलोपः विषयीति विनृवधने धात्वादेरिति वस्यसत्वे आदेशप्रत्यययोरिति प्राप्त
स्य वस्यस्य सात्पराद्योरिति निषेधादाह इह प्रत्वमपीति निपातनादित्यनुयन्यते परिनिविभ्य इति सूत्रे सितसंयतितां जन्तुसिनोतेर्ग्रहणास्मिन्यनसिनोत्वे निपातनं वि
ना वत्वं दुर्लभमिति भावः जारभरेत्यादि नारविमर्तिश्चानेपचतीति विग्रहः श्वाकोपीति कर्मण्यण्यपि पक्षे भवतीति भावः चेत्क्रिय इति संयोगपूर्वदेरप्यकाच इति
स्मृषधज्ञात्री किरः कः ॥ ३१५ ॥ १३५॥ एभ्यः कः स्यात् ॥ शिपः ॥ लिखः ॥ वुधः ॥ कृशः ॥ इः ॥ प्रीणतीति प्रियः ॥ किरतीति किरः ॥ वासरूपविधिना एकुल
चावर्षिः शेषकः ॥ सप्तमा ॥ आतश्चोपसर्गः ॥ ३१५ ॥ १३६॥ कः स्यात् ॥ श्याद्धेति एणस्यापवादः ॥ सुग्लः ॥ प्रज्ञः ॥ पाघ्राध्माधेट्टशः शः ॥ ३१५ ॥ १३७॥ पिबती
ति पिबः ॥ जिघ्रः ॥ धमः ॥ धयः ॥ धयाकन्या ॥ घेट्टित्वात् सूनन्धयीति खशीवडीप्राप्तः ॥ रशोन्यत्र नेव्यत इति हरदत्तः ॥ पश्यतीति पश्यः ॥ प्रः संज्ञा
यान्नव्याघ्रादिभिरिति निर्देशात् ॥ ॥ यणं न लोलुच इति इह सुवभावात् ओः सुपीति एवेभ्यस्त्रिधात्वित्युवड् मरीमृज इति रीगदुपधस्य चेति रीगा
गमहंलादिशेषश्च नेति सतितुहलादिशेषे आगमस्य आदेशस्य वा विशेषो नास्तीत्याचाभ्यासस्य नेवेत्युयात्ति भावः पाटे.
एलिलुगिति एरनिटीति लोपे हि प्रत्ययलक्षणन्यायेन याट्टपट्ट इत्यत्रोपधाहृदिः स्यादिति भावः ॥ इहा विधुर्वेदेस्वहृत्वादिशेषयोर्भावः ॥ इगुधरक उपधस्य सः ता
ववेधने प्रीजतयेणे कविशेषे एषामितरेतरयोगहंदेयत्ययेनपंचम्येकवचने कृशब्दस्य धात्वुत्करणत्वेन प्रकृतिवदनुकूलमिति चेन्न इह तदुक्तो
तिरस्त्वम् समाहारहंदं तु न पुंसकृहस्त्वसतिरत्वेन स्यात् इति जानातीति तः आतोलोप इति चेत्पालोपः पाघ्राध्मापापाने पारिहरी इत्यमन्तु न गृह्यते लुब्धि
करणत्वात् इह सूत्रे उपसर्ग इति केचिदनुवर्तयंतित इह नामसंमतम् तथा च श्रीहर्षः फलानि धूमस्य ध्यानधो मुखानिति श्रूयते च यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्ण इ

अनुपसर्गास्त्रिपविंदरुहलंपविंदेति भाविना नुमासनुमैर्निर्दिष्टौ तेन लाभार्थस्यैव विदेर्ग्रहणं न तु संता द्यर्थकानाम् चाप्रयति धनधारणे च दुःप्रवस्थाने संतयो ह्ये
रपि ग्रहणम् अथ कथं न मत्स्यमत्रोत्तरधारयस्य ते इति श्रीहर्षः परत्वाद्भिसूत्रधारदिष्विव कर्मण्यण भाव्यम् तथा ज्ञानार्तिकम् अक्षरानुपपदात्कर्मोपपत्तौ

अनुपसर्गास्त्रिपविन्दधारिपारिवेशुदेजिचेतिसातिसाहिभ्यश्च ॥ ३५१३८ ॥ शः स्यात्तालिम्यः पविन्दः धारयः पारयः वेदपेन उदेजः सुको
यः सातिः सुस्वार्थः सौत्रो हेतुमण्यन्तः सातयः वासरूपन्यायेन कियि साता परमात्मौ जालिभ्यो मत्ता न य ह म र्वणे चुरादि हेतुमण्यन्तो वा
साहयः अनुपसर्गात्किमा प्रलियः नौलिम्ये र्वाच्यः निलिम्यादेवाः गवादिषु विन्दे संसायम् गोविन्दः अरविन्दः ददाति दधानो विभावा
॥ ३५१३९ ॥ शः स्यात्ताददः दधः पसेवस्वमाणेणः अनुपसर्गादित्येवा प्रदः प्रधः ॥ ज्वलितिकसनेभ्योणः ॥ ३५१४० ॥ इति शब्द आद्य
र्थः ज्वालादिभ्यः कसनेभ्योणः स्याद्वा यक्षे च ज्वालः ज्वलः चालः चलः अनुपसर्गादित्येवा उज्वलः तनोते रूपसंस्थानम् ॥ इहानु
पसर्गादिति विभावेति च न सम्वध्यते अवतनोतीत्यवतानः श्याङ्वाधासुसंस्वतीणवसावहलिहस्त्रिषश्च सश्च ॥ ३५१४१ ॥ श्येदुः प्रभृति
भ्यो नित्येणः स्यात्ता श्येदुः वस्यति श्चादन्तत्वात्सिद्धे पृथक् ग्रहणं उपसर्गे केवाप्तिमुम् अवश्यायः प्रतिश्यायः आता हायः धायः व्याधः ॥ न
सुगतौ आदु पूर्वः सम्पूर्वश्च आस्त्रावः संस्त्रावः अत्यायः अवसायः अवहारः लेहः श्लेषः श्वासः ॥ दुन्योरनुपसर्गो ॥ ३५१४२ ॥ एणः स्थ
ता दुनोतीति दावः नीसा हचय्यात्सानुबन्धका नोतेरेवणः देवतेष्वापेक्षिष्य देवः नयतीति नायः उपसर्गे तु प्रदवः प्रणयः विभाषा म
हः ॥ ३५१४३ ॥ एणवा यक्षे च व्यवस्थितविभाषेयमाते कज्ज चरे ग्राहः ज्योतिषिग्रहः भवते श्वेतिकाशिका भवो देवः संसारश्चाभाषः

प्रतिषेधेनेति सत्यम् कर्मणः शेषत्वविवक्षा यामणोः प्रा स्यात्शक्तेशोपपद्यते न समासो भविष्यति एतेन पदार्थाः भाव्यमतेनुप्रा स्येत्था चुरादिण्य
गंगाघरभूधरजलधरादयोऽप्याख्याताः पारयति पारकर्म समासो चुरादिष्यतेः पृथालनपूरणयोरिति वा हेतुमण्यन्तः वेदयति विदचेतनाख्यानादि

श्री-
त-
१२

युचुरादिः ज्ञानाद्यर्थानामन्यतमोवाहेतुमण्यतः इहोदाहरणे कृत्स्नपि विदिभ्यां तुदादिभ्यः शः शोमुचादीनामिति नुमः भार्यादिभ्यस्तु शपूगुणयोदेशो अरविद
मिति चक्रस्य नामिनेभ्यो रंतराले स्थितानि काष्ठानि अरातदाकाराणि दलानि तत्सादृश्यादरास्तान्विदतिलभते इत्यर्थे कर्मण्यलोवाधनायेदम् ददाति दध्नात्वे
विभाषा दहदधदति शेषरेनुहोत्पादिभ्यदतिस्तुः श्वाविति हित्वम् अपित्वा धातुकस्य शस्यडिः त्वादातो लोप इत्यालोपः वक्ष्यमाणेण इति श्याह्य चेति प्रत्य
यआतोयुकिदायः धायः प्रहः प्रधदति आतश्चोपसर्गदतिकः स्यादेतत् ददने दधधारेण आभ्यामचिददोदधदतिसिद्धं दधाभ्यामदन्तलक्षणेण प्रत्ययेदयो धायद
न्यपितत्तश्च दन्त्यर्थमिति चेत् सत्यम् स्वर्णमिदं सूत्रम् अदहः अदधः इह हि अवयवपूर्वपदप्रकृतिस्वर इष्यते अजंतत्वे तु अक्कावशक्तावित्यंतोदात्तत्वे स्यात् इ
ति शब्दः अस्यर्थ इति निष्ठाता नामनेकाद्यत्वादिति भावः श्याह्य धा अनुपसर्गादिति निवृत्तम् उत्तरसूत्रे पुनरनुपसर्गग्रहणत् एवंचतसंबह्वं विभाषाग्र
हणमपि निवृत्तं तदाह नित्यमिति दहसूत्रे श्येङ्गतावित्यस्य आत्वे श्याआत् इति प्रश्नेषो न तु शोऽयणदेशे न नाप्यतते अच्छब्दं तानां वायति प्रभृतौ
नानाप्रकारांतानां वा प्रश्नेषेण ग्रहणं व्याख्यानादिति भावः कंवाधितुमिति अन्यथा आतश्चोपसर्गदति विशेषविहितः कः सप्तम्यविहितस्य एव वाधकः
स्यादित्यर्थः सुगतां चातुसूत्रे आश्रुसंश्रुदतिना लब्धं पठित्वा शृणोति रुदाहृतस्तदनाकरम् तथा च प्रपुंजते अनाश्रवावः किं मेहं कदापि वक्तुं विशेषः
परमस्ति शेषदति नैष धादौ अमरोणाह वचने स्थित आश्रवदति यदि तु सूत्रे अस्मिन् शृणोते ग्रहणं स्यात्तर्हि अदोरविति सामान्यमिदं मपं वाधित्वा आ
श्रुवैवाच्छृणोते विशेषविहितोऽण एव स्यात् तथा च आश्रवदतिरूपं न स्यात्किं त्वाश्रवदतिरिति विदिक लहः शेषदतिरगुप्यतेति चेत् प्रत्यये गुणेऽप्यस्य दि
ति भावः दुनोतेरिति दुदु उपनायेदस्य स्यात् दवतेरिति दुगतावित्यस्यात् दवदति दवदावो वनाख्ये वहीर्यमरः काञ्चिकेति भाव्यत्वेन दवति केनोत्तीत नुते

॥ भावशब्दोऽमाधित्यनन्तरः प्रमाणेति ॥

१२

[illegible]

क.
सि.कौ.
टी.त.
१३

मुसुल्वः पंचमीस्थाने व्यत्ययेन जस ओः सुपीतियण लक्ष्यत इति भूयः सहचारात् यो हियां क्रियां पुनः पुनरनुभवति स तत्र प्रायेण कौशलं लभते वेन स कृद-
यियः सुष्टु करोति तत्र पुनः यस्तु वृहशोपि दुष्टं करोति तत्र नेति भावः ॥ ३३ ॥ आशिषि च अ प्रातः प्रार्थनमाशीः सा च प्रयोक्तृधर्मेन प्रत्ययार्थः कर्त्तरि
कृदिति कर्त्तव्ये विधानादित्याशयेनाह आशीर्विषयार्थेत्यादिना जीवकादिति जीवने तव भूयादित्यर्थः जीवक इति स्त्रियां तु टाया शिषिषु न च नेति निषेधा-
त् प्रत्ययस्यादिति रत्वाभावः जीवका कर्मण्यण उपपदसमास इति तत्रोपपदमितिकुम्भादिवाचकपदस्योपपदसंज्ञायामुपपदमिति डितिस-
आशिषिचा ३११५० ॥ आशीर्विषयार्थे ह तेर्ह्यतोर्वुन स्यात्कर्त्तरि जीवनात् जीवकः नन्तात् नन्दकः आशीः प्रयोक्तृधर्मः आशासितुः विश्रादे-
रियमुक्तिः कर्मण्यण ३२११॥ कर्मण्युपपदे धातोर्ण प्रत्ययः स्यात् उपपदसमासः कुम्भङ्करोतीति कुम्भकारः आदित्यं पश्यतीत्यादावनभि-
धानात् आशीलिके मिभस्या चरिभ्योः ॥ अणोपवादा र्थे वार्त्तिकं मांसशीला मांसकामा मांसभक्ष्या कल्याणचारा इति सिद्धमिभ्याञ्च ॥ सुखप्रणीत्या
चरुं समीकयन्तर्हि गङ्गाधरभूधरादयः कर्मणः शेषत्वविवक्षा याम्भविष्यन्ति ॥ ह्यावामश्च ३२२॥ अणस्यात्कायवादेः स्वर्गहाय तनुवाय धाम्य
मायः ॥ आतोऽनुपसर्गकः ३२३॥ आदनाद्धानोऽनुपसर्गात्कर्मण्युपपदेकः स्यान्नाः ॥ आतो लोपः ॥ गोदः पार्त्तिकं अनुपसर्गोक्तिमा गोसन्दायः
कविधौ सर्वत्र प्रसारणिभ्योऽः ॥ मास इत्यर्थः कुम्भकार इति अणिक्ते कर्त्तृकर्मणोः कृतीति प्रकृत्यनस्य कुम्भशब्दस्य कारणान्देन समासः शेषत्वविवक्षायामिति पदसं-
ज्ञापस्थानात्पश्यतिकुम्भं करोति कटमित्यादावसमर्थोऽपि धातोर्ण दयः स्युरिति चेत् अत्रोहः कुम्भाद्युपपदे विधीयमानस्याणोऽपि पदोऽपि विधित्वोन्वयमर्थ-
परिभाषोपस्थानान्नोक्तदोषः उपोच्चारितं पदं पदं पदं च सुमिडं तमिति प्रागेवोक्तत्वात् इति ह्यावामश्च कायवादे इति आतोऽनुपसर्ग इति प्राप्तिर्वो ध्याः स्वर्ग-
हायदयादिहेतवे जीसदे चरुत्वे आतो युगितियुक् माड् माने मेड् प्रणिहने अनयो रिह ग्रहणं ननु मामाने इत्यस्य अकर्मकत्वात् कविधानस्य फलमाह-

आतोलोप इति पार्थिवमिति पाठिन्मयतरमिति त्रैलोक्यपालने गोसंदाय इति अणयुक् प्रसारणिभ्य इति प्रसारणमिति संप्रसारणपर्यायः जिनातीति ज्यावयो हानौ
 क्पादिभ्य इति श्रां प्रकृत्येग्रहिज्येति संप्रसारणपूर्वरूपे हल इति दीर्घचकृते घादीनामिति ह्रस्वः ॥ ३३ ॥ ब्रह्मज्य इति डित्वसामर्थ्यादमस्यापितेलोपः पूर्वलोके
 ब्रह्मजिनातिब्रह्मज्यः सर्वत्रग्रहणात् आतश्चोपसर्गो ३३ ॥ आहः प्रहः सुपिस्थः अथवा सुपीतियोगो विभज्यते सुपि उपपदे आह
 तात्कः स्यात् द्वाभ्यामिव तीति द्विषः समस्थः विषमस्थः ततः स्थः सुपितिष्ठते कः स्यात् दारमसीमर्थ्याद्वावे आखनामुत्पन्नमाखत्यः प्रक्षोभ
 भूमिनि ॥ ३३ ॥ प्रतिष्ठत इति प्रष्ठो गोः अयुजोगच्छतीत्यर्थः अयेति किं प्रस्थः अम्वाः स्वगोभूमिसव्यायद्वित्रिकुशेकुशंकङ्गमज्जिपुज्जिप
 रमेव हि दिव्यग्निभ्यः स्थः ॥ ३३ ॥ स्थ इति क प्रत्ययान्नस्यानुकरणं षष्ठ्यर्थे प्रथमाभ्यः स्थस्यस्य षः स्यात् द्विष्टः त्रिष्टः इत उर्हडुर्मलि
 सुपीति ह्रस्वमप्यनुवर्तते तत्राकर्मकेषु सुपीत्यस्य सम्बन्धः तुन्दशोकयोः परिमृजापनुदोः ३३ ॥ तुन्दशोकयोः कर्मणो रूपपदयोराभ्यां क
 स्यात् अलस्य सुखाहरणयोरिति वक्तव्यं तुन्दपरिमाष्टीति तुन्दपरिमृजोलसः शोकापनुदः सुखस्याहर्तो अलसादन्यत्र तुन्दपरिमा
 एनायश्च संसारसारत्वोपदेशेन शोकमपनुद इति शोकापनुदः कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानमा मूलानि विभुजति मूलविभुजो
 रथः आकृतिगणयो महीध्रः कुध्रः गिलति गिलः ॥ ३३ ॥ दाह्यः ज्ञानाते श्वप्रोपसृष्टात्कर्मण्युपपदेकः स्यादलोपवादः सर्वप्र
 दः पथि प्रहः अनुपसर्ग इत्युक्तैः प्रादन्यस्मिन्सति न कः गोसम्प्रदायः समित्त्वः ३३ ॥ गोसंख्यः गोपौष्टकः ३३ ॥ अनुपसृष्टाभ्यामाभ्यां टकस्या
 य इति स्यात् आहः प्रहः इतिकेहि सति वचिस्वपीत्यदिना ह्येन संप्रसारणे सत्याहुवः प्रहुव इति स्यादिति बोध्यम् सुपिस्थः सुविति प्रत्याहारो गृह्यते न तु सप्तमी बहुवचनं
 त्रिमस्यैव ग्रहणात् आरंभसामर्थ्यादिति कर्तरि पूर्वलोपसिद्धत्वादिकर्तरि कृदिति न संवध्यते अनिर्दिष्टार्थश्च स्वार्थः धातोः स्वार्थे भाव एव न चैव चार्थकविधा
 नमित्यनेन गतार्थेनेति चेन्न वार्तिके दृष्ट्वा सूत्रकृतोऽप्रवृत्तेः किंच श्रद्धीति सूत्रेण वासिकसभासे प्रसक्ते उपपदमिति डिति नित्यसमासार्थमिदं अतएव ल्युङ्तेनास्

सि. को.
टी. न.
९४

पदविग्रहमाह आखूनामुत्थानमिति नचेवंघत्रर्थेकविधानस्यास्मापायार्थिहानियुध्यर्थमिति वार्तिकेऽप्यग्रहणं व्यर्थमिति चेत् अत्राहुः अकर्तरिकारके विधानं
र्थेन त्रस्याग्रहणमिति आखूय इति स्यादस्य के परे आतो लोप इत्यालोपः उदः स्यात्संभोरिति उदः परस्य सस्यथः उदोदस्य चत्वंम् अत्र प्राचा आखूयं वर्तत
इति नपुंसके यठितं तदुपेक्ष्यमिति मनोरमाया मुक्तम् भाष्यादौ सर्वत्र पुच्छिं गस्येव उदाहृतत्वात् ल्युः कर्तरि मनिच्च्भावेकः किंचो प्रादितोऽन्यत इत्यमरकोशेभावे
कस्यापुंस्त्वविधानात् भावेन एकचिञ्चोऽन्य इति नपुंसकविधानेकस्य पर्युदासाच्चेति न एकचिद्वदस्यत्र चकार इदमस्य चित् नश्चाणश्च कश्चिच्च न एकचित्त्वे
भ्योन्य इति विग्रहः अंवां व क प्रत्ययांतस्येति तेन भूमिस्थितं गोस्थानमित्यादौ नेति भावः प्राचा तु स्यस्यस्येति व्याख्यातव्ये स्यः स्येति व्याख्यातं तदा करविसधेन
अप्रत्ययौ तस्यैव धातुव्याख्येयम् द्विष्टः त्रिष्टः इति द्वयोस्त्रिष्टीत्यादि विग्रहः एवमं वष्टः आं वष्टः गोष्टः भूमिष्टः सव्यष्टः अपष्टः कुष्टः शकुष्टः अंगुष्टः मंजिष्टः परमे
ष्टः इति विष्टः अयिष्टः आभ्यामिति परिमृजापनुदोरित्यत्र पंचम्यर्थे षष्ठीति भावः तुदपरिमृज इति अत्र मृजेरजादाविति वैकल्पिकी दृष्टिर्व्यवस्थितविभाषया
नेत्येके स्यादेवेत्ये मूलविभुजादिभ्य इति तादर्थ्ये एषाचतुर्थी मूलविभुजादिसिध्यर्थमित्यर्थः प्रेहा गमादाग्रहणेऽप्यविशेषादाह दारूणादिति पथिप्रज्ञ
इति पंचानेन प्रकर्षेण जानातीत्यर्थः प्रादन्यस्मिन्निति प्रशब्दमात्रोपपदे अस्य सूत्रस्य चरितार्थत्वादुपसर्गोत्तरे सति आतोऽनुपसर्ग इत्यनेनापि न भवतीति भा
वः गामस्य इति गामे चष्टे इति विग्रहः चक्षिडः स्त्र्यत्र व्याप्रकथन इत्यस्य तु संपूर्वस्य प्रयोगे नास्तीति न्यासकारः सार्वधातुकमात्रविषयोऽसौ धातुरिति च मनोरमादौ
स्थितम् गापोष्टकः इह गमादाग्रहणेऽप्यविशेषेऽपि गायतेरेव ग्रहणं ननु गाङ्गौ गस्तौ इत्यनयोः अनाभिधानात् सामगः सामग्रीति एवेन टकः कित्वात्मेऽप्य
र्थं दित्वं तु डेवर्थमिति ध्वनितम् प्रत्ययाधिकारादृकः प्रत्ययत्वेन प्रत्ययः परश्चेति धातोः पर एव स्यादित्याद्येनौ टकितावित्य स्यात्त आशंकेष्वस्तीति बोध्यम्
मसंगा य इति कर्मण्यणिसति आतो युगितियुक् ॥

पिबतेरिति लुम्बिकरणलुम्बिकरणयोरिति परिभाषा लब्धार्थकथनमुपपदपरिगणनंतुवाचनिकमेव स्वीरयेति स्वीरयिवति आतोनुपसर्गकः शक्तीति-
 द्यग्रहेणेवसिद्धेद्यदीग्रहणंलिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं तेनमंद्रास्तीत्यत्रटच्न-द्विषतीतापदस्यत्रद्विषत्ययोरितिखत्रनेतिदिक्-
 पिबतेःसुराशीधोरितिवाच्यम्॥सुरापी।शीधुपी।अन्यत्रस्वीरपात्रास्त्वणी।सुरास्यातिरसपीतिसुरापा।हरतेरनुद्यमनेऽच॥अंश-
 हरः।अनुद्यमनेकिमा।भारहारः।शक्तिलाङ्गलाङ्कुशतोमरयष्टिघटघटीधनुष्यग्रहेरुपसंख्यानंम॥शक्तिग्रहः।लाङ्गलप्रहः।सूत्रचधार्थ्य-
 सूत्रग्रहः।यसुसूत्रकेवलमुपादत्तेनतुधारयतिनत्राणैवासूत्रग्राहः।वयसिचा॥अ॥१०॥उद्यमनार्थंसूत्रं।कवचहरः।कुमारः।आडिताच्छीत्ये-
 ।अ॥११॥पुष्पाण्याहरतितच्छीलः।पुष्पाहरः।ताच्छील्येकिंभारहारः।अर्हः।अ॥१२॥अर्हतेरचस्यात्कर्मण्युपपदेअणोपवाहः।पूजार्हात्रा-
 स्त्वणी।सूचकयोर्मित्रयोः॥अ॥१३॥हस्तिसूचकयोरिति वक्तव्यं॥समेरमतेसमेरमोहस्ती।तत्पुरुषेकृतीतिहलदन्नादितिवाडेरलुक्।क-
 रजपः सूचकः॥शमिधातोः संज्ञायाम्॥अ॥१४॥शमभवः।शमवः।पुनर्द्वातुग्रहणम्याधकविषयेयिप्रवृत्त्यर्थं।रुजोहेतुत्वादियुलोमाभूत्।श-
 ङ्कुरानामपरिव्राजिकातच्छीला।अधिकरणेशेतेः।अ॥१५॥स्वेषेतेस्वशयः।पार्श्वोद्विष्यसंख्यानंम॥पार्श्वोभ्यांशेतेपार्श्वशयः।पृष्ठशयः।उ-
 दरेणशेतेउदरशयः।उत्तानादिषुकर्तृषु।उत्तानःशेतेउत्तानशयः।अवमूर्द्धशयः।अवनतोमूर्द्धयस्यसःअवमूर्द्ध।अधोमुखःशेतद्व्यर्थः॥
 गिरौदृच्छन्दसि।गिरौशेतेगिरिशः।कथंनर्हिगिरिशमुपचचारप्रत्यहंसासुकेशीतिगिरिरस्यास्तिरतिविग्रहेलोमादित्वाच्छः॥चरेष्टः॥अ॥१६॥
 अधिकरणेउपपदे।कुरुचरः।कुरुचरी॥

गमयति तेनासत्यपिकवचग्रहणेकवचहररतिभवत्येव हस्तिसूचकयोरिति अन्यत्रतुसंवेरंताकर्णेजपिता शमिधातोः शमिउपपदेधातुमात्रात्संज्ञायाम्
 चस्यात् पुनर्द्वातुग्रहणमिति असतिधातुग्रहणेशमिसंज्ञायामित्यस्यावकाशः संभवः शवदः रुजोहेतुताच्छील्येत्यस्यावकाशः श्राद्धकरः शकररत्यत्रोभयप्र

हं
सि-कौ-
दी-त-
१५

संगेपरलोदृएवस्यात् धातुग्रहणेकृतेतुतत्सामर्थ्यादेवेवभवसितदाह शंक्यनामेत्यादि अनधिकरणार्थमुपसंख्यानमिति दर्शयति पार्श्वाभ्यामित्यादिना कु
रुचरइति कुरुषुदेशेषु चरत्यदतीत्यर्थः ॥ ॥ भिष्मासेना अनधिकरणार्थ आरंभः ॥ भिष्मां चरतीति चरतिरत्र चरणपूर्वके अर्जने वर्तते चरणेन भिष्मामर्जय
तीत्यर्थः सेना चरति सेना चरति प्रविशतीत्यर्थः पचादिविति दविधानंतउपपदमिति डि ति नित्य समासार्थम् सहचर सहचरोत्यत्र तु सुप्पुपेति वैकल्य
भिष्मासेनादयेषु चाश्रयः ॥ भिष्मा चरतीति भिष्मा चरः सेना चरः आदयित्वेव नन्मा आदय चरः कथमेव स्थितं सहचरी मिति पचादिषु चरइति पा
त्रोग्रेषु सत्तेः ॥ ३२१८ ॥ पुरस्सरः अग्रतस्सरः अग्रमग्रेण ग्रेवासरतीत्येसरः सूत्रेऽग्रइति एदन्तत्वमपि निपात्यते कथन्तर्हि यथ नदग्र
सरगर्हितं कृष्णसारमिति वाहुलकादिति हरदत्तः पूर्वकर्त्तरि ॥ ३२१९ ॥ कर्त्तृवाचिनि पूर्वशब्दे उपपदे सत्तेष्टः स्यात् पूर्वः सरतीति पूर्वसरः
कर्त्तरि किमा पूर्वदेशं सरतीति पूर्वसारः कर्त्तृहेतुताच्छील्यानुलेमेषु ॥ ३२२० ॥ एषु घातेषु करोतेष्टः स्यात् अतः कृकमीतिसः यशस्क
रोविद्या आह करः वचनकरः दिवा विभानिशा प्रभाभास्कारान्ना ननादिवहुना नदी किंलिपिलिविलिभक्ति कर्त्तृचित्र क्षेत्र संख्या जङ्गल वाह
यन्त्रहस्तुरुष्य ॥ ३२२१ ॥ एषु कर्त्तृष्टः स्यात् अहेत्वादावपि दिवा करः विभाकरः निशा करः कस्कादित्वात् भास्करः बहुकरः बहुशब्
दस्यैवपुल्यार्थे संख्यायैष्योपपद्यग्रहणमालिपिलिविशब्दोपपद्योः संख्या एककरः द्विकरः कस्कादित्वात् अहस्करः नित्यं समासेन न
रपदस्येति वत्वमाचनुष्करः अरुष्करः किंयत्तद्वहुषु कर्त्तृऽन्विधानमिति चार्त्तिकम् ॥ किंकरा यत्करा तत्करा हेत्वाद्दोदम्वाधित्वात् पर
कः समासः कर्त्तृहेतुहेतुरिहलौकिको ननु तत्र योजको हेतुश्चेति कृत्रिमः केवलेकान्तदसंभवात् चोत्प्रेक्षिति न ॥ त्वादचापुड्योगेऽभिष्माकिङ्करी ॥
तुल्येयुक्तर्त्तृरिहलौकिकस्य बाधाय तैरिति भावः हेत्वादियुक्तमेणेदाहरति यशस्करीत्यादि एषु किम् कुंभकारः इह प्रसिद्धतरत्वात् दानुर्वंधकोपिकारो
तिरेवगृह्यते ननु कर्त्तृहिंसायामिति हेतुः कारणम् आनुलेम्यमाराध्यचित्तानुवर्तनम् दिवा विभा ननु अंतकरशब्देन नत्र समासे स्वीकृते योष्टसिद्धे

वात्तपुराः

सूत्रे त्वं शब्दार्थग नंतग्रहणं व्यर्थमिति चेत् अत्राहुः स्वरे तु विशेषोऽस्ति नन्वसमासे हि अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेण युदात्तः स्याद नंतशब्दस्योपपदत्वे तु ग
 तिकारोपपदात् कृदितिकृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तत्वमिति दिवाकर इति दिवादि वसं कसेतीति विग्रहः दिवाभूतां रात्रिरिन्द्रादिव दिवाशब्दस्य
 त्रिविषयशक्तिमत्परत्वात् मूलेऽनुक्ता न्यपिकानिचिदुदाहरणानि उत्थानिकरं एवकारः प्रज्ञादित्वाद्यकारं करोतीति कारंकारः आदिकरः नादीकरः किंकरः
 वलिकरः मत्तिकरः कर्तृकरः चित्रकरः क्षेत्रकरः अघाकरः बाहुकरः इति वार्तिकमिति कैयटहरदत्तादिरीत्योक्तम् माधवसु-रक्षिरियमित्याह पुंयोगेऽपि स्थिति-
 यनुन्यासकृतौ हेत्वादिसुपूर्वसूत्रेण एव भवति तेन किंकरणशीला किं करीत्युपपन्नं भवतीति तन्नादर्त्तव्यम् परत्वादचाटचो वाधितत्वा

न्यूव विप्रतिषेधस्य निर्मूलत्वाच्चेति भावः वृत्तौ तु पक्षांतरमप्युक्तमथवापचादिषु पाठः करिष्यतरति
 दिवाविभेत्तस्मिन् सूत्रे किमादिग्रहणमपनीयपचादिष्वेव किं यत्तद्वहुषु कृत्तृरित्यतित्वं वार्तिकमपीत्यमेवनेयमितितस्याशयः अस्मिन्त्यस्यैकमर्थेण वाधि-
 त्वाचरितार्थमिदं वचनं हेत्वादिविवक्षायां परत्वात् तेन वाध्यते तेन पुंयोगं विनापि किं करीत्यादेव पुंयोगविवक्षा यानुनिर्विवादोऽपि किं यत्तद्वहुष्वेव विप्र-
 क्रियायां विकल्पोक्तिस्त्वाकरविरुद्धत्वात्कर्मण्यणोपि पक्षे प्रसंगश्चायुक्तैव न चाजमावेदिवो विभेतिटः स्यादिति वाच्यम् सूत्रे किमादिग्रहणपनयनं स्पष्टहरदत्तादिभि-
 रूक्तत्वात् अथवा सूत्रे किमाद्यपनयनं मास्त्विति श्रौतिवादेन प्रक्रियाग्रंथः प्रकृत्युत्तिस्वीक्रियते तथा च हेत्वाद्यविवक्षायां किं यत्तदिति वार्तिकेनाचतद्विवक्षा
 यां तु परत्वादृतिविषयविशेषव्याख्याभेदान् फलितं विकल्पमाश्रित्य प्रक्रियाग्रंथेति प्राचोक्तमिति स्थितस्य गतिः समर्थनीया

सि-कौ-
टी-त-
२६

कर्मणिभूतौ भूतिर्वैतचम् कर्मानुवृत्तौ पुनः कर्मग्रहणत्वरूपपरमेत्याह कर्मशब्द इति संवकरिरित्यादि इति नित्वात् कृदन्तरपदप्रकृतिसंख्येणोत्तरपदमाद्युदात्तम्
कुसुमंभरिरिति एवं च गिरिस्तुकनकाचलः कतिनसंति चाश्मत्रजाः कितिलुधरणीधुरः कतिनसंतिभूदारकाः मरुत्तुमलयानिलः कतिनसंतिमंमनिलाः प्रभुस्तुविजुः
कर्मणिभूतौ अशरणा कर्मशब्दे उपपदेकरोतेष्टः स्यात् कर्म करो भूतन् कर्मकारेण्यः न शब्दश्लोककलहगाथावैरचादुस्त्रमन्त्रपदेषु अशरणां
पुरुजष्टो न हेत्वादिषु प्राप्तः प्रतिविध्यते शब्दकोरदेत्यादि स्तम्भशक्तोरिना अशरणा ब्रीहिवत्सयोरिति वक्तव्यं स्तम्भकरि ब्रीहिः श
क्तुकरि च त्सः ब्रीहिवत्सयोः किं स्तम्भकारः शक्तुकारः हरते हतिनाथयोः पशौ अशरणा हतिनाथयोरुपपदयोर्हमः इत्युपपत्तौ
कर्तारि हतिं हरतीति हति हरिः नाथन्नासारं हरीति नाथ हरिः पशौ किं हतिहारः नाथहारः फले ग्रहिरात्मम्भरिश्च अशरणा
फला निगृह्णाति फले ग्रहिः उपपदस्य एदन्त्वे ग्रहेरित्ययश्च निपात्यते आत्मानम्भिरिति आत्मम्भरिः आत्मनो मुमागमः भूजूर
नाचात्कुक्षिम्भरिः चान्द्रास्तु आत्मा दारकुक्षिस्थितिपदः ज्योत्स्नाकरम्भमुदरम्भरयश्च कोरति मुरारिः एजेः स्वप्न अशरणा एवनादे
जेः स्वप्नस्याता अरुर्हि दृष्टं जनस्य मुमादा अदृष्टं अरुषो द्विषतोऽजनस्य च मुमागमः स्यात् खिदने उत्तरपदेन त्वय्यस्य शिखा
च्छादिः जने एजयतीति जनमेजयः वातशुनीतिलशब्दे जघेद तु दजहातिभ्यः खश उपसंख्या नमा वातमजाः मृगाः खित्यऽन
व्यग्रस्यादा अदृष्टं खिदने परे पूर्वपदस्य ह्रस्वः स्यात् ततो मुमाश्रुमिन्धयः तिलजुदः शब्दं जहामावाः शब्दोपानशब्दः तज्जहतिरति
धियहः जहातिरन्तर्भावित एवर्थः नासिकास्तनयो ध्मिधेदोः अशरणा अत्र वार्तिकमस्ति नेधेदो नासिकायां ध्मश्चेति वाच्यम्
स्तन्ययतीति स्तनन्ययः घेट्टित्वात् स्तनन्ययो नासिकन्यमः नासिकन्ययः ॥ ९९ ॥ दिक एव एजेः खश एजकंपने एजेरिति एयंतस्य नि
र्देशेन तु शुद्धस्य कानिर्देशः खशः शिक्वरणास्त्रिंशत् तद्विसावधातुकत्वे सति शयः यथा स्यादिति न च शुद्धस्य शपिसत्यसति वा विशेषोक्तिः न चोत्तरार्थे

वाच्यः कतिनसंति कुसुमंभरि मुरारि ति के वाचि य योगः प्रामा

स्थितमिति वाच्यम्-इहार्थत्वे संभवति केवलं तत्रार्थत्वं स्यात्प्राप्यत्वात्तदेतदहं एतदेति जेति-अरुर्द्धिषत-वर्णग्रहणे तदंतविधेः सिद्धावप्यंतग्रहणं शुनिंध
 यदन्त्येह हस्ते कृते मुमप्रवृत्त्यर्थम्-तथाहि अंतःशब्दः समीपपरः अच्चासावतश्चेति विग्रहः निपातनादिशेषणस्य परनिपातः समीपः खित्यनव्ययस्येति
 सूत्रेण विहितो योऽच-तदंतस्य मुमिति व्याख्यायते एवं जनमेजय इत्यादौ स्वतो हस्तेषु मुम-सिद्धये प्रथमं खित्तीति द्वस्वः प्रवर्त्तनीय इत्यवधेयम्-शर्द्ध
 जहा इति-शर्द्धनं शर्द्धः श्रुधुशब्दकुत्सायाम्-घञ्जतं जहति इति-ननु मायाः शर्द्धं अपानशब्दं ताजयति ननु स्वतो जहतीत्याशंको यामाह-अंतर्भाविते एय
 र्य इति-यथा संख्यं वारयितुं माह-अत्रेति धेवृष्टित्वादिति-अवयवे अचरितार्थत्वादिति भावः खशप्रत्ययानादेव धेवोऽपि विष्टो नान्यतर इति वर्द्धमानशीर
 नाडी मुखोश्च ॥ ३२ ॥ एतयोर्कर्मणोरुपपदयो-ध्याधेतोः खशस्यात्ता यथा संख्यनेत्यतो नाडिन्यमः ॥ नाडिन्ययः ॥ मुष्टिन्यमः ॥ मुष्टिन्ययः
 २ धीस्वरीखरीषुपसंख्यानां चटिन्यमः ॥ चटिन्ययः ॥ इत्यादि ॥ खरीपरिमाणविशेषः ॥ खरीगर्दभी ॥ उदिकूले रुजिवहो ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ उत्पूवीभ्यां रुजि
 वहिभ्यां कूले कर्मण्युपपदस्य स्यात् ॥ कूलमुद्रुजनीति कूलमुद्रजः ॥ कूलमुद्रहः ॥ वहामेलिहः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ वहः स्कन्धसंलेढीति वहस्ति
 हो गौः ॥ अद्यदित्यल्लपो लुक् ॥ खशोऽडित्वा न गुणः ॥ अश्रिलिहो वायुः ॥ परिमाणे पचः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ प्रस्थम्यचास्थाली ॥ खारिम्यचः कदाह
 मितनखेचा ॥ ३२ ॥ ३४ ॥ मितम्यचा ब्राह्मणी ॥ नखम्यचा यवागूः ॥ पचिरत्र तापवाची ॥ विध्वरुवो लुदः ॥ ३२ ॥ ३५ ॥ विधुनुदः ॥ मुमिकृते संयो
 ग्यामीहरदत्तादयः तेन पात्राध्याधेडिति प्रत्यये आतो नुपसर्गे क इति कर्त्तव्यं च तावेव ध्याकन्यागंधयतीति गोधा अत्र च संप्रदाय एव शरणं न
 सिद्धं धम इति धाम्नाधेति धमादेशः ॥ ॥ नाडी मुखोश्च-यथा संख्यनेति-यत्तच्चेह वसूत्रे भाव्ये स्तौ च स्थितम्-यत्तु यथा संख्यमिति सूत्रे नाडी मु
 खोरित्युदाहृतं भाव्ये तस्यापि मात्राभिप्रायेणेत्येकशब्दको सुभेतुमतमदेततद्वाध्यमिति स्थितम्-घटो खरी खरी खिति-जयादित्यल्लपो लुक् तापवा तशब्दम्
 पुदाजहारवा तंधमः वातंधय इति-तनुभाष्यादौ न दृश्यते इति मूलेऽप्येष्यतम्-उदिकूले-ननु कूलस्येवोच्छब्दस्यापि सप्तम्यंतत्वादुपपद

ल.
कौ.
त.
९७

त्वं स्यात्ततश्च रुजिवहिभ्यां सह यथा संख्यं स्यादिति चेत् अत्राहुः नाडीं पृथ्वोरिति वत्त्वावकादुत्कूलयोरिति वक्तव्ये उदीति व्यस्तोच्चारणोपपदं एवं
चोदीति पंचम्याः स्थाने सप्तमीरुजिवहोरिति तु पंचम्याः स्थाने षष्ठीति एतच्च यथा संख्यसूत्रे कैयटस्य षष्ठम् किंच रुजेः सकर्मकत्वात्कर्मलोत्पत्तिश्चेते
न कूलविशेष्यते नोच्छब्दः असत्त्वचित्तेनासंभवात् तदेतदाह उत्यूवाभ्यामित्यादिना विधुं तु ददति अरुद्विषदजंतस्येत्पकारात्परो मुम् तमस्तु राहुः स्वर्भात्
सैहिके वा विधुं तु ददत्यमरः ॥ ३३ ॥ अरुं तु ददति अरुं तु दंतु मर्मस्य गदत्यमरः ॥ ३४ ॥ अत्राहोस्त्रिया मीर्ममरिति च असूर्यपश्यादिति याघ्राधेतियश्यादेशः गुमिपूरं चे
दम् एवं नाम राजदराः गुप्ताः यदपरिहायदर्शने सूर्यमपिनयश्यंति किं पुनः परपुरुषमिति तेन सत्यपि सूर्यदर्शने प्रयोगेन विरुध्यते यदतु सूर्याभावदर्शनमा
अरुं तु दः असूर्यललाटयोर्दृशितयोः ॥ ३५ ॥ अत्राह असूर्यमित्यसमर्थसमासः दृशिनानत्रः सम्बन्धात् सूर्यनयश्यन्तीत्यसूर्यपश्या राज
दराभ्युललाटनयः सूर्यः ॥ ३६ ॥ उग्रम्यश्वेरम् दयाणि न्यमाश्वा ॥ ३७ ॥ एते निपात्यन्ते उग्रमिति क्रियाविशेषणान्तस्मिन्नुपपदे दशे म
खश्वा ॥ ३८ ॥ उग्रम्यश्वतीत्युग्रम्यश्वः ॥ दरा उदकनेन माद्यति दीप्यते विन्धनत्वादिति द्रमदो मेघज्योतिः ॥ दहनिपातनात् प्रयन्नायाणयो
ध्मायन्तेऽस्मिन्नितियाणि न्यमाश्वा ॥ अन्धकाराद्यावत्तदन्त्यर्थः ॥ नत्र हि सर्पाद्यपनोदनाय पाणयः शब्दोऽप्रियवशेवदः खच्चाशराश्च
प्रियम्वदः ॥ वशम्वदः ॥ ग्रमे स्मृमिवाच्यः ॥ असंज्ञार्थमिदम् ॥ मितङ्ग मोहजीविहायसो विहदति वाच्यं ॥ खच्चडिद्वावीच्यं विहङ्गमः ॥ विहङ्गः
नुंसूर्येतरचंद्रदेर्दर्शपंचा विवक्षितं तदाखशनभवत्यनभिधानादिति न्यासकारादयः प्रियवशेवदः खच् खकारो मुम् ॥ ३९ ॥ मुजङ्गमः ॥ ४० ॥
५७ ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥
स्य ननु ग्रहणमिति खशिनमविष्यतीत्यादिना वृत्तिग्रथस्यायुक्तत्वमाहुः खशिप्रकृते प्रत्ययांतकरणमुत्तरार्थमद्विषंतपदस्य त्रहस्वणिलोपौ यथा स्या
तं शिपं समाभूदिति न चैवमुत्तरत्रैव क्रियतामिति चेत् सत्यम् इह करणमन्यतोपि कचित् भवतीति ज्ञापनार्थं तेन ममेः सुपीतिना पूर्ववार्तिकं किंतु

सिद्धमेव

असंज्ञार्थमिति संज्ञायानुवक्ष्यमाणेन नमस्तेति सूत्रेणैव सिद्धमिति भावः विहंगम इति विहाय सा आकाशेन गच्छतीति विग्रहः पूर्ववार्तिके नैक्यमकृत्वा स्वचः चङि हेति
 एतेन सा मय्यादयत्रापि कचिद्भवतीत्याशयेनोदाहरति भुजंगमः भुजंग इति इह गमेः सुपीति स्वचः ॥ ॥ द्विषेत्तप इति अरुर्द्विष इति मुमिक्षते संयोगो
 तच्चेपः वाच्यमोत्रते निपात्यत इति न चैवं स्वचप्रत्ययौ चैव निपात्यतामिति वाच्यम् उतादन्यत्रापि प्रसंगात् यदितु निपातनवलादेव तत्र तद्विषयता आश्रीयते

द्विषत्यरयोस्तापेभ ॥ ३२३ ॥ स्वचस्यातः स्वचिह्नः ॥ ६४ ॥ ८४ ॥ स्वचयरेणोपधायाह स्वः स्योता द्विषु न म्यर स्वातापयतीति द्विषन्तयः परन्तयां
 घटघटोप्रहणं लिङ्गं विस्मिप्य रिभाषा अनित्या तेनेह न द्विषतीत्यापयतीति द्विषतीतापः ॥ वाच्यमोत्रते ॥ ३२४ ॥ वाक्यशब्दे उपपदेयमेः स्व
 चस्याद्वितीयम्ये वाच्यमपुनरुदात्तां ॥ ३२५ ॥ वाक्यपुरोरमन्तत्वं निपात्यते वाच्यमोमोनव्रती व्रते किं अशक्त्यादिना कच्येच्छतीति वाग्या
 मः पूः सर्वयोर्द्वारि सहेः ॥ ३२६ ॥ पुरन्दारयतीति पुरन्दरः सर्वसहः सहिग्रहणमसंज्ञार्थमी भोगे च दारे रिति काशिका वाहुलकेन लब्धमि
 दमिज्जाह भगन्दारयतीति भगन्दरः सर्वकृत् लाभकरीषुकयः ॥ ३२७ ॥ सर्वकषः खलः कूलकवानदी अभ्रङ्गुषो वायुः करीषङ्गुषावा
 त्या मेघर्त्तिभये मुक्तजः ॥ ३२८ ॥ मेघङ्कुरः कृतिङ्कुरः भयङ्कुरः भयशब्देन तदन्तविधिः अभयङ्कुरः सेमप्रियमदृग्गचा ॥ ३२९ ॥ एषु त्वो
 ऽणस्यात्वात् स्वचः सेमं करः सेमकारः प्रियङ्कुरः प्रियकारः मद्रङ्कुरः मद्रकारः वेति वाच्यः णग्रहणे हेत्वादिषु दोषाभूदिति कथनं हि
 अल्पारम्भाः सेमकरा इति कर्मणः शेषत्वविवक्षयाप्यचाद्यच् ॥ आशिते भवः करणभावयोः ॥ ३३० ॥ आशितशब्दे उपपदे भवतेः स्वचा आ
 शितो भवत्यनेनाशितम्भवः ओदनः आशितस्य भवना आशितम्भवः ॥ ॥ न चैव वा तत्र ग्रहणं क्रियते वाच्यमोत्रते पुरन्दरश्चेति तदाह

हवाच्यमोत्रत इति सूत्रं पूष्वर्चयोरित्यत्र पुनरुदात्तरेरित्यंशश्च शक्यमकर्तृपूः सर्वयोः दविदारणे अयमेव गृह्यते न तु दभयेदृङ् आदर इत्यन्तवितिसं प्रदाय
 असंज्ञार्थमिदम् संज्ञायानुसंज्ञाया भृत्तृजीति वक्ष्यमाणेन सिध्यतीति भावः आशितं भवति यावता ओदनेन अतिष्ठ्यादिर्भोजि तो भवति स एव मुच्यते

रु.
से.कौ.
री.स.
१८

इहवासरूपविधिनालुडपि आशितमवनः भावे आशितमवनं धत्तु वाच्यते एवसरूपत्वादित्याहुः नचात्र कल्युटतुमुनखलर्थेषु वासरूपविधिर्नेतिल्युटोऽनि
 यैव शक्यः यत्र हि घ्रादेर्बाधकत्वेन कल्युडादयः प्रसक्तास्तत्र नित्यं बाधो न तु विकल्पेनेति तस्यार्थः इह तु ल्युटोऽपवादः स्वच अत्र वासरूपन्यायो निर्वाध एव
 एतच्च आशितमवनमित्युदाहरणे जयादित्यस्यापि संमतमेवेति दिक् ॥ ३२ ॥ संज्ञायामृतविश्वंभरः कैटभजितरसाविश्वंभरास्थिरेत्यंभरः व्युत्पत्तिमात्रमि
 संज्ञायामृतवृजिधारिसहितपिदमः ॥ ३२ ॥ ४६ ॥ विश्वंविभर्तृतिविश्वंभरः विश्वंभरा ॥ रथनरं सामा इह रथेन तरतीति व्युत्पत्तिमात्रं न
 त्ववयवार्थानुगमः ॥ पतिस्वराकन्या ॥ शत्रुञ्जयो हस्ती ॥ युगस्वरूपवर्तः ॥ शत्रुंसहः ॥ शत्रुन्तपः ॥ अरिन्दमः ॥ दमिः शमनायानेन सकर्मक इत्यु
 क्तमा मतान्तरे तु ॥ अन्तर्भावितल्यर्थो च दमिः ॥ गमश्च ॥ ३२ ॥ ४७ ॥ सुतङ्गमः ॥ अनात्पन्नाध्वद्वारसर्वा ननेषु ॥ ३२ ॥ ४८ ॥ संज्ञायामिति नि
 वृत्तमप्युगमेर्दः स्यात् ॥ डित्वसामर्थ्यादभस्यापि देहोपः ॥ अनेगच्छतीत्यन्तगदत्यादि ॥ सर्वत्रयन्नयोरुपसंख्याने ॥ सर्वत्रगः ॥ पन्नम्यति
 तङ्गच्छतीति पन्नगः ॥ पन्नमिति पद्यते ॥ क्लान्तक्रियाविशेषणं ॥ उरसोलोपश्च ॥ उरसागच्छतीत्युरगः ॥ सुदुरोरधिकरणे ॥ सुखेन गच्छती
 त्यसुगच्छतीति ॥ अन्यत्रापि दृश्यते इति वक्तव्यम् ॥ ग्रामगः ॥ डेचविहाय सोविहादेशो वक्तव्यः ॥ विहगः ॥ आशिषिह नः ॥ ३२ ॥ ४९ ॥ शत्रुम्वध्या
 च्छत्रहः ॥ शत्रुविक्रमः ॥ शत्रुवृत्तः ॥ दारावाहेनोऽणान्तस्य चटः संज्ञायाम् ॥ दारुशब्दे उपपदे आङ्पूर्वाहनेरणटकारश्चान्तादेशो वक्तव्य इ
 त्यर्थः ॥ दार्वाघाटः ॥ चारौवा ॥ चार्वाघाटः ॥ चार्वाघाटः ॥ कर्मणि समिच ॥ कर्मण्युपपदे सम्पूर्वाहनेरुक्तं वेत्यर्थः ॥ वर्णसंहतीति वर्णसङ्गतः
 ॥ सङ्गतः ॥ पदसङ्गतः ॥ पदसङ्गतः ॥ अपेक्षे शतमसोः ॥ ३२ ॥ ५० ॥ अपपूर्वाहनेर्दः स्यात् ॥ अनाशीरर्थमिदं ॥ क्लेशपहः ॥ पुत्रः ॥ तमोपहः ॥ सूर्यः
 तिनुरसं तु खरावग्रहो रथंतरमाजभावावसिष्ट इत्यत्र हि रथमित्यवगृह्णति कडुतरपदप्रकृतिस्वरणतोदात्तं चाधीयते अखंडत्वेन न ग्रहो न स्यान्न च विष
 यस्येत्याद्युदात्तश्च स्यात् इत्युक्तमिति ॥ माधवाद्यनुरोधेनेत्यर्थः मतांतरेति ॥ हरदत्तादिमत इत्यर्थः चित्तव्यापारोपरमः शमः इन्द्रियव्यापारोपरमस्तदमः

इत्यादिवेद्युतग्रंथाश्चेहानुकूलः संज्ञायां किमुक्तं वंविमर्शितिकुटुंबभारः गमश्च पूर्वसूत्र एव गमिर्नोक्तः अत्र सूत्रे गमेरेवानुवर्तित्यथा स्यात् भृत् प्रभृतीनां माभू-
दिति सुदुर्गमधिकारो कर्मणि तु ईषदः सुधिति खलेव सुखेन गम्यत इति सुगमः यथाः दुर्गमः दाराविति शब्दापेक्षया पुल्लिङ्गान्तराह दारुशब्दे इति काष्ठे
राविधौ न त्वेध इत्यमरः दविधानार्थमिदम् अणुत्तु कर्मण्यणित्वेव सिद्धः अलोत्पत्त्येव सिद्धः तत्र हणं स्पष्टार्थम् अन्यथा हिटः प्रत्ययः संभाव्येत इति हंती

कुमार शीर्षयोर्णिनिः ॥ ३२५ ॥ कुमारघातोः शिरसः शीर्षभावेनियान्वते शीर्षघाती लक्षणे जायापत्योष्टकः ॥ ३२५ ॥ हनेष्टकस्याल्लक्ष-
णवतिकर्तृत्वात् जायाघोना यद्विघ्नीयः अमनुष्यकर्तृके च ॥ ३२५ ॥ जायाघ्नस्तिलकालकः पतिघ्नीपाणिरेखा पितृघ्नघृतम् अमनुष्येति कि-
माऽऽस्तु कर्तृत्वात् ॥ ३२६ ॥ अथ कथम्वलभदः प्रलम्बघ्नः शत्रुघ्नः कृतघ्न इत्यादि मूलविभुजादित्वात् सिद्धं चोरघातो नगरघातो हस्तीति तु बाहुल्य-
कादण्यः शक्तौ हस्तिकपाटयोः ॥ ३२५ ॥ हनेष्टकस्यानुशक्तौ घात्यायाममनुष्यकर्तृकार्थमिदम् ॥ हस्तिघोना कपाटघ्नश्चोरः कनाटेति
पाठान्तरम् ॥ पाणिघ्नताडघोः शिल्पिनिः ॥ ३२५ ॥ हनेष्टकटिलोयो घस्त्वन्वियान्वते पाणिताडयो रुयपदयोः पाणिघ्नः ताडघ्नः शिल्पिनि-
किम् पाणिघातः ताडघातः राजघउपसंख्यानं ॥ राजानं हन्ति राजघ्नः आढ्यसुभगस्थूलपलितनगान्धप्रियेषु चैव कर्तृकरणेभ्यु-
ना ॥ ३२५ ॥ एषु चैव चनेषु कर्मसूपपदेषु कर्तृकरणेभ्युनस्योताः अनाढ्यामाढ्यकुर्वन्त्यनेन आढ्यंङ्कुरणं अचौकिं आढ्यीकुर्वन्त्यनेनादह-
प्रतिषेधसामर्थ्यात् ल्युट्पिनेति काशिका भाष्यमनेन ल्युट्स्याद्देवः अच्चावित्युत्तरार्थम् ॥

॥ ३२६ ॥ कुमार शीर्षयोर्णिनिः एतयोः कर्मणोरुपपदयोर्हंतेर्णिनिः स्यात् सुख्यज्जाविन्यादिभिः सिद्धताच्चीत्यावश्यकं धमएव विरहेयित्वा न्यर्थं शिरसः शीर्षभा-
वार्थवचनम् लक्षणवतीति सूत्रे लक्षणशब्दोऽर्थोऽच्यजंत इति भावः जायाघ्न इति जायामरणसूचकं पाणिरेखा विशेषादिकं यस्यास्तिसः तां हंतीति गौणे व्यव-
हारः एवं पतिघ्नीयत्रापि बोध्यं अमनुष्यकर्तृके च मनुष्यभिन्नकर्तृके चैव वर्तमाना इति कर्मण्युपपदेष्टकस्यात् यद्यप्यमनुष्यशब्दो रूढारसः पिशाचादीनां हे-

क.
सं-कौ-
टी-न-
१६

निशगुक्तं तथापीह लक्ष्यानुरोधेन व्याख्यातव्यमित्याशयेनाह तिलकालकरस्यादि नानुबंधकृतमसारूप्यमिति ढगलेः सारूप्यादा सारूप्यविध्यप्रवृत्तेराह बाहुल्य-
कादिति शक्तौ हसि शक्तौ किं विषेण हसि नं हंतीति हसि घातः यद्यपीह शक्तिरस्ति अशक्तस्य कर्तृत्वानुपपत्तेस्तथापिशक्तिग्रहणसामर्थ्यात्प्रकर्षो विज्ञायते-
तेन स्ववलेनैव हंतुं याशक्तिः सागृह्यते कपाटघटतिर्कशिरः पाटयति प्रविशत इति कपाटम् पाठांतरे तु अटते यचाद्यच् कवं चोद्धेत्यत्र योगविभागात्त्वोः।
कवादेश इति हरदत्तः आढ्यसुभग चार्थेति अभूततद्भावविषये किं न्यर्थः आढ्यकरणमिति लिंगविशिष्टपरिभाषया आढ्यशब्देऽप्युपपदेयस्य नूतदापि
स्वित्यन्ययस्येति ह्रस्वेन एतदेवरूपम् आढ्यो कुर्वन्त्यनेनेति न चिहस्वुनेभावे पिकरणधिकरणयोश्चेति ल्युटा भवितव्यमित्यत आह प्रतिषधसामर्थ्यादिति
तथाहि आढ्यकरणमिति रूपं ल्युट्स्युनेऽस्य न चस्युनिमुमुह्रस्वस्यापामिति वाच्यम् अनन्ययस्येति पर्युदासात् उर्यादिच्चिडाचश्चेति निपातसंज्ञकत्वेन

कर्तृभिर्भुवः सिद्ध्युचरुक्तौ। ३। ५॥ आढ्यादिषु धर्मे च चनेषु भवतेरेतौ सः अनाढ्य आढ्यो भवतीति। आढ्यम् भविष्णुः। आढ्यम् भावुकः
स्पृशोः तु दकेति न। घृते स्पृक्। कर्मणीति निवृत्तम्। मन्त्रेण स्पृशतीति मन्त्रस्पृक्। ऋत्विग्दधृक्। व्याख्याता। तदादिषु दशोऽनालोचने कश्च
संज्ञानाद्युक्तेति च यम्। सदृक्। अन्यादृक्। अन्यादृशः। क्तापि वाच्यः। तादृशः। सदृशः। अन्यादृशः॥

॥ अनाढ्यस्य अच्ययत्वात् न चस्युनिस-
ति अपपदमिति उ- शिषि नित्यसमासो लभ्यते ल्युटि नूनेति वाच्यम् ल्युट्पि गतिसमासस्य संभवात् तस्यापि नित्यसमासत्वात् नैव स्त्री प्रत्यये विशेषः ल्युटि टिद्वेति सूत्रे-
ण स्युजितत्रये वस्युने उपसंख्यानं न च डीपस्युल्यत्वात् नापि स्वरे विशेषः ल्युटिलिङ्स्वरेण स्युनिनिङ्स्वरेण कृञ् उदात्तत्वाविशेषीत् न चोत्तरार्थमच्चा नित्युक्त-
मिति वाच्यं केवलोत्तरार्थत्वे हि तत्रैव वृत्त्यात् तदेतदन्तमिह ल्युडपि नेति भाष्यमतेति भाष्यवार्तिकस्वरसंनल्युडिष्टरतिकेवलोत्तरार्थत्वं लभ्यते अतस्त-
दिहोऽपि ह्रस्वमिति कृतमन्तमयुक्तमिति कैयटः कर्तृभिर्भुवः॥ ३३॥ अच्यनेति अच्चावित्यनुवर्तते अथवा आढ्यो भविष्णुः आढ्यो भावुक इति स्यादिति भावः
कर्तृग्रहणं करणानुवृत्तिभ्रमनिरासार्थमुत्तरार्थं चेति प्राक् कृतं ननु व्यर्थमेव अस्वरितत्वादेवानुवृत्तिसिद्धेः उत्तरत्राप्युपयोगेनेति स्पष्टीकरिष्यमाणत्वाच्च॥

स्वकारोऽमुमर्थः चकारश्चिन्तयन्तोदात्तार्थः ञकारोऽव्यर्थः स्यादेतत्-स्विष्णुचक्रकारोऽमासु-स्वस्मुरित्येवोच्यताम्-एवंचकारोऽपिनकर्तव्यः प्रत्ययस्वरैरेवाभिंम-
नसिहे-इकारादित्यसिद्धयेऽङ्गममेकतेऽप्यभा-अनुदात्तादितितस्यानुदात्तत्वात्-नचरुत्योकेऽनुच्चार्यदयश्चेतिस्वरसूत्रेऽस्यग्रहणं नस्यात्-चकारानुवंधा-
भावश्चकारस्यलाघाणिकत्वात्-नत्वणत्वयोःसिद्धत्वेनेह्यदितिरूपाभावाच्चेतिवाच्यम्-कृतेपिइकारेतदनुवंधग्रहणं नातदनुवंधस्येतिपरिभाषयाअलं-
कारोऽमुचयग्रहणस्यान्तत्वेतस्य-इकारोच्चारणसामर्थ्यादस्यापिग्रहणमितिनेहैवं-स्वस्मृजयमस्तुतत्रेदिकृतेचकारानुवंधसामर्थ्यादस्यापि-
ग्रहणमस्त्वितिकिमिकारेणेतिचिंत्यमनूत-नचेहलाचवाभावादिकारोऽनुचकारएवमास्त्वितिशङ्कम्-एकमात्रोद्भवः व्यंजनैर्त्वंहमात्रकमिति सर्व-
संमतत्वात्-यजुश्चरदत्तेनोक्तंषत्वब्रह्मः सामर्थ्यादिस्यग्रहणमिति तदप्यततः-स्तुजयेष्यास्तुजुक्तौप्रक्रियालाघवेनषत्वणत्वयोः करणस्योचिततयासा-
सत्त्वद्विबुद्धहयजविदभिदष्टिदजिनीराजामुपसर्गोऽपिक्रिमा-अथह्य-एभ्यःक्षिप्यादुपसर्गोऽसत्यसतिचसुष्यपपदे-सुसन्-उपनिषता-अ-
एडसः-प्रसः-मित्रद्विद-मिद्विद-मित्रधुक्-प्रधुक्-गोधुक्-प्रधुक्-अश्वयुक्-प्रयुक्-वेदविता-निविदित्यादि-अग्रग्रामाभ्यान्यतेर्लोवाच्य-॥अ-
ग्रणी-ग्रामा-भजोर्लोवा-अथह्य-सुष्यपसर्गोचोपपदेभजोर्लोवा-अंशभाक्-प्रभाक्-॥ ८८-मर्थ्यायोगादितिदिक्-निवृत्तमिति-नेनुस्ये-
सकर्मकत्वात्कर्मण्युपपदेइत्येवप्राप्यतदितिचेत्-अत्रप्राच-पूर्वसूत्राकृतंइत्यनुवर्तते-साचानुवृत्तिः-कर्तरिहृदित्यनेनैवकर्तरिक्तिनः-सिद्धत्वाद्यर्थोसती-
कर्तृप्रचयार्थकर्मण्युपपदेएकःकर्त्ताकरणदोचापरइत्येवंकर्तृप्रचयस्तथाचसुष्यतेउपपदेइतिफलितमभवतीतिमंत्रसृष्टिगत्याद्यपिसिद्धमितिवलुतस्तुकर्तृग्रहणंव्यर्थ-
मितिपूर्वसूत्रेणोक्तमनचेहकतृप्रचयार्थतदावश्यकमितिशङ्कम्-मंत्रसृष्टिगत्यादिः-क्षिपासिद्धेः-नचक्षिपिकृत्वंनस्यादिनिवा-
च्यम्-क्षिप्यन्यायस्मादितिबहुव्रीहिवलादेवकुत्वसंभवादितिदिक्-सदृगिति-तमिवेयंपश्यंतिजनाः-सदृशार्थपश्यंतिज्ञानविषयोभवतीतिव्युत्पत्त्याकर्मकर्त-
रिप्रत्ययः-रूढ्यर्थानुगुणत्वात्-॥ ८९-॥सत्त्वद्विष-षड्विवरणदो-सूदतिद्विषासाहचर्यात्सूतेरादादिकस्यग्रहणंननुसुवतिसूपत्योः-युजिरयोगे-युजसमाधौ-
द्वयोरपिग्रहणम्-विदज्ञानेविदविचारणेविदसत्तायात्रयाणामपिग्रहणंविद्वत्त्वाभइत्यस्यतुनग्रहणम्-विदेत्यकारस्यविवक्षितत्वात्-सुसदिति-पूर्वपदादिनि-

कौ. त. यत्वं तु भवति छंदसीत्यनुवर्तते तथा च माघ मनस्सु ये न घुसदां भूयतेति आदिनेयादिविषद्वयत्रुसुषामादित्वात्त्वमिति माघवादयः उपनिषदिति स
 त्प्रतिप्रतिनिषः अग्रग्रामाभ्यामिति स एषां ग्रामणीरिति निदेशेन ज्ञापितमेतत् नौरूपप्रत्ययविषयं चेदनेन कर्मण्यणित्वं न भवति ग्रामनायः ज्ञापकस्य सामान्यवि
 षयत्वात् अग्रशब्दोपपदादपि एतत्तेनाग्रणीरित्यपि सिद्धमित्याहुः ॥ ३३ ॥ अदो नन्ने विट्स्यादिति जनसनक्रमगमो विडिति पूर्वसूत्रानुवर्तते पूर्वसूत्रं विहोप
 यमम तत्र हि छंदसि सहरत्यतः छंदसीत्यनुवर्तनात् कामदुघेति घेनुरेति शेषः कामंदोग्धीति विग्रहः अन्येभ्योऽपि दृश्यते इह विजुपेच्छंदसीत्यतो विचप्रत्ययः

अदोऽनन्ने अर ६॥ विट्स्यात् आममति आमाता सस्याता मनने किं अन्नादः कव्ये सै अर ६६ ॥ अदेर्विटा पूर्वण सिद्धे वचनमणवाध
 नेथमा कव्यात् आममां सभस्यकः कथनार्हं कव्यादोऽस्य आशरतिपक्षमांसशब्द उपपदेऽण ॥ उपपदस्य कव्यादेशः एषोदरादित्वात्
 दृहः कपघश्च अर ७० ॥ कामदुघा अन्येभ्योऽपि दृश्यते अर ७५ ॥ छंदसीति निवृत्तं मनिन कनिप वनिप विच एते प्रत्यया धातोः स्युः
 नेदु शिक्तं ति अर ७८ ॥ वशादेः कृत एन स्यात् अशु सुशर्मा प्रातरित्वा विडु नोरनुनासिकस्य अर ८१ ॥ अनुनासिकस्य आत्स्यात्प्रवि
 जायतस्त्विति वा ओण् अवावा विचोरोदोद सुगण क्विप्चा अर ७६ ॥ अयमपि दृश्यते सन्ने द्विषेति त्वस्यैव प्रत्ययः उखास्यता पर्णधत्
 वाहभद्रा अनीप्चा अर ८० ॥ पदान्ते स्वेति नित्येन स्यादुपसर्गस्थानि मित्रात्परश्चेता हे प्राण शसदृदितीत्वं मित्राणि शास्ति मित्रशीः ॥

अतो मनिनिति सूचान्मनिनादयश्चानुवर्तनेन दृहः मनिन कनिप विच सुशर्मेति सुसृष्ट्वातीति विग्रहः प्रातः एतीति प्रातरित्वा दणः कनिपि ह्रस्वस्य पिती
 ति नृक अवा वेति अनुनासिकस्य आत्वे अवादेशः सौ दीर्घनलोपो रोदरेडिति रूषरिषहिंसायाम् उपधागुणः जश्च चत्वं वाहभद्रादिति वाहादश्चाद्दृश्य
 तीति विग्रहः दृहो नुवहाभडिति पाठः वहः स्वं अनेषामपि दृश्यते इति पूर्वपदांतस्य दीर्घ इति हरदत्तः अंतः अनितेरिति वर्तते अतोऽत्र पदापेक्षो गृह्यते
 नानितेरपेक्षया व्यभिचारादत आह पदान्ते स्वेति हे प्राणिति अनप्राणने क्विप् अनुनासिकस्येति दीर्घः नडि संकुक्षोरिति नलोपनिषेधः अन्यत्र तु नलोप

नभायमिति संवृत्तं तमुदाहृतम् मित्रशीरिति लुप्तेपि क्रियप्रत्यये प्रत्ययस्य सप्तम्यायेन हलादिकिन् प्रत्ययपरत्वमस्ति वर्णाश्रयेनास्ति प्रत्ययस्य सप्तम्यामित्येतदहम्
 अथ सः कौ उपधाया इत्वम्वान्यम् मिश्रीः इत्वोत्वे गीः पूरस्मन् नक्षिषुचा ६।४। ८०॥ एषुचादेर्ह्रस्वः स्यात् तनुच्छत् अनुनासिकस्य कौ
 मिश्रीर्कः मोन्नेधातोः प्रज्ञानाप्रशाना चोरित्युठ अक्षयः ज्वरत्वेत्पूठ जूः जूः जूरः तूः सूः उः इति जना नवतीति जनौः जनौवौ जना
 वः मूः मुवौ मुक्ः सुमूः सुन्वौ सुम्बः रास्त्रोपः मूर्च्छा मूः मूर्छो मूरः धूर्ध्वो धूः गमः कौ ६।४। ४०॥ अनुनासिकलोपः स्यात् अङ्गता गमा
 र्शस्य मन्त्र्यधो चोरित्यचमाधितुं सूत्रम् सुय्य जातो एनिस्ताच्छील्या ३।२। ७८॥ अजात्यर्थे सुपिधातोर्णिनिः स्यात्ताच्छील्येद्योत्यो उस्मभोजी ॥
 शीतमित्री अजानौ किमा आसल्लनामन्त्रयिता ताच्छील्येर्का उस्मभुङ्क्ते कदाचित् दहृत्तन्त्रिंशरेणेपसर्गभिन्न एव सुपिति निरिति व्याख्या
 य अजातिभ्यामादि सन्नेरुपसंख्या नमिति पाठितम् हरदत्तमाधवादिभिश्च तदेवानुसृतम् एतच्च भाष्यविरोधादुपेक्ष्य प्रसिद्धश्चोपसर्गेपि नि
 जिनः सर्वभूतोपजीविर्मा अनुयायिवर्गः पतन्त्यधो धाम विस्सारि नवच्चनीयाः प्रभवो नुजीविभिरित्याह साधुकारिण्युपसंख्यानं ॥ त्र
 हस्तिवदः अताच्छील्याथैवार्तिकद्वयं साधुदायी ब्रह्मवादी कर्तव्य्यमाने ३।२। ७८॥ लिनिः स्यात् उपपदार्थे कर्ता प्रत्ययार्थस्य
 कर्तुरुपमानम् उपपदकोशति उपपदोशी धांसरात्री अतीच्छील्यार्थमजात्यर्थे च सूत्रम् कर्तरि किम् अपूषानिवभस्यति मायाना उप
 माने किं उपः कोशति त्रतो ३।२। ८०॥ लिनिः स्यात् स्थलितलशीयी वहलमाभी स्यत्यो ३।२। ८१॥ योनः पुन्येद्योत्ये सुय्युपपदे निनिः शी
 रपायिण उपपन्नः मनः ३।२। ८२॥ सुपिमन्यतेर्णिनिः स्यात् दर्शनीयमानी ॥ ॥ ८१॥ प्रधान एवैत्युक्तत्वादिति भावः ॥ ॥ आशसद
 ति शंसुप्रनुशिष्टो आडः शासुदृष्ट्या मात्मनेपदी शासुदृष्ट्यादिना सिद्धे कोवेव उपधाया इत्वमिति नियमार्थमिदं ॥

को-तेन आशले इति सिद्धमित्येके अन्ये तु विध्यर्थमेवेदं न नियमार्थं प्राप्तिभावात् न च शास्त्रदंडुहलोरिति इत्यस्य प्राप्तिरस्तीति वाच्यम् तत्राड-साहचर्यात्सस्मै
 त-परि न एव शास्त्रे ग्रहणात् यद्यपि सति शास्त्रीति सूत्रे पृथक् योगकरणदत्तैर्लुडि-आरतसमारतेति पदद्वयेप्यडि-तिसिद्धांतस्यार्थे न राख्येन यापरस्यैव पदग्रह
 णानुदत्तेरप्याकरे स्पष्टतया परस्यैव पदे दृष्टो य शासिसमात्यस्याडि-ति निष्कर्षः तथाचा-शास्त्रे इत्यत्र इत्यप्रसक्तिरेव नास्तीत्याहुः वस्तुतस्तु आशिषिलिङ्-लोके
 श्रियाशीः प्रेषे चित्यादिनिर्देशे नैव सिद्धमिति नेदमपूर्ववार्तिकम् ततश्च इत्येवाच्यमित्यस्य इत्वं व्याख्येयमित्यर्थः आशिषीत्याद्युक्तनिर्देशादिति दिक्-सुम्भविति-
 ओसु-नियमस्य कवशस्थारिति किमिति लुप्तेषु मास्येति इत्वं-स्थानिवद्वावस्थानस्विधाविति निषेधात् प्रत्ययलक्षणसूत्रं तु प्रत्ययस्यासाधारणं यत्रा-श्रीयते तत्रैवेति नि-
 यमार्थमिति निष्कर्षात् यत्तु कैयदेनोक्तं इत्वं मवकारादविति वचनाद्वाच्यकारीयोदाहरणप्रामाण्याद्वा प्रत्ययलक्षणेन इत्वं नेति तत्-अनृणेडित्यादिसिद्ध-
 ये प्रत्ययसाधन्ये अतिविध्यर्थः प्रत्ययलक्षणसूत्रमिति पक्षमभिप्रेत्य तत्रा-वकारादविति वचनस्वीकारे सुधीवेति न सिध्येदित्यपरितोषेण पक्षांतरस्वीकार इ-
 ति बोध्यम् ननु नियमार्थमिति निष्कर्षपक्षे तु प्रागुक्तमित्रशीरित्यत्र कथमिदं भवेदिति चेत् अत्राहुः श्मस इति-तत् अडि-नियमार्थमिदं अत्रादौ चेदित्व-
 स्यादङ्गवेनान्येति हल्यहणमास्त्विति ज्ञेयमिति न चैवमपि हलादौ पिति सावेधातुके नृण इमो विधानादैनृणेडित्यादितु नियमपक्षे न सिध्यतीत्यस्ति विध्यर्थमि-
 ति पक्षोपि स्वीक्य इति वाच्यम् उतो ह्रस्विरिति सूत्रादल्यहणमनुवर्त्य नृण हानीत्यत्रानिष्ठवारणाय नाभ्यस्तस्याचीति सूत्रादचि नित्यनुवर्त्य व्याख्यानात् अत्र च रु-
 धादिगुण एव व्याख्यातस्यादेतत् सुपि स्थः किय चेति सूत्राभ्यां ककिणैस्सिद्धौ तत्रादशमीत्यादिधातुग्रहणसामर्थ्यादिधातुमात्राद्देवन्त्र-च प्रत्ययो हेत्वादिवृत्तनष्टयथा वा-
 धते नृणां निष्ठतेः कस्तिपावपिवाधेनेति स्थः कचेत्यारंभरतिभावः न चैवं शमिधातोस्त्यस्यानेतरं स्थः कचेति सूत्रात्तच्चकारेण चिसमुच्चिते सुवर्णदीर्घेण शंस्थारति-
 भुजिष्यति-एवं चोत्सर्गापवादोऽस्मान्देशमियासंदर्भशुद्धिरपिलभ्यते-इत्याभावार्थं च नयेत नीयमिति महत्त्वाच्चैवमिति चेत् अत्राहुः अशंस्थारत्यत्र अचकावश-
 त्तविति सूत्रेणोभरपदमनोदानं स्यात् कृतग्रहणो गतिकारकपूर्वस्यापीति शंस्थाशब्दस्यानंतत्वात् किवंतेन न-समा-इत्युक्तं नृणां निष्ठतेः कस्तिपावपिवाधेनेति च-

उष्मभोजीति उष्मभोजं शीलमस्य आमंत्रयितेति मन्त्रिगुणपरिभाषणेचुरादीराड् पूर्वः इदित्वानुमन्ताच्छीत्यस्य त्रिवक्षितत्वात्तन् अतएव नलोकेति निवे-
 धात् प्रोक्षणादित्यत्र कर्मणि षष्ठी न कृता उपसर्गभिन्न एवेति सत्सृष्ट्येति सूत्रे उपसर्गपीत्युक्तत्वा दुपसर्गभिन्नस्यैव सुपोलाभायास्मिन् सूत्रे पुनः सुप-
 मप्रसृष्टं नमिति भावः भाष्यविरोधादिति उक्तं च भाष्ये सुविति वर्तमाने पुनः सुवयज्जणं किमर्थमनुपसर्ग इत्येवं तदभूत् इदं तु सुपमात्रे यथा स्यादुदा-
 सारिण्यः प्रत्यासारिण्यः इति अस्या यमाशयः सत्सृष्ट्येति सूत्रे सुपि स्थिः इत्यतः सुपीत्यनुवर्तते तच्च उपसर्गंतरपरम् उपसर्गपीति पृथगुक्तेः तदिहानु-
 वर्तमानमर्थोपेक्षा रादुपसर्गंतरपरमेव स्यादिति निष्कर्षेतुमाभूदिह सुवयज्जणमुपसर्गपीत्यंशस्याप्यनुवत्यानिर्वाहान् सर्वथापि सुवमात्रे उपपदेणिनि-
 नत्वनुपसर्ग एवेति सिद्धं तः एतच्च शब्दकौस्तुभे स्पष्टम् असिद्धश्चेति एवञ्च मणिनो यानुसारिणीमिति प्रक्रियाकारप्रयोगोपि निर्वाह एव अमरश्च प्रायु-
 क्तलिङ्ग शेषविधिव्यपीविशेष्यचवाधित इतिदिक् साधुकारिणीति एतच्च ज्ञापकसिद्धम् आ केरिति सूत्रे हि तु च्छीलान् पृथक् साधुकारीगृह्य-
 त् तच्च ताच्छीत्यं त्रिणापिलिनी सत्येव संगच्छते ब्रह्मणिवद इति इदं नुवाचनिकमेव अ ताच्छीत्यार्थमिति एतच्च केयटहरदत्तादियं ये स्पष्टम् यत्
 भट्टकर्मिके ब्रह्मवादिशब्दस्य तच्छीलतद्धर्मतत्साधुकारिपरतया व्याख्यानं कृतं आ केरित्यधिकारे तु ब्रह्मणिवद इति निविधायकं वचनं नास्येवेति क-
 थमिदं संगच्छेतेति चेत् अत्राहुः भट्टया दानामयमाशयः सुप्यजातविति सूत्रेण ताच्छीत्येति निः उपसंख्यानेन ज्ञापकेन वा साधुकारिणिनिः आ-
 वश्यकाधमर्त्ययोर्णिनिरित्यावश्यकेणिनिसुतद्धर्मपर्यवस्यति नत्विह आ केरिति सूत्रस्य व्यापारोक्तीति ननु ब्रह्मवादिनो वदन्ति इत्यत्र ब्रह्मवेद इति ब्रह्मशब्-
 दस्यापि जातिवाचकत्वात्कथमिह ताच्छीत्येति निरिति समर्थनमिति चेत् अत्र नव्याः सुप्यजाता वित्यत्र प्राणिजातिरेव पर्युह्यस्यते ताच्छीत्यसममिव्याहारात् ब्रह्म-
 णानामंत्रयितेति प्रत्युदाहरणानुगुण्यञ्चेति न काप्यनुपपत्तिरिति मनः बहुलग्रहणानुवृत्तेरिह मनज्ञान इति दैवादिकस्यैव ग्रहणं न तु मनु अवबोधन इति तानादिकस्य
 तेन उत्तरसूत्रे स्वशिष्यनेव भवति न तूपस्य सदाह मन्यतेरिति

22

आत्ममाने स्वश्च। अ२। ८३॥ स्वकर्मके मनने वर्तमानान्मन्यते सुखि खश स्यात्। चास्मिन्नि। पण्डितमात्मानं मन्यते पण्डितम् अन्यः। पण्डित
मानी स्त्रियः नव्ययस्य। कालिमन्या। अनव्ययस्य किम्। दिवा मन्या। इच्छा का चोऽप्रत्ययश्चा। हा३। ६८॥ राज्ञा देका चोऽप्रत्यात्स च स्वाद्यम्वत्वि
दने परे। औत्तो मश सोऽगामन्यः। वामश सोऽस्त्रियः समन्यः। स्त्रीम्मन्यः। नृानरम्मन्यः। भुवम्मन्यः। श्रियमात्मनम्मन्यते श्रिमन्यकुलं। भाष्यकारव
चनाता श्रीशब्दस्य ह्रस्वः मुमुक्षोरभावश्च। भूतो अ२। ८४॥ अधिकारो यमा वर्तमाने लडिति यावत्॥ करणे यजः। अ२। ८५॥ करणे उपपदे भू
तार्थाद्यजेर्लोभे नि स्यात्कर्त्तरि। सोमेनेष्टवानो मे यज्ञी। अग्निष्टोमया सी। कर्मणिहनः। अ२। ८६॥ पितृव्यघाती। कर्मणीत्येतत्सहेवेति यावत्। अ
धिक्रियते प्रसधुरण दृत्रेषु क्रिया। अ२। ८७॥ एषुकर्मसूपय देषुहनेर्मे ते क्षिप्पा ता ब्रह्महा। धेरणाहा। इत्रहा। क्षिपचेत्येव सिद्धे नियमार्थः।
भिदमा ब्रह्मादिष्वेव हनेरेव भूते एव क्षिवेवेति। चतुर्विधोत्र नियम इति काशिका। ब्रह्मादिष्वेव क्षिवेवेति द्विविधो नियम इति भाष्यः॥ त्र
सुक्तमीषं मन्त्रपुर्येषु कृतः। अ२। ८८॥ सुकर्मदिषु च कृतः क्षिप्पात्। त्रिविधोत्र नियम इति काशिका। सुकृतः। कर्मकृतः। पापकृतः
मन्त्रकृतः। पुण्यकृतः। क्षिवेवेति नियमान्न कर्मकृतवानित्यत्राऽएन। कृत एवेति नियमान्न मधीतवान्मन्त्राध्यायः। अत्र नक्षिपः॥

चक्रमर्जवोध्यम् आत्ममानेकिम् दर्शनीयमानीद्वेष्टनायज्ञदत्तस्य कालिमन्येति स्त्रियाः पुंवदिति प्राप्तं पुंवद्भावं बाधित्वा परत्वाद्भूत्वा यत्त्वत्र कण्डूमानिनो
 अतिप्राप्तं पुंवद्भाव इति प्रसादकजोक्तं तद्रभसोक्तमेव मानिनरूपाभावस्य स्पष्टत्वात् दिवामन्येति अधिकरणशक्तिप्रधानस्याप्यस्य वृत्तिस्वभावात्कर्मत्वम् ।

रचएकाचः अमग्रहणमिहावर्ततेततएकेनअमः विधीयतेऽपरेणप्रत्ययोविशेष्यतेतदाहः स्वाधस्वदिति एवंचनविभक्तौसुस्मा इतिद्विवेधान्नकारणनेत्संज्ञाअत
 एवमश्वभवतिः अतोऽमशसोरित्यत्रशसासोच्यमानः सुवेवाम् गृह्यतइत्युक्तत्वादेतआचारश्चभवतीत्याशयेमोदाहयते गामन्यइति भ्रममन्यइति अतोऽमशसोरि
 त्वागणः भाष्यकारेति अयंभावः यथापृष्टादयः शब्दाः पुंयोगान्त्रियां वर्तते प्रष्टीगणिकेति तथेहश्रीशब्दः परित्यक्तस्त्वलिङ्गः क्लीवः समुक्तत्वेवर्तते तत्रह्रस्वो नपुंसकइति
 ह्रस्वोऽप्युक्तः अपवादेनअमावाधात् स्वमोर्नपुंसकादित्यमोलुक् नचैवंगामन्यइत्यादावपिसुपोधातुप्रातिपदिकयोऽरितिलुक्स्यादितिवाच्यम् अमविधिसामर्थ्यादेव
 तद्वाधादित्यहः अमप्रत्ययसुमध्येऽपवादादेवित्यायेनसुपोधातुप्रातिपदिकयोऽरितिलुकमेववाधतेनतुस्वमोर्नपुंसकादितिलुकमितिभाष्यादौस्थितम् स्यादेतत्तुन
 पुंसकह्रस्वेकतेनममप्राप्तिरेवनास्तिकथमत्रापवादेनअमावाधादित्युक्तिः संगच्छते अरुद्धिषदितिसूत्रेऽप्यंतुग्रहणस्यसमीपवाचित्वेनखित्यनव्ययस्येतिह्रस्वे
 कतेष्वश्वानामितिवाख्यातत्वात् सत्यंजनमेजयइत्यत्रस्वतः सिद्धेपिह्रस्वेयथाखित्यनव्ययस्येतिपुनर्ह्रस्वोमुमर्थस्वीक्रियते तथाऽत्रापिभवेदित्यस्येवमु
 मः प्राप्तिरिति भूतेधातोरित्यधिकराह्यत्वर्यस्यविशेषणमिदम् भूतेर्थेविद्यमानाद्वातोरित्यर्थः करणेस्वरितत्वाणिनिरेवानुवर्ततेनतुस्वश्रुत्वाहणानिः स्यादि
 तिसेमिः नलक्षविशेषणयागंकृतवानित्यर्थः अग्निष्टोमेति अग्निष्टोमस्तोत्रेणसमाप्य मानोयोयागस्सलक्षणः अग्निष्टोमस्तेनापूर्वभावितवानित्यर्थः उक्तं
 काशिकायांअग्निष्टोमः फलभावनायाकरणमिति कर्मणिह्रस्वः पितृव्यघातौति अत्रकाशिकाकुम्भितग्रहणंकर्तव्यमिहभाभूत् चोरंहतवानिति यद्यणीदंभा
 व्येनास्ति तथापिशब्दशक्तिस्वाभाव्यादिदंलभ्यतइत्याहुः चतुर्विधइति अयमाशयः इहसूत्रेऽनुत्वात्पूर्वब्रह्मादय उद्देश्यास्ततोऽनंतरं प्रकृतित्वाहंतिस्तत्प
 रिशेषान्मृतइतिक्लिप्तुसर्वेतिनिर्दृष्टव्यः विधेयत्वात् तदेवंवचनव्यक्तिः ब्रह्मादिषूपपदेषुहंतेभूतेक्विविति एवंस्थितेयवैवकारस्ततोऽन्यत्रनियमइतिन्याये
 ननियमोत्रभवन्नंतरंभवतिततश्चब्रह्मादिष्वेवेत्यवधारणेहंतेस्तदनंतरनिर्दृष्टत्वादुपपद्यतेतत्संबन्धनिवृत्तिफलो नियमोभवतिब्रह्मादिषुहंतेरेवभूतेइत्य
 वधारणेत्वनंतरत्वाविशेषेपिप्राथम्यादुपपदनियमोधात्वंतरनिवृत्तिफलकः ब्रह्मादिषुहंतेभूतेएवक्विवित्यवधारणेनुक्लिप्तहंसोरानंतर्यऽविशिष्टेपिप्राथ

क

१-कौ-मात्स्यलान्तरसंबंधनिवृत्तिफलकः प्रत्ययनियमः ब्रह्मादिषु हंतैर्भूते किंवेवेति वचनव्यक्तौ प्रत्ययांतरसंबंधनिवृत्तिफलकः कालनियमः सोऽयं प्रकृत्युपपदप्रत्य- ५
१-त-यकालनियमानां विवेकः अगृह्यमाणविशेषानुचतुर्विधस्यापीह ग्रहणं तत्र ब्रह्मादिषु हंतैरिति प्रकृतिनियमे भूतद्रव्याश्रयणद्वर्तमानकाले भविष्यत्काले चोपपदा ॥
२३-नरेपि भवत्येव पुरुषं हन्ति हनिष्यति वा पुरुषहा अरिहयोरिह योगति चक्षणः अरौ न हंती ॥
ति-आरिहासचासी योगश्च अरिहयोगस्तत्र विचक्षण इत्यर्थः प्रकृतिनियमफलं तु पुरुषहतवान् पुरुषहा इति भूतार्थे प्रयोगाभावः ब्रह्मादिषु हंतैरेवेत्युपप-
दनियमेपि भूतद्रव्याश्रयणद्वर्तमानं भविष्यत्कालयोर्धातुं तदापि भवत्येव वृत्तं जयति जेष्यति वा वृत्तजिदिति प्रत्ययनियमफलं तु वृत्तं जितवान् वृत्त-
जिदिति प्रयोगाभावः भूतएव किं विति प्रत्ययनियमेपि ब्रह्मादिषु कृत्युक्तेरुपपदांतरवर्तमानं भविष्यत्कालयोर्हंतैः किं भवत्येव पुरुषं हन्ति हनिष्यति वा
पुरुषहा अरिहेति प्राग्वत् प्रत्ययनियमफलं तु ब्रह्माणं हन्ति ब्रह्महेत्यादि प्रयोगाभावः भूते किंवेवेति कालनियमेपि ब्रह्मादिषु कृत्युक्तेरुपपदानरे भूतेपि प्र-
त्ययांतरं भूतं नैव पितृव्यं हतवान् पितृव्यघाती इह कर्मणि हन इति भूतेऽपि कालनियमफलं तु ब्रह्माणं हतवान् ब्रह्मघातीति प्रयोगाभावः सोपपद-
श्च प्रत्ययनियमेन व्यावर्तते निष्ठा तु भवत्येव वृत्तं हतवानिति भाष्यकारेण प्रकृतिकालनियमावेवांशि श्रियन् तस्यायमाशयः धातुकालौ हि नेह सूत्रे
श्रुतौ किं तु पुरुषेण लक्षणजघन्यप्रमाणेनोपस्थितौ अतस्तयोरेवोपरोधो न्यायो न तस्य पदप्रत्यययोः श्रुत्युपस्थापितत्वात् एवं न्यायोपपद्येन भाष्येण सह वि-
सेधा इवृत्तिर्नैव मुपपद्यमिवेति कैयटे स्थितम् यन्नि हहरदनेनोक्तं धातुपपदविषयनियमद्वयं भाष्ये प्रदर्शितमिति तत्र धातुकालविषयमिति वक्तव्ये उपप-
दग्रहणं प्रामादिकमित्यवधेयम् सुकर्मः त्रिविध इति धातुनियमस्त्वहनेष्यते इति भावः किंवेवेतीति भूते किंवेवेति प्रत्ययांतरसंबंधनिवृत्तिफलकको-
लनिवृत्त्यादित्यर्थः कृत् एवेतीति सुकर्मदिषु कृत् एवेति धातुत्वान्तरसंबंधनिवृत्तिफलकोपपदनियमादित्यर्थः ॥

कौ
न
२४

प्रत्ययान्तरनिवृत्त्यर्थं सूत्रमित्येव कृत्तिकारादिभिर्व्याख्यातत्वात् कालान्तरनिवृत्त्यर्थमिति कैरप्यभियुक्तैरनुक्तत्वादिति दिक् ॥ ॥ राजनियुधिकृत्तः सहेच
इदमपि सूत्रद्वयं दशैः कृत्तवितिवन्नियमार्थमिति न्याय्यम् वस्तुतस्तु दृशिग्रहणेन निर्वाहस्यागतिकत्वादियं त्रिसूत्रीविधात्रीत्यपि सुवचम् आचार्यव्याप्तिहउ
दासीनाएवेति शब्दकौस्तुभे स्थितमामंदुरायामिति वाजिशाला तु मंदुरेत्यमरः पुमनुजेति इह जनिः सकर्मकः अमुरोधविशिष्टजनन इति त्वात् अन्येष्वपि दृश्यते

राजनियुधिकृत्तः ॥ ३२८५ ॥ कृत्तवितिवन्नियमार्थः राजानं यो धितवान् राजयुध्वा राजकृत्वा सहेचा ३२८६ ॥ कर्मणीति निवृ
त्ता सहेचयुध्वा सहेचत्वा सप्तम्याच्चेनेर्दः ॥ ३२८७ ॥ सरसि जौ मंदुरायाच्चातो मंदुरजः ॥ व्यापेरिति ह्रस्वः ॥ प्रत्युम्यामजातो ॥ ३२८८ ॥ जाति
शब्दवर्जिते मन्त्रे मन्त्रोपपदे जनेर्दः स्यात् संस्कारजः ॥ अदृष्टजः ॥ उपसर्गोच संज्ञायामा ३२८९ ॥ अजास्यात्स जने जने ॥ अनौ कर्मणि
॥ ३२९० ॥ अनुपूर्वाच्चेनेः कर्मण्युपपदेऽः स्यात् पुमांसम नुरुध्यजाता पुमनुजा ॥ अन्येष्वपि दृश्यते ॥ ३२९१ ॥ अन्येष्वप्युपपदेषु जनेर्दः
स्यात् अजः ॥ द्विजः ॥ ब्राह्मणजः ॥ अपिशब्दः ॥ सर्वोपाधिव्यभिचारः ॥ विनधात्वनरादपि कृत्तवानरेष्वपि कृत्तवित् परितः स्वात्परित्वा
कृत्तवित् निष्ठा ॥ ३२९२ ॥ एतौ निष्ठासंज्ञे लुः निष्ठा ॥ ३२९३ ॥ भूतोर्ध्वेतेर्धातोर्निष्ठा स्यात् तत्र तयोरेवेति भावकर्मणोः कृत्तः ॥ कर्त्तरि कृदिति
कर्त्तरि कृत्तवित् उकावितो ॥ स्तावमम्रा ॥ स्तुतस्त्वया विष्णुः ॥ विष्णुर्विश्वं कृतवान् निष्ठायामण्यदर्थे ॥ ३२९४ ॥ एषदर्थो भावकर्मणा ततो न्यत्र निष्ठा
यां क्षियो दीर्घः स्यात् क्षियो दीर्घात् ॥ ३२९५ ॥ दीर्घात् क्षियो निष्ठा तस्य जः स्यात् क्षीणवान् भावकर्मणो लुप्तितः कामो मया ॥ युक्तः किंति श्रितः
श्रितवान् भूतः भूतवान् क्षुत्तरेणैर्तेर्लु वद्वा बोवाच्यः ॥ तेन एकाचूत्त्वान्ने द्वा ऊर्णतः नुतः ॥ ३२९६ ॥ सप्तम्याच्चेनेर्दः ॥ सप्तम्याच्चेनेर्दः ॥ सप्तम्याच्चेनेर्दः ॥ सप्तम्याच्चेनेर्दः ॥

तदर्थं हि अजः द्विज इति न जायत इत्यजः द्विजो द्विजः जन्मना जायते शब्दः कर्मणा जायते द्विज इत्यभियुक्तैः पंचम्यामजाता विष्णुं कृत्तवान् विदृश्यते तस्या
ह ब्राह्मणज इति अपिशब्द इति यत्तु अंतात्तायेति प्रकरणे अन्यत्रापि दृश्यते इत्युपसंख्यानं तद्भूतकालं विना ॥ यथा स्यादित्येवमर्थम् वस्तुतस्तु मकृतम्

सिनोतेरिति विग्रहबंधनेयासरूपं ग्रासकर्मतत्कर्तृयस्य सिनोतेरुतः परस्य निष्ठातस्य न स्यादित्यर्थः ॥ सिनोग्रास इति पिंडीक्रियमाणो ग्रासो यदा दध्यादिव्यंजनव
 ल्लहंधनेः नुकूलो भवति तदा कर्मण एव कर्तृत्वमिति बोध्यम् या सेति किमिति ग्रासकर्मकर्तृकस्येति किमर्थमित्यर्थः कर्मकर्तृकेति किमिति ग्रासकर्मकस्येत्येवा
 लुकर्तृपदं किमर्थमित्यर्थः कर्मपदं विहाय ग्रासकर्मकर्तृकस्येत्युक्तौ तु ग्रासेन कंठः सित इत्यत्रापि स्यादिति बोध्यम् भुग्न इति भुजो कौटिल्येन त्वस्यासिद्धत्वात् कलिपरत
 कुलम् उच्चन इति भयतेर्यजादित्वात् प्रसारणे पूर्वस्त्वेव हल इति दीर्घः प्रहीण इति घुमास्येति रत्वम् सून इति षूङ् प्राणिप्रसवे दून इति दूङ् परितापे ओ

सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्य सिनो ग्रासः । ग्रासेति किमासितोपाशेन सूकरी । कर्मकर्तृकेति किमासितो ग्रासे देवदत्तेना । ओदितश्च । पाशध्व
 भुजो भुग्नः दुजोऽपि उच्चनः । ओहाकू । प्रहीणः । स्वादय ओदित इत्युक्तम् । सूनः सूनवान् । दूनः । दूनवान् । ओदिन्मध्ये षीडः बाठ सामर्थ्यान्नेट
 उडीनः । द्रवमूर्तिस्पर्शयोश्च । दाधश्च । द्रवस्य मूर्तौ काठिन्ये स्पर्शे चोर्थे ष्येडः । सम्प्रसारणे स्यान्निष्ठाया मा श्योः स्पर्शः । पाशध्वः । श्येडो निष्ठा
 तस्य नम्या दस्य शर्थः । हल इति दीर्घः । शीनं घृतम् । अस्पर्शे किमाशी सञ्जलम् । द्रवमूर्तिस्पर्शे किमासंस्थानो हश्चिकः । शीतोत्संकुचित इत्यर्थः
 प्रतेश्च । दाधश्च । प्रतिपूर्वस्य स्यः सम्प्रसारणं स्यान्निष्ठाया मा प्रतिशीनः । विभावाभ्यवपूर्वस्य । दाधश्च । श्येः सम्प्रसारणं वा स्मार्त्तम् । अभिस्थानं घृतम्
 अभिशीमेम् । अवश्यं नोऽवशीनो हश्चिकः । व्यवस्थितविभावे यमा तेनेहना । समवस्थानः । अञ्चोऽनयादानो । पाशध्वः । अञ्चो निष्ठितस्य नः स्या
 नत्वपादने । यस्य विभावा । यस्य क्वचिद्विभावयेद्विहितस्ततो निष्ठाया इत्यनस्यात् । उदितो वेति त्वायां वेडा दिहनेट् । समक्कः । अनयादाने किम्
 दिनं मध्ये इति यदि षीडः स्यात्तर्हि धातोः परो निष्ठातकारेण संभवतीति नत्वार्थः पादो नर्थकः स्यादिति भावः न च ओदिन्मध्ये पाठस्ये मर्थ्यादित्यवधाने
 नत्वमवेदिति वैपरीत्यं किन्त्यादिति शङ्काम् लस्यानुरोधेन इडभावकल्पनाया एव न्याय्यत्वात् अन्येतु सत्यपि द्वाग्रमे सवर्णदीर्घे चैकादेशस्य पूर्वतत्वे
 न ग्रहणादित्यवधानं नास्त्येवेतीष्टसिध्यतीत्याहुः संस्थान इति श्येड् गता वित्तस्यादेव इत्यात्वे संयोगादेशात् इति निष्ठातस्य नः यस्य विभावा यस्य न्याईधातुत्वात् ॥

सुपायधीयदापस्यार्हं भवतु कस्येत्यर्थः समक्रान्ति-अंचुगतिपूजनयोः संपूर्कः नत्वस्यासिद्धत्वात्-मल्लिपरतः कुत्वं॥ ॥ उदक्तमिति-उद्भूतमित्यर्थः व्यक्तमि
त्येतेननु-अत्राप्यकीनस्य तस्माच्च-तेनात्र नत्वाभावः चकण इति-ओत्रश्च छेदने ग्रहिष्येति संप्रसारणम्-नत्वस्यासिद्धत्वात्कोरिनि सत्वे यः चोः कुत्वं च अदित्वे
उदक्तमुदकं कृपातं नत्वस्यासिद्धत्वाच्च-इति यत्वे प्राप्ते निष्ठादेशः यत्त्वस्वरः प्रत्यये द्विविधियुसिद्धो वाच्यः। वृक्काः। घृक्काः। पृक्काः। परिस्कन्दः।
चंभरतेषु। ८। ३। ७५। पूर्वामूर्धन्ये शब्दे तदभावो नियान्ततो परिस्कन्दः। प्राचेतिकिम्। परिष्कन्दः। परिस्कन्दः। परेश्वेति विकल्पः। स्तम्भे
रिति यत्वे प्राप्ते। प्रतिनिध्य निरुक्त्योच्चा अत्र यत्वन्न स्यात्। दिवो विजिगीषायाम्। ८। २। ४६॥ दिवो निष्ठातस्य नः स्यादविजिगीषायाम्। धूनं
विजिगीषायानुद्यतमानिर्घाणेऽवाते। ८। २। ४७॥ अवाते इति छेदः। निपूर्वाद्या ते निष्ठातस्य नत्वस्याद्वातश्चेत्कर्तान्निर्वर्णाग्निर्मन्निर्वा
वाते तु निर्वातो वातः शुष्कः। ८। २। ४९॥ निष्ठातरत्येव। शुष्कः। यच्चोवः। ८। २। ५०॥ पुक्काः स्यायोमः। ८। २। ५१॥ स्यामः। रूपः प्रपूर्वस्या। ८।
१। ५२॥ प्रातस्त्यः सम्प्रसारणस्या निष्ठाया मा प्रस्योन्यतरस्या मा। ८। २। ५३॥ निष्ठातस्य मत्ता स्यात्। प्रसीमः। प्रक्षीतः। प्राक्तिः। स्थानः। अनु
पसर्गात् फल्बन्ती वक्तृशैल्याद्याः। ८। २। ५४॥ निफला फल्बन्ती निष्ठातस्य लत्वं नियान्तते क्तवत्वे क देशस्यापीद निष्ठातन मिष्यते। फल्बन्ता
नी। श्रीवादेषु तृक्ते प्रत्ययस्येव तलोप तस्या सिद्धत्वात् प्राप्त्येवोऽभावश्च नियान्ततो। ह्री वोमन्नः। रुशः स्तनुः। उच्छ्रावी नीरोमः। अनुपसर्गात्कि
मा आदितश्चा। ७। २। १६॥ आकारे ङो निष्ठाया र एन स्यात्। तिच्। ७। ४। ८६॥ चरफलो रत उत्स्यात्ता दौकिता। प्रकुक्षतः। प्रक्षीवितः। प्रक्षशि
तः। प्रोच्छाधितः। कथं न हि लेभद्रुमेसा नुमतः प्रकुक्षमिति। फल्बन्तविकसनो पचाद्यच्। सूत्रनुफलतादिनिहत्यर्थम्॥ ९॥ नवेद्धत्वाद्यस्य विभा
प्रतिविष्टाया रडभावः नुद्धि धिल्यदेशविनामेषु वालें कदेशस्यापि वर्णत्वेन ग्रहणा रकारैकदेशोरे को निमित्तमित्यङ्गुष्ठाडि-तिनस्य एत्वम्-एत्वस्य वि
नाम इति प्राची संज्ञा-अवर्ण नस्य एत्वमिति यथा श्रुतपक्षेणित्व निषेधाद्यं सुभा दिषु नृमनः शब्दपाठदकारं निमितीकृत्यापि अङ्गुष्ठाडिति एत्वम्

भवत्येवेतिरिक् परिस्कंदः अचिनिपातनम् अथवा निष्ठातकारस्य लोप इति काशिका घून इति छोः श्रुतिर्युव-सी एतत्पर्यः घूनमिति विजिगीष
याहितं त्रासाः प्रान्यते इति गम्यते विजिगीषा निर्वाणेनार्त वागतिगंधनयोः निर्वर्वादस्मान्निष्ठातस्य नत्वेणत्वं वातश्चेत्कर्तानेति एवं च वातेन हेतु
नानिर्वाणे दीप इत्यत्र निषेधो नेत्याहुः निर्वात इति गत्यर्थकर्म केतिकर्तरिक्तः निजरा वातो गत इत्यर्थः शुष्क इति शुषयो वणे-स्य मरति-स्य स्ये-अ
देच इत्यन्तम् प्रसीमः प्रसीत इति ल्यप्ते शब्दसंघातयोः आत्वे कृते संयोगादेरित्यस्यासिद्धत्वात् पूर्वसंप्रसारणे पूर्व रूपचकते हल इति दीर्घ पश्चाच्चणवत्त्वा
इतत्त्वयोर्विरेहान्ननत्वमसंस्थान इत्यत्र नु भवत्येवं सीवादिष्विति सीदमदे कृशतनुत्व-लाघृशक्तावुत्पूर्वः राभ्यः क्तः ननु फलविकसन इत्य

उत्तफुल्लसंपुल्लयोरुपसंख्या नमः नुदविदेन त्राघ्राहीभ्योऽन्यत्रस्यामापाभपदा एभ्यो निष्ठातस्य नोवा नुन्नः नुत्तः विदविचारणो रो
आदिक एव गृह्यते। उन्दिनापरेण साहचर्यात्। विन्नः विन्नः वेत्ते सुविदितः विद्यते विन्ने। उन्दी। श्रीदितो निष्ठायाम्। अत्र २४॥ अ
येनेमिदितश्च मिष्ठाया इत्येन। उन्नः। उन्नः त्राणाभेदात्। घ्राणः। घ्रातः। हीणभेदात्। घ्रास्या एमूर्च्छिमदा मापाभपदा एभ्यो नि
ष्ठातस्य नत्वन। स्यात्। स्यातः। पूर्वः। रालोपः। मूर्त्तः। मत्तः। विन्नोऽप्यप्रत्यययोः। अत्र २५॥ विन्दते निष्ठातस्य निष्ठातो यभ्योऽप्यप्र
तीते चार्थः। विन्नः घूनम्। विन्नः पुरुषः। अनयोः किमा विन्नः विभाषा गमहनेति क्तसौ चेदत्वादिति हनेन। भिन्नशकलमापाभपदा

स्मादुह्याधेश्वयचायचिद्वेराभ्यामिगुपधूलसलेकप्रत्ययेच फुल्लादयः सिद्धंति नत्किं सूत्रेणेत्यत आह सूत्रं त्विति निवृत्त्यर्थी भित्तुपलसणमूलक
ह्यवन्नितिरूपस्य निष्ठातस्य जेनादित्याधुलत्तस्य च सिद्धार्थमिति बोध्यम् ॥ ॥ उत्तफुल्लसंपुल्लयोरिति यद्यपि प्रफुल्ल इति तत्तुल्यः पचाद्यचाद्य
सिद्धं तस्यापि उत्तुल्यसंपुल्ल इति प्रयोगनिवृत्त्यर्थे वचनम् नुदराभ्यां संयोगादेरात इति नित्ये प्राप्ते हीन्यस्यासासे उभयत्र विभाषेयम् वेत्ते ह्यिति नया
आभाष्यम् विन्नो सुविदिनो निष्ठा विद्यते किन्न इत्यते विन्नविन्नश्च विन्नश्च विन्दतेरिति उन्नः उन्न इति अनिदिनामिति नलोपः ॥

[illegible]

नन्यायतश्चक्रुधितदौउपयोस्यतइतिवाकयंचिन्नेयम् अंशेः उदित्वात् क्त्वायाविकल्पे प्राप्ते निष्ठायां यस्य सिद्धिभावेति निषेधेवचनम् अंचित इति नां
 त चेः पुंजा मिति नलोपनिषेधः अक्तरति अनिदितामिति नलोपः लुभांतीषसहेति क्त्वायाविकल्पे निष्ठायां निषेधे च प्राप्तेवचनम् पू ड-अथ्युकः
 किर्त्तति निषेधे प्राप्तेवचनम् ॥ ॥ पुडः क्त्वा चे-नक्त्वासेडितनेनै वसिद्धे क्त्वा ग्रहणमिहव्यर्थमित्यत आह-उत्तरमर्थमिति क्वेवेति नतु निष्ठाचा
 नुक्त्वा इति भावः शेषित इति अनेका चरति यण-आदिकर्मणि ति-अधिसुखेण भूतेषु सर्वस्याः क्रियया भूतत्वभावा निष्ठा न प्राप्नोतीति वचनमादिकर्मणि

पूडः क्त्वा निष्ठयोरिदं प्रमाणं पूडः क्त्वा च १२२१ पुडः क्त्वा निष्ठा च सेट् केन स्यात्तापवितः पूतः क्त्वा ग्रहणमुत्तरार्थम् नोपधादित्यत्र हि क्वैव समवध्य
 तो निष्ठाशीड-स्विमिदिस्विदिध्वः ॥ १२१ ॥ एभ्यः सेल्लिष्ठा किं न स्यात्ता शयितः शयितवान् अनुबन्धनिर्देशेण यडुलुङि वृत्त्यर्थः शे
 शितः शयितवान् आदिकर्मणि निष्ठा वक्तव्या ॥ आदिकर्मणि क्तः कर्त्तरि च ॥ ३४१ ॥ आदिकर्मण्यः क्तः सकर्त्तरि स्यात्ता चाद्वावकर्म
 लोपि भावाभावादिभिः ॥ ३४२ ॥ १२१ ॥ भावे आदिकर्मणि चादि तो निष्ठाया रूपा स्यात्ता प्रस्वेदितश्चेन्नः प्रस्वेदितनेनाभिधेदेति भादिरत्र
 गृह्यते त्रिभिः साहचर्यात्ता स्वयते सुस्विदितरत्येवात्रिमिदाः त्रिस्विदास्तेनादीभादी च प्रमेदितः प्रमेदितवान् प्रस्वेदितः प्रस्वेदि
 तवान् प्रध्वितः प्रध्वितवान् प्रध्वितनेनासेद्विमा प्रसिन्नः प्रसिन्ननेनेत्यादि मृषस्विति शायामा १२२१ सेल्लिष्ठा किं न स्यात् म
 क्तस्य कर्त्तरि विधानार्थे चेत्याहः चादिति अर्थथा तत्कौडिन्यायेन भावकर्मणे न स्यादिति भावः प्रस्वेदि मयितवान् समायाङ्कि माभ्यमृषितवान्
 तदिति च शब्द आदिकर्मणे तनार्थः स्वदितमित्यादि भावेः भादिरत्रेति त्रिस्विदास्ते ह न मोहनयोरिति प्रहितः स्वयते स्विति-स्विदा गात्रप्रसृरणे इति दि
 यदिसुपठिते सुस्विदित इत्येति कित्वनिषेधाभावादि भावन च धिदेति देवादि कोपि जीदिति वाच्यम् हरत्वं यं विरोधादिति भावः अत्र हरत्तः त्रि
 स्विदास्ते ह न मोहनयोरिति दीर्घादिर्गृह्यते नतु त्रिस्विदा अव्यक्ते शब्दे इति भादिरपिमिदिना साहचर्यादित्याहतं चिन्त्यम् भादिष्यपिमिदेः पठ्यमान

ननु

नस्यादविशेषादभयोरग्रहणं न्याय्यं तदेतदाह दिवादीभादीवेति-स्विदादीनामादितश्चेति रणनिबधालेण निष्ठानसंभवतो न्यादिकर्मणि निष्ठोदाहृताः ॥
॥ अविस्पष्टमिति मृधकादिनिष्ठायामेव रतिसत्वेपिसूत्रस्य तिति स्याग्रहणमेतज्ज्ञाययत्यनेकार्थाः धातेव रतिरुचितमिति रुचदीतौ गत्यर्थो कर्मकेति
अविस्पष्टमित्यर्थे उदयधाद्वादि कर्मणोरन्यतरस्यामा ॥ १२२॥ उदयधात्पराभावादि कर्मणोः सेलिनिष्ठावाकिन्नस्यात् ॥ च्युतितम्
च्युतितम् मुदितम् आदितं साधु ॥ प्रच्युतितः प्रच्युतितः प्रमुदितः प्रमुदितः साधु ॥ उदयधात्किं विदितम् भावेत्यादिकिमारु
चितं कार्योपणं ॥ सेटकिमा कुष्ठमा श्विकरणेभ्य एवेव्यतेनेह ॥ गुध्यते गुं धितं मा निष्ठायां सेटि ॥ दाभा पराणे लोके ॥ भावितः
भावितवान् ॥ नृत्तिनेह ॥ सम्प्रसारणं ॥ शूनः ॥ दीप्तः ॥ गुहा गूढं च ॥ प्रकृतं ॥ तनुा ततः ॥ यतेः सनिवेदुत्वादिडभावे प्रमाद्वितीयाश्रिते
निसूत्रेनियतम् ॥ पतितः ॥ सिसिचीतिवेदुत्वांतिहेकज्जत्यादीनामादित्वेनानित्यत्वायनाद्यातेन धावितमिभराजधियेत्यादिसिद्धं ॥ य
स्यविभाषेत्यत्रैकाचरेव ॥ दरिद्रितः ॥ शुब्धस्वान्तध्वान्तलग्नस्तिष्ठविरिध्यफाण्टवाहानिमन्यमनसमः सक्तः ॥ विस्पष्टस्वराः नायासभृ
शेषा ॥ १२३॥ शुब्धादीन्यष्टावनिद्वानिनियात्तनो ॥ समुदायेन मन्यादिषुवाच्येषु ॥ इवद्रव्यसंप्रकृतः सक्तवोमः योमस्य नदृष्टश्च ॥ शुब्धोमस्य
नश्चेत् ॥ स्वान्तमनः ॥ स्वान्तमनः लग्नसक्तः ॥ निष्ठानत्वमपि निपातनात् ॥ स्तिष्ठमविस्पष्टमविरिध्यः स्वराः स्तेच्छरेभू अनयोरुपधायादत्त्व
मपि निपात्यतो फाण्टमनायाससाध्यः कषायविशेषः ॥ माधेवस्तुनवनीतभावात्प्रागवस्थापनं द्रव्यफाण्टमिति वेदभाष्ये आह ॥ वाढभृ
शम् ॥ अन्यत्र तु सुभितम् ॥ शुब्धोराजेतित्वागमशास्त्रस्यानित्यत्वात् ॥ खनितम् ध्वनितम् लगितम् स्तेच्छितम् विरेमितम् फलितम्
कर्तरिक्तः कुष्ठमिति कुशआह्वानेरोदनेच ब्रश्चादिनामत्वेष्टत्वम् ॥ गुधितमिति ॥ १२४॥ वाहितम् धृशिशसैवैयात् ॥ १२५॥ एतौ निष्ठायोमविनये
गुधपरिवेष्टनेदिवादिः संप्रसारणमिति वचिस्वपीत्यनेन ॥ शूनरतिः ॥ दुओश्चिगतिरुद्धोः हलरतिदीर्घः ओदितश्चेति निष्ठानस्य नः गूढ इति यस्य विभाषेति नेह ॥

कौ. ढत्वधत्वधृत्वढलोपदीर्घः चतः तत इति अनुदातोपदेशेति नलोपः सनिवेद्वत्वादिति तनिपतिरितिभ्यः सनो वा इडाच्य इति वचनात् कृतत्वादीना
 त. मिति स्वीदित इति निष्ठाया मनिष्ठा कृती छेदने च तीर्हि साग्रं यनयोः नृती गात्रविशेष इत्येतेषामिदित्करणेन यस्य विभाषेत्यस्यानित्यत्वज्ञापनाद्वपतिन इति
 सिद्धमित्यर्थः सुभसंचलनेन पल्लोरिति धत्वम् स्वनध्वनशब्दे इडभावे अनुनासिकस्य क्लेकलोरिति दीर्घः लगे संगे लक्ष्य अव्यक्ते शब्दे च इति धत्वम् रेभृ
 शब्दे फणगतौ दीर्घः धत्वम् बाह्व प्रयत्ने इडभावे ढत्वधत्वधृत्वढलोपाः अनायासशब्देन तत्साध्योल्लेख्यत इत्याह अनायाससाध्य इति सुखमोषधं जातमु
 लो दके प्रसिष्यसद्योऽभिसृत्य पूत्वा यत्पीयते तत्काटमित्याहुः वेदभूष्ये इति तद्वैनवनीतभवति घृतं देवानां फाटं मनुष्याणां मिति शतं पथश्रुतेषां स्त्रियाया
 अन्यत्र धर्वि न भविष्यतिः भावादिकर्मणो सुवैयात्ये धर्विर्लोस्ति अत एव नियमार्थमिदं सूत्रमिति वृत्तिः धृषेरादित्वे फलं चिन्त्यमिति हर
 हर्त्तमाधवसुभावादिकर्मणो रवैयात्ये विकल्पमाह धर्षमाधर्वितमा प्रधृष्टः प्रधर्वितः दृढः स्थूलवलयः ॥ ११२२० ॥ स्थूले वलवति च
 नियान्यते दृहृष्टः क्लृप्तस्य उभावः तस्य ढत्वम् हस्यलोपः इदितो नलोपश्चाद्विहितः इद्विहितो न्यः प्रभौ परिहृष्टः ॥ ११२२१ ॥ दृहृष्ट इति
 द्वौ निपातनस्य विना परिहृष्टः परिहृष्टो न्यः ॥ ॥ ११२२२ ॥ ॥ अन्यत्र त्विति मंथादेरवाच्यत्वे त्वित्यर्थः धृषिशसीत्रिध
 वा प्रागल्भ्ये शमुर्हि सायाम् अनयोरादितुश्च यस्य विभाषेति सूत्राभ्यामिदं प्रतिषेधे हि सिद्धेऽप्यनेयोर्वैयात्ये वा निवृत्तं नान्यत्वे नियमार्थमित्या
 हः अविनये एवेति विरुद्धं याजो वियातस्य विनीतस्य भावो वैयात्यम् ननु ध्वर्षिभाषाभावादिकर्मणोरिति विकल्पे प्राप्ते निर्यायं कस्यान्भवतीत्या
 श्रीकायामाह नलीनि अनुमिधानादिति भावः अत्र प्रमाणमाह अत एवेति माधवत्विति एवं च आदित्वस्य फलवत्वात् हरदत्तोक्तं यच्चिन्त्ये तदेव चिन्त्यमि
 ति भावः दृढः स्थूल वलमस्यास्तीति वल्व अर्श आदिभ्यो चत राह वलवतीति स्थूलो मसलः सच निर्वलोपि वल्वं सुकृशोऽपि दृढ इति फलितोर्थः तस्य
 तिनकारस्यैव हस्येति ननु हाद इति ढत्वे ढोदे लोपेनैव सिद्धमिति तस्य ढत्वं हस्यलोपश्च न निपात्यतामिति चेन्नैवम् तथा हि सति ढलोपस्यासिद्धत्वे

नददिमेत्यत्र नो हलादेर्लघोः सति रभावेन स्यात्परिदृश्यगत इत्यत्र ल्यपिलसुपूर्वादिन्यायादेशेन स्यात् परिदृश्य यत्परिदृशो कयेत्यत्र गुरुत्वेन मलं
 स्यात्परिदृश्येन अतोऽसिद्धत्वेन न वेहलोपो निपात्यत इति भाष्ये दौ स्थितम् अत एषदलोपरति सूत्रे अणः सिद्ध इति प्राचेष्ट्यस्य प्रागादिकतामभिप्रेत्य
 तदोच्यते इति प्रत्युदाहृतम् प्रभौ निपातनमिति हलोपे प्रयोजनमपि त्रिंशत्परिदृश्येन्यादिसिद्धिरिति प्राग्देवबोध्यम् ॥ ३३ ॥ कृच्छ्रगहनयोः कृच्छ्र-
 र्वितत्कारणं चलक्षणया गृह्यते कथं तिस्रस्तथः कष्टो मोह इति दुःखहेतुरित्यर्थं घुषिरविघुषिरविशब्दार्थ इति भाष्ये घुषिरविशब्द न इति उदाहरितो
 रापि सामान्येन ग्रहणम् ननु विशब्द नार्थो दुःखेश्वरादिणिचाभावात्ततश्च णिचा व्यवधाज्जातं घुषेः परानिष्ठा नालीति कथं न निषेधप्र

कृच्छ्रगहनयोः कथः ॥ १२२२॥ कथो निष्ठाया इत्यनस्या देतयोरर्थः कृच्छ्रदुःखनत्कारणत्वात् स्यात्कष्टं कृच्छ्रसाम्यम् कष्टो मोहः
 कष्टं शास्त्रं दुःखमित्यर्थः कथितमन्यता घुषिरः विशब्दने ॥ १२२३॥ घुषिर्निष्ठाया इति दृष्ट्यात् घुष्टारक्षुः ॥ अविशब्दने किम् ॥ घु-
 षितत्वा कथं मा शब्देन प्रकटीकृतामि प्रायमित्यर्थः अहं सन्निविध्यः ॥ १२२४॥ एतत्पूर्वादिर्निष्ठाया इत्यनस्यात् समर्णः ॥ न्यल्लभ्यणः
 अहं तोम्रं अभ्यर्था विदुः ॥ १२२५॥ अभ्यर्णम् न्यतिदूरम् आसन्नम् अभ्यर्हितमन्यता लोप्यनेन च ॥ १२२६॥ एयना हतेः कस्येड
 भावोऽणिलुक्काधीयमानेर्था वृत्तच्छदश्चात्रेण सम्पादितो अधीतमिति यावत् अन्यत्र तु वर्तिता रक्षुः ॥

संगः किंच विशब्दने त्वेण निषेधाभावात् णिच्युपधागुणे निष्ठायां सेटीति णिलेपे च घोषितं वाक्यमित्यपि स्यादिति चेत् अत्राहुः एवं तर्हि विशब्द न प्रतिषेध
 एव तापकः विशब्द नार्थस्य चुरादिणिजनिन्य इति नास्त्युक्त दोष इति हि कं अभ्यर्णविवेकेण दूरेतु नोऽन्यदविदूरतस्य भावं आविदूर्यम् आसन्नत्वादिना व्यञ्ज-
 ज्ज्मादेव निर्देशान्न नत्र पूर्वतत्पुरुषादिति निषेधो न भवति सामीप्य इत्येव नोक्तं नातिदूरस्यासंग्रहापत्तेः तदेतद्वनयन्याख्येनातिदूरमासन्नं वेति एवं च सामीप्य इति
 प्राचेष्ट्याख्यानमुपलक्षणं यदेयमित्याहुः लोः अधीयत इति अध्ययनम् कृत्यल्युट इति बहुलवचनात्कर्मणि ल्युटि लुक्चेति निपात्यत इति शेषः लेपे हि प्रत्ययलक्षणेन गु

विशब्दनेरुटिमासेविकल्पोऽस्य अविशब्दनेपिसंपूर्वस्यपरत्वादयंविकल्पएव आस्तां तदतिआड पूर्वस्यस्वनेर्मनोभिधानेप्ययमेवविकल्पः परत्वात् आसं
नमनः अस्वनिमननरति हर्षः त्वयुअलीकेउदित्वानिष्ठाया मनिहृ हृषतुष्टौ सैदु मयेरपिग्रहणमित्युभयत्रविधामेयम् पीनमेति ओदित्वानिष्ठानत्वं
प्यानरनिष्ठीरितोनिष्ठाया मितोडभावेयलोषः नत्वेव्यवस्थांतरमाह सोपसमस्यनेत्यादिअंधः कृपः प्रह नरतिहादी सुखेरीदि त्वादित्भावेरदाभ्यामिति
नत्वम् ॥ ३३ ॥ द्यतिस्यति होवरखंडने योक्तकर्मणि मामाने माडमानेमेडः प्रणिर्देनेष्ठागतिनिर्द्वैतैः स्त्रियानिर्देशोधातुविशेषणार्थः नहिसिधेविमाश्रय
नसुलभः यत्तु प्र सादृक्तोक्तः स्त्रियानिर्देशोयडु लुङ् निवृत्त्यर्थः दादत्तः सासात्त रतितन्न यडु किहिदयभाष्येदादितः सासितरति नत्रतिकिर्तीतिवचना
द्यतिस्यतिमास्थामितिकिति ॥ १४४ ॥ एषादकारेन्नादेशः स्यात्तादौकिति इत्त्वदद्वावयोरपवादः दितः सितः मामाडमेडमिति स्थितः शा
छोरः न्यतरस्यामा ॥ १४४ ॥ शितः शतः छितः छातः व्यवस्थितविभाषात्वाद्भूतविषयेष्यतेर्नित्यम् ॥ संशितं च तत्तासम्यक्साधितमित्यर्थः संशि
तोचाहणः प्रतविषयकयत्नवानित्यर्थः दधातेर्हिः ॥ १४५ ॥ तादौकिति अभिहितं निहितम् दादहोः ॥ १४५ ॥ पुसंज्ञकस्यदादत्यस्यद
यस्यात्तादौकिति त्रत्वात् दत्तः घोः किमा दातः तान्नोक्त्यमादेशः नचैवंविदन्नमित्यादावुपसर्गस्यदस्तीतिदीर्घापत्तिः तकारादौतद्विधानात्
दानोवाधातोवा नचदानत्वेनिष्ठानत्वमाधानत्वरूपसुधारितधत्वंशङ्कः सन्निपातपरिभाषाविरोधात् ॥ ॥ नास्तिप्रसंगः किंचदोददृघो
रिति विधीयमान् आदेशः अनेकाल्पात्सर्वस्येतिनिर्विवादः तथाचहंतैर्यडु गंतस्यवधादेशवत्ताभ्यासस्यप्रवर्ततेतिदादत्त रतित्वददादतरूपंकथमुक्तिसंभवं
लभेतेत्याहः शास्त्री शोतनूकरणे छोछेदनेदधातेर्हिः स्त्रियानिर्देशोधातुविशेषणार्थः तीत्यनुवृत्तेर्यडु किनदाधितः अत्रापिप्रसादृक्तास्त्रियानिर्देशस्ययडु
डि वृत्त्यर्थत्वाद्दीर्घात्तदतिधुमास्थेतीत्वमुदाहृतं तत्पूर्ववदेवहेयम् दाददृघोः ददादेशः यान् एव नतु तदधाते जश्चेकृतेसंहितायां सुल्यत्वेपिप्रक्रियाया
दायादिति प्राचः तथाचाहुः तातेदीर्घत्वात्प्रादांतेदोपोनिष्ठानत्वंधातेहोषधत्वाख्यः स्यान्निर्देशत्वात् थां तो ग्रात्वरतितदनुसारेणाह दथस्यादिति दात

ह्येतत्प्रतिरूपवदिति भावः धीनेमिति दधाते हिरित्यत्र लुगविकरणस्य निदेशान् घेटयानरतिभावेर्हन्भवति नापि दत् सोदघोरिति दृश्यपाशनादिति
भावः उच्चारणार्थ इति शब्दे तु नुमस्पष्टि भावः घत्वमिति मवल्लयोरित्यनेनेनेरोरु गति अनेन पक्षे कोधलोपरत्यर्थः रसनीका र्यानं प्रवेचयति ॥ ॐ ॥ आदिकर्म।
णि व्याख्यातम् प्रकृतः कटमितिकटकर्तुमास्थवानित्यर्थः प्रशब्दादिकर्मद्योतनार्थः केनोक्तत्वात्कर्तरि प्रथमा कर्मण्यनुक्तत्वात् द्वितीया प्रकृतः कटस्तेनेतिक

आदिकर्मणिक्तः कर्त्तरिचा ३४। ७१॥ प्रकृतः कटंसः। प्रकृतः कटस्तेन निष्ठाया मण्यदर्थ इति दीर्घः। स्थियो दीर्घादिनि त्वमप्रहीणः सः। वा
क्रोशदेशयोः। ६। ४। ६१॥ स्थियो निष्ठाया दीर्घावास्यादा क्रोशदेशाच्चाहीणायुर्भवास्थितायुवा। हीणो यन्नयस्वी। स्थितो वा निनदीभ्यां स्नातेः क्रोश
लोपः। ३८८॥ आभ्यां स्नातेः सस्यषः स्यात्क्रोशलेगम्ये। निष्ठातः शब्देषु न घां स्नातीति नदी ह्यः। सुपीतिकः। सूत्रप्रतिष्ठातां ग। ३८८॥ प्रतेः स्ना
तेष्वमप्रतिष्ठातंसूत्रं शुद्धमित्यर्थः। अन्यत्र प्रतिष्ठातमाह नृपिष्ठलो गोत्रादा ३८९॥ कपिष्ठलो नाम यस्य कपिष्ठलिः पुत्रः। गोत्रे किं। कपीना
स्थले कपिस्थलमाविकुशमिपरिभ्यः स्थलमादा ३८९॥ स्थलस्य सस्यषः स्नातविष्ठलम् कुष्ठलम्। शमिष्ठलम्। परिष्ठलम्। गत्यर्थः। कर्मक
श्लिषशीलस्य सवसजनरुहजीर्यतिभ्यश्चा ३४। ७२॥ कर्त्तरिक्तः स्नातभावकर्मणेच्चा गङ्गाङ्गतः। गङ्गाप्राप्तः। ग्लानः सः। लक्ष्मीमा
श्लिष्टो हरिः। शेषमधिशयितः। वैकुण्ठमधिष्ठितः। शिवमुपसृतः। हरिदिनमुपोषितः। राममनुजातः। गरुडमारूढः। विश्वमनुजीर्णः। यस्य
प्राप्ता गङ्गातेनेत्यादि। क्रोशधिकरणे च ध्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्यः। ३४। ७६॥ एभ्योधिकरणेक्तः स्नाता चाद्यथा प्राप्तः। ध्रौव्यं स्थैर्यम्॥

मृतिप्रयोगे तु विपर्ययः न दीर्घ इति नद्यास्तातो न दीर्घाने न कुशल इत्यर्थं गत इति अनुदातोपदेश इति मलोपः प्राप्तिरिति प्रपूर्व आह्वयामो प्राप्तिरपीह गति
शब्देन विवक्षितेति भावः ग्लान इति ग्लेहर्षक्षये अकर्मको यम् आदेश इत्यात्वे संयोगादणु इति नत्वम् शेषमिति अधिशीङ्ख्या सांकेतिक मत्वं अधिष्ठित इ
ति क्षति स्यति इत्वम् उद्योषित इति वसति सुधोरिदृशसि वसीति यत्वम् अनुजीर्ण इति जृष्वयो हानौ ऋत इह्यतोः हलिच्चेति दीर्घः नत्वं एत्वम् ॥

क.
सि. को
दी. त.
२१

मुक्तस्येति आस्यतेऽस्मिन्नित्यासितमासनमित्यर्थः यायतेऽस्मिन्नित्यानमार्गः भुज्यतेऽस्मिन्निति मुक्तम् भोजनमित्यर्थः त्रिव्यपि अधिकरणमचिनश्चेति कर्तृ
रिषष्टीस्विण्ण इति आदितेऽचेति नेट् इट् इति धीदित् इति नेट् नलोपः रात्रामिति क्तस्य च वर्तमान इति षष्ठी दृष्ट इति तीवसहेति वेदकत्वाद्यस्य विभाषेति ने
ट् शीलित इत्यादि शीलसमाधौ रसपालने स मूष सहने क्त आह्वाने जुषी प्रीति सेवनयोः सुयजोर्ङ्निप् सुनोतेरिति पुत्र अभिषवे यद्यपीह सुगतौषु
मुक्तस्यासितमिदमिदं यातं रमायतेऽभुक्तमेतदं नृत्तस्य तु चूर्णे प्योदिह सवः। यस्य आसेर कर्म कत्वात्कर्तृरभावे च। आसितो मुक्त
रः। आसितनेनागत्यर्थेभ्यः कर्तृरि कर्मणि चारमप्युक्तं। तेने दयातमा भुजेः कर्मणि। अननेनेदमुक्तम्। कथमुक्त्यास
ण इति भुक्तमसि एषामिति मत्वर्थोऽच। वर्तमाने कृत्या जीतः क्तः। अ२। १८७। त्रिष्विदास्विणः। त्रिदन्धी। इदं मतिवुद्धिपुनो
धेर्मन्वा। अ३। १८८। मतिरिहेच्छावुहेः पृथगुपादानात्। तस्मात्तदृष्टः। तैरिव्यमाण इत्यर्थः। बुद्धः। विदितः। पूजितः। अश्वितः। चकार
नुक्तसमुच्चयार्थः। शिलितोरसितः। स्थानः। आकुष्टो जुष्ट इत्यादि। नपुंसकेमावेक्तः। अ३। १८९। क्लीवत्वविशिष्टेभावेकालसामान्येक्तस्या
ताजल्पितमाशयितमाहसितमा सुयजोर्ङ्निप्। अ२। १९०। सुनोतेर्यजेष्वङ्निप्प्रादुतो सुत्वा। सुत्वानो। यज्वा। यज्वानो। जीर्यतेर
तृत्वा। अ३। १९४। भूत इत्येवाजरनाजरनौ। जरन्तः। वासस्यन्यायेन निष्ठापि। जीर्णे जीर्णवान्। छन्दसिलिट्। अ२। १९५। लिटः कान
ज्वा। अ२। १९६। कसुश्वा। अ२। १९७। इह भूतसामान्ये छन्दसिलिट् इत्यविधीयमानौ क्तसु कानचावपि छान्दसाविति त्रिमुनिमतमा कव
प्रसवैश्वर्ययोरिति निरनुवन्धकयोरेव ग्रहणं व्याप्यं तथाप्यनभिधानादुभयपक्षे यस्तु बहुलम्प्रयुज्यते। तन्तस्थि वासनगरोपक एव। श्रेयांसिसर्वा
दिनास्यहचर्याद्यातयोर्यहणेन भवतीति भावः। उकारः सुनोतेर्गुणप्रतिषेधार्थः। यकारः सुस्वरार्थः। सुगर्थश्च यजेत्यादि कनिषिक्तत्वेन वचिस्वपीतिसम्प्रसा
रणस्यादितिङ्निवृत्तः अतन्मिति नकारः स्वरार्थः। ऋट्त्जरन्मिति ऋकारस्य गुणोरपरोऽकारः उगिदचामिति नुम् संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वा नदीर्घः

छन्दसिद्धिः सन्त्यर्थमाह भूतसामान्येति न च छन्दसिलुङ्गि ट इत्यनेन गतार्थताशङ्काधातुसम्बन्धाधिकारे हि सविधिः इदन्तुधातुसम्बन्धमिना
 पिभवतीतिविशेषात् अत्र व्याचरत्युः कान्तः कित्करणेतिस्मिन्नेत्यत्र च छन्दः नृतामितिगुणस्यनिषेधार्थं सतिप्रतिषेधेविषये आरभ्यते च क्त्वा एतस्य
 त्रुत् अ संयोगास्त्रिद्विदित्येव सिद्धं कित्त्वमिति त्रिमुनिमतमिति सूत्रं कृत्य छन्दसीतिप्रक्रान्तत्वा एतत् सूत्रेभाषाग्रहणञ्च भाष्यवार्तिकयोरपि कसुका
 न च छन्दस्यभ्युपेय्येतिवचनात्सार्वधातुकत्वेन सार्वधातुकमपि द्विद्वित्वादेवाजिवा नित्यादौ नलोपादीनां कित्कार्याणामन्यथासिद्धिमाशङ्कतीतिवनि
 तिसिद्धान्तत्वादेवात्र छन्दः नृतामिति प्राप्तस्य गुणस्य बाधनार्थं कित्करणमिति सिद्धान्तितत्वात् अतएव कित्करणसामर्थ्याद्वाचायामपि कसुका नचौलरतिके
 षाच्चिदुत्प्रेसाददत्तयेतिहरदत्तमाधवादियस्यष्टमितिभावः कवयस्त्विति गतानुगतिकतयेतिभावः ॥ ३३ ॥ वस्वेवस्वित्यविभक्तिकोनिर्देशस्तथाच
 वस्वेकाजोत्सां ७। २। ६७ ॥ कृतद्विर्वचनानामेकाचामादनां घसेश्च वसोरिदृशान्येषां। एकाच आरिवान्। आत्। इदिवान्। जसि
 वाम्। एषाङ्। मावभूवान्। भाषायां सदवसश्रुवः। ३। २। १० ॥ सदादिभ्यो भूतसामान्येभाषायां लिङ्गास्यात्। तस्यचनित्यं कसुः ॥

व्याख्यास्यतिवसोरिति नित्यत्वादित्वेकते एकाचत्वमेवनेति कथमिदं स्यादित्यत आह कृतद्विर्वचनन्यिकाचामिति कृतेपिद्वित्वे एकाच एवयै अवशिष्यतेने
 वामित्यर्थः नेडुशिकृतीतिनिषेधमो धित्वाक्रादिनियमात्सर्वत्रापिस्तेनोनियमोऽयमित्याह नान्येषामिति आदिवानिति अदभसणेद्वित्वं हत्वादिशेषाभ्या
 सदीर्घसंवरणदीर्घेषुकृतेषु कृतद्वित्वेयमेकाजेवती उभववि आरिवानिति अगतौ च छन्दः नृतामितिगुणेकृतेद्वित्वादिसुपूर्ववक्तृत्वेयमप्येकाच
 इदिवानिति उदात्तदानेकृतेद्वित्वेनायमेकाच इतिमित्तश्चातोलेपोनासतितस्मिन्भवतीत्यनेकाजर्थमाह हणम् जसितवानिति स्तित्यन्यतरस्या
 मित्यदेर्घस्त्वादशः द्वित्वेकतेनायमेकाजितिघसिग्रहणम् अत्र व्याचरत्युः द्वित्वात्पूर्वपरत्वाद्दुसिभसोर्हलीत्युपधा लोपस्यात्तस्मिन्श्चकृतेऽनचकत्वा
 त् द्वित्वमेवनस्यान् नचास्यद्वित्वेकतयेद्विर्वचनेऽचीत्यनेनस्थानिवद्भावो निषेधोवाशङ्कः द्वित्वनिमित्तस्याचोऽभावात् ततश्च नायंकृतद्विर्वचन

क.
सि. कौ.
टी. त.
३२

एकाग्रभवतीति घसिग्रहं तत्सामर्थ्यात्तु परत्वादुपधा लोपमि अगमो बाधते
लोपस्तस्य चाजनिमित्तत्वे न स्थानिवत्ताद्वित्तम् यद्वा हिर्वचने चीति निषेधपक्षे नूपधा लोपात्प्रागेव द्वित्वे पश्चादुपधा लोपः शसि वसि घसीनाच्चेति षत्वं च त्वं ह
अभ्यासे च वैत्यभ्यासघकारस्य जश्चमिति ॥ ॐ ॥ निषेदधीमिति षट् विशरणे दौलिटि धातोरिति द्वित्वेः त एक हलमध्यस्थे स्वाभ्यासलोपो उगितश्चेति डी
यिवसोरिति सम्प्रसारणे वलादित्वाभावान्नेटसदिरप्रतेरिति त्वम् पुंसितु निषेदि बान् अध्युष्यति वसनि वासे अधिपूर्वः वचि स्वपीति सम्प्रसारणे द्वित्वं हल
दिशेष सवर्ण दीर्घः डः सिभत्वात् सम्प्रसारणे प्रथमैकवचने तु अध्युष्यति बान् उपेयि बानना इडिति वलादिलक्षण एवेदने डुशि कृतीति निषिद्धः क्वा
निषेदधीमासनवन्धधीरः अध्युष्यस्तामभवज्जनस्या शुश्रुवान् उपेयि बाननाश्चाननूचानश्च ॥ ३२ ॥ एते निपात्यन्ते उपयू
चीद्विलेभोषायामपि भूतमात्रे लिङ्गात् तस्य नित्यं कसुः इट् उपेयि बान् उपेय्यः स्वामयि मूर्तिमय्या उपयुषी उपेय्यविवक्षितम् इयिवा
ना समीयिष्यामन् पूर्वोदश्चातेः कसुरिडभावश्च धृतं जयधृतेरनाशुष्यति भारविः अनुपूर्वाद् द्वेः कर्त्तरि कानच्चेदस्यानुवचनं
कृतवाननूचानः विभाषागमहनविशामा ॥ ३२ ॥ एभ्यो वसोरिङ्गा जग्मि बान् जगन्वान् जघ्मि बान् जघन्वान् विविदि बान् विविद्वान् वि
विशिवान् विविश्वान् विशिनासाहचर्याद्विन्दतेर्ग्रहणम् वेत्ते सुविविद्वान् नेडुशि कृतीति इण निषेधः दृशेश्च दृशि बान् दृश्वान्
दिनिर्यमात्तुनः प्रासः वस्ते काजादुसामिति सूत्रेण कृतद्वित्वानामेकाचामादकानां घसेश्च वसोरिडस्यान्त्यामिति नियच्छता प्रतिषिद्धे नित्यत्वात् द्वित्वे क
तेः नेकाचत्वात् नच सवर्ण दीर्घे नैकात्वं दीर्घ इणः कितीत्यभ्यासस्य दीर्घे कृते तत्सामर्थ्यात् सवर्ण दीर्घाभाव इति पक्षात् श्रयणतः स एव वलादिलक्षण इट् इ
ह प्रतिश्रूयते नापूर्वो विधीयते नेन सम्प्रसारणविषये न भवति अत एव नोदाहरति उपेयुष्यति सति त्विटि तस्य यणदेशे उपेयुष्यति स्यादिति भावः अवि
षक्षितमिति व्याख्या नमेवात्र शरणं इयि वानिति इणे द्वित्वे सवर्ण दीर्घे वाधित्वा आङ्गत्वादिलोपणी नियम भवति वसोरिङ्गागमे हि परत्राजादिप्रत्ययस्य स

वचेरिति वचपरिभाषण इत्यस्माद्बोवचोर्वाकर्तारिननुभावकर्मणोः एतच्च निपातनाल्लभ्यम् जग्मिवानित्यादि इदृशस्येगमहनेत्युपधालोपः ॥ ३३ ॥ लट्
 शतृसामानाधिकरण्येऽसतीति यद्यप्यादेशरहितस्य लट्प्रयोगाभावोऽस्मानाधिकरण्ये दुर्लभं तथापि शतृशानचौक्तेः दृष्टान्तानित्यापिसामानाधिकरण्ये क
 ल्प्यते शवादीति शित्वेन सर्वधातुकत्वादिति भावः पचन्तमिति शतृगुणित्वानुमविक्रित्य न कूलवर्तमानव्यापाराश्रयमित्यर्थः आनेमुक् अतोयेय इति पूर्व
 सूत्रेऽमुदत्तयञ्चम्यनमप्यन इति पदं षष्ठ्या विपरिणम्यते आनेरतिसप्तमीवलात् न चान इति पञ्चमीवलात् न इतिसप्तम्यनमप्यदं षष्ठ्या विपरिणम्यतामि
 ति शङ्काम् पञ्चम्याः पूर्वसूत्रे चरितार्थत्वात्सप्तम्याश्च चरितार्थत्वात्तदेतदाह अङ्गस्यातश्चि प्राचात्वदन्ताङ्गस्येति व्याख्या तंतदयुक्तम् पचमान इत्यादावदुपदे

लट् शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरण्ये ॥ ३२ ॥ १२४ ॥ अप्रथमानेन सामानाधिकरण्ये सतीत्यर्थः शवादि पचन्तश्चैत्रम्यश्या आनेमुक्
 ॥ ३२ ॥ १२५ ॥ स्यातोमुगागमः स्यादामेपरो पचमानश्चैत्रं पश्या लुडित्वमुवर्तमाने पुनर्हृदय हणं अधिकविधानार्थमातेन प्रथमासमा
 नाधिकरण्ये कचित् सन्त्रास्तुणः माङ्गाक्रोशेति वाच्यं ॥ माजीवनयः पशवस्तदुःखदग्धोपि जीवति माडि लुडिति प्राप्ते एतद्वनसा
 मर्थ्याल्लटासम्बन्धने च ॥ ३२ ॥ १२५ ॥ हे पचन् हे पचमान ॥

॥ १२५ ॥ शल्लसार्वधातुकमनुदात्तमिति शानचः स्वरस्यासिद्धिप्रसङ्गात् अदन्ताङ्ग
 स्येति पक्षे हि अङ्गमत्तोमुक् सचाङ्गमेवनव्यवदध्यात्तदवयवं मकारमुच्यवदध्यादेव अकारमात्रमङ्गत्वे तु तदवयवत्वान्नास्मिन्नवधानमित्यदोषः ननु स्वरवि
 धौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति परिभाषयामुकोऽविद्यमानत्वेन व्यवधानाभावात्स्यादेवानुदात्तत्वमिति चेत् अत्राङ्ग हलः स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवन्नात्यने
 त्याकरारूढम् न चानहलः स्वरप्राप्तिरस्तीति प्रकृते परिभाषेयं नोपयुज्यते न्ययामरुत्वानित्यादावपि इह स्वनुङ् भ्यामनुविति मतुप उदात्तत्वादिदिक् ल
 डिति यद्यपि प्रथमानं प्रकृतं तथापि धातोरित्याधिकारात् पचमानं षष्ठ्या विपरिणम्यत इति भावः न च वर्तमाने लुडित्यत्रैवोक्तरित्या विपरिण
 मोऽस्त्विति शङ्काम् प्रत्ययविधौ पञ्चम्याः प्रकल्प्य कत्वनास्तीति गुमिज्किञ्चिदस्त्विति त्रभाष्यकारेः स्वीकृतत्वात् प्रथमासमानाधिकरण्ये यीति उपलक्ष

क-
सि-कौ
टी-त-
३३

अप्रथमानेन सामानाधिकरण्याभावे पीत्यर्थः तेन कुर्वतोऽप्यन्तर्गतः कुर्वतो भक्तिः कुर्वद्वक्तिः कुर्वाण भक्तिरिति प्रत्ययोत्तरपदयोरपि सिध्यति अन्यथा कुर्वतोऽप्यन्तर्गतमिदं तद्धितसमासौ न स्याताम् ॥ ३३ ॥ लक्षणहेत्वोः लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणपरिचायकम् शयानादिति शीङ् आत्मनेपदित्वात्परस्परतः शानच् अत्र शयने लक्षणं चिह्नं प्रवनकर्तृकभोजनस्य न तु फलं नाधिकरणमिति हेत्वपेक्षया लक्षणस्पष्ट्यकृतिर्देशः अर्जयन्निति अर्जप्रतियोगेनुरादिः अर्जनार्थो वासरत्यर्थः हरिमिति हरिदर्शनं मुक्तौ कारणमित्यर्थः विदेः स्थानि

लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ॥ ३२ ॥ १२६ ॥ क्रियायाः परिचायके हेतौ चार्थवर्तमानाद्वातोर्लटः शतृशानचौलः शयानाभुञ्जते यवनाः अर्जयन्वसति हरिश्च शयन्मुच्यते हेतुः फलकारणञ्च कृत्यचः पाधार्थः ॥ प्रपीयमाणः सोमः ईहासः ॥ ७ ॥ २८ ॥ आसः परस्परनस्वर्त्तस्यात् आदेः परस्य आसीनः विदेः शतृर्धसु ॥ ७ ॥ ३६ ॥ वेमैः परस्य शतृर्धसुरादेशो वास्यात् विदन् विद्वान् विदुर्वा नौ सता ॥ ३२ ॥ १२७ ॥ नौ शतृशानचौ सत्सौलः लटः सहा ॥ ३३ ॥ १४ ॥ व्यवस्थितविभाषेया तेनाप्रथमा सामानाधिकरण्यप्रत्ययोत्तरपदयोः सम्बोधने लक्षणहेत्वोऽनित्या करिष्यन्तं करिष्यमाणमप्यश्व करिष्यतोऽप्यङ्गुलिष्यतः करिष्यद्वक्तिः हे करिष्यन् अर्जयिष्यन्वसति प्रथमा सामानाधिकरण्येऽपि क्वचित् करिष्यति करिष्यन् पूज्यजोः शानन् ॥ ३२ ॥ १२८ ॥ वर्तमानो यवमानः यजमानः ॥ ॥

वत्वादेकमिदं वसोरुमित्करणं वसोः सम्प्रसारणमित्यत्र कसोरपि सामान्यग्रहणार्थम् तुत्सामर्थ्याच्चैकानुवन्धग्रहणेन अनुवन्धकस्येत्यतदपि न प्रवर्तते पूज्यजोः शानन् शकारः सार्वधातुकत्वार्थः नकारः स्वरार्थः रागुलादिवत्त्वर्त्तनाः यनतुशत्रादिवत्त्वादेशस्तथाहिसतिवेति ॥ ३ ॥ च्यम् स्यात्प्रवर्त्ते प्रजते इति ति अपि यथा स्युरिति न च वासरूपन्यायेन निर्वाहः लादेशेषु वासरूपविधिर्नास्तीत्याकरे स्थितत्वात् किञ्च लादेशत्वे लः कर्मणि चेति भावकर्मणोर्विहितस्यादिति भावकर्मणो रपि युज्यते इत्येतेन कर्तव्येव एवं चानशः इङ् धाव्योरिति शतृश्च स्वातंत्र्यबोध्यम् अत्र केचित् शाननो लादेशत्वे लसौर्वाधातुको नृत्तत्वे स्यादित्या

हेतुश्चैवम् परत्वात्स्वरप्रवृत्तापवमानरत्नादेशपुदात्तत्वेष्वननोऽनुदात्तत्वेष्वृत्वात् नन्वेषां लोदेशत्वनङ्गीकारे सोमस्य वृत्तस्यैव कर्मणि वृत्तीत्यादि
 तिवैवम् नलोकेतिसूत्रेनिति प्रत्याहारनिर्देशरत्नकत्वात् ॥ ॥ ताच्छील्यं वचनग्रहणस्यैवम् चानशो लोदेशत्वाभावेनात्यनेपदत्वाभावात्
 रस्मिपदिभ्योऽपि विधावमिति ध्वनयन्मुदाहरति निघान इति गमहमेत्युपधलोपः इडधार्योः इड आत्मनेपदित्वात् शतानसिध्वतिधारयतेरपि कर्तृमात्रि
 निष्क्रियफलेनसिध्वतिलसार्वधानुका नुदात्तत्वश्च प्राप्नोतीत्ययमारम्भः सुनोयत्तसंयोगे सुनोतेः शतप्रत्ययः स्यात् यत्नेनसंयुज्यमानेनसिध्वेत् नन्विहसु
 जोयत्ते इत्येवास्तु यच्च विषयकश्चेत्सुनोत्यर्थ इति व्याख्यायां सुरां सुनोतीत्यादेर्वावर्तयितुं शक्यत्वात् अत्राहुः संयोगग्रहणं प्रधानकर्तृसंप्रत्ययार्थे तेनयन
 ताच्छील्यं वयोवचनशक्तिषु चानम् ॥ ३२ ॥ १२६ ॥ एषुद्योत्येषु कर्तृरिचानम् भोगस्युक्तान् कवचं विभाणः शत्रुमिघानः इड धा
 र्योः शत्रु कर्त्तृणि ॥ ३२ ॥ १२७ ॥ आभ्यां शतस्यादकृच्छ्रिकर्तृरि अधीयन् धारयन् अकृच्छ्रिकिम् कच्छ्रे एषधीतो धारयति
 द्विकोऽपि ॥ ३२ ॥ १२८ ॥ द्विषन् शत्रुः सुनोयत्तसंयोगे ॥ ३२ ॥ १२९ ॥ सर्वसुन्वन् सर्वयजमानाः सत्रिणः अर्हः प्रशंसायाम् ॥ ३२ ॥ १३० ॥
 अर्हन् आर्क्षे लोच्छीलतद्वर्म्मतत्ताधुकारिषु ॥ ३२ ॥ १३१ ॥ क्विपमभि व्याप्य दृश्यमाणः प्रत्ययास्तच्छीलतद्वर्म्मतत्ताधुकारिषु कर्तृषु बोधाः
 मानादन्यत्र नभवतीति एवञ्चा प्रधाने कर्तृरिलटः शतशानचावित्वनेनापि न भवति संयोगग्रहणसामर्थ्यादि ॥ ३२ ॥ १३२ ॥ कर्तृकटम् ॥
 तिहरदत्तः यः सुन्वतमु वतीत्यदीनामेकवचनान्नानायजमानपरत्वसम्भवेपि वृत्तेष्वनानानानुनसम्भवति एकस्मिन्वागे एकस्यैव यजमानत्वादि ॥
 त्याशक्योपविशेत्तुसम्भवतीति दर्शयितुमुदाहरति सर्वसुन्वन् रत्नादि संनयाने हि वृहद्वेयजमाना एष कृत्विजं कर्मसोमामिषवनं कुर्वतीति सुन्वन् रत्ना
 दिवहुवचनानस्यापियजमानपरत्वं सम्भवतीति भावः अर्हः प्रशंसायां किम् अर्हति चोरो वधम् आर्क्षेः शीलदीनां त्रयाणां विशेषणं समर्थयितुं निर्दिष्ट
 ॥ ३२ ॥ १३३ ॥ प्रकृतिभूतधात्वर्थो निर्दिश्यते क्विपमभिव्याप्येति भाजभासधुर्विद्यतो जीति वक्ष्यमाणमिति शेषः कर्तृकटमिति नलोकाव्ययेति वृत्ती

सि. कै.
टी. त.
३४

अलं कृत्वा जिति उक्तं न करण इत्यस्यैव प्रहणं न तु कृत्वा हिंसा यामित्यस्य प्रसिद्धा प्रसिद्धयोः प्रसिद्धस्यैव प्रहणमिति न्यायात् निराह पूर्वोपि कृतस एव प्र
पूर्वो जनी प्रादुर्भावे दह उपचय्या के पत्न्य गतौ मदी हर्षे त्रयोपि उत्पूर्वाः पठ्यन्ते तत्र उदः पचयतम दहयेव वक्तव्ये प्रत्येकमुत्पूर्वस्य माठ उयसर्गान्तरनि
वृत्त्यर्थेन समुत्पत्तिस्तुरित्यादि न भवतीत्याहुः रुचरी तौ अपपूर्वः त्रपूषल जायाम् वृत्तुवर्तने हृद्यु हृद्यौ हर्मवर्णो चरगतौ रत्यादीति आदिशब्द

अलं कृत्वा जिति प्रजनोत्पत्तौ नोत्पत्तौ न दह्य प्रत्रय वृत्तुवृद्धु सह चर एतु च ॥ ३२ ॥ १३६ ॥ अलङ्कुरिष्णुः निराकरिष्णुः प्रजनिष्णुः
उत्पत्तिष्णुः उन्मदिष्णुः रोचिष्णुः अपत्रयिष्णुः वर्तिष्णुः वर्दिष्णुः सहिष्णुः चरिष्णुः रोचिष्णुः ॥ ३२ ॥ १३७ ॥ वीरुधं पारयिष्णुः व
भुवश्च ॥ ३२ ॥ १३८ ॥ छन्दसीत्येव भविष्णुः कथं तर्हि जगत्प्रभोर प्रभविष्णुवेष्णवमिति निरंकुशाः कवयः चकारो नुक्तसमु
च्चयार्थः भ्राजिष्णुरिति वृत्तिः एवं स्यिष्णुः नैव ब्राह्म्ये हृष्टमा ग्लजिष्यश्च ग्लु ॥ ३२ ॥ १३९ ॥ छन्दसीति निवृत्तमा गिदयन्नु किताने
नस्थ रत्न नी ग्लिष्णुः गित्वानगुणः जिष्णुः स्थिष्णुः चाद्रुवः श्रुकः कितीत्यत्र गकार प्रश्लेषान्नेदा भूष्णुः दंशे श्रुदस्युप संख्या नमा दंश
वः पशवः त्रसिगृधि ध्विषिष्येः क्रुः ॥ ३२ ॥ १४० ॥ त्रस्तुः गृध्रः घृष्णुः क्षिप्नुः शमित्यष्टाभ्यो धिनुण ॥ ३२ ॥ १४१ ॥ उकार उच्चारणार्थं शिकाशिका
अनुवन्धरतिभाष्यमा तेन शमिनि तरा शमिनी तरेत्यत्र उगितेति ह्रस्वविकल्पः न चैवं शमिनावित्यादौ नुम प्रसङ्गः कल्प्य हणमप कृष्य कलना
क्रमेव तद्विधानात् नोदात्रोपदेशस्येति वृद्धिनिषेधः शमी रमी तमी श्रीमी भमी हमा प्रमादी उत्पूर्वा न देः अलं कृत्वा दिसु त्रेकेषु ज्ञौ वा
संस्पृष्टविधिना धिनुण्यपि उन्मादी ताच्छीलिकेषु वा संस्पृष्टविधिना स्ति रतितु प्रायिक ॥ ॥

॥ ग्राह्यास्तु निराकरिष्णुः प्रजनिष्णुः उत्पत्तिष्णुः उत्पत्तिष्णुः उत्पत्तिष्णुः महिष्णुः चरिष्णुः खरद्वयणाविति भट्टिः कलि दासोप्या हएलानामुत्पत्तिष्णवदति केचित्तु यत्र निस्थाने दानं सूत्रे पठित्वा पदगच्छा त्रिष्यस्मात्प्रत्ययमाहुः उन्मदिष्णुः
चिष्णुः अपत्रयिष्णुर्वतिष्णुः वर्दिष्णुः सहिष्णुः चरिष्णुः पारयिष्णुवदति अयामनेति णेरय नैतदिति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थः इत्यनेति वृमास्येत्या

दिनादिनादिति-डितिचेत्यत्र गकारं प्रश्नश्च गितिकिति डि-तीति व्याख्यानादिति भावः गकारप्रश्नश्चादिति-नन्वेवं गकारं च त्वस्या-दिनादिनादितिचेत-
मन्म-सोमोयनिदेशः तथा च वार्तिकमग्लो गित्यान्त्येर्कारः कृडि-तोरित्त्वणसनात्-गुणभावस्त्रिषु स्मार्यः श्युको-निदत्वं कगोरित्त्वणसनात्-दशर-
शने-त्रय्ये-त्मादिना यत्वेयदोः कः सीनिकत्वमादेशप्रत्यययोरिति यत्वे-अन्तिदितामिति नलो-गित्वेन प्राप्सभावात्-नसुरिति-नेडुशिरिति नेड-शमि-
यस्य-रतिशब्द-आद्यर्थः शमिनीतरेत्यत्रेति-अत्र नव्याः विद्वत्तरेति वत्तसिलादिधितिपुंवद्भावेन शमितरेति भाव्यम्-नच उगित्वाभ्युपगमस्य फलभावाद्भू-
सुसु-नानुरुधा-अमा-असपरिसंस-जपरिदेविसंज्वरपरिषिपपरिर-दपरिवदपरिरहपरिमुहदुषद्विषदुहदुहयुजा-क्रीडविविचत्यजर-

जम-लानि-चरा-पचरा-मुवा-भ्या-हन-श्वा-३२१४२॥ सिनु-ए-स्य-ता-सम्प-की-अ-नुरो-धी-आ-या-मी-आ-या-सी-परि-सारी-सं-सर्गा-परि-देवी-सं-जा-
री-परि-सो-पी-परि-रा-दी-परि-वा-दी-परि-दा-ही-परि-मो-ही-लो-वी-दे-वी-द्रो-ही-दो-ही-यो-मी-आ-क्री-डी-वि-वे-की-त्या-गी-रा-गी-भा-गी-अ-ति-चारी-अ-
प-चारी-आ-मा-वी-अ-भ्या-घा-ती-वै-क-ष-ल-स-क-त्य-स-म्-३२१४३॥ वि-का-वी-वि-ला-सी-वि-क-त्य-वि-स्व-म्भी-अ-पे-च-ल-ष-३२१४४॥ चो-हो-अ-
प-लो-वी-वि-ला-वी-प्रे-ल-प-सु-द्रु-म-थ-व-द-व-स-३२१४५॥ प्र-ला-पी-प्र-सारी-प्र-द-वी-प्र-मा-थी-प्र-वा-दी-प्र-वा-सी-नि-र-हिं-स-क्लि-श-र-वा-द-वि-ना-श-परि-सि-
प-परि-र-द-परि-वा-दि-व्या-भा-वा-स-जो-नु-ज-३२१४६॥ प-त्वं-म्य-र्थे-प्र-थ-मा-ए-भ्यो-भु-ज-स्या-त्-नि-र-कः-हिं-स-क-र-त्या-दि-पु-ला-सि-दे-वु-ज-व-च-नं-ज्ञा-प-क-म-
त-ञ्जी-ला-दि-षु-वा-स-रूप-न्या-ये-न-तृ-जा-द-यो-ने-ति-॥

वद्भावस्यदुर्वारत्वादित्याहुः॥ ॥ सम्पृ-चा-सम्प-की-ति-पृ-ची-सं-प-के-च-जो-रिति-कुत्वे-गुणः-परि-दे-वी-ति-दे-व-दे-व-ने-भ्या-दि-ए-य-ने-स्य-दी-व्य-ते-लु-ने-ह-य-ह-र्ण-ला-स्य-मि-
क-त्वा-न्-अ-ए-य-नैः-सा-ह-च-र्या-च्च-अ-भ्या-घा-ती-ति-अ-भ्या-ङ्-पूर्-वा-द्-ने-ह-स्य-कु-त्वे-न-घः-इ-न-सो-चि-ष्ण-लो-रि-नि-न-स्य-तः-अ-त-उ-प-धा-य-र-ति-हृ-दि-वै-कृ-ष-क-ष-हिं-सा-र्थः-ल-स-
श्लेष-ए-क्री-ड-न-योः-क-त्य-श्वा-घा-या-म्-स्व-म्भु-वि-श्वा-से-अ-पे-च-ल-षः-ल-ष-का-नौ-प्रे-क्ष-प-॥ ल-प-व्य-क्ता-या-म्वा-चि-प्र-मा-थी-ति-म-थे-वि-लो-ड-ने-नि-र-हिं-सः-र-ह-सू-त्रे-वि-ना-श-

स. कौ.
टी. त.
३५

तिविपूर्वस्य नशोऽर्प्यन्त्यभाविना गिलोपेन निर्देशः अकारस्त्वा गनुकः केचित्तु विनाशमिति एतन्मेषपठन्ति परिकारीति तु वदेऽर्प्यन्त्यभाविर्वा दएव असूय
निःकण्डादिर्यगन्तः निन्दादीनामसूयान्नानां समाहार इह सोत्रं पुस्तकम् स्यादेतन् असूयतेरेव बुभुक्षेति विधेयो नेतरेभ्यः निन्दादीनां एव विवक्षितः न हितत्रलित्व
रनिस्तरयोर्विशेषोऽस्ति उभयथाप्याद्युत्तत्वात् असूयतेऽनुबुल्लिल्लीति प्रत्ययान्त्यर्थे मुदात्तं बुभुक्षेति नित्यादिर्नित्यामित्यादिहेतुस्तद्विधेयस्य त्राह एतदेति न
नदयोनेति नेदं एव लिख्यकमेव ज्ञापकं किन्तु सामान्यतः प्रत्ययमात्रविषयकमित्यर्थः ॥ ३॥ देविकुशोऽदीव्यते हेतुमण्यन्त्यस्य दिव्यकूजने इति चुरादिप्य
नस्य च ग्रहणम् चलनशब्दार्थाः चलकम्पने च उपमन्त्यांगतौ कपिचलने शब्दशब्देने चुरादिः रुशब्दे चलनरत्यादियुक्ते रित्यनादेशः अनुदात्ततश्च हल
देविकुशोऽपसर्गो ॥ ३॥ १४७॥ आदेवकः आक्रोशकः उपसर्गे किमादेवयिता क्रोशः चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्चा ॥ ३॥ १४८॥ च
लनार्थाच्छब्दार्थाच्च युचस्यात् चलनः चोपनः कम्पनः शब्दनः रवणः अकर्मकात्किमापठितमिदम् अनुदात्ततः श्वहलदेः ॥ ३॥
॥ १४९॥ अकर्मकाद्युच्चात् वृत्तनः वर्द्धनः अनुदात्ततः किमाभविता हलदेः किमाधिता अकर्मकात्किमावसिता वसमा जुचं क्र
मद्वन्द्वस्य सगुधिवलभ्युचलेष्यतपदः ॥ ३॥ १५०॥ जुवति सौत्रो धातुर्गौ वेगे च जवनः चंकमणः दंष्ट्रमणः सरणः पूर्णसिद्धे
द्वन्द्वस्य सगुधिवलभ्युचलेष्यतपदः ॥ ३॥ १५१॥ क्रोधनः रोषणः मण्डनः भूषणः ॥ ३॥
ननु सर्वेष्वनुदात्ततः हलन्तएवेति तदन्तविधिना धित्वा सामर्थ्याद्वल्लारिवग्रहीष्यते
तत्किमादिग्रहेण नतिवेत् अत्राहुः आदिग्रहणभावे हलन्तमित्यर्थः स्यात्तथा हि समेधितेनादावतिप्रसङ्गः स्याच्च गुप्सन् इत्यादि च न सिध्यन्त अस्ति चेहानुदात्तत्वं गुण
दिष्वुग्रवेष्टचरितार्थस्यानुबन्धस्य समुदायविशेषकत्वादिति दिक् जुचं कम्पः क्रमिद्रमीयडः नौकमुपादिविशेषे द्वन्द्वस्य मीमृषात्वेति अनुदात्ततश्च ननेन
इह पृष्टिग्रहणं सकर्मकाथमिति वृत्तिकृतोक्तम् भाष्ये तु अनभिधानादेव सकर्मकान् भविष्यतीत्युक्तत्वात् ज्ञापनार्थमेव तदिति वाधामाभूदित्यादि ॥

परस्परमिति निरादि सूत्रे हितच्छीलादिषु वा सरूपविधानतः आदयो नेति जापितमिह तु ताच्छीलिकेषु परस्परं नेति ज्ञापितमिति विवेकः कुध कुध क्रोधेरुषरोषे
मादिभूयाम् मूषप्रलेकारो नयः अयपयनयतयजयगताविति पठितस्य नयतेर्नायनेर्देशः अनुशान्तेत्यादेव युचः सिद्धत्वात्किनेति द्वैकपदमिति मत्याह यकारा
नास्ति कृयितास्मायितेति कृयीशब्दे उद्देशः स्मायीविधाने सुदीप सुदीप्तो दीपी दीप्तौ दीप्त्यमो गङ्गेया होताच्छीलिकेष्विति परस्परमितिशेषः प्रायिकमिति
न के व संय प्रभु त भाव्यमवलम्ब्य युज्योरेव समावेश इति मन व्यम् किने प्रायिकत्वमेव भाष्यस्य तात्पर्यं तेन गमेल्लक्षपतपदेत्युक्तं विषये नूनपि गन्तागामुकः तथा चै
क्यलसेति धिनुरिव यये युजयिविकथी विकत्यनरत्यादिसिध्यतीति भाषः जल्य जप जल्य व्यक्ता याच्चा विभिन्नभिष्टायालाभे लभे च कुट्टहे दने लुण्टसे ये चौरादि
३२१५२॥ यकारान्ताद्युचनस्यात्। कृयिता। स्मायिता। सुदीप दीप्ताश्वा ३२१५३॥ युचनस्यात्। सुदिता। दीपिता। दीप्तिता।
नमित्तम्यीति रेण युचावाधे सिद्धे दीपे ग्रहणे संप्रयति। ताच्छीलिकेषु वा सरूपविधिर्नास्तीति प्रायिकमिति। तेन कम्पा कमना युचति। कम्पा
कम्पसाशाखा। यदि सुदैर्युज कथम्मधुसूदनः नैवादिगोलषपतपदस्थम् बृषहनकमगमभूम्यउक्तिम्। ३२१५४॥ लापकाः। पातुकरा
दि। जल्यभिष्कुट्टलुण्टदडः वाकना ३२१५५॥ प्रलाकाः। भिलाकाः। कुट्टाकाः। लुणाकाः। वराकाः। वराकी। प्रजोरिनिः। ३२१५६॥ प्रजवी। प्रज
विनी। प्रजविना। जिहसिवित्री एवमाव्यथाभ्यमपरिभू प्रसूभ्यश्वा ३२१५७॥ जयी। दशी। क्षयी। विश्रयी। अन्ययी। वमी। आव्यथी। अभ्यमी। परिभवी।
कादिमौ अवद्या चर्युः जल्य चलनशब्दादिति भिस्तरनुशान्तेति युचि प्राप्ते कुट्टलुण्टयोर्लोच्छन्दसीति शृणु विश्रासे दड-त्वादगमहनजनेतिकिने
प्रमियोरयं विधिरिति बोद्धीषर्थ इत्याहुः वराकीति प्रजनुरति सौत्रोगमर्थः जिहसि जिजये जिअभिभव दड आदरे सिद्धये हि निवासगत्योः श्रित्रसेवायाम्
विपूर्वः व्यथभयसञ्चलनयोन्यूर्कः निपातनालश्रोधातुना समासनलोपेततः प्रसूय अमगत्यादिषु अभिपूर्वः प्रसवी-षु प्ररणे अस्मात्तिष्ठ-षु प्राणिगर्भविमे
चने-षु प्राणिप्रसवे रमौ नगृह्येतेसानुवन्धत्वात् जिहसी त्यत्रैव प्रजुपठित्वा पूर्वसूत्रेन्यक्तमुचितम् एवं हि पृथग्भिक्तिश्चकारश्च मास्ति ति सुवचम् ॥

रु.
सि.को.
टी.त.
३६

सृष्टिः सृष्टिर्ह्यायाम् ग्रहग्रहणे पतगतौ त्रयश्चुरादाविति तेन लेखादेशेन रूपं सिद्धिरिति भावः यद्येवं लिखितं उपधागुणद्वयीत्यात्मनो ह्यस्य नारति ततश्चा
ल्लोपस्य स्थानिवत्वात्तदभाव इति भावः तत्पूर्वरिति तच्छब्दस्य समासोपनिपातनादिति बोध्यम् उधाञ् अतूर्वः अद्वालुः घेष्टुनेदं रूपम् अतूर्वस्य तस्य
प्रयोगाभावादिति व्याचख्युः कथं कृपालुः स्पृहलुः कृपास्पृहं चलातीति विग्रहे मीमांस्यो दित्वात्कं सधेदुदाञ् सोदे उभयत्राणमेव ग्रहणं न तु दोषः दा
योरित्याहुः भङ्गुर इति च जोरितिकुलम् अभिधानस्य भावाद्भजेः कर्मकर्तृभ्येतेत्याह विदिमिदि विदेर्ज्ञानार्थस्येव ग्रहणं न तु लाभा र्थस्य व्याख्यानात्

सृष्टिगृहिपतिरपि निद्रातन्नाश्च द्वाभ्य आलुचा ३२१५८॥ आद्यास्त्रयश्चुरादावदनाः। सृहयालुः। गृहयालुः। पतयालुः। दयालुः
निद्रालुः। तत्पूर्वोद्वा ततो नान्तत्वं निपात्यते। तच्छुलुः। शीडोवाच्यः। शयालुः। दाघेदसि शदसदोरुः। ३२१५९॥ दारुः। चारुः। सेरुः। शदुः
। सडुः। सृष्ट्यदः कं रचा ३२१६०॥ समरः। घस्मरः। अदुरः। भञ्जभासमिदाधुरच। ३२१६१॥ भङ्गुभासुरः। मेदुसविदिमिदि छिदेः
करञ्। ३२१६२॥ विदुरः। भिदुरमा छिदुरमा। एनशजिसन्निभ्यः करपा ३२१६३॥ इत्वरः। नश्वरः। जित्वरः। सत्वरः। गत्वरश्च
३२१६४॥ गमेरनुनासिकलोपोपनिपात्यते। गत्वरः। जागुरुकः। ३२१६५॥ जागर्तुरुकः स्यात्। जागुरुकः। यजजपदशा यडः। ३२१
६६॥ एभ्यो यडः नभ्यरुकः स्यात्। दशमिति भाविता नलोपेन निर्देशः। यायजूकः। जञ्जपूकः। दन्दशूकः। नमिकम्यस्य जसकमहि
सदीयोरः। ३२१६७॥ नमः। कम्पः। स्मरः। जसिर्नञ्पूर्वः। क्रियोसातयेवर्तते। अजस्रं सन्ततमित्यर्थः। कषः। हिंस्रः। दीप्रः॥ ॥

छिदुरमिति कर्मकर्तरि प्रत्यय इति वृत्तिः नैतद्वाप्येदृष्टम् तत्पूर्वमौघः मुख्यकर्तरि प्रायुक्तः प्रियन्तमायवपुर्गुरुमन्तरच्छिदुरयादुरयाचितमङ्गना इति दह अदुरिति छे
दः सृष्टः इत्वर इति दणगतौ ह्रस्वस्य पितीति नुक् कित्वा दुणभाक् टिट्ठेत्यादिनास्त्रियो डीप जागुरुकः जागरितपञ्चम्यन्तच्छिदुरादुरिति जागुरुक इति सिद्धरु
पेधेन नुनिपातितम् उत्तरसूत्रे उक्तस्यानुवृत्तिप्रसङ्गात् यजजपयापजूक इति यजेर्यडि ह्रित्वादिरीर्षोः कित्तरत्याभ्यासं सृष्टिमीतो लोपे यस्य हल इति लो
पः जञ्जपकरत्यादि जपजभदहदेशेत्यादि नानकः खावटकशब्दस्तुल्यकारयश्चैतन्नवस्थिते माधवस्त्वाद्भ कर्वादिगणे वावदक इति यथा देवयडनाद्वदेरु

प्रत्यय इति

सनीशं सनिविः प्रत्ययग्रहणात्तदग्रहणम् खण्डरा नेषणसंभक्ताविति धालोत्तुने हग्रहणम् गार्गादिषु विजिगीषु शब्दस्य आशंसेत्याडः शंसुरच्छा।
 सनीशं सभिः सउः। ३। २। १६८॥ चिकीर्षुः। आशंशुः। भिसुः। विन्दुरिच्छुः। ३। २। १६९॥ वेत्ते नुम् रवे भूत्वन्विपातुते। वान्ति नच्छीलो विन्दुः। २
 क्तितुच्छुः। क्वाछन्सि। ३। २। १७०॥ देवाज्जिगातिस्तुम्भुः। आदृशमहनजनः किकि नौलिदुः। ३। २। १७१॥ आदन्नादृशनाद्रमादिभ्यश्च किकि
 नौलिदुः। चलिदुः। त्वभिर्ब्रजमापयिः सोममादृशिर्गोः। जग्मिर्व्यवा। जग्मिर्ब्रजं। अभिन्विजन्तिः। भाषायान्धा अकृत्सृगमिजनिनमि
 मः। दधिः। चकिः। सस्त्रिः। जग्मिः। जग्मिः। नेमिः। सा सह वावहिचा चलिपापतीनामुपसंख्या नमायडः नेभ्यः सहत्यादिभ्यः किकि नौपतेर्नौ
 वेत्ति नच्छीलो विन्दुः। स्वपितृवोर्नजिडुः। ३। २। १७२॥ स्वप्रकात्तृष्णकात्तृष्णजौ। तृष्णजः। ध्रुवश्चेति वाच्यमिति काशिकादौ। ध्रुवकात्तृवन्धो
 राहः। ३। २। १७३॥ शराहः। वन्धराहः। भियः। कुक्कु कनेपु। ३। २। १७४॥ भीरुः। भीलुकः। कुकनपि वाच्यः। भीरुकः। स्वेशभासपिसकसोवरचा। ३। २।
 १७५॥ ह्यामरः। ईश्वरः। भास्वरः। येस्वरः। कस्वरः। येस्वयडः। ३। २। १७६॥ योतेर्यडः। नादृश चस्यात्। अतो लोपः। तस्याचः परस्मिन्निति।
 स्थानिवद्भवप्रामे। यदस्य चरमावयवे हिर्ब्रजनाहोचकर्तव्ये परनिमित्तो जादेशो न स्यानिवत्। तस्य यलोपम्यति स्थानिवद्भावनिवेधा
 द्योपो व्योरिति यलोपः। अलोपस्य स्थानिवत्त्वमाश्रित्यातो लोपे प्राप्ते वरे लुप्तन स्यानिवत्। यायावरः। भ्राजभासधुर्विधुतेर्जिष्टुग्राव
 लुवः क्तिपा। ३। २। १७७॥ विभाटाभाः। भासौ। धूः। धुरौ। विधुत्। उर्कः। यूः। युरौ। दृशिग्रहणस्यापकर्षाच्च वतेर्दोर्कः। जूः। जुवौ। जुवः। ग्रावशब्दस्य
 धातुना समासः सूत्रे निपात्यते। नतः क्तिपा ग्रावस्तुता अन्येभ्योऽपि दृश्यते। ३। २। १७८॥ क्तिपा छिताभिदुः। दृशिग्रहेण म्विध्यन्तरेपसंश्रु
 र्यमा कचिद्दीर्घः कचिदसम्प्रसारणं कचिद्वस्वः। तथा च वार्तिकमाकिञ्चि प्रच्छयाय तलुकटपुजु श्रीणोदीर्घः सम्प्रसारणश्च। किञ्च ची
 त्यादिना उरणदिसूत्रेण केषाञ्चिद्विहितच्छीलादौ तृनावाधामाभूद्विवात्तिके ग्रहणं। वक्तीति वाक्। एच्छतीति प्राट्। आयते स्तोति आयतलुः॥

सि. कौ.
टी. न.
३२

यामित्ययं गृह्यते न तु शंसुताविति आडा सह निर्देशात् विदुः रिच्छुः विदुः शाने इत्यस्यैव ग्रहणम् नेतरेषाम् एवमिवेयपि रच्छार्थस्यैव ग्रहणं न लिख्यते
रुष आभीष्ट एव इत्यनयोः अनभिधानान्निपातनादेति भावः विदुः शब्दस्य वर्गीयादि विदि अवयवेः स्मान् गृह्यादित्वात् प्रत्ययो बोध्यः क्यच्छन्दसिः क्य
रश्चिच्च क्यष्वक्यडां सामान्यग्रहणम् क्यन्तधीतो च्छन्दसि विषये तच्छीलादिषु उपप्रत्ययो भवतीति काशिका किचः क्यरति व्याख्या नात्कराद्वादि यगपि
गृह्यते तेनेनुरण्यवोद्भिः रसो न सन्त समर्थे समर्थवः यमस्यो नौ शकु नभुरण्यमित्यादिसिद्धम् नुरण्यत्वरयाम् सपरपूजायाम् भुरण्यधारणयोषणयोरि
मेकेनेक एवादिषु पठिताः अथ क्यं सन्त प्रणयि वाक्यानि गृह्णन्ति न स्य न स्य वदन्ति भद्रपादाः मृगयादिषु असूयशब्दो दृष्टव्य इति हरदत्तः सुम्नपुरिति सुम्नश
ब्दात्कथित इति नञ्छन्दस्य पुत्रस्येति निषेधात्त्वचिचेति इत्थं मृत्तावेति दीर्घश्च न भवति आहृत्तोरिति वरादिति रकारो मुखसुखार्थं नत्वयं नकारो
नतात्तरत्वात् काहृदत्तनेन दीर्घादि गृह्यते तत्परिर्जुर्गुरिः नृध्वेन तुरण्योरित्यस्य गृणिगणरत्नस्य च वहुलं च्छन्दसीति स्मृतिः प्राच्यः वस्तुतस्तु आदित्यादि प्र
हृदि विरोधात् मुदा हरणं प्रपञ्चमात्रम् किकिनोऽपि नृध्वेना वन्मात्रमेव विवक्षितम् तथा च वार्तिकम् किकिना उत्सर्गः च्छन्दसि सदादिभ्यो दर्शनादिनि
कार्ये वज्रमिति नलोकेति षष्ठीनिषेधात् द्वितीया किकिनोः स्थानेति वादयो न लिङ्गदित्यतिदेशेन स्वरूपा बाधे नैव कार्यतिदेशात् छान्दससूत्रहयोपन्यसने
उदाहरणं भाव्ये सेदिर्नेमिरित्यादि एव स्थिते आदिति न परकरणेपि न सति रिति ध्वनयन्नाह आदन्ताददन्तादिति ॥

अथ यथा धात्रित्यादि वार्तिकविषयबोधनार्थम् इह च वार्तिकेण मर्यादापि न दृश्यते तथापि धातुवृत्तौ क्वचिद्दृष्टिपुलके च दर्शनादुपन्यस्तः जग्मिरिति
गमहनजनेत्युपधा लोपः जग्मिरिति अभ्यासाच्चेति कुलम् दधिाति आतो लोपः नेमिरिति एत्वाभ्यासलोपो सासहीत्यादि युङोः तोलोपे यलोफ अभ्या
सदीर्घात्तु गभाव्येति नीग्वच्चीत्यादिना प्रासस्य नीगगीमस्याभावेत्यर्थः तद्धमगिति डित्वान्नगणः नजिड्डर कारउच्चारणेनार्थः कुकनपीति अतएवम्
भीरुकात्तु भीरुकादत्यमरः रश्चर इति नेदुशीतीडभावः पेस्वर इति पिसपेसगतौ कस्वर इति कसगतौ भाज आक्तेरित्युक्तेन च्छीलादिष्वयकि
प भाज दीतो धुर्वीहिंसायाम् युतदीतौ ऊजेवत्नप्राणनयोः एवालनपूरण्या जुगतौ सौत्रः अत्र पूर्वः पृत्रजुतौ विभाडिति ब्रश्चिनिषत्वम् जश्चत्वे धूरिति

१ अर्गति-चोक्तः रासस्येति नियमान्नसंयोगान्नलोफपूरिति उहोष्ठयपूर्वस्येत्वं धीरिति दीर्घः १
 रासस्येति चोक्तः वाक् प्राडिति इह दीर्घः सम्प्रसारणभावश्च सम्प्रसारणप्राप्तिसुवचिस्वपिग्रहिन्नावपीत्यादिभिः ॥ ॥ श्रयति हरिं श्रीरि
 नि प्राचानुश्रयते नामितिकर्मणि क्विबुदाहृतत्तत्र कर्तृविरोधः स्पष्ट एव बाहुल्यकनु अगति कगतिः युक्तिः हे चेति कतेपि द्वित्वे अभ्याससंज्ञेह
 दुर्लभाप्रत्यसत्या वाष्टद्वित्व एव प्रहतेरनु एव आष्टमिके सानेन्याशंकायामाह दशग्रहणादिति द्युतिरिति द्युतिस्त्वायोरित्याभ्यासस्य सम्प्रसारणम् जगदिनि
 यमकविमिलोपेतुक् अत्र हे चेति चकारेण दीर्घः समुच्चीयमानो द्युतिगम्येर्भवति दीर्घमुत्था अचश्चेति परिभाषायस्यानादजन जुहोतेरेव सम्भवतीत्याशयेना
 ह जुहोते दीर्घश्चेति जुहोतीति जुहः ह्रस्वश्चेति चकारेण द्वित्वं समुच्चीयते धीरिति ध्यायतीति धीः हलरति दीर्घः ननु ध्यायति पुरुषो ननु धीः एवं जुहोत्य
 ध्यायति हरिं श्रीः। द्युतिगमि जुहोतीनां हे च। इहो ह्रस्व एव दभ्याससंज्ञा। दिद्युता जगता जुहोते दीर्घश्च। जुहः। इह भये। अस्य ह्रस्वश्च। दीर्घ
 ति। इह ह्रस्व। ध्यायतेः सम्प्रसारणम् ॥ धीः ॥ भुवः संज्ञा नरयोनि ॥ १७८ ॥ मित्रभूर्नामकश्चिन्ना धनिका धर्मणो रनरियसिष्टतिविश्वा
 सार्थे सप्रतिभूः। विप्रसंभ्यो दुसंज्ञायामा ॥ १७९ ॥ एषो भुवो दुः स्यान्ननु संज्ञायामा विभुर्व्यापकः। प्रभुः स्वामी। सम्भुर्जनिता। संज्ञायानु
 विभूर्नामकश्चिन्ना। मितदु। दिभ्य उपसंख्या नमा। मितन्वनीति मितदुः। शतदुः। शम्भुः। अर्जुनो वितत्यर्थो न भवतिः ॥ धः कर्मणि प्रनाश
 ॥ १८० ॥ घेदो धौ अश्च कर्मण्यर्थे न स्यात्। धात्री म नन्या मलकी व सुमुत्पमानृषु ॥ ॥ एतया पुरुषरतिसर्व सम्मतत्वात्कथं हि भ
 वदुर्लभः संगच्छत इति चेत् अत्र ह हरदत्तः करणस्य कर्तृत्वविवक्षायां किय भवति भुवः संज्ञा धनिकेत्यादि तेन ग्रामयोरनरेयसिष्टतितत्र नेति भावः एतच्च द
 शिग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते न चैवं प्रतिभूः शब्दः संज्ञेति कर्तृत्वं तत्र संज्ञायामित्येव सिद्धं किमस्त्यहलेन अत्र हः यावद्व्यभाविन्यः संज्ञाः प्रतिभूः शब्दसु सत्येव त
 स्मिन् शृणु प्रदानेन निवर्तत इत्युभयोर्मेदरति शंसुखं भावयतीति शम्भुरित्यर्थो भूपगमनाह अन्तर्भावितेति शम्भवति सुखस्वरूपो भवति शम्भुरित्यर्थः श
 भवत्यस्मादिन्युत्पत्तिरुपपादाने दुप्रत्ययाभावाच्चिन्त्यमिति माधवः धः कर्मणि कर्मणीति नोपपदम् हावामश्चेत्यननरमेव धः प्रनिति वक्तव्येष्ट्यक्रमे

रु.
सि-के
टी-त
३८

ग्रहणद्याख्या नष्टेत्याशयेनाह- कर्मण्यर्थे इति- अतएव धीयतेपीयत इति धी- स्तनदायिनीत्यादिव्याचक्षते ॥ ३८ ॥ दाम्नीमेदमिति होहः धत्वष्ट्वद-
लोपाः दंष्टेति- धित्वेपि डीष्वरह नभवति अनित्यः धितां डीष्वित्युक्तत्वात्- अन्येत्वज्जादिपाठोद्गोपमाहुः नधी इति नहो ध इति धत्वम्- मयस्योर्धो धः- जश्चम- सन्नेदरे- तिन-
विपिनोनिदेशो ज्ञापकः कचिरकि- त्वपिदेशेर्नलोपोभवतीति- तेन दंष्ट दृशूनरस्यस्मा ल्युष्टिदशनादन्ता इति सिद्धम्- नक्षसन्निधानात्- पुन्येव नलोपः स्यादिति वाच्यम्

दाघ्रीशसयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतदशनहः करणे ॥ ३२ ॥ १८२ ॥ दावादेः पुनस्यात्करणेऽर्थो- दा- न्यमेन दात्रमा- नेत्रमा- तितुत्रतथसिसुस-
रकसेषुचा ॥ ३३ ॥ एषान्दशानां कृत्यनयानामि एनस्यात् शस्त्रं- योत्रमा- योक्ता- स्तोत्रमा- तोत्रमा- सेत्रमा- सेक्ता- मेदमा- पत्रमा- इष्टमा- नेद्री-
हलसूकरयोः पुवः ॥ ३४ ॥ १८३ ॥ पूड्पूजोः करणे पुनस्यात्- तच्चेत्करणे हलसूकरयोरवयवः- हलस्यसूकरस्यवा- योत्रमा- मुखमित्यर्थः- अर्ति-
लुधूसुखनसहचरदत्रः ॥ ३५ ॥ १८४ ॥ अरित्रमा- लवित्रमा- धवित्रमा- सवित्रमा- खनित्रमा- सहित्रमा- चरित्रमा- पुवः संज्ञायामा ॥ ३६ ॥ १८५ ॥ प-
वित्रमे- येनाज्यमुत्पूयते यच्चानामिकावेष्टनम्- कर्त्तरि चर्षिदेवतयोः ॥ ३७ ॥ १८६ ॥ पुवदत्रः स्यात्- ऋषीकरणे देवतयाङ्कर्त्तरि- ऋषिर्देवमन्त्रः-
वर्षिकमृषिलेति दर्शनात्- पूयते- नेनेति प्रवित्रमा- देवतयानु- अग्निः- पवित्रं समापुनानु ॥ अथोणदयः ॥ कृत्वा पाजिमिस्वदिसाध्यश्रुभ्यउण-
त्तरोतीतिकारुः शिल्पीकारकश्च- आतोयुक्ता ॥ ३८ ॥ १८७ ॥ वातीति वायुः- पायुर्गदमा- जयत्यभिभवति रोगान्- जायौषधमा- मिनातिपक्षिपति-
देहेउष्माणमिति मायुः- पित्रमा- स्वादुः- साधोति परकार्यसाधुः- अश्रुते आश्रुशीघ्रमा- आश्रुर्ब्रह्मिः- पाटलः स्यात् ॥ ॥ ॥

पुनैरनदंष्टेति निर्देशात्तच्चेत्करणमित्यादिरणेन हलसूकरयोरभिधियत्वेमुपपदत्वच्चनिरस्तम्- मुखमित्यर्थ इति- तत्रैवरूढिरिति भावः- अर्तिलुधूस इति- धूविधून-
निरति- दादिरेव गृह्यते- निरनुबन्धकत्वात्- अतएव गीङ्- कुटेति हि- त्वाद्गुणनिषेधे उवड्- तदाह- धुवित्रमिति- पुवः- पूड्- पूजोरुभयोर्यहलमविशेषात्- क-
रणे- कर्त्तरि चर्षि- दत्रः स्यादिति- करणे कर्त्तरि चेत्यर्थः- काशिकानुसारेण यथा संख्यव्याचष्टे- ऋषीकरणे इति- कर्त्तरि कृदिति-

सुवर्णध्वजैः यद्योस्तु यथा संख्यं नेति गम्यत इति शब्दैः सुभे स्थितम् ॥ अथोणादयः ॥ कृकपाडकृजकरणे वागर्तिगन्धनयोः पापाने पारसुणे-
अभिः ॥ उमिन् प्रस्यपणे-स्वद आस्वादने-साधुसंसिद्धे-अभुन्यावोविश्वकर्मणि नाकारुस्त्रिषु कारकशिल्पितोरिति मेदिनि कोशः कारुः शिल्पिनिकारक इति
धरणि कोशस्तदेतदमि प्रत्याह कारुरित्यादि आद्ये योगस्य द्वितीयेन तु योगमात्रमिति विवेकः अनएव द्वितीये धात्वर्थप्रतिकारकस्त्वयो भवत्येव-तथा च भट्टिः
सुधवस्यतुः कार्यकारुर्वा नरपुङ्गवः सर्ववानरसेना नामाश्चाममनमादिश्रुदिति-पिवत्यनेन तैलादिकमिति-पायुर्गुदस्थाने म-गुदं त्वपानं पायुर्नेत्यमरुपाति
रत्नमिति विग्रहेरसकोपितथा च मन्त्रः भुवस्तस्य स्वतवाः पायुरग्ने इति स्वतवाभ्यां वाविति न स्य रुत्वम्-अगदो जायुरित्यमरः पुष्पिङ्गसाहचर्यो ज्ञायुः पुंसि मायुः
कृन्दसीणः ॥ मान आयाः। दस निज निचरि चटिभ्यो जुणः। दीर्यं न इति दारु। सु प्रस्यः सानुरस्त्रिया मा-जानु। जानुनी। रहज निवधोश्चेति
नो निषेधः। अनुवन्धय सामर्थ्यात्। चारुरः चाडुप्रियम्वाक्यं। मगयादित्वात्कुप्रत्यये चट इत्यपि किञ्चरयोः श्रिणः। किं शृणोतीति
किं शारुः सस्यभूकमावाणश्च। जगमेति जरायुः। भार्माशयोजरायुं स्यात्। चोरश्चलः। तरन्यनेन वर्णाः इति तालुभृक के वचः कश्च ॥ कृकेन
गलेन वक्तीति कृकवाकः। कृकवाकुर्मयूरे च सरदे चरणयुधे इति विश्वः ॥ ॥ ॥ पितृकफः श्लेष्मेत्यमरः गोपूर्वाङ्गां वाचं विहृतां मिनेति प्र-
क्षिपतीति गोमायुः सृगास्तस्य ज्वलदन्तः वस्तुतस्तु मायुः शब्दप्रत्ययार्थायुमाकृतगोमायुरेक इत्यादौ वेदभाष्यकारादिभिस्तथैव व्याख्यातनात्-स्वदनेने च ते इति स्वा-
दुविशेष्यनिघ्नो यम-एवं साधुरपि-आशुशीघ्रमिति-विलम्बभावमात्रे लीवतद्विशिष्ट इत्यपरत्वे तु विलिङ्गम्-अथ शीघ्रं त्यरितमित्युपक्रम्य लीवेशीघ्राद्यसत्वे
स्थान्त्रिये वां भेषमाभियदित्यमरः व्रीहौ पुंस्ये वउणादयो बहुलमिति-बहुलवचनादन्यस्मादप्युणभवति-रहत्यागे गृहीत्वा चंद्रं रहति त्यजतीति राहुः वसनि
वासे-वसत्यस्मिन् सर्वमिति-सर्वत्रासौ वसतीति वावासुः तामुश्चासौ देवश्च वासुदेवः वसुदेवस्यापत्यमित्यस्मिन् नर्थे अथ न्यंकवृद्धि कुरुभ्यश्चेत्यणि कृते वासु-
देव इति न्युत्यन्तरमिति दिक् ॥ ॥ ॥ कृन्दसीणः उणनुवर्तते इति गच्छतीत्यायुः मान आयाविति-आयुशब्दे मनुष्यपर्यायेषु वैदिकनिघण्टौ यदित-
अनएव न्यामये प्रथममायुमाद्ये मानलोकेत नवे मान आयावित्यादि मन्त्रेषु वेदभाष्ये तथैव व्याख्यातम्-अर्वाचीनास्तु कृन्दसीण इति सूत्रं बहुलवचनाद्वापायामपि प्रवर्तन इति

सि. को.
टी. त.
३६

माण आशुं शब्द लोके वेद्योर्निर्विवाद एव जटा आयुरस्येति विग्रहे गृह्यं हत्वा जटायुषमिति रा मायण प्रयोगो यदि त्रिलोकी गणना परा स्यात् तस्याः समाप्तिर्यदि नायुषः
स्यादिति श्री हर्ष प्रयोगश्च संगच्छते तथा चायुर्जीवित कालेनेत्यत्रायुः शब्दः सकारान्न रस्येव व्याख्यायतां किमु कारान्ताभ्युपगमेनेति चेदत्राहुः सकारान्ता आयुः
शब्देन पुंसक इति तस्य पुल्लिङ्ग तानेत्याशयेन तयोक्तमिति अन्ये तु छन्दसी ए इति सूत्रस्य भाषायां प्रवृत्त्यभावे मावधी ह जटायुं मामिति भट्टि प्रयोगः तर्वा वि
ध्यस्यादेर भजत जटायोः प्रथमं भज इति विन्ध्य वर्णने अभिनन्दोक्त प्रयोगश्च न संगच्छतेत्याहुः वस्तुतस्तु जटायुं प्राप्नोतीति जटायुः मृगयादित्वात्कुः आ
यात्ययः एवं च जटायु जटायु विष्णु यंत्या युवेति द्विरूपकोशः जटायुना जटायुनेति वर्णविवेकश्च सुसाध इति द्विकः दे सनिद्विदारणे षण्ण्डाने जन जनने चरगतौ
चटभेदेनेदा विंति काष्ठेदा विन्ध्य नन्वेध इत्यमरः चादिति चटु चाटु प्रियं वा क्यमिति हट्ट चट्टः चाटुर्न रिप्रियोक्तः स्यादिति रत्नमाला कोशः नरिपुंसि वकरचकिल चाटु न प्रो

भूमृशीतु चरित्सरित निधनिमिममजिभ्यउः। भरति विमर्ति वाभरुः हरिर्हरश्चाभियनेऽस्मिन् भूतानि मरुर्निर्जलदेशः। शेते शयुः अजगरा तरु
रेहाः। जरन्ति भक्ष्यन्ति देवता इममिति चरुः। तरुः स्वर्ग इति मुष्टिः। तनुः स्वल्पमास्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनुः। धनुः शस्त्रविशेषः। धनुर्नाचधनुर्विदुध
नुरि वाजनिवक्त्र इति श्री हर्षः। मयुः किन्नरः। मेहुः प्रणीयका किकेति रभसः न्य कादित्वात्कुत्वं प्रप्लवनस्य हः॥ ६६ दयो विहदस्येति माघः माघे तु न

पुंसक मपि दर्शितम् चाटु चाकृतक संभ्रममासमिति किजरयोः शृङ्गिणाम्पुण्यगतौ आभ्यामुण्यत् सस्येति किं शरुर्नासस्य शूके विशिखे कंकपक्षिणीति मेदिनी कोशः त्रौ
प्रथमः नृपवनतरणयोः त्रः रश्मिच्छेद केचित्तु मरुति प्रक्षिप्य दयोरपि सवर्ण देधे त्रौ तयोस्त्रोरित्युक्ता ऋगता वित्यस्मादपि जुगारस्य लरतिव्याख्या यदयति अयने क आलु
शाकविशेषो घृष्टीवित्याहुः कर्कयलुर्गलनिकनः ॥ भूमृशी भूजभूलेमृउ प्राणत्यागेशोऽह स्वप्ने मृपवनतरणयोः चरगतौ अयं मस्योर्पिसर छद्यगतौ तनुविस्तारे ध
नधान्ये दुमिप्रक्षेपणे दुमस्त्रे पुट्टोभरुः स्वर्णहरे पुंसीति मेदिनी भरुर्भर्तृकनकयोरिति हेमचन्द्रः शयुरिति अजगरे शपुर्वहस इत्यमरः तैरुरिति तरन्ति नरकमननरोपकाः
चरुरिति अनवजावितांतद्व्यपक ओदन इति याज्ञिकः तद्वृ चर्वधिकारणेप्येवमुक्तं मृउग चादिभ्यो यदि तिसृकै यट्त्वा हस्याली वाची चरुशब्दरूपत्वाद्देदनेभा
क्त इति धनुः कयेत्येव स्त्री स्याद्विष्यत्येविरले कृशे इति मेदिनी धनुः पुमान् प्रियालद्वौ राशिभेदेशरासने इति नानै मेदिनी विश्वप्रकाश मुद्राहरति धनुषाचेत्यारि धनुषा

साधु धनुर्विदुः स्यात्तनुः तनुषा साधुमि सत्तनुमिदं
नृपवनतरणयोः त्रः रश्मिच्छेद केचित्तु मरुति प्रक्षिप्य दयोरपि सवर्ण देधे त्रौ तयोस्त्रोरित्युक्ता ऋगता वित्यस्मादपि जुगारस्य लरतिव्याख्या यदयति अयने क आलु
शाकविशेषो घृष्टीवित्याहुः कर्कयलुर्गलनिकनः ॥ भूमृशी भूजभूलेमृउ प्राणत्यागेशोऽह स्वप्ने मृपवनतरणयोः चरगतौ अयं मस्योर्पिसर छद्यगतौ तनुविस्तारे ध
नधान्ये दुमिप्रक्षेपणे दुमस्त्रे पुट्टोभरुः स्वर्णहरे पुंसीति मेदिनी भरुर्भर्तृकनकयोरिति हेमचन्द्रः शयुरिति अजगरे शपुर्वहस इत्यमरः तैरुरिति तरन्ति नरकमननरोपकाः
चरुरिति अनवजावितांतद्व्यपक ओदन इति याज्ञिकः तद्वृ चर्वधिकारणेप्येवमुक्तं मृउग चादिभ्यो यदि तिसृकै यट्त्वा हस्याली वाची चरुशब्दरूपत्वाद्देदनेभा
क्त इति धनुः कयेत्येव स्त्री स्याद्विष्यत्येविरले कृशे इति मेदिनी धनुः पुमान् प्रियालद्वौ राशिभेदेशरासने इति नानै मेदिनी विश्वप्रकाश मुद्राहरति धनुषाचेत्यारि धनुषा

धनुर्वेदविश्वविनिर्गुणः किंकरिष्यतीति धन्वतर्हि। इह पूर्वत्र च धनुरिति उकारान्तः सकारान्तो बोधः। न च संकारान्त धनुः शब्दे न पुंसक एवेति शङ्क्यं। अथास्त्रिधानुषाण
 विन्यस्येति तस्यापि पुंस्त्वान् किं नर इति तं वद नो मयुरित्यमरः। मी नान्ति मिने नीत्यात्वा तु ने ह वा हलकात् मयुः सुरंगवदने मृदोपि मयुरिष्यत इति विश्वः। मञ्चति नार्थयति
 मद्गु। अणश्च अणश्च अस्मादुपपन्नः स्यात्। चादिति कटेव षोडशवेष्टने कटतिरसनामिति कटः कटः स्त्री कटरोहिण्यां लताशक्ति योरपि न पुंसक मकार्ये स्यात्
 द्विजेन समाचरेत्तिष्ठत इत्युगन्ध्योश्च मत्सरेपि खरेपि चेति वदतीति वदः वदहिंजसुतः स्मृत इति संसारवर्तः नटवदुरिति तत्पचारत्। अभिव्याप्येति यद्यपि
 क्षिपायेति सूत्रं पावदनुवर्तत इति यासयस्ये प्रमर्शदीकसे सपिप्रतीयते तथाप्यभिव्याप्ये सेवोक्तिम् पिवनं सोम्यमध्वसादौ मधुशब्दस्याद्युक्ततादर्शनात्
 वोतोऽणवचनादिति सूत्रे हरदने नाप्यभिव्याप्येति एषमभिधानाच्चेति भावः शृत्स्वस्तिहि शृहिंसायाम् स्तृशब्दोपताययोः स्तिह उपतापे
 न पूषलजायाम् असुसेपरो वसनिवासे ह न हिंसागस्योः स्तिह आर्द्राभावे वन्धवन्धने मनज्ञाने शरुरिति शरुः कोपेशरेव न्ने इति हेमचन्द्रः स्वरुर्वज्रमिति
 अणश्च लवलेशकराणावः चात्कटिवाटिभ्यां कटः वदति वदतीति वदः धान्येनित् धान्येवाच्येऽणउप्रत्ययः स्यात् सचनित् मि
 त्वाद्यद्युदात्तः प्रियद्रवश्च मेणवश्च मे प्रीहिभेदस्त्वणः पुमान् निद्रहरां फलिपाटीत्यादिसूत्रमभिव्याप्य सम्वध्यते शृत्स्वस्तिहि नप्यसि
 वसिह निक्षिप्तिवन्धिमनिभ्यश्च शृणातीति शरुरायुधकोपयोः स्वरुर्वज्रम् स्नेहव्याधिः चन्द्रइत्यने नपुंसोसम् पुंसिभूष्यस
 वः प्राणाः वसुदेवः प्रौढोक्तौ शौवसुतो ये धने मरौ हनुर्वतैकदेशः क्लेदश्चन्द्रः वन्धुः मनुः चातविदिअवयवे विन्दुः एन्देः स
 स्प्रसारणान्वश्च देशेनदविशेषेऽव्यो सिन्धुर्नोसरिति स्त्रियामित्यमरः उन्देरिच्चादेः उनतिइन्दुः ईषेः किच्च ईषेरुः स्यात्सचकित आदे
 शनकोरिः स्वरुः शंयइत्यमरः नपुंसोसमिति तद्धि अग्निदृष्टानपने लज्जते इव स्तृ सीषकयो रिकारादेशश्च ईषते हि नस्ति इषुः शरः इषुर्द्वयोः ॥
 स्त्रपुडिति मेदिनीः अस्य निक्षिपन्ति शरीरमित्यसवः प्राणाः हनुरिति हनुः पुमानपशोमृष्टादिति वररुचिकोशः स्त्री लिङ्गोप्ययम् हनुर्हृदविलासिन्यां नृत्यार
 म्भेगदे स्त्रियाम् द्वयोः कपोलाव यवे इति मेदिनीकोशः अतिशयने मतुपहनुमान् अन्येषामपि दृश्यत इति दशिग्रहणात्पाक्षिको दीर्घः हनूमान् स्नेहेन वधाती

कौ-
 टी-त
 ४०

तिवसुः प्रतारित्वा ह्यथ वः वसुर्वधूकपुत्रे स्यादधुर्भातस्तिथवमिति विश्वः मनुरादिराजो मन्त्रश्च सन्ने सन् प्रसवणे उन्नेः उन्नीके दने रवेः र्षगतिर्निंसा दानेषु ।
 स्कन्देः स्कन्दिर्गतिशोषणयोः कन्दुरिति स्कन्दसस्मिन् जनतापइति व्युत्पत्त्या भोगस्थानमिति केचित् अन्येतु स्कन्दतिशोषयतीति कन्दुर्लोहादिपादत्रपि
 स्यादुः अतएव ह्येवेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रो नाकन्दुर्वीसे दनी स्त्रिया मित्यमरः कन्दुर्वा ना इति पूर्वेष्वान्वयाद्वा पुमानित्यर्थः सृजेः सृजविसर्गे सृजतीति रज्जुः स्त्रिया
 मः आगमसकारसंज्ञित्वेन शः जश्चेन जः सृजे रज्जु मच्चेति सुवचमिति नव्याः रज्जुर्वेद्यां गुणो योषिदिति मेदिनी कृते एव न कृती चेदनेतर्कुरिति कृत्यतेऽने
 नेति तर्कः सूत्रवेष्टनस्य विशेषः तर्कटीसूत्रलातर्कुरिति ह्यरावली नावच्चेः अश्च गतौ न्यङ् मुनौ मृगे पुंसीति मेदिनी फलिपाटि फलनिष्पत्तौ परगतौ
 प्यन्यत्तु मुप्रहृत्वेशब्देऽनन्तरानेन नौ प्रादुर्भावेऽभ्यः उत्स्यादेनाश्च यथाक्रमेण गमः परिनाकिधतइत्यादेशाश्च भवन्ति इह एकपि षष्ठीविषयभेदाद्विद्यते
 गुणागमे हि फले रवयसां षष्ठीयसादेशचतुष्टयविधौ तु पाद्यादियः स्थानषष्ठीसापि धतयोर्विधौ अर्नेत्युपसंह्रियतइति विवेकः अनागमकानां सागमकाच्चादे
 स्कन्देः सलोपश्च कन्दुः सृजेरसुच्च चात्सलोपउप्रत्ययश्च रज्जुः कृते प्राचनविपर्ययश्च ककारतकारयोर्बिनिमयः तर्कः सूत्रवेष्ट
 नम् नावच्चेः न्यङ्कादित्वात्कुत्वम् नियतमञ्चतिन्यं कुर्मगः फलिपाटिनमिमनिजनाङ्कुपटिनाकिधतश्च फलेर्गुक् फल्युः
 पाटेः पारिः पारयतीति पटुः नम्यतेऽनेन नाकुर्वन्मौकम् मन्यते इति मधुजायते इति जतु बलैर्गुक् बलसम्बरणो बल्युः ॥०
 इति पक्षे तु स्थानषष्ठ्येवेति बोध्यम् फलवसारेऽभिप्रेयवत् नदीभेदे मलघालीति मेदिनी ॥ शः कित्सन्वच्च श्यतेरुः स्यात्सच कित्सन्वच्च शिशुर्वैलः ।
 नाकुर्वन्मौकमिति वामलरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुन्रपुंसकमित्यमरः मध्विति मधुश्चैत्रे च दैत्ये च मधे पुष्करसे मधु इति हृदचन्द्रः मकरन्दस्य मधस्य मासिक ।
 स्यापि वाचकः अर्द्धेर्चादिगणोपाधसुनपुंसकयोर्मधु इति शाश्वतः बलसम्बरण इति दन्त्योष्णादिः बल्यस्याच्छगले पुंसि सुन्दरे चाभिधेयवदिति मेदिनी यत्तु उ
 ज्वलन्ते न बलेषु केति नौष्णादिपठित्वा बलप्राणने इत्युपन्यस्तन ह्यविरोधादुपेक्ष्यम् अर्थनाभाव इति वल्मीकवैल इत्यादी दन्त्योष्णापाठस्य निर्विकल्पा
 तः शः कित् शोतनूकरणोऽप्रसङ्गप्रत्ययः आदेच उपदेश इत्यात्वं हित्वं सन्यतइत्याभ्यासस्येत्यम् आतो लोप इति चेत् सारलोपः शिशुः ॥ ३३ ॥

मेहेचे प्रापणे कुर्मश्च भृजभरतो अस्मात्कुप्रत्ययो धातोर्द्वित्वञ्च भरतीति वभ्रुः धरणिको शस्यमाह वभ्रुरित्यादि वभ्रुर्वैश्वानरेश्वरपाशौ च गरुडध्वजे विशालेन
 कुले पुंसि पिङ्गले त्वभिधेयवदिति मेदिनी कोशः चादन्यतेपीति भ्रः कुश्चेति वक्तव्ये प्राक्प्रत्ययनिर्देशादित्येके भ्रश्चेति प्रकृतिसंस्मरेण चकारेण प्रकृत्यनारसमुच्च
 यादित्यने पृभिदिः पृषास्रनपूरणयोः भिदिर्बिदारणे व्यथताडने गृधु अभिर्काशायाम् निधुषा प्रागल्भ्ये पुरुरिति कुप्रत्यये परत उदोक्त्यपूर्वस्ये सुत्वे परत्वं
 सः पुरुः प्राज्ञेभिधेयवत् पुंसि स्यादेव लोके च नृपभेदे परागयोरिति मेदिनी विधुः शशङ्के इत्यादि तु विश्वकोशः इह सत्त्वे धुविह विभ्यश्चेति पठित्वा ह पुर्हर्षः स
 यो हेन ययुरश्चोश्च मेधीयः सन्वदिति प्रकृते हे ग्रहणमित्यनिवृत्त्यर्थम् कुर्मश्च वभ्रुर्मन्यन्तरे विलौ वभ्रूनकुलपिङ्गलौ चादन्या
 तोपि चक्रुः कर्ता जघ्रुर्हन्ता यपुः पालकः पृभिदिव्यधिगृधिधृषिभ्यः कुः स्यात् पुरुः भिनतिभिदुर्वज्रम् ग्रहिज्येति सम्प्रसारणं वि
 रहिरां विधुतिविधुः विधुः शशङ्के कर्पूरे हर्षो केशे च राससे गृधुः कामः यपुर्हंसः कृग्रोरुच्च करोतीति कुरुः गृणाति गुरुः अप
 दुसुषुष्यः सुषोमादिषु चेति षत्वम् अपसुप्रतिकूलम् दुष्टु सुष्टु रपेख्योपधायाः अनिष्टं रपतीति रिष्टुः अर्जिदृशिकम्पमिप
 शिवाधाम् जिष्यशितुकदीर्घहकारश्च अर्जयति गुरान् ऋजुः सर्वानविशेषेण पश्यतीति पश्युः कन्तुः अन्धुः कूपः पांशुर्नाना
 ह्योरजः तालस्या अपिदन्त्याश्च सम्वस्तुकरणाविवः बाधते इति बाहुः स्त्री पुंसयोर्भुजः ॥ ८८ ॥ यो मिशनि सह वोपि हव इति केचित् कृग्रोरुच्च
 इह कृत्करणे गृशब्दे आभ्यां कुः स्यादकारेणादेशश्च उरणारपरः कुरुर्नृपन्तरे भक्ते पुमान् पुंभूमिनीवतीति मेदिनी अर्षडुः सुषागतिनिवृत्तौ सुषामेत्यादि एतच्च
 न्यासाद्यनुरोधेनोक्तम् वार्तिककृता तु स्यास्थिन् स्थं नमिसुयसंख्यानम् अपसुः पुंसि बाले च वामे स्यादन्यलिङ् कडिति मेदिनी वामे प्रतिकूले एषां त्रयाणां मृ
 गध्वादिपाठेन सिद्धत्वात् सूत्रमिदं न्यासकारस्य न सम्मतमिति रक्षितः अर्जिदृशः अर्जः अर्जने अस्य ऋजिरादेशः दृशेः पशिरादेशः कमेस्तु गागमः अमरोगे
 गत्यादौ वा अस्य धुगागमः पशिनाशने सौत्रो धातुरस्य दीर्घः वाधुलोडने अस्य हादेशः सङ्भ्यो पिकुप्रत्ययः स्यादित्यर्थः अविशेषेणेति चादिगतोपधितिपे

सि.कौ.
दी.त.
४९

तं पश्यदृश्यर्थमयमिति धरणिः कनुः कन्दर्पः कनुर्मन्त्रं कइति त्रिकाण्डशेषः पांशुरिति थडिपसिनाशने चुरादिर्दन्यान्तः स्त्रीपुंसयोरिति उक्तं ह्यमरेण द्वौपदौ द्वयोः भुजं वाह इति परौ द्वौ भुजवाहशब्दौ द्वयोः स्त्रीपुंसयोरिति मर्थः अकारान्नोप्ययम् अण्ववाहौश्च भुजयोः पुमानिति दामोदरः वाह भुजे पुमान्मानभेदाश्च नृषा वायुष्विति मेदिन्या वानोप्ययम् ॥ ॥ प्रथि मदि प्रथप्रख्याने म्दमर्दने अत्र पाके प्रथते इति पृथुः पृथुस्य नमहति त्रिषुत्वकपत्रां कृत्स्नजोः पृथुमान् नमो नृपानर इति मेदिनी अदितुं शक्यते करि नत्वादिति मृदुः कोमलः भृगुः शुक्रे प्रयाते च जमर्यौपि नाकिने निषिष्वः लङ्ङि लघिगतौ वहिमहि नृद्वौ लघु रिति पृक्कायां स्त्रीसंघः क्लीवंशी त्रैकृत्स्नागुरुण्ययोति त्रिकाण्डशेषः लघुरगुरौ च मनोज्ञेभिः सारे वाच्यवत् क्लीवम् शीघ्रे कृत्स्नागुरुणि च पृक्कानमौषधौ ।

प्रथि मदि भ्रसृजोः सम्प्रसारणं सलोपश्च त्रयाणां कः सम्प्रसारणं भ्रसृजेः सलोपश्च पृथुः मृदुः न्य द्वादि त्वात्कुत्वं भृज्जति तपसाभृ यः लङ्ङि वं ह्योर्लोपश्च लघुः वालमूललघ्वलमङ्गुलानां वालो रत्वमापद्यते रघुर्नृपभेदः बहुः अरौतेर्नृलोपश्च अरुसविष्य महति ह्रस्वश्च उरुमहत् श्लिषेः कश्च श्लिष्यतीति श्लिष्यकुः भृत्यः उद्यते ज्योतिश्च आङ्परयोः खनिष्पृभ्यासिडच्च आखनतीत्या खुः परंशुणातीति परशुः पृषोदरादित्वादकारलोपात्परशुरपि हरिमितयोद्भवः दुगतौ अस्मात् हरिमितयोरुपपदयोः कुंसचा डित् हरिभिर्दुपते हरिर्दुर्दृष्टः मितद्रवति मितद्रुः समद्रुः शते च शतधा द्रवति शतद्रुः बाहुलकात्कैवलादपि द्रवतीत्युर्ध्वमिति दु

स्त्रियामिति मेदिनी नृपभेद इति एतेनावेक्ष्य धातोर्गम नार्थमर्थविच्चकारान्मात्राद्युमात्मसम्भवमिति कालिदासवचनम्या ॥ ॥ दृष्टः शारणाच्च तद्वान्द्रुमः । रव्यातम् बहु रिति बहुस्तुत्यादिसंख्यासु विपुले त्वभिधेयवदिति मेदिनी ऊरु रिति सविष्य क्लीवे पुमान् ऊरु रित्यमरः ऊर्ण्यते आङ्गाद्यते इत्यरुः कर्मणि प्रत्ययः ऊ रुमहदितिकर्त्तरि प्रत्ययः श्लिषेः श्लिष आलिङ्गने अस्मात्कुप्रत्ययः कश्चानादेशः उद्यत इति सहियावत्कार्ये श्लिष्यतिलगतिव्याप्तिपत इति यावत् आङ्परः खनुः प्रवेदारणोः शृङ्गसायाम् पशुरपीति पशुः परशुना सहेति विश्वः हरिमित दुगतौ अस्माद्हरिमितयोरुपपदयोः कुः स्यात्सचडित् हरिर्दुर्दृष्ट इति दारुह

सम०
४९

रिद्राङ्के शतदुर्नदभेदः शितदुः सु शतदुः स्यादित्यमरः तद्वानिति युद्ध्याम् ॥ ॐ ॥ खरुशङ्कुः खनु अवदारणो शकिशंकायाम् कामइत्यादि खरुः पतिम्बरा
 कन्येत्यपि बोध्यम् खरुर्दनेहरेदप्येहपेक्षेतेतुवाच्यवदिति विश्वत्रिकारणशेषो शंकते अस्मादिनिशङ्कुः शङ्कुः कीलेगरे शस्त्रसंख्यापादपभेदयोः पादभेदे चयापेच
 स्थाणावपि च दृश्यते इति विश्वः पीयुरिति पीयुः कासेत्वीधोरे इति मेदिनी क्रिमिविशेष इति नीलङ्गुः क्रिमिजातौ स्याद्भगवत्प्रसूनयोरिति विश्वः नीलङ्गुः स्यात्क्रि
 मीपुंसि भगवन्त्यानुयोषितोति मेदिनी कारः पागान्तरमिति नीलङ्गुः रपि नीलाङ्गुः इति विश्वः धातोरपीति केचित्तु नीलशब्दे उपपदस्य लोपः उपपदस्य सु
 मदीर्घश्च सिको नियासते इत्याहुः लिङ्गचित्तेन पुंसकमिति वरुचिः मृगयादयश्च मृगयुः पुंसि गोमायौ व्याधे च परमेषि नीति मेदिनी मृगयुत्रे ह्यणि ख्यातो गो

खरुशङ्कुः पीयुनीलङ्गुलिङ्ग पञ्चैते कुप्रत्ययान्तानि प्रात्यनो खनतरेफश्चान्तादेशः खरुः कामः क्रूरो मूर्खः अश्वश्च शङ्कुर्जीकील
 शल्ययोः पिवते रित्वं युगागमश्च पीयुर्वीयसः कालं सुवर्णश्च निपूर्वाह्नगिगतावस्मात्कुर्नेर्दीर्घश्च नीलङ्गुः क्रिमिविशेषः मृगाल
 च नीलाङ्गुरिति पाठान्तरान्तत्र धातोरपि दीर्घः लगे सङ्गे अस्य अत इत्वञ्च लगतीति लिङ्गचित्ते लिङ्गमूर्खः मृगयादयश्च एते कु
 प्रत्ययान्तानि प्रात्यनो मृगयातोति मृग युर्वीधः देवयुर्धार्मिकः मित्रयुर्लोकयानाभिज्ञः आकृतिगणोपम मन्दिवाशि मथिवा
 निचङ्गकिम्भश्च मन्दुः खवाजिशाला वाशुरात्रिः मथुरा चतुरः चङ्कुरोरथः अंकुरः खर्जूरदित्वा दंकूरोपि ॥ ॐ ॥

मायुष्मन्धयोः पीति विश्वः देवयुर्वीधः लिङ्ग स्याद्दार्मिके लोकपात्रिके इति मेदिनी आकृतिगण इति तेन पीलप्रतिष्मन् अस्मात्कुः पीलुर्गजेदुमेकाण्डे परमाणुप्र
 सूनयोरिति विश्वः भाट्टास्तु पीलुशब्दस्य वृक्षे आर्यप्रसिद्धिर्गजे तु स्लेच्छप्रसिद्धिरिति स्यव्यवहारः पडिगतौ अस्मात्कुः धी नोर्द्विश्च पाण्डुः कडिमदेकराडु
 रित्यादिवोध्यम् मन्दिवाशि मन्दिस्तु स्यादौवाशुशब्दे मन्थविलोडने चतेयाचने चं कइति सौत्रो धातुः अकिलक्षणे वासुरात्रिरिति वाशयने अस्यामिति विश्वः
 हः वाशुरोगर्दभइत्यन्ये वाशुरावाशितारात्रोरिति मेदिनी देमचन्द्रे चंकुरइति चंकुरस्यन्दने वृक्षे इति मेदिनी अंकुरोरुधिरत्नो निपातो यः भिनवोद्विद्येति

स्वर्जरादित्वादिति. ऊरप्रत्ययोपोतिभावः अङ्कुरोः कृण्वच्चेति विश्वप्रकाशः ॥ १० ॥ व्यर्थः. व्यर्थभयसंचलनयोरस्मादुरच कित्प्रादातो सम्प्रसारणश्च दशपादा
नु व्यथे सम्प्रसारणान्यः. किञ्चेति सूत्रं पठित्वा धकारमन्तादेशो विधाय विधुरोऽनेनैकइत्युदाहृतस्माधवप्रसादकारादिभिरपितदेवानुसृतन्त्येतद्युक्तम-
त्त्वमेवाविशुण्णशावासिः अथविद्वाविशुरेणाचिदस्मादित्यादिमन्त्रेषु थकारपाठः अनिविवादत्वात् यदपि माधवेनोक्तं विहिमिदि किदिरित्यत्र व्यथेः सम्प्रसा-
रणञ्चेति वचनात्कुरविधानरूपमिति तदपि स्थवोयः कुरज्विधापके सन्ने व्यथेरूपसंख्यानस्याप्रसिद्धत्वात् तस्मादिह धः किञ्चेति दशपादी पाठ उपेक्ष्य
एव कथं तर्हि विधुर इति प्रयोगस्य निर्वाह इति चेत् धुरो विगत इति प्रादिसमासेनेत्यवधेहि समासान्ता इति सूत्रेणैति पदमंजरी सत्येवोक्तत्वात् इह व्यथेः

व्यथेः सम्प्रसारणं किञ्च विशुरश्चोरस्सोः मकुरादुरो मकुरोदपराः बाहुलकान्मुकुरोपि हविदारणे धातोर्द्विचनमभ्यासस्य रुक्
टिलोपश्च ददुरस्तोपदेभेके वायभागाद्विभेदयोः ददुराचरिह कायां स्याद्वा मजाले च ददुरमिति विश्वः मद्रादयश्च उरजन्तानि पा-
त्यने मायतिगुक् मद्रोमत्यभेदः कव्ववर्से रुगागमः कव्वुरश्चेतरस्सोः वध्रातेः स्वर्जरादित्वादूकुरोपिवन्धुरवन्धुरोऽस्यातान्नमसु-
न्दारयोस्त्रिषु इति रनिदेवः कोकतेर्षो कुक् कुक्कुरः कुकुरः असेरुन असुरः प्रज्ञाघण आसुरः ॥ ११ ॥ किञ्चेत्येवास्तु ग्रहिज्येस्यनेन सम्प्रसा-

रां स्यादेवेति न प्रमित्यम् ग्रहिन्यादिषु व्यधिर्वर्गचतुर्थो न्त्यमिति निष्कर्षात् मकुर इति मकिमराडने अस्मादुरचनलोपश्च बाहुलकादिति धातोरुपधायाः पक्षे
उकार इति भूमिः मकुरोमुकुरोपि चेति विश्वः मकुरः स्यान्मकुरवदप्येनेचकुलद्रुमेकस्मालदरोड इति मेदिनी धातोर्द्विचनमिति केचित्तु गुणोदुर्गागमश्च निपात्यत
इत्याहुः ग्रामजाले चेति ग्रामजालेति पाठान्तरम् मद्रादयश्च मदीहर्षे कव्वुरं सखिले हेमि कव्वुरः पापरस्सोः कव्वुराकृष्णवन्धुरायां शवले पुनरन्यवदिति
मेदिनी वन्धुरवन्धुराविति वन्धवन्धने कुकुर इति कुकुरादाने कुकुरः कुकुरोमत इति ह इचन्द्रः कुकुरः सारमेयेनाग्रम्यपर्णेन पुंसक इति मेदिनी अतस्मात् राम-
स्वगमने आदिदीर्घः आतुरः वागतिगन्धनयोः गुगागमः वागुरामृगवन्धिनी इत्यादिरपि ज्ञेयम् असेः असुक्षेपणे ॥ ६ ६ ६ ६ ६ ४२

मसेश्च मसोपरिणामे मसुरामसुरावनावेश्याद्रौहिप्रभेदयोः मसुरीषापरो गेस्यादुपधाने पुनः पुमानिति मेदिनी शवशोः शुडति कृताकारलोप आशुशब्दस्मि
 लुपवेदे आप्रौ मस्यमानायाम् अश्रुव्याप्रावित्यस्माद्धातो रुन्त्यात् अशुरेदम्पत्योः पितापतिपत्योः मसुः अश्रुः अश्रुरस्तुपितातयोरित्यमरः अवि अव
 रस्यसाहो महपूजायाम् अविषडति राजासमुद्रश्च महिषो महान् तुरीयंधाममहिषो विवक्ति उत्तमाता महिषमन्ववे नत् इत्वा न्दीप् महिषी राजपत्नी स्ते

मसेश्च पुत्रमेपादे मसेरुन्निति वक्ष्यते मसुरामसुराद्रौहिप्रभेदे पण्ययोषिति मसुरामसुरावनावेश्याद्रौहिप्रभेदयोः मसुरीषादरो
 गेस्यादुपधाने पुनः पुमान् मसुरामसुरौ च द्वाविति विश्वः शवशोराप्रौ शुडति आश्वथे अशुरः पतिपत्योः मसुः अश्रुः अश्रुरस्तुपि
 तातयोरित्यमरः अविमह्योष्टिषच अविषः सहिषः अमेर्द्दार्धश्च आमिषं त्वस्त्रियां मांसे तथा स्याद्गोप्यवस्तुनि रुहेर्वृद्धिश्च रं कुशं
 वरौहिष्यः रौहिषो मृगभेदे स्याद्रौहिषं च तृणं मतमिति संसारवर्तः तवेर्णिद्धा तवेति सौत्रो धातुः तविषता विषावव्यो स्वर्गे च
 स्त्रियां तविषीता विषीने दीदेव कन्याभूमिश्च तविषीवत्यमिति वेदभाष्यम् नञिच्यथेः अव्यथिषोऽव्यसूर्ययोः अव्यथिषी धारा
 योः किलेर्बुक् किल्विषमूडिषमदिमुदिस्तिदिच्छिदिभिदिमन्दिचन्दिमिमि हि मुहिमुचिरुधिवन्धिषुषिभ्यः किरच् इषिरोग्निः मदिगसुरा
 मुदिरः कामुकाभयोरिति विश्वमेदिन्यो र्विदिरश्चन्द्रः छिदिरोऽसिकुठारयोः भिदिरं वज्रं मन्दिरं गृहे स्त्रियामपि मन्दिरम्मन्दिरापि स्या
 दिति विश्वः चन्दिरो चन्द्रहस्तिनौ तिमिरन्तमोक्षिरो गश्च मिहिरः सूर्यः मुहिरः काम्यसभ्ययोः मुचिरोऽन्ता रुचिरं रुधिरं वधिरः शुष
 शोषरो शुषिरश्छिद्रं शुष्कमित्यन्ये अशोर्णित् आशिरो वह्निरस्रसोः अजिरशिशिरशिथिलस्थिरस्फिरस्थविरखदिराः अजेर्वाभावा
 रुहवीजजन्मनि रौहिषो मृगभेदः स्याद्रौहिषञ्च तृणं मतमिति संसारवर्तः वेदभाष्यमिति इन्द्रोऽवत्र स्य तविषी इन्द्रस्यात्र तविषीभ्यो विरपुशिन इत्यादि मन्त्रोऽप्यिति भावः वैदि
 कनिषगौ ओजः याज इत्यादिषु वलनामसुतविषीशब्दस्य पाठश्चेह मूलमिति बोध्यम् तविषः शोभनाकारे भेलेऽप्यव्यवसायापोः तविषी देवकन्यायां पुंसि स्वर्गे महोद
 धीताविषी चेन्द्रकन्यायां नास्वर्गो बुधिकोचन इति मेदिनी नञिच्यथेः व्यथभये संचलनयोः किलेः किलश्चैत्यक्रीडन ६ ॥ ६ ॥

योः अस्मादिषच् धातोर्बुगगमश्च क्त्विषं पापयोगोः अपरा धे पोति मेदिनी इषिमदि इषु इच्छायाम् मदीहर्षे विददैन्ये छिदि रद्वेधी करणे भिदि रविदारणे मदि र
सुत्पादौ चदि आह्लादने निम आर्द्राभावे मिहसे चने मुहवैचित्ये मुहमोक्षणे रुचदौ प्रेरुधिर आवरणे वंधवन्नेने शुषशोषणे इषिरोपिरिति आहार इत्यन्ये छिदि
रः पावको रज्जौ करचाले परस्व घे इति मेदिनी मन्दिरं गारे गारे स्त्री वं नाम कारालये इति मेदिनी चन्द्रिरोऽने कसे चन्द्रे इति च ति मि रं ध्वनेने त्रामयान्ते इति मिहिरः सू
यवुधयोरिति मेदिनी माहरकामहर्षयोरिति च सुन्दर रुचि रं चारु इत्यमरः अंशोः अशमोजने ॥ ॐ ॥ अजिरं अजगतौ शशसुतगतौ छागति निवृत्तौ स्फापी
चट्टौ स्वदक्षिणायाम् अजिरमिति दशपादौ वृत्तौ तु नञ्पूर्वस्य ज्ञेयतेर्ऋवर्णे लोपो निपात्यते इत्युक्तं तदपि ग्राह्यम् आशुद्रुतमजिरं प्रलम्भोऽयमित्यादौ न ज्ञेयं तौ त्यजि

अजिरं मङ्गलम् शशेरुपधाया इत्वम् शिशिरं स्यादौ भेदे तु पारे शीतलेन्यावत् अथमोचने उपाधाया इत्वं रेफलोपः प्रत्यये रेफस्य लत्वं ।
शिशिलं स्यात्स्योऽपिलोपः स्थिरनिश्चलम् स्थिरं प्रभूतं तिष्ठतेर्बुक्कृत्स्वत्वञ्च स्थविरः खदिरः बाहुलकात् शीघ्रे बुक्कृत्स्वत्वञ्च शि
विरं सल्लिख्यनिमहिभडिभरिडशरिडपिरिडतुरिडकुकिभृभ्यडलच् सलति गच्छति निम्नमिति सलिलं कलिलम् अनिलः महिला ॥
पृषोदरादित्वा नमहेत्यापि भट्ट इति सौत्रे धातुः भडिलौ शूरसेवकौ भरिडलोदूतः कल्याणश्च शरिडलो मुनिः पिरिडलौ गणकः तुरिडलो
मुखः कौकिलः भविलो नव्यः बाहुलकात् करिलः कमेः पञ्च कपिलः ॥ ११२ इत्यास्यानुगुणात्वात् अंगणमिति अङ्गेऽस्य रिः अनादेशनकारस्य

बाहुलकात् एतेऽपि लोके अन्ये तु दन्त्यमेवेच्छन्ति अजिरं प्राङ्गणे काये विषये दर्दुरेऽनिले इति मेदिनी शिशिरेनाहिमेन स्त्री लृट् भेदे जडे निश्चिति च विश्वकोशस्य ।
महः शिशिरं स्यादिति खदिरो वृक्षभेदः खदिरी शाकभेदे स्त्री नाचन्द्रे दन्धाक्ने इति मेदिनी शिविरमिति शेरतेऽस्मिन् राजवल्लानि निवेशः शिविरं शराड इत्य
महः सलि कलि षत्सु गतौ कलसंख्याने अनप्राणने महपूजायाम् भडिपरिभाषणे भडिकल्याणे शहिरुजायाम् पिडिसंघाते तु डि तौ उने कुक्क आदान भू सत्ता
याम् कुट्टकौटिल्ये कलिस इति मिश्रोऽनश्च कलिसं गहनं समे इत्यमरः महिलेति महिला फलिनी स्त्रियोरिति मेदिनी प्रियङ्गु फलिनी फली इत्यमरः पृषोदरेति

तथा च दमपनी काये प्रयोगः परमहेलारतोप्यपारदारिक इति परस्य महेश्वरी अथ च परमा उत्कृष्टहिला कीडा तत्र तदस्यार्थः कमेः कमुकानौ अस्मादिलच पश्चा
 न्नादेशः कपिलाण्येकायां च शिंशिपागो विशेषयोः पुण्डरीकः करिण्या स्त्री वर्णभेदे त्रिलिङ्गः कम् नानलेवासुदेने च मुनिभेदे च कुक्कुड इति मेदिनी रेणु कैवल
 ता विशेषः हरेणुरेणुका कैतिकपिलाभस्मगन्धिनोत्पमरातु ॥ ॥ गुणादिभ्यः गुपूरुषणेति जनिशाने गुहसम्भरणे मिथिलादयश्च मथे विलोडने अकारस्यत्वं
 निपातनात् पथे गतौ पति पत्न्य गतौ कठकृज्जीवने कुठिचगडसेचने गुडारक्षायाम् दंशे दशने कुठिधातोरेदित्वात् नुमिप्राप्ते आहवाहुलकादिनि कुंवे कुविच्चा

गुणादिभ्यः कित् गुपिलो राजा तिजिलो निशाकरः गुहिलं म्वनं मिथिलादयश्च मथ्यने त्रयि यवो मिथिलानगरी पथिलः पथिकः पति
 कठिकुठि गडिगडिदंशिभ्य एरक् पतेरः पसीगन्ताच कठेरः कृच्छ्रजोवो कुठेरः पराशः बाहुलकानुम्न गडेरमेघः गुडेरगुडकः
 दंशे रोहिंस्त्रः कुम्बेर्नलोपश्च कुवेरः शदेस्तच शतेरः शत्रुः मूलेरादयः एगन्तानियात्यन्ते मूलेरेजय गुधेरोमोप्रा मुहेरेलोहघातकः
 मुहेरोमूर्खः कवेरोतच पश्च कपोतः पक्षी भातेर्द्वतुप् भातीति भवान् कठिचकिभ्यामोरन् कठोरः चकोरः किशोरादयश्च किम्पूर्वस्य
 ष्टृणातेष्टिलोपः किमौऽन्त्यलोपः किशोरः अश्वशवः सहोरः साधुः कपिगडिगरिडकारिषट्भिश्चो लच कपीति निर्दे शान्नलोपः
 कपोलः गडोलगरडोलौ गुडकपर्यायौ कटोलः कुक्कुः पटोलः मोनातेरुर्न मयूरः ॥ ८९ ॥ च्छादने अन्येषामैश्वर्यं कुं वतिकुवेरः कुवेरस्त्रं वकस

स्त्रः शदेः शङ्खशतने मूलेरः मूलप्रतिष्ठायाम् गुधपरिवेष्टने गुहसम्भरणे मुहवैचित्ये कवेः कटवर्णे कपोतः स्याच्चित्रकण्ठे यासवतविहङ्गयोरिति मेदिनी क
 पोतः पक्षिमात्रेपीति त्रिकाराः शेषः अत्र ओतचंश्चित्प्रामादिकं पत्कपोतः पदमग्नौ कण्ठोति देवाः कपोत इति तोयदिच्छन्नित्यादौ सर्वत्र प्रत्ययस्वरूपं मध्ये
 दात्त सैव यजमानत्वादित्याहुः भातेः भादीप्रौभवानिति सर्वनामशब्देयम् कठिः कठकृज्जीवने च कटुप्रौ कठोरः कठिनः पूर्णश्च कठोरता राधियत्वाच्च
 नकुविरिति माघः चकोरः पक्षिभेदः किशोरः ष्टृहिंसायाम् षष्ठमर्षणे किशोरेऽश्वस्य शवकेतैलपण्यौ षधौ च स्यात्त ह्णावस्थसूर्ययोरिति मेदिनी कपिगडि।

कषिचलने गडसेचने गडिबदनैकदेशे कटेवर्षावराणयोः पठ्यातौ कपोल इति केचित्तु सूत्रेवडिं पठन्ति कडिमदे कण्डोलश्च शलः चण्डालिका तु कंडोलवीणा चण्डालवस्त्रकीसमरः पटोल इति पटोलं वस्त्रमेदेनौषधौ ज्योत्स्मान् येषां मीतिरिति मेदिनी कलत्रं च बाहुलकादनोप्योलचकस्त्रोलः पुंसि हर्षस्यामहत्सुर्मिषु वारिण इति मेदिनी ॥ ॐ ॥ स्यन्देः स्यन्दुप्रसवणे सिन्दूरस्तु रुभेदे स्यात्सिन्दूरस्तु चूर्णा के इति मेदिनी विश्वप्रकाशे। सितनि पित्रवन्धने तनुविस्तारे गम्लगजौ मसीपरिणामेष च सेचने अवरक्षणादौ धात्र धारणा योषणयोः कुश आक्रीशे सेतुर्नौ कुमारके इति मेदिनी सितुगलौ स्त्रियां पुमानित्यमरः सूत्राणि कटितं नव इत्यमरः मण्डं दधिभवमस्तु इति च धातुर्नो इन्द्रियेषु च शक्यो निमहाभूततद्गुणेषु रसादिषु मनः शिलादौ श्लेष्मादौ विशेष्याः मैखेस्त्रिचेति मेदिनी श्लेष्मा

स्यन्दे संप्रसारणञ्च सिन्दूरं सितनिगमिमसि सच्यविधान् क्रुशिभ्यस्तुन् सिनोतोति सेतुः तितुन्नेति नेट् तनुः गन्तुः मस्तुदधि मण्डं सच्यत इति सक्तुः अर्द्धचोदिः ज्वरत्वरत्पृष्ठं तत्र कृती सनुवर्तते इति मते तु बाहुलकात् औतुर्विडालः धातुः क्रोष्टुः पः किञ्च पिवती। तिपितुर्वह्नीदिवाकरे अर्त्तेश्वतुः अर्त्तेश्वतुः स्यात्सचकित् ऋतुः स्त्रीपुष्पकालयोः कमिमनिजनिगाभायाहिभ्यश्च एभ्यस्तुः स्यात् क। न्तुः कन्दर्पचित्तयोः मन्तुरपराधः जन्तुः प्राणी गातुः पुंस्को किले भृङ्गे गन्धर्वे गायने पिच भानुरादित्यः यातुरध्वगकालयोः रक्षसिक्की वे हेतुः कारणं चायः किः केतुर्ग्रहपताकयोः ॥ ९९

दिरसरक्तादिमहाभूतानितद्गुणाः इन्द्रियाण्यस्य विकृतिः शब्दयो निश्चधातवस्त्वमरः। पः किञ्च पापाने अस्मात्तुन् सचकित् कित्वात् घुमास्थेतीत्वम् अर्त्तेश्वतुः ऋगतौ तु निप्रकृते अन्तोदात्तार्थे नुः क्रियते ऋतुना यज्ञं यश्च तर्जनीनामित्यादि ऋतुर्वर्षादिषु च आर्त्तर्वेभासि च पुमानिति मेदिनी ऋतुः स्त्रीकुसुमे पिचेत्यमरः कमिमनि कसुकानौ मनज्ञाने ज्ञानी प्रादुर्भावे गौशब्दे भादोप्ती याप्रापणो हि गतौ कमिग्रहणं प्रपञ्चार्थम् अर्जिदृशो त्यादिना कुप्रत्यये तु कि सिद्धत्वात् मन्तुरिति मन्तुः पुंस्यपस्येपि मनुष्येपि मजायतौ इति मेदिनी। मातुर्नौ को किले भृङ्गे गन्धर्वे त्रिषुरोषणो इति मेदिनी भातुर्नौ किरणो सूर्य इति च चापः किः चाष्टपूजानि शासनयोः अस्मात्तुर्धातो किरादेशश्च के

नृत्तक्यताकारिग्रहीत्यातेषु लक्ष्मणातिमेदिनी ॥ ॐ ॥ आप्रोतेः आप्रव्यापौ अप्रुः शरीरमिति अभिलषितार्थश्च आप्रव्यत्वात् अतएव यागविशेषवाचकत्वे
 प्रोयमिति शब्दस्याभिलषितार्थप्रापक इत्यवयवार्थमाहुः वसो वसनिवासे कुजः डकुजकारणोक्तोः कित्वाङ्गुणाभावेयणादेशः क्रतुर्यज्ञे मुनौ पुंसीति मेदिनी एधि
 वसोश्चतुः एधतु द्वौ वहप्रापणो चित्वादनोदात्तः स्योनं पत्येवहतुं कृणुषुः वहतुः पथिके वषभे पुमानिति मेदिनी जीवे जीवप्राणाधारणो आ तृकन् जैवा तृकः
 पुमान् सोमेष्ट्यकायुषतोस्त्रिधिति मेदिनी कृषिचमि कृषविलेखने चमु अंदनेतानुविस्तारे धनधान्ये रभसकोशस्थमाहुः कर्षुः पुमान् करीषाग्नौ स्त्रियां कुल
 आप्रोतेर्ह्रस्वश्च अप्रुः शरीरम् वसेत्तुन् वस्तु अगारेणि च वेश्मभूर्वास्तु स्त्रियाम् कृजं कतुः क्रतुर्यज्ञः एधिवहोश्चतुः एधतुः पुरुषः
 वहतुस्त्वान् जीवेरातुः जीवातु स्त्रियाम् मत्तै जीविते जीवनौषधे आतृकन् वृद्धिश्च जीवेरित्येव जैवा तृकस्त्विन्दुभिषागायुषात्सुक
 षीवले कृषिचमितनिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः कर्षुः पुंसिकरीषाग्नौ कर्षून् नैद्यां स्त्रियाम् मता चमूः तनूः धनूः शस्त्रं सर्ज अर्जने सर्ज
 र्वाणिक् खर्जव्यथने खर्जूः पामा मृजेर्गुणाश्च मर्जूः शुद्धिकृत वहोधश्च वधूर्जायास्तुषास्त्रीषु कषेः कृश्च कच्छः पामा णित्कसि
 पधर्तेः कासुः शक्तिः पादश्चरणाधारणी आरुः पिङ्गलः अणोडश्च आइर्जलस्रवद्रव्यं नजिलम्बेर्नलोपश्च तुम्बलावूरुभेसमे इत्य
 मरुः के अरु इत्यास्य कश्च उपादेष्टृणातेरुः म्पादेरेड् आदेशः कशेरुस्तराकन्दे स्त्री नाहुलकादुप्रत्यये कशेरुः कीवे पुंसि च नौ
 ड्ड तरतेरुः स्यात्तस्य दुड् तर्दुः स्यात्तदारुहस्तर्कः ॥ ९९ त्यस्वातयोरिति मेदिनी चमूः सेनाविशेषे च सेनामात्रे च योषितीति मेदिनी स्त्रियां मूर्तिस्तनु
 स्तनूरित्यमरुः सर्जूर्वनिजिविद्वनि स्त्रियां स्वर्गे विधौरुद्रे इति मेदिनी कर्जुः कीयश्चरे वृत्तौ खर्जुरीपादपेकं डामिति च मृजेः मृजुश्च द्वौ अस्माद् स्याद् वृद्धापवादो गु
 णाश्च मर्जूः स्त्री शुद्धी धावकेपि चेति मेदिनी वहोधश्च वहप्रापणो वधूः स्तुमनिवादास्त्रीभार्या एक्ताङ्गनामुचेति विश्वः एक्ता महिला च वधूरिति त्रिकाण्डशेष
 कषेः कृश्च कषशिषेति दण्डको हिंसा र्थेऽस्माद् स्याच्छ्रान्नादेशः कच्छान्ता पामा माविचर्चिकेत्यमरुः णित्कसि कसगतौ पदगतौ ऋगतौ कासर्विकल

मि. कौ. वानि स्यात्तथा शतमाय धेस्त्रियामिनिमेदिनी. कासः शक्त्याय धेरुजि बुद्धौ विकलवाचि स्यादिति हेमचन्द्रः. अणोऽश्च. अणोऽदण्डके। शब्दार्थः. अस्मद्व्यासचणित्-
 दी. त. ३ आन्नादेशः. अनिलम्वेः लविअवसंसने. नलंवतेजलेइत्यलावः. केअः. रुहिंसायाम्. ओदुच्च तत्प्रवनतरणयोः. तर्द्वेति नेद्वशीतिनेट्वरमनादाविनि. प-
 ४५ रिगणननुवाहुलकान्नाश्रीयतेइत्याहुः. केचित्तु. उडभावे त्रौ दु. केतिपठित्वाधु. ओर्दगागममाहुः. तेषां तु धातोर्मुखे दुर्लभः. दुग्गमास्युर्वेयस्याप्रतदपि भवतीत्ये-
 वंचकारवसेनव्याख्यायवाणः. साधनीयः ॥ ३॥ ॥ दरिद्रातैः. दरिद्रादुर्गतौ. इश्च आश्चेति. भोजदेवसुखलोपइतिरेफादिकं यदं हित्वा देधा व्यास्यतं रिश्च आ-
 श्वेति व्याख्यानेदद्दः रश्च इश्च आश्चेति व्याख्यानेतु अन्यवाधे अन्यसदेशस्येति द्वितीयस्येवरेफस्यलोपादद्दरिति मृगघादित्वात्कप्रत्ययेदद्दरित्यन्येदद्द-
 दरिद्रातेर्प्यालोपश्च इश्च आश्च यौतयोर्लोपः. दद्दः कुष्ठप्रभेदः. नृतिशृङ्गोः कूः. नृत्तर्त्तकः. शृधूरपानम्. अनेरमच. अदिति सौत्रो।
 धातुः. ततः कूः. अमागमश्च रतुर्देवनदीसत्यवाक्च अन्द्दम्. जम्बूकफेल्लककन्धूदिधिषूः. एतेकूप्रस या नानिपात्यनो. अन्द्द्वन्धनम्.
 द्भोग्रन्ये निपातनानुम् दम्भूः. अनुस्वारभावोपि निपातनादित्येके दम्भूः. जनेर्वुक् जम्बूः. जमुअ दनेसस्येके वाहुलकाद्रसोपि ज-
 म्बुः. कफंलातिकफेल्लः. श्लेष्मातकः. निपातनादेत्वं कर्कन्दधातिकर्कधूर्वदशीनिपातनानुम् दिधिन्धैर्यस्यतित्यजतोति दिधिषूः. पुनर्भूः.
 केचित्तु अन्द्दम्. जम्बूकम्बूइति पठन्ति दम्भूः. अन्तर्केशे दम्भूः. सर्पजातिः. कमेर्वुक् कम्बूः. परद्रव्यापहारी ॥ ९९ ॥ लोददुर्गो गी स्यादित्यमरः
 इत्यंचत्वारिरूपाणि नृति. नतीगात्रविशेषेपे शृधुशब्दकुत्सायास. अन्द्दम्. अदिवन्धनेनृतिशृङ्गोः. कूरित्यत्रादिग्रहणं न कृतं वैचित्र्याथेमित्याहुः. ला. आदा-
 ने. कफ पूर्वः. दुधाजधारणादौ कर्क पूर्वः. घोनकर्मणि दिधि पूर्वः. षत्वंच. अन्द्द्वन्धनमिति. अन्द्दः स्त्रियां स्यान्निगडे प्रभेदे मृगस्य चेति मेदिनी. अन्द्दकोल-
 स्त्रिनिगडेइत्यमरः. संज्ञाया कनकेण इति ह्रस्वः. केचित्तु अमगतौ. अस्य दुक् अन्द्दुर्वुद्धिरिति व्याचरन्त्युः. द्भोग्रन्य इति. तुदादिरयम्. द्भतीति दम्भूः. सदर्भक. एम-
 तैसर्थः. कथंकइत्यन्ये. कैयटमतानुरोधेनास्यरूपाणि ह्रस्वदित्युक्तं माधवादयस्तु दृढशब्दे. उपपदे भवः. कूप्रसयः. उपपदस्य दन्नादेशो निपात्यते. यद्वा दृढ-

यकेदृष्टिनिजन्मययमुपपदमद भूतसूर्यः कपिर्वेतिव्याख्यायह करेति यणि वर्वाभूवदुपमस्योहः हसोपीनि अतएव विक्रमादित्येनोक्तं तस्या जंवाः फलरसो नदीम
यप्रवर्ततेरति केचित्तुपरिणतजम्बुफलोपभोगतदृष्टारतिभारविप्रयोगं हस्वान्तवेसाधकत्वेनो राजहुस्तन् इकोहसोव्यदस्यनरपदाधिकारस्य हस्वविधायकसूत्रे
एगनार्थत्वात् दिधिमिति केचित्तुदधातेरित्वं द्वित्वं च कचनिपात्यते दधात्यसौ दिधियूरित्याहुः पुनर्भूदिधिवृत्त्यादिरित्यमरः द्विरुदादिवा रे विवाहिते त्वर्थ उज्ज्वल
दंतौक्तं पाठमाह केचित्त्विति एतच्च कैय दमाधवादिग्रंथविरुद्धम् अतएव दृष्टम् स्त्रीसर्वचक्रयोरिति भागे मेदिनी ॥ ३॥ मृगमृदुप्राणमो गृमिगरलो आभा
मुतिरिती कारल कारस्येत्संज्ञापरिवाणार्थ मरुदिति प्रज्ञादिवा रणि मारुतोपि मरुतशब्दोप्यन्यत्र नोस्ति तथा च विक्रमादित्यकेशः मरुतः स्पर्शनः प्राणः समीरो मारुते मरु
दितिकोपं वातिसदासि एणत्यमरुतरुतिकविशजश्लोके नुपपत्तिं मत्वा दासि एणत्यपवनरुतिपाठकेचित्कल्पयन्त्यहस्वानरुतिवर्णविवेकः गरुदिति यवादि रयते

मृगोरुतिः मरुता गरुत्यसः प्रोमुट् च ॥ गिरतेरुतिस्तस्य च मुट् ॥ गर्मुत्सुवर्णनृणविशेषश्च ॥ त्वेरुल च ॥ हर्षुलो मृग कामिनोः ॥ बाहुल
काच्च दतेः ॥ चटुलं शोभने ॥ त्वसृरुहियुविभ्यरतिः ॥ हरित्क कुभिवर्णे च नृणवाजिविशेषयोः ॥ सरिन्नदी ॥ रोहितं मृगविशेषस्य स्त्री ॥ युय
रुतिसौत्रो धातुः ॥ ऋष्य स्यरोहिता पुरुषस्य योषितरतिभाव्यम् ॥ ताडेर्लुलुका ॥ ताडयतीति तडित् ॥ शमेढः ॥ बाहुलकादित्संज्ञा एवादेश

नास्मात्तरस्य मतुपो मस्य रुयदत्यनेन वत्वं न गरुत्मान् गर्मुदिति गर्मुन्त्रीस्वर्णलतयोरिति मेदिनी त्वेः ॥ इट् च नाशब्दः स्त्रीकस्यात्पुंसि गोपतौः
त्वत्तुष्टौ चटतेरिति चटवर्षावरणयोः त्वसृ त्वज्जरुहरोसगत्तरुहजन्मनि विश्वकोशस्य माह हरिदिति हरिदिशि स्त्रियां पुंसि हर्षवर्णविशेष
योः अस्त्रियां स्यात्तृणे चेति मेदिनी ऋष्यस्येति एतेन गतं रोहिदुर्गं रिरमन्ति मृष्यस्य वयुवेति युष्यदन्त प्रयोगो व्याख्यातः रोहिन्मृग्यो लताभेदे स्त्री
नार्क रति मेदिनी ताडेत्तड आघाते एयनः तडित्सौ चामिनी विद्युदित्यमरः शमेः शम उपशमने बाहुलकादिति यद्यपि नेदुशिकृतीत्यनेनैव रडभावस्य
सिद्धत्वादिद्वेनेत्येतदयुक्तं तथापि नेदु रमनाद्यविति परिगणनाद्बहुलग्रहणमाश्रित्यैव रडभावोपि साधितः शब्दः स्यात्पुंसि गोपतौ आकृष्टा एडेवर्षचरेत्

नानाप्रकारेण चोक्तं तत्तत्प्रकारेण चोक्तं तत्तत्प्रकारेण चोक्तं

क.
सि-को
टी-त
४६

कमेः कमुकानौ कमठः कच्छपेपुंसिभाण्डभेदेनपुंसकश्रुतिमेदिनी-जठरश्रुति-जवयोहानौ-जठरः कठिनेपांडौ कर्कशेष्य भिधेयवदितिविश्वमेदिनौ
जठरः कठिनेजीर्णश्रुतिवैजयन्ती रमेः रमक्रीडायाम् शमेः शमउपशम-शंखोनिर्घोललाटास्थिकवौनस्त्रीत्यमरः शंखः कवौनयोषिन्मालास्थिनि-विभिन्नस्ते
श्रुतिमेदिनी कणेः कण्ठोगलेसन्निधानेध्वनौमदनपादपश्रुतिविश्वमेदिनौ-तृपरीणने-कलत्रिकश्रुति-त्रिपलात्रिफलाचसेतिविश्व-त्रिफलाशब्द
समानार्थस्तृफलाशब्दश्रुतिहिमोरितिसूत्रेक्षितः शयेः शपआक्रोशे-वृषादिभ्यः वृषुसेचनेपलगतौ-सृगतौ-तृप्तवनतरणयोः-शूद्राश्चावरवर्णाश्चसृपलाश्चज
घन्यज्जुह्वत्यमरः वृषलसुरगे-शूद्रेरतिहेमचन्द्रः पललतिलचूर्णेचपिकेभ्यासेनपुंसकम् नाराससेरतिमेदिनी-कलप्रत्ययस्यकिन्वादाह-वाहुलकादिति-स
कमेरठं॥ कमठः॥ कमठः कच्छपेपुंसिभाण्डभेदेनपुंसकमितिमेदिनी-वाहुलकाज्जरठः॥ रमेर्दृष्टिश्च॥ रामुठंहिङ्ग॥ शमेः खः॥ शडुः॥ क
रोष्ठः॥ कण्ठः॥ कलस्तृपश्च॥ तृपतेः कलप्रत्ययः चातृफतेः॥ तृपलालता॥ तृफलाचफलत्रिके शयेर्दृष्टिश्च॥ शवलः॥ वृषादिभ्यश्चित्॥
वृषलः॥ पललम्॥ वाहुलकाद्गुणः॥ सरलः॥ तरलः॥ कमेर्बुक्॥ कम्बलः॥ मुसखण्डने॥ मुसलम्॥ लङ्गे-दृष्टिश्च॥ लाङ्ग-लम्॥ ॥

रलः-युक्तिकाष्टेनाः योदागवक्रयोस्त्रिधितिमेदिनी-सुरल्यविरल्ययनेघनायनेकलिङ्गमाः नशमीनचपुन्नागाअस्मिन्सारकाननेदत्यभियुक्तप्रयोप्यः क
मेः कमुकानौ-अस्माद्वृषादित्वेनकलप्रत्ययेवाहुलकादित्यनुषज्यतदतिबुक्-कम्बलोनगराजस्यान्तात्तापावारयोरपिकमावप्युत्तरासङ्गे-सलिलेनपुंस
कश्रुतिमेदिनी-मुसलेस्यादयोगेचपुन्नपुंसकयोःस्त्रियाम्-तुलुमूल्यामाखुय-पूर्णगृहगोधिकेयोरपीतिमेदिनी-मूर्धन्यमध्योप्ययमितिवर्णदेशनामुसख
डनश्रुतिधातोर्दन्त्यानेषुमूर्धन्यानेषुचवोपदेवादिभिः-यठितत्वात्-उज्ज्वलदत्तादयस्तुतालव्यमध्यमप्याहुः-अतएवमुसलोमुखलोपिचेतिविश्वकोशेमु
श्लोपिचेतिपाठान्तरम्-लङ्गे-लगितावस्मात्कलप्रत्ययेवाहुलकादित्यनुषज्जदृष्टिरितिभावः-एवमप्येपिमुडागंमोवाहुलकादेव॥ ॥

कुटिकश्चि कुटिकौटिल्येकशगति शासनयोः कुशदे-अस्मात्कलप्रत्ययेगुणेनेनाशंकाह बाहुलकादिति-कोमलंमृदुलंमृदुवाङ्मलकादेशचापिबोध्यः तस्यथा कु-
 म्बुशेषणेदन्त्यानोयम्-बोयदेवमतेनुतालव्यानोपिगुणः-कोसलः-कोशलोवादेशविशेषः-दृष्टेत्कोसलेतिसूत्रेनुदन्त्यानएवसाम्प्रदायिकः-संवसम्बन्धेशंवच-
 संवलंशंवलंशंवलोस्त्रीसंवसवत्-कूलपाथेचमत्सरेरतिमेदिनी-कदिआङ्गवेनलोयः-गौरादित्वाङ्गिबिकदलीमन्दासिलेनेकपरकदलीदलसंज्ञयावि-
 श्रमायश्रमागन्नाहयन्मि बाध्वगानितिकाशीखण्डम्-अजादेशकृतिगतात्वाङ्गवपिकदलाकरलोपश्चा- कदलीकदलोपुनरम्माच-
 होःयकदलीपताकामृगभेदयोः-कदलीविंविक्कायाञ्चेतिमेदिनी-कुशरतिसौत्रोधातुः-कुशलः-शिशितेत्रिषुक्षेमेचमुक्तचापियर्यासौचनपुंसकदतिमेदि-
 नी-कमुकान्नो-कमलंसलिलेतामेजलजेव्योमिभेषजेसृगभेदेतुकमलः-कमल्यश्रीवरस्त्रियोरितिविश्वमेदिन्यो-मडिभूषायाम्-मण्डलंपरिधौ-कोबेदे-

कुटिकशिकौतिभ्यः प्रत्ययस्यमुट्॥ कुट्मलः। कुडेरया। कुडूमलः। कंश्मलमावाहुलकादुणः। कोमलमामूजेष्टिलोपश्च॥ मलमा॥
चुपेरञ्चोयधायाः॥ चयलमा शकिंशम्पोर्नित॥ शकलमा शमलमङ्गोग्रहस्वश्च ॥ छगलः। प्रत्तादिवाच्छागलः। जमन्नाडुः॥ द
एडः। रएडा। खएडः। मएडः। वएडश्चिन्नहस्तः। अएडः। वाहुलकात्सत्वाभावः। षएडः। सद्भुतः। तालव्यादिरित्यपरे। शएडः। गएडः॥
चएडः। पएडः। लीवः। यएडा बुद्धिः ॥ ॥ ॥ गोहादशागजकेरतिमेदिनी-केरोमएडलकेरियमः-निंकोमीपाएडलंजिल्लितिउ-मये-

[illegible]

सि-कौ- दण्डोः स्त्रीलगुडोपि स्यादित्यमरः रण्डा मूषकपर्ण्यचविधवांयांचयोविति स्वण्डोस्त्रीशकलेनेष्टुविकारमणिभेदयोः मण्डः पंचाङ्ग-लेशाकभेदेस्त्रीवन्तुमस्तुनिव
 टी-न- एडांतुयांशुलायांस्त्रीत्रिषुहस्तादिवर्जिते-अमनिसंप्रयोगंयानि-अनेनेति-अण्डः प्राण्यवयवैः षण्डः यद्वादिसंचातेनस्त्रीस्यात् गोपतौयुमान्-शडिरुज्ज
 १३७ यामस्मात्-धन्निशण्डशब्दः तालव्यादिरयिसंघातेवर्तते इत्यशयेनममान्तरमाह-तालव्यादिरित्यपरेइति-गण्डः स्यात्पुंसिस्वङ्गिनि-चिन्हवीरकपालेषुहय
 भूषणवुडुदे-चण्डोनातिंतिणीवृहोयमकिंकरदैत्ययोः-चण्डीकात्यायनीदेव्यांहिंसाकोपनयोषितोः-पण्डः पण्डेधिविस्त्रीस्यादितिमेदिनी-फण्ड
 इमेफणगतौफण्डः प्रज्ञादित्वादण-फण्डमुदरम्॥ ॥ कादिभ्यः कित्-कुणशब्दोपकरणयोः-कुण्डमिति कुण्डमित्यत्रायेणानुस्वारमेवलिखन्ति-ननु
 प्रमादकृतमेवमन्यत्रापिबोध्यम्-उ-स्यकित्त्वान्नगुणः अनुनासिककिंरुलोरिति दीर्घस्तुनभवतिबाहुलकात्संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्देत्याहुः-कुंडम

कादिभ्यं कित्॥ कवर्गादिभ्योऽः कित्स्यत्॥ कुण्डङ्कण्डं। गुडः। गुडः। घुणभ्रमणे। घुण्डोभ्रमुरः॥ स्याचतिमृजेरालचवाल
 जालीयचः॥ तिष्ठतेरालच। स्यालं। स्याली। चतेवीलज्॥ चात्वालः॥ मृजेरालीयच॥ मार्जालीयोविडालः॥ ॥ ॥

ग्यालयेमानभेदेदेवजलाशये-कुण्डीकमण्डलौजगत्तिवलीसुतेपुमानपिठरेतुनकाइतिमेदिनी-अमृतेजारजः-कुण्डोमृतेभर्तृरिगोलकइत्यमरः-काण्डमिति-कमु
 कानौ-अनुनासिकस्येतिदीर्घः-काण्डोस्त्रीदण्डवाणार्धवर्मावसरधारिधित्यमरः-अर्धकुम्भितः-अतएवकाण्डेस्तमेतरुस्कन्धेवालेऽवसरनीरयोः-कुम्भितेहसमिन्ना
 डीवृन्देरहसिनस्त्रियामितिमेदिनी-गुड-अव्यक्तेशब्देगुडोगोलेष्टुणकयोरित्यमरः-गुडास्तुहीतहृक्केशयस्यसगुडाकेशः-शिव-जटाधारित्वात्-गुडः स्याद्गोलकहृक्
 सन्नाहृष्टुविकारयोः-गुडास्तुत्वाच्चकथितागुडिकायाञ्चयोवितीतिमेदिनी-गुडाकानिद्रातस्यार्द्रशः-इतिवाजिनेन्द्रियत्वादितिभाषः-स्याचसिष्ठागतिनिवृत्तौच
 तिषाचनेमृजुशुद्धौ-लचासिद्धे-आलचआकारश्चिन्यप्रयोजनः-चित्स्वरंवाधित्वायस्ये-आद्युदात्तार्थमित्येके-स्यालंभाजनभेदेपिस्थालीस्यात्पादलेखयोरि
 तिमेदिनी-चात्वालोषत्कुण्डे स्यादभेदेतिविश्वः-माजालीयः-स्मृतः-शूदेविडालेकायशोधनेइतिमेदिनी॥

पतिचण्डि यत्नगतौ चडिकोवे पतन्यस्मिन्नधर्मेणेतिपातालम् उयधारुहिः अधोभुवनपातालवलिसुद्धरसातलमित्यमरः पातालं नागलोके स्याद्विवरेवडवा
 नलेरतिमेदिनी चण्डाल इति रत्नानुमि अदुपधत्वाभावान्नरुहिः माधवेनतुपतिचण्डिभ्यामालनितिनितं पठित्वा पातालं प्रविष्ट्वा बाहुलकाद्विमुक्त्युद्ध
 र्यमालमिति केवांचित्याठेतुचण्डालशब्देपि वृद्धिः स्यादित्युक्तं तदनिर्भसिते पू केति उज्ज्वलदत्तदयः एतच्चकुलालवरुडकर्मारनिषादचण्डालमित्रमि
 त्रेभ्यश्चन्द्रसीति चण्डालात्स्वार्थेण विदध तावार्तिकेन तद्व्यपेक्षं च सह विरुद्धमिति बोध्यम् तमिविशि तमुक्तांशायाम् विशप्रवेशनेविड आक्रोशे मृणालिस
 याम् कुलसंस्त्याने कपिचलनेनेर्देशान्नलोपः पलगतौ यद्विविस्तारे तमालसि सकेखड्गेनापिच्छेवरुणद्रुमे इति मेदिनी विशालात्विन्दवारुण्योमृच्चिन्त्योत
 योषितौ नृपहस्यमिदोः पुंसि पृथुलेष्यभिधेयवदिति मेदिनी विडालोनेत्रपिण्डे स्यात्पदं शक के पुमानिति मेदिनी औतुर्विडालोमार्जोरोदृषदंशक आसुभु
 पतिचण्डिभ्यामालत्रापातालं चण्डालः प्रज्ञादित्वादणिचाण्डालोपीत्येके तमिविशिविडिमृणिकुलिकपियस्त्रिभ्यः कालनात
 मालः विशालः विडालः मृणालम् कुलालम् कपालम् पलालम् पञ्चालः पतेरङ्ग चपक्षिणि यतङ्गः तरत्यादिभ्यश्च तरङ्गः ल
 वङ्गम् विडपदिभ्यः कित विडङ्गः मृदङ्गः कुरङ्गः बाहुलकादुत्पञ्च ॥ ११ ॥ मित्यमरः मृणालं नलदेह्लीवं पुनपुंसकयोर्विसेरतिमेदि
 नी कुलालः ककुभेकुम्भकारे स्त्रीत्वं जनान्तर इति च मेदिनी कुलालो घृकपक्षिणि ककुभेकुम्भकारे चेति हेमचन्द्रः कपालोऽस्त्रीशिरोस्त्रिनिस्थात् घटादेशक
 ले प्रेति मेदिनी विश्वप्रकाशोपञ्चालीपुत्रिकागीत्योः स्त्रियां पुंभूमिनीवतीति मेदिनी बाहुलकात् श्यतेरपि कालन् आदेचउपदेशरत्यात्वम् शालाशलच
 लने अस्मात् घञिशालासेनासुराच्छायाशालानिशानामिति निपातशाल्बीत्युक्तिन्यासः शालाद्रुक्त्वा शखायां गृहगेहैकदेशयोर्नामवे इति मेदिनी पतेर
 ङ्ग चपलगतौ पक्षिणीत्युपलक्षणम् यतङ्गः शलभेशालिप्रभेदे पक्षिसूक्तयोः स्त्रीवसुते इति मेदिनी सूते पारदस्यर्थः तरत्या तृप्तवनतरणयोः लून्ये
 रमे तरङ्ग ऊर्मि तरङ्ग सुरणाना मुक्तालेवस्त्रभङ्ग योरिति विष्कलवङ्ग नैवकुसुमे आकृतिगणायम् विडादिभ्यः विड आक्रोशे मृदलोदेकविसेयेभ्योङ्ग

सि. को. च. नि. श्चानुविडङ्ग ओषधिविशेषरति उज्ज्वलदत्तविडङ्गः कृमिसंघघ्नेविडङ्गे नामरेः न्यवरिति विश्वः विडङ्गः स्त्रिषभिन्ने स्यात्कृमिघ्ने पुनपुष्कमिति मेदिनी-मृदङ्गः
 टी. त. परहेषोपेति च कुरङ्गे मृगविशेषः बाहुलकादुत्पद्येति कुरशब्देन स्यादङ्गः च तस्य कित्वेन गुणभाव इत्यन्ये ॥ ३३ ॥ सृष्ट्रजैः सृगतौ सृष्ट्रवरणे सोरङ्गः पुंसि
 हरिणे चातके च मतंगजेशवत्वे त्रिषिति मेदिनी-बाहुलकात् नूनये अथ नाङ्गे-विष्यलीरसे यमजप्राणिनि विटेनागरङ्गः दुमेपि चेति मेदिनी-गनगम्-गन्तुगम्
 नौ-अदभसणे बाहुलकादमगत्यादिषु अस्मादपि गन् अंगंगावे उपाधि च प्रती के चा प्रधानके-अङ्गे देशविशेषः स्यादङ्गः सत्वाधनेः व्ययमिति विश्व-अङ्गः
 त्रैलोक्योपाययोः पुंभूम्निनी दृतिक्तीवैकत्वेत्वं प्रधाने त्रिषङ्गवति तिके इति मेदिनी छापूर्छो छेदने पूङ् पवने खडभेदने छा यते छिद्यते यज्ञार्थमिति

सृष्ट्रजोर्दृष्टिश्च ॥ सारङ्गः । वारङ्गः खङ्गादिमुष्टिः । गनगम्यद्योः ॥ गङ्गा । अङ्गः पुरोडाशः । छां पृखडिभ्यः कित् ॥ छागः । पूगः । खङ्गः । बाहुल
 कात् । षिट् अनादरे । गन्सत्वाभावश्चाविङ्गः तरुलः । विङ्गैरगद्यतससंभ्रसमेवमेकैरतिमाघः । भृजः किस्नुद्व ॥ भृजो गन्किं स्यात्तस्य नुद्वा भृ
 जः विङ्गालिधूमात् ॥ शृणुतेर्हस्वश्च ॥ शृङ्गम् ॥ गणशकुनौ ॥ नुद्वचेत्यनुवर्तते शङ्गः । मुदिग्रोर्गौ । मुद्गः । गर्गः ॥ छ ॥ ॥

छागः पूयते मुखमनेनेति पूगः पूगस्तु कृमुके हृदे इति मेदिनी-स्वङ्गे गण्डकशृङ्गे स्यान्निस्त्रिंशे गण्डके पिचेति शब्दतरंगिणी स्वङ्गे गण्डकशृङ्गसिक्ते भेदेषु गण्ड
 के इति मेदिनी भृजः दुभृजधारणयोषणयोः किदित्यनुवर्तन्तुकिं हणमिह सप्तार्थम्-भृजो धृष्णादविङ्गयोः मधुव्रते भृङ्गगजे पुंसि भृङ्गः-ग-त्वच्चेति मे
 दिनी-शृणुतेः शृङ्गसायामस्मादन्धातोः ह्रस्वं प्रत्ययस्य ते कित्वं नुद्वच-शृङ्गं प्रभुत्वेशिः खरे चिन्हे-क्रीडां तु पत्रके-विद्यालोत्कर्षयोश्चाथ शृङ्गः स्या
 त्कूर्चशीर्षके-स्त्रीविषायां स्वर्णमीनभेदयोर्ऋषभौषधाविति मेदिनी-शृङ्गं विषाणमाख्यातं शैलाग्रजलयंत्रके मीनौषधिमुखानां भेदे शृङ्गी प्रयुज्यत इ
 त्युत्पत्तिनीकोशः-गणशकुनौ-शृणुतेः शकुनौ वाचे गणाः स्यात्तस्य नुद्व-अचोऽत्रितीति धातोर्दृष्टिः शङ्गः-पक्षी शङ्गं धनुर्भित्तु शृङ्ग-स्य विकार इति वो
 ध्यम् मुदिग्रोः मुदहर्षगृनिगारणे-आभ्यां यथा संख्यं गङ्गदत्ते तौ सः मुद्गः सस्य भेदः गर्गो मुनिविशेषः ॥

असन्- डुकृज्कारणसगतौ भृज्भरणो वृज्वरणो- करणो मधुको शासिकारणो बुदलारके इति मेदिनी- वरणेष्मन् एवेदौ समूहमुखरोगयोः विश्वमेदिनौ बृहदसत्- त-
वनतराण्योरित्यतोपि- तारस्येव दिशो सृज्वृद्धादिके सवेदमि मेदिनी- ऋद्- ऋहिं स्याम्- दविदारणो भसभर्त्तनदीप्तिः- शरत्- स्त्री- दारत्स्त्रि- सं- यार्त्त-
पुर्ततयोरभिभसत् स्त्रीभास्वरेयो नाविति मेदिनी- उवे- अं- वसुलाभिक इति सं- स्त्री- भसद्गतिवेदभाष्यं जाघ न्यापत्नी- सं- योजयेति भसदीर्घा हि-
यइ- सत्रभसजघनमिति व्याख्यातारः- दृणातेः- दविदारणो- दधन्निष्पत्त्या शिलापदप्रसारयोः- स्त्रियामिति मेदिनी- त्यजिः- त्यजहोतनुविस्तारयजदेवपूजादौ-

अण्डन्- कृसभृज्जः- करण्डः- सरण्डः- पक्षी- भृण्डः- स्वामी- वरण्डो मुखरोगः- ऋद्- भ- सोदिः- शरत्- द- दृदयकूलयोः- भसजघनस- दृणा-
तेः- पुग- इ- स्वश्च- दधत्- त्यजितनियजिभ्यो- डिते- त्यद्- तद्- यद्- सर्वा- दयः- एते- स्तु- च- एतद्- सर्ते- र- रिः- सर- द- स्या- द्वा- त- मे- घ- योः- वै- द- भा- ष्य-
तु- ना- भिः- कृ- शानु- मिति- म- न्त्रे- सर- द- भ्यो- म- धु- म- शि- का- भ्य- इति- व्या- ख्या- त- म- ल- ड्- ने- लो- प- च- ल- घ- द्वा- युः- पार- य- ते- र- जिः- पार- क- सु- वर्णा- म्- प्र- ष-
कि- त- स- अ- सार- गा- च- ए- थ- क- स्व- रा- दि- पा- ठा- द- व्य- य- म्- भि- यः- पु- कृ- इ- स्व- च- भि- ष- कृ- यु- ष्य- सि- भ्या- म्- दि- कृ- यु- ष्- सो- त्रो- धा- तुः- यु- ष- द- अ- स्म- द-
त्- अ- द- अ- र्ति- सु- सु- ह- स- ध- सि- सु- भा- या- वा- प- दि- य- क्षि- नो- भ्यो- म- न्- ए- भ्य- च- तु- र्द- शे- भ्यो- म- न्- अ- र्म- च- द- र- रोगः- स्तो- मः- स- द्वा- तः- सो- मः-।
सो- मः- स- म्मो- ग- म- नं- ध- र्मः- सो- मं- कु- श- लं- सो- मं- प्र- ज्ञा- च- णि- सो- म- च- भा- म- आ- दि- त्यः- या- मः- वा- मः- शो- भ- न- दु- ष्ट्योः- प- द्म- म्- य- स- पू- जा- यो-।

स- म्- द- ति- आ- दि- अ- दे- ड्- ति- त्वा- द- लो- पः- ए- तेः- उ- ण- ग- तौ- अ- स्मा- द- दि- स्त- स्य- तु- र्दि- ष्ट- णः- ए- तद्- सर्तेः- सृ- ग- तौ- लं- घेः- ल- धि- शो- ष- णो- पार- य- तेः- य- स्मो- रोग- राजः- ने- मः-।
पार- ती- र- क- मे- स- मा- सौ- च- रा- दिः- पार- गि- ति- णि- लो- पः- कु- त्त्व- म्- प्र- थेः- प्र- थ- म- स्व- ने- भि- षेः- जि- भी- भ- ये- पु- ष्य- सि- अ- सु- क्षे- प- णे- अ- र्ति- सु- ऋ- ग- तौ- वृ- ज्- स्तु- तौ- पु- न्- अ- भि-
ष- वे- द- द- ना- द- न- योः- सृ- ग- तौ- धृ- ज्- धा- र- णो- क्षि- क्ष- ये- द- क्षु- श- ष्- वे- भा- दी- प्रो- या- घ्रा- य- णे- वा- ग- ति- ग- न्ध- न- योः- य- द- ग- तौ- णी- न्- प्रा- प- णे- सो- म- स्तु- हि- न- दी- धि- तौ- वा- न- रे- च- कु- वे- रे- च- पि-
त- दे- र्- स- मी- र- णे- व- सु- प्र- भे- दे- क- पू- रे- नी- रे- सो- म- ल- तौ- ष- था- वि- ति- मे- दि- नी- हो- म- इ- ति- दे- व- तो- द्देशे- न- ह- विः- प्र- क्षे- पः- ध- र्मोः- स्त्री- पु- ण्य- आ- चारे- स्व- भा- वो- प- म- योः- कृ- तौ- अ- हि- णे-

क.
सि. कौ.
दी. न.
४६

म. योनाधनुयंमसोमपेइतिच धर्मः पुण्येयमेन्यायेस्वभावाचारयोः क्रतौइतिविश्वः सौमंमंदेऽनुकूलोऽस्त्री सौमंवलकलजं शुक्लेशणजेऽतसिजेइतिमेदिनीः ।
भा. मः क्रोधेरवोदीप्तावितिच यामस्तुपुंसिप्रहरेसंयमेपिप्रकीर्तितइतिच वामंधनेपुंसिहरेकामदेवपयोधरेवल्गुप्रतोपसव्येपुत्रिषुनार्योस्त्रियामथ वामोऽष्ट
गर्भवडवारसभीकरभीषुचेति यदोऽस्त्रीपद्मकेव्यूहनिधिसंख्यानुरेवुं नान्नोऽतिचमेदिनीः यश्चपूजायामिति अयमन्तस्थादिः मनिनप्रत्ययेतुन ।
का. यन्तः शब्दः सप्तः शेषश्चयश्चाचेत्यमरः एजयस्मेवरोगाणामिमाधः पश्मणापिपरिहाणि राय वितिरघुः अत्रजकारयकारयोर्मैदाग्रहेणज
श्वेमेस्तेहसनयोरित्युच्चलदतेनोपन्यस्तम् तन्नतस्यचवर्गतृतीयादित्वात् अतएवअक्षिभ्यांतेनासिकाभ्यांकर्णाभ्यां चबुकादधि पश्मंसर्वस्मादिति म
त्रे पश्मशब्दस्यान्तस्थादित्वम् जसत् क्रीडनूरम माणाइत्यादिमंत्रे तुजश्चब्दस्यचवर्गतृतीयादित्वेवेदभाष्यकृतोव्याचख्युः नेमः कीलेऽवधौगते ।

जहातेसन्वदलोपश्च जित्वाः कुरित्समन्दयोः अवतेदित्लोपश्च मन्प्रत्ययस्यायणित्लोपः नप्रकृतेः अन्यथाडिदित्येवब्रूयात् ज्वरत्त्वरे ।
तिऊठो तयोर्दीर्घकृतेगुणः चादिपाठादव्ययत्वमित्युच्चलदतस्तन्न तेषांअसत्त्वार्थत्वात् वस्तुतस्तुस्वरदिपाठादव्ययत्वं अवतीतिऊं
प्रसेराच ग्रामः अविंसिविसिशुषिभ्यः कित् ऊर्मन्नगरं स्पृमोरश्मिः सिमः सर्वः शुष्ममग्निसमीपयोः ॥ ९९ प्राकारैकैतवेपिचेतिसेदिनीः नेम
स्वर्द्धे प्राकारगतयोः अवधौकैतवेचेतिहेमचन्द्रः । ॥ जहातेऽहोहाकृत्यागेजित्वाइतिमन्प्रत्ययस्यसन्वत्वात् द्वित्वेसन्वतइतिस्त्वम् जित्सुक्कुटिलेमन्देस्त्रीव
तस्वरपादपेइतिमेदिनीः अवतेः अवरसणादौ ओंप्रश्नं गीकृतौषेइतिविश्वः यसेराच ग्रसुअदने आतोमन्यातोएकारश्च श्रमः स्वोसंवसथैवृन्देशब्ददिप्रा
वैकइतिविश्वः शब्दादिपूर्वकोग्रामशब्दोवृन्देशब्दग्रामोगुणग्राम इतिपञ्चाशब्दादिपूर्वोवृन्देपिग्राम इत्यमरः संपूर्वोयंयुडे तद्वत्सम्पूर्वः संपुगेस्मृतइति अवि
सिनि अवरसणादौषिषुतनुसन्ताने पिज्वन्धनेषुषशेषणे एभ्योमन्यात्सचकित् ऊठादिकंपूर्ववत् ऊर्मन्नगरमिति त्वेकमितिमंत्रेऊमास्तयकायजमाना
इतिवेदभाष्यम् यपिवाहुलकाद्भवत्येवम् उमातसोहेमवतीहृदिद्राकान्तिकीर्तिधितिमेदिनीः स्पृमोरश्मिरिति सूत्रंतनुरित्यनेमिमः सर्वः ॥ १०० गणेपठितः शुष्मनेजमिसूयेन ॥ ४६

प्रसुप्तवल्गुमिति वदभाष्यम् ॥

इषियुधि- इषगतिहिंसादानेषु इषगतादाविति केचित्- ईशः युधसंमहारे जिह्मदीपौ- दसु उपस्थये- शैङ्गतौ- धृज् कम्पने- धृज्- प्राप्ति- भविमोचने- युध इति- युधो ध
उधिसंयुगे इति मेदिनी- दसु यजमाने स्यादपि चौरैः कृताशने इति च- त्रिषु श्वाभौ हरिः क्लृप्तौ श्यामा स्याच्छरिवा निशेत्यमरः- श्वाभौ वटे प्रोक्तौ यजमाने इदं द्वारके पिबे च- ह
स्मरपितोः पुंसि स्यात्तदिति त्रिषु मरीचे सिन्धुलवणे क्लीवं स्त्रीणां कौषधौ- अमरसु- अन्व- च प्रियंगावपि गुग्गुलौ यमुनायां त्रिषु मायां क्लृप्तौ इति कौषधे- नीलिकायां मि
ति मेदिनी- ईर्ममिति- ईरगतौ- वणोः स्त्रियामीर्ममरुः- क्लीवे इत्यमरः- बाहुलकाज्जनजन इत्यस्मादपि जन्मरुहवीजजन्मनीति निर्देशाभ्यनिर्गतोप्यस्ति स तु नक्तः
जनुर्जनमजन्मनीत्यमरः- अकारान्ननकारानोभयसाधारणः- युजि युजिर्योगे स च दीपौ- निजनिशाने- एभ्यो मकुक्वर्गश्चास्मादेशः- रुक्मन्तुर्वाचने लोह इति

इविपुधीन्विदमिष्णाधूसभ्योमक् इधः कामवेसनयोः ईवीतिपाठेदीर्घादिः युधः शरोयोडाच इधः समित् दस्योयजमानः श्वमः धूमः
सूमोः नमिष्णम् बाहुलकादीर्मंत्राणां युजिरुचिर्निजोक्तश्च युगं रुक्मं तिग्मम् हंतोर्हिच हिमम् भियः पुग्वा भीमः भीष्मः घर्मः घृथा
तोर्मो गुणश्चनियत्यते ग्रीष्मः प्रसतेर्निपातोऽयम् प्रथेः श्विनसम्प्रसारणाच्च एथिवी षवन्नित्येके एथवी एथिवी एथ्वी इतिश
ब्दार्थाः अश्वप्रुषिलटिकाणिस्वरिविशिभ्यः कन् अश्वः पुषलेहनादौ पुष्वः स्यादतुसूर्ययोः पुष्वजलकराका लद्वापक्षिभेदः
कसच्च कस्वम्यापम् बाहुलकादित्वेकि एवमपि खद्वा विश्व ॥ ९९ विश्वमेदिन्यौ-तिग्मंतीक्षां हन्तेः हनहिंसागत्योरस्मान्मकुधातोर्हिंरादे
राच्च हिमंतुषारमलयोद्भवयोः सान्नपुंसकम् शीतलेवाच्यलिङ्ग इतिमेदिनी भिक्ः जिभीभयेविभेत्यस्मादिति विग्रहः भीष्मोऽङ्गे-पधीरयोः भीमोऽसुवेतसेध
रशोर्मध्यमपाण्डवे इतिमेदिनी घर्मः घृक्षरादीष्योः ग्रीष्मः प्रसुप्रदनेघमः स्यादातपेग्रीष्मेषुष्व स्वेदाम्भसोरपि ग्रीष्मऊष्मर्तुभेदयोरितिचमेदिनी- ॥
प्रथेः प्रथप्रख्यानेषित्वाङ्गीष्-एथीवी एथनी एथ्वी धरासर्वसंहारसेतिशब्दार्थाः अशुप्रु थि-अश्रुव्याप्रौलटवात्येकराणिमीलने-स्वरिकाक्षायाम्-विशप्रवे
शने-अश्वः पुंजातिभेदेचतुरगेषुमानयमितिमेदिनी-अश्वपुंभेदवाजिनोरिति विश्वः-लद्वाकरंजभेदेस्यात्फलेः वद्येखगान्तरे इति विश्वमेदिन्यौ-करावपापेमु

क
सि-को
श-त
५०

इति मेदिनी-किरावो जाघ-सीधुषड्मिच-खद्यते शयनार्थिभिः-काश्यते इति खद्वा-विश्रासति विषायां स्त्रीजगति स्यान्नपुंसकम्-ननाश्रुद्धां पुंसि देवप्रभेदे खरिवसेति
॥ इण-इणगतौ-शोङ्-स्वप्ने-शेवं सुखमिति वेदभाष्यम्-शेवं मेदमित्युज्ज्वलदत्तः-सर्वनिघृष्व-सगतौ घृष्वसंघर्षे रिषहिंसायाम्-लषकानौ
शोङ्-स्वप्ने-पटगतौ हेनस्पदीयां शब्दे-ओहाकृत्यागे इति वाङ्मसंशब्दे-तत्र शब्दे-उत्र कर्तृवाचीत्याह-अकर्तरीति-निपात्यनदति-वन्मत्ययान्तयेति शेषः-इ-स्व-इ
ति-इ-स्व-यकृत्-वर्षोस्त्रिभिर्मेदिनी-शेवयह-एतेवमत्ययान्तानिपात्यमी-अनोदात्तार्थमिति-इणशोभ्यामित्यनेन-आयुदात्तत्वात्सिद्धेरिति भावः-शोङ्-स्वप्ने-शेवा-

इणशोभ्याम्वन्-एवोगन्ताएवएवामरुतः-असत्वे निपातोयम्-षेवेमित्रायवरुणाय-सर्वनिघृष्वरिष्वलष्वशिवपङ्कप्रहेष्या-अतन्त्रे-अका-
त्तेप्येते निपात्यन्ते-सुतमनेनविश्वमिति सर्वम्-निपूर्वाहमेगुणाभावोपि निघृष्यते-नेन निघृष्वः-खुरः-रिष्वोहिंसः-लष्वोनर्त्तकः-लिष्व-
इत्यन्ये-तत्रोपधाया इत्यमपि-शेते-स्मिन्-सर्वमिति शिवः-शम्भुः-शोङ्-इ-स्व-त्वं-पङ्कोरथोभूलोकश्च-प्रहयते इति प्रहः-हेज-आकारलो-
पः-जहाते एलोपोवा-ईषेर्वन्-ईष्वः-आचार्यः-इष्यइत्यन्ये-अतन्त्रे-किम्-सर्तोसारकः-वाहुलकादसतेः-इ-स्वः-शेवयह-जिह्वाग्रीवांघ्र-
मीवाः-शेवइत्यनोदात्तार्थम्-यान्त्यनेनयहः-इ-स्वो-हुगागमश्च-लिह-न्यनयाजिह्वा-लकारस्यजः-गुणाभावश्च-गिर-न्यनयाग्रीवा-ईडा-
गमश्च-आप्रोतीत्याप्वावायुः-मीवाउदरकिमिः-वाह-स्त्रियमे-कृष्ट-शृङ्-भ्योवः-कर्षः-काम-आसुश्च-गर्षः-शर्वः-दर्वो-राक्षसः-क्रनिज-
पुष्टिपितृशिरजिधन्विद्युप्रतिदिवः-योतोतियुवा-वृषा-इन्द्रः-तक्षा-राजा-धन्वा-मरुः-धन्वा-शरासनं-द्युवा-सूर्यः-प्रतिदीव्यन्त्यस्मिन्प्रतिदिवः-

लिङ्-इ-इति-इ-शपादी-इति-रीत्याह-यान्त्यनेनेति-उज्ज्वलदत्तस्तुयजदेवयुजोर्देजका-इत्यहकारोयहोयजमान इत्याह-वैदिकनिघंटौ-सु-वृ-जामसुयह-शब्दः-परितः-प्रवो-
पङ्कपरुतायह-महानमिति वेदभाष्यम्-लिह-आस्वादने-लिह-न्यनयेति जिह्वा-जिजयेहुग्यामः-जिह्वारसनेत्युज्ज्वलदत्तः-मीवेति-मृषिगारो-आसु-आप्रो-मी-
इ-हिंसायाम्-मीवेति वेदेन-अमीवेति-छित्वा-अमते-गइत्यस्माद्-ई-इत्युक्तम्-अमीवहावास्लोप्यते इत्यादिमंत्रालत्रानुकूल-इ-म-ह-विषोपे-मृनिगारो-मृ-

राम-
५०

हिसायाम्. हविदारणोर्गर्वश्चकारः. शर्वोरुद्रः कनित्यु. युमिश्रणो वृषसेचने. तस्मत्तनूकरणो. राज्ञदीप्तौ धन्विगत्यर्थः. युग्मभिगमेनेति. क्रीडादौ. युवास्यात्तरुणेऽप्येहेनि
 सर्गचलणस्त्रिनीतिमेदिनी. वृषाकर्णे महेन्द्रेनाइतिच. तस्मात्तुवर्द्धकित्वष्टारथकारश्चाकाष्ठतडित्यमरः. राजाप्रभौ नृपेचन्द्रेयज्ञे. धन्यशरासनकोदरादकार्मुकमिद्विचामरः. धन्वातुमरुद्देशेनात्कीवेचापेस्थलेपिचिमेदिनी. ॥ ॐ ॥ सप्यश्रूण्या
 म. षपसमवाये. अश्रूण्यापौ. नजि ओहा कूसागेकनिनि. अजोऽलोपः. श्वन्नुषुन. दओश्विगतिवृद्धोः. उक्षसेचने पूषष्टौ. स्मिहप्रीतौ मुहवैचित्ये. मु
 सप्यश्रूण्यानुच्च सप्त अष्ट नत्रिजहातेः अहः. स्वन्नुषुनूषन्प्री वनूक्तेदन्स्नेहन्मूर्द्धन्मज्जनप्यमन् विश्वप्सन्परिजम्भ्यातरि श्वन्
 षवन्इति एतेत्रयोदशकनिननानिपात्यने श्वयतीतिश्वा उक्षा मूषा स्निहगतौ इकारस्यदीर्घत्वं स्नेहतीतिस्त्रीहाकुक्षिव्याधिः. ॥
 क्तिद्व्यार्द्धभावे क्तिद्यति क्तेदाचन्द्रः स्निह्यतेर्गणाः स्निह्यतीतिस्नेहासुहृच्चन्द्रश्च मुह्यन्त्यस्मिन्नाहतेमूर्द्धा मुहेरुपधायादीर्घः।
 धोनादेशोरमागमश्च मज्जत्यस्थिषुमज्जाअस्थिसारः अर्य्यपूर्वोमाङ् अर्य्यमा विश्वप्सातिविश्वाप्साग्निः परिजायतेपरि।
 जमाचन्द्रोऽग्निश्च जनैरुपधालोपोमश्रान्तादेशः मातरिअनरिस्तेष्वयतीतिमातरिश्वा धातोरिकारलोपः महपूजायाम् हस्य
 घोबुगागमश्च मधवाइन्द्रः. ॥ ॐ ॥ इत्युणादिषुप्रथमः पादः. ॥ ॐ ॥ ११ र्वीवन्धने उकारस्यदीर्घत्वं वकारस्यधकारइत्युज्ज्वलदत्तः डमस्त्रो
 पुर्वोमस्त्रोः सकारस्यशकारस्तस्यजश्चेनजः माङ् मानेशब्देच शाभसरोजनीमादुर्भावेदुओश्विगतिवृद्धोः कनिप्रत्ययानाइति. नायं निदितिभावः. केचित्तुनि
 त्वेष्टीकृत्यउक्षन्नादीनांस्त्रेऽनोदात्तनिपातनमाहुस्तच्चगौखग्रस्तमित्युपेक्ष्यम्. श्वेति इकारलोपोनिपात्यते. यूषेति सौचेत्युपधादीर्घः. इन्हन्निति नियमा
 नूषणौ पूषणा इत्यादौनदीर्घः क्तेदौषधिशशङ्कूपोरितियादवः मूर्द्धेति मूर्द्धानामस्तकोऽस्त्रियामित्यमरः मज्जेति नकारान्नोप्यवन्नोप्यभ्युपगम्यते ऊष्म।
 यासर्द्धमूषापिमज्जोक्तौ मज्जयासहेतिद्विरूपकोशात्. अर्यमातुपुमानसूर्येपितृदेवानरेष्वेतिमेदिनी. परिजायतइत्यादि. एतच्चदशपादीचत्यनुशेनो

क
सि.कौ
थे.त.
५१

कम् परिज्माने सुखं यमिति मंत्रस्य वेदभाष्ये तु परिज्मा परि- गन्ता. अजेः परिपूर्वस्य च नुसन्नित्यादिनामन्प्रत्ययः. अकारलोपः. आयुर्दत्तत्वं च निपात्यत इत्यु.
कमुज्ज्वलदत्तसु परिज्वेति पठित्वा जुडति सौत्रो धातुः परिपूर्वः यणादेशः. परिज्जा च न्द्र इत्याहतस्त्रस्य विरोधादुपेक्ष्यम्. मातरिश्वेति. सप्तम्या अलुक् इह भत्त्वविषये सं.
प्रसृष्टाणां न भवति. श्वयुवेति. सूत्रे अभिव्यक्तपरत्वेन कुक्कुर्वाचकस्यैव शस्त्रस्य तदन्त्यस्य च ग्रहणात्. तेन मातरिश्चनः. मातरिश्चनेत्येव. इह सूत्रे इति शब्द आद्यर्थे
स्तेनान्येभ्योऽपि यथा दर्शनं कनिन्प्रयोक्तव्यः. दशपाद्यानु इति शब्दोऽत्र देयव्यते ॥ ॥ ॥ इत्युणादिषु प्रथमः पादः ॥ ॥ ॥ कुरुभ्याम्. डुकृञ्कारणो. हृज्हरणे करे
णुस्तिनेनेभेऽसमरः. करेणुर्गजयोषायां पुंसि मतङ्गजे इति मेदिनी. गन्धद्रव्यमिति. कलापश्चेति बोध्यम्. कलापसु सती न क इत्यमरः. हरेणुर्लङ्घिके चास्मिन्नि समरः. हरेणुर्नो सतीने स्त्रीरे

कुरुभ्यामेणुः करेणुः हरेणुर्गन्धद्रव्यं हनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः कथन् हयोविषसाः कुष्ठः नौथोनेता रथः काष्ठं अवे भृजः अवभृ
थः उषिकुषिगार्त्तिभ्यस्थन् ओष्ठः कौष्ठं गाथा अर्थः बाहुलकात् शोथः सर्तेर्गीत् सार्थः समूहः जृष्टृज्भ्याभूथन् जरुथं मासं
वरुथोरथयुप्रौना पातुदिवचिरिचिसिचिभ्यस्थ कूपीथोरविष्टृतम्पीथम् तीर्थं शास्त्राच्चरसेत्रोपायोपाध्यायमन्त्रिषु अवतार्षि
जुळाम्भः स्त्रीरजः सुचविश्रुतमिति विश्वः जुत्योग्निः उक्थं सामभेदः रिक्थम् बाहुलकाटचेरपि रिक्थम् कथन् न म्वसु सिक्थं ॥

एकाकुलयोषितोरिति मेदिनी. विश्वप्रकाशौ हनिकुषिहनहिं सभात्योः कुषनिष्कर्षेणोत्प्रापणे रमुक्तीडायां काश्रदीप्तौ. कुष्ठो गेष्टुष्करे स्त्री इति मेदिनी. कुष्ठो गेष्टु
गन्धे चेति विश्वः नौथेनीथे मघवानं सुतासा इति मंत्रे नौथ शब्दस्य ज्योदात्तत्वं बाहुलकात्. नौथेनीथे स्तोत्रे स्तोत्रे इति वेदभाष्यम्. रथः पुमानवयवे स्यन्दे नेवेतसे.
पिचेति मेदिनी. रथः स्यात्सन्दने काये चरणे वेतसे पिचेति विश्वः. काष्ठादारुहरीर्या कालमानप्रकर्षयोः स्थानमात्रे दिशि च स्त्रीर्या गिंयान्नपुंसकमिति मेदिनी.
अवेडभृज्धारणपोषणयोः अवभृथो यज्ञावसानम्. उषिकुषि उषराहे कुषनिष्कर्षेणेशब्दे ऋगतौ रभ्यस्थन्. कौष्ठं कुक्षिकुष्ठस्योच्चायाशोके संस्कृता न्यथा
षायां शेषदत्तयोरिति मेदिनी. अर्थोऽभिधेपरैव सुप्रयोजनतिष्ठति ध्वित्यमरः शोथः श्वययुः सुगतौ सर्तेः सगतौ सार्थो वणिक् सार्थः स्यादपि संपातमात्रके इति मेदि
राम. ५१

श्री-विश्वप्रकाशोः ऋतुः ऋतुयोहानौक्यादिः ऋषदिवादौ-ऋतुवर्णोऽर्हयोऽसुरविशेषइतिवेदभाष्यम्-वरुथः स्याजनुत्राणोरुपगोपनवेश्मनोरितिहेमचन्द्रः
 पात पायानेद्वसवनतरणयोः तुदव्यथनेवचपरिभाषणोरिचिरविरेचनेविचिरस्त्रणोऽचसुतौ-तुस्योऽग्रावंजनेतुस्यानीलीसूक्ष्मलयोरपीविश्वःतुस्यमंजनमे
 अर्तेर्निर्नि निर्ऋथःसाम निशीथगोपीथावगथाः निशीथोऽर्धसक्रःरात्रिमात्रञ्च गोपीथंतीर्थम् अवगथः प्रातःस्नातः गश्चोदि उ
 दीथः साम्नोभागविशेषः समीराः समियोवह्निःसंग्रामश्च तिथंष्टगूथयूथप्रोथाः।तिजेर्जलोपः मिथोऽनलःकामश्च एष्टं गूथ
 म्विष्टा यूथंसमूहः प्रोथमस्त्रीतुङ्गास्येप्रोथः प्रस्थितउच्यते स्फायितञ्चिवञ्चिशकिषिपिस्तुदिसृफितपिदपिवंद्युद्विष्विति
 वृत्सजिनोपदिमदिमुदिसिदिच्छिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्विसिवा शिशोऽहसिसिधिशुभिभ्योरक् द्वात्रिंशद्भोरकुस्मा
 त् वलियलोपः स्फारम् न्यंकादित्वात्कुलम्-तुक्रं वक्रं शक्रः क्षिप्रं क्षुद्रः सप्रश्चन्द्रः तृप्रःपुरोडाशः दृप्रःवलवान् वन्द्रःपूजकः
 उन्दी उद्रोजलचरः श्वित्रंकुम्भःवृत्रोरिपौध्वनेध्वांतेशेलेचक्रेचदानवे अजेर्वीवीरः नीरम् पद्रोग्रामः मद्रोहर्षःदेशभेदश्च मुद्राप्रत्य
 यकारिणी स्विद्रोरोगोदरिद्रश्च छिद्रं भिद्रं वज्रम् मन्द्रः चन्द्रः पचाद्यचिचन्दोपि हिमांशुश्चन्द्रमाश्चन्द्रःशशीचन्दोहिसद्यु
 तिः दहोऽग्निः दस्त्रःस्वर्धेयः दभ्रःसमुद्रःस्वल्पञ्च वसेःसम्प्रसारणो नरपरस्यपिस्तुजिस्तृशिस्तृहिसवनादीनाम् रफपरस्यसका
 रस्य सृण्यादीनांसवनादीनाञ्चमूर्द्धन्योनस्यात् पूर्वपदादितिप्राप्ःप्रतिषिध्यतइतिवृत्तिर्भूयोभिप्राया तेनशासिवसीतिप्राप्तमपि
 न उल्लोरश्मिः उल्लागीः वाश्रोदिवसः वाश्रमन्दिर्मर्शोऽग्निःजगारः हस्तोमूर्खः सिध्रःसाधुः शुभ्रम् मुसेरक् मुस्तं वाहुलकात् अ
 स्यानीलीसूक्ष्मलयोःस्त्रियो सिकृथोभक्तपुलाकेनामधूच्छिष्टेनपुंसकमिति मेदिनी-॥ ॐ ॥ अर्तेः ऋगतौद्रोषवाचस्ते निर्ऋथंसंचत्तामितिमेनेनिर्ऋथोहिंसेतिवेदभा
 ष्यम्-निशीथ शीङ् स्वप्नेनिपूर्वः पायानेगोपूर्वः पुमास्थेतीत्वम्-गाङ्गतौ अवपूर्वस्यधातोः इत्त्वम्-निशीथस्तुप्रमानर्दरात्रेस्याद्रात्रिमात्रकेइतिमेदिनी-प्रतिसंचा

क.
सि. कौ.
ये. त.
५२

रुमध्वरमिति मन्त्रेणोपीथः सोमयानमिति वेदभाष्यम्. तीर्थमिति नृत्तिकारः गश्चोदि उपपदे गैशब्दे इत्यस्मात्तथ कूसमि. इत्तागतावस्मात्समि उपपदेथ क.
समिधेशब्दः संग्रामपर्यायेषु वैदिकनिघण्टे पठितः. अये जात इति मन्त्रे समिधाः. युद्धानीति वेदभाष्ये. तच्च युक्तमेव. सम्यगेति जयार्थमेतरेति सुत्यतेः. संपूर्वः।
स्येतां किन्नाद्यनस्यलोकेषु युद्धार्थत्वदर्शनाच्च. उक्तं ह्यमरेण समित्याजिसमितुध इति. मिथ्येष्टः तिजनिशाने. एषु सेचने गुपरीषोत्सर्गेषु मिश्रणोपुद्गतौ.
एतेथ कूप्रसयानानि पास्यन्ते. एष्टुचरमंतनोरित्यमरः. एष्टुचस्मन्निपिदेहस्यावयवान्तरे इति मेदिनी. स्तोत्रविशेषेपि एष्टु. एष्टुस्तुवत इत्यादौ तथा निर्णो।
मातः गृष्ममिति. निपातनाद्दीर्घः एवं पूथेपि पूथंतिर्यक् मूहेपि वृन्दमात्रेपि भाषितमिति विश्वः.

पूथं तदग्रसरगर्वितकृष्णसारमिति रघुः प्रोथमिति. निपातनाद्गुहाः प्रोथोः स्त्री हयघो
रायां नाकस्यामंधगे निधिति मेदिनी. स्फायितं चि. स्फायो वृद्धौ तच्चुसंकोचने. वच्चुप्रलम्भने शक्नु शक्तौ सिप प्रेरणे. सुदिस्सं पेषणे सुप्रगतौ तृप प्रो।
राने. द्यमहर्षमोचनयोः वदि अभिवादनस्तुत्योः उन्दीक्षेदने श्वितावर्णे वृत्तवर्तने. अजगति संपणयोः णोञ् प्रापणे. पदगतौ. मदीहर्षमुदहर्षे विददेये.
चिदिस्सं धीकरणे भिदिस् विदारणे. मदिस्तुतौ. चदि आह्लादने. दहभस्मीकारणोद सुउपक्षेपे दम्भुदम्भने वसनिवासे वा शब्दे. शीङ्. स्वप्ने. हसे हसनेषि
धगत्याम्. शुभदोप्रो. द्वात्रिंशत् इति. दशपाद्यानुत्रयस्त्रिंशत्. उक्ताः दम्भिवह्निस्सीति पठित्वा वह प्रापणे. ऊहः अनङ्गानि सुदाहरणात्. माधुबोप्येवम्।
स्फारमिति. नेड् शिक्तोति नेड् वलियलोपः स्फारः स्यात्सुसिविकटे करकादेश्च बुद्धे इति मेदिनी. तक्रां ह्युदश्चिन्मथितं पादां बुद्धौ बुनिर्जलमित्यमरः. वक्रः स्या
ज्जटिले कूरु. अश्वे देशे नैश्वरे इति विश्वः. शक्रः पुमान् देवराजे कुटजार्जुनभूरुहो दिहि मेदिनी. सुद्रः स्यादधमकूरकृपणा ल्येषु वाच्यवदिति मेदिनी. तप्रः पुरो।
डाश इति. नत प्रापणे च समिति मन्त्रे वेदभाष्यकारैरित्यं व्याख्यातं प्रकृतसूत्रे उज्वलदत्तादिभिश्च दशपादौ कृतौ तु तप्रमाज्यं काष्ठं चैत्युक्तम्. तप्रदुः स्वमिति. सुब्धा
तुष्टौ माधवः. हिंमो. अदि हिमद्युतिरित्यन्तं शब्दार्णवः. दस्यति रोगान् सिपतीति दस्त्रः. दस्त्रः स्वरेऽश्विनो सुते इति मेदिनी. दस्त्रः स्वरे चाश्विनयोरिति विश्वः. एम.
शासिवसीति. प्राप्तमपि नैति. अविन्द उल्लिया इति मन्त्रे यत्त्वाभावः. सिद्धः माधवस्तु वृत्तिग्रन्थानुरोधेन बाहुलकादिह वत्त्वेनैति व्याचष्ट. उल्लोच्य. ५२

चुकिरणेउल्लङ्घयुपचित्रयोरितिमेदिनी-माहेपीसौरभेपीगौरुस्वामाताचशृङ्गिणीत्यमरः-वाश्रोनादिवसेक्लीवंमन्दिरेचचतः पथेइतिमेदिनी-वाश्रोत्सभपक्षिलोरिति
 केचित्-मध्वेननुवाश्रेवविद्युन्मिमातीतिमन्त्रेशब्दयुक्ताप्रस्तुतस्तनाधेनुर्वीश्रेति-व्याख्यातम् शुभ्रंस्यादभ्रकेक्लीवमुदीप्रशुक्लयोस्त्रिभित्तिमेदिनी-मुसुमि
 ति-मुसुखण्डने॥ ॥ चकिञ्चकतप्रौरमक्रीडायाम्-चुक्रस्त्वस्त्ववेतसे-चुक्तीचाङ्गेरिकापांस्याहृष्टास्त्वचुक्रमिष्यतइतिविश्वः-वौकसेः कस्मात्तौविष्क
 दस्माद्रकस्यादुत्तंचोपधायाः-अमि-अमगत्यादिषुतमुकाक्षायाम्-आभ्यारकस्यादुपधायादोर्ध्वश्चनिन्देः णिदिकृत्तायाम्-अर्देः-अर्दगत्तौ-आर्दीनश्च
 देस्यास्त्रिभित्तिनेःमिधेयवदितिमेदिनी-शुचेः-शुचशोके-अस्माद्रकदश्चानादेशः-धातोर्दोर्ध्वश्चशूद्रोवृषलः-अहर्हरेत्वाशूद्रेतिश्रुतौरूढेर्वाधायोगावपु
 रस्कृतः-तथाचोत्तरतन्त्रेभगवताव्यासेनसूत्रितं-शूद्रस्यतदनादरप्रवणादिनि-दुर्षणोऽण्गतावित्यस्मादुरूपपदेरकस्याहृतोर्लोपश्च-रेतिरेफस्यलोपेद्र-

चकिरणोरुचोपधायाः-चुक्रमस्त्वद्रव्यम्-रुमोरुणाः-वौकसेः-विकुलश्चन्द्रः-अमितम्योर्दोर्ध्वश्च-आम्रम्-ताम्रम्-निन्देर्नलोपश्च
 निद्रा-अर्देर्दोर्ध्वश्च-आर्द्र-शुचेर्देशश्च-शूद्रः-दुर्गणोलोपश्च-दुःस्वेनेयतेप्राप्यतइतिद्वारम्-कृतेः-कृच-कृच्छ-कूरः-रोदेर्गिलुक्॥
 रोदयतीतिरुद्रः-बहुलमन्यत्रापिसंज्ञाछन्दसोः-गिलुमित्येव-वानिपर्णशुषोवातास्ततः-पर्णमुचोपरं॥ ॥ लोपइतिदीर्घः-कृतेः-कृतीच्छेद
 नइत्यस्माद्रकस्याच्छकृत्स्येतावादेशौचस्तः-कृत्स्वन्स्यादेशः-कृत्स्वनेकालत्वात्सर्वस्यादेशः-कृच्छमाख्यातमाभीलेपापसंतापनादिनोरिति-विश्वमेदि-
 नौस्यात्कष्टं-कृच्छमाभीलमित्यमरः-कूरलुकुटिलेघोरेनृशंसेचाभिधेयन्नदिति-विश्वः-नृशंसोघातुकः-कूरः-पापोधूर्तस्तुवच्चकइत्यमरः-रोदेः-रुदिर-अश्रुवि
 मोचने-रायनादस्माद्रकणे-श्रुलुकुणे-रनिटीतिलोपेतुपुगनेतिगुणाः-स्यादितिगिलुक्केलुकम्-रोदयतीतिरुद्रइति-नन्वेवंसोरोदीद्यदोदी-नद्रुद्रस्यरुद्र
 त्वमितिश्रुत्यासहविरोधोऽत्रस्यादितिचेत्-अत्राहुः-कर्तरि-कृदिति-सूत्रानुरोधेनशम्भुरित्यत्रसंभावयतीत्यन्तर्भावितरण्यार्थतायथास्वीक्रियते-तथा-अरो
 दीदित्यत्राप्यन्तर्भावितरण्यार्थतायांस्वीकृतायांरोदनं-कारितवानित्यर्थलाभान्नास्तिश्रुतिविरोधः-नचदेवैरग्नौवामंवसुस्थापितंतचधनं-देवैर्याचितंमैदग्नि

क
शे
ये
त
५३

सुरोदनं कृतकानि सौरोरीदित्यादिश्रुत्यर्थादिहान्तर्मावितरणार्थकल्पनं न सम्भवतीति श्रुतिविरोधस्तु परिहार्य एवेति वाच्यम् देवैः स्थापितं वा मन्वसु देवेभ्योऽ
पि नानदत्तं देवा एव रोदनं कृतवन्तः अपि तु दीपमदत्तारोदनं कारितवानित्यर्थकल्पनायाः सम्भवात् अथवा अग्नौ प्रयुज्यमानरुद्रशब्दस्य रोदितोति रुद्र इति
त्यर्थे कल्पनायां बाधकाभावात् श्रुतिविरोधोऽत्र नास्ति वेति अन्यत्रासीति धात्वेन एतस्य यान्तरेपि क्लृप्तित्यर्थः संज्ञायामुदाहरणं तु हयतिवर्द्धयति प्रजाः ब्रह्मा
शं सुखं भावयति शम्भुरित्यादि क्लृप्तं सितुष्टुधुष्टौ वर्द्धन्तु त्वासुष्टुतपः वर्द्धयन्तित्यर्थः यदमाजजानजनी प्रादुर्भावेति रि रूपम् जनयामासेत्यर्थः इहणल्लिपरतः
अत उपधाया इति वृद्धिर्भवत्येव जनिवध्योश्चेति निषेधस्य चिराजिति रिणितिकिति च स्वीकारात् न च णि लोपे सति प्रत्ययान्तत्वात् कासपस यादिसाम् स्या
दिति वाच्यम् अमन्त्र इति पर्युदासादामो प्रसक्तेः कास्यनेकाच इति वार्तिकेन तु आम् शंकादृगापास्तैव लिटि णि लोपे सत्यनेकात्वाभावात् ननु णलिणोरिति

जोरीच जोरोऽणुः ज्यश्चेत्येके सुसूधागृधिभ्यः क्रन् सुरः सूरः धीरः गृहः ॥ ६ ६ ६ ६ ६ ६ ६ ६ ॥

स्य निडासवार्द्धधातुके णि लोपे जजानेति रूपं सिद्धमिति किमनेन लुक्पुदाहरणेनेति चेन्नैवम् णिलोपे सति जनी नृषु क्रसुंजोऽमनाश्चेति णोमित्ते मितं ह्रस्वः स्यात्
प्रत्ययस्य णान्यायेन णि पस्त्वसंभवात् ततश्च जजनेति स्मृत्तुकि सति तु प्रत्ययलक्षणान्यायो न प्रवर्तत इति मित्वाभावादिति सिध्यति वाहुलकादसंज्ञा क्लृप्तस्य
रपि क्वचिद्वतीत्याशयेनोदाहरति वानीत्यादि पराणि शेषयनीति पर्णेषु षः पराणि मोचयनीति पर्णेषु च ॥ ॥ ॥ जोरीच जुगतौ सौत्र अस्माद्रक्
रश्चानादेशः जीरः खड्गे वणिग्द्रव्ये इति विश्वः जीरस्तु जरणो खड्गे इति मेदिनी ज्यश्चेति ज्यावयो हानौ अस्माद्रक् प्रहिज्येति संप्रसारणं पूर्वरूपम् हल
इति दीर्घः एके इति सुत्या इत्यर्थः तथा च न धातुलोप इति सूत्रे जीवेरदानुरित्यस्य प्रत्याख्यानार्थेनैतज्जिवेरूपं किंतुराज्यः संप्रसारणमिति भाष्ये उक्तम् ॥

सुसूधाषु त्र्यम्भिषे वेष्टुः प्राणिगर्भविमोचने दुधाज्धारणादौ गृधु अभिकांक्षायां सुराचषकमद्यो पुल्लिङ्गः स्त्रिदिवेशे स्यादिति मे
दिनी सुरोदेवे सुरा मद्ये चषके पि सुरा क्वचिदिति विश्वः सुवति प्रेरयति कर्मणि लोको मिति सूरः सूर्यः सूरसूर्यार्यमादित्या इत्यमरः धीरे धैर्यान्विते स्वेरे बुधे स्त्री वा

राम
५३

लुक्कुं मे स्त्रियांश्रवणतुल्यायामिति मेदिनी- गृध्रः स्वगान्तेषु सिवाच्यलिङ्गोऽथ लुब्धके इति ॥ ३३ ॥ अस्मिन् च । अगत्तौ पित्रवन्धने चित्रचयने- इमिजप्रसेध-
 मो एभ्यः कर्त्तृण्यदीर्घत्वञ्च शूरः स्यादयादवे भटे इति मेदिनी- शूरश्चाह भटे सूर्ये इति विश्वहेमचन्द्रौ सौरोर्कहलयोः पुंसि चोरी किल्यान् पुंसकगोस्तनेव स्त्रिभे-
 दे चोरेकलेखने भेदयोरिति मेदिनी- चौरन्तु गोस्तनेव स्त्रे चूडायां सोमकेपि च- चोरी कृच्छाटिका मिल्योरिति विश्वः- आविभ्यः त्रिभ्यो दीप्तौ- विप्रवोद- स्मात्-
 कन्- अनदितामिति नलोपः वीधन्तु विमलात्मकमिति विशेष्यनिघ्नोऽमरः- वृधि वृधुवृद्धौ डवप् वीजसन्ताने वप्रः पितरि केसरे वप्रः प्राकारोधसुरि-

अस्मिन् च मोनान्दीर्घश्च अः सौत्रः शूरः सौरं चौरम् मोरः समुद्रः वाविभ्यः वीधन्तु विमलम् वृधिवपिभ्यां रन् वध्ने चर्म वप्रः प्राका-
 रः ऋज्रेन्द्राग्रवज्रविप्रकुत्रचुव्रसुरसुरभद्राग्रभेरभेलशुक्रशुक्लगौरवन्नेरामालाः रन्नाऊनविंशतिः निपातनादुणाभावः ऋ-
 ज्ञानायकः इदिन्द्रः अङ्गे- नलोपः अग्रं वज्रोऽस्त्री हीरकेपवौ डवप् उपधाया इत्वम् विप्रः कुम्बिचुम्बोर्नलोपः कुत्रमरणं च-
 त्रं मुखम् सुरविलेखने रेफलोपः अगुणाः सुरः सुरच्छेदने रलोपो गुणाभावश्च सुरः भन्देर्नलोपः भद्रं उच समवाये च स्यगः
 उग्रः जिभीं भेरी यक्षेलः भेलोजलतराणाद्रव्यम् शुचेश्चस्यकः शुक्रः यक्षेलः शुक्लः गुड्- वृद्धिः गौरोरुहोसितेपीते वनसम्भतौ ।
 चन्द्रो विभागी इणो गुणाभावः इणमद्ये च वारिणि मामाने माला ॥ ९९ तिधरणि रन्निदेवौ वप्रः स्ताते पुमानस्त्रीवेणुक्षेत्रे च पेतेते इति मेदिनी-

ऋज्रेन्द्राग्र ऋजुगतिस्थानादिषु इदिपरमैश्वर्ये- अगिगतौ- वजगतौ- डवप् वीजसन्ताने- कुविआच्छादने- चुविवक्तसंयोगे- भदिकल्याणे- शुचशोके- गुड्-
 अव्यक्तेशब्दे- इण- गतौ- नायक इति- ऋज्राश्वः प्रतिभिरम्बरीष इति मन्त्रे ऋज्रागति मन्तोऽश्वायस्य स ऋज्राश्व इति वेदभाष्यम्- इन्द्रः शचीपता वन्नरा-
 तन्यादिसयोग्योरिति विश्वः- अग्रं पुरस्तादुपरि परिमाणे पलस्य च- आलं वने समूहे च प्रान्ते स्यात्पुन पुंसकम्- अधिके च प्रधाने च प्रथमे च्युभिधेयव-
 दिति मेदिनी सुरोलो मच्छेदकः सुरः स्याच्छेदनद्रव्ये को किलाक्षे च गो सुरे इति विश्वमेदिन्यौ सुरः कोलदलेशफे इति मेदिनी- भद्रः शिवे रंजरी देवमेक-

क.
सि. कौ.
टी. न.
५४

कदम्बके-करिजातिविशेषेनालीवंमंगलमुक्तयोरिति च उग्रः शृङ्गसुतेष्वत्राद्भुतेषु सि त्रिभुक्तये-स्त्रीवज्रास्तुद्रयोरिति मेदिनी-भेरीतिगौरादित्वान्डीष-भेरिस्त्रीदुं।
दभिः पुमानित्यमरः भेलः स्रवे भीलके च निर्वुद्धिमुनिभेदयोरिति विश्वः भेलः स्रवे मणौ पुंसि भीरावज्ञे च वाच्यवदिति-शुक्रः स्याद्गार्गवे ज्येष्ठमासे वैश्वानरे पु
मान्-रेतोश्चिरुग्भिदोः स्त्रीवंशुक्तौषे गानरे सितेन पुंसकन्तु रजते इति च-मौरः योते रुशे त्वेति विश्वेऽप्यभिधेयवत्-नाश्वेतसर्षपे चन्द्रे नद्योः पद्मकेसरे-
गौरीत्वसंजातरजः कन्याशंकरभार्ययोः रोचने रजनीपिङ्गा प्रियंगुवसुधासुचः-आयगायाविशेषेपि-यादसां पतियोषितीति च मेदिनी नदीभेदे च गौरी स्यात्-
वरुणस्य च योषितीति विश्वः-अष्टवर्षा तु यादताश्रुतशीलसमन्विते-सागौरी तत्सुतो यस्य स गौरः परिकीर्तित इति ब्रह्माण्डपुराणे-एतेन गौरः शुच्याचा
रउत्सादिभाष्यव्याख्यातम्-इराभूवाकसुरापीत्यादित्यमरः मालेति-प्रत्ययरेफस्य लत्वम्-मालंक्षेत्रस्त्रियां पक्षास्तजोजात्यन्तरे पुमानिति मेदिनी-मा
समिकसउकन् कसगतौ सम्पक्कसन्ति पलायने जना अस्मादिति सङ्कु-सुकोदुर्जनः-अस्थिरश्च पचिनशोर्मुकन् कनुमौ च प
चेः कः पाकु कः सूपकारः नशेर्नुम् नंशुकः भियः कुकन् भीरुकः कुन् शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि सजकः इक्षुकुट्टकः चरकः चष
भक्षणे चषकः शुनकः भषकः रमैरश्चलोवा रमकौ बिलासी लमकः-एतं क्षेत्रे जिने मालो माला पुष्पादिह मनीति विश्वः मालमुन्नतभूतलमित्यु
त्पलः क्षेत्रमारुह्य मालमिति मेघदूतः मणिपूर्वो यमर्थान्तरे रूढः मणिमाला स्मृता हारे स्त्रीणां दन्त हतान्तरे इति विश्वः ॥ ॐ ॥ समिकस संकसुकोः स्थिर इति
विशेष्यनिघ्नेऽमरः पचिनशोः इपे च ष्याकेणश-अदर्शने आभ्यां कन् प्रत्ययः स्यात्-णकारो वृद्धार्थः अनयो र्यथा क्रमं कादेशनुमागमौ च भवतः भिन्नः
त्रिभीमये-भीरुकः कातरः वस्तो भीरुकभीलुकावित्यमरः कुन् शिल्पिन्यभिधेये संज्ञायोग्यमानाया च कुन् स्यादेष्टुर्लस्यनिरुपपदस्य च-अपिशब्दात्सोया
पदस्य पञ्चम्यर्थे षष्ठीयद्वा-अर्थद्वारकसम्बन्धे षष्ठी-प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः क्रियाकारकभावात्-एवञ्च निरुपपदप्रकृत्यर्थे निरूपितकर्तृकारके कुन् नित्या
चर्थः फलितः शिल्पिनितावत्-रंजरागे-रजको धावकेशु के इति विश्वः रजकौ धावकशुकाविति हेमचन्द्रः कुट्टच्छेदने-इक्षुकुट्टयति गौडिकः चरगति भे

राम-
५४

संज्ञायाः संज्ञायामनुचयकोऽस्तीति नानात्रयम् शुनगतौ भवभर्त्सने शुनकः भवकः श्चालमकर इति ऋषिविशेषः ॥ ३० ॥ जहाते ओहाकृत्यागे धो धमच ध्याशब्दा
 मिसंयोगयोः कुहको दाम्भिकः कृतकमिति कृती छेदने कृषेः कृषविलेखने अस्मात्कुनकार्यकः कृषीवलः कृषकः स एव कृषः कृषुंसि फाले स्यात् कार्यके त्वमि
 धेयवदिति मेदिनी उदकं च उदीक्षेदने अस्मात्कुन ननु कुनशिल्पीत्यादिनागतार्थमित्याशङ्क्यामाह प्रपञ्चा धर्ममिति दृष्टि कृषोः ओत्रश्च छेदने कृषवि
 लेखने प्राडिपण्यवहारे कृषिषेति दण्डकोर्हि सार्थकः मुषे मुषस्तेये अस्मात्कि कन् धातोर्दीर्घश्च स्यमेस्य मुशब्दे क्रियः डुक्तीज्द्रव्यविनिमये आडि

जहातेर्हच ॥ जहकस्यागी कालश्च धो धमच ॥ धमकः कर्मकारः हनो वृध्वा वधकः बहुलमन्यत्रापि कुहविस्मापने कुहकः कृ
 तर्कः कृषेर्हृष्टिश्चोदीचाम् ॥ कार्यकः कृषकः उदकञ्च प्रपञ्चार्यमावृश्चि कृष्योः किकन् ॥ वृश्चिकः कृषिकः प्राडिपणिकः प्राप
 णिकः पण्यविक्रयी प्राक्रषिकः परदारोपजीवी ॥ मुषेर्दीर्घश्च ॥ मूषिक आखुः स्यमे सम्प्रसारणञ्च ॥ चादीर्घः सीमिको वृक्षभेदः कि
 यदकना क्रयिकः केता आडिपणियनियतिस्वनिभ्यः ॥ आपणिकः आपनिकः रन्नीलः किरातश्च आपतिकः श्येनो देवायतनश्च आ
 खनिको मूषिको वराहश्च श्यास्यात्तत्र विभ्यर्नच ॥ श्येनः स्तेनः हरिणः अविनो ध्वर्युः वृजेः किञ्च वृजिनम् अजेरजचवीभाव
 वाघनार्थी अजिनो बहुलमन्यत्रापि कठिनो नलिनो मलिनो कुण्डिनो घृते यत्परुषिदिनम् दिवसोपिदिनम् ॥

पणिः पण्यवहारे सुतौ चपनच पल्लगतौ खनु अवधारणे एभ्य आडि उपपदेरकनस्यात् आपणिक इति नत्वत्रैव प्रपूर्वे आडि प्रापणिक इति सिद्धौ आडिपणी
 तत्रपणिग्रहणं प्रपञ्चार्यमित्युज्ज्वलदत्तः उपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थं नुमनोरमायां आपणिक शब्दोयं लिङ्गं स्वरेण द्युदाते आपणेन व्यवहरतीत्यर्थं कृतुर्कृतस्व
 नोदत्तः श्यास्या श्येङ्गतौ स्तेष्वशब्दसंघातयोः तत्रहरणे अवरक्षणदौ श्येनः पत्रिणि पाण्डुरे इति मेदिनी स्तेनश्चोरः स्तेनचौर्ये इति चौरादिकात् च चित्तुस्तेन
 निनिर्यकारोपि केचित्तु स्तापूनां पतये नम इत्यादिप्रयोगोपष्टम्भे न निर्यकारस्याविष्टे धातोर्मा धवादिभिर्भोदिषु स्वीकृतत्वात्पुनस्तत्रैपिष्टे धातुमेव पठन्तः स्तेनशब्दो

॥ ३० ॥ जहाते ओहाकृत्यागे धो धमच ध्याशब्दा मिसंयोगयोः कुहको दाम्भिकः कृतकमिति कृती छेदने कृषेः कृषविलेखने अस्मात्कुनकार्यकः कृषीवलः कृषकः स एव कृषः कृषुंसि फाले स्यात् कार्यके त्वमि धेयवदिति मेदिनी उदकं च उदीक्षेदने अस्मात्कुन ननु कुनशिल्पीत्यादिनागतार्थमित्याशङ्क्यामाह प्रपञ्चा धर्ममिति दृष्टि कृषोः ओत्रश्च छेदने कृषविलेखने प्राडिपण्यवहारे कृषिषेति दण्डकोर्हि सार्थकः मुषे मुषस्तेये अस्मात्कि कन् धातोर्दीर्घश्च स्यमेस्य मुशब्दे क्रियः डुक्तीज्द्रव्यविनिमये आडि

हरिणं हरितायां च नारीभिर्दत्तमेदयोः सुवर्णप्रतिमायाञ्चेति मेदिनी रुजः रुजीवर्जने वृजिनं यापम् वृजिनं कल्मषेक्षी वं केशेनाकुटिलेऽन्यवदिति मेदिनी अजिः अजगति स्तेयपण्योरस्मादिनच अजेरजादेशविधानं व्यर्थमित्यत आह वाभाववाधनार्थमिति अजिनं चर्मकृत्तिः स्त्रीरत्यमरः बहुलमन्यत्रापि अन्यस्मादपीत्यर्थः कठकञ्जजीवने नलगहने मलमलधारणे कुडिसहेदोऽवस्वएडने कठिनमपि निष्ठरे स्यात् सव्ये तु त्रिषु नपुंसकं स्थाल्याम् कठिनी घटिकायामपि कठिनी गुडशर्करायाञ्चेति मेदिनी मलिनं दूषितं कृष्णं तु मत्पानुयोषितीति मेदिनी कुण्डिनमिति नगरं कुण्डिनमण्डजो ययाविति श्रीहर्षः कुण्डिनः शृषिः यस्यायत्तं कौण्डिनः यत्तं रुषिपर्वणिदिने खण्डितं तद्देवानामिति तैत्तिरीयश्रुत्यर्थः ॥ ॐ ॥ द्रुदसिद्रुयतौ दसद्वौ द्रविणं नर्दयोर्विन्नेकाञ्चने च पराक्रमे रतिमे

द्रुदसिभ्यामिनुना ॥ द्रविणं दक्षिणः दक्षिणः अर्तः किदिच्चा ॥ द्रिणं शून्यं वेपितुल्यो ह्रस्वश्च ॥ विपिनं तुहिनम् तल्लिपुलिभ्याञ्च तल्लिने विरले स्तोके स्वच्छेपितुलिनत्रिषु पुलिने गवैरत उच्च गौरादित्वात् डीष् गुर्विणी गर्भिणी रुहेश्च रोहिणः महेरिनण्च चादिन नूमाहिनम् महिमं राज्यम् किञ्चिच्चिप्रच्छिन्निषुद्रुपुज्वादीर्घैः सम्प्रसारणञ्च ॥ वाक् प्राट् श्रीः स्ववत्पतो घृतादिकमिति सूः यज्ञोपकरणं दूर्हिरण्यं कटपूः कामरूपी कीटश्चाजरा काशे सरस्वत्यामिश्राभ्याञ्च वने स्त्रियां ॥ ९ दिनी दक्षिणे दक्षिणे द्रुतसरल

च्छन्दस्त्रिषु अंशमेत्रिषु यज्ञादिविधिरानेदिशि स्त्रियां मिति च दक्षिणः सरलो दारपरच्छन्दानुवृत्तिषु वाच्यवदक्षिणवाचियज्ञदानप्रतिष्ठयोरिति विश्वः अर्तः अगतौ अस्मादिनन कित्यान् रकारश्च धातोरपरत्वम् द्रिणं शून्यमूषरमित्यमरः द्रिणं नूषरे शून्येपीति मेदिनी वेपिद्रुवेष्टकम्यने तुहिरअर्दने आभ्यामिनन ह्रस्वश्च धातोः अट्परल्ये विपिनमित्यमरः तुहिनमिति लघूपधगुणे कृते ह्रस्वः तल्लि तले प्रतिष्ठापाम् पुलमहत्वे गर्वे गर्वमोचने अस्मादिनन अकारस्य उत रुहेश्च रुहबीजजन्मनि प्रादुर्भावे रोहिण इति प्रज्ञादित्वात् लोरीहिणश्चन्दनतरुः महेः महपूजायाम् कुतस्त्वमिन्द्रमाहिनः सन्निवि मन्त्रे माहिनी महनीयः पूजनीय इति वेदभाष्यम् किं पुचि वचपरिभाषणे प्रच्छन्तीप्सायाम् श्रिजसेवायाम् सुगतौ द्रुङ्गतौ प्रुङ्गतौ जुगतौ सौत्रे वागिति वचिस्वीतिसम्प्रसारणभावः पच्छन्तीति प्राट् ग्रहिज्येति सम्प्रसारणभावः च्छ्वोः शूडिति शः वञ्चेति वत्तं जश्च चैवै प्राशे प्राशः श्रीरिति रुदिका इति डीष् नभ

विहृत्प्रययोयदकुरदतिव्याख्यानात् रुदन्तं यदिकरा नमिति पक्षे तु यद्यपि डीवः प्राप्तिरस्ति तथापि कारग्रहणसामर्थ्येन केवलस्येकारस्य ग्रहणदिकरा नपक्षो
दुर्वल इत्याहुः दुर्घटस्तु जीवि श्रीमित्यपि रक्षितरच्छतीत्याह श्रीवेयरचनाशोभाभातीसारल-दुमेलस्यात्रिवर्गसंपत्तिविधोपकरणेषु च विभूतौ चमतौ चस्त्री
तिमेदिनी-नूराकाशे रत्नमिभूले सत्तमप्रिमेदिनी-॥ ३॥ आप्रोतेः आप्रव्यामौ अस्मात्किपधातोर्हस्वश्च आप्रस्वी भूमिना चरित्यमरः परो ब्रजगतौ हुवः हुस्व
नदनयोरस्मात्किपधातोर्हस्वश्च श्लवद्वावाट्तिर्वचनम्-सुवः कः सुवो यज्ञपात्रविशेषः अये सुवोभिजिहर्ति सुवेणोर्वणो जुहोतीत्यदौ प्रसिद्धः चिक सुव र
षयोगविभागउत्तरार्थः कश्चिदिति तेन सुक् सुचौ सुचरत्यादौ गुणेन तनुविस्तारे वदति संघातग्रहणं तदाह शब्दादेश इति-स्त्रियानुत्वगसुधरेत्यमरः म्स्नुदि

आप्रोतेर्हस्वश्च आपः अपः अद्रिः अद्र्यः परो ब्रजेष्वपदान्ते ॥ ब्रजेः किपरीषोसः पदान्ते तु षश्च परिच्छद् परिज्जौ हुवः सुवच्चा
जूहः सुवः कः सुवः चिक ॥ इकार उच्चारणार्थः कश्चिन्त्वा सुक् सुव सुचश्च संमृद्धिं ततो तेरनश्च कः ततो ते श्विक् प्रत्ययः अनोवशब्दा
देशश्चात्सकः ग्लानुदिभ्याल्लोः ग्लोः नोः चिरव्ययं डोरित्येव ग्लोक् करोति कमेजन्त इति सिद्धे नियमोर्थमिदम् उणादिप्रत्ययान्तः श्व
नोरेवेति रातेर्डः राः रायो रायः गमेर्डोः गौर्नादित्येव लीवर्हकिरणक्रतुभेदयोः स्त्री तु स्याद्दिशि भारत्याम्भूमौ च सुरभावयि नृस्त्रियोः
स्वर्गवज्रासुरशिमहग्वाणल्यो मसु वाहुलकात् युतेरपि डोः चोः स्त्री स्वर्गान्तरिहयोः भ्रमे श्वडूः भूः चाद्रमे अग्रे गूः ॥

स्निहर्षस्येणुदप्रेरणे ग्लोर्मगाहुः कलानिधिरित्यमरः स्त्रियां नौ सरणिसरीरिति च ग्लोक् करोतीति अल्लोः ग्लोः संपद्यते तथा करोतीत्यर्थः अव्ययत्वात्सुपो सुक्
नान्तरवेति तेन ग्लोर्नौ गौरित्यादीनां नाव्ययत्वमिति भावः रातेः रादाने रा इति रायो हलीत्यात्वम् राः स्मृतः यावके ती ह्यो राः पुंसि स्वर्णविज्ञेयोरिति मेदिनी-र
ली ह्येदहने रास्तु सुवर्णे जलदेधने इति हेमचन्द्रः गमेः गम्भगतौ गोतो णिनगोः केशवोक्तमाह गौर्नादित्यदत्यादिगोः स्वर्गे ह्यभेरस्मौ वज्रे च न्ने पुमान्भवे
त्-अर्जनेनेत्रदिग्वाणभूवाग्वारिषु गौर्मतेति हेमचन्द्रः युतेरपीति युत दीप्तौ चोतेने देवा अस्यामिति द्यौः भ्रमे श्वभ्रमुअनवस्थाने गम्भगतौ अग्रे गूः सैव कः ॥

क.
सि. को.
ये. न.
५६

दमेः दमु उपशमेडित्वाटित्वापेदोः दोषनस्येति श्रीहर्षप्रयोगात्पुंस्त्वम् ककुहोषणीरतिभाष्यप्रयोगान्पुंसकत्वम् दोर्दोषाचभुजोवाहुरिति धनं जयकोशा
स्त्रीलिङ्गेऽप्ययमित्यादि प्रागेव प्रपंचितम् पलेः पलव्यवहारे सुतौ च अमरकोशमाह नैगमरत्यादिवशः वशकानौ अस्मादिजिः कित्स्यात् ग्रहिज्येति स
प्रसारणम् भृजः भृज्भरणे अस्मादिजिः कित्स्यात् धातोरुकारान्तादेशश्च जसि जसुमोक्षणे वहमर्षणे जसुरपेक्षयेपिप्युर्गामिति मन्त्रे जसुरपेक्षयेति
भीचापमाने जसुरि नश्ये नमित्यत्र जसुरि सुधितं श्येनेन श्येनपक्षिणमिवेति उतस्य वाजीसहुरिर्ज्ञातेति मन्त्रे सहुरिस्सहनशील इति च वेदभाष्यम् सु
पुषुज् अभिषवे युमिश्रणे रुशब्दे वृत्रवरणे सवने त्वध्वरे स्नाने सोमनिर्दलेनेपि चेति मेदिनी यवनो म्लच्छविशेषः रवणः शब्देनेस्वरे इति च मेदिनी रवणः
कोकिल इत्येके वरणे वृक्षभेदः दायितु वरणे नदी वरणे सिक्तशक्येपि प्राकारे वरणं वृताविति विश्वः वरुणे वरणसेतुसिक्तशक्यः कुमारक इत्यमरः

दमेर्दोसिः ॥ दोः दोषौ पलेरिज्यादेश्च वः वणिकः स्वार्थः ॥ नैगमो वाणिजो वणिकः वशः कित् ॥ अशिगमौ घृतेपि चा भृज उच्च ॥
भूरि कः भूमिः जसि स होरुरि न ॥ जसुरिर्वज्जं सहुरिरादित्यः पृथिवी चा सुयुरुच्चो युच्च ॥ सवने चन्द्रमाः यवनः रवणः कोकिलः
वरणः अशिरश्चा अश्रोतेर्युचस्यात् रणदेशश्च ॥ रशनाकोच्ची जिह्वा वाची तुदन्यसकारवान् ॥ ॥ अशेः अश्रू व्याप्तौ जिह्वा वाची त्विति

रस आस्तादनेचौरादिकः ततो नन्त्यादित्वात्पुः एयासंश्रयेति युज्वारसत्यास्वादयतीति रसना रसनं स्वदने ध्वनौ जिह्वायां नुनपुंसि स्याद्रास्त्रो योरसना
स्त्रियामिति मेदिनी कोची वाची तालव्यशकारवान् जिह्वा वाची दन्यसकारवानित्येवाव्यवस्था भूरि प्रयोगाभिप्रायेण तावस्तु तालव्यशकारवान्
शनाशब्देपि कोच्ची जिह्वायां च तथा दन्येसकारवान् रसनाशब्देप्यर्थद्वये बोध्यः तथि हि तालव्या अपि दन्याश्च शमेशब्दलिङ्गकः रशनायि च जिह्वायामिति
विश्वकोशाज्जिह्वायामुभयं साधु रसनं निःस्वने स्वादे रसना कोचि जिह्वोरित्यजयधरणि कोशाभ्यां कोच्चा मय्युभयं साधु एव चाशिरशे चेति सूत्रे अश्रून्वा
सौ अशभोजने रति धातुद्वयमपि ग्राह्यम् रस आस्तादने रसशब्दे रति धातुभ्यां तु बहुलमन्यत्रापीत्यनुपदमेव वक्ष्यमाणे युच्ते न सर्वत्रावयवार्थानुगमोपि स

उन्दे उन्दीकेदने अस्माद्युच ओदनं नस्त्रियां भक्तेऽवलायामोदनेस्त्रियामिति मेदिनी गमेः गम्यगतौ न भोनारि सं गगनमित्यमरः बहुलं स्यन् प्रसवरो रूचदी
सौ स्यन्दनं तु श्रुतौ नीरेति निशे नारथे स्त्रियामिति मेदिनी रोचना रक्त कङ्कारे गोपितवारयोषितो रोचनः कूटशाल्मल्यां पुंसि स्याद्रोचके विधित्वचदि आह्लादे च न
नमलयोद्भवचन्दनः कपिभेदे स्यात्तस्मै देतु चन्दनीति विश्वः चन्दनी तु नदी भेदे चन्दनो स्त्री मलयजे भद्रकाल्या न पुंसो मिति मेदिनी भद्रकाली ओषधिविशेष
भद्रकाली तु गन्धो ल्या कात्यायन्यामपि स्त्रियामिति मेदिनी असुक्ष्मे पणं असनं क्षेपणं क्लीवपुंसि स्याज्जीवकद्रुमे इति मेदिनी अतसा तस्य गमने राज पूर्वः राजा तनः
क्षीरिकायां प्रिया लेकिं शुके पिचेति विश्वमेदिन्यौ एवमन्येपि द्रष्टव्याः रज्जैः रजगगे लुटितु रंजनम् रंजनो रागजनने रंजनं रक्तचन्दने इति मेदिनी बाहुलकात्कयेर

उन्देर्नलोपश्च ओदनैः गमेर्गाश्च गमेर्युच् स्याद्रश्चादेशः गगनं बहुलमन्यत्रापि युच् स्यात् स्यन्दनः रोचना रज्जैः कपुन रंजनम् भूसू
धूम्रसजिभ्यश्चन्दसि भुवनं सुवन आदित्यः धुवनो वह्निः निधुवनं सुरतं भृञ्जनमम्बरीषं कृष्टृजिमन्दिनिधाजः क्युः किरणाः पु
रणाः समुद्रः दृजनमन्तरिक्षं मन्दनं स्तोत्रम् निधनं धृषेर्धियचसंज्ञायां धिषणो गुरुः धिषणाधीः वर्तमानेष्टषट् हन्महजगच्छ
तवत् अतिप्रत्ययान्ताः एषु सेचने गुणाभावः एषानि दृहत् महान् गमेर्ज्ञादेशः जगत् ॥ ९९ पिकुन् कृपोरोल इति प्राप्नलत्वाभावश्च

कृपणाः भूसू भूसत्तायां षूङ् प्राणिप्रसवे धूञ् कम्पने भ्रज्या के बहुलवचना झाषायामपि क्वचित् भुवनं विष्टपेपि स्यात्सलिले गगने जने इति मेदिनी वि
ष्टपं भुवनं जगदित्यमरः भृञ्जनमिति ग्रहिज्येति सम्प्रसारणम् सस्यजश्चेनदः दस्यश्चुत्वेनजः क्लीवैः म्वरीषं भ्राष्ट्रोनेत्यमरः कृष्टृकृविसेपेष्टृपालनादौ कृ
जीवर्जने मदिलुत्यादौ डुधाञ्धारणपोषणयोः निधनं स्यात्कुलेनाशे इति मेदिनी निधनं कुलनाशयोरिति हेमचन्द्रः धृषेः निधृषायागल्ये अस्मात्कु
धिषादेशश्च धातोः धिषणास्त्रिदशाचार्ये धिषणाधिपियोषितेति मेदिनी गीष्पतिर्धिषणो गुरुरित्यमरः वर्तमाने शतृवच्चेति तथाच उगिदचामिति नु
मिमहान् स्त्रियानृगितश्चेति डीपिमहतीत्यादिसिध्यतीति भावः ननु एषं महदादयः लरः शतृशानचाविति शतृप्रत्ययान्ता एव भवन्तु ततश्च वर्तमान इति

सि. कौ.
टी. त.
५७

शतवच्चैतिचनकर्त्तव्यमिति महदेवसाधवमिति चेदत्राहुः शतप्रत्ययान्तत्वे तु कर्त्तरि शिविति शप्प्रत्यये महतीत्यादावाच्चीनघोरिति नुम् स्यान्महानित्यादौ तु तास्यनुदात्ते
 न्दिदुपदेशादितिलसार्वधातुकस्वरः स्यादिति प्रत्ययान्तत्वे तु तस्यातिप्रत्ययस्यार्द्धधातुकत्वाभ्युपगमेन शवभावान्नोक्तदोष इत्याशयेनातिप्रत्ययान्तत्वेन निपात
 ने स्वीकृतमिति दृढदृष्टौ महपूजयाम् गम्लगताम् एषन्तीति विन्दुवाची एषच्छब्देन पुंसकमिति ध्वननाय बहुक्वनमुदाहृतम् एषन्मृगेषु मान् विन्ये मृगप्रो
 एषतोपिना अनयोश्च त्रिषु श्वेतविन्दुयक्तेषु भाविमाविति मेदिनी दृहतीक्षुद्रवाक्तीकां कंटाकायां च वाचिव वारिधायां मद्दस्य च्छब्देन वसनभेदयो रिति वि
 श्वः शतवद्वावाडुगिदचामिति नुम् दृ हन्विपुलः महतीवस्त्रकीभेदेऽप्येतु स्यान्पुंसकम् तत्त्वभेदेऽप्युमान् श्रेष्ठे वाच्यवदिति मेदिनी महती नारदवीणा
 विश्वावसोऽसु दृहतीतुं वरोऽसु कलावती महती नारदस्य स्यात्सरस्वत्याऽसु कच्छपीति वै जयन्ती तत्र वायुवाचिनः पुस्त्रिङ्गस्य शतवद्वावाडुगित्वेन नुभिजगन्
 संश्रुत्पदे हन् एते निपात्यन्ते एथक्कारांशतवद्वावनिवृत्त्यर्थं सञ्चिनोतेः सुट् इकारलोपः सञ्चत् कुहकः तपच्छेत्तम् विपूर्वा
 द्धनेऽपिलोपः इतएच घेहत्गर्भोपघातिनी छन्दस्य सानच्श्चुजृभ्यां शवसानः पय्याः जरसानः पुरुषः ऋजिदृधिमन्दिसहिभ्यः
 कित् ऋज्जसानोमेघः दृधसानः पुरुषः मन्दसानो गिर्जौ वश्च सहसानो यज्ञो मयूरश्च ॥ ८९ जगन्नौ जगन्त इत्यादि भवति दृष्टिगमि जुहोते
 नां देवेति व्युत्पादितस्य तु नुमभावाज्जगत् जगतौ जगन्त इत्यादीति बोध्यम् ॥ ८९ ॥ संश्रुत् चित्रचयने तपःप्रेरणने हनहिंसागत्योः निपात्यन्त इति अति
 प्रत्ययान्ता इति शेषः निवृत्त्यर्थमिति एवञ्च संश्रुदित्यत्रे गिदचामिति नुम् शकैवनास्ति वेहदित्यत्र तृमि तश्चेति डीपुनेति भावः सञ्चिनोते रिति सुमूर्ति चञ्च
 लुं संपूर्वात्त्वयते संश्रुदित्याह च्छब्दमिति चन्द्रमा इत्यन्ये विहन्ति गर्भमिति वेहत् इतएवेति विशब्दसम्बन्धिः ऋज्जसानो एकार इत्यर्थः गौरित्यनुवृत्तौ
 वेहद्गर्भोपघातिनीत्यमरः छन्दसि श्रुगतां जृष्वयो हानौ पय्या इति प्रमन्मह इत्यादि मन्त्रद्वयोऽवसानशब्दोऽङ्गपरतया व्याख्यातः ऋजि ऋजिमर्जने
 दृधुदृष्टौ मदिसुत्यादौ षहमर्षणे एभ्योऽवसानच्क्वित्त्वात् ऋज्जसानोमेघ इति ऋजेरिति त्वानुम् इदित्वादेवनलोपाभावः एवञ्चायं मन्दिसही च त्रयोपि

राम.
५७

पूर्वसूत्रेष्वपह्निंशक्याः कित्वं नुबधधातावेवोपयुज्यते-उत्तरसूत्रेपिगुणग्रहणं सुत्यजम् ॥ ॐ ॥ अर्तेः सुदृच-वृधेः किदित्युक्तौ सर्वसामंजसादित्याहुः अंजसान-
 युक्तारुद्वेयः अस्मिन् यज्ञे मन्दसमावृषणवसुडत्यादिमंत्राणां भाष्ये तु यौगिकार्थ एव पुरस्कृतः अर्तेः अर्गतौ धातोर्गुणाः प्रत्ययस्य सुडागमः असाविषदशं
 सानापेति मंत्रस्य भाष्ये तु अर्शसानायशत्रूणां हिंसित्रे इति व्याख्यातम् समि- हृन्-लुतौ- अस्मात्स्यपपदे आनच युधि युधसंप्रहारे युधानोरियुः बुधिरवोध-
 ने बुधान आचार्यः दृशिरप्रसरो वाहेलका लूपे रप्यानच कृपाणाः स्वङ्गः कृपाणेन कथंकारं कृपणाः सहजं एषते परिष्ठादानसमये य स्वः कोशं विमुञ्चति
 हुच्छेः हुच्छे कौटिल्ये अस्मात्सन्नात आनचस्यात्स नोलुक् छलोपश्च युयोध्यस्माच्चुहुराणामेन इति मंत्रे जुहुराणौ कौटिल्यकौटिल्ये पापं युयोधि युयुक् कुहुर-

अर्तेर्गुणाः शुद्ध अर्शसानोग्निः सम्यानचलुवः संस्तवानोवाग्मी युधिषु धिदृशिभ्यं किच्च युधानः बुधानः दृशानो यो कपालकः
 हुच्छेः सनोलुक् छलोपश्च जुहुराणां अन्द्रमाः श्वितेर्दंश्च शिश्विदानः पुरण्यकर्मा तृनत्तचौ शंसि सदादिभ्यः संज्ञायै चानिदौ
 शंसेः सदादिभ्यश्चक्रमात्तृनत्तचौस्तः तौ चानिदौ शंस्तोता शंस्तरो शंस्तारः सदिः सौत्रो धानुः शकली करणो भक्षरो च अनुदा-
 तैतृ वृक्वेच सदानमिति मन्त्रात् उष्माशाम्बावेहतम्बासदनै इति ब्राह्मणाच्च सत्तास्यात्सारथौ द्वास्थे वैश्यायामपि शूद्रजे ॥

निभाष्यम् श्विते श्वितावर्ते अस्मात्सन्नादानच सन्यडोरिति हित्वम् सनोलुक् तकारस्य च दकारः किदित्यनुवृत्तेर्न गुणाः पुरण्यकर्मेति शिश्विदानो कृष्ण-
 कर्मा इति विशेष्यनिघ्ने अमरः अकृष्णं शुक्लम् निष्पापत्वात् शुद्धं कर्म यस्येत्यर्थः क्षीरस्वामिना तु प्रकृतसूत्रं विस्मृत्य श्विदिश्वेत्ये- अस्माद्वित्रटः कानजिति।
 आख्यातेतदसंगतम् कानचश्चान्दसत्वात् इदित्वेन नलोपानुयपत्तेश्चेति दिक् तृनत्तचौ शंसेति शंसस्तुतावस्मात्तृन- अप्लुन्निति सूत्रेन प्रा दिप्रहणं
 यमार्थमौणादिकत्तृनत्तजनानां चेदुपधादीर्घस्तर्हि न प्रा दीनामेवेत्युक्तम् तेनात्र दीर्घोनेत्युदाहरति शंस्तरो शंस्तार इति नित्वादाद्युदात्तः तथोच-
 ॥ ग्रावग्रामउत्तशंस्तसुविप्रः आदिशब्दाच्छसु अनुशिष्टौ शास्ति विनयति सत्वान् शास्ता बुद्धः शास्तारो शास्तारः शास्ता समन्तभद्रेनाशास्तेप-

सि-
धै-त-
५८

स्यवदिति प्रपूर्वस्यतुनशादिषुपाशदमन्नितिदीर्घः प्रशास्तारौ प्रशास्तारः सतांष्ट्राच्चवैश्यादौप्रतीहारे चासाख्याचितिमेदिनीकोशानुसारेणाह वैश्यायामिति
अमरंस्तुष्टानिपायांचश्रद्धेइत्याहणीनमापणे उत्सर्वः उनेताकृत्विग्मेदः ॥ ३३ ॥ बहुलमन्यत्रापि अन्यत्रापिधातोर्वहुलंनृत्तचौभवतः पूर्वसूत्रस्यादिप्र
वेनेवमताहनोत्यादेः मिहत्वात्पञ्चार्थमिदं सूत्रम् नमनेष्ट नशदयोदशतर्जन्तानिपात्यनो नमेति नजः प्रकृतिभावः दाल्लगतावित्यस्याच्छब्दलोपःणीत्र
प्रापणेत्विष्दीमौहृदनादनयोः पूजपवनेभ्राज्जदीमौ मामाने पारक्षणेदुहप्रपूरणे त्वष्टापमानदेवशिल्पितस्थे एदित्यभिधायीतिमेदिनीजायमातीत्यनर्भाकित

बहुलमन्यत्रापि मन् मन्ता हन् हन्ता इत्यादि नमनेष्टत्वष्टहोतृपोतृभ्रातृजामातृमातृपितृदहितृ नपतस्नेनन प्रापौत्रोदोहि
अथ नयतेःषुगुणाश्च नेष्टा त्विषेतिः त्वं त्वष्टा होता पोतृकृत्विग्मेदः भाजतेर्जलोपः भ्राता जायाम्मातिजामाता मानपू
जायानलोपः माता पातेरकारस्यइत्वं पिताइहेस्तृचइद्गुणाभावश्चइहितासावसेर्नृन् स्वसा यतेर्दृष्टिश्च याता भाय्यास्तुभ्रातृ
वर्गस्य यातरः स्युः परस्यरम् नञिचनेदः नमत्तदतिनान्दा इहवृद्धिर्नानुवर्ततइत्येके नानान्दातुस्वसायसुर्ननन्दान्दित्तेनैव
सेतिशब्दार्णवः दिवेर्नृः देवो देवरः स्वामिनोदेवदेवौ नयतेर्दिच्च ना नरौ नरः सव्येस्यश्चन्दसि अम्वाम्वेत्यत्रस्यास्थिर्नृः स्युणासु
पसंख्याने सव्येष्टासारथिः सव्येष्टरौ सव्येष्टरः अर्तिसृष्टधर्म्यम्यशपवितृभ्योनिः अष्टभ्योऽनिप्रत्ययः स्यात् अरिर्नृर्नृभिः
सरणिः धरणिः धमनिः अमनिर्गतिः अशनिः अवनिः तरणिः बाहुलकात्तरजनिः ॥ ३४ ॥

स्मात् अन् यणादेशः स्वसाभगिनीसावसेरितितुक्काचित्कः पा ४ः पतेः यतीप्रयत्ने नञिच दुनदिसमृद्धौ अस्मान्नप्युपपदेकृन् ननन्दतीति कृतायामपिमेव
मानतुष्यतेत्यर्थः उषाष्पूषाननाचमनन्दाचप्रकीर्तिनेतिद्विरूपकोशः दिवेः दिवुक्तीडाविजिगीषादौ देवेति भ्रातरीत्यनुवृत्तौ स्वामिनोदेवदेवरावित्यमरः नय
तिःणीत्र प्रापणे अस्मात् कृत्प्रत्ययः सचडित् डित्वाडित्लोपः स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पुरुषानराइत्यमरः सव्येष्टागतिनिवृत्तौ अस्मात्सव्यशब्देउपा

यदेतः सासत्रडिततसुरुषेकतीति सप्तम्याचलुक उपसंख्यानमिति षत्वस्येति शेषः अतिष्ठकगतौ सृगतौ धन्धारणे धमिः सौत्रः अमगतौ अशभोजने अवरस्य
 नृसुवकारस्योः अरविर्वदि मये नृपो निर्मथ्यदरुणीति मेदिनी सरणिः श्रेणि वर्तनोरिति दन्त्या दौरभसः सरणिः पत्तौ मार्गे स्त्रीति मेदिनी शृङ्गि सायांततोः तिप्रत्ययः ।
 शरणिः शिरोदेशरणिः पथि जायतपि निजलया द्यवजयः इमामपेशरणिमिति मंत्रेशरणिं हि संव्रतलोपरूपां मीमृषः समस्तेति वेदभाष्यम् धरणिर्ममिः धमनोति
 सहद्वित्यसिन्धु नुयोषितेति मेदिनी अमनिर्गतिः अश्वते भुज्यते राज्यमिन्द्रेणानयेति अशनिर्वज्रम् अशनिस्त्रीपुंसयोः एतच्चैलायां रबावपीति मेदिनी अब्रनिः य
 थिवी तरणिर्मुमौ पुंसि कुमारी नैकयोस्त्रियामिति मेदिनी कुमारी लताविशेषः तरणी रामतरणी कर्णिका चारुके सरासि हा कुमारी गंधाद्वेति ध्वन्यन्तरि घण्टः रज
 निरिति रजसमे अस्मादप्यनिः नलोपोपि बाहुलकात् छदिकारादिति डीष् रजनी रजनी नीलिनी रात्रिर्हरिद्राजतुका मुचेति मेदिनी ॥ ॐ ॥ आडि सुषशोषणे ॥

आडि शुषेः सन च्छन्दसि आशुशुषारिणिरिवातश्च कृषे रादेश्च चर्षणिर्जनः त्रदेर्मुद् अन्ननिरग्निः । इतेष्व बर्तनिः गोवर्द्धनस्तु चकारान्मुट् वर्तनिरित्याह क्षियेः किच्च क्षियणि रायुधं अर्चिश्चिह्नहृदि
 छदिभ्यइसिः अर्चिर्ज्वाला इदन्नोप्यय अग्नेर्भोजनौ अर्चयः शाचिर्दोषिः हविः सर्पिः इस्मन् इति ह्रस्वः छदिः पयस्य
 अस्मात्सन्ननासडि उपपदे अनिस्मात् कृषे रादेः कृषविलेखने चर्षणिर्जन इति वैदिकनिघण्टौ चर्षणिशब्द ॥ छदिर्वमनव्याधिः इदन्नोपि कृषे
 समनुष्पनामसुपागतः आमासश्चर्षणिधतइत्यादि मन्त्रेषु वेदभाष्य कारैस्तथैव व्याख्यातत्वाच्च उज्ज्वलदत्तेन तु आदेश्च धइति पठित्वा धर्षणिर्वचनीति व्याख्या
 तम् तदयुक्तम् तथा सति धुषेरित्येव सूत्रयेत् प्रागल्भ्यरूपावयवार्थानुगमीत् आदेश्च धइत्यंशस्य त्यागेन लाघवाच्च तस्मादादेश्च इति दशपा दीपाद्वेद्युक्त
 इत्याहुः अदेः अदमक्षणे अस्मादनिस्तस्य मुडागमश्च इतेष्व वृत्तवर्तने अस्मादप्यनिः वर्तनिरिति छदिकारादिति डीषितुवर्तनी सरणिः पठतिः पद्याचर्तयेकप
 दीप्तिचेत्यमः क्षियेः क्षियप्रेरणो क्षियणि रायुधमिति उतस्य च जीक्षियणिं तु रायतीति मन्त्रस्य वेदभाष्ये तु क्षियणिं क्षेपणमनुतरस्य नित्तरयनिगमुमिति व्याख्या

सु.
सि.कौ.
टी.त.
५८

अर्चि अर्चपूजायाम् शुचशकेहदाने सस्रगतौ कृदअपवारणेरापन्तः कृदवमने अर्चिरिति सान्तम् तमर्चिषास्फूर्जयति मन्त्रः नयनमिव सनिद्रं पुराते देवम
र्चिरिति माघः ज्वालाभासानेपुंस्यर्चिरिति नानार्थो सानेष्वमरः इदन्तोपि पिजन्तादर्वेस्वडीरिति भावः अर्चिर्हेति शिशुस्त्रियामित्यमरः रोचिः शोचिरुभेदे
दति सपिष्टतमः कृद्यतेऽन्याच्छदिः कृदिः स्त्रियामेवेति लिङ्गानुशासनसूत्रम् एवच्च पटले कृदिरित्यमरग्रन्थे पटलसाहचर्योच्छदिषः क्लीवतावदन्त उपेक्षाः कृ
द्यतीति कृदिश्चातिसारश्च हलच्चतानियस्यसनीतिविग्रहः ॥ ॥ ॥ वृहेः वृहिष्ठौ अस्मादिसिः कुशशुष्मणोरिति शुष्मानामअग्निः अग्निर्वैश्वानरो वह्निरित्य
पक्रम्यवर्हिः शुष्मो त्यमरेणोक्तत्वात् युतेः युतदीप्तौ ज्योतिरग्नौ दिवा करेपमान नपुंसकदृष्टौ स्यान्नक्षत्रप्रकाशयोरिति मेदिनी वसौ रुचदीप्रावस्मादसुशब्दे उ
द्वेर्नलोपश्च वर्हिर्नो कुशशुष्मणोः युतेरिसिन्नादेशश्च जः ज्योतिः वसौरुचैः संज्ञायां वसुरोचिर्यज्ञः भुवः कित् भुविः समुद्रः सहो
यश्च सधिरनङ्गान् पिवते स्थूक् पाथिश्चसुः समुद्रयोः जनेरुसिः जनुर्जननं मनेर्धश्चन्द्रसि मधुः अर्त्ति एवपि यजितनिधनित
पिभ्यो नित् अरुः परुर्ग्रेथिः वपुः यजुः तनुः तनुषीतन्धि धनुरस्त्रियां धनुर्वेशविशुद्धोपि निर्गुणः किङ्करीष्यति साज्जस्य उद
नस्य वारूय तपुः सूर्यो ग्निशशुष एतेरिञ्च आयुः आयुषी चक्षेः शिञ्च चक्षुः ॥ ९९ पपद्वर्गिण्यात्सञ्ज्ञायाम् बाहुल्यकाले वलादपि रो
चिश्शोचिरुभेदे इत्यमरः भुवः भवतेरिसिन्त्यात्सचकित् सहो षहमर्षणेऽस्मादिसिन्धश्चान्तादेशः पिवते पापाने अस्मादिसिन्धोऽतोऽप्युद्गाग
मः जनेः जनी प्रादुर्भावे मनेः मनश्च बोधनेऽस्मादुसिः स्याच्छन्दसिधकारश्चान्तादेशः मधुपवित्रद्रव्यम् अर्त्तिपृच्छगतौ दृपालनपूरणयोः डवपा
वीजसन्तानेयजदेवपूजादी तनुविसारे धनधान्येतपसन्तापे एभ्य उसिर्नित्यात् व्रणोस्त्रियामीर्ममरुः क्लीवे इत्यमरः ग्रन्थिर्नापर्वपरुषी इति त्ववपुः
क्लीवंतनौ शस्त्राकृतावपोतिमेदिनी शस्त्राकृतिः प्रशस्त्राकृतिरित्यर्थः यजुरिति यजुर्वेदः तनुः शरीरम् तनुषेतनुषेनङ्गमिति सुबन्धुः स्यात्तनुस्तनुषासा
धनुषाचधनुं विदुरिति हिरूपेषु विश्वः अथास्त्रियां धनुश्चापावित्यमरः धनुः प्रियालेनानस्त्रीराशिभेदेशरासने धनुर्धरे त्रिष्वितिसान्ते मेदिनी एतेः इण्गत्

सि.
५८

शित्वाहो कृतायामादेशः चक्षेः चक्षिङ् व्यक्त्याम्वाचि अस्मादसिः शिङ्गति शित्वात् व्याजादेशाभावः चक्षते रूपमनुभवस्यनेनेति चक्षः ॥ ३३ ॥
 मुहेः मुह्वैचित्येमुहः पुनः पुनः शब्ददभौष्णमसकृत्समाइत्यव्ययेष्वमरः कृय् कृविशेषेपेगुनिगणो शृहिंसायाम् दृज्वरगो चनेपाचने नैर्न
 तः कर्वरः कृष्णकर्वरोया तासमी इति शब्दार्णवः शर्वरीयामिनो स्त्रियोरिति मेदिनी वर्वरः पा मरेकेशविन्यासेनो छदन्तरे वर्वरः फज्जिकायाजुव
 रराशकपुष्पयोरिति विश्वः वर्वरः यामरेकेशचकलेनो ददन्तरे फज्जिकायास्यमान शाकपुष्पभेदभिदोः स्त्रियामिति मेदिनी चत्वरस्थितिउत्ते गणेइति च नौसदेः

मुहेः कृष्ण मुहुरव्ययं बहुलमन्यत्रापि आचक्षुः पस्विक्षुः कृय् शृदृञ्चतिभ्यः प्वस्व कर्वरो व्याघ्ररससोः गर्वरो हंकारी शर्वरीरात्री
 वर्वरः प्राकृतोजनः चत्वरम् नौसदेः निषद्वरस्तुजम्बालः निषद्वरीरात्रिः इत्युणादिषु द्वितीयः पादः ॥ ३४ ॥ छित्तरच्छत्वरध्वीधरपीवर
 मीवस्वीवस्नीवराह्वस्वकडरसंपद्वराः एकादशध्वरचप्रत्ययान्तानि पात्यन्ते छिदिर छद्वश्चनुपोस्तकारोनादेशः छिदेर्गुणाभाव
 त्वा छित्त्वरोधूर्तः छत्वरोगह्वकुञ्जयोः धीवरः कैवर्तः पीवरः स्थूलः मीवरोहिंसकः चिनोतेर्दीर्घश्च चोवरस्मिष्टुकप्रावरणं तीवरो
 जातिविशेषः निवरः परिब्राट् गाहतेर्ह्रस्वत्वं गह्वरं कटेवर्षादौ कद्वरं व्यंजनम् यमेर्दकारः संयद्वरो नृपः यदेसम्पद्वरइत्येके इत्यपि
 अत्रिर्द्विभुष्यविभ्योनक् इनः सूर्येनृपेपत्नौ सिनः काराः जिनोअर्हन् दोनः उस्मः ऊनः फेनमीनो एतौ निपात्येते स्फायतेः फेनः मीनः ॥

पह्विप्रराणदौ निपूर्वाद् समात्स्वरव्यात् सदिरमतेरितिषत्वं निषद्वरः स्मरेपकेनिष्पत्तुमि षद्वरीइति मेदिनी ॥ ३५ ॥ इत्युणादिषु द्वितीयः पादः ॥ ३६ ॥ छित्तरश्चनयो
 रिति छिदिरह्वीकसो छद्व अपवारेण छित्तरः छेदनेद्रव्येधूर्ते वैरिणिचत्रिष्ठिति मेदिनी दुधाज्धारणापोषणयोः पाप्मनेमामानेएषोत्रयाणामित्वमनस्यपि
 त्यनेइत्येके अन्येनृपीवमीवतीवनीवस्थोत्येण्यः प्वरचिलोपोयो रितिलोपमाहुः पीवरः कच्छपेष्वा लेइति मेदिनी मीवइति हिंसकइत्यर्थानुगुण्येनमीअहिंसायामि
 तस्मात्स्वरजिति केचिदाहुः तीवरीनाम्बुधौ व्याधेइति मेदिनी स्यान्मीवोवाणिजकेवास्तवेपि षद्वश्यतइति मेदिनी विश्वप्रकाशे गाहतेरिति गाहविलोडने कद्वरं इति ते

वाङ्मयस्य कर्मणि मेदिनी वाङ्मयस्य कर्मणि मेदिनी

क.
सि. नौ.
यै. त.
६.

इदं नारनयोरित्यस्मात्स्वरच्युत्कारलोपः उपहृत्समीपे स्यादेकानोपिनपुंसकमिति मेदिनी. उपहृत् शब्द इति केचित्. इण. इणगतौ विज्वन्धने. जिज्येदीह. स्ये उपहृत्
अवरसरो इनः पत्यौ नृषार्कयोरिति मेदिनी. जिने. हतिचबुद्धेचपुंसि स्यान्निषु जित्वरे इति च. दीनामृषिकयोषायादुर्गतेऽतरे. न्यवदिति विश्व. उद्योग्यो यो पुष्पन
दक्षाशीतयोरन्यलिङ्गः क इति मेदिनी. ज्वरत्वेत्युहो अनमसम्पूर्णम्. फेन. स्थायी छद्म. अस्य फे इत्यादेशः मीजहिंसायाम्. उद्दीरोब्धिकफः फेन इत्यमरः मीनो राश
ज्योमत्ये इति विश्वः ॥ ॐ ॥ कृषेः कृषविलेखनेऽस्माद्गोवाच्येन कृष्यात्. कृष्मः सत्यवती पुत्रे केशवे वायसेऽर्जुने. कृष्मास्यादौ पदीनी लीकणाद्राशासु योषि
ति. मेचके वाच्यलिङ्गः स्यात्. लीवे मरिचलोहयोरिति मेदिनी. वन्धेः वन्धवन्धने. अस्मान्न कृभास्करोऽहस्करो ब्रध्नः प्रभाकरदिवाकर इत्यमरः बुधो नामूलरुद्रयोरि
ति मेदिनी. धाष्ट्रुधाञ्धारणादौ. घृणालनादौ वसनिवासे अजगतौ अतसातस्य गमने एभ्योनः स्यात्. नक्प्रत्यये सतितुवस्त इत्यत्र सम्प्रसारणं स्यात्. वेन इत्यत्र
हृषिर्वर्त्तते. कृष्मः. वन्धेर्ब्रधिवुधीच ब्रध्नः बुध्नः धाष्ट्रवस्य ज्योतिभ्योनः धानाभृष्टयवे स्त्रियः परांम्यत्र. पराः किंशुकः वस्त्रो मूल्ये वेतने
च अजेर्वा. वेनः. अन्नं आदित्यः बाहुलकात् शृणोते. श्रोणाः पङ्क्तुः लक्षेरङ्ग लक्षेश्चुरादिरायनान्नः स्यात्तस्याडागमश्च चान्मु
डित्येके. लक्षणां लक्ष्मणां नाम्निचिह्ने च लक्षणां लक्ष्मणाश्च रामभ्राता लक्षणाहंसयोषायां सारसस्य च लक्ष्मणा वनेरिचोपधायाः
पुगसो नस्यादिति भावः धानाभृष्टयवे प्रोक्ता धान्याकेऽभिनवोद्दितीति विश्वः परांम्यत्र किंशुकेना इति मेदिनी वस्तुस्त्वन्त्रये पुंसि चेतने स्या ॥ वेन्नानदी ॥
नपुंसकमिति च वेन इति. लुण्यकः प्रजापतिश्च लक्षेः लक्षदर्शनां कनयोऽलक्षसमित्यादि लक्षणा लक्ष्मणशब्दौ द्वावपि नामचिह्नयोः लीवौ रामभ्रातरि तुर्बुलिङ्गे
हंसयोषायां लक्ष्मणां सारसस्य योषायां लक्ष्मणेति व्य. वस्त्यर्थः लक्षणां नाम्निचिह्ने च सौमित्रिरपि लक्षणाः लक्ष्मणां लान्धनेनामि रामभ्रातरि लक्ष्मणा इति विश्व
लक्षणां लक्ष्मणां पिचेति द्विरूपेषु च विश्वः लक्षणां नाम्निचिह्ने च सारस्या लक्षणा क्वचित् लक्ष्मणा लौषधीभेदे सारस्यामपि योषिति. रामभ्रातरि पुंसि स्यात्. स
श्रीकेचाभिधेयवदिति मेदिनी केशेनुसारस्यामपि लक्ष्मणेति निर्मकारः स्वीकृतः वनेः वनसम्भक्तावस्मान्नः उपधाया इत्वच्च वेनेति. लघूपधगुणः ॥ ॐ ॥

राम.
६०

सिवेऽपि वृत्तानुसन्ताने बाहुलकादिति एतच्चोऽपि नृदितिसूत्रे कृतौ येन विधिरिति सूत्रे कैयटग्रन्थे च स्पष्टम् पणिति लघूपधगुणे कृते लेकारस्यायादेशे उठोपि सार्धधातुः
 केत्यादिना गुणे कृते स योनवृत्तिस्यादिति भावः स्योनः किरणसूर्ययोरिति मेदिनी कृष्ट कृष्टिक्षेपे कृष्टवरणे दीर्घपाठे तु कृष्ट वरणे जृष्टवयो हानौ दिवादिः जृष्टति कृषादौ
 च रदौ च विजृम्भने दृगौ पुनस्तुतौ अनप्राणने जिषप् शये एभ्योनप्रत्ययोगित्वात् कर्णः एथा ज्येष्ठसुते सुवर्णलौ श्रुतावपीति विश्वमेदिन्यौ वर्णे द्विजादिभ्युक्तादिय
 शो गुणकथासु च श्रुतौ नानस्त्रियाम्भेदे रूपाक्षरविलेखने इति मेदिनी विश्वमेदिनी स्यात्माहाजर्णश्चन्द्र इति जर्णे जीर्णे द्रुमेन्दुधितिर्हेमचन्द्रः ध्वजिनी वाहिनी सेनेत्यमरः
 द्रोणास्त्रियामाढके स्यादाढकादि चतुष्टये पुमान् कपीपतौ कृष्णकाके स्त्रीनीचदन्तरे स्त्रियाकाष्ठास्त्रुवाहिन्यांगवादीनामपीत्यने अन्वभक्ते च भुक्ते स्यादिति मेदिनी स्वप्नः
 सिवेष्टेयुच दीर्घोच्चारणसामर्थ्यान्नगुणः सून आदित्यः बाहुलकात् केवलो नः उठं अन्तरङ्गत्वाच्च गुणः स्योनः कृष्टजृष्टिद्रुपन्यनिस्त्रियभ्यो नित्
 कर्मः वर्त्मः जर्मश्चन्द्रे च दृष्टे च सेना द्रोणः पन्नो नीचैर्गतिः अन्नमोदनः स्वप्नो निद्रा धेट्टदच्च धेनः सिन्धुर्नदी धेना नृषिभ्यः कित् नृष्याभ्यः
 स्य सूर्यो वहिश्चारस्त्रन्द्व्यं सुजो दीर्घश्च सूत्रावधस्थानम् रमेत्तच् रमयतीति रत्नम् रास्त्रासास्त्रास्पृणा वीणाः रास्त्रागन्धद्वयं सास्त्रागो गलकम्बलः
 स्वापे प्रसुप्तस्य विज्ञाने दर्शनं पुमान् इति मेदिनी धेटः धेटपाने अस्मान्नः स्यादिच्छान्नो देशः धेनानद्यानदे पुमानिति मेदिनी धेनः स्पृणा गृहस्तम्भः वीणा वल्लकी
 समुद्रे नद्याच्च धेना इति विश्वः श्लोके धानेत्यादिषु वाङ् नामसु धेनेति वैदिकनिघण्टोपठितम् अतएव धेना जिगाति दाशुषे इत्यादि मन्त्रेषु धेना वागिति व्याख्यातम्
 धे नृषिजितृषपिपासायाम् शुषशेषशोरसशब्दे नृष्यालिप्सापिपासयोरिति विश्वः सुजः पुज्ज अभिषवे अस्मान्नः स्याद्धानो दीर्घश्च सूत्राध्वोजिह्विकापिचेति नाने
 ऽमरः सूतं प्रसवपुष्ययोः सूत्राध्वोवधस्थानगलकुण्डिकयोः स्त्रियामिति मेदिनी रमेः रमेत्यन्तः स्यात्तकारश्चान्तादेशः रत्नं स्वजाति अष्टेपिम णाषपिनपु
 सकषिति मेदिनी रास्त्रा रसश्चास्त्रादने उपधा दीर्घः रास्त्रा तु स्याद्गुजङ्गाक्ष्यामेलापण्यामपि स्त्रियामिति मेदिनी षसस्त्रे उपधा दीर्घः सास्त्रा तु गलकम्बल इत्यमरः
 सास्त्रागो गलकम्बल इति पाठान्तरम् षागतिनिवृत्तावित्यस्य ऊत्त्वप्रत्ययस्य णत्वञ्च अथ स्पृणा स्यात्स्योत्तमे गृह्यतेति मेदिनी समीलोहप्रतिमा वीणा स्यादि

पुः गुणभावोणत्वञ्च वीणावियुतिवत्त्वमिति मेदिनी ॥ ३ ॥ गदाभ्याम् गेशब्देऽनुदात्तदाने गेलुर्नटे गायके च देलुर्नतरि दुर्दमेद्विनिविश्वः कृत्यश्रुत्वाविष्ट
ने अश्रुव्याप्तौ कृतत्वं सर्वाश्रुकुक्षि धिति मेदिनी तिजेः तिजनिशने अस्मात्कृत्स्नः धातोर्दीर्घश्च तीक्ष्णसामुद्रलवणे विषलो हाजिमुक्क के ली वं य वा प्र के पुंसि ति म्मा
त्यागिनोस्त्रिधिति मेदिनी यजि यजदेव पूज्जदौ मनज्ञाने शुभशुद्धौ दसु उपक्षेपे जनी प्रादुर्भावे दस्युश्चैरेरि यो पुंसीति मेदिनी अश्रुत्वाः स्यात्पुंसि प्राण्यग्निधातुधिति

गादाभ्यामिष्टुच् गेलुर्गायनः देलुर्दाता कृत्यश्रुभ्यां कृत्स्नः कृतम् अक्षामस्वरादम् तिजेर्दीर्घश्च तीक्ष्णं श्लिषरच्चोपधायाः श्लक्ष्णम् या
जिमनिश्रुब्धिदस्तिजनिभ्यो युच् यज्युरध्वर्युः मय्युर्देन्येकतौ कुधि श्रुथ्युरग्निः दस्युस्तस्करः जन्यः शमी भुजिमृड्भ्यामुकृत्युको मुज्युर्भो
जनं मृत्युः सत्तैरयुः सरयुर्बदी अयूरिति पाठान्तरम् सरयुः पानीविषिभ्यः पः पातिरक्षत्यस्मादात्मानमिति पापम् तद्योगात्पापः नेपः पुरेहि
न कद्रुल्लिकाद्रुणभावे नीपोरक्षविशेषः वेष्टः पानीयं च्युवः किञ्च च्युपोवक्त्रं सुवोर्दीर्घश्च स्तपः समुच्चायः सुश्रुभ्यानिच्च चात्किन् स्तपः वा
द्रुजकादृत्वं श्रुपम् कुश्रुभ्याञ्च कुवंतिमण्डकाश्रुस्तिनृपः युवन्तिबध्नत्यस्मिन्श्रुमिति यूपोयज्ञस्तमः स्वर्णशिल्पशष्पबाष्परूपपतत्सः
संसेतेपप्रन्वयान्निपात्यन्ते खनतेर्नकारस्य षत्वं खण्योक्तो धबलात्कारो शीलतेर्ह्रस्वः शिल्पङ्गो शलम् शसुहिंसायाम् निपातनात् षत्वं शा
ष्यम्बाल्लुत्वं प्रतिभासयश्च बाधतेः षः बाधोनेत्रजलोष्मणोः बाध्यश्च रौतेर्दीर्घः रूपं स्वभावे सौन्दर्ये ए पर्व्यं गृहम्बाल तृणम्यङ्गुपीठ
श्च तलप्रतिष्ठाकरणोचुरादिशिचो लुक् तल्यं शय्यादृदारेषु ॥ च भुजि भुजपालनादौ मृड् प्राणत्यागे आभ्यां यथा संख्ययुक्त्युकोः मय्युर्भो
मरणाय मेद्विनि मेदिनी सत्तैः सत्तैर्गो पानी पोरक्षणेणीञ् प्रापणे विष्णुव्याप्तौ नीपः कदम्बवन्धूकनीलाशकद्रुमेपि चेति मेदिनी च्युवः च्युड्गतौ धातूनामने
कार्त्तत्वादिह भाषणे च्यवस्तेभाषनेऽनेनेति विग्रहः दशपाद्यानुचुपः किञ्चेति षष्ठ्यते चुपमन्दायागतौ चोयतीति चुष्यः प्रन्ममनकर्तृस्तुवः पुश्रुत्वा अस्मा
॥ त्यः स्याद्दातोर्दीर्घश्च सुश्रुषुत्र अभिवेष्ट हिंसायाम् आभ्यां यः ॥

स्यात्सुचमिद्वयति. मिलनस्वर्ग्यम्. सुखेयंजनसहयोरिति मेदिनी. श्रृषमिति. बाहुलकादुत्तरपरत्वं हलिचेति दीर्घः प्रस्फोटनं श्रृषमस्त्रीत्यमरः. कुयकुशब्देयः
 मिश्रणोऽभ्याससन्निधातोर्दीर्घत्वञ्च. स्वप्नशिरस्य. खनुअवदारणेशीलसमाधौ बाधलोडने. रुशब्देष्टपालनादौ स्वप्नः क्रोधेवत्तात्कताविति विश्वः. श्रृषम्.
 वासतरोपिच पुंसिस्त्वत्तिभाह्वन्विनिमेदिनी. विश्वोक्तिमाह. वाष्पइति. वाष्पमृषाणि चाश्रुगोति कोशान्तरमभिप्रेत्याह. वाष्पञ्चेति. तस्य मदेकलने
 पश्यन्नेयेचनदयोरिति मेदिनी. अमरोक्तिमाह. तस्य शण्येति. ॥ ३३ ॥ स्तनिहृषि. स्तनगदो देवशब्देच गदिगणनौ. हृषतुष्टौ पुषपुष्टौ. मदीहर्षग्लेपनयोः।
 घयदिः एष्यो गयनोभ्यः इत्तुच्स्यात्. स्तनयितुः. पुमान्वारिधरेपित्तनि. तेपिचेति मेदिनी. स्तनयितुः पयोवाहेत. हृनौ मृगगोयोरिति विश्वः. हर्षयितुः।
 सुतेहेनिषोषयितुः. पिकेहिजेइति च गदयितुः. पुमान्कामेजस्याकेकार्मुकेपि चेति विश्वमेदिन्यौ. मदयितुः. कामदेवे पुमान्मघेनपुंसकमिति मेदिनी. रुह
 स्तनिहृषिपुषिगदिभ्योरोरित्तुच्. अयामुनेति स्तोरयादेशः. स्तनयितुः. हर्षयितुः. पोषयितुः. गदयितुर्बावदूकः. मदयितुर्मदि
 रुहृदिभ्यांकृतुः. कृतुः. शिल्पी. हतुर्व्याधिः. शस्त्रञ्च गमेः सन्वच्च जिगतुः. दाभाभ्यान्तुः. दातुर्दाताभानुः. वचैर्गश्च वगुः. धेट्
 इच्च धयतितामिति धेनुः. सुवः. कित्. सनुः. युत्रेऽनुजेरवौ. जहातेर्हन्तलोपश्च॥ जत्तुः ॥ ११ मिडुकृत्कारणे. हनहिंसागत्योः कृतुरितिकर्तौ।
 तर्षः. कित्त्वा नगुणः. हनुरिति. अनुदातोपेदेशे त्यादिना अनुनासिकलोपः. एवमुत्तरगमेः कृत् प्रत्यये जिगतुरित्यत्रापि बोध्यः. शस्त्रञ्चेति. चाकृन्नादशपादी।
 हतौतुक्रुरिति. तकाररहितं पठित्वा कृषः. कर्त्तुहनुः. वचैर्कदेशः. बाहुलकान्नलोपः. गमेस्तु जिगतुरित्युदाहृतं तत्सर्वस्मादादिकम्. लक्ष्यविसम्बादात्. तथाच।
 श्रृषोते सुस्त्वकृतुर्भर्तये. ज्येष्ठराजं भरे कृतुं. मानोवधाय हतुवे. मृगेन भीममुपहतुमुग्रम्. योनः. सनुत्यउतवाजिगतुर्गिर्यादि. अतएव हनिधातुं विट्
 एतन्माधवेन उपहतुरित्युदाहृत्य क्रोः. कित्त्वादनुनासिकलोपइत्युक्तम्. दाभाभ्याम्. इदानीन्ताने. भादौ प्रोदानुदीतरिदि. क्रौ. नइति मेदिनी. भानूरुशिमादिवाकामि
 त्यमरः. वचैः. वचपरिभाषणे. वगुर्वाचालः. धेट्. धेट्पाने. अस्मान्तुः. त्यादिकारश्चान्तादेशः. धेनुस्यान्नवस्यति केस्यारः. सुवः. वृड्. प्राणिप्रसवे. अस्मान्तुस्यात्

कित्त्वा नगुणः. हनुरिति. अनुदातोपेदेशे त्यादिना अनुनासिकलोपः. एवमुत्तरगमेः कृत् प्रत्यये जिगतुरित्यत्रापि बोध्यः. शस्त्रञ्चेति. चाकृन्नादशपादी।

क.
सि. कौ.
टी. त.
६२

जहतेः स्योहाकृत्सागे जहः स्यसुं सिराजर्षिमेदेवमधुसूदनेइतिमेदिनी ॥ ॐ ॥ स्योणः छागतिनिवृत्तौ अस्माणः स्यात् विश्वेतिमाह स्योणुरिति स्याणः
कीलेस्येपुमान् अस्त्रीध्रुवेइतिमेदिनी अजिह्वअजगतौवृड् सम्भक्तौ रीगतिरेषणयोः एभ्योणर्निस्पात वेणुर्नृपान्तरवशेइतिविश्वः रेणुः स्त्रीपुंसयोर्धूलौ पु
स्त्रिङ्गः वर्षटेपुनरितिमेदिनी विषेः विष्णुव्यामौ अस्माणः स्यात्सचकिञ्चानित नित्वादाद्युदात्तत्वम् विष्णुरिहा विष्णुर्नात्युणः कृष्णइत्यमरः कदाडुकृञ्कार
णेडुवाञ्दाने इषाञ्धारणपोषणयोः रादाने अर्चपूजायाम् कलगतौ कर्कः कर्कतलेवह्नौ शुक्लाश्वेदपणे घटेइतिविश्वमेदिन्योरा कानद्यनरेकच्छानवजा
तत्रः स्त्रियो सम्पूर्णोन्दुतिथावितिमेदिनी एकातुसरिदनरे एकानवस्जः कस्यापूर्णोन्दुः पूर्णिमापिचेतिविश्वः इहदाधार एषांकेणइति ह्रस्वोवाहुल
स्योणः स्याणः कीलेस्थिरेहरे अजिह्वरीभ्योनिच्च अजेर्वी वेणुः वर्णुर्नददेशभेदयोः रेणुर्द्वयोस्त्रियाम्भूलिः विषेः किञ्च विष्णुः
कदाधारार्चिकलिभ्यः कः बाहुलकान्नकस्येत्संज्ञा कर्कोधवलघोटकः दाकोदाता धाकोऽनङ्गानाधारश्च एकापौर्णमासी अर्कः
कुल्कः पायाशपेपापेदम्भेविड्किट्टयोरपि सृष्टमूशुषिमुषिभ्यः कक् सकउत्पलवातयोः वृक् श्वापदकाकयोः भूक्जिह्वद्रम् शु
ष्कः मुष्कोऽणम् शुक्वल्कोल्काः शुभेरन्यलोपः शुकः वल्कम्वल्कलमस्त्रियाम् उपदाहेषयलः उल्का ॥ ६ ॥
आसंज्ञा पूर्वकविधेरनिसत्त्वाद्दानेतिवोध्यम् अम् अर्कोऽर्केपणोस्फरिकेरवौ ताम्रेदिवसतावितिविश्वमेदिन्यो कल्कोस्त्रीघृततैलादिशेषेदम्भेविभीतकेविट्ट
किट्टयोश्चपापेचत्रिषुपायाशयेपुनरितिमेदिनी बाहुलकादमेरपिकः रंकः कृष्णरामन्दयोरितिमेदिनी कपिलकादित्वाच्चत्वंटाप् लङ्कारश्च पुरीशप्रवाशाकि
र्णकुलरासुचेतिविश्वमेदिन्यो हृष्टगतौ वृजवरणेभूसतायाम् शुषशोषणे शुषस्तेये सकइति सकंसंशापपविभिन्द्रजिगमितिमन्त्रस्यवेदभाषेतुसकंस
राश्रीलपविंवज्रसंशापसम्यकतीक्ष्णीकृत्येतिव्याख्यातम् भूकंछिद्रेचकालेचेतिमेदिनी मुष्कोमोसकट्टेसासंघातेवृषसोपिचेति सएवशुकोव्यासः
सुतेकीरेरावरांस्यचमन्त्रिणि शिरीषवाटपेयुंसिग्रन्थिपणोनपुंसकम् बल्कवल्कलशल्कयोरितिच उल्काज्वालाविभावसोरितिमुभृतिचन्द्रः ॥ ॐ ॥

राम.
६२

इषभी इण्गत्तौ निभी भये केशदे पायाने शलगतौ अतसातत्यगमने एकं संख्या नरे श्रेष्ठे केवले तयोस्त्रिभिति मेदिनी काकः स्याद्वायसे वृक्षप्रभेदे पीठसर्पिणि शिरोवर्षा
लनेमानप्रभेददीपमेदयोः काकस्यात्काकनासायां काकोली काकजंघयोः रक्तिकायां मलघांचकाकमाच्याचयेषिति काकंसुरतवन्द्ये स्यात्काकानामपि संहतविति
मेदिनी विश्वप्रकाशोपाकः परिणतौ शिशो केशस्य जरसा शौक्ष्ण्ये स्यात्पादौ पचने पिबेति मेदिनी शल्कनु शकले वल्के इति च मर्व इति सौत्रे धातुरिति वाहवः मर्व
शब्दे चौरादिक इति मिदचोऽन्यास इति सूत्रे कैयटः मर्तमर्तमर्वयति द्वयेनेति मन्त्रे मर्वयति विधेयौ कः रोति भर्त्सयतीति वेदभाष्यम् नचैवंपितोपस्थानिवद्भावेन कु
त्वाभावात् मर्क इति न सिद्धे इति वाच्यम् पूर्व नासिद्धे तदभावात् शोतनूकरणो अस्यादपि बाहुलकात्कन् शको द्वीपान्तरेपि च शक्तौ दुमविशेषे च प्रमान हरि

इषभी कापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन् एके मुख्या न्यके वल्काः भेको मण्डुकमेघयोरिति विश्वमेदिन्यै काकः पाकः शिशुः शल्कं शकलम्
आत्कः पथिकः शरीरावयवश्च मर्कः शरीरवायुः नौहः जहाते कन् स्यान्नौ निहाकागोधिका सौसरेर्दिच निष्कोऽस्त्री हेमन्ति तस्य ले।
संभेदीद् स्यामीकोवाल्मीकः वृक्षप्रभेदश्च इह स्वइति केचित् स्यमिकः अजियुधुनीभ्यो दीर्घश्च वीकः स्याद्वातपक्षितोः युक्तधूको।
वायुः नीको वृक्षविशेषः द्विगोरश्च लोवा ह्रीका ह्रीकात्रापामता शकेरुनो नोन्युनयः उनउन्नउ निउनि एते चत्वारः स्युः शकुनः शकु।
नः शङ्कुनिः शकुनिः भुवौमिच् भवनि चैतमानकालः बाहुलकादवेष्ट्य अवन्तिः वदेर्वदन्तिः किम्बदनी जनः श्रुतिः॥ ६ ॥

तके स्त्रियामिति मेदिनी नौहः ओहाकुत्यागेऽस्मान्नि शब्दे उपपदे कस्यात् निहाकागोधिकासमेऽस्य मरुः नौसदेः बहुविश्वरत्नेऽस्मान्नि शब्दे उपपदे कस्यात्
चदित् डित्वाटिलोपः सदिरप्रतेरिति षत्वम् निष्कमस्त्री साष्टहे मशते दीनारकर्षयोः वस्त्रोऽलंकरणो हेममात्रे हेमपलेपि चैति मेदिनी स्यमेः स्यमुशब्देऽस्मात्कन्य
त्तस्य च ईडागमः स्यामीकानीलिकायां स्त्री स्यामीकोनाक वृक्षयोरिति मेदिनी अजिअजगति होपणयोः युमिअणे धून् कम्पने रणोज् प्रापणे एभ्यः कन्यादे।
षो दीर्घश्च तत्सामर्थ्याद्गुणाभावः अजेर्वीभावः द्वियः ह्रीसञ्ज्ञायामस्मात्कन्धातोर्दीर्घत्वञ्च तत्सामर्थ्याद्गुणाभावः शकेः शल्कशक्तौ शकुंति पक्षिशकुनि शकुं

क.
सि.कौ.
टी.त.
६३

तशकुनद्विजाइत्यमरः शकुनस्तुपुमानपक्षिमात्रपक्षिविशेषयोः शुभशंसिनिमित्ते च शकुनं स्यान्नपुंसकमिति मेदिनी. शकुंतः कीटाभेदे स्याद्वा सपक्षिविहंगयोरिति
शकुनिः पुंसिविहिगे सौवलेकरणान्तरे इति च भुवः भूसत्तायाम् अस्माज्जिज्ञ्यात् भोजनः कृदिकारादिति डीष् भवन्तीलटः संज्ञा तथा च अस्ति भवन्तीपरः प्रयोक्त
व्यइति भाष्यम् वाहुलकात्कमेरपि प्रत्ययादित्येधातोः कृशब्दादेशः कुनिः इतो मनुष्यजातेरिति डीष् कुनीपागु प्रियास्तं च शस्त्रकांगु गु लडुमे इति मेदिनी
अवजिरित्यादि. अवरक्षणे वदव्यात्तायाम्वाचि. आभ्यामपि फिच् वदनीति कृदिकारादिति वा डीष् ॥ ३३ ॥ कस्यच क्षिपप्रेरणे भूसत्तायाम् क्षिपण्युक्त
पुमान्देहे सुरमौवाच्य लिङ् कइति मेदिनी भुवन्युः स्यात्पुमान्भानौ ज्वलने शशस्त्रात्कृते इति विश्वमेदिन्यौ अनुङ् नद अव्यक्ते शब्देऽस्मादनुङ् प्रत्ययः स्यात्
क्षिपण्युति डिच्चाद्गुणाभावः कृष्ट कृविक्षेपेष्टृवरणे दविदारणोऽयनः करुणास्तुरसेष्टृष्टपायां करुणामतेति विश्वमेदिन्यौ वरुणस्तरुभेदेऽसुप्रतीचे
कस्यचक्षिपेष्टृ चाद्गुवः क्षिपण्युर्वसन्तः इत्युज्वलदत्तः भुवन्युः स्वामिसूर्ययोः अनुङ् नदेश्च चाक्षिपेः नदनुर्मेघः क्षिपण्युर्वी
तः कृष्टदारिभ्यउनन् करुणोष्टृभेदे स्यात्करुणाचकृपामता वरुणाः दारुणां त्रोरश्चलोवा तरुणास्तलुनो युवा सुधियिषिमिथि
भ्यः कित् सुधुनो म्लेच्छजातिः पिशुनः मिथुने फलेर्गुक् फलानः पार्थः प्रज्ञाघण्फालानः अशेलेशश्च लशुन ॥ ३४ ॥
पत्तिमूर्ययोरिति विश्वः दारुणां भीषणां भीष्ममित्यमरः दारुणोऽसभेदे नात्रिषुत्तु स्याद्वायावहे इति मेदिनी. त्रौः दृष्टवनतरणयोरस्मादुनन्यात् तरुणं कुज्वपुष्पे
नारुचके पूनितुत्रिधिति मेदिनी. गौरादित्वान् डीष् तरुणीतलुनो च क्तिरुसेषु विश्वः सुधि सुधुव भुक्षायाम् पिशुनप्रवयवे अयंदोपनायामपि मिथिः
सौत्रेधातुः पिशुनो दुर्जनः स्वलइत्यमरः पिशुने कुङ्कुमे स्मृतम् कपिवक्त्रे च काकेनासूचकक्रूरयोस्त्रिषु. एकायां पिशुना स्त्री स्यादिति मेदिनी मिथुनं नदयोः
शिभेदे स्त्रीपुंसयुग्मके इति च फले फलनिष्पन्नौ. अस्मादुनन् गुणागमश्चधातोः फलानस्तु गुडाकेशे नदी नार्जुनभूरुहे तपस्यसन्तमासे तस्युर्गिमायाच्च
फलानीति मेदिनी फलानः फलानोऽर्जुने इति द्विरूपकोशः अशेः अशभोजनेऽस्मादुनन् धातोर्लशादेशश्च लशुनं महाकन्दः उशनालशुनं वैशमकश्मलं विश्वमश्वनदि

निमध्यतालकोषविश्वः लसचेतिदन्त्यमध्यपादुप्रामादिकः ॥ अर्जः ऋजगतिस्थानार्जुनोपार्जनेषु अस्मादुनन् स्यात् लोश्चलुक इह लोरनिधेतिपिलोपेनैव
 सिद्धेणिलुकचेत्युक्तेः फले चित्यम् अर्जुनः ककुभेपार्थेकार्तेवीर्यमपूरयोः मातुरेकमुतेपिस्याद्वलेपनस्यवत् नपुंसकेतुपेनैत्रेगेवाप्यर्जुनो गवि उवा यं
 वाहुरानघाकुट्ट्यामपिचक्रविदितिविश्वमेदिन्यौ अर्तेश्च ऋगतावस्मादुतन्यात्सचडित् अरुणोऽयक्ररगेऽर्कसन्ध्यारामेऽर्कसारथो निशशब्देकपिले
 कुष्ठभेदेनारुणिनित्रिषु अरुणातिविषाश्याममंजिष्ठात्रिहतासुचेतिमेदिनी अजिअजमतिक्षेपणयोः यमुउपरमे शीडः स्वप्रेणभ्यः उनत्यात्सचडित् ।
 अजेर्वीभावः वीयतेगम्यतेऽत्रेतिवपुनम् विश्वानिदेवपुनानिविहानितिमन्त्रेवपुनानि प्रज्ञानानोतिवेदभाष्यम् वैदिकनिघण्टोप्रज्ञापयायेप्रशस्वपयाये
 चवपुनेशब्दः पठितः यमुनाशमनस्वसैत्यामरः वृहृ वृवरणे वृहृवनतरणयोः वदव्याक्तायाम्वाचि हनहिंसागत्योः कमुक्तानौ कषहिंसायाम् वसेतर्से ।

अर्जोर्गिलुक अर्जुनः तराणाख्यायाञ्चित् चित्वादनोदात्तः अर्जुनंतृणं अर्तेश्च अरुणः अजियमिशोड्भ्यश्च वयुनन्देवमन्दि
 म् यमुना प्रायुनोऽजगरः वृहृवदिह्निकमि कषिभ्यः सः वर्षे तर्षेऽवसमुद्रयोः वत्सः वत्सम्बसहंसः कंसोऽस्त्रीपानभाजनः ।

मिति तितुनेति नेड् षत्तनुनभवति वाहुलकेन षत्वेकर्तव्ये प्रत्ययसंज्ञायान्प्रवृत्तेः कक्षशब्दे तुषत्वंभवत्येव एतच्च भाष्यकैयटः ॥ ५॥ कक्षन्त्रक्षत्रम्
 दिपयोत्तेचनयेत्तम् कथन्तर्हि सैरैष्यणादिदृतिर्कारैरिह षत्वमुदाहृतमितिचेत् अत्राहुः असुभाष्यप्रामाण्यात् वसेतर्सेमितिदन्त्यपाठेपिसाधुः पक्षेतुषत्वमस्तुवाहुसकलभ्य
 त्वाभावस्यपाक्षिकत्वेपिवाधकाभावात् वृषिदृषिभ्यां घञिठ्ठतेरायनादेरविघ्नार्थेकविधानमितिण्य तात्क प्रत्ययेककृतेवर्षतर्षशब्दयोर्दुर्वारत्वात् अ
 ष्विधौभयादीनामुपसङ्ख्यानन्त्रपुंसकेतादिनिवृत्त्यर्थ मित्यत्रवर्षमित्याकारउदाहृतत्वाच्च तस्मादिहद्विरूपताफलतेति वर्षोऽस्त्रीभारतादौस्य
 जंबूदीपाब्दवृष्टिषुप्रावृट्कालेस्त्रियांभूस्त्रीतिमेदिनीतर्षो लिप्पोदन्ययोरितिचपुत्रादौतर्षेकेवर्षवत्सः क्रीवंतुवत्ससीतित्रिकाएहशेषः सद्योजातसर्षकः हंसः स्यान्मान
 सौकसिनिर्लोभनृपविस्वर्केपरमात्मज्ञसुमत्तरेणोगभेदेमन्त्रभेदेशरीरमहदनरेतुस्त्र मप्रभेदेचेतिमेदिनी कंसोदैत्यान् ॥

क.
सि. को.
टी. त.
ई४

रिस्मजः कांसे चकांस्पपानेचमानभेदेचकीर्तितइतिविश्वः कक्षास्थादंतरीयस्यपश्चादचलपल्लवे सद्यथा नानुदोर्मलेकक्षीवीरुतलोष चेतिमेदिनी ॥ ३ ॥ सुषेः सुष
सहे अस्मात्सः स्यादुपधायाऽकारश्च सस्तेजटीगर्दभाण्टदीपभित्कुञ्जराशनेइतिमेदिनी सस्तेजटीपविशेषस्यात्यर्कयेगर्दभाण्टयोः पिप्पलेद्वारपार्श्वेचगृहस्य
परिकीर्तितइतिविश्वः मनेः मनः ज्ञानेमांसंस्यादामिषंक्लीवंकक्लीलीजटयोः स्त्रियामितिमेदिनी अशेः अश्वत्थाम्नौ अस्मादेवनेवाच्येसः स्यात् ब्रश्चअस्ते
स्यादिनाषत्वादिकार्यं अथासमिन्द्रियेनायुताङ्गे कषचक्रेव्यवहारेकलिद्रुमेइत्यमरः असोज्ञानात्मशकटव्यावहारेषुपाशके रुद्राक्षेन्द्राक्षयोः सर्वविभीतक
तरावपि चक्रेकर्षेषुमान्क्लीवंतुस्यसौवर्चलेन्द्रियेइतिमेदिनी सुत्रश्चि सुप्रसवणो ओत्रश्चुकेदनेकतीकेदने ऋषीगतौएभ्यस्सः कित्यात् सुषापुत्रवधूः ब्रह्मइति
सस्यकिंत्वाद्गृहिजेतिसम्प्रसारणम् अस्सः पर्वतभेदेस्याद्गृहकृत्केशोणकेपुमान् कृतवेत्थनेन्यलिङ्गः अस्तेचनपुंसकमितिमेदिनी ऋषेर्जातौ पूर्वसूत्रे
पुषेर्भोपधायाः सुषः मनेर्दीर्घश्च मांसं अशेर्देवने अशः सुत्रश्चि कृत्युषिभ्यः कित् सुषा वृक्षः कृतसमुदकम् अस्सन्नसत्रम् ऋषे
ज्जातौ ऋक्षोऽद्रिभेदेभस्त्रुकेइतिच उन्दिगुथिकुषिभ्यश्च उत्सः प्रसवणं गुत्सः सवकः कुक्षोजर्जरम् गृधियरापोर्दकौच गृत्सः कामदे
वैवसिष्टेऽश्वेर्जातादेवेतिनियमार्थसूत्रम् तेनान्येभ्यः स्त्रिभ्यः केवलयोगिकत्वेपिसपत्योभवति उन्दिगु ॥ वः पक्षः अशेः सरन् अस्सरम् ॥
धि उन्दिक्लेदने गुधराये कुषनिष्कर्षे एभ्यः सः कित्यात् अनदितामिति नलोपः उत्सः प्रसवणं वारीत्यमरः गुत्सः स्यात्सवके सस्तेहारभिद्रुन्यिष्येयो रि
तिमेदिनी गुत्सश्च गुत्सोगुत्सो गुत्सुच्छवदिति हि रूपकोशात् स्यादुच्छः सवके सस्तेहारभेदकलापयोरिति चवर्गद्वितीयानेमेदिनी कोशाच्च गृधि यधुश्च
भिकांसायाम् पुत्रव्यवहारे सुतौच ननु गृधेर्त्वेन गृत्स इति सिद्धेदकारविधानं व्यर्थमिति चेन्मेवम् चर्त्तस्यासिद्धत्वेनैकाचोवशइति भवानप्रसङ्गात् न
वमपिप्रक्रियासाधवायतकारएवविधीयतामिति शङ्क्यम् च्योद्वितीयाइति पक्षे तकारस्यथकारयतेः पक्षोमासादकेपार्श्वेग्रहेसाध्यविरोधयोः केऽपदेः
परतोहनेवसेसरिवसहाप्रयोः चुत्तरीरन्ध्रेपत्रेचराजकुञ्जरापार्श्वेयोरिति विश्वमेदिन्यौ अशेः अश्वत्थाम्नौ ब्रश्चेत्यादिनाषत्वादिकार्यम् अस्सरं स्यादपव

राम.
ई४

र्पमवर्णवर्णयोरिति हेमचन्द्रः अशेः सरन्निःसृज्ज्वलदतादि पाठस्तु प्रामादिकः नित्स्वरपतेः इष्यते तु प्रत्ययस्वरेणाक्षरशब्दस्य मध्ये दातृत्वम् अचोः सरे
 परमयो मन्त्रित्वादि अड् मन्त्रेषु त्रीणि च शतानि षष्ठिश्चाक्षराणीति यजुषि च तथैव पाठान् अतएवाश्रोतेर्वासरोक्षरमिति द्वितीयादिकाने भाष्यकृतोक्त
 स् ॥ ॐ तावसेश्च वसनिवासे अस्मादपि सरः स्यात् सस्यार्द्धधातुक इति तत्त्वम् सपूर्वाच्चित् पूर्वसहितादसतेः सरस्यात्सचचित् चित्वादनौद्युतः इ
 न्दुवत्सरायपरिवत्सराय सम्पूर्वादिति पाठान्तरम् तच्च लक्ष्यविरोधादुपेक्ष्यम् कृधूडकृञ्करणे धूञ्कम्पने मदीर्हर्षेभ्यः सरः कित्वात् कृसरः इत्यादि
 हासवलीक्ष्यम् धूसरी किञ्च भेदेनाखरे त्रिषु पाठद्वये इति मेदिनी मत्सरमक्षिकायां स्यान्मात्सर्यं क्रोधयोः पुमान् असह्यपरसम्पत्तौ कृपणे चाभिधेयवदि
 ति च मत्सरोन्यत्र भेदे वेतल्लक्षणे योस्त्रिष्वित्यमरः अथ मत्सरोऽसह्यपरसम्पत्तौ मात्सर्यं कृपणोक्ताधीति विश्वः वेदे तु मदीर्हर्ष इति योगार्थपुरस्कृत्य प्रयुज्यते
 वसेश्च वत्सरः सम्पूर्वाच्चित् सस्वत्सरः कृधूमादिभ्यः कित् बाहुलकान्नपत्वम् कृसरः स्यात्तिलौदनम् धूसरः मत्सरः मत्सरमक्षिका
 ज्ञेया भम्भराली च सामता यतेरश्चलः पत्सलः पन्थाः तन्मृषिभ्यां कसरन् तसरः सन्नवेष्टने ऋसरः ऋत्विक् पीयूकणिभ्याङ्गल
 न् इत्स्वः सम्प्रसारणाच्च पीयुः सौत्रः पियालो वृक्षभेदः कुणालो देशभेदः कटिकुषिभ्याङ्गकः कयकः पक्षी कुषाकुरग्निः सूर्य
 इत्युमिन्द्राय मत्सरम् तं सिन्धुवो मत्सरमिन्द्रिया न मित्यादि मत्सरं हर्षहेतुमिति तद्भाष्यम् पतेः पत्सगतावस्मात्सरः स्याद्रेफसलश्च तन्मृषिजनविस्म
 रे ऋषीगतौ अमरोक्तिमाह तसर इति कित्वादनुदात्तो यदेशे स्यादिनाऽनुनासिकलोपः ऋसरः ऋत्विगिति ऋसरम्भारिधारायामक्षरस्तृत्विजिस्ततइ
 ति मेदिनी अन्तराक्षरजवः सन्तुपन्थाः इति मन्त्रस्य वेदभाष्ये तु ऋसरः कण्टक इति व्याख्यातम् पीयूकस्त्रिभ्यां अणरणा इति दण्डके कणिः पक्ष्यते
 सच शब्दार्थकः आभ्यां कालन्यात् यथा क्रमं ह्रस्वः सम्प्रसारणाच्च राजादनं प्रियालः स्यादित्यमरः प्रियालः स्यात्प्रियालवदिति द्विरुपकोशः बाहुलका
 इजैरपि कालन् कित्वान्नलोपः न्यक्वादित्वात्कुत्त्वम् भगलं नरमलकम् मत्वर्थे इति चण्डोक्तो भगालीचले लिहानो वृषध्वज इति राजशेखर

क.
सि.कौ.
टी.त.
६५

कठिकुषि कठकृज्जीवने कुषनिष्कर्षे कुषाकुः कपिवत्सर्केनापरेतापिनिविधितिमेदिनी-उज्ज्वलदत्तलुकठिकविभ्यामितिपठित्वा कवशिषेति दण्डकं धातु
मुपन्यस्य कषाकुरित्युदाजहारतत्कोशविरुद्धम् मेदिनी-कोशेऽस्युकारप्रक्रमेपाठतः ॥ ॐ ॥ सर्तेः सृगतावस्मात्काकुः स्याद्वातोर्दुगागमश्च-सदाकुनो
निलेचक्रेज्वलनेप्रतिसूर्यकेइतिमेदिनी-वृत्तेः वृत्तुवर्तने वार्ताकुरपि वार्ताको वृत्ताकोपि च दृश्यत इति द्विरूपे विष्वः वार्ताको हिङ्गुलो सिंही भाग्या कीड
अधर्षणोत्पमरः वार्ताकं पितलं किञ्चिदङ्गरपरिपाचितमिति वैयशास्त्रम्-यर्दः यर्दकुत्सितेशब्देऽस्मात्काकुः स्यात्सचनित् धातोः रेफस्य सम्प्रसारण
सर्तेर्दुक् सदाकुर्वातसरितोः वृत्तेर्द्विश्च वार्ताकुः बाहुलकाडुकारस्य अत्वम् वार्ताकम् यर्देर्नित्सम्प्रसारणमस्त्रोपश्च वृदा।
कुर्द्विश्चकेव्याघ्रेचित्रकेचसरीसृपे सृयुवविभ्यो न्युजागृजकुचः अन्यच्-आगृच्-अकुच् एते क्रमात्स्युः सरण्युर्मधवातयोः
यवांसुः वचकुर्विप्रवागिमनोः आनकः शीङ्-भियः शयानकोऽजगरः भयानकः आणाको लूधूशिन्धिधाज्भ्यः लवाणाकन्दात्रम् ।
धवाणाको वातः सिन्धाणाकः श्लेष्मा वृषोदरादित्वात्स्यश्लेकलोपः सिन्धाणां नासिकामले धाराणि दीनारभागः उल्मुकदर्विहोमिनः
उषस्य देवस्य लः मुकप्रत्ययश्च उल्मुकं ज्वलद्गङ्गास्य दण्डातेर्विः दर्विः जुहोतेर्मिनिः होमी द्विपः कुरुरश्च लोवा ह्रीकुः ह्रीकुः ह्रीज्जा-
वान्-हसिमृगिणाऽमिदमिल्लपूधूविभ्यस्तन् दशभ्यस्तन् स्यात् तितुत्रेतिनेट् हस्तः मर्तः गर्तः एतः कर्तुरः वातः अन्तः दन्तः लोतः स्या
दश्च विह्वयोः योतौ बालवहित्रयोः धूर्तः बाहुलकात्तुसेर्दार्धश्च-तस्मात्पापन्धूलिर्जयच नन्यापड्ड नापितः ॥ ९९ ॥ रामकरलोपश्च-विष्व
कोशस्थनाहृदकिरिति-वृदाकुर्द्विश्चकेव्याघ्रेसर्पचित्रकयोः पुमानिति मेदिनी सृयु सृगतौ युमिश्रणोवचपरिभाषणो सरण्युस्तुपुमान्वाविवाहे स्यान्मातरि
श्वनीतिमेदिनी-सरण्युरस्य सृजुरश्च इति मन्त्रस्य भाष्ये सरण्युः शीघ्रगामीति व्याख्यातम्-यवागृह्णिकाश्चाणाविलेपीतरलाचसेत्यमरः वचकुस्तुपुमान्-
विप्रेवावदूकेऽभिधेयवदिति मेदिनी आनकः शीङ्-स्वप्रे जिभीभये विभेत्सस्मादिति भयानको भयं करः भयानकः स्मृतो व्याघ्रेरसेराहो भयंकर इति मेदिनी

भाषको लृज्छेदने शिधिआघ्राणेडुधाञ् धारणपोषणयोः हागवलीस्थमाह शिंघाणमिति शिंघाणंकाचपात्रेस्याहोहनासिकयोर्मलेइतिविश्वः शिङ्घाणः के
नडिगडिमेन्क्रेतुश्चपिच्छलइतिविक्रमादित्यकोशः उल्मुक एतेनिपात्यने निपातनप्रकारमेवाह उषदाहेइत्यादिना हागवलीस्थमाह उल्मुकमितिदर्विः
कम्बिः स्वजाकाचेत्यमरः द्वियः हीलज्जायामस्मात्कुक्प्रत्ययः स्यात्ककारोऽङ्गानिवेधार्थः हसि हसेहसने मृडप्राणत्यागे गृनिगरणेणगतौ वागतिग
न्धनयोः अमगत्यादिषुदमुपशमेत्लृज्छेदने पृञ्पवने ध्रुवोहिंसायाम् हस्तः करेकरिकरेमप्रकोष्टकरेपिच ऋसेकोशस्य रोव्रातेइतिमेदिनी
अत्रायमर्थः केशवाचकात्यरोयोहस्तशब्दः ससमूहवाचोतथाचकेशहस्तशब्दः केशसमूहशब्दपर्यायइति मर्तोभूलोकस्तत्रभवो मर्त्यः दिगादे
रकृतिगणत्वाद्यत् गर्तस्त्रिगर्तभेदेस्यादवटेचकुकुन्देरेइतिमेदिनी एतः कर्पुरागतेइति अनः स्वरूपेनाशेनानुलोमिशेषः तिकेन्निधितिच दनोद्रिकटकेकुजे
दशनेचौषधौस्त्रियामितिचमेदिनी लोतमश्रुणिचोरितेइतिविश्वः कृत्तवत्तिष्ठेतिस्त्रेलोतोमेषइतिकैयटः सेतः शिशौवहित्रेचेतिविश्वमेदिन्यो धूर्तइति लो

॥ तनिमृड्भ्याङ्किच ततमृतम् अज्जिष्टसिभ्यः क्तः अक्तम् घृतम् सितम् ॥

योर्व्येर्वेतिवलोपः एङ्गोपइत्यनेनलोपसुक्कितीत्यननुवृत्तिपक्षेबोधः हलिचेतिदीर्घः धूर्तनुस्वगडल वण धूलुरेनाशवेन्निधितिमेदिनी तुलामिति तुलस्व
एतदस्यस्मातन् नन्या आभ्याप्यौ अस्मान्नन्युपपदेतन्यादिडागमश्च बाहुलकान्ननोन्लोपाभावः ॥ ॐ ॥ तनि तनुविलारेमृड्प्राणत्यागे आभ्यान्त
त्ययः स्यात्सचकित् कित्वादनुनासिकलोपः ततंवीणादिकंवाद्यमित्यमरः अथततम्याप्रेविलस्तेचत्रिलिङ्गकम् लीवंवीणादिवाद्येस्यात्तुस्त्रिङ्ग सुसमीरणे
इतिमेदिनी मृतंनुपाचितेमृत्यौलीवंमृत्युमतिन्निधितिच अज्जिअञ्च्यक्तिप्रसङ्गादौ घृष्टरणदीप्त्योः घिञ्चन्धनेरभ्यः क्तः स्वात् निष्ठासंज्ञात्वेनस्यन
भवति उणादीनामव्यत्यन्त्वाद्बाहुलकाद्वा अन्यथानिष्ठाचद्यजनादित्याद्यदातत्वेस्यादितिकृत्तवत्तिष्ठेतिस्त्रेकैयटः अक्तमपरिच्छिन्नम् अक्तः परि
माणवाचकइतिभाष्यस्यकैयटेनतथाव्याख्यातत्वात् अक्तं व्याप्रेचसंकुलेइतिविश्वइत्युज्ज्वलदत्तेनोक्तम् तच्चलिपिभ्रमप्रयुक्तम् विश्वकोशेहिव्यसं व्याप्रे

क.
सि. कै.
टी. त.
६६

चसंज्ञसेइति स्थितत्वात् तथा च मेदिन्यां चकारादिप्रक्रमेण सन्नुव्याकुले व्याप्रेइत्युक्तम् घृतमज्येजले लीवं प्रदीपे त्वभिधेयवत् सितमवसिते च वदेधवसे नि
षशकं हयां स्त्री इति मेदिनी वाहुलकात् ऋगता विसस्मात् कः ऋतमुं च्छिले जले सत्येक्षे प्रपूजिते स्यादिति मेदिनी ॥ ॐ ॥ इतनि दुगतौ तनुविस्तारे आभ्यं
क्तः स्यादतो दीर्घश्च दूतः प्रेष्यः गौ सदिता न्नीष कथनार्हं तेन दूति विदितं निषेदुषे निरघुरिति चेत् अत्राहः दूड् परिताप इत्यस्मात् किंचिदूतिरिति दूसा दूतिर
यि स्मृतेति हि रूपकोशः तातोऽनुकम्प्ये जनके इति विश्वमेदिन्यौ वाहुलकात् शीङ् स्वप्रेइत्यस्मादपिक्तः शीतालाङ्गलपट्टतिः रामपत्नी च शीतानभः सरितिला
ङ्गलपट्टतौ च शीतादक्षन्धरियोः सहधर्मिणी च शीतं स्मृतं हिमगुणो च तदन्विते च शीतो लसे च बहुवारतरो च दृष्ट इति ता ला व्यादौ धरणिः सीतादन्त्यादिरा
प्यस्मि सीतालाङ्गलपट्टतिः वैदेही स्वर्गगङ्गा सुइति दन्त्यादौ मेदिनी सीतालाङ्गलरेखा स्याद्व्योमगङ्गा च जानकीति दन्त्यादौ रभसकोशचजेः जिजयेऽस्मा

दुतनिभ्यान्दीर्घश्च दूतः तातः जेर्मृद्धो दत्तः जीमूतः लोष्टपलितौ लुनातेः कः तस्य सुट्धातोर्गुणः लोष्टम् पलितम् हृश्याभ्याम्
मितन् हरित श्येतौ वर्णभेदौ रुहेरश्च लोवा ऐहितो मृगमत्सयोः लोहितं रक्तम् पिशेः किञ्च पिशितम्मांसम् ॥ ६ ॥

तत्तत्प्रत्ययस्योदात्तमृडागमः स्यादीर्घइत्यनुवृत्त्या धातोर्दीर्घश्च स्यात् इदं सूत्रं मनार्थमिति केचित् अतएव वृत्त्यादिप्रत्यये एवोदादिषु जीमूतशब्दः
दाहृतः जीमूतो द्रौभृतिकेरे देव ताडे पयोधरे इति मेदिनी वेणी खरागरी देवता डोजीमूत इत्यमरः जीमूतः स्यादूति करे शक्नेऽद्री घोषकैघने इति विश्वः लोष्ट
लूत्रं केदने पलगतौ एतौ कानौ निपात्येते लोष्ठानिले छवः पुंसीत्यमरः अत्र पुंसीत्युभयान्वयि तेन पुन्रपुंसकलिङ्गोष्ठशब्दः तथा च स्थानेऽन्तरतम इति भा
ष्यम् लोष्टः सिद्धिवाहुवेगङ्गत्वेत्यादि अतएव लोष्टुः शंडेपिलोष्टः स्यादिति पुट्टिङ्गकारोऽवोपालितः पलितं शैलजेतापे केशपाके च कर्दमे इति मेदिनी
हृश्या हृज् हरणशैङ्गतौ हरिता स्त्री च दुर्वाया हरिहराण्युतेऽन्यदि ति मेदिनी शुक्लशुभ्रशुचिश्चेति विशदश्येत् पांडुरा इत्यमरः रुहेः रुहवीजजन्मनि
आदुर्भावेऽस्मादितन् रोहितं कुङ्कुमेरक्ते ऋजुशक्रशरासने पुंसि स्या मीनमृगयोर्भेदे रोहितं कद्रुमे इति मेदिनी लोहितं रक्तं गोशीर्षकुङ्कुमाजिकुचन्दने

राम.
६६

अस्मिन् नदानरेभौमेवर्णेचत्रिषुतद्वीतिच पिशेः पिशअवयवेऽयंदीपनायामपि अस्मादितस्यात्सचकित पिशितममांसंमांस्यांस्त्रीतिमेदिनी मांस्यांजयामां ।
 सामन्तचजयचपिशितपेशीतिधन्वन्तरिः ॥ १० ॥ शुदक्षि शुश्रवणोदसृष्टौ सृहृसायाम् गृह्यहरो चुरादावदनौ उद्यतः सुचेभवतिश्रवाण्यइतिमन्त्रे-
 अवाण्योमन्त्रेअवलीयइतिवेदभाष्यम् दक्षाण्योयोदमआसमित्यइदिवपियोगिकार्थेणभाष्येपुरुस्कृतः सृहयाण्यइति अयामनेतिरोरयादेशः एवंगृहया-
 ण्यइति दिधिषाण्यइति दुधाञ्धारणयोषणयोः उज्ज्वलदत्तसुदधिषाण्यइतिसूत्रं पठित्वादधिपूर्वत्यतेराण्यः षत्वञ्चदधिषाण्योऽतमिति व्याख्या-
 त दशपादीवृत्तिकारसुधियुशब्देअस्यद्वित्वंगणभावः अत्वञ्चाभ्यासस्यनियत्यतइत्याह प्रसादकाएदयोष्येवमेवाहुस्तदेतत्सर्वंप्रामादिकम् मित्रइ-
 शुदक्षिंसृहृगृहिभ्य आण्यः अवाण्योयज्ञपशुः दक्षाण्योगरुडोऽगृध्रश्च सृहयाण्यः गृहयाण्योगृहस्वामीदिधिषाण्यः दधातेर्द्वित्व-
 मित्वेषुक्क मित्रइवयोदिधिषाण्यः वृजराण्यः वरेण्यः सुवःकेष्यश्छन्दसि सुषेण्यम्युरुवर्चसं राजेरन्यः राजन्योवह्निः शूरम्यो-
 श्व शरराण्यं रमराण्यं अर्तेर्निध्र अरराण्यं पर्जन्यः पृषुसेचने षस्यजः पर्जन्यः शक्रमेघयोः वदेरन्यः वदान्यस्यागिवाग्मिनोः ।
 अमिनक्षियजिवधिपतिभ्योऽत्रन् अमत्रभाजनं नक्षत्रम् यजत्रः वधत्रमायुधम् पतत्रन्ननूरुहम् ॥ ११ ॥ वयोदिधिषाण्योभूदितिचै-
 दिंकप्रयोगादिधिषाण्यइत्येवसूत्रंयुक्तमितिप्रामाणिकाः वृजः वृन्वरणे वरेण्यः श्रेष्ठः सुवः शुचसुतौ सुषेण्यंस्तोत्रयं पुरुवर्यसंबहुरूपमितिवेदभाष्यम्
 सुवःकेष्यइति पठित्वाकित्वादुष्णाभावेउवडिः सति सुवेण्यः पुरन्दरइत्युदाहरन् उज्ज्वलदत्तसुउदाहृतश्रुतितद्वाप्यादिविरोधादुपेक्ष्यः तस्मादिहको-
 ण्यप्रत्ययंपठन् दशपादीवृत्तिकारेकस्याप्यनिसाहुः राजेः राजदीपौश्रानिय जातौतुराजश्वश्रुरादितियत्रत्ययेराजन्यइत्यनस्वरितः शूरम्योः शृहृसायाम् र-
 मकीशायाम् आभ्यामन्यः स्यात् अर्तेः ऋग्तौ अस्मादयः सचनित् अटव्यराण्यं विपिनमित्यमरः पर्जन्यः पृषुसेचने षस्यजः पर्जन्यमेघशब्देपि ध्वन-
 मुदशक्रयोरितिमेदिनी वदेः वदव्यक्तायाम्वाचि अजयकोशस्थमाहवरा न्यइति अभिनक्षि अममत्पादिषु नक्षगतौ यजदेवपूजादौवधहंसयाम् पत्न्य-

यतौ नक्षत्रमिति नभ्रान्नपादितिसूत्रेन जः प्रकृतिभावेन नक्षत्रमिति साधितं तत्तु व्युत्पत्त्यनरमिति बोध्यम् यजत्रमग्निहोत्रमिति प्राच्यः वस्तुतस्तु यजत्रो यष्टव्यदेवतास
नेवायुर्कतेन गच्छतां संयजत्रैस्सतीति मन्त्रे तथैव्याख्यातत्वात् अमरकोशस्थमाह यतत्र चैति ॥ ॥ गडेः गडसेचनेऽस्मादत्र न्याङ्कारस्य ककारादेशश्च क
लत्रं शोणिभार्ययोरित्यमरः वृजः वृजवरणोऽस्मादत्र नचित्यात् चित्वादनोदात्तः नधीवधीवत्त्राणादित्यमरः वरत्रायां दार्वा नक्षमान इत्यादौ चित्वात् स्यष्टः सुविदे
कत्र विदज्ञाने इह कत्रन्निति नितङ्गे चित्वा नितत्त्यामादिकम् वृहस्पते सुविदत्राणि गध्ये सादौ नित्स्वरदर्शनात् कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण प्रत्ययस्वरस्यैव दर्शना
चेत्याहुः कृतेः कृती कृदनेऽस्मात्कत्रः स्याद्वतोर्नुमागमश्च धन्वच यत्कृतत्रं चेति मन्त्रे कृतत्रं कर्तनीयमरण्यमिति वेदभाष्यम् भृजः भृजभरणे मृडः प्राणस्या
गडेऽदेशश्च कः कडत्रं डलयोरेकत्वस्मरणात् कलत्रम् वृजश्चित् वरत्राचर्ममयी रज्जुः सुविदेकत्रन् सुविदत्रं कुदुम्बकम् कृतेर्नुम्व कृ
तेर्नुम्व कृतत्रं लाङ् लम् भृमृदृशियनिपर्विपच्यमितमिनमिहर्ष्येभ्यो तच् दशभ्योऽतच् स्यात् भरतः मरतो मृत्युः दर्शतः सोमसूर्य
योः यजतः अत्विक् पर्वतः पचतो मिः अमतो रोगः तमतस्तस्मापरः नमतः प्रह्वः हर्ष्यतोऽश्वः एषिरञ्जिभ्याङ्किन् एषतो मृगो वि
न्दुश्च रजतम् खलति खलतेः सलोपः अतच् प्रत्ययान्तस्य इत्वञ्च खलति निर्वृक् शशिरां ॥ ॥ एह शिरः प्रेक्षणे यजदेव पूजादौ पर्वपुराणे इ
पचषुपाके अमगतौ तमुकांसायाम् णमप्रहृत्वे शब्दे हर्ष्यगतिकान्त्योः दशपाद्यानुभृदृशीडिः तिपठित्वा दृङ् आदरे द्विपते दारतः शेतेशयते इत्युदाहृतं तन्न
श्रुन्तमग्निदर्शतं वृंहतम् तरणिर्विश्वदर्शतः दैव्यो दर्शतो रथ इत्यादि मन्त्रे सद्भाष्येण च विरोधात् भरतो नाख्यशास्त्रे मुनौ नरे रामानुमे च दौष्यनौ इति मेदिनी यज
तः अत्विक् ति उज्ज्वलदत्ताय नरो धेनवमुक्तम् वेदभाष्ये तु हिरण्यशम्पं यजतो वृहन्मिस्यादिषु यजतशब्दो यष्टव्य परतया व्याख्यातः पर्वतः पादपेपुंसि श
कमस्य प्रभेदयोः देवमुन्यनरे शैले इति मेदिनी हर्ष्यतोऽश्व इति परित्यज्य हर्ष्यतं हरिमिस्यादि मन्त्रेषु हर्ष्यतः सर्वैः स्थहणीय इति वेदभाष्यम् एधिः एषु सेचने रजरागे
आभ्यामतर्कित्यात् एषन्मृगो यमान् विदौ नद्वये एषतो पिना अनयोश्च त्रिषु श्वेतविन्दुयुक्तेषु भाविमाविति मेदिनी रजतं त्रिषु शुक्ले स्यात् क्लीवे हारे च

खलति खलतेः सलोपः खलतिः खलतेः खलतेः

शीङ् शयिः शीङ् स्वप्ने शयः आक्रोशः रुशब्दे गम्लगतौ वञ्चगतौ म्वादिः वञ्चमलम्भने चुरादिः जी वप्राणाधारणो अनप्राणने प्रपूर्वः उज्ज्वलदत्तेनावञ्चिजीवीः
 तिपठ्यते-अमैलुवच्चिस्थानेवन्दिः पठ्यते वञ्चथवन्दथयोरन्यतरमेदादुपलभ्यबहुश्रुतैः पाठे निर्णयः वन्दथ इति कर्मणि कर्तरि वा प्रत्ययः प्राणथ इति अ
 नितेरिति सत्वम् शमिदमिभ्यामिति शमउशमेदमुपशमे शमथः शानिमन्त्रिणोरिति मेदिनी दमथलुपुमान्दरोदमेचपरिकीर्तित इति च भृजः डभृजधार
 सापोषणयोरस्मादथः स्यात्सचचित् रुदि रुदिर् अश्रुविमोचने विदज्ञाने आभ्यामथः स्यात्सचडित् विदि थोयोगिकृतिनोरिति मेदिनी अत्रोच्चलदतः रुवि

शीङ् शयिरुगमिवच्चिजीविप्राणिभ्योऽथः सप्तम्योऽथः स्यात् शयथोऽजगरः शयथः रवथः कोकिलः गमथः पथिकः पथ्याश्च।
 वञ्चथो धूर्तः वन्दीति पाठे वंचते वा वन्दथः लोनास्तु सञ्च जीवथ आसुष्मान् प्राणथो वलवान् वाहुलकाच्छमिदमिभ्याम् शम
 थस्तु शमः शान्तिर्दानिस्तु दमथो दमः भृजः श्रित् भरथो लोकपालः रुदिविदिभ्यां डित् रुदितोति रुदथः शिशुः वेतीति विदथः उ
 पसर्गवसेः आवसथो गृहम् सम्वसथो ग्रामः अस्यविचमितमिनमिलभिनभितपिपतिपनिपणिमहिभ्योऽसच् त्रयोदशभ्योऽस।
 च स्यात् अततीत्यतसः वायुरात्मा च अवतीत्यवसो राजा भानुश्च चमत्यस्मिन् चमसः सोमपानपात्रं ताम्यत्यस्मिन् तमसोऽन्धकारः
 नमसो नुकूलः॥ रभसो वेगहर्षयोः लभसो धनं याचकश्च नभति नभ्यतिवानभस आकाशः तपसः पक्षी चन्द्रश्च पतसः पक्षी पनसः
 दिभ्यां किदिति पठित्वा रौतीति रुवथः श्वेत्युदजहार दशपादीवृत्तिकारस्तु रुदिविदिभ्यां किदिति पया ॥ कणकफले परासः परायद्रव्यं महसंज्ञानं ॥७॥
 ठ इह तु भाष्यानुरोधेन डिदिति पठितम् तथा हि गाङ् कुटादिसूत्रे केपुतश्चङादयः चङ् अङ् नजिङ् अथङ् नङ् इति भाष्यम् किदिति पठतां तु अथङि तिभा
 ष्यन्नमङ् च्छेतेति दिक् उपवसनिवासेऽस्मादुपसर्गे उपपदे अथः स्यात्— उज्ज्वलदत्तेन तु सोपसर्गोऽस्येति पठितम् येस्तु आङि वसेरिति पठितम्
 अस्यवि अतसातस्य गमने अवरसणादौ च मुअदने तमुकांक्षायाम् णमुप्रहृत्वे शब्दे रभरभसे डलभष्प्राप्त्राणभनुभहिंसायाम् भ्वादौ क्वादौ चायम्

क.
सि.कौ.
टी.न.
६८

तपसन्नापे पत्न्यगतौ पत्न्यवहारे सुतौ च पतचमहपूजायां गौर्गदित्वा त्र्योषः अतसोऽप्यादुमा सुमा इत्यमरः चमसे पञ्चकत्रमेदेः स्त्रीपिष्टके स्त्रियामिति
मेदिनी यनसः कण्ठफले कन्दके वान्गान्तरे स्त्रियां रोगप्रभेदेऽस्यादिति च ॥ ॐ ॥ वेजः वेजतनुसन्ताने अस्मादसच्स्यात्तस्य तु दशपादी वृत्तौ तु विय
सुश्चेति पठित्वा वीगतिप्रजनकान्यादिष्विति धातुरुदाहृतः वहि वहि प्राप्नोत युमिश्रणादौ अजगतौ शये चोदस इत्युभा वित्यमरः वातु लीवे दिवसवास
एविति च वायस इति असचोऽणित्वा हृद्धिः दिवः दिवुक्तीडादौ कृष्ण कृषिसेपे ऋहिंसायाम् शलगतौ कलगतौ गर्दशब्दे करभोमणिबन्धादिकनि

वेजसुद्ध वाहुलकादात्वाभावः वेतसः वहियुभ्यां शित् वाहसोऽजगरः यावसस्तृणसङ्गतः वयश्च वयगतौ वायसः काकः दिवः कि
तु दिवसे दिवसः कृष्णशलिकलिगर्दिभ्योऽभवत् करभः शरभः शलभः कलभः गर्दभः ऋषिष्विभ्याङ्कित् ऋषभः वृषभः रुषेर्नि
लुष्वच् रुषहिंसायां अस्मादभवत् नित्कित्स्यात् लुषादेशश्च

लुषभो मत्तदन्ति निरासिवद्विभ्याञ्च रासभः वह्त्रभः जृविशिभ्याञ्च जरनोमहिषः वे
शानः पल्लवम् सहिनन्दिनो विप्रारिभ्यः विदाशिषे रोहन्तो वृक्षभेदः नन्दनः पुत्रः जीवनश्चौषधं प्रारान्तो वायुः पित्वा
अहन्तो नृभ्यो वहि वसिभासि साधिगडिगण्डजिनन्दिभ्यश्च दशभ्योऽश्वेष्यात्सच पित् तरनः समुद्रः तरन्ती नौका भवन्तः कालः
वहन्तो वायुः वसन्तः ऋतुः भासन्तः सूर्यः साधन्तो भिक्षुः गडेर्घटादित्वा नित्वे ह्रस्वः अयामनेति रौरयः गडयन्तो जलदः मराडयन्तो भूषणो
शन्तो घृतसुते इति मेदिनी मणिवन्धादाकनिष्ठे करस्य करभो वहिरित्यमरः शरभसुपशोर्भिदिकरभे वानरभिदी ॥ जयन्तः शक्रपुत्रः गेन्द्यन्तो नन्दकः
तिमेदिनी समौ यतङ्गः शलभावित्यमरः कलभः करिपोतक इति च गर्दभश्चेतकुमुदे गर्दभोगन्धभिद्यपिरासभे गर्दभी सुद्रजन्तुरोगप्रभेदकै रिति मेदिनी ऋषि
ऋषोगतौ वृषिसेचने आभ्यां अमच्स्यात्सच कित् ऋषभस्त्वौषधान्तरे स्वरभिदृषयोः कर्णरं ध्रुगर्दभपुच्छयोः उत्तरस्थः स्मृतः श्रेष्ठे स्त्रीनराकारयोषिति

राम
६८

अथ कृश्यां शिखलायां विधवायां कविन्मतेति मेदिनी वृषभः श्रेष्ठवृषयोरिति च रासिवस्त्रि रास्यशब्दं वस्त्रसम्भारो वस्त्रभोदपितेः ध्वस्त्रे सलसरातुरङ्गमेति मेदिनी च
 विशिञ्चयौ दानौ विशप्रवेशने वेशनः यत्स्वलेचात्यसारइत्यमरः बाहुलकादहं तेरपिञ्च अर्हन्तः स्यपणकोजिनइति विक्रमादित्यकोशः रुहि रुहवी।
 जजन्मनि दुनदिसमृद्धौ जीवमाणधारणे अनप्राणने प्रपूर्वः एभ्यः आशिषि रुचु सचयिइवति प्राणनइति अनितेरिति पत्वमः तृभूतस्य तरणयोः भूसताया
 मः वहप्रापणे वसनिवासे भासुदीप्तौ साधसंसिद्धौ गडसेचने मडिभूषायाम् उभौ रायनौ जिजये दुनदिसमृद्धौ रायन्तः नन्दयन्तइति उच्चलदत्तसुनन्दनइत्यु
 दाहस्य पूर्वसूत्रेण मतार्थमाशंक्य अनाशौ रर्थे नन्दिग्रहणमित्याह तच्चिन्त्यम् इहाप्याशिषीत्यस्य स्वयमेवानुवर्तितत्वात् ॥ ११ ॥ हनेः हन्हिंसागत्पोर
 स्मात् भूचप्रत्ययः स्यात्तस्य मुडागमः धातोर्हिंशब्दादेशश्च भूदेः भदिकल्याणे सुखे च त्रस्मात् रुचस्याङातोर्नकारलोपश्च ऋच्चेः ऋच्चे गतौ बाहुलका
 हनेर्मुद्हिच हेमन्तः भन्देर्नलोपश्च भदन्तः प्रव्रजितः ऋच्चेरः ऋच्चेरावेश्या बाहुलकाज्जर्जरशृङ्गादयः अर्तिकमिभ्रमिच
 मिदेविवासिभ्यश्चित् षड्भ्योऽश्चित् स्यात् अररङ्गपाटं कमरः कामुकः भ्रमरः चमरः देवरः वासरः कुवः करन् कररः पक्षिभे
 दः अङ्गिमदिमन्दिभ्यश्चरन् अङ्गारः मदारो वराहः मन्दारोष्णरः गडेः कडच कडारः ॥ १२ ॥ दिति जर्जचर्चमर्चपरिभाष
 पाहिंसातर्जनेषु परिभाषणमर्त्तनयोरिति तु दादौ जर्जरं शैवले शक्रध्वजे त्रिषु जरत्तरे र्मरः स्यात्कलियुगे वाद्यभेदे न दान्तरे इति च मेदिनी बाहुलकादेवम
 स्यजादेशे जर्जरइत्युच्चलदत्तः अर्तिकमि ऋगतौ कमुकानौ भ्रमुअनवस्थाने चमुअदने दिवुक्तीडादौ वसनिवासे उभावपि रायनौ अररं छदकपाट
 योरिति मेदिनी कपाटमररंतुत्येइत्यमरः भ्रमरः कामुके भृङ्गे इति मेदिनी चमरं चामरे स्त्री तु मञ्जरी मृगभेदयोरिति च चमरो मृगभेदः देवरः पत्युक्निष्ठभा
 ता वासरइतिकेचित्सूत्रे वाशिभ्यइति तालव्यं पठित्वा बाष्पशब्दइत्यस्मादंरप्रत्ययो वा श्यतइति वाशरः कोकिले इत्याहुः कु वः कुशब्दे अङ्गिः अगिगत्यर्थे
 मदीहर्षे मदिसुत्यादौ अङ्गारइत्युक्तेन स्त्रीपुंस्त्रिङ्ग सुमही सुतइति मेदिनी मन्दारः स्यात्सुरद्रुमे पारिभद्रेऽर्कपरोक्षमन्दाशे हस्तिधुर्तयोरिति च मदिसुत्यादौ

बाहुलकादहं तेरपिञ्च अर्हन्तः स्यपणकोजिनइति विक्रमादित्यकोशः रुहि रुहवी।

कौ.
दी. न.
६९

पारभदेतुमन्सुर्मन्सुः पाणिजातक इति शब्दार्णवः गडेः गडिवदनैकदेशे गडसेचने अस्मादारम्भस्यः स्मात्कडादेशश्च कडाः कपिलेदासे इति मेदिनी कडाः कपिलः
पिङ्ग इत्यमरः ॥ ॥ ॥ शृङ्गार एतौ नियास्येते शृङ्गि सायाम् उभञ्जधारणयोषणायोः आभ्यामारम्भम् गुगुङ्गस्वश्च शृङ्गारः सुरते नाक्षरे सेच गजमणनेन पुंसकं
लवङ्गे पिनागसम्भवचूर्णयोरिति मेदिनी शृङ्गरी मित्रिकायां स्मत्कनकालौ पुनः पुमान् इति च कंजिमन्तुश्च वित्यादारम्भस्यपन्नोदात्तः कञ्जारे जडरे सूर्ये वि
रञ्जौ वारणे मुनविनिविश्वमेदिन्यौ मार्जारश्चौतौ खड्गङ्गे इति च ओतुर्विजालो मार्जार इत्यमरः कमेः कमुकानौ अस्मादासन्कि तस्यात् कुमारणाच्छे केस्कनेव
वराजेऽश्ववारके बालके वरुणाद्रौ नानदयोर्जात्यकाञ्चने कुमारी शैलतनयावनमाल्योर्नदीभिदि सहायराजिता कन्याजन्तू द्वीपेषु च स्त्रियामिति मेदिनी विश्व

शृङ्गारभृङ्गौ शृङ्गारभ्यामारम्भमणकुहस्वश्च शृङ्गारोऽसः शृङ्गारः कनकलुका कञ्जिमन्तिभ्याश्चित् कञ्जिः सौत्रः कञ्जारे मयूरो मार्जारः कमेः
किदुचोपधायाः चिदित्यनुवृत्तेरनोदात्तः कुमारः तुषारादयश्च तुषारः कासारश्च सहारश्चाम्रमेदः दीजेनुच्च दीनारः सुवर्णाभ
राणं सत्तेरयः शुक्ल सूर्ययः उषिकुटिलिकविस्वजिर्णः कपन् उषयो वहि सूर्ययोः कुटपोमानभारम् दलपः प्रहरणं कचपं शा
कपत्रम् स्वजपं घृतम् कणोः सम्प्रसारणञ्च कुराणै कपश्चाक्रवर्माणास्यस्वरेमेदः विटपपिष्टपविशिपोलपाः चत्वारोऽमी कपेन
अस्मन्ताः विटशब्दे विटपः विशतेरादेः यः प्रत्ययस्येनुद् यत्वं पिष्टपम्भुवनम् विशतेः प्रत्ययादेरित्वं विशिपं मुन्दिरम् वस्तेः सम्प्रसा
॥ रणं लपं कौमलं तृणं ।

प्रकाशे तु कुमारीरामतरणीति पाठः रामतरणी लताविशेषः सहेति प्रसिद्धः तरणीरामतरणी कर्णिकाचारुके सणः सहा कुमारी ॥ रणं लपं कौमलं तृणं ।
मन्त्रादिति धन्वतरिनिघण्टुः जम्बूद्वीपसहकन्याः कुमार्योधाश्च वारके बालके कार्तिकेये च कुमारे भर्तृदाके इति त्रिकारादशेषः तुषार एते नियास्येते तुषतुष्टौ आ
न तुषारलुहि न हिममित्यमरः कासुशब्दकुत्सायाम् कासारः सरसी सर इत्यमरः सहार इति षहमर्धशो दीजो दीङ् स्ये अस्मादारनतस्यनुडागमश्च सत्तेः सृगतौ अ
स्मादयः स्माद्धातोः पुगागमश्च उषि उषदाहे कुट कौटिल्ये दलविदारणो कचवन्धने स्वजमन्ये कणेः कणशब्देऽस्मात्कपन् धातुवकारस्य सम्प्रसारणञ्च कणयः पू

६९

विद्यः विद्येनस्त्रियं संवशां वा विस्तारपह्ववे- विद्यधि पेनेति मेदिनी- विशतेरिति- विशप्रवेशने- आदेः पइति- एतच्च पञ्चलदत्तरीत्योक्तम् अन्ये तु सूत्रे विष्टयेति- दन्त्योऽष्टा-
 दिवैवपठन्ति- युक्ते चैतत्- यत्र न भ्रस्य विष्टपमित्यादौ तथा दर्शनात्- अमरकोशेपि विष्टपभुवनं जगदिति मञ्जुर्यागच- वलतेरिति- वसवस्त्रसम्भरणे सञ्चरणे च- उलपो-
 नस्त्रीयस्मिन्नातएव नरेति मेदिनी ॥ २० ॥ हतेः वृत्तवर्तने कृतिभिदि कृती छेदनेभिदि रविदारणे लतिः सौत्रो धातुः इष्पशि- इष इच्छायाम्- अश्रूणाप्रावाभ्यां त कन्कि-
 त्स्व- इष्टकेति इष्टकेषीकामाद्यानामिति निर्देशस्य स्यस्यादिति ने संकेचित्प्रत्ययस्यादितौ त्स्मिह्न भवस्य नित्यत्वात्- तद्वायकनुमृदलिकत्रिति- इकारेण स्यामि त्याहुः इणस्तश- एतच्च

दृतेः किकन् वर्तिका कृतिभिदिलतिभ्यः कित् कृत्तिका भित्तिका भित्तिः लत्तिका गोधा इष्पशिभ्यान्तकन् इष्टका अष्टका इ-
 णस्तशन्तशसुनौ एतश्चेव्राह्मणः सखवएतशः वीपतिभ्यान्तनन् वीगत्यादौ वेतनं पतनं दृदलिभ्याम्भः दर्भः दल्भः स्याद्
 धिचक्रयोः अर्तिगृभ्याम्भन् अर्भः गर्भः इणः किंत् इभः असिसञ्जिभ्यां विथन् अस्थि सक्थि सुधिकुषि शुधिव्यक् कित् ॥
 सुसिर्वह्निः कुक्षिः शुक्षिर्वीतः अशेर्नित् अक्षिः इषेः क्सुः इक्षुः अवितृत्तत्तन्त्रिभ्यर्देः अवीर्नरीरजस्वला तरीर्नौः स्तरीर्धूमः ।
 तेन्नीर्वीणादेर्गुणाः यापोः किङ्क्च ययीरश्चः ययीः स्यात्सोमसूर्ययोः लक्षेर्मुद्ग लक्ष्मीः ॥ २१ ॥ इति- अक्षसन्तस्येति दीर्घः- एतश्चैव एतश्च सः

वीपति पत्तुगतौ पतनं पटभेदनमिति पुरीपर्यायेष्वमरः दृदलि दृविदारणे दलविकसने अर्तिगृ ऋगतौ इयर्तोत्यर्भः शिशुः संज्ञायोकनि अर्भकः गर्भो भूगो-
 भर्भकेकुक्षौ सस्योपनसकस्य के इति मेदिनी- इणः इणगतौ अस्माद्गन् कित्स्यात् इभः स्तम्भेरमः पटोत्यमरः अक्षि- असुक्षेपरोषंजसङ्गे कीकसंकुस्य मस्थि-
 चैसमरः सक्थि स्त्रिनेपुमानूरुपिति पुषि सुषदाहे कुषनिष्कर्षे- शुषशोषणो अशेः अश्रूण्यामौ- अस्मात्- कित् नित्स्यात्- अक्षिनयनं इषेः इष इच्छायाम्- रसा-
 इक्षुमित्यमरः अवि- अवरक्षणादौ तद्वनतरणयोः स्तज् आच्छादने- तत्रिकुटुम्बधारणो- चुरादि रायनः तरीरिति स्त्रियौ नौ स्तरीरित्यमरः यापोः याप्रायणे-
 पायाने- आभ्यामौः कित्स्यात् द्वित्वञ्चधातोः लक्षेः लक्षदर्शनाङ्क- नयोश्चुरादि रायनः- अस्मादीप्रत्ययः स्यात्तस्य मुडागो गोलोपश्च- लक्ष्मीः पद्माविभृतिश्च- कृदि-

क.
सि. को
टी. त.
७०

सस्मीः सम्यतिशोभनयोः ऋद्वौषधौ च पद्यामिति मेदिनी ॥ ॐ ॥ इत्युणादिषु तृतीयः पादः ॥ ॐ ॥ माधातोरिति मामाने कित्वा दातो धातोरित्यालोपः वातप्रमीर्वात
मृगइत्यमरः अयमिति द्विचतुः षट्पदोर मा इत्यमरेण चतुष्पाद्विनामुभयलिङ्गत्वेः सुभूतिचन्द्रमिरपि वातः शीशब्दस्य द्विलिङ्गः तोक्तेः श्रुतिभावः तत्र क
दिकारदिति पाक्षिकोऽपि कैश्चिदिष्यते न च रूपादेव कृदिकारदिति ङीष् भवति न तु दीर्घादिति शं क्यम् वर्णनिर्देशे कारप्रत्ययस्य विधाने न दीर्घारपि कृदिकारे
ति ङीष् सम्भवान् अतएव वातप्रमी श्रीसस्मीति पक्षे ऽवनाः सुसाधव इति रक्षितः एतच्च दुर्घटग्रन्थेऽप्यष्टम् आशीराश्वहिदंष्ट्रायां लक्ष्मीर्लक्ष्मी हरिप्रि
पाद इति द्विरूपकोशः अतएव आशीविषो विषधर इत्यमरकोशस्सङ्गच्छते अशभोजन इत्यस्मादिण जादिभ्य इति ङणप्रत्यये उपधावृद्धौ कृदिकारदिति ङीष्
इत्युणादौ तृतीयः पादः ॥ ॐ ॥ वातप्रमीः वातशब्दे उपपदे माधातोरी प्रत्ययः सच कित्वा वातप्रमीः अयं श्रीपुंसयोः ऋतन्यञ्चिवन्यं
ज्यपि मयस्यङ्गि कुण्डलिभ्यः कन्तिच्यतुजस्तिजिष्टुजिष्टुजिसन्स्यनिथिनुल्यसासानुकः द्वादशभ्यः क्रमात्स्युः अर्तेः कन्तिच्यण
षट्मुष्टिः करोरतिः सोरतिः प्रसृताङ्गुलिः तनोतेत्येतत् तन्यतुर्वायुः रात्रिश्च अञ्जेरलिच् अञ्जलिः वनेरिष्टुच् वनिष्टुः स्खविर
अञ्जेरिष्टुच् अञ्जिष्टोभानुः अर्पयतेरिसन् अर्पिसोऽयमांसं मदेः स्यन् मत्स्यः अतेरिथिन् अतिथिः अङ्गे रलिः अंगुलिः कौतेर
स्कोऽग्रतः आशीतिवकलामिन्दोरिति राजशेखरः आशीर्हि तांशं साहिदंष्ट्रयोरिति सानेऽमरात्सानोप्याशिसः शब्दोऽसः कवुसुः अचदस्येके कवचम्
सोत्यन्यदेतत् ऋतनि ऋगतौ तनुविस्तारे अञ्ज्व्यत्पादौ वनुयाचने अञ्जसराव ऋगतौ ण्यन्तः मदीदृषे अतसातस्यगमने अमिगलर्थः कुशब्देऽपि अण
कृषतनूकरणे प्रसृताङ्गुलिः अरन्तिरिति नरतिः अरन्तिरिति नत्समासः प्रसृताङ्गुलिः स हस्तः अरन्तिरित्यर्थः दशपादौ तौ तु कन्तिकित्यत्र ककारम पठित्वा
अर्तेरिति च मकितं विधाय अरतिः साधितः उच्चलदत्तानुसारेणाह वायुः रात्रिश्चेति तन्यतुः शब्दो मेघः अशनिश्चेत्यपि बोध्यम् आविष्करोमिति न्यतुर्न
दृष्टिमिति मन्त्रे तन्यतुर्गर्जितमिति सृजादर्थिन तन्यतुरिति मन्त्रे तन्यतुर्मेघ इति उतस्मात्स्यतन्यतो रिव योरिति मन्त्रे दिवश्चित्रन्न तन्यतुमिति मन्त्रे च तन्य

॥ ॐ ॥ वातप्रमीः वातशब्दे उपपदे माधातोरी प्रत्ययः सच कित्वा वातप्रमीः अयं श्रीपुंसयोः ऋतन्यञ्चिवन्यं
ज्यपि मयस्यङ्गि कुण्डलिभ्यः कन्तिच्यतुजस्तिजिष्टुजिष्टुजिसन्स्यनिथिनुल्यसासानुकः द्वादशभ्यः क्रमात्स्युः अर्तेः कन्तिच्यण
षट्मुष्टिः करोरतिः सोरतिः प्रसृताङ्गुलिः तनोतेत्येतत् तन्यतुर्वायुः रात्रिश्च अञ्जेरलिच् अञ्जलिः वनेरिष्टुच् वनिष्टुः स्खविर
अञ्जेरिष्टुच् अञ्जिष्टोभानुः अर्पयतेरिसन् अर्पिसोऽयमांसं मदेः स्यन् मत्स्यः अतेरिथिन् अतिथिः अङ्गे रलिः अंगुलिः कौतेर
स्कोऽग्रतः आशीतिवकलामिन्दोरिति राजशेखरः आशीर्हि तांशं साहिदंष्ट्रयोरिति सानेऽमरात्सानोप्याशिसः शब्दोऽसः कवुसुः अचदस्येके कवचम्
सोत्यन्यदेतत् ऋतनि ऋगतौ तनुविस्तारे अञ्ज्व्यत्पादौ वनुयाचने अञ्जसराव ऋगतौ ण्यन्तः मदीदृषे अतसातस्यगमने अमिगलर्थः कुशब्देऽपि अण
कृषतनूकरणे प्रसृताङ्गुलिः अरन्तिरिति नरतिः अरन्तिरिति नत्समासः प्रसृताङ्गुलिः स हस्तः अरन्तिरित्यर्थः दशपादौ तौ तु कन्तिकित्यत्र ककारम पठित्वा
अर्तेरिति च मकितं विधाय अरतिः साधितः उच्चलदत्तानुसारेणाह वायुः रात्रिश्चेति तन्यतुः शब्दो मेघः अशनिश्चेत्यपि बोध्यम् आविष्करोमिति न्यतुर्न
दृष्टिमिति मन्त्रे तन्यतुर्गर्जितमिति सृजादर्थिन तन्यतुरिति मन्त्रे तन्यतुर्मेघ इति उतस्मात्स्यतन्यतो रिव योरिति मन्त्रे दिवश्चित्रन्न तन्यतुमिति मन्त्रे च तन्य

७०

अत्र सिद्धं प्रमाणं न हस्तसंस्पृष्टे कुडवेपि चेति मेदिनी. स्थवित्रमिति. वनिष्ठोर्हृदयादधि इति मन्त्रस्य भाषेत शोक्तत्वात्. अत्रिष्ट इति केचिदज्जेरि सुचमिच्छन्ति तेषामज्जि
 सुरुदाहरणम्. अर्पिस इति. अर्तिहीत्यादिनापुक्णे रनिटीति णिलोपः. मदेरिति. मत्स्योमीनेऽथपुम्भूम्भिनदेशे इति मेदिनी. अनिति. कुशपुत्रेणासुमत्र. आगन्तुके त्रिवि
 तिच. अङ्गुलिः कण्ठस्य कर्णिकायां गजस्य चेति च कवसः सन्नाहः कंकटजातिश्च. अच इति. कवचो गर्दभादे च सन्नाहे पर्यटेति चेति मेदिनी. ॥ ३३ ॥ यौतेरिति. दु
 रालमावदुस्पर्शया सोधन्वयवासक इति धन्वना रिति घण्टः कृशानुः पावको नल इत्यमरः. अः शृङ्गिण्यम्. शर्करा खराडविकृतौ उपलब्धौ शयोः. शर्करान्वित
 देशे चुरम्भे देशकलेपि चेति मेदिनी. पुषः पुषपुष्टौ अस्मात्कारस्यात्सच कित्. पुष्करं स्वेत्तु पद्मयोः. तूर्यवक्त्रे खड्गफले हस्तिहस्ता प्रकारादयोः कुष्ठौषधिद्वीपतीर्थमेद
 योऽधनपुंसकम्. नास्मन्नागविहागन्तुपभेदे ष्वारुणाविति मेदिनी. कलंश्च. पुष्यतेः कलस्यात्सच कित्. पुष्यलसुपूर्णे अष्टे इति हेमचन्द्रः. गमेः गम्लुगतौ. भविष्य
 यौतेरासः यवासोदुरालभा कृशेऽनुकृशानुः अः करन्. उत्तरसूत्रे किद्रहरणादिह ककारस्य नेत्वं शर्करा पुषः कित्. पुष्करम्. क
 लश्च. पुष्कलं गमेरिति. गमीष्यतीति गंमी आडि. णित्. आगामी भुवश्च भावी प्रेस्थः. प्रस्थायी परमेकित्. परमेष्टी मन्यः. मन्य
 तेरिति. कित्स्यात्. कित्स्वानकारलोपः. मन्याः. मन्यानौ. मन्यानः. पतस्थच. पन्याः. पन्यानौ. ॥ ९९ ॥ तिगम्यादय इत्याशयेनाह. गमिष्यतीत्यर्थ
 वः भूस्तत्तायामस्मादिनिःसच णित्स्यात्. भविष्यतीति भावी. प्रेस्थः. छागतिनिष्ठौ. प्रपूर्वोदस्मादिनिःसच णित्. णित्वादात्तो युगिति युक्. प्रस्थायी गन्तुकामः पर
 मे. परमशब्दे उपपदेतिष्ठतेरिति. कित्स्यात्. कित्स्वादातोऽलोपः. हलदन्तादित्यलुक्. परमेष्टी पितामह इत्यमरः. मन्यः. मन्यविलोडने. मन्या इति. पथिमथीत्यात्वम्
 इतोऽसर्वनामस्थाने. मन्या. मन्यनदशे च वज्रे चापेऽपि च स्मृतः. पतः. पत्लुगतावित्यस्मादिनिस्थश्चान्नादेशः. पथेऽपि तावित्यस्मात्सचाद्यचि. अकारान्तोऽप्यस्ति.
 वाटः पथश्च मार्गश्चेति सुभूतिचन्द्रः. त्वचित्त्वचः. किरोपि स्यात्किरो प्रोक्तः. पंथः पथीति द्विरूपेषु विश्वः. इह न भवो देवविषयन्यस्मिन्निति विग्रहे अन्येभ्योऽपि दृश्यत
 इति डः. ऋभुसः स्वर्गवज्रयोरिति विश्वः. ततो मत्वर्थो योनिः. ऋभुसिन्निति नान्स्यातिपदिकम्. पथिमथीत्यात्वे इतोऽदित्यत्वे च ऋभुसा इन्द्रः. ऋभुसा णौ. ॥

अत्र सिद्धं प्रमाणं न हस्तसंस्पृष्टे कुडवेपि चेति मेदिनी. स्थवित्रमिति. वनिष्ठोर्हृदयादधि इति मन्त्रस्य भाषेत शोक्तत्वात्. अत्रिष्ट इति केचिदज्जेरि सुचमिच्छन्ति तेषामज्जि

अभुसाणइत्युच्चलदत्तः दशपाद्यानु. अर्तेः भुक्षिनगितिह नमुपन्यस्यत्वस्य. अभुक्षिन्निसुदाहृतम्. अभुक्षिणमिन्द्रमाहुव ज तये इति मन्त्रस्य वेदभाष्येन तस्य नमु
दाहृतम्. अत्रायम्विवेकः इति प्रत्ययान्त इति मते. अतो दत्तत्वे न्यायं प्रत्ययस्वरेण. इनेरि कारस्योदात्तत्वात्. अवग्रहभावो वाहलकात्. द्वितीयमनेत्वग्रहाभावो
न्यायः. परानुप्रत्ययस्वरेणोकारस्योदात्ततया भुक्षिनकूप्रत्ययान्तस्य मध्योदात्तत्वे प्रसक्ते वाहलकादनेदात्तत्वे कर्तव्यमिति. ॥ ३॥ रज्जे. रजमन्धे. वलाका वलप्राणने.
शलगतौ पत्तगतौ एते आकूप्रत्ययान्तानि पात्यन्ते वलाकावकपंक्तिः. स्याद्वलाकाविसकण्डिका. वलाकाकामुकी प्रेक्षा वलाकश्च वकोमत इति विश्व शाश्वतौ. श
लाकांजनयष्टिका. पताका वैजयन्त्या च सौभाग्येऽङ्के ध्वजे पिचेति विश्वः. पताका वैजयन्त्या च सौभाग्ये नाटकाङ्कयोरिति मेदिनी. पिनाका. एते आकूप्रत्ययान्तानि

स्वजेराकः रज्जाकः पक्षी वलाकादयश्च वलाका शलाका पताका पिनाकादयश्च पातेरित्वं नुमच क्लीवपुंसोः पिनाकः स्यात् शूलशङ्क
रधन्वनोः तड आघाते तडाकः कषिदूषिभ्यामो कन् कषीका पक्षिजातिः दूषीकानेन योर्मेलं अनिहृषिभ्यां किच अनीकं हृषीकं च
कूराः कङ्कणाच् कणाशब्दे अस्माद्यङ् लुगन्तादीकुर्धातोः कङ्कणादेशश्च घण्टिकायां कङ्कणीकासैव प्रतिसरापि च शृङ्गपृष्ठनादे
रुक्काभ्यामस्य शर्शरीकोहिंसलः पर्यरीको दिवाकरः वर्वरीकः कुटिलकेशः ॥ ९९ पात्यन्ते. पारस्यणे पिनाको स्त्री रुद्रचापे पांसुवर्षे निशूलयोरि

ति मेदिनी. अमरोक्तिमाह क्लीवपुंसोरिति. किञ्च पिश्रुसञ्चर्णनेषकारस्य णत्वं धातोर्यगागमः पिण्याको स्त्री तिलकत्वे हिङ्गुवाङ्गीरुसिङ्गुके इति मेदिनी. कषि
कृषस्वेति दण्डकोहिंसार्थकः दुषवैकृत्येण यत्नः दोषोणावित्युपधाया रुकारः. अमरोक्तिमाह दूषिकेति किञ्च अकृते पिङ्गकनि. दूषयते च इति इ प्रत्यये दूषि
कृदिकारादिति. डेषिदूषी. उभाभ्यामपि स्वार्थे कनि दूषिका ह्रस्वमध्येव केण इति डेषोपि ह्रस्वादेशात्. पिचराडि दूषिका दूषी पिचराट् बट्टशोर्मेलमिति विक्रमा
दित्यकोशः दूषिका तुलिकायाच्च मले स्यान्नोचनस्य चेति मेदिनी. अनिहृषि अनप्राणने. हृषतु ह्ये. आभ्यामीकस्यात् सच कित्. अनीको स्त्री रतोसै येपीति.
मेदिनी हृषीकं विषयीन्द्रियमित्यमरः. चंकराः कणाधातोर्यङ् लुकि प्रत्ययलक्षणा न्यायेन सन्यजेरिति द्वित्वे कुहोश्चुरित्यभ्यासस्य च त्वेनुगतोऽनुनासिकानस्येति

हं
सि. कौ.
टी. त.
७९

सखः शृष्टः शृष्टिसायाम् पृथालनादौ चतुर्वरणे एभ्य ईकन् एषां द्विर्वचनमभ्यासस्य रुगागमश्च शर्शरीक इत्यादि उरदत्वेरपरत्वम् ॥ ३३ ॥ पर्फरीकाद ईकन्ननाए
तेमिषासन्ते पर्फरादेश इति एतच्चोच्चलदत्तरीस्योक्तं वस्तुतस्तु धातोर्द्वित्वमुकारस्य कारः सलोपः रुक्चाभ्यासस्येति दश पाद्यायदुक्तं तदेव न्याय्यम् चरेर्नुम्वच्चरीको भ्रमरः
तरग्रन्थानुरोधेन हेरुक्चेत्याद्यनुक्तेरप्यत्वात् किसलयमिति नैतौ शेषतु पर्फरी पर्फरीकाविति मन्त्रस्य वेदभाष्ये तु निफला विशारतो पृथालनशरणयोः पर्वपु
र्वपूरणे एषामन्यतमस्य निपातनमिदमित्याश्रित्य शत्रूणां विदारयितारौ लोहृणां पालकौ इष्टार्थस्य पूरयितारौ चेति व्याख्यातम् दर्दरीकमिति द्रविदारस्योष्मा
दीकन्धातोर्दर्दरादेशः र्मरीकमिति मृष्वयो हानौ अस्मादीकन्धातोर्गर्गरादेशः वस्तुतस्तु दर्दरीक र्मरीकावपि पर्फरीक वस्तुतस्तु द्वित्वरुक्चाभ्यासस्येति व्या
ख्येयो उत्तरवर्गस्य ऋकारस्य गुरोरपरत्वम् तित्तिडीकं इति तिमूलीम् आर्द्राभावे मकारस्यो कारः अभ्यासस्य तुक् च तित्तिडीचिं चाभिलिखेत् समरे तु शब्दांतरं तथा चति

पर्फरीकादयश्च स्फुरस्फुरणो अस्मादीकन्धातोः पर्फरादेशः पर्फरीकङ्किसलयं दर्दरीकं वादित्रम् र्मरीकं शरीरं तित्तिडीको वृक्षभेदः
चरेर्नुम्वच्चरीको भ्रमरः मर्मरीको हीनजनः कर्करीका गलनिका पुरातेः पुरादरीकं वादित्रं पुरादरीको व्याघ्रोग्रिहिं गाजश्च ईषः कि
इस्वश्च इषीका शलाका ऋजेश्च ऋजिक उपहतः सत्तैर्नुम्वच्चरीको कालाला ॥ ३४ ॥ काचिच्चातित्तिडीका चतित्तिडी इति चंद्रः तित्तिडी तत्त्विका चिं चातित्तिडी

काकपि मियेति काचस्यतिः अम्लीका चाभिलिखेत् तित्तिडीका चतित्तिडी इति चंद्रः अम्लीका चुक्रिका चुक्रासां म्लासुक्राथशुक्रिका अम्लिका चिच्चिका चिच्चित्तिडीका मु
नित्तिडीति धन्वन्तरिनिघण्टुः चरेः चरगतिमहागुरोरस्मादीकन् द्विर्वचनमभ्यासस्यनुमागमश्च भ्रमरश्च म्वरीकः साद्रालम्योमधुसूदनः इन्द्रिदिरः पुष्पकीये
मधुसूदो मधुदेश इति विकारदेशः मर्मरीक इत्यादि मृडः प्राणत्यागे डं चतुर्वरणो अभ्यामीकन् धातोर्द्वित्वम् अभ्यासस्य रुक् कर्कयोर्गलनिकेत्यमरः पुराकर्म
गिभुभेसां स्यः प्रत्ययस्य रुडागमश्च पुरादरीकं सितामोजे सितह्वने च भेषजे पुंसि व्याघ्रे गिदिङ् नागे कोशकारान्दुपिवेति मेदिनी ईषः ईषगतावस्मादीकन् ह
स्वश्च कित्वाङ्गुणामावः इस्वविधानसामर्थ्यादेव गुणाभावे सिद्धेऽप्युत्तरार्थे कित्त्वमित्याहुः ईषीकास्यादिषिकापि वानौ युजवना युजाविति द्विरूपकोशः ऋजेः ऋज

सि. कै.
टी. न.
७२

सर्तः स्रगंतावस्यदीकन्कित्याडातोर्नुमागमश्च सृणीकास्पन्दिनीलालाड्यमरः ॥ ७७ ॥ मृडः कीकचः मृडसुखने मृडः कीकनित्युज्ज्वलदत्तादिपाठः प्रामादिकः मृडी।
कश्चस्वचित्तरेसानोदात्तत्वात् मृलीकैश्चसुमतौ स्ममेत्यादौचित्स्वरस्यैवदर्शनात् अलोकादयः अलोकमप्रियेपिस्मादिव्यासत्येनपुंसकपितिमेदिनी अलोकमप्रियेप्रो
क्तमलोकमनृतेदिवीतिविश्वः अलीकमप्रियेभालेवितथेइतिहेमचन्द्रः तथाचाभिर्युक्तेः प्रयुज्यते तेदृष्टिमात्रपतिताअपिकस्यनात्रक्षेभायपक्षमलदृश्यमलकाः स्वात्मा
नीचाः सदैवसविलासमलोकलप्रायेऽलनोक्तुदिलताश्च नसन्सजनीति इत्यलोकलप्राः भाललप्राः अप्रियेलप्राडस्यायर्थयथ योग्यम्वोध्यम् व्यलोकमप्रियाकार्यवै
लक्ष्यपिप्येडने नानागरेतिमेदिनी वलसम्बरणे वली कनीध्रेपटलप्रानेइत्यमरः वलतेर्नुमागमेवलीकं वामलरश्चनीकुश्चवलीकंपुनपुंसकपित्यमरः वहते

मृडः कीकचकङ्कः मृडीकोमृगः मृडङ्कुराः शिशुः अलोकादयश्च कीकजनानिपात्यने अलभृषणादौ अलीकमिथ्या विपृवोद्या।
लीकंविप्रियहेदश्च वलीकम्यटलप्रानेइत्यादि कृतृभ्यामीषन् करीषोऽस्त्रीशुष्कगोमये तरीषः तरीता शृष्टृभ्यांकिच्च शिरीषः पुरीष
म् अर्जेर्जजचे ऋजोषंपिष्टपचनं अम्वरीषः अयन्निपात्यते अविशब्दे अम्वरीषः पुमान् भ्राष्ट्रम् अमरस्तुक्तीवेऽम्वरीषंभ्राष्ट्रोना
कृष्टृष्टृकटिपटिशौटिभ्यडन् करीरोवंशाङ्कुरः शरीरम् परीरम्फलम् कटीरः कन्धरेजघनप्रदेशश्च पटीरश्चन्दनः कण्टकः कामश्च शौ।
टीरस्त्रागिबीरयोः ब्रह्मणादित्वात्ष्यञ् शौटीर्ये ॥ ७८ ॥ इदंश्चवाहीकोगौरश्चश्च सुप्रपूर्वादिणस्तुश्च सुप्रतोकः शम्पतेः शमीकः ऋषिः एवमन्येषु ह्याड

स्वशयेनाहइत्यादीति कृतृ कृविसेयेत्सवनतरणयोः शृष्टृ शृहिंसायाम् शृष्टृलनादौ आभ्यामीषन्कित्स्यात् अतइहातो रिभिइत्येपरत्वम् शिरीषोष्टस।
भेदः उदोक्षपूर्वस्येत्युत्वं शृथं पुरीषंवर्चस्क मर्ह्यविष्ठाविशोस्त्रियामित्यमरः अर्जः अर्जषर्जअर्जने अस्मादीषन्कित्स्यात् धातोर्नजादेशश्च अमरोक्तिमाह ऋ
जीषमिति किञ्च उद्धतरसः सोमलतायाः शेषोपिऋजीषम् एतच्चऋजीषिणंषणसश्चतश्चिये असत्योपातुमयवान्ऋजीषीइत्यादिमन्त्रे भाषेस्पष्टम् अपमिति ईष
अस्यस्यस्य अरुडागमश्चेत्यर्थः वोपालितोक्तिमाह अम्वरीषमिति लीवेऽम्वरीषंभ्राष्ट्रइत्यमरः अम्वरीषरणेभ्राष्ट्रेलीवंपुंसिनृयान्तरेनरकस्यप्रभेदेच ॥ ७९ ॥ ७२

किशोरेभास्करेपिच-आस्मातकेनयातेचेतिमेदिनी-कृष्टृष्टृ-कृविशेषेष्टृहिंसायाम्-ष्टृपालनश्रृणायोः कटेवर्षावरणायोः इटकिटकटीगतौ चुरादौपटपुटेति-द
 एउकोभाषार्थः श्लोदगर्ववंशंकोरेकरीरेस्त्रीदृष्टमिदृघटयोः पुमान्-करीराचीरिकापाचदनामूलेचचरिहनामितिमेदिनी-शीर्येतइतिशीरम्-शीरंस्वर्भविग्रहः
 लुमरः अर्द्धर्चादित्वाच्छरीरइतिपुल्लिङ्गोपिपरीरमिति-पूर्यतेःनेनेतिविग्रहःवाहुसकात् हिडिगत्यनादयोः हिणउतेइतस्ततोपाच्छतीतिहिणडोरः हिणडिरोः
 कफः फेनइत्यमरः डिणडिरोपिचहिणडिरोइतिद्विरूपकोशः किमीरजम्बीरत्तणीरादभीपिवाहुलकादेवबोध्याः किमीरोनागरडे-चकर्वुरोराक्षसानरेइतिमेदिनी-ज
 म्बीरः प्रष्टृपुष्पेस्यात्तथादन्तशरद्रुमेइतिच-॥ ॐ ॥ वशः वशकानौ-अस्मादीरन्कित्यात्-कित्वात्सम्प्रसारणादि-उशीरंवीरणमूलमुशीरोपि मूलेऽस्या

वशः कित् उशीरम् कशेर्मुञ्च कश्मीरेदेशः कृञउच्च कुरीरंमैथुनं घसेः किञ्च क्षीरम् गभीरगम्भीरौगभेर्भः पक्षेनुम्व विषाविहा स्याते
 जहातेश्चविपूर्वाभ्यामाप्रत्ययः विषावुद्धिः विहास्वर्गः-अव्ययेइमे पचएलिमच पचेलिमोवहिरव्योः शीडेधुकूलकुवलज्वालनचत्वा
 रः प्रत्ययाः स्युः शीधुमद्यं शीलंस्वभावः शैवलः शेवालम् वाहुलकात् वस्यपोपि शेवालंशैवलोनस्त्रीशेपालोजलनीलिका मृकशिभा
 मृकोकरो मरुकोमृगः काणूकः काकः ॥ ९९ शीरमस्त्रियाम्-अभयंनलदंसेव्यमित्यमरः कशः कशइति सौत्रोधातुः-अस्मादीरन्-तस्मिन्मुडागमश्च-

एषोदरादित्वात्काशीदृ कृञः डुकृञ्करणे-अस्मादीरन्-धातोरन्त्यस्यउदादेशोरपरः घसेः घस्त्व-अदने-अस्मादीरन्कित्यात्-गमहने-लुपधालोपेकत्वंषत्वं
 क्षीरंङ्गधेचनीरेवेतिविश्वः गभीरगम्लगतौ-अस्मादीरन्भकारेन्तादेशः पक्षेनुमागमश्च निपात्यते निम्नगभीरगम्भीरमित्यमरः विषा योनाकर्मणि-ओहाकृत्वा
 गो-आभ्याम्विपूर्वाभ्यामाप्रत्ययोनिपात्यते पचः डपचष पाके-अस्मादेलिमच्यात्-कर्तारिअयम्-कृत्यप्रत्ययेषुतुकेलिमरूपसंख्यातः शीडः शीड-स्वप्नेशरते
 नेनेतिशीधुर्मघविशेषः मैरेयमासवंशीधुरित्यमरः अर्द्धर्चादिपाठत-क्तीवञ्च-पुनपुंसकयोर्दुरुजीवातुस्थानुशीधवइतित्रिकारणशेषः शीलंस्वभावेसद्वृत्तेइतिमे
 दिनी-जलनीलीतुशैवालंशैवलइत्यमरः शैवलंपद्मकाष्ठेस्यात्-शैवालैतुपुमानयमितिमेदिनी-शब्दार्थोक्तिमाह शैवालंशैवालइति-मृकशि-मृड-प्राराणात्यागे-क

कु
सि-को
टी-त
७३

वलेः वलसम्वरणे उलूकः पुंसिकाकारौ इन्द्रे भारतयोधिनीति मेदिनीवदेर्यङ् लुगन्तादूकः वाचोयुक्तिः पडर्वागमीवावदूकश्च वक्तरीत्यमरः भल्लूक इति भल्लपरिभाषण इत्य
स्मादूकः शमेः शमउपशमे अस्मादूकः धातोर्बुगागमश्च शम्बूको गजकुम्भाने घोघे च शूद्रतापसे इति मेदिनी वाहुलकादुक्तप्रत्यये ह्रस्वमध्योपि जम्बूकं जम्बूकम्प्रा
हुः शम्बूकमपिशं वुकमिति द्विरूपकोशः जम्बूकवधूकादयोप्यत्रैव दृष्टव्याः जम्बूकः फेरलेनीचे पश्चिमाशा पतावपीति मेदिनी विश्वप्रकाशोः वन्धूकं वन्धूजीवे स्या
द्वन्धूकः पीतसारके इति च शलिमण्डि शलगतौ मडिभूषायाम् हर्षे च सौगन्धिकं नुकल्लारमित्याद्युपक्रम्य शालूकमेषां केन्द्रः स्यादित्यमरः एषाश्च सौगन्धिका
दीनां कुमुदकैरवान्नानां कन्दो मूलं शालूकमित्यर्थः मण्डने वर्षासमयमिति मण्डको भेकः नियोनिः णीज् प्रापणे नयति चक्रमिति नेमिश्च क्तावयवः नेमिर्नातिनि

वलेरूकः वलूकः पक्षी उत्पल मूलञ्च उलूकादयश्च वलेसम्प्रसारणमूकश्च बल्लका विन्द्रपेचकौ वावदूको वक्ता भल्लूकः शम्बूकः शम्बूक
शम्बूको जलश्रुतिः शलिमण्डिभ्यामूकण शालूकङ्कन्दविशेषः मण्डकः नियोमिः नेमिः अर्तेरूच ऊर्मिः भुवः कित् भूमिः अश्रो
तेरश्च रश्मिः किरणोरञ्जुश्च दल्मिः दलविशरणो दल्मिरिन्द्रायुधं वीज्याज्वरिभ्योनिः वाहुलकासत्वं वेणिः स्यात्केशविन्योसः प्र
वेणी च स्त्रियामुभे ज्यानिः जूरिणिः ॥ ९९ श्लोकपत्रिका चक्रानयोः स्त्रियामिति मेदिनी वाहुलकादन्यतोपिया प्रापणे यामिः स्वसुकुलस्त्रियोरित्यनस्या

दौरभसः जामिः स्वसुकुलस्त्रियोरिति चवर्गतृतीयादावजयकोशः चवर्गादिरपि प्रोक्तो जामिः स्वसुकुलस्त्रियोरिति द्विरूपेषु विश्वः अर्तेरूच अगता वित्यस्मा
न्मिः धातोरूकारादेशश्च उच्चैति वक्तुमुचितम् परत्वे हलिचेति दीर्घसम्भवात् ऊर्मिः स्त्रीपुंसयोर्वीष्यो प्रकाशवेगभङ्गयोः वल्लसंकोचरेखायां वेदनापीडयोरपी
ति मेदिनी भुवः भवतेर्मिः कित्यात् भवन्ति भूतान्यास्यामिति भूमिः भूमिर्वसुन्धर्या स्यात्स्थानमात्रेपि च स्त्रियामिति मेदिनी भूर्भूमिश्च लाननेत्यादित्यमरः अश्रो
तेः अश्रूव्याप्तौ अस्मान्मिः धातोरश्नादेशश्च रश्मिः पुमान्बोधितौ स्यात्प्रग्रहयोरपीति मेदिनी वीज्या वीगतौ ज्यावयो हानौ ज्वारो गे अमरोक्तमाह वेणिः
स्यादित्यादि-हृदिकारादिति दीर्घः वेणीकेशस्य वन्धनेन घादेन रेदेवताडनेति मेदिनी वेणीखरागरीदेवताडो जीमूत इत्यपीत्यमरः ज्यानिर्हानौ स्ववत्याच्चेति वि

सि-को
टी-त
७३

सृष्टि-सगर्भोदुषेचने आभ्यानिःकित्यात् अङ्कुशोत्थीसृणिः स्त्रियामित्यमरः सृणिः स्यादङ्कुशेषुमान् इति कोशान्तरम् अतएव आरसमग्रमवमस्यसृणिशिताग्र
मिति माधेयुं द्वित्रङ्गप्रयोगः वृष्मिस्तु पादवेमेषे वृष्मिः पाखराउचरयोरिति विश्वः ऐन्द्रे वृष्मिषोडशिनित्तोयमिति श्रुतौ वृष्मिं मेषमित्यर्थः अङ्गे अगिगत्यर्थः अ
ग्निर्वैश्वानरेपिस्याच्चित्रकाख्यौषधौ पुमानिति मेदिनी वहि वहप्रापणे श्रिजुसेवायाम् शुश्रवणेषुमिश्रणे द्रुगतौ ग्लै म्लै हर्षस्ये ओहाकस्यो नित्वरा
सम्भ्रमे एभ्योनिः प्रत्ययः स्यात् सचणित् वहिर्वैश्वानरेपिस्याच्चित्रकाख्यौषधौ पुमानिति मेदिनी श्रेणिः पङ्क्तिः निःश्रेणिस्त्वधिरोहिणीश्रेणिः स्त्रीपुंस
योः पङ्क्तौ समानेशिस्त्रिसंहताविति मेदिनी श्रेणिः करिप्रदेशः करिः श्रेणिः ककुयतीत्यमरः योनिर्भगं योनिः स्त्रीपुंसयोश्च स्यादाकारे स्मरमन्दिरे इति मेदिनी

सृष्टिभ्याङ्कित सृष्टिरङ्कुशः वृष्मिः सत्रियमेषयोः अङ्गेर्नलोपश्च अग्निः वहिश्चिन्नुयद्रुग्लाहात्वरिभ्योनित् वहिः श्रेणिः श्रेणिः
योनिः द्रोणिः ग्लानिः हानिः तूर्णिः बाहुलकात् म्लानिः दृणिः दृष्टिपास्मिन् चूर्णिः भूर्णिः एतेपञ्च निपात्यन्ते दृणिः किरणाः स्मृताः
सलोपः दृष्टिरत्यशरीरः दृष्टेर्दृष्टिश्च पास्मिन् पादतलं चरेरुपधाया ऊत्वं चूर्णिः कपर्दकशतं विभर्तेरुत्वं भूर्णिर्द्धरणी दृष्टभ्यां विन् ।
वर्विर्घस्मरः दर्विः जृष्टृस्त्वजागृभ्यः क्विन् जीर्विः पशुः शीर्विर्हिंस्रः स्त्रीर्विर्ध्वर्युः जागृविर्नृपः ॥ ९९ नीः द्रोणिः सेचनी रुदिकारादिर्द्रोणिः द्रोणिः

द्रोणोत्थियामाढके स्यात् ढकादिचतुष्टये पुमान् रुपीपतौ रुक्मकाके स्त्रीनीवृदन्तरे इति मेदिनी ग्लानिर्दौर्बल्यम् हानिरपचयः क्षयश्चतुर्णिर्मानः दृष्टि
दृष्टेचने स्पृशसंस्पर्शने दृष्टसेचने चरमतौ दंभृज्धारणपोषणयोः निप्रत्ययोगुणाभावश्च निपात्यन्ते दृणिः पुनः अंशुज्वालातरङ्गे ध्विति हेमचन्द्रः दृष्टिरत्यन्त
वित्यमरः पास्मिन् स्यादुन्मदः स्त्रियाम् स्त्रियां द्वयोः सैन्यदृष्टे पादग्रन्थधरेपिचेति मेदिनी भूर्णिर्धरणिरिति तत्कानभूर्णिरिति मंत्रसभायेतभूर्णिर्धरकः योषा
कोवेति आख्यातं दृष्टदृज्वरणे दृष्ट आदरे स्त्रियां रुदिकारादिति डी पूर्व्वजृष्टृ जृवयो हानौ शृहिसायाम् स्तृज् आच्छादने जागृनिद्रासये क्विन् कित्वा
दृतद्दृतातोपिति इत्वेरपरत्वं जीर्विरित्यादि ॥

क.
सि.कौ.
दी.त.
७४

दिवो ह्येदिवोऽदौ अस्मात्किन्नुक्त्वा दुणाभावः दीदिविर्धिषणान्नयोरिति विश्वः दीदिविर्नाधिषणोऽनेतदस्त्रियामिति मेदिनी धिषणो ह्यस्यति दीदिविर्दोदश
करश्च सुगुरुर्गुरुमिति त्रिकाराशेषः दीदिविर्दोदशार्चिः स्याज्जीवः प्राग्यलु नो सुत इति हागबलो ओदनास्त्री सुदीदिविस्त्रिमरः अत्र सदीदिविर्दोदिवि
सहित इति व्याख्या न्याय्यम् अत्र स इति विशेषण दीदिवे पुंस्त्रिङ् इति केषां चिद्वास्याननादत्तव्यम् स इति छेदनेतु अस्त्रियामिति नलभ्येत ततश्चाप्येत
दस्त्रियामिति पूर्वोक्तमेदिनी अन्यो विरुध्येतेति ध्येयम् गोयामृतस्य दीदिविमिति मन्त्रे तु योतमानमित्यर्थः कृवि इष्टं नृकरणेष्टुसेचने छेदनेष्टा
गतिनिवृत्तौ दिवोऽदौ एते किन्ना निपात्यनेष्टुर्विरह इति उग्रस्य पुनस्य विरस्यष्टुष्टे रिति मन्त्रे तुष्टुष्टेः कामानां वर्षकस्येत्यर्थ इति व्याख्या तम्

दिवो ह्येदोर्ध्वश्चाभ्यासस्य दीदिविः स्वर्गमोक्षयोः कृविष्टुष्टिर्विस्त्रिक्किकीदिवि कृविस्तनुवायद्रव्यम् दृष्टिर्विराहः कास्थोर्द्वैत्व
च कृविर्दोर्ध्वः स्थविस्तनुवायः दीयतेः किकीपूर्वात् किकीदिविश्चाषः बाहुलकात् ह्रस्वदीर्घयोर्विनिमयः चाषरा किकीदेविना
पातेर्दतिः पतिः शकेर्दतिन् शकृत् अमेरतिः अमतिः कालः वहिर्वस्यतिभ्यश्चित् वहतिः पवनः वसतिर्दृष्ट्यामित्योः अरतिः
क्रोधः अत्रेः कोवा अङ्कतिः अत्रतिर्वातः हनोरहच हनोरतिः स्यादंहादेशश्चधातोः हन्तिदुरितमनयान्महतिर्दानं प्रादेशनन्वि
वपरा मपवर्जनमंहतिः रमेर्नित् रमतिः कालकामयोः ॥ ९९ दृष्टुसेचने इति धात्वर्थानुगमात् कृविः शोभारुचोर्ध्वोऽपिदिति मेदिनी अथ चाषः कि

कीदिविस्त्रिमरः विनिमय इति किकिदिविः किकीदिवाविति द्विरूपकोशः पातेः पारस्यणेऽित्वाटिलोपः पतिर्धवेनानिष्पेश इति मेदिनी शकेः शकृत् शक्ते उ
च्चारकस्करौ शमलं शकृत् गूथपुरीषवर्चस्कमस्त्रीविष्ठाविशौस्त्रियामित्यमरः अमेः अमगतौ अथामतिः पुंसि हिमदीधितिकालयोरिति मेदिनी वहिर्वह
प्रायशो वसनिवासं अगतौ वसतिस्त्विवे गवोति विश्वः वसतिः स्यात् स्त्रियां वासेयामिन्याञ्चनिकेतने इति मेदिनी अत्रेः अत्रुगतौ अस्मादतिः स्यात्कार
श्चान्नादेशो विकल्पेन हनोः हनहिंसागत्योः अमरोक्तिमाह प्रादेशनमित्यादि रमेः रमतेरतिः स्यात्त्वचनित् रमतिर्नायकेनाके पुंसि स्यादिति मेदिनी नित्वमाद्युद
७४

रतिरिति मतिरिति ॥

सूत्रः पृष्ठभागे प्रसवे किन्वा दुर्लभावाः पुमानसुरिः कृती कृष्टिर्लब्धवर्णे विचक्षण इत्यमरः दशपाद्यानुसुनोरिन्दीर्घश्चेति पाठः तत्र रि नो नकारेणानुवन्धः उत्तरस्य
 त्रिक्रियया रम्भात् अनुवन्धत्वे हि स्य षवादिहेव किन्नुचेत् तथा च सरी सुरिलौ सुरिण इत्यादिरूपम् अत एव अभिधानमालायां सरीति नानमुदाहृतमित्यभि
 योयम् दशपादीवृत्तिकारैस्तु नित्वस्वीकृत्य सुरिरित्युदाहृतम् तदेतेन प्रत्युक्तम् स्वरविरुद्धमपि सदा यश्यानि सूरयः विसूरयोदधतो विश्वमायुरित्यादौ सुरिश
 ष्टस्यागोदात्तत्वरशनात् अदि अदभस्यलोषेदृशातने भूसत्ता याम् शुभं शुभं शोभाये अदयोदुमशैलाका इत्यमरः भूरिर्नो वासुदेवे च हरे च परमेश्वरिणि नपुंस
 कं सुवर्णे च श्रज्यस्याद्वाच्यलिङ्गक इति मेदिनी वंक्रादयः वकि कौटिल्येदुवर्षीजसन्ताने निपातनात् सप्रसारणभावः अहिभाषार्थश्चुरादिर्यन्तः अधिग
 तो मत्पारम्भे च त्रिभीभये तद्विरिति कृदिकारादिति डीप् तन्दीनिद्रा प्रमीलयोरिति मेदिनी तन्दी तन्दिश्च तन्नायामिति हिरूपकोशः विभज्य नक्तं दिवमस्त

सूत्रः क्रिः सुरिः अदिशदिभूशुभिभ्यः क्रिन् अदिभ शदिः शर्कराः भूरिप्रचुरम् शुभिर्द्रव्या वंक्रादयश्च क्रिन्न नानिपात्यन्ते वंक्रि
 वोद्यमेदोगृहदारुणाश्चास्थि चो वप्रिः सेत्रा अहिरंघ्रिश्च चरणः तदिः सौत्रोधातुः तद्विर्मोहः वाहुलकादुल्लभः भेरि राशदिभ्यामिपा रा
 त्रिभ शत्रिण कुञ्जरः अदेस्त्रिनिश्च चात्रिया अत्री अत्रिलौ अत्रिणः अत्रिः अत्री अत्रयः पतेरत्रिन् पतत्रिः पत्नी ॥

तद्विणेति भारविः प्रत्ययस्य किन्वा दुर्लभावावमाशंक्साह वाहुलकादिति राशदिराशने शङ्कशातने शत्रिर्नाम्नो धरे वित्ताविति मेदिनी शत्रिमग्र उपमाकेतुमर्पयन्ति
 मन्त्रस्य वेदभाष्ये तूपमा उपमानभूतं केतुं प्रख्यातं शत्रिं एतन्नामकं राजर्षिमिति व्याख्यातम् अदेः अदभस्यलो अत्रीमस्यकः अत्रिर्मुनिमेदः उज्ज्वलदत्तसु अ
 देस्त्रिनिपदित्वा अत्रिरित्युदाहरतन्त्रिये वेष्टसिद्धे प्रत्ययान्तरवैपर्यात् गोवर्द्धनस्तु अदेस्त्रिनिपदित्वा निश्चिन्ति वचनान्कारस्य नेत्सज्ञा अत्री अत्रि
 लौ अत्रिण इत्याह तदपिन नित्वे सत्याद्युदात्तत्वापत्तेः न चेष्टापत्तिः जहीन्वा अत्रिणं पणि अनेहं सित्वा अत्रिणमिमादावेनोदात्तस्य निर्विकारत्वात् मत एव न सुमना
 द्रस्येति सूत्रे अदेस्त्रिनिश्चेत्येव कैयटोप्याहेति हिक् पतेः पल्लगतौ पतत्रिरिति पक्षवाचकान्यतत्र शब्दान्त्वर्थे इति तु नानः पतत्री पतत्रिलौ पतत्रिण इत्यादि

सि. कौ.
टी. त.
७५.

मृकलि मृडु प्राणत्पगे कणशब्दार्थः मरीचिः कृपणे हीनौ अविभेदे च दृश्यत इति विश्वः मरीचिर्मुनिभेदे नागभस्मावनपुंसकमिति मेदिनी कलीचिः पुष्पितलम्
वागञ्चयोः शकते स्त्रियामिति च श्रूयते दुओश्चि गतिरुहोः अस्मारीविप्रत्ययश्चित्स्यात् वेजः वेज् ननु सन्नानेः स्यादीविर्दित्स्यात् वीचिः स्वल्पतरङ्गे स्यादवकाशे सु
सेहयेरिति विश्वमेदिन्यौ अहनि अगतौ ह न हिंसागत्योः कुषनः कित्वा ऋणाभावः पुरुषः पुरुषे संख्यते च पुन्नागपादयेदिति विश्वमेदिन्यौ ए न हि एवा ल न पूर
णयोः एहवन्धने कलशब्दसंख्या नयोः परुषं कुर्वरे रुहो निष्ठुरोक्तौ च वाच्यवदिति मेदिनी नहुषो राजविशेषे नागमिश्रणीति हेमचन्द्रः उषचश्चित्त्वा नहुषश
ब्दस्यानोदात्तत्वे प्राप्ते ग्रामादित्वा ह्वा दित्वा ह्य आसु दासत्वमित्याहुः एतच्च देवाग्रह एव न हुषस्य विश्वमिति मन्त्रस्य भाष्यस्यैवम् कसुषं त्वाविले न सोरिति विश्वः

मृकलिभ्यामीचिः मरीचिः कलीचिः पल्लवीनिनादश्चाश्रूयते श्चिन् ॥ श्रूयीचिर्वाधिः वेजोडिच्च ॥ वीचिस्तद्गुः ॥ नजसमासे अवीचिर्नर
कभेदः अहनिभ्यामूषना अरूषः सूर्यः हनूषो राक्षसः पुरः कुषनः पुरः अग्रगमने पुरुषः अन्वेषामयीति दीर्घः पुरुषः ए न हि कलिभ्य
उषना पुरुषमा नहुषः कलुषमा पीयेरूषना पीयदति सोत्रोधातुः पीयूषमा बाहुलकादुपो पीयूषो भिनवम्ययः मसजेर्नुमचामञ्जूषा
गडेश्च ॥ गण्डूषः गण्डूषा अर्तैररुः ॥ अरूः शत्रुः अरूः अररवः ॥ ॥ ॥ पीयेः पीयूष ममृतं सुधेत्यमरः पीयूषं समदिवसावधि क्षीरेत

वामृतेरिति मेदिनी अमरोक्तिमाह पेयूषरत्नादि महेः दुमस्त्रोश्चुहो अस्मादूषः स्यान्नुमागमश्चातोः मिदचो न्यात्परः सस्यश्चुत्वेन शलस्य जश्चेन जलस्य रुहेन
शतिवालोप लोपाभावपक्षे जकारह्वयम् मञ्जूषाका घुमयद्रव्यम् पेटक इविष्यत् पिटकं पेटकं पेटी मञ्जूषेत्यमरः गण्डः गडिवदनै कदेशे गण्डूषो मुखपूर
णः अर्तैः अगतौ उच्चरन्तः यं प्रत्ययो ननु संकारेन इति स्थौरयति अरू अररव इत्यनेन नचोकारान्तत्वे विवदितव्यम् कश्चिद्याविररुं श्रमत्यम् आपाररुमदे
वमजने जहीत्यदि मन्त्रेषु तया दर्शनात् अत्र व्याचक्षते मानश्रुत्वा ररुष इति मन्त्रस्य भाष्ये सान्नायमिति मा धवेनोक्तम् यत्तत्त्वोद्दिवा दमात्रं नेतु वास्तवम् अररुष
इति यदस्य आसु दात्तत्वा नुययति प्रसङ्गान् तस्माद्वातेः लिटः कसुश्चेति कसोररिवानित्यनेन नजसमासे उ-स्पररुष इति व्याख्येयम् ततश्च न पुरुषे तुल्यत्वेत्यादि

नपूर्वपदप्रकृतिस्वरसत्याद्युदात्तत्वं सिद्धति गुरुद्वयोः ररुवेदधनीत्यत्र स्वयमेव गतेः कृसनस्य नत्र समास इत्यादिव्याख्यानात् यो नो अग्रे — अररिवां अ
 भावः शकिर्गन्त्यर्थ इति शक्तुशक्तावित्यस्मादटवित्येके लीवेन शकटोस्त्रीत्यादित्यमरः देवट इति देवदेवने करट इति डुकृञ्करणे कृविशेषे इत्यस्मा
 द्वा अटन् कके भगएडो करटो इत्यमरः वरटोगजगण्डे स्यात्कुसुमे निघ जीर्किनि एकादशाहादिश्चादेदुर्दुरुदे पिवायसे इति मेदिनी कृकटि डुकृञ्करणे
 कटवर्षावरणयोः कट्मोमिश्रिते कान्ताभान्तु दधिसक्तुषु इति विश्वः कट्म्वनिकुरं वेस्यानीपसर्वपयोः पुमानिति च कलिः कलसंख्याने कर्दकुत्सिते

कुटः किञ्च ॥ कुटर्बस्वगृहं ॥ कित्वप्रयोजनञ्चिन्त्यम् ॥ शकादिभ्योऽटन् ॥ शकटोऽस्त्रियां ॥ ककिर्गन्त्यर्थः ॥ कङ्कटः सन्नाहः ॥ देवटः शिल्पी
 करट इत्यादि ॥ कृकटिकटिकटिभ्योऽवच् ॥ कट्म्व्यामिश्रम् ॥ कटिकडीसौत्रो ॥ कट्म्वो वृक्षभेदः ॥ कट्म्वोऽयं भागः ॥ कट्म्वो वादित्रो ॥
 कटेलित्यसिणि ॥ काटम् कलहंसः ॥ कलिकर्चोरमः ॥ कलमः ॥ कर्दमः ॥ कुलिपुल्योः किन्दच् ॥ कुलशब्दोपकरणयोः ॥ कुलिन्दः शः
 वः ॥ पुलिन्दो जातिविशेषः ॥ कुपेर्वावश्च ॥ कुपिन्दकुविन्दौ तनुवाये ॥ नौषज्जेर्घथिना ॥ निषङ्गथिरालिङ्गकः ॥ उघर्त्ते श्वित् ॥ उदरथिः
 समुद्रः ॥ सत्तेर्लिच् ॥ सारथिः ॥ स्वर्जिपिञ्जादिभ्य उरोलचौ ॥ खर्जूरः ॥ कर्पूरः ॥ वल्लूरं शुष्कमांसम् ॥ पिञ्जं कुशवर्तिः ॥ ॥

शब्दे कलमः यमिलेखिन्यां शलौपाटश्चेति मेदिनी कलिपुल्योः पुलमहत्वे कुपेः कुपकोधेः स्मात्किन्दव्यातवकारश्चान्तादेशो विकल्पेन तनुवायः कुवि
 न्दः स्यादित्यमरः वाहुलकादलभूषणदो अलिन्दः यस्यामलिन्देषु नचकुरेवमुग्धाङ्गनागो मयगोमुस्तानीति माघः नौषजसङ्गे निपूर्वादस्मात् घथिन्स्यात् उपस
 त् नुमेतीत्यस्मात्त्वम् चजोरिति कुत्वम् आभुरस्य निषङ्गथिः रथकूवर इत्यर्थः उदि ऋगतावुत्पूर्वादस्मात् घथिन्स्यात्सचचित् सत्तेः सृगतावस्मात् घथिनलित्वा
 त् नित्यनाप्राजितयनासूत सत्ताचसारथिरित्यमरः खर्जि खर्जभार्जने पिञ्जहिंसायाम् खर्जादिभ्यः पिञ्जादिभ्यश्च यथाक्रमं उरउलचौ सः खर्जूररूप्यफलयो खर्जूरः

सि-को-
टी-त-
७६

॥२६॥२५६५॥

कीटवृक्षयोरिति मेदिनी हेमचन्द्रौ कृपसामर्थ्ये वाहुलकात्कयोरौलरतिलत्वाभात् अथ कर्पूरमस्त्रियाम् घनसारश्चन्द्रसंज्ञः सिताभो हिमवाहुलके रत्यमरः वल्ल
सम्बरणे वल्लूरमन्त संशुक्कमांसं स्यात् इत्युत्तरं तु विलिङ्ग कमित्यमरः एवं शालूरादयो द्रष्टव्याः मेके मण्डकवर्काम् शालूरश्च वदद्गारत्यमरः ॥ ३० ॥ लङ्गे लङ्गि
गन्त्यर्थे लङ्गुलं पुच्छं शेफलेरिति मेदिनी कुसुलरति कुसुमेव रोदन्यं सकारवान् कुसुलं च कुसीदं च मध्यं दन्त्यमुत्तममिति विश्वः ताम्बुलादयो यत्र द्रष्ट
व्याः तमुल्लो नो वुदीर्घत्वञ्च ताम्बुलीना गवत्यास्त्री कमुक्ते तु न पुंसकमिति मेदिनी शृङ्गं सोयां धातो ईद्विर्दृगा गमश्च शार्दूलो रास सानरे व्याघ्रे च पशुभे देवस
त्तमे नूतनस्थितरति मेदिनी विश्वप्रकाशो उत्तरस्थितः उत्तरपदभूतः शार्दूलशब्दस्तु श्रेष्ठवाची राजशार्दूलरतियथा द्वातौ कुङ्कुशब्दे अनयोः कुक्कुचकुक्कुलं
सस्य वल्ले स्यात् लोमे चेति मेदिनी कुक्कुलं शं कुसुकीर्णं श्वभेना तु तुघानले रति विश्वमेदिन्यौ शिश्यादपि मृहे गिर्के पेयतलोचना अये क्वचकुक्कुलं
लङ्गे ईद्विश्च ॥ लांगूलं कुसुलः कुवश्च दीर्घश्च कुचीचित्रलेखनिका समीणः समीचः समुद्रः समीची हरिणी सिवेष्टेरुत्ता सूचो र्भाङ्गु
रः सूची शमेर्वना शम्भो मुसलमा उल्वादयश्च वननानि पात्यने उच समवाये चस्यलत्वं गुणभावश्च उल्कः गर्भाशयः शुल्वनाम् ॥
विश्वमास्थः सौः मजवक्त्रो ॥ तिष्ठते रम्यं च अवकपतौ सस्मादेशश्च सन्मो गुच्छस्तृणादिनः सवकः पुष्प गुच्छः ॥ ९९ पिकर्कशो मदनानंलरति
प्रयोगश्च कुक्कु शब्दे कुक्कुलनः कुक्कुचौ लनो भताविति विश्वः कुचीतिटित्वा स्त्रीप समीणः दृणगतौ अस्मात्समुपपदे च द्रस्या दीर्घश्च धातोः सिवेः विवुन
नुसन्तानेः स्याच्च द्रव्ययः स्यादेरुल्वच्चटित्वा स्त्रीप सूची तु सीवनद्रव्ये व्याङ्गि क्वाभिनयानरे रति मेदिनी शमेः शमउपशमेशम्भः स्यान्मुसलाग्रस्थलो ह मण्ड
लके पक्वो शुभानिते त्रिविधिति विश्वमेदिन्यौ उल्ममिति गर्भाशये जरायुः स्फुटुल्लनुकलले स्त्रियामित्यमरः शुचशोके चस्यलत्वं गुणभावश्च प्राग्वत् शुल्वं
ताम्रियं तत्कर्मण्या चारे जलसन्निधाविति मेदिनी हेमचन्द्रौ बीगतिप्रजनकान्पसनखादनेषु अस्यनुमागमो हसुत्वञ्च ववयोरभेदाद्विभक्त्यं विभक्त्युपप्रतिवि
म्बित्वान्मण्डले पुनर्युसकम् विविक्वायाः फले स्त्री वक्त्रकलासे पुनः पुमानिति मेदिनी स्थलः छागतिनिवृत्तौ सन्मो गुल्मे तृणादीनामप्रकाण्डुमेपि चेति वि

सि-को-टी-त-७६

शशपि शेषानुकरणे शपआक्रोशे शदो जम्बाल शष्ययोरित्यमरः शष्यवालतृणंघास इति च शदः स्यात्कर्दमेशये इति मेदिनी शब्दे निनादः अद्वादयः एते ददनं
 निपात्यन्ते श्रवरक्षणे वस्यघः अब्दः सम्बत्सरेवारिवाहमुल्लकयोः पुमानिति मेदिनी कौतेः कुशब्दे कुदोमायेः स्त्री मुकुन्दभ्रमिति ध्यन्तरेषु न इति च मेदिनी वलिमलित
 लसम्बरणे संचरणे च मलमल्लधारणे तनुविस्तारे वलयः कण्ठरोगे नाकं कणे पुत्रसंस्कमिति मेदिनी मलयः पर्वतान्तरे शिलांशे देश आगमे श्रित्तायां तु पोषिनीति च
 आत्मजस्तनयः सुतः सुतः पुत्रः स्त्रियाभित्यमरः वृहोः वृज्वरणे हृज्वरणे आभ्यां कियत्स्यात् यथाक्रमं पुकदुकावागमौ च भवतः कपनः कित्स्विति ह गुणाभावात्थ हि
 यते विषयेरिति हृदयमनः मिपीभ्याम् डुमिज्प्रक्षेपणे पीड्पाने मेरुः सुमेरुर्हमाद्रिरित्यमरः पीयते रसानिति पेरुः पिवतेरिति पापाने हृदचन्द्रोक्तिमाह सम्ब
 शशपिभ्यान्दनौ शदो जम्बालशष्ययोः शब्दः अद्वादयश्च अवतीत्यब्दः कौतेर्नुम् कुन्दः वलिमलितनिभ्यः कयन् वलयम् मल
 यः तनयः वृहोः पुण्डुकोच वृषयश्चाश्रयः हृदयम् मिपीभ्यारुः मेरुः पेरुः सूर्यः बाहुलकात् पिवतेरपि सम्बत्सरवपुः पारुः पेरुर्वोसीर्दि
 नप्रणीः जन्मा दयश्च जनु जनुणी अश्रु अश्रुस्त्री रुशतिभ्यां क्रुन् रुरुर्मगभेदः शातयतीति शत्रुः प्रज्ञादोपाठाद्भस्त्वं जनिद्याश्रुसृ
 मदिषमिनमिभृज्भ्यः दूत्वनत्वनत्तण्क्रिन् शकृस्वड्डटाटचः जनिष्योमातापितरौ दात्वः दाता ज्योत्रः गन्ता अण्जः क्षीणपुण्यश्च सृष्टिः
 सरः वपुरित्यादि जलौ दयः रुप्रत्ययान्तानि पात्वन्ते जनीमादुर्भावे नकारस्य नकारः जनुः स्कन्धसन्धिः स्कन्धीतस्यैव जनुः अद्दुःशः चन्द्रः सूर्यो वायुश्च
 णीत्यमरः तस्य पूर्वोक्तस्य स्कन्धस्य मन्धीत्यर्थः असुक्षेपणे अश्रुव्याघौ संघाते च अश्रुअश्रुचनयनजलम् श्रीडोहस्त्वगुणागमश्च शिगुनीशकमात्रेपिशे
 भोजनमहीरुहे इति मेदिनी रुशति रुशब्दे शदृशातनेत्यन्तः रुस्रसरुरु न्यकुरं कुशवरौ हिषादत्यरः रुरुर्दैन्ये मृगेपि चेति मेदिनी जनिदा जनीमादुर्भावे डुदा
 जदानेभ्युङ्गतौ सगतौ वृज्वरणे मदीर्हर्षे षमष्टमवैकल्येण मप्रहृत्वं शब्दे च डुभृज्धारणपोषणयोः एभ्यो नवभ्यो यथासंख्यं नवस्युः जनेरित्वम् जनेरिडागमे
 नापि जनिष्येति रूपसिद्धाविकारोच्चारणमुत्रार्थम् ज्योत्रइति त्रणोणित्वाद्दृष्टिः सृष्टिरिति क्तिनः कित्त्वान्न गुणः नित्यत्वात्पुदात्रार्थम् सवृषिभ्यां किदिति निपा

शशपिभ्यान्दनौ शदो जम्बालशष्ययोः शब्दः अद्वादयश्च अवतीत्यब्दः कौतेर्नुम् कुन्दः वलिमलितनिभ्यः कयन् वलयम् मल
 यः तनयः वृहोः पुण्डुकोच वृषयश्चाश्रयः हृदयम् मिपीभ्यारुः मेरुः पेरुः सूर्यः बाहुलकात् पिवतेरपि सम्बत्सरवपुः पारुः पेरुर्वोसीर्दि
 नप्रणीः जन्मा दयश्च जनु जनुणी अश्रु अश्रुस्त्री रुशतिभ्यां क्रुन् रुरुर्मगभेदः शातयतीति शत्रुः प्रज्ञादोपाठाद्भस्त्वं जनिद्याश्रुसृ
 मदिषमिनमिभृज्भ्यः दूत्वनत्वनत्तण्क्रिन् शकृस्वड्डटाटचः जनिष्योमातापितरौ दात्वः दाता ज्योत्रः गन्ता अण्जः क्षीणपुण्यश्च सृष्टिः
 सरः वपुरित्यादि जलौ दयः रुप्रत्ययान्तानि पात्वन्ते जनीमादुर्भावे नकारस्य नकारः जनुः स्कन्धसन्धिः स्कन्धीतस्यैव जनुः अद्दुःशः चन्द्रः सूर्यो वायुश्च
 णीत्यमरः तस्य पूर्वोक्तस्य स्कन्धस्य मन्धीत्यर्थः असुक्षेपणे अश्रुव्याघौ संघाते च अश्रुअश्रुचनयनजलम् श्रीडोहस्त्वगुणागमश्च शिगुनीशकमात्रेपिशे
 भोजनमहीरुहे इति मेदिनी रुशति रुशब्दे शदृशातनेत्यन्तः रुस्रसरुरु न्यकुरं कुशवरौ हिषादत्यरः रुरुर्दैन्ये मृगेपि चेति मेदिनी जनिदा जनीमादुर्भावे डुदा
 जदानेभ्युङ्गतौ सगतौ वृज्वरणे मदीर्हर्षे षमष्टमवैकल्येण मप्रहृत्वं शब्दे च डुभृज्धारणपोषणयोः एभ्यो नवभ्यो यथासंख्यं नवस्युः जनेरित्वम् जनेरिडागमे
 नापि जनिष्येति रूपसिद्धाविकारोच्चारणमुत्रार्थम् ज्योत्रइति त्रणोणित्वाद्दृष्टिः सृष्टिरिति क्तिनः कित्त्वान्न गुणः नित्यत्वात्पुदात्रार्थम् सवृषिभ्यां किदिति निपा

प्र. ३०
३०

वृषद्वि-शकः कित्वा न गुणः मत्स्य इति स्वप्रत्यये च त्वेन दस्यतः अन्तोदात्तो यम् अतन्व्यञ्जेति सूत्रे तु आयुदात्तः साधितः षडद्वि-वाहुलकाद्वात्वादेः षस्य सक-
रोन प्रत्ययादेर्दस्यतु प्रयोजना भावान्नेत्सञ्चाशमेर्द्वितिसूत्रे तु तालव्यदिस्साधितः सायंसायोमवेत्कोशः कोषं षं षष्ठ्यदिनिहिरूपकोशः षष्ठो वर्षवरद्व-
त्यमरः नटीनल्यौ ष पीत्नीस्याञ्छे लृषाशकयोः पुमानिति मेदिनी नटद्वि नमते ईट् भरटद्वि विमर्ते रटच अन्येभ्योपि दृत्वन्नादयोऽनुवर्तन्तेपेत्वमिति पापाने
ऽस्मादित्वन् भृशमिति भृशः शक् कुसेः कुसस्त्वेषणेऽस्मादुभयमर्द्धद्वत एते प्रत्ययाः स्युः कुसुंभम् हेमनिमहास्वनेनाकमेड लाविति मेदिनी कुसुमस्त्रीरञ्जने
त्रोगयोः फलपुष्पयोरिति च कुसीदजीवने वृद्ध्या ली वं त्रिषु कुसी दकेद्विति च ईहसूत्रे तृतीयोद्ग्रादिदीर्घादिश्च तन्नेणोऽस्तुः वृषा कप्यग्नीति सूत्रे ह्रस्वादिरेवे।

वृशः आर्द्रकं मूलकञ्च मत्स्यः षण्डः डिक्वाट्टिलोपः नमतीति नटः शैलूषः विभर्त्ति भरटः कुलालो भृतकश्च अन्येभ्योपि दृश्यन्ते येत्वमम्
तुम्भशम् कुसेरुम्भो मेदेताः कुसुम्भम् कुसुमम् कुसीदम् कुसितो जनपदः सानसि वरीसि पर्णसित इल्लङ्ग शचषाले त्वलपस्त्वलधि
षषशल्याः सनोतेरसि प्रत्यय उपधा वृद्धिः सानसि हि रण्यम् वृजो नुक् वर्णसि र्जलम् पू पर्णसि र्ज ल एहम् तड आघाते त एह
लाः अकिलक्षरो उशच् अङ्कुशः चषे रालच् चषालो यूपकटकः इत्त्वलोदैत्यभेदः पल्वलम् जिष्टषा ऋकारस्य ङकारः धिष्यम्।

निघट्टिकारहरदत्तादिग्रन्थोपपद्येन निर्णीतम् पारलौकिकं कुसीदमर्द्धद्विति श्रीहर्षप्रयोगात्तु दीर्घादिरित्यपि सानसि सनोतेरिति षण्डदाने वृजो नुक्तेति वृज्वर-
णेऽस्मादसि दशप्रधानुसानसिर्धर्णसीति पठित्वा धृजो नुक् च धर्णसि लो कपालद्वितिव्याख्यातम् युक्तञ्चेतत् धर्णसिं भूरि धाय समित्यादि मन्त्रानुगुणत्वात् पर्णसि रि-
ति पृथालनपूरणयोरस्मादसि प्रत्ययो नुक् च त एह लोद्विति उलच् प्रत्ययो नुक् मर्ममश्च धातोः त्रेधा त राट् ला चि भजेत् इह चित्स्वरः त एह लः स्याद्विह ह्ने च धान्यादिनि-
करे पुमानिति मेदिनी अङ्कुशद्वि अयमपि चित्स्वरेणात्तोदात्तः तथा च मन्त्रः दीर्घस्य कुशं पथेति अङ्कुशोऽस्त्रीरणिः स्त्रियामित्यमरः चषे रालच् चषमक्षणे प्रत्यय-
स्वरेण युदात्तः उज्ज्वलदत्तैस्तु आलजिति चितमाह तन्न चषालये अश्च पूषाय प्रतक्षति चषालवन्तः खरवः पृथिव्यामित्यादौ चित्स्वरादर्शनात् अमरोक्तिमाह चषालद्व-

रामः
७७

ति इत्यसदिति इलस्वप्नप्रेरणयोः वलच् गुणाभावः इत्यलगात्कारणमदनादत्यमत्ययोरिति मेदिनी इत्यलस्त्वच्छिरोदेशेतारकानिवसन्ति या इत्यमरः पापाने
 ऽसाद्वलचलुगागमः इत्यलच् अपि वन्त्यास्मिन्निति पत्वलमत्यसरः इकार इति रपरत्वाभावोऽप्यप्रत्ययश्चेति बोध्यम् धिष्यं स्थाने गृहे ऽन्वेऽन्वो इत्यमरः धिष्यं स्थाने
 मिस्य सुभृक्षे शक्नोति मेदिनी ॥ ३ ॥ शक्नेः शलगतो शस्यन्तु तस्मिन् शक्नोति वंस्वेऽप्युतो मरे मदनदुःखाविधोर्नेति मेदिनी मृशकि मृद् वन्धने शक्नु शक्नो अ
 विशब्दे मूलं शिताद्ययोः मूलं धिते न्तिके इति मेदिनी शक्नः प्रियम्बदे इति विशिष्य निघ्नः मरः अमरोगे चुरादित्यन्तः बाहुलकादेवोपधाहस्वः अस्त्रोरसविशेषस्य
 दस्त्री चांगेरिकीषधाविति मेदिनी मास्त्रा मामाने च्छेदने षसस्वप्ने मायास्याच्छाम्बरी बुद्ध्यामीयः पीताम्बरे सुरे इति मेदिनी छायास्यादातपाभावे प्रतिविम्बार्कयो
 धितोः पालनोक्तोचयोः कान्तिसच्छेभापंक्तिपुस्त्रियामिति विश्वमेदिन्यौ वृक्षादीनां फलं सस्यमित्यमरः सुनोतेरिति पुञ् अभिषवे सव्यं वामे प्रतीयेति मेदिनी
 शलेर्यः शस्यन्वापुंसित्यं शकुर्न मृशक्यविभ्यः कृः मूलं शक्नः प्रियम्बदे अस्त्रोरसः बाहुलकादमेः अस्त्रः मास्त्राससिन्धोयः माया छाया
 सस्यं बाहुलकात्सुनातेः सव्यन्दक्षिरावामयोः जनेर्यकृ येविभाषा जन्म युद्धं जायाभार्या अघ्यादयश्च यगन्तानि पात्यन्ते हन्तेर्यकृ
 अडागमः उपधातोपश्च अघ्यामाहेयी अघ्यः प्रजापतिः कनीदीप्तौ कन्या ब्रवयोरैक्यम् बंध्या ॥ जमेः जन जनने यकः कित्त्वमुत्रार्थम्
 जन्यं हृदपरीवादे सङ्गमे च न पुंसकम् जन्यामातृवयस्यायां जन्यः स्याज्जनके पुमान् निष्पत्त्याद्यजनित्रोऽन्वेन बोद्धा ज्ञातिभृत्ययोः स्त्रिभेद इति मेदिनी आत्वपक्षे
 रूपमाह जायेति अघ्यादयश्च अघ्य इति यकः कित्वाप्तमहनेत्युपधातोपेहोहनेरिति कुत्वेन हस्यघः अडागममनुक्तानन्युर्वाहनेर्यगित्यन्ये अघ्येति स्त्रि
 याराप् माहेयी सौरभेयी गौरुस्त्रा माता च मृद्धिणी अर्जुन्यघ्यारोहिणी स्यादित्यमरः सम्युर्वाहजायक आतोलोपश्च सन्धापितृप्रसन्नरात्तरयोर्युगसन्धिस्थितिमेदि
 नी कन्याकुमारिकानार्योऽपेधिराशिभेदयोरिति विश्वमेदिन्यौ वन्धेति वन्धवन्धने वन्धस्त्वफलवृक्षादौ स्त्रियां स्यादप्रजस्त्रियामिति मेदिनी कौतेर्यतिङ्ककु
 व्यमित्युज्ज्वलदतः यतो नावद्व्याद्युदात्तः यक् प्रत्ययान्तो यमन्तोदात्तः इत्यन्ये इति निवाते वातत्राणे इति सूत्रे वृत्तिः डित्वाट्टिलोपे सति कित्करणवर्थस्यादिति गु

तद्विषयं तद्वर्तमानं पितृसन्ताने रुहवीजजन्मनि प्रादुर्भावे च वतुवर्तने वर्तिर्दीपो यकरणम् विदसत्तायाम् विद्यते पुण्यमस्यामिति वेदिः यस्मिन्नाभूमिः छिदिः
 हिकपिमेकेषु हरिर्नाकपिले त्रिधन्यमरः वर्तिर्मे यजनिर्मालेन यनोजनलेख्योः यावानुलेपनी दीपदण्डी येषु योषितीति मेदिनी वेदिः स्थान्मण्डले पुमान् स्त्रिः
 योमद्रुलिमुद्रायस्यात्परि कृतभूतले रतिचकीर्तिः प्रसादप्रशस्तोर्विकरि कर्दमेपि चेति विश्वः रगुपधात् ह्यविलेखने ऋषीगणैः शुचशोकेलिय उयदे हेरुन्य देरिगुप
 धाद्यतीरिष्यात्सचकिन् केचित् रगुपधात्किरिति पठित्वा रणेऽयवादः किं प्रत्यय इति व्याचरन्तः तन्न प्रत्ययस्तरेण ऋष्यादीनामनो ह्यततायने नन्वेष्टपतिः अपि पूर्वभिः
 विभिः ऋषिर्विप्रः काच्येन शुचिर्विप्रः शुचिः कविरित्यादौ ऋषिः शुचिप्रभृतीनामाद्युदात्तत्वदर्शनात् नचैवमक्षमादीयः कविमिन् कृषसेत्यादौ कविशब्दस्यानोदात्त
 तद्विषयिरुहिति विदिच्छिदि कीर्तिभ्यश्च॥ हरिर्विष्णावहाविन्द्रे मेकेसिंहे हयेरवौ चन्द्रे कीले प्रवृद्धे चयमेवाते च कीर्तितः येषिर्वज्रं रोहिर्ब्रवी
 वर्तिः वेदिः छिदिः छेत्ता कीर्तिः रगुपधात्किन्त॥ कविः ऋषिः शुचिः लिपिः वाहुलकाद्विलिखिः तूलनिष्कर्षः तूलिः तूली कूर्चिका भ्रमेः
 सम्प्रसारणञ्च॥ भूमिर्वीतः वाहुलकाद्भूमिः॥ कमितमिश्रितिसम्भामतश्च॥ किमिः सम्प्रसारणानुवृत्तेः रुमिरपि मिमिर्मस्य मेदः श्रितिर्मेचकसु
 तानसिद्धेदिति वाच्यम् रकृष्यादिभ्य इती क प्रत्यये सत्यनोदात्तत्वसिद्धेः ऋषिर्वेदेव सिद्धादौ दीधितौ च पुमानयमिति मेदिनी शुक्लं योऽस्मिन् समुद्रः
 चिर्ग्राप्याग्निः प्रज्जरेणाग्नेः शुद्धमग्नि इति च भ्रमेः भ्रमुअनवस्थानेऽस्मादिन्स्यात्सचकिन् सम्प्रसारणञ्च भूमिर्विद्यथावसवोपुषनीति मन्त्रे भूमिभ्रम
 एंशीलं हरिर्द्वंजनमिति वेदभाष्यम् कर्मिकमुयादविहोये तमुकाङ्क्षायां शतिसम्भौ सौत्रोभ्य इत्यात्सचकिन् एषां मत एकारादेशश्च किमिः सुद्रुज
 नुः कर्मिर्नो किमिवत्कीटेलास्यायां किमिलेखरे इति विश्वमेदिन्यो पारदं पारदं वास्त्रो वासरः किमिवत्कमिरिति द्विरूपकोशः तिमिरिति अस्ति मत्स्यसिम्पिनी
 मतया चासिति मिंगिलः ति मिंगिलगिलेप्यसितद्विलोप्यसिलस्मणेति रामायणे सप्तमे काण्डे रामवाक्यम् केचित्तु तद्विलोप्यसि राघवेति पठित्वा राघवस्यति

छिदिः स्थान्मण्डले पुमान् स्त्रिः
 कविमिन् कृषसेत्यादौ कविशब्दस्यानोदात्त
 रुमिरपि मिमिर्मस्य मेदः श्रितिर्मेचकसु
 तिमिरिति अस्ति मत्स्यसिम्पिनी

सि
दी-त
७८

मनेः मनज्ञानेः स्मादि-न्यात्सचचित् अकारस्योकारदेशश्च स्यात् मन्यते जानातीति मुनिः मुनिः पुमा न्वसिष्ठादौ वङ्ग-सेनतरोजिने इति मेदिनी-वर्णे अस्मादि-न्यात्
वसि वसि वसनिवासे डुवपूवीजमन्ताने यजदेवपूजास्यै राजृदीप्तौ-व्रजगतौ-यद्गुविशरणौ-हनहिंसागतौ-वाभृशब्दे-वदव्यक्तयोवाचिण्यन्त-वृजवुरले
एयन्तः वासिरिति-दन्तसकारवान् सूत्रेष्टमसुताल्लभ्यशकारवान् वास्यादीनामिव करणानां कर्तव्यापार्यत्वनियमादिति वैशेषिकाः वास्यर्थमित्यत्र स्वरितिसलो
पः प्राप्नोतीति भाष्यं वापिरुदकधारः वायी प्रसिद्धा राजिः स्त्रीपंक्तिरे सयोरिति मेदिनी-इह वदीति एयन्तनिर्देशेपि बाहुलकादयन्तादयिरञ्-तथा च भूवादिसूत्रे
वदन्तीति वदयोवाचका इति न्यासकारादयः वारिः स्मृता सरस्वत्यां वारिही मेदनीरयोः वारी घटीभवं च न्योरिति विश्वः-हृज्-हृरलेः स्मादिजः-हारिः यथिकसन्ता

मनेरुच्चा॥ मुनिः वर्णेर्बलिश्चाहिरण्ये॥ वर्णिः सोत्रः। अस्य वलिरादेशः। करोय हारयोः पुंसि वलिः प्राण्यङ्गे-लेस्त्रियामाहिरण्ये तु वर्णिः
सुवर्णे वसि वयियजिराजि-व्रजिसदिहनिवाशिवादिवारिभ्यश्च॥ वासिः छेदनवस्तुनि वापिः वापी। याजियंष्टा। राजिः राजी। व्रजिर्वातालिः सा
हिसारथिः निघातिर्लेहघातिनी। वाशिरयिः वादिर्विह्वनावारिर्माजवन्धनी। जले तुल्लीवम्। बाहुलकाद्धारिः यथिकसंहनौ। नहोभश्च॥ नाभिः
स्यात्सत्रिये पुंसि प्राण्यङ्गे-तुस्त्रियां पुंस्यपीति केचित्। कृषेर्दृष्टिः छन्दसि॥ कार्यिः शकुनौ। शारिः। शारिका। कृजः उदीचाङ्गुफुपु॥ वारिः शि

नद्युतादिभङ्गयोः स्त्रियामिति मेदिनी-नहः एहवन्धनेः स्मादि-न्यात् भश्चानादेशः स्त्रियामिति लिङ्गानुशासने स्त्रिया ॥ ल्यी। जनिघसिभ्यामिण् ॥
मित्यधिकारेनाभिरसत्रिये इति सूत्रितत्वादिति भावः पुंस्यपीति-तथा च मेदिनीं नाभिर्मस्वन्ये चक्रमध्यसत्रिययोः पुमान् द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात् स्त्रियां क
लुरिक्कमदेशति-भारविश्वपुंसि प्रायुक्त-समुच्चसत्यं कजकोशकोमलैरुपाहिते श्रीरायुपनीविनाभिभिरिति-कृषेः कृषविलेखनेः स्मादिज्-हृदिश्च-इको गुणव
द्विरित्येकः स्थाने एव वृद्धिरित्युदाहरति-कथिरिति-भाष्यायां तु कथिरित्येव-अ-भृहिंसायामस्माच्छकुनौवाच्ये-इत्यात्-शारिर्नासोपकरणे स्त्रियां शकुलि
कान्तरे युद्धार्थं गजपयां एव्यवहारान्तरेपि चेति मेदिनी-कथिलकादित्वात्त्वम्-शालिसुकलमादौ च गन्धमार्जारके पुमानिति मेदिनी-कृजः करोतेरित्या

दुर्दीयाम्नेतेष्वरुणवाच्येषुकारिस्त्रियांक्रियावांस्त्र्यह्यलिङ्ग-सुशित्थिनोतिमेदिनी॥ ॐ ॥ जनिजमीश्री दुर्भावेधस्त्वअदनेआभ्यामिणजनिबधोश्चेतिरणि
द्विप्रतिषेधः-जनिरितिस्त्रीलिङ्ग-म्-रुदिक्यरुदितिपसेदीय-जनीसीमन्तिनीवध्वोरुत्पत्तावोषधीभिरीतिमेदिनी-अजि-अ-जगतिस्त्रेयणयोः-अतसातत्त्वग
मने-बाहुलकादजेर्वाभावोन-पादेचपादेचोपपदेअज्यतिभ्यामिणपादस्यपदाज्यतिगोपहतेधितिपदादेश-पदाजि-पादकारीपदातिपतिपदगपदा
तिकपयस्ययः-पदश्चयधिकश्चेत्यमरः-अशियणयोः-अशिश्चपणयिश्च-अशियणयातंयोरितिविग्रहः-अशूच्यासौ-पणव्यवहारेआयप्रत्यया
न्-आभ्यामिणस्यादनयोर्यथाक्रमंरुडायप्रत्ययलुक्चभवतः-राशिर्येवादिपुञ्जयोरितिमेदिनी-वागतिगन्धनयोरस्मादिणस्यात्-डित्वाडिलो
जनिर्जननं। घासिर्भक्ष्यमग्निश्च। अज्यतिभ्याश्च॥ आजिःसंग्रामः। आतिःपक्षी। पादेच॥ पदाजिः। पदातिः। अशियणयोर्रुडायलुक्
चा। अशेःरुट्। राशिःपुञ्जः। पणयनेरायलुक्। पालिःकरः। वातेर्डिच्। विःपक्षीस्त्रियांवीत्यपि। प्रहरतेःकृपे। प्रहिःकृपः। नौव्योयलोपः।
पूर्वस्यचदीर्घः। व्येअस्त्वस्यात्-यलोपश्चनेर्दीर्घः। नीविः। नीवीवस्त्वग्रन्थोमूलधनेच। समानेस्यः। सचोदात्तः। समानशब्देउपपदेस्या
दस्यस्मादिणस्यात्सचडिच्चयलोपश्चसमानस्यतूदात्तःसदस्यादेशश्च। समानंस्यायतेजनैरितिसंख्यम् ॥ ५॥ ५ःप्रप्रपूर्वाद्धरतेःकृपेवाच्ये
प्रकथनेदणस्यादिति-यत्तूज्वलदत्तेनोक्तमि-स्यात्सचोदात्तइति-तन्नसन्निहितेनजनिघसिभ्यामिणदत्तनेनववियजित्यादिनाविहितस्येजोवि
छिन्नत्वात्-यदयितेनैवनौव्यरतिपूर्वसूत्रेउक्तमिभ्रानुवर्ततेवत्विण-उत्तरसूत्रेउदात्तवचनाज्यापकादिति-तदपिनसचोदात्तइतिहिनायथा
तोःपरत्रविहितंप्रत्ययनिर्देशंतच्छब्दःकिंनुसमानशब्दस्यस्थानेविधीयमानमादेशंनिर्देशुशब्दस्वरूपपरःतथाचकथंज्ञापकतास्यात्-यदपि
सदञ्जउदात्तइतिव्याख्यायसमानस्यसमावदतिप्रक्रियास्मरणमात्रंरुतं-तदपिनसमावविधायकस्याभावात्-यदपिस्वरमंजरीकारादिभिरुक्तं

सि-
टी-न-
८०

लोके सखिप्रदस्यासाधुत्वापत्तेः अपि च सखायमब्रवीत् सखायत्वावहमहे सखा सखिभ्यर्ज्य इत्यादि मन्त्रेषु सर्वत्र सखि शब्द आद्युदात्त एवेति निर्विवाद
म एव च इजुदात्त इत्युज्ज्वलदादिभ्यामनवेदवाक्ता न भिन्नत्वप्रयुक्तमेवेति दिक् ॥ ॥ आडि-श्रि-न्सेवायाम-हनहिंसागत्योः अमरोक्तिमाह स्त्रि-
यति एव च सुप्रातिसुश्वेति सूत्रे चतुरश्रेति तालव्याठः संगच्छत एव तत्सूत्रे केषां चिदन्यथा वस्तु एतत्सूत्रपर्यालोचनामूलक एवेत्यवधेयम् नन्वेवं च
तुरसमितिदन्यप्रयोगस्य कथं निर्वाह इति चेदत्राहुः अकारानेनदन्यगर्भेण स्वशब्देन विग्रहेन त्रयोः साधोयान् वचनादेशे शब्दे विप्रतिपत्तव्यम्
असः कोलोकचेयुंसिक्लीवमश्रुणिशोणिते इति मेदिनी कोशादिति अहिर्हृत्रासुरे स र्ये इति मेदिनी अचरः अजनाद्वा तोरिः स्यात् रुशब्देपुत्रपव
ने पविर्वज्रम् वृक्षवनतरणयोः तरिर्वस्त्रादिस्थायनभाण्डम् स्त्रियां नौसरणि सरिरित्यमरः कुशब्देकविर्कल्पी कश्चुक्रयोः सूरौकाव्यकरेयुंसि
आडि-श्रि-हनिभ्यां ह्रस्वश्च ॥ इणस्यात्स चडित् आडेह्रस्वश्च स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः स र्ये वृत्रासुरे व्यहिः अचरः ॥ रविः पविः न
रिः कविः अस्तिः अलिः भवनि कव्यज्यसिवसिवनिसनिध्वनिग्रन्थिचलिभ्यश्च ॥ खनिः कर्षिहिंसः अजिः असिः वसिर्वस्त्रावनि
रग्निः सनिर्भक्तिर्दानम् ॥ ध्वनिः ॥ ग्रन्थिः चलिः पशुः ॥ वृतेः श्छन्दसि ॥ वर्तिः ॥ भुजेः किच्चा भुजिः ॥ ॥ स्याद्वलीनेतुयोषितीति मेदिनी
ऋग्नौ अरिः शत्रुः कपिलकादित्वाद्देकल्यिकत्वं अलिर्भ्रमरः खनिः खनु अवहारणे कषखवेति दण्डकः हिंसार्थकः अजगतिष्ये पणयोः असुक्षेपणे
वस आच्छादने वनषण सम्भक्तौ वनु याचने षण्णदाने ध्वन शब्देः ग्रन्थवन्धने उमौचुरादी चलकम्पने एभ्यः स्यात् खनिः स्त्रियामाकरः स्यादिति
त्यमरः एयनादच ररिति प्रत्यये खानिरपि खनिरेव मता खानिरिति द्विरूपकोशः ग्रन्थिस्तु ग्रन्थियर्णेनावधेरुग्मेदपर्वणोरिति मेदिनी ग्रन्थिर्ना
पर्वपरुष्णीत्यमरः वनीरग्रिरिति वनु याचने इत्यस्मादि प्रत्यये वनिर्वाचा इत्याहुः चलिः पशुरिति चरिभ्यश्चेति पाठान्तरम् चरगतौ चरतिर्भस्मणेपि च
रिः पशुः वृत्ते वृत्तुवर्तनेऽस्मादि स्यात् बाहुलकात् लोकेपि साज्यं विवर्तिस युक्तमिति प्रयोगः वर्तिर्भस्मजनिर्माले नयनाजनलेखयोः गात्रानुलेपने
दीपदशादीपेषु योषितीति मेदिनी भुजे भुजपालनाभ्यवहारयोरस्मादिः स्यात्सकिन् भुजिरग्निः ॥

कृपुं कृविक्षेपे मृनिगरणे मृहिंसायाम् एपालनपूरणयोः कुटकौटिल्ये भिदिर्विदारणे छिदिर्द्वेधीकरणे व राहः शूकरोष्ठः कोलः पोत्रीकिरिः किटि
 रित्रमरः इगुपधत्तापीकिरदतिकमत्ययेकिरद्व्यकारान्तोपि त्वचित्त्वचः किरोपि स्यात् किरोप्रोक्तः पञ्चः पथिरिति द्विरूपकोशः गिरिर्नानेन रुम्भिदिः अद्रौगि
 रिजकेषोपि द्वौपूज्येषु नस्त्रिधितिमेदिनी कुटिरिति डीषितु कुटी कुटीशमीसुहृदाभ्यारः कुटीरः कुटिः कोटे पुमानस्त्रीघटे स्त्रीपुंसयोरुहे कुटास्यात्कुम्भंदास्या
 चसुरायां चित्रगुच्छके इति मेदिनी कुडिः कुडिदाहे कपिचलने आभ्यामिः कित्स्याद्वातोर्नलोपश्च कपिर्नासिंहकेशाखामृगे च मधुसूदन इति च सर्व
 धातुभ्यः डुकृत्करणे चरगतौ चरतिर्भक्षणेपि जनजनने भसभर्त्सनदीप्त्योः मृहिंसायाम् शर्मसुखं छागतिनिवृत्तौ छदश्च अपवारणे चुरादिः त्रैङ्पा

हामृपृकुटिभिदि छिदिभ्यश्च इः कित्स्यात् किरिर्वराहः गिरिर्गोत्राक्षिरोगयोः गिरिणाकाराः गिरिकायाः शिरिः शलभः हन्ता च
 पुरिर्नगरराजानदी च कुटिः शालाशरीरश्च भिदिर्वञ्छ छिदिः परशुः कुडिकं प्योर्नलोपश्च कुडिदाहे कुडिर्देहः कपिः सर्वधातुभ्यो
 मभिन् कियत इति कर्म चर्म भस्म जन्म शर्म स्थामवलम् इत्स्मिति ह्रस्वः छन्दः सुत्रामा दंहे नौ च नकारस्याकारः ब्रह्मतत्त्वत्त
 पोवेदो ब्रह्मविभ्रः प्रजापतिः अशिशकिभ्यां छन्दसि अश्मा शक्वाह भृष्टसृष्टभ्यश्च इमनिच् हरिमाकालः शरिमा कुटुम्बम् धरिमारूपम्
 सरिमा वायुः स्तरिमा तल्यस् शरिमा प्रसवः ॥

॥ लने सुष्टुत्रायते इति सुत्रामादन्द्रः कर्मव्याप्यक्रियायां पुनपुंसकयोर्मतमिति रुद्रः चर्म च
 नौ चफलके इति मेदिनी दहेः दहि दृष्ट्वा वस्मान्मनिन्नु मोनस्याकारेऽनृकारस्य यणादेशः ब्रह्मतत्त्वत्तपोवेदेन द्वयोः पुंसिवेधसि अस्त्विग्योगमिदोर्विप्र इति मेदि
 नी अशि अश्व्यासौ संघाते च शक् शक्ते शक्ता इन्द्रः छन्दसीत्यस्य शकिना सम्बन्धो नत्वशिना अतएवाश्मानमारोपयतः स्तरारेरिति प्रयोगः दृष्ट दृष्टहरणे ड
 भृजधारणपोषणयोः धृधारणे सगतौ सृज आच्छादने मृहिंसायाम् शरिमेति एतच्चाञ्जलदत्तरीत्योक्तम् दशपाद्यान्तुष्टणातिर्न पश्यते तत्स्थाने सधातुं प्र
 णिप्य प्रत्ययञ्च दीर्घादिनितं च कृत्वा सृष्टभ्यामीमनित्यत्वे छन्दोग्रहणञ्चानुवर्तितम् युक्तञ्चैतत् पितृनाम्नोभरीमभिः वातस्य सर्गे भवत्सरोमणिस्तीर्णवर्ति

सि को
री न
८९

सुहृदीमाचुषाणा यस्यामनिर्माद्युतत्सवीमणि हिरण्यमाणिरित्यादिमन्त्राणांतद्भाष्यस्यचातुगुणत्वात् उक्तप्रयोगाणांभाषायामदर्शनेनछन्दोऽनुवृत्तेन्याय
लोच्य अतएववेजः सर्वमेतिसूत्रेसर्वत्रप्रहणंकरिष्यति ॥३॥ जनि जमजनने मृडप्राणत्यागे वेजः वेजतनुसन्ताने निपात्यन्तइति मनिनन्ताइतिशेषः आत्रभ्या
सिमलोपोनाभाषोमा नामसंज्ञा पित्रवन्धने सीमसीमेस्त्रिमासुभेदत्यमरः व्यञ्जसंवरणे रुशब्दे रोमगात्रकेशः लूजच्छेदने लोम सएव पापाने युगागमः ध्ये चित्तां
यं बहुलकादनेयोपियसपूजायाम् सयःशेषश्चयस्माचेत्यमरः घृप्रेरणे सोमाचन्द्रः दुधाञ्धारणपोषणयोः धामदेहेगृहेरशोस्थानेजन्मप्रभावयोरितिमेदि
नी मिथुने श्रद्धिसायाम् सुषुप्तिगतिइति सुशर्माराजविशेषः कृदुत्तर पदप्रकृतिस्वरेणान्तादात्तस्यदम् मनिनितुमध्योदात्तस्यात् साति षोऽन्तकर्मणी अ
जनिमृडभ्यामिमनूजनिमाजन्मरिमामृत्युः वेजःसर्वत्रः छन्दसिभाषायेच्चेत्यर्थः वेमातनुवादयदंशदः अर्द्धर्चादिस्त्वमनोवेमनीइतिवृत्तिः नामनूसीम
नूयामनूरोमनूलोमनूपापानूभ्यामनू सप्तअमीनिपात्यन्ते न्नायतेऽनेनेतिनाम सिनोतेदीर्घः सीमा सीमानौ सोमानः पक्षेडाप सीमेसीमाः
वेजःअत्यस्योत्पङ्गुः श्रोम रोते रोम लोम पाप्मापापं आभापरिमाणान्तेजश्च मिथुनेमनिः उपसर्गाक्रिययोःसंबंधोमिथुनेसुशयेमिदं सु
शर्मा सातिभ्यामनिमनिरणे स्यति साम सामनी आत्मा हनिमशिभ्यांसिकन् हंसिकाहंसयोषिति मक्षिका कोररन् कवरः गिरउडच
गरुडः वृन्देः कमिन्नलोपश्च इदं ॥ तस्मात्तयगमने आभ्यायशासंख्यमेतौस्तः स्यतिदुःस्वयतिदुरध्ययत्वात् सामसामज्जीवमुपायस्यभेदेवेदान्तरेपि
चित्तिमेदिनी आत्मा पुंसिस्वभावेपिप्रयत्नमनसोरपि धृतावपिमनीषायांशरीरवस्त्रणोरपीतिच हनिहनहिंसागत्योः मशशब्देरोषकृतेच मक्षिकाममरात्मी
सादिनिशायकसी कोररन् कुशब्देकवरः पाठकः ववयोरैक्यात्कवरीकेशविन्यासः जानपदेतिडीषू अन्यत्रकवरा गिरः गृनिगरणेकेचित्सूत्रमिदंपरित्यज्य ग
रुडयतेइतिविगृह्यडीडोडप्रत्ययेषोदरादित्वाद्गुरुतस्तकारलोपेगरुडशब्दच्छेदेनव्युत्पादयन्ति इन्द्रेःइदिपरमेष्ठ्यै उज्ज्वलदत्तस्तुकमिन्नितिनिर्तप
तविष्यम् इदंत्यत्नात्रमिन्द्रयावम् इदन्तेसोम्यमधुरित्यादौनित्तराभावात् दशपाद्यानुदूणादमगितिसूत्रितम् इदमिति सर्वनामशब्दापंसन्निहितपराम

रामः
८९

कायंते कैगेशष्टः प्रयेजनाभावादेवमकारस्येत्संज्ञाविरहेसिद्धेदिमेरिकारउच्चारणार्थः डकारस्तुटिलोपार्थः दशपाद्यान्तुमान्तमेवडिमितिसूत्रितम् किमिति स
 वंशम सर्वभातुभ्यः दशपाद्यान्तुभ्यात्सर्वधातुभ्योभविष्यतीत्याशयेनष्टमित्येवसूत्रितम् अतएवाधिकं प्रक्षिप्तमित्याहुः वसनिवासे असुहोपणेशसुहिंसायाम्
 डीष्ट पाश्चमत्रिमिषुलीवसुबादौराजमस्मिन्नितीरदयान्तरेयोग्येदितिमेदिनी पल्लुगुत्ते पत्रंतुवाहनेपर्णेस्यात् पक्षेशरपक्षिणोरितिमेदिनी पापनेपात्रम् धित्वा
 म्तरगती याममहलेष्वेवहनहिंसागत्येविशप्रवेशने अश्रूव्याधौ एभ्यः पूस्यादेर्कृद्विभ्य आष्टइति संयोगादिलोपः व्रश्चेतिषत्वेषुत्वम् क्लीबेऽवरीषंआष्टौ
 नाभ्यन्मरः वेष्टम् निष्टपम् दिवेदिवुक्तीडादावस्मात् पूस्यात् सुदादेशः वृद्धिश्चधातोः उपिउपदाहे खनुअवदारणे आभ्याष्टन् कित्यात् उष्टः क्रमेलकः उष्टः
 कायतेर्दिमि किम् सर्वधातुभ्यः पून् वस्त्रं अस्त्रं शस्त्रं द्रुस्त्रमितिह्रस्वत्वं व्यादनाच्छत्रम् असजिगमिनमिहनिविश्य शं वृद्धिश्च आ
 पूः पात्रंशकटम् नात्रस्त्रेभ्यः हात्रभरणां वेष्ट आष्टमाकाशं द्विवेद्यं च योत्रंज्यानिः उपिखनिभ्यांकित उष्टः स्वात्रंस्वनित्रञ्जलाभा
 रश्च सिचिमुच्येष्टेष्टु सूत्रं सूत्रं अमिचिमिदिशसिभ्यक्कः अश्चम् चित्रं मित्रं शस्त्रं पुत्रोह्रस्वश्च पुत्रः ॥ क्रमेलकमपमहांगादत्यमरः सि
 विः पिबुमन्तुसन्तानेपुष्टुगोपणे आभ्याष्टन्कित्यात् टेरुक्कारादेशश्च सूत्रिमृत्रिम्याचुरादिण्यन्ताभ्यामेरच्चारूपसिद्धेरायुदात्तौर्धमिदं सूत्रम् नचघजातस्मि
 हिः एरजित्यस्यचोवाधकत्वात् सूत्रन्तुसूत्रनाग्रन्येसूत्रतन्तुव्यवस्थयोरिति विश्वः अमि अमृगतिशब्दसम्पत्तिषु चित्रचयने त्रिमिदास्त्रेहने शसुहिंसाया
 म् आत्रमिति अनुचोषिकस्येतिदीर्घः अणिलन्विपुरुषात्रमेखलामितिकान्तिदासः आलेख्याश्चर्ययोश्चित्रमित्यमरः मित्रंसुहृदिनहयोः सूर्येपुसीतिमेदिनी श
 खलोहास्त्रयोक्तीवसुरिकायास्तुयोपितीतिच प्रत्ययस्वरेणेतेतोदात्ताः शुभश्चाणिपेचेचित्रं देवानाम् मित्रं नयम् शस्त्रस्वशस्त्रमसीत्यादि पुवः पूत्रपवनेऽस्मा
 त् कः स्यात् धातोह्रस्वत्वञ्च पुनातिस्ववंशानितिपुत्रः पुननरकस्तस्मात्त्रायतेदित्यर्थेआतोनुपसर्गेकः इतिकप्रत्ययेपुत्रइतिव्युत्पत्त्यन्तरम् ॥ ६ ॥

कुं
मी
की
दी
न
८२

स्त्रीयतेः स्त्रीयैशब्दसंघातयोः स्त्रीति डिच्चादिलोपः लोपोभ्योरितियलोपः टित्वाङ्दीप् स्त्रीयोषिद्वलायोषानारीसीमन्तिनीवधूरित्यमरः गुध गुड् अघ्यक्ते
धृञ् धारणे चीगति प्रजननदोषपचषपाकेवचपरिभाषणे यमउपरमे षड्विशरणगत्यादौ क्षद्वृत्तिमौत्रः गोत्राभूगव्ययोगौत्रः गोत्रशैलकुला
स्त्रयोः सम्भावनीयवोधेचकाननक्षेत्रवर्त्मस्थितिमेदिनी सत्रमाच्छादनेयज्ञेसदादानेवनेपिचेत्यमरः सत्रयज्ञसदादानच्छादनारण्यकेतवेद्वृत्तिमेदिनी क्षत्रं
ब्राह्मणानन्तरंजातिः हुयामाहुदानादनयोः याप्रापणे मामानेश्चुश्रवण भसभर्त्तनदीप्त्योः होत्राशब्दः अस्त्रिष्ट्वपिस्त्रीलिङ्गद्वृत्तिहोत्राभ्युद्विष्टसत्रेहरद्व
दयः यात्रातुपातनेपिस्थात् गमनोत्सवयोः स्त्रियामितिमेदिनी मात्राकर्णविभूषायांविन्नेमानेपरिच्छदे अक्षरावस्यवेसूच्येस्त्रीवकात्स्न्ये वधारणेद्वृत्तिच
स्थायेतेर्द्वृत्ति स्त्री गुधवीपचिवचियमिसदिष्टादिभ्यस्त्रः गोत्रंस्थानामवंशयोः गोत्राएषिवी धर्त्रेगृहं वैभ्रं पक्त्रं वक्त्रं यन्त्रम् सत्रं
क्षत्रं हुयामाश्रुभसिभ्यः त्रत्र होत्रं यात्रा मात्रा श्रोत्रं भस्त्रा गमेराच गात्रं दादिभ्यश्चन्द्रसि दात्रं पात्रं भूवादिगृभ्याशिन्त्रन् भावित्रं
वादित्रं मारित्रमोदनं चरेष्टे चारित्रं अशिन्त्रादिभ्यद्वृत्तौ त्रैष्ट्र एवमादिभ्यउत्रः त्रौत्रम्हरण
कर्णशब्दग्रहोत्रोत्रंश्रुतिः स्त्रीश्रवणंश्रवद्वृत्त्यमरः भस्त्राचर्मप्रसेविकाद्वृत्तिचगमेः गन्तृगतावस्मात् त्रन्त्याङ्गानोरकारान्तादे ॥ ८२ ॥ वरुत्रं प्रावरणं ॥
शब्दगात्रसंगेकलेखेसंवेर माग्रजंघादिविभागेपिसमी रितमिति विश्वः दादिभ्यः दात्रं धात्र्यादिच्छेदनसाधनम् पापाने योग्यभा
जनयोः पात्रमित्यमरः क्षिनिवासगत्योः क्षेत्रमित्यादियोज्यम् भूवादि भूसन्नासां भावित्रत्रैलोक्यम् वदव्यक्त्यायांवाचिण्यन्तनादित्रंतूर्यादि गृनिगरणे चरेः चरग
नीत्रिभ्यामिप्रत्ययान् वृत्तेवाच्ये वृत्तपद्येचस्त्रिचेत्यमरः ननुद्वृत्तप्रत्ययेचरित्रमित्युक्तं ततश्च प्रज्ञायपिचारित्रमिति सिद्धौ किमनेनेति चेत् मेवम् स्वरेविशेषात्
अशिन्त्राभ्युद्विष्टसत्रेवमादिभ्यद्वृत्तः त्रैष्ट्रपालने एवमादिभ्यउत्रश्चस्थात् वहित्रमिति वहिप्रापणे धरित्रीति धृञ् धारणे गौरादित्वात् ङीप् ॥

रामः
८२

अमेः अमगतौ अस्मादित्रः स्यात्सचचित् उत्रलुनाजवर्तते अस्वरितत्वात् मित्रं नेति विग्रहेत् मित्रमिति नपुंसकम् आः इणगतौ अस्मादाप्रत्यये गुरो सत्ययादेशः
 कषेरिति कषस्वयेति दरादकः समयानिकषाशब्दौ समीपवाचकौ बाहुलकात् दुषेः दोषादिवेगप्रत्यये बाहुलकादेवाप्यगुणाभावे दिवास्वदेगप्रत्यये बाहु
 लकादेव धातोर्धातादेशश्च स्वधेत्यादि चितेः चितोसंज्ञानेऽस्मात्कणप्रत्ययः स्यात्कश्चान्नादेशः अमरोक्तमाह चिक्रणमिति सूचेः सूचः चैश्वन्ये
 उकारश्च चारणार्थ इत्युच्चलदत्तः वस्तुतस्तु गित्कार्यार्थः सुपुंसी उगितश्चेति जीप् नकारः स्वरार्थः पुंसोऽसुडितिसूत्रेन्यासरक्षिताभ्यां पुनातेर्मक्सुनृहस्व
 अमेर्द्विषतिचित् अमित्रः शत्रुः आः समिण् निकषिभ्यां सम्पूर्वादिगाः निपूर्वात्कषेश्चास्यात् स्वरादित्वादव्ययत्वं समया निकषा
 चितेः कणाः केश्व बाहुलकादगुणाः चिक्रणमसृणस्त्रिगुं सूचेः स न सूक्ष्मम् पातेर्दृमुन् पुमान् रुचिभुजिभ्याङ्किष्यन् रुचिष्य
 मिष्टम् भुजिष्योदासः वसेति वस्तिर्नाभेरधोद्वयोः वस्तयः स्युर्दशासूत्रे बाहुलकात् शासः शास्तिः राजदराडः विंध्याख्यामगमस्य
 तीति अंगस्तिः शकंध्वादिः सावसेः स्वस्तिस्वरादिपाठादव्ययत्वं वीतसेः वितस्तिः पदिप्रथिभ्याञ्चिन् पतिः प्रथितिः तितुत्रेष्वग्रहा
 श्रेतिपरितम् पूजोडुमसुन्निसये भाष्ये तु सूत्रेः सप्रत्यये पुमानित्युक्तम् उपेयप्रतिप्रत्यर्था उपाया अव्यवस्थिता इति तत्त्वं रुचिरु ॥ दोनामिती ॥
 चदीप्रावभिप्रीतौ च भुजपालनादौ भुजिष्यसु स्वतंत्रे बहस्तसूत्रकयोः स्त्रियामिति मेदिनी वसेः व सनिवासे वस आच्छादने वस्तिर्द्वयोर्निरुद्धे नाभ्यशेभ्य
 मिदशासुचेति मेदिनी शासइति शासु अनुशिष्टौ अस्य तीति असुक्षेपणो अंगस्तिः कुम्भयो नौ च बङ्ग सेन तरौ पुमानिति मेदिनी सावसेः असु भुवि अस्मा
 तावुपपदेति स्यात् बाहुलवचनान्नभूभावः कौ तसु उपक्षयेऽस्माद्विपूर्वातिः स्यात् अङ्गुक्षेपकनिष्ठे स्याद्विद्वत्स्तिर्द्वयोर्निरुद्धे नाभ्यशेभ्य
 दित्यमरमाला पदि पदगतौ प्रथप्रख्याने आभ्यांतिः स्यात्सचचित् पतिरिति पदातिः प्रथितिरिति प्रख्यातिः तितुत्रेष्विति ग्रहादित्वादिडागमनिवेधेनेति भा

दृष्टान्तेः दृष्टिद्वारेण स्मातिः स्याद्वतोर्द्वे स्वत्वं च दृष्टिश्च मपुटे मत्सेना इति मेदिनी. कृत कृविशेषे तृप्पवनतणयोः कृपू सामर्थ्ये. किरीटं मुकुटेन स्वीति हेमचन्द्रः गो-
पी. कृपीटमुदरेतौरे इति विश्वः. दशपाद्यान् कृतकृषिकपिभ्य इति पठित्वाकं पीठ इति चतुर्थमुदाहृतं. रुचिवचि. रुचिशीघ्रावभिप्रीतोच. वचपरिभाषणे. कु-
श्च शब्देतारे अथवा कुच्य कौटिल्याल्पीभावयोः इकः कित्वात्स्नेनलोपेन निर्देशः. कृतकौटिल्ये. उचितमिति. वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणम्. कृटिकुषि-
कं अलोमुकुलेपुंसिनद्वयोर्नरकान्तरे इति मेदिनी. कुषनिष्कर्षे. कुषलं छादनं वि. कसितमित्यन्ये. सर्वधातुभ्यो सुन्. दशपाद्यान्. असुन्नित्येव सूत्रम्. चिती सं-
ज्ञाने. चित्तसंवेतने. चुरादिः. सृगतौ गौरादित्वाङ्गीष्. सरसी तु महासरः इति शब्दार्णवः. महानि सरसि सरस्य इति. भाष्यम्. ययगतौ. पीङ्. पाने ययः स्यात्. स्त्री-
रनोरयोरिति मेदिनी. षड्विंशरणौ सदः सभावर्चदीपौ. वर्चनपुंसकं रूपे विष्ठाया मपितेजसि. पुंसि चन्द्रस्य तनये द्वाभे मेदिनी. रुदिर्. अश्रुविमोचने. रोदश्च
दृष्टान्तेर्द्वे स्वश्च दृष्टिः कृतकृषिभ्यः कौटन्. किरीटं तिरीटं सुवर्णशिरोवेष्टनं कृपीटं कुक्षिवारिणौ. रुचिवचिकुचिकुटिभ्यः कितच्.
रुचितं मिष्टं उचितं कुचिर्न परिमितं कुटिं कुटिलं कुटिकुषिभ्यां कमलन्. कुट्मलम्. कुषलम्. कुषेह्यश्च कुल्लम्यायम् सर्व-
धातुभ्योऽसुन् चेतः सरः ययः सदः रपेरतएच्च रेयोवद्यं ॥ ८८ ॥ रोदसी. चापि दिवि भूमौ पृथक्. पृथक्. सहप्रयोगेण नयोः रोदः स्यादपि रोदसीति विश्वः. ॥
बोगस्यादिषु वयः पक्षिणिवाल्यादौ यौवने च नपुंसकमिति मेदिनी. अनप्राणने. अनो भक्तम्. अनो स्मायः सरसां जाति संज्ञ योरिति ट्वितु अदनं. पाकस्थानं महा-
समित्यमरः तमुग्लानौ तमः क्लीवगुणेशो के सैहिके पान्धकारयोरिति रभसः तमो ध्वाने गुणेशो के क्लीववानाविधुनुदे इति मेदिनी. षड्विंशरणौ. सहो वलेज्योतिः ॥
विचपुंसि हेमन्तमार्गयोरिति मेदिनी. तपसनापे. तपो लोकान्तरेपिच. चान्द्रायणादौ धर्मे च पुमान् शिशिरमाद्ययोरिति च. महयूजायाम्. महउत्सवतं जसोरि-
ति च मेदिनी. नभेः नभस्सिंसायां भौवादिकः क्रैयादिकश्च नभो नरिसंगगनमित्यमरः नभन्तु नभसा सार्द्धं तपन्तपसा सह सहच्च. सहसा सार्द्धं महच्च महसा ॥
सह. तमेन च तमः प्रोक्तं स्तेनापि स्जः सममिति द्विरूपकोशः नन्वसुच्यत्यये नभः सहस्तमः इत्यादिसान्तरशब्दाः. सिध्यन्ति. ॥

प्रचयचित्तनमं सहंतममित्याद्यजन्ता अपिसिध्यन्ति परन्तु रज इति अकारेण सका सन्तौ न लोपवच्छब्दौ न सिध्यत इति रजेनापि रजः समभित्ति कोशः
 श्रित्यप्येवेति चेदत्राहुः रज्ज्वरोगोऽस्मादसु निभूरं जिभ्यां किदिति वक्ष्यमाणो नासुनः कित्त्वान्नलोपेरज इति सिध्यति घञर्थे कविधानमभित्ति कप्रत्यये तु र
 ज इत्यदौपिसिध्यतीति रयेः रपव्यक्तयो वाचि अस्मादसु न्यात् अतएकारश्चरेपोऽवयमिति अरेपसातत्वेति मन्त्रे निस्व ययेति भाष्ये उक्तम् न
 अय्वैकरेपः शब्दस्यानवयवाचकत्वात् ॥ ॐ ॥ अशेः अश्रुव्याप्तौ संघाते चास्मादसु न्याद्वातो र्युडागमश्च यशः कीर्तिः उज्वेः उज्ज आर्जवेऽस्माद
 सु न्याद्वले वाच्ये चकारस्य लोपश्च ओजोदीप्ताववष्टमो प्रकाशवलपोरपीति मेदिनी श्वे दु ओश्चि गतिद्वयो रस्मादसु न्यात्सम्प्रसारणाच्च अयतेः श्रि
 ज् सोवायामस्माद्वाङ् वाच्येऽसु न्यात्सचकिद्वातोः शिरादेशश्च उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षमित्यमरः घञर्थे कप्रत्यये तु शिर इत्यदौपिशिरो वाचौ शिरोऽदौ
 अशेर्देवने युद्धं देवने लुतौ यशः उज्वेर्वले वलोपश्च ओजः श्वेः सम्प्रसारणाच्च शवः शवसी वसपर्यायो यम् अयतेः स्वाङ्गं शिरः कि
 च अयतेः शिर आदेशोऽसु न्किच्च शिरः शिरसी अर्तेरुच्च उरः व्याधौ शुद्ध अर्शो गुदव्याधिः उदके नुद्ध अर्तेरसु न्स्यात्तस्य च नु
 द् अर्शोः अर्शोसी इरा आगसि एनः रिचेर्दने धिच्च चात्प्रत्ययस्य नुद् धित्वात्कुत्वं रेकराः सुवर्णौ ॥ ९९ स्त्रोवाची रजस्तथेति कोशान्त
 रम् पिण्डं दद्याद्वा शिरे इति वायुपुराणे कुण्डलोद्गृह्णानां कुमारणांतरस्विनां निचकर्तेशिरान्द्रौणिर्नासेभ्य इवैर्द्वौ जानिति महाभारतम् अर्तेः
 ऋगतावस्मादे सुन्कित्स्याद्वातो रुत्वे चरपरत्वम् उरो वसश्च चक्षश्चेत्यमरः व्याधौ अर्तेरेभ्य व्याधौ वाच्येऽसु न्तस्य शुडागमश्च स्यात् अण इति पानी
 यमित्यर्थः इणः इणगतावस्मात्पापे वाच्येऽसु न्यात्तस्य नुडागमश्च एनः पापम् रिचेः रिचि र्विरेचने रिचवियोजनसंभ्य चैनयोरित्यस्माद्वाधने वा
 च्येऽसु न् रेक्कण इति च जोरितिकुत्वे अट्कुप्वाडिति णत्वम् इह दशपादी वृत्तौ नुटं नानुवर्त्येकः रेकसी इत्युदाहृतम् तन्न उत्तरसूत्रे नुडनुवृत्तेर्नि
 विवादत्वात् मण्डूकसु तौ मानाभावात्तद्व्यवसंवादाच्च उज्वस्मदन्तेन तु रिचेर्धने चित्ति चेति ॥

क.
सि. के.
ये. त.
८४

परिस्त्रानुच्चावर्त्य कित्वाद्गुणाभावेनुरश्चत्वेन नकारे रित्वा इति साधितम् तत्रोक्तवेदयोः प्रसिद्धत्वादुपेक्ष्यम् नित्यरेकणोऽमर्त्यपरिष्वस्य स्वरणस्य रेक
 ण्यइत्यादि मन्त्रेषु रेकण इति शब्दस्य प्रसिद्धत्वात् वैदिकनिघण्टोचसुवर्णपर्यायेषु तथापागतं वेदभाष्ये तु प्रकृतं सूत्रेणैव तस्य साधितत्वाच्च रेकण इ
 ति प्रयोग एव साधीयानिति दिक् चायतेः चाष्टपूजानि शासनयोः स्मादनैवाच्येऽसुन्यात्तस्य नुच्चातो ह्रस्वत्वञ्च यलोपः चनोदधिष्वपवतासुनेदधि
 ष्वनश्चनइत्यादि मन्त्रेषु प्रसिद्धोपचनशब्दः एतेन चणोऽन्मित्युदाहृत्य बाहुलकाण्यत्वमिति वदनोदशपादीवृत्तिकारस्तदनुसारिणः प्रसादकारद
 यश्च परास्ताः वृद्धः वृद्धसम्भत्तौ शीङ् स्वप्ने आभ्यायथाक्रमरूपे स्वाङ्गे चवाच्येऽसुन्यात्तस्य युगागमश्च वर्योरूपमिति प्रनृक्षिप्रदेवा अभिवर्त्यसाभू
 दित्यादि मन्त्रेषु प्रसिद्धमिदम् शेषः स्यादृषणं पेलमिति सुभूतिचन्द्रः अकारान्तोप्ययम् शेषपुञ्छलाङ्गुलेषु न इति वार्तिके शेष इति निर्देशात् ॥
 चायतेरनेह स्वश्च चनोभक्तम् वृद्धः शीङ् भ्यां रूपस्वाङ्गयोः पुङ्गु वर्योरूपं शेषो गुह्यं सुरीभ्यानुङ्गु स्त्रोतः रेतः पाते च लेजुङ्चपा
 पाजसी उदके उदच पायः अनेच पाथोभक्तम् अदेर्नुमधौच अदेर्भक्तेवाच्येऽसुननुमागमोधादेशश्च अन्धोऽन्नम् स्कन्देऽश्वा
 ङ्गे स्कन्धः स्कन्धसौ आयः कर्माख्यायाम् कर्माख्यायां ह्रस्वो नुच्चावा अप्रः अपः बाहुलकात् आयः आयसी ॥ ५५ यस्य मुशन्तः प्रहरमा
 शेषमिति वैदिकप्रयोगश्च सुरीभ्याम् सुगतौ गीङ् अवणे आभ्यामसुनतस्य नुच्चात् स्त्रोतोऽसुवेगोन्मिययोरिति विश्वः रेतः शुक्ले पारदेवेति मेदिनी पातेः पार
 सृणेऽस्मादलेवाच्येऽसुननुडागमश्च पुङ्गवे सनत्थादिपाठस्तज्ज्वलदत्तस्य प्रामादिकः पृथुपाजा अमर्त्यइत्यादि मन्त्रतद्वाच्यविरोधात् उदके पाते रुदके वाच्येऽ
 सुन्यात्तस्य युगागमश्च कवन्धमुदकं पाथइत्यमरः अदेः अदभसृणे भिसास्त्री भक्तमन्धोन्नमित्यमरः द्विजातिशेषेण पदेन दन्धसा इति भारविः स्कन्देः स्कन्दिरगतिः
 शेषणयोः स्मात्स्वाङ्गे वाच्येऽसुनन्ध्यान्नादेशः आयः आयस्वाङ्गौ अस्मात्कर्माख्यायामसुनह्रस्वश्च धातोः प्रत्ययस्य नुडागमस्तुवास्यात् अस्तस्वती मन्विना अयां
 सिपासिन्नधिसं दधुः बाहुलकादिति उपलस्य संद्रस्वनुगैवास्तइति व्याख्यानस्यापि सम्भवात् तथा च नुवते कतमोपिन पुंसकमाप इति कोशमुदाहृत्य सर्वमायाम्

अगदिति प्रयोगो दुर्धर इति समर्थितः ॥
 एष.
 ८४

रूपे रूपे वाच्येऽप्रोतेऽसुन ह्रस्वत्वञ्च धातोः प्रत्ययसंज्ञागमश्च स्यात्. अङ्ग इति रुलाजशरुशेति यकारस्य वकारः उदके उदके वाच्येऽप्रोतेऽसुन ह्रस्वत्वञ्च नुमागमो
 भश्चाङ्गादेशः नहेः षहवन्धनेऽस्माद्गमने वाच्येऽसुन भश्चाङ्गादेशः स्यात्. नभो व्योम्नि नभो मेघेऽवणे च यतद्गहे घ्राणे मृणालसूत्रे च वर्षासु च नभः स्मृत इति विश्वः नभः खं
 आवणने मङ्गलमरः नभन्तु नभसा सार्द्धमिति द्विरूपकोशादकारानौपि इणः इणोऽसुन्यादपराधे वाच्ये धातो रागादेशश्च. विश्वेति माह आग इति अमेः अमगसा
 द्येऽस्मादसुनेऽङ्गागमश्च धातोः स्यात्. अमन्निगच्छन्त्यनेनाधस्तादित्यहोदुरितम्. रमेश्च रमेरसुन्यात्. दुगागमश्च धातोः रंहो वेगः अहिरहिभ्यामसुनासिद्धे
 अधिरहिभ्यामसुनि. अंधो रंघ इति माभूदिति सूत्रद्वयमिति गोवर्द्धनः तथा च स्यान्मध्योषा चतुर्थत्वमंहसो रंहसस्येति द्विरूपकोशः. एवञ्च दत्ताधीसिद्धसंघेर्विद
 धनुष्टयः शीर्षमिधो विघातमिति रंघसंघस्युपगमजगदुपकृतयेनित्युक्तस्य स्यसौति प्रीतिप्रसन्नो न्वहमहिमरुचेऽस्माऽवतात्स्यन्दनो वः इत्यत्र अंधो रंघ इति
 रूपेऽनुङ् अजोरूपं उदके नुमभौ च अम्भः नहेर्द्विविभश्च नभः इण आगो + पराधे च आगः यापापराधयोः अमेर्हुक् अंहः रमेश्च
 रंहः देशेऽहव रमने स्मिन् रंहः अञ्जि युजिभृजिभ्यः कुश्च एभ्योऽसुन कवर्षाश्चाङ्गादेशः अङ्गश्चिद्वंशरीरयोः अङ्गः पक्षी यो
 गः समाधिः भर्गस्तेजः भूरजिभ्याङ्कित भुवः रजः ॥ १५ घकारपाठोऽनु प्रासरसिकानां प्रामादिक इति वदाने देशे देशे वाच्ये रमेरसुन ह्रस्वकारश्चा
 ङ्गादेशः स्यात्. रहसत्वे रते गुह्ये इति मेदिनी. अंचि. अंचु गति पूजनयोः अञ्ज्यक्ति म्रस्य कानि गतिषु पुजि रयोगे युज समाधौ भृजो भर्जने अंकः अं
 कं सी अंकसि अंगः अङ्गं सी. अङ्गं सि. योगः योगसी योगांसि. भर्गस्तेज इति. हरः स्मरहरो भर्गः. इत्यत्र भर्गशब्दो घजन्तः पुंस्त्रिङ् इति बोध्यः उच संम
 प्रायेऽस्मादसुनि बाहुलकात्कृत्वम्. न्यं कादित्वाद्वा ओकः आश्रयमात्रेऽपि मन्दिरेऽपि नपुंसकमिति मेदिनी. भूरजि. भूसत्तायाम्. रंजरागे आभ्यामसु
 न्केत्यात्. भुवः अन्तरिक्षम्. षष्प न प्रतिरूपकमव्ययमिदम्. रजोरेणुः रजः क्लीवंगुणान्तरे. आर्तवेच परागे चरेणुमात्रेऽपि दृश्यते इति मेदिनी. घ
 जञ्चैकप्रत्यये तु अकारान्नोपपद्यते. रजोयं रजास सार्द्धं स्त्रीपुंष्यगुणधूलिष्वित्यजयकोशः ॥ ६ ॥

सि. को.
दी. त.
८५

वसेः वसनिवासेऽस्मादसुन्यात्सचणित्वात् हृदिः चन्देः चदिआहोदनेअस्मादसुनः आदेः ककारश्चकन्दः पपमभेदेपित्वेराचारभिलाषयोरिति मेदि
नी अकारान्तोपयमः कन्दावभिप्रायवशावित्तरुपकोशैः पचि उपचषः पाके नचपरिभाषणे आभ्यामसुन्यात्तस्य सुडागमश्चस्य कुत्वेस्य बत्त्व
मः यक्षः यक्षसी यक्षसि यथाशालायेयक्षसी इति श्रुतिः पूर्वोत्तरेद्वेयक्षसी इति श्रुतिः पूर्वोत्तरेद्वेयक्षसी इति अनीकाधिकरणेशवरभाष्यम् माधवस्तु
यक्षपरिग्रहइत्यस्मादसुनइत्याह वहि वहप्रापणे औहाकृत्यागेडधाजधारणादौ एभ्योऽसुनस्यात् अत्र पूर्वसूत्रानुसृतमनुवर्तयतामुज्ज्वलदत्तादीनां
मतेनोदाहरणमाह वक्षाः हासाः धासा इति प्राच्च इति सकलवृत्तिरुक्तः प्रसादकारादयश्चेत्यर्थः एतच्चायुक्तम् उत्तोदाहरणानि हि लोके तु न दृश्यन्ते
वसेर्हिज् वासेवस्त्रं चन्देरादेश्चकः कन्दः पचिवचिभ्यामुड् यक्षसी तु स्मृतौ पक्षौ वक्षो हृदयं वहिहाधाज्भ्यश्चकन्दसि वक्षाः अ
नङ्गान् हासाश्चन्द्रः धासाः पर्वत इति प्राच्चः वस्तुतस्तु शिदित्यनुवर्तते न तु सुट् तेन वहेरुपधावृद्धिः इतरयोरातोषु गितियुक् शौ
णाधुस्मृत्वाहस्य श्रोत्राहवंगृणावस्तोमवाहाः विश्वोविहायाः वाजम्भरोविहायाः देवोनयः पृथिवीविश्वधायाः अधार्यत् ए
थिवोमिश्चधायसं धरीसम्भूरिधायसमित्यादि इणआसिः अयाः वहिः स्वर्गादिपाद्यद्वयं मिथुनेऽसिः पूर्ववच्चसर्वम् उपसा
गोविशिष्टोधातुर्मिथुननत्रा सनोपवादाः सिः स्वार्थः नजिहनएहच अनेहाः अनेहसौ विधाजोवेधच विदधातीति वेधाः नुवो
ववासम्भ्रज्जिसूत्रेऽस्मिन्कन्दसीत्युक्तत्वात् वेदेतुविपरीतान्येवोदाहरणानि दृश्यन्त इत्याह वस्तुतस्त्विति वेदभाष्यकारादयश्चेहानु
कूलाइत्यवधेयम् इणः इणगतौ अस्मादासिः स्मन्मिथुने सुयशा इति अशेर्वेदने पुश्चेत्यादि पूर्ववत् सुययाः सुस्त्रोताइत्याद्युदाहार्यम् नजि हनेन
न्युपपदेऽसिः स्यात् धातोरेहादेशश्च ऋदुशनसुरुदंशइत्यादिनाम्नावनङ् विधाजः डधाजधारणादौ विपूर्वादस्मादसिस्मादेधादेशश्चसोपसर्गधातोः वे
धाः पुंसि ऋषीकेशेवुधेचपरमेष्ठिनीति मेदिनी नुवः एस्तुतौ अस्मादसिस्मात्तस्य धुडागमश्चनोधा इति सद्योभवदीर्योपनोधा इति मन्त्रेनोधा ऋषिर्भवतीति

ननु वदन्तीति तु नैकं कृतं सुसत्तारमिथमः॥
रुक्मः नवदन्तीति तु नैकं कृतं सुसत्तारमिथमः॥
८५

गति गतौ कारकोपपदेऽसि स्यात् नपसनापे विदज्ञाने विद्वलाभे चन्द्रे चन्द्रे जतममृतञ्चतदिव मीयते असौ चन्द्रमा इति हरदत्तः सचिदिति दित्वा दित्वा लोपे
 चन्द्रमसौ चन्द्रमस इत्यादिसिध्यति वयसि डधाञ् अस्मादयस्यपिपदेऽसिः स्यात्सचडित् पयोधा इति पयः शब्दे उपपदे डधाञ् पूर्ववत् पुरसिच
 पुरः शब्द उपपदे पूर्ववत् पुरेधा लुपु रोहित इत्यमरः रोतेरिति रुशब्दे पुरावा बुधसुतो राजर्षिश्च पुरावा इत्यमरः चक्षेः चक्षिड् व्यक्तायाम्वाचि अ
 स्मादसि स्यात्सचवहुलम् शित् शित्वात्सार्वधातुकसंज्ञायोर्या ज्ञनृचक्षाः रक्षसः शित्वाभावपक्षेतु र्यात्रादेशः प्रख्याः प्रजापतिः उषः उषदाहो
 ऽस्मादसि स्यात्सचकित् उषः प्रभातम् दशपाद्यानुवसः किदिति पाठः वसति सूर्येण सहेति उषा देव ताविशेषः अपोभीति सूत्रे उषसश्चेत्यने इति
 गति कारकोपपदयोः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्च असिः स्यात् सुतपाः जातवेदः गतिकारकोपपदात्कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वे सति
 शेषस्यानुदीतत्वे प्राप्ते तदपवादार्थमिदम् चन्द्रे मोडित् चन्द्रे यपदान्माङ्गेऽसिः स्यात्सचडित् चन्द्रमाः वयसिधाञ् वयोधा स्तरु
 लः पयसिच पयोधाः समुद्रे मेघश्च पुरसिच पुरेधाः पुरुरवाः पुरुशब्दस्य दीर्घे रोते रसिश्च निपात्यते चक्षेर्वहुलंश्च नृचक्षाः
 उषः कित् उषः दमेरुनसिः सप्तार्चिर्दमुनाः अङ्गितैरसिः इरुडागमश्च अङ्गिराः सत्तैरपूवोदसिः अप्सराः प्रायेणायं भूमि अ
 प्सरसः विदिभुजिभ्याम्विश्वे विश्ववेदाः विश्वभोजाः वशेः कनसिः सम्प्रसारणं उशानाः ॥ ११ ॥ वार्तिकस्य समुच्चयि रित्युदाहरणम् विद्व
 रावद्विहरदत्तादिभिरपपाठः पुरस्कृतः दमेः दम उपशमे सप्तार्चिर्दमुनाः शक्र इत्यमरः पक्षेऽप्येषामपि दृश्यते इति दीर्घः जुष्टो दमुनाः दमूनं संग्रहयति वरे
 रापमः दशपाद्यानुदमेरुनसिरिति सूत्र एव दीर्घः पश्यते तन्म ते बाहुलकादस्वोचोध्यः अङ्गिराः अगिगत्यर्थः मन्त्राङ्गिराः अग्निभेदः सत्तैरिति संगतौ प्रा
 येणेति स्त्रियां बहुष्वप्सराः स्यादकत्वेऽप्सरा इति शब्दार्णवः अप्सरस्वप्सराः प्रोक्ताः सुमनाः सुमनस्तु चेति द्विरूपकोशः एकाप्सरः प्रार्थितयोर्विवाद इति रघु
 विदि विदज्ञाने भुजपालनाभ्यवहारयोः आभ्यां विश्वशब्दे उपपदेऽसि स्यात् ॥ शब्दस्वरूपपरत्वादिष्वेदस्य त्रसिन्नादेशो न कृतः ॥ ११ ॥

कौ-
त-
८६

अहरोविश्वेतिभुक्तेरतिविग्रहः यतुतसुखेकृतौतिसप्तम्याअलुकविश्वेदेवाः अग्निः विश्वेभोजाः इन्द्रइत्युज्ज्वलदत्तेनोक्तं तन्न तथासतिस्मिन्नादेशस्यदुर्वारत्वा
 मतेः सुमेलीकोभवतुविश्ववेदाः पूषाभगः प्रभृथेविश्वभोजाइत्यादिमंत्रेषुमुपोलुकएवदर्शनीत् वृत्तौतथैवोदाहरणाच्च वसेः वशकानौ उशनाभार्गवः कविरि
 त्यमरः ॥ ॐ ॥ इत्युगादिषुचतुर्थः पादः ॥ ॐ ॥ आदिभुवो अतइत्यव्ययं आकस्मिकार्थे तस्मिन्नुपपदेभूधातौर्द्धतच्चातडित्वादित्योपः अद्भुतमाश्रयेगुधः
 गुधपरिवेष्टने गुध्यतेपरिवेष्टतेप्राणिभिरितिगोधूमोनागरस्त्रे स्यादोषधीव्रीहिभेदयोरितिमेदिमी मसेः मसी परिणामे स्थः स्वागतिनिवृत्तावस्मादूरनक्तित्वा
 दालोपः स्थूरोमनुष्यइति स्थूरस्य रायोवृहतोयदंशेइतिमन्त्रेनुयोगपुरस्कारात्स्थिरस्येत्यर्थइतिव्याख्यातम् पातेः पारस्वणे वातेः वागतिगन्धनयोः रभसको
 इत्युगादिषुचतुर्थः पादः ॥ ॐ ॥ अदिभुवोऽनच् अद्भुतम् गुधेरुमः गोधूमः मसेरुन मसूः प्रथमेपादेअसेरुनमसेश्चत्यत्रव्याख्यातः स्थः
 किंच स्थूरोमनुष्यः पातेरतिः पातिः स्वामी सम्पातिः पक्षिराजः वातेर्नित् वातिरादित्यसोमयोः अर्तेश्च अरतिरुद्देगः तृहेः क्रोहलो
 पश्च तृणवृक्षलुपित्रिणाडिभ्यउलन्तराश्च त्रियनेलुक्पनेतन्यनेताड्यन्तइतिवातराडुलाः दंसेऽटनौनूचाच दासः सेवकश्चद्रयोः दं
 शेश्च दाशोधीवरः उदिचेर्देसिः स्वरादिपाठादव्ययत्वम् उच्चैः नौदोर्घश्च नीचैः ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥
 शस्यमाह वातिरिति अर्तेः अगतौ अस्मादनिः स्वात्सचनित् तृहेः तृहहिंसायाम् क्रस्यकित्वाङुणाभावः वृञ् वृञ्वरणो लुटविलोडने तनु
 विस्तारे त्रड आघातेचुरादि राभ्य उलच् स्यात् तस्मादे शश्चधातोः पयमिसानसिपर्णसीतिसूत्रेन राडुलशब्दोनिपातितस्तथापिप्रत्ययस्वरणमध्या
 रंत्तः सः अयन्नुचित्स्वरणान्नोदात्तइतिविवेकः दंसेः दसिदंशनदर्शनयोः अस्मादृटनौ स्यातां नकारस्याकारश्चटनो नकार आद्युदात्तार्थः दासः
 शूडेदानपात्रेभूत्यधीवरयोरेपीतिविश्वः दंशेः दंशदशनेऽस्मादपिटृनौ स्तो नकारस्यचास्वस्यत् कैवर्त्तदाशधीवरावित्यमरः उदि चिञ्चयने
 ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥

राम-
८६

सौम्यः क्रीडा याम् पूजः पूजपवने पुण्यं मनोज्ञेऽभिहितं तथा सुकृतः धर्मधारिणिविषयः संसेः संसुअधः पतने कित्वन्तु गुणाभावार्थम् अर्जः अगता वस्त्राकुप्रत्ययः
 स्थातो रुत्वं चरपरत्वं युवोरनाकौ मेहोरभोरणोणीयुमेवदृष्ययएड् इत्यमरः हिंसेः हिंसिहिसा याम् उदि दृविदारणेडित्वनेः खनु अवधारणे अस्मादज
 लोके मुखनिःसरणेवक्रप्रारम्भोपाययोरपिसन्त्यन्तरे नाटकादेः शब्देपिचनपुंसकमिति मेदिनी अमेः अमगतौ स्तन्धोभुजशिरोसेस्त्री इत्यमरः अंसः स्तन्धेवि
 भागेवेतिदेश्यान्तेविषयः मुहेः मुहवैचित्र्येऽस्मात्त्वप्रत्ययोधातोर्मृगादेशश्चमुह्यतीति मूर्खः अज्ञे मृढयथाजातमूर्खवैधेयवालिशा इत्यमरः नहेः णहवन्धनेआ
 सौरमेः कौदमेपूर्वपदस्यचदीर्घः रमेः सुपूर्वाद्दमेवाच्चेकः स्यात् कित्वादनुनासिकलोपः स्ररतउपशान्तोदयालुश्च पूजोयसुकृह्रस्व
 यप्रत्ययः पुण्यम् संसेः शिकुट्टकिञ्च संसतेः शिरादेशः यत्प्रत्ययः कित्तस्यकुडागमश्च शिक्च अर्जैः क्युरुच्च उरलोमेषः हिंसेगीरजी
 रचो हिंसीरोव्याप्रदुष्टयोः उदिदृणातेरजलौपूर्वपदान्यलोपश्च उदरम् डित्स्वनेर्मुट्सचोदात्तः अच अलचडित्स्वाडातोर्मुट्सचोदा
 तः मुखं अमेः सन् अंसः मुहेः स्त्रोमूर्खं मूर्खः नहेर्हलोपश्च नखः शीडोह्रस्वश्च शिखा माङ् उलोमयच् मयूस्वः कलिगलिभ्याम्फगस्त्रे
 च कुल्फः शरीरावयवोरोगश्च गुल्फः पादयन्त्रिः स्रशेः श्वणशुनौएच श्वणशुनौप्रत्ययौएड्त्वादेशः पाशोः स्त्रीकस्योरधः यर्भुग
 युधं श्वनिश्रयतेईन् श्वनशब्दोमुखवाची मुखमाश्रयतइतिश्वश्रु ॥ स्मात्त्वः नखः कररुहे षंडेगन्धद्रव्येनखंनखीइतिविषयः नखीस्त्रीक्तीव
 योः शुक्लो नखरेपुनपुंसकमिति मेदिनी शीङ् शीङ् स्वप्नेऽस्मात्स्वः स्यात् धातोर्ह्रस्वश्च ह्रस्वविधाने सामर्थ्याद्गुणाभावः शिखाश्वखावहिचूडालाहुलिषग्रमात्रके
 चूडामात्रेशिफायाश्चज्वालायांप्रपदेपिचेति मेदिनी माङ्माने मयूस्वस्विट्करज्वालास्वित्यमरः कलि कलशब्दसंख्या नयोः गलश्रदने आभ्यांफक् स्यात्
 धातोरकारस्योत्वंच गुल्फइति तद्वैधिशुटिके गुल्फावित्यमरः तयोः पादयोर्मन्थी इत्यर्थः स्रशेः स्रशसंस्पर्शपार्श्वकक्षाधरेचक्रोपं नपशुगणेपिचेतिविषयमे
 दिन्योः श्वनि श्विजसेवायामस्मात् श्व न्युपपदेडुन्यात्डित्वाडिलोपः मृहृद्वीश्वश्रुपुंमुखइत्यमरः पुरुषस्यमुखेतेषारोम्भादृहृद्वीश्वश्रुशब्दोवर्ततइत्यर्थः ॥

रु
को
न
८७

अस्मादयम् अश्रुनयनजलम् रुनप्रत्ययोनश्रुर्वात् अयतेर्ङ नचयत्तलदनेनोक्तं अश्रोतेर्ङ नरुटचेतिनदयुक्तम् द्वित्वाट्टिलोपेसतिधातोश्चवणप्रसङ्गात् तच्चटिलोपाभावेतिपात्यतेर्ङनिवाच्यम् तथासतिद्वित्वोत्प्रेक्षणस्यनिष्कलत्वापत्तेरितिदिक् अनेः जनीप्रादुर्भावे अस्मादन्त्ययः स्याद्वातोस्त्यलोपश्चजटालम्नः कचेमूलेमांसाज्ज्ञेपुनर्जटीइतिमेदिनी जघेति जनेरच् प्रत्ययेसति अजघत्तदुतिटप् हनेः देहावयवेवाच्येहतेरन्त्ययः स्यात्तद्वित्वच्धातोः अभ्यासकार्ये अभ्यासाच्चेति कुत्वम् अमरोक्तिमाह पञ्चान्वितम्बद्विजघनं चक्षियाः ओणिपुरोभागेकटावपीतिमेदिनी क्लिशेः क्लिशृविवाधनेऽस्मादस्यात् केशः स्यात्पुसि वरुणेहीवरेकुण्डलेपिचेतिमेदिनी फलेः फलनिष्पन्नौ पलितंजरसशैल्यमित्यमरः पलितंशैलजेतापेकेशपाकेचकईमेदुतिमेदिनी कृजादिभ्यः डुकृज्

अस्मादयम् अश्रुनयनजलम् जनेष्टनूलोपश्च जटा अचूतस्यजङ्घ च तस्यजनेः जंघादेशः स्यादच्च जङ्घा हनोः शरीरावयवेहेच जघनं पञ्चान्वितम् स्त्रीकट्यः स्त्रीवेतुजघनस्युरः क्लिशेरनूलोपश्च लकारस्यलोपः केशः फलेरितजादेश्वपः पलितम् कृजादिभ्यः संज्ञायां वृन् करकः करका कटकः नरकम् नरकः नारकोपिचेतिद्विरूपकोशः सरकं गगनं कोरकः कोरकश्च चीकयतेराद्यन्तविप रयश्च कीचकोवशमेदः पश्चिमजोस्त्रोपपाशः पेचकः मेचकः ॥ रकः कमण्डलुः करकावृष्टिपाषाणः कृत्रेवर्षावरर्गयोः कटकोवलयैसानौ कुन्शिलि

संज्ञयोरिति कुनाप्ययंसिद्धस्तथाचगुणभाज इहैववुनिउदाहारीः गुणनिषेधभाजस्तु कुनि उदासीनास्तुपत्रकुत्रचिदितिभावः वृनयेस्यान्नारकस्तुनरकोनि रयोदुर्गतिः स्त्रियामित्यमरः नरकः पुसिनिरयेदेवास्तिप्रभेदयोरितिमेदिनी उदयनाचार्यस्तुनचनरकान्येवसन्तीतिस्त्रीवंप्रपुंजतेतन्निर्मूलमित्याहुः सगतौ सरकोस्त्रीश्रीधुपात्रेश्रीधुपानेशुश्रीधुनोरितिमेदिनी कुशब्दे कोरकोऽस्त्रीकुड्मलेस्यात्ककोलकमृणालयोरितिमेदिनी

विचकारकोरकानीतिमाघः कोरकः पुमानित्यमरोक्तिस्तुनादर्भेत्येत्याहुः अपचरकादयोपिइहैवबोध्याः स्त्रीकयतेः चिक्रामन्त्रणे चिक्रचुरादिः अस्याद्यन्तविपर्ययः पश्चिमजोस्त्रोपपाशः पदं वक्ष्यमाणं ग्राह्यकवललभ्यन्बोध्यम् कीचकोदित्यभिहताहंतसस्वनवंशयोरितिमेदिनी डुकृज्

राम

पुच्छमूलोपानेचपेचकदत्यमरः पेचको गजुलाह्ले लमूलोपानेचको शिकदति मेदिनी मचमुचिकल्कने मेचकस्तु मयूरस्य च
 तद्युक्ते वाच्यवत् स्त्रीष्वेतोश्च न भ्रूयते इति मेदिनी ॥ ५ ॥ जनेः जनजनने जनी प्रादुर्भावे च जठरः कठिनेपि स्यादित्यमरः जठरो न स्त्रियां
 कुक्कुटे वंशे च भ्रूयोः स्त्रियामेदिनी वचि वचपरिभाषणे मनज्ञाने आभ्यामप्रत्ययः स्यात्सचचित् ठश्चात्तादेशः वठरः कुक्कुटे वंशे चैति मेदिनी उर्जि
 दविदारणे स्यादृत्पपदे अलचौ प्रत्ययौ लः रुद्रादयश्च रुद्रमृएतद्व्ययपूर्वकदृणातिप्रकृतिकालजन्तानि पान्यन्ते हंतेः हनहिंसागत्योः कमि क्रमुष
 जनेररष्ठश्च जठरं वचिमनिभ्याश्चिच्च वठरो मूर्खः मठरो मुनिशौण्डयोः विदादित्वा नाठरः गर्गादित्वा नाठर्यः उर्जिदृणा
 तेरलचौ पूर्वपदान् लोपश्च उर्हरः शूररक्षसोः रुद्रादयश्च रुद्रः कूशूलः मृदरम्बिलः सदरः सप्यः हनेर्युञ्जद्यन्तयोर्धत्वतले
 प्राक्तेष्वारिकः कमिगमिहमिभ्यस्तु नृद्विश्च कान्तुः पक्षी गान्तुः पथिकः शान्तुर्मशकः हर्यतेः कन्यनृहिरच कन्यनृप्रत्ययः हिर
 यश्च लोपः कर्णसः वित्वादिस्वात्कार्षासंबन्धं जनेस्तुरश्च जर्तुः हंस्त्रीयोनिश्च उर्णीतेर्दः उर्णी दधातेर्यतनुद् धान्यं जीर्य
 ते निरुश्चकः जिभिः स्यात्कालप्रक्षिप्तोः बाहुलकाद्धलिचेति दीर्घान् मव्यजेर्यलोपोमश्चापतुङ्गालः मव्यतेरालप्रत्ययः स्यात्
 स्यापतुङ्गागमोधातोर्धलोपोमकारश्चान्यस्य ममापतालोविषये ऋजैः कीकनृ ऋजीकदन्द्वाधूमश्च
 द्विहोयेगम्लगतौः क्षमृषसहने एभ्यस्तु न्यादेशादृद्धिश्च हर्यतेः हर्यगतिर्कान्त्योः हिरण्यरेतसिद्रव्ये शातकुम्भवराटयोः अक्षयेमानभेदे स्यादकुणे
 चमयुसकमिति मेदिनी कञ् कुक्कुञ् करणे जनेः तुदत्यविभक्तिकं जनेस्तु प्रत्ययो रेफश्चात्तादेशः स्यात् उर्णीतेः उर्णुञ् आच्छादने स्यात् उः स्यात् डि
 ल्पटिलोपः टाप् उर्णीमेषादिलोमि स्यादावर्ते चान्तराध्वोरित्यमरः ध्रुवो मध्येय आवर्तस्तत्रैत्यर्थः अन्तरान्तरेणेति हिनीया दधाते डुधात्रधारणादौ अस्माय
 त प्रत्ययः स्यात्तस्य तुङागमश्च धान्यं जीहिषु धान्याकेदति मेदिनी जीर्ततेः ऋवयोहानावस्मात्क्रिन्त्यात् ऋतद्व्यातोः रपरत्वम् रेफस्य वकारादेशः मव्यतेः

कु
सि को
दित
८८

मयवधने यस्यसेनि वसस्येयर्षः अजेः अजगंमिः ॥ नानेतेः तनुविलोरेऽस्मात् ॥ उः प्रत्ययस्यस्यस्यवद्वावात् हिलमभ्यासस्येत्वच्चदित्वाट्टिलोपः एवगुच्चारणसामर्थ्याद्
णोत तितउः चालिनीसकुभिवतितउनापुनत्तोयत्रधीरामनसावाचमक्रततितउः परिपवनंभवतीति यस्यशयाम्मायम् चालिनीतितउः पुमानित्यमरः चा
ननंतितउः शुक्रमितिकोशान्तरम् स्याद्वालुहिगुतितउइतिपुनपुंसकवर्गेत्रिकाण्डशेषः अर्भकः एतेनिपात्यन्ते निपातनप्रकारमेवाह ऋधुद्वद्वित्या
दिप्रथेरिति प्रथप्रस्थाने पापानेपिवतितनादिकमितिपाकः पोतः पाकोर्भकोडिम्भः एथुकः शावकः शिशुरित्यमरः अर्भकः कश्चित्तोवालेमूर्खेपिचकशेपिच ए
थुकः पुंसिचिपटेशिशोस्वादभिधेयवत् पाकः परिणतोशिशोके शस्यजरसाशीत्येस्यात्यादौपचनेपिचेतिमेदिनी अवय एतेकुत्सितेनिपात्यन्ते वदव्यक्ताया
न्तेनेर्इउंस्वप्रमिउः पुंसिस्त्रीवेच अर्भकएथुकपाकावयसि ऋधुद्वद्वौ अतोबुभकारश्चान्तादेशः प्रथेः कुकुसम्प्रसारणञ्च पिवते कन् अवस्था
वमाधमावरेफः कुत्सितेवदेर्नजियत् अवय अवतेरमः वस्यपक्षेधः अवमः अधमः अर्त्तेर्बुन अर्वा रिफतेस्तोदादिकादेः रे
फः लीरीद्वोर्हस्वः पुङ्गुनरीश्लेषणाकुत्सनयोः तरोप्रत्ययौक्रमात्सोधानोर्हस्वः प्रत्ययस्यपुट् लिप्तमित्ठं रिप्रकुत्सितं क्षिशरीचोप
धासः कन्स्वपक्षलोनामच क्षिशेः कन्स्यात् उपधायाद्वत्त्वलस्यलोपोनामागमश्च कीनाशः यमः कित्वफलञ्चिन्त्यम् अश्रोतेराशु
कर्मणिवरद्व चकारादुपधायाद्वत्त्वम् ॥ स्वाचिः अवरक्षणादौ ऋगतोरिफकत्थनयुद्धनिंदाहिंसादानेषुनिरुष्टप्रतिरुष्टावरेफयाप्यावमाधम
इत्यमरः कुपूयकुत्सितावयस्वेटगर्हाणकांसमादिति चअधमः स्वाहर्षादुने पीतिमेदिनी अर्वातुर्द्वमेपुंसिकुत्सितेवाच्चलिङ्गकः रेफोरवर्गेपुंसिस्वात्कुत्सितेपुन
स्ववदितिचमेदिनी लीङ् रीडोः लीङ् श्लेषणे रीङ् अवणे क्रमादिति श्लेषणेवाच्येन प्रत्ययः कुत्सितेवाच्येन प्रत्ययद्वत्यर्थः लिप्तंविषाक्तेभुक्तेचवाच्यवत्साहित्येपि
तेद्वितिचिन्त्यः क्षिशेः क्षिशृविवाधनेनामागमश्च प्रत्ययस्येतिशेषः चिन्त्यमिति ईत्वविधानसामर्थ्यादेवगुणाभावसिद्धेरितिभावः कीनाशः कर्षकः कुट्टोपाशुधू
विभवाच्यवत् यमेनाद्वितिमेदिनी अश्रोतेः अश्रुव्याप्तो अस्माद्वरद्वेस्मात् आशुकर्मवरदानादिक्रियायस्यवत्सिन्त्येप्युच्चार्यतरीत्यर्थः ॥

रामः
८८

ईश्वर इति लिख्यते इति श्रीपरिशिष्टे प्रत्ययसंज्ञासंग्रहेऽध्यायः ॥ ईशः वनिपि वनारचेति डी त्रयोस्तु धातुसंज्ञासंग्रहेऽध्यायः ॥ पुंयोगलक्षणोऽपीति अज्ञोऽज्ञा स्थे शभासपिसकं
 इति वरचितदत्ताद्या पि ईश्वरेति विवेकः ईश्वरो मन्मथेशमो नाद्ये स्वामिनि वाच्यवत् ईश्वरी चेश्वरो मायामिति मेदिनी ॥ ईश्वर उमाया
 इति छेदः ईश्वरः शंकरे धीशेन तज्यामीश्वरीश्वरा इति वोयालितः विन्यस्तमङ्गलमहौषधिरीश्वराया इति भारविः दशपाद्यानुसूत्रान्तरमपि हनोरनघश्च ह
 नहिंसागत्यारस्माद्व्यत्ययः स्यात् घञ्चान्तादेशः हन्यते गम्यतेऽतिथिभिरिति घञः गृहम् चते चतेयाचनेऽस्मादुरस्यादकार उच्चारणार्थः चतुरनुदुहोरा
 मुदात्त इत्याम् प्राततेऽतः सातत्ये गमने प्रपूर्वादस्मादुरस्यात् रेफादकार उच्चारणार्थः स्वरादिपाठादव्ययत्वम् अमेऽमगतिः सम्प्रसारणम् अस्मादुरस्या
 ईश्वरश्च चतेरुनश्च चत्वारः प्राततेररनु प्रातः अमेस्तुङ् अन्तर्मध्यम् दहेर्गो लोपो दश्चनः ॥ गप्रत्ययो धातोर्न्यस्य लोपो दकारस्य नका
 रः नगः सिते संज्ञाया हनुमौकश्च ॥ सिच्वतेः कप्रत्ययो हकारादेशे नुमचस्यानुसंहः ॥ व्याडिघ्रातेऽश्च ज्ञातौ ॥ कप्रत्ययः स्यात् ॥ व्याघ्रः ॥ हने
 रचधुरन्वा ॥ घोरम् ॥ हमेरुपधा लोपश्च ॥ चादच् ॥ ह्मा ॥ तरेते द्विः ॥ त्रयः ॥ त्रीनाय हेरनिः ॥ ग्रहणिः ॥ डीष् ॥ ग्रहणी व्याधिभेदः ॥ प्रथेरमचाप्र
 तस्यनुडागमश्च अन्तःशब्दोपि प्रातः शब्दवत् अव्ययम् दहेः दहभस्मीकरणे नगो महीरुहे शैले भास्करे पवनाशने इति मेदिनी ॥ सिचेः विचक्षरणे हका
 रादेश इति धातोर्न्यस्येत्यर्थः सिंहः कण्ठोरवे राशे सत्तमे चोत्तरस्थितः सिंहोऽसुद्रवह्न्याः स्याद्दामे कैराहुमानरीति विश्वः व्याडिघ्रागन्ध्यादानेऽस्माज्जातौ
 वाच्यायांकः स्यात् किन्वादात्तो लोपः व्याघ्रः स्यात्पुंसि शाट्विले रक्तै रण्डकरञ्चयोः श्रेष्ठनरादुत्तरस्थः कण्टकायाश्च योषितेति मेदिनी ॥ हनेः हनोरच्यादा
 त्तिर्घुरादेशश्च घोरभीमेहरे इति विश्वः हमेः समूषसहनेष्मावनिर्मेदिनी महीत्यमन्तरतेः तृप्त्रवनतूरणयोस्मात्तडिः स्यात्तडित्वाट्टिलोपः ग्रहेः ग्रहउपादा
 चेऽपीति कटिकादित्यनेन ग्रहिणी रुक् प्रवाहिकेत्यमरः प्रथेः प्रथप्रख्याने प्रथमस्तु भवेदाद्ये प्रधानेपि च वाच्यवदिति मेदिनी ॥ प्रथमचरमेति वैक
 ल्यिकसर्वनामत्वात्पक्षे जसः शीभावः प्रथमे प्रथमाः ॥

क.
सि. के.
टी. त.
८८

चरेश्च चरगतिभक्षणयोरस्मादस्मभ्यात् चरमेचरमाः योगविभागश्चिन्त्यप्रयोजनः प्रथिचरिभ्यामित्येव सुवचम् मङ्गेः उख उखीत्यादिदण्डकात्मको
मङ्गिः पञ्चनेकल्याणमङ्गलं शुभं मङ्गलं लोयहमेदः मङ्गलं लासितदुर्वाया मुमायां पुंसि भूमिजेन पुंसकनुकल्याणे सर्वार्थरक्षणोपि चेति मेदिनी भावेऽप्यत्रिमाङ्गस्य
मङ्गलं तत्र साधुरित्यनन्तमङ्गल्यः स्याच्चायमाणाश्च त्वित्वमसूरकैस्त्रिंशत्संमधः पुष्पा मिसिन्धुक्लवसासु चरोचनायामथो रघ्निक्ली वंशिवकरे त्रिचिन्ति मेदि
नी ॥ ॐ ॥ इत्युणादिषु यच्च मः पादः ॥ उणादिप्रत्ययाः सन्ति पादोत्तरशतत्रयम् तेषां विवेचनं तत्र ज्ञानेन्द्रस्वामिभिः कृतम् १ प्राचानुक्तजिपयानामेवेणा
दीनामुपन्यासः कृतो ननु सर्वेषां सोप्युपन्यासोऽनैकप्रघट्ट कतया कृतः किन्तु विच्छिद्येति स्पष्टम् तत्रापिकेचित्प्रमादामनोरमायां प्रदर्शिता लोकेष्वेकैश्चिन्त्य
मादादर्शयामः भजोऽखिरिति खिप्रकरणे छन्दसि सहः वहश्चेत्युपन्यस्य परौ व्रजेः यः पदान्तरिति खिले नैव यः परिव्राडित्ययं हि प्राचोग्रस्य सदाख्यायां तन्यौ
चरेश्च चरमः मङ्गे रलच मङ्गलं इत्युणादौ यच्च मः पादः ॥ उणादयो बहुलमा ३ ३ १ ॥ एते वर्तमाने संज्ञायाश्च बहुलं स्युः केचिदवि
हितोऽप्युक्ताः ॥ संज्ञासुधातुरूपाणि प्रत्ययाश्च तत्परौ कार्यद्विष्टादन्वेष्यमेतच्छास्त्रमुणादिषु ॥ ८८ ॥ त्रेणपश्चपाद्युणादिसूत्रे रदस्य ऋते र
मुक्तं तदुभयमपि प्रामादिकम् किञ्च चीति किञ्च दीर्घो हि प्रक्रम्य परौ व्रजेरिति सूत्रस्य पाठात् अस्मिन् शेषश्च पादी दशपाद्योरेकवाक्यत्वात् यदपि धनत्रिचक्षि
डवपितपि जनियजेरुसदसूत्रिपठितं तदप्यनाकरम् तथा हि जनेरुसि अर्तिपृवपियजितनिधनितपिभ्यो नित् एतैर्णिच्चवसेः शिञ्चेति सर्वसम्मतः पाठः त
पुषितस्मैव पुषो वपुष्टरमिन्यादि मन्त्रेषु आद्युदात्तताया अनुकूलश्च वेदभाष्ये एवमेव स्थितम् इत्यादयो द्वितीयपादे प्रमादाः तृतीयपादे पितृनिर्वाण्यपुषिगदित
दिभ्यो लोरितु चि विष्वा पठितं तत्र दृषीत् दी केषामपि वृत्तिरुतां ग्रन्थेन पठितौ दृषयितुः तदपि तुरिति प्रयोगोऽपि आकरे न दष्टः सुनिर्वाण्यपुषिमुदिगदि
मदिभ्य इति हि यश्च पादी पाठः पुषिगन्धि मल्लिजनि नमिभ्य इति दशपाद्यामधिकं पठितमित्यन्यदेतत् यदपि शुद्धसिस्पृहिगृहिभ्य आभ्य इति पठि
त्वात्तस्यः जराप्य इति प्राचोक्तं तदपि न दृष्टं ग्रहणस्याकरानारूढत्वात् इत्यादयस्तृतीयपादे प्रमादाः ॥ यदपि कृत्स्नं मृभ्यक्त्विन् कीर्त्तिः गीर्त्तिः स्त्रीर्त्तिरिति प्रा

चेतनमदपिलिपिभ्रमयुक्तमेव कृविशेषेयुनिगरणसूत्राच्छादनेरतिप्राचोग्रन्यमिदमेवतामुक्तिरपिमूलशुद्धेवाशुद्धाजृशृजगृभ्यः किन्नितिहिपाठः
 उणादिरुतिरुतामाधवादीनां च सम्मतः जीर्विः यशुंशीर्विहिंसः स्तोर्विरध्वयुरितितद्रन्येषूपपादितः स्तुद्वयस्यदीर्घान्तत्वएवहिन्तद्रुतो रीतीत्वम्
 नेनसुद्वस्वानन्वेपितस्माद्यथाकरमेवहिगृहीतुमुचितमितिदिक् यदपिप्राचोक्तंस्वाज्जहत्वरिभ्यो निरिति तदप्यनाकरम् आकरेहिबीज्याज्वरिभ्योनिरितिपठित्वा
 सूत्रह्यानन्वरम्रहिशीतिसूत्रेग्लहत्वरिभ्यो निरिति सूत्रितत्वात् तूलिः रथः सदानवदत्तादावाद्युदात्तदर्शनाच्च नचस्त्रियांक्तिनित्यधिकारस्थवार्तिक
 मेवेदंप्राचोसहृतंनतूणादिसूत्रस्थमितिवाच्यमेवमपित्वरतेः पाठस्यानुचितत्वात् नत्वसौवार्तिकेः स्तोतिदिक् एवं संस्थानेस्यायते ईदृश्यपिप्राचो
 साहरणमनाकरम् स्याते ईदित्येवसूत्रस्याकरेपञ्चपाद्यां दशपाद्याञ्चोपलम्भात् संस्थानेस्यायते ईदृखीसूतेः सप्पसवेपुमानिति भाष्येऽप्येकपाठोनतु
 सूत्रपाठोनतुसूत्रपाठस्यतथास्यदृश्यते एवंतद्रन्यव्याख्यातूणामपिप्रमादाउत्थाः तद्यथापाणिन्यादिमुनीनितिव्याचक्षाणैरुक्तमनेरुचोपधाया इति न
 त्वेवंविधंसूत्रपञ्चपाद्यादशपाद्यांतास्मिन्नतद्रन्यनुवर्तमाने मनेरुच्येवसूत्रितत्वादितिदिक् इतिचतुर्थपादे प्राचः प्रमादाः ॥ ॥ उणादयोवहुलम् ॥
 वर्तमाने लडित्यतोवर्तमानग्रहणंपुनः संज्ञायामित्यतः संज्ञाग्रहणञ्चानुवर्ततेतदाह एतेरति अत्रहि सूत्रेधातोः प्रत्ययः कृदतिडि तिचानुवर्तनेतेन
 कवापाजिमीत्यादिनाविहितानामष्टाध्यायीवहिर्भूतानामप्युणादीनां प्रत्ययसंज्ञाकृतंज्ञाचसिध्यति चयांचोणादिप्रत्ययाः सर्वेधातोः परचकर्त्तरिकृदिति कर्त्तर्यं
 भवन्ति उणादिप्रत्ययान्तस्य कृत्तद्विनेतिप्रातिपदिकसंज्ञायांस्वाद्युत्पत्तिरित्यादिसर्वमपीष्टं सिध्यति अपरिपूर्णानामुणादीनां परिपूर्णार्थवहुलग्रहणंनस्यफलमाह केचि
 दविहिता अपीति त्तेरुलज्जिहितः सतुशंकेरपिभवति शंकुलेति प्रयोगदर्शनानां किञ्चिदुक्तिः प्रत्ययौकुत्रापिनविहितौ अत्रैरुतेमफिडः अफिडुः इति तेयोः कित्त्व
 वत्स्यते तथाएउदृश्यत्रसत्वाभावश्चेत्यादि संज्ञास्ति अनादिसंज्ञासेवनतु सर्वास्तिताहुः त्वेकलजिति प्रत्ययदृष्टांकिः प्रकृतिरुत्थतेतेनशंकुलेतिसिद्धम्
 अगताबित्यादिभ्यः फिडफिडुदिप्रत्ययागृह्यने कार्यादित्यादिति अफिड इत्यादौगुणप्रतिषेधादिकार्यानुरोधादनुवन्धककारादिकंविन्यात् अनूवन्धमित्यत्रोप
 सर्गस्यघञीतिदीर्घः एतदुणादिषुशास्त्रासितव्यमित्यर्थः

सि. को. टी. स. टी.
भूतेऽपि दृश्यन्ते नन्वेवं वर्तमानं प्रकृत्योऽप्येव हलमिन् च नानुवर्त्यताम् एतच्चोत्तरसूत्रे च नानुवर्त्यताम् अविशेषेण कालत्रयेऽपि प्रत्ययस्य भादिति चेदत्राह-
कहेत्येव वर्तमाने भवन्ति भूतभविष्यतोस्तु क्वचिदेवेति विवेकप्रदर्शनायेदमिति भविष्यति गम्यादय इति गमिष्यतीति गमीग्रसं आगमिष्यतीति आगामीग्र-
मरितिः आहिलिदित्याहुः पूर्वस्य तलित्वादुपधादृष्टिः भीमो भीष्म इति भिषो हे तु भयेषु गिति मप्रत्ययसन्नियोगेन वैकल्पिकः शुक् प्रस्कन्दनस्मादिति प्रस्कन्दन-
अपादनेत्युद्भूतस्य स्यादिति परस्मैपदाच्च मुत्स्यन्त्यादिति मूर्खः मुहेः खो मूर्च खलन्त्यादिति खलति निर्विकेशशिरा इति प्रागुक्तम् ताभ्यामितीति आभ्यामित्यनुक्तं
तु सन्निहितोपादानस्यैव परामर्शदयादानादन्यत्रेत्यर्थः स्यादिति भावः ततो साविति तनोते कर्त्तरि क्तः अनुदात्तोपदेशेऽन्यनुनासिकलोपः असौ ततो भवति वि-
भूतेऽपि दृश्यन्ते ३३३॥ भविष्यति गम्यादयः ३३३॥ दाशगौघौ सम्प्रदाने ३३४॥ एतौ सम्प्रदाने कारकेनित्यायेतो दाशन्नितस्त्रेदाशः भा-
हन्ति तस्मै गोघ्नोऽतिथिः भीमादयो पादाने ३३४॥ भीमः ३३४॥ भीष्मः ३३४॥ प्रस्कन्दनः ३३४॥ मूर्खः ३३४॥ खलति ३३४॥ ताभ्यामन्यत्रोणादयः ३३४॥ ३३४॥
सम्प्रदानपरामर्शार्थं नाभ्यामिति ततो सौ भवति तनुः ३३४॥ वृत्तन्तदिति वर्त्त चरितन्तदिति चर्म्म ३३४॥ तुमुन एव लौकियायाङि चार्थायाम् ३३४॥
क्रियार्थं च क्रियायामुपपदे भविष्यत्यर्थे धातोरेतौ स्तः ३३४॥ मानत्वादव्ययत्वम् ३३४॥ कृष्णं दृष्टुयाति ३३४॥ कृष्णं दर्शयति ३३४॥ अत्र कौसरूपेण तच्चादयेन
सूत्रे भवतीत्यर्थे तनोते तु न वृत्तमिति गमनादिना निष्पन्नं यत्तद्वर्त्तवत्ते कर्मणि मनिन् अयनं वर्त्तमार्ग इत्यमरः तुमुन एव लौकिया अर्थः प्रयोजनं यत्
सक्रियार्थं तस्मात् अत्रेदमोध्यम् तुमुन एव लौक्या विशेपि अव्ययकृते भाव इति वचनाद्भावे तु मुन एव लुक् कर्त्तरि क्रियायामिति निर्देशात्तच्च कस्य
तीत्यादेशेन तत्रोपपदे सप्तमीस्यमित्युपपदत्वमिति कृष्णं दृष्टुमिति कृष्णकर्मकं यद्विष्यदर्शनं तत्प्रयोजकं प्रानमित्यर्थः कृष्णं दर्शयति कृष्णकर्मकं भवि-
ष्यदर्शनं कर्त्तृकर्तृकं दर्शनं प्रयोजकं च यानमित्यर्थः क्रियायां किम् भविष्ये इत्यस्य जटाः इह भिष्यार्था जटाः ताश्च द्रव्यं न तु क्रिया भिष्यति जटा इति प्र-
योगस्तु धारयतीत्यध्याहारेण समर्थनीयः क्रियायां किम् धावतस्तेपतिष्यति दण्डः अस्य च धावत इति क्रियानत्वसौ दण्डपातनाया धावननुदं

समानकर्तृकेषु अक्रियार्थेति भोक्तुमिच्छतीत्यत्र भोजनविषयिणे च्छेति प्रतीयते न तु भोजनार्थे च्छेति अतः पूर्वणा प्राप्तिरिति भावः सूत्रस्य समानशब्द एकतावचात्
 न इत्याह एककर्तृकेष्विति एकेतिकिम् पुत्रस्य पदनमिच्छति पुत्रस्येति कर्तृरपि सौ पुत्रकर्तृकं पदनमित्यर्थः इह सूत्रे समानकर्तृकेति पदाभावे पुत्रस्य पदितुमिच्छतीति प्रयोगः स्यात् देवदत्तमुञ्जानमिच्छतीति काशिका अत्र काशिकायामुक्तम् इच्छन्करोतीत्यनभिधानान्नेति अत्र निष्कर्षमाहुः उक्तविषये इच्छन्कर्तुमिति प्रयोगाभावेपि इच्छन्कर्तुगच्छतीत्यादौ तु तुमुन् एबुलाविति सूत्रेण स्यादिति तच्चित्यम् करोतीत्यर्थे तु मुनः प्राप्तेरेवाभावात् तस्य भावार्थकत्वात्
 समानकर्तृकेषु तु मुन् ३।३।१५८ अक्रियार्थोपपदार्थमेतत् इच्छार्थेऽप्येककर्तृकेषूपपदेषु धातोस्तु मुन् स्यात् इच्छति भोक्तुम् व
 ष्टिवाञ्छति वा शकधृषज्ञाग्लाघट्ट भलंभक्रमसहार्हास्त्यर्थेषु तु मुन् ३।४।६५ एषूपपदेषु धातोस्तु मुन् स्यात् शङ्कोति भोक्तुम्
 एवमुच्यते त्यादौ अर्थग्रहणमस्ति नैव सम्बध्यते अनन्तरत्वात् अस्ति भवति विद्यते वा भोक्तुम् पर्याप्तिवचनेष्वलमर्थेषु ३।४।
 ६६ पर्याप्तिः पूर्णता तद्वाचिषु सामर्थ्यवचनेषूपपदेषु तु मुन् स्यात् पर्याप्तो भोक्तुं प्रवीणाः कुशलः पडरित्यादि पर्याप्तिवचनेषु
 किम् अलंभुक्ता अलमर्थेषु किम् प्रय्याप्तमुद्धेः प्रभूतते ह गम्यते न तु भोक्तुं सामर्थ्यम् कालसमयवेलास्तु तु मुन् ३।३।१६७
 पर्यायोपादानमर्थोपलक्षणार्थं कालार्थेषूपपदेषु तु मुन् स्यात् कसः समयवेला अनेहां वा भोक्तुम् प्रेषादिग्रहणमिहानुवर्तते तेनेह न भु
 तानि कालः पचतीति वार्ता भाववचनाश्च ३।३।११ भावइत्यधिकृत्य वक्ष्यमाणघनादयः क्रियार्थायां क्रियायाम् विषयित्युः यागाय याति
 अणकर्मणि च ३।३।१२ कर्मण्युपपदे क्रियार्थायां क्रियायाच्चाण स्यात् एबुलोपवादः काण्डलावो ब्रजति परत्वादयं कादौ न्वा धते कम्बल
 इह च द्रव्यकर्तृप्रतीतेः किञ्चेच्छन्कर्तुमिति प्रयोगो नेष्यते इति रिक्तवचः कर्तुमिच्छन्निति प्रयोगस्य सकलसम्मतत्वात् पदानुपूर्व्याच्चाहरपात्रं पात्रमाहरेत्याय
 विवक्ष्यता यत्नत्वात् विसृज्यते इह मनोरमादावनुसन्धेयः वक्ष्यति वशकान्तौ कान्तिरिच्छेति व शधातुरपीच्छार्थकः शकधृष अपमप्यक्रियार्थोपपदार्थः अ

सि-कौ
टी-त.
२१

भोक्तुं पद्यते इत्यत्र भोक्तुमर्हतीति केम्पि आरभते भोक्तुमिति त्र
 भवमात्रं पर्याप्तो भोक्तुमिति भोक्तुं समर्थ इत्यर्थः उपलक्षणार्थमिति तस्य फलमाह अनेहा इति कालोदिष्टोऽप्यनेहापीत्यमरः तेनेहनेति अनुवादेन भवतीत्यर्थः
 यागयेति यंष्टुमिति तुमर्थो च भाववचनादिति चतुर्थो एवलोपवाद इति अव्ययकृतो भाव इति भावे विहितत्वात्तुमुनः प्राप्तिरेव नास्तीति भावः ॥ ३३ ॥ पदरुज
 पद्यते साविति कारणस्य कर्तृविवक्षा भ्रवो ध्या पद्यते गच्छति येनेति फलितोऽर्थः सुस्थिरे सत्तेरिति भावेर्जु होत्यादेश्च ग्रहणं स्थिरग्रहणं प्रत्यक्षार्थस्य कर्तृविशेषः
 पदरुजविशस्य शोधन ३।३।१६ भविष्यतीति निवृत्तम् पद्यतेऽसौ पादः रुजतीति रोगः विशतीति वेशः स्पृशतीति स्पर्शः सुस्थिरे ३।३।
 १७ सृजतिलुप्तविभक्तिकं सत्तेरिति स्थिरे कर्तृरिधञ्स्यात् सरित्कालान्तरमिति श्रां व्याधिं मत्स्यवलेषु चेति वाच्यं अतीसारो व्याधिः आ
 न्तर्भावितरणार्थे न सरति रुधिरादिकमति शयेन सारयतीत्यर्थः विसारो मत्स्यः सारो वलेदृशे च भावे ३।३।१८ सिद्धावस्थापने धा
 त्वर्थे वाच्ये धातोर्धञ्स्यात् पाकः पाकौ स्फुरति स्फुल्लत्योर्धञ् ६।१।४७ अनयोस्त्वन्नात्वं स्याद्धञ् स्फारः स्फालः उपसर्गस्य घञीति
 दीर्घः परीहारः इकः काशे काशे उत्तरपदेऽगन्तस्येव प्रादेर्दीर्घः नोकाशः अनुकाशः इकः किं प्रकाशः नोदातोपदेशेति नृद्विः शमः
 आचमामादेस्तु आचामः कामः कामः विश्राम इति त्वपाणिनीये स्यदोजवे ६।४।२८ स्यन्देर्धञ्जिनलोपो वृद्धभावश्च निपात्यते स्यदो वेगः अ
 षण्णतूपपदमिति ध्वनयन्नाह स्थिरे कर्तरीति अर्द्धादिषु सारशब्दपाठोऽत्र मानम् व्याधीत्यादि अस्थिरार्थमिदं क्वचननेन विसारो म ९९ त्रस्यन्दः ॥
 तस्य इत्यत्र विविधं संगच्छते अतीसार इति उपसर्गस्य घञीति दीर्घः सारो वलमिति अत्रापि सधातुरन्तर्भावितरणार्थः सारयति चेष्टयतीत्यर्थानुरोधे धातु व
 लत्वानेव हि चेष्टते सिद्धावस्थापन इति पद्यतीत्यादौ तु साध्यावस्थापनो धात्वर्थ इति भावः आचमेति नोदातोपदेशेति नृद्विः शमः तत्रैव
 सूत्रेऽनाचमिकमिव मीनामिति वार्तिके काहृद्विनिषेधो नेत्याहुः कामो वाम इति अपाणिनीयमिति अमेरुदातोपदेशत्वात् घञिवृद्धेर्लभत्वात् ॥ ६॥

राम.
२१

यस्मिन्प्रयोगे निश्चयमपेक्षादिवर्णचिद्विमाश्रित्यणिजनादेरन्व क्रियते तद्वारूपं सिध्यति न च णिच्यपि वृद्धिनिषेधः शंकाः नोदन्तेत्यत्र कृतीत्यनुवृत्त्या णिचिवि
 षेधाभावात् न चैवमपि भिन्नो ह्रस्व इति ह्रस्वः स्यादिति शंका न्वेत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयणेन ह्रस्वाभावसिद्धेः परन्तु णिजनकत्वात् नान्यमर्थो भिद्यते इति
 भावः बलुतलुमिदुतप्रेषणादातोः प्राकृतेः र्थे णिजिति विवक्षायां नुनदोष इत्यवधेयम् एवञ्च रोगीचिरप्रवासी परान्नभोजी परावसथशापी यजौवति तन्मरणं
 यन्मरणसोऽप्यविश्रामइत्यादिकविप्रयोगाः साधवएवेति बोध्यम् ॥ ३३॥ अवोदः अवोदइति अन्ये क्लेदने वंपूर्वः घञि नलोपो निपात्यते एध इति इत्येधञि नलोपो गुणश्च
 निपात्यते न धातुलोप इति निषेधादप्राप्ते गुणस्य निपातनमिति ज्ञेयम् ओद्गइति उन्दे र्थे णादिके मन्त्रस्येन लोपो गुणश्चात्रापि निपात्यते अन्येरिति प्रपूर्वस्य ।
 अवोदौ धौद्गप्रश्नश्च हि मन्त्राः ६।४।२५ अवोदः अवक्लेदनम् एधइत्यनम् ओद्गः उन्दनम् अन्येर्नलोपो वृद्धभावश्च अकर्तृस्त्विका
 रके संज्ञायाम् ३।३।१९ कर्तृभिन्ने कारके घञ् स्यात् घञि च भावकराण्योः रज्जेर्नलोपः स्यात् रागः अनयोः किम् रज्यस्य स्मिन् रङ्गः प्राप्यते
 इति प्रासः संज्ञायामिति प्रायिकम् को भवतालाभोलब्धः इत उत्तरभावे अकर्तृकारके इति कृत्यल्युये बहुलमिति यावदप्यनुवर्तते ।
 परिमाणारख्यायां सर्वेभ्यः ३।३।२० घञ् अजयोर्बोधनार्थमिदम् एकस्तण्डुलनिचायः द्वौ शूर्ये निष्ठावौ ॥ ९९ हिमपूर्वस्य च घञि निपात्यते इति
 बोध्यम् प्रायिकमिति सर्वात्मना संज्ञाग्रहणस्यागोक्तकटइत्यत्र कारः कटइति स्यादिति भावः भाष्ये त्वनभिधानमाश्रित्य प्रत्याख्यातम् परिमाणारख्यायाम् सर्वे
 भ्यो धातुभ्यः परिमाणोपरिक्लिप्तिः आख्यायनमाख्याउक्तिः परिक्लिप्ते रूतौ सत्यामित्यर्थः कस्य पुनः परिक्लिप्तिरिति चेत्प्रत्ययार्थस्येत्युच्यते आख्याग्रहणं रूढिनि
 रसार्थे तेन परिमाणग्रहणेन संख्यात्रयस्य ते सर्वेभ्यः किमन्यथा पुरस्तादपवादस्या येनाचमेव घञ् बाधते न त्वयम् तण्डुलनिचाय इति ॥ निचीयते राशी क्रियते इति
 निचायः अत्राण्येकत्वेन समुदायिनां परिक्लिप्तिरर्थो ज्ञाप्यते एरजित्यचिप्राप्ते घञ् निष्पद्यते शोध्यते तुषाद्यपनयनेन यस्तसदुलादिः सनिष्ठावः ऋदोरविस्य
 पिप्राप्ते घञ् शूर्येणोति करणोत्तरीयगतस्य कर्तृकरणोक्तता बहुलमिति समासः अत्र शूर्ये संख्याया तण्डुलादेरपि परिक्लिप्तिः शूर्येदित्वन्तु आर्थिकं न तु शब्दं नि

व्यावर्ग. तद्वित्तु शब्दं यद्यप्यत्र निरभ्यो पूर्वोरिति घञ् लभ्यते तथापि सर्वग्रहणं क्त्वा दनेनापि भवितुमर्हतीति भावः अप्रत्ययस्य मुख्योदाहरणमाह ॥ ॐ ॥ द्वौकारौ
 द्वौकारौ दास्जारौ कर्तरिणिलुक्कदास्य नोतिदाराः ञ्जरय नोतिजाराः इडश्च ॥ ३१२१ घञश्च चोपवादः उपेत्य अस्मादधीयते उपाध्यायः अ
 पादाने स्त्रियामुपसंख्या नन्तदनाच्चाव डीष् उपाध्याया उपाध्यायी शृवायुवर्षानि वृत्तैषु शृङ्गस्य विभक्तिको निर्देशः शशोवायुः करणो
 घञ् शशेवर्षः चित्रीकरणमिह धात्वर्थः नित्रियते आट्टयतेऽनेनेति निवृत्तमावराणं बाहुल्य कात्करणोक्तः गौरिवाकृतनीशोरः प्रायेण
 शिशिरेकशः अकृतप्रवराण इत्यर्थः उपसर्गो रुवः ३।३।२२ घञ् संरावः उपसर्गो किम् रवः अभिनिसत्तनः शब्दसंज्ञायाम् ८।३।८६।
 अस्मात्तत्तनः सस्य मूर्द्धन्यः अभिनिष्ठानोवराणः शब्दसंज्ञायाङ्किम् अभिनिः सनति मृदङ्गः समियुद्रुदुवः ३।३।२३ सम्ययते मिश्रीक्रिय
 तेगुडादिभिरितिसंयावः पिष्टविकारोऽपूषविशेषः सन्दावः सन्दावः श्रिस्तीमुवोऽनुपसर्गो ३।३।२४ आयः नायः भावः अनुपसर्गे किम्
 प्रश्रयः प्रसायः प्रभवः कथम्प्रभावोराज्ञ इति प्रकृष्टोभाव इति प्रादिसमासः कथंराज्ञोनयं इति बाहुल्यकात् वौशुश्रुवः ३।३।२५ विश्वा
 वः विश्रावः वौकिं स्वः अवः अवोदोन्नियः ३।३।२६ अवनायः अधोनयनम् उन्नायः उद्धनयनं कथमुन्नयः उत्प्रेक्षेति बाहुल्यकात्
 मेद्रमुल्लुचः ३।३।२७ प्रद्रावः प्रस्तावः प्रस्तावः प्रेडिति किम् द्रवः स्तवः स्तवः निरभ्योः पूर्वोः ३।३।२८ निष्पूयते शूर्पादिभिरिति नि
 र्भावो धान्यविशेषः अभिलावः निरभ्योः किम् पवः लवः उन्न्योर्ग्रः ३।३।२९ उद्गारः निगारः उन्न्योः किम् गरः कृधान्ये ३।३।३० कृडस्य
 स्माद्वान्यविषयकादुन्न्योर्घञ्स्यात् उक्ता रो नि कारो धान्यस्य विक्षेप इत्यर्थः धान्ये किं भिक्षोत्करः पुष्पनिकरः ॥ ८८ विति ॥ क्वविक्षेपे कर्मणि घ
 ञ्चर्योदिनाविंशति धान्यादिराशिः कारः इह प्रकृत्या अय एवापवादो नत्वर्थो अयः सर्वेभ्य इति य चमी निर्देशेन तथैवावगमात्तेनायं प्रकृत्या अयो घञ् कृत्तिनोऽप

अथर्वचक्षुः कर्मिभवेवक्तिन् अर्धकृतोऽर्थो कृत इत्यर्थः तदेतत्त्वच पितृमुक्तम् अजफोरपवाद इति तयोरेपि प्रकृत्या अयत्नदपवाद्यापवादयोः समानविषयो
चित्तात् स्त्रियांक्तिन् त्वया अयदिति दिक् दारुणारविति अकर्तारिकारके इत्यधिकाराददोरवित्यस्य यजपवादत्वाच्चकर्तारि यजर्थमिदं वचनम् पितृमुक्तेति चात्
धातौ रीतिश्चात् सु कितु सति तस्य परनिमित्तत्वाभावेन किलुगुयधेति कौलुषस्य निषेधेन वास्या निवृत्त्यं भाष्येण इति रूपं सिध्यतीति भावः एतेन दीर्यते यैस्ते दा यः
जोयते नेनेति जार इत्यस्य नाभ्यामेव करणे यजः सु किमनेन वचनेनेति केचिदुक्तिः परासा स्योरवित्यपवादविषये उक्तं गत्यघजो दुर्लभत्वात् स्वधिकार
दूर्ध्ववास रूपविधेर नङ्गीकारादपवादोपचक्रणाधिकरणयोरिति स्युटावाधादिह दुर्लभ इत्यन्यदेतत् उपेत्येति गुरुसमीपमेत्येत्यर्थः अपादाने इति पुरस्तादा
यज्ञे समिस्तुवः ३।३।३९ समेत्यस्तुवन्ति यस्मिन् देशे कन्दो गासु देशः संस्तुवः यज्ञे किम् संस्तुवः परिचयः प्रेत्योऽयज्ञे ३।३।३२ अयेज्ञे इति ।
कंदः यज्ञे इति प्रकृतत्वात् प्रस्तारः अयज्ञे किम् वहिषः प्रस्तारो मुष्टि विशेषः प्रश्नेनावशब्दे ३।३।३३ विपूर्वात् स्तराणां तर्धञ्स्यादशब्दविष
ये प्रथने परस्य विस्तारः प्रथने किम् तृणाविस्तारः अशब्दे किम् ग्रन्थविस्तारः कर्त्तव्यमिच्छ ३।३।३४ त्वइत्युक्तवर्त्तते विस्तारः यद्विस्तृतः ।
पवादस्यायेन इह अत्यस्याच एवापवादत्वात् स्त्रियांक्तिन् स्यादिति तद्वाधनाया यमारम्भः ॥ विस्तृत्येनेति स्मिन् साराणित्यधिकरणे घञ् ततः कर्मधारयः ॥
यजनुक्रमणमजयोर्विषय इति वचनात् स्त्रियां घञ् न स्यादिति स्त्रियां ग्रहणम् उपाध्यायेति यास्वयमध्यापयति तस्यामिदं रूपद्वयम् पुंयोगे तु ईषे वा ॥ नुगागमश्च
पाक्षिक इत्युक्तम् करणोक्त इति चञ्वरण इत्यस्मादित्यर्थः नौशार इति उपसर्गस्य घञीति दीर्घः ननु प्रदक्षिण प्रसव्यगामिनां शाराणामिति कथं प्रयोगः वायुर्वरी
त्यर्थपरिगणनादिति चेदत्राहुः अतएव वार्तिकप्रयोगादस्त्वपि शृणाते घञ् रव इति अदोरवित्यप् राशोनय इति रीञ् प्रापणे इत्यस्मादच ॥ ॐ ॥ यज्ञे समि
अधिकरणो स्युटोऽपवादो यं घञ् ॥ ४ ॥ ४ ॥ ४ ॥ ४ ॥ ४ ॥ ४ ॥

सि. को.
ये. त.
२३

छन्दो. शब्दविषयत्वात्पूर्वेणाप्राप्तेवचनेकेचित्तुप्रसारं पंक्तिस्तिप्तिदिप्रयोगानुरोधेनात्रवाविति नानुवर्तयन्ति ॥ ३३ ॥ उदिग्रहः भावादौघत्रस्यात् ग्रहदृष्टिमात्रस्या
पोपवादः परिन्यो अक्षादिभिः क्रीडनं द्यूतं यथा प्राप्त करणभन्नेषः परावनु अत्रव्याचख्यः द्विः परिग्रहणमिहव्यर्थे सक्तदेवकर्तुं शक्यम् तथाहि
छन्दो नाम्नि च ८।३।२४ विपूर्वात्स्तरातेर्धननस्यसस्यषत्वं स्याच्छन्दो नाम्नि इतिषत्वं उदिग्रहः ३।३।३५ उद्ग्रहः समिमुष्टौ ३।३।३६ मस्य
स्यसंग्राहः मुष्टौ किम् द्रव्यस्य संग्रहः परिन्योर्नीलोद्युताभ्रेषयोः ३।३।३७ परिपूर्वात्नयतेर्निपूर्वादिग्राश्वघत्रस्यात् अमिगाद्युतेऽभ्रे
षेचविषये परिणामेनशारानुहन्ति समन्तान्नयनेनेत्यर्थः एषोन्नयायः उचितमित्यर्थः द्यूताभ्रेषयोः किम् परिणयो विवाहः न्यो
नाशः परावनुपात्ययइराः ३।३।३८ क्रमप्राप्तस्य अनतिपातोऽनुपात्ययस्त्वपर्यायः अनुपात्यये किम् कालस्य पर्यायः अतिपा
तइत्यर्थः व्युपयोः शेतेः पर्याये ३।३।३९ तवविशायः राजोपशायः पर्याये किम् विशयः संशयः उपशयः समीपशयनम्।
हस्तादानेचेरस्तेये ३।३।४० हस्तादानइत्यनेनप्रत्यासत्तिरादेयस्यलक्ष्यते पुष्पप्रचायः हस्तादाने किम् वृक्षाग्रस्थानां फलानां य
ष्टाप्रचयइति अस्तेये किम् पुष्पप्रचयश्चौर्येण निवासचितिशरीरेयसमाधानेष्वादेश्वकः ३।३।४१ एषुचिनौतेर्धन आदेश्व
कक्राम उपसमाधानं राशीकरां तच्च धात्वर्थः अन्येप्रत्ययार्थस्यकारकस्योपाधिभूताः निवासे काशीनिकायः चित्तौ आकायम
पिचिन्वीत शरीरे चीयतेऽस्मिन्नसंस्थादिकमितिकायः समूहे गोमयनिकायः एषुकिं चयः चः कइतिवक्तव्ये आदेरित्युक्तिर्यङ् लु।
कादेरेवयथास्यादिति गोमयानान्निकेचायः पुनः पुनः राशीकरामित्यर्थः सङ्घे चानौत्तराधये ३।३।४२ चैर्धन आदेश्वकः भिक्षुनि
इराइत्यनुवर्तनादि गोऽनुपात्ययइत्यत्र उपराविसनुवर्तनाच्चेष्टसिध्यतीति भावः ननु पूर्वसूत्रेऽनुपात्ययः पर्यायार्थकत्वेन व्याख्यातः तथाचतदनुवृत्त्येव सिद्धे पर्यायः

मिहव्यर्थमिति चेदत्राहुः ॥

एवम.
२३

मर्कयप्रदणपुनर्विधनयेतेनात्राभिविधिविवक्षायां परमपि अभिविधौ भावइनुषिति इनुणं वाधित्वाऽयमेव घञभवतीति आकायमिति आचोयनेऽस्मिन्निष्ठका इत्याका
 यं अधिकरणे घञ् अग्रिस्थत्वं विशेषं चिन्वीत च यनेन निष्पादयेदिति श्रुत्यर्थः संघेचानौनराधये उत्तरेचाधरेचोत्तराधरास्तेषां भावयौतराधर्कम् सूकुरेति स्तनया
 नर्थसुत्तराधराभावेन सूकराः शरतेतदेतत्सुसुदहराणाम् यदातुभिस्तुवत्तथकृष्टथगेवावतिष्ठन्तेतदा भनस्येव घञिहापि ॥३॥ कर्मव्यतिहारे च कर्मव्यतिहारः क्रियाव्यतिहारः
 परस्परकृतमिति यावत्तत्र वर्तमानाद्वातो रित्यर्थः भावेण जिति कर्तृवर्जितेकारकेन भवत्यनभिधानादित्याहुः भावादाविति प्राचोक्तं यत्तदुपेक्ष्यमाकर्तविरोधात् न
 चः स्त्रिः अनेन जिति च कारोत्रविशेषणार्थ इति ध्वनितम् व्यतिपाको वर्तते ऐवनेति नष्वाभ्यामिति प्राप्तिरिति चेत्तद्विद्विरेव णवस्तद्धितत्वाभावे व्यजस्तद्धि
 तत्वादिभिभावः कदहस्योगतिकारक पूर्वस्येति परिभाषया सोपसर्गधातोर्णजन्तत्वात्ततोऽजितं स्युक्तादिति वृद्धिरुपसर्गस्येत्ता शयेनोदाहरति व्याकरोतीति कुश आह
 कर्मव्यतिहारेण च स्त्रियाम् ३।३।४३ स्त्रीतिङ्गे भावेण च णाचः स्त्रियामञ्जनकर्मव्यतिहारे ७।३।६ अत्र सेचनस्यात् व्याकरोशाच्यवहासी
 अभिविधौ भावइनुष ३।३।४४ अणिनुणः आदि वृद्धिः इतरण्यनपसेसाविणवर्तते ॥ नैह सेहसने स्यादेतत् स्त्रियां क्ति क्तिप्रकरणायां यं ज्विधेयः एवत्र
 स्त्रियामिति न कर्तव्यमिति साधवमिति चेन्नैवं स्त्रियामित्यधिकारे वासरूपविधिनियेधापतेः इष्यते तु व्याकुरिदिति स्त्रियां क्ति क्तिप्रकरणायां यं ज्विधेयः एवत्र
 ष्यते व्यावचोरी इहराया सप्रत्येरितियुचप्राप्तः व्यात्युक्षी अत्रगुरोश्च हल इत्यकारप्रत्यये प्राप्तेः क्वचिदकार एवेव्यतेन उनुणव्यतिष्ठत्येतिहासैक्यवस्था
 व्यायतो दुर्लभायि वाहुलकात्स्वीकार्यो अभिविधौ अभिविधौ किं संरावः वासरूपेण घञ् क्त अनभवति पुन भावग्रहरात् न च कर्तृभिन्नकारकतिष्ठतये भावग्रह
 णमिति वाच्यम् पूर्वस्त्वशक्तिस्वाभाव्यादेवेनुणोऽप्रवृत्तेः स्युतात्समावेश इष्यते संरावणमिति तच्च वाहुलकात्त्रभ्यतइत्यकारः अणिनुणः अनेनेनुणानुबन्धे
 विशेषणार्थ इति ध्वनितम् सांराविणमिति समन्ताच्छब्द इत्यर्थः संशब्दोऽभिविधियोतकः पूर्ववत्सगति कादण अणस्तद्धितत्वादादि वृद्धिः इतरण्यनपसा
 इत्सनप त्याणिङ्नः प्रकृतिभावान्नस्तद्धित इति टिलोपेन नोन निवृत्तिः स्वभावतश्चेदमणिनुणन्नन्नुपसकम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

क.
सि.कौ.
टी.त.
६४

आक्रोशे ग्रहदृश्यप्रसङ्गेऽयमारम्भः अवग्रहः पदस्येति हेतुविशेषइत्यर्थः निग्रहे निरोधः प्रेलिषायाम् लिषायां किं देवदत्तस्य प्रग्रहः प्रकृष्टो विनिवेशइत्यर्थः पा
त्रप्रग्रहेणेति मिश्रापात्रोपादानेन पात्रं गृहीत्वेति यावत् नौवृ नौउपपदेवृजोभाशैघन्यान् निवृणक्त्येति ग्रहदृश्यदिना कर्मण्यपननुस्तीत्वविशिष्टे
कर्मविपरत्वात् किनाभाव्यम् अत्र व्याप्ती स्वसना इत्युक्तेन आह क्तिन्विषयेषीति एवं च प्रायेण भावार्थ एव घञ्जने बन्ताः पुंसीति द्रष्टव्यं रश्मौ च रथादिसुक्तानो भव्यन्ता
संयमनार्थो रश्मिः तस्यामभिधेयायोपेउपपदेग्रहेर्धन्वास्मद्वाचदौ ३३६ डिः कृत्वोऽग्रहिरुपात्तः सक्त

आक्रोशेऽवन्योऽग्रहः ३३३४५ अवनि एतयोर्ग्रहेर्धन्वात्सात्सापे अवग्राहस्तेभूयात् अभिभवइत्यर्थः निग्राहस्तेभूयात् बाधइत्यर्थः आ।
क्रोशे किम् अवग्रहः पदस्य निग्रहश्चोऽस्य प्रेलिषायाम् ३३३४६ पात्रप्रग्रहेण चरति भिक्षुः परौयज्ञे ३३३४७ उत्तरपरिग्राहः स्वप-
नवेदेः स्वीकरणं नौवृधान्ये ३३३४८ दृष्टनिलुप्रयन्त्रमौकम् नौचाः धान्ये किम् निवारकन्या क्तिन्विषयेपि बाहुलकादप्यप्रवणसेवेति च
त उदिश्रयति यौति पूरुवः ३३३४९ उच्छ्रायः उद्यावः उत्थावः उद्रावः कथम्यतनान्ताः समुच्छ्राया इति बाहुलकात् विभाषाडिरुसुवोः
३३३५० आरावः आरावः आस्रावः आस्रावः अवैग्रहो वर्षप्रतिवन्धे ३३३५१ विभाषेति वर्तते अवग्रहः अवग्राहः वर्षप्रतिवन्धे
किम् अवग्रहः पदस्य प्रेवणिजाम् ३३३५२ प्रेग्रहेर्धन्वावणिजां सम्बधिवेत्सत्यार्थः तुलासूत्रमिति यावत् तुलाप्रग्रहेण चरति तु-
लाप्रग्रहेण रश्मौ च ३३३५३ प्रग्रहः प्रग्राहः दृष्टो तेराच्छादने ३३३५४ विभाषाप्रइत्येव प्रवारः प्रवरः परौभुवोऽवज्ञाने ३३३५५
परिभाषः परिभवः अवज्ञाने किम् सर्वतो भवनमपरिभवः एरच् ३३३५६ चयः जयः भयादीनामुपसंख्यानम् नपुंसकेकादि
वेत्तुवक्तुं शक्यम् जथाहि उदिग्रहः समिमुष्टौ आक्रोशेवन्योः प्रेलिषायां परौयज्ञे अवैर्बर्षप्रतिवन्धे विभाषाप्रैव निवृत्त्यर्थम् भयं वर्षं ॥
पिजामित्यादि परौभुवोऽवज्ञाने इत्यस्यानन्तरम् आडिरुसुवोरित्यस्युत्थातुनकृतमित्येव दृष्टोतेः प्रावारइति उपसर्गस्य घञ्ज्यमनुष्ये बहुलमित्युप-

परिभवः परीभावस्त्रिस्तियेत्यमरः परत्वाद्धितल्युटौ प्राप्तेः तथाच पूर्वविप्रतिषेधो यफलितः एवञ्च वासिरूपन्यायोत्र न प्रवर्ततेऽनपवादत्वादिनिभावः वर्षमिति-
रुधभोवर्षणादिति भाष्यप्रयोगानुलुपि वर्षणम् ॥ ३३ ॥ ऋदोरपूः ऋच्चउच्चतयोः समाहारे सौत्रं पुंस्त्वम् ऋदोरित्ययं नतकारः किं तर्हि दकारः निरभ्योः पूत्वोरित्य-
ऋदोरपू ३३।५० ऋवर्णान्तादुवर्णान्तादपू करः गरः शरः यवः लवः सवः पवः वृक्षासनयोर्बिष्टरः ५।३।६३ अनयोर्विपूर्वस्य स्त्रः षत्वं नि-
स्यते किष्टरो वृक्षस्यासनञ्च वृक्षेति किम् वाक्यस्य वित्तरः ग्रहवृद्धिनिश्चिगमश्च ३३।५० अस्यात् घञचोरपवादः ग्रहः वरः दरः निश्च-
यः गमः वशिरण्योरुपसंस्थानम् वशः रणः घञर्थे कविधामम् प्रस्थः विघ्नः द्वित्वप्रकरणे के कृजोदीनामिति वृक्तव्यम् चक्रं चिह्नितं च
क्रसः उपसर्गेऽदः ३३।५० अस्यात् घञपोश्च अदेर्घस्त्वस्यात् घञिअपिच प्रघसः विघसः उपसर्गे किं घासः नौराच ३३।६० नो उपपदे-
अदेर्घः स्यादपूच न्यादः निघसः व्यधजपोरनुपसर्गे ३३।६१ अस्यात् व्यधः जपः उपसर्गे तु आव्याधः उपजापः स्वनहसोर्वा ३३।
६२ अपूपक्षे घञ स्वनः स्वनः हसः हासः अनुपसर्गे इत्येव प्रस्वानः प्रहासः यमः समुपनिविषुच ३३।६३ एषु अनुपसर्गे च यमेर-
च्चा संयमः संयामः उपयमः उपयामः नियमः नियामः वियमः वियामः यमः यामः नौगदनदपठस्वनः ३३।६४ अच्चा स्यात् निगदः
निगादः निनदः निनादः निपठः निपाठः निस्वनः निस्वानः कणो वीणायाश्च ३३।६५ नावनुपसर्गे च वीणा विषयाच्च कणातेरच्चा स्यात्
वीणाग्रहराप्रार्थ्यम् निकृणाः निकृणाः कृणाः कृणाः वीणायास्तु प्रकृणाः प्रकृणाः नित्यम्यणः परिमाणो ३३।६६ अस्यात् मूलकप-
णाः शाकपणाः व्यवहारार्थं मूलकादीनामपरिमितो मुष्टिर्वध्यते सोस्यविषयः परिमाणे किं पाणाः ॥ पवादतया घञ्विधानाज्ज्ञापकादीर्घान्ताद-
प्युदाहरति लवं यवद्विति घञचोरपवादद्विति निश्चयद्वत्यत्राचः प्राप्तिरन्यत्र घञद्वितिविवेकः हस्तादानेतु प्रपूर्वकाच्चिनोतेर्घञ्नुदाहृतः वशिरण्योरिति घञिप्र-
सेवचनम् वशनं वशः रणं निशब्दं कुर्वन्त्यस्मिन्नितिरणः संग्रामः व्यद्यते विस्त्रेण भक्ष्यते इति विघसः वैश्वदेवशिष्टमन्नम् शब्दं बालतृणं घास इत्यमरः उपजा-

सि. को. पोमन्त्रभेदः शब्देनिनादनिनदध्वनिध्वानरवस्वनाः स्नानद्वयमरः कृणो. निक्काणोनिक्काणः क्काणः कणः कणनमित्यपि. वीणायाः कृणिते प्रादेः प्रकाणप्रक्काणादयद्वय
 ये. न. मरः ॥ मरः अनुपसर्गे सुप्युपपदेनित्यम पस्याद्वावादौ. प्रमदः प्रसम्भ्याहर्षेद्वितिनोक्तम्. प्रसम्भदः संप्रमदइति. हर्षेमाभूदिति. प्रजनेसर्तैः प्रज

२५. मरः अनुपसर्गे ३३६७ धनमदः उपसर्गे तु उन्मादः प्रमदसम्भदौ हर्षे ३३६८ हर्षे किं प्रमादः सम्मादः समुदोरजः पशुषु ३३६९ समू
 वीजिः समुदाये उत्पूर्वश्च प्रेरणे तस्मात्पशुविषयकादप्यात् अघजपोरित्युक्तेष्वीभावोन समन्तः पशूनां सङ्घः उदजः पशूनां प्रेरणं प
 शुषुकिम् समाजो ब्राह्मणानां उदजः क्षत्रियाणां अक्षेषु ग्लहः ३३७० अक्षशब्देन देवनं लक्ष्यते तत्र यत्पणारूपेण ग्राह्यं तत्र ग्लह इ
 ति निपात्य वे अक्षस्य ग्लहः व्यात्युसीमभिसरणं ग्लहामदीव्यन् अक्षेषु किम् पीदस्य ग्रहः प्रजनेसर्तैः ३३७१ प्रजनमथ मगर्भग्रहणं
 गवामुपसरः कथमवसरः प्रसरइति अधिकरणोपसि संज्ञायामिति घः ह्रः सम्प्रसारणं अन्यभ्युपविषु ३३७२ निहवः
 अभिहवः उपहवः विहवः एषु किम् प्रहायः आङि युद्धे ३३७३ आह्वयने स्मिन्नित्याहवः युद्धे किम् आह्व

यः निपानमाहावः ३३७४ आङ्पूर्वस्य ह्वयतेः सम्प्रसारणं अपृष्टद्विश्च उदकाधारश्च द्वाच्यः आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये
 भावेऽनुपसर्गस्य ३३७५ अनुपसर्गस्य ह्वयतेः सम्प्रसारणमपृचस्यात्भावे हवः हनश्च वधः ३३७६ अनुपसर्गादन्ते भावे अपृचा
 र्त्विधादेशश्चात्तोदात्तः पधेनदस्युम् चाङ् नू घातः मृत्नौ घनः ३३७७ मूर्तिः काठित्यन्तस्मिन्नभिधेये हन्तेरप्यात् घनश्चादेशः अन्त
 घनः कथं च वधनमानयेति. धर्मशब्देन धर्मी लक्ष्यते अन्तर्धनोदेशे ३३७८ वाहीकग्रामविशेषस्य संज्ञेयम् अन्तर्धन इति पाठान्त

नूनं प्रजनः भावेऽन्तः जनिवध्योरिति वृद्धिनिषेधः प्रशब्दवलादन्तर्जनैरर्थान्तरत्वम् प्रतिष्ठते इत्यत्र प्रादुर्भावो यथा तदेतदाह. प्रथमगर्भग्रहणमिति. काशिकाहोत्तरे गमः
 नेदमुक्तम्. प्रथमं द्वितीयमेत्यनाग्रहः किन्तु गर्भग्रहणमित्यन्ये. हनश्च वधः अन्तोदात्तइति सूत्रे वधशब्दोन्तोदात्ततयोच्चारितइति भावः ॥ २५

अगारैकः प्रघणः प्रघणालिन्दावहिर्दीरप्रकोष्ठके इत्यमरः संघोद्धौ मतल्लिकामचर्विकाप्रकाशदमुद्धतल्लजौ प्रशस्तवाच कान्यमृनीत्यमरः द्वितः अयमिति अतएव
 पाकेननिर्दत्तमिति विग्रह्यते ननुपकेनेति यत्तु प्राचीनं भावादाविति तत्रेति भावः त्रैर्मपू तद्विनेषु व्याख्यातमिदम् नित्यग्रहणादिति तत्रहि नित्यमिति योगो विभज्य
 अगारैकदेशे प्रघणः प्रघणश्च ३३७६ द्वारदेशे द्वौ प्रकोष्ठावलिन्दौ आभ्यन्तरोवाह्यश्च तत्रवाह्ये प्रकोष्ठे निपातनमिदम् प्रविशद्विज्जनेः
 सदैः प्रकृषणहन्त्येति प्रघणः प्रघणः कर्मण्यपूपक्षेष्टद्विः उद्धनोऽत्याधानम् ३३७७ अत्याधानमुपरिस्थापनं यस्मिन्कोष्ठे अन्धानिकाष्ठा
 निस्थापयित्वा तस्मिन्नेतदुद्धनः अधिकरणोऽपू अपघनोऽङ्गम् ३३७८ अङ्गं शरीरावयवः सचेहनसर्वः किन्तु पाणिः पादश्चेत्याहुः करणोऽपू अ
 पघातोऽन्यः करणोऽयोविद्रुषु ३३७९ एषहन्तेः करणोऽस्यादुनादेशश्च अयोहन्त्येतेनेत्ययो घनः विघनः द्रुघनः द्रुघण इत्येके पूर्वपदात्मजा
 यामिति गत्वं संज्ञैषा कृत्कारस्य द्रुर्दक्षः सम्बेकच ३३८० सम्बे उपपदेहन्तेः करणोको स्यादपूच अपघनादेशश्च सम्बघ्नः सम्बघनः करण
 इत्येव सम्बघातः परोघः ३३८१ परोहन्तेरस्यात्करणो घशब्दश्चादेशः परिहन्त्येतेनेति परिघः परोश्च घाङ्गयोः ३३८२ परोः फस्यलोवास्यादुश
 वे अङ्गशब्दे च पलिघः परिघः पर्यङ्कः पल्यङ्कः इहतरसमपौ घटति कृत्रिमस्य नग्रहणं व्याख्यानात् उपप्रश्न आश्रये ३३८३ उपपूर्वाहन्तेरस्यादुप
 धान्तेपश्च आश्रयशब्देन सामीप्यं लक्ष्यते पर्वतेनोपहन्त्येते सामीप्येन गम्यते इति पर्वतोपघ्नः सङ्घोद्धौ गणप्रशंसयोः ३३८४ संहननं सङ्घः भावेऽपू =
 उद्धन्यते उत्कृष्टो ज्ञायते इत्युद्धः कर्मण्यपू गत्यर्थो नां बुद्ध्यर्थत्वाद् निज्ञाने निघो निमित्तम् ३३८५ समेत्ता न्निमित्तं निर्विशेषं हन्यन्ते ज्ञायते
 इति निघाः वृक्षाः समारोहपरिणता इत्यर्थः द्वितः क्तिः ३३८६ अयमभाव एव स्वभावात् क्लेशमनित्यं क्लिप्त्ययान्तात्ममनिर्दत्तेत्येत्यग्रहणात् क्लिप्त्य
 द्विषयः अतएव कल्प्यन्ते ननु विग्रहः दुपचष पाकेननिर्दत्तम् पक्वमम् डवपू उग्रिमम् द्वितोऽपू च ३३८७ अयमपि स्वभावात् भाव एव दुवेए वेपपू
 नैतत्सामर्थ्यादर्थविशेषानादरेणेवमद्विषयत्वं निर्णीयते एकयोगत्वेन निर्दत्त इत्यधिकारानिर्दत्तार्थस्याविवक्षायां स्वातन्त्र्यं प्रसज्येत तत्रचमपंविनापि पक्वमिति प्रशङ्गा

अगारैकः प्रघणः प्रघणालिन्दावहिर्दीरप्रकोष्ठके इत्यमरः संघोद्धौ मतल्लिकामचर्विकाप्रकाशदमुद्धतल्लजौ प्रशस्तवाच कान्यमृनीत्यमरः द्वितः अयमिति अतएव
 पाकेननिर्दत्तमिति विग्रह्यते ननुपकेनेति यत्तु प्राचीनं भावादाविति तत्रेति भावः त्रैर्मपू तद्विनेषु व्याख्यातमिदम् नित्यग्रहणादिति तत्रहि नित्यमिति योगो विभज्य

क.
सि.कौ.
टी.न.
९६

यजयाच भावेऽकर्तृरि कारके चेति वर्तते अतएव यज्ञेन यज्ञमयजन्ते देवा इत्यत्र द्रव्यते यज्ञ इति व्याचक्षते विश्व इति च्छेः शृङ्गनुनासिके चेति शः उपसप्रधि
 रित्यादि कित्वादातो लोपः अन्तर्विरिति अन्तः शब्दस्याङ्गि विधीनिवार्तिकेऽपसर्गत्वम् उपाधीयते नेनेति एतेन उपसर्गपेक्षधर्ममादधातीत्युपाधिः वास्तुल
 कात्कर्तृरि किरिति माधवादिग्रन्थेनादत्तव्य इति ध्वनितम् विधाता विश्वसङ्घि धिरित्यत्रापि कर्तृरि माभूत् किं किन्तु वि धविधाने इत्यस्मादिगुपधात्किदितीति रूप
 सिद्धेः स्त्रियां क्तिन् घञोपवाद इति यत्तु प्रक्रियाग्रन्थे व्याचक्षाणा आहुः भाष्ये त्वधिकः कारोऽधिकार इति घञेषु दाहने इति तद्रभसात् न हितत्र स्त्रीत्वविशिष्टो मा
 वोऽर्थः किन्तु पुंस्त्वविशिष्ट इति ध्येयम् अजपौत्विति तयो रवकाशः च यः लवः क्तिनोऽवकाशः कृतिः दतिः चिनोति तौतिभ्यान्तुस्त्रियामुभयप्रसङ्गे परत्वान् कि
 यजयाच यतमिच्छ प्रच्छ रक्षो नङ् ३३१० यज्ञः यात्रा यतः विश्वः प्रश्नः प्रश्ने चासन्नेति ज्ञापकान्नसम्प्रसारणं डित्वन्तु विश्व इत्यत्र गुणनिषे
 धाय रक्षणः स्वपोनन् ३३११ स्वप्नः उपसर्गघोः कि ३३१२ प्रधिः अन्तर्द्धिः उपाधीयते नेनेत्युपाधिः कर्मण्यधिकरणे च ३३१६ कर्मण्यु
 पपदेघोः किस्मादधिकरणे जलानिधीयन्ते अस्मिन्निजलधिः स्त्रियां क्तिन् ३३१४ स्त्रीलिङ्गे भावादौ क्तिन् स्याद्घञोपवादः अजपौतुप
 रत्वाद्वाधते कृतिः चितिः स्तुतिः स्फयी स्फातिः स्फीनिकाम इति तु प्रामादिकम् तान्नाडात्त्वर्थेण चिश्चदुरिति वा समाधेयम् श्रूयजी
 पितुभ्यः करणे श्रूयतेऽनया श्रुतिः यजेरिषेभ्य इष्टिः स्तुतिः ऋत्वादिभ्यः क्तिनिष्ठा वद्वाच्यः तेन नत्वं कीर्णिः गीर्णिः लूनिः धूनिः पूनिः
 नित्यर्थः प्रामादिकमिति स्फायः स्फीनिष्ठा यामिति निष्ठा यामेव स्फीभावविधानादिति भावः श्रूयजीनि परत्वात्करणधिकरणयोश्चेति ल्युटि प्राप्तेवचनम् श्रुति
 योत्रसु यजेरिति यजेः क्तिनिवचिस्वपीति सम्प्रसारणे ब्रश्चभस्तेति षत्वे इष्टिरिति रूपम् इज्यतेऽनयेति विग्रहः एवमिष्यतेऽनया इष्टिः स्तूयतेऽनया स्तुति
 तेन नत्वमिति कीर्णिरित्यादौ रदाभ्यामित्यनेन नत्वम् लूनिरित्यादौ तुल्वादिभ्य इत्यनेनेति विवेकः ॥

राम.
९६

ल्लादरतिः ल्लादो निष्ठायामित्यनेत्यर्थः चूर्तिरिति चेति चरफलोत्तर्वोरूपधाया दीर्घः चायतेः चाप्युज्जमिशामनयोः क्तिन्नीतिः अस्त्रियामिति प्रतिषेधेन स्त्रियां वा
 सरूपविधेरभावादिदमुक्तम् अङ्गेऽपवादरतिः पुरस्तादपवादस्यायेन स्यादिभ्य आतश्चोपसर्गेदतिः यच्च सुबिद्धिदादिभ्य रतिः प्राप्तस्याङ्गेऽपवादेन तु एवुलिञोरिति
 भावः एवुलिञोरित्युक्तं तद्वन्त एव कात्वंस्थापिकाकात्वंस्थापिमिति भाष्यकारप्रयोगात् प्रस्थितिरिति द्यतिस्य तिमास्यामित्यात इत्वम् सङ्गीतिरिति घुमास्थेत्या
 दिना ईत्वम् उदात्तरतीति मन्वेद्वेति सूत्रानुवर्तते इत्यर्थः एव च क्तिनंतस्या उदात्तत्वे प्राप्तेः उत्तिपूतीत्यादयो नोदात्ता इति पर्यवसन्नोर्थः ईत्वाभाव इति द्यति

ल्लादरतियोगविभागात्किनिह्रस्वः प्रह्रस्विः इति च चूर्तिः फलतिः चायतेः क्तिनिचिभावो वाच्यः अपचितिः सम्पदादिभ्यः क्तिपः सम्पत्तावि
 पत्ता क्तिनयोष्यने सम्पत्तिः विपत्तिः स्यागापापचोभावे अर्द्धात्किनस्यादपवादः प्रस्थितिः उपस्थितिः सङ्गीतिः सम्पत्तिः यक्तिः कथ
 मवस्था संस्थेति व्यवस्थायामिति ज्ञापकात् उत्तियूति नृति साति हेति कीर्तयश्च अर्द्धात् अर्धेतेर्ज्वरत्वरत्पदा उत्तिः स्वार्थवचनं उदात्तर
 तिहिवर्तते यूतिः जूतिः अनयो दीर्घत्वच्चेति पात्यते स्यतेः सातिः द्यतिस्य तिमास्थेत्त्वम्प्राप्तं इत्वाभावो निपात्यते सनोतेर्वाजन सनेत्यात्वे
 कृते स्वार्थनिपातनं हनेर्हि नोतेर्वा हेति कीर्तिः व्रजयजोर्भावे क्यपा अर्द्धात् व्रज्या रूज्या संज्ञायां समजनिषद निपतमनविद्वज्
 शीङ्भृजिणः अर्द्धात् समजादिभ्यः स्त्रिया म्भावाद्दौक्यस्यात्स चोदात्तः संज्ञायां अङ्गेः क्यपि वीभूषिनेति वाच्यं समजंति अस्यामिति स
 मज्याः सभा निषीदन्त्यस्या निषद्या आपणः निपतन्त्यस्यामिति नियत्यापि छित्ताभूमिः मन्यते नयेद्विमन्या गलपा र्वशि रा विदन्यनया वि
 द्याः सुत्या अभिषक् शय्या भृत्या इत्येते नया रत्या शिविका ॥ ॥ ॥ स्यतीति प्राप्तस्याभाव इत्यर्थः हनेरिति नकारस्येत्वं हि नोते सुगुण इति चो

ष्यम् कीर्तिरिति कीर्तयतेत्यासंख्येति युचि प्राप्ते क्तिन्यात्यते उदात्तत्वं च तां सुते कीर्ति व्रजयजो उदात्तरत्यवपित्करणान्नरत्रतुगर्थम् गलपा र्वशि
 नया हि कुट्टो लयते रतिभावः शेषेः स्यामिति शय्या भरणं भृत्या जीविका कुमार भृत्या कुशलैरधिष्ठित इति रघुः संज्ञायां किंमति स्मृतिः आसुतिः ॥

कृ. सि. कै. तथैव व्यवहृतम्. मतिवृद्धिपूर्वार्थे. मश्च कर्मणि मृत्तौ. रजः कृष्णसुतीत्यादि एतेन मतिवृद्धीत्यादिसूत्रप्रयोगदेवमतिमृतीत्यादीनां साधुत्वमिति दुर्घटाद्युक्तिः प्रत्यु-
 दी. त. त्वा. ॥ ३३ ॥ क्रियेति. यदाभावकर्मणोः शः तदा सार्वधातुकेयकुरिड्. शयग्लिड्. स्थितिरिड्. अदेशः. अन्यत्र तु यगभावेपिशेपरतोरिड्. अदेशे कृते इयडि. सतिरूपं तु
 ६७ ल्यं रच्छा. रवेर्भावरतिनत्वकर्त्तरि. कारकैवीत्यर्थः. अतएव करणेऽर्थे रव्यतेऽनया इष्टिरिति प्रागुक्तम्. यकारनिवृत्तिरिति हलादिशेषस्तु नास्ति षष्ठद्विवेधा.
 कृजः शच्. ३३ १०० ॥ कृज रतियोगविभागः. कृजः क्यप्स्यात्. कृत्या. शच्. चातुक्लिन्. क्रिया. कृतिः. रच्छा. ३३ १०१
 रवेर्भावेशः. यगभावश्च निपात्यते. रच्छा. परिचर्या. परिसर्या. मृगया टाट्यानामुयसंख्यानया. शोयक्तनिपात्यते. परिचर्यापू-
 जा. परिसर्या. परिसरणं. अत्रगुणेपि. मृगमन्वेषणे चुरादावदन्तः. अतो लोपाभावादिशेयकि. णिलोपः. मृगया. अटतेः शोयकि.
 ल्यशब्दस्य द्वित्वपूर्वभागे यकारनिवृत्तिर्दीर्घश्च. अटाट्या. जागर्त्तरकारोच्चा. यश्चेशः. जागरा. जागर्त्या. अंप्रत्ययात्. ३३ १०२ ॥ प्र-
 त्यक्षलोभो धातुभ्यः स्त्रियामकारप्रत्ययः स्यात्. चिकीर्षा. पुत्रकाम्या. गुरोश्च हल. ३३ १०३ ॥ गुरुमतो हलनात् स्त्रियामकारः स्या-
 ता इहा. उहा. गुरोः किमा. भक्तिः. हलः किमा. नीतिः. निष्ठायां सेट रतिवक्तव्यं. सुहा. आसि. तितुवेति नेट्. दीप्तिः. तितुवेत्यग्रहा-
 दीनामिति वाच्यं. निगृहीतिः. निपठितिः. विद्धिदादिभ्योऽङ्. ३३ १०४ ॥ विज्ञोभिर्दादिभ्यश्च स्त्रियामङ्. जृषा. ऋदृशोडिगुणः. ज-
 रा. वपुषोत्रपाभिदा. विदारण एवायमाभिन्निरन्या. छिदा. मृजा. क्रयेः सम्प्रसारणश्च. कृपा. ॥ ॥ तु द्वित्वेवाभ्याससंज्ञास्तीका
 रात्. रश्चनदुभयभावादिति भावः. अटाट्येति. यदा तु अटतेर्यङ्. नादप्रत्येयादित्यकारसदृशेयस्य हल इतियलोपः. टाट्येति रूपं बोध्यम्. द्वित्वे हलादि-
 शेषे सति दीर्घाधिकृत इत्यभ्यासस्य दीर्घप्रवृत्तेः. जागर्त्तरिति शेपरतः सार्वधातुकेयक् जाग्रो विचिलिति गुणः. गुरोश्च धातोरित्यनुवृत्त्याह ल इति. धातो-
 विशेषणत्वनविधौ हलन्नीधातुर्लभ्यते. नचायंगुरुरिति सम्भवति. अज्विषयो हि गुरुः. अतो मन्त्रयो लस्यते तदाह गुरुमत इति. ननु विपरीतमनुगुर्व-

न्मद्वलनरति-तद्वशस्यापिधानोर्दुःक्रीजित्यादेः सत्त्वादिति चेन्नैवम्-चेष्टायामनध्वनि-आशंसायांभूतवच्चेतिनिशे नविपरीतशंकायाअप्रवृत्तेःषिद्धिर्धाकथं
 नहिमुखाजगन्धलधिरितिमाघःप्रेक्षोपलब्धिरित्यमरश्चवित्वादडि-लभेत्येवत्युचितम्-सत्यम्-अनर्थकालुप्रतिवर्णमनुपलब्धेरितिभाष्यप्रयोगाद्वा
 हुलकाह्यतिन्यपिषोध्यःवित्तरस्त्वहमनोरमायावोध्यःभिरेति-एवमादयोदन्ताःसमुदायोएवगणेरूपनेतव्येप्रकृति भागामिदच्छिदरस्यादयस्ते
 आदिशब्देनसूत्रेनिर्दिष्टागणोविशिष्टपाठस्तुल्येकप्रसिद्धार्थविशेषस्यकचिदलासलिककार्यस्यसंग्रहार्थःभिन्निरन्येति-भिद्यतइतिभिन्निःकुड्यम-छि
 रेति-हेयोकरणेएवाय-अन्यप्रतुष्ठितिश्चिद्रम्-मृजेति-मृजुशब्दो-अस्यावित्वाद्विदादौपाठः॥ ॐ ॥चिन्निपूजि-चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थःतेनने
 चिन्निपूजिकथिकुम्बिचर्चश्च॥ ३३१०५॥ अङ्-स्याद्युचोपवादः॥चिन्नापूजाकथाकुम्भाचर्चाआतश्चोपसर्गो॥ ३३१०६॥ अङ्-
 स्यात्॥किंनोपवादः॥प्रदाउपदाश्रदन्नरोरुपसर्गवद्वतिः॥श्रद्धाअनर्द्धाउपसर्गोऽकिरित्यनेनकिःअनर्द्धः॥स्यासिप्रत्यये
 चा॥ ३३१०७॥ अकारस्यापवादः॥कारणाहारणाआसनाश्रयनाघट्टिवज्रिविदिभ्यश्चेतिवाच्यं॥घट्टनावन्दनावेदनाद्वेर
 निच्छार्थस्याअन्वेषणापरेर्चा॥पर्येषणापरोक्षिः॥रोगाख्यायांएवुल्लङ्घलमा॥ ३३१०८॥ प्रच्छदिकाप्रवाहिकाविचर्चिकाकश्चिन्न
 ॥शिरोर्तिः॥धात्वर्थनिर्देशेएवुल्लङ्घ्यः॥आसिकाशायिकादक्षिणोधातुनिर्देशो॥यचिःयञ्तिः॥ ॥ लयतेस्तुलेतिहरदत्तःअत
 एवतुलापदारोहतिदन्तवाससेतिनैषधकुराह-युचोऽपवादरति-एणासश्रयैतिवस्यमालास्येत्यर्थःआसनेतिआस्पतेःस्यामितिविग्रहःत्रहलोप्यदि
 त्तिएत्यन्ययेत्वास्या-नचस्त्रीप्रत्ययेवासरूपविधिर्नेतिशङ्कम्-अपवादस्ययुचस्त्रीप्रकरणस्यत्वेपि-उत्सर्गस्यएतत्तदभावात्-घट्टिवज्रिविदिलो
 योऽगृह्यतेज्ञानार्थस्यतुसम्बितिः-वृद्धेरिति-अनिच्छार्थस्ययुचदृच्छार्थस्यत्वैरिच्छेत्येवंरोगाधातोवहुलएवुल्लङ्घ्येत्यन्ययान्तंचेद्रोगस्यसंज्ञातिनादीना
 मपवादःप्रच्छदिकेति-छर्दवमने-प्रवाहिकेति-प्रवाहयति-मुहुर्मुहुः-प्रवर्तयतीतिग्रहणी-विचर्चिकेति-चर्चअध्ययनेप्रत्ययोपसर्गभ्योरोगप्रतीतिःयामया

क. सि. कै. टी. न. ६८
 भाविचर्चिकेत्यमरः शिरोऽतिरिति शिरः पीडा अर्हं हिंसायाम् तितुनेति नेट् धात्वर्थनिर्देश इति क्रियानिर्देश इत्यर्थः आसिका शयिकेति आसनं शयनमि
 त्यर्थः ॥ इक्षिपो धातोर्निर्देशो नुकरणम् बहुलमित्यनुवृत्तेः क्वचिन्नगुप्तिजिह्वा सन् भुवोवुक्लुङ् लोटोऽपचतिरिति उपसर्गो नोति सुवतिस्त्वा
 ति ध्यायते सम्प्रसारणच्चेत्यादिनिर्देशादकर्तृवाचिन्यपिसर्वधातुके परेशवादयः एवम्भावकर्मवाचिन्यपिसर्वधातुके क्वचिदुक् विभाषालीयनेरिति यश्चति
 त्रहिलीलीजेर्यकानिर्देशो ननु श्यनेत्युक्तम् यत्तु प्राचाश्रित्यः शिक्तरणसामर्थ्यच्छवादय इत्युक्तम् तन्नपि क्वचिर्ग्लायतिरित्यादौपि वादेशप्रवृत्त्या आत्वनि
 वृत्त्या च शित्वस्य चरित्त्वार्थत्वात् ॥ ॥ वर्णदिति वर्णानुकरणदित्यर्थः ननु वर्णदुच्चार्यमाण इति तथा हि सत्यकार इत्यादावेव स्यान्नुक्तकार इत्यादे
 अत्र हि संघातस्योच्चारणत्वं अनुकार्येति ह वर्णमात्रं अकारस्योच्चारणार्थत्वात् कथं तर्हि समुच्चयार्थश्चकार एव कारोऽन्यनिवृत्त्यर्थ इत्यादिप्रयोगा इति चे
 वर्णत्कारः ॥ निर्देशे इत्येवा अकारः ककारः रादिफः ॥ रेफः मत्वर्थच्छः ॥ बहुलवचनान्तरलोपः मत्वर्थीयः ॥ इणजादिभ्यः
 ॥ आजिः आतिः इज्जवपादिभ्यः ॥ वायिः वासिः स्वरेभेदः इहवादिभ्यः ॥ हसिः गिरिः ॥ ॥ इत्राहुः क्वचित्संघातोदपि भवति उच्चै
 सुरावावसंधार इति सूत्रनिर्देशात् सर्वे चकाराः प्रत्यख्यायन्ते भाष्यप्रयोगाद्बहुलवचनान्तरलोपश्चेति इहकारप्रत्ययस्य धातोर्विहितत्वेपि धात्वधिकारस्य त्वात्क
 त्सञ्ज्ञात्वेन कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वम् प्रयोजनाभावान्नकारस्य त्सञ्ज्ञा आर्हधातुकत्वाभावादिडागमो न अस्य चावित्यादौ तुकारप्रत्ययभावो बहुल
 कादेव रादिफः वासरूपविधिना कारोपि तेन रकारादीनि नामानि शृणुतामम पार्वतीत्यादिप्रयोगः साधुरेव अकारलोप इति अतद्विना परत्वादभवाच्च यस्य
 तिलोपस्याश्रयिरिति भावः कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वमिह पूर्ववद्बोध्यम् तस्मै मत्वर्थे इत्यत्र बाहुलकाच्छेन शेषिकान्मतुवर्थीयादित्यत्र तु बाहुलकादेव
 मतुवर्थश्चच्छः अन्येतुनेतत्कृदन्तमत्वर्थे भव इति विगृह्य गहादिवाच्छ प्रत्ययेतद्विज्ञानमेवेत्याहुः इणजा धात्वर्थनिर्देशे प्राप्तस्य एवलोपवादाऽयम् ए
 वमग्रेपि आजिरिति बाहुलकादजेर्वभावो न ॥

संज्ञायाम् अधिकारोऽवबलार्थः यमारम्भः उद्दालकः श्लेषान्तकः तस्य पुष्पाणि भज्यन्ते यस्यां क्रियायां सा तथा भजनं भजिका भावेऽवबल उद्दालकपुष्पाणां भजिके।
 तस्यैः सूत्रे आख्यातशब्दस्याप्यासत्वेन पूर्वाभिप्रायेण कृते आख्यातस्य प्रश्नपूर्वकतयाऽर्थतः प्राप्तक्रममनुसृत्य चष्टेः परिप्रश्ने आख्याने चेति परिपाटीति पटग।
 तौ परिपूर्वः इणजादिभ्य इतीण कृदिकारदिति डेषः आक्रोशे आक्रोशः शापः नपुंसके भावेः ननु तयोरेव कृत्यत्वं लथार्थ इति सिद्धं त्रयसाधारण्येन भा-
 वकर्मणः कृत्वादिविधानात्तेनैव नपुंसके भावेः सिध्यति किमनेन पुनर्विधानेनेति चेदत्राहुः भूते इत्यधिकृत्य निष्ठेति सूत्रेण विहितस्य कृत्यभावोऽर्थस्योरेवेति।
 संज्ञायाम् ३।३।१०९ अत्रधातोर्बुत् उद्दालकपुष्पभजिका विभाषाख्यनपरिप्रश्ने योरिच्च ३।३।११० परिप्रश्ने आख्याने च गम्येड
 नृस्याच्चावबल विभाषोक्तेर्यथा प्राप्तमन्येपि कालं कारिकां क्रियां कृत्यां कृतिं वाऽकार्षीः सर्वो कारिकां क्रियां कृत्यां कृतिं वाऽ।
 कार्ये एवं गणिगणिकां गणनां पाविपाविकां पचायक्तिम् पर्यायाहर्णोत्पत्तिषु प्रवृत् ३।३।१११ पर्यायः परिपाटीक्रमः अर्हणाम
 हः योग्यता पर्यायादिषु दोषेषु एव बुद्ध्यासात् भवत् आसिका शायिका अग्रगमिका भवानिष्टुभक्षिकां मर्हति नृणो इष्टुभक्षिकां
 मेधारयति उत्पन्नो इष्टुभक्षिका उदयादि आक्रोशेन न्यनिः ३।३।११२ विभाषेति निवृत्तं न निवृत्त्यप्यदेऽनिः स्यादाक्रोशे अजीवनिक्षेप
 ठभूयात् अप्रयाणिः कृत्यस्युदोवहुलं ३।३।११३ भावेऽकर्तृत्वे कारके संज्ञायामिति च निवृत्तं राज्ञः भज्यन्ते राजभोजनाः शालयः नपुंस
 के भावेः ३।३।११४ ल्युङ् ३।३।११५ हसितं हसनं योगविभाग उत्तरार्थः ॥ ९९ सूत्रेण विहितः अनेन तु कालसामान्येन नपुंसके भावेः तौ विधीयते स्त-
 न्स्वविषये परत्वात् घनजपां वा कइति परिशेषात्तेषां पुंविषयत्वं सिध्यति किञ्च इह भावेऽकार्मके भ्यइत्यस्यासन्निधानात्सकर्मके भ्येप्यऽयं भवति घनज-
 पतः गर्ततिरश्चो नमनरुसारथेरित्यादिदर्शनात् तथा च नास्त्यत्र शंकेति नन्वेवं तद्योगे कर्मणि द्वितीयास्यात् कथं गलक्षणाप्युक्तानलोकेति निषेधादेव च षट्कृतं
 हसंमिन्नमित्यादिप्रसज्येत अनुरूपारथेरित्यत्र तु कर्तृरिति तृतीया नापाद्यते करकं षट्कानिवेधेपिशेषत्वविवक्षया षष्टीति समाधानसम्भवात् इति चेन्नैव नपुंसके

कृ.
सि.कौ.
टी.त.
६६

शेषत्वविवक्षा माश्रित्य वार्तिकमिदमस्याख्यात माकरे इति चेत्तर्हितस्यामाण्या त्यायेण शेषत्वविवक्षेवेत्यसु तथा च धर्तृकृतमित्यादितु न प्रसज्यते एव कचिनु द्वितीया
पिष्टश्यते भ्रान्तदेशमनेकदुर्गविषममिति दिक् ॥ ३३ ॥ कर्मणि च कर्तुरितिकर्मणि षष्ठी उभयप्राप्तौ कर्मणोति नियमाद्येनेति तृतीया तदाह येन स्पष्टयमानस्य कर्तुः
कर्मणि च येन संस्पर्शोत्कर्तुः शरीरसुखम् ३३।११६। येन स्पष्टयमानस्य कर्तुः शरीरसुखमुत्पद्यते तस्मिन् कर्मण्युपपदे ल्युट् स्यात् पूर्वोक्तसिद्धेः
नित्यसमासार्थे वचनम् ययः पानं सुखम् कर्तरीति किम् गुरोः स्नापनं सुखम् नेह गुरुः कर्ता किनु कर्म वा यौ २४।५७ अजेर्विवासात्तयोऽप्रवय
गां प्राजनें करणाधिकरणयोश्च ३३।११७ ल्युट् स्यात् उभयप्रवचनः कुठारः गोदोहनौ स्थाली खलः प्राक्करणाधिकरणयोरित्यधिकारः
अन्तरदेशे अन्तःशब्दाद्धतेर्नेत्यराः स्यात् अन्तरहणाने देशतु अन्तरहणनोदेशः अन्तर्हणस्यैव अन्तर्हणानि तपरः किम् अन्तरधानि अ
यनच्च अयनस्य गोऽन्तःशब्दात्परस्य अन्तरयणाम् अदेश इत्येव अन्तरयनोदेशः पुंसि संज्ञायाम् प्रायेण ३३।११८ छादेर्घञ् उपसर्ग
स्य हि प्रभृत्युपसर्गो हीनस्य छादेर्ह्रस्वः स्याद्दोषे दन्ताच्छ्रायनेऽनेन दन्तच्छदः आकुर्वन्त्यस्मिन् आकरः गोचरसञ्चरवहव्रजेष्वजापराणि ग
माश्च ३३।११९ घान्तानि पात्यने हलश्चेति वक्ष्यमाणस्य घञोपवादः गावश्चरन्त्यस्मिन् निगोचरोदेशः सञ्चरनेऽनेन सञ्चरो मार्गः।
वहन्त्यनेन वहः स्कन्धः व्रजः व्यजस्तासृजन्तं निपातनाहीभावो न आपराः पायस्थानं निगच्छन्त्यनेन निगमश्छन्दः चात्कषः निक
षः अवेत्स्त्रोर्घञ् ३३।१२० अवतारः कृपादेः अवस्तारो जवनिका हलश्च ३३।१२१ हलनाद्धन्त्यात् घायवादः रमने योगिनोऽ
स्मिन्नितिरामः अपमृज्यतेऽनेन व्याध्यादिरित्यपामार्गः विमार्गः समूहनी अध्यायन्यायोद्यावसंहरणश्च ३३।१२२ अधीयते स्मिन्।
अध्यायः नियन्ति उद्युवन्ति संहरन्त्यनेनेति विग्रहः ॥ ९९ रिति ल्युट् स्यादिति न पुंसके भावे इति बोध्यम् अतएवाह पूर्वोक्तोति ल्युट् स्यात्तनेनेत्यर्थः नेहे
ति स्नानकर्तृत्वेऽपि स्नापने न गुरुः कर्ता किनु शिष्य इत्यर्थः शरीरग्रहणं किं पुत्रस्य परिष्वज्जनं सुखं मानसोप्रीतिरत्र करणाधिकरणयो येन नाप्राप्तिन्यायेन घञो

॥ ३३ ॥ कर्मणि च कर्तुरितिकर्मणि षष्ठी उभयप्राप्तौ कर्मणोति नियमाद्येनेति तृतीया तदाह येन स्पष्टयमानस्य कर्तुः
कर्मणि च येन संस्पर्शोत्कर्तुः शरीरसुखम् ३३।११६। येन स्पष्टयमानस्य कर्तुः शरीरसुखमुत्पद्यते तस्मिन् कर्मण्युपपदे ल्युट् स्यात् पूर्वोक्तसिद्धेः
नित्यसमासार्थे वचनम् ययः पानं सुखम् कर्तरीति किम् गुरोः स्नापनं सुखम् नेह गुरुः कर्ता किनु कर्म वा यौ २४।५७ अजेर्विवासात्तयोऽप्रवय
गां प्राजनें करणाधिकरणयोश्च ३३।११७ ल्युट् स्यात् उभयप्रवचनः कुठारः गोदोहनौ स्थाली खलः प्राक्करणाधिकरणयोरित्यधिकारः
अन्तरदेशे अन्तःशब्दाद्धतेर्नेत्यराः स्यात् अन्तरहणाने देशतु अन्तरहणनोदेशः अन्तर्हणस्यैव अन्तर्हणानि तपरः किम् अन्तरधानि अ
यनच्च अयनस्य गोऽन्तःशब्दात्परस्य अन्तरयणाम् अदेश इत्येव अन्तरयनोदेशः पुंसि संज्ञायाम् प्रायेण ३३।११८ छादेर्घञ् उपसर्ग
स्य हि प्रभृत्युपसर्गो हीनस्य छादेर्ह्रस्वः स्याद्दोषे दन्ताच्छ्रायनेऽनेन दन्तच्छदः आकुर्वन्त्यस्मिन् आकरः गोचरसञ्चरवहव्रजेष्वजापराणि ग
माश्च ३३।११९ घान्तानि पात्यने हलश्चेति वक्ष्यमाणस्य घञोपवादः गावश्चरन्त्यस्मिन् निगोचरोदेशः सञ्चरनेऽनेन सञ्चरो मार्गः।
वहन्त्यनेन वहः स्कन्धः व्रजः व्यजस्तासृजन्तं निपातनाहीभावो न आपराः पायस्थानं निगच्छन्त्यनेन निगमश्छन्दः चात्कषः निक
षः अवेत्स्त्रोर्घञ् ३३।१२० अवतारः कृपादेः अवस्तारो जवनिका हलश्च ३३।१२१ हलनाद्धन्त्यात् घायवादः रमने योगिनोऽ
स्मिन्नितिरामः अपमृज्यतेऽनेन व्याध्यादिरित्यपामार्गः विमार्गः समूहनी अध्यायन्यायोद्यावसंहरणश्च ३३।१२२ अधीयते स्मिन्।
अध्यायः नियन्ति उद्युवन्ति संहरन्त्यनेनेति विग्रहः ॥ ९९ रिति ल्युट् स्यादिति न पुंसके भावे इति बोध्यम् अतएवाह पूर्वोक्तोति ल्युट् स्यात्तनेनेत्यर्थः नेहे
ति स्नानकर्तृत्वेऽपि स्नापने न गुरुः कर्ता किनु शिष्य इत्यर्थः शरीरग्रहणं किं पुत्रस्य परिष्वज्जनं सुखं मानसोप्रीतिरत्र करणाधिकरणयो येन नाप्राप्तिन्यायेन घञो

उक्तं हि अजवभ्यां स्त्रीस्त्वनाः स्त्रियाः स्त्वनौ विप्रतिषेधेनेति इधेति इध्मानि वृश्चने पेन गौर्दृश्यते यस्य मिति विग्रहः आकुर्वन्तीति एत्त्वं कुर्वन्त्यस्मिन् व्यवहारमिति
 कः उत्पत्तिस्थानम् अवे अवे उपपदेत्तु भ्यां करणाधिकरणयोः पुंसि संज्ञायां घञस्यात् घस्यापवादः ॥ ३३ ॥ अवहारेत्यादि वृत्तिकारस्त्वाधारावापशब्दौ सूत्रे प्र
 क्षिप्य चकारेणावहारशब्दं संजग्राह तदसम्बद्धमिति स्पष्टमेव उदको हलश्चेत्येव सिद्धे उदकप्रतिषेधार्थमिदम् उदकोदच्चन इति पुंसि संज्ञायामिति घे प्राप्ते घञि
 हितः उदके तु घञि प्रतिषिद्धे घएव स्यान्न तु सुडिति चेन्नैवम् प्रतिषेधसामर्थ्यात् घस्याप्यप्रवृत्तेः न हि इह घे घञि वास्ते विशेषोक्तिः न च स्वरे विशेषः घे सति कृदन्तर्य
 अवहाराधारावायानामुपसंख्यानम् उदकोऽनुदके ३।३।१२३ उत्पूर्वोदच्चतेर्घञस्यात् न तदुदके घृतमुदच्यते उद्ध्रियते स्मिन्निति घृतोदकः
 चर्ममयम्भाराडम् अनुदके किं उदकोदच्चनः जालमानायः ३।३।१२४ आनौयनेन सत्यादयोऽनेनेत्यानायः जालमिति किम् आनयनः
 खनो घञ ३।३।१२५ चाहुञ् आखनः आखानः धित्करणमन्यतोऽप्ययमिति ज्ञाप्यार्थम् तेन भगः पदमित्यादि खनेर्ङडाङ्कङ्कवकावा
 च्याः आखः आखरः आखनिकः आखनिकवकः एते खनित्रवचनाः ईषदुः सुषुक् च्छुक् च्छार्थेषु खल ३।३।१२६ करणाधिकरणयो
 रिति निवृत्तम् एषु दुः स्वसु स्वार्थेषु पपदेषु खल स्यात् तयोरेवेति भावे कर्मणि च कृच्छ्रे दुष्करः कयो भवता अकृच्छ्रे इषत्करः सुकरः नि
 मिमीलियां खल चोरात्वनेति वाच्यम् ईषन्निमयः दुष्प्रमयः सुविलयः निमयः मयः लयः ॥ १२७ दप्रकृतिस्वोऽणो दत्तता घञ्यपि याथादिख
 रणतथैवेति जालमाजलधान्ये ज्वलितिकसन्नेभ्यो ण इति णप्रत्यये जालशब्दः सिद्धः तेन जालशब्देऽत्र निपात्यत इति न भूमित्यम् खने धित्करणमिति आखन इ
 त्यादौ च जोरितिकृत्वस्य प्रसक्त्यभावादिति भावः भगः पदमिति ननु पदमित्यत्र घस्य किं प्रयोजनमिति चेदत्राहुः करणाधिकरणयोः पुंसि संज्ञायामिति यदि घः स्या
 न्तदा पदमिति न पुंसकं न स्यादनेन चेत् घो भवति तदा त्विष्टसिद्धिरिति एते इति आखनादयः षट्स्यर्थः ईषदुः सुषु इह सामान्योक्तावपि योग्यतावलादिशेषण
 स्य विषयविभागो लभ्यते दुरिति कृच्छार्थे इतरे त्वकृच्छार्थे इति तदेतद्दर्शयति कृच्छ्रे दुष्कर इत्यादिना भवतेति नलोकेति षष्ठीनिषेधात्कर्तरित्वात् कृच्छ्रेत्यादिभिः

कृ.
सि.कौ.
टी.न.
१००

इषत्कार्यस्वल्पं कार्यमित्यर्थः खलित्सकारः स्वरार्थः खित्करां तृत्तरनसुमर्थम् निमिमौति मिनातिमिनोतिदीर्घस्यपिचविभाषादीपतेरिति प्राप्तनिषिध्यते नि
मयइत्यादिरास्व ॥ ३३ ॥ उपसर्गोत्खलघ्नोः लभेऽस्य नेनैवसिद्धेनियमार्थमिदमित्याह उपसर्गदेवेति प्रदास्वतीति सुः पूजायाम् अतिरिति क्रमरोचेतितये
कर्मप्रवचनीयत्वं कर्तृकर्मणोः चकारः सन्नियोगार्थः यदाकर्तृकर्मणोरीषदादीनांच युगपत्सयोगस्तदैवप्रत्ययोयथा स्यात् नचकर्तृकर्मणोः प्रत्ययार्थत्वमेवास्मा
उपसर्गोत्खलघ्नोः ७।१।६७ उपसर्गदेवलभेर्नुमस्यात् इषत्खलघ्नः दुःप्रलम्भः सुप्रलम्भः उपालम्भः उपसर्गोत्किम् ईषत्लम्भः
लाभः नसुदुर्भ्योकेवलाभ्याम् ७।१।६८ उपसर्गान्नरहिताभ्यामुदुर्भ्यो लभेर्नुमस्यात् खलघ्नोः सुलभं दुर्लभम् केवलाभ्याङ्किम् सुप्र
लम्भः अतिदुर्लभः कथन्तर्हिअतिसुलभमतिदुर्लभमिति यदास्वतीकर्मप्रवचनीयौतदाभविष्यतिदुः
कर्तृकर्मणोश्चभूक्तजोः ३।३।१२७ कर्तृकर्मणोरिषदादिषुचभूक्तजोः खलस्यत्यथासंभवेनेष्यते कर्तृकर्मणीचधातोर्दृष्ट्या ४॥३॥
नेनप्रयोज्येईषदादयस्तुततः प्राक् कर्तृकर्मणोश्चार्थयोरितिवाच्यम् खित्वात्सुम् अनाढ्येनाढ्येनदुःखेनभूयतेदुराध्यम्भवम् ईष
दाढ्यम्भवम् स्वाढ्यम्भवम् ईषदाढ्यङ्कुरः दुराढ्यङ्कुरः स्वाढ्यङ्कुरः चार्थयोः किम् अढ्येनसुभूयते आतोयुच् ३।३।१२८ खलोपवा
दः ईषत्यानः सोमोभवता दुःपानः सुपानः भाषायां शासियुधिदृशिधृषिमृषिभ्योऽङ्वाच्यः दुःशासनः दुर्घोर्धनइत्यादि वात्यदा।
नात् ८।४।३५ नस्यरणेन निष्पानं सर्पिष्यानें वात्किं निर्णयः यदानांत्किं पुष्पाति पदेअन्तः यदानोयमितिसप्रमीसमासोयम्।
तेनेहन सुसर्पिष्केणा आवश्यक काधमर्णयोरिनिः ३।३।१७० अवश्यङ्कुरी शतन्दायो कृत्याश्च ३।३।१७१ आवश्यककाधमर्ण
नन्पपदत्वमितिवाच्यम् ईषदा दीनामेवोपपदत्वेतुखलः खित्त्वस्यवैयर्थ्यापत्तेः सुमर्थहिततम्
म् चानव्ययस्यविधीयते तस्मात्कर्तृकर्मणोरिति उपपदत्वमेवतदेतदाह ईषदादिषुचेति कर्तृकर्मणीदेभूक्तजोचद्वौतयोर्मेथासंख्यं प्राप्तामः खित्करां तृत्तरनसुमर्थम् निमिमौति मिनातिमिनोतिदीर्घस्यपिचविभाषादीपतेरिति प्राप्तनिषिध्यते नि

इतिमासकारहस्तदिशिषः ॥

प्राचापितयैवोक्तम् तद्व्याख्यातुं मिश्रानुमोदितम् तत्सर्वान्नादर्थव्यम् यथासंख्य सूत्रस्थभाष्यविरोधादिति ध्वनयन्नाह यथासंख्य नेष्यतरति ननूपपदयोर्मध्ये पूर्वपरी-
 भावव्यवस्थानसिध्यतिभूतजोरव्यवहितत्वं कर्तृकर्मणोरेवेष्यते नत्वीयदादीनाम् एवञ्च कथमत्रेष्टव्यवस्थानसिध्यतीति चेदत्राहुः बहुलग्रहणानुवृत्त्यादुरा-
 द्यमवरंतिभाष्योदाहरणञ्चैष्टव्यवस्थानसिध्यतीति तदेतदभिप्रेत्याह कर्तृकर्मणी चेति भवते कर्तृर्यदाहरति अनाद्येनाद्येनेति कर्मणित्वनाद्य आद्योभू-
 यते इति नियमः भाव्यते इति तदर्थः एवमप्येपि विग्रहद्वयमुन्नेयम् अनाद्येनाद्येन स्वयमेव क्रियते अनाद्यः आद्यः क्रियतरति इत्यादीति आदिशब्देन दुर-
 धर्मः दुर्धर्मणः दुर्मर्षणः ॥ ३३ ॥ क्तिचत्तौ क्तिचश्चकारो न क्तिचीति विशेषणार्थः नक्तावित्युक्ते हि क्तिनोपि ग्रहणं स्यादिति प्राञ्चः तन्न एकानुवन्धपरिभा-
 क्तिचत्तौ च संज्ञायां ॥ ३३ ॥ धातोः क्तिचत्तश्च स्यादाशिषिसंज्ञायां ॥ तितुत्रेति नेट् भवतात् भूतिः न क्तिचिदीर्घश्च ॥ ३४ ॥ अनि-
 तं व न तित नोत्पादी नाञ्च दीर्घानुनासिकलोपो नस्तु क्तिचिपरे यन्तिः रन्तिः व निः तन्निः सनः क्तिचिलोपश्चास्याः न्यतरस्यामा ॥ ३५ ॥
 सनोतेः क्तिचि आत्मा स्यात्लोपश्च वा सनुतात् सातिः सतिः सनिः देवा ए न रेया सुः देवदत्तः अलङ् लोः प्रतिषेधयोः प्रा-
 चांक्ता ॥ ३५ ॥ प्रतिषेधार्थयोरलङ् लोरुपपदयोः क्ता स्यात् प्राचाग्रहणम्युजार्थम् अमेवाव्ययेनेति नियमान्नोपपदसमासः ॥ दोर-
 द्योः अलङ् लोः प्रमास्याः पीत्वास्तु ॥ अलङ् लोः किम् माकार्यत्वात् प्रतिषेधयोः किम् अलङ्कारः ॥ ३६ ॥ यवैवक्तिनोव्यावृत्तिसिद्धेरिति हर-
 दत्तः यत्तु वरनितितुत्रेत्यत्र सामान्यग्रहणार्थश्चकारः अन्यथा एकानुवन्धत्वादस्यैव ग्रहणं स्यान्ननुक्तिन इति तद्रभसात् तितुत्रेति सूत्रेः नुवन्धविशिष्टरूपा-
 मुच्चारणे नैकानुवन्धपरिभाषाया उक्तिः सम्भवस्यैवाभावात् एतेन तितुत्रेति सूत्रे एकानुवन्धत्वानिवेगवृत्त्येतन्त्रे पक्तिचः ततश्चरोदितीति रूपनस्यादि-
 ति शंका पलाभा भूतिरित्युपपीह परत्वात् श्रुतः कितीत्येव द्रविषेधो न्याय्यस्तथापि वनितन्योरिति न्येधार्थमावश्यकत्वात्कले विशेषाभावाच्च तितुत्रे-
 त्युपन्यस्तम् दीर्घानुनासिकेति अनुनासिकस्य किंलोरिति दीर्घम्यानुदात्तोपदेशो न्यादिनानुनासिकलोपस्य च प्राप्तिरिति बोध्यम् यन्तिग्रन्थानि यमउप-

सि. को
टी. त
११

पूजार्थमिति ननु विकल्पार्थमेवास्ति अलंरुदित्वा अलंरोदनेनेति रूपद्वयसिद्ध्यर्थमिति चेन्नैवम् वासरूपन्यायेनैतत्सिद्धेः न च कल्प्युदतुमुन्-खलयेषु वासरूपविधिर्नेतिसिद्धान्तस्युदित्वासरूपन्यायोनास्तीति वाच्यम् कल्पुडादयोऽपवादभूताः स्वबाध्यनित्यं बाधते इति हितस्य निष्कृष्टोऽर्थः इह तु ल्युटोऽपवादः क्लृप्तेति वैषम्यात् ननु ग्रैषादिषु कृत्याश्चेति वचनेन स्वधिकाराद्धैवासरूपविधिर्नो वैश्यमस्तीति ज्ञापितमिति चेत् किं ततः ज्ञापकसिद्धन्त सर्वत्रेतीष्टानुरोधेन तदभ्युपगमे बाधकाभावात् अलंरुदित्वेति अत्रानेन देयमिति फलितोऽर्थः ॥ ३३ ॥ उदीचाम-व्यतिहारो व्यतिक्रमः मेडः कृतात्वस्य माड इति निर्देशो ननु चन्धकृतमने जनत्वमिति परिभाषां ज्ञापयति तेन घुसं ज्ञायां दैपोप्यदाविति पर्युदासः सिध्यति अप्रमित्येति समासेऽनन्पूर्वरतिवक्ष्यमाणेन त्को ल्यु उदीचाम्माडे व्यतीहारे ३४। १८॥ व्यतीहारे र्थे माडः क्ता स्यात् अपूर्वकालार्थमिदमां मयनेरिदः न्यतरस्याम् ६। ४। ७०॥ मेडः इक रोन्नादेशः स्थाहल्यपि। अयमित्ययाचने। अपमाया। उदीचां ग्रहणद्यथा प्राप्ता मपि। याचित्वा अपमयतो परावरयोगे च। ३४। २०॥ परेण पूर्वस्यावरेण परस्य योगे गम्येधातोः क्ता स्यात् अप्राप्य नदीम्यवतः पर नदी यो नीचे पर्वतस्य अतिक्रम्य पर्वतं स्थितानदी अवरपर्वतयोगे वसताः समान कर्तृकयोः पूर्वकाले। ३४। २१॥ समानकर्तृकयोर्धात्वर्थयोः पूर्वकाले विद्यमाना हातोः क्ता स्यात् क्ता तु अव्ययकृतोभावे। भुक्ता व्रज तिष्ठित्वमतन्त्रम्। स्नात्वा भुक्त्वा पीत्वा व्रजति। अनुदात्तेत्यनुनासिकलोपः। विष्णु नत्वा स्नोति। खरत्यादेः श्युकः कितीति नित्यमिडभावः पूर्वपि नुक्-याचित्वा प्रणिददातीत्यर्थः परावर अत्राप्येति दक्षिणदेशस्थानां गङ्गामप्राप्य विन्ध्यः गङ्गामप्राप्तिरिह विशिष्टदेशस्थो विन्ध्य इत्येवं विप्रतिवेचेन। र्थः अत्र विन्ध्यान्तरगङ्गेति गम्यते अतिक्रम्येति दक्षिणदेशस्थानामेवायमपि प्रयोगः अत्र हि गङ्गायाः पूर्वो विन्ध्य इति गम्यते इह त्रिसूत्र्यां क्ता प्रत्ययस्य भावमात्रार्थत्वेपि विशेषणविशेष्य संसर्गमिद्यन्त इति नास्ति वैयर्थ्यमिति दिक् समानकर्तृकत्वात् अधिकारेपि समानकर्तृत्वे क्रियवारेव सम्भवतीत्योशयेनाह धात्वर्थयोरिति निर्धारणे यस्मिं सप्तमी बाधात्वर्थयोर्मध्ये पूर्वकाले यस्य धात्वर्थस्य तस्मिन् विद्यमानादित्यर्थः एवञ्च निहारी विभक्तिरेव पूर्वकाल इत्यस्य बहुव्रीहित्योति केन फलि

नमः क्ता स्यादिति सच भावे अव्ययकृत इति चेन्न तत् किमु साध्यावस्थं भवेपि घञादिवनेह सिद्ध्यत्यस्य

सचधातुनैवलब्धः तत्प्रकृत्यर्थभूताक्रियाचक्रियानरं प्रतिविशेषणं धातुसम्बन्धाधिकारान् संसर्गश्चेहसामानाधिकरण्यपूर्वोत्तरकालत्वं च तत्र संसर्गविशेषता
न्यर्थग्राहकाः त्वणमुलादयः अत्र च समानकर्तृकयोरिति सूत्रांशेन सामानाधिकरण्यमुपनिबद्धम् धातूपात्तव्यापाराश्रयस्य कर्तृतया तथा पर्यवसानादिति दिक्
द्वित्वमिति नन्वमीषां ब्राह्मणानां पूर्वमानयेत्युक्ते मध्यमोनानीयते तथेहायिवहुक्रियासमभिव्याहारे मध्यमक्रियावाचकात्का प्रत्ययोनस्यादिति चेदत्राहुः
इहाप्याख्यातवाच्याक्रिया क्रिया प्रधानम् ताम्प्रतिष्ठा नोपस्थिताः क्रियाः सर्वा एव विशेषणम् न तु नासां परस्परसम्बन्धः गुणानाञ्च परार्थत्वादिति न्या
यात् अत एव स्त्रात्वापीत्वाभुक्त्वात्रजनीत्याद्यनियमेन प्रयुज्यते इति स्वरनिसूतीत्यादिनाविकल्पेऽप्यनेन्यार्थमाह स्वरत्वादेरिति ॥ ३३ ॥ त्किस्किदिस्किदिग्
मिशोषणयोः इरइत्संज्ञेति वार्तिकेऽपि कारमात्रस्येत्संज्ञानेत्यनिदितामिति पर्युदेसोऽत्र न प्रवर्तते इति स्किदिग्रहणम् स्क्त्वेति एकाच इति नेट् मृडमृद मृडमु
त्किस्किदिस्यदोः ॥ ६ ॥ ४ ॥ ३५ ॥ एतयोर्नलोयो न स्यात्किपरेस्कंत्वा उदित्वादिद्वा संत्वा संदित्वा नत्वा सेट् ॥ १२ ॥ १८ ॥ सेट्त्वा किन् स्यात्ता श
यित्वा सेट्किमा कृत्वा मृडमृदगुधकुषलिशवदवसःत्वा ॥ १२ ॥ १९ ॥ एभ्यः सेट्त्वा कित् मृडित्वा लिशः क्तेति वेट् ॥ लिशित्वा लिष्ट्वा उदित्वा
उषित्वा रुदविदेति कित्वं रुदित्वा विदित्वा मुषित्वा गृहीत्वा नोपधात्थफाज्जाह् ॥ १२ ॥ २३ ॥ सेट्त्वा कित्स्याद्वा अथित्वा अथित्वा गुफित्वा गुफि
त्वा नोपधात्किमा कोषित्वा रेफित्वा वञ्चित्वा मृत्तश्वा ॥ १२ ॥ २४ ॥ सेट्त्वा किद्वा वचित्वा वञ्चित्वा लुचित्वा लुञ्चित्वा अतित्वा अर्तित्वा ॥ ३
खने मृदहोदे गुधपरिवेष्टने गुधरोषे च कुषनिष्कर्षे लिप्पूर्हिंसायादिवादि लिप्पूर्विवाधने क्वादि वदव्यक्तायामाचि वसनिवासे किदिति असंयोगालि
ट्किदित्यतः किदित्यनुवर्तने इति भावः उदित्वेति यजादित्वात्सम्प्रसारणम् उषित्वेति वसतिषु धोरिनी द्यजादित्वात्सम्प्रसारणम् शासिवसीतिषः गृहीत्वेति
ग्रहिज्येति सम्प्रसारणम् ग्रहो लिटीति रदो दीर्घः नोपधात्थ अन्तग्रहणं स्वार्थम् यं फादित्युक्तेऽपि धातोरेवत्का प्रत्ययविधानाद्विशेष्यसन्निधानेन तदन्तविधि
न्यथफान्तादिति लाभात् कोषित्वा रेफित्वेति कुथपूनीभावेरिफकत्यनयुद्धनिहाहिसादानेषु इहरलोपधादिति विकल्पोऽपि न भवति नोपधग्रहणसामर्थ्यात्
वचित्वेति वञ्चुप्रलम्भने लुचित्वेति लुञ्च अपनयने अतित्वेति अतिः सौत्रो धातुर्घिणार्थकः तस्याहं धातुकविषये अतेरीयडि न्यस्य वैकल्पिकत्वात्तदभावे कि

क
सं को
न
२२

तृप्तिमृषि-त्रितृषपिसासायांमृषनितिहायाम्-ह्रशतनूकरणे-नेषधेत्यतोवेत्यनुवर्तनात्काश्यपग्रहणम्पूजार्थम्-अंचेरिति-उदितोवेतिविकल्पप्राप्तावयमारम्भ-
अञ्चित्वेति-नञ्क्त्वासेडितिकित्वाभावान्नलोपोन-एवञ्चेहनाञ्चे-पूजायामिति-नलोपोनेति-प्रसादकारोक्तिर्दृष्टेत्याहुः-जृब्रश्च्योः-जृरत्यस्मात्-श्रुकः-किर्ति

तृप्तिमृषिकृशः-काश्यपस्या॥१२२५॥ एभ्यः-सेट्क्वाकिद्या-तृषित्वा-तृषित्वा-मृषित्वा-मृषित्वा-कृशित्वा-कृशित्वा-रलो-युपधादितिवाकित्व-
मृ-युनित्वा-योनित्वा-लिखित्वा-लेखित्वा-रल्-किं-सेवित्वा-युपधात्किमावर्तित्वा-हलादेः-किमा-एषित्वा-सेट्किं-भुक्त्वा-वसतिशुधोरि-
ट्-उषित्वा-वसित्वा-सूधित्वा-सूधित्वा-अञ्च-पूजायामिति-नित्यमिट्-अञ्चित्वा-गतौतु-अक्तेत्यपि-लुभित्वा-लोभित्वा-लुभोविमोहन-रूतीट्-
विमोहनेतु-लुब्धत्वा-जृब्रश्च्योः-क्ति-१२२५॥ आभ्याम्परस्यक्त्वा-रदस्यात्-जरीत्वा-जरित्वा-व्रश्चित्वा-उदितोवा-१२२६॥ उदितः-परस्यक्त्वा-
रद्व-शमित्वा-अनुनासिकस्य-क्तीतिदीर्घः-शंत्वा-सूत्वा-देवित्वा-क्रमश्च-क्ति-क्रम-उपधायावादीर्घः-स्यात्-रुलादौ-क्तिपरो-क्रांत्वा-क्रंत्वा-रु-
लिर्किं-क्रमित्वा-पूड-अतिवेट्-पवित्वा-पूत्वा-जाननशाविभाषा-६४-अ-जानानानशे-नलोपोवास्यात्-क्ति-परो-भक्त्वा-भंत्वा-रक्त्वा-रं-
क्त्वा-मसृजिनशोरिति-नुमा-तस्यपक्षलोपः-नष्ट्वा-नष्ट्वा-रधादिभ्यश्चेतीट्-पक्षो-नशित्वा-रुलादवितिवाच्यं-नेह-अञ्चित्वा-उदित्वा-हेट्-प-
क्षो-अक्त्वा-अंक्त्वा-जनसनेत्यात्वा-स्वा-त्वा-खनित्वा-द्यतिस्यतीट्-दित्वा-सित्वा-मित्वा-स्थित्वा-दधातेर्हि-हित्वा-जहाते-श्च-क्ति-१२४३-अहि-
त्वा-हाड-सुहात्वा-अदोजग्धि-जग्ध्वा-समासे-नञ्पूर्व-क्त्वोत्यप्-१२४३॥ अव्ययपूर्वपदे-अनञ्-समासे-क्त्वोत्यवादेशः-स्यात्-तुक्-प्रकृ-
त्या-अनञ्-किमा-अकृत्वा-पर्युदासाश्रयण-नेहा-परमकृत्वा- ॥ ८८ तिनिवेधेप्राप्ते-श्च-रुदित्वादिकल्पे-प्राप्ते-वचनमिदम्-जरीत्वेति-रुतो-

वेति-रुदोवादीर्घः-व्रश्चित्वेति-रहन-नञ्क्त्वासेडितिकित्व-निषेधा-द्ग्रहिष्येति-सम्प्रसारण-न-यत्वेति-रुडभावपक्षे-च्छोरित्युट्-रुलादवितितीति-जाननशामितिसूत्रे-
वक्तव्यमित्यर्थः-स्वात्वा-खनित्व-उदितोवेति-वेट्-जग्ध्वेति-रुरोरु-रिति-पाक्षिको-धलोपः-समासे-नञ्-नञ्-नञ्-सदृशमव्ययमिति-यावत्-तत्पूर्वपूर्वपदे-य-

समासस्यति-१

अथ च धेः अव्ययेति प्रकृत्येति प्रशब्दः त्काप्रकृत्यर्थगतप्रकर्षस्य द्योतकः स तु कुगति प्रादप इति स्फुटं वात्रत्यविति भावः ॥ ३० ॥ षत्वन्तुको असिद्धिः कयत्त्वविषयमुदाहरति कोसिचदिति कोसिचिदिति स्थिते एङः पदानादतीति पूर्व रूपमेकादेशः तस्यानादि न्त्यानादि विधौ ति य एदिवत्त्वेन सात्पदाद्योरिति निषेधाभावादियः परत्वेन षत्वं प्राप्त एकदेशस्यासिद्धत्वे सति अकारेण व्यवधानादिणः परत्वाभावान्न भवति प्रकृतं त्यपि कार्यमुदाहरति अधीत्येति विधायेति दधाते हिर्ने प्रदाय दोदहोरिति न प्रखन्य जनसन खनेत्यात्वन प्रस्थापयति स्पतीतीत्वन प्रक्रम्य क्रम्यत्वन्तुकोरसिद्धः षत्वे तु किंच कर्तव्ये एकादेशशास्त्रमसिद्धं स्यात्कोसिचतूड ह षत्वन्न अधीत्य मेत्य ड्रस्वस्येतितुक वाल्यपि ६।४।३८ आनुदातोपदेशानां वनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो वा स्यात्त्यपि व्यष्टस्थितविभाषेयं तेन मानानियाम्वानानानियाम्वनादीनाञ्च नित्य आगत्य आगम्य प्रगात् प्रगम्य प्रहत्य प्रमत्य प्रवत्य वितत्य अदोजग्धिः अन्तरङ्गानपि विधीन्वहिरङ्गेपिल्यच्चाधत्ते जगि विधीत्यग्रहणात् तेन हित्वदत्त्वात्वे दीर्घत्वशुद्ध्यो ल्यपिन विधाय प्रधान प्रखन्य प्रस्थाप्य प्रक्रम्य आयच्छ्य प्रदीव्य नल्यपि ६।४।६९ ल्यपि परेषु मास्यादेरीत्वन धेट्ट प्रधान प्रमाय प्रगाय प्रपाय प्रहाय प्रसाय मीनाति मीनाति मीनोतीत्यात्वं प्रमाय निमाय उपदाय विभाषालीयते विलाय विलीय शिखोय उत्तार्य विचार्य ल्यपिलघुपूर्वोत् ६।४।५६ लघुपूर्वीत्यरस्यरोरया देशः स्यात्त्यपि विगणाय प्रगामय्य प्रवेभिदैय्य लघुपूर्वीत्किं सम्प्रधार्य ॥ ९९ अथ कीतिदीर्घोन आयच्छ्यमदीव्य चकारवकारयोश्छोरिति ऋठौ न ड्डभावस्योदाहरणान्तु प्रखन्यप्रदीयेत्याद्येव नल्यपि कथनार्हिनिगीयस्येति श्रीहर्षप्रयोगइति चेदत्राहुः पीडु पा नेइति दिवादि गणस्याह्यपिन दोषइति इह प्रशय प्रच्छायेत्यत्र शास्त्रोक्त्यनुसारा मिति प्राप्तयेत्वस्याप्य भावो बोध्यः लघुपूर्वादिति लघुः पूर्वोयस्माद्धर्णात् लघुपूर्ववर्णीत्यरस्येत्यर्थः विगणयेति नन्विह रणे कृतस्याहोपस्य पूर्वस्माद्धि धोस्थानिवद्वाहन घुपूर्वकवर्णीत्यरत्वं नास्ति न चारम्भसामर्थ्य अनुगमयेत्यादौमित्सुतरितार्थत्वात् अनोच्यते

क. सि. कौ. १०३ तथ्याचान्नस्थानिवत्वाभावात्तदेषादेशोभवेत्येव निष्ठायां सेटीत्यस्यानित्यत्वज्ञापकत्वेत्वं चः परस्मिन्नितिसूत्रेण वास्माभिरुपपादितमिति नात्रोपपाद्यते प्रमयेति अम
नैत्वाभित्वेमितां ह्रस्वः प्रवेभिदयेति भिदेर्घः नादेभिद्यसस्माभि चलोपेयेत्यहलइति यलोपः ननु ह्रस्वपलोपास्त्रोपानामाभीयत्वेनासिद्धत्वाच्च घुपूर्वकेवर्णात्
रोणिर्नास्तीतिकथमिह णेरयादेशः स्यादिति चेन्नैवम् असिद्धवदत्राभादित्यत्र समानाश्रयेत्स्मिन्कर्तव्येतदसिद्धं स्यादिति हि व्याख्यातं तेनात्राशंकैव नास्ति ह्रस्वा
दयोर्हि णौ णेरयादेशस्तुत्यपि परतइति व्याश्रयत्वात् ॥ ३ ॥ विभाषापः अप्राप्रविभाषेयम् आत्रोतेरिति यद्यपीडेणिचिपरतः क्रीड् जीनाणावित्यात्वेऽतिही

विभाषापः ६।४।५० आत्रोतेर्णोरयादेशोवास्यात्त्यपि प्राप्य प्राप्य सियः ६।४।५१ सियोत्यपि दीर्घः स्यात् प्रक्षीय त्यपि च ६।१।४९ वे
जोत्यपि सम्प्रसारणान्नस्यात् प्रवाय ज्यश्च ६।१।४२ प्रज्याय व्यश्च ६।१।४३ उपव्याय विभाषापरेः ६।१।४४ परेर्व्यज्रोवासम्प्रसारणां स्या
त्त्यपि तु कम्वाधित्वापरत्वात् हलइति दीर्घः परिवीय परिव्याय कथेमुखं व्यादाय स्वपिति नेत्रे निमील्य हसतीति व्यादानसम्मूलनोत्
रकालेपि स्वापहासयोस्तु वृत्तेः तदंशविवक्षया भविष्यति आभीक्षर्येणामुल्लं च ३।४।२२ यौनः पुन्येद्योत्येपूर्वविषयेणामुल्लं स्यात् ।
क्वाच द्वित्वं स्मारे स्मारे नमति शिवं स्मृत्वा स्मृत्वा पायं पायं भोजं भोजं श्रावं श्रावं चिस्मामुलोरिति णामुल्लं परेणौवादीर्घः गामंगामं गमंगमं
विभाषाचिस्मामुलोरिति नुम्वा लम्भं लम्भं लम्भं लामं व्यवस्थितविभाषया उपसृष्ट्यनित्यं नुम् प्रलम्भं प्रलम्भम् जाप्रोविचिस्मिति गुराः
सादिनापुकि आविति शब्दोऽस्ति तथापि तस्य नेह ग्रहणं लाक्षणिकत्वादिति भावः प्राप्येति एतेनायमयोगिवधुं जागरं जागरम् एयन्नस्याप्येवम् ॥
वधपातकैर्भूमिमाव्यदिवः खलुपास्यते इति श्रीहर्षप्रयोगो व्याख्यातः अवाप्येत्यस्यावाप्येत्यर्थसम्भवात् एतेन तत्रानर्भावितरण्येतेति क्लेशमनुभवन्तः
परस्ताः त्ययस्यानिनाकि त्वाद्धचिस्वपीति प्राप्तिं सम्प्रसारणं निषेधयितुमाह त्यपि चेति ज्यश्च सम्प्रसारणान्नस्यात् एवं व्यश्च त्रापि व्याख्येयम् कथमिति त्यक्
देशस्य स्थानिभूतः त्काप्रत्ययो दुर्लभः तद्धिद्यौ पूर्वकाले इत्युक्तेः न चैतदस्ति पूर्वस्य सौख्यपिति पश्चात्सुखं व्यादते यदेव हसति तदैव नेत्रे सम्मीलयति तथाच त्काप्र

यस्य दुर्लभत्वात्पः ॥

१०३

प्रसक्तिरेव नास्तीति प्रश्नः समाधत्ते व्यादानेत्यादिना एतेनेश्वरः सर्वव्याप्यवर्तते ज्ञात्वातिष्ठतौत्यादिव्याख्यातम् श्रीशैलशिखरं दृष्ट्वा पुनर्जन्मनविद्यते इत्यादौ तु समाना-
कर्तृकतानिर्वीकार्यस्थितयेत्यादियथासम्भवमध्याहार्यम् आभीक्ष्णेणमुल्लेख- ननु वासरूपन्यायेन क्ताप्रत्ययो भविष्यतीति च ग्रहणमिह व्यर्थमिति चेन्नैवम् उक्त्यावस्थी-
कारे बुद्ध्यादिरूपो ह प्रवर्तते तन्वेष्टायति विभाषाग्रे इति वक्ष्यमाणसूत्रस्य विभाषाग्रहणस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् तत्र हि क्ताणामुल्लेखविभाषाग्रहणेन लडादिसमावे-
शार्थविकल्पेन यद्यपि वासरूपन्यायेनैवलडादिः सिध्यति तथापि रासुलासहैव क्ताप्रत्ययो यत्र विधीयते तत्र वासरूपविधिर्न प्रवर्तते इति ज्ञापनार्थं विभाषाग्रहणं तत्कल-
पे आभीक्ष्णेणमुल्लेखेन लडाद्यप्रवृत्तिः ततश्चकारैणैव क्ताप्रत्ययोलभ्यत इति नास्त्येव तस्य वैयर्थ्यं किञ्च वासरूपं विनैव क्ता लडाद्योः-
स्वीकारे न नययनाकांक्ष इत्यत्र क्ताप्रत्ययवत् लडादिरपि निषिध्येत तथाच यदयं भुक्ते तत् पठतीत्युदाहरणान्न स्यात् सिद्धान्ते त्वाभीक्ष्णेणमुल्लेखेति विशेषविहित-

नययनाकांक्षे ३।४।२३ यच्छब्दे उपपदे पूर्वकाले यस्याप्रतन्न यत्र पूर्वोत्तरे क्रियेत हाक्यमपरन्नाकांक्षते चेत् यदयमुक्ते ततः-
पठति इह क्ताणामुल्लेखेन अनाकांक्षे किम् यदयमुक्ताव्रजति ततो धीते विभाषाग्रे प्रथमपूर्वेषु ३।४।२४ आभीक्ष्ण्ये इति नानु-
वर्तते एषूपपदेषु समानकर्तृकयोः पूर्वकाले क्ताणामुल्लेखः अग्रे भोजं व्रजति अग्रे भुक्ता प्रथमभोजं प्रथमभुक्ता पूर्वभोज-
म् पूर्वभुक्ता पक्षे लडादयः अग्रे भुङ्क्ते ततो व्रजति आभीक्ष्ण्ये तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमेव विधिः अग्रे भोजं भोजं व्रजति भुक्ता भु-
क्ता कर्मण्यक्रोशे व्रजः एवमुक्त् ३।४।२५ कर्मण्युपदे आक्रोशे गम्ये चौरङ्कारमाक्रोशति करोति रुच्चारणे चौरशब्दमुच्चार्य्यस्यार्थः-
येः क्ताणामुल्लेखेन निषेधात्सामान्यविहितलडादिर्भवत्येवेति नास्त्येवानुपपत्तिरिति दिक् पूर्वविषय इति समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इत्यर्थे या यं पायमिति आतोयुक्ते वा-
दीर्घ इति गमेर्ह्यनाप्यमुक्तिमितां हस्व इति हस्वे च कृते वा दीर्घ इत्यर्थः गय नृणापीति यातु प्राचा एष न जागर्ते श्विष्यमुलो वा वृद्धिरिति मतमुपन्यस्ततदपराणि नो य-
मिति भावः ॥ ३॥ नयदि अनाकांक्ष इति यच्चाद्यजने तन्नामासल दृश्येति नाकांक्षते चेदिति इहेति नन्वेव मननारस्येति न्यायात् ण मुलमाभूत् क्ता तु समान-
कर्तृकयोरिति सूत्रान्तरेण स्यादेवेति चेदत्राहुः पूर्वकाले यस्याप्नोति तन्नेति व्याख्यानात् क्ताप्रत्ययोपि न भवतीति विभाषाग्रे यद्यप्यग्रशब्दो देशदिशेषवचनोपपत्ति-

सि-कौ प्रभेभेभुंकेइत्यादिप्रयोगान् तथा पीहकालविशेषवाच्येवग्रह्यते प्रथमशब्दसाहचर्यात् प्रथमंभुंकेइत्यादौतु कालएवप्रतीयते अग्रेइतिसप्तम्यन्तस्यानुकसणं प्रकृति
 टी-त वदनुकरणमित्यस्यैकल्पिकत्वादिभक्तेर्लुङ्-कृतः अस्यवामोयमिति वतः अग्रेभोजमिति अमेवाव्ययेनेतिनियमाद्यस्तमेवेदं नत्वत्रोपपदसमासः नन्वग्रे
 १०४ प्रथमपूर्वशब्दैः पूर्वकालत्वमुच्यते इतिकथमिह स्काणमुलौस्यातामिति चेदत्राहुः अन्येभ्योभोक्तृभ्यः पूर्वभुक्ताव्रजतीति हि वाक्यार्थस्तत्राग्रे प्रभृतिभिर्मो
 क्रयेष्वया पूर्वत्वमुच्यते चेदत्रापि अन्येभ्योभोक्तृभ्यः पूर्वव्रजतीति व्रजनायेष्वया पूर्वत्वमुच्यते स्काणमुलौस्यातामिति चेदत्राहुः वान्ननास्तौति नित्यमेवविधिरिति अग्रे
 भुङ्क्ते इत्येवंलडादिर्न प्रयुज्यत इति भावः ॥ ॥ स्वादुमि स्वादुमीत्यर्थग्रहणं व्याख्यानात्तदाह स्वार्थेभ्योभोक्तृभ्यः मानत्वमिति ननु स्वादौ इत्येव सूत्रमनुमास्त्वत्र
 स्वादुमिणामुल ३।४।२६ स्वादुर्थेषु कृजोणामुलस्यादेककर्तृकयोः पूर्वकाले पूर्वपदस्य मानत्वनिपात्यते अस्वादींस्वादीं कृत्वा भुङ्क्ते स्वा-
 दुङ्करभुङ्क्ते सम्पन्नङ्करं लवणंकारं सम्पन्नलवणशब्दोस्वादुपण्यायौ वासरूपेण क्वापि स्वादुं कृत्वा भुङ्क्ते अन्यथैवङ्कथमित्यसुसिद्ध
 प्रयोगश्चेत् ३।४।२७ एषु कृजोणामुलस्यात् सिद्धः अप्रयोगोऽस्य एवंभूतश्चेत्कृज्ज्वर्थत्वात्प्रयोगानहेत्यर्थः अन्यथाकारम् एवदु-
 रं कथङ्करम् इत्यंकारभुङ्क्ते इत्यंभुङ्क्ते इत्यर्थः सिद्धेति किम् शिरोन्यथा कृत्वा भुङ्क्ते यथातथयोरसूयाप्रतिवचने ३।४।२८ कृजं सिद्धं
 प्रयोगइत्येव असूयया प्रतिवचने ॥ ९९ रामुलखमुने वानुवर्त्यतां अरुर्हिषदिति मुमभविष्यति एवच्च निपातनम्विनापि मानत्वं सिध्यतीति महद्वाच्यं
 नमिति चेन्नैवम् च्यनस्यमुम् नस्यादनव्ययस्येति वचनात्तत्र स्वादुंकारमित्यत्र चोवेति दीर्घः स्यात् संपन्नंकारमित्यादिष्वस्य च्वावितीलं स्यात् किञ्चस्त्रियाम्ने
 नोऽणवचनादिनिडीषि स्वादीकारमिति स्यात् अतोऽत्र स्वादुमीति रूपनिपात्यते तत्रश्चानजाना त्वानेत्स्वदीर्घो नवादीष निपातनमिह भावप्रत्ययमात्रवि
 षयकतेन स्वादुं कृत्वात्यपि सिध्यति स्यादेतत् उक्तदोषपरिहाराय स्वादुमीत्येव सूत्रमङ्गीक्रियतां णमुलुतस्यज्यतां कृजः स्वमुनि कृतेष्विस्वाङ्कारमित्यादिषु

पमिदिरिति चेन्नैवम् तथा सत्युत्तरसूत्रेषु सन्निहितत्वात् खमुजेवानुवर्तत इति कन्यादर्शब्राह्मणवेदमित्यादिषु पूर्वपदस्य मुमागमः स्यादिति दिक् व्यर्थत्वादिति
 मिषा योजनत्वादित्यर्थः तदेतदर्थयति इत्थं भुक्त इत्यर्थ इति इह शाब्दबोधे विशेषसत्त्वेऽपि फलतार्थक्यनपरतया कारणमिति मुलन्त्यनिःफलत्वमुक्तमना
 तिप्रयोजनत्वात् विस्तरस्तु मनोरमादावनुसन्धेयः शिरोन्यथेति इह शिरोऽन्यथा कृत्वौदनादिकं भुक्त इत्यर्थस्याभावात् कारोतेः प्रयोगश्चावश्यकः तदभावे तु भुक्ति
 क्रियायत एव प्रकारेण गम्यते न तु शिरसोऽन्यथा करणम् अतः कारोतेः प्रयोगाहंत्वमस्तीति मुलन्त्यः कारोतिरिह न प्रयुज्यत इति भावः ॥ ६ ॥ यथाकारमिति
 प्रष्टुमर्हः सत्यदिष्टच्छति तदेदमुत्तरम् अत्रापि वासरूपन्यायेन पक्षेत्वा प्रत्ययो बोध्यः कन्यादर्शमिति अत्र दर्शनविषयीभूतानां सर्वासां कन्यानां वाक्यार्थे

यथाकारमहं भोक्ष्ये तथाकारमभोक्ष्ये किन्तु वानेन कर्मणि दृशि विदो साकल्ये ३।४।२९ कर्मण्युपपदेणामुल्लस्यात् कन्यादर्शवरयति स
 र्वाः कन्या इत्यर्थः ब्राह्मणवेदमभोजयति यं यं ब्राह्मणं जानाति लभते विचारयति वा तं सर्वमभोजयतीत्यर्थः यावति विन्द जीवोः ३।४।३०
 यावद्देदभुङ्क्ते यावद्व्रभते तावदित्यर्थः यावज्जीवमधीते चर्मोदरयोः पूरेः ३।४।३१ कर्मणीत्येव चर्मपूरं स्तरणाति उदरपूरं भुङ्क्ते वर्ष
 प्रमाणं ऊलोपश्चास्याऽन्यतरस्याम् ३।४।३२ कर्मण्युपपदे पूरेणामुल्लस्यात् कारलोपश्च वासमुदायेन वर्षप्रमाणे गम्ये गोष्यदपूरं वृ
 षोदेवः गोष्यदप्रवृष्टोदेवः अस्येति किम् उपपदस्य माभूत् मृषिकाविलप्रम् ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥ ६ ॥

अन्यथा साकल्यबोध्यम् सर्व इति दर्शनविषयीभूताः सर्वा इत्यर्थः अतिशयप्रतिपादनपरमेतत् ब्राह्मणवेदमिति विदज्ञाने विद्वत्त्वाभे विदविकिस्योऽ
 तिधात्वर्थान्पर्यालोच्य व्याचष्टे जानातीत्यादि सतार्थस्य विदने कार्यत्वात् नैव ग्रहणमिति भावः यावति विन्द विदेर्लोभार्थस्यानुकरणात् तस्य हि विद
 तीत्यादौ शेषमुवादीनामिति नुमस्ति यावद्व्रभत इति असाकल्यमनेन दर्शयति साकल्ये हि कर्मणि दृशि विदोरित्यनेनैव सिद्धम् चर्मो कर्मणीत्येवेति
 एवञ्च पूरेरिति एतन्निर्देशेन नुकेवलस्य इक्षितिपेति इका निर्देशः तस्या कर्मकत्वादिति भावः चर्मपूरमित्यादि चर्मपूरयित्वा ॥ ६ ॥

कु-
सिको
टी-त-
१०५

उदरपूरयित्वा उदरपूरणविशिष्टाभुजि-क्रियेत्यर्थः इह पूर्वकाले इति न सम्वध्यतेऽसम्भवादप्रतीतेऽश्व-एवमन्यत्रापियथासम्भवम्वोध्यम् ॥ ३३ ॥ चेले व्या-
ख्यानादर्थग्रहणमित्याहुः चेलार्थेऽपि चिति-चेलक्रोपमित्यादि-यथावर्षणे चेलानि शब्दायने तथा वृष्ट इत्यर्थः अन्येतद्वृष्टी शब्दे उदेच-उन्नेदने-क्लिद्व-आर्द्र-
भावेऽस्येवं क्रोपमिति णमुलत्तस्य प्रकृत्यर्थं पर्यालोच्य यथावर्षणेन चेलान्यार्द्रा भवन्ति तावद्वृष्ट इति व्याचक्षुः निमूलमिति-निगतं मूलमस्य निमूलं सहमूले-
न समूलं निमूलसमूलकषणाभिन्नं कषणमिति शाब्दबोधः तेनेति-अत्रेदम्वोध्यम् सामान्यं विशेष्यं विशेषस्तु विशेषणम् आमोदस इत्यादि-आमो-

चेले क्रोपेः ३।४।३३ चेलार्थेषु कर्मसूपपदेषु क्रोपेर्णमुलस्याद्वर्षप्रमाणे चेलक्रोपं वृष्टोदेवः वस्तु क्रोपं वसन क्रोपं निमूलसमूल-
योऽकषः ३।४।३४ कर्मणीत्येव कषादिष्वनुप्रयोगमवश्यति अत्र प्र-करणे पूर्वकाल इति न सम्वध्यते निमूलकाषङ्क्यति समूलका-
षंकषति निमूलं समूलं कषतीत्यर्थः एकस्यापि धात्वर्थस्य निमूलादिविशेषणसम्बन्धाद्देदः तेन सामान्यविशेष-भावेन विशेष-
णविशेष्यभावः शुष्कचूर्णरूपेषु पिषः ३।४।३५ एषु कर्मसु पिषेर्णमुलं शुष्कपेषमपिनष्टि शुष्कमपिनष्टीत्यर्थः चूर्णापेषं रूक्षा-
पेषम् समूलाकृतजीवेषु हनृकृजग्रहः ३।४।३६ कर्मणीत्येव समूलघातं हन्ति अकृतकारङ्करोति जीवग्राहं गृह्णाति जीवति इति
जीवः इगुपधलक्षणः कः जीवंतं गृह्णातीत्यर्थः करणे हनः ३।४।३७ पादघातं हन्ति पादेन हन्तीत्यर्थः यथाविध्यनुप्रयोगार्थः सन्निर-
समासार्थोऽयं योगः भिन्नधातुसम्बन्धे तु हिंसा र्थानाञ्चेति वक्ष्यते स्नेहने पिषः ३।४।३८ स्निह्यते येन तस्मिन् करणे पिषेर्णमुलं उदपेषमपि
विशेष्यं वृष्टस्तु विशेष्यमिति सर्वजनानुभवात् ततश्चात्र निमूलकषणादिकं-विशेषणं केवलकषणानुविशेष्यमिति नष्टि उदकेनपिनष्टीत्यर्थः
स्नेहने-शुष्कचूर्णेति सूत्रे एव स्नेहनग्रहणन्नकृतं-तत्र हि कर्मणि दृशि विदोरिति सूत्रात्कर्मणीत्यनुवर्तते इह तु पूर्वसूत्रात्करण इत्यनुवर्तनीयमिति ॥ १०५

हस्ते हस्तइत्यर्थग्रहणतदाह- हस्तार्थे इति संज्ञायाम्-अनधिकरणार्थआरंभः तथैवेति- निमूलकायं कथंतीत्याद्युदाहृतमित्यर्थः मूलकोपदंशमिति-अयमर्थः मूलके
 हस्तेवर्तियहोः ३।४।३५ हस्तार्थे करणे हस्तवर्तेवर्तयति कवर्तम् हस्तेन गुलिकां करोतीत्यर्थः हस्तग्राहं गृह्णाति करग्राहं पाणिग्राहं स्वेपु
 यः ३।४।४० करणइत्येव स्वइत्यर्थग्रहणानेन स्वरूपे पर्याये विशेषे चणामुल स्वपोषं पुष्पाति धनपोषं गोपोषं अधिकरणौवन्धः ३।४।
 चक्रवन्धवन्धधाति चक्रेवधातीत्यर्थः संज्ञायाम् ३।४।४२ वधातेर्लुमुलसंज्ञायाम् क्रौञ्चवन्धवद्धः मयूरिकावन्धं अट्टालिकावन्धं
 वन्धविशेषाणां संज्ञाएताः कर्त्रेर्जीवपुरुषयोर्न शिवहोः ३।४।४३ जीवनाशनं श्यति जीवो नश्यतीत्यर्थः पुरुषबाहम्वहति पुरुषो वहती
 त्यर्थः ऊर्द्धेषु धियूरोः ३।४।४४ ऊर्द्धकर्तारि ऊर्द्धशेषं शुष्यति वृक्षादिरूद्धं एवतिष्ठन् शुष्यतीत्यर्थः ऊर्द्धपूरमूर्यते ऊर्द्धमुखरा
 वघटादिः वर्योदकादिना पूरणो भवतीत्यर्थः उपमाने कर्मणि च ३।४।४५ चात्कर्तारि श्रुतनिधाय निहितञ्जलम् श्रुतमिव सुरक्षित
 मित्यर्थः अजकनाशनश्चः अजकइवनश्च इत्यर्थः कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः ३।४।४६ यस्मात्समुलुक्तः स एवानुप्रयोक्तव्यः
 इत्यर्थः तथैवोदाहृतम् उपदंशस्तृतीयायाम् ३।४।४७ इतः प्रभृतिपूर्वकालादि सम्बध्यते तृतीया प्रभृतौ न्यन्यतरस्यामिति वा स
 मासः मूलकोपदंशं भुङ्क्ते मूलकेनोपदंशं दृश्यमानस्य मूलकस्य भुजिप्रतिकरणत्वात् तृतीया यद्यप्युपदंशिना सह न शाब्दः सम्ब
 न्धः तथाप्यर्थोऽस्यैव कर्मत्वात् एतावतैव सामर्थ्येन प्रत्ययः समासश्च तृतीया मिति वचनसामर्थ्यात् हिंसार्थानाञ्च समानकर्म
 कारणम् ३।४।४८ तृतीयानोपपदेऽनुप्रयोगधातुना समानकर्मकारिणो योऽणामुलस्यात् दण्डोपधातङ्गाः कालयति दण्डो नोपधा
 नं भुङ्क्ते किं कृत्वा उपदृश्या किमुपदृश्य अर्थो नमूलकमिति सम्बध्यते- एतावतैवेति- शाब्दान्वयाभावेऽपि आर्थिकान्वयमात्रेणेत्यर्थः वचनसामर्थ्यादिति- यदि हि तृतीया

सि. को.
टी. त.
१०६

यानेन शाब्दान्वये सत्येव प्रत्ययो भवेत्तर्हि करणे हन इति वदुः पदंशः करणे इत्येव ब्रूयात् ततश्च क्रियान्तरप्रतिकरणात्वं मूलकेनेत्यस्येष्टमिति भावः एतच्च मनोरमाग्रा-
न्यानुसारेणोक्तम् अत्र केचित् नन्वेवमुपदंशः कर्मणीत्येव सूत्रमस्तु अथ वोपदंश इत्येवास्तु उपमाने कर्मणीत्यतः कर्मणीत्यनुवर्त्य कर्मण्युपपदे उपपूर्वका-
दंशेणैमुलितिव्याख्यायतां किं मनयाकुसृष्ट्येति नचैवं कर्मण्युपपदे नित्यसमासः स्यादिति वाच्यम् करणे इत्युक्तेऽप्युक्तदोषस्तुल्यत्वात् नचतृतीयाप्रभृती-
नीति सूत्रेकरणाप्रभृतीनीत्युक्तेनास्त्येव दोषः करणे हन इत्यारभ्य विकल्प इति सन्देहवारणाय व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नेहिसन्देहादलक्ष्यमिति प्रति-
पास्वीकारादिति वाच्यम् तृतीयाप्रभृतीति सूत्रे कर्मणि प्रभृतीत्युक्तेऽपि दोषाभावात् कर्मण्योऽशेषे कृते स्वमुञ्जकर्मणि दृशि विदोः स्यादभ्यविकल्प इति
सन्देहस्य व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिरिति परिभोषणावारयितुं शक्यत्वात् तस्मादुपदंशः करणे इत्येव ब्रूयात् इति मनोरमाचिन्त्येत्याहुः वस्तुतस्तु कर्मणि प्रभृती

दण्डताडम् संमानकर्मकाणामिति किम् दण्डेन चोरमाहस्यगाः कालयति सप्तम्याञ्चोपपीडरुधकर्षः ३।४।४९ उपपूर्वेभ्यः पीडा।
दिभ्यः सप्तम्य नोतृतीयानेचोपपदेणामुलस्यात् पार्श्वोपपीडंशेते पार्श्वयोरुपपीडम् पार्श्वोभ्यामुपपीडं ब्रजोपरोधगाः स्थापय-
ति ब्रजेन ब्रजे उपरोधम्वा पाण्युपकर्षेऽन्यानाः संगृह्णाति पाण्युपकर्षे पाणिनोपकर्षे

न्येवमस्मिन्नुक्ते उपमाने कर्मणि चेत्पतः कर्मणीत्यनुवर्त्य उपदंश इत्येव सूत्रमिति स्वीकारपक्षे कषादिषु यथा

निधनुप्रयोगोपिविकल्पेन स्यात् मण्डकपुत्याश्रयणान्वगतिकगतिः उपदंशः कर्मणीति सूत्रस्वीकारपक्षेऽपि मूलकोपदंश मिति समासस्यै-
कल्पिकत्वात् समासाभावपक्षे मूलकमुपदंशमिति वाच्यं स्यादप्युक्ते तु मूलकेनोपदंशमिति करणे प्रभृतीनीति मनोरमोक्तौ तु समासाभावपक्षे मूलकेनोपदं-
शमिति सिध्यत्येव करणे तृतीयायाः प्रवृत्तेरिति दिक् कालयतीति कालविक्षेपे चुरादिः प्रेरयतीत्यर्थः ॥ ३॥ दण्डताडमिति तड आघाते अयमपि चुरादि-
रेवं सप्तम्याञ्चो उपपूर्वेभ्य इति सूत्रे पीडादीनां समाहारद्वन्द्वत्वात् उपपूर्वः पीडरुधकर्ष इति उत्तरपदलोपी समास इति भावः इह सौत्रं पुंस्त्वं पञ्चम्य

गम.
१०६

प्रथमेति ज्ञेयं कर्षेति शपानिर्देशः कृषविलेखने इत्यस्य गुण सहितस्योच्चारणात् तत्फलं तु दादेव्युदासः यद्यपि विलेखन एव सोपि यद्व्यते तथापि क्षेत्रविषयकवि-
लेखन एव सप्रयुज्यते यच्च भिर्हलैः कर्षेतीति दर्शनात् एवञ्च तौ दादिकात्कृषेः क्ताप्रत्यय एव भवति क्षेत्रे उपकृष्य हलेनोपकृष्येति न त्विह गुणमुल्लि-
खितमाकरेभ्यः समासतौ केशग्राहमिति केशेषु ग्रहणं भवतु वामाभूत् सन्निकर्षप्रतिपादनपरमेतत् द्विजुलोत्कर्षमिति द्वयोरङ्गुल्योः समाहारो

समासतौ ३४।५० तृतीयासप्तम्योर्धातोर्गोमुल्लस्यात् सन्निकर्षे गम्यमाने केशग्राहं युध्यते केशेषु गृहीत्वा हस्तग्राहं हस्ते
न गृहीत्वा प्रमाणोच ३४।५१ तृतीयासप्तम्योरित्येव द्विजुलोत्कर्षे ह गिडकाञ्छिनति द्विजुलेन द्विजुलेनोत्कर्षम् अयादाने।
परीष्मायाम् ३४।५२ परीष्मात्त्वरगण्योत्थायभावति द्वितीयायाञ्च ३४।५३ परीष्मायामित्येव ॥ ६ ॥ ६ ॥

द्विजुलेन तत्सुरूपस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेरित्युक्तमासान्तः द्विजुलेनोत्कर्षपरिच्छेदार्थः स्वल्पः खण्डः खण्डिकाहस्वः खण्डः खण्डिकेति मनोरमाङ्गुलम्
यद्यपि ह्रस्वशब्दो वा मनपर्यायतया चेत्तनेष्वेव प्रायेण प्रयुज्यते अल्पे ह्रस्वे इति पृथक् सूत्रस्वारसात् तथापि ह्रस्वदीर्घइत्यादिनिर्देशादचेत्तनेष्वपि क्वचिद्भव-
तीत्याहुः द्वितीयापरीष्मायामित्येवेति कथन्तस्तेनोदात्तं यदमेकवर्जमिति नञ्च तत्त्वरगम्यते अत्राहुः अस्यां हि परिभाषायां त्वराविवक्षिता तेनायमर्थः उदात्तः स्वरि-
तो वा यत्र विधीयते तत्र तत्समकालमेवैकमचं वर्जयित्वा परिशिष्टमनुदात्तं कर्तव्यं न विलम्बितव्यमिति ॥ ६ ॥

[illegible]

अव्ययेऽप्रत्ययेति न यथाभिप्रेतं तथा ख्यान इत्यर्थः अप्रियस्य नीचैः कथनं यथाभिप्रेतं ख्यानम् तद्विपरीतं ख्याने इति यावत् न च प्रिया ख्याने इत्येव कुतो नोक्तमिति चेदत्राहुः प्रियस्य नीचैः कथनमपि प्रिया ख्यानमेव न त्वप्रिया ख्यानमिति नीचैः कृत्य नीचैः कारं प्रियं व्रते इति प्रयोगो न स्यात् अप्रियस्य नीचैः कथनमप्यप्रिया ख्यानमिति नीचैः कृत्य नीचैः कारं प्रियं व्रते इति प्रयोगोऽपि स्यादित्ययथाभिप्रेतं ख्याने इत्युक्तमिति निर्यक्तत्वेति अतज्जलादगतं स्थितं पार्थितः कृत्वा गत इत्यर्थः स्वाङ्गे तस्य प्रत्ययो यस्मात् प्रत्ययस्तस्मिन् स्वाङ्गे उपपदे इत्येके प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तस्य प्रत्ययान्ते स्वाङ्गे इत्यन्ये तस्य चासौ प्रत्ययश्चेति कर्मधारयः

अव्ययेऽयथाभिप्रेतं ख्याने कृत्रः क्वाणमुलौ ३४।५८॥ अयथाभिप्रेतं ख्यानं नाम अप्रियस्योच्चैः प्रियस्य नीचैः कथनं। उच्चैः कृत्या उच्चैः कृत्वा। उच्चैः कारं प्रियमाचष्टे। नीचैः कृत्या निचैः कृत्वा नीचैः कारं प्रियं व्रते। निर्यक्त्यपवर्गो ३४।६०॥ निर्यक्तशब्दे उपपदे कृत्रः क्वाणमुलौ स्तः समासौ गम्यायाम्। निर्यक्त्यगतः। निर्यक्त्यकारं समाप्य गत इत्यर्थः। अपवर्गोक्तिः। निर्यक्तत्वा काष्ठङ्गः। स्वाङ्गे तस्य प्रत्यये कृभ्योः। ३४।६१॥ मुखतः कृत्यगतः। मुखतः कृत्वा। मुखतः कारम्। मुखतो भूया। मुखतो भूत्वा। मुखतो भावम्। नाधार्यप्रत्यये चार्थो ३४।६२॥ नाधार्यप्रत्ययान्ते चार्थविषये उपपदे कृभ्योः क्वाणमुलौ स्तः। अनानाना कृत्वा। नाना कृत्या। नाना कारो विना कृत्या। विना कृत्वा। विना कारं।

तस्य प्रत्यये परतो यत्वाङ्गं तस्मिन् उपपद इति तु शब्दः तत्र यद्यपि स्वाङ्गं मात्र नोपपदं तथापि तस्मिन् निर्यक्तत्वात् प्रत्ययसमुदापरमिति बोध्यम् मुखतः कारं मुखतो भूयेति क्वाणमुलोः कृभ्योश्च यथासंख्यं नेष्यते इति भावः मुखत इत्यत्राद्यादित्यात्सह्यर्थेति सिः प्रत्ययग्रहणं किम् मुखतस्यति मुखतः तस्य उपपत्त्यर्थे किं धातुत्वादित्यात्सह्यर्थेति दीर्घेन मुखतः कृत्वा गत इति काशिकादौ स्थितं वस्तु तस्य प्रत्यया प्रत्ययपरिभाषयै वेष्टसिद्धेः प्रत्यग्रहणं सुत्यजम् नाधार्यार्थो विना न्यामिति विहितौ नानात्रौ धार्थाः द्वित्र्योश्च धमुत्रिति धमुज्जादयः संख्याया विधाये धार निधा प्रत्ययो धार्थको भवतीत्याशये नोदाहरति॥

क.
सि.कौ.
टी.न.
१८

एकधाभूयेत्यादि एव हे धं कृत्य वै धं भूय है धमावमित्याद्युदाहर्तव्यम् ननु नाना औप्रत्ययौ धाचप्रत्ययः धमुजादिविधौ तु एकाद्वे धमुजन्यतरस्यामित्यजो
धरत्यनुवर्त्यतेषामादेशत्वाश्रयणेपि स्थानिवद्भावेन धमुजादिधाप्रत्ययो भवतीति किमर्थं प्रत्ययग्रहणमित्यासिपतिः प्रत्ययग्रहणमिति यद्यप्युक्तरी
त्याधाग्रहणेन धमुजादेर्ग्रहणं सम्भवतीत्यर्थग्रहणमिह व्यर्थम् तथापि धमुजन्तात्त्वार्थे उदर्शनमिति उ प्रत्ययानसंग्रहार्थं ग्रहणं अर्थग्रहणं न क
लनु द्वे धी कृत्येत्यादिप्रयोगः तूष्णीमिति कुत्रो निवेत्यर्थं तूष्णीग्रहणम् अन्वच्या नन्विहा चरत्यकारलोपे चाविति पूर्वस्याणो दीर्घः नूचीरिति निर्देष्टुम्
एकधाभूया एकधाभूत्वा एकधाभावा एकधाकृत्या एकधाकृत्वा एकधाकारं प्रत्ययग्रहणं हि रुक्कृत्वा पृथग्भूत्वा तूष्णीमि
भुक् ३४ ६३ तूष्णीशब्दे भुवः क्त्वाणमुलौस्तः तूष्णीभूया तूष्णीभूत्वा तूष्णीभावा अन्वच्यानुलोम्ये ३४ ६४ अन्वक्शब्दे उपपदे
भुवः क्त्वाणमुलौस्त आनुकूल्ये गम्यमाने अन्वग्भूय आस्ते अन्वग्भूत्वा अन्वग्भावं अग्रतः पार्श्वतः पृष्ठतो वाऽनुकूलो भूत्वा आस्तद्व्यर्थः
आनुलोम्ये किं अन्वग्भूत्वातिष्ठति ॥ चितमूधु प्रागपागिति सूत्रे प्रतीचोपदिशितवत् एवंतिर्यच्यपवर्गद्वतिसूत्रेपितिरश्चीत्येव निर्देष्टुमुचित
मिति चेदत्र केचित् शास्त्रोक्तं कार्यमर्थवदेव भवति अर्थश्च लोके प्रसिद्ध एव गृह्यते अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लौकिकश्रुताः शास्त्रार्थेषु कृतव्य
दिति न्यायात् अतोनुकरणेन भविष्यतीत्यन्वचीति सम्यगेवेति तच्चिन्त्यम् एवन्तर्हि सिद्धे दीर्घादिन्यादावियङादिकन्स्यात् प्रतीचाद्यदि न्यपिनसि
येदिति वस्तुतस्तु प्रकृतिवदनुकरणमित्यस्य वैकल्पिकत्वादन्वचीत्यादि निर्देशे तु न दोषः वैकल्पिकत्वञ्च यत्तदेतेभ्य इति सूत्रे न्यादाद्यत्वस्य वारणादेक

शेषाभावदर्शनाच्चोमिणीयतइति प्रागेव प्रपञ्चितम् अग्रतइत्यादिअन्वक् शब्दस्यानुकल्पमात्रेविश्रान्तेदेशविशेषवाचित्वेनियमोनेतिभ्वनयितुमिदम्
॥॥ पृष्ठताभूत्वेत्यर्थेति दृष्टात्वकशब्देनानुकूलोऽननुकूलोवेतिनस्यस्यतेतस्यदेशविशेषमात्रेपर्यवसानात् प्रमाणान्तरेणकचिदनुकूलालाभेपिअन्व

पृष्ठताभूत्वेत्यर्थः इत्थंलौकिकशब्दानान्दिङ्मात्रमिहदर्शितं विसरस्युयथाशस्त्रन्दर्शितःशब्दकोस्तुमे भट्टोजिदीक्षितकृतिः
सैषासिद्धान्तकौमुदी प्रीत्यैभूयाद्गवतोर्भवानीविश्वनाथयोः श्रीभट्टोजिदीक्षितविरचितायांसिद्धान्तकौमुद्यामुत्तरार्द्धसमाप्ता

कच्छस्यतत्समपणाव्यापारभावाममुलून किन्तुस्त्वैवभवतीतिव्यवस्थाबोध्या इतिश्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीवामनेन्द्रस्वामिचरःसिर्वेकज्ञाने
नृसरस्वतीकृतायांसिद्धान्तकौमुदीव्याख्यायांकुदन्तसमाप्तम् ॥

॥ इति कदन्त समाप्ता ॥

सि कौ
पै सु
१

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ सिंदूरं विराजितं त्रिनयनं दिक् संख्यदोर्भिर्भुजं ॥ भक्तानुग्रहकारकं प्रमदयास्त्रिंशदं सदानंदनं अष्टाविंशतिवर्णकैश्च सततं चंचितं यत्नेन
नमस्कृतं देवगणपतिसमिपतं चंद्रार्कचूडं विभुं १ यस्तर्कादिस्मस्तुतं त्रकमलत्राते प्रसादे धिवप्रत्यक्षः प्रमितः परंकिरणवानन्यर्थागोवर्द्धनः सोऽयं पंडितमंड
लोद्भूटरटनं वाहीदृष्टं दाप्रणीः श्रीरामांग्रिनिषेवकः समजनि श्रीमौनिगोवर्द्धनः २ रघुनाथपदारविंदसेवावशतस्तस्य वभूवनेंदनः रघुनाथद्वीह्यनामग
म्योरघुनाथांग्रिनिषेवकः सुधीः ३ वभूवस्तस्य चत्वारस्तनयास्तुनयावुधाः महादेवाभिधः श्रेष्ठो महाभाष्यसुभाषितः ४ रामकृष्णद्वितीयो सौम्यमरुष्ठांग्रिसेव
कः तृतीयोजयकृष्णोऽस्मि श्रीकृष्णानामसद्गुरुः ५ श्रीमत्सिद्धांतकौमुद्याः स्वरवैदिकसंज्ञयोः नत्वा मुनिर्ऋतुहृदाटीकां कुर्वे सुवोधिनी ६ सुशब्दज्ञात श्रीकुमुदव
तपियोतनकरी सदास्युत्पत्तिप्रसरणपरानंदनकरी कुशब्दध्वजस्य प्रसभमभिविध्वंसनकरी कृतिर्हृदा देषावुधजनमनः प्रांगणचरी ७ इयता प्रवधेन लो
किकेषु शब्देष्वन्याख्यानेष्वपि वैदिकान्याख्यानमवशिष्यते न चेदिदं प्रयोजनं रक्षोहागमलघ्वसंदेहाः प्रयोजनमिति वदता भाष्यकारेण वेदरक्षाव्याकरण
भप्रयोजनत्वेन मुख्यतया मिधानात् ब्राह्मणेन निःकारणः षडंगो विदोऽध्येयो ज्ञेयश्चेति वेदार्थज्ञानोपायतया वेदांगत्वेनैव व्याकरणाध्ययनविधानाच्च न त्वेव
मपि वैदिकशब्दानां लौकिकशब्दाभिन्नत्वात् तदनुशासनं नैव सिद्धे किमर्थं तेषामनुशासनमिति चेन्न लौकिकशब्देभ्यो भिन्ना अपि वैदिकशब्दाः संति तद्यथा तम
नदेवैषु नञ्भारगृभ्यामिति तदुत्पादयो वेदेदृश्यं ते लोके तु आत्मना जहार गृह्णामीत्यादयः अतएव भाष्यकारेण लौकिकेभ्यो वैदिकेदेनैव पदिशति अ
थशब्दानुशासनं केषां शब्दानां लौकिकानां वैदिकानां चेतीति तेषामाख्यानमावश्यकमिति मनसि विभाव्याह ॥

रामः
१

६ ॥ ॥ ॥ ॥

छंदसीत्यादि॥ पुनर्वसुशब्देनोद्भूतावयवस्य ज्योतिः समुदायस्याभिधानाद्वयोर्द्विचनेप्राप्ते एकवचनं विधीयते तदाह॥ द्वयोरित्यादि वास्यादिति॥ द्वयोरेक
 वचनं वास्यादिति॥ जिज्ञासायामित्यतः अन्यतरस्माभित्यनुवर्तनात् लोकेत्विनिगांगनाविवदिवः पुनर्वसुसूत्रादौ॥ विशाख प्राग्वदिति द्वयोरेकवचनं वास्यादि
 त्यर्थः॥ विशाखेति अमरस्तु विशाखेति प्रयुजानो द्विवचननियमनेच्छति सूत्रं तूदासीनं २ षष्ठीयुक्तं चंदसिवा पतिः समास एवेत्यतः पतिरि
 निवर्तने यमि स एवेति नियमादसमासेन प्राप्नोतीति वचनमारभ्यते पतिनेति धिक्वादादनेनेति न्भावः षष्ठीति किम् मयापत्याजरदृष्टिर्यथासः छंदसी
 ति किम् यामस्यपत्ये योगं विभजेति षष्ठीयुक्तं चंदसीति उक्त एवार्थः ततो वा छंदसीति निवर्तने यावदिह शस्त्रे कार्यं तच्छंदसिवाभवति तदाह तेनेत्या
 ॥ ॐ ॥ श्रीगणेशाय नमः॥ छन्दसि पुनर्वसोरेकवचनम् १२६१ द्वयोरेकवचनं वास्यात्॥ पुनर्वसुर्नक्षत्रम्॥ पुनर्वसुणा लोके
 तु द्विवचनमेव॥ विशाखयोश्च १२६२ प्राग्वत् विशाखानक्षत्रं विशाखे॥ षष्ठीयुक्तं चंदसिवा १२६३ षष्ठ्यन्तेन युक्तः पतिश्च
 चंदसिधिसंज्ञो वास्यात्॥ क्षेत्रस्य पतिना वयम्॥ इह वेति योगं विभज्य चंदसीत्यनुवर्तते॥ तेन सर्वे विधयश्चंदसि वैकल्यिकाः॥ व
 हुलश्चंदसीत्यादिरस्यैव प्रपञ्चः॥ यविभम्॥ नभोगिरो मनुष्याम्बुपसंस्थानम्॥ नभसा तुल्यं नभस्तत्॥ भत्वात् रुत्वाभावः॥ अङ्गि
 रस्वदङ्गिरः॥ मनुष्यदमे॥ जनेरुसीति विहित उति प्रत्ययो मनेरपि बाहुलकात्॥ वृषन्वसुश्च योः॥ वृषन्वर्धकं वसु यस्य सः॥ वृषणवसुः॥ वृषा
 षा अश्वो यस्य वृषणश्चः॥ इहान्तर्वर्तिनी विभक्तिमाश्रित्य पदत्वे सति नलोपः प्राप्नोति भत्वाद्यर्थे॥ अत एव पदान्तस्येति एतन्निषेधोपि न
 ॥ अहोपोनद्वयलोपोनश्च॥ त्वात्॥ दिनानभोगिरो नभस्त्रंगिरस्स मनुष्याणां वृत्तिपरं भत्वं वक्तव्यमित्यर्थः नभस्वदिति तेन तुल्यमिति व
 तिः भत्वं फलमाह रुत्वाभाव इति ससंज्ञो रिति प्राप्स्यतत्र हि पदस्येत्यनुवर्तते अगिरसा तुल्यमगिरस्वत् अत्रापि देहली दीपक न्यायेन रुत्वाभाव इति
 संवध्यते मनुष्यदिति मनुष्या तुल्यम् अत्र भत्वादादेशप्रत्यययोरिति षः पदसंज्ञायां लुक्त्वं स्यात् न तत्र षत्वपटात्तमेति वचनात् वादलकादिनि वदन्तः

मि को
के सु
२

स्वातीनिबहुलम् लाआदाने अस्मादो नोपसर्गेकेतिकः बहुलं सभावो वाहुलकं मनोज्ञादित्वाहुत् दृष दृषणित्यनदसुअश्वयोअपरतोभं स्यात् निपातः
नान्येतानि चंदो विषयाणीति केयटः दृषण्वसुरिति लोके दृषवसुः दृषाश्वः नलोपः प्राप्तद्वितिनलोपः प्रातिपदिकांतस्यत्यनेन अतएवेति भत्वादेवेत्यर्थः
अनंगत्वादिति अस्त्रोपोनइत्यत्रांगस्येत्यधिकारात् ३॥ ॥ अयस्मादीनि आनंतर्थादसंज्ञाद्वारेणैव निपातनं प्राप्तमित्याह संज्ञाद्वयमिति नन्वनन्तरस्येति
न्यायं वाधित्वोभयसंज्ञाविधाने किं प्रमाणमित्याशंकाह तथा च वार्तिकमिति कुत्समिविचोः कुरित्यनेन जप्त्वाभावइति भलां जशोतइति प्राप्तस्य अट्कुमेति
अयस्मयादिषु ऋकतेत्यादयः समुदायाएव बोध्याः तेन जस्त्वम लुक्कुलं माभूदिति वैपरीत्येन प्रसज्येतेति बोध्यम् नैनमिति वाचामिना प्रभवस्तेष्वप्येनं वि

अयस्मादीनि च्छसि १॥ ४१२० एतानि छन्दसि साधूनि भपदसंज्ञाधिकाराद्यथायोगं संज्ञाद्वयं बोध्यां तथा च वार्तिकम् ॥ उभयसंज्ञान्यपीति
वैकव्यमिति ॥ सुसुष्टभासत्क्रकतागरोनापदत्वात्कुलं भत्वाज्जस्त्वाभावः जस्त्वविधानाधीयाः पदसंज्ञाया भवसामर्थ्येन बाधात् नैनं हि
न्वत्यपि वाजिनेषु अत्र पदत्वात् जस्त्वमभत्वात्कुलं भावः ॥ ते प्राग्भातोः ॥ छन्दसि परेऽपि १॥ ४१८९ व्यवहिताश्च १॥ ४१८२ हरिभ्यां यासो
कश्चा आमन्दैरिन्द्रहरिभिर्योहि ॥ इन्धि भवतिभ्याश्च आभ्यामपरोलिट्किन् संमीधेदस्युहत्तमम् पुत्रद्वैधे अथर्वणः ॥ बभूवाद्ददम्पत्याख्या
तम् ॥ इत्येच्छन्दो विषयत्वाद्बुवोबुको नित्यत्वात्ताभ्यां लिटः किद्वचनानर्थक्यमिति इति प्रथमो ध्यायः ॥ हांसे न हि संति विवदि तुं न गच्छंतीत्यर्थः ते

प्राक् व्याख्यातम् अस्यापवादमाह छंदसीत्यादि गत्युपसर्गसंज्ञकाश्छंदसि परे प्रयोक्तव्याः ॥ ५॥ अपि शब्दात्पूर्वं व्यवहिता अपि गत्युपसर्गसंज्ञकाः प्रयोक्त
व्यः सूत्रद्वयस्योदाहरणमाह हरिभ्यामित्यादि आयाहीनि प्राप्ते ते प्रागित्यत्र संज्ञानियमपसोभाये उक्तः ते इत्यनेन प्रादीनुपेत्येतत्पर्यं सारूपेण परामृश्य धा
तोः प्राक् प्रयुक्तानामेषा पूर्वसूत्रैकवाक्यतया संज्ञाविधानात् अस्मिंश्चपक्षे छंदसि परेपि व्यवहिताश्चेति सूत्रद्वयं न कर्तव्यम् इन्धिं धीत्युच्चारणेन इकारेण मि

रामः
२

ईशः सुदृगित्येति वत् न तु इकस्मिन्पाविति इकानलोपापनेः असंयोगादित्यतः लिट्किदित्यनुवर्तते तदाह लिट्किदिति त्रिंशीदासौ लिटं कित्वादिनिदितामिति नलो-
 पः संयोगात्पुनश्च पूर्वणाप्राप्तौ वचनं वभूवेति कित्वाहुष्यभावे भुवोवुगिति बुक् अत्रापित्वात्पूर्वणाप्राप्तौ वचनं इदमिति इंधीति सूत्रम् छंदोविषयत्वादिति अथम-
 मिमांसे दधेर्मायायामिमांसे अन्त्यमाभावं छंदसि तु अमं त्रे इति प्रतिषेधात् यद्यप्यामनास्ति तथापि छंदस्युभययेनिलिटः सार्वधातुकत्वे डि-त्वात्समीधे इति नलोपः अम-
 भावत्वात् पूर्वणात्कृत्वा छंदसि रृष्टानुविधानात् बुको नित्यत्वादिति परनित्येति परिभाषया परानित्यस्य वलीयस्त्वात् कृत्वा कृतप्रसंगित्वेन नित्यत्वात् ६॥ इति प्र-
 यगेऽर्थः ॥ ३॥ तृतीयाकर्मणि द्वितीयेत्यतः कर्मणीति वर्तते द्वितीयायां प्राप्तायां तृतीयाविधीयते च शब्दात्सापि भवति तदाह कर्मणीति यवाग्वेति अत्र यवागूश-
 ब्दात्तृतीया अग्निहोत्रशब्दाच्च द्वितीया अग्निहोत्रशब्दो हविर्वीचकः जुहोति अक्षेपणार्थः यवाग्वभिन्नं हविरग्नौ प्रक्षिपतीत्यर्थस्तदाह यवाग्वारब्धमित्यादि भिन्नवि-
 तृतीयाच होच्छन्दसि २३३ जुहोतेः कर्मणि तृतीया स्यात् द्वितीया च यवाग्वग्निहोत्रं जुहोति अग्निहोत्रशब्दोऽत्र हविर्विषिवर्तते यस्या-
 ग्निहोत्रमधिष्ठितमभेद्यमापद्येतेत्यादि प्रयोगदर्शनात् अग्नये हूयते इति व्युत्पत्तेश्चायवाग्वारब्धहविर्देवसेह्येन त्यक्त्वा प्रक्षिपतीत्यर्थः ॥
 द्वितीया ब्राह्मणे २३६ ब्राह्मणाविषये प्रयोगे दिक् सदर्शस्य कर्मणि द्वितीया स्यात् षष्ठ्यप्रवादः गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः ॥ चतुर्थ-
 र्थे बहुलेश्चन्दसि २३६ षष्ठी स्यात् पुरुषमुगश्चन्द्रमसो गोधाकालकादाव्रीघाटस्ते वनस्पतीनाम् वनस्पतिभ्य इत्यर्थः षष्ठ्यर्थे चतुर्थीति
 भक्त्यवरुद्धत्वेपि भिन्नार्थकविभक्त्यवरुद्धत्वान्नामर्थयोरभेदान्वयः भाष्ये चैतस्संज्ञं प्रत्याख्यातं अग्निहोत्रशब्दो वाच्यायाखर्वेणपिविति मस्यैखर्व-
 समावपि वर्तते यस्य अग्निहोत्रं प्रज्वलितमिति दर्शनात् हूयते अस्मिन्निति व्युत्पत्तेश्च न यदा यवागूशब्दात्तृतीया तदाग्निहोत्रशब्दोऽहमौ वर्तते जुहोति अग्निहोत्रे-
 यवाग्वग्निहोत्रेण यतीत्यर्थः यदा यवागूशब्दाद्द्वितीया तदा अग्निहोत्रशब्दो हविर्विषिवर्तते जुहोति अक्षेपणार्थं यवाग्वारब्धहविर्देवसेह्येन त्यक्त्वा प्रक्षिपतीत्यर्थः अद्विती-
 या दिक् सदर्शस्येति वर्तते तदाह ब्राह्मणेन्यादि सोपसर्गस्य छंदसि विभाषोपसर्गव्युत्पत्तेन न व्यवस्थितविभाषापिसिद्धे निरुपसर्गार्थ आरभः षष्ठ्यप्रवाद इति दिक्

तृतीयाच होच्छन्दसि २३३ जुहोतेः कर्मणि तृतीया स्यात् द्वितीया च यवाग्वग्निहोत्रं जुहोति अग्निहोत्रशब्दोऽत्र हविर्विषिवर्तते यस्या-
 ग्निहोत्रमधिष्ठितमभेद्यमापद्येतेत्यादि प्रयोगदर्शनात् अग्नये हूयते इति व्युत्पत्तेश्चायवाग्वारब्धहविर्देवसेह्येन त्यक्त्वा प्रक्षिपतीत्यर्थः ॥
 द्वितीया ब्राह्मणे २३६ ब्राह्मणाविषये प्रयोगे दिक् सदर्शस्य कर्मणि द्वितीया स्यात् षष्ठ्यप्रवादः गामस्य तदहः सभायां दीव्येयुः ॥ चतुर्थ-
 र्थे बहुलेश्चन्दसि २३६ षष्ठी स्यात् पुरुषमुगश्चन्द्रमसो गोधाकालकादाव्रीघाटस्ते वनस्पतीनाम् वनस्पतिभ्य इत्यर्थः षष्ठ्यर्थे चतुर्थीति
 भक्त्यवरुद्धत्वेपि भिन्नार्थकविभक्त्यवरुद्धत्वान्नामर्थयोरभेदान्वयः भाष्ये चैतस्संज्ञं प्रत्याख्यातं अग्निहोत्रशब्दो वाच्यायाखर्वेणपिविति मस्यैखर्व-
 समावपि वर्तते यस्य अग्निहोत्रं प्रज्वलितमिति दर्शनात् हूयते अस्मिन्निति व्युत्पत्तेश्च न यदा यवागूशब्दात्तृतीया तदाग्निहोत्रशब्दोऽहमौ वर्तते जुहोति अग्निहोत्रे-
 यवाग्वग्निहोत्रेण यतीत्यर्थः यदा यवागूशब्दाद्द्वितीया तदा अग्निहोत्रशब्दो हविर्विषिवर्तते जुहोति अक्षेपणार्थं यवाग्वारब्धहविर्देवसेह्येन त्यक्त्वा प्रक्षिपतीत्यर्थः अद्विती-
 या दिक् सदर्शस्येति वर्तते तदाह ब्राह्मणेन्यादि सोपसर्गस्य छंदसि विभाषोपसर्गव्युत्पत्तेन न व्यवस्थितविभाषापिसिद्धे निरुपसर्गार्थ आरभः षष्ठ्यप्रवाद इति दिक्

मि. को. बहुलपहणाच्चंद्रमसेरुदमोषायेइत्यादौषष्ठभावः ९॥३॥ येनेर्धातोः करणेकारकेछंदसिविषयेबहुलंषष्ठीस्यात् १० बहुलं अदोजम्भीत्यतः अददतिलुङ्म
 वे. सु. नोरित्यतः घस्त्विति अदोवहुलंघस्त्वादेषः स्यात् छंदसिघस्त्वामिति अदेर्लुङ्गिरूपम् अडभावइति बहुलंछंदसिनमाङ्योगादित्यनेन नत्विदंलुङ्गसन्नास्ति
 ३ नेनसिद्धमित्याशङ्कोदाहरणांतरमाह स धिरिति अदनन्धिः अदेः क्तिनिघस्त्वादेषोसिभसोर्हलिवेत्युपधालोपेक्ष नोसलीतिसलोपः सप्तस्योरिति धत्वम्
 धस्यजस्त्वम् नचजस्त्वेकतेत्येः स्तोपस्यस्थानिवत्वं नपदांतेतिसूत्रेण नस्त्वतन्निषेधात् नतः समानशब्देनसमासेकतेसमानस्यछंदस्यमूर्द्धप्रभृत्युदकेषितिसूत्रेण
 यजेअकरणो २३॥६३ इहंछन्दसिबहुलंषष्ठी। एतस्यएतेनवायजते॥ बहुलंछन्दसि २४॥३६ अदोघस्त्वादेषः स्यात्। घस्त्वानूनमा लु
 ङ्गिमन्वेधसेतिल्लुक्। अडभावः। सन्धिश्चमे॥ हेमन्तशिशिरावहोरात्रेचछन्दसि २४॥४८ द्रुहः पूर्ववत्तिङ्गः हेमन्तश्चशिशिरश्चहेम
 न्तशिशिरो॥ प्रहोरात्रे॥ प्रदिप्रभृतिभ्यः शपः॥ बहुलंछन्दसि २४॥७३ वृत्रंहनतिवृत्रहा। अहिः शयतउपपृक्। अत्रलुङ्ना। अरादि
 भिवेऽपिकचिल्लुक्। त्राध्वंनोदेवः। जुहोत्यादिभ्यः श्लुः॥ बहुलंछन्दसि २४॥७६ दातिप्रियाणिचिह्नसु। अन्यत्रापि। पूर्णोविवष्टि॥
 समानस्यसः ११ हेमन्तशिशिरा परवत्तिङ्गंछंदतत्पुरुषयोरिति प्राप्तम् अहोरात्रेइति अहश्चरात्रिश्चेतिद्वंद्वेकतेऽहः सर्वेकदेशेन्यनेनसमासांतो अच यस्ये।
 तिचैत्तीश्वरजोपूरात्राहाहाः पुंसीतिप्राप्तम् द्वित्वमन्तत्र अहोरात्राणिविदधत् छंदसिकिं ११ हेमन्तशिशिरे अहोरात्रौ यद्यपिपाठक्रमेणोदंबहुलंछंदसीति।
 घस्त्वादेषविधायकस्तत्राप्युपव्याख्यातं युक्तं० तथापिव्यन्ययोबहुलमिति वक्ष्यमाणेनलिंगव्यत्ययविधायकेनगतार्थमिति ध्वनयितुंनयानव्याख्यातं
 १२ बहुलं छंदसिवहुलंशपोलुकस्यात् अदिप्रभृतिभ्यइत्युक्तं नतो नभवन्नितथैवोदाहरति वृत्रंहनतीत्यादि हंतिशेतेइतिलोके त्राध्वमिति त्रैड-पालने
 अदेचउपदेशेतिन्यात्वं त्राध्वमिति लोके दातीति ददातीतिलोके अन्यत्रापि जुहोत्यादिभिन्नेपि श्लुर्भवतीति शेषः विवष्टीति वशकांतो अदोदिस्त्वा।

रामः
 ३

विनिहितं भञ्जमित् दहलंछंदसीतिस्त्रेणाभ्यासस्येकारः व्रश्चेतिषत्वं पुत्वं ॥ ३॥ मंत्रेषस घसश्चनेरादेशः ह्रः ह्रज्ज्कौटिल्ये अस्य कृतगुणानुकरणं हरेति
 मन्त्रस्तु चौरण्यः यशश्चदर्शने वृज्वरणे वृद्धः संभक्तौ दहमस्तीकरणे आत् आकारांताः प्रापूरणेत्यादयः वृजीवर्जनेद्विकृज्जकरणे गस्तुगतौ जनीप्रादुर्भावे
 मन्त्रात्रिति अनेलुडिः शिः घश्लादेशस्येति लुडिः सनोरिति विहितस्य माहुरिति माहि उपपदे हरेतेः लुडिः तिपू इतश्चेतीकारलोपः ज्ञेर्लुकिरुते सार्वधातुके।
 गुणैकनेरपरत्वे हलञ्जा विनिलोपः प्रणगिति प्रपूर्वानसेर्लुडिः हलञ्जावि निलोपः उपसर्गादसमासेपीति णत्वं मर्त्यस्येति मकारेऽनुमासिकपरे परोऽ
 मन्त्रेषस हरेण शवृदहाहुचूकगमिजनिभ्योलेः २।४।८० एभ्योलेर्लुक् स्यान्मन्त्रे। अक्षन्मीमदन्तहि। घश्लादेशस्य गमहनेत्युपधातो
 पेशसि वसीनिफः। माह्वमित्रस्याधूर्तिः प्रणञ्जत्यस्य। नशेर्वतिकुत्वं। सुरुचोवेन आवः। मानः प्राधक्। आदित्याकारान्तग्रहणाः। आप्रा
 द्यावापृथिवी। परावभारभृद्यथा। अक्रनुषासः। त्वेरयि ज्ञागृवांसे अनुगमन्। मन्त्रग्रहणं ब्राह्मणस्याप्युपलक्षणं अज्ञतवा अस्य
 दन्ताः। विभाषानुवृत्तेर्नैहं। नता अगृभन्जनिष्टहिषः ॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥ अभ्युत्सादयाम्प्रजनयाच्चिकशारमयामकः पावयांक्रिया
 दिदामक्रचिनिच्छन्दसि। ३।१।४२ आद्येषु चतुर्षु लुडिः। आम् अकदत्यनुप्रयोगश्च। अभ्युत्सादयामकः। अभ्युदसीषददितिलोके। प्र
 जनयामकः। प्राजीजनदित्यर्थः। चिकयामकः अचैषीदित्यर्थे चिनोतेरामृद्धिर्वचनं कुत्वं चारमयामकः। अरीरमन् पावयांक्रियात्पा
 पुतासिकद्विडः कुत्वंमिति पक्षे व्रश्चेति षत्वेन नडिः तिरूपं बोध्यम् आवदति वृजोरूपं आधगिति आडः पूर्वाद ॥ व्यादितिलोके। विदामक्रनू। अविदि
 र्लुडिः दादेर्भातोरिति षः एकाचोवशे भषभावः आप्रादिति आडः पूर्वात् आधातोः सिप् रूत्वयत्वे च य लोपः परावर्गिति परापूर्वाद्भजेति पः उपधायेण चिः कृ
 निकुत्वे अक्रचिनि द्येडित्वाहुणाभावेयण अनेमचिनि अनुपूर्वाद्भजेतेर्हिः गमहनेत्युपधातोः ननु मन्त्रशब्दः संहितायां रूढ इति अज्ञतेत्यादौ ब्राह्मणमप्येतेषु
 मन्त्रातीत्याह मन्त्रग्रहणमित्यादि अज्ञतेति गमहनेत्युपधातोः ब्राह्मणप्रयोगेयं मन्त्रेति किं अघसत् अहाधीत् अनशत् अचारीत् अधाक्षीत् अक्षसीः अचवीत् अक

इति द्वितीयोऽध्यायः ॥
 अत्र निप्रजतिष्ठ ॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥
 अत्र निप्रजतिष्ठ ॥ इति द्वितीयोऽध्यायः ॥

अन्तरस्यानिपात्यते षड्विंशतिशरणगत्यवसादनेषु जनीप्रादुर्भावे रमक्रीडायां एयं तेभ्य एभ्यो लुङि-आम्प्रत्ययोनिपात्यते चित्रचयने शुद्धादकादाम् प्रत्यये हि च
चनं कृत्ये च अक इति प्रत्येकं संवध्यते तदाह आयेषिणि अक इति कृञो लुङि-तिपि च्लेर्मने घसेत्यादिना लुक्कृतिपोहलः आदिलोपः सदयामक इति आम्प्रत्यये च
लुक् अन्त्युदसीषदिति सदेर्ण्यं तासु डिचडिणोचङ्पुपयादविहस्वः चङीति द्विर्वचनं हलादिः शेषः सन्वत्तुनीतिसन्वद्वावे सन्वत्तुतीलं लघोर्दीर्घलौकिकं
ति वेदेपि पाक्षिकमिदं बोध्यम् विदाकुर्वन्ति निस्त्रादन्यतरस्यामहणानुवृत्तेः यावयामिति यवनेपुनाने वाण्यन्तादाशीर्लिङ्याम् क्रियादित्यनुप्रयोगश्च कि
यादिति करोतेराशीर्लिङि-रूपम् लिङ्गशिषीत्याहं धातुकत्वाद्धिकरणभावः रिङ्शयमिति रिङ् विदामक्रन्निति विदेर्लुङि-आम्प्रत्ययभावः
इतकरोत्यनुप्रयोगश्च ॥ ३३ ॥ गुपेः आप्रत्ययाभावस्य ले एवेदं सूत्रे केवलस्योच्चारणात् अजृगुप्नमिति गुपूरुणे तस्य स्वमिपामिति यस्तम् तुजादीनां दीर्घो

गुपेऽञ्चन्दसि ३१।५० ज्ञेयश्च ॥ गृहानजृगुपतं युवां-अगौ समित्यर्थः ॥ नोनयति ध्वनयत्ये लयत्यर्हयतिभ्यः ३१।५१ ज्ञेयश्च इनामात्वा यनो
जरितुः काममूनपीः मात्वाभिर्ध्वनयीत् ॥ कर्मदुरुहिभ्यश्चन्दसि ३१।५२ ज्ञेयश्च ॥ वा। इदन्तेभ्यो करत्रमः । अमरत् । अदरत् । यत्सानोः सानु

३-भ्यासस्येभ्यः सस्यदीर्घः अगौसमिति रुदित्वादिङभावे वदत्रजेति रुदिः झलो झलीतिसिचो लोपः इह पक्षे अगोपिष्टम् आयप्रत्ययेऽ-आ ॥ मारुहत् ॥
गोषादृष्टम् इत्थं चत्वारि चन्दसिलोके तु चङ् वजयित्वा ग्रीष्मे वेति विवेकः ॥ नोनयति उनपरिहाने ध्वनशब्दे इल्लप्रेरणे अर्हं गतौ याचने च एभ्यो एयं तेभ्यः ङेर्णि ।
अतिप्रासश्चङादेशेनेत्यर्थः तत्रो नयत्ये लनीचुरादी एयंतौ ध्वनयतिरपि चुरादिरदंतो घटादिर्नोन्तश्च अर्हयति स्लुहे तु मयंतः उनयीरिति मध्यमपुरुषैकवचन-
म् नमाङ्यो गङ्गि आट्प्रतिषेधः इदमिदं प्रतिषेधस्य ऋषेर्वचनम् त्वापतत्त्वामिच्छतः जरितुः स्तोतुः मम काममभिलाषं माडनपीः कुनेमा कार्षीरित्यर्थः ओननदि
तिभाषायाम् ध्वनयीदिति तिप् नमाङ्यो गङ्गित्यदप्रतिषेधः भाषायां तु घटादेरदि ध्वनत् चरादेरद ध्वनत् ऐलयीत् आर्हयीत् आर्हिदत् ऐलिलदितिलोके क ।
मृद झिलुङीत्यतः झिरिति अस्य निवर्त्तनीत्यतो डि-ति इरितो वेत्यतो वेत्यनुवर्त्तते तदाह झेरित्वादि अकरमिति डुकृञ्करणे मिप् अङि कृते अट्देशोऽङीति गुणः अमरदि

नि रुद्र प्राजाप्यागेत्यान्येन परस्मैपदम् अदरदिति दविदारणे अरुहदिति रुहवीजजन्मनि प्रादुर्भावे च लोके तु अकाषीत् अमृत असरीत् अरुसन्तः छन्दसि निष्ट
 कर्षदयः शब्दश्चन्दसि निपातने इति कापि प्राप्ते इति ऋदुपधाच्चेति सूत्रेण आपृच्छमिति प्रच्छशीषायाम् ग्रहिज्येति संप्रसारणं प्रतिषीद्येति विधुतन्तुसंगानेह
 लिखेति शीर्षः उपचाय्य एडमिति उपचाय्यं च तत् एडं चेति कर्मधारयः हिरण्य इति हिरण्येऽभिधेये इत्यर्थः ॥ छन्दसि एभ्य इति वनषण संभक्तौ रक्षपालने मंथ

छन्दसि निष्टर्कादेव ह्यप्रणीयो नीयोच्छिष्यमर्थस्तर्था ध्वर्यं खन्य खान्य देवयन्या एच्छ्य प्रतिषीद्य ब्रह्म वाद्य भाव्य स्ताव्योपचाय्य ए
 डानि ३१।१२३ कृत्तनेर्निसपूर्वात् कपि प्राप्ते स्यत् आद्यन्तयोर्विपर्यासः निसः सत्वञ्च निष्टर्कश्चिन्वीतपशुकामः देवशब्दे उपपदे
 द्वयनेर्जुहोतेर्वाक्यपदीर्घश्चास्यङ्गेने वा उदेव ह्ये प्रउत् आभ्यान्नयतेः क्यप् प्रणीयः उनीयः उत्पूर्वाच्छिषेः क्यप् उच्छिष्यः
 मृडस्त्रज्धृ एभ्यो यत् मर्यः स्तर्था स्त्रियामेवायां ध्वर्यः खनेर्यत् एयतौ खन्यः खान्यः यजेर्यः शुन्धध्वदैव्याप्रकर्मणे देवय
 न्याये आङ्पूर्वात् एच्छेः क्यप् आपृच्छ्यं धरुणं वाज्यर्षति सीव्यतेः क्यप् षत्वं च प्रतिषीव्यः ब्रह्मणिवदेर्यत् ब्रह्म वाद्यम् लोके तु वदः
 सुपि क्यप्चेति क्यप् यतौ भवतेः स्तौते अण्यत् भाव्यः स्ताव्यः उपपूर्वाच्चिनेतेर्यत् आयादेशश्च एड उन्नरपदे उपचाय्य एडम् हिरण्य
 इति वक्तव्यं उपचेय एडमेवान्यत् मृडसुखेने एडचेत्यस्मादिगुपधलेक्षणः कः ॥ छन्दसि वनसनरक्षिमथाम् ३२।२० एभ्यः कर्मण्युपदि
 द्नुस्यात् ब्रह्मयमिन्त्वास्तत्र वमि उत नो गोषणिन्धियम् येपथाम्यथिरक्षयः चतुरक्षोपथिरक्षी हविर्मथीनामभि ॥ विलोहने एभ्य इत्युक्ते वसन्त

तेरिन्द्रः इति चित्तवर्तते तदाह इत्यादिति वनषण संभक्ताविति आदिगणेन सह निर्दिष्टयोरेव ग्रहणं न तु वनुयाचने षण्ण दाने इति तनादिकयोः सानुबंधक
 निमित्ति ब्रह्म वननिसत्रं वनतिगासनतीति विवक्षा यामिन् तदंतात् द्वितीये कवचनं सुषामादित्वात्पत्वम् पथिरक्ष इति पञ्चानं रक्षयंतीति विग्रहः पथिरक्षीति पञ्चानं रक्ष

विग्रहः हविर्मथीनामभि ॥ विलोहने एभ्य इत्युक्ते वसन्त

मि
वे सु
५

संदर्भः षष्ठमर्षणे भजोऽस्मिन्निवर्तते तदाह प्रियः स्वादिति॥ ननुतुल्यसाहं पुरोधायेति लोके प्रयोगादृश्यन्तेषां कागतिरिति चेत्तु जंताद्विचोध्यः एतन्मापदिति सहेः सा
सद्विपत्तम् २१ वहः प्राग्वदिति विवः स्यादित्यत्रः २२ हव्येऽनन्तशब्दो मध्यमवाची हव्यशब्दे उपपदेव हेर्जुट् स्यात् पादमध्ये चेन्नपदान्ते इति फलितोर्थः हव्य
मृगडंस्यत्तः हव्योऽस्यास्त्वुरयोर्मध्यमेऽप्यसंपद्यते सङ्कारोलकार इति प्रातिशब्दे विहितः॥ जनसन् जनादिभ्याधातुभ्यश्च दसि विट् स्यात् अग्रेगादिति हलन्ते इति सङ्गा
म्यलुक् मन्त्रेष्वेतवहो श्वेतादिपूर्वेष्वो वहादिभ्योऽपि न स्यात् अलाक्षणिककार्यार्थेऽपि न नम् श्वेतशब्दे कर्तृवाचिस्युपपदेव हेः कर्मणिकारकेऽपि न अन्ययः उक्त्यर्थः कर्म
कृन्सि सहेः ३२ ६३ यिवः स्यात् एतन्नापाट् ॥ वहश्चा ३२ ६४ प्राग्वत् ॥ दित्यवाट् ॥ योगविभाग उत्तरार्थः॥ कथ्यपुरीषपुरीषेषु ज्युट् ३२ ६५ एषु व
हेर्जुट् स्याच्छब्दस्य कथ्यवाहनः पुरीषवाहनः पुरीषवाहनः॥ हव्येऽनन्तः पादं ३२ ६६ अग्निश्च हव्यवाहनः पादमध्ये तु वहश्चेति विदरे वा हव्य
वाल्गिरजरः पितामः॥ जनसमस्वनक्रममो विट् ३२ ६७ विट् नोरित्यात्वम् ॥ अजाः गोजाः गोषा इन्द्रो नृषा अग्निः सनोतेरनं इति पत्वं ॥ इयं शु
षोभिर्विसखा इवारुजन्तः आदधिकाः शवसायश्च रुष्टीः अग्रेगाः॥ मन्त्रेष्वेतवहो कथ्यशस्युरोडाशोऽपि न ३२ ७१ श्वेतवाहादीना एडस्यदस्येति
यत्तु न्यं॥ यत्र पदत्वभाविनत्रतिव नोपवादोऽस्त्वत्त्वव्यद्वत्यर्थः श्वेतवाः श्वेतवाहोः श्वेतवाहः॥ उक्थानि उक्थेर्वाशंसति॥ उक्थशायजमानः॥ उक्थ
शसो॥ उक्थशासः॥ पुरोडाशपते दीयते पुरोडाः॥ अवेयजः ३२ ७२ अवयाः॥ अवयाजोः॥ अवयाजः॥ अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च ३२ ६७ एते सन्बुद्धौ
कतदीर्घनिपात्यनोपादुक्थशाः॥ णिकारणे चोपपदेशंसतेः प्रत्ययः नलोपश्च पुरः पूर्वस्य दाश्रदामे इत्यादेर्दत्तं कर्मणि च प्रत्ययः इत्यदस्येति पदस्येति प्रत्येकम
भिज्ञवधते भाविपदत्वाप्रयोगेन चेदमुच्यते तदाह यत्र पदत्वभावीति डसंतस्येत्यर्थः श्वेतवा इति श्वेता एव तंवहन्ति श्वेतवा इन्द्रः अत्र संतस्येति दीर्घः उक्थशासाविति
नलोपकृतेऽत उपधाया इति वृद्धिः॥ अवे योगविभाग उत्तरार्थः पुरोडाशावयजोऽपि न इत्येकयोगश्चेतवहादीनामप्युत्तरत्रानुवृत्तिः स्यात् यजेन्वावपूर्वस्यैवानुवृत्तिः स्यात् के

वस्येव यत इति॥ अवयाः श्वेतवा ननु मन्त्रे
रामः
५

यदिनाडसिकनेसावतुसंतस्येतिदार्धिरुत्वेचश्वेतवाद्वादिमिद्वेनार्थेनेनयोगेनेत्याशंक्याह एतेसंबुद्धाविति संबुद्धौहिआत्वसंतस्येतिनप्राप्नोतिनत्रासंबुद्धावित्यनुवर्तना
 तम् । मिश्रुनेनसंबुद्धसंनिधये मंत्रेइत्यनुवर्तेरेवभाषायानभविष्यतीतिचेत् सत्यम् ब्राह्मणसंग्रहार्थंछंदोग्यहणं मंत्रव्यतिरिक्तोवेदभागो ब्राह्मणं तदुक्तं तच्चोदकेषुमंत्रा
 ख्याशेषेब्राह्मणशब्दः सुधीवासुपीविति घुमास्येतीत्वं कीलालपाइति कीलालजलम् पयः कीलालममृतंजीवनंभुवनंवनमित्यमरः तत्पिवतीतिपापानिविच उपपदान्तरेण
 नि ब्रह्मभूषणपत्रभिनेषपीत्यर्थः आतामानेति शलुनमोवेतिणित्वपक्षेवह्रिः अरिवानिति रादाने लिटः कसुः वस्त्रेकाजाह्वसामित्यादंतत्वादित् ततो नअसमासः दीर्घाददी

विजुपेच्छन्दसि ३२७३ उपेउपपदेयजेर्विच उंपयद् ॥ आतोमनिनूकनिबुनिप्रश्च ३२७४ सुप्युपसर्गेचोपपदेआदन्तेभ्योधातुभ्यश्चन्दसि वि
 षयेमनिनादयस्त्रयः प्रत्ययाः सुः । आदिचा सुदामा सुधीवा सुपीवा भूरिदावा घृतपावा विच कीलालपाः ॥ बहुलञ्चन्दसि ३२७८ उपपदान्तरे
 पिहनेर्वहुलंकिपस्यात् मांनृहा पितृहा ॥ चन्दसिलिटः ३२७५ भूतसमान्या अहंयावा एथिवी आतत्तान ॥ लिटः कानच्चा ३२७६ कसुम्बा ३२७
 ७७ चन्दसिलिटः कानच् कसुयासः । चक्रा एतृलिं छंदसिपरिच्छायामधिक्यवक्तव्यः ॥ यो नो अग्ने अरिवा अघायुः ॥ क्याच्छन्दसि ३२७९ उप
 त्ययः स्यात् । अघायुः । एरजधिकारे जवसवौ चन्दसिवाच्यौ ॥ जवेयाभिर्यूनः । ऊर्वो मे जवः । देवस्य सवितुः सवे ॥ मन्त्रे वृषेष पच मनविद भूवी रा उदात्तः ।
 ३२७९ वृषादिभ्यः क्तिन्स्यात्सचोदात्तः । वृष्टिर्दिवः । सुम्नमिष्टयो पचात्पक्तीरुता इयन्ते न व्यसीमतिः । विन्तिः । मृतिः । अग्नि आयाहि वीतये । रातौ स्यामो

निवक्ष्यमाणेननस्परुत्वं आतो टिगित्यमितिशेः पूर्वस्यानोनित्य मनुनासिकः प्रसंगादघायुशब्दव्युत्पादयितुमाह ॥ छंदसीतिसुपआत्मनइत्यनआत्मनइतिविशेषोऽप्यरेच्छ
 यानंप्राप्नोतीतिवचनम् ॥ क्याच्छन्दसि सनाशंभिस्तउरित्यतः उरिति वर्तनेक्यान्ताच्चातो रुः स्याच्छंदसि अघायुरितिपरस्याघमिच्छतीत्यर्थेक्वच अघायस्यादिति
 रविशः तेदन्तादुप्रत्ययः जवसवाविति जुइति सैमिधातुः षूड् प्राणिगर्भविमोचनेषु प्रसवैश्वर्ययोरिति आभ्यां अदोरविति अपि प्राप्तेऽजिधीयतेस्त्रेभेदः मन्त्रे वृषेष स्त्रिया

सिद्धे
के सु

किञ्चित्त्वतः किञ्चित्त्वित्ते वीर्यइति पंचमर्थे प्रथमं नदाह वृषादिभ्यइति वृष्टिभिति वृषुसेचने इष्टयेइति इष्टुदब्ध्यां चतुर्थे कवचनम् मतिरिति मनज्ञानेति न अनुस
जिपदेशेऽनुनासिकलोपः विनिरिति विदसनाम कित्त्वानलघूपधगुणः वीगयेइति वीगतिश्चासिप्रजनकान्यसनखदनेषु राताविति रादाने ॥ ३॥ छंदसिलुड
इतिः उरहरेषुधातुसंबधो मृग्यः आगमदिनि गस्तुगतोपुपादीनिलदित्वादह अकरमिति कृमृदुरुहिभ्यश्चंदसिइतिह्रस्वः अट्टशोडीतिगुणः अट्टलेनि
अवरणेलह्रस्वादिभ्यः आर्हल्यपोरितीत्वम् इतश्च लेटोडाटावित्यनः लेटइतिवैतोऽन्यत्रेत्यतोवेतिचानुवर्ततेतदाह ॥ ॥ लेट इत्यादि लेटो आगमोस्तइति चप

छंदसिलुडलट्ः ॥ ३५६ ॥ धात्वर्थानां सम्बन्धे सर्वकाले धेते वास्युः पक्षे यथास्वमन्ययाः ॥ लुङि देवो देवेभिरागमत् ॥ लोडर्थे लुङ् ॥ इदं लेटो
करवमः ॥ लेट् ॥ अग्निमद्यहीतारमवृणीतां यजमानः ॥ लिट् ॥ अयममारा अयमियत इत्यर्थः ॥ लिङ् ॥ लेट् ॥ ३५७ ॥ विध्यादीहेतुमद्वादी च वा
तो लेट् स्याच्छन्दसि ॥ सिचहुलं लेटि ३५७ ॥ इतश्च लोपः परस्मैपदेषु ३५८ ॥ लेटस्तिडामितो लोपो वा स्यात्परस्मैपदेषु ॥ लेटोऽडाटी ३५८ ॥
लेट् ॥ अट् ॥ अट् एतावागमोस्तलोचपितो ॥ सिचहुलं लिट् कृत्यः ॥ ॥ वृद्धिः ॥ प्रण आर्ह्युषितारिषत् ॥ सुपेशसस्करति जोषिषद्धिः ॥ आसविषदर्शसा
नाया ॥ सिपश्चलोपस्य चाभावोपतानिदिद्युत् ॥ प्रियस्त्वर्थो प्रियो अग्ना भवाति ॥ सउत्तमस्य ३५८ ॥ लेट् तमसकारस्य वा लोपः स्यात् ॥ करवाव
करवावः ॥ टेरेवं ॥ आतरे ॥ लेट् आकारस्मरेः स्यात् ॥ सुतेभिः सुप्रयसामादयेते ॥ आतामित्याकारस्य ऐकारः ॥ विधिसामर्थ्यादाट् एत्वन्वा अन्यथा
हिएटमेव विदध्यात् ॥ योयजातियजातइति ॥ यणनतु योगपद्येन अडिधिसामर्थ्यात् ॥ अन्यथा सवर्णदीर्घकृते विशेषाभावात् ॥ आडुत्तमस्येति सूत्रान्मंडक

उत्थापित्वनुवर्तते इत्याशयेनाह तौचपिताविनि तत्फलं तु विक्रंदसी उर्वरा सुव्रते ते इत्यादिषु गुणः ॥ ॥ वृद्धिरिति अचोऽज्जितीत्यनेन तारिषदिनि वृज्वनतर
णयोः निपट्कारलोपः सिपुडट् जोषिषदिनि जुषीप्रीतिसेवनयोः अनुदानेत् व्यन्वयेन परस्मैपदम् असाविषदिति आड्पूर्वात् सुप्रसवेऽर्थे योरित्यस्मात्तेट् पतानीति
पतत्पतनेतिप् आडागमः करवावेति कृजोलेटोवसूतनादिकृञ्भ्यइतिउः गुणः रपरः लेटोडाटावित्याट् तस्यपित्वेनाडित्वाद्धिकरणस्यगुणः अतउत्सर्वधा

समः
६

न क इत्युत्वाभावश्च मदीर्घेण च तदंतात्वेदं आतामिह ते आह टेरेत्वमिति टित आत्मनेपदानामित्यनेन आकारस्येति प्रथमस्येत्यर्थः द्वितीयस्य टित आत्मनेपदाना
 मित्यनेनैव नित्यत्वात् न च शब्दान्तराद्याः नित्यत्वात् कृतप्रसंगित्वमात्रेण क्वचिन्नित्यताश्रयणात् उत्तरसूत्रेऽन्यत्रेति लिङ्गाच्च आट एत्वेनैत्युक्तं तस्य फ
 लमाह यजाति यजात इति यजदेव पूजादौ लेट आडागमः ३५ ॥ वैतो अन्यत्र किमपेक्षयेत्याकांक्षायां पूर्वसूत्रविषयादितिलभ्यते सन्निधानात् तदाह आत
 इत्यादि ईशे इति ईश ऐश्वर्ये उत्तमैकवचनमिदं दूतश्च लोपो नास्ति परस्मैपदेषु इत्युक्तेः टेरेत्वे तस्य ऐः गृह्यं तादृति ग्रहेः कर्मणिलेट्झः तस्याडागमः यक्
 ग्रहिव्येति संप्रसारणं टेरेत्वं पूर्ववदेवम् पणवन्ध इति यदि मे भवानिदं कुर्यात् न हीदमहं दास्यामीति समयकरणपणवन्धः आशंकासंभावना अहमेवेति त्रि
 वेतोऽन्यत्रा ३४। २६ लेट एकारस्य ऐः स्याद्वा आवेद इत्यस्य त्रिषयन्विना पशूनामीशे यहा गृह्यान्ते अन्यत्र किम् सुप्रयसामादयेते ॥ ३५
 सन्वादाशङ्कयोश्च ३५८ परावन्धे आशङ्कायाच्च लेट् स्यात् अहमेव पशूनामीशे नेज्जित्सायन्तो नरकस्यताम ॥ हलः श्रः शानन्तो ॥ छन्दसि श
 यजपि ३१। ८४ अपिशब्दाच्चानच् हग्रहोर्म छन्दसीति हस्यमः ॥ गृभायजित्त्वयामधु बधानदेव सवितः अनिदितामिति बध्नाते नैलोपः ॥ गृभ
 णमिने मध्वांजभार ॥ व्यत्ययो बहुलम् ३१। ८५ विकरणानां बहुलं व्यत्ययः स्यात् छन्दसि आष्टाशुभ्रस्य भेदति भिनतीति प्राप्ते जरसामरतेपतिः
 ॥ श्रियत इति प्राप्ते इन्द्रो वस्तेन नेषतु नयते लोट् शप्पि यो द्वौ विकरणौ इन्द्रेण युजातरुषे मवृत्रा नरे मेत्यर्थः ॥ नरेतेर्विध्यादौ लिङ् ॥ ३६ मिश
 पुरविजयेदैवैः प्रार्थितस्य रुद्रस्येदं च वनम् पशवः संसारिणः नेदिनि इच्छन् आशंकां यो नयति जिह्वाचरणेन नरकपातः ॥ ३७ पचेति त्रयो विकरणाः ॥
 माभूदित्यर्थः पतामेति सउत्तमस्येति सलोपः छन्दसि शाय छन्दसि श्रः शायजप्यादेशः स्याद्दौ परे गृभायेति ग्रहउपादाने लोटः संहिः कादिभ्यः आग्र
 रणम् बधानेति वन्धवन्धने अतो हेरिति लुक् प्रसंगात् हग्रहोर्म छन्दसीत्यस्योदाहरणमाह गृभा मिदं निजभारे निहृज्हरणे लिटोण लिट् द्वौ हस्यमः गृह्णामि
 हारेत्यर्थः ३८ भेदतीति मिदिर्विदारणे रोधादिकः अमिप्राप्ते शप् श्रियत इति मृड्प्राणन्यागे तुदादिभ्य इति शेकृत्तेरिङ् शयग्लिङ् झट्तिरिडादेशः इयट् नेष

न च शब्दान्तराद्याः नित्यत्वात् कृतप्रसंगित्वमात्रेण क्वचिन्नित्यताश्रयणात् उत्तरसूत्रेऽन्यत्रेति लिङ्गाच्च आट एत्वेनैत्युक्तं तस्य फलमाह यजाति यजात इति यजदेव पूजादौ लेट आडागमः ३५ ॥ वैतो अन्यत्र किमपेक्षयेत्याकांक्षायां पूर्वसूत्रविषयादितिलभ्यते सन्निधानात् तदाह आत इत्यादि ईशे इति ईश ऐश्वर्ये उत्तमैकवचनमिदं दूतश्च लोपो नास्ति परस्मैपदेषु इत्युक्तेः टेरेत्वे तस्य ऐः गृह्यं तादृति ग्रहेः कर्मणिलेट्झः तस्याडागमः यक् ग्रहिव्येति संप्रसारणं टेरेत्वं पूर्ववदेवम् पणवन्ध इति यदि मे भवानिदं कुर्यात् न हीदमहं दास्यामीति समयकरणपणवन्धः आशंकासंभावना अहमेवेति त्रि वेतोऽन्यत्रा ३४। २६ लेट एकारस्य ऐः स्याद्वा आवेद इत्यस्य त्रिषयन्विना पशूनामीशे यहा गृह्यान्ते अन्यत्र किम् सुप्रयसामादयेते ॥ ३५ सन्वादाशङ्कयोश्च ३५८ परावन्धे आशङ्कायाच्च लेट् स्यात् अहमेव पशूनामीशे नेज्जित्सायन्तो नरकस्यताम ॥ हलः श्रः शानन्तो ॥ छन्दसि श यजपि ३१। ८४ अपिशब्दाच्चानच् हग्रहोर्म छन्दसीति हस्यमः ॥ गृभायजित्त्वयामधु बधानदेव सवितः अनिदितामिति बध्नाते नैलोपः ॥ गृभ णमिने मध्वांजभार ॥ व्यत्ययो बहुलम् ३१। ८५ विकरणानां बहुलं व्यत्ययः स्यात् छन्दसि आष्टाशुभ्रस्य भेदति भिनतीति प्राप्ते जरसामरतेपतिः ॥ श्रियत इति प्राप्ते इन्द्रो वस्तेन नेषतु नयते लोट् शप्पि यो द्वौ विकरणौ इन्द्रेण युजातरुषे मवृत्रा नरे मेत्यर्थः ॥ नरेतेर्विध्यादौ लिङ् ॥ ३६ मिश पुरविजयेदैवैः प्रार्थितस्य रुद्रस्येदं च वनम् पशवः संसारिणः नेदिनि इच्छन् आशंकां यो नयति जिह्वाचरणेन नरकपातः ॥ ३७ पचेति त्रयो विकरणाः ॥ माभूदित्यर्थः पतामेति सउत्तमस्येति सलोपः छन्दसि शाय छन्दसि श्रः शायजप्यादेशः स्याद्दौ परे गृभायेति ग्रहउपादाने लोटः संहिः कादिभ्यः आग्र रणम् बधानेति वन्धवन्धने अतो हेरिति लुक् प्रसंगात् हग्रहोर्म छन्दसीत्यस्योदाहरणमाह गृभा मिदं निजभारे निहृज्हरणे लिटोण लिट् द्वौ हस्यमः गृह्णामि हारेत्यर्थः ३८ भेदतीति मिदिर्विदारणे रोधादिकः अमिप्राप्ते शप् श्रियत इति मृड्प्राणन्यागे तुदादिभ्य इति शेकृत्तेरिङ् शयग्लिङ् झट्तिरिडादेशः इयट् नेष

सि-को
वै-मु
७

सिधुवाहुलकात् एतेन सेमामविद्धि इत्यादिव्याख्यातम् अवरक्ष अस्मात्त्रोटि शपि प्राप्ते वाहुलकात्सिप हुद्दाल्यो हेर्धिः षत्वं पुत्रम् जश्वम् तरुषे मेति तरुषम
 सिनिजति या सुटलिडः स्सलोपोऽनेत्यस्मिन्नेडि नः अतो येयः लोपोव्योर्बलि आहुणः अत्रोप्रत्ययां तस्य सिपं प्रत्यङ्गत्वात्सावेधा तुकेति गुणः प्राप्तः सिधुं तस्मिन्
 पिलघूपधगुणश्च प्राप्ते वाहुलकान्न भवति ॥३॥ सुसिडि नि शास्त्रकृत्याणि निराचार्य एषां सुप्रभृतीनां व्यन्ययमिच्छति सोपितथाविधो व्यन्ययोर्वहुलकेन सि
 ध्यति वाहुलस्य भावो वाहुलकं मनो ज्ञादित्वाहुन् नत्युनर्वहुलशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तम् वहुर्थादानत्वं च शब्दो हेतोयस्मादेव मुक्तप्रकारे व्यन्ययोर्वहुलग्रहणे
 सुसिडि पग्रहलिङ्गनराणां कालहलचस्वरकर्तृ यडाच्चा व्यन्ययमिच्छति शास्त्रकृदेषां सोपि च सिध्यति वाहुलकेन ॥१॥ धुरिदक्षिणायाः १ दक्षिणा
 सामिति प्राप्ते च षालं ये अश्वयूपाय तक्षति तक्षन्तीति प्राप्ते उपग्रहः परस्मैपदात्मनेपदे ब्रह्मचारिणामिच्छतो दृच्छतीति प्राप्ते प्रतीपमन्य
 दुर्मिर्युध्यति युध्यत इति प्राप्ते मधोस्तसा इवासते मधुन इति प्राप्ते नरः पुरुषः अधासर्वैर्दशभिर्विभूयाः विभूया इति प्राप्ते कालः का
 लवाची प्रत्ययः श्वोऽग्नीनां धास्यमानेना लुटो विषये लट् तमसो गा अधुसत् अधुसदिति प्राप्ते मित्रवयं च सूर्यः मित्रावयमिति प्राप्ते स्व
 र्व्यन्ययस्तु वक्ष्यते कर्तृशब्दः कारकमात्रपरः तं चाचतद्वाचिनां कृतद्विजानां व्यन्ययः अन्नादाया अपि वषये अच् अवग्रहे विशेषः य
 केन यशब्दादारभ्य लिङ्गाशिष्यडिनिङ्कारेण प्रत्याहारः तेषां व्यन्ययोर्भेदतीत्यादिरुक्त एव ॥ वसिध्यति तस्माद्बहुलग्रहणं कृतमित्यर्थः विभू
 पादिति भूमिअणे विपूर्वः आशिषिलिङ् आधास्यमानेनेति आङ्पूर्वाद्धातेर्लटः सद्धेत्यनेन शानजादेशः स्यतासीदिति स्यः आनेमुगिति मुक् मित्रवयमिति दी
 र्घसहस्रव्यन्ययः स्वरव्यन्ययस्त्विति गवामिबन्धि यसे इत्यत्र तुमर्थे इत्यनेन कसेनिकृते त्रित्यादिडित्याद्युदात्ते प्राप्ते व्यन्ययेन मध्योदात्तता कृतद्विजानामिति त
 नेदीव्यतीत्यादौ विधीयमाना नां ठमादीनां देवतादिकर्तृत्वादेव मुक्तम् नन्विहेकारकवाचित्वेप्याग्रहः कृतद्विजमात्रे तात्पर्यात् तथाच किमोपिहितोऽतिर्यच्छ ॥

वै-मु
७
रामः
७

वेवेमेति वचेरणीलिङोमस् अड्वचउम्यासुदृच्छंदसुभयथेति लिङः सार्वधातुकसंज्ञाप्यस्ति तेनयासुदृद्रपादेशः बलिलोपः ४० आट्टपगर्थे प्रयुज्यमानाः शब्दाव
 नि मन्तरेणापि वचनार्थगमयन्ति गौर्वाहीकद्वनिवदिन्याशयेनाह लिङ्वादिनि किकिनौभवतः लिट्प्रत्ययस्य भवनीत्ययमर्थस्तु न भवति तस्मादिति लिट् किकिन इत्ये
 वचनं वभिरिति भृज् अस्मात्किः लिङ्वादिवा द्वित्वं किकिनोः स्थानेति वादयस्तु न लिङ्वादिन्यतिदेशेन स्वरूपावाधेनैव कार्यमिति देशात् न लोकाव्ययेति षष्ठीनिषेधे
 वज्रशब्दाद्वितीयाजम्भिरिति ममहनेन्युपधालोपः जम्भिरिति हेहनेरिति कुञ्जजम्भिरिति श्रुत्वं ज जोर्ज्ञः ननु लिङ्वादे सत्यसंयोगालिट् किकित्वे वसिद्धे कित्वकरणमनर्थ
 लिङ्वाशिंष्यङ् ॥ ३१ ॥ ८६ ॥ आशिर्लिङि परे धातोर्लङ् स्याच्छन्दसि वचउम मन्त्रत्वे चेमाग्नये ॥ दशेरगवक्तव्यः ॥ पितरश्च दशेयमातरश्च ॥ अडि तु

सुदृशोडीति गुणः स्यात् ॥ छन्दसुभयथा ॥ ३४ ॥ १९० ॥ धात्वधिकारे उक्तः प्रत्ययः सार्वधातुकार्द्धधातुको भयसंज्ञः स्यात् ॥ वद्धन्तुत्वा सुष्ठु नयः ॥ ब
 द्दयं चित्यर्थः ॥ आर्द्धधातुकत्वात् खिलोपः ॥ विश्वखिले ॥ सार्वधातुकत्वात् श्रुः श्रभावश्चाहुश्रुवोरिति यण् ॥ आट्टगमहनजनः किकिनौ लिङ्वा ॥ ३४ ॥ १९०
 ॥ आदन्तादृक्पणान्ताद्गमादेश्य किकिनौ स्रस्त्वौ च लिङ्वा ॥ वभ्रिर्वज्रापपिः सोमं ददिर्गोः ॥ जग्मिर्धुवा ॥ जग्मिर्धुवममित्रियं ॥ जज्ञिः ॥ लिङ्वादिवादे वसि
 द्हेन छन्दस्युतामिति गुणवाधनार्थं कित्वं बहुलं छन्दसीत्युत्वं ॥ नतुरिः ॥ जगुरिः ॥ तुमर्थे से सेनसेऽसेनसेसेकसेनध्वे अध्येन कथ्यैकथ्येन श
 ध्वे शध्वेन तथैतवेङ् तवेनः ॥ ३४ ॥ ६ ॥ सो वक्षे रायः ॥ सेनूतावामेषा ॥ असे शरदो जीवसेधाः ॥ असे नित्याद्युदात्तः ॥ कसे ॥ प्रेषा ॥ कसेनू गवामिव श्रियसे
 ॥ अध्ये ॥ अध्येन ॥ जठरमृणाध्वे ॥ पक्षे आद्युदात्तः ॥ कथ्ये ॥ कथ्येन ॥ आहुवध्वे ॥ पक्षे नित्त्वरः ॥ शध्वे ॥ राधसः सह मोदयध्वे ॥ शध्वेनू वायवे पि वध्वे

कमिन्याशयेनाह लिङ्वादिवादिनि असंयोगालिट् किकित्वे सिद्धमिति भावः आदिनि मुखसुखार्थोदकारे ॥ ॥ तवैदानकडातवेङ् सतवो न वेत्तु कर्तव्ये
 मतुनकारः तेन तात्परत्वाभावाद्दीर्घस्यापि अकारस्य ग्रहणन्दाह ततुरिर्नगुरिति तद्वचननिरणयोः गृनिगरणे आभ्यांकिः द्वित्वात्परत्वाद्बहुलं छन्दसीत्युत्वेना
 सदिर्वचने चीनिनिषेधादुत्वाभावे द्वित्वम् उदित्वम् उन्नरस्योत्वं ४१ तुमर्थे तुमुनोऽर्थस्तुमर्थो भावः ननु कर्तेरिति वचनात्कर्तेरित्तुमनोविधानात्कथं भावे

सि-को-
वै-
८

स्येदिति चेच्छुण् अथ यकृतोभावेदति वचनात्तुमुनोभावेविधानात् तुमर्थे पञ्चदशप्रत्ययाः भवन्ति वक्षेदति वचः सेकुत्वं षत्वं कषसंयोगेक्षः एषेदति दूणो गुणः
नकारेऽन्तिन्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तार्थः प्रेषेदति दूणः से कित्वादगुणे आहुणः श्रियसेदति इयङ् नित्वादयुदात्तः दूहमंत्रे मध्योदानः पठ्यते तत्र बाहुलकात्प्र-
त्ययस्वरौ बोध्यः आहुवध्यैदति जुहोते रुवङ् मादयध्यैदति मदीर्घेण्यन्ताच्छ्रयै प्रत्ययः तस्य भाववाचिसावधातुकत्वात्सावधानुके यकिप्रसिष्यत्ययेन
शप् गुणयादेशोपिवध्यैदति अत्रापि यक्प्रसंगे व्यत्ययेन शप् पात्रेति पिवादेशः सप्तवाउदति ददाते सवै आयादेशो लोपः शाकल्पस्येति यलोपः सूतवेदति डि-
त्वाच्चगुणः कर्तव्येदति कृजोगुणः कर्तुमित्यर्थः ॥ ३० ॥ प्रथे प्रपूर्वायाते कै प्रत्ययः रुहेरिष्येन श्रुत्वाद्येष्वं दृशे योगविभागी अन्यप्रयोजनः दृशे ख्यातेष्वके प्रत्ययः

प्रथेरोहिष्ये अव्यथिष्ये ॥ ३१ ॥ एते तुमर्थे निपात्यन्ते। प्रयातुं रोहुं अव्यथितुमित्यर्थः ॥ दृशे विष्ये च ॥ ३४ ॥ ११ ॥ द्रष्टुं विख्यातुमित्यर्थः ॥ शकिरा
मुत्कमुलो ॥ ३४ ॥ १२ ॥ शक्नोतावुपपदे तुमर्थे एतौ सः ॥ विभाजनाशकत्वात् अपलुपन्नाशकत्वात् विभक्तुमपलोभुमित्यर्थः ॥ द्रष्टुं श्वरे तो मुन्क सुनौ ॥ ३४
॥ ३३ ॥ द्रष्टुं श्वरे विचरितो ॥ द्रष्टुं श्वरे विलिखः ॥ विचरितुं विलेखितुमित्यर्थः ॥ कृत्यार्थे तवै के केन्यत्वन ॥ ३४ ॥ १४ ॥ निस्त्रितवै अवगाहे ॥ दिदृक्षेण्यः भू-
र्यस्य कर्त्तव्यम् ॥ अवचसे च ॥ ३४ ॥ १५ ॥ रिपुणा नावचसे ॥ अवस्थानव्यमित्यर्थः ॥

त्वात्त उपधायादिति दृष्टिः अपलुपन्ति लुप्तछेदने कित्वाहुणा भावः द्रष्टुं श्वरे द्रष्टुं श्वरशब्दे उपपदे धातोस्तो मुन्क सुनौ सच्छन्दसि विचरितोरिति चरगताविट् विलि-
खन्ति लिखविलेखने कित्वाच्चगुणः ज्ञातो मुन्क सुन इत्यव्ययत्वादव्ययादाप्सुपदिति विभक्तेर्लुक् नलुभेतेति निषेधादन्तस्येति दीर्घान् कृत्यार्थे कृत्यानामर्थो भावकर्मणी
तयोरेवेति कृत्यानां भावकर्मणोर्विधानात् नत्र एने प्रत्ययाः स्युः यद्यपि कृत्यानामर्थो भव्यगेयेत्यादौ कर्त्तापि वक्ष्यन्तानीयमित्यादौ करणादिरपि तथापि नत्र कृत्यत्वे
न कर्त्तृदिषु विधानं किं तर्हि स्वरूपेण कृत्यतया विधानं तु भावकर्मणोरेवेति भावः नस्त्रेच्छित्तवैदति नस्त्रेच्छित्तव्यमित्यर्थः अवगाहेदति गाहविलोडने दिदृक्षेण्यङ्
दिदृशेः सन्नताकेन्यः अतो लोपः कर्त्तव्यमिति कृजः त्वन् कृत्यमित्यर्थः यद्यपि तुमर्थे से से निव्यने न तुमर्थे तवै विहितस्तथापि भावभिन्नेपि कर्मकारके तवै

रामः
८

नेमर्थम् अवचक्षे अवपूर्वाच्चसिड एशप्रत्ययोनिपात्यते शित्वात्सार्वधातुकत्वेन स्यात्तादेशेन ॥ ३३ ॥ भावलक्षणो कृत्यार्थे इति निवृत्तम् तुमर्थे इति
 यमिने प्रकृत्यर्थविशेषणं भावलक्षणग्रहणं भावोत्पत्त्येतेन तस्मिन्वर्तमानेभ्यः स्यादिभ्येधातुभ्यस्तुमर्थे तो सुन स्याच्छंदसि संस्थानादीनामवधिविनलक्षणं भाव
 आसमासेपिनि संपूर्वोहितिष्ठतिः समासोरूढः संतिष्ठते पिंडपितृयज्ञदत्तादौ तथा दर्शनात् आतमितोरिति तमुच्चा नौ सपितृदोः सप्तगते उतदिह हिंसानादरयोः
 भावोत्पत्त्येतेन वर्तमानयोस्तपितृदोस्तुमर्थकसुन विस्पदति गमनादित्यर्थः ॥ इति तृः ॥ ३४ ॥ रात्रेश्चाजसौ नजसिं अजसिस्मिन् इकार उच्चारणार्थः आहौ प्रभूतादिभ्य

ममलक्षणोऽस्येण कृत्वादिचरिह तमिजनिभ्यस्तो सुन ॥ ३४ ॥ १६ ॥ आसंस्थातोः सीदन्ति आसमासेः सीदन्तीत्यर्थः ॥ उदेतोः अपकर्तोः प्रवदितोः प्रच
 रितोः हेतोः आतमितोः काममाविजनितोः सम्भवामः ॥ सपितृदोः कसुन ॥ ३४ ॥ १७ ॥ भावलक्षणो इत्येव पुराकूरस्य विस्पदो विरपशिन् पुराजत्तभ्य
 आतृदः ॥ इति तृतीयोऽध्यायः ॥ ६ ॥ रात्रेश्चाजसौ ॥ ४१ ॥ ११ ॥ रात्रिशब्दा न्दीप्यात् अजसिषयेच्छन्दसि रात्री व्यख्यायती लोके तु कृदिकारादिति
 डीप्यस्तोदात्तः ॥ नित्यच्छन्दसि ॥ ४१ ॥ ४६ ॥ वहादिभ्यश्च न्दसि विषये नित्यं डीष् वहादिषु हिवा नित्यग्रहणमुक्तेरार्थम् ॥ भुवश्चा ॥ ४१ ॥ ४७ ॥ डीषस्या
 तृच्छन्दसि विन्वी प्रन्वी विप्रसंभ्य इति डुप्रत्ययान्तं स्रस्तेऽनुक्रियते ॥ उत इत्यनुवृत्तेः ॥ उवडादेशस्तु सौत्रः ॥ मुज्जलाच्छन्दसि लिङ् ॥ डीषो लिङ्मानुग
 गमः ॥ लिङ्स्वरः रथीरभून्मुद्रलानी ॥ इति वत् छन्दसीति ननु निमिरपटैरवगुं हिताराच्य इति प्रयोगो न स्यात् छंदसीत्युच्यते न चेदं छन्दः अजसाविति निषेधाच्च

किंच वेदेष्वप्यत्र इति प्रयोगो न स्यात् इत्याशङ्क्याह लोकेऽपि नित्यं तु शब्देऽनुक्तसमुच्चयार्थः लोके जसि वेदे चेत्यर्थः कृदिकारादिति राशदिभ्यां निविनिभ्युत्पत्तिपक्षेऽपि
 क्कारान्तः अभ्युत्पत्तिपक्षे तु सर्वतोऽपि निषेधार्थे इति डीषोऽध्यः नित्यं वहादिभ्यश्चेति वर्तते अन्यतोऽपि नित्यतोऽपि निचतदाह वहादिभ्य इति नन्वाभिसामर्थ्यादेवेति
 त्वत्वे सिद्धे नित्यग्रहणं व्यर्थमित्याशङ्क्याह नित्यग्रहणमुक्तार्थमिति भूवः विभीरु इति विप्रसंभ्या डु संज्ञायामित्यतोऽपि प्रत्ययान्तं मूडीष ननु स्वयं भूरत्रापि स्यादित्याशङ्क्या
 हं डुप्रत्ययान्तमिति ननु डुप्रत्ययान्तानुकरणे प्रमाणं किमत्राहं उत इत्यनुवृत्तेरिति वीतो गुणवचनादिति सूत्रात् ननु तर्हि डुप्रत्ययान्तस्य घेडिनीति गुणे कृते भेदि

सिद्धे
वे
६

निनिर्देशः प्राप्नोति तदाह उवडादेशलुसैनद्वि मुद्रला द्रव्यवर्णेनिसत्रस्य वार्तिकमिदम् सित्त्वरद्वि नित्यतानुगाकारस्यादातत्वम् ॥ ५१ ॥ दधामगुह्यस्य
इति निपात्यते चंदसि च प्राप्नोतीषिधिसाङ्गोपसर्जनदिति न प्राप्नोति तत्र स संयोगोपधादिति प्रतिषेधात् कद्रु उडु नद्व्यत उडि निवर्तते कद्रुशब्दान्तस्य उडु
शब्दश्च स्यात् उडु स्याच्छंदसि गुगुलुमधु एषां च त्वयेन च्छंदसि स्त्रीत्वम् पतयालुशब्दः स्य हि गृहीत्यादिना आलुजन्तः अथवा अस्त्वान्तमपित्ववद्वृत्तिप्रद
शब्दार्थस्वरितम् आविष्कृत्येति अथवा त्वयित्वात्तमेह कतसि त्रेभ्य इति नियमादप्राप्तः शेषिकस्य विधीयते आविष्कृत्य इति आविर्भूतमाविष्कृत्यम् इत्यादाविति
पत्वम् तकारस्य ध्रुत्वम् ठकोपवाद इति वर्षाभ्यष्टमिति प्राप्तस्य ननु ठकूठजोः कोविशेषस्तत्राह स्वरेभेद इति ठजिठनेति त्व्यादिर्नित्यमित्याद्युदात्तत्वं ठकितुस्तिति
दीर्घनिष्ठीवच्छन्दसि ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ संयोगोपधत्वादप्राप्नोतीषिधीयते आसुरावेदीर्घजीह्वीदेवां यज्ञवादः ॥ कद्रुकमण्डल्येच्छन्दसि ॥ ५१ ॥ ५२ ॥
उडु स्यात् कद्रुशब्दे क मण्डल्यः गुगुलुमधुजतुपतयालुतामिति वक्तव्यम् गुगुलुः मधुः जतुः पतयालुः ॥ अथवा त्वया आविष्कृत्यस्य पसंख्या
नच्छन्दसि आविष्टेन वर्द्धते ॥ छन्दसि ठज् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ वर्षाभ्यः ठकोपवादः ॥ स्वरेभेदः ॥ वार्षिकं ॥ वसन्ताच्च ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ठज् स्यात् छन्दसि वासन्तिकं ॥
हेमन्ताच्च ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ छन्दसि ठज् हेमन्तिकम् योगविभाग उत्तरार्थः ॥ शौनकादिभ्यश्छन्दसि ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ णिनि प्रोक्ते आणोरपवादः ॥ शौनकेन प्रो
क्तमधीयते शौनकिना वाजसनेयिनः ॥ छन्दसि किम् ॥ शौनकीयाशिक्षा ॥ द्यच्छन्दसि ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ विकारे वामयट् स्यात् शरमपम्बर्हिः यस्य परं
संज्ञिजुहूः ॥ नोत्वद्वैवित्वात् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ उत्त्वान्ठकारवान्मौञ्जशिकं वद्वैवर्मतस्य विकारो वाद्रीरज्जुः ॥ वैत्वोपपत्तिसंभाषायाः ॥ तद्व्यनेनां नोदात्तत्वं
इति भावः ॥ वार्षिकमिति ठस्य कः ॥ उत्तरार्थ इति सर्वत्र एव तलोपयेत्येतदर्थः ॥ तत्र सस्येवानुवृत्तिर्यथास्थानं वसन्तस्य माभूत् शौनककाश्यपकौशिकाभ्यामपि भ्यामिति
विधीयते तदाह निनिर्दिष्टमिति प्रोक्ते इति तेन प्रोक्तमित्येतद्विषयः ॥ शौनकीयेति वृद्धाच्छः छचः मयद्वैतमेर्गोषाभ्यामित्येतेर्वदेः प्राप्नोति विधीयते नोत्वत् उकारवतः प्रातिपदि
कारेण निनिर्देशः ॥ अथवा मयत्नस्यात् द्यच्छन्दसीति प्राप्तः प्रतिषिध्यते ॥ मौञ्जमिति मुञ्जशब्दोऽसर्गिकोऽर्थोऽर्थोति वद्वैवर्मतस्य विकारो वाद्रीरज्जुः ॥ टिड्डाणमिति डीपम् ॥

रामः
९

सप्तम्यन्तासभाशब्दात्तुः साध्वर्थे अगादीनांवेति तत्रभवदिति प्राप्तानाम् पाथोनदीभ्यां सप्तम्यन्ताभ्यामाभ्यामनार्थेऽप्यस्यात् पाथसीति पाथोजल
 क्वंभुदकं पाथइत्यमरात् पाथोन्तरिहइतिवृत्तिः वैशतीभ्यदिति विशेषेच्च वैशन्तः पत्त्वलम् तत्रभवत्पापः वैशन्तः सगर्भसयूषसः अग्निगृह्याभनू गिरिति गी
 र्तिवागर्भः युताभवंत्यास्तन्नितियूयम् तिप्रएषुयूथगूयप्रोथाइति यक्प्रत्ययान्तानिपातितः दीर्घोपिनिपातनादेव कर्मधारयाइति समानश्चासौवर्मश्च तत्रभव
 द्भृच्छन्दसि॥४॥१०६॥ समेयोयुवा॥ भवेच्छन्दसि॥४॥११०॥ सप्तम्यन्ताद्वार्येयत् मेप्यायचविद्युत्यायच यथायथं शैविकाणामगादीना
 मपकादोयंयत् पक्षेतेऽपिभवन्ति सर्वविधीनान्छन्दसिबैकल्पिकत्वात् तद्यथा मुञ्चवाग्नामपर्वतः तत्रभवः मौञ्जवतः सोमस्ते
 वमौञ्जवतस्यभक्षः आचतुर्थसमस्तेच्छन्दोधिकारः॥ पाथोनदीभ्यांऽप्यण॥४॥१११॥ तमुत्वापाप्योवृषा चनोदधीतनाद्योगिरोमे पाथसिभ
 नुःपाथ्यः नद्याभवोनाद्यः॥ वैशन्तहिमवद्भ्यामण॥४॥११२॥ भवोवैशन्तीभ्यः स्वाहाहैमवतीभ्यः स्वाहा॥ ततोसोविभाषाङ्गात्ड्यो॥४॥११३॥
 पक्षेयत् उच्यतेऽप्योसुसुरेभेदः स्तोतसिभवः स्तोत्यः स्तोतस्यः॥ सगर्भसयूषसनुतायत्॥४॥११४॥ अनुभूतासमर्भ्यः अनुसखासयूष्यः
 योनः सनुत्यः उतवाजिघत्सुः नुतिर्नुतां नपुंसकेभावेक्तः॥ सगर्भादयस्त्रयोपिकर्मधारयाः समानस्यच्छन्दसीधिसः ततोभवार्थेयन् यतोपवा
 दः॥ तुग्राङ्गना॥४॥११५॥ भवेऽर्थोपक्षेयदपि आवः शमवृषभंतुग्रास्विति वद्वचाः तुग्रियास्विति श्रुत्वा न्तरोधनाकाशयज्ञवरिष्ठेषुतुग्रश
 द्दइतिवृत्तिः॥ अग्रायत्॥४॥११६॥ घञोच्चा॥४॥११७॥ चाद्यत् अग्रेभवेऽर्थः॥ अग्रियः अग्रीयः समुद्राभ्रद्वः॥४॥११८॥ समुद्रियाभ्र
 परसोमनीषिणानानदत्तोअग्नि यस्यवघोषाः॥ वहिषिदत्त॥४॥११९॥ प्राग्धिताद्यदित्येवावहिष्येषुनिधिषु प्रियेषु॥ सगर्भइतिविग्रहः यज्ञि
 पवाटइति भवेच्छन्दसीतिप्राप्तस्य अग्रायत्भवेच्छन्दसीत्यवसिद्धेयादिभिर्वाधामाभूदित्यदिधीयते समुद्रा समुद्रतीतिसमुद्रः स्फायितश्चीनिस्कुः अपो
 निभिर्निद्रयत्रम् मूलविभुजादित्वाः अभ्रसमुद्रादिति वक्तव्ये समुद्राभ्रइत्युक्तिः पूर्वनिपातस्यानित्यत्वज्ञापनार्थः वहिषि तत्रभवदितिनिवृत्तं वहिः शब्द

सि को दूतस्वमित्यर्थे यत्प्रत्ययो भवति वहिष्येति चेह तेनेलोपश्चेतीत्यप्रत्ययः वहिस्तस्माद्यतः ॥ १२० ॥ दूतस्य दूतशब्दात्पक्षीसमर्थाद्वागेकर्मणि चामिधेये यत्प्रत्ययः स्यात् भागे
 नै- नस्य दमित्यणिप्राप्तेन च नमः कर्मणितु दूतवणिभ्यां चेत्योपसंख्यानिके ये दूत्यमित्यादि दूतस्वभागे दूत्यः कर्मदूत्यम् रक्षेयातूनां पक्षी बहुवचनान्तरा रक्षेयातूनां
 २० दूत्यां ह न नीत्यस्मिन्नर्थे यत्स्यात् रक्षेरसुनिरक्षः कर्मनिमनीत्यादिना याते सुन् यातुशब्दो रक्षः शब्दपर्यायः न च विरूपाक्षामपि समानामित्येकशेषः स्यादिति वा
 च्यम् बहुर्भाभिधायिस्वरूपवचनेन सूत्रमभिन्नार्थत्वात् रक्षेति हन्यते न यासाह न नीरक्षसां एवं यातव्या बहुवचनं सुनिवेशि कृत्वा पनाय बहुना रक्षसां ह न ने हि
 स्तुतिः प्रतीयते रेवती जगती प्रशंसने प्रशस्यं प्रपूर्वाच्च सुलुचावित्यस्माद्वावेक्यं तदाह प्रशंसने इति रथिरस्यास्तीति रेवती रथिशब्दान्तु प्र संदसौर इति
 दत्तम् रयेर्मनी बहुलमिति संप्रसारणं उगित्वा न्दीप् नस्त्रे गौरादित्वा न्दीप् जगच्छब्दोद्धर्तमाने इत्यनेनं शतवद्वा वादु गितत्वेति डीप् हविषे हि ताह विव्या उगवा
 दूतस्वभागकर्मणी ॥ ४१५ ॥ १२० भागोद्धः ॥ दूत्यं ॥ रक्षेयातूनां ह न नी ॥ ४१५ ॥ १२१ याते अग्रे रक्षेयातूनाः ॥ रेवती जगती ह विव्याभ्यः प्रशस्ये ॥ ४१५ ॥ १२२
 प्रशंसने यत्स्यात् रेवत्यादीनामप्रशंसने रेवत्या जगत्या हविष्यं ॥ असुरस्य स्वम् ॥ ४१५ ॥ १२३ असुर्यन्देवेभिर्धाय विव्यां मायायामणा ॥ ४१५ ॥ १२४ असु
 रीमाया ॥ तद्वानासमुपधानो मन्त्र इतीष्ट का सुलुक्कर्मणोः ॥ ४१५ ॥ १२५ वचस्वानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानां वचस्वानुपधानाः ॥ ४१५ ॥ १२६ दिव्यायतः तासां प्रशं
 सनं विव्यां यत्स तिलोपेठते हलो यमां यमीति यलोपः असुरस्य स्वं असुरशब्दात्पक्षीसमर्थात्त्वमित्येतस्मिन्नर्थे यत्स्यात् असुर्यमिति न सुखे सुरः सुरप्रतिपक्षी अथवा
 असुरश्च असुरि असुरे वा असुरः न स्य स्वमसुर्यम् मायायामणं मीयते न येति माया असदर्थप्रकाशनशक्तिः माउ श्रेणादिकोयः तस्यां च यायामसुरशब्दात्
 स्यात्पूर्वस्य अपवादः आसुरेति टिड्ढाणत्रिति डीप् तद्वानासा मत्वन्तात्प्रथमा समर्थादास्त्वमिति षष्ठ्यर्थे यत्स्यात् तत्र च मत्वमर्थमुपधानो मन्त्रश्चेत्संभवति यजदासामिति नि
 दिष्टमिष्टकाश्रेणाः भवन्ति मतोश्च लुक्वचस्वानिति वचः शब्दो यस्मिन्नेस्ति सवर्चस्वान् कुमेष्टकोपधानमन्त्रः भूतं च स्य भव्यं च स्य देवस्य वः सवितुः प्रसव इत्यादिकः
 अप्रतीयते नेनेत्युपधानं च यनरचनमित्यर्थः ऋतव्या इति ऋतुशब्दो यस्मिन्नेस्ति स ऋतुमान् सचमधुश्च माधवश्चेत्यादिकः ऋतुमानुपधानो मन्त्र आसामिष्टकानां

रामः
 २०

मन्त्रे
वे
११

मनुविहितस्त्रिन्वयेप्रथमान्वायत्स्यात् मासतन्वोरभिधेययोः ननुप्रथमासमर्थमिति कस्मादागतमिति चेन्न त्वर्थमहणादित्यवेहि कृषिचमिन्ननिधनिसर्जित्विन्वयडि
ननुमासस्यसप्तशब्दः सूत्रेनिर्दिष्टः ननुभृशशब्दः त्वचरित्तरितनिधनिमिस्त्रिन्वयउरित्नुकारान्तः इन्द्रेषिद्विपूर्वनिपातप्रसंगात् ॥३॥ ओजास्यादिति ओजेयस्यायत्स्या
मासस्त्रिन्वयेन मयो मधुशब्दात्त्वर्थेनः स्याद्याद्यत् मधम्यादिति ओर्गुणः बानोयीति अवादेशः ओजसाह ओजः शब्दान्त्वर्थेयत्वेत्वेत्वे हन्मभिधेयेननुय
हणव्यर्थम् सूत्रेतिवास्त्रिनिधेनैवम् सूत्रेत्युच्यमानेननरस्यविहितस्यजमात्रस्यसमुच्चयेविज्ञायेततस्माद्यद्गुहणम् वेशेयश वेशश्चयशश्चवेशेयशसीते

ओजस्यतद्वः मधोर्जवा ॥ ५५॥ १२६ माधवः मधव्यः ॥ ओजसेऽहनियत्वे ॥ ५५॥ १२७ ओजस्यमहः ओजसीनेवा ॥ वेशेयश आदेर्मगाद्यत्त्वे ॥ ५५॥ १३१ ॥ १३२ ॥ यथासंख्येत्वेत्यने ॥ वेशेबलनदेवभगदतिकर्माधारयः ॥ वेशेभम्यः वेशेभगीनः ॥ यशेभम्यः यशेभगीनः ॥ पूर्वैः कृतमिनिन्येच
५५॥ १३३ ॥ गमोर्भिः पृथिविभिः पूर्वैः सेभिः येतेपन्याः सवितः पूर्व्यासः ॥ अङ्गिः संस्कृतम् ॥ ५५॥ १३४ ॥ यस्येदमप्यहंविः ॥ सहस्रेणसुमितेघः ॥ ५५॥
१३५ ॥ सहस्रियसोमपान्नेर्मयः सहस्रेणतुल्याद्व्यर्थः ॥ मतौचा ॥ ५५॥ १३६ ॥ सहस्रशब्दान्त्वर्थेयः स्यात् ॥ सहस्रमस्यासीति सहस्रियः ॥ सोममर्ह
तियः ॥ ५५॥ १३७ ॥ सोम्योप्राप्ताः ॥ यज्ञार्हद्व्यर्थः ॥ मयेचा ॥ ५५॥ १३८ ॥ सोमशब्दाद्यः स्यान्मयड्ये ॥ सोम्यमधु ॥ सोममयमित्यर्थः ॥

॥ आदौयस्यतस्माद्वेशेयश आदेर्मगात्मानियदिकाद्यत्त्वेत्वेत्वे सोमत्वर्थे लकारः स्वरार्थः पूर्वैर्गेमिनि
निपूर्वैः कृताः पूर्वैः नैः एवंपूर्व्यासः पूर्व्यासः अङ्गिः तृतीयान्तादपू शब्दान्स्कृतमित्यर्थेयत्स्यात् सहस्रेण तृतीयान्तात्सहस्रशब्दात्संमितमित्येतस्मिन्नर्थेयत्स्यात् रामः
न संमितः संदशस्तुल्यद्व्यर्थः सहस्रियद्वि सहस्रेणसंमिताः सहस्रियाः यस्येतिचेत्यकार लोपः संमिताविनिपाठान्नरम् मतौ नयः सहस्रान्याविनीनीत्यस्या ११
यामः सोममर्हति हितायन्तात्सोमशब्दादहंतीत्यस्मिन्नर्थेयः स्यात् सोम्यवृत्तिः सोममर्हतीति सोम्यः मयेच आगतविकारावयवमकृतमयड्योः तन्नागतेपंचम
मयर्थविमक्तिः विकारावयवयोः षष्ठीप्रकृतवचनेप्रथमा

मधोः स्यादिति दृष्टिकारस्तु यदेवानुवर्तयति न तु यं न क्षत्रात् स्वार्थेदृतिः समूहदृतिः नानुवर्तते तेनाऽनिर्दिष्टार्थत्वात् स्वार्थे प्रत्ययउत्पद्यनद्वयार्थः सर्वदेवात् सर्वशब्दा
देवशब्दाच्चात्तानि तस्यात् शिवशम करशब्दसामानाधिकरण्यात् शिवशमरिष्टस्येत्युभयप्राप्तौ कर्मणीति सूची ॥ इति वैदिकसु चतुर्थोऽध्यायः ॥ सप्तनेत्र सप्तश
रदशम्याच्छन्दसि सात्त्वानीति सप्तशब्दादत्रिनस्तद्वित्तद्विति टिलोपेन द्वितान्तत्वात् प्रातिपदिकसंज्ञायां जसु जस्यसोऽशिः नपुंसकस्येति नुमु उपधाद्विधेः शन्नशतोऽदि
शस्यस्येति तस्य टिलोपार्थम् पञ्चदशिन इति पञ्चदशत्वातिपरिमाणमेषामिति द्विनिःटिलोपः एतेन त्रिंशद्विंशत्याख्याताः विंशिनोऽगिरस इति विंशतिर्गोत्राणि परिमा
णधोः ॥ ५५ ॥ १३६ ॥ मधुशब्दात् मयदर्थे यत्स्यात् मध्व्यः मधुमय इत्यर्थः ॥ वसोः समूहे वा ॥ ५५ ॥ १३७ ॥ चान्मयदर्थे यत् वसव्यः अक्षरसमूहे छन्दस
उपसंख्यानम् ॥ छन्दः शब्दादक्षरसमूहे वर्तमानात् स्वार्थे यदित्यर्थः ॥ आआवयेति चतुरक्षरं अस्तु औषडिति चतुरक्षरं ये यजामह इति पञ्चाक्षरं य
जेति द्वाक्षरं द्वाक्षरो वषट्कारः एष वै सप्तदशाक्षरश्छन्दस्यः ॥ नक्षत्राद् ॥ ५५ ॥ १३८ ॥ स्वार्थे नक्षत्रियेभ्यः स्वशाः सर्वदेवात्तानि ॥ ५५ ॥ १३९ ॥ स्वार्थे
सर्वितानः सुवतु सर्वताति ॥ प्रदक्षिणि देवताति मुखाणां ॥ शिवशमरिष्टस्य करो ॥ ५५ ॥ १४० ॥ करोतीति करः पचाद्यच् ॥ शिवङ्करोतीति शिवताति ॥ यामि
शन्ताती भवत्येददाशुषे ॥ अथो अरिष्टतातये ॥ भावे वा ॥ ५५ ॥ १४१ ॥ शिवादिभ्यो भावे तातिः स्याच्छन्दसि शिषस्य भावः शिवतातिः शन्तातिः अरिष्टता
तिः ॥ इति चतुर्थोऽध्यायः ॥ सप्तनोऽच्छन्दसि ॥ ५५ ॥ १४२ ॥ तदस्य परिमाणमिति वर्गद्वितीया सप्तसाप्तानि अमृजत् ॥ शन्नशतोर्द्विनिच्छन्दसि तदस्य परि
माणमित्यर्थे वाच्यः ॥ पञ्चदशिनोर्द्विमासाः त्रिंशिनो मासाः विंशतेऽथेति वाच्यं ॥ विंशिनोऽगिरसः ॥ युष्मदस्मदोः सादृश्येव तु वाच्यः ॥ त्वावनः पुरु
रवसो नत्वा वा अन्यः यज्ञविप्रस्यमावतः ॥ छन्दसि वा ॥ ५५ ॥ १४३ ॥ प्रातिपदिकमात्रानन्दर्हनीनियत् ॥ गमेषामिति विग्रहे द्विनि कृते विंशतेर्द्वितीति निशब्दलोपे
कृते यस्येति लोपः आगिरस ॥ अथास्य गार्ग्ये गौतम इत्यादि प्रवरभेदमिन्नानि विंशतिरिवान्तरगोत्राणि परिमाणमेषामित्यर्थः त्वावन इति त्वमिवत्वावान् तस्य त्वावनः अथ
मिवेति मवान् तस्यमावनः प्रत्ययान्तरपदयोश्चेति त्व मादेशो आसर्वनाम इत्यात्वम् ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ६ ॥ ॥

सि-चं
वै-
१२

सादन्यमिति सदनं गृहमर्हतीति सादन्यः अन्येषामपीति दीर्घः विदध्यमिति विदधो यत्तु समर्हतीत्यर्थः इद्वत्सरीय इति इद्वत्सरेण निर्दितः इद्वत्सरे मधीष्टो भूतो भूतो भावी
इद्वत्सरीयः इद्वत्सरे दावत्सरादौ पञ्चवर्षे युगे द्वयोर्वर्षयोः संज्ञे एवं संवत्सरपरिवत्सराद्दावपि सम्परिपूर्वो सम्परिपूर्वो द्वत्सरात्तात्मापि पदिकाच्छन्दसि विषये नि
र्दत्तादिष्वर्थेषु सः साञ्चाच्छः कन्दसि घस समयस्तदस्य प्राप्तमित्यतस्तदस्य प्राप्तमिति क्रतोरभिप्यतः क्रतोरिति चातुर्वर्तते तदाह क्रतुशब्दादित्यादि क्रतुव्यदिति सि
मिथेति पदत्वेन भवेति निरस्ते न्योर्गुणद्विति गुणाभावे यण उपसर्गात् इह धातुशब्देन धातुवाच्याक्रिया लक्ष्यते स्वार्थः प्रयोजनं यस्य साधनस्य तस्मिन्वर्तमानादित्यर्थः

सादन्यं विदध्यम् ॥ वत्सरात्ताच्छन्दसि ॥ ५१ ॥ ११ ॥ निर्दत्तादिष्वर्थेषु ॥ इद्वत्सरीयः ॥ सम्परिपूर्वोत्वचा ॥ ५१ ॥ १२ ॥ चाच्छः ॥ सम्बत्सरीयः ॥ सम्बत्सरीयः
परिवत्सरीयः ॥ परिवत्सरीयः ॥ चन्दसि घस ॥ ५१ ॥ १० ॥ क्रतुशब्दात्तदस्य प्राप्तमित्यर्थः भागं क्रतुलियः ॥ उपसर्गोच्छन्दसि धत्वर्थे ॥ ५१ ॥ ११ ॥ पा
द्वर्थे विशिष्टे साधने वर्तमानात्त्वार्थे वतिः स्यात् ॥ यदुद्धतो निवतः ॥ उद्धता निर्मिता नित्यर्थः ॥ चद्वच्छन्दसि ॥ ५१ ॥ १५ ॥ नान्तादसंख्यादेः परस्य ङटः
अस्मात्सम्यग् ॥ पञ्चयम् ॥ पञ्चमम् ॥ चन्दसि परिपथि परिपरिणोप्यवस्थातरि ॥ ५१ ॥ २० ॥ अपत्यमपरिपथिनम् ॥ मालापरिपरिणोविदम् ॥ बहुलञ्च
चसि ॥ ५१ ॥ २२ ॥ मत्वर्थे विनिः स्यात् ॥ चन्दो विनृप्रकरणे ॥ अष्टमे खलादयो भय रुजा हृदयानां दीर्घश्चेति वक्तव्यमिति दीर्घः ॥ मंहिष्ठमुभयाविनं
पुनमष्टाव्यचरत् ॥ चन्दसि विनिषौ च वक्तव्यो ॥ दारपीरभूत् ॥ सुमङ्गलीरियम्बधूः ॥ मघधानमीमहे ॥ दाह धात्वर्थे विशिष्ट इति उपसर्गोच्चपुनरेवमात्र

वः यदुत्तमतायां क्रियायां तामेव विशिष्यन्ति यथा आगच्छति यत्र तु न श्रूयते तत्र क्रिया विशिष्टसाधनमाहुः यथानिषेधात् ॥ यथा च तत्र क्रियापदेन श्रूयते तत्रैव
मया स्यादित्येवमर्थधात्वर्थद्वयमुक्तम् यद्वच तस्य पूरणे इत्यतः ङडिति नान्तादसंख्यादेरिति वतदाह मालादित्यादि पञ्चयमिति पञ्चानां पूरणमित्यस्ति नर्थङटिक
नेतस्य डागमः कन्दसि परिपथि परिपरिणोप्यवस्थातरि वाच्ये पर्यवस्थाता प्रतिपक्षः सपलद्वयते निपातनं चात्र पर्यवस्थात्तदाह
विनिप्रत्ययोऽवस्थात्तदाहस्यपथि परिणोप्यवस्थाता वादे शोचनिपात्यते बहुलम् ॥ ॥ अस्मायामेधास्वजो विनिरिति वर्तते तदाह विनिः स्यादिति अष्टावीती अत्रोऽष्टमः

रामः
१२

एषा पयोऽयममेखलावीहयावीउभयावीरुजावी हृदयावीअत्रहृयोभयहृदयान्यवदीर्घत्वंप्रयोजयंति अन्येषांखतएवदीर्घत्वात् छंदसीदृश्वनिपच
 दृधनिपो ईदृति ईप्रत्ययस्योदाहरणमुच्यते रथीरिति रथोस्यास्तीतिरथीः सुमंगलीरिति सुष्ठुमङ्गलमिति सुः पूजयामितिसमासः ततोऽनेनमत्वर्थीयईकारप्र
 त्ययः मघवानिति मघं धनंतदस्यास्तीतिवनिपिमनुपितुमघवच्छब्दः ॥३॥ तयोः तच्छब्देनदृदमोर्हिल नदोदाचेति सन्निहिताविदंतदोपरा मृत्येतेनदाह इदन्त
 दृरिति सूत्रेव्यत्ययेनपञ्चम्याः स्थानेषष्ठीयथासंख्यंस्तदितिदृदमूत्राब्दादातच्छब्दात्तर्हिल इदाइति इदमूत्राब्दादाइदमदूत्राइत्यनेनेनादेशः थाहेतौ प्रका
 रवधनेयालित्यतः प्रकारवचनइतिकिमश्चेतिनदाह किमस्यास्यादित्यादि कथाग्रामंनएच्छसीतिकेनहेतुनानए चसीत्यर्थः तस्यप्राग्दिशोविभक्तिरित्यधिकारादि

तयोर्दोर्हिलौ चच्छन्दसि।पा३२०। इदन्तदोर्थ्यथासंख्यंस्तः। इदाहिवउपलुतिमू। तर्हि॥ थाहेतौ चच्छन्दसि।पा३२६। किमस्यास्याद्वेतौ प्रकारे
 च। कथाग्रामंनएच्छसि। कथादाशेम॥ पञ्चपञ्चाचच्छन्दसि।पा३३३। अवरस्यअस्मात्पर्यनिपातौ। पञ्चहिसः। नोतेपञ्चा॥ तुञ्चच्छन्दसि।पा३
 ५६। तजन्तान्त्त्रन्ताचइष्टनीयसुनोस्तः। आसुतिङ्कुरिष्ठः। दोहीयसीधेनुः॥ प्रत्नपूर्वविश्वेमाभ्यालच्छन्दसि।पा३९९। इवार्थे। तंप्रत्नथा
 पूर्वथाविश्वेमेमथा॥ अमुचच्छन्दसि।पा४१२। किमेतिङः। व्ययधादित्येवा। प्रतन्नयप्रतरम्॥ वृकज्येष्ठाभ्यान्तिल्लतानिलौ चच्छन्दसि।पा४
 ४९। स्वार्थे। योनोदूरवोवृकनिः। न्येष्ठतानिम्बर्हिषदम्॥

मक्तिसंज्ञायांकिमः कइतिकादेशः प्रकारवचनेउदाहरणमाहकथादाशेमेति केनप्रकारेण।
 त्यर्थः पञ्च पञ्चाअवरस्यपञ्चभावः अकाराकारौचप्रत्ययौ निपात्येते अस्मात्पर्यइतिदिक् शब्देभ्यः सप्तमीपंचमीप्रथमाभ्योदिदेशकालेषस्तातिः करिष्टइ
 ति कर्तृशब्दादिष्टुन् तुरिष्ठेमेयः स्विनित्लोपः॥ दोहीयसीति अतिशयेनदोष्ठीत्यर्थः लिंगविशिष्टपरिभाषयादोष्ठीशब्दात्प्रत्ययः भस्याद्वेदतिपुन्वद्वावे
 नडीपोनिरुतिः। तत्तत्तुरिष्ठेमेयः स्विनित्लोपिनिवृत्तेनिमित्ताभावाद् ह्रस्वकुत्वयोरपिनिरुतिः प्रत्नपूर्व प्रत्नपूर्वविश्वेदमभ्य स्थाल्यात् अमुच किमेतिङ् व्य
 यधाद्द्वयप्रकर्षवर्तेमानादमुप्रत्ययोभवति प्रतरमिति प्रकर्षार्थस्यप्रकर्षेतरपू प्रकृष्टतरइतिवत् तदंतादमुःस्वरादिषुअमूआम् इतिपठ्यते तेनतदन्त

चायः कीचायतेर्वहुलं कीचयमादेशः स्याच्छंदसिचिक्युरिति कुहोश्चुरितिचुः निचायेतिचाएपूजानिशामनयोः अस्मात्त्वग्निसमासेसमासेनभ्यूर्वेत्कोल्यवितिल्य
 च्छंदस्यस्यर्धेर्लङ्गायामिति द्विवचनरेफस्यसंप्रसारणमकारलोपश्चनिपातनात् अस्यर्धेयामितिभाषायाम् अपरेतुअपपूर्वस्यस्यर्धेर्लङ्गायामिसंप्रसारणमलोपश्च
 निपातनात् बहुलंछंदस्यमाङ्-योगेपीत्यडागमाभावः तन्मतेप्रत्युदाहरणमप्यस्यर्धेयामितिभाषायाम् अर्चैरर्धेभ्येति संप्रसारणमलोपश्चनिपातनात् ततोद्विवचनस्य
 च्छंदस्यमतआदेरितिदीर्घत्वम् तस्माच्चुड्विहलइतिनुडागमः आनचुरानर्हुरितिभाषायाम् चुडेलिटीति अभ्यासस्यसंप्रसारणमनिट्वंचनिपातनात् चुष्युविपेति
 भाषायाम्त्यजेर्णलीति त्यजवयेहानो अभ्यासस्यसंप्रसारणंनिपात्यते तत्पाजेतिभाषायाम् आताड्ति श्रीजपाकेइत्यस्यनिष्ठायांभावः अिताड्ति नस्येवश्री

चायः की॥ ६१३५॥ नाभ्यच्चिक्युः। निचिक्यरन्या। लिटिउसिरूपां बहुलग्रहणावृत्तैर्नेह। अग्निज्योतिर्विचाय्य॥ अपस्यधेयामानृचुरानृदुषिच्यु
 पेतिन्याजआताभितमाशीराशीर्त्तः॥ ६१३६॥ एतेछंदसिनिपात्यन्ते। इन्द्रश्चविष्णोयदपस्यधेयाम्। स्पर्धेर्लङ्-आयाम्। अर्कमानृचुः। वसूत्या
 नृदुः। अर्चैरर्धेभ्यलित्युसि। विच्युषे। चुडे। लिटियासि। यस्मिन्त्याजात्यजेर्णलि। आतास्तुइन्द्रसोमाः अितानोग्रहाः। श्रीजपाके। निष्ठायाम्। ना
 शीरिदुद्वे। मभ्यर्त्तआशीर्त्तः॥ श्रीजएवकिपिनिष्ठायाञ्च॥ खिदेश्छंदसि॥ ६१५॥ खिददेन्ये। अस्येवआस्यात्। विस्वादाविसेदेत्यर्थः॥ श्री
 र्धेश्छंदसि॥ ६१६॥ शिरःशब्दस्यशीर्षनस्यात्। शीर्षो जगतः॥ वाछन्दसि॥ ६१७॥ दीर्घाञ्जसिद्विचिचपूर्वसवर्णदीर्घावास्यात्। वाराही॥

एतेह्रस्वत्वंच आशिरमिति आङ्-पूर्वस्यश्रीणातेःकिप्धातोःशिरआदेशः तस्माद्विजित्यैकवचनम् अशीर्त्तइतिश्रिजः आङ्-पूर्वस्यशिरइत्यादेशः॥ वाराही॥
 निष्ठायाश्चनत्यामावोनिपातनात्हलिवेतिदीर्घः खिदेश्छन्दसि आदेचउपदेशइत्यतः आदिनिर्गजितिचवर्ततेविभाषालीयतैरित्यतोविभाषेतिचतदाहआहाराय
 दितिचंसादेतिव्यत्ययेनपरस्मैपदम् शीर्षइति अछोपोनइत्यलोपः रषाभ्यामितिग्रात्वम् पूर्वस्मादपिविधोस्थानिवद्भावइतिपक्षेतुअद्रकुषाडि-त्यनेनवाछंदसि
 नादिचिदीर्घाञ्जसिचेतिचवर्ततेतदाहदीर्घादित्यादि वाराहीइति वराहस्यविकारइति अवयवेचप्राणेषाधितृक्षेभ्यइतिप्राणिरजतादिभ्योञ्जडीप् द्विवचनेपूर्व

पुर्वसवर्णभावेयणादेशः

सि. को
वे.
१४

मानुषीति प्रथमा बहुवचनम् मनोज्ञाता वन्यतौषकेति अज्मनोः षुगागमः सूत्रद्वयेति अमिपूर्वः संप्रसारणाच्चेत्यत्र वाक्यभेदेनेति अकः अमिपूर्वरूपं वा
स्याच्छन्दसि तथा संप्रसारणाच्चेति पूर्वरूपं वा स्याच्छन्दसितदाह तेनेति शस्यश्चेति विकल्पविधानसामर्थ्यात् पूर्वस्वरूपत्वाभावे पूर्वस्वर्गादीर्घाणि न भवन्ति न योरत्र
विशेषाभावादिनि यणादेश एव भवति यज्यमान इति यजेर्लटः शानच् सार्वधातुके नियक् आने मुगिति मुक्ग्रहिज्येति संप्रसारणं पूर्वरूपस्य विकल्पिकाच्चादभा
वेयं आते इति यामीत्यर्थः यच्छब्दात्परस्पोर्लोपेकृते प्रत्ययलक्षणेन तदादीनामिति अत्वेन पुंसकस्य लचद्विनिनुम् सर्वनामस्थाने चेति दीर्घः नलोपः ताताइ
ति तानितानीत्यर्थः पूर्ववत् भय्यप्रवये विभेतेः प्रपूर्वस्य वीडत्येतस्य च यति प्रत्यये परतश्चन्दसि विषये यादेशो निपात्यते भण्यइति कृत्यलुटइति अयादाने यवइ

मानुषीस्त्वतेविशः । उत्तरसूत्रद्वयेऽपीदं वाक्यभेदेन सम्बध्यते । तेनामिपूर्वत्वं वा स्यात् । शमीश्चाशम्यश्चासूर्यसूर्यमिवा संप्रसारणाच्चेति पूर्व
रूपमपि वा । इज्यमानः । यज्यमानः ॥ शेषच्छन्दसि बहुलम् । ६। १७० । लोपः स्यात् । याते मात्राणाम् । तातापि एडानाम् ॥ एमन्नादिषु च्छन्दसि पररू
पं वक्तव्यम् ॥ अपांत्वेमन् । अपांत्वोच्जनम् ॥ भय्यप्रवये च्छन्दसि ६। १८३ । विभेत्यस्यादिनि भय्यः विभेतेः प्रवय्याइति स्त्रियामेव निपातनम् ।
प्रवेयमित्यन्यत्राच्छन्दसि किम् । भेयम् । प्रवेयम् ॥ हृदय्या उपसंस्थानम् ॥ हृदे भवा हृदय्या आपः ॥ भवेच्छन्दसि यत् ॥ प्रकृत्यान्तः पादमध्यपरा
६। १९१ ॥ ऋकृपादमध्यस्थ एडः प्रकृत्या स्यात् । अतिपरे न तु वकारयकारेऽ । उपप्रयन्तो अध्वरम् । सुजाते अश्वसूतृतो अन्तः पादकिम् । एता
स एतेर्चेति । अव्यपरे किम् । तेऽवदन् ॥ हृदय्याइति अकारस्यायादेशः प्रकृत्या पादस्य मध्ये इत्यन्तः पादमित्यव्ययीभावः अन्तरित्यव्ययमधिकरणशक्तिप्रधा

नमध्यमाचष्टेपादश्चेह्रकृपाद एव एह्यते न श्लोकस्य वाच्छन्दसीत्यतोमंडुकपुत्याच्छन्दसीति वर्तते तेनास्य वैदिकत्वं संपद्यत इत्याह येनाह्रकृपादमध्यस्थ
इति एडः पदांतादतीति सूत्रादेह इति पंचम्यन्तमनुवृत्तं प्रथमया विपरिणम्यतेऽन्यस्य कार्थिणोऽसम्भवात् इत्यभिप्रेत्याह एडः प्रकृत्येति संधिरूपविकारं न यातीत्य
ये उपप्रयन्तो अध्वरमिति एडः पदांतादतीति प्राप्तम् अन्तः पादं किमिति ऋचीत्येव किं नोक्तमित्यर्थः ॥ एतेर्चेतीति कपामतीकुत एतास एतेर्चेति युष्मदपणो वसूयाइति

रामः
१४

अत्रेष्टेति पादस्याने एडः स्ति अकश्च परस्य पादस्यादाविति तन्निमित्ति निमित्तयोः पादमध्यस्थत्वमिति सत्यपि कृत्वे प्रकृतिभावः ॥ १० ॥ अव्यात् एषाम
 मुक्तरणत्वात्सुवन्नेन समासः अवरक्षणे आशीर्लिङ् अवद्यादिति पञ्चम्येकवचनान्तम् अवक्रमुदित्यवपूर्वस्य क्रमेर्लिङ् सिद्धिर्वचनप्रकरणे छन्दसि वावच
 नमिति द्विवचनाभावे रूपम् केचित्तु अवचक्रमुरिति स्तत्वे कृतद्विवचनं ये पठन्ति तेषामुदाहरणं मृग्यम् बहुचास्तावदवक्रमुरित्यधीयते अत्रनेति वृङ् वृजोर्मत्रे
 घमेति स्तेर्लुक् आत्मनेपदे धितिस्तस्यादादेशः अयमिति वृद्धमः सौदो यपुंसि अवते लोट् अवत् अवसुरिति अवेरसुन् औणादिकः ततः क्वचूक्वा छन्दसी
 त्युः यजुष्युरः उरोः नरिहामिति नन्वत्र प्रकृत्यान्तः पादइत्यनेनैव सिद्धे व्यर्थोऽयं योग इत्याशङ्क्याह यजुषि पादाभावादित्यादि आपोजुषारो अपो इत्यादीनि एषा

अव्यादवच्छादवक्रमुरव्रता यमवत्त्ववस्युषुच ॥ ११ ॥ एषु व्यपरेप्यति एङ् प्रकृत्या वसुभिर्नो अव्यात् मित्रमहो अवद्यात् माशिवा
 से अवक्रमुः तेनो अव्रत शतधरो अयं मणिः तेनो अवत्तु कुशिकासो अवस्यवः यद्यपि बहुवैस्तेनो वन्तुरथतूः सोऽयमागात् तेरुणेभि
 रित्यादौ प्रकृतिभावो न क्रियते तथापि बाहुलकात्समाधेयम् प्रातिशब्दे तु वाचनिक एवायमर्थः ॥ यजुष्युरः ॥ ११ ॥ उरः शब्द एङ् नोऽति
 प्रकृत्या यजुषि उरौ अन्तरिहम् यजुषि पादाभावादनन्तः पादार्थम्वचनम् आपोजुषारो वृहो वर्षिष्ठे स्वे म्वालेऽम्बिके पूर्वे ॥ ११ ॥
 ११ यजुषि अति प्रकृत्या आपो अस्मान्मातरः जुषारो अग्निराज्यस्या वृहो अंशुमाम् वर्षिष्ठे अधिनाके अम्बे अम्बालो अम्बिके अस्मा
 देववचनादन्वार्थेति ह्रस्वो ना अङ्ग इत्यादौ च ॥ ११ ॥ अङ्ग शब्दे य एङ् नदादौ च अकारे य एङ् पूर्वः सोऽति प्रकृत्या यजुषि प्राणो अङ्गे

कंपदान्यनुकरणानि विभक्तिसु अनुकार्यानुकरणा योर्भेदस्याविवक्षितत्वात् न भवति सुपां सुचुगिति विभक्तेर्लुक्वा अं विके पूर्व इत्येतदप्यनुकरणमेव तत्र प्रथमं संतम
 सुकरणम् द्वितीयं स्वतन्तृतीयम् शसंतं चतुर्थं क्तमिति तरे संबुध्यन्ते आपोजुषारो वृहो वर्षिष्ठे इत्येते शब्दाः अं विके शब्दात्पूर्वो यो अं वे अं वालेशब्देनौ च ते अतिप
 रतः प्रकृत्यास्युः अंग इत्यादौ च अंग शब्दे य एङ् इति प्रकृत्या भवतीति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः तदादौ अकारे य एङ् पूर्व इति अत्रापि पूर्ववत्संबन्धः अतिक्तात् परामर्श

सि. को.
वै.
१५

नातच्छेदइतिशब्दार्थमाचष्टे तस्यांशशब्दस्य आदिसदादिसद्रूपोय अकारस्तस्मिन्परेपूर्वोय एङ् सदित्यर्थः नन्वत्रचकारः किमर्थइति चेच्छृणु असतिचकारेऽगश
ब्दस्यैवेङ् तदादावतिपरतः प्रकृत्याभवतीत्यर्थः स्यात्ततश्चांगे अंगे इत्यत्रैव स्यात् अंगे अदीव्यत् प्राणो अंगे इत्युभयत्रापि भवति ॥ ३॥ अनुदात्तेचकुधपरेकुधोपरेय
वतितदादौचातिपरनोयः कश्चिदेङ् सप्रकृत्याभवतीत्ययमर्थो भवति तेन अंगे अंगे अदीव्यत् प्राणो अंगे इत्युभयत्रापि भवति ॥ ३॥ अनुदात्तेचकुधपरेकुधोपरेय
स्मात्सतथोक्तः कवर्गधकारेति धकारे अकार उच्चारणार्थः अग्निरिति अग्निश्च अंगेर्निर्लोपश्चेति निप्रत्ययान्तोऽतोदात्तः अध्वरशब्दः प्रातिपदिकस्य रेखातोदात्तः
पुदात्तइति न्रञ्चैद्रायेत्यादिनोणादिसूत्रेण निपातितः आडे आडि तिडि द्विशिष्ट आकारो गृह्यते य ईषदर्थे क्रिया येमर्थादाभिविधीचयः एतमातंङि तं निपाद्य
अनुदात्तेचकुधपरे ॥ ११२० ॥ कवर्गधकारपरे अनुदात्तेऽतिपरे एङ् प्रकृत्या यजुषि अयं सोऽग्निः अयं सो अध्वरः अनुदात्ते किम् अघोऽ
ग्रेरुद्रे अयं शब्दश्चाद्युदात्तः कुधपरे किम् सोऽयमग्निमन्तः ॥ अवपथासिवा ॥ ११२१ ॥ अनुदात्ते अकारादौ अवपथाः शब्दपरे यजुषि ए
ङ् प्रकृत्या नीरुद्रेभ्यो अवपथाः वपेष्वासिलडि मिडु तिड इत्यनुदात्तत्वम् अनुदात्ते किम् यदुद्रेभ्यो वपथाः निपातैर्येति निपातो न ॥ आ
डेऽनुनासिकश्चन्द्रसि ॥ ११२२ ॥ आडेऽचिपरेऽनुनासिकः स्यात् सच प्रकृत्या अभ्र औ अपः गभीर औ उय पुत्रे ॥ ईषा असादीनाञ्चन्द्र
सि प्रकृतिभावे वक्तव्यः ॥ ईषा असाहिरस्य यः ज्याड्यम् पूषा अविष्ट ॥ स्वश्चन्द्रसि बहुलम् ॥ ११२३ ॥ स्य इत्यस्य सोऽर्हो पः स्याद्वृत्ति एष
स्वमानुः ॥ ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे ॥ ११२४ ॥ ह्रस्वात्तरस्य चन्द्रशब्दस्योत्तरपदस्य सुडागमः स्यान्मन्त्रे हरिश्चन्द्रो मरुङ्गणः सुश्चन्द्रसम् ॥ ॥

क्वस्तरणयोरङि दित्वेनेन लक्षितः यद्यपि अभ्र आं अप इत्यत्र आकारेन ईषदर्थो दिचतुष्टयवृत्तिः सप्तम्यर्थो योतकत्वात् तथापि वाक्यस्मरणयोरङि दित्वेनै
वत्तात्पर्यम् अन्यत्र सर्वत्राङ्ङि दित्वेनैव एव नावदाये स्थितम् अभ्र आं अप इति सप्तम्यर्थो योतकोऽत्राङ् उपदेशोऽनुनासिक इतीति संज्ञा तु न उपदेशग्रह
णं ह्रस्वः वृन्दसि स्य इति त्यदित्येतस्य प्रथमांतस्यानुकरणम् सुपांसुलुगिति लुप्तषष्ठीकम् एषस्येति एतदस्य दश्चत्पदाद्यत्वं तदोः सः साविनिसः एतदस्य दश्च

एतन्मन्त्रेऽनुनासिकस्य चन्द्रस्योत्तरपदस्य सुडागमः स्यान्मन्त्रे हरिश्चन्द्रो मरुङ्गणः सुश्चन्द्रसम् ॥ ॥

रामः
१५

चंद्रशब्दे उत्तरपदे ह्रस्वत्परः सुडागमो भवति सच भवनं चंद्रशब्दस्यैवोभयनिर्देशोपचमीनिर्देशो बलीयानित्याशयेनाह चंद्रशब्दस्योत्तरपदस्येति सुडागमः स्यादिति सुदकात्पूर्ववत्पतः सुडित्यनुवर्तनात् ॥३॥ पितरा पूर्वपदस्वरस्यदेशे निपात्यते उत्तरपदे तु सुपुंसुलुगित्यादिना विभक्तेराकारादेशः ऋणोडिः सर्वनामस्य नयोरिति गुणः समानस्य सः स्यादिति सह स्यसद्व्यतः सद्व्यतनुवर्तने सगर्भ्यइति समानो गर्भः सगर्भः तत्रभवः सगर्भ्यः सगर्भसयुयसनुताद्यदित्यतः प्रत्यय अमूर्द्धन्त्यादिकिम् समानमूर्द्धा समानप्रभृतयः समानोदक्ताः छन्दसिस्त्रियाम् विषमदेवयोरिति सर्वनाम्नोऽप्युपलक्षणम् बहुलग्रहणात्कचिन्नभवति विश्वाची देवद्वीचीति विन्वमञ्चतीति देवानं चतीति किन् उगितश्चेति डीप् अचद्व्यकारलोपः चा विनिदीर्घत्वम् अत्रविषमदेवयोरग्रादेशः प्राप्तेर्बाहुलकान्न कचि।

पितरामातराच छन्दसि ॥ ३३ ॥ छन्दे निपातः । आमागन्तां पितरामातराच । चाद्विपरीतमपि । मातरापितरानूविदिष्टौ ॥ समानस्य छन्दस्य मूर्द्धप्रभृत्युदकेषु ॥ समानस्य सः स्यात् मूर्द्धादिभिन्ने उत्तरपदे । सगर्भ्यः ॥ छन्दसिस्त्रियाम् बहुलम् ॥ विषमदेवयोरग्रादेशः । विश्वाचीचाचनचीच देवद्वीचीनयनदेवयन्तः । कद्वीची ॥ सधमादस्य योऽच्छन्दसि ॥ ३४ ॥ सहस्यसधादेशः स्यात् । इन्द्रतास्मिन्सधमादेशोमः सधस्यम् ॥ पथिच छन्दसि ॥ ३५ ॥ पथिशब्दे उत्तरपदे कोः कवकाचा कवपथः । कापथः । कुपथः ॥ साढेयसाढासाढेति निगमे ॥ ३६ ॥ ११३ ॥ चभवतीत्याह कद्वीचीति कुस्तिनमञ्चतीति कद्वीचीकिंशब्दस्य टेरग्रादेशः डीवृलोपदीर्घाः पूर्ववत् सधमादसहस्यसधिरित्यतः सहस्येति वर्तने मादस्यद्व्येतयोरुत्तरपदयोः सहस्यसधद्व्येतयमादेशः स्यात् सधेत्यविभक्तिको निर्देशः सधमादेशेति सहमाद्यंति देवा अस्मिन्निनि सधमादो यज्ञइति मदीनुपसर्गे इत्यपि प्राप्तेऽज भ्यास्त्रीखलनाइति तद्वाधके ल्युटि हलश्चेति घञसूत्रे मादेत्यकारउच्चारणार्थः तेन मादयतेः क्विबन्तस्य मादिति यद्रूपं तत्रापि भवति आत्मावृहंतो हरयो युज्यमाना अर्वागिंद्रसधमादो बहंतु सहस्यइति सहतिष्ठतीति सहस्यः आतोनुपसर्गे इति कः साढेय एते त्रयो निपात्यन्ते निगमे ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सि. को. सहेःत्वाप्रत्ययइति पक्षेत्वाप्रत्ययस्यथैआदेशश्चनिपात्यते साहेः सहेःत्वाप्रत्ययस्यथैहोठःपुलंढोढेलोपः ढलोपेतिदीर्घःसाङ्गाइतिढत्वादिपूर्ववत्तुनितृतीयमि
 वै. नि तृक्त्वितोदानेस्यानथाभूरिचक्रेतिमंत्रेसाहेत्याद्युदानं पठ्यते तन्नसंगच्छेतेतिभावः सूत्रेइतिशब्दः प्रकारार्थः तेननिष्ठायामपिनिपातनञ्चोध्यम् आषान्होअग्ने
 १६ दृष्टंभः द्वयोरिति अस्य आचर्मस्यद्वयोःस्वरयोर्मध्यमेत्यडकारोलकारतांसंपद्यते ऊर्ध्वाणसंप्रयुक्तःडकारःह्रकारतामेतीत्यन्वयः अष्टापदीति अष्टोपादाअस्यइति
 बहुव्रीहौसंख्यामुपूर्वस्येतिपादस्यलोपेकतेपादोऽन्यतरस्यामितिडीप् मंत्रेसोम सोमअश्वइन्द्रियविश्वदेव्यएवामतुप्रत्ययेपरेदीर्घःस्यान्मंत्रे ओषधेश्च नचठदि

सहेःत्वाप्रत्ययेआचंइयंतुनितृतीयंनिपात्यते। मरुद्गिरुग्रःएतनासुसाढा॥अचोर्मध्यस्यस्यडस्यलःढस्यल्हश्चप्रातिशाख्येविहितः।
 आहहि द्वयोश्चास्यस्वरयोर्मध्यमेत्यस्यस्यतेसडकारोलकारःल्हकारतामेतिसएवचास्यडकारःसन्धूषणासम्प्रयुक्तइति॥द्वन्द्वसिच।अ
 पुनआत्तंस्वादुतेरपदे।अष्टापदी॥मन्त्रेसोमाऽश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्यमतौ॥६३१३१॥दीर्घःस्यान्मन्त्रे।अश्वावती सोमावती इन्द्रियावाअदिक्त
 मः।विश्वकर्मणाविश्वदेव्यावता॥ओषधेश्चविभक्तवःप्रथमायाम्॥६३१३२॥दीर्घःस्यान्मन्त्रे।यदोषधीभ्यः।अदधाओषधीषु॥अचितुनु
 घमस्तुनड्कुत्रोरुष्याणाम्॥६३१३३॥दीर्घःस्यात्।आतूनइन्द्रानूमर्तः।उतवाघास्यालात्।मक्षूगोमन्तमीमहे।भरताजातवेदसम्।तडिति
 यादेशस्यडित्वपक्षेग्रहणम्।तेनेहनाश्रणेनप्रावारः।कूमनाः।अत्रातेभद्रा।यत्रानश्वक्काउरुष्याराः॥ कारादन्तिनइतिडीषागतार्थता अन्तोदाने

तापनेःदृष्यतेत्वाद्युदानोलघावंतइतिफिट्सूत्रात् ऋचितुघइति सरूपग्रदसंनतरपूतमपोश्चंदसिघशब्दस्यैवदीर्घदर्शनात् उतवेतिभार्यायाः आतास्यालःततः
 पञ्चमी भरतेतिलोप्यधमपुरुषबहुवचनस्यथस्यलोपोलङ् वदित्यतिदेशात्तस्यस्थानेतादेशस्यस्थस्यधिपामित्यनेन श्रुणोतेति तत्तनसमथनाश्चेतिनवादेशःअत्र
 पित्वाडित्वंनान्ति उरुष्याराइति उरुष्येति कंडादियगंतोरक्षणावर्धः लोटः सेहिः अतोहेरितिलुक् नदृत्त्यस्यनश्चधातुस्थोरुषुभ्यइतिरात्वम्॥ ६ ॥

सम
 १६

ॐ ईकः दृगंतस्य सुनिपतो दीर्घः स्याद्विद्यचोदाचलिङ्गनस्यातो दीर्घः स्याद्वि विद्येति विदज्ञाने लट् विदो लटो वेति मस्य स्थाने मः चक्रेति लिटो मध्यमपुरुषबहुवचन
 म् निपातस्य च दीर्घः स्यामंत्रे एव शब्दश्चादिषु पाठानि पातः छन्दस्य नामीति वर्तते द्रलोप इत्यतो दीर्घ इति च तदाह मामीत्यादि ऋभुक्षारामिति ऋभुक्षिन् शब्द उ
 णादिषु निपातितः इतोत्तर्वेनामस्थान इतीकारसाकारादेशः जनितेति जनयितेत्यर्थः शमितानि पातनं पूर्ववत् अनङ्गिनि वशेर्लुङि मंत्रे घसेतिलेर्लुक् मशेर्वेत्यस्याभावे प्रश्ने
 तिषः जप्तेन डः तस्य चर्त्वेन टः आचरिति वृजोर्लुङि लेर्लुक् गुणः रेफस्य विसर्गः बहुलं छन्दसि माङ्गो गेप्यमाङ्गो गेपि बहुलमडाटो भवतः अमाङ्गो गेपि न भवतः मा
 दृक् सुप्रिदि ३१३४। अचिदीर्घ इत्येवाश्रयीषुणः सस्वीनाम्। सुजइति षः नश्च धातुस्योरुषुभ्य इति णः ॥ इत्युचोऽतलिङ्गः ॥ ३१३५। मन्त्रे दीर्घः
 ॥ विद्याहिवक्राजरसम् ॥ निपातस्य च ॥ ३१३६। एवाहिते ॥ छन्दस्युभयथा ॥ नामिदीर्घो वा ॥ धाता धातृ णामिति बहुचः ॥ तैत्तिरीयास्तु द्रस्वमेव प
 ठन्ति ॥ वाष पूर्वस्य निगमे ॥ ६। ४। १। ष पूर्वस्यान उपधाया वा दीर्घोऽसन्बुद्धौ सर्वनामस्थाने परे ॥ ऋभुक्षाराम् ॥ ऋभुक्षाराम् निगमे किमा नशा
 तनशासौ ॥ जनिमामत्रो ॥ ६। ४। १। वृडादौ ट् चिणि लोपो निपात्यतो योनः पिता जनिता ॥ शमिताय हो ॥ ६। ४। १। शमयितेत्यर्थः ॥ युल्लुवो दीर्घश्च
 न्सि ॥ ६। ४। १। ल्यपीत्यनुवर्तते ॥ विपूया विपूय ॥ आडजादीनाम् ॥ छन्दस्यऽपि दृश्यते ॥ ६। ४। १। अनजादीनामित्यर्थः ॥ आनद ॥ आक ॥ न
 माङ्गो गे ॥ बहुलं छन्दस्यऽमाङ्गो गे ॥ ६। ४। १। जनिष्ठा उग्रः सहसेतुरापा मावः क्षेत्रे परबीजान्यवाप्सुः ॥ दूरयोरे ॥ ६। ४। १। प्रथमं दध्र आ
 पः ॥ रेभावस्याभीयत्वेनासिद्धत्वादालोपः ॥ अत्र शब्दस्य टि कृते पुनरपि रेभावः ॥ ॥ अङ्गो गेपि च भवतः जनिष्ठा इति ननेर्लुङ् बास अडागमाभावः माङ्गो
 गेप्यडागममुदाहरति माव इति वोयुष्माकं क्षेत्रे भार्गवां परबीजानि परेषां बीजानि वीर्याणि माअवाप्सुः उत्तानि माभूवन् वयेः कर्मणि लुङ् व्यत्ययेन परस्मैपदम् ॥ मिः सिच
 वदप्रभेति वृद्धिः ॥ इदं काशिकानुरोधेनोदाहृतम् ॥ अध्ययनं तु वाप्सुरित्वेव दृश्यते ॥ माङ्गो गेप्यडागममुदाहरणात्तरमन्त्रेषु गीयम् ॥ दूरयोरे इत्येतस्य रे आदेशः स्याच्छन्दसि
 दध्रेऽस्ति धात्रे लिटि द्रस्वलिट् सप्तयेरिति रे विकृते रेभावः ननु चान्न परत्वादेभावे कृते न जादित्वादा औपोन प्राप्त इत्यत आह रेभावस्येति नन्वेवमपि रेभावस्येव को

सि को दिनि यणादि डागमः प्राप्नोति नचरे भावस्य वैयर्थ्यम् कृत्स्नप्रभृति धित्यत्र चरितार्थत्वादत आह अत्रेति कथं पुनर्लीक्षणिकस्येरे शब्दस्येरे भावो भवति तत्राह ॥
 वै नदर्थेति ॥ द्विवचननिर्देशस्तुल्यप्रतिपदोक्तपरिभाषानप्रवर्तत इति भावः तन्वादीनां तन्वादीनां बहुलमियङ् वङादेशस्य च्छदसि तनुवमिति अधातुत्वादप्राप्त
 ९० डवङ् विधीयते तन्वमिति वा छंदसीत्यमिपूर्वत्वाभावेयं न्यम्बकमिति त्रीणि अम्बकानि नेत्राणि यस्यासौ न्यम्बको रुद्रः वितुं निरेदति तनुविस्तारे लिटः प्रथमपुरुष
 बहुवचनं अत्राहोपस्यासिद्धत्वेपि अत एकहलमध्यद्वि एत्वाभ्यासलोपोनलोपविधानसामर्थ्यात् पक्षिमेति पल्लपतने लिटो मसौ मस्य इद्विने निरेपेति मेति भा
 षायां घसिभसो अनयोरुपधालोपः स्याद्बलादावजादौ च क्विणि सग्विरिति अदेः क्ति न् बहुलं छंदसीति घस्त्वादेशे उपधालोपे च कृते अलोप्यन्ति सलोपलकारस्य धत्वंधस्य
 नदर्थे सूत्रे द्विवचनान्तनिर्दिष्टं दूरयोरिति ॥ छन्दस्युभयथा ॥ ६॥ ४८६ ॥ भूसुधियोर्य्यणस्यादियङ् वङो चावनेषु चित्रं विभ्वं विभुवं वा सुधो
 न्यममेः सुधियौषा ॥ तन्वादीनां छन्दसि बहुलम् ॥ तन्वंपुषेमा तनुवं वा न्यम्बकं त्रियम्बकम् ॥ तनिपत्योश्छन्दसि ॥ ४८६ ॥ एतयोरुपधालो
 प्रकृतिप्रत्ययो वितुं निरेकवयः शकुनादवपक्षिमा घसिभसोर्हलि ॥ ४८७ ॥ सग्विश्चमेव ध्याते हरीधानाः ॥ दुश्मन्भ्यो हेर्हिः ॥ शुश्रूणुपृष्ठवृ
 भ्यश्छन्दसि ॥ ४८८ ॥ शुधीहवम् ॥ शृणुधीगिरः रायस्यूर्हिः उररास्त्वधिः अपावृधिः वाक्छन्दसि ॥ ४८९ ॥ हिरपिह ॥ अदिनश्च ॥ ४९० ॥ हेर्हिः स्यत्वार
 त्थिारमेव्यन्ययेन परस्मैपदम् ॥ शपः श्रुतुरभ्यासदीर्घश्च ॥ अस्मेप्रयन्धिः युयोधिजातवेदः ॥ जंश्चततः समानाग्धिः सग्विरिति सग्विसेकते समानस्य छन्दस्य
 मूर्हं प्रमृत्पुदके धिति सूत्रेण समानस्य सः बव्यामिति भसेर्लोपि तांश्चुः परानित्यमप्युपधालोपं वाधित्वा बाहुलकात्म्यमंश्राविति द्वित्वम् तत उपधालोपसलोपध
 लजश्चानि कर्त्तव्यानि शुश्रूणु एभ्यो हेर्हिः स्यात् शुधीति बहुलं छंदसीति शपोलुक् अन्येषामपीति दीर्घत्वेम् शृणुधीति श्रुवः श्रुचेति श्रुवः श्रभावश्च विधानसामर्थ्या
 त् क्तश्च प्रत्ययादिति नहेर्लुक् दीर्घः पूर्ववत् पूषीति पृपालने शपोलुक् उदोष्णपूर्वस्येत्युत्वम् हस्तिचेति दीर्घः उररास्त्वधीति नश्चधातुस्योरुषुभ्यद्विति एत्वम् कः क
 र्त्तव्यादिनाविसर्जनीयस्य सत्वम् अपावृधीति दीर्घः पूर्ववत् अभ्यासस्य दीर्घश्चेति तु जादित्वादिति भावः सरंधीत्यत्रानुदानोपदेशे त्यादिनामलोपो न हेरडित्वात् ॥

रामः
 ९०

यमिः शपोऽनुगतिः बहुलं छंदसीत्यनेन एव मुत्तरा अपि विभाषा जैरः क्रतोहलादेर्लघोरित्यतः रक्ततद्वति तुरिष्टमेयस्विति चतदाह क्रतुस्थाने इत्यादि क्रतुव्यवास्त्य
 त्रैलुशब्दादिति वा लुशब्दादणियति च यणदेशे निपात्यते मशब्दस्येति तस्यासिद्धत्वाद्यस्येति लोपोन अकृत्तावेति दीर्घस्वंगतपरिभाषया वारणीयः यद्वा मकार
 मात्रस्य लोपः ततो यस्येति लोपकृते प्रत्ययाकारस्य अवगं इति षष्ठोऽध्यायः ६ ॥ बहुलं छंदसि छंदसि विषये बहुलं रुडागमः स्यात् दुहे इति दुहेर्लट् टेरत्वे षष्ठ्य
 देशेरुदृतलोपः लोपाभावे इति लोपस्त आत्मनेपदे धित्यस्यैकस्य कत्वादित्यर्थः अदृश्रमिति दृशिरप्रेक्षणे लुङ् व्यत्ययेन प्रथमपुरुषबहुवचनस्थाने उत्तमपु
 यमेः शपोऽनुकायौ तेः शपः श्लुः ॥ मन्त्रे घाड्यादेरात्मनः ॥ ६ ॥ १४१ ॥ आत्मनः शब्दस्य देहोपः स्यादादि । तनादेवेषु विभाषज्जोऽच्छंदसि ॥ ६ ॥
 ॥ १६२ ॥ ऋचुशब्दस्य ऋतः स्थानेरः स्याद्वा दुष्टे मेयस्तु । त्वं रजिष्टमनुने वि । ऋजिष्ठं वा ॥ ऋतव्यवास्त्यवास्त्यमाध्वी हिरण्ययानि छन्दसि ॥ १४२ ॥
 ऋतौ भवं ऋतव्यमावास्तु निभवं वास्त्यम् । वास्त्यञ्च । मधुशब्दस्याणि स्त्रियां यणदेशे निपात्यते । माध्वीर्नः संत्वोषधीः । हिरण्यशब्दादि
 हितस्य मयटो मशब्दस्य लोपो निपात्यते । हिरण्ययेन सवितारयेन ॥ इति षष्ठोऽध्यायः ॥ शीडोरुदृ ॥ बहुलं छन्दसि ॥ १० ॥ १० ॥ रुडागमः स्यात् । लो
 पस्त आत्मनेपदे धिति पक्षे तलोपः । धेनवो दुहे । लोपाभावे घृतन्दुहो । अदृश्रम ॥ अतो भिसरे ॥ बहुलं छन्दसि ॥ १० ॥ १० ॥ अग्निर्देवेभिः ॥ ने
 तरा छन्दसि ॥ १० ॥ २६ ॥ स्वमोरदङ्ना । वार्त्रधमि तरम् । छन्दसि किम् । इतरत्काष्ठम् ॥ समासे नञ्पूर्वैर्ल्लोत्यपि । क्वापि छंदसि । यजमानस्य रि
 रुवै कवचमि पृतस्य रुडागमः नेतरा इतरशब्दात्परयोः स्वमोरदङादेशेन स्याच्छन्दसि इतरमिति अदृश्रमसि ह्यदृत्यदृडभावे अतोमित्यम् ॥ धापयित्वा ॥
 ल्लोत्यपि । समासे नञ्पूर्वैर्ल्लोत्यपि प्राप्ते छन्दसि क्वापि विधीयते तदाह क्वापि अनञ्पूर्वैः समासे त्का इत्ययमादेशः स्यात् अपिशब्दाच्च्यवपिसमासेऽसमासे च भवति भवति
 विषयेऽपः प्रापणार्थत्वादपिशब्दस्य अन्यथा वा छंदसीत्येव द्रूयात् तथा च छन्दोविधिं अनुविदधानाः कल्पसूत्रकारा अपि प्रयुज्यते आज्येनाक्षीणि आज्येति परिधा
 ययित्वे विधिजन्तात्परिपूर्वाद्धानेः त्वातस्यत्यवादेशे प्राप्ते त्कादेशः ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥ ॥ ६ ॥ ॥

नृपतिमुनेनिर्वाह्यतीयेकवचनस्याडिगानदेशः डिह्यद्विलोपः बाहुनेतिप्राप्तेइति काशिकायां तु प्रबाहुनेतिप्राप्तइत्युक्तं तस्मात्प्रमादित्यवधेयमप्रेति हिनेसमं एव कस्तरदेशः
 मयस्मिन्निर्वाह्यतीयेकवचनस्याडिगानदेशः डिह्यद्विलोपः बाहुनेतिप्राप्तेइति काशिकायां तु प्रबाहुनेतिप्राप्तइत्युक्तं तस्मात्प्रमादित्यवधेयमप्रेति हिनेसमं एव कस्तरदेशः
 रदिति रिति सन्नेरा अमो अमदिति मिवादेशो गृह्यते न द्वितीयेकवचनं छंदसि दृष्टानुविधानात् तदेव दाह मिवादेशस्येति शित्वात्सर्वादेशइति शिक्करणाभावे तु
 अलोत्पत्त्येति मकारस्य स्यात् आदेः परस्येति तु न पञ्चमीनिर्देशाभावात् न च मकारस्य मकारवचने प्रयोजनाभावात् सर्वादेशो भविष्यतीति वाच्यम् मकारस्य मका
 सुसेत्रिया सुसेत्रियेति प्राप्ते डिगानदेशः डिह्यद्विलोपः बाहुनेतिप्राप्तेइति काशिकायां तु प्रबाहुनेतिप्राप्तइत्युक्तं तस्मात्प्रमादित्यवधेयमप्रेति हिनेसमं एव कस्तरदेशः
 कारदेशस्य सदाहरणस्य संसृज्यम् आडः स्याजः स्यागमुपसंख्यानम् प्रवाहवासि सृतम् बाहुनेतिप्राप्ते आडदेशः धिर्ङितीति गुणः स्वप्नया
 सप्तेनेति प्राप्ते अचक्षुसं सिन्धुमिव नावया नावेति प्राप्ते अयारारित्स्वरः अमो मश्म ११४७ मिवादेशस्य मोमश्म स्यात् अकार उ
 चारणार्थः शित्वात्सर्वादेशः अस्ति सिचइति दृष्टावधी वृत्तम् अवधिषमिति प्राप्ते लोपस्त आत्मनेपदेषु ११४९ छन्दसि देवाश्च
 बुद्धाश्च दुहमेति प्राप्ते दक्षिणातः शये शेतेइति प्राप्ते आत्मेति किम् उत्सन्दुहन्ति ध्वमो ध्वात् ११४२ अन्तरे वोष्माणवारय ध्वात्
 वारय ध्वमिति प्राप्ते यजध्वेनमिति च ११४३ एनमिन्यरे ध्वमोऽन्तलोपो निपात्यते यजध्वेनमि यमेधाः वकारस्य यकारो निपात्यत इति वृ
 खचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थं स्यात् मोराजिसम् कावित्यत्र यथा वधीमिति हंतेर्लुङ् हनो वधलिङि लुङि चेति वधादेशः ज्ञेः सिचइति स्थस्थइति मिपोऽम्भावः तस्य
 मश्म अस्ति सिचइति मस्या एकस्य दृष्टीति सिचो लोपः सवर्णदीर्घत्वं बहुलं छन्दसीत्यडभावः लोपस्त आत्मनेपदेषु यस्तकारस्तस्य छन्दसि विषये लोपः स्यात् अदु
 द्वेति कुहेर्लुङ् आत्मनेपदेषु नतइति सस्यादादेशः बहुलं छन्दसीति रुट् तकारस्य लोपे द्वयोरकारयोरतो गुणइति पररूपं शयेइति शेतेइत्यत्र नलोपे कृतेऽप्ये
 शः ध्वमो ध्वादित्यादेशः स्याच्छन्दसि वारय ध्वादिनि वृजोऽपि विलीट्येज ॥ वृत्तिकारस्य यजध्वेनमिति पाठं ज्ञात्वा वकारस्य यकारश्च निपात्यत इत्याह नृपति

१९

यन्निषकारस्येत्यादि प्रामादिकीनिलक्ष्येवकारपाठस्यनिर्विवादत्वात् वेदभाष्येऽपि प्रकृतसूत्रस्यमलोपमात्रपरतोक्तेऽप्येतिभावः॥३॥ तस्य मध्यमपुरुषबहुवचनस्येति प्रथमपुरुषैकवचनस्यतुनग्रहणम् छन्दसिदृष्टानुविधानात् पूर्वोत्तराभ्यांबहुवचनाभ्यासाहचर्याच्च कण्ठनादिति क्वेविहिंसाकरणयोश्चध्विक्कण्वोरचेत्युपत्ययः वकारस्यचाकारः अतोलोपः गमयतादिति गमेर्णिच्जनीजृषिनिअमंतत्वाभित्संज्ञायांमितां ह्रस्वः लोङ्मध्यमपुरुषबहुवचनस्यतादेशः तप्तनप्त तस्यस्यानेएतेआदेशःस्युःशृणोतेनिश्रुश्रवणे श्रुवःशृचेतिश्रुप्रत्ययः शृभावश्चपित्वेनाडित्वाद्गुणः सुनोतनेनिषुश्रूअभिषवेत्यादिभ्यःश्रुःतद्वत्स्यतनपृदधातनेनिअत्राप्यडित्वात् आभ्यस्तयोरित्याकारलोपाभावःइदंतो अन्तशब्दोऽवयववचनःइत्अंतोयस्यसद्वदंतः तपरकरणमसंदेहार्थम् तथाचायमर्थः९मसइत्ययंशब्दइका

तस्य तात् ॥ ११४५ ॥ मध्यमपुरुषबहुवचनस्य स्थाने तात्स्यात् ॥ गात्रमस्य नूनं कृणुतात् ॥ कृणुतेति प्राप्ते ॥ सूर्यश्चक्षुर्गमयतात् ॥ गमयतेति प्राप्ते ॥ वसनसनथेनाच्चा ॥ ११४५ ॥ मस्येत्येवाश्रणोत्प्रावाणः ॥ शृणुतेति प्राप्ते ॥ तपामुनोतनापचतनब्रह्मवाहसे ॥ दधाननद्रविणश्चित्रमसौ ॥ तनपामरुतस्तत्तुजुष्टना ॥ जुषध्वमिति प्राप्ते ॥ व्यत्ययेन परस्मैपदं ॥ श्रुत्वाविश्वेदेवासो मरुतोयतिष्ठन् ॥ यत्तंस्थाकाः स्येत्यर्थः ॥ यच्छब्दाच्छब्दसोडनिः ॥ अलोलस्य यनादेशः ॥ इदन्तोमसि ॥ ११४६ ॥ मसीत्यविभक्तिको निर्देशः ॥ इकारउच्चारणार्थः ॥ स इत्ययमिकाररूपचरमावयवविशिष्टः स्यात् ॥ मसद्भागमः स्यादितियावत् ॥ नमोभरन्तमसित्वमस्माकन्वत्समसि इमस्मइति प्राप्ते ॥ द्वौयका ॥ ११४७ ॥ दिवंसु

एचो भवति मसः सकां वस्यद्सागमो भवति स च तस्यान्तो भवतीत्यर्थस्तदेतदाह मस इत्ययमिति तत्र यदि सकारो पमर्देन दकारो तत्त्वमभिप्रेतं स्यात्तर्हि मस इ
दिति वाच्यं स्यात् तस्मादवस्थित एव सकारे दकार उपसंजनीयः अंतग्रहणञ्च तद्ग्रहणेन गृह्यते तत्र श्रुतिवद्विवादे रागमलिङ्गस्याभावेऽप्यर्थादागमोऽयं संपद्य
तं गानं स्यात् तदाह मसद्गागमः स्यादिति एवं च मसद्गिति वक्तव्यं प्रत्याहारसंदेहप्रसंगात्तथानोक्तम् एमसीति द्वाण्गौ मसतस्य द्दकारः अन्तावयवः
सीति अन्ते मसः प्रसारलोपः क्वाय क्वा इत्यस्य यगागमः स्याच्छंदसि गत्वायेति गमेः क्वा अनुदातोपदेशेत्यनुनासिकलोपः क्वा इत्यस्य यगागमः ॥ ६ ॥

१२

निपातनं बहुल्यपेक्षमिति तेन छंदसः प्रयोग एकवचनांतोऽप्युदाहृत इति भावः ततोऽपीति ऋन्नेभ्य इति विहितेन बभूषा निगमो वेदः एषां वेद इडभावो निपा
 तने भूः कृदि स्योरोडभावे सिद्धे निगम एवेति नियमार्थं निपातनं तदेतदाह भाषायां तु ववरिथेति सनि ससनि पूर्वात्सनेः सनोतेर्वी सनि ससनि वा स मिति नि
 पातनं कसोऽपि नेडु शिक्तनीति निषेधे प्राप्ते निपातनम् पावका इति पुनर्निपातयति वा पावकाः सुनातेः पावयतेर्वा एबुलटाप् दधदिनिद्धातेर्लेट्तिप्
 निपातनं बहुल्यपेक्षं सूत्रे बहुवचनं विकल्पा इति तेनैकवचनान्तोऽपि प्रयोगः साधुरेव। शसुशंसुशासु एभ्यस्तु च इडभावः। एकस्त्व
 पुरभ्यस्या विशस्ता ग्रावना भउतशस्ता। प्रशास्ता पोता। तरतेर्दृङ् दृजोश्चतुचउट् ऊट् एता वागमौ निपात्येते। तरुमारं रथानाम्। तरु
 तारम्। वरुतारम्। वरुतारम्। वरुत्रीभिः सुशरणो नो अस्तु। अत्र डीवन्त निपातनम् पञ्चार्थम्। वरुज् शब्दे हि निपातितः। ततोऽपी
 गतार्थत्वात्। उज्ज्वलादिभ्यश्चतुर्भ्यः शपड् कारादेशो निपात्यते॥ ज्वलदीप्तौ। क्षरसंचलनोद्वमूउद्गिरणे। अमगत्यादिषु। इह क्षरितीत्य
 स्यान्नन्तरं क्षमितीत्यपि केचित् ठन्ति। तत्र क्षमूषसहने इति धातुर्वोध्यः। भाषायान्तु यस्तत्कथं सत्कथं तच्च चित्तविकसिताः। विशसि
 ता। शंसिता। शसिता। नरीता। नरिता। वरीता। वरिता। उज्ज्वलति। क्षरति पाठान्तरे। क्षमति। वमति। अमति॥ बभूषाऽततन्वजगृभ्यववर्थे नि
 निगमे। १२। ईषा विष्ठातमुत्तं चत आबभूषा येनान्तरिक्षमुर्ध्वतन्व्या जगृभाते दक्षिणामिन्द्रहस्तम्। त्वं ज्योतिषा वितमो बवर्था भाषा
 यां तु वसू विथा आते निथा जगृहिमा बवरिथेति॥ सनि ससनि वा सम्। १२। ई सनिमित्येतत्पूर्वात्सनेः सनोतेर्व कसोरिडा एत्वाभ्यासलो
 प्रभावश्च निपात्यते॥ पावकादीनाञ्छन्दसि प्रत्ययस्यात्कादित्वेनेति वाच्यम्॥ हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः॥ घोरलोपोलेटिवा। १३। ७०। दधद
 ष्यापि हि त्वम् दधाति इति स्थिते आकारलोपः लेटोऽपि विष्ठागमः इतश्चलोपः परस्मैपदेष्वितीकारलोपः दाशुषेयज्। त्वनिदाशुषोस्मोददन्नन्धर्वाया
 मानयूरत्वा निदधत् दधादित्यर्थः दददिति ददाते रूपम् लोपाभावे उदाहरणं साह ददादिति॥

निपातनं बहुल्यपेक्षं सूत्रे बहुवचनं विकल्पा इति तेनैकवचनान्तोऽपि प्रयोगः साधुरेव।

वि. के.
५
२९

मीनानि पानीं हस्वप्रतीतिरिति वर्तते तदाह शितिह्रस्वद्वि प्रमीरान्तीति हिनुमीनेति शान्वम् आदृदमिति अक्षेर्लङ् इति पृष्ठे अक्षदीनामित्यादृशपोलुक अक्षिसिचर
गीडभावेऽन्यत्वाद्धलङ्कारादिलोपः रुत्वविसर्गो संहिता चानु भोमगोद्विरोर्यत्वम् लोपः शाक्यस्येति यलोपः जसादिष्विति आदिशब्दः प्रकृतेन पूर्वयोगमिति
छानामपि ग्रहणम् शतकृत्वद्वि जसिचेति गुणाभावपक्षे प्रथमयोः पूर्वसवर्गो दीर्घोऽपि वाच्यन्दसीति यचनादत्र न भवतीति यस्यादेशः प्रवर्तते पञ्चेद्वि वेर्हि तीत्यस्या

मीनानेर्निगमे। १३८९। शितिह्रस्वः। प्रमीरानि व्रतानि। लोके प्रमीरानि॥ अक्षिसिचोऽएके॥ बहुलञ्चन्दसि। १३९०। सर्वमादृदमृह्रस्वस्य गु
राः। जसिच। जसादिष्वञ्चन्दसि वावचनम्याङ्गो चञ्चुपधायाः॥ अधाशतकत्वोयुयमाशतकृतवः। पञ्चेन्यो यथागवे। पशवो न भक्ष्यस्य पी
तिनिषेधे वदुस्त्वञ्चन्दसीति वक्तव्यम्॥ आनुषज्जुजोषत॥ नित्यञ्चन्दसि। १४०८। चन्दसि विषये चञ्चुपधायाः क्वर्णस्य चञ्चुपधायाः अवीह
धत्त॥ नञ्चन्दस्य पुत्रस्या। १४१३। पुत्रमिन्नस्यादन्त्यस्य क्वचिद् दीर्घत्वदीर्घो न मित्रयुः। क्वञ्चन्दसीति उः। अपुत्रस्य किम्। पुत्रीयन्तः सुदानवः॥ अ
पुत्रादीनामिति वाच्यम्॥ जनीयन्तो त्वयवः। जनमिच्छन्त इत्यर्थः॥ दुरस्युर्द्विगस्युर्द्विगस्यतिषिष्यति। १४१३। एते क्वचिनिपात्यन्तो मा
षायान्तुऽप्रत्ययाभावात्। दुष्टीयति। द्रविणीयति। दृषीयति। रिष्टीयति॥ अश्वाघस्यात्। १४१३०। अश्वाघ एतयोः क्वचिन्नात्स्याच्चन्दसि।
अश्वायन्तो मघवन्। मात्वावृका अघायवः। नञ्चन्दसीति निषेधो नर्दत्वमात्रस्य किन्तु दीर्घस्यापीति। अत्रेदमेव स्तुतं पकम्॥ देवसुम्न
योऽर्थजुषिकाठके। १४१३८। अनयोः क्वचिन्नात्स्याच्चञ्चुषिकठशाखायाम्। देवायन्तो हवामर्हो इह यनुः शब्दान
तन्त्रमात्रपदं किन्तु वेदोपलक्षकः। तेन नृगात्मकेऽपि मन्त्रे यजुर्वेदस्येति भवति। किञ्चा नृवेदेऽपि भवति। सचेन्न नृयजुषिकठशाखायां सृष्टः।

वि. के.
५
२९

अविमण् जुजोषिर्द्वि जुषी प्रीतिसेवनयोः लेट् व्यत्ययेन परस्मैपदमिति पूदृतश्च लोपः परस्मैपदेषु लेटोडाटावित्यट् व्यत्ययेन शपः श्नुः द्विवचनम् नञ्चन्दसि इहय।
यानन्तर्यदीर्घमात्रं प्रतिषिधे तर्हि अकृताविति दीर्घः स्यात् अपवादे पुनरुत्सर्ग स्थितेः अत आह इत्वदीर्घोनेति क्वचि यदुक्तं तन्नेति व्याख्यादिति भावः अत्र यज्ञाय

एमः
२९

कमुपपदमेववक्ष्यति पुत्रीयन्तइतिपुत्रमिच्छन्तःपुत्रीयन्तःजनमिच्छन्तोजनीयन्तःलटःशत्रादेशःउगिद्वामितिनुम्दुरस्यदुष्टशब्दस्वदुरसभावोद्विग्नशब्दस्वद्वि
 ॥४४॥सपूर्वयानिविदाकव्यतायोः।अध्वर्युवामधुपाणिमादमयन्तएतन्युम्।दधातेर्हि॥जहानेश्वक्ति॥विभाषाछन्दासा॥४४॥सीत्वाश
 रीरमाहिवावा॥सुधितवसुधितनेमधितविधविधीयवा॥४४॥सुवसुनेमएतत्पूर्वस्यदधातेःकेप्रत्ययेदृत्त्वनिपात्यते।गर्भमातासुधितवंशणा
 सु।वसुधितमनो।नेमधितानपौस्य॥किन्यपिदृश्यते।उतश्चेतंवसुधितिनिरेके।॥धिववज्रंदक्षिणद्वन्द्वहस्तोघत्वेतिप्राप्ते।सुरेतारे
 तोषिषीय।आशीर्लिङ्।इष्टादृष्टोःत्वाधासीयेतिप्राप्ते॥अपोभि॥मासञ्छन्दसीतिवक्तव्यमादिः।शरदिः॥स्ववःस्वतवसोरुषसश्चेत्यते।स्ववदिः।
 अवतेरसुनाशोभनमवोयेषानेस्ववसस्तेःतुद्वितिसौत्रोधातुस्तस्मादसुन।स्वन्तवोयेषानेःस्वतवदिः।समुषद्विरजायथाः॥मिथुनेऽसिः।वसेकि
 चेत्यसिप्रत्ययद्वतिहरदत्तः।पञ्चपादीनीत्यातुउषःकिदितिप्राग्व्याख्यातम्॥

वकाठकइतिकिम्यजुर्वेदेशस्वान्तरेमाभूत्।अन्यत्रसुमयुरिदमस्ति कव्यध्व
 रकविअध्वरएतनाएवामन्त्यस्यलोपःस्थतकविपरेकविविषयेमृगयादिगणध्वर्युशब्दःपठ्यतेतस्युत्पत्त्यन्तरं बोध्यम्।विभाषाजहानेश्वरगस्यविभाषाहिआदेशःस्थ
 न्सीत्वेति हिआदेशाभवेष्टुमास्येतीत्वम्।कचित्तुहात्वेतिपाठस्तत्रादसत्त्वाद्दुमास्येतीत्वाभावःवसुधितमिति कर्मधारयवतिहरदत्तःवसुन्तोधातारंप्रदानरमित्यर्थः
 निवेदभाष्यस्येनधितमिति सामिपर्यायोनेमशब्दःअयंकर्मधारयःधत्वेति श्रीभ्यस्तयोरातद्व्यकारलोपःदधस्तयोश्चेतिभूभावःधिवीयेति आशीर्लिङ्।उतनेपदेन

सि-के-के-२२ पुरुषैकवचनेदधातेरित्निपात्यते तदाह आशीर्लिङीति मादिरिति पदोन्मासद्विमासशब्दस्यमासआदेशः॥०॥ नकवतोराते अनुवृत्त्यर्थ उपन्यासः करीकृष्यतइति
 नकवतोर्थडि॥ कृषेच्छन्दसि॥ १४६४॥ यडि अभ्यासस्यचुत्वा करीकृष्यते॥ दाधर्तिदहर्तिदहर्षिबोभृतुतेतिकेऽलप्योऽपनीफणत्संसनि
 षदत्करिकृत्कनिकृद्वरिभद्विध्वतोदविद्युततेरित्रतः सरीसृपतंवरीदृजन्ममृज्याऽऽगनीगन्तीनिचा॥ १४६५॥ एतेऽष्टादशनिपात्यन्ते॥ आद्या
 स्वयधुडोधारयतेर्षा॥ भवतेर्यड्लुगन्तस्यगुणाभावः॥ तेनभाषायांगुणोलभ्यते॥ निजेर्यड्लुगन्तात्तड्॥ इयर्तेर्लेटिहलादिःशेषापवादोरे
 फत्स्यलत्वाइत्वाभावश्चनिपात्यते॥ अलर्षिषुभंखजकृतुरन्दरासिपानिर्देशेनतन्त्रम्॥ अलर्तिदक्षउताफणातेराड्पूर्वस्यथड्लुगन्तस्यश
 तरिअभ्यासस्यनीगागमोनिपात्यते॥ अन्वापनीफणात्॥ स्पन्देःसम्युच्चस्ययड्लुकिशतरिअभ्यासस्यनिकाधातुसकारस्यषत्वम्॥ करोतेर्य
 ड्लुगन्तस्यभ्यासस्यचुत्वाभावेकरिकृत्कृदेर्लुडिःत्वेरड्द्विर्बचनंअभ्यासस्यचुत्वाभावोनिगागमश्चाकनिकृदञ्जनुषम्॥ अक्रन्दीदित्यर्थः॥ विभ
 नेरभ्यासस्यजस्वाभावःप्रिगागमश्चयेभरिभद्वेषपीषु॥ ध्वरतेर्यड्लुगन्तस्यशतरिअभ्यासस्यविगागमः॥ धातोर्भृकारलोपश्चादविध्वतोराश
 यःसूर्यस्याद्युतेरभ्यासस्यसम्प्रसारणाभावोऽन्विगागमश्चादविद्युतदीद्यच्छोमुचनः॥ तरतेःशतरिश्चोअभ्यासस्यरिगागमः॥ सहे
 जीतरित्रतः॥ सृपेःशतरिश्चोद्वितीयैकवचनेरीगागमोऽभ्यासस्यादृजेःशतरिश्चोअभ्यासस्यरीका॥ मृजेर्लेटिगाल्अभ्यासस्यरुकाधातोश्च
 युक्॥ गमेराड्पूर्वस्यलटिश्चावभ्यासस्यचुत्वाभावोनीगागमश्चावश्यन्तीवेदागनीगन्तिकर्त्ता॥ सस्रवेतिनिगमे॥ १४७०॥ स्रतेर्लेटिपरस्मैपदं
 ईगागमोऽभ्यासस्यचात्वनिपात्यते॥ गृष्टिःसस्रवस्यविरमासुषुवदतिभाषायाम्॥ बहुलंछन्दसि॥ १४७१॥ अभ्यासस्यड्कारःस्याच्छन्दसिपूः
 इयिकोचलुकीतिरीगागमःलोकेतुचरीकृष्यतेकृषीवलःधड्इतिधड्नवस्थानेधारयतेर्वेति सएवण्यन्तःतत्रदाधर्तीत्यत्रधारयतेःशपःश्चोणिलुक्अभ्यासस्य

दीर्घत्वनिपात्यते च डीवाशे प्राप्ते व्यत्ययेन शप् तत्र श्लावभ्यासस्य दीर्घत्वं च अत्र परस्मैपदमपि निपात्य तस्यैव पङ्क्त्यभ्यासस्य रुगाद्यपवादकं दीर्घत्वं निपात्य
तन्निर्दिष्टं नीत्यत्र यङ् लुक् पक्षे दाधर्मीति निपातनेन प्राप्तस्य दीर्घस्याभावो निपात्यते रुग्निर्कौचलुकि ऋतश्चेत्येवरुक् सिद्धः श्लुपक्षे तु रुगपि निपात्यः दीर्घधीत्या।
त्रयङ् लुक् पक्षे न किंचिन्निपातने किंतु श्लावेव भवते र्यङ् लुगन्तास्त्रोट् गुणाभाव इति ननु भूस्वोस्ति डीत्येव गुणनिषेधे सिद्धे निपातनमनर्थकमिति चेत्सत्यम्
ज्ञापकायैर्न हि निपातनम् एतज्ज्ञापयति अन्यत्र यङ् लुगन्तस्य गुणप्रतिषेधो न भवतीति तेन बोधव्यत्र भाषायां गुणनिषेधः सिद्धस्ते देतदाह तेन भाषायामिति
जे र्यङ् लुक्मात्रेणैव निपात्यते तदाह तिजेरिति ऋग्नौ लटि सिपि श्लोदिति द्वित्वम् अभ्यासस्य हत्वादिः शेषापवादोरेकस्य लत्वनिपात्यते अर्तिपिपत्योश्चैत्य
भ्यासस्य प्राप्तस्यैव स्थाभावो निपात्यते तदाह इयर्तेरिति करोते र्यङ् लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य च्वाभावो निपात्यते ऋतश्चेति रिगागमस्तदाह करोतेरिति च्वा

प्रसमुपोदः पादपूरणोऽं॥१॥१॥ एषां द्वेस्तः पादपूरणोऽप्रप्रायमग्निः संसमिद्युवसे। उपोपमेपरा मृश। किन्त्रोदुदुर्धमे॥ छन्दसीरः। ८। १५। १५। १५।
वेर्णात्नाद्रे फात्ताश्च परस्य मतोर्मस्य वः स्यात्। हरिवने हर्ष्यश्चाय॥

भावइति कुहोश्चुरिति प्राप्तस्य विभर्ते र्यङ् लुगन्तस्य शतरि अभ्यासस्य जश्वाभावो निपा
त्यते तदाह विभर्तेरिति जश्वाभावइति अभ्यासे चर्चेति प्राप्तस्य दविध्वतइति ध्वरेते र्यङ् लुगन्तस्य शतरिरूपम् नाभ्यस्तात्तुरिति नुमप्रतिषेधः युते र्यङ् लुगन्तस्य
शतरि अभ्यासस्य संप्रसारणाभावोऽल्वचनिपात्यते तदाह युतेरिति संप्रसारणाभावइति युतिस्त्रायोः संप्रसारणमिति प्राप्तस्य सत्त्वेति निगमे दाधर्त्यादिष्वेतत्पठित्य
मू विवक्ष्यति वषकान्तौ लटिति पिशपः श्लोदित्वम् अभ्यासस्यैव त्रश्चेति षत्वम् घृत्वम्॥ इति सप्तमोऽध्यायस्तमाप्तः ७ ॥ ॥ प्रसमुपोदः पादपूरणो समाहार छन्दः स
मास्तन्विधेरनित्यत्वाद्द्वन्द्वं दपहान्तादिति नृत्वा प्रप्रायमग्निरिति। नात्र द्विवचनस्य किंचिद्योत्यं केवलं पादपूरणमेव कार्यम् तच्चेद्विधस्य भाषायां प्रयोगोऽस्ती
तिसामर्थ्याच्छन्दस्येवेदं विधानमन्याहुः॥ छन्दसीरः॥ हरिवनेरिति। हरयो विद्यंते पश्यति हरिवान् तस्मै। हरिश्चान्तु प्रमकारस्य वकारः॥ ७ ॥

सि. को.
२३

गीर्वाणिनिर्वोरुपधायादीर्घद्रुक्कृतिदीर्घः। अक्ष एव न दृति। अक्षिशब्दात्तुप्रत्ययस्थितिसकृत्प्राप्तमनङ्-राजः। छंदस्यपिदृश्यतेवत्यत्रुनुदोऽसिद्धत्वान्युर्वेनलोपेभू-
तपूर्वगत्यानुदणत्वं। ननु यदिपरादिः। नुदक्रियतेनस्वसुतुप्रग्रहो नग्रहणात्तुपधायादृतिवत्वेत्यात्तुप्रस्यतुनस्यात्तुद्व्यवधानात्। यदितुपूर्वो नुद-
क्रियतेतर्हिणत्वंनस्यात्। पदांतस्येति निषेधादिर्निचेत्तुमू। नुदोऽसिद्धत्वान्नोक्तदोषः। नन्वे वमवग्रहेदोषः स्यात्। असंश्लिष्टिणंतेत्यवगृहेतिअस्यकारा-
तमवग्रहीतुमुचितमितिचेत्तत्त्वमू। नलक्षणेनपदकारमुक्त्या पदकारेर्नीमलक्षणांमनुवर्तनीयंतस्माद्यथालक्षणांपदं कर्तव्यमितिमहाभाष्येस्थितम् किं
चदृष्टिस्तसमिच्छादोपदत्तंविनापिअवग्रहः क्रियतेपूर्वमिरामिनेत्यादौसत्यपिपदत्वेनक्रियतइतिघस्येति तरप्प्रमपोरित्यर्थः। तरप्प्रमपोघइतितरप्प्रमपोधसं

गीर्वाण्। अत्रो नुद। ॥ २१६॥ अन्नन्तामतोर्नुदस्यात्। अक्षस्वन्तः कर्त्तव्यन्तः। अस्थन्वेन्तंयदनस्या॥ नाहुस्यात्। ॥ २१७॥ नास्त्विरस्यघस्यनुद।
सुपथिनः। भूरिदात्रनुद्व्यः। भूरिदावत्तरोजनः। ईदृथिनः। रथीतमंरथीनाम्। नसन्ननिषत्ताः। नुतप्रवृत्तं सृजं गृहीनिच्छंदसि। ॥ २१८॥ स
देर्नञ्पूर्वोनिपूर्वोच्चनिष्ठाया नत्वाभावोनिपात्यते। नसन्नमञ्जसा। निषत्तमस्यचरतः। अस्मन्ननिषत्समितिप्राप्ते। उदेर्नञ्पूर्वस्यानुतम्।
प्रवृत्तमितिचरनेः। तृवीत्यस्यवा। सृजंमितिस्मृत्त्यस्या। गृजंमितिगुरीदृत्यस्या॥

इतिनरप्र लोपः। तरपोनुदतस्यानुस्वारः। भूरिदात्रइति। भूरिदात्रः परस्यघस्यनुद्व्यः। भूरिदावत्तरोजनि। अतोमनिनिन्वादिनादाधानोर्वनिपातदंतनर-
पूनलोपः। प्रतिपदिकान्तस्येतिमलोपः। तुडागमः। ईदृथीनइति। रथिनइकाराच्चादेशेपरेरथीतरइतिरथशब्दादनइतिठनावितिमत्त्वर्थीयइतिः तदंतात्तरपून-
कारलोपेकृतिदकारस्यईकारादेशः। यदितुनकारलोपापवादोनकारस्थानेईकारोविधीयतेतदातस्यासिद्धत्वादेका-
देशेनस्यात्। उच्छीनममिति। इदपदकाराहत्वांतमवग्रहंति। अन्येषामपीति। अन्येषामपीतिसंहितयादीर्घद्रुक्कृतिदशयः। नसन्न। एता निच्छंदसिविषयेनिपात्यंतेन
त्वमावइति। रदाभ्यामितिप्राप्तस्यानिषत्तमिति-सदिरप्रतेरिनिषत्त्वम्। अनुत्तममिति। अनुत्तममितिभाषायांएतन्निपातनारंभसामर्थ्याद्वाषायांनुदविदोदन्नेतिविकल्पो

ननुह्रस्वप्रवृत्तमितिचरत्वात्तु सदाजलत्वेत्यादिनाडुठभृत्
कहिंसाभिम्यस्यतदारुपः। इदमस्यमितिपातनादुत्तर

तपस्वप्रयत्नेन परिभाषणमसिद्धत्वं प्रकरणापि प्रवृत्तेः। गू. तमिति। पूर्णमिति भाषायां॥३॥ अन्ना उभयथेति व्याचष्टे। रुर्वीरे फोवेति। स सञ्चोरोरिति नित्यं रुत्वे प्राप्ते पक्षे
पादे शार्थमिदम्। अन्नस्य शब्द इष्यते अन्नरसमिति यथा। अन्नो रसः सन् अन्न एवेति। यदा रुत्वं तदा भो भगोद्विरो र्यत्वे लोपः। शक्यस्येति लोपः। भुवश्चामहा व्याहृ
तेर्भुवस्य इत्येतत् स्पष्टं। दसि विषये रुर्वीरे फोवा नि सोमहा व्याहृतयः। एथिव्यन्तरि स्वर्गोणां वाचिकाः। इह तु मध्यमाया प्रहारां महा व्याहृतेरिति किं। भुवो विषये भुवनेषु।
निर्दं तमेतद् भुवने इह दसि लुङ् लङ् लिट् इति वर्तमाने लङ्। सि पूरापि गुणाभावश्च दसः बहुलं छंदस्य माङ्गो गेपीत्यडभावः। लाक्षणा कलादेवास्या प्रहारे सिद्धे महा व्याह
रित्यहं समस्यः। परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थं तेन क्रमपयतीत्यादौ युक् सिध्यति भुव इतीति भुव इत्येतदव्ययमंतरिक्षवाची महा व्याहृतिः। ओम अन्म्यादानमारंभा
अन्मरूपरवरित्युभयथा छन्दसि। ८। २। १० रुर्वीरे फोवा। अन्न एवा। अन्नरेवा। उध एवा। उधरेवा। अव एवा। अवरेवा॥ भुवश्चामहा व्याहृतेः।
८। २। ११ भुव इति। भुवरिति॥ ओम अन्म्यादाने। ८। २। ११। ओं शब्दस्य पुनः स्यात् आरम्भो। ओम् ३ अग्निमीले पुरोहितम्। अन्म्यादाने किम्। ओमिति
त्वेकाक्षरस्य। ये यज्ञकर्मणि। ८। २। १२। ये यज्ञमहे। यज्ञेति किम्। ये यज्ञमहे॥ प्रणवः। ८। २। १३। यज्ञकर्मणि टोमि स्यादेशः स्यात्। अपां
(रेतां) सिञ्चतोम् भूटे किम्। हलन्ते अन्त्यस्य माभूत्। याज्यान्तः। ८। २। १४। ये याज्यान्तामन्त्रास्तेषामन्त्यस्वटेः पुनो यज्ञकर्मणि। जिह्वा मने च रुषे
सदाह आरंभे इति प्रत्रपुनश्चुत्पद्यपरिभाषोपस्थानादव एव पुनः मकारस्त्वर्थमात्रः इति समुदायो ध्यर्थतुर्यमानः संपद्यते ये यज्ञयेत्येतस्य यज्ञकर्मणि पुनोभव
ति प्रणवः यज्ञकर्मणीति वर्तते यज्ञकर्मणि टोः प्रणवादेशः। अन्तदाह यज्ञकर्मणीत्यादि जिन्वतोमिति जिविः प्रीणनार्थः लट्ति पूटेः प्रणवादेशः टोः किमिति वाक्यस्य टेरि
त्यन्तरेति नुवर्तमाने पुनरेः प्रहं किमर्थमिति प्रश्नः असति टिग्रहोः लोपस्येति वचनादर्थो न्योत् तस्योकारः स्यात् तस्मात्सर्वादेशां टिग्रहो मि न्यहलन्तेत्यस्य माभूदिति
अजंते विशेषाभावाद्दलन्ते इत्युक्तं याज्यान्तः ये याज्यान्तमन्त्रा इति याज्याकांडे पठ्यन्ते ये मन्त्रा याज्यानुवाक्यकांडमिति समाख्याते प्रकरणे ये मन्त्रा इत्यर्थः तेषामिति मं
त्राणामित्यर्थः तासामिति पाठे तासां याज्यानां इहेदमन्त्रं प्रहं टेरित्यस्य निवर्तकत्वाद्याद्विशेषणं आद्ये चान्ते विशेषिते अजंताया एव याज्याः पुनः स्यात् पश्चान्तरे त्वं

सि को
वे.
२४

अन्तः किमिति इतरेपिविदिताभिप्राय आह याज्यानामृचा मिति याज्यानामत्रुचः काश्चिद्वाक्यसमुदायरूपाः तत्र यावन्ति वाक्यानि तेषां सर्वेषां पुनः प्राप्नोति स च न स्येवेष्य
तेतदर्थमेतदग्रहणमिति भावः अग्नी तेषणे परस्य च अग्नीधः प्रेषणमग्नी तेषणं तस्मिन् दाह अग्नीधः प्रेषणद्वयं विभाषा एष प्रतिवचने विभाषा हेः पुनो भवति निगृ
ह्यानुयोगे यद्वाक्यमित्यर्थः अद्यामावासे त्येवं केनचित्प्रतिज्ञातं तमुपपत्तिभिर्निगृह्य साभ्यस्य मनुयुक्ते अद्यामावासेति आत्येति तदेव विदुस्तेति अद्यामावासेत्येव

अन्तः किमिति याज्यानामृचा वाक्यसमुदायरूपाणां प्रतिवाक्यं टेः स्यात् सर्वा न्तस्य चेष्ट्यते ॥ बृहि प्रेष्य औषड् औषडाऽऽ वक्तुमादेः ॥ ८॥ २११॥
षासदिः सुमो यज्ञकर्मणि ॥ अग्नयेऽनुवृ ३ हि ॥ अग्नये गोमयानि प्रेष्या अलु औ ३ षट् ॥ सोमस्याग्ने त्रीही वो ३ षट् ॥ अग्निम ३ वह ॥ अग्नी तेषणे
परस्य चा ॥ २१२॥ अग्नीधः प्रेषणे आदेः ध्रुतस्तस्मात्परस्य च ॥ औ ३ आ ३ वय ॥ विभाषा एष प्रतिवचने हेः ॥ ८॥ २१३॥ ध्रुतः ॥ अकार्षीः कटं अकार्षीहि
३ अकार्षीहि ॥ एष्टेति किम् ॥ कटं करिष्यति हि ॥ हेः किम् ॥ करोमि ननु ॥ निगृह्यानुयोगे चा ॥ ८॥ २१४॥ अत्र यद्वाक्यं तस्य टेः पुनो वा ॥ अद्यामावासे
त्यात्ये ॥ अद्यामावासेत्येवं वादिनं युक्त्या स्वमतात्प्रव्याव्य एव मनुयुज्यते ॥ आग्नेडितमर्त्तने ॥ ८॥ २१५॥ दस्यो दस्यो ३ घातयिष्यामित्वाम् ॥ आग्नेडि
तं ग्रहणं द्विरुक्तौ पलक्षणम् ॥ चौर ३ चौर ॥ अङ्ग युक्तानि डाऽऽ कांक्षम् ॥ ८॥ २१६॥ अङ्गे न्यनेन युक्तानि डन्तं भवतो ॥ अङ्ग कूज ३ ददानीं ज्ञास्यसि जा हि

मित्यादि दस्यो दस्यो इति वाक्यादेरामन्त्रितस्येत्यादिना द्विर्वचनं ननु द्विरुक्तसमुदाये परभागस्येव ध्रुतः प्राप्नोति ननु पूर्वस्य तस्य परमग्नेडितमिति परभागस्येवाग्नेडितसं
ज्ञाविधानात् दृश्यते द्वयोरपीत्याह आग्ने डितग्रहणमित्यादि द्विरुक्तौ पलक्षणार्थमिति द्विरुक्तसमुदाये भागद्वयोपलक्षणार्थमित्यर्थः एतच्चाग्नेडितस्य मर्त्तनेन
स्य संभवाच्च भ्यते अंगयुक्तं आकांक्षनीत्याकांक्षं पचाद्यच् निडं तमिति आकांक्षं निडं नमित्यर्थः अंगकूज ३ इति अंगराब्दोऽमर्षे कूज अव्यक्ते लो एमध्यमपुरुषैक

राम-
२४

वचनं ज्ञास्यसि ज्ञात्वेति कूजनफलमस्मिन्नेव शरो ज्ञास्यसीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ अंगदेवदत्तेति अंगशब्दोऽत्रानुनये अंगदेवदत्तेत्येकं वाक्यं एतच्च मिथ्यावदस्येतदपेक्षते-
 विचार्यमाणानां कोटिद्वयस्य मिथ्याज्ञानं विचारइति कथ्यते विचार्यमाणानां तत्त्वज्ञानविषयीभूत उच्यते इह तु विचार्यमाणविषयत्वाद्वाक्यानि विचार्यमाणानि गृह्यते इति
 मस्यैकवचनांतस्य गृहे इत्यस्य एवो प्रगृह्यस्येति पुनर्विकारः पूर्वतु पूर्वैरौ वसिष्ठेनियमार्थमिदं तु शब्दस्त्वित्येवधारणार्थः यथेवं विज्ञायेत पूर्वमेव पुनरिति मे-
 वेति ज्ञापि पूर्वभाषायामेवेति उदाहरणेतु शब्दो विनर्कप्रतिश्रवप्रतिश्रवणार्थमाह अभ्युपगमेत्यादि अंगीकारे इत्यर्थः प्रतिज्ञाने इति अत्रोभयत्रापि गतिसमासः
 अङ्गदेवदत्तमिथ्यावदसि आकांक्षं किम् अङ्गः पच नैतदपरमाकांक्षति भर्त्सन इत्येवा अङ्गधीषभक्तान्तवदास्यामि ॥ विचार्यमाण-
 नाम् ॥ ८२ ॥ वाक्यानां एतेः पुनः होतव्यं दीक्षितस्य गृहा ३३ न होतव्यमिति होतव्यं न होतव्यमिति विचार्यते प्रमाणैर्वास्तुतत्त्वपरी-
 क्षणं विचारः ॥ पूर्वस्तु भाषायाम् ॥ ८२ ॥ विचार्यमाणानां पूर्वमेव प्लवते अहिर्नु ३ रज्जुर्नु प्रयोगापेक्षत्वं पूर्वत्वम् इह भाषाग्रहणा-
 न्पूर्वयोगाच्छब्दसीति ज्ञायते ॥ प्रतिश्रवणोच्चा ८२ ॥ वाक्यस्य टेः पुनोऽभ्युपगमे प्रतिज्ञाने श्रवणमिमुख्ये च गामेदेहिनेः ३ हन्तते ददा-
 मि ३ नित्यः शब्दो भवितुमर्हति ३ दत्तकिमास्य ३ अनुदानं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः ८२ ॥ अनुदानः पुनः स्यात् दूरादूतादिषु सिद्धस्य पु-
 नस्तानुदानत्वमात्रमननविधीयते ॥ अर्थद्वयेपि पुनः पूर्वश्रवणोतिः प्रसिद्धः आभिमुख्ये चेति अत्र लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्य इत्यव्ययीभावः दत्त कि-
 मास्य इति किंबूमे इत्येव श्रवणं अत्र श्रवणमिमुख्यगम्यते अनुदानं प्रश्नात् प्रश्नवाक्ये यच्चरमं प्रयुज्यते स प्रश्नात् नानेन पुनो विधीयते किं तु दूरादूतादिषु वि-
 हितस्य पुनस्तानुदानत्वे प्राप्ते प्रश्नान्ताभिपूजितयोस्तु दत्तं गुणमात्रं विधीयते तदाह दूरादूतादिषु न तत्रैवावचनं व्यक्तिः प्रश्नात् अभिपूजिते च यः पुनः सोनु-
 दत्तो भवतीति तत्राभिपूजिते दूरादूते चेति पुनरुक्तिरुत्तरमन्वयस्यापि प्रश्नाख्यानयोरिति ॥

अग्निभूतः ३ इदं पटः ३ उदंति अगमाः पूर्ववत्प्राप्तान् इत्यतः कथम् अग्निभूते पटो इत्यनन्तरं समाप्तं तत्र अगमा इत्येवमादीनामनन्तरं स्यापि प्रमाणा न योस्ति स्वरि-
 तः प्रुतः अग्निभूते पटो अत्र योरनुदात्तः अग्निभूतिने उदात्तः समाह शोभनः खल्वसीत्यादि चिदिनिचोप चिदित्येतन्निपाते उपमानेन प्रयुज्यमाने वाक्यस्य टेरनुदात्तः
 पुनर्भवतीत्यर्थः पुनोप्यत्राभिधीयते न गुणमात्रं दतीति अक्रियमाणेन स्मिन्नुपमानेन कस्मिंश्चिच्छब्दे प्रयुज्यमाने चिच्छब्दः पुनर्दति विज्ञायेत इति शब्दे
 सति प्रयुज्यमानं च तच्चिच्छब्दस्य विशेषणं पुनस्तु वाक्यस्य टेरित्यधिकारानस्येव भवतीति मनसि विभाव्योदाहरणमुत्वेनाह अग्निचिदिवभायादिति अत्र न-
 अग्निभूतः ३ इदं पटः ३ अग्निभूते पटो एतयोः प्रमाणात् टेरनुदात्तः प्रुतः शोभनः खल्वसिमाणा यक ३ इति चिदिनिचोपमूर्ध्वं प्रयुज्यमाने ८
 १२११ वाक्यस्य टेरनुदात्तः प्रुतः अग्निचिदाया ३ त्वा अग्निचिदिवभाया ३ त्वा उपमार्थे किमा कथञ्चिदाहः प्रयुज्यमाने किमा अग्निर्मासुव
 कोभायात् उपरि सिदासीदिति वा १२१२ टः प्रुतोऽनुदात्तः स्यात् उपरि सिदासी ३ त्वा अधः सिदासी ३ दित्यत्र तु विचार्यमाणानामित्युदात्तः
 १ स्वरितमावेदितेऽस्य स्यात्संस्मृतिकोपकुत्सनेषु १२१३ स्वरितः प्रुतः स्यादावेदिते परेऽस्य दौगम्ये अस्य यां अग्निरूपक ३ अग्निरूप
 करिक्तं अग्निरूपमासंमतौ अग्निरूपक ३ अग्निरूपक शोभनोऽसिक्तापो अविनीतक ३ अविनीतक इदानीं ज्ञास्यसि जाल्मा कुत्सने
 शक्तीक ३ शक्तीकरिक्ताने शक्तिः ॥

चिच्छब्दस्य पुनः किं तु भायादित्यस्यैव अक्रियमाणेन उदतिशब्दे चिच्छब्दस्यैव पुनः स्यात् अग्निचिदायादित्यत्र न स्यादिति भावः कथंचिदिति अत्र कथंचिच्छब्दः अग्निर्मा-
 रावकोभायादिति अग्निरिव माणावकोदीप्यत इत्यर्थः अत्रोपमानार्थस्य गम्यमानत्वादस्ति चिच्छब्दस्य प्रतीतिः प्रयोगस्तु नास्ति यद्यन्येषामप्युपमानार्थानामिवादी-
 नामस्ति प्रतीतिस्तथापि चिच्छब्दस्यापि तावदस्तीति भावः उपरि सिदासीदिति अत्रापि विचार्यमाणानामिति विहितस्य पुनस्त्यगुणमात्रं विधीयते स्वरितमावेदिते उदाह-

रामः
 २५

एकसवत्रवाक्यद्वयमत्रितयतिद्विवचनं॥५॥क्षियाशीःक्षियाआचारेत्तुङ्घनम् इच्छाशसनमाशीः दीर्घायुरसि अग्नीदग्नीवृहरेतिक्षियायास्तुनेप्रत्युदाहृतं नित्य
साकांक्षत्वात् नहि स्वयंहरणेनयातीत्युक्तेआचारमेदोगम्यते किंतुनहिउपाध्यायंपदातिंगमयतीत्युक्ते हुतावै उदाहरणेगुरेननृतदतिपुनः चतुर्मात्राविनि
एचोसमाहारवर्णितत्रमात्राअवर्णस्यमात्रेवर्णवर्णयोः तत्रइदूतोः ह्युक्तेनतेनयोस्तिस्त्रोमात्रावर्णस्यचैकामात्रेतिसमुदायश्चतुर्मात्रइत्यर्थः नन्वेवार्द्धमात्रावर्णः।

क्षियाशीःप्रेषेषुनिष्काऽऽकाङ्क्षमा॥८॥१०५॥आकांक्षस्यतिङन्तस्यटेःस्वरितःपुनःस्यात्।आचारमेदे।
स्वयंदरशेनयानि३उपाध्यायस्यपदानिङ्गमयति।प्रार्थनायाम्।पुत्रांश्चलसीसु३धनञ्चत्पत्।व्यापारणे।कठंकुरुशग्रामङ्गच्छ।आकां
क्षंकेमादीर्घायुरसिअग्नीदग्नीवृहरे॥अनस्यस्यापिप्रश्नाख्यानयोः॥८॥१०५॥अनस्यस्यान्यस्यापिपदस्यटेःस्वरितःपुनएतयोःअ
गमः३पूर्वा३न्यामा३नृ सर्वपक्षमभयम्।आख्याने।अगम३म्।पूर्वा३न्यामान्॥पुनः।वैचदूतौ॥८॥१०६॥दूरादूतादिपुपुतोविहितस्त
त्रैवैचःपुनप्रसङ्गेनदवयवाविदुतौल्लवेतो।ऐ३निकायन।औ३पगवाचतुर्मात्रावत्रेचोसम्यद्येते॥एचोऽप्रगृह्यस्याऽदूरादूतेपूर्वस्याऽऽ
दुन्नरस्येदूतो॥८॥१०७॥अप्रगृह्यस्यएचोऽदूरादूतेपुनविषयेपूर्वस्यार्द्धस्याकारःपुनःस्यादुन्नरस्यत्वर्द्धस्यइदूतौस्तः।प्रश्नात्प्राभिपूजितवि
चार्यमाणप्रत्यभिवादयाज्यान्तेषेव॥प्रश्नान्तोअगमः३पूर्वा३न्यामा३नृ अग्निभूत३इ।अभिपूजितो।भद्रंकरोषिपट३उ।विचार्यमाणो।हो
तव्यन्दीक्षितस्यगृहा३इ।प्रत्यभिवादे।आयुष्मानेधिअग्निभूत३इ।याज्यान्तो।लोभैर्विधेमाग्नय३इ।परिगणनंकिम्।विष्णुभूते३घानयिष्यामि
आम्।अदूरादूतइतिनवक्तव्यम्।पदान्तग्रहणान्तुक्तव्यम्।इहमाभूत॥ स्थाध्यर्द्धमात्रेवर्णवर्णयोरितिमतेऽर्द्धचतुर्थमात्रापर्यचोप्राप्तुतःसत्यंचतुर्मा
त्रःपुनइद्व्यतइतिभाष्यात्समविभागएवात्राश्रीयतेइतिभावः परिगणनमाह प्रश्नातेइत्यादिअनुदानंप्रश्नात्प्राभिपूजितयोः अनंत्यस्यापिप्रश्नाख्यानयोरितिचा
तुदग्निःस्वरितोवापुनःअभिपूजिते अनुदानं प्रश्नात्प्राभिपूजितयोरितिपुनः विचार्यमाणेविचार्यमाणानामितिपुनः प्रत्यभिवादे प्रत्यभिवादेऽदूतइतिपुनः याज्यानेयाज्या

सि. की.
ने.
३६

नदितिभुतः विष्णुभूते इति नन्विदं परिगणनस्योदाहरणमुक्तं. यावता सूत्रे एवाद्वाद्वत इत्युच्यते अत आह अद्वाद्वत इति नवक्तव्यमिति अन्यार्थमवश्यं कर्तव्ये परि
गणनेनेनैव सिद्धत्वात् अद्वाद्वत इति नवक्तव्यं ॥ ३६ ॥ भद्रकरोषिगो ३ इति अत्रासर्वनामस्थानद्विप्रतिषेधात्सौ परतः पूर्वपदं न भवति शोभने माले ३ इति इदं देहि
मिप्रगृह्यसंज्ञा आमन्त्रितेति अप्राप्ते एव ध्रुतेवचनं अग्नौ इति अग्निशब्दस्य संबुद्धौ रूपं सामन्त्रितमिति आमन्त्रितसंज्ञा तयोर्ध्वान्विदं व्यर्थं इको यणचितीत्यनेनै
व सिद्धमत आह इदं तोरसिद्धत्वादिनि ननु सिद्धः ध्रुतः स्वरसंधिषु कथं ज्ञायते ध्रुतप्रगृह्या अचीति प्रकृतिभावो विधानात् यस्य हि विकारः प्राप्ते तस्य प्रकृतिभावो विधेयः
ध्रुतस्य सिद्धत्वेन तस्य स्वरसंध्याव्यो विकारः प्राप्तेति अक्षुध्रुतः सिद्धः किमायानमिदुतोः उच्यते ध्रुतप्रकरणे यत्कार्यं तत्स्वरसंधिषु सिद्धमिति सामान्येन ज्ञापकमात्र
भद्रकरोषिगो ३ इति अप्रगृह्यस्य किमु शोभने माले ३ आमन्त्रिते कृन्दसिद्धुतविकारोऽयं वक्तव्यः ॥ अग्ना ३ इत्युक्ती वा तयोर्ध्वान्विदं व्यर्थं चिसंहिता
याम् ॥ १८ ॥ १९०८ इदं तोर्यकारवकारौ लोचिसंहितायां ॥ अग्न ३ याशा ॥ पठ ३ वाशा ॥ अग्न ३ यिन्द्रम् ॥ पठ ३ बुदकम् ॥ अचिकिम् अग्ना ३ वरुणो ॥
संहितायाङ्किम् अग्ना ३ इन्द्रः ॥ संहितायामित्यध्यायसमाप्तेरधिकारः ॥ इदं तोरसिद्धत्वादयमारम्भः ॥ सवर्णदीर्घत्वस्य शाकलस्य चानि
वृत्त्यर्थम् ॥ यवयोरसिद्धत्वात् उदात्तस्वरितयोर्थेणः स्वरितोऽनुदात्तस्येत्यस्य बाधनार्थो वा ॥ विध्यते ततश्चेदुतोरपि सिद्धत्वात् सिद्धत्वात् यणादेशोऽन्यथा
ह सर्वस्य दीर्घत्वस्येति यदीदं नोचेत अग्ना ३ इन्द्रं पठा ३ उदकं सित्तनषाङ्किं यणादेशं बाधित्वा सवर्णदीर्घः स्यात् अग्ना ३ याशा ३ इत्यादौ च इको सवर्णोऽत्राकल्पस्येति प्रकृतिभावः
स्यात्तद्बाधनार्थमिदं वक्तव्यमेव नमुचतन्निवृत्तये यत्नो तरमस्मि किं पुनस्तत्सु तत्पूर्वस्य यणादेशो वक्तव्यः सवर्णदीर्घनिवृत्त्यर्थः शाकलनिवृत्त्यर्थश्च तच्चावश्यं वक्तव्यं
यद्वक्तुं पूर्वः नवध्रुतविकारः भो इदं भो इयिदं गा यतीति भो शब्दस्य च्छादसः ध्रुतः ततः परस्येकारस्य निपातत्वात् प्रकृतिभावे प्राप्ते तं बाधित्वा यणादेशः तदेवं तस्या
वश्यं कर्तव्यत्वेनैव यणादेशोऽत आह यवयोरिति तथा चोक्तं च निवृत्ता किंतु यणाभवतीह न सिद्धं याविदुतो र्यदयं विदधाति तोचममस्वरसंधिषु सिद्धौ शाकलदीर्घवि
धीतुनिवर्त्येद्वक्तव्यं यदा भवति ध्रुतपूर्वस्य यणाविदधान्यपवादो तेन तयोश्च न शाकलदीर्घो यणस्वरबाधनमेव तु हेतुः अयमर्थः इको यणचितीति यणादेशो न किं रूपं

रामः
२६

प्रसिध्यति यतो यमाचार्यः दृढतोऽर्थो विदधानि तौ चेदु तौ स्वरसंधिषु सिद्धौ ममेति सूत्रकारेणैकीभूतस्य वचनं एवं चोदिते परिहरति शाकलदीर्घविधीतु निवर्त्याविति शा
 कलसेदशकलं कणादित्ये गोत्रे इत्यण पुनश्चोदयति इच्छयदेनिवार्तिककारेऽपि द्रुकः पुनर्पूर्वस्य यणं विदधानि सच प्रकृतिभावस्येव शाकलदीर्घविध्यारपि अपवादः ततश्च तेनै
 व यणस्य तयोरपि दृढतोः शाकलदीर्घौ न भविष्यत इति नार्थ एतेन परिहरति यणस्वरैति यणस्वरवाधनार्थमेव हेतुः सूत्रारंभस्येति ॥ १२५ ॥ मनु अनुबंधपरित्यागेन
 सका एतस्य वसुदंत्यस्य मनुष्यसह दृढं अल्पाचूतस्मपिसौत्रः परनिपातः मरुत्वइति मरुतो यस्य संतीति मनुपू अजइति वत्वं तस्मै मत्वर्थइति भस्वाच्चत्वं न ह
 मनु वसोरुसंबुद्धौ छन्दसि ॥ १२६ ॥ रुद्रत्यविभुक्ति को निर्देशः ॥ मत्वन्तस्य वस्वन्तस्य चरुः स्यात् ॥ अलोऽन्यस्येति परिभाषया तकारस्या इ
 न्द्रमरुत्वइह पाहिसोमम् ॥ हरिवो मेदिनेत्वा ॥ छन्दसीरइति वत्वम् ॥ दाप्यान्ताह्वानीद्धौ ॥ १२७ ॥ एते कसन्ता निपात्यन्तो मीढुलोका
 यतेन याय ॥ वन उपसंख्या नम् ॥ कनिष्ठा निपोः सामान्यग्रहणम् ॥ अनुबन्धपरिभाषा तु नोपनिष्ठते ॥ अनुबन्धस्येहानिर्देशात् ॥ यस्त्वाय
 तं वसुना प्रातरित्वः ॥ इणः कनिष्ठा उभयथर्तु ॥ १२८ ॥ अम्यरेच्छ विनकारस्य रुक् ॥ पशूंस्तंश्चक्रे ॥ दीर्घादटिसमानपादे ॥ १२९ ॥ दीर्घा
 न्नकारस्य रुक् स्यादटि ॥ तौ चेन्नाटौ एकपादस्यो स्याताम् ॥ देवांश्चामुमती ॥ महोदन्द्रोऽयं जसा ॥ उभयथेत्यनुदत्तेनैह ॥ आदित्या
 रिवो मेदिनेमिति हरयो विद्यन्ते यस्येति मनुपू हरिवच्छब्दात्संख्येकवचने उगिदचामिति नुम् हलङ्गादिलोपे संयोगां तलोपे चकृतेन कारस्य रुः संयोगां तलोपोरु
 लो सिद्धो वक्तव्यइति वचनाद्विशिचेत्युत्वं प्रसंगादाहस्यमिति कनिष्ठा निपोः सामान्यग्रहणमिति अनुबंधनिर्देशात् तदनुबंधकपरिभाषाया अनुपस्थानात् क
 निपोऽपि ग्रहणं प्रातरित्वइति प्रातरेतीति छल्यन्येभ्योऽपि दृढं ते इति कनिष्ठा स्वस्यपि निष्ठति नु कृतदाहइणः कनिष्ठेति उभयथेन च्छब्दप्रशान्तिवर्तते तेनैव नि
 त्वे प्रसिद्धिकल्पार्थे वचनं पशूंस्तंश्चक्रे इति पशून्तानि निमित्तमेन स्य रुः पूर्वत्रात्रावुनासिकइति वावुनासिकः उन्नरत्रत्वात् नो टिनित्यमित्यनुनासिकः रेफस्य विसर्गः ॥

सि को य यस्तमानशब्ददाह तौ चेन्नाटावेकपादस्याविति नाटो न कोर अटो दे वां अच्चा म हौ द्रो इति देवान् अच्चा महानिति न स्य रुः ॥ ३० ॥ आतोऽटिनित्यमिति नित्यमनुनासिक
 नेहेति एतेन महानृत्तिवद्वाचानां पाठोऽपि व्याख्यातः आकरे तु महान् हीत्युदाहृतं तच्छ्रुत्वा तरे अन्वेषणीयं एवं चेति विकल्पस्यैव व्यवस्थिततया प्रकृतं कृत्य
 आतोऽटिनित्यम् ॥ ३१ ॥ अटिपरतः शः पूर्वस्य तः स्युनेनित्यमनुनासिकः महौ इन्द्रः नैतरीयास्तु अनुस्वारमधीयते तत्र छान्दसो व्यत्यय इति
 प्राञ्चः एवञ्च सूत्रस्य फलञ्चिन्यम् ॥ स्वतवान्या यौ ॥ ३२ ॥ रुर्चा भुवस्तस्य स्वतवां पायुरग्रे ॥ छन्दसि वाऽप्राग्नेडितयोः ॥ ३३ ॥ विसर्ग
 स्यसेवा स्यात् कुघोः प्रशब्दमाग्नेडितञ्च वर्जयित्वा अग्नेना तर्जतस्त्वविः ॥ गिरिर्नैविश्वतस्य युः नेहा वसुनः पूर्यः पतिः ॥ अग्नेत्यादिकिम्
 अग्निः प्रविहान् पुरुषः पुरुषः ॥ कः करत्करति कृधिरुते घनदिनेः ॥ ३४ ॥ विसर्गस्य संः स्यात् प्रदिवो अयस्कः यथा नो वस्य सस्करता सु
 पेशसंकरति उरुन स्तुधि सोमन् चारु मधवत्सुनस्तुतम् अनदिनेरिति किम् यथा नो अदिनिः करत् ॥ पञ्चम्याः परावध्यर्थो ॥ ३५ ॥
 पञ्चमी विसर्गस्य संः स्यादुं परिभावार्ये परिशब्दे परतः ॥ दिवस्पतिप्रथमं जज्ञे ॥ अथ्यर्थे किम् ॥ दिवष्पृथिव्याः पर्य्याजः ॥ पातौ च बहुलम्
 ॥ ३६ ॥ पञ्चम्यादित्येवा सूर्यो नो दिवस्यातु ॥ षष्ठ्याः पतिपुत्र एष्टपारपदपयस्योषेषु ॥ ३७ ॥ वाचस्य निविश्वकर्माणाम् दिवस्युत्राच
 स्तस्याया दिवस्पृष्टमन्दमानः ॥ तमसस्पारमस्या परिवीत इलस्य दे ॥ दिवस्यो दिधिषाणाः ॥ रायस्यो धं यजमानेषु ॥ इडाया वा ॥ ३८ ॥
 पतिपुत्रादिषु परेषु इलायाः पुत्रः इलायाः पुत्रः इलायाः पदे ॥ ३९ ॥ गेन महत्त्राघवं सूत्रारं भेतु व्यन्य योऽपि शरणी करणी य इति महान् क्लेशः
 तिभाक् स्वतवान् पायौ स्वतवानित्येतस्य नकारस्य रुर्वा पायुराद्ये परे स्वतवा इति तु वृद्धो सो नो धातुः ततोऽनुस्वनेन वोयस्यासौ स्वतवान् इकस्वः स्वतवसां छन्दसीति नुष
 पुरुषः पुरुष इति वीसायादिवचनं कः करत् करति कृजोलुङ्मन्त्रे घसेत्यादिना च्छलुं कृतिपि गुणः हल्ङादिलोपः बहुलं छन्दस्य माङ् योगिपीत्यडभावः करदिति कृजएव

॥ अतोऽटिनित्यमिति नित्यमनुनासिक
 ॥ अतोऽटिनित्यमिति नित्यमनुनासिक
 ॥ अतोऽटिनित्यमिति नित्यमनुनासिक

गुरुः करतीति लट् व्यत्ययेन रूपं कृतीति लोट् सेर्हिः श्रुष्टु एकवचनं दसीति हेर्धि रदेशः कृत इति कृज एव कः पर्यो जइति अत्र परिः सर्वतोभावे प्रातो च कचित्पठने
पताविति धातुनिर्देश इति अन्ये तूदाहरणपथौ लोचनया लोडतानुकरणं मन्यते षष्ठ्याः वाचस्यतिमिति मत्सुरुषेक निवहुलमिति षष्ठ्यलुक् ॥ ३० ॥ निसस्तपता आसेवने
नः पुनर्नतो न्यसि नित्यर्थः युष्मत्तत्तस्तु धिति सकारं तानुकरणात् परस्य सुपसकारस्य नुम् विसर्जनीयार्थवायेपीति षत्वम् इत्यन्तादेवित्यतः तादाविति वर्तते तदाह न

निसस्तपता वः नासेवने निसः सकारस्य मूर्द्धन्यः स्यात् निसृ संरक्षो निसृ सा अरातयः । अनासेवने किं । निसस्तपति । पुनः पुनस्तपतीत्यर्थः ॥ यु
ष्मत्तत्तस्तु धन्तः पादम् ॥ ८ ॥ ३१ ॥ पादमध्यस्थस्य सस्य मूर्द्धन्यः स्यात् तकारादिष्वपरेषु । युष्मदादेशः त्वत्वातेतवाः । त्रिभिष्टुन्देव सवितः ।
तैमिष्टुः । आभिष्टुः । अपस्वने सधिष्टुवा । अग्निष्टु द्विष्टुम् । द्यावापृथिवीनिष्टुतस्तुः । अन्तः प्रदं किम् । तदग्निस्तदर्थ्यम् । यन्मज्जने निन्दाभू
दग्निस्तत्पुनराह जातवेदा विचर्यसिः । अत्राग्निरिति पूर्वपादस्यान्तो ननु मध्यः ॥ यजुष्येकेषाम् ॥ ८ ॥ ३१ ॥ ४॥ युष्मत्तत्तस्तु धु परतः सस्य मूर्द्ध
न्यवा । अर्चिभिष्टुम् । अग्निष्टुः प्रम् । अर्चिभिष्टुतस्तुः । पक्षे अर्चिस्त्वमित्यादि ॥ स्तुतस्तोमयोः ष्छन्दसि ॥ ८ ॥ ३१ ॥ ५॥ नृभिष्टुतस्तु नृभिस्तुतस्या
मोष्टोमम् । गोस्तोमम् । पूर्वपदादित्येव सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम् ॥ पूर्वपदात् ॥ ८ ॥ ३१ ॥ ६॥ पूर्वपदस्यान्निमित्तात्परस्य सस्य षोः । यदिन्द्राग्नीदिवि
ष्टुः । युवां हि स्यः स्पर्पती ॥ सुजः ॥ ८ ॥ ३१ ॥ ७॥ पूर्वपदस्यान्निमित्तात्परस्य सुजो निपातस्य सस्य षः । उर्द्ध ऊषुणः । अभीषुणः ॥

कारादि धिति एतद्युष्मदस्वविशेषां नेतरयोरप्यभिचारात् त्वत्वातेतवा इति एतेषामेव संभव इत्यर्थः स्तुतस्तोमयोः एतयोः परतः सस्य षत्वस्यात् पूर्वपदादित्येव सि
द्ध इति पूर्वपदं पूर्वपदमिति सामान्यत आश्रियते न तु समासावयव एवेति वाक्येपि तेनैव सिद्धं षत्वमिति भावः ततश्च स्तुतस्तोमग्रहणं प्रपञ्चार्थं छंदोग्रहणं तज्जार्थकं
यमेव उषुणा इत्यादिद्वयः सुजीति पूर्वपदस्य दीर्घत्वं न स इत्यादेवास्य नश्च धातुस्य रुषुभ्य इति रात्वं ॥

श्रीगणेशायनमः ॥ अनुदात्तपदं परिभाषयामि नाधिकारोऽस्वरितत्वात् आद्युदात्तश्च समानोदरेशयितश्चोदात्तइत्यादीनामसंग्रहश्चस्वातपरिभाषायास्ति
 मापेक्षयापहस्वरविधीति सूत्रे अनुदात्तशब्दोऽर्थः आद्यजंतः पदसामानाधिकरण्यात् अत्रानुदात्तस्य क्रियमाणात्वात् तद्विन्न उदात्तः स्वरितो वावर्ज्यत इत्याह तमे
 कमिति यत्तदोर्म्यसंवेधाद्यस्योदात्तस्वरितविधानंतस्यैव वर्जनं एकग्रहणं विधीयमानस्योपलक्षणं तेन तवैवातश्च युगपदिति द्वयोर्वर्जनं इन्द्रवृहस्पतीत्यत्र
 देवताद्वंद्वेति सूत्रेण पदद्वयस्यापि प्रकृतिस्वरविधेयेत्रयाणां वर्जनं रहस्यतिशब्दो हिवनस्य सादित्वादाद्युदात्त इति स्थितं गोपायतमिति गुपइत्यस्य धातोरि
 त्युदात्तः तत आद्यप्रत्ययः आद्युदात्तश्चेति प्रत्ययस्यैव स्याद्युदात्तः ततः सनाद्यन्ता इति धातुसंज्ञायां धातोरित्येव कारका उदात्तः स च प्रागुक्तयोरुदात्तयोः सत्तेः प
 आत्मसुतत्वात् सति शिष्टः अतो वलवान् तस्यानुदात्तो सुप्तिता वित्यनेनानुदात्तेन शवकोरेण सहातोऽपरा इति पररूपेकते एकादेश उदात्तेनोदात्तइत्युदात्तः यस्म
 श्रीगणेशायनमः ॥ अथ स्वरप्रकरणम् ॥ अनुदात्तम्यदमेकवर्जम् ॥ ११५८ परिभाषयंस्वरविधिविषया यस्मिन्पदेयस्योदात्तः स्वरितो
 वाविधीयते तमेकमचं चर्जयित्वा शेषं तस्य दमनुदात्ताचकं स्यात् गोपायतन्नः अत्र सनाद्यन्ता इति धातुत्वे धातुस्वरेण यकाराकार उ
 दात्तः शिष्टमनुदात्तं सति शिष्टस्वरवलीयस्त्वमन्यत्र विकरणोभ्य इति वाच्यम् तेनोदात्तहाराणो गुपेर्धातुस्वरः आयस्यमत्ययस्वरश्च न शि
 समादेशः तस्य तास्यनुदात्तैर्निःपदपदेशादित्यनेनादुपदेशात्स्वरत्वादननुदात्तत्वं तस्य उदात्तादननुदात्तस्येति स्वरितः नन्वत्र तमिति स्वरितमाश्रित्यानुदात्तं पदमिति
 परिभाषया शेषनिष्ठातः स्यादिति चेन्नैवं यद्योद्देशपक्षा अयमेवैयं परिभाषात्रिपाद्यानप्रवर्तत इत्यत्र ज्ञापकं तव्यतस्मिन्त्वं यतो नावर्जति च सति शिष्टेति योहिय
 शिष्टमिति शिष्यते सति शिष्टः तस्य बाधको भवतीत्यर्थः एतच्च सति शिष्टस्य बाधकत्वं न्यायसिद्धं तथाहि उदात्तस्वरितविधिभिरेकवाक्यतामापन्नयाऽनया शेषनिष्ठातः क्रि
 यते तत्रोत्सर्गस्यापवादस्य वाचरमायाप्राप्तिस्तत्रास्या उपस्थाने पूर्वप्रवृत्तिर्वाध्यते तद्यथा औपगवत्वमित्यत्राणप्रत्यये त्वप्रत्यये च आद्युदात्तश्चेति प्रवर्तमानं सखैव प्र
 ममेवैति बाधते द्वितीयमद्वयत्वात् पर्यपरिनिष्ठापयतीति दिक् ननु यदि सति शिष्टः स्वरो वलीयस्तर्हि सति शिष्टत्वाद्धिकरणस्वरोपिवलीयः स्यात् तथा च गृणीत इत्ये

अनुदात्तशब्दोऽर्थः ॥ ११५८ ॥

स्व
सिः
टी
१

॥ ॐ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

अत्रेति सतिशिष्टोपि विधिरास्वरः प्रत्ययस्वरं न बाधत इत्यर्थः अत्र च ज्ञापकं ता मे परस्परं सार्वधातुकस्यानुदात्तविधानं तथाहि यद्यपि लावस्यायां तां सिर्निधेयं
 तैतथापि लकममात्रापेक्षत्वादेतरंगेषु येषु चलादेशेषु कृतेषु पश्चात्तासि रिति तत्स्वरस्य सतिशिष्टत्वात् शेषनिघाते नैव सिद्धे न ये केतस्मात् गणीत इति अनोदात्तपदे
 अत्र तास्यनुदात्तेति सार्वधातुकनिघातो न अदुपदेशेति तत्प्रकारात् आप्रत्ययस्यादंतत्वाभावात् त्रिदुतिड इति निघातमुन भवति यद्वृत्तानि स्यमिति निषेधात् सहिव्यव
 हितेषु प्रवर्तते तस्यैवेति तस्य आद्युदात्तश्चेत्याद्युदात्तः स्वरः शिष्यत इत्यर्थः अनुदात्तस्य देवीमिति देवशब्दोऽच प्रत्ययांतत्वाच्चित इत्यनोदात्तः पचादिषु देवडिणिपाद्य
 त् रिड् इति डीप् तस्यानुदात्तस्युपिता विसनुदात्तत्वे यस्येति चेत्प्रकारलोपः नन्वनुदात्तस्येति व्यर्थं नयनुदात्ते स्वरिते वापरे उदात्तलोपोस्ति न च प्रसज्यत इति प्रासंगः कर्म
 णि घञ् कर्षात्त्वतो यज्ञो न उदात्त इत्यंतोदात्तत्वं उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलमित्युपसर्गस्य दीर्घः तं हतोति प्राग्विता यत् तित्वा स्वरितः तस्मिन्वरे यस्येति लोपः अत्र
 अस्येति किम् यज्ञं यज्ञमभिवृधे गणीतः अत्र सतिशिष्टोऽपि आइत्यस्य स्वरो न शिष्यते किन्तु तस्यैव अनुदात्तस्य च यज्ञोदात्तलोपः ६।१।१६
 १ मस्मिन्ननुदात्तेपरे उदात्तोलुप्यते तस्मादात्तः स्यात् देवीं च चम् अत्र डीनुदात्तः चो ६।१।२२२ लुप्राकारेऽच्चतौ परे पूर्वस्मिन्ननुदात्तः स्यात् उदा
 त्तनिवृत्तिस्वरपवादः देवद्रीचौ न यत देवयन्तः ॥ ५५ स्वरितेपरे उदात्तलोपोऽस्त्येवेति वाच्यं स्वरितेऽपि विधीयमाने परिशिष्टमनुदात्तपदमेकवर्जमित्यनुक्तं तत्कु
 त उदात्तलोप इति चेत्संलमाहिधुष्मातामित्यत्र इहेलुङ्गमनेपदमातांशल इत्यप्येति त्रैः कः आतामित्यस्य तास्यनुदात्तेन्द्रिददुपदेशादिति लसावधातुकानुदात्तत्वेति
 तिसप्रत्ययस्वरेणादात्तः कस्याचीत्यकारलोपः अत्र कर्षात्त्वतो यज्ञो न उदात्त इत्यतः अत इत्यधिकारादंतस्योदात्तत्वं स्यात् सति त्वंस्मिन्नादेर्भव
 ननु यज्ञोदात्तलोप इत्युच्यमाने कथमंतस्य प्रसंगः न हित उदात्तलोपस्य निमित्तमिति चेत्तर्हि आदेरपि न प्राप्नोति तस्याप्युदात्तलोपं प्रत्यनिमित्तत्वात् कस्याचीत्यं
 जादोऽंतस्यैविकनात् तस्यायत्र प्रत्यय उदात्तलोपस्तसंबन्धिनोऽनुदात्तस्योदात्तो भवतीति सूत्रार्थे नाधिकारादंतस्य प्रसंगः यदि तु निमित्तत्वानादरेणानुदात्ता
 नेऽपि उदात्तलोपस्तस्योदात्तो भवतीति सूत्रार्थस्तदानुदात्तस्येति नवक्तव्यं अस्य प्रसंगाभावात् न च माहिधुष्मातामित्यत्र तिडुः तिडः इति निघातः स्यादिति वाच्यम् हि

ननु यज्ञोदात्तलोप इति चेत्संलमाहिधुष्मातामित्यत्र इहेलुङ्गमनेपदमातांशल इत्यप्येति त्रैः कः आतामित्यस्य तास्यनुदात्तेन्द्रिददुपदेशादिति लसावधातुकानुदात्तत्वेति तिसप्रत्ययस्वरेणादात्तः कस्याचीत्यकारलोपः अत्र कर्षात्त्वतो यज्ञो न उदात्त इत्यतः अत इत्यधिकारादंतस्योदात्तत्वं स्यात् सति त्वंस्मिन्नादेर्भव ननु यज्ञोदात्तलोप इत्युच्यमाने कथमंतस्य प्रसंगः न हित उदात्तलोपस्य निमित्तमिति चेत्तर्हि आदेरपि न प्राप्नोति तस्याप्युदात्तलोपं प्रत्यनिमित्तत्वात् कस्याचीत्यं जादोऽंतस्यैविकनात् तस्यायत्र प्रत्यय उदात्तलोपस्तसंबन्धिनोऽनुदात्तस्योदात्तो भवतीति सूत्रार्थे नाधिकारादंतस्य प्रसंगः यदि तु निमित्तत्वानादरेणानुदात्ता नेऽपि उदात्तलोपस्तस्योदात्तो भवतीति सूत्रार्थस्तदानुदात्तस्येति नवक्तव्यं अस्य प्रसंगाभावात् न च माहिधुष्मातामित्यत्र तिडुः तिडः इति निघातः स्यादिति वाच्यम् हि

देवश्च इति स्थिते विष्णवे देवयोरिति देवशब्दस्यादि-आदेशः उगितश्चेति डीप् अचइसंचतेरकारलोपः चाविति दीर्घत्वं द्विती कार उदात्तः ततः परस्वे
 दातादनुदात्तस्य स्वरित इति स्वरितत्वं ॥ ३॥ अतद्वित इति चौयः स्वरः सतद्विते परतो न भवतीत्यर्थः अन्यथा देवद्वितीमिस्यादौ यथोदात्तनिवृत्तिस्वरं बाधते तत्र
 दाधीच इत्यादौ प्रत्ययस्वामपि सति शिष्टस्वोवाधेत तस्मादतद्वित इति वक्तव्यं अस्मिंश्च सति उदात्तनिवृत्तिस्वरस्यायमपवाद इति फलितं दाधीच इति दधि-अच् अ
 णइति स्थिते णस्वर उदात्तत्वे कृते च इत्यकारलोपः ततः सति शिष्टत्वाच्चाविति स्वरः प्राप्नोति विधत्ते तथा चाणप्रत्ययस्वेरेणैव न्येव स्यात् दाह प्रत्ययस्वर एवात्रेति आ
 णइत्यदिसामं नितमित्येनेनामंत्रितत्वं प्रागुक्तपाठेति आमंत्रितस्येचेत्यस्य इमम्य इति मेशब्दात्परत्वमाश्रित्य गंगे प्रभृतीनां त्रयाणां मनुदात्तः स च यदपाठे स
 अतद्वित इति वाच्यम् दाधीचः माधूचः प्रत्ययस्वर एवात्र आमन्त्रितस्य च ६।१।१८ आमन्त्रितविभक्त्यन्तस्यादिरुदात्तः स्यात् अ
 ग्रेन्द्रवरुणमित्रदेवाः आमन्त्रितस्य च ८।१।१९ यदात्परस्यापादादिस्थितस्यामन्त्रितस्य सर्वस्मादुदात्तः स्यात् प्रागुक्तस्य पाठस्यापा
 दादौ यमाष्टमिकः इममेगङ्गेयमुने सरस्वति अयादादौ किम् शुतुद्रिस्तोमम् आमन्त्रितमूर्ध्वमविद्यमानवत् अग्रइन्द्र अत्रेन्द्रादी
 नानि घातो न पूर्वस्याविद्यमानत्वेन यदात्परत्वाभावात् नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् समानाधिकरणे आमन्त्रिते परे वि
 शेष्यमूर्ध्वमविद्यमानवत् अत्रेते जस्विन् अत्रेत्रातः सामान्यवचनं किम् पर्यायेषु माभूत् अद्येदेविसरस्वति ॥ ८८ एव संहितायां तु
 संहितायां संहितायामनुदात्तानामिति वक्ष्यमाणप्रचयापरपर्याया एकश्रुतिः प्रवर्तते शुतुद्रिती वाधेनामंत्रितस्येचेत्यनेनाद्युदात्तः आमंत्रितं पूर्वं अग्रइन्देति सर्वा
 मित्येनाद्युदात्तानि निघातोनेति आष्टमिकेनेति भावः नामंत्रिते अत्रेतरसूत्रस्थसामान्यवचनमत्र संवधनीयमिति भाष्यतद्याचष्ट विशेष्यमिति विशेष्यसम
 प्रकृतिस्यैकचित्तुनामंत्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनमिति पाठः सहस्यनुरोधेनेति ज्ञेयं अत्रेते जस्विनित्यादि अत्रेइत्यस्याविद्यमानत्वा चेजस्विनि
 त्यस्य नान्यस्य वाष्टमिकनिघातः अद्येदेविसरस्वतीति तैत्तिरीयके ब्राह्मणे सहस्रमतीं प्रकृत्य इडेरेतेदिते सरस्वति प्रिये प्रेयसि महि विश्रुति एतानिते अग्निवेनो

स्व-
 सि. को-
 टी. त-
 मन्त्रितं त्रैलोक्यं इहैव विदुः सतु शरीरं तद्रूपं समानाधिकरणग्रहणं पाणिनिमतेः प्रद्वंद्वरुणइत्यादौ व्यधिकरणानि दृश्यं भाष्यकृन्मते विस्पष्टार्थसामान्य-
 चिनामसत्त्वात् तत्र सामानाधिकरणस्यावश्यं स्थितत्वात् ॥ ३ ॥ सामान्यं बहुवचनमिति पूर्वनिषेधस्यास्य विकल्पस्य च विषयविभागाद्यं देवीः षडिति अत्र देवीरित्या-
 मन्त्रितं नाविद्यमानं तेन षडित्यस्य निघातः शरणापइति शरणं सितत्वे तत्र साधवः शरणाः तत्र साधुरित्यत द्वितीयस्येति षष्शब्दस्य शरण्यशब्दस्य चेत्यर्थ-
 इवामन्त्रिते परस्यागदिति तस्यैव परस्यामन्त्रितस्यागवदेकदेशवद्वतितद्ग्रहणं न गृह्यत इत्यर्थः षष्ठ्यामन्त्रितं अत्र षष्ठ्यशब्देन षष्ठ्यर्थविभक्तिरुच्यते तेन गोषु स्वामि-

सामान्यवचनं विभाषितं विशेषवचने ८।१।७४ अत्र भाष्यकृता बहुवचनमिति प्रदिष्टम् सामान्यवचनमिति च पूर्वसूत्रे योजितम् आम-
 न्त्रिताने विशेषणोपरे पूर्वम् बहुवचनान्तं मविद्यमानवद्वा देवीः षडुर्वा रुरुनः कृणोति अत्र देवीनां विशेषणं षडिति देवाः शरणाः इह ।
 द्वितीयस्य निघातो वैकल्पिकः सुवामन्त्रिते पराङ्गवत्त्वे २।१।२। सुवन्तमामन्त्रिते परे परस्याङ्गवत्स्यात्स्वरैकज्ये द्रवस्याणी शुभस्य ।
 ते शुभइति शुभेः क्विन्तात्त्वक्षन्तस्य परशरीरानुप्रवेशे षष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वम् नचाष्टमिको निघातः शङ्काः पूर्वामन्त्रितस्यावि-
 द्यमानत्वेन पादादित्वात् यत्ते दिवो दुहितर्मते भोजनम् इह दिवः शब्दस्याष्टमिको निघातः परशुनाटश्च न षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनम्
 षष्ठ्यन्तमामन्त्रितानां प्रतियत्कारकत्वाच्च कच्चैति परिगणानं कर्तव्यमित्यर्थः तेनेहन अयमग्रेजरिता एतेनाग्रे ब्रह्मणा समर्थानुवृ-
 त्तावांसिद्धम् पूर्वाङ्गवच्चैति वक्तव्यम् आते पितर्मरुताम् प्रतित्वा दुहितर्दिवः अव्ययानान्न उच्चैरधीयान ॥ ४ ॥ ४

निस्यत्रापि परीगवद्वाकः सिध्यति परशुनाटश्च निति आङ्परयोः खनिष्ट्भ्याडिच्चेति कुप्रत्ययान्तौ तोदात्तः षष्ठ्यन्तं आमन्त्रितांतं प्रतियात्कारकमिति यद्यप्यामन्त्रि-
 तस्य बहुवचनत्वात् कारकपि सा तथापि आमन्त्रिततया धातुवाच्याक्रियातस्यास्तदपेक्षास्तीति तत्कारकमित्यर्थः पितर्मरुतामिति अत्र मरुतामिति परंपूर्वस्य पितरि-
 तस्यैव इवति पितरित्यामन्त्रितनिघातेनानुदात्ततः परं मरुतामित्येतदप्यनुदात्तमेव भवतीत्यर्थः अव्ययानानेति तेनोच्चैरधीयानेत्यत्रामन्त्रितस्यैव त्याद्युदात्तत्वे

ननु निषेधवैयर्थ्यानिपातात् आद्युदात्ता इत्याद्युदात्तत्वेन निवारणमिति वाच्यं स्वरादिष्वन्तोदात्तयोरुच्चैर्नोच्चैः शब्दे योपास्यत ॥ ६ ॥ अव्ययीभावस्य त्विति अव्या-
 यीभावश्चेति अव्ययीभावस्याव्ययसंज्ञासूत्रे सुष्ठुस्वस्वरोपचारादिति गणनादन्यत्राव्ययसंज्ञाभावेनाव्ययानां नेति निषेधो न प्रवर्तत इति भावः उपागमधीयानेति य-
 गवद्भावेनामेतितस्येत्थमुदात्तत्वं अभ्यधीति अभिशब्दे उपसर्गाच्चाभिर्वर्जमित्याद्युदात्तनिषेधात् फिइस्वरेणांतोदात्तः तस्य नित्यवीक्षणयोरिति द्वित्वं तस्य परमावे-
 डितं अनुदात्तं चेति परस्यानुदात्तत्वं तस्मिन्नेव परे इकारस्योदात्तस्य यणिकृते उदात्तपणः परत्वाच्च काराकारात्स्वरितः स्वल्पपूशब्दः कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरेणांतो-
 दात्तः तस्य औःसुधीतियण् स उदात्तपणः ततः परोहिंस्ययः सुष्वादनुदात्तः तस्यानेन स्वरितः उदात्तपणो हल्यूवीदित्युदात्तत्वं नून नोद्धात्वोरिति निषेधात् त-
 स्य च स्वरितेकारस्य यणिततः परस्याणशब्दकारस्यानेनैव स्वरितः आशादेहि आशया अदिगाख्या चेत्यंतोदात्तत्वादनुदात्तादिः अयेति आशाशब्दप्रथमाका-
 रव्ययीभावस्य त्विष्यते उपागमधीयान् उदात्तस्वरितयोर्यथाः स्वरितोऽनुदात्तस्य ८।२।४। उदात्तस्यानेन स्वरितस्यानेन च योयणततः पर-
 स्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात् अभ्यभिहि स्वरितस्य पराः स्वल्पव्याशा अस्य स्वरितस्य नैपादिकत्वेनासिद्धत्वाच्चेष्टनिघातो न एकादेशश्च-
 दात्तेनोदात्तः ८।२।५ उदात्तेन सहैकादेश उदात्तः स्यात् वोश्वाः क्षावरमरुतः ॥ ६९ स्थानिकस्येत्यर्थः शेषेति आशाशब्दस्य निघातो नेत्यर्थ-
 ननु यणदेशं प्रति स्वरितस्यासिद्धत्वात्स्यानिमेव यणप्रवृत्तः यथा औजठदित्यत्र हतशब्दे द्वित्वं प्रवर्तते न तु ढशब्दे न च स्वरितयणः परस्येत्याश्रयणात् सिद्धत्वं शक्यं
 तस्यासति उदात्तादनुदात्तस्य स्वरित इत्यनेन यत्र स्वरितः क्रियते तत्रापि ह्यसिद्धत्वं न स्यात् न चेष्टापत्तिः लक्ष्यविरोधात् मत्स्यग्रि स्वसामग्र्य मरुदित्यादौ स्वरितादर्श-
 नान्न न च नोदात्तस्वरितोदयमिति निषेधः शंक्यः अनंतरस्येति न्यायेनोदात्तादनुदात्तस्येति यत्र प्राप्तिस्तस्मात्तस्य निषेधात् अन्यथा स्वल्पव्याशान्या अग्निग्रीव्या अस्मा-
 दित्यादावपि निषेधोपपत्तिरिति चेत् अत्राहुर्भाष्यकाराः योगविभागः करिष्यते उदात्तपराः परस्यानुदात्तस्य स्वरितो भवति ततः स्वरितयणः उदात्तयण इत्यनुवर्तते उ-
 दात्तयण इत्येव योऽभिनिर्दिष्टः स्वरितस्तयणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यादित्यर्थः एवं वास्येवाश्रयात् सिद्धत्वं नान्यस्य एकादेश इति उदात्तयोरेव स्थानित्वेन्योतरात्तस्यादे-

स-
 च-
 दी-त-
 ३-
 चरितं अन्तरस्यानुदात्तत्वे स्वरितत्वे वा आन्तरस्यात्स्वरिते प्राप्ते त्रिधियमिति ध्वनयन्नुदाहरणद्वयमाह क्वोच्चा इत्यादि बहुवचनस्य वस्त्वानिस्यत्रानुदात्तत्वं सर्वम-
 नुदात्तः अशः कनिनि व्युत्पादनादश्च शब्द आद्युदात्तः वसो ह्रस्वं उत्वे एङः पदानादतीति पूर्वरूपे केति किमोत् कतीति किमः कादेशः प्री-
 त्स्वरितं अवशब्द-सांभारिभ्यमदेतानामित्युदात्तः तयोर्दीर्घ उदात्तः ॥ ३० ॥ स्वरितो वीदमित्यादि विशब्दो म्रियात्त्वादाद्युदात्तः इदं शब्दः फिट् स्वरेणातोदात्तः तयो-
 र्कादेशः स्वरितः दिवि शब्दे उडिदं पदादिति विभक्तिरुदात्ता ईयते इङ्गत्तौ दिनादिः तिङ् मिङ् इति निहतम् अत्रैकादेश उदात्तः इकारयोः स्वरित इति ह्रस्वकारयोरेवेत्य-
 र्थः दीर्घप्रवेशेति दिवीभनइत्यत्र उदात्त इति एकादेश उदात्त इत्यनेन इयं च वद्ध चानां व्यवस्था क्ता अन्येषामपि तदीयप्रातिशाख्यानुसारेण ज्ञेया पूर्वरूपेदिति
 स्वरितो वा श्रुदात्ते पदादौ णा२।४ अनुदात्ते पदादौ परे उदात्ते न सहैकादेशः स्वरितो वीद्यात् पक्षे पूर्वसूत्रेणोदात्तः वी ३ दं ज्योतिर्हृदये
 अस्य श्लोको दिवो यत्र व्यवस्थितविभाषात्वादिकारयोः स्वरितः दीर्घप्रवेशे तूदात्तः किञ्च एङः पदानादिति पूर्वरूपे स्वरित एव तैः व-
 दत् सो ३ यमागोत् उक्तञ्च प्रातिशाख्ये इकारयोश्च प्रश्नेषे प्राभिनिहतेषु चेति उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः णा४।४ उदात्ता-
 त्परस्यानुदात्तस्य स्वरितः स्यात् अग्निमीले अस्यप्यसिद्धत्वाच्चेष्टनिघातो न ॥ २२ ते वदन्नित्यादौ ते इति तच्छब्देः फिट् स्वरेणातोदात्तः नमः सुप्ताद-
 नुदात्तौ सुप्तिता विस्यनुदात्तः तयोरेकादेश उदात्तः अवदन्निति वदेर्लेडि प्रथमपुरुषबहुवचने ते इत्यतिङ्तात्परस्य तस्य तिङ् मिङ् इति निघातः सोयमिति स इति तच्छ-
 ब्दप्रथमैकवचने तच्छब्दः फिट् स्वरेणातोदात्तः सुप् सुप्तादनुदात्तः तस्य ह्रस्वे उत्वे गुरुचरुते एकादेशेनौकार उदात्तः अयमितीदमः प्रथमैकवचने फिट् स्वरेणातोदा-
 त्तो तयोरेङ् पदानादिति पूर्वरूपे ओकारः स्वरितः इकारयोश्च प्रश्नेष इति ह्रस्वयोरिकारयोः सवर्णदीर्घे ह्रस्वयोर्यत्र सवर्णदीर्घः सप्रश्नेष इत्युच्यते उदात्तस्वरित-
 त्वात्ते यो यो सस्य प्रसंधिः यत्र एङः पदानादिति स अभिनिहतसंधिरुच्यते तेषु स्वरितः स्वीक्रियत इत्यर्थः वीदज्योतिः अभ्यभिहि ते वदन्निति क्रमेणोदाहरणमिति एम-
 उदात्तानुदात्तस्य अत्रतयोर्वावचोसतः संहितायामित्यनुवर्तते तेन पदकोलेऽनुदात्तमेव अग्निमीले इति अग्निशब्दः फिट् स्वरेण प्रत्ययस्वरेण चान्तोदात्तः अम्सु-

अनुदात्तः अमिपूर्व इति एकादेश उदात्त ईत्वे इति तु ईउ सुतौ स्वरि अतमपुरुषैकवचनम् द्वयोश्चास्यस्वरयोर्मध्यमेत्यसंपद्यते सङ्कारो सकार इति वक्ष्यमाणेन
 प्रातिशास्येन उच्यते तिङ् तिङ् इति निहतं ईकारस्य स्वरितः नच मकारेण व्यवधानं स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति परिभाषणात् एवं सर्वत्र ज्ञेयं ननु तिस्र
 रितमित्यस्योत्तरमिदं वक्तव्यं एवं च स्वरितग्रहणं नकर्तव्यं भवतीत्याशङ्क्याह अस्येति यदितत्र क्रियेत अनुदात्तं यदमेकवर्जमित्येतत्सर्वत्रेतत् इह प्रकारेण
 नमवर्तते स्वरितस्यासिद्धत्वात् तेषां ह्योरपुनरात्तस्वरितोऽपि प्रवर्तते ॥ ११ ॥ तमीशानास इति तमितितच्छब्दस्य द्वितीयैकवचनमन्तोदात्तम् ईशानशब्दश्चासिम्ना असे
 रसुमित्यस्युगागमेकतेरूपं ईशानशब्देऽस्माच्छानचिन्नादन्तोदात्तः जसः सुप्त्वादनुदात्तत्वं ईकारस्य सकाराकारस्य च स्वरितत्वं नोदात्त उदात्तस्वरितो उच्यते पस्मादि
 ति बहुव्रीहिः उदयशब्दः परशब्देन समानार्थः प्रातिशास्येषु प्रसिद्धः लाघवाच्च परशब्दे प्रयोक्तव्ये मंगलार्थमुदयशब्दः प्रयुक्तः तच्चोक्तं भाष्ये मंगलादीनि मंगलमध्या
 तमीशानासः तोदात्तस्वरितोदयमंगलार्थे काश्यपगालवानाम् ८।४।६७ उदात्तपरः स्वरितपरश्चानुदात्तः स्वरितो न स्यात् गार्ग्योदिमते
 तु स्यादेव प्रयन्नातुः वोऽश्वाः ३ का ३ भीशवः एकश्रुतिद्वारात्सम्बुद्धौ १।२।३२ इरात्सम्बोधनेचाक्यमेकश्रुतिः स्यात् त्रैस्वर्याः
 निमंगलांता निशाचिन्नाणि प्रयन्ते वीरपुरुषाणि भवंत्यायुष्मत्पुरुषाणि च इहादौ वृद्धिशब्दो मध्यमशब्दः शिवशब्दः पवादः आगच्छ भो मा राव क ॥
 मरिचस्य क इति अन्ते चायमुदयशब्द इति पाणिनीये मंगलसंस्कृते प्रयन्नाहुरिति ये इति प्रच्छब्दस्य प्रथमा बहुवचनं फिद्वस्वरेणान्तोदात्तं आरुरिति अर्त्तर्लिटि प्रथम
 पुरुषबहुवचनं किन्नस्य परस्मैयदानामित्युस् प्रस्यस्वरेणोदात्तः नच तिङ् तिङ् इति निघातः शङ्क्यः यदुक्तानित्यमिति निघेधात् आकारस्योदात्तस्वरितपरस्य
 विवक्ष्यमाणेन सन्तरेण देशः वोऽश्वाः केति अत्रापि ष्वेत्याकारस्य सन्तरः केति किमोत्तितस्वरितं एकश्रुति संबोधनं संबुद्धिरित्यनेनान्वार्थस्य संबुद्धिशब्दस्य
 ग्रहणं एकवचनं संबुद्धिरिति परिभाषिकस्य सति तु तस्य ग्रहणे आगच्छतदेवात्रास्य इत्यत्र न स्यात्तदाह इरात्संबोधने इति अन्वर्थग्रहणं च दूरादित्यनेन
 संबोधनं स्यात्तन्निमित्तं विभक्तेः दूरत्वमदूरत्वं च संभवति संबोधनस्य तु क्रियारूपत्वादयादानत्वाद् दूरादिति विशेषणसंभवः दूरत्वं निदेशस्वरूपमाश्री

स्व.

सि. १०
दी. ३८

४

यद्येवमवस्थितत्वात् किं हि संवोधनक्रियापेक्षया दूरत्वं वाच्यं तद्देशे प्रकृतिप्रयत्नोच्चारितं संवोधमानेन न श्रुयते किं त्वधिकं प्रयत्नमपेक्षते तत्संबुद्धौ दूरं भवति एक
उदात्तादीनां स्वराणामविभागेनावस्थानमेकश्रुतिः आगच्छेत्सादि दूरद्व्युते चेति वाक्यस्य टेः सुत उदात्तः प्रत्युदाहरणोत्रैस्वर्यमेव भवेति तत्राहुः यस्य मन्त्रा
भिवर्जमित्याद्युदात्तः गच्छेति तित्ते तस्य निघातः भोशब्दो निपाता आद्युदात्ता इत्याद्युदात्तः शेषस्यामन्त्रित निघातः ॥ ॐ ॥ यज्ञ त्रैस्वर्येणावेदेमन्त्राः पाठ्यन्ते तेषां य
ज्ञक्रियायामप्यितथैव प्रयोगे प्राप्ते एकश्रुतिर्विधीयते मन्त्र इति एतच्च जपेति पर्युदात्तस्य भ्यते ते नो हादिषु न अतएव स्वाहे इति शत्रुर्वर्द्धस्वेति समासोदात्तत्वे क
तये आद्युदात्तं प्रमुक्तमिति प्रसिद्धिः जपादीनीति जपन्त्येव सामानीत्यर्थः अग्निर्मूर्द्धेति अग्निर्मूर्द्धादिवः ककुत्सतिः पृथिव्या अयं अपोरेतां सिजिन्वतो ३ अंगे।
निर्गन्तव्यं तिस्रिभिरशब्दः प्रत्ययस्वरेण फिट् स्वरेणावातेदात्तः मूर्ध्ववन्धने कनिन्युगधितक्षिणजिधन्वीत्युक्तं कनिन्युवर्तमानेष्वनुक्षन्पृषन्नि सनमूढनेशब्दः कनिप्रसप्तमोत्तमोदात्तः
यज्ञकर्मण्यनयनं कृत्वा म सु १।२।३४ यज्ञक्रियायां मन्त्र एकश्रुतिः स्याच्च पादीन्वर्ज्येत्या अग्निर्मूर्द्धादिवः ककुत्स यज्ञेति किम् स्वा
ध्यायकाले त्रैस्वर्यमेव अनयेति किम् ममाग्रेवर्चा विहवेष्वास्तु जपोनाम उपांशुप्रयोगः यथा जले निमग्नस्य न्यूहानामथोऽशत्रौ।
काराः गीतिषु धर्माख्या उच्चैस्तारां वा वषट्कारः १।२।३५ यज्ञकर्मणि वा वषट्शब्द उच्चैस्तारां वा स्यादेकश्रुतिर्वा ॥ ३४ ॥ ३४
तो निपातितः दिव्यशब्दोत्तरस्य षष्ठोऽकवचनस्य उडिर्गुणदादित्युदात्तत्वं ककुब्धब्दः प्रातिपदिकस्वरेणातोदात्तः पातेर्देतिः पतिशब्दः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः प्रथ
मिव संप्रसारणं च वित्तान्ती षष्ठोऽकवचनस्योत्तमियणो हल्युवादिषुदात्तत्वं इदमशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणातोदात्तः आप्रोतेः क्विप् हलश्च उडिर्गुणमिति विभ
क्तेरुदात्तत्वं रोडः सृजिभ्यानुड्देशसुप्रत्ययः मित्स्वरेणाद्युदात्तोरेतः शब्दः जिन्वतीति जिन्व ते श्रीरानार्थस्यतिपिनिङुः तिङ् इति निघातः प्रणवश्चेति प्रयोगकाले
प्रणवः मन्त्रादि युष्मदस्मादोर्देसीत्याद्युदात्तत्वं अग्रे शब्दस्यामन्त्रित निघातः वर्चः शब्दोऽसुप्रत्ययांतः विपूर्वात्तद्व्यतेर्हः संप्रसारणं च सप्रत्ययेथायादिसूत्रेणां राम
तेदात्तत्वं उच्चैस्ताराम् वषट्शब्देनात्र वषट्शब्दो लक्ष्यते समानार्थत्वात् द्वावपि हि तौ देवतासंप्रदानकस्य दानस्य दानको नन्वेवं प्रतिपत्ति लाघवाच्चैवौषड्श ॥ ४

कश्चिदस्मिन्नेति केचित् विविनाहिसुतस्य कृतिः पाणिनेः कचिदस्मरलाघवमाश्रीयते कचिसन्निपत्तिराघवमिति ननु वषट्कार इत्यत्र कश्चिदस्यो न स्यात् तर्हि निर्देशे विरचित इति चेन्न
 तदेव कश्चिदपि यत्सिमुदायादपि कारप्रत्यये भवतीति तेन एव कार इत्यादि सिद्धम् उच्चैश्च शब्दैः अधिकरणप्रधानोपित द्विशिष्टमवर्तते ननु क्रियाप्रकर्षादप्यस्य यद्युक्तस्यैव
 त्रिफलितोक्तं सुविशेषेति सूत्रेण बोधश्चाद्यदिः अत उक्तं विहितः तदप्यस्यायमुदात्तत्वेत्यस्य विधीयते अन्ये तत्त्वार्थि कस्तु वित्याहुः ॥ विभाषा वा प्रत्ययेन वर्तमानेति
 भाषाग्रहणे यच्चैदं सौतिपदञ्च देनतं त्रिभाषायां प्रविनिधानार्थं अत एव शब्दो धावति अलंबुसानां धातेति मर्थकम् मिति प्रत्ययशब्दो भाषाग्रहणं चेति प्रातिपरिकल्पेणातेत्यत उक्तं
 निरुद्धं व्याप्तमित्युक्तिरित्यनेन चैतदिति वरेणांतरोत्तरादुदात्तत्वे प्राप्ते घटादित्यादौ नोदात्तम् अलंशब्दे निपातत्वादायुदात्तत्वं प्राप्तिपरिकल्पेनोदात्तत्वं अलंबुसानां
 इत्युदात्तत्वं तत्र भाषायां यच्चैदं अतिनेत्यातस्त्वेकैकवकं न्यर्थे स्यात् ननु सुब्रह्मण्यारख्ये निगदे इति अणद्वयं धेवदित्येते यथा गंधमिति निःशब्दप्रकर्षे उच्यते
 विभाषा कृतमि ॥ १२ ॥ ३६ कृतमिति भाषा एकश्रुतिः स्यात् व्यवस्थितविभाषेयम् संहितायान्नैस्वयम् ब्राह्मणे एकश्रुतिर्वैतृचनमा
 अन्येषां पितृयथायमयमवस्था ननु ब्रह्मण्यार्यास्वरितस्य तदातः ११२१३७ सुब्रह्मण्यारख्ये निगदे यजकर्मणो निविभाषा कृतमि
 ति च प्राप्तिरकश्रुतिर्न स्यात् स्वरितस्योदात्तत्वं चास्मात् सुब्रह्मण्यार्यायम् सुब्रह्मणि साधुरित्यत असावित्यनः अस्मिन्नैव निगदे प्रथमान्तसा
 न उदात्तः स्यात् गार्ग्यो जते त्रिस्वत्प्राप्त्यायुदात्तत्वेन बाध्यते अमुष्येत्यनः वक्ष्ये न स्यापि प्राग्वत् दाक्षेऽपिताय जते स्यान्तस्यो योते
 मच्चैदन्तस्तेन द्वाचुदात्तौ गार्ग्यस्य पिताय जते वानामधेयस्य स्यान्तस्य नामधेयस्य उपोत्तममुदात्तत्वात् दाक्षेऽपिताय जते ॥ ३८
 दाक्षेऽपिताय जते गार्ग्यकं यन्मंत्रवाक्यं पठ्यते स निगदः नितरां गद्यत इति कर्मणि नौगदनदेत्ययं तस्य च सुब्रह्मण्यारख्ये पलक्षितत्वात् सुब्रह्मण्यारख्येऽपरित्यक्तत्वात्
 लिङ्गएव निगदविशेषस्य नाम सुब्रह्मण्यार्यामिति तत्र साधुरित्यत त्रिस्वरितं यतो नावइति तु न तत्र च इत्यनुवृत्तेः दापासहैकादेशः स्थानंतरतम इति स्वरितः ततो
 निपातत्वादायुदात्तत्वेन औमशब्देन औमादौ चेत्युदात्तस्वरितयोरेकादेशः स्वरित एवेति हरदत्तादयः असाविति प्रथमान्तस्योपलक्षणं तदाह प्रथमान्तस्येति गार्ग्य
 ति गुणीदिभ्यो यञ् अमुष्येति यच्चंतस्योपलक्षणं दाक्षेरिति दक्षशब्दादप्येतत्तञ् अत्रापि त्रिस्वरः प्राप्रः स्यात्तस्येति स्येति रूपं विवक्षितं पूर्ववर्तिकारभातस्य

॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥

स्व-
म-
दी-
न-
५

देवब्रह्मणो सुब्रह्मण्यायामेव देवात्राह्मण इति पठ्यते तत्र पूर्वेष्वस्वीतस्योदात्ते प्राप्तेनेनानुदात्तो विधीयते देवात्राह्मण इति देवब्रह्मणोर्वे यधिकरणे द्वयोरप्यानुदात्तत्वं ततः परस्मानुदा-
त्तस्य स्वरितः तस्यानेनानुदात्तः आमंत्रितनिघातस्तत्तरस्य न पूर्वो मंत्रिता विद्यमानत्वेन पदस्य रत्वाभावात् यदा तु सामानाधिकरण्येन दाविमाषिते विशेषवचने इति पूर्वस्य पक्षे विद्य-
मानत्वात् पदस्य रत्वात् ब्रह्मणा इत्यस्य निघातोपि भवति अस्मिन्पक्षे देवशब्दे वशशब्दस्यैवानेनानुदात्तं विधेयमब्रह्मप्रहरणानुनकर्तव्यमस्वरितः अनुदात्तानामिति जातौ बहुत्र च
नम् तेनैकस्य द्वयोर्वहुना च भवति एकस्य च त्रिद्वयोः अग्निमीले पुरोहितं वहुना तु मूल एव दर्शितं इमं मे इति इदमशब्दः प्रातिपदिकस्वरणोत्तौदात्तः विभक्तिरनुदात्ता सदा।
यत्नेति पूर्वः एकादेश उदात्तः मे इत्यनुदात्तं अनुदात्तं सर्वमपादादावित्यधिकारात् स्य उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः तस्मात्सरेषां गोप्रधृतीनामुदात्तानामेकश्रुतिः सर्व एते आमंत्रित-
निघातानुदात्ताः मुने इत्यस्य स्वरितस्य उदात्तविधायकं त्रिपादीत्यत्वादसिद्धत्वं स्यात् न च स्वरितादित्वात्प्रत्ययस्य मूकत्वं मुनेत्यादौ चरितार्थत्वादिति चेन्नैवमतस्यादित इत्यारम्भ-
स्वब्राह्मणोपनुदात्तः १।५।३० अनुयोः स्वरितस्यानुदात्तः स्या सुब्रह्मण्यायाम् देवात्राह्मणो गच्छत स्वरितात्संहितायामनुदात्तानाम् १।२।३८
स्वरितात्सर्वेषामनुदात्तानां संहितायामेकश्रुतिः स्यात् इयं मे गङ्गे यमुने सरस्वति उदात्तस्वरितपरस्य सन्वतरः १।२।४० उदात्तस्वरितौ परे य-
स्मात्तस्यानुदात्तस्यानुदात्ततरः स्यात् सरस्वतिश्चतुर्द्विव्यचक्षयत्वं तस्य परमाश्रेडितम् अनुदात्तञ्च ८।१।३। द्विरुक्तस्य परं रूपमनुदात्तं स्यात्।
न च सूत्र्यः स्वस्थानादुक्तव्यशास्त्राते भाष्यवार्तिकयोर्निवेशात् न सुब्रह्मण्यायामिति सूत्रे स्वरितस्य तत्तत्तदिति कदाप्येव कंडोत्कर्षः ॥ दिवेदिवेदिति साधारणस्वरः
स्य शापितत्वाच्च न सुब्रह्मण्यामिति सिद्धः स्वप्रतिश्रीतिवाच्यं तत्र एकदेश उदात्तेनेति सूत्रमद्वेष्टावश्यकत्वात् तत्र अनुदात्तप्रहरणानुवर्तते अतः सन्नशब्देन नीचैरर्थ-
उच्यते तेन त्रानुदात्तत्वे सस्यते इत्यह अनुदात्ततर इति प्रकर्षस्तन्यानुदात्तायेकः सरस्वतीत्यादि अत्रमेशब्दमाश्रित्य सरस्वतीत्यस्यामंत्रितनिघातः श्रुतद्विशब्दस्य तु न पादा-
दित्यात् आमंत्रितस्येति पाठेन श्रुतद्विशब्दस्योत्तं प्रथममक्षरं तस्मिन्पक्षे पूर्वस्य सरस्वतीकारस्य सन्वतरः व्यचक्षयस्त्विति वीति उपसर्गत्वादाद्युदात्तः ततः परस्य चक्षयदि-
ति निरुक्तिरिति निघातः स्वरितिन्यङ् स्वरौ स्वरिताविति स्वरितः तस्मिन्पक्षे यकारस्य सन्वतरः साधारणः स्वरा इति एकस्मिन्पक्षे यदहयेपि च वर्तमाना साधारण्यं य-
सुदात्तश्चित्रादिर्नित्यमित्यादयस्तु एकस्मिन्नेव पदे वर्तमानान्न साधारणाः। प्रकृतिर्हि धाधातुः। प्रातिपदिकं च। तत्र धातुस्वरानाह ॥ ४ ४ ४ ४ ४ ४ ॥

यम-

धातोर्गिति कर्त्तव्यतइत्यतः अतउदात्तइत्यनुवर्ततेतदाह अतउदात्तइति गोपायेति यकारोकारस्योदात्तत्वेतमित्यस्यतास्यनुदात्ते दित्यनुदात्तत्वेयराजदनुदात्त
 र्त्तविति ननुवचनस्यवत्तसाविति नसादेशस्यस्वरितत्वंहितायामितिप्रचयापरयर्थायाएकश्रुतिः असिति अस्तेः सिप तासस्योरितिसलोपः अकारस्योदात्तत्वं ततः पर
 स्यस्वरितः स्यशब्देसकारस्यउदात्तस्वरितपरस्यसनुदात्तजरादेशः स्वपादि तासनुदात्तेदित्यतः लसार्वधातुकमित्यनुवर्ततेतेदृश्यानिदीति संवेधादिरुसप्रस्यते
 संपद्यतेतदाह अनित्यजादावित्यादि अदायितर्णणइति आगणांतादितिभावः हिंसंतीति हिंसिहिंसायोरुधादिः आनलोपः असोरलोपः कृत्येवेत्यतश्चि वसा
 नुरोधेनइत्तंभाषेतुप्रायेणेनदृश्यते एवंचहिंसानेत्यत्राद्युदात्तत्वमपियक्षेभवति यदितु आद्युदात्तत्वंपक्षेनेष्यतेतर्हिअवस्थितविभाषाअयणानके
 धातोः ६।१।१६२ अनोदात्तः स्यात् गोपायतन्त्रः असिसस्यः स्वपादिहिंसामच्यनिति ६।१।१८० स्वपादीनांहिंसेश्चानित्यजादौल
 सार्वधातुकेषुआदिरुदात्तत्वात् स्वपादिरुदात्तगणाः स्वपन्ति २ श्वसन्ति २ हिंसन्ति २। पक्षेप्रत्ययस्वरेणामध्योयत्तत्वा कृत्ये
 वेष्यते नेह स्वपादि हिंसानि अभ्यस्तानामादिः ६।१।१८९ अनित्यजादौलसार्वधातुकेपरेअभ्यस्तानामादिरुदात्तः एददतिमि
 यावसु पुरस्ताच्चित्स्वरमयंवाधतेदधानाश्चेअनुदात्तेच ६।१।१९० अविद्यमानोदात्तेलसार्वधातुकेपरेअभ्यस्तानामादिरुदात्तः द
 चित्स्वपादीत्यत्रैतदभावेधातुस्वरेणपुदात्तत्वमेवेतिविशेषाभावादयंविधिर्नप्रवर्ततेतत्साहचर्योडिनसानेत्यन्यथं धासिरत्नेद्रविराज्चदाशुप
 नमवर्ततइतिवृत्तिकाराशयंकल्पयंति हिंसानेत्यत्रअमस्तन्मध्यपतितस्तद्रूपेणनदृश्यतइतिन्यायात्धातुप्रहणे नकारकारउदात्तजतः परस्यस्व
 रितत्वे अनिटिकिं स्वयितः रुदादिभ्यः सार्वधातुकइतीदृ अभ्यस्तानां आदिः सिचोऽनतरस्यामित्यतः आदिरिति वर्तमानेपुनरादिप्रहणं नित्यार्थेअन्यथाऽऽ
 दिप्रहणसंबद्धमनंतरस्याग्रहणमनुवर्तत अचिकिं दद्यात् अनिटिकिं जश्चिथ येददतीति उदात्तदाने लटिकिः तस्यादभ्यस्तादित्यदादेशः आभ्यस्तपेतिस्त्वो
 पः चित्स्वरमिति चित्ताइत्यनेनविहितमनोदात्तस्वरमित्यर्थः दधानेति लटः शानजादेशः अनुदात्तेच नविद्यतेउदात्तोयस्मिन्नितिबहुव्रीहिर्लदाह अविद्यमाने

[illegible]

यथाभावेनैकस्मिन् तदिति इत्युक्तप्रकारेण भवेति निवृत्तमिति प्रतीयते तथाप्यर्थिकार्थकथनपरतयानेपं सामुलिपरइति यद्यपि सौवर्कसप्रम्यस्तदंतसम्पु
 म्पुमिमीमिति यवस्थापितत्वात् समुलं तस्यादिरुदन्तो भवतीति सूत्रार्थेन भाव्यं तथापि फले विशेषाभावादेव मुक्तमिति प्रतिभाति लोभ्यं लोभ्यमिति
 यं नोपपन्नं नित्यवैयर्थ्येति द्वित्वं अत्र प्रथमः लोभ्यशब्दः आद्युदात्तः लोभ्युदात्तः लुङ् इति स्वरितः ततः चत्वारः प्रचयः ॥ ॐ ॥ अचः इह कीर्यत इत्या
 दो इत्येवमेवमिति अयं स्वर इह स्तन्निर्वाहार्थं तास्यनुदात्तेति सूत्रे समासैकदेशोऽप्युपदेशशब्द इहानुवर्तते सप्रम्याच विपरिणम्यते तदाह उपदेशेऽजंता
 नामिति नन्वेवं कदाप्युपदेशाज्ज्ञेयत्वादाविबोक्तं भूतत्वात्तात्कर्मकर्तृविषयात् जनेर्लटि जायते स्वयमेवेत्यत्रैव स्वरो न स्यात् ये विभाषेत्यात्वे सति अत्र
 अचः कर्तृमिति ई। १। १९५ उपदेशेऽजन्तानां कर्तृयकियरेऽआदिरुदन्तो वा लृपते केदारः स्वयमेव चञ्चन्यतरस्याम् ई। १। २१८
 चञ्चनो धातुः योत्तममुदात्तं वा माहिचीकरताम् धात्वकार उदात्तः पश्चान्तरे चङुदात्तः ॐ इति धातुस्वरः ॐ कर्षाऽऽत्वतो घञोऽ।
 नाउदात्तः ई। १। १५८ कर्षेतेर्धातोराकारवतश्च घञन्तस्यान्त उदात्तः स्यात् कर्षः शपानिर्देशानुदादेराद्युदात्त एव कर्षः पाकः उच्छ्र
 दोनाश्च ई। १। १६० अन्त उदात्तः स्यादुच्छ्रादिषु युगशब्दो घञन्तोऽगुरोऽनिपात्यते कालविशेषे रथाद्यवयवे च वैष्णवरः कुशिकेभि
 युगे युगे अन्यत्र योगे योगे तवस्तारम् भस्मशब्दो घञन्तः गावः सोमस्य प्रथमस्य भैक्षः अंतमशश्च तमावपि उदुतमं वरुणा शश्वत्तमं मोक्ष
 कालमजंतत्वेऽपि उपदेशेऽजन्तत्वादिनिचेऽनेवैवेति विषयसंप्रमीमाप्रित्यप्रत्ययोऽस्तेः प्रागेवात्त्वप्रवृत्तेरित्याहुः कर्तृयकीनि कर्तृवाचिनिसार्वधातुके विहितोपो
 यस्तस्मिन् परित्यजति आदिमध्योपर्यायेणोदात्तोऽतास्यनुदात्तेति तेऽस्य स्यानुदात्तत्वं चञ्चन्यतरस्यां उपोत्तमं रितीत्यतः उपोत्तममिति वर्तते तदाह उपोत्तममि
 ति आदीनामस्य संप्रमर्तस्य समीपमुपोत्तमं माहिचीकरतामिति अदुपदेशस्यारत्वेन सार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते चङः एव स्वरे प्राप्ते पक्षे धात्वकारः उदात्तः उ
 पोत्तमं ग्रहणानुवृत्त्याहयोर्न माहिदधत् अत्र विभाषा धेऽप्योऽपि चङ् ॥ ॐ ॥ इति धातुस्वरः ॥ ॐ ॥ कर्षात्वाजः त्रिसादिर्निसमित्यस्यापवादः आदस्यासीति च

स्व.
सि. ६.
दी. ७.

त्वन्तसौमल्येतिभत्वाज्जत्वाभावः कर्षश्चात्वाश्वेतिसमाहारद्वंद्वः कर्षइतिशवंतस्यानुकरणं नघञंतस्यतदाह शपानिर्देशादिति पाकइति पर्येष्यञ्जैरिति।
कुत्वं कावविशेषइतिरुतद्वापदौ भक्षशब्दइति भक्षश्चानुसृत्य अन्त्यस्यताश्चुरादयइतिप्रदाणिच् नास्तितादाघञ् एषतात्तु एज्इत्यचिमिदं एज्जस्य
तानामितितुनास्तीत्याहुः उत्तमशश्वतमाविति तमवंतावेतौ तेनद्रव्यप्रकर्षविवक्षाम्यामामभावःपित्वादनुदात्तत्वेप्राप्तेपाठः ॥ ७॥ चतुरः चतेरुत्तमत्वात्
पुदात्तत्वेप्राप्तेऽतोदात्तार्थमिदं ननुचतस्रःपश्येत्पत्रचतस्रश्चसुइतिस्थितेपरत्वादचिरुत्तइतिरपादेशेतकां शक्योदात्तत्वेप्राप्तेतिअतश्चाह अचिरइतिस्थानि

चतुरःशमि ६।१।१६७ चतुरोऽनुदात्तःशमिपरे चतुरःकल्पयन्तः अचिरइतिरिदेशस्यपूर्वविधौस्थानिवत्त्वान्नेह चतस्रःपश्य च
तेरुत्तमत्वात्तत्वाद्युदात्तता कल्पयेत्तमम् ६।१।१६० षट्त्रिचतुर्भ्योयामुलादिर्विभक्तिसुदंतोपदेउपोत्तममुदात्तंस्यात् अर्ध्वर्यभिःपञ्च
भिः त्रैविर्वाजैर्नवतीच सप्तभ्योजायमानः आदशभिर्विवस्वतः उपोत्तमंकिम् आषड्ङिहूयमानः विश्वेदेवैस्त्रिभिः कलिकिम् ना
वाचानवतीनाम् विभाषाभाषायाम् ६।१।१६१ उक्तविषये सर्वस्यसुपि ६।१।१६१ सुपिपरेसर्वशब्दस्यादिरुदात्तःस्यात् सर्वेनन्दा
नियशसा स्त्रित्वादिर्नित्यम् ६।१।१६७ त्रिदन्तस्यनिदन्तस्यचादिरुदात्तःस्यात् यस्मिन्विश्वानियौस्या पुंसःकर्मणिब्राह्मणादि।
त्वात्तस्यञ् सुतेदधिष्वनश्चनः चायतेरसुम् चायेरन्नेहस्वश्चेतिचकारादसुनोनुडागमश्च ॥ ९९ वत्वादिति नचस्वरविधौस्थानिवत्त्वनिषेधःस्व

स्वीर्धयलोपेषुलोपाजादेश एवभूषणनिवदितिनियमात् कल्पयेत्तमं षट्त्रिचतुर्भ्योहलादिरित्यस्यापवादः पञ्चभिरित्यादि पञ्चनवसप्तदशशब्दाः कनिनंताः
आषड्ङिनिषषशब्दः फिड्स्वरेणातोदात्तः तनोतेर्ङिः त्रिः अयमपिफिट्स्वरेणप्रत्ययस्वरेणवातोदात्तः उभयत्रापिषट्त्रिचतुर्भ्योहलादिरिति विभक्तेरुदात्त
त्वं नवानामिति अत्रापिविभक्तिरुदात्ता विभाषा उक्तविषयइति षट्त्रिचतुर्भ्यः परायामुलादिर्विभक्तिसुदंतस्योपोत्तमभाषायामुदात्तंस्यात् पञ्चभिः
प्रभिःनिसभिःचतुर्भिः पक्षेषट्त्रिचतुर्भ्योहलादिरित्यतोदात्तानि सर्वस्य सर्वशब्दः उक्तादिष्वतोदात्तोनिपातितः सर्वस्यविकारः सार्वइत्यत्रानुदात्तादेर म

मित्यनुदात्तलक्षणोऽत्रयथास्यात् अवगांतु सर्वत्राद्युदात्तस्यैव प्रत्ययलक्षणो नापि सर्वस्वरस्येषमाणत्वात् त्रित्यादि-भीहीति सूत्रे पूर्वग्रहणो न सौख्यः सप्रत्यस्तदेत
 सप्रत्यस्तदेति त्रीपितत्वात् तदंतसप्रमोयमित्याह त्रितसेति ॥ ३० ॥ पथिमथोः गमेरिति उषः कितमंथः पतेस्यचेतीनिप्रत्यायातावेतावेतोदतो मंथः कित्वाद्य
 धालोपः पथइति पथिमथ्य भुक्षामातः थोन्यः पथइति भस्यरेलोपः उक्तानि वृत्तिस्वरेणेति अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपइति विभक्तिरुदात्ता दातवाउइति ददातेः
 कृत्यार्थे तवैकेकेन्यत्वनइति तवैप्रत्ययः ऐकारस्यापादेशः लोपः शाकत्यस्येत्यलोपः युगपद्ग्रहणं पर्यायनिवृत्त्यर्थं अन्यथा एकवर्जमिति वचनाद्यौ गपयेना
 पथिमथोः सर्वनामस्थाने ई। १। १९८९ आदिरुदात्तः स्यात् अयम्यन्याः सर्वनामास्थाने किम् ज्योतिष्मतः पथोरस उदात्तनिवृत्ति
 स्वरेणानोदात्तपदम् अनश्वतवैयुगपत् ई। १। २०० तवैप्रत्ययान्तस्याद्यनौयुगपदाद्युदात्तौस्तः हर्षसेदातवाउक्षयोनिवासे ई।
 १। २०१ आद्युदात्तः स्यात् स्वस्येषु चित्रत एरजन्तः जयः करणाम् ई। १। २०२ करणावाची जयशब्द आद्युदात्तः स्यात् जयस्य
 नेनजयोऽश्वः वृषादीनाञ्च ई। १। २०३ आदिरुदात्तः आकृतिगणोऽयम् वाजेभिर्वाजिनीवतो इन्द्रवारीणः संज्ञायामुपमानम् ई।
 १। २०४ उपमान शब्दः संज्ञायामाद्युदात्तः चञ्चैव चञ्चा कनोऽत्रलुप् एतदेव व्यापयति क्वचित्स्वरविधौ प्रत्ययलक्षणो नेति संज्ञायां
 किम् अग्निर्ग्रावकः उपमानं किम् चैत्रः निष्ठावत ह्यजनात् ई। १। २०५ निष्ठान्तस्य व्यचः संज्ञायामादिरुदात्तौ नत्वाकारः दत्तः
 व्यचः किम् चिन्तितः अनात्किम् त्रातः संज्ञायामित्यनुवृत्तेर्नेह कृतम् हृत् शुष्कधृष्टौ ई। १। २०६ एतावाद्युदात्तौस्तः असंज्ञार्थमिदम्
 स्यात् स्योनिवासे निवासेभिधेयस्य शब्द आद्युदात्तः स्वस्येति सिनिवासगत्योः सवन्ति निवसन्ति यस्मिन्सिनिवासधिकरणे पुंसि संज्ञायामिति अतः सन्नशुष्कम्
 चः निवासे किं व्याधेः स्यः सि स्ये एत् कर्त्तरि षष्ठीजयः जयोश्चेति पुंसीति करणो घः करणे किं जयो ब्राह्मणानां भावे एत् वृषादीनां वृषसेचने इगुपधुलक्षणः कः
 वाजेभिरिति वजेर्घञ् कर्त्तृत्वत इत्यंतोदात्ते प्राप्ते वृषादेराकृतिगणत्वादाद्युदात्तः संज्ञायां चंचेति उपमानशब्दोपमुपमेयस्य संज्ञा कनोलुविति इवेप्रतिक्रितावितिकनोलु

सि. को.
टी. न.
८

मनुष्यइति नुप ननु प्रत्ययलक्षणेन नित्यात् नित्यादिर्नित्यमित्येव सिद्धमत आह एतदेवेति निष्ठा दत्त इति ददातेः क्त-दोदहोरिति दधादेशः नितित इति चित्तिस्त्वाचुष
दिः क्तं दत्तमिति प्रत्ययस्य रेणांतोदात्तावेतौ असंज्ञार्थमिति संज्ञायां तु निष्ठा च द्व्यजनादित्येव सिद्धं शुष्कमिति शुषेः क्तः तस्य शुषः क इति क्देशः ॥ ३ ॥ श्रीशि
तः कर्त्तुवाचीति आड्युर्कदशभोजनेऽस्मात्कर्त्तरित्तो निपात्यते अय आह कर्त्तस्येन भूतपूर्वगत्वा अणौ कर्त्तृणो कर्म भूत एवं विवक्षितः तथा च शेषे तस्य प्रा
यो ज्य कर्त्तोरिति बुद्धिप्रसवसानार्थेति कर्मसंज्ञके निष्ठाया माशित इति रूपमिति रिक्त इति रिचिर्विरेचने संज्ञायामित्यादि निष्ठा च द्व्यजनादित्येव सिद्धं वक्ष्यते दत्तः
आशितः कर्त्ता ६।१।२०७ कर्त्तुवाची आशितशब्द आद्युदात्तः कृषन्निष्फाल आशितम् रिक्तेविभाषा ६।१।२०८ स्तिक्त्वादेवादि रुदात्तः
रिक्तः संज्ञायान्तु निष्ठा वव्यजनादिति नित्यमाद्युदात्तत्वम् पूर्वविप्रतिषेधेन जुष्टार्थिते च च्छन्दसि ६।१।२०९ आद्युदात्तो वास्तः नित्यम्
न्ने ६।१।२१० एतत्सूत्रं शक्यमकर्त्तुम् जुष्टोदमूनाः षलर आहुर्यितमित्यादेः पूर्वैरौवसिद्धेः क्त्वादिपाठस्य व्यबस्थिततया विपरिणामा
दनायोगात् अर्पितः षष्ठिर्नेचलाक्त्वमिदं सन्नातो दात्तदर्शनाच्च युष्मदस्मदोर्दसि ६।१।२११ आदिरुदात्तः स्यात् नहि षलव नो मम उ
यिच ६।१।२१२ तुभ्यं हिन्या नः मसंवातः यचताम् यतोऽनावः ६।१।२१३ यत्प्रत्ययान्तस्य व्यचः आदिरुदात्तो नावन्विना युञ्ज
न्यस्य काम्या कमेरिण्डनादचोयत् ॥ ११ गुप्तः अस्य त्ववकाशः असंज्ञायां रिक्तो घट इति संज्ञायामुभयप्रसंगे पूर्वविप्रतिषेधः रिक्तो नाम कश्चित्
जुष्टार्थिते जुष्टः अर्पित इत्येते शब्दरूपे छन्दसि विषये आद्युदात्ते वास्तः जुष्टो प्रीति सेवनयोः क्तः श्वेदितो निष्ठाया मितोऽप्रतिषेधः जुष्टः अर्त्तर्णिच अर्त्तोत्पादि
नापुक् अर्पितः नित्यं जुष्टार्थिते शब्दरूपे मंत्रविषये नित्यमाद्युदात्ते वास्तः पूर्वैरौवसिद्धेरिति ननु पक्षे तोदात्तत्वमपि प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह छन्दसीत्यादिन केवलं
गतायेत्वमन्त्रिकित्वाभ्यभाषे सूत्रे दोषोपपत्तिरिति आह अर्पिताः षष्ठिरित्यादिना युष्मदस्मदोः युष्मसिभ्यामदिमिति मदिक् प्रत्ययान्तावेतोदात्ता ममेति युष्मद
स्मदोऽतोऽश तवममौऽसीति मपर्यंतस्य ममादेशः शेषे लोपः अतो गुण इति परस्मैत्य एकादेश उदात्तेनोदात्त इति विभक्तेरुदात्तात्वे प्राप्तेऽमुच्यते उ यिच ॥

राम.
८

यो मविभाषि यथासंख्य निवृत्त्यर्थः तुभ्यंमह्यमिति डे प्रथमयोऽस्य तुभ्यमहौऽपि यतः तित्स्वरितमित्यस्यपवादः निश्चयश्च न नदित्यतोऽजनुवर्तितयाह द्यवदिति
अनाद्विधौ विधौ ज्ञापयति स्वरविधौ व्यंजनमविद्यमानवदिति अन्यथाय आदिर्नकारेण सौस्वरयोगः यश्च स्वरयोगश्चाकारेण साकारिण्यतिषेधो नर्थक
स्यात् अत्राविः किं नोवातायेनायं नौवयोधमेतियत् द्यच् किंचिकीर्ण्य उभयत्रापितित्स्वरः ॥ २० ॥ ईडवंद ईडकुतो वदिअभिवादनकुतो ईडसंभतो संसु
स्तौतु इत्युपुरणे रायतोऽहानुवर्षकत्वाद्यत् ग्रहणेन ग्रहणान्नाप्रोतीति वचनं ईड्यइति अस्त्योरिति ह्यत् कर्षमिति नन्वत्रयतिस्तु शास्त्रित्यादिना विशेषवि
ईडवन्दश्शसदुहायतः ई। १। २। १४ एकांशय दन्तानामादिरुदात्तः इज्यो नूतनैरुत आनुक्तान ईज्यो बन्धश्च अष्टब्धो धेहि वार्यम् डा
कथमिन्द्राय शंस्यम् विभाषावेति न्वानयोः ई। १। २। १५ आदिरुदात्तो वा इन्धानोऽग्रिमं त्यागरागहसिकुहश्च ऋकथानाम् ई। १।
२। १६ आदिरुदात्तो वा आद्यास्त्रयो घजन्ताः त्रयः पचाद्यजन्ताः मतोऽपूर्वमासं ज्ञायोस्त्रियाम् ई। १। २। १७ मतोऽपूर्वमाकार उदात्तः
स्त्रीनास्त्रि उड्स्वरावती शरावती अन्तोऽवसाः ई। १। २। २० अवती शब्दस्यान उदात्तः वैत्रवती डीयः पित्वादनुदात्तत्वं प्राप्तम् ॥
ईवत्याः ई। १। २। २१ ईवत्यन्तस्यापि प्राग्वत् अहीवती मुनीवती अथ फिड्स्त्रारि ॥ २२ हितेन कथाभाव्यमिति चेत्सत्यं क्यविधौ हेतु
ग्रहणनायेति मूलव्यस्यं विभाषावेणुशब्देनित्स्वरेण नित्यमाद्युदात्तः प्राप्नोति श्रुतिस्वरानुवर्तमाने अहुरि भ्यानि चेति व्युत्पादनात् इंधानशब्दो यदि चाज
तुल्यद्वित्वेदोदात्तः यदाशानजंतस्तदालसार्वधातुका नुसतत्वेकते उदात्तनिवृत्तिस्वरेण मधीयतः असौभस्त्रोपडिति उदात्तस्य अमेः क्तस्य लोपात् सर्वथा।
प्राप्नोति प्रमास्यत्वं यस्मै विधीयते त्यागराग त्यजहानौ च जेति विकृत्वं रंजरागे घञि च भावेति नेलोपः हसे हसने एषां पक्षे कसोत्त्वतो घञोऽत उदात्त इति भवति।
त्यः पचाद्यजंता इति कुहविस्मापने अष्टअसम्पग्भाषणे चौरादिका वदंतौ कथहिंसायां अत्रप्रत्ययस्वरैर्गातोदात्तत्वं पक्षे भवति मतोऽमतोः पूर्वमाकार इति
प्राप्येव्यास्मानमेतत् सूत्रेण शब्दस्वरूपेक्षया न पुंसकनिर्देशः केचित्तु सूत्रे पूर्वशब्दपुस्त्रिं गमेव पठन्ति शरावतीति चानुरार्थिको नद्यां मपु मादुपेधाया इति वत्वं

सि-
को-
ये-
त-

मतौ बहुचोनजिसदीनां शरीराणां चेति दीर्घत्वं वेत्रवतीति मतपुंस्त्वं नचात्रवत्वस्यासिद्धत्वादवतीशब्दोपेनभवतीति शङ्कं तस्याश्रयान्तिद्वयेनासिद्धत्वं नचात्रव-
अवत्यादिति निर्देशादिह नभवति राजवतीति स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वान्नायमवतीशब्दः अहीवतीति पूर्ववदिर्घः संज्ञाप्रामितिप्रत्वं ॥ अथ फिदसूत्राणि
॥ २ ॥ फियोत उदात्तः फिडिति पूर्वचार्यप्रसिद्धा प्रातिपदिकमुच्यते तदाह प्रातिपदिकं फिडिति ननु कथमपारिणीयानि सूत्राण्युपन्यस्यन्ति पाणिनीयसूत्रैः स्वर-
आयाति सैव प्रमाणं तच्चावशताच्चठन्यतावशतेरिति सूत्रे कैयटः नियतकालाश्चस्मृतयो व्यवस्थाहेतव इति मुनिः क्रयमतेनाद्यत्वे साध्वसाधुप्रविभागे इति नैतत्

फिमोऽनउदात्तः प्रातिपदिकं फिडितस्यानउदात्तः स्यात् उच्चैः वृक्षः पाटलायालङ्कुवासागरार्थानाम् एतदर्थं नामनउदात्तः पाटलाफले
रुद्रासुरुपापाकलेति पर्यायाः लघावन्तइति प्राप्ते अपालङ्क्याधिघात आरेवत आरग्वधेति पर्यायाः अम्वार्थः माता उनर्वननाना
मायुदन्ते प्राप्ते सागरः समुद्रः गेहार्थानामस्त्रियाम् गेहम् न विषयस्येति प्राप्ते अस्त्रियाकिम् शास्त्राद्यादुदात्तोऽयम् इहैव पर्युदा-
साञ्जषकात् गुदस्य च अनउदात्तः स्यान्नतु स्त्रियाम् गुदम् अस्त्रियाकिम् आन्त्रेभ्यस्ते गुदाभ्यः स्वाङ्गशिदामदन्तानामित्यन्त-
रङ्गमायुदन्तत्वम् ततश्चाप्यधपूर्वस्य स्त्रीविषयस्य धकारयकारपूर्वोऽन्त्योऽचसु उदात्तः अनर्धा स्त्रीविषयवर्त्तनाम्नामिति प्रा-
प्ते स्त्रिया माया जाया यान्तस्यान्त्यात्पूर्वमित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते स्त्रीति किम् बाह्यम् यजनत्वादाद्युदात्तम् विषयग्रहणा किम् इभ्या ॥
स्त्रिया यतोनावइत्याद्युदात्तइभ्यश्चः सत्रियश्च सुयान्तस्यान्त्यात्पूर्वमिति मध्योदात्तः ॥ २९ अपारिणीयान्यपि फिदसूत्राणि परिणीयेयं

यतोभाष्यते प्रापकात् तथाचायुदात्तश्चेति सूत्रे भाष्यं प्रातिपदिकस्य चातइति प्रकृतेरंतोदन्तत्वं शास्तीति तथातस्मिन्नेव सूत्रे प्रत्ययाद्युदात्तत्वस्यावकाशः यत्रानुदा-
त्ताप्रकृतिः समत्वं सिमत्वंमिति नहि फियोनउदात्तः त्वत्त्वसमसिमेत्यादि फिदसूत्राश्च यणं विना प्रकृतेरंतोदन्तत्वं सर्वोदन्तत्वं च संभवतीति दिक् पाट पाट-
हेत्यादयोषधिविशेषस्य वाचकाः लघावन्तइति प्राप्ति इति पूर्वैरापरेण च संबध्यते पर्याया इति वृक्षविशेषस्य वाचकाः सागरसमुद्रयोर्लघावन्तइति प्राप्ति-
राम-

शह मेदार्थमन्तउदात्तः स्वातिल्यां न गुद अगेहार्थमिदं ध्यपूर्वं धकारेति नित्यस्त्रीलिङ्गस्येतिशेषः प्राप्तेइति आद्युसतत्वेप्राप्तेइत्यर्थः यजेतत्वादिति बहिषष्टिलोपे
 यञ्वेतिवचनेन यतोनावइति उभमर्हतीतिदंडादित्वाद्यत यंतस्यत्यादिति क्त्रादृषइतिपस्यस्वरेसापीतिवाबोधम॥ ॐ ॥ स्वानस्या शचमेतत्तौ आ।
 शेषस्यप्रशब्दिः नश्मादिशमादिः तस्मात्कारमकारादिभिन्नस्यखशब्दस्यान्तेदात्तः स्यात् शीङ्ः श्वेनिद्रस्वश्रेत्यादि ननु बहुषूणादियुक्तकेषुशीङोह्रस्वश्रेत्येवपठ्यते मुहेः।
 लोकात्त्याशमादेः नखम् उखा मुखम् दुःखम् नखस्यस्वाङ्गशिर्यमित्याद्युदात्तेप्राप्ते उखनामभाणविशेषः तस्यकृत्रिमत्वात्तवप्युक्ताङ्गकृत्रिम
 र्वाचैदित्युपरास्योदात्तत्वेप्राप्ते सुखदुःखयोर्नविषयस्येतिप्राप्ते अशमादेः किम् शिखा मुखम् मुखस्यस्वाङ्गशिखामिति नविषयस्येतिवा।
 आङ्गदत्तत्वम् शिखयालुशीङ्ः श्वेनिद्रस्वश्रेतिउगादिषुनित्योक्तेः अनारङ्गत्वाद्याप्राप्तेवस्वाङ्गशिखामितिवाबोधम हिष्ठवत्सरतिशय्या
 नानाम् एषामन्तउदात्तः स्यात् अतिशयेनबहुलोबहिष्ठः नित्वाद्युदात्तेप्राप्ते बहिष्ठैरश्वैः सुद्यतारथे न यद्वहिष्ठत्वातिविधेमुदाहरुइत्यादौ।
 व्यसमादाद्युदात्तः सम्बन्धः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र वाध्यतेइत्याहुः सप्रतिः अशीतिः लघावनइतिप्राप्ते चत्वारिंशत् इहापिप्रा
 ग्वत् अभ्युपगमनांप्रभृथस्यायोः ॐ अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्रवाध्यतइत्याहुः याथादिसर्वेणगतार्थमेतत् दक्षिणस्यसाधौ अनउदा
 तः स्यात् साधुवाचित्वाभावेतुव्यवस्थायां सर्वनामतयास्वाङ्गशिखामित्याद्युदात्तः अर्थान्तरेतुलं घावनइतिगुरुदत्तः दक्षिणः सरलोदारपरच्छ
 त्तुवतिष्वितिकोशः स्वाङ्गस्यायामादिर्वा इहदक्षिणास्यावनौयर्थ्यायैरादातौक्ताः दक्षिणोवाहुः आख्याग्रहरांकिम् पयश्चक्षुस्वममसौ
 नस्यसमपातिर्दक्षिणोभवति ॥ ११ स्वामर्च्यतः कौतुर्बर्तेते ह्रस्वविधानसामर्थ्याद्गुणभावइतिस्वयमप्युणादिव्येवमेवोक्तं तस्यात्पूर्वापरविरुद्धोपग्रन्थ
 इत्यस्वसादाह अनारङ्गत्वादिसामिद्विष्टण्यामितिहिष्ठवत्सरतिशय्यएतदन्तानामित्यर्थः बहिष्ठइति बहुलशब्दादतिशयनेतमविष्ठनावित्तेषु प्रियस्थिप्रिये
 नबहुलस्यबहिष्टदेशः परिवत्सरइति क्वचित्संबन्धइतिपाठस्तत्रवमेश्वसंपूर्वाचिदितिसरप्रत्ययस्यचित्वादपिमिदं सप्रतिरित्यादि पंक्तिर्विंशतिविशदित्येवमु।

स्व.
सि.कौ.
टी.त.

सादिनाएते प्राग्वदिनि लघावन्त इति प्राप्तिर्यथः दक्षिणस्यः अस्यान्त उदात्तः प्रवीणस्येथे वीणायां दक्षिणः प्रवीण इत्यर्थः ॥ ॐ ॥ कन्दसि दक्षिणस्याद्यनौपर्यये
दातोऽस्यातांवेदे कृष्णस्य अस्यान्त उदात्तः कन्दसि ननु मृगाख्यायां एके इति तन्मतेऽस्मिन् ह्येनामधेयस्येत्यनुवर्तते वचनविपरिणामेनान्वयः नामधेयस्येति नो
कन्दसि च अस्वाङ्गार्थमिदम् दक्षिणाः इह पर्ययविषयानां वृद्धौ कृष्णस्यामृगाख्याचेत् अन्त उदात्तः वर्त्तमानो न होत्याद्युदात्ते प्राप्ते अन्ते
कृष्णविधीयते कृष्णानां व्रीहीणाम् कृष्णो नो नावदृषभः मृगाख्यायां कृष्णो नो नैवानामधेयस्य कृष्णस्येत्येव अयं वा कृष्णोऽप्येना कृष्ण
नृषिः शुक्रगौरयोरादिः नित्यमुदात्तः स्यादित्येके वेत्यनुवर्तते इति युक्तम् सरोगौरो यथापि वेत्यत्रानोदात्तदर्शनात् अङ्गुष्ठोदकवक्त्रा
शोनां कन्दस्यन्तः अङ्गुष्ठस्य स्वीङ्गानामकुर्वोदीनामिति द्वितीयस्योदात्तत्वे प्राप्तेऽनोदात्तार्थे आरम्भः वक्ष्यग्रहणं नियमार्थं कन्दस्येति तेन
लौके आद्युदात्तं तेत्याहुः पृष्ठस्य च कन्दस्यन्त उदात्तः स्याद्भाषायां पृष्ठम् अर्जुनस्य तृणाख्याचेत् उन्वन्तनामिसाद्युदात्तस्यापि
वादः अर्थस्य स्वाभ्यास्यचेत् यान्तस्यान्त्यात्पूर्वमिति यतो नाव इति चाद्युदात्ते प्राप्ते वचनम् आशया अदिगाख्याचेत् दिगख्यायां वृत्त
र्धमिदम् अतएव ज्ञापकादिकुपर्यायस्याद्युदात्तता इन्द्राशाभ्यस्यारि नक्षत्राणां माविषयाणाम् अन्त उदात्तः स्यात् अश्वेषां सुगधा
रीनां लघावन्त इति प्राप्ते ज्येष्ठाश्विष्ठाधनिष्ठानामिष्टन्नत्वेनाद्युदात्ते प्राप्ते वचनम् नक्षत्रेष्वस्य कृत्तिकाख्याचेत् अन्त उदात्तः कृत्तिका न
क्षत्रम् केचित्तु कुपूर्वो यथापुत द्विषयाणामिति व्याख्याय आर्षिका बहुलिका इत्यत्राप्यनोदात्तो नेत्याहुः वृतादीनाञ्च अन्त उदात्तः वृत्तं मिमि
क्षं श्रीकृत्तिगणोभ्यम् ज्येष्ठकनिष्ठयोर्ध्वमि अन्त उदात्तः स्यात् ज्येष्ठ आह च मसा कनिष्ठ आह च नुरः वयसि किम् ज्येष्ठः श्रेष्ठः कनिष्ठः ।
सिष्टः कृत्तिका इति युदात्त एव विल्वतिष्ययोः स्वरितो वा अनयोऽन्तस्वरितो वा स्यात् पक्षे उदात्तः

यौगदिकुदात्त इत्यर्थः तेन सरोगौरो यथापि वेत्यत्रानोदात्तत्वं मेव नामधेयत्वाभावात् अङ्गुष्ठो एवामनोदात्तः कन्दसि अङ्गुष्ठस्येति उपलक्ष्य लक्षितं वक्ष्यते विप्रसिद्धिः

स्व. अनर्व-उनकवन- एतदन्तानामादिरुदात्तः स्यात्- ह्रस्वान्तस्य-अनृजिम् नृशंसः-अस्यस्य-अदेवनस्यास्यस्यदिरुदात्तः-अर्द्धस्य-असमद्योतने-अर्द्धशब्दस्यदिरुदात्तः-या-
 टी-त-मादीनांच आदिरुदात्तः-लुवन्तस्य-उपमेयवाचिनो-लुवन्तस्यादिरुदात्तः-चच्चैवेति-इवेप्रतिरुताविति-विहितस्य-लुम्ननुष-इतिकनो-लुप-लुवन्तस्य-त्रिम्-अभि-मोहावकः-नरस्य-पूर्वेष-प्रोप-
 २१-सुदात्तत्वं-मिषि-ध्याते-अत्र-वृक्ष-पर्वत-विशेष-ग्रहणात्-वृक्ष-आयं-वृक्षः-पर्वतः-अत्र-पूर्व-गामा-सुदात्तत्वं-भव-सेव-राज-विशेष-स्य-लुवन्त-स्योप-मेय-नाम-धेय-स्य-राज-विशेष-
 उप-र्वन्ते-तो-ने-उन-वृक्ष-गो-रि-शो-द-स-म्-नृ-स्व-सा-र-त्वा-क-ण-वै-व-नृ-पी-वा-नं-मे-ष-म्-व-र्षा-ना-न-रा-ति-नि-ता-ना-ना-म्-आ-दि-रु-दा-त्तः-ए-तः-ह-रि-रा-ः-शि-तिः-पृ-श्चिः-ह-
 ह्रस्वान्तस्य-ह्रस्व-म-नृ-ता-च्छी-ले-अ-र्द्ध-ज्ज-ह्रस्वान्त-स्या-दि-भू-त-ह्रस्व-मु-दा-त्त-स्यात्-मु-निः-अ-स्य-सा-दे-व-न-स्य-आ-दि-रु-दा-त्तः-त-स्य-ना-सः-दे-व-ने-तु-
 अ-स्य-मा-दी-व्यः-अ-र्द्ध-स्या-स-म-द्यो-त-ने-अ-र्द्ध-ग्रा-म-स्य-स-म-शं-के-तु-अ-र्द्ध-पि-प्य-त्याः-पी-त-द्र-थो-ना-म्-आ-दि-रु-दा-त्तः-पी-त-द्रुः-स-र-लः-ग्रा-मा-दी-ना-ञ्च-
 ग्रा-मः-सो-मः-या-मः-लु-वन्त-स्यो-प-मे-य-ना-म-धे-य-स्य-च-च्चै-व-च-च्चा-स्मि-ग-न्त-स्ये-ति-पा-ठा-न्तर-म्-स्मि-पि-ति-लु-पः-प्रा-चा-सं-ज्ञा-न-र-स्य-प-र्व-त-वि-शेष-ग्रा-म-
 सि-ह-म-हि-षा-णा-म्-ए-षा-मु-प-मे-य-ना-मा-दि-रु-दा-त्तो-न-ता-ल-इ-व-ता-लः-मे-रु-रि-व-मे-रुः-व्या-घ्रः-सि-हः-म-हि-षः-रा-ज-वि-शेष-स्य-य-म-न्वा-चे-त-य-म-न्वा-ह-
 ऊः-आ-ऊः-उ-दा-ह-रा-ण-म्-अ-ङ्गाः-प्र-सु-दा-ह-रा-ण-म्-ल-घा-व-ने-द्व-यो-श्च-व-ह-यो-गुरुः-अ-ने-ल-घो-द्व-यो-श्च-ल-ध्वोः-स-तो-र्व-ह-च-क-स्य-गुरु-रु-दा-त्तः-क-त्या-णः-
 को-ल-म-ह-स्तः-स्त्री-वि-ष-य-व-र्षा-सु-पू-र्वा-णा-म्-ए-षा-न्त्र-या-णा-मा-सु-दा-त्तः-स्त्री-वि-ष-यः-म-हि-त्र-का-व-र्षाः-शे-य-नी-ह-रि-णी-अ-सु-श-ब्द-स्य-पूर्वोऽ-स्ये-वा-ने-अ-सु-
 पूर्वोऽ-न-र-स्यः-श-कु-नी-ना-ञ्च-ल-घु-पूर्व-म्-पूर्व-ल-घु-उ-दा-त्त-स्यात्-कु-कु-टः-ति-ति-रिः॥ २२-ए-षा-सु-दा-त्तः-य-म-न्वा-चे-न्ना-म-धे-यं-भ-व-ति-पूर्व-णे-व-सि-डे-निय-मा-र्थ-मि-दं-रा-ज-
 वि-शेष-स्य-वे-द-इ-त्ये-वे-त्या-हः-फि-ड-तौ-तु-वृ-ह-स्य-चे-द्रा-ज-वि-शेष-स्ये-वे-ति-निय-मो-दर्शितः-आ-ङ्ग-इ-ति-आ-ङ्ग-इ-वा-य-मा-ङ्गः-ल-घा-व-ने-इ-ह-आ-दि-रि-ति-न-सं-व-ध-ते-ति-न-ना-दे-र-पि-प्रो-
 रु-दा-त्तः-अ-त-ए-व-वृ-षा-क-पि-श-ब्द-स्य-गुरु-रु-दा-त्त-इ-ति-वृ-षा-क-प-नी-ति-सू-त्रे-वृ-त्या-दि-ग्र-न्थे-षु-वि-भा-वि-त-म्-न-च-गुरु-णा-म-धे-य-आ-दि-रि-त्यर्थो-स्ति-ति-वा-च्य-म्-अ-न्य-तो-अ-भि-पि-ति-
 इ-ति-स-मा-ङ्ग-क-त्वा-य-श-ब्दो-स-धा-व-न्त-इ-त्या-दि-ना-म-धो-दा-ता-वि-ति-ह-र-द-न्त-ग्र-न्थ-वि-रो-धा-दि-त्या-हः-क-त्या-
 ण-इ-ति-य-वी-ये-णा-दि-म-ध्या-वु-दा-त्तो-श-कु-मी-ना-प-क्षि-वा-चि-न-

पूर्वमिति न्यात्पूर्वमित्यर्थः अत्राप्यादिरिति न संवद्यते पूर्वग्रहणात् ककुटेत्यादि मध्योदात्तावेतौ ॥ ३ ॥ नर्तुः ऋतुवाचिनां प्राणिवाचिनां च यथा लक्ष्यप्रामुसुदात्तत्वं ।
न धाः यानां धाः च वाचिनां कृकशदांता नोषशब्दानां चादिरुदात्तः श्यामाका माषा इति अत्रोशीनीरिसेनेन तृणधाया नामित्यनेन च सुदात्तत्वं स्पष्टं च त्वत् नैषादकारा ।
जमाषा इत्युदात्तव्यम् फिड्दुतौ तु सूत्रे च शब्दो न पठितः दतौ गुरुदन्त इति व्याख्यातं न त्वादिरुदात्त इति नैषादकारः कात्यायन इत्युदात्तत्वं यत्तु धान्यानामिति किं श्यामाका इ
सुदाहते तन्न श्यामाके धान्यत्वाभावश्चिन्यः जनपदा जनपदवाचिनामजनानामादिरुदात्तः स्यात् केकय इति अत्र परत्वाद्यामस्यान्यात्पूर्वमिति स्वरेण भाव्यमतः अद्भाव

नर्तुप्राण्यां व्यायाम यथा लक्षणां प्राप्नोमुदात्तत्वं न वसनः कृकलासः धान्यानाञ्च कृकशान्तानाम् आदिरुदात्तः कान्तानाम् श्यामाकाः याना
नाम् माषाः जनपदशब्दानामयानानाम् केकयः हयादीनामसंयुक्तलान्तानामन्तः पूर्ववाहयिति हलसंज्ञा यल्लम् शल्लम् हयादीनां कि
म् एकलः असंयुक्तेति किम् मद्भ्रः इगन्तानाञ्च द्यंषाम् आदिरुदात्तः कृषिः ॥ ३ ॥ इति द्वितीयः पादः ॥ ३ ॥ अथ द्वितीयं प्रागीषात् ईषान्ता
स्य हलादेरित्यतः प्राकृद्धितीयाधिकारः अत्रां प्राङ्प्रकारात् मकरवरुटे त्यतः प्राकृत्यचामित्यधिकारः स्वाङ्गानामकुर्वादीनाम् कर्वागीरेकवका ।
एदीनि वर्जयित्वा अत्रां स्वाङ्गानां द्वितीयमुदात्तं ललाटम् कुर्वादीनान्तु कपोलः रसना वदनम् मादीनाञ्च मलयः मकरः शादीनां शाकानाम्
शतान्या शतपुष्पा पान्तानां गुर्वादीनाम् पादयः आतपः लघ्वादीनान्तु अनूपम् व्यचान्तं नीपम्

॥ ३ ॥ इत्युदाहर्तव्यमि
मिवरन्ति हयादीनां हलादीनामसंयोगपूर्वयो लशब्दसुदन्तानामादिरुदात्तः अस्यात्पूर्ववा केचित् अत्र जनपदानामित्यनुवर्तयन्ति पंचालाः कोशला इत्युदाहृत्य पल
लमिति प्रत्युदाहरन्ति च इगं अत्रापि जनपदानामित्यनुवर्त्सकुरवश्चेदय इत्युदाहृतं कृषिमिति प्रत्युदाहृतं अक्षेर्मादीन्यः कृषिमित् कृषस्वेत्यत्र कृषिशब्दस्यानोदा
त्तत्वात् ॥ इति द्वितीयः पादः ॥ कपोल इति लघावन इति मध्योदात्तत्वम् रसनावदनमिति स्वाङ्गप्रियमित्याद्युदात्तत्वम् मादी मलय मकर इति अनयोर्मकरवरुटे
नियान्तस्यात्पूर्वमिति विशिष्यस्वरविधानान्महेन्द्र इत्युदाहर्तव्यम् शादीनां शा शकारादीनां शाकवाचिनां अत्रां द्वितीयमुदात्तं स्यात् केचित् मादीनामिति पठित्वेति सर्वे

स्व.
सि. के.
दे. त.
१२

कइत्युदाहरन्ति. पोतानाम् पशब्दानां गवर्दीनां च द्वितीयमुदात्तं स्यात् अनूपे अनोरप्रधानकनीयसीत्यनेनोदात्तत्वं न नीयेनेरनिधान इत्यनेन साहचर्यम् ॥ ३॥ युत ॥
युत अनि. अणितदनां च द्वितीयमुदात्तं स्यात् इत्यादीति. आदिशब्देन पणवत् वितस्ता इक्षु आर्जिद्राक्षा कला उमा काष्ठा पेष्ठा काशीनामिति वर्तयेत्
उभाष्यार्थः छन्दसि. छन्दसिमकरादीनामन्येषां चादिर्द्वितीयोदात्तः काश्यपः कर्दमः कुल्लया उदक गोधारिः सुगन्धिः आदिर्द्वितीयोदात्तः सुगन्धिते जनशब्दस्य नयः फला
नानिम् नयनपुंसकम् नयः किम् दासो फलोदृष्टः यानस्य यशब्दान्तस्यान्यात्पूर्वमुदात्तं स्यात् यान्तस्य केचिन्नुत्पन्नस्य च नालघुनीति पठित्वा न्नाकारान्तस्य ना
उत्पन्नस्य नानाम् युत अयुतम् अनि धमनिः अणि विपणिः मकरं वरुहयारेवते वितस्तेष्वार्जिद्राक्षा कलोमाकाष्ठा पेष्ठा काशीनामादिवी।
एषामादिर्द्वितीयोदात्तः मकरः वरुह इत्यादि छन्दसि च अमकराद्यर्थ आरम्भः लक्ष्यानुसारदादिर्द्वितीयोदात्तं ज्ञेयम् कर्दमादीनाञ्च
आदिर्द्वितीयोदात्तम् सुगन्धिते जनस्य तेवा आदिर्द्वितीयोदात्तश्चेति त्रयः पर्यायेणोदात्ताः सुगन्धिते जनाः नयः फलानानाम् आदि।
द्वितीयोदात्तम् राजादनफलम् यान्तस्यान्यात्पूर्वम् कुलायः यान्तस्य च नालघुनी नाशब्दो लघुच उदात्तः सनाथा सभा शिशुमाते दुम्बर
वलीवर्दीष्टारपुरुषवसाच्च अन्यात्पूर्वमुदात्तं द्वितीयम्वा साङ्गाश्याकापित्यनासिक्यदार्वाघायनाम् द्वितीयमुदात्तं वा ईषान्तस्य हस्तदेरादि।
वी हलीषा लाङ्गलीषा उशीरदाशेरकपालपसालशैवालश्यामाकशरीरशरावहृदयहिराया रणायपत्यदेवराणाम् एषामादिरुदात्तः स्यात् महि
ष्यादयोर्जायेष्टकारव्यचेत् आदिरुदात्तः महिषीजाया अषाढ उपदधाति ॥ ३॥ ॥ शब्दस्य च लघुनो अन्यात्पूर्वं उदात्तं स्यात् इति व्याख्याय नानादिनाम्
भाइत्युदाहरन्ति शिशुमारः शिशुमार इति पाठान्तरम् उष्टार उष्टार इति पाठान्तरं सांकाश्यः सांकाश्यकापित्यशब्दौ बुद्धेति रायानौ दार्वाघायशब्दो दार्वावाहनो णंतस्य च
टः संज्ञाया मिश्राप्रत्ययान्त ईषान्तस्य ईषांतस्य हलादेशादिरुदात्तोक्तः स्यात् उशीर अत्र श्यामाकग्रहणं चितं धान्यानां च वृद्धांतानामित्यनेनैव सिद्धत्वात् इदमेव व्यापयितुम्
निधान्यनामित्यत्र श्यामाक इत्युदाहरतम् देवग्रहणं मयि चित्यम् लघावन्त इत्यनेनैव सिद्धत्वात् हृदयग्रहणं स्वांगानामकुर्वीदीनामिति द्वितीयस्योदात्तत्वं बाधितुमशक्यं

लघावन्त इति प्राप्तेर्वचनं महिषः एतयोरादिरुदात्तः ॥
तं यथा संख्यजायाया मिश्रकृत्वा रूपं ॥ ३॥

इति तृतीयः त्वत् एतानि सर्वानुदात्तानि-सिमस्य-सिमशब्दस्यार्थवेदे उदात्तः उपसर्गश्चाभि-अभि शब्दं वर्जयित्वा उपसर्गोऽप्युदात्ताः स्युः यथेति-यथाशब्दः चादानोऽनुय
 इति तृतीयः पादः शकारि शकस्वरसमशरपय्यायेण उदात्तं शकटिः ३ शकटी ३ गोष्ठजस्य ब्राह्मणानामधेयस्य अक्षरमक्षरस्यार्थमेतौदात्तं
 गोष्ठजः ब्राह्मणः अग्न्यत्र गोष्ठजः पशुः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरैरानुदात्तः पारावतस्योत्तमवर्जम् शेषक्रमेणोदात्तं पारावतः धूम्रजानुमुञ्ज
 केशकालवालस्थालीपाकानामधूजलस्थाना एषाञ्चतुर्लोकप्रभृतींश्चतुरोर्बर्जयित्वा शिष्टानि क्रमेणोदात्तानि धूम्रजानुः मुञ्जकेशः कालवा
 लः स्थालीपाकः कपिकेशहरिकेशयोश्चन्दसि कपिकेशः हरिकेशः ४ न्यङ्स्वरौ स्वरितौ स्यष्टम् न्यङ्-जानाव्यचक्षयत्कः न्यङ्द्वयत्कश्
 योऽदिः स्वरितः स्यात् नित्यशिवकारमर्थे धान्यकन्याएज्यमदुष्याणामनः स्वरितः स्यात् नित्यानाम्भवनंसेवन्तित्यम् यतोनावइति प्राप्ते।
 वित्त्वभस्यवौर्ग्यशिच्छन्दसि अन्तस्वरितानि त्वत्त्व समसिमे सनुञ्चानि स्वरित्वत् उतत्वः यशुपुन नमैनामन्यक्रमेण समसिमे सिमस्यार्थः।
 गोऽन्त उदात्तः आथर्वण इति प्राधिकम् तत्र दृष्टस्येत्येवम्यत्वा तेन वा सस्तनुते सिमस्ये इत्यग्नेदेऽपि भवत्येव निपाता आद्युदात्ताः स्वाहा उप
 सर्गश्चाभिवर्ज एवादीनामनः एवमादीनामिति पायनरम् एव एवम् नूनम् सह ते पुत्रसूरिभिः सह षष्ठस्य तृतीये सहस्य स इति प्रकृति सह
 शब्द आद्युदात्त इति प्राञ्चः तच्चिन्यम् वचादीनामुभाबुदात्तौ उभौ ग्रहणमनुदात्तं परमेकवर्जमित्यस्य बाधाय चादयोऽनुदात्ताः स्यष्टम् यथे
 ति नुदात्तौ तन्नेमिष्टमन्वेयथा पादानो किम् यथानो अदितिः करत् प्रकारादिद्विरुक्तौ परस्यान्त उदात्तः पटपटः शेषं सर्वमनुदात्तम् शेषं नित्या-
 दिद्विरुक्तस्य परमित्यर्थः प्रप्रपम् दिवेदिवे इति शान्तवाचार्यप्रणीतेषु किङ्करेषु प्रुरीयः पादः ॐ आद्युदात्तश्च ३।१।३। प्रत्यय आद्युदात्तः।
 स्यात् अग्निकर्तव्यम् अनुदात्तौ सुषितौ ३।१।४। पूर्वस्यापवादः यज्ञस्य प्रोमुञ्चति शप्तिपोऽनुदात्तत्वे स्वरितप्रचनौ ॥ ६ ॐ ॥
 तः स्यात्-प्रकारादि-प्रकारेण कवनस्येसादिद्विस्वपदस्यानुदात्तः स्यात् पटपटिति-ननु कर्मधारयवदुत्तरेष्वितिकर्मधारयवद्वावादेव समाससंज्ञादात्तत्वे सिद्धे व्यर्थमिदं

स्व
हि कै
ये त
१३

मितिवाच्यं तस्यप्राणिनीयासर्वप्रवृत्तत्वेनादोषात् शेषं प्रकारदिदित्वादयस्मिन्दित्वात्परं सर्वमनुदात्तं स्यात् ॐ इतिचतुर्थः ॐ अथप्रत्ययस्यः अपिरिति अङ्गे
नेलोपश्चेतिनिप्रत्ययः कर्तव्यमिति तव्यप्रत्ययः तव्यतलुतित्वात्स्वरितोवक्ष्यते नचतव्यस्यासुसतत्वे उदात्तादनुदात्तस्येतिस्वरितोऽप्येवेतिचेत्सत्यम् कित्वयेम
सिद्धः तित्वास्तुसिद्धइतिप्रवृत्त्यप्रवृत्तिभ्यामहानविशेषः तव्यतलित्वमेवशेषनिष्ठातपरिभाषायायथोद्देशप्रवृत्तौज्ञापकमिति धेयम् युच्छतीति युच्छप्रमादेऽथा
तेरित्येतोदात्तः ततः परः शबुदात्तादनुदात्तस्येतिस्वरितः स्वरितात्संहितायामनुदात्तानामितिनिष्पः प्रचयः ॥ ॐ ॥ चितः सप्रवृत्तेरिति नन्विदं कथं सभ्यमितिचे
ॐ पुं चितः स्ववयवादेशाषष्ठीनकारिणः चिद्योवयवस्यसंबन्धीयः समुदायः सकार्यः अथवाचिदस्यास्तिसचितः अर्शआदेरुक्तिगणत्वादेषुप्रत्ययः बहुवच्य
चितः ६।१।१६३ अन्तउदात्तः स्यात् चितः सप्रवृत्तेर्वहकजर्थचितिप्रत्ययेसतिप्रवृत्तिप्रत्ययसमुदायस्यानउदात्तोवाच्यइत्यर्थः नमैवमन्यके
समे यकेसरस्वति तक्तसुते तद्धितस्य ६।१।१६४ चितस्तद्धितस्यानउदात्तः पूर्वेषुसिद्धेनित्वावधनार्थमिदम् कौञ्जायनाः कितः ६।१।१६
५ कितस्तद्धितस्यानउदात्तः यदाग्रेयः तिसृभ्योजसः ६।१।१६६ अन्तउदात्तः तिस्रोद्यावत्सवितुः सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः ६।१।१६८
सावितिप्रमीबहुवचनम् तत्रयएकाचततः परातृतीयादिर्विभक्तिरुदात्ता वाचाविरूपः सौकिम् एज्ञेत्यादौएकाचोऽपिरुजशब्दात्परस्यमाभूत्
प्रथमातेनविदितः समुदायस्येत्यर्थः अत्रचलिंगमकचश्चित्कारणामन्यथातस्यैकाच्चा एज्ञोनोते। विधनैराजनित्वोत्तरीयादिः किम् नददर्शवाचम् ॥ ॐ
दनर्थकतस्याते अन्यकैइति अव्ययसर्वनामामित्यकचततः परादिरुदात्ता एवंयकेतकदित्यत्रापियतच्छब्दादकच बहुव उदाहरणं तु बहुपठवद्व्यादिज्ञेयं नित्वा
स्वाधनार्थमिति अत्रश्रकारेणातव्यजोरस्त्रियामिति विशेषणेचरितार्थः त्रकारेष्टद्वौतत्रास्यस्मिन्यत्वात् नित्वाः स्यात्इतिभावः कौञ्जायनाइति कुञ्जास्याप
त्यानिबन्धनं तत्रैकज्जादिभ्यश्चत्वात् तत्रातव्यजोरस्त्रियामितिजः जादयस्तद्राजाः तद्राजस्यबहुषुलुक् आग्नेयइति अग्नेर्दक् तिस्र अथेगतं बहुत्वं शब्द आरोप्यव
द्वेचननिर्देशः तिसृभ्यः परस्यजसोनउदात्तः स्यात् तिस्रइति अन्तोदात्तत्रिशब्दस्यस्थानेतिस्व आदेशः स्थानिवद्वावादनोदात्तः अनुदात्तौ सुप्तितापितिजसनुदात्तः

राम
१३

अविभक्त इति पदशेकते उदात्तस्वरितयोरेक इति जसः स्वरितत्वं प्राप्नोति न वाध्यते सप्रमीव हवचनमिति न प्रथमे कवचने व्याख्यानात् एषेति सावित्येति स्मि
 न्नसमि एकोऽप्युदात्ततीयादिविभक्तिरुदात्ताभवतीत्यर्थो भवति भवति चायमस्त्रोपेकते एकाच् राज इति राजशब्दः आद्युदात्तः कनिष्ठपठितसिराभिधन्विद्युप्रतिदि
 इति कनिष्ठत्वात् नोऽनोदात्ता एकाच् इति वर्तते तृतीयादिविभक्तिरिति च निसशदस्वर्यते तेन नित्याधिकारातिर्भवतीत्याहुः नित्याधिकारेत्यादि अनित्यसमासे किम् अग्नि
 चित्ता अग्नौ चेति किं प्रत्ययः उपपदसमासः गतिकारकोपपदात्कदिति कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण विच्छेद उदात्तः अधिकारग्रहणं किम् विग्रहाभावमात्रेण यो
 अनोदात्त इति पदद्वयतरस्यामनित्यसमासे द्वा १११६८ नित्याधिकारविहितसमासादन्यत्र यदुत्तरपदमनोदात्तमेकाच् ततः परातृतीयादिवि
 भक्तिरनोदात्ता वा स्यात् परमवाचा अत्रैष्टुन्दस्य सर्वनामस्थानम् द्वा १११७० अत्रैः पराविभक्तिरुदात्ता इत्येदधीचः चाविति पूर्वपदानो
 दात्तत्वं प्राप्नोतीति तदनुवर्तमाने सर्वनामस्थानग्रहणं शस्त्रिग्रहणं प्रतीचोवाहन् अडिदम्यदाद्युमेद्युभ्यः द्वा १११७१ एभ्योऽस
 र्वनामस्थानम्विभक्तिरुदात्ता प्रष्टौहः प्रष्टौहा ऊरुपुपधाग्रहणं कर्तव्यम् इह माभूत् असद्युर्वा असद्युवे इदम् एभिर्नृभिर्नृतमः अन्वादे
 शेन अनोदात्तादित्यनुवर्तते न च तत्रानोदात्तताप्यस्तीति वाच्यम् इदमोन्वादेशशनुदात्तत्वे तृतीयादाविति स्वरेणानुदात्तस्य अशोविधर्मिप्र
 तेजधूमाभ्याङ्गा अनुपदन्तो मासहन्निश इति षट्पदादयः पद्माभूमिः दद्विर्नेजिह्वा जायते मांसिमांसि मनश्चिन्मेहदया अय अयां फेनेन
 पुम् अभातेषुंसः रेण्यावयम् रायोधर्ता दिव दिवेदिवे ॥ ८८ नित्यसमासस्तत्रययुदात्तामाभूत् अवाचा प्रास्यसेन च्छ्रीहो ननु भ्यामित्यनोदात्तत्वम्
 अत्रविभक्तैर्वैकल्पिक उदात्तोभवत्येव अनोदात्ता किम् अवाचा नञसमासोपपन्ननुह्वीहि तेन नञ्भ्यामित्यनोदात्तत्वं न भवति किं त्वव्ययपूर्वपदस्य
 कृतिस्वर एव भवतीत्यर्थः उत्तरपदग्रहणं तु एकाच्त्वेनोत्तरपदं विशेषयितुम् अन्यथा समासविशेषणं स्यात् तथाच अनुः ऊर्कश्च अतोऽन्वादावेवायं विधिः स्यात् ए
 काच् किम् राजदयदा वही समासात् यदधीच इति दध्यंचतीति कल्पिमादिना किन् अनिदितामिति नलोपः चाविति दीर्घत्वम् अत्र चाविति पूर्वपदानोदात्तत्वं प्राप्नोति

स.
सि.को.
टी.न.
१४

शशादिग्रहणं तु न कर्तव्यं सकेशसिमाभूतं सुख्ययास्यादिति उदितं अत्रैकाचइतिवर्तते अनोदात्तादिति च एकाज्जंतो दत्तेभ्यः परासर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्तात् प्रसूहइति छन्दसि सहः वहश्चेति सिक् बाहुजठ उपपदसमासेन प्रसूहशब्दो गतिकारकोपपदात्तदित्यनोदात्तः अत्र प्रसूहशब्दस्यानेकाचत्वविक्रयशब्दस्यैकाचत्वमेव उक्त्युपधाग्रहणमिति उपधाभूतजठशब्देन त्वेत्सदस्यर्थः पंचमीनिर्देशात्परस्मैवग्रहणे प्राप्तेवचनं तेनास्यगुरित्वादेविभक्तेराद्युदात्तत्वेन अत्र हि अस्मैवैक्यमिति किं पुनर्नामत्वादस्य उपपदसमासत्वात् कृत्वरेणानोदात्तोयम अन्वादेशेनेति अतएव सावेकाचइत्यपि स्वरेण परिदित्यात्तर्हीहानोदात्ताधिकारो व्यर्थः प्रतेवभूइति भिन्नाः कृ अन्वादेशप्रदर्शनार्थमाभ्यामित्यत्रोक्तमाभ्यामिति अत्र पूर्वोक्तैर्न भुशब्देनोक्तयोरिह दमायमर्पण्यन्वादेशोत्येव अन्वादेशश्चक
अष्टनोदीर्घात् ई। १। १०२ शशादिर्विभक्तिरुदात्ता अष्टाभिर्देशभिः शतुरनुमोनयजादी ई। १। १०३ अनुमयः शतप्रत्ययसदृशोदात्तात्
त्यगनक्षेत्रजादिश्च शशादिर्विभक्तिरुदात्तात् अच्चारवं प्रथमा जानतौ कृण्वते अनोदात्तात्किम् दधती अभ्यस्तानामादिरित्याद्युदात्तः
अनुमः किम् तुदनी एकादेशोऽत्र उदात्तः अदृपदेशात्परत्वाच्चतुर्लसार्धधातुकइतिनिघातः ॥ ८८
चित्तानुकथितमात्रेण त्विदमाकथितस्येदमेवानुकथनमिति भाष्योक्तेः षड्यदादयइति ननु ततः परे एकाचइत्यनुवृत्तेः ॥ ८९ ॥ अष्टनो दीर्घात्तदष्टनः परासर्वनामा
स्थानविभक्तिरुदात्तात्तत्सुपोतममित्यस्यापवादः अष्टनशब्दोऽष्टतादित्वादंतोदात्तः तेन उर्त्तरार्थमनुवर्तमानस्यांतोदात्तादित्यस्येहापि नान्वयः दीर्घो
क्तिम् अष्टभिः इह जत्सुपोतममिति स्वरः ननु चात्राप्यष्टन आविभक्तौ इत्यनेन भवितव्यम् तद्विधौ विकल्पस्याभावादिति चेत्तस्यम् इदमेव दीर्घग्रहणमष्टन आत्व
विकल्पेऽप्ययति नित्येत्वात्वे व्यावर्त्याभावादिर्घग्रहणमनर्थकं स्यात् कृतात्वस्य षड्संज्ञा च ज्ञापयति अन्यथा स्यात्त्वपक्षे सावकाशोऽष्टनः स्वरः परत्वाद्नात्वपक्षे ष
दस्वरेण धिष्यते इति किं दीर्घग्रहणेन जानतीति ज्ञाजनेर्जीति जादेशः आभ्यस्तयोरत इति आकारलोपः अत्र प्रत्ययस्वरेण अष्टनमनोदात्तं कृण्वतइति धिन्वि
कृण्वतश्च तुदनीति तुदादित्वाच्चः आच्छीनघोरिति नुम् प्रत्युदाहरोऽङ्ग विकलतापरिहरति एकादेशोऽत्रोदात्तइति तुदनीत्यत्रोदात्तत्वेन तस्मात्परस्य शतुरदृपदे
शत्परत्वात्तास्यनुदात्तेति निघाते एकादेश उदात्तेनोदात्तइत्युदात्तत्वम् अस्मिन्कर्तव्ये तस्यासिद्धत्वमनास्ति अनुमइति प्रतिषेधान्नापकात् नक्षेकादेशस्वरेण विना

उदात्तत्वात्तयायणस्वरानुदात्तः स्यात् प्राप्तेवचने चोदयित्रीनेत्रीसवित्रे इति तज्जना एते चित इत्यनोदात्ताः ह्रस्वर्वादिति किमवहुतितवाब्राह्मण्या-ह्योस्मि।
 ननु एतेन कार्त्तुं कर्तव्यं उदात्तस्थाने येन कारस्तोपि परस्मान्वा उदात्तत्वं वक्तव्यमित्यर्थः तेन वाचापतिः वाक्यत्वात् सिद्धम् अत्र हि यस्या वैश्वर्य इति पूर्वय
 दप्रकृतिस्वरस्य न भूत्वा कचिदिधिष्विति प्रतिषेधात् समासान्नोदात्तत्वे विभाषा स पूर्वस्येति नकारेनात्तात्वा न्डीप-अनेनोदात्तः नोडु शसादय इति यद्यपि
 वसत्रे न यजो दीत्यनुवर्तते तथापि ऊङ्धात्वोर्यणः परानदीन संभवतीति नानुवर्तिता ब्रह्मवंध्वेति ऊङ्प्रत्ययस्वरेणोदात्तः तेन सह य एकादेशः सोऽप्युदात्तः तस्या
 उदात्तपराह ह्रस्वर्वात् ६।१।१७४ उदात्तस्थाने यो यणह्रस्वर्वात् समासगनदीशसादिर्विभक्तिश्च उदात्ता स्यात् चोदयित्रीसुनृतानाम् एषामे
 श्री ऋते देवाय कृणवते सवित्रे नोङ्धात्वोः ६।१।१७५ अनयोर्यणः परेशसादय उदात्तानस्यः ब्रह्मवंध्वा सेत्यग्निः सुभ्वे ह्रस्वनुङ्गामतुप्।
 ६।१।१७६ ह्रस्वानादनोदात्तानुटश्च परेमतुवुदात्तः योऽविमानुदनिमानुदयर्त्ति नुटः अष्टावन्तः कर्णवन्तः सखायः अनोदान्तात्किम्
 मत्वा विददिपमान्स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्येतदन्नमरुत्वा इन्द्रियुत्तान्वायवागहिरे शब्दाश्च रेवा इद्रेवतः । ११ त्वास्मै दत्तत्वे प्रतिषेद्धे उदात्त
 स्वरितयोर्यणः स्वरितो नुदात्तस्येति विभक्तिः स्वरिता सुभ्वे इति क्विव न स्य कदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणानोदात्तस्य ओः सुपोतिपण अविमानिति अपि दीयं तस्मिन्निति
 कर्त्तव्यं धिक्करोवेति किः उदनिशब्दो व्युत्पन्नः अस्य घृतादित्वादनोदात्तत्वं बोध्यम् अन्यथाप्युतात्पत्यन्तानामिति द्वितीयस्योदात्तत्वं प्रसज्येत मतुवसो हं संव
 द्दो हं दसीतिरुः आतो रि नित्यमित्यनुनासिकः ऋणसंवत इति अस्मि शब्दान्मतुप् अस्थिदधिमकथ्येष्णा मनडुदात्त इति कंदस्य - पिदश्यत
 इत्यनङ् अनोनुडित्यस्यासिद्धत्वात् पूर्वलोपः ततो भूतपूर्वगत्यामतपोनुट मादुपधाया इति वत्वं इषुरिति धाये निदित्यधिकारेद्वयेः किञ्चेति उपत्ययान्त ४ ४
 आद्युदात्तः इषुशब्दः तस्मात् परेमतुवुदात्त एव ननु मरुतो मृसंतीति मरुत्वान् अत्र मतुवुदात्तत्वं प्राप्नोति मग्रोरुतिरित्युत्तिप्रत्यये प्रत्ययस्वरेण मरुच्छब्दस्यानो
 दात्तत्वात् न च तत्कारेण व्यवधानं स्वरविधौ व्यञ्जनस्याविद्यमानत्वात् अत आह स्वरविधाविति नेष्यत इति समासस्येति सूत्रे मरुत्वा नित्यनह्रस्वनुङ् भ्यामतुविति स्वरः

ख.
सि.को.
दी.त.
१५

प्राप्तेतिदोषमुद्रव्यहलस्वरप्राप्तावितिभाष्योक्तेरितिभावः रेवानिति रयिरस्यास्तीतिमनुपू. रयेर्मतौवहुलमिति संप्रसारणं पूर्वरूपत्वं आहुणः प्रतोहस्वाभावबहुवचनम्
॥ ॐ ॥ नामन्य इहस्वग्रहणमनुवर्तते मनुवग्रहणं च तद्विसप्रम्याविषीण्यते तेन ह्रस्वविशेष्यते तदाह मनुपियोह्रस्व इति सुमवीनामिति सुमेति शब्दोवहु
ब्रूहि ननु सुभ्यामित्यनोदात्तः मनुपाह्रस्वविशेषणं किम् भूतपूर्वपि ह्रस्वेयथा सरस्यात् अमीनापि सदी अमथापरत्वा नित्यत्वाच्च दीर्घत्वे कृते ह्रस्वाभावान्न स्यात् नित्य
णामित्यत्र संप्रतिके ह्रस्वे स्यात् संप्रतिकाभावे हि भूतपूर्वगतिर्भवति ननु सत्यपि तस्मिन् नन्वेवं हि सणामित्यत्र न स्यात् मनुपिति ह्रस्वाभावस्यैवाभावात् इष्टमेवेतत्संग्र
हीतम् अत्र हि षट्त्रिचतुर्भ्यो ह्रस्वादिरिति नित्यमेव विभक्तेरुदात्तत्वमिष्यते षट्त्रि अतोऽस्मादित्येतन्निवृत्तम् यद्येतदनुवर्तते तपेचानानवानांचतुर्णामित्यत्र न स्यात्
नामन्यतरस्याम् ६।१।१७७ मनुपियोह्रस्वस्तदनादनोदात्तात्परो नामुदात्तो वा चेतनी सुमतीनाम् ड्याश्छन्दसि ६।१।१७८ ड्याः पुरोनी
मुदात्तो वा देवसेनानामभिभजतीनाम् वेत्युक्तेर्नेह जयतीनामरुतो यन्तु षट्त्रिचतुर्भ्यो ह्रस्वादिः ६।१।१७९ एभ्यो ह्रस्वादिर्विभक्तिरुदात्तैः
षट्त्रिह्रयमान् त्रिभिष्टुन्देव न गोश्चन्साववर्त्तण्डइकुड्कृड्यः ६।१।१८२ एभ्यः प्रागुक्तन्न गौं वा शता गोभ्यो गांश्च शुनश्चिच्छेपम् सौ प्र
थमैकवचने अवसानात् तेभ्यो घुम्ननेषाम्या हि शुधीहवम् ॥ ९९ नः संख्यायाः इत्याद्युदात्तत्वात्कतर्हि स्यात् समानामष्टानां सप्ताष्टशब्दौ घृतादि
त्वादनोदात्तौ ह्रस्वादिः किंच तस्य यश्च यथैतदिह ह्रस्वादिग्रहणस्य व्यावर्त्यतश्चावतुरः शसीत्यत्रैवावोचाम नगो साविति यदि सप्रमीवहुवचनग्रहणं स्यात् ते
मः केभ्यः इत्यनस्यात् तत्किं शब्दयोः सप्रमीवहुवचने परतः सदायत्वे कृते वहुवचने कृत्येदिसेत्तविधानात् तेषु केषु इत्यत्रावणतत्वाभावात् तामिषोभिरित्याद्यवेदस्यात्तामुपास्वित्संस्वराण
स्तत्तस्मात्प्रथमैकवचनमित्याह सौ प्रथमैकवचन इति अनन्तरप्रतिषेधस्यासंभवात्पाठिकस्वरस्य प्रतिषेधो विज्ञायते इत्याह प्रागुक्तं नैति एवं च वीरवत्तममित्यत्र ह्रस्व
नुद्रम्यामनुविनिर्भवंति स्फुटितं चोत्पादिना रकि अतोदात्तो वीरशब्दः गोभ्य इति सावेकाच इति प्राप्तं शुनश्चिच्छेपमिति अत्रचिदिति पदसंहितापारेवाहुल
कतं शुनः शेषशब्दस्य मध्ये प्रसिष्यते यदकाले तु शुनः शेषचिदिति पठ्यते शेषपुच्छलांगुलेषु शुन इत्यलुक् वनस्य त्यादित्वा दुभयपदप्रकृतिसंज्ञा

सम.
१५

तस्य शेषाभिस्य च सावेकाच इति प्राप्तिप्रतिषिध्यते राडिति किवन्तः राजा-अडिति-अञ्चतिः किवन्तः तस्य स नकारस्य ग्रहणविषयावधारणार्थं यत्र नलोपो नास्ति तत्रैव प्रतिषेधो यथा स्यात् प्राञ्चा-प्राञ्चे-नाञ्चेः पूजायामिति प्रतिषिध्यते नलोपः अञ्चे-ञ्च-न्दस्य सर्वनामस्थाने इति प्राप्तिप्रतिषिध्यते गतौ तु विभक्त्युदात्तः स्यादेव प्राचा-प्राचे-कुडिति किवन्तः कुञ्चा-कुञ्च-कौटिल्यात्मोभावयोः कृत्विगित्यादिना किन्-तत्रैव सूत्रे कुञ्चेति निपातनान्नलोपाभावः कृतः करोतिः कृन्नजिकी किवन्तः कृता-कृते ॥ ॐ ॥ दिवो-मलादिरिति नन्वसतिसप्तमीनिर्देशकथं पुनरत्र तदादिविधिः केवलमलात्मिकाया विभक्तेरभावादेव तदादिविधिः न

दिवोमलं ई। १। १८३ दिवः परामलादिर्विभक्तिर्नोदात्ता शुभिरक्तुभिः ऋद्धितिकिम् उपत्वाग्नेदिवेदिवे नृचान्यतरस्याम् ई। १। १८४ ॥
 नुः परामलादिर्विभक्तिर्नोदात्ता नृभिर्ण्यमानः तित्स्वरितम् ई। १। १८५ निगदव्याख्यातम् कनूनम् तास्यनुदात्तेऽङि-दइयदेशाच्च सार्वधातुकम्
 नुदात्तम् ऋङ्येः ई। १। १८६ अस्मात्परं सार्वधातुकम् नुदात्तं स्यात् तासि कर्त्ता कर्त्तारो कर्त्तारः प्रत्ययस्वरूपवादेऽयम् अनुदात्तत्वं य
 आसौ ङितः अभिचष्टे अन्तेभिः अद्वयदेशात् पुरुमुजाचनस्य तम् चित्स्वरोऽप्यनेन वाध्यते वर्द्धमानं स्वदमे तास्यादिभ्यः किम् अ।
 भित्थे गणितः ऊपदेशग्रहणात् नेह हतो वृत्राण्यर्था लग्रहणं किम् कर्त्तो हनिघ्नानाः सार्वेति किम् शिश्ये अहन्विडे-किम् हुते य
 दधीते वि-दीधिखिदिभ्योनेति वक्तव्यम् इन्धे राजा एतच्चा नुदात्तस्य च यत्रेति सूत्रेभ्यां स्थितम् आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् ई। १। १८७ ॥
 नुतर्हि नन्दतविधिरासु-कापुनर्गलन्ताविभक्तिः शसादिः सकारान्ता इति चेत् तस्यम् षट्त्रिचतुर्भ्यो हलोदिरित्यतः आदेरिति नन्व ॥ सिजन्तस्यादिरुदात्तो वा यासिष्ठम्वर्तिरिष्व
 ते दिवः पराविभक्तिर्नोदात्ता भवति कीदृशीयस्यामलादिरिति शुभिरिति सावेकाच इति वा ऊङिदमिति काप्राप्तः स्वरः प्रतिषिध्यते दिवेदिवे इति उडिदं पदादिति विभक्तिरुदात्ता
 तित्स्वरितं निगदव्याख्यातमिति उच्चारणेनैव व्याख्यातमित्यर्थः केजि-किमो त-तित्स्वरितं कृतीति किमः क्तादेशः तास्यनु-तास्यादीनां समाहारद्वन्द्वः उपदेशग्रहणं संभ
 वव्यभिचारभ्यां ङि-दङ्गासेव द्यते ननु तास्यनुदात्ते ङाङि-दिति कर्मधारयः उपदिश्यत इत्युपदेशः तस्याकारेण ङिताच विशेषणतदन्तविधिः तस्य च सूत्रार्थः आसेव सूत्रे

स्व.
सि. को.
दी. त.
१६

डिदुपदेशादकारांतोपदेशाच्चपरं सार्वधातुकमनुदात्तं स्यात् हि औत्रर्जपित्वा कर्तेत्यादि लुटः प्रथमपुरुषस्य डारौ रसः एकवचनेऽित्वादि लोपः इतरवृत्तिरिति सलोपः आसुड
 लोड्यसंज्ञाशपुसचानुबंधस्यानेकांतत्वादुपदेशः चित्त्वरोपीति चित्त्वरस्याधकाशः चलनेः चलनशब्दार्थादकर्मकायुच् अस्यावकाशः आसुडत्यादौ वर्द्धमानमि।
 सत्रत्वयं निघातश्चित्त्वरं वाधते परत्वादिति भावः वर्द्धमानमिति वृधुवृद्धौ लटः शानच् शप् आने मुगिति मुक् नचात्र मुकाव्यवधानम् यद्यकारस्याममो मुक् तदाका
 रोपदेशात् परं लसार्वधातुकमिति सिद्धे निघातः स्वावयवेन व्यवधानाभावात् यद्यकारस्य गम्यमन्तो मुक् तदादुपदेशलसार्वधातुकमात्रापेक्षत्वादन्तरंगस्वरं प्र।
 सकारसन्निविष्टांगप्रत्ययापेक्षस्य बहिरङ्गस्य मुकोऽसिद्धत्वात् सिद्धे निघातः हत इति अनुदात्तोपदेशे तु नासिकलोपे कृते सत्यकारांतात्परं लसार्वधातुकं भवति तथा
 यस्मिन् च सेटी उन्तो वा ई। १। १६। सेटिथलनेपदे डडातः अन्तो वा आदिर्वा स्यात् यदानैतत्रयः तदास्मितीति प्रत्ययात्पूर्वमुदात्तं स्यात् लुलविथ
 अत्र चत्वारोपि पर्यायेणोदात्ताः उपोत्तमं रिति ई। १। २९० रित्यस्यान्तस्योपोत्तममुदात्तं स्यात् यद्बहवनीये ॥ ३॥ इति प्रत्ययस्वरः ॥ ३॥
 पुपदेशप्रदण्णभवति न हि हन्तिरदंत उपदिश्यते कतोह पचमाना इति तद्धीत्यवयवे वचनशक्तिपुचानशः क्वचित् कतोह निघाता इति दृश्यते तत्र निघशब्दाद
 चारक्विन्ताच्छादसो मुगभावः ४ ४ ४ ४ ४ ४ ४ ४ तनुतास्यादिभ्यः परत्वाभावाच्चित्यं शि
 शिष्येर्ज्ञे एरनेकाच इति यणादेशः लिङ्चे सार्द्धधातुकमेतत् यदधीत इति यच्छब्दप्रयोगो निपातेर्यद्यदि हनेति निघातप्रतिषेधार्थः अत्र प्रत्ययाद्युदात्तत्वमेव विव
 विचारणे इन्धीशे प्रो विवद्वै ये इति त्रयोनुदात्तेतः तेभ्यः परस्य सार्वधातुकस्यानुदात्तत्वे प्राप्ते आह विदीत्यादिभ्यः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वेनेति वक्तव्यमित्यर्थः
 यामिष्टमिति याप्रापणे लुङ् यसंज्ञं चित्त्वरोपीति चित्त्वरस्याधकाशः सिच्यमरमनमातामितीदमकौ बहुसंज्ञं दस्यमाङ्गो गेपीत्यडभावः इदमाद्युदात्तत्वाभावे उदाहरणम् आद्युदात्तत्वे
 तदाहरणं नारं गम्यम् ॥ ३॥ यस्मिन् आदिर्गामुल्यन्यतरस्यामित्यतो न्यतरस्यामित्यनुवर्तमाने वाग्रहसंकार्यविकल्पार्थम् अन्यतरस्याग्रहणो नकार्यविकल्पस्य

रम.
१६

सिद्धत्वात् तेनेदादयः पर्यायेण कार्ये प्रतिपद्यन्ते ननु तैवेवांतश्च पुगपदिसादौ पुगपद्गुणादेवाऽन्यत्र पर्यायः सिद्धः सत्यम् आदेरपि प्रात्यर्थे वाग्रहणम् अन्यथा श्रुतयोरि
 उन्नयोरेवं कार्यं त्वं विकल्पेत सैथीति किम् यथाथ लि स्वरः नन्विदं ग्रहणात्सेदेव थल गृहीष्यत इति चेत्सत्यं उद्गृहणात्पदेडागमः क्रियते तदा तस्योदात्तार्थे स्यात् यथा क
 र्तुः क्यङ् सलोपश्चेत्यत्र सः ततश्च यथा लुत्तविधेः स्यादौ चतुर्णां पर्यायेणोदात्तविधाने यथेति स्यादौ चतुर्थीभावेऽपि पर्यायेणोदात्तत्रयं भवति एवमिडभावेऽपि स्यादित्यर्थः आह
 च नीयं इति बहुसकादधिकरणोऽन्यत्र प्रोक्तानार्थात्कर्मणि वा ततो गतिसमासे कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरः ॥ ३३ ॥ इति प्रत्ययस्वरः ॥ ३३ ॥ समासस्य यज्ञश्रियमिति
 षष्ठितत्पुरुषः श्रियब्दस्यैकारस्योदात्ते कृते आन्तरतम्यादियङ् दातः बहुव्रीहौ इहोदात्तस्वरितग्रहणमनुवर्तमानं तद्धृतिवर्तते पूर्वपदसामानाधिकरण्यात्सूत्रे
 समासस्य ६।१।२२३ अन्त उदात्तः स्यात् यज्ञश्रियम् बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ६।२।१। उदात्तस्वरितयोगि पूर्वपदम् प्रकृत्या स्यात् सत्यश्चि
 त्रश्च वस्त्वम् उदात्तेत्यादिकिम् सर्वानुदात्ते पूर्वपदे समासान्नोदात्तत्वमेव यथा स्यात् समपादः तत्पुरुषेतुल्यार्थत्वात्तौ यासप्रस्युयमानाव्य
 यद्वितीयाकृत्याः ६।२।२। सप्रैते पूर्वपदभूतास्तत्पुरुषे प्रकृत्या तुल्यश्चेतः कृत्यतुल्यारव्याञ्जालेति तत्पुरुषः किरिणाकाराः किरिका
 राः पतयन्मदयत्स्वरम् मदयतिमादके इन्द्रे सखेति सप्रमीतत्पुरुषः शस्त्रीश्याञ् अय्येनञ्कुनिपातानाम् अयज्ञो वा एषः परिग
 रानङ्किम् स्नात्वा कालकः मुहूर्तसुखम् भोज्योष्मम् ॥ ९९ प्रकृत्येतावदुक्तेऽपि स्वरप्रकरणां प्रकृतिस्वरेणैव प्रकृतिभावो विज्ञायते पूर्वपदस्य प्रकृतिभाव
 सत्त्वर्योरुदात्तस्वरितयोः प्रकृतिभावद्वारेणेत्याशयेनाह उदात्तस्वरितयोगिति चित्रेति श्रूयते इति श्रवः कीर्तिः चित्रं श्रवो यस्य स चित्रश्च वाः ततस्तमपूचित्रशब्दः
 फिदस्वरेणान्नोदात्तः ततः परस्योदात्तादनुदात्त स्येति स्वरितः ततः परस्य स्वरितासंहितायामनुदात्तानामिति प्रचयः समपाद इति त्वत्त्वसमसिमेत्यनुचानीति स
 र्वानुदात्तः समशब्दः पादशब्दे वृथादीनां चेसाद्युदात्तः अत्र सम्पासतोदात्तत्वमेव तुल्यश्चेत इति नौवयो धर्मविधेति यति यतो नवञ्ज्याद्युदात्तस्य शब्दः सदृक् शब्दः
 सदृशश्चेत इति समानान्ययोश्चेति किन्ननः सदृक् शब्दगति कारको ययदात्त इति कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्नोदात्तः एवं सदृक् शब्दः कञ्जो मध्योदात्तः किरि

स्व.
सि.को.
दी.त.
१७

गति-कृद्गृह्यष्टमिदिच्छिदिभ्यश्चैत्यौणादिकडः सचकितः भुजे किञ्चेत्यतः किदिस्त्नुवर्तनात् तेनकिरिगिरिशब्दौप्रत्ययस्वरेणान्नोदात्तौ मन्दयत्सस्वमिति मदि।
सुखादिषुस्यनास्त्रः शत्रादेशः तस्यच्छन्दस्युभयर्थेयाद्वैधातुकत्वेनशवभावात्तानुदात्तेन्द्रिदुपदेशादितिनिघातो न अतः प्रत्ययादुदात्तत्वमेव णेरनिटीतिणि
लोपसुनतं प्रति सर्वधातुकत्वाश्रयणात् नचवैपीत्यमापादनीयं छंदसिदृष्टानुविधानात् इत्थंमंदयच्छब्दोऽतोदात्तः शस्त्रीश्यामेति उपमानानिसामान्यवच
नैरिदिसमासः शस्त्रीशब्दो गौरादिङीषन्नोदात्तः अव्यये-नियतत्वादेव सिद्धेन न प्रहरामकरणिरित्यादौ प्रेरणापिकृत्स्वरस्य बाधनार्थम् अकरणिरित्यादावा
कोशे प्रत्ययिस्ति किञ्चित्सिद्धस्य त्रितिसृभ्यो न स इति सति शिष्टोपिविभक्तिस्वरो न स्वरेण्यभ्यन्ते अपि वाचत्वारः अ नडाह इत्यत्र सति शिष्टेष्णाम् स्वरो बाध्यते न
अव्ययीस्वत्रजिदृशीत्यादिना धातुना संनियतस्य इति क्रियते तस्यापि स्वरस्य बाधनार्थं कुग्रहणं च दिषुपाठाभावात् स्मात्त्वैति मयूरव्यं सकादिरयम् नन्वयंत
वर्णो वर्णेष्वनेते दीराशवर्णवाचिन्युत्तरपदे एतवर्जिते वर्णवाचिपूर्वपदप्रकृत्या तस्य रूपे कृष्णसारङ्गः लोहितक
ल्माषः कृष्णशब्देन कृप्रत्ययान्तः लोहित शब्द इतन्नन्तः वर्णः किम् परमकृष्णः वर्णेषु किम् कृष्णतिलाः अनेते किमाह
त्रैवान्नोदात्तो निपासतामिति चेन्न सामिकृतं स्वयं धौ तमित्यादि वारणाय परिगणनस्यावश्यकत्वात् अन्यथा तत्रापि पूर्वपदप्रकृतिस्वरः स्यात् इत्यनेन समासस्येत्यनोदा
त्तः सामिकृतमित्यादौ सामिस्वयं केनेति समासः मुहूर्तसुखमिति कालाध्वनोरिति द्वितीया अस्य तसंयोगे चेति समासः
मुहूर्तशब्दः एषोदरादिरन्नोदात्तः भोज्यो सामिति कृत्युल्पाख्या इति समासः भोज्यशब्दोऽप्यदन्तः तित्स्वरितमिति स्वरि
तान्नः ॥ ३ ॥ वर्णो वर्णः अत्र एतदिति प्रतिषेधाद्दुवचननिर्देशाच्च उत्तरपदे स्वरूपग्रहणं न तत्सह च योत्पूर्वपदेपि स्वरूपग्रहणं न तदाह वर्णवाचिनोत्यादि कृ
ष्णशब्देन कृप्रत्ययान्त इति कृषेर्वर्णदतिविहितो यो न कृतदन्त इत्यर्थः कृष्णशब्दः कृष्णस्यामृगाख्या चेदित्यंतोदात्तो वेदे भाषायां तु वर्णनां तणनिनिता नानामित्या
द्युक्तः इतन्नंत इति रुहेरश्वलोच इति इतस्य सयान्नो नित्स्वरेणानुदात्तः कृष्णतिला इति वर्णो वर्णनेति प्रतिपदोक्तः समास इह दृश्यते तेनेव सिद्धे वर्णग्रहणं चिह्नप्र

१७

गाध-अरित्रगाधमिति अरित्रं नौकाद्यंतस्य गाधं स्थस्यमानंतलं गाध्यत इति गाधः गाधप्रतिष्ठायां कर्मणि घञ् अर्द्धादित्वात्कीवत्वम् गोलवणमिति
 परीक्षितः क्रियाशब्दोऽत्र प्रमाणाशब्दो गृह्यते न पुनरायाममात्रे रूढ इत्यर्थः दायाद्यं दातव्यो दायोऽंशः दायमादत्ते दायादः मूलविभुजादित्वात्कः दायादस्य भावो दा
 याद्य-सयस्य दानंतत्संबंधो वाडहतुल सहाया आदीयमाने दाय एव दायाद्यशब्दो वर्तते दायादशब्दे परे दायाद्यवाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरः स्यात् कुप्रत्ययान्त इ
 गाधस्त्ववगायोः प्रमाणो द्। २। ४ एतयो रूतत्पदयोः प्रमाणावाचिनितत्पुरुषे पूर्वपदम् कृत्या स्यात् अरित्रगाधमुदकम् तत्प्रमाणमित्यर्थः
 गोलवणम् यावद्भवे दीयते तावदित्यर्थः अरित्रशब्द इत्रानो मध्यो दातः प्रमाणमित्यत्रापरिच्छेदमात्रं न पुनरायाम एव प्रमाणोक्तिम्
 परमगाधम् दायाद्यन्दायादे। द्। २। ५ तत्पुरुषे प्रकृत्या धन दायादः धनशब्दः कुप्रत्ययान्तः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः दायाद्यङ्गि म पर
 मदायादः प्रतिबन्धिचिर कृच्छ्रयोः द्। २। ६ प्रतिबन्धवाचि पूर्वपदम् कृत्या एतयोः परतस्तत्पुरुषे गमनञ्चिरम् व्याहरणं कृच्छ्र गम
 नञ्चिराविकलतया चिरकालभाविकृच्छ्रयोगि वा प्रतिबन्धिजायते प्रतिबन्धिकम् मूत्रकृच्छ्रम् पदेऽपदेशे द्। २। ७ व्याजवाचिनिपद
 शब्द उत्तरपदे पूर्वपदम् कृत्या तत्पुरुषे मूत्रपदेन प्रस्थितः उच्चारपदेन मूत्रशब्दो घञ् मतेः उच्चारशब्दो घञ् नन्वस्याथादिस्वरेणानोदात्तः अप
 ति-कृच्छ्रमिमदिनिवायः कुपिति विहितः परमदायाद इति अत्र समासानोदात्तत्वमेव प्रतिबन्धि-कार्यसिद्धिं प्रतिबन्धातीति प्रतिवं देशे किम् विस्मयपदं ॥
 धि-आवश्यके णिनिः गमनचिरव्याहरणं कृच्छ्रमिति गमनव्याहरणशब्दो ल्युट् नौ तयोर्लित्स्वरः अत्र विशेषणसमासः ननु सामानाधिकरण्ये सति विशेषण
 समासो भवति न चेह तदस्ति गमनशब्दस्य गतिवाचित्वाच्चिरशब्दस्य काले वाचित्वात् नैष दोषः चिरकालवाचिनिगमनेऽत्र चिरशब्दो वर्तते गमनमत्र विशेष्यं
 तद्विशेषणे तु चिरकृच्छ्रे तत्र विशेष्यस्य पूर्वनिपातनार्थं मयूरं स कादित्वमप्येष्टं पूर्वपदस्य प्रतिबन्धिवाचित्वमुपपादयति गमनमित्यादि कारणावैकल्या

स
सि.कौ.
टी.त.
१८

॥ ॐ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

द्विचिरकालभाविगमने कार्यसिद्धेः प्रतिबंधिजायते कच्छयोमिथा कच्छं दुःखं तद्वै गिवाकार्यसिद्धेः प्रतिबंधिजायते मूत्रकच्छमिति षष्ठीसमासः पदेपदेशे अय
देशो व्याजः व्याजो पदेशो लक्ष्यचेत्स मरुतदाह व्याजवाचिनीति उच्चारपदेनेति उच्चारः पुरीषक्रिया विष्णुपदमिति षष्ठीसमासः ॥ ॐ ॥ निवाते ॥ निवातश
ब्दे परेऽन्तत्राणवाचिनीति वातत्राणार्थे निवातशब्दे परे इत्यर्थः वातस्याभावा निवातमित्यव्ययीभावः निरुद्धो वातोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिर्वा तत्र कुड्यादयो व्रत
मानाः समिपिकारणानि वातशब्देन समस्यते कुटीरवनिवाते कुपे निवाते कुड्यवनिवाते कुड्यनिवाते अगन्तइति कवतेर्द्वैकुडकारस्य संज्ञानभवति गुणप्रतिषेधा

निवाते वातत्राणो दी२।८ निवातशब्दे परे वातत्राणवाचिनि तस्य रूषे पूर्वपदम् अकृता कुटीरनिवातम् कुड्यनिवातम् कुटीरशब्दे भौगदि
षमाः कुड्यशब्दोऽगन्तः यगन्तइत्यन्ये वातत्राणो किम् एजनिवाते वसति निवातशब्दोरुद्धः पार्श्वे शारदेऽनार्त्तवे दी२।९ अतौ भव
मार्त्तवम् तदन्यवाचिनि शारदशब्दे परे तस्य रूषे पूर्वपदम् अकृतिस्वरं स्यात् रज्जुशारदमुदकम् शारदशब्देनूतनार्थः तस्यास्वपदविग्रहः
रज्जोः सद्यउद्धृतम् रज्जुशब्दः सृजेरसुमचेत्पाद्युदात्तोऽस्य दितः आनार्त्तवे किम् उत्तमशारदम् अध्वर्युकषाययोज्जीतौ दी२।१० ए
तयोः परतो जातिवाचिनि तस्य रूषे पूर्वपदम् अकृतिस्वरम् कठध्वर्युः दौवारिककषायम् कठशब्दः पचाद्यजन्तः तस्माद्वैशम्यायनाऽनेवा
सिभ्यश्चेति रिणनेः कठचरकाच्चुमिति लुक् द्वारे नियुक्तइति ठक्पनोदात्तः जातौ किम् परमाध्वर्युः ॥ ८९ ॥

तत्तु कवतेर्द्वै निति सूत्रमधीयते शारदे नूतनार्थे इति अयुसन्नइत्यर्थः रज्जोः सद्यउद्धृतं रज्जुवदपात्राधारे रज्जुशब्दः इदानीमेव कूपादुद्धृतं नूतनं जलमित्यर्थः
सृजेरसुम्विति स्कन्देः सलोपश्चेत्यतः सलोपइति वर्तते भृमृशीडीत्यतः उरिति धान्ये निदित्यतौ निदिति सृजेरुः स्यात्सचनित् धातोः समागमः सलोपश्चेत्यर्थः त
सृजेरं स्यादचः परेऽसुमिसलोपयणादेशः सुम्सकारस्य जस्त्वे च रज्जुरिति भवति आयुदात्तइति प्रत्ययस्य नित्वा नित्त्वेरेण उत्तमशारदमिति शारदिकतौ भव
शारदम् अध्वर्युकषाययुरिति अध्वरं यज्ञयातीत्यध्वर्युः ऋत्विग्विशेषः कठेन प्रोक्तं कंदोधीते कठः कठशब्दादं ताण्डिनिप्रत्ययः तस्य लुक् अध्येत्रास्तु मोता लुगिनि

कवतेर्द्वैकुडकारस्य संज्ञानभवति गुणप्रतिषेधा
॥ ८९ ॥

सदृश सदृशवचनितसुरुषेपूर्वपदप्रकृत्या एतयोरुत्तर परयोः पितृसदृशइति पितृमातृशब्दावुणादितजनौ चित्स्वरेणानोदात्तौ नन्वत्रर्ध्वसदृशसमो नार्थेति तृतीया
समासेकंतेतसुरुषेतुल्यार्थेत्वेवसिद्धम् नचतुल्यार्थयोगेषष्ठा अपिविहितत्वेनषष्ठीसमासार्थमिदमितिवाच्यम् तत्रानभिधानात्षष्ठीसमासोनेत्यपिसुवचत्वादिति।
चैवम् अलुक्समासानुरोधेनषष्ठीसमासस्वीकारस्यावश्यकत्वात् तद्यथा दास्याः सदृशावृषव्याः सदृशइति षष्ठ्या आक्रोशेइत्यलुक् दासीशब्दोदंसे छोनया
वेति दंसेष्टमस्यः नकारस्यचकारः मस्यस्वरेणसमशब्दउदात्तः पितृनइष्यस्येतिलोपः अनुदात्तस्यचयत्रेतिदीयउदात्तत्वे षष्ठ्यशब्दजातिलक्षणोऽप्युभयत्राण्युदात्तपराहस्त्विति विभ
सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये द्।२।११ अनयोः पूर्वम्प्रकृत्या पितृसदृशः सादृश्येकिम् परमसदृशः समासार्थः। त्रयूज्यमानतान सादृश्यम्।
द्विगैप्रमाणो द्।२।१२ द्विगुणुत्तरपदेप्रमाणवाचिनितसुरुषेपूर्वपदप्रकृतिस्वरम् प्राच्यसप्रसमः सप्रसमाः प्रमाणमस्य प्रमाणोद्विगोर्नि
त्यमितिमात्रचौलुक प्राच्यशब्दआद्युदात्तः प्राच्यश्चासौ सप्रसमश्च प्राच्यसप्रसमः द्विगौकिम् ब्रीहिप्रस्थः प्रमाणोकिम् परमसप्रसमः
गन्तव्यपरायवाणिजे द्।२।१३। वाणिजशब्देपरेनसुरुषेगन्तव्यवाचिपरायवाचिचयत्रेपदप्रकृतिस्वरम् मद्रवाणिजः गोवाणिजः सप्र
मीमांसः मद्रशब्देरक्प्रत्ययान्तः गन्तव्यमिति किम् परमवाणिजः मात्रोपज्ञोपक्रमकृत्यत्रपुंसके द्।२।१४ मात्रादिषुपरतो नपुंसकवाचि
नितसुरुषेनत्रया भिक्षायास्तुल्यप्रमाणं भिक्षामात्रं भिक्षाशब्दो गुरोश्चहलइत्यप्रत्ययान्तः वाणिज्यपज्ञम् पाणिनिशब्दोऽनोदात्तः ॥ ६ ॥
किरुदात्तोनेत्वेवंतृतीयासमासविधायकेपूर्वसदृशेति सूत्रे सदृशग्रहणमास्तु सर्वत्र षष्ठीसमासोस्तु इति चैवम् यत्र षष्ठ्यर्थेनास्ति तदर्थे सदृशग्रहणं विद्यमा
सदृशो विद्या सदृशइति अन्योदेवदत्तादिरत्रप्रतियोगी प्राच्यशब्द आद्युदात्तइति द्युप्रागपागदक्प्रतीचोयदिनि यदंतत्वाद्यतो नावइत्याद्युदात्तः परमसप्रसम
ममिति सप्रानां समानां समाहारः सप्रसमं समाहारद्विगुण्यात्रादित्वात् स्त्रीत्वाभावात् गन्तव्यपरायम् वणिगेववाणिजः प्रज्ञादित्वादण मद्रवाणिजइति मद्रेषु
त्वाव्यनहरतोत्यर्थः गोवाणिजइति गमेर्दोः अन्तोदात्तौयम् सप्रमी समासइति सप्रमीतियोगविभागात् मद्रवाणिजेत्यत्र षष्ठीसमासः रक्प्रत्ययंतइति स्थापितं

स्व-
सि-को
टी-त
१९

नैविहितोऽस्मिन्तदनादित्यर्थः प्रत्ययस्वरेणातोदात्तायम् मात्रो तथेति पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यादित्यर्थः भिक्षाशब्दोऽप्रत्ययानोदात्तः मात्रशब्दस्तु तुल्यपर्यायोऽवृत्तिविषय-
येतुल्यप्रमाणो वर्तते भिक्षायास्तुल्यप्रमाणमित्यस्वपदविग्रहः षष्ठीतत्पुरुषः तदाह भिक्षाया इति पाणिन्युपक्रममिति उपक्रम्यत इति उपज्ञात् आतश्चोपसर्गकस्य
स्यङ् पाणिनिशब्द इजंतत्त्वादायुतः तस्य उपज्ञा इति षष्ठीसमासः उपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिरवासायामिति न पुंसकता ॥ ॥ नन्दोपक्रममिति षष्ठीसमासः
अत्रापि पूर्ववन्नपुंसकता उपक्रम्यते इति कर्मणि घञ् नोदात्तोपदेशस्येति वृद्धिप्रतिषेधः इषुच्छायमिति इषूणां क्त्वायेति तत्पुरुषः क्त्वायावाहुत्व इति नपुंसकता
नन्दोपक्रमम् नन्दशब्दः पचाद्यजन्तः इषुच्छायम् इषुशब्दश्चाद्युदात्तः निस्कारं नपुंसके किम् कुञ्चच्छाया सुखप्रिययोर्हिते ६।२।१५ एत
योः परयोर्हितवाचिनितत्पुरुषेतथा गमनप्रियम् गमनसुखम् गमनशब्दे निस्वरः हि किं परम् सुखम् प्रीतौ च ६।२।१६ प्रीतौ गम्याया
म्यायुक्तम् ब्राह्मणसुखं पायसम् क्त्वात्रप्रियोऽनध्यायः ब्राह्मणश्चात्रशब्दोऽप्रत्ययस्वरेणातोदात्तौ प्रीतौ किम् एजसुखम् स्वस्वामिनि
६।२।१७ स्वामिशब्दे परे स्ववाचिनि पूर्वपदनाथा गोस्वामी स्वङ्किम् परमस्वामी यस्य वैश्वर्यम् ६।२।१८ दमूनां गृहपतिर्दमे नभूवाक्किदि
धियु ६।२।१९ पतिशब्दे परे ऐश्वर्यवाचिनितत्पुरुषे नैतानि प्रकृत्या भुवः पतिर्भूपतिः वाक्यतिः चित्यतिः दिधिषूपतिः ॥ ६ ॥
इवेः किंचेतुप्रत्ययानां इषुः तत्र निदधिकाराद्युदात्तत्वादाह इषुशब्द इति गमनसुखमिति समानाधिकारा समासो मयूरव्यंसकादिवो लिस्वर इति गमनश
ब्देऽप्युजन्तः लितीति स्तेरणाद्युदात्तः प्रायुक्तमिति सुखप्रिययोः परयो लत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यादित्यर्थः योगविभागीयथा संख्यनिवृत्त्यर्थः ननु सुखप्रिय
योः ब्राह्मणश्चात्रशब्दविति ब्रह्मणोऽप्यमित्यण् ब्राह्मणो जाताविति जातौ टिलोपाभावेऽनिति प्रकृतिभावः क्त्वात्रशब्दः क्त्वादिभ्यो ण इति षप्रत्ययानाः यत्सा रे
व्यर्थे पतिशब्दे परे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् तत्पुरुषे गृहपतिरिति षष्ठीसमासः गेहेक इति कप्रत्ययानो गृहशब्दः प्रत्ययस्वरेणातोदात्तः नभू भ्वादीनां समा

गम-
१९

वाचस्पत्येनेयं सकलं स्वत्वम् एतानीति भूवाक्चिद्विधिश्रुतानीत्यर्थः न प्रकृत्येति पूर्वणप्राप्तः प्रतिषिध्यते भूयतिरित्यादि षष्ठीसमासाद्यते तत्र भवादयस्त्रयः क्विवन्ताः
 विभिशब्देन दृष्टमभूजम्बुकफेकुकैर्धुदिधिषु इत्यप्रत्ययानो निपातितः सर्वेष्वनोदात्ताः ॥ ४६ ॥ बाभु उक्तविषये इति एष्वर्थवाचिनिपतिशब्देन भुवनशब्दः
 इति प्रकृतिस्वरं स्यात् पत्याचैश्वर्ये इति प्राप्ते विकल्पो यम् भुवनपतिरिति भुवनशब्दः क्युम्संयतो नित्वरेणाद्युदात्तः आशंकाबाधः
 आशंकाबाधेनेदीयस्सुतरपदेषु सम्भावनवाचिवित्तुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् शकिशंकायां बाधलोडने आङ्पूर्वाभ्यां कर्मणि षञ् अतिशयेनान्तिकं नेदीयः द
 योरन्तिकयोर्मध्ये एकस्यातिशयविवक्षा यामीयसुनि अन्तिकवाढयोरिति नेदादेशः गमनाशंकादयो विशेषणसमासाः मयूरव्यंसकादयो वा अस्तित्वाध्यवसाय इ
 वा भुवनम् ६।२।२० उक्तविषये भुवनपतिः भूस्त्रधूमसृजिभ्य इति क्युन्वनो भुवनशब्दः आशङ्काऽऽवाधने दीयस्सुसम्भावन ६।२।२१
 अस्तित्वाध्यवसायः सम्भावनम् गमनाशङ्कमस्ति गमनावाधम् गमननेदीयः गमनमशङ्कमै आवाध्यते निकटतरमिति वासभाष्यते ।
 सम्भावनैकिम् परमनेदीयः पूर्वभूतपूर्व ६।२।२२ आढ्यपूर्वः पूर्वशब्दोऽतिविषये भूतपूर्ववर्तते भूतपूर्वैकिम् परमपूर्वः सविधसनी
 उर्म्य्यादसवेशसदेशेषु सामीप्ये ६।२।२३ एषु पूर्वप्रकृत्या मद्रसविधं गान्धारसनीडनं काश्मीरसमर्प्यादम् मद्रसवेशम् मद्रसदेशम्
 सामीप्येकिम् सहमर्प्यादया समर्प्यादं क्षेत्रम् चैत्रसमर्प्यादम् ॥ ८९ ॥ अस्तित्वनिश्चयः गमनाशंकमिति पूर्वपदानित्युदात्तानि तत्रलित्स्वरः गम
 नशंकते इत्यादि संभाव्यत इत्यस्य प्रत्येकमन्वयः गमनमाशंकते इति संभाव्यते गमनमावाध्यत इति संभाव्यते गमनं निकटतरमिति वासंभाव्यते पूर्वभूतपूर्व
 तपूर्वार्थे पूर्वशब्देन पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं स्यात् आढ्यो भूतपूर्व इति यः पूर्वमन्वयः स एव मुच्यते आढ्यपूर्व इति अत्र विशेषणसमासो मयूरव्यंसकादिवो
 आढ्यशब्दः आङ्पूर्वाभ्यां यतेर्धञर्थे कविधानमिति कर्मणि कः आतो लोपः पृथोदरादित्वाद्दस्यठः याथादिस्वरेणानोदात्तः परमपूर्व इति परमश्चासौ पूर्वश्च
 तियोयं वाक्यार्थः पूज्यमानता लक्षणास्तस्मिन्निह प्रसुदाहरणोत्तमामः परमश्चासौ भूतपूर्वश्चेति विग्रहे हराहरणमेव सविधः सामीप्यार्थेषु सविधादिषुतरपदेषु

स्व-
सि-
दी-
न-
२०

नपदं प्रकृत्या तस्य रुषे मद्रसविधमिति सर्वत्रोदाहरणेषु समासः मद्रः रगन्नेनोदात्तः गांधारिः कर्दमादीनां चेत्याद्युदात्तो मध्योदात्तो वा कश्मीरो लुघावने इति मध्ये
दातः सविधादीनां सहविधया इत्येवमादिका व्युत्पत्तिस्त्वेकेवलं समीपवाचि न स्त्वे ते समुदायाः मद्रादीनां सविधं समीपमित्यर्थः समीपमिति बोधसमर्थनस्येति
सहस्यसादेशः चैत्रसमर्थमिति षष्ठो समासः सविधादिषु किम् मद्रसमीपम् ॥ ३० ॥ विस्पष्टा गुणावचनेषु परेषु विस्पष्टादीनि पूर्वपदानि प्रकृत्यासुः विस्प-
ष्टकटुकमिति स्पष्टावाधनस्पर्शनयोरित्यस्य गणनस्य निष्ठायां वादान्तशान्तेति स्पष्टशब्दे निप्रतिवः तस्य वीशब्दे न गतिसमासः विस्पष्टकटुकमिति विग्रहः विस्प-
ष्टादीनि शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्य विशेषणानि नद्रव्यस्य कटुकादिशब्दैर्गुणवद्भवमभिधीयते इति सामानाधिकरण्याभावात्कर्मधारयाभावे सुश्रुपेति समासः विवि-
विस्पष्टादीनि गुणावचनेषु दी २। २४ विस्पष्टकटुकम् विस्पष्टशब्दो गतिरनन्तर इत्याद्युदात्तः विस्पष्टेति किम् परमलवणम् गुणेति किम् वि-
स्पष्टब्राह्मणाः विस्पष्ट विविचित्र व्यक्तं सम्पन्नं परिणतं कुशलं चपलं निपुणं अज्याऽवमकन्याऽपद्वत्सुभावे कर्मधारये दी २। २५ अज्यं अवम-
कन इत्यादेशवति पापवाचि निचोत्तरपदे भाववाचि पूर्वपदं प्रकृत्या गमनश्रेष्ठम् गमनज्यायः गमनावमम् गमनकनिष्ठम् गमनपापिष्ठ-
म् श्रेतिकिम् गमनशोभनम् भावे किम् गम्यतेनेनेति गमनं गमनं श्रेयो गमनश्रेयः केतिकिम् षष्ठो समासे माभूत् ॥ ३१ ॥ ॥ ॥ ॥
त्रेति चित्रचित्री करणौ चुसदिग्यं तादेरव विषे षेण चित्रं विचित्रं प्रादिसमासः तस्य रुषे तुल्यार्थे तस्य व्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेण युसत्तचितो संज्ञाने निष्ठा विगतं चित्रम्
सुइति विचित्रः बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमित्याद्युदात्तः अन्वयत्पदादिषु तस्य विपूर्वस्य निष्ठायां गतिस्वरे उदात्तस्वरितयोरिति स्वरितादिः पदेः कर्तरि क्तः आधास्वरे
रुतोदात्तः गतिस्वरस्तुनकर्मणीति तत्र वर्तते अयं कर्तेरिति फलियादिनमिमनिज्ज्ञां कु कृपटि नाकिधतश्चेत्युप्रत्ययान्तः पडशब्दः तत्र निदित्यधिकारादाद्युदात्तः
पडिगजैः प्रत्ययस्वरः उणादिहृतौ तुपण्यवहारे लुतौ च न मंताडुः पडाबुद्धिः सा संज्ञाताऽस्येति तास्कादित्वादिन च एवमुक्तम् कुशान् लातोति कुशलः आतो न सम-
पसर्गे इति कः कृत्स्वरेणातोदात्तः चुपमं दयांगतौ अस्माच्चुपेरचोपधाया इति कलप्रत्ययः तत्र वृषादिभ्यश्चिदित्यतश्चिदिति वर्तनादनोदात्तः पुण्यकर्मणि सुभेऽङ्ग २०

पञ्चोपनिषद्भिः कथायादिस्वरेणान्नोदात्तः श्रज्याः श्रज्यकनामादेशानामुत्तरपदत्वासेभवात्सामर्थ्यात्तद्वदुत्तरपदं गृह्यत इत्याह इत्यादेशवतीति-इष्टेयसुनोः प्रशस्यस्यश्रः।
 पुनः युवाय्योः कनन्यतरस्याम् गमनश्रेष्ठमित्यादि-मयूरस्यसुकादित्वाद्वाज दन्तादित्वाद्वा विशेषणस्यपरनिपातः पापिष्ठमिति-विन्मतोर्लुक् उदाहरणेनपुंसकेभावे
 तत्त्वेतिभावेत्युद्-तदंतान्येतानिपूर्वपदानिसित्स्वरणयुदात्तानि-गम्यतेनेनेति-कारणाधिकरणयोश्चेतिकरणेस्पृष्ट-केतिकिमितिकर्मधारयइतिकिमर्थमित्यर्थः ॥३॥
 कुमारश्च कुमारश्चः पूर्वपदप्रकृतिस्वरं स्यात्-कुमारश्चमणेति-कुमारीश्चमणाकुमारश्चमणाकुमारश्चमणादिभिरितिसमासः-लिंगविशिष्टपरिभाषयाकुमारीशब्दः।

कुमारश्च ई।२।२६ कर्मधारये कुमारश्चमणा कुमारश्चोऽन्नोदात्तः आदिः प्रत्येनसि ई।२।२७ कुमारस्यादिरुदात्तः प्रत्येनसिपरेकर्म।
 धारयेप्रतिगतमेनोऽस्यप्रत्येनाः कुमारप्रत्येनाः पूगेष्वन्यतरस्याम् ई।२।२८ पूगागणालेपूक्तत्वा कुमारचातकाः कुमारजोमृताः आयु।
 दात्तत्वाभावेकुमारश्चेत्येवभवति इगनाकालकपालभगालशरावेषुद्धिगो ई।२।२९ एषुपरेषुपूर्वप्रकृत्या पञ्चारत्नयः प्रमाणमस्यपञ्चारा-
 त्तिः पञ्चमासाम्भूतः पञ्चमासः तमधीष्टइत्यधिकारेद्धिगोर्ग्यप् पञ्चकपालः पञ्चभगालः पञ्चशरावः नः संख्यायाइतिपञ्चशब्दश्चा।
 युदात्तः इगनादिषुकिम् पञ्चाश्वः द्विगौकिं परमारत्तिः वह्न्यन्यतरस्याम् ई।२।३० बहुशब्दस्तथावा वह्नरत्तिः २ बहुमासः २ बहुकपा-
 लः २ बहुशब्दोऽन्नोदात्तः तस्ययणिसस्युदात्तत्वरितयोरितिभवति। ससमासेपुंवद्भावः अन्तेदात्तइतिकुमारक्रीडायां-पचाद्यच्-चित्स्वरः अत्रकुमारः

श्रमणादिभिरित्यस्यैवग्रहणंप्रतिपदोक्तत्वात्-केचित्तु-सर्वस्यैवकर्मधारयस्यग्रहणमिच्छन्ति-तथाचकुमार ब्राह्मणाइत्यत्रपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वंमतभेदेनभवति-
 आदिः आदिरितिषष्ठ्यर्थेप्रथमा-पूर्वत्रकुमारशब्दस्यप्रकृतिभावेनयः स्वरः प्राप्नः सोत्रादेर्भवतीतिस्त्रार्थः एवंस्थितेफलितमाह-कुमारस्यादिरुदात्तः स्यादितिपूगशुभ-
 गणचान्निगुत्तरपदेकर्मधारयेकुमारस्यादिरुदात्तोवास्यात्कुमारचातकाइतिचातकादयः पूगशब्दाः स्तेभ्यः पूगाज्योग्रामणीपूर्वादितिजः तस्यतद्राज-
 स्यबहुवितिलुक्-कुमारश्चेत्येवभवतीति-तत्रप्रतिपदोक्तग्रहणपक्षेसमासोऽन्नोदात्तत्वम्-पञ्चारत्निरिति-पञ्चारत्नयः प्रमाणमस्येति तद्धितार्थे द्विगुः प्रमाणो लोद्धि-
 गोर्नित्यमितिमानचोलुक्-पंचसु कपालेषु संस्कृतः पंचसु भगालेषु संस्कृतः पंचसु शरावेषु उर्द्धः तः पंचकपालः पंचभगालः पंचशरावः इति तर्कः

स्व.
सि. कै.
ये. त.
२१

गोर्धनपस्यइत्यबोलुक् पंचाश्वइति पंचभिरश्वैः क्रीतः पंचाश्व आर्हो पष्ठकः तस्य अष्टाद्वेति लुक् वहः बहुशब्दः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं वाङ्गतादिषु त्तरपदेषु द्विषौ ।
पूर्वेणानिसेमाप्रेविकल्पः बहुशब्देनोदात्त इति वहिवृद्धौ अस्मादत्र चिवंशोर्नलोपश्चेति कुप्रत्ययः प्रत्ययस्वरेणातोऽस्तः पक्षे समासातोऽस्तत्वम् पूर्ववद्विग्रहमा-
त्यलुक्प्रत्युदाहरणानियोजनीयानि ॥ ॐ ॥ दिष्टिः दिष्टिवितस्तीप्रमाणेति नात्रमात्रचोलुक् अत्रापि पक्षोऽतोऽस्तत्ववोध्यम् सप्रमीः स्फुटतइति वृत्तच्छणादि-
षु संकाशादिभ्योरप्यः घृन्ननइति मस्त्रिगमिनमिह निविश्य शंष्टिश्चेति घृन् संयोगादिलोपः व्रश्चेति षत्वं नित्वाऽस्तुदस्तः अनौदात्तइति कृजः कोट्टेवेति कप्रत्य-
दिष्टिवितस्तीश्च ६।२।३१ एतयोः परतः पूर्वपदं प्रकृत्यावाङ्गौ पञ्चदिष्टिः १ पञ्चवितस्तिः २ सप्रमी सिद्धशुष्कपक्ववन्धेष्वकालात्
६।२।३२ अकालवाचिसप्रम्यन्तप्रकृत्यासिद्धादिषु साकाश्यासिद्धः सौडुनश्येति रापञ्चः १ आतपशुष्कः आष्टपकः आष्टेति घृन्ननः चक्र-
वन्धः चक्रशब्देऽनौदात्तः अकालात्किम् पूर्वात्कसिद्धः कृत्स्वरेणावाधितः सप्रमीस्वरः प्रतिप्रसूयते परिप्रसूयाऽपावर्ज्यमानाऽहोरात्रा-
वयवेषु ६।२।३३ एते प्रकृत्यावर्ज्यमानवाचिनि अहोरात्रावयववाचिनि चोत्तरपदे परित्रिगते दृष्टो देवः प्रतिपूर्वात्कम् प्रत्यपररात्रम् ३
पपूर्वरात्रं अपत्रिगते उपसर्गा आशुदात्ताः बहुव्रीहितसुरूपयोः सिद्धत्वादव्ययीभावार्थमिदम् अपपण्योरेव वर्ज्यमानोत्तरपदम् त।
योरेव वर्ज्यमानार्थत्वात् अहोरात्रावयवा अपि वर्ज्यमाना एव तयोर्भवन्ति वर्ज्येति किम् अग्रिम्यति राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकटस्त्रिषु ६।
२।३४ राजन्यवाचिनां बहुवचनानां नामन्धकटस्त्रिषु वर्तमाने द्वन्द्वे पूर्वपदं प्रकृत्या ॥ ८५ यातः प्रत्ययस्वरेण थाथादिस्वरेणावाधितः सप्रमीस्वर-
कचिनुक्तस्वरेणावाधितइति पाठः तत्र कृदन्तस्ययः स्वरस्थाथादिलक्षणस्तेनेत्यर्थः परिप्रसू परिप्रसूय एते प्रकृत्यास्युः परित्रिगतेमिति त्रिगतेर्कर्जयित्वे ।
त्यर्थः अपपरीकर्जने इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा पंचम्यापः परिभिरिति पंचमी अपपरिवहिरं चवः पंचम्या इत्यव्ययीभावः प्रतिपूर्वात्कमिति अणः पूर्वो भागः पूर्वी

राम-
२१

लः अहो ह एतेभ्य इत्यहोदेशः अहोदंतादिति णत्वं पूर्वोक्तं प्रति लक्षणो नाभिप्रती आभिमुख्ये इत्यव्ययीभावः उपपूर्वोक्तमिति पूर्वोक्तस्य समीपं अव्ययं विभक्तीत्य
 दिनास्ममीयः व्ययीभावः उपपूर्वरात्रमिति रात्रेः पूर्वोभागः पूर्वरात्रः अहः सर्वकदेशेऽप्युच्यते रात्राहोहा इति पुंस्त्वम् पूर्वरात्रस्य समीपमुपपूर्वरात्रं उपसर्गा आद्युस
 तानि पूर्वपदानि सिद्धत्वादिति बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदं तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानाव्ययद्वितीयाकृत्या इत्यनेन ननु किंपुनः कारणं अपयपर्येरेव
 वर्ज्यमान उदाहृतो नेतरयोस्तत्राह अपयपर्येरेति तेन त्रिगर्ते वर्जयित्वेत्यर्थे उपनिगर्ते प्रतिनिगर्ते मिति न भवति ननु पूर्वोक्तं पूर्वरात्रं वर्जयित्वेत्यर्थे अपपूर्व
 क्तं परिपूर्वोक्तं अपपूर्वरात्रं परिपूर्वरात्रमिति अहोरात्रावयववा अपयपर्येः कस्मान्नोदाह्रियंते इत्याशङ्क्याह अहोरात्रावयववा इति वर्ज्यमाना इति वर्ज्यमानग्रहः
 नेनैव सिद्धत्वा नष्टगुदाहता इत्यर्थः वर्ज्येति किमिति वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु किं अग्निप्रतीति लक्षणेनाभिप्रतीत्यव्ययीभावः ॥ ॐ ॥ स्वाफल्कचैत्रका इति

स्वाफल्कचैत्रकाः शिनिवासुदेवाः शिनिराद्युदात्तोलक्षणाया तदपत्येवर्तते राजन्येति किम् द्वैष्यभैमायनाः द्वीपे भवा द्वैष्याः भैमेरपत्यं यु
 वाभैमायनः अन्यकटुस्त्रय एतेन तु राजन्याः राजन्यग्रहणमिहाभिषिक्तवंश्यानां सत्रिपाराणां ग्रहणार्थम् नैते तथा बहुवचनङ्किम्
 सङ्कर्षणावासुदेवौ द्वन्द्वे किम् दृष्टीनां कुमारः दृष्टिकुमारः अन्यकटुस्त्रिषु किम् कुरुपञ्चालाः संख्या ६।२।३५ संख्यावाचिपूर्वपा
 दस्य कृत्या द्वन्द्वे द्वादश त्रयोदश त्रैस्त्रयसादेशो नोदात्तो निपात्यते ॥ ॥ स्वाफल्कचैत्रकाभ्यामपत्येण शिनिराद्युदात्त इति वहिश्चिश्चुपु दुस्त्वा
 हात्वरिभ्यो निदिति सूत्रेण बाहुलकाच्छीङोपिनिः तस्यमित्वं ह्रस्वत्वं चेति द्वैष्या इति द्वीपादनुसमुद्रं यज् भैमेरपत्यमिति भीमस्यापत्यमत इज्जतदन्ता द्वादच्छः
 ननु च राज्ञोपत्ये जातिग्रहणमिति वचनाद् राजन्यशब्दः सत्रियजातिवचनः ततश्च द्वैष्यभैमापना इत्युक्तं प्रत्युदाहरणं तेषामपि सत्रियत्वादत आह राजन्यग्र
 हणमित्यादि अन्यकटुस्त्रीनां सत्रियत्वाव्यभिचाद् राजन्यग्रहणमुक्तं विशेषपरिग्रहार्थमिति भावः एकादशेति संख्याया अर्त्यो यस्या इत्येकशब्दस्य पूर्व
 निपातः आत्महत इत्यत्र आदितियोगविभागात्सागेकादशभ्यदिति निर्देशश्चात्त्वम् इराभीकापाशत्यतिमर्चिभ्यः कनिति निन्वादेकशब्दश्च युदात्तः द्वादशेति

स्व.
सि.कौ.
टी.त.
२२

द्वयनः संख्याया इत्यात्वम् नयोदशेति त्रेस्त्रय इति त्रयसादेशः अन्योदात्तो निपात्यत इति इदं काशिकानुरोधेनोक्तम् वस्तुतस्तु त्रयोदशचमे इति सख्यानुरोधोदात्तो निपात्यत इति बोध्यम् ॥ आचार्योपसर्जनः आचार्यः उपसर्जनं यस्य आचार्योपसर्जनः अनेवासीति अने वसतीत्यनेवासी शयवासवासिष्कालादिनिसप्रम्या अलुकुह्वेषक्षी वहुंवचनस्य स्थाने प्रथमैकवचनं तदाह आचार्योपसर्जनानेवासिनां द्वंद्वे इति पाणिनीयैरौदीया इति दृष्टाच्छः रौद्विशब्दादिजश्चेत्यणन नद्वाचः आच्यभारतेष्विति निषेधात् द्वंद्वविशेषणार्थमिति नलनेवासिविशेषणार्थं तस्य आचार्योपसर्जनस्याव्यभिचारात् किमर्थं पुनर्द्वन्द्वविशेषणं विज्ञायत इत्याह सकलो द्वंद्व इत्यादिच्छान्दसेति छन्दो धीत इत्यण ओत्रियं छन्दो धीत इति तु न तत्र वाग्रहणं नुक्तेः आपिशलपाणिनीये इति आपिशलस्यपस मापिशलिश्चार्थः तेन प्रोक्तम् ॥

आचार्योपसर्जनश्चानेवासी दी२। ३६ आचार्योपसर्जनानेवासिनां द्वंद्वे पूर्वपदं प्रकृत्या पाणिनीयैरौदीयाः च्छः स्त्रेण मध्योदात्तावेतौ ॥ आचार्योपसर्जनग्रहणं द्वन्द्वविशेषणम् सकलो द्वन्द्व आचार्योपसर्जनो यथा विज्ञायेत तेनेह न पाणिनीयदेवदत्तौ आचार्येति किमुक्ता न्दसवैयाकरणाः अनेवासीति किम् आपिशलपाणिनीयेण स्त्रेकार्तकौजयादयश्च ॥ दी२। ३७ एषां द्वंद्वे पूर्वपदं प्रकृत्या कार्तकौजयो कृतस्य दंकुजपस्येदमित्यज्ञानावेतौ सावर्णिमाराडुकेयो महान्वीर्ययराह्लगृहीष्वासजावालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु दी२। ३८ महच्छब्दं प्रकृत्या ग्रीयादिषु दशसु महाग्रीहिः महापराह्लः महागृष्टिः महेश्वासः महच्छब्दो नोदात्तः सन्महदिति प्रतिपदोक्तसा

पिशलमित्रश्चेत्यण पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयं दृष्टाच्छः आपिशलं च पाणिनीयं च आपिशलपाणिनी ॥ मास एवायं स्वरः नेह महतो ग्रीहिर्महद्ग्रीहिः ये कार्तः कुरुभिः तत्र जातोः कुजाः तान्पातीति कुजपः कृतकुजपाभ्यामपत्ये ऋषण् सावर्णि रिजन्तः मांडूकेयशब्दोऽहं मराडूकादिति ढगन्तः महाग्रीहिरिति आपिशल इत्यात्वम् महेश्वास इत्यादीनि अत्रैकारः स्वरितो वा नुदाते यदा विस्वरितो वा आदिपदेन महाजावालः महाभारः महाभारतः महाहैलिहिलः महारौरवः महप्रवृद्धः महच्छब्दो नोदात्त इति वर्तमाने षष्ठ्यमहदित्यत्र तथानिपातनात् सन्महदिति एतच्च लक्षणं प्रतिपदोक्तपरिभाषया लभ्यते ननु प्रवृद्धग्रहणमन

राम.
२२

कर्मधारयेनिष्ठेतिवक्ष्यमाणेनैवसिद्धत्वात्-ऊर्द्धहोगतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणमितिप्रवृद्धशब्दस्यतानत्वादितिचेन्न-कर्मधारयेनिष्ठेसत्रापिलक्षणप्रतिपदो-
 क्तपरिभाषयांक्तानेनप्रतिपदोक्तोपःसमासःश्रेण्यादिसत्यैवग्रहणमित्यर्थः॥ ॐ ॥ सुस्त्रक सुस्त्रकमहच्छब्दौपूर्वपदप्रकृतिस्वरौस्तःवैश्वदेवशब्देपरे-सु-
 स्त्रमिति-आतोनुपसर्गकःजोर्लैतिपरस्वर्णःउष्ट्रःउष्ट्रःपूर्वपदप्रकृतिस्वरंस्यात्सादिवाम्योःपरतःउषेःइति-उषदहेअस्मात्स्त्रितिवर्तमानेउषिस्त्रनिभ्यांकि-
 दितिभ्युत्पादितत्वात्गोःसाद-गोशब्दःपूर्वपदप्रकृत्यासादादिषुत्तरपदेषु-गोसादइत्यादि-सदेर्घञ्-तदनेनषष्ठीसमासःअथवागोसादयतीतिगोसादःसदेर्घनात्क-
 सुस्त्रकंश्वदैश्वदेवेद्द्द्द् चान्महान् सुस्त्रकवैश्वदेवं महावैश्वदेवं सुधंलातीति सुस्त्रः तस्मादज्ञातादिषुकेऽनोदात्तः उष्ट्रस्सादि-
 वाम्योः द्द्द्द् ॥ ४० ॥ उष्ट्रसादिः उष्ट्रवामिः उषेः इति उष्ट्रशब्द आद्युदात्तः गोः सादसादिसारथिषु द्द्द्द् ॥ ४१ ॥ गोसादः गोसादिः गोसारथिः ॥
 कुरुगार्हपत्यरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपापारेवडवातैतिलकद्रुपण्यकम्बलोदासीभारणाश्च द्द्द्द् ॥ ४२ ॥ एषांसप्रानांसमासानान्दा-
 सीभारदेश्वपूर्वपदप्रकृत्या कुरुणाङ्गर्हपतंकुरुगार्हपतं उपत्ययान्तः कुरुः वृजेरितिवाच्यम् वृजिगार्हपतम् वृजिगद्युदात्तः रिक्तोग-
 रुः रिक्तगुरुः रिक्तेविभाषेतिरिक्तशब्द आद्युदात्तः असूतजरती असूतजरती अश्लीलादृढरूपा अश्लीलदृढरूपा अश्लीलशब्दोनञ्सा-
 मासत्वादाद्युदात्तः श्रीर्यस्यास्तितत्श्लीलं सिध्मादित्वास्त्रच् कपिलकादित्वास्त्रच् पारेवडवेवपारेवडवा निपातनादिवाच्येसमासोविभ-
 त्तपलोपश्च पारशब्दोद्युतादित्वादनोदात्तः तैतिलानांकद्रुः तैतिलकद्रुः तितिलिनोऽपत्यंक्त्रात्रेवाइत्यणान्तः पण्यशब्दोयदन्तत्वादाद्युदात्तः प-
 ण्यण-तस्मादेवणिनिः गोसादी-तत्रसादसादिनोः कृत्स्वरस्यापवादइत्यर्थः सूर्योसमासस्वरस्य-कुरु इहपण्यकम्बलोदासीभारणाश्च तत्रा ॥ ४३ ॥ एषकम्बलः-
 दिनोदयोः षष्ठ्याः सौत्रोलुक्-इतरेषांपंचानां षष्ठ्याः स्थानेप्रथमैकवचनंतदाह-एषामिति-दासीभारणामिति-वहुवचननिर्देशादाद्यर्थोवगम्यते-तदाहदासीभार-
 देक्षि-अस्ययान्ति-ऊग्रोरुत्वेतिभ्युत्पादितत्वात्प्रत्ययस्वरेणातोदात्तोयम् आद्युदात्तइति-वृजीवर्जने-इगुपधात्किदितोनन्तत्वात्-फिषसुइगन्तानांचक्ष्य

स.
सि.को.
दी.त.
२३

मिस्यादिर्द्वितीयो बोदात्तः एवं कुरुपि. किं गव्यस्य कर्मधायाः असुतजुरती. अश्वी लहृदरुणेति असुताः श्लो लशब्देन जसमासत्वादाद्युदात्तौ. श्रियस्यास्ती
 नि. श्रीशब्दो लावण्यवचनः कपिलकादित्वात्त्वमिति. कपोरोलङ्कारे कपिलकादीनामुपसंख्यानत्वात्त्वम्. लावण्यरहितापि कुक्कात्वादीनामभावा
 तसंस्थानमात्रेण दृढेत्यर्थः पारेवडवेति. पारेमध्ये इत्यवशीभावस्तु न तथा सति ह्येदीर्घनिर्देशोऽयुक्तः स्यात् वडवायाः पारस्यासंभवाच्च. तितितिलिनोऽपस्य।
 मिति. तिलाः संसृष्टिनिमित्तितिलीतिलशब्दान्मत्वर्थीयइनिःटिलोपः एवोदरादित्वात्तिशब्दस्य द्वित्वम्. अत्रयदाऽपत्येऽणतदानस्तद्धितइतिटिलोपः।
 संज्ञेयामिति वक्तव्यम् अमत्रसमासानोदात्तत्वमेव प्रतिपदोक्ते समासे कृत्यादत्येषस्त्वोविहितः दास्याभावे दासीभारः देवहूतिः यस्यतस्युरुष।
 स्वपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिष्यते न विशिष्यवचनं विहितं समर्थापि दासीभारदिषु द्रष्टव्यः सगये संपुरन्ध्यां पुरं शरीरं श्रियतेऽस्यामिति कर्मण्यधि
 करणोचेति किप्रत्ययः अलुक्छान्दसः नविष्यस्येत्याद्युदात्तः पुरशब्दः चतुर्थीतिदर्थे ई।२।४३ चतुर्थ्यन्तार्थीययत्तद्वाचिन्युत्तरपदे च
 तुर्थ्यन्तम्प्रकृत्या यूपायदारूपयदारुअर्थे ई।२।४४ अर्थेपरेचतुर्थ्यन्तम्प्रकृत्या देवार्थम् क्तेच ई।२।४५ क्तानेपरेचतुर्थ्यन्तम्प्रकृत्या गो
 हितम् कर्मधारयेऽनिष्ठा ई।२।४६ क्तानेपरेपूर्वमनिष्ठानम्प्रकृत्या श्रेणिक्ताः श्रेणिशब्दश्चाद्युदात्तः पूगक्ताः पूगशब्दोऽनोदात्तः
 कर्मधारयेकिम् श्रेण्याक्तं श्रेणिक्तम् अनिष्ठाकिम् कृताक्तम् ॥ ९९ यदा तु क्त्वात्वेतदानीमि नण्यनपत्यइतिप्रकृतिभावेप्राप्तेनान्तस्यटिलो
 पेसप्रत्ययचरीत्यनेनटिलोपः परण्यशब्दइति अवधयस्येति यदन्तोयतोनावडस्याद्युदात्तः ॥ १०० ॥ संज्ञेयामिति नियतप्रमाणकस्य निपतमूल्यस्य कंवलस्यैषा संज्ञा स
 मासानोदात्तत्वमेवेति. ननु परण्यशब्दस्वकृत्यप्रत्ययात्तत्वात्तस्युरुषेत्यर्थस्तदिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण भाव्यमत आह प्रतिपदोक्ते हीति. कृत्यतु स्यात्वा अजा
 लेतिर्यः कृत्यसमासः अयं तु विशेषणं विशेष्येणेति सामान्यलक्षणाविहितः कंवलशब्दस्य जातिवचनत्वात् नच कृत्यतु स्यात्वा अजा सेत्यस्य वैयर्थ्यशङ्का नहि
 गुणक्रियावाचिनोरनियमेन पूर्वनिपातप्रसंगे कृत्यानास्य पूर्वनिपातार्थवचनं ननु जातिनिषेधार्थं अजा सेतिवचनं न्यायसिद्धार्थानुवादस्वेति स्थितम् दासीभारइति. दंसेष्टे

ननु जातिनिषेधार्थं अजा सेतिवचनं न्यायसिद्धार्थानुवादस्वेति स्थितम् दासीभारइति. दंसेष्टे

नमिहिति स्वरेण दासी शब्दश्च नोदात्तः देवहतिरिति देवः पचाद्यनन्तः यस्य तत्पुरुषस्येत्यादि एतेन दासीभारादेरुक्तनिगणत्वं दर्शितम् चतुर्थी तस्मै इदं तदर्थं तच्च
 येन चतुर्थी तस्यार्थ उच्यते तदाह चतुर्थी तार्थययदिति पूषदाविंति निदिति दीर्घश्चेत्यनुवर्तमाने क्युभ्यां चेति पः नित्वादाद्युसतौ पूषशब्दः देवार्थमिति देवः पचा
 यनन्तः मोहितिमिति चतुर्थी चाशिष्यस्यादिना चतुर्थी आद्युदात्त इति अन्ते वाप्याम् वहिभिश्च युद्धं ग्लाहात्वरिभ्यो निदिति निप्रत्ययस्य नित्वादाद्युदात्तः पूषशब्द
 इति मुदिग्रीगौ वाहुस्त्वकात्पूजोपिगक् कृताकृतमिति तेन नञ् विशिष्टेनान्नितिसमासः अनिष्टेत्यनुच्यमाने इहैव स्यात् श्रेण्यादिसमासोपेक्षया तेन नञ्

अहीने द्वितीया दी२।४७ अहीनवाचिनिसमासे क्तानेपरे द्वितीयान्नं प्रकृत्या कष्टश्रितः ग्रामगतः कष्टशब्दोऽनोदात्तः ग्रामशब्दो नि
 त्स्वरेण अहीने किम् कान्ता रातीतः अनुपसर्ग इति वक्तव्यम् नेह सुखप्राप्तः याथेयस्यापवादोऽयम् तृतीया कर्मणि दी२।४८ कर्म
 वाचकैकान्नोपरे तृतीयान्नमप्रकृत्या रुद्रहतः महा राजहतः रुद्रोरुगतः कर्मणि किम् रथेन यातो रथयातः गतिरनन्तरः दी२।४९ कर्मार्थे
 क्तानेपरे च वहितो गतिः प्रकृत्या याथेयस्यापवादः पुरोहितम् अनन्तरः किम् अभ्युद्धतः कारकपूर्वपदस्य तु सति शिष्टस्थायादिस्वर एव दूरादागतः

टा— तादौ च निति कृत्यऽतौ दी२।५० तकारादौ निति तु शब्दवर्जिते कृतिपरेऽनन्तरे गतिः प्रकृत्या अग्नेरग्नौ नृतमस्य प्रभृतौ सङ्ग
 तिगौः कृतस्वरापवादः तादौ किम् प्रजस्याकः निति किम् प्रकर्ता तृजन्तः अत्रौ किम् आगन्तुः ॥ ९९ विशिष्टेनेति समासस्य प्रतिपद्ये क्तत्वादिति ह
 रदतः ॥ १०० ॥ अहीने हीनं सत्तन हीनमहीनं अहीनवाचिसमास इति पूर्वपदद्वारेण समासस्याहीनत्वाचित्वम् कष्टश्रित इति द्वितीयाश्रितेति समासः कष्टश
 ब्द इति क्तान्नत्वात् ग्रामशब्द इति ग्रामेण चेति मन्निप्रत्ययान् आद्युदात्तः अनुपसर्ग इति वक्तव्यमिति सूत्रेऽहीनग्रहणमपनोयानुपसर्गग्रहणं कर्तव्यं व्यापकज्ञा
 दित्यर्थः याथेयस्यापवाद इति तथा च प्रत्युदाहरणे याथादिस्वर इति भावः तृतीया त्वोतास इति स्वया कृताः रक्षिताः त्वोतासः प्रत्ययान्तरपदयोश्चेति मपर्यन्त
 सत्त्वादेशेदकारलोपश्छांदसः अवतेः क्तः ज्वरत्वेत्युहः स्यो धत्तु इति तिष्ठति पिडागमस्य चाभावश्छांदसः तदनाजस आजसेरसुगित्यसुग्रभिमः पूर्वपदमकृति

सि. के.
टी. त.
२४

स्वरेकतेऽप्युद्देश्येनेत्यतः ततः स्वरितप्रचयौ रुगता इति शोदेर्णिलुकेतिविहितः महाराजहतइति राजाहः सखिभ्यश्जितिः जनो महाराजशब्दोतोदात्तः र
थेनयातइति गत्यर्थत्वात्कर्तरिक्तः पुसेहितमिति पूर्वोऽथ सवसृणा मसिपुऽध्ववश्चैषमित्यसिप्रत्ययांतः प्रत्ययस्वरेणातोदात्तः पुरः शब्दः अत्रसमासांतोदात्तः
त्वम् अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरः कृतस्वरः थाथादिस्वरइत्येतेषुप्राप्तेषुपूर्वपदप्रकृतिस्वरोभवति अभ्युद्धतइति इहहृतशब्दस्योच्छ्वेनसमासेपुरोहित
मित्यत्रेवगतिस्वरेणद्युदात्तउद्धृतशब्दस्तस्यपुनरभिष्वेनसमासः तस्य कद्रहणोगतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणमितिपरिभाषयाउद्धृतशब्दः कान्तउत्तरपसं
एवंसमासांतोदात्तत्वेप्राप्तेतद्वाधकाव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेतदपवादकृत्स्वरेतदपवादस्यथादिस्वरः प्राप्स्तमपोत्प्राभेरयंस्वरः स्यात्सोननरग्रहणोनवार्य
तेनन्वनंतरग्रहणोनाप्यसौदुर्वारः कद्रहणपरिभाषयाउद्धृतशब्दस्यकान्तत्वेऽभेत्तसनंतर्यसत्वादितिचेमैवम् अननरग्रहणसामर्थ्याद्धिधातोरनंतरागतिरा
श्रयति अमिश्रनाथा नन्वेवंमाभूदभेः स्वरइष्टसिद्धिलुक्थम् अभ्युद्धृतशब्देहिउच्छ्वस्यस्वरइष्टतेसंसृष्टंधनमुभयंसमाकृतमितिमंत्रेसमाकृतशब्देआ
उः स्वरदर्शनात् नचासौप्रकृतसूत्रेणसिध्यति प्रथमसमासेतत्प्रवृत्तावपिद्वितीयसमासेथाथादिस्वरस्यप्राप्तेरुक्तत्वात् नचतंवाधित्वागतिस्वरः प्रवर्ततइतिवा
च्यम् द्वितीयसमासेउदः पूर्वपदत्वाभावात् अत्रोच्यते धातोरनंतरइतिव्याख्यानादेवपूर्वपदत्वंविनापिस्वरोपंप्रवर्ततेनहितप्रकृतिभूतंधातुंप्रतिपूर्वपदत्वं
गतेः संभवति तस्मादभ्युद्धृतंसमाकृतमितितावत्सुस्थम् ननुदूरादागतइत्यादौकारकपूर्वपिगतिस्वरः स्यात् इष्टतेतुथाथादिस्वरः अत्रआहकारकपूर्वेति अ
यंभावः अनंतराशब्देयमन नरमयेक्ष्यप्रवर्ततेतत्रचानंतरोगतिरित्युक्तेअननरोपिसन्निधानाद्गतिरेवप्रतीयते तत्रापूर्वपदार्थमप्यननरग्रहणांगतिद्वय
समवधानेद्वयानंतरस्यप्रकृतिस्वरत्वंप्रापयतीतिदूरादागतादौनदोषइति अथवाकारकाइतश्चतयोरितिसूत्रेकारका दितियोषोविभज्यते क ग्रहणांगतिप्र
हणां चानुवर्ततेकारकात्प्राप्तान्तसंगतिकसुतरपदमनोदात्तस्यादित्यर्थः तत्र दूरा द्तइत्यादौथाथादिसूत्रेणैवसिद्धत्वात् दूरादागतइत्यादौगतिरनंतरइत्यस्यवा
धनार्थमेवेदं सूत्रमितिदिक् दूरादागतइति लोकांतिकेति समासः पंचम्याः लोकादिभ्यइत्यलुक् प्रभूताविति क्तिनयंप्रज्ञस्याकइति जल्पभिष्वकुटलुएच्छडः वा। सम
कन् अन्तुमिति सितनिगमिमयविधान्क्रु शिभ्यस्तुन ननुकृतीतिव्यर्थम् तथाहि गतेरयंस्वरोविधीयते गतिसंज्ञाचधातुमाक्षिपति सचप्रत्ययविशिष्टस्यप्र

सम
२४

योगादिधातोश्च प्रत्ययान्तिः कृतश्च तत्र तिङ्ने पूर्वपदत्वा संभवात् कृदन्त एव भविष्यतीति चेत्सत्यम् कृद्गृहण कृतसंज्ञाप्रवृत्तिकालोपलक्षणार्थेनेन कृदुपदे
 शेतेदित्यलमात्रमपि तेत्यादिसिद्धान्तिः स्वरप्रवृत्तिवेलायां तादित्वाभावेपि पूर्वतत्त्वात् आदिग्रहणं शक्यमकर्तुम् यस्मिन्विधिरित्येव सिद्धेः ॥ ॐ ॥ तवैचो
 अन्ते उक्तं इति कथं पुनस्तन्नेोदात्तग्रहणमुदात्तो भवतीत्ययमर्थो ह भ्यते शृणु प्रकृत्येति वर्जते तत्रैव मभिसंबंधः क्रियते तवैप्रत्ययांतस्ययः प्रकृत्याश्रयः
 स्वरः प्राप्तिः सौतस्य भवतीति स चोदात्त एवेति युगपद्ग्रहणं पर्यायनिवृत्त्यर्थम् अन्वेतवा उइति उपसर्गश्चाभिवर्जमित्यनुगद्युदात्तः अनिगंतो चतौ परंच इति
 तवैचो नश्च युगपत् ई। २। ५१ तवैप्रत्ययान्तात्ता उदात्तौ गतिश्चानन्तरः प्रकृत्या युगपच्चैतदुभयं स्यात् अन्वेतवा उ कृत्स्वरापवादः अनि
 गनोऽच्चतौ वप्रत्यये ई। २। ५२ अनिगनौ गतिर्वप्रत्ययानोऽच्चतौ परे प्रकृत्या ये पराश्च स्तान् अनिगन्त इति किम् प्रत्यञ्चो यं तु चुत्स्वरात्पा
 रत्वादयमेव जहिष्ठस्त्राविकृणुहीपराचः वप्रत्यये किम् उदश्चनम् न्यधीच ई। २। ५३ वप्रत्ययानोऽच्चता विगन्तावपिन्यधी प्रकृत्या न
 हुन्तानः उदात्तस्वरात्तयोर्परा इति अच्चतेरकारः स्वरितः अर्धङ् ईषदन्यतरस्याम् ई। २। ५४ ईषत्कारः २ ईषदित्ययमनोदात्तः ईष
 द्देवत्यादौ कृत्स्वर एव हिरण्यपरिमाराभ्यने ई। २। ५५ सुवर्षपरिमारावाचिपूर्वम्यदं वा प्रकृत्या धने द्वे सुवर्षपरिमारा मस्येति द्विसुवर्ष
 म् तदेव धने द्विसुवर्षे धने २ वेदुवौ हावपि परत्वाद्विकल्पेन हिरण्यं किम् प्रस्थधनम् परिमारां किम् काचन धनम् धने किम् निष्कमात्रा ॥
 कृत्स्विगित्वादिना किन् संचयकारमात्रककारादीनामनुबंधत्वात् उगिद्वामिति नुम् पराशब्दश्चाद्युक्तप्रसंच इति कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरः परत्वादिति चुत्स्वर
 त्यावकाशः दधीचा यत्र गतिर्नास्ति अनिगंतस्वरावकाशः परंचः परंच इत्यादावुभयप्रसंगे परत्वादिनिगंतस्वर एव भवति नचायं युक्तो विप्रतिषेधः चुत्स्व
 रः सति शिष्टः भसंज्ञायामेव चोपेव कृते प्राप्त्वा तस्य म् अयं विप्रतिषेधः किंतर्हि ईष्टिरेव चो अनिगंतो चता वप्रत्यय इत्येव स्वर इष्टान् इति ह्यदन्तः इहापि मू
 ले परत्वादित्येष्टत्वादित्यर्थः न्यधीच अत्रापि चुत्स्वरादयमेव कृत्स्वरापवादो यो यो ईषदित्य ईषच्छब्दः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वात् अनोदात्त इति ॥

सि. को. फि. इ. स्वरेण. एतदभावे समासांतोदात्तत्वमर्थदेदइति. ईषदुः सुषुक्छाकच्छार्थेषु स्वल्. कत्स्वर एव भवतीति. परत्वात् अथवा ईषदुः सावचनेनेति प्रतिपदोक्त
 दी. त. समासग्रहणदुपपदसमासेऽस्य प्रवृत्तिरिति हे सुवर्ण इति. ईषदुः सुषुक्छाकच्छार्थेषु स्वल्. कत्स्वर एव भवतीति. परत्वात् अथवा ईषदुः सावचनेनेति प्रतिपदोक्त
 २५ नि. अत्रतत्पुरुषाधिकरणभावात् ॥ ॥ प्रथमो. अचिरोपसंपत्तिरचिरोपसंश्लेषः अभिनवत्वमित्यर्थः तदाह. अभिनवत्वइति अचिरोपसंपत्तिरिति. अचिरोपसंपत्ति
 वितिकिमर्थमित्यर्थः प्रथमवैयाकरणादिति. वैयाकरणानाम्नाथः मुख्यो नाथः प्रथमवैयाकरणात्. स नित्यमंतोदात्त एव. कतरः एतौ पूर्वपदभूतौ कर्मधारये प्रकृत्य
 प्रथमोऽचिरोपसंयत्नौ. ६।२। ५६ प्रथमशब्दोवाप्रकृत्याऽभिनवत्वे प्रथमवैयाकरणात्. २ सस्यति आकरणा मध्येतुं प्रवृत्त इत्यर्थः प्रथमशब्दः
 प्रथममजन्तः अचिरोपसंपत्तिरिति. प्रथमवैयाकरणात्. कतरकतमौ कर्मधारये. ६।२। ५७ वाप्रकृत्या कतरकतः. २ कर्मधारयग्रहणमुत्तरार्थम्
 इहनुप्रतिपदोक्तत्वे देवसिद्धम्. आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः. ६।२। ५८ आर्यकुमारः. २ आर्यब्राह्मणः. २ आर्यो रापदनत्वादनत्वरितः. आ।
 र्यः किम् परमब्राह्मणः. आर्यराशि इति किम्. आर्यश्रमिषः कर्मधारय इत्येव राजाच. ६।२। ५९ ब्राह्मणकुमारयोः परतोवाप्रकृत्या कर्मधारये
 राजब्राह्मणः. २ राजकुमारः. २ योगविभाग उत्तरार्थः षष्ठीप्रत्येनसि. ६।२। ६० षष्ठीनो राजा प्रत्येनसि परेवाप्रकृत्या राजप्रत्येनाः. २ षष्ठी।
 किम् अन्यत्र न केनित्यर्थः. ६।२। ६१ कानोपरेनित्यर्थः समासे पूर्वनाप्रकृत्या नित्यग्रहणितः. २ काला इति द्वितीया समासोऽयम् नित्यशब्द
 स्वन्नन्त्यादुदात्तः हस्ति इति याथादिस्वरेणानोदात्तः नित्याऽर्थे किम्. मुहूर्तप्रहसितः ॥ ९९ तिस्वरोवास्यातां कतरकतमौ उतरउतमयोश्चित्वाद्।
 नोदात्तौ. इति त्वयादि. कतरकतमौ जातिपरिप्रश्न इति प्रतिपदोक्तोयः समासस्तस्यैव ग्रहणं. सच कर्मधारय एव तस्मान्नेहार्थः कर्मधारयग्रहणेनेति भावः. आर्यो
 ब्राह्मणकुमारयोस्तत्परपदयोर्गर्भः पूर्वपदप्रकृतिस्वरवास्यात्कर्मधारये. स्वरितान्त इति. तित्स्वरितमित्यनेन. ब्राह्मणेति किमिति ब्राह्मणकुमारयो रिति
 किमर्थमित्यर्थः राजब्राह्मण इति राजशब्दो ब्राह्मणोतादृशोऽर्थात्तदिति सामानाधिकरण्यात्कर्मधारयः राजशब्दः कनिष्ठतयांतत्वादाद्युदात्तः उत्तरार्थ इति. ॥

राम.
 २५

अथ विधिः राजशब्दस्यैव यथा स्यादस्य शब्दस्य भावः यथा संख्याभावोऽपि यथ ग्योगकरणस्य प्रयोजनं ज्ञेयम् राजप्रत्येना इति प्रतिगतमेनः पापं यस्य प्रत्येनाः ए
 राजप्रत्येनाः अन्यत्रनेति राजाचासौ प्रत्येनाश्च राजप्रत्येना इत्यत्र द्वितीया समासोऽयमिति द्वितीया पुनस्त्यंतसंयोगे अथवाऽकर्मकधातुभिर्योगे देशः कालो भावो
 मत्तयोर्ध्वान्नर्मसंज्ञक इति वाच्यम् सवन इति सवेत्रे ध्रुवे इति सप् मुहूर्तप्रहसित इति याथादिस्वरः समासस्वरस्य द्वितीया पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽधकस्तस्यथा

ग्रामः शिल्पिनि ई२। ई२ वा प्रकृत्या ग्रामनापितः २ ग्रामशब्दश्चाद्युदात्तः ग्रामः किम् परमनापितः शिल्पिनिकिम् ग्रामरथ्या राजाच।
 प्रशंसायाम् ई२। ई३ शिल्पिवाचिनिपरे प्रशंसार्थे राजपदं वा प्रकृत्या राजनापितः २ राजकुलालः २ प्रशंसायाङ्किम् राजनापितः शिल्पि
 निकिम् राजहस्ती आदिरुदात्तः ई२। ई४ अधिकारोऽयम् सप्रमोहारिणौ धर्म्यऽहरणो ई२। ई५ सप्रम्यनं हारिवाचिच आद्युदात्तं धा
 र्म्यपरे दैययः स्वीकरोति सहा रीत्युच्यते धर्म्यमित्याचारनियतं देयम् मुकुटे कार्यायणाम् हलेद्विपदिका संज्ञायामिति सप्रमो समासः।
 कारनाम्नि वेसलुकु याज्ञिकाश्चः वैयाकरणाहस्ती क्वचिदयमाचारः मुकुटादिषु कार्यायणादिदातव्यं याज्ञिकादीनां त्वश्वादिरिति धर्म्य
 छिकिम् सत्त्वेरमः अहरणो किम् वाडवहरणाम् वडवाया अयं वाडवः तस्य बीजनिषेकादुत्तरकालं शरीरपुष्पार्थं यदीयते तद्वरामित्युच्यते
 परेऽपि कृत्स्वरो हारिस्वरेणावाध्यत इत्यहरणा इति निषेधेन ज्ञायते तेन वाडवहाय्यमिति हारिस्वरः सिद्ध्यति युक्ते च ई२। ई६ युक्तवाचि
 नि समासे पूर्वमाद्युदात्तम् गोवहत्रवः कर्तव्ये तस्यो युक्तः ॥ ९९ ॥ यादिस्वरः तस्यापि पाक्षिकोऽपवादोऽयं ॥ ९९ ॥ ग्रामः ग्राम इति स्वरूपग्रहणं शिल्पि
 न्यर्थग्रहणं ग्रामशब्दः पूर्वपदप्रकृतिस्वरं वा स्याच्छिल्पिवाचिन्युत्तरपदे ग्रामनापित इति षष्ठी समासः आद्युदात्त इति ग्रसे एवेति मनिनित्वादाद्युदात्तः राजनापित
 इति कर्मधारये राजगुणाधारोऽपेणोत्तरपदार्थस्य प्रशंसा षष्ठी समासे च राजयोग्यतया तस्य प्रशंसा सहिकर्मणि प्रवीणत्वाद्राजानं प्रतियोग्यो भवति राजार्थमित्युक्ते
 प्रशंसागम्यते आदिरुदात्तः पूर्वपदमित्यस्येहार्थात् षष्ठीप्राप्तिः सर्वत्र चात्र प्रकरणो पूर्वपदविषये षष्ठीर्थे प्रथमा सप्रमो हारित्याच श्यके निनिः जनपदेऽप्रा

सु
सि-कौ
ये-त-
२६

मिकलेनपरंपर्याप्तः सदाचरो धर्मस्तस्मादनपेतं धर्मम्-धर्मपथ्यर्थेति पत्-तेन वप्राप्यमित्यर्थेनौवयो धर्मेत्यादिनायत् आचारवशादवशं कर्तव्यमित्यर्थः ह्यारण्य
दहरणान्याहयाजिकाश्चेति-षष्ठीसमासः कर्मकरवर्द्धितुर्के इति-वर्द्धितको नामसूत्रेऽस्य लोऽग्रे सूक्ष्मः ओदनपिंडः सः कर्मकराय दीयते अन्यथा कर्मन कुर्यादिति
ननु यं धर्मः नोऽवहरणमिति-कचिदयमाचारो बीजनिषेकात्तरं वाडवाय शरीरपुष्पार्थयोग्यमश्रुदिशतम्यं दीयते तद्वाडवहरणमित्युच्यते-अत्रास्मिन्सूत्रे नि
षिद्धे कृत्स्नरे प्राप्तेऽनोभावकर्मवचने इत्युत्तरपदान्नोदात्तत्वम्-ननु परत्वादेवार्थं स्वरे भविष्यति किं प्रतिषेधेनेत्यत आह-परोपीति-युक्तवाचिनीति-युक्तः कर्त
व्येतत्परः तद्वाचिनीत्यर्थः गौवत्तवः वत्तवा दयः शब्दागवादीनां पालकवचनाः ॥ २६ ॥ विष्णोः अथ्यसशब्दे परे पूर्वपदमाद्युदात्तं वा स्यात्-अथ्यसशब्दो
विभाषाऽध्यक्षे ई।२। ई७। गवाध्यक्षः २ पापत्राशित्यनि ई।२। ई८ पापनापितः पापानाके इति प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणात् षष्ठीसमासेन
गोत्राऽनेवासिमाणावब्राह्मणोषुक्षेपे ई।२। ई९ भार्यासौश्रुतः सुश्रुतोपत्यस्य भार्या प्रधानतयाक्षेपः अनेवासी कुमारी सस्याः ओदन
पाणिनोऽङ्कुमार्यादिलाभकामायदास्यादिभिः प्रोक्तानि शास्त्राण्यधीयन्ते त एवं क्षिप्यन्ते भिक्षामाणावः भिक्षालक्षणे हमिति माणावः
भयब्राह्मणाः भयेन ब्राह्मणाः सम्पद्यन्ते गोत्रादिषु किम् दासीश्रोत्रियः क्षेपे किम् परमब्राह्मणाः अङ्गानि मैरेये ई।२। ७० मद्यविशे
षो मैरेयः मधुमैरेयः मधुविकारस्य मध्वङ्गम्-अङ्गानि किम् परममैरेयः मैरेये किम्। पुण्यासवः ॥ २६ ॥ पिसमासे युक्तवाच्येवेति पूर्वणनित्ये
प्राप्तेऽपि कंसः पापं-पापमिति स्वरूपग्रहणं शित्यं नीत्यर्थं ग्रहणं व्याख्यानात् शित्यवाचिनि परे पापशब्दः पूर्वपदमाद्युदात्तं वा स्यात् गोत्रोतेवासिगोत्र
वाचिनि अनेवासिवाचिनि चोत्तरपदे माणावब्राह्मणयोश्च परतः क्षेपवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात्-भार्यासौश्रुत इति-सु
श्रुतोपीति सुश्रुततस्यापत्यं सौश्रुतः भार्या प्रधानतयेति भार्या प्रधानः सौश्रुत इति श कयार्थिवादित्वात् उत्तरपदलोपिसमास इति दर्शयति-दक्षेण प्रोक्तदासंतद
धीमस्यः कुमार्यादिलाभकाम इति-तस्योक्ते प्रथे अद्यामसत्यामपि कुमार्यादिलाभकामः संस्तत्र प्रवर्तते ततस्वक्षिप्यन्ते-पूर्ववत्समासः भयब्राह्मण इ
ति-नतोयेतियोगविभक्त्या समासः योऽब्राह्मणः स नृराजदंडादिभयेन ब्राह्मणाचारं करोति स एव मुच्यते-अंगानि-अंगमारंभके-बहुवचने स्वरूपविधि। २६

भिक्षाद्यर्थः भिक्षाद्यर्थे उत्तरपदे तदर्थं भक्ष्यादीनि पूर्वपदान्याद्युक्तानि स्युः मद्यविशेष इति सुखव्यतिरिक्तं मद्यं भिक्षाद्यर्थः ॥ ३३ ॥ भक्षाख्या अन्नवाचि
 पूर्वपदमाद्युदात्तं तदर्थं भक्ष्यादीनि पूर्वपदेषु अन्नवद्वचननिर्देशादेव स्वरूपविधिनिर्देशसिद्धे आख्याग्रहणं भक्ष्याविशेषवाचिनं भिक्षादीनां ग्रहणार्थं अन्यथाप
 न्यथा भिक्षादीनां ग्रहणं स्यात् भिक्षाकं सादयः षष्ठीसमासाः तदर्थं चतुर्थीसमासस्तु न भवति प्रकृतिविकार एव तस्येष्टत्वात् बहुव्रीहिरिति तत्पुरुषश्चे
 दन्तोक्तः गोविडाल उपमानशब्दे प्रत्येकं संबंधादेकवचनं गवादिषूपमानवाचिषुत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् धान्यगव इति अत्रोपमितसमा
 ने भक्षाख्यास्तदर्थेषु ६।२।७१ भक्तमन्त्रं भिक्षाकंसः भाजीकंसः भिक्षादयोऽन्नविशेषाः भक्षाख्याकिम् समाशशालयः समशनं समाश इति क्रिया।
 मात्रमुच्यते तदर्थेषु किम् भिक्षाप्रियः बहुव्रीहिरयमत्र पूर्वपदमनोदत्तं गोविडालसिंहसैन्यवेषूपमाने ६।२।७२ धान्यगवः गो
 विडालः तृणसिंहः सक्तुसैन्यवः धान्यगौरिवेति विग्रहः व्याघ्रादिः गवाकृत्या सन्निवेशितं धान्यं धान्यगवशब्देनोच्यते उपमाने किम् परम
 सिंहः अके जीविकार्थे ६।२।७३ दन्तलेखकः यस्य दन्तलेखनेन जीविका नित्यं क्रीडेति समासः अके किम् रमणीयकर्त्ता जीविकार्थे।
 किम् इक्षुभक्षिकामेधायसि प्राचां क्रीडायाम् ६।२।७४ प्रादेशवासिनां या क्रीडा तद्वाचिनि समासे अकप्रत्ययान्ते परे पूर्वपदमाद्युदात्तं स्या
 त् उद्दालकपुष्पमञ्जिका संज्ञायामिति राबुल प्राचां किम् जीवपुष्पप्रचायिका इयमुदीचां क्रीडा क्रीडायां किम् तव पुष्पप्रचायिका।
 सेगोरतद्वित्तुकीर्तिवत् अत्र पूर्वपदाद्युदात्तविधानसामर्थ्याद्वचश्चि स्वरैवाध्यते उपमानार्थो यो यत्रोदाहरणो यथा संभव ६।२।७५ पर्याये राबुल ॥
 तिस्रस्तथा योजयितव्यः तत्रादि उपात्रं दर्शयति गवाकृत्येत्यादि आकृतिः संस्थानं संनिवेशितं व्यवस्थापितं एव मन्यत्रापि यत्किंचित्सादृश्यं योजयितव्यं
 अके जीविकार्थं वाचिनि समासे अकप्रत्ययान्ते उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् दन्तलेखक इति राबुलत्वाविति राबुल प्राचां प्राचां क्रीडायामिति अतः परे वा
 य संभवान्मतेनेत्यध्याहारेण युज्यते इति तत्राह प्रादेशवासिनां या क्रीडेति अजीविकार्थमिदं उद्दालकपुष्पमञ्जिकेति नित्यं क्रीडेति समासः ॥ ३४ ॥

स.
सि.कौ.
शे.त.
२७

अणिनियुक्ते युजिर्योगेदसस्यनियुक्तइतिरूपम् निरुक्तः अधिर्कृतः सचकसिंश्चिन्कर्तव्येतस्येनभवतीतिनियुक्तइत्यनेनसिद्धतिरिति युक्तइतिस्मृत्त्रेहियुजसमाधौदि
वादिगामनेपदीयह्यते समाधिसुत्तरता अत्रैवादिक्स्वरिते तोग्रहणयोगः संवंधमात्रं कृत्रधारइति कर्मण्यन्यथित्ति नियुक्तेचेत्येवसिद्धेकृजःप्रतिषे
धार्थवचनं तनुवायइति इहामध्येत्यण आतोयुक् संज्ञायाम् संज्ञायविषयेऽणोतेउत्तरपदेपूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् सचेदणकृजोनभवति गोतंति गोतंनिय
वशब्दस्यासुराताः स्युः पात्यशब्देपरे गोपालइति गोपालयतीतिविग्रहः तंतिपालइति तनुविसारेक्तिन् तंतिर्वत्सानां वंधनश्चुः शिनि णिन्तेउत्तरपदे पूर्वपद
अणिनियुक्ते दी२।७५ अणानेपरेनियुक्तवाचिनिसमासेपूर्वमाद्युदात्तम् कृत्रधारः नियुक्तेकिम् काण्डलावः शिल्पिनिचाऽकृजः दी२।७६
शिल्पिवाचिनिसमासेअणानेपरेपूर्वमाद्युदात्तंसचेदणकृजपरेनभवति तनुवायः शिल्पिनिकिम् काण्डलावः अकृजः किम्
कुम्भकारः संज्ञायाम् दी२।७७ अणानेपरेतनुवायोनामकृमिः अकृजइत्येव रथकारोनामब्राह्मणः गोतंनियवन्माले दी२।७८
गोपालः तन्तिपालः यवपालः अनियुक्तार्थयोगः गोइति किम् वत्सपालः पालेति किम् गोरक्षः शिनि दी२।७९ पुष्पहारी उपमानंश
ब्दार्थप्रकृतावेव दी२।८० उपमानवाचिपूर्वणिन्यनेपरेआद्युदात्तम् उष्ट्रकोशी ध्वाक्षरावी उपमानग्रहणमस्यपूर्वयो गस्यचवि
षयविभागार्थम् शब्दार्थप्रकृतौ किम् वृकवच्चौ प्रकृतिग्रहणं किम् प्रकृतिरेवयत्रोपसर्गनिरपेक्षाशब्दार्थौ तत्रैवयथास्यात् इहमाभूत्
माद्युदात्तं स्यात् उपमानं उष्ट्रकोशीत्यादि कर्तुं उपमानइति णिनिः शब्दार्थप्रकृतौ किमिति सूत्रं किमर्थमित्यर्थः वृकवंचेति कृत्स्वर ए गद्भोचारी
वभवति प्रकृतिरेवत्यादि असतिप्रकृतिग्रहणेशब्दार्थात्यरेणिनिस्तदनेउत्तरपदेइत्यर्थोविज्ञायेत तथाचयत्रापिधातूपसर्गसमुदायाच्छब्दार्थात्यरेणिनि
सुनापिसात् कृद्ग्रहणो गतिकारकपूर्वस्यापिग्रहणमितिपरिभाषया णिन्नोत्तरपदत्वानपायात् प्रकृतिग्रहणोतुनभवतियोत्रधातुर्नासौशब्दार्थः यश्चश
ब्दार्थोधातूपसर्गसमुदायो नततो णिनिर्विहितइतिभावः एवकिं शब्दार्थप्रकृतौ उपमानमेवेत्येवनियमोमाभूत् ॥॥

एम.
२७

स.
सि.कै.
यी.त.
२८

सि. को. दी. न. २८
 तस्यानन्यत्वादयमपि प्राप्नोति तत्पुरुषेण त्वामित्यर्थः तत्र पूर्वविप्रतिषेधादयमेव भवतीति वाच्यमनहस्तौ प्रस्थे मालादीनां चेति वचनादव्युत्थमिति चेदः कर्मादिप्रतिषेधस्तु नामधेयार्थः स्यात् वानामधेयस्य दृढसंज्ञावक्तव्येति अकेतिकिमिति अकर्मादीनां किमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ माला प्रस्थे परेमालादीनां मादिरुदात्तः स्यात् शोण प्रस्थ इति एङ् प्राचादेशे इति शोणशब्दस्य वृद्धत्वम् अम महन्नववर्जितं पूर्वपदमिति महद्वर्जितं नववर्जितं चेति प्रत्येकसंबन्धः महानगरमिति मालादीनाञ्च ६।२।८८ दृढार्थमिदम् मालाप्रस्थः शोणाप्रस्थः अमहन्नवन्नगरे नुदीचाम् ६।२।८९ नगरे परेमहन्नववर्जितं पूर्वमायुदात्ते स्यात् तच्चेदुदीचान्न ब्रह्मनगरम् अमेतिकिम् महानगरम् नवनगरम् अनुदीचोकिम् कार्तिकनगरम् अर्मेचाऽदीच्यच् ६।२।९० अर्मे परेऽर्मे च पूर्वमवर्णान्तमायुदात्तम् उपार्मम् कुकुटार्मम् अवर्णकिम् दृढदर्मेऽवर्ण्यच् किम् कपिञ्जलार्मम् अमाहन्नित्येव महार्मम् नवार्मम् नभृताधिकसञ्जीवमद्राशमर्कजलम् ६।२।९१ अर्मे परेऽर्मे चान्तायुदात्तानि भृतार्मम् अधिकार्मम् सञ्जीवार्मम् मद्राशमग्रहणसञ्जातविग्रहीतार्थम् मद्रार्मम् अशमार्मम् मद्राशमार्मम् कञ्जलार्मम् आयुदात्तप्रकरणोदिवोदासादीनाम् छन्दस्युपसंख्यानम् दिवोदासायदाशुषे अन्तः ६।२।९२ अधिकारोऽयम् प्रायुत्तरपदादिग्रहणात् सर्वगुरा कात्मे ६।२।९३ सर्वशब्दः पूर्वपदमन्तोदात्तम् सर्वश्वेतः सर्वमहान् सर्वकिम् परमश्वेतः आश्रयव्याप्तापरमत्वं श्वेतस्येति गुरा कात्मे वर्तते गुणितिकिम् सर्वसौवासा कात्मे किम् सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः संज्ञायाद्गिरिनिकाययोः ६।२।९४ एतयोः परतः पूर्वमन्तोदात्तं अञ्जनागिरिः मौ उनिकायः संज्ञा अमहत्तः समानाधिकरणेति महत्तत्वात्वेकतेऽवर्णानत्वादस्ति प्राप्तिः नवार्ममिति नवशब्दः प्रत्यग्र ॥ यो किम् परमगिरिः ब्राह्मणानिकायः ॥ ९॥ वचनोक्तान्तः संघातविग्रहीतार्थमिति मद्र शब्दस्य केवलस्य मद्राशशब्दस्य संघातस्य च प्रतिषेधार्थः मद्राशमार्ममिति अवीश्लायः सरसंज्ञातिसंज्ञयोरिति सम्प्रसंगे कृते अवर्णान्तमेतत् तदेवं मद्रार्ममद्राशमार्ममिति द्वे एवोदाहरणे प्रायेण त्वशमार्ममिति तृतीयमयुदाहरणं व्युत्पद्यते तद्वत्पुनरोदात्तम् अश

शब्दस्याऽनकारान्तत्वम् नचनलोपे कृते वर्णान्तत्वम् स्वरविधौ नलोपस्यासिद्धत्वात् अपरे तु मडाश्मग्रहणं संघातविगृहीतार्थमित्यस्य भाष्ये दर्शनादसंगतमेतदिति
 हः द्विवेदासायेति दिवश्च दामे इति षष्ठ्या अलुक् अनः अत्रापि प्रकरणे पूर्वपदविषयाप्रथमा षष्ठ्यर्थे वेदितव्या सर्वगुणा गुणाकात्स्न्यवर्तमानः सर्वान्नोदात्तः
 यत्र गुणानारस्याभावस्तत्र गुणकात्स्न्यं भवति सर्वेष्वेतदिति पूर्वकालैकेत्यादिना कर्मधारयः अत्र शौक्तेन गुणो न सर्वावयवानां व्याप्तिर्गम्यते आश्रयव्याप्त्येति ।
 नतृज्वलत्वेन सर्वसौवर्गा इति विकारविषयमात्रं कात्स्न्यं सर्वेष्वेतदिति गुणात्तरेण त्रलोपश्चेति समासः तत्र प्रत्ययलोपश्च कात्स्न्ये किमिति गुणवाचिन्युत्तरपदे
 सर्वशब्दस्तत्काले न न्यभिचरतीति प्रश्नः अयं नियमः कर्मधारये न षष्ठो समास इत्याह सर्वेषामिति गुणिकात्स्न्ये वर्तमानेन गुणकात्स्न्ये सर्वेषामिति गुणसंबन्धेष्वपि पट
 यशौक्यमिति व द्रु णवाचिन एव प्रत्ययः सर्वेषां पदानां द्रव्यांतराधारश्चेत गुणापेक्षया साति शयः श्वेतो गुण इत्यर्थः यदा तु प्रतिपदोक्तत्वात् पूर्वकालैकेति समासो गः ।

कुमार्यो वयसि ई २। २५ पूर्वपदमनोदात्तम् छड्कुमारी कुमारीशब्दः पुंसा सहासं प्रयोगमात्रप्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय प्रसु
 त्तो छडादिभिः समानाधिकरणाः तच्च वय इह गृह्यते न कुमारत्वमेव वयसि किम् परमकुमारी ॥

गिरि रिति वनगिर्योः संज्ञाभ्यामिति दीर्घः ॥ ॥ कुमार्यो कुमारीशब्दे परे पूर्वपदमनोदात्तं स्यादयमिद्योत्प्रेः छड्कुमारीति विशेषणसमासः पुंस्त्वकर्मधारयेति पुं
 चद्वाचः ननु कुमारीशब्दः प्रथमे वयसि वर्तते तथा च वयसि प्रथमे इत्यनेन जीवत्र विहितः तस्य कथं चरमवयोपविना छडेन समानाधिकरण्यमतस्तथाह कुमारीत्यादि कुमारी
 शब्दे ह्ययं प्रवृत्तिनिमित्तं प्रथमं वयः पुंसा सहासं प्रयोगश्च तत्राद्यमर्थस्य काद्वितीयमात्रे वर्तते तदा छडादिसमानाधिकरण्यं भवति तदाह तच्चेति शब्दांतराभिधेय
 मित्यर्थः न कुमारत्वमेवेति यदेतत्कुमारीशब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं तद्वयोन गृह्यत इत्यर्थः एतच्च वयोग्रहणं सामर्थ्याद्वर्ज्यते अन्यथा कुमारीशब्दप्रयोगेनियोगतः मा
 थमेव योगम्यत इत्यनर्थकं स्यात् ननु तर्हि जीवपिन स्यादिति चेच्छृणु पूर्वहि प्रथमं वयः प्रवृत्तिनिमित्तं छत्वा डी प्रकृतः सो नंतरं गोछडादिसमानाधिकरण्येपि न निर्व
 र्त्तते परमकुमारीति अत्र कुमारत्वमेव गम्यते न वयान्न रूमिति भवति मत्सु दाहरणं ॥ ई ई ई ई ई ई ई ई ई ई ई ई ई ई ई ॥

स्व-
स-कौ-
म-
२९

उदके-अकेवलइतिपदच्छेदः अन्यथाऽसंदेहार्थकेवलउदकेइत्येवब्रूयात्तदाह-अकेवलमिश्रमिति-द्रव्यांतरसंयुक्तमिश्रं-गुडोदकमिति-गुडमिश्रमुदकं-गुडोदकं-
शीतोदकमिति कर्मधारयः-गर्गत्रिरात्रमिति-षष्ठीसमासः-तिसृणांरात्रौणांसमाहारमित्रिरात्रम्-अहःसर्वेकदेशेत्यादिनाचसमासांतःसंख्यापूर्वेणवर्त्तते-
मितिक्लीवत्वम्-एवंसमरात्रइति-रात्रिमतिक्लान्तइतिप्रादिसमासः-विल्वसप्रणमिस्यत्रविल्वशब्देविल्वहोमेवर्त्तते-तेनसहषष्ठीसमासः-गोपालसभमिति-अश-

उदकेऽकेवले ई।२।९६ अकेवलमिश्रंतद्वचिनिसमासेउदकेपरेपूर्वमनोदात्तम् गुडोदकम् स्वरेकतेऽत्रएकादेशः स्वरितोवाऽनुदात्तेपदा-
दावितिपक्षेस्वरितः अकेवलेकिम् शीतोदकम् द्विगौक्रतौ ई।२।९७ द्विगावुत्तरषुईक्रतुवाचिनिसमासेपूर्वमनोदात्तम् गर्गत्रिरात्रं
द्विगौकिम् अतिरात्रः क्रतौकिम् विल्वहोमस्यसप्रणवौविल्वसप्रणत्रः सभायान्नपुंसके ई।२।९८ सभायाम्यरतो नपुंसकलिङ्गेसमा-
सेपूर्वमनोदात्तम् गोपालसभम् स्त्रीसभम् सभायांकिम् ब्राह्मणसेनम् नपुंसकेकिम् राजसभा प्रतिपदोक्तनपुंसकग्रहणान्नेहरम-
णीयसभम् ब्राह्मणकुलम् पुरेप्राचाम् ई।२।९९ देवदत्तपुरम् नान्दीपुरम् प्राचांकिम् शिवपुरम् अरिष्टगौडपूर्वच ई।२।१०० पुरेपरेअ-
रिष्टगौडपूर्वसमासेपूर्वमनोदात्तम् अरिष्टपुरम् गौडपुरम् पूर्वग्रहांकिम् इहापियथास्यात् अरिष्टश्रितपुरम् गौडभृत्यपुरम् नहास्तिनफ-
लकर्मादेशः ई।२।१०१ पुरेपरेनैतान्यनोदात्तानि हास्तिनपुरम् फलकपुरम् मार्दयपुरम् मृदेरपत्यमितिश्चभ्रादित्वाङ्ककुसूलकूपकुम्भ-
शालविल्वे ई।२।१०२ एतान्यनोदात्तानिविलेपरेकुसूलविल्वं कूपविल्वम् कुम्भविल्वम् शालविल्वम् कुसूलादिकिम् सूर्यविल्वम् विलेति।

लक्षणेतिक्लीवत्वम्-प्रतिपदोक्तैति-सभाराजेत्यादिविहितं-रमणीयसभमिति-रमणीयासभायस्येतिबहुव्रीहिः-अत्राभिधेयवशान्नपुंस-किम्कुसूलस्वामी ॥
कत्वेनप्रतिपदोक्तम्-पुरेप्राचां-पुरशब्देपरेप्राचांदेशेपूर्वपदमतोदात्तस्यात् अरिष्टपूर्वग्रहांकिमिति-अरिष्टगौडयोरितिवक्तव्यमितिप्रश्नः-इहापियथास्यादि-रम-
मि-पूर्वग्रहोहिसतिबहुव्रीहिलभ्यते-अरिष्टगौडोपूर्वोयस्मिन्समासइतितेनारिष्टश्रितपुरं गौडभृत्यपुरमित्यत्रापिपूर्वपदमनोदात्तंभवति-असतितुपूर्वग्रहोऽपि २९

स्व-
सि-
टी-
न-
३०

वृद्धिश्च नया वृद्धिर्विहिता तदस्युत्तरपदस्य च मानेपि न निर्वाह इत्याह सर्वकारक इति ॥ ॥ बहुव्रीहौ संज्ञायामिति बहुव्रीहेर्विशेषणविश्वशब्दस्य विश्वकर्मणि-विश्वः कन् नित्वादाद्युदात्तो विश्वशब्दः उदा एषुत्तरपदेषु बहुव्रीहौ संज्ञायामिति पूर्वपदमनोदात्तं स्यात् अयमपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यापवादः एकशब्दः प्राणिनां कुपूर्वाणामित्याद्युदात्तः एकस्येवोदरमस्यद्वयोदरः हयश्च इति हरः सर्वधातुभ्य इति इन् आद्युदात्तो हरिशब्दः हरिश्चोस्यस्यश्च यणिङ्गते अज्ञातस्वरितयोरिति स्वरितः महेश्वरिति महच्छब्देनोदात्तो वर्तमाने एष नमहदित्यत्र तष्पानि प्रातनात् तष्पाच पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणैव सिद्धे सति त्वन्यार्थे अरमेऽपवादत्वादनेनैवानोदात्तत्वम् उदाहरणानुसुवर्णापुंस्वेषुरिति ज्ञेयमसुषुवर्णेष्वेते सुवर्णाः नन् दुः सुभ्यामित्यनोदात्तत्वं सुवर्णाः पुंस्त्वेष्वानेव बहु

बहुव्रीहौ विश्वसंज्ञायाम् ६।२।१०६ बहुव्रीहौ विश्वशब्दः पूर्वपदभूतः संज्ञायामनोदात्तः स्यात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण प्राप्त्याद्युदात्तस्यापवादः विश्वकर्मा विश्वदेवः आविश्वदेवं सत्यतिम् बहुव्रीहौ किम् विश्वे च ते देवाश्च विश्वदेवाः संज्ञायाम् किम् विश्वे देवः प्रागन्ययोभावाद्बहुव्रीह्याधिकारः उदाहरणेषु ६।२।१०७ द्रवोदरः हयश्च महेश्वः क्षेपे ६।२।१०८ उदाहरणेषु पूर्वमनोदात्तं बहुव्रीहौ निन्दायाम् घटोदरः कटकाश्च चलाचलेषु अनुदर इत्यत्र नन् सुभ्यामिति भवति विप्रतिषेधेन नदीवन्धुनि ६।२।१०९ वन्धुशब्दे परेन्यनाम्पूर्वमनोदात्तं बहुव्रीहौ गर्गवन्धुः नदी किम् ब्रह्मवन्धुः ब्रह्मशब्द आद्युदात्तः वन्धुनिकिम् गौरीपुत्रः ॥ ६ ॥

व्रीहौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण मध्योदात्तत्वं पुनरिषु शब्देन बहुव्रीहौ पूर्वपदमनोदात्तम् एकादेशस्तु स्वरितो वानुदात्ते पदादिति पक्षे स्वरितः घटोदर इति घटशब्दः पचायजंतः कटशब्दात् संज्ञायाम् कन् चरिचलिपतिवदीनां वाहित्वमच्चाभ्यासस्येति पचायजन्तो चलाचलशब्दः अनुदर इत्यादिः अस्यावकाशः घटोदर नन् सुभ्यामित्यस्यावकाशः अयशाः सुयशाः एवं स्थिते विप्रतिषेधः नदीवन्धुनीति शब्दस्वरूपापेक्षया न पुंसकनिर्देशः गर्गवन्धुरिति गर्गदिभ्यो यनि रणः तियजन्ता नर्गशब्दाद्यजश्चेति डीप् गर्गः जिस्वरेणाद्युदात्तः ब्रह्मवन्धुरिति वृंहर्णे चैतिनकारस्याकारदेशो मनिन्प्रत्ययश्चेति मनिनंतो ब्रह्मशब्दो निस्वरे ३०

सुखदातः तदाहब्रह्मेत्यादि-गर्गोपियदिति-अत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरएवाः॥ निष्ठापसर्ग-उपसर्गपूर्वनिष्ठातं पूर्वपदमनोरुतं प्रधौतपादइति-अथप्रतिशुद्धोः तः
 श्रुतेः श्रुतिरुह-एतेधमृषिविति वृद्धिः प्रधौतशब्दे गतिस्वरेणासुदन्तः प्रसेवकमुखइति-सबु लजः प्रसेवकशब्दः कदुतरपदप्रकृतिस्वरेण सित्वा नमधोदातः श्रु।
 श्रुमुखइति-श्रुक्धृष्टाविति श्रुक्शब्द आसुदातः उत्तरपदादिः उत्तरपदेति एथ क्यदं सुप्रषष्टोकम्-कर्णे-आसुसन्तइति-सिद्धार्थकथनमेतत्-उत्तरपदस्य क।
 र्गोशब्दस्यादिरुदातइत्यस्यार्थः एवं चास्मिन्मकरणे कर्णोदात्तस्यैव प्रथमेति शेषम्-शंकु कर्णइति-शंकु-कर्मस्येति विग्रहः सप्रमेविशेषणइतिसप्रम्यना।

निष्ठापसर्गपूर्वाऽन्यतरस्याम् ई।२।११० निष्ठापसर्गपूर्वपदमनोरुतं प्रधौतपादः २ निष्ठा किम् प्रसवेकमुखः उपसर्गपूर्वं किम्।
 श्रुक्मुखः उत्तरपदाऽदिः ई।२।१११ उत्तरपदाधिकार-आपादन्तं आधधिकार-प्रकृत्या भगालमित्यवधिकः कर्णोवर्णलक्ष।
 णात् ई।२।११२ वर्णवाचिनो लक्षणाया विनोदपर-कर्णशब्द-आसुसन्तौ बहुव्रीहौ श्रुक्कर्णः शङ्कुकर्णः कर्णः किम् श्वेतपादः वर्ण
 लक्षणात्किम् शोभनकर्णः संज्ञोपम्ययोश्च ई।२।११३ कर्णो आसुदातः मणिकर्णः शिप्यो गोकर्णः कण्ठपृष्ठग्रीवाजङ्घ-श्च ६।
 २।११४ संज्ञोपम्ययोर्बहुव्रीहौ शितिकर्णः कण्ठपृष्ठः सुप्तेवः नाडीजङ्घः श्रोत्रम्ये खरकण्ठः गोकर्णः अश्वग्रीवः गोजङ्घः श्रु।
 ङ्गमवस्थायाञ्च ई।२।११५ शृङ्गशब्दोवस्थायां संज्ञोपम्ययोश्चासुदातौ बहुव्रीहौ उद्गन्तशृङ्गः ङ्गङ्ग-लशृङ्गः अत्रशृङ्गोद्गमनादिक
 तो गवादेर्वयोविशेषोऽवस्था संज्ञाभ्याम् अण्यशृङ्गः उपमाभ्याम् मेघशृङ्गः अवस्थितिकिम् स्थूलशृङ्गः ॥ ८८ सपूर्वनिपाते प्राप्ते गद्वादेः परा।
 सप्रमीतिपरनिपातः कर्णो लक्षणास्येति शेषः पञ्चतन्निर्भागाश्चार्थशंकुप्रतिरूपकं कर्णोदिषु यत्किं कियतेतदिह लक्षणां पश्यते-एथम्वर्णग्रहणात्-अन्यथाव।
 र्णो नापिलक्ष्यमाणात्वादनर्थकं तस्यात्-श्वेतपादइति निवृत्तवर्णः पञ्चाधन्-शोभनकर्णइति शोभनार्थे अनुसन्तैतच्च हलादेरिति युच्-प्रत्युदाहरणो सर्वत्र
 पूर्वपदप्रकृतिस्वरएवभवति-संज्ञोपम्य-संज्ञाभ्यामौपम्येचयोर्बहुव्रीहिलक्षत्रकर्णशब्द-उत्तरपदभाषायां स्यात्-कण्ठपृष्ठ कंठादीनां समाहारहं देन पुंसकङ्गस्वत्वं-कर्णो

सिद्धिं दत्तुं तत्पदमिति सौपम्ययोगाद्युदात्तानि सुर्वद्वौहौ कं० ए० स्वांगमिदमित्यापुसतौ ग्रीष्मजं घयोः सङ्गतौ पदं तत्त्वाभावादंतोदत्तत्वम् सुग्रीव इत्यत्र परत्वात् ननु सु
 ग्रीव इति तत्त्वमिति नोदात्तत्वेन भाव्यम् अस्य तु दशग्रीवादिष्वकाशे यदि नुनिष्यते तर्हि चकार सैव विभेः समुच्चयार्थे इति व्याख्येयः नाडीजं घइति नाड्याकारे जं घेयस्य सनाडी
 ११ जंघः ॥ ३० ॥ नजो जर नजु म्यामित्यस्यापवादजरां जरम् कसोरपः मरणां मरः अमरम् च सादेचमिपात्मादयः निमिदास्ते हने अमिचिदि मिश्रिभ्यः ऋमृडे
 नपुसके भावेक्तः सूत्रे तु शब्दपरत्वात्पुंस्त्वम् जेति किमिति जरममित्रमृतपहसां विमर्धमित्यर्थः अशत्रुरिति नजुभ्यामित्युत्तरपदानौदात्तत्वम् सोर्मन
 नजो जरममित्रमृताः ६।२।११६ नजः पराएते आद्युदात्तावद्वौहौ नमेजा अजरम् अमरम् अमित्रमर्हय श्रक्वे ईवैवमृतम् नजः कि
 म्त्राह्यणमित्रः जेति किम् अशत्रुः सोर्मनः सो अलोमोषसौ ६।२।११७ सोः परलोमोषसौ वर्जयित्वा मन्त्रन्तमसन्त आद्युदात्तत्वात् ।
 नजुभ्यामित्यस्यापवादः सुकर्माणाः सुयुजः सनो वसुदनिमानः सुत्रहा शिवाय शुभ्यः समनाः सुवर्चाः सुपेशसस्करति सोः किम् कृतक
 म्मो मनसो किम् सुरजा अलोमोषसो किम् सुसोमा सूषा कपितु परत्वात्कपिपूर्वमिति भवति सुकर्म्मकः सुस्त्रोतस्कः क्रत्वाऽऽदयश्च
 ६।२।११८ सोः परे आद्युदात्ताः स्युः सुक्रतुः सुप्रतीका सुहव्यः सुप्रतूर्तिमनेह सम आद्युदात्तैश्च च्छन्दसि ६।२।११९ यदाद्युदात्तैश्च
 तत्सोरुत्तरस्वद्वौहावाद्युदात्तं अधास्वश्याः सुरथा आतिथि रवे नि त्वरेणाश्वरथा वायुसतौ आद्युदात्तं किम् यासुवाहुः अचूकिम् ।
 सुगुरसत्सु हिरण्यः हिरण्यशब्दस्य च ॥ ९९ मनुच असवमनसी सुकर्माण इत्यादि यद्यपि आद्युदात्तं च च्छन्दसोत्पत्तेन सिद्धमिदं तथापि सुप्रथमे ।
 त्वादिवृजयमच्छन्दोर्ध्वचसूत्रमिति बोध्यम् सुप्रथमेत्यत्र एयोर्भाव इति एष्यादिभ्य इमनिचः स्ततो हलादेशे घोपिति रादेशः सुरजेति एजशब्दे कनिन्युदधीति कनित्रस्य
 यान्नोऽनुनासिकेन सोम उषदाहे मिथुनेऽसिंहितिवर्त्तमाने उषः कित उषः कपित्विति अस्यावकाशः सुकर्म्म कपिपूर्वमित्यस्यावकाशः अपवकः एवं स्थिते विप्रतिषेधः एम
 आद्युदात्तम् नजुभ्यामित्यस्यापवादः अश्रुमुषिसटिकणिस्येति कननोऽश्वशब्दः हनिकुशिनिरमिकाशिभ्यः कथन इति कथननोरथशब्दस्तदोह नि त्वरेणेति ३१

सुबहुमिति अर्जिदशिकम्पमिपशिवाधेतिकुप्रसयांतोवाहुशब्दः प्रसयस्वरेणानोदातः सुहिरायइति हय्यतेः कन्यनहिरचेतिकन्यनोहिरायशब्दश्चासुदातः
 ल्युच् ॥ ३३ ॥ वीरवीर्यो वीरविक्रानौचुरादिस्तत्रपचाद्यचिवीरः अचोयत् वीरेषुसाधुरिति प्राग्धीव्यतोयोवायत् वीर्यः तत्रेत्यादि कथं पुनरेतज्ज्ञापकमित्याह तत्र
 हिसतीति कुलतीरइति एतान्युत्तरपदान्याद्युदात्तानिस्पूरव्ययीभावे सुषममित्यादौ सुविनिर्दुभ्यः सुपिहृतिसमाइतिषत्वम् तस्यासिद्धत्वात्समशब्दएवायम्
 तिष्ठदुप्रभृतिष्वेतइति तेनाव्ययीभावसंज्ञा कंसमन्य एतान्युत्तरपदानिद्विगावाद्युदात्तानिस्युः द्विकंसइति द्वाभ्यां कंसाभ्यां कौतइतितद्वितार्थे समासः कंसा
 वीरवीर्योचि ६।२।१२० सोः परौ बहुव्रीहौ छन्दसाद्युदात्तौ सुवीरेणारयिणा सुवीर्यस्य गोमतः वीर्यशब्दोयत्प्रत्ययान्तः तत्रयतोनावइत्या।
 युदात्तत्वनेति वीर्यग्रहणं ज्ञापकम् तत्रहिसतिपूर्वगौवसिद्धस्यात् कुलतीरत्वमूलशालाः ससममव्ययीभावे ६।२।१२१ उपकुल
 म् उपयत्तोरम् उपतुलम् उपमूलम् उपशालम् उपासम् सुषमम् निःषमम् तिष्ठदुप्रभृतिष्वेते कुलादिग्रहणं किम् उपकुलम् अव्य
 ययीभावे किम् परमकुलम् कंसमन्यशूर्ययाय्यकारणं द्विगौ ६।२।१२२ द्विकंसः द्विमन्यः द्विशूर्यः द्वियाय्यम् द्विकारणम् द्विगौ किम् प
 र्मकंसः तत्पुरुषेशालायां नपुंसके ६।२।१२३ शास्त्राशब्दानोत्पुरुषेनपुंसकलिङ्गे उत्तरपदमाद्युदात्तम् ब्राह्मणशालम् तत्पुरुषे किम्
 दृढशालम् ब्राह्मणकुसम् शालायां किम् ब्राह्मणसेनं नपुंसके किम् ब्राह्मणशाला कन्याच ६।२।१२४ तत्पुरुषेनपुंसकलिङ्गे कन्या।
 शब्द उत्तरपदमाद्युदात्तम् सौशमिकन्यम् आह्वरकन्यम् नपुंसके किम् वासिकन्या ॥ ३४ ॥ द्विगुणितिठिठन् तस्याद्वर्द्धपूर्वेतिलुक् द्विगुणइति
 आर्हादगोपुच्छेत्यादिनाठक् शेषपूर्ववत् द्विसूर्यइति शूर्पोदजन्यतरस्याम् द्वियाय्यमिति पाठ्यसंज्ञायेत्यादिनापाय्यशब्दः परिमाणवाचीनिपातितः तत्र।
 प्राग्वहोष्ठक् द्विकोडमिति द्वेकोडेप्रमाणमस्यप्रमाणेद्वयसजित्यादिनामात्रच् प्रमाणे लोडिगोर्नित्यमितिलुक् ब्राह्मणशालमिति विभाषासेनासुराच्छा
 येतिनपुंसकलिङ्गता दृढशालमिति बहुव्रीहिरयंतत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरणवभवति पूर्वपदचनिशानात्सादनोदात्तं ननु ब्राह्मणं प्रति पदोक्तपरिभाषये

सि. कौ. वनं भविष्यति. सत्यम्. उत्तरार्थमावश्यकं तत्पुरुषग्रहणमिदं. क्रियते परिभाषानाश्रयणाय. सौशमिकं यमिति. शोभनः शमोऽस्य सुशमस्तस्यापत्यं सौशमिकं
 टी. त. स्पकंथासौशमिकं थम्. संज्ञायां कं थो शीनरेष्विति न पुंसकत्वम्. आह्वकं थमिति. आह्वकं तद्वत्. यते एतश्चोपसर्ग इति कः ॥ ३२ ॥ आदिश्चिहणादीनां चिने
 ३२ ते. चिप्. चित्. हनेः पचाद्यच्. हनः चिहण इति निपातनात् लोपोणत्वं च. मलमन्ध्रधारणो आभातः निपातनात् त्रस्यदत्त्वं मंदरः आदिरिति वर्तमान इति. पु
 र्वत्रह्यादिग्रहणमुत्तरपदमभिसेवकम्. इह तु चिहणादीनां पूर्वपदानामाद्युदात्तत्वमिष्यते तदर्थे पुनरादिग्रहणं कर्तव्यम्. पुत्रचेलमिति. चेलं वस्त्रं तद्वत्
 आदिश्चिहणादीनाम्. द्. २। १२५ कन्यानेतत्पुरुषेन पुंसकलिङ्गे चिहणादीनामादिभ्यो दातः चिहणकन्थम्. मन्दरकन्थम्. आदिरिति वर्त
 माने पुनर्ग्रहणं पूर्वपदस्याद्युदात्तार्थम्. चेलखेटकटुककाण्डं गार्ह्याम्. द्. २। १२६ चैलादीन्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि पुत्रचेलम्. नगरखेटम्
 दधिकटुकम्. प्रजाकाण्डम्. चैलादि सादृश्येन पुत्रादीनाङ्गहो व्याघ्रादित्वात् समासः. गल्ह्यां किम्. परमचेलम्. चौरमुपमानम्. द्. २। १२७
 वस्त्रचौरमिव वस्त्रचौरम्. कम्बलचौरम्. उपमानं किम्. परमचौरम्. पललसूषणकम्पिन्ने. द्. २। १२८ घृतपललम्. घृतसूपम्. घृत। =
 शकम्. भक्ष्येणामिश्रीकरणमिति समासः. मिश्रे तकिम्. परमपललम्. कूलसूदस्यलकर्षाः संज्ञायाम्. द्. २। १२९ आयुदात्तास्तत्पुरुषे दा। हि
 सिक्कलं शोणिलसूदम्. दाण्डायनस्थली. दाक्षिकर्षः. ग्रामसंज्ञा एताः संज्ञायां किम्. परमकूलम्. अकर्मधारये राज्यम्. द्. २। १३० कर्म
 धार्यवर्जिते तत्पुरुषे राज्यमुत्तरपदमाद्युदात्तं ब्राह्मणराज्यम्. अकेतिकिं. परमराज्यं. चैलराज्यादिस्वरादव्ययस्वरः पूर्वविप्रतिषेधेन कुचेल
 चिन्त्यर्थः. नगरखेटमिति. खेटमिति तृणानामतद्वत्. दधिकटुकमिति. कटुगतस्वादः. तद्वत्. गतस्वादः. प्रजाकाण्डमिति. काण्डमिति शरनामसयथासत्त्वरूपे
 अकरः. एवमभूतम्. व्याघ्रादिभिरिति समासः. चौर. उपमानवाचिचौरशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तं स्यात् तत्पुरुषे. वस्त्रचौरमिति. पूर्ववद्व्याघ्रादिसमासः. पललसूप
 पललादीन्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि सुमिश्रे तत्पुरुषे. घृतपललमित्यादि घृतेन मिश्रयललमिति विग्रहः. पललं मांसम्. पललं क्रव्यमामिषमित्यमरः. कूलसूदः. एता

दास्युदात्तानि स्युः संज्ञायां संज्ञापनस्य लीति प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रहणमिति स्थलीशब्दो गृह्यते जानपदकुंडे सनेन डीष् चेलराज्यादिस्वरदिति
 चेलराज्यादिस्वरस्यावकाशो भार्या चेत्संवाहणराज्यम् तत्पुरुषेतु स्यात् स्यादिनाविहितस्याप्यस्वरस्यावकाशे निष्कोशाविः कुचे
 लीत्यादिभ्यो भयप्रसंगे पूर्वप्रतिषेधः ॥ ३३ ॥ वर्ग्यं वर्ग्यदिन्युत्तरपदान्याद्युदात्तानि स्युरकर्मधारयेतत्पुरुषे यदिगदिषु वर्गादयः पठ्यन्ते तर्ह्येह यत्प्रसया
 नावकाशो दयोगृह्यते वर्गादियाद्यभावात्तदाह वर्ग्यदिर्दिगाद्यन्तर्गणइति कौनटिमातुलइति कुनटस्यापत्यं कौनटिः तस्य मातुलः आख्याग्रहादिति आख्याग्रह
 वर्ग्योदयश्च ई। २। १३१ अर्जुनवर्ग्यः वासुदेवपुत्रः अकर्मधारयइत्येव परमवर्ग्यः वर्ग्यदिर्दिगाद्यन्तर्गणाः पुत्रः पुंभ्यः ई। २। १३२ पुद्गुदे।
 म्पुत्रः पुत्रशब्दाद्युदात्तस्य तुल्ये दास्युकिपुत्रः माहिषपुत्रः पुत्रः किं कौनटिमातुलः पुंभ्यः किं दासीपुत्रः नाचार्यराजर्त्तिकं युक्तज्ञास्याख्ये।
 भा। २। १३३ एभ्यः पुत्रो माद्युदात्तः आख्याग्रहात्पर्यायाणां नादिशेषाणां च ग्रहणं आचार्यपुत्रः उपाध्यायपुत्रः शाकटायनपुत्रः रा।
 जपुत्रः ईश्वरपुत्रः नन्दपुत्रः ऋत्विक्पुत्रः याजकपुत्रः होतृपुत्रः संयुक्ताः सम्बन्धिनः श्यालपुत्रः ज्ञातयो मातापितृसम्बन्धेन बान्धवाः ज्ञा
 तिसुत्रभ्रातृपुत्रः चूर्णादीन् प्राणिषु कृत्वा ई। २। १३४ एतानि प्राणिभिन्त्रषु कृत्वा त्पराणां युदात्तानि तत्पुरुषे मुद्रचूर्णे अप्रेतिकिम् मत्स्या
 चूर्णम् षड्कारणं दीनि ई। २। १३५ अप्राणिषु कृत्वा युदात्तानि दर्भकारणं दर्भचौरं विलपललम् मुद्रसूपः मूलकशकम् नदीकूलम् षट्
 किं रजसूदः अप्रेतिकिं दत्तकारणं कुण्डम्वनम् ई। २। १३६ कुण्डमाद्युदात्तं वमवाचिनि तत्पुरुषे दर्भकारणं कुण्डशब्दोत्रसादृश्ये वने किं मृत्कुण्डं ॥
 णमाचार्यादिभिः प्रत्येकं संवध्यते होतुः पुनइति ऋतो विष्णोः नि संबंधेभ्य इति षष्ठ्या अशुक्रः भ्रातृपुत्रइति कस्मादिपाठत्वत्वम् चूर्णा चूर्णासंकोचे पचाद्यचू
 र्णम् अप्राणिषु यरायाषु चोतवन्तात्पराणिषु कृत्वा दीनि भाद्युदात्तानि स्युः चेलखेटकडके कांडमि। कांडशब्दासरभ्य कूलसूदस्थलकषीः संज्ञायामिति कूलानानि
 उच्येरपसलसूपशककूलएतानि कांडादीनि तत्र कांडं गृहीयामि सुते भाहीया मपि भवतीति चौरमुपमानं युक्तमनुपमानेपि भवति पललसूपशकं मिश्रे इत्यु

स्व
सि कौ
ये न
३३

कममिश्रेपिभवति कूलसंज्ञायामितुक्तमसंज्ञायामपिभवति अमेतिकिमिति अप्राप्तिप्रकृत्या इति किमिति मित्यर्थः मृत्कण्डमिति मृत्जनविशेषइत्यर्थः ॥३॥
 प्रकृत्या भगलमित्यर्थग्रहणतदाह भगलवाच्यमिति अत्रवास्यानसेवशरणममध्योदात्तात्तेदिति लघावनैद्वयोश्चेति सूत्रात् शितेः शितः परं नि
 त्यावहकं भसत् शब्दवर्जितं बहुव्रीहौ प्रकृतिस्वरं स्यात् अस्य इति अमे भन अंसः दर्शनीयपाद इति बहुव्रीहौ प्रकृतेति पूर्वपद प्रकृतिस्वरः दर्शनीयशब्दोऽनीयप्र
 त्यानतः उपोत्तमं रितीत्युपोत्तमोदात्तः शिति राद्युदात्त इति वर्णानां तणति नितांतानामिति सूत्रेण गतिका शितेर्नित्यावहकित्य तो बहुव्रीहियग्रहणानुवर्तते
 स्वरितत्वात् किंतु न सुरुषेशाला यामित्येतो व्यवहितमपित्सुरुषग्रहणमनुवर्तते तदाह तसुरुषे इति प्रकारक इति कुगतीतिसमासः लित्स्वरेण पूर्वप्रत्य
 मकृत्या भगलम् ६।२।१३७ भगलवाच्युत्तरपदन्तसुरुषे प्रकृत्या कुभी भगलम् कुभी नदालम् कुभी पात् मध्योदात्तायने प्रकृत्ये
 त्यधिकतमनो इति यावत् शितेर्नित्यावहक्यवहव्रीहावऽभसत् ६।२।१३८ शिते परं नित्यावहक्यकमकृत्या शितिपादः शित्यंसः पा
 दस्योदृष्टादित्वादाद्युदात्तः अंसशब्दः प्रत्ययस्य नित्वात् शितेः किम् दर्शनीयपादः अभसत्किम् शितिभसत् शिति राद्युदात्तः पू
 र्वपदप्रकृतिस्वराय वा दोयोगः गतिकारकोपपदात्कृत ६।२।१३९ एभ्यः कृदन्तप्रकृतिस्वरं स्यात्तसुरुषे प्रकारकः प्रहरणाम् इ
 धप्रव्रश्चनः उपपदात् उच्चैः कारम् ईषत्कारः गतीति किम् देवस्य कारकः शेषेष्वीकृद्ग्रहणं स्पष्टार्थम् प्रपचति त रामित्यत्र तखाद्यनेन समासक
 ते आम् तत्र सति शिष्टत्वादात्मस्वरो भवतीत्येके प्रपचति देशार्थं तु कृद्ग्रहणमित्यने ॥ ९९ याद्युदात्तम् नृवाहसेति नृचहतीति विग्रहः
 वसेति दित्यतो रिदित्यनुष्ठोत्सुनो वित्वाद्यध्वङिः नित्स्वरेणोत्तरपदमाद्युदात्तं इधप्रव्रश्चन इति प्रवृश्चते येनेति करणेत्युद्-कर्मषष्ठ्यनेन इधप्रव्रश्चनेन समासः
 अत्रातिप्रयुक्ते कृत्स्नरेकते कारकप्रयुक्तः कृत्स्वरः उच्चैः कारमिति अव्यये यथाभिप्रेतेति गमुलतत्र हि उच्चैरित्युपपदं ईषत्कार इति ईषदुः सुषुक्तेति खल उभयथापि
 सित्स्वरः शेषलक्षणावष्टीति न कर्मलक्षणा तथा सति कारकमेव देवदत्तः स्यात् तजकाभ्यां कर्तरीति समासप्रतिषेधश्च
 स्यात् अत्र कृद्ग्रहणं किमर्थं निर्गतः कौशाव्याः निष्कौशां विरित्यत्र माभूत् नैतदस्ति यक्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येवगत्युपसर्गसंज्ञा भवन्ति न च कौशां वी

[illegible]

एणपारस्वरदिवात्सुइ॥

स्व-
सि-कौ-
दी-त-
१४

वृहस्पतिमिति-वर्तमानेष्टसहदिति-अतिप्रत्ययान्तत्वादनोदात्तोप्यत्राद्युदात्तोनिपात्यते-तद्वहतेः-कस्यत्योरितिसुदृतलोपो-शाई-खादित्वादाद्युदात्तइति-
शाई-खादित्वादनोदात्तोनिपात्यते-तद्वहतेः-कस्यत्योरितिसुदृतलोपो-शाई-खादित्वादाद्युदात्तइति-
दन्तोदात्तोपितनृशब्देनाद्युदात्तोनिपात्यते-नपातयतीतिनपात्तनप्राणयान्नवेसइतिस्त्रेआद्युदात्तोनिपाच्छब्दोनिपात्यते-तन्वानपादिति-विग्रहः-नराशं-
समिति-नराशंशंसनीत्यर्थः-नृनये-कृदोरप्य-शंसेः-कर्मणिषञ्-द्वावप्याद्युदात्तो-अन्येषामपीतिदीर्घः-शुनः-शेषमिति-शुनइवशेषोत्येतिवहुव्रीहिः-शे-
पपुच्छलांगुलेशुनः-संज्ञायामित्यलुकषष्ठाः-श्वनशब्दः-प्रातिपदिकस्वरेणशेषशब्दः-स्वाङ्-शियमदंतानामित्याद्युदात्तो-इन्द्रावरुणाविति-इन्द्रशब्द-

देवताद्वन्द्वेच-ई।२।१४१-उभेयुगपत्प्रकृत्यास्तः-आपइन्द्रावरुणौ-इन्द्रावृहस्पतीभ्यम्-देवताकिम्-प्रसन्नग्रोधौ-द्वन्द्वेकिम्-अग्नि-
श्वेमा-नौत्तरपदेऽनुदात्तादावऽपृथिवीरुद्रधूमन्धियु-ई।२।१४२-एथिव्यादिवर्जिते-अनुदात्तादवुत्तरपदेप्रागुक्तान्-इन्द्राग्निभ्यां-कं-
रुधराः-अपृथिव्यादौकिम्-द्यावापृथिवीजनयन्-आद्युदात्तोद्यावानिपात्यते-एथिवीत्यनोदात्तः-रुद्रसोमो-रोदेर्सिलुक्केतिरग्नौरु-
द्रः-इन्द्रोपूषणौ-श्वन्नुसन्पूषन्नितिपूषाअनोदात्तोनिपात्यते-उत्तरपदग्रहणमनुदात्तादावित्युत्तरपदविशेषणायथास्यात्-द्वन्द्व-
विशेषणमाभूत्-अनुदात्तादाविति-विधिप्रतिषेधयोर्विषयविभागार्थम्-अन्तः-ई।२।१४३-अधिकारोऽयम्-॥ ॥ ४ ॥ ॥

सात्रेन्द्राग्नेतिस्वतः-वरुणशब्दः-कृद्वारिभ्य-उननित्युननतः-उभौ-आद्युदात्तौ-॥ ॥ देवताद्वन्द्वे-चेतिपूर्वपदस्यानङ्-इन्द्रावृहस्पतीति-वृहस्पतिशब्दे-वनस-
सहितत्वादावाद्युदात्तौ-तेनैन्द्रावृहस्पतीत्यत्रय-आद्युदात्ताः-अग्निश्वेमाइति-अग्नेस्तुक्तो-मसोमाइतिषत्वम्-इन्द्राग्निभ्यामिति-अग्निशब्दोऽग्नेर्निर्नलो-
पत्येतिनिप्रत्ययान्तत्वादनोदात्तः-एथिवीत्यनोदात्तइति-दीर्घप्रत्ययान्तत्वात्-सोमारुद्राविति-अर्तिसु-सहस्रध्वितिमनंतत्वादाद्युदात्तः-सोमशब्दः-उत्तर-राम-
पदग्रहणमित्यादि-अन्यथास्मिन्नकरणेद्वन्द्वः-सप्रम्यानिर्दिष्टः-नौत्तरपदं-तत्रानुदात्तादाविति-सप्रम्यनंद्वन्द्वस्यविशेषणं-स्यात्-ततश्चद्रास्योवित्वादौप्रति-३४

विधेः सातः चन्द्रशब्देऽपि न त्वादनोदात्तः सूर्यशब्दः राजसूर्यसूर्येति पदं तत्त्वाद्यतो नावइत्याद्युदात्तः उत्तरपदग्रहणोत्तरेव श्रुतस्यानुदात्तादावित्येतद्विशेषां भवति
 अनुदात्तादाविति विधिप्रतिषेधयोरित्यादि अन्यथा विधिप्रतिषेधयोः समानविषयत्वादिकल्पः प्रसज्येत इह यथिव्यादिप्रतिषेधो ज्ञापयति स्वरविधौ व्यञ्जन
 मविधमानवदिति तेनाग्निमीलइत्यादौ स्वरितः सिद्ध्यति ॥ ३३ ॥ याऽथ प्रभृथस्येति हनिकुषिनिरमिकाशिभ्यः कथन् अवेभृजइति कथन् नित्स्वरेणाद्युदा
 त्तत्वे प्राप्तिः आवसथइति उपसर्गवसेत्स्यथ प्रत्ययान्तः पुरुष्टुतइति कर्मणिक्तः पुरुष्विति तृतीयातत्पुरुषेण तृतीयाकर्मणीति सूत्रेण कर्मणिक्तांते उत्तरपदे तृ
 तीया न स पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरः स्यादिति भावः प्रक्षयइति एरच् नचक्षयशब्दस्याऽस्ययानत्वात्कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरेणैवान्नोदात्तत्वं सिद्धमिति वाच्य
 याऽथ यमृक्ताऽजऽवित्रकाणाम् ई। २। १४४ यथप्रथमजुक्तं अच् अप्रइत्रक एतदन्तानाङ्गुतिकारकोपपदात्सरेषामन्त उदात्तः प्रभृथस्यायो
 यजिथः यत्र प्रभेदः कथन्तो वजोपुरुष्टुतः पुरुषु बहुप्रदेशेषु स्तुतइति विग्रहः अच् प्रक्षयः अप् प्रलवः इत्र प्रलवित्रं कमेष्टुषः मूल
 विभुर्भादित्वात्कः गतिकारकोपपदादित्येव सुस्तुतमभवता स्वर्यमानातक्तः ई। २। १४५ सोऽपमानाच्च परं क्तान्तमनोदात्तम् अतस्य योनौ
 सुस्तुतस्य शशस्तुतः संज्ञायामऽनाचितादीनाम् ई। २। १४६ गतिकारकोपपदात्तक्तान्तमनोदात्तमाचितादीन् चर्चयित्वा उपहृतः शाकल्पः परि
 ज्ञेयः अनेतिकिम् आचितं अस्थापितम् प्रवृद्धादीनाञ्च ई। २। १४७ एवाक्तान्तमुत्तरपदमनोदात्तं प्रवृद्धः प्रयुक्तः असंज्ञार्थोऽयमारम्भः । आ
 मः स्योमिवासइति स्यशब्दस्याद्युदात्तत्वात् प्रलवइति क्रदोरप् प्रलवित्रंइति अर्तिह ध्रुस्वरन्महचरइत्रः योष्टुषइति गां वृषतेइति ॥ कृतिगणेषु ॥
 विग्रहः वृषसेचने वृषादीनां चेत्सद्युस्तोयम् सुस्तुतमिति सुः प्रजायामिति कर्मप्रकर्षणायः अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरणवत् रूपः सुस्तुतस्येति गतिस्मन्नरइति प्राप्तेः
 शशस्तुतमिति शशइव स्तुतमिति विग्रहः तृतीयाकर्मणीति प्राप्तिम् उपहृतइति द्वेऽनित्यायां यजादित्वात्सप्रसारणम् परिजग्धइति अदोजग्धादेशः उभयत्र
 गतिस्मन्नरइति प्राप्तिम् अनेतिकिमिति अनाचितादीनामिति किमर्थमित्यर्थः आचितमित्यादि त्विभूचक्षणे सागतिनिवृत्तौ णिजन्तः आशं कर्तरिक्तः प्रवृद्धः प्रयुक्तः

इति दधुद्वौ युमिश्रणे असंज्ञार्थेयमारंभइति संज्ञार्थात्संज्ञायामनाचितादीनामित्येव सिद्धम् ॥ ॥ कारकादत्त तत्पुरुषे संज्ञाया माशिषिकास्कात्
 दत्तश्रुतयोरेव तानयोरन उदात्तः स्यात् संज्ञायामनाचितादीनामित्यनेन विहितमना दत्तत्वमनेन नियम्यते देवदत्त इत्यादि देवा एनं देया सुरित्येवं प्रार्थिते देवे
 ईतो देवदत्त आशिषिलिङ् लोपविति वर्तमानेति च तौ च संज्ञायामिति क्तः दत्तद्वौ इति दत्तदेशः विष्णुरेन श्रूयादित्येवं प्रार्थिते विष्णुना श्रुतो विष्णुश्रुतः क्तप्रत्ययः पूर्ववत् संभूतो रामायणइति कारकादित्यनुच्यमाने गतिकारकोपपदादिति क्तितया धिकारायैव कारकान्नियमो भवति तथा गतेरपि स्यात् एव किमिति
 कारकादत्तश्रुतयोरेवाशिषि द्वा २। १४८ संज्ञायामना उदात्तः विष्णुश्रुतः कारकात्किं संश्रुतो रामायणः दत्तश्रुतयोः किम् देवपालितः ॥
 अस्मान्नियमादत्र संज्ञायामनेति न तृतीया कर्मणीति तु भवति एव किम् कारकावधारणं यथा स्यात् दत्तश्रुतावधारणं मा भूत् अकार
 कस्यपि दत्तश्रुतयोस्तु उदात्तो भवति संश्रुतः आशिषिकिं देवैः स्वाता देवस्वाता आशिष्ये वेत्येवमभूद्येन नियमः तेनानाहतो न दत्ति देवदत्त इत्यत्र न।
 यः समभूतः तत्र तानामुत्तरपदमनोदात्तं स्यात् सुप्रप्रलपितं प्रमत्तगीतम् कृतमिति क्रिया सामान्ये करोति निर्मा भूत प्रादुर्भाव एव तेन प्रलपिता।
 विपरीतनियमोपि स्यात् कारकादेव दत्तश्रुतयोऽपि ते एव च कारकादत्तश्रुतयोः न स्यात् इत्येते च तथा कारकस्यानियतत्वाद्देवपालित इत्यादावनोदात्तः अतः कारकावधारणं यथा
 स्यात् दत्तश्रुतावधारणं मा भूदित्येवमर्थमेव कारग्रहणमित्यर्थः देवस्वानेति तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः इत्थं इत्थं भूतेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थे
 इति इत्थं प्रकारमात्र इत्थं भूतत्वेन कृतमित्यर्थे सुप्रप्रलपितमित्यादि कथमेतान्युदाहरणानियावता कृतमित्युच्यते न च प्रलपितानीति कृतानि अभूत प्रा
 दुर्भाव एव हि करोति वर्तते ततश्च सुप्रकृतं सुप्रभावितम् उच्चत भावितमित्यादि क्रमेणैवोदाहर्तव्यमित्य त आह कृतमिति कृतमित्यनेन करोति वर्तते इति

ततश्च यथा क्रियावचनाधातुः क्रियाया क्रियाया मित्यादौ विशेषाणामपि ग्रहणं भवति तद्वदत्रापि ननु सुप्र प्रत्ययः पितृमिसादौ कारकादित्योगविभागेनैव सिद्धमि
 त्वांशं व्याहृत्येति तस्य तु योगविभागो न बाधकः तस्य निर्विषयत्वं स्यात् अभूतप्रादुर्भावो निष्पादनम् भूतप्रादुर्भाव इति ॥ २४ ॥ अनो गतिकारकोपपदा
 दित्यस्यैव वादः ययः पानमिति कर्मणि च येनेति कर्मण्यप्यपदेभावेऽप्युपपत्तयः राजभोजना इति कृत्यस्येव बहुलमिति कर्मणि ल्युट् कर्तरि षष्ठी समासः मनुक्तिन् कृ
 त्वापवादः कीते तु तृतीया कर्मणोऽस्य स्थवर्त्तेति तृतेरधिकरणे मनिन् कर्तरि षष्ठी समासः पारिणि कृतिरिति कर्मणि क्तिन् पूर्वपद समासः छन्दो व्याख्यानमिति व्याख्या

अनो भावकर्मवचनः ६।२।१५० कारकात्परमनप्रसयान्तभाववचनं कर्मवचनञ्चानोदात्तम् ययः पानं सुखम् राजभोजनाः शालयः
 अनः किम् हस्तादायः भेति किम् दन्तधावनं करणो ल्युट् कारकात्किं निदर्शनं मनुक्तिन् व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः ६।
 १५१ कारकात्पराणि स्यान्त्युत्तरपदान्यनोदात्तानि तत्पुरुषे कृत्स्वरापवादः स्थवर्त्त पाणिनि कृतिः छन्दो व्याख्यानं राजशयनं राजासनं
 अध्ययनं ब्राह्मणयाजकः गौक्रीतः कारकात्किं प्रभूतौ सङ्गतिं अत्र तदौ च नीतीति स्वरः सप्रभ्याः पुरायम् ६।२।१५२ अनोदात्तं अ
 ध्ययनपुरायं तत्पुरुषेतुल्यार्थे इति प्राप्तं सप्रभ्याः किं वेदेन पुरायं वेदपुरायम् अनार्थं कलहं तृतीयायाः ६।२।१५३ माषो न माषविकलम्
 वाक्कलहः तृतीया पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादोऽयम् अत्र केचिदिति स्वरूपग्रहणमिच्छन्ति धान्यार्थः अनशब्देन त्वर्थनिर्देशार्थं नत
 दर्थानां ग्रहणमिति प्रतिपद्येत्तत्त्वा देवसिद्धे तृतीयाग्रहणं स्पष्टार्थं ॥ २४ ॥ पितृमिसादौ ल्युट् शयनासनस्थानेष्वधिकरणो ल्युट् ब्राह्मणयाजक इति याजकादिभिश्च

तिस्त्रैषष्ठी समासार्थे याजकादयस्तत्रैव गृह्यन्ते प्रभूतौ संगतिमिति तादौ च निमित्तकृत्यताविति पूर्वपदप्रकृतिस्वरणवो भवति सप्रभ्याः सप्रभ्यं तात्पर्यं पुरायम्
 मित्येव इतरपदमंतोदात्तं स्यात्तत्पुरुषे अध्ययनपुरायमिति अध्ययने पुरायमिति विग्रहः सप्रभ्योऽपि योगविभागात् समासः अनार्थः तृतीयानात्पराणि अना
 र्थानि कलहश्च शान्त्युत्तर पदान्यनोदात्तानि स्युः उदाहरणेषु पूर्वपदसदृशेत्यादिना तृतीया समासः केचित् तिस्यादिनन्वेव मूलशब्दस्यापि स्वरूपस्य ग्रहणं प्रसा

स
वि-कौ
टी-त
३६

ज्येष्ठततश्चतुर्थीनामयेषां ग्रहणं न स्यादत आह ऊनशब्देन त्विति अर्थनिर्देशार्थं त्वेतुं पारव्यानादवसेयम् ॥ ॥ मिश्रं च तृतीयानां स्य रमनुपसर्गमिश्रमनोदय
मिश्रं चानुपसर्गमसन्धौ ६।२।१५४ परावन्धेनैकार्थ्यसन्धिः तिलमिश्राः सर्पिमिश्राः मिश्रङ्गिः गुडधानाः अनुपसर्गकिं तिलसंमि
श्राः मिश्रग्रहणोपसर्गग्रहणस्येदमेवज्ञापकं असन्धौ किं ब्राह्मणमिश्रो राजा ब्राह्मणैः सहसंहितैकैकार्थ्यमापन्नः नजोगुणप्रतिषे
धे सम्याद्यः हंहिताः स्तमर्थास्तद्धिताः ६।२।१५५ सम्याद्याद्यर्थे तद्धितान् नजोगुणप्रतिषेधे वर्तमानास्यरेऽनौदात्ताः कर्णवेष्टकाभ्यां सम्या
दितं कर्णवेष्टकिकं नकारोवेष्टकिकमकारोवेष्टकिकं छेदमर्हति छेदिकः न छेदिकोऽच्छेदिकः नवसेभ्यो हितोऽवातीयः न सन्नापायप्र
भवति असान्नापिकः नजः किं गर्हभरथमर्हति गर्हभरथिकः विगर्हभरथिकः गुणप्रतिषेधे किं गर्हभरथिकदन्त्योऽगर्हभरथिकः ।
गुणोऽतद्धितार्थे प्रवृत्तिनिमित्तं सम्यादितत्वाद्युच्यते तत्प्रतिषेधो यत्रोच्यते तत्रायं विधिः कर्णवेष्टकाभ्यां न सम्यादि मुखमिति संयेति ।
किं योऽणिनीयमधीते पाणिनीयः न पाणिनीयः अपाणिनीयः तद्धितः किं वोढुमर्हति वोढा न वोढाऽवोढा ययतोश्चाऽतदर्थे ६।२।१५६ ।
ययतौ यौ तद्धितौ तदनस्योत्तरपदस्य नजोगुणप्रतिषेध विषयात्परस्याजउदात्तः स्यात् पाशानां समूहः पाश्या नपाश्या अपाश्या अ
दन्यं अतदर्थे किं अपाद्यं तद्धितः किं अर्देयं गुणप्रतिषेधे किं दन्त्यदन्त्यदन्त्यं तदनुबन्धग्रहणोनातदनुबन्धकस्येति नेह अवामदेव्य
म् अचकावऽशक्तौ ६।२।१५७ अजनाङ्गान्तश्च नजः परमनौदात्तमशक्तौ गम्यायां अपचः पक्तुन्नशक्तः अविस्लिखः अशक्तौ किं
अपचोदीक्षितः गुणप्रतिषेधेऽस्येव अन्योऽयं पचादपचः आक्रोशे च ६।२।१५८ । नाजः परावचकावन्तोदात्तावाक्रोशे ॥

स्पर्शसंधौ अयमपितसुरुषेतुत्पार्थस्य यवादः परावन्धेनैकार्थ्यमिति पणवन्धः परिभाषणं यदि मेमवानिदं कुयोदहमधिभवतः करिष्यामीत्येवं रूपं तिलमिश्रा

सम
३६

पूर्वसदृशसमोन्वयेति समासः नित्यसंमिश्रा इति कथं पुनर्मिश्रशब्दस्य विधीयमानं संमिश्रशब्दस्य प्राप्तिरिति कथंचमिश्रशब्दे नोच्यमानः समासः सोपसर्गेण ल
 भ्यत्वेऽत आह मिश्रग्रहेत्यादि तेन मिश्रश्चैवोरिति विधीयमानं समासः सोपसर्गेण पिसिद्धः काष्ठाणमिश्र इति यदि मे भवन्नः कार्ये कुर्युस्तदाहं भवतामुपका
 रं करिष्यमीत्येवं रूपेण यत्वं धेन कृत्वा ब्राह्मणैः सह मिलित इत्यर्थः अपरे तु स्वरूपभेदग्रहणं संधिः ब्राह्मणमिश्र इत्यत्र ब्राह्मणो नैकी भावेऽपि राजा स्वरूपेण
 गृह्यते गुडमिश्र इत्यत्र गुडे नैकी भूतस्य स्वरूपभेदेन गृह्यते इत्याहुः नजोगराः कर्णवेष्टिकमिति संपादिनोति प्राग्वते मृज्जुः कैदिक इति कैदादिभ्यो नि
 त्यमिति उक्त्वा वत्सीय इति तल्लेहितमिति कः सातापिक इति तस्मै प्रभवति संतापादिभ्य इति उक्त्वा नज्ज इति किमिति प्रतिषेधो प्रायेण नज्ज एव वृत्तिदर्शना
 त्प्रश्नः विगर्हभरथिक इति अन्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरूपान्न भवति गार्हभरथिकादय इति उदाहरणादस्य विशेषदर्शयितुं गुणप्रतिषेध इति
 सत्त्वययत्वं याचये गुणा इति तद्धितार्थे प्रवृत्तिनिमित्तमिति तद्धितार्थः संपाद्यादितस्य यत् प्रवृत्तिनिमित्तं संपादित्वादीनि आदिशब्देन तदहंत्वादे
 ग्रहणं संपुगा इत्युच्यते उक्तं हि संसर्गभेदकं यद्यत्स व्यापारं प्रतीयते गुणत्वं परतंत्रत्वात् तस्य शास्त्रे उदाहृतमिति बोद्धेति अर्हं कृत्यत्तु च श्रेति तृच धा
 त्वत्त्वं तुल्यत्वं लोपेषु सहिवहोरोद्वर्गस्ये लोत्वं याप्रेयति समूहे पाशादिभ्यो यः अदन्यमिति शरीरावयवाच्चेति यत् अपाद्यमिति पादाद्योभ्यां च
 नियतः अदेयमिति दादाने अर्हार्थे अचोयत् ईयतीत्ये गुणाः अवामदेव्यमिति वामदेवेन दृष्टमित्यर्थे वामदेवात् उपडुड्याविति उपः अपच इ
 ति पचायच् अविलिख इति इगुपधेतिकः कृत्योके स्तुच्चावोदयश्चेति वक्ष्यमाणैः कृत्योके स्तुभिः साहचर्यादक्षयोः कृतोरिह ग्रहणं तेन कृद्ग्रहण
 परिभाषया विलिखशब्दस्य कान्तत्वम् अपचोदीक्षित इति दीक्षितः शास्त्रविशोधनपचतिनत्वशक्तत्वेन ॥ ४ ४ ४ ४ ४ ४ ४ ४ ४ ४

स.
सि.को.
दी.न.
३७

अपचो जास्म इति पकुं शक्तोपि पकुं मयं न शक्नोतीत्यनेन प्रकारेण सिध्यते तदाह पकुमित्यादि अदेवदत्ते इति देवदत्तः सन्यस्तत्कर्मन करोति स एव मासि
प्यते अनागामुक इति लषपतपदे सुकञ् अनलं कैरि सुपिति अलंकृजिती सुपि इकारादेर्विधानसामर्थ्यादिति भवते रुदात्तत्वात्ततः परस्य खिस्सुच इ
दे वेकारादित्वे सिद्धे इकारादेर्विधानमिह सामान्यग्रहणार्थमेवेति भावः अनाढ्यमविस्मुरिति भुवः खिस्सुच खुकजाविति खिस्सुच अचारुरिति हसतीति ।

अपचो जास्मः पकुन्न शक्नोतीत्येवमाक्रोश्यते अविस्मियः संज्ञायाम् दी२।१५९ नजः परमनोदात्तं संज्ञायामाक्रोशे अदेवदत्तः कृत्यो
केस्सुचार्वाद्यश्च दी२।१६० नजः परोऽनोदात्ताः स्युः अकर्तव्यः उक् अनागामुकः इस्सुच अनलङ्कुरिस्सुः इस्सुजग्रहसो खिस्सुचो
अनुबन्धकस्यापि ग्रहणमिकारादेर्विधानसामर्थ्यात् अनाढ्यमविस्मुरि चार्वादिः अचारुः असाधुः राजाहोऽच्छन्दसि अराजा अ
नहः भाषायान्नजः स्वरएव विभाषात् न्नतोऽक्षाशुचिषु दी२।१६१ तन्न अकर्त्ता २ अन अनन्नम् अतोऽक्षाम् अशुचिषा
क्षेत्रव्ययस्वरः बहुव्रीहाविदमेतत्तद्व्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने दी२।१६२ एभ्योऽमेयोरन्त उदात्तः इदमप्रथमं यस्य स इदं प्रथमः
एतद्वितीयः तस्य च्चमः बहुव्रीहौ किं अनेन प्रथम इदं प्रथमः तृतीयेति योगविभागात्समासः इदमेतत्तद्व्यः किम् यस्य प्रथमः प्रथमपू
रणयोः किम् तानिव हन्यस्यतद्वहुः क्रियागणने किं अयमप्रथमः प्रधानं येषान्ते इदमप्रथमाः द्रव्यागणनमिदम् गणने किं अयं प्रथ
मो येषान्ते इदमप्रथमाः इदमप्रधाना इत्यर्थः उत्तरपदस्य कार्यत्वात्कपि पूर्वमनोदात्तं इदमप्रथमकः बहुव्रीहावित्यधिकारः वनं समा

चरेण असाधुरिति साधोतेः कृवापाजीत्युणा एजान्होः चार्वाद्यन्तर्गतासूत्रं नजः परयोरेतयोऽच्छन्दसि अनोदात्तत्वं अराजेति नजस्तस्य रुषादिति
समासात्तन्निषेधः विभाषात् न्नज उत्तरपदान्येतान्यतो दात्तानि स्युस्तस्य रुषे बहुव्रीहाविद एभ्य इत्यादि इदमेतत्तद्व्यः अनयोः प्रथमपूरणयोः इदं
प्रथमं यस्येति निगमनं भोजनं वा अनेन प्रथम इदं प्रथम इति तृतीया पूर्वपदप्रकृतिस्वरएव भवति यस्य प्रथम इति यस्य प्रथमं गुमनं यस्य स्य प्रथमः इदं प्रथम

राम.
३७

नाङ्ग्यर्थेति अनेन प्रधानवचनः प्रथमशब्देनैकसंख्यावचन इति दर्शितं तेन त्रगणनाभाव उक्तः उत्तरपदस्येत्यादि इह समासस्येति प्रकृतं उत्तरपदा-
 दिमित्यतः प्रभृति उत्तरपदस्येति च तत्र इहोत्तरपदस्येति त्वेनाश्रीयते तेन यदा कवत्स्यते तदा कपि परतो यस्य पूर्वप्रथमे तिततः अन्तोदात्तं भवति न तु कवत्तं क प्र-
 त्ययो हि समासस्येति नोत्तरपदस्य उत्तरपदस्येति वाः समासान्ता इति पक्षेऽपि प्रथमपूरणयोरिति विशिष्टरूपग्रहणात् क्यस्तत्राऽनन्तर्भावाद्वा तयोरेव स्व-
 रः ॥ ॐ ॥ संख्यायाः संख्यायाः परस्मै नशब्देनोदात्तः स्यात् दर्शनीयस्तनेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः दर्शनीयशब्दोऽनीयप्रत्ययान्तः रित्स्वरः विभाषा ॥
 पूर्वस्तोतं चंदसिवा स्यात् द्विस्तनीमिति अन्तोदात्तत्वं स्वागाच्चोपसर्जनादिति डीप् चतुस्तनामिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण चतेरुनिति चतुरशब्दस्य नि-
 संख्यायास्तनः ई।२।१६३ बहुव्रीहावनोदात्तः द्विस्तना चतुस्तना संख्यायाः किं दर्शनीयस्तना स्तनः किम् द्विशिष्टः विभाषा छ-
 न्दसि ई।२।१६४ द्विस्तनेकरोति संज्ञायां मित्राजिनयोः ई।२।१६५ देवमित्रः कृष्णमित्रं संज्ञायां किं प्रियमित्रः ऋषिमित्रं
 वेधोमित्रं विश्वमित्रं ऋषिः व्याधिनोऽन्तरम् ई।२।१६६ व्याधानवाचकात्परमनोदात्तम् वस्त्रमन्तरं व्यवधायिकं यस्य।
 स्वस्वान्तरम् व्यवधायिनः किम् आत्मान्तरम् स्वभावान्तरस्यर्थः मुखं स्वाङ्गम् ई।२।१६७ गौरमुखः स्वाङ्गं द्विः दीर्घमुखः
 ला नाङ्ग्यदिकृच्छ्रगोमहत्स्थूलमुष्टिष्ठुवत्सेभ्यः ई।२।१६८ उच्चैर्मुखः प्राङ्मुखः गोमुखः महामुखः स्थूलमुखः।
 तादायुदात्तत्वम् अत्रातोदात्तत्वाभावात्त्वांगादिति डीप् संज्ञायां मित्रा एतयोस्तत्पदयोरन्त उदात्तः स्याद्बहु व्रीहौ संज्ञायाम् विश्वमित्र इति मित्रे चर्षाविति।
 दीर्घः अत्र बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति वाधित्वापत्त्यादनेनातोदात्तत्वं प्राप्तिप्रतिषिध्यते तो बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामित्यतोदात्तत्वं भवति व्याधि उदाहरणो व्या-
 धानवाचिनोऽन्तरशब्दस्तत्करोतीति णिचिपचायच् प्रचुदाहरणोत्वन्यवाच्यन्ता शब्दः मुखम् स्वाङ्गं मुखमुत्तरपदमन्तोदात्तं बहुव्रीहौ दीर्घमुखशालेति।
 मुखशब्देनात्र द्वारप्रदेशः शालाया उच्यते स्वाङ्गमद्रवादिलक्षणाभिहृत्यते ननु स्वाङ्गं स्वाङ्गमिति व्युत्पत्तिरभ्यम् अन्यथाऽत्रापि स्यादिति भावः नाव्यय एभ्यः।

स्व.
सिन्धो-
दी-त-
३८

परोमुखश्चैतोदानो न स्यात् पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्रेति-एषुदाहरणेषु बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणानोदात्तं पूर्वपदं तथाहि-उदीचेर्देसिः उ-
च्चैः अनिगंतोचतो वप्रसयइति प्रशब्द उदात्तः तत एकदेशस्वरेण प्राङ् शब्द उदात्तः गमेर्दाः मौः वर्तमाने एषदित्यादिना महच्छब्द उदात्तो निपातितः स्थूलश-
ब्दश्चैन्द्रेत्यादावनोदात्तो निपातितः ॥ ॐ ॥ मुखैः क्तिच् मुष्टिः प्रथिम्प्रदिभ्रञ्जां संसाराणां सलोपश्चेति कुष्ठ्युः कृद्वदीत्यादिना सः वत्सः उपमानलक्षणो विकल्प इति-
निष्ठापमानादिति प्राप्तिः बाध्यत इति-अस्य प्रतिषेधस्यावकाशो यत्र गवाद्युपमानेन भवति गौर्मुखमिव यस्य सः वत्सो मुखमिव यस्येति सर्वत्र गवाद्युपमेयं नोप-
यमानं-उत्तरस्य विकल्पस्यावकाशः यत्र गवादि पूर्वपदं न भवति सिंहमुखः गवादाद्युपमाने उभयप्रसंगेऽयमेव भवति पूर्वविप्रतिषेधेन सिंहमुख इति-पक्षे पूर्वपद-
मुष्टिमुखः एथुमुखः वत्समुखः पूर्वपदप्रकृतिस्वरोऽत्र जो मुष्टिवत्स पूर्वपदस्योपमानलक्षणोपिविकल्पोऽनेन बाध्यते निष्ठापमा-
नादऽन्यतरस्याम् ६।२।१६६ निष्ठानाद्युपमानवाचिनश्च परस्मैत्वं स्वाङ् वाऽनोदात्तं बहुव्रीहौ प्रसालितमुखः पक्षे निष्ठापसर्गेति-
पूर्वपदानोदात्तत्वम् पूर्वपदप्रकृतिस्वत्वेन गतिस्वरोपि भवति उपमाने सिंहमुखः जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनात्तोऽक्ष-
तमितप्रतिपन्नाः ६।२।१७० शाङ्गजग्धः मासजातः सुखजातः दुःखजातः जातिकालेति किम् पुरजातः अनाच्छादनात्किम् वस्त्र-
कृत् अकृतेति किं कुराकृतः कुराडमितः कुराडप्रतिपन्नः अस्माज्ज्ञायकानिष्ठानस्य परनिपातः वाजातेः ६।२।१७१ जातिकालसु-
प्रकृतिस्वरः हिंसेः पचाद्यसिंहः एषोदरादित्वादाद्यन्तविपर्ययः जातिकालः जात्यादि-
भ्यः परं ज्ञानमनोदात्तं स्यात् बहुव्रीहौ कृतादीन्वर्जयित्वा आच्छादनवाचकात्पस्वेन्न-सारंगजग्धइति-सारंगः पक्षिविशेषः सजग्धो भक्षितो येनेति विग्रहः प्र-
त्युदाहरणो सर्वत्र पूर्वपदप्रकृतिस्वरः तत्र युक्त्वशब्दोदात्तः वसेष्टन्-वस्त्रशब्द आद्युदात्तः कुण्डशब्दो न विषयस्यानिसंतस्ये स्याद्युदात्तः ननूदाहरणेषु प्रत्युदाह-
रणेषु च निष्ठेति निष्ठाः तस्य पूर्वनिपातः प्राप्नोति तन्नाहस्माज्ज्ञायकादिति-इदमेव मनसि विभाष्योक्तं जातिकालसुखादिभ्यः परानिष्ठावाच्येति-दन्तजात इति-म- ३८

पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वरः इतश्च स्वागशियमदेतानामित्याद्युदात्तः मासशब्दो ग्रामादीनां वेत्याद्युदात्तः ॥३॥ नञ् नञ्भ्यां परस्परपदमनोदात्तं स्यात् समासान्ता
उत्तरपदस्य वाः तेन नञ्च इत्यत्र क्यूरित्यपि अकारस्योदात्तत्वं भवति समासावयवाः समासांता इति पक्षे तु अस्मिन्सूत्रे समासस्यैव कार्पित्वमाश्रीयते नो
त्तरपदस्य कपि पूर्वमिति ज्ञापकात् यद्यनेनोत्तरपदस्यानोदात्तः स्यात् ततोऽकुमारीक इत्यादावनेनैवं सिद्धत्वात् कपि पूर्वमित्यवाच्यं स्यात् कपि पूर्व
पूर्वपदस्यैव स्यात् त्वेवास्तेनास्तेनाः पूर्वस्योदात्तत्वं विधीयते ह्रस्वान्नोऽस्यात्पूर्वमिति वचनादिह दीर्घान्ता एवोदाहृताः उदाहरणं यत्तेऽति कपि ह्रस्वान्नोऽस्त्वन्नो यत्ते
दिदं ह्रस्वान्तमिति बहुव्रीहेरन्यपदार्थमुत्तरपदं समासोवायत्त इत्याशयेनाह उत्तरपदे समासेवेति अत्र कपि पर इति सामान्यवचनात्तद्विहितमुत्तरपदं समासोवायत्त

नञ्भ्याम् ६।२। १०२ बहुव्रीहावुत्तरपदमनोदात्तं अत्रीहिः समासः कपि पूर्वम् ६।२। १०३ नञ्भ्यामुत्तरपदपूर्वमुदात्तकृत्पिप
रे अत्रस्य बभूवः सुकुमारीकः ह्रस्वान्नोऽस्यात्पूर्वम् ६।२। १०४ ह्रस्वान्नोऽन्तरपदे समासे चान्यात्पूर्वमुदात्तं नञ्भ्यां बहुव्रीहौ आ
त्रीहिकः समासकः पूर्वमित्यनुवर्तते पुनः पूर्वग्रहणं प्रवृत्तिभेदेन नियमार्थं ह्रस्वान्नोऽस्यादेव पूर्वमुदात्तं न कपि पूर्वमिति अत्रकः कवन्
सैवान्नोदात्तत्वं वहीर्नञ्चदन्तरपदभूमि ६।२। १०५ उत्तरपदार्थबहुवचनोवहोः परस्यपदस्य नञ् परस्यैव स्वरः स्यात् बहुव्री
हिकः बहुवचनकः उत्तरपदेति किं बहुवचनोस्य स बहुमानः ॥ ९९ सते ननु पूर्वग्रहणमनर्थकं कपि पूर्वमित्यनुवर्तते आह पूर्वमित्यनुवर्तमान इति

प्रवृत्तिभेदेन वाक्यभेदेन तत्रैकेन वाक्येन ह्रस्वान्नोऽस्यात्पूर्वस्योदात्तत्वं विधीयते द्वितीयेन तु नियम्यते ह्रस्वान्नोऽस्यादेव पूर्वमुदात्तं भवति न कपि पूर्वमिति
तेन किं सिद्धमत आह कवंतस्यैवान्नोदात्तत्वमिति नास्ति शायस्य अत्रकः अत्रयद्येव नियमो न स्यात्तर्हि एतस्याभावे कपि पूर्वमित्ययमेव स्वरः स्यात् अस्मिन् निय
मे सति न भवति नञ्भ्यामिति कवन्स्यैव भवति वहीर्नञ् नञ् इव नञ्वात् अस्यादेव निपातनात् संचमी समर्थो हतिः बहुनां भावो भूमी वहो लोपो भूव वहोः
उत्तरपदशब्देन तदर्थो गृह्यते स्वस्मिन्नेनोत्तरपदस्य बहुत्वा संभवात् न दाह उत्तरपदार्थबहुत्वेति बहुव्रीहिक इत्यादि ह्रस्वान्नोऽस्यात्पूर्वमिति स्वरः बहुमान इति ॥

स्व.
सि. को.
ये. न.
३९

पूर्वपदप्रकृतिस्वरः बहुशब्दसुलधिवहोर्नलोपश्चेति कुप्रत्ययान्तो तोदात्तः ॥ ॥ नगुणा अवयववाचिनोवहोः परे इति अवयववाचिन इति गुणादीनां विशेष
 गां उपसृ. स्वांगं प्रतिक्रियायोगाभावाद् उपसर्गग्रहणं प्राद्युपलक्षणां प्रादेकतरं ध्रुवस्वांगवाचिपशुवर्जितमनोदात्तं स्यात् बहुव्रीहौ प्रसुदाहरणोऽपूर्वपदप्र
 कृतिस्वरः दर्शनीयशब्दोऽनोऽपरमत्पयान्तः रित्स्वरः उदाहुरिति क्रोशतीति शेषः अत्र क्रोशनसमय एवोदाहृत्यं न सर्वदैवेत्यध्रुवम् वनं समासे बहुव्रीहौ
 विस्यस्य निवृत्त्यर्थं समासग्रहणं प्रवण इति बहुव्रीहौ तत्पुरुषे च पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्येति निरन्तरं इति शास्त्रम् अन्तः अन्तराशब्दात् स च म्याच्छन्दसोलुक् तदा
 नगुणादयो वयवाः ६।२।१७६ अवयववाचिनोवहोः परे गुणादयो नानोदात्ताः बहुव्रीहौ बहुगुणारञ्जः बहुशब्दं पदं बहुधा
 यः गुणादिराकृतिगुणाः अवयवाः किं बहुगुणो द्विजः अध्ययनश्रुतसदाचारादयो गुणाः उपसर्गात्वाङ्गं ध्रुवमप्यर्थं ६।२।१७
 ७ प्रष्टुः प्रल्लाटः ध्रुवमेकरूपं उपसर्गात्किम् दर्शनीयष्टुः स्वाङ्गं प्रशास्त्रोऽष्टुः ध्रुवङ्गं उदाहुरः अपशुकिं विपशुः वनं समासे
 ६।२।१७८ समासमात्रेऽपसर्गादुत्तरपदं वनमनोदात्तं तस्येदिमे प्रवणो अन्तः ६।२।१७९ अस्मात्परम्बनमनोदात्तं अनर्चणो
 देशः अनुपसर्गार्थमिदम् अन्तश्च ६।२।१८० उपसर्गादन्तः शब्दो नोदात्तः पर्यन्तः समन्तः न निविभ्याम् ६।२।१८१ न्यन्तः।
 व्यन्तः पूर्वपदप्रकृतिस्वरेयणि च कृते उदात्तस्वरितयोर्परा इति स्वरितः परेऽभि तोभा विमण्डलम् ६।२।१८२ परेऽपरमभित उभय
 तोभावो यस्य स्तित्कूलादिमण्डलं चानोदात्तं परिकूलं परिमण्डलं ॥ ॥ ह अस्मात्परमिति अन्तः शब्दात्परमित्यर्थः अनर्चण इति अत्रापि
 तेनैवणत्वम् अनुपसर्गार्थमिति उपसर्गे तु पूर्वैर्लोपसिद्धम् न निविभ्यां निविभ्या मुत्तरोऽन्तः शब्दो नानोदात्तः स्यात् पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति बहुव्रीहौ समासे व
 ह्रिहौ प्रकृत्येति तत्पुरुषे तत्पुरुषे तस्यार्थेनेन परेऽभि तः परेऽभि तसेभि शब्दोभाववाचि मण्डलं चानोदात्तं स्यात् अभितोभा वीत्यस्यार्थमाह अभितोभावोऽस्यास्तीति
 अथवा अभितः उभयतो भवति नद्यादौ कूलादिकमित्यभितोभा वी सुप्यजाताविति शिनिः परिकूलमिति बहुव्रीहौ प्रादिसमासोऽवयीभावो वा तत्र बहुव्रीहौ तत्पुरुषे च

राम
३९

पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्तेऽन्यथोभावेतु परिप्रत्ययायेति कूलतीरे । ति च प्राप्तेः परितः कूलमस्य परिगतं कूलमिति कूलात्कूलं वर्जयित्वेत्यर्थ इति उदकस्याभाव इव विप्र-
 दः ॥ ३॥ ॥ प्रादः प्रादुत्तरमस्वांगवाचिसंज्ञायामनोदात्तं स्यात् प्रग्रहमिति प्रादिसमासः बहुव्रीहिर्वा-प्रपदमिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरे निरुदकमित्यादि निर्गत-
 मरकं यस्यादिनिबहुव्रीहिः निर्गतमुदकमिति प्रादिसमासो वा उदकस्याभाव इत्यन्यथोभावेतु समासांतोदात्तत्वेनैव सिद्धम् अभेः अभेरुत्तरपदं मुखमनोदात्तं स्यात्
 अपसर्गात्स्वांगमिति सुस्वस्वांगमिति तु न भवति नाव्ययदि कच्छेति निषेधात् अपाच्च अपादुत्तरमुखमनोदात्तं स्यात् समासे अपमुखमिति प्रादिसमासे च
 श्रीलौच पूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्तेऽसुस्ववर्जयित्वेत्यन्यथोभावेऽपि परिप्रत्ययावर्ज्यमाना हो एत्रावयवेऽपि प्राप्तेऽयमारंभः उत्तरार्थ इति उत्तरत्र अपादिसस्यैवानुवृत्ति-
 प्रादः स्वाङ्गसंज्ञायाम् ई।२।१८३ प्रग्रहं अस्वाङ्गः द्विः प्रपदं निरुदकादीनि च ई।२।१८४ अनोदात्तानि निरुदकम् निरुपलम् अभेर्मु-

खम् ई।२।१८५ अभिमुखम् उपसर्गात्स्वाङ्गमिति सिद्धे बहुव्रीह्यर्थमध्वार्थमस्वाङ्गार्थञ्च अभिमुखाशाला अपाच्च ई।२।१८६
 अपमुखं योगविभाग उत्तरार्थः स्फिगपूतवौणाऽध्वोऽध्वकुक्षिसीरनामनाम च ई।२।१८७ अपादिमान्यनोदात्तानि अपस्फिगा-
 म् अपपूतं अपवौणम् अजस अपाजः अध्वन् अपाध्वा उपसर्गादध्वन इत्यस्याभावे इदं एतदेव च ज्ञापकं समासात्ता नि-
 सत्वे अपकुक्षिः सीरनाम अपसीरम् अपहलं अपनामस्फिगपूतवौणा कुक्षिग्रहरां मबहुव्रीह्यर्थमस्वाङ्गार्थञ्च ॥ ३४ ॥

यथा स्यात् अभेर्भाभूतः स्फिगपूतः नामग्रहरां सीरेणैव सवभ्यतेन स्फिगादिभिः स्फिगपूतकुक्षीणां एथग्रहरादि तिहरदतः तेन स्फिगपूतकुक्षयः पर्याया इति
 निश्चीयते उपसर्गादध्वन इत्यस्याभाव इति उपसर्गादध्वन इदं समासांताच्च त्ययविधायकं तदभावे तस्मिन् सति अत्ययस्य चित्वादेश सिद्धम् ननूपसर्गाद-
 ध्वन इत्यनेन नित्योचविधीयते तत्त्वमुक्तमित्यस्याभाव इतीत्यत आह एतदेव च ज्ञापकमिति यदि हि नित्यः समासान्तः स्यात् अध्वग्रहराणि मिहानर्थकं ।
 स्यात् अचप्रत्ययस्य चित्वादेशोदात्तस्य सिद्धत्वात् कृतं तु अध्वग्रहरां ज्ञापयति समासांता अनित्या इति स्फिगपूतकुक्षिग्रहरामिति यदा ह्येतानि स्वांगवाची-

दी. त.
४०

निभुवाणिचभवंतिवहुव्रीहिश्चसमासस्तदोपसर्गात्वांगमित्येवसिद्धम् ॥ ॐ ॥ अथे. अधेरुत्तरमुपरिस्थत्राचिअन्तोदात्तंस्यात् उपरितिष्ठतोऽपुपरिस्थं।
सुपिस्थइतिकः तदेतद्दर्शयति. दंतस्योपरीति. अधिकरणमिति. अधिक्रियतेऽस्मिन्नित्यधिकरणेनैतदुपरिस्थवाचिकित्वधःस्यवाच्ये. अत्रकृदुत्तरपदप्रकृ-
तिस्वरेणक कारउदात्तः अनुजेष्ठइति. उत्तरपदार्थस्याप्राधान्यं दर्शयति. पूर्वपदार्थप्रधानः प्रादिसमासायमिति. प्रधानार्थचकनीयोग्रहणमिति. अन्य
अधेरुपरिस्थम् ६।२।१८८ अध्याहोदन्तोऽधिदन्तः दन्तस्योपरिजातोदन्तः उपरिस्थङ्गिः अधिकरणं अनौऽप्रधानकनीयसी।
६।२।१८९ अनौः परमप्रधानवाचिकनीयश्चानौदात्तं अनुगतोऽज्येष्ठमनुज्येष्ठं पूर्वपदार्थप्रधानः प्रादिसमासः अनुगतः कनीयान
नुकनीयान् उत्तरपदार्थप्रधानः प्रधानार्थश्चकनीयोग्रहणं अप्रेतिकिम् अनुगतोऽज्येष्ठोऽनुज्येष्ठः पुरुषश्चाऽन्वादिष्टः ६।२।१९०
अनौः परोऽन्वादिष्टवाचीपुरुषोऽनौदात्तः अन्वादिष्टः पुरुषोऽनुपुरुषः अन्वादिष्टः किं अनुगतः पुरुषोऽनुपुरुषः अतोऽकृत्यदे ६।२।१९१
अतोः परमकृदन्तमपदशब्दश्चानौदात्तः असङ्कुशोनागः अतिपदागायत्री अकृत्यदेकिं अतिकारः अतोऽङ्गुलोपइतिवाच्यम् इह
माभूत् शोभनोऽगार्थोऽतिगार्थः इहचस्यात् अतिक्रान्तः कारुकमतिकारुकः नेऽनिधाने ६।२।१९२ निधानमप्रकाशताततोऽन्य
दनिधानमप्रकाशनमित्यर्थः। निमूलं न्यस्यम् अनिधानेकिम् निहितोदराडोनिदराडः प्रतेरंऽश्वादयस्तत्पुरुषे ६।२।१९३ प्रतेः परेश्वा
दयोऽनौदात्ताः प्रतिगतोऽशुः प्रत्यंशुः प्रतिजनः प्रतिराजा समासान्तस्यानित्यत्वान्नरुच् उपाह्वजऽजिनमऽगौरादयः ६।२।१९४ उपा
स्यंयतृचूकमजिनश्चानौदात्तनत्पुरुषेणोऽदीन्वर्जयित्वा उपदेवः। उपेन्द्रः। उपाजिनं। अगौरादयः किम् उपगौरः उपतैषः तेषु
अप्रधानग्रहणेनैवसिद्धत्वात् अनुगतोऽजेष्ठइति. विग्रहविशेषेणप्रधानवाचित्वेज्येष्ठशब्दस्यदर्शयति. पुरुषः पुरुषेकिम् उपगतः सोमोऽस्यसउपसोमः
अन्वादिष्टइति. अनुपश्चाद्विष्टः कथितः कस्मिंश्चित्कथितेयोऽन्यः कथ्यते स अन्वादिष्टइत्यर्थः अतोऽकृत्यदे. अकृत्यपदं च अकृत्यदेतदाह. अकृत्यदंतं पदशब्द

राम.
४०

श्रेति. असंकुशइति. अंकुशमतिक्रान्तइतिविग्रहः. अतिकास्कइति. शोभनः. कारकः. पूजार्थोयमतिः. अतेर्धातुलोपइति. असंकुशादौट्टितिविषयेऽतिशब्दोऽतिक्रान्तार्थवृत्तिरिति. क्रमेरप्रयोगएवधातुलोपः. अतिगार्ग्यइति. यथान्यासेत्त्रापिप्राप्नोतिगार्ग्यशब्दस्याकृदन्तत्वात्. तस्मादव्यासतिव्यापिपरिहारार्थमकृत्यदइत्येतदपनीयधातुलोपइतिक्तव्यमित्यर्थः. नेरनि. निशब्दादुत्तरपदमनोदात्तस्यादनिधानेर्धे. निमूलमिति. निर्गतंमूलमस्यनिगेतंवामूलंनिर्मूलं. निदंडइति. निशब्दोनिधानार्थवर्तते. कथंपुनर्निशब्दस्यायमर्थइतिचेच्छणु. प्रादयोहिट्टितिविषयेसक्रियंसाधनमाहुः. समासानस्यानित्यत्वादिति. इहाराजशब्दस्यपाठः

सोरध्वक्षेपरो दं. २।१९५ सुप्रत्यवसितः सुस्त्रपूजायामेव वाक्यार्थस्त्वत्रनिन्दाअसूययातथाभिधानात् सोः किम् कुब्राह्मणः अवक्षेपरोकिम् सुदृषणाम् विभाषासुच्छे दं. २।१९६ उत्क्रान्तः पुच्छात्उत्सुच्छः. २ यदातुपुच्छमुदस्यतिउत्सुच्छयते एरच् उत्सुच्छस्तदाथायादिस्वरेणानित्यमनोदात्तत्वेप्राप्तेविकल्पोऽयम् सेयमुभयत्रविभाषा तत्पुरुषेकिम् उदस्यमुच्छयेनसउत्सुच्छः द्वित्रिभ्यांपादमूर्द्धसुबहुव्रीहौ दं. २।१९७ आभ्यांपरेष्वेवमनोदात्तौवा द्विपाच्चतुष्पाच्चरथाय त्रिपादूर्ध्वः. द्विदन् त्रिमूर्द्धनेसप्ररश्मिमूर्द्धनित्यकृतसमासानएवमूर्द्धशब्दः तस्यैतत्सयोजनमस्यपिसमासानोअनोदात्तत्वंयथास्यात् एतदेवज्ञापकमनित्यः समासानोभवतीति यद्यपिचसमासानः क्रियतेतथापिवहुव्रीहिकार्यत्वात्तदेकदेशत्वाच्चसमासा नोदात्तत्वंपक्षेभवत्येव द्विमूर्द्धः. २।त्रिमूर्द्धः. २।द्वित्रिभ्यांकिम् कल्याणमूर्द्धा बहुव्रीहौकिं द्वयोर्मूर्द्धाद्विमूर्द्धा ॥ ६ ॥

एवज्ञापयति. समासान्ताअनित्याइति. अन्यथाएजाहः सस्तिभ्यष्टजिनिटचश्चित्वादेवसिद्धंस्यात्. ॥ ॥ सोरव. सोरुत्तरपदंविदायामनोदात्तस्यात्तत्पुरुषे. सुप्रत्यवसितइतिसुः पूजायामितिकर्मप्रवचनीयस्यसोः स्वर्तोपूजायामितिसमासः तेनसुप्रत्यवसितेतथायादिविधिर्नशंकनीयः ननुयदिसुशब्दोऽत्रपूजायांवर्ततेकथंनहिंक्षेयोगम्यतइत्याह. वाक्यार्थस्त्विति. कथमित्यह. असूययेति. यः स्वत्वनर्थेउपस्थितेसुखायमानआस्तेतत्प्रत्येवमुक्तेक्षेयोगम्यते. विभाषातः.

सुच्छदस्यतोविभावेतिवर्तमानेवहुलग्रहणं बहुर्थप्रदर्शनार्थं बहुलग्रहणस्यार्थं श्लोकेनदर्शयति. परादिश्चेति उरुक्षयेति उरुणां क्षयोनिवासइतिविग्रहः स्यो
 मिनासंइतिशेषशब्द आसुसतः समासस्येसंते दातवाधित्वाकृदन्तरपदप्रकृतिस्वरेणोत्तरपदासुदातत्वं प्राप्तं तस्याथादिस्वरेणवाधितं अतोवाहुलकेनोत्तरपदासुदा
 तत्वं एतच्चक्षिनिवासगत्योरितिधातोर्बहुलकादधिकरणोपरजितिमाधवेनोक्तं वस्तुतस्तु घप्रत्ययान्तः क्षयशब्द
 इतिहरदत्तेकरीत्याबाष्पादिस्वरस्येहाप्राप्या कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरेणैवसिद्धं परादिश्चेत्यस्योदाहरणं तु चोदयित्रीसुनृतानामितिबोधये. ॥
 कनपरिहासो. चुरादिष्वदन्तः शिचृक्पि. सुतएमुनयत्यप्रियमिति सन्. तदन्तंचसुनृतं. अयस्मयादीनीतिभत्वान्नलोपोन. मुष्टिहस्येति. मुष्ट्याहननंमुष्टिह
 सा. हनस्तचैतिसुवनोऽप्यपदेक्यप्. कृदन्तरपदप्रकृतिस्वरेणप्राप्तः त्रिचक्रइति. बहुव्रीहिस्यात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः प्राप्तः ॥
 विश्वायुरिति विश्वमायुर्यसिन्निति बहुव्रीहिः विश्वशब्दः कर्मप्रत्ययान्तः पूर्वपदप्रकृतिस्वरेणप्राप्तः ॥ ॐ ॥ इतिस्वरसुबोधिन्यां समासः
 र्प्रप्रकरणे समासम् ॥ ॐ ॥ तिओ. पचतिगोत्रमिति. गोत्रं स्वकुलं पीडयतीत्यर्थः एवं हे कुत्सा भवति. आभीक्ष्ण्य उदाहरणमाह. पचतिपचतिगोत्रमिति.
 तिओ गोत्रादीनिकुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः ८।१।२७ तिङन्तात्पदाद्गोत्रादीन्यनुदात्तान्येतयोः पचतिगोत्रं पचतिपचतिगोत्रं एवं प्रपचनप्रह
 सनप्रकथनप्रत्यापनादयः कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणम्याठविशेषणम् तेनायत्रापिगोत्रादिग्रहणो कुत्सनादावेवकार्यं ज्ञेयं गोत्रादी
 निकिम् पचतिपापम् कुत्सेतिकिम् । स्वनतिगोत्रं समेत्यकूपं ॥ ९९ अनेकार्थत्वात्पचिः करोत्यर्थे वर्तते. विवाहादौ गोत्रं पुनः पुनः सुखीकरो
 तीत्यर्थः नित्यवीक्षयोरिति द्वित्वम् ननकिंकुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं गोत्रादीनां पाठविशेषणमेतयोरर्थयोगोत्रादीनि भवन्ति. तानि च तिङः पराण्यनुदात्तानि भा
 वन्ति. आहोस्विदनुदात्तविशेषणं तिङः पराणि गोत्रादीन्यनुदात्तानि भवन्त्येतयोरर्थयोरिति अस्मिन्विचारे निगममाह कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणमिति अयंचार्थो यो
 गविभागास्त्वभ्यतेतिङो गोत्रादीनीत्येकोयोगोऽनुदात्तविधानार्थः कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरिति द्वितीये योगः गोत्रादीनीत्येवपरिभाषेयः इह शास्त्रे गोत्रादीनिकुत्सनाभी
 क्ष्ण्यविषयाण्येवग्राह्याणि तेन किंसिद्धं भवतीत्यत आह तेनेति. अन्यत्रापि च न विदिव गोत्रादितद्विज्ञातेति ध्वगतेरित्यत्र पचतिपापमिति. क्रियाविशे

गोत्रं कुलं समुदि
 तं भूत्वा कूपं खननीत्यर्थः ॥

स्व.
सि. कौ.
टी. न.
४२

तिङ् अनुदात्तं सर्वमिति वर्तते त दाहनिहन्यत इति सर्वानुदात्तानि चातइति वैयाकरणानां व्यवहारः अतिङ् इति किम्पचति भवति एककर्तृकापचिद्विभवा भवतीत्यर्थः न
चतिङ् ग्रहणं व्यर्थं समानको निधातयुष्मदस्माददेशा इत्युक्तत्वात् एकस्मिन्नुवाकोतिङ् न्तद्वयभावादिति चेत्सत्यम् सञ्जकारेण समार्थवाक्याधिक्येन कृतत्वात्
तिङ् ग्रहणमकारि भाष्ये तु अतिङ् ग्रहणं प्रत्याख्याते न लुट् इति आरभ्य निषेध सूत्राणि श्वः कर्त्ता श्वः कर्त्ता एविति तासेः परस्परसार्धधातुकस्यानुदात्त
त्वे कृते तासि रुदात्तः एकवचनेऽप्येकते उदात्तनिवृत्तिस्वोराडा उदात्तः निपातैः यदिसादीनां यत्रे त्यन्तानां ह्येत्तो यायाः सौत्रोलुक् ननु युक्तशब्देन समास
निपातैरिति विशेषणस्यानन्वयापत्तेरुदाह एतैर्निपातैरिति यत् यदि हनकुविर्त्तनेनैव त्वण् कश्चित् यत्र एतैरित्यर्थः यद्यदर्थे च हेतौ च विमारेयदिवे च

तिङ्/तिङ् ८।१।२८ अतिङ् नात्यदात्तारनिङ् नानिहन्यते अग्निमीले न लुट् ८।१।२९ लुङ् नन्निहन्यते श्वः कर्त्ता निपातैर्यद्यदि
हनैकुविर्त्तने चैव कश्चिद्यत्र युक्तम् ८।१।३० एतैर्निपातैर्युक्तन्ननिहन्यते यदग्रेस्यामहं त्वम् युवां यदि कथः कुविर्त्तः आसन्
अचिन्तिभिश्च कृमाकश्चित् पुत्रासे यत्र पितरो भवन्ति नहप्रसारम् ८।१।३१ नहेत्यनेन युक्तनिङ् नान्नानुदात्तम् प्रतिषेधयुक्त आ
मः प्रसारम् नहभोक्ष्यसे प्रसारम् किं नहवैतस्मिन् लोके दक्षिणामिच्छति सत्यम् ८।१।३२ सत्ययुक्तनिङ् नान्नानुदात्तप्रश्ने।
सत्यं भोक्ष्यसे मग्ने किम् सत्यमद्वा उत वयमिन्द्रं स्तवाम् ॥ ८९ णः हंत हर्षेणु कं पायां वाकारम् विष्वाद्योः कश्चित् सन्नेनैव निषेधे प्रशंसायां कुवित्स्म

तं यत्रेत्याधारे तत्र मूले कुविर्त्तदाहृतः अन्येषु स्याः तत्र ग्रहणं साक्षात्संबंधप्रतिपादनार्थं यदग्रेस्यामिति अस्तेर्लिङि अम् चकृमाकश्चिदिति चकृमेतिलि
ट्प्रत्ययस्वरेणांतोदात्तकश्चिदयनिपातसमुदायः पदकालेकतविदि तिविच्छिद्यपायात् निपातैः किम् यत्कूजति शकटम् एतीति यत् इणः शतोरुस्य
म् इणो यणितियण ननु प्रतिपदोक्तत्वात् यदादिभिः साहचर्याच्च निपातस्यैव च्छब्दस्य ग्रहणं स्यादिति चेत्सत्यम् एतदेव ज्ञापयति अस्मिन् अकारेणैव मुभय एम
म्व्यवस्थायकमिति तेन यावद्यथाभ्यामित्यत्र यत्तदेतेभ्यः परिसारो वतुविति व्युत्पादितस्यापिलाक्षणिकस्य निपातस्यापि ग्रहणं भवति यावत्सोतभ्योरदेशः ४२

आनाडति. अत्रादइत्यस्वरेण युदात्तम्. युक्तं प्रहसं किम्. अन्यान्विते माभूत्. यत्र कचते मनोदंशं दधसउतरमिहयत्रे सस्योत्तरमित्यनेन साक्षात्संबंधः दधधस्वरे
 अनुदात्ते नहस्वरे नहशब्दे निपातसमुदायनिषेधे वर्तते. नहभोक्ष्यसइति. अदुपदेशात्परात्वात्ते इत्यस्य निघातः सप्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तं पदम्. पूर्वभुंस्वेत्यु
 क्ते पुनः ओधेनापहासेन वा पुनः पुनः प्रतिषेधउक्तेष्टच्छते भोजनं करिष्यसि स एवमुच्यते. नहवैतस्मिन्निति. तस्मिन् शब्दः फिट्स्वरेण युदात्तः. लोकशब्दः पुनः प्रजंते
 त्वादनुदात्तः दक्षिणशब्दः स्वांगशियमदंतानामिति शिष्टत्वादाद्युदात्तः सत्यं भोक्ष्यसइति. मध्योदात्तम्. ॥ ॐ ॥ अंगा. प्रातिलोम्यं प्रतिकूलकारित्वं ततो न्यदा
 भिमतकारित्वामप्रातिलोम्यं. एवं चानुलोम्यइति वक्तव्यम्. अंगशब्द उदाहरणो नुज्ञायां प्रत्युदाहरणेत्वमर्थः. अङ्ग. कुर्वितिकरोते लोरा मध्यमपुरुषकवचनं सि

अङ्गा. प्रातिलोम्योऽ॥ १३३ अङ्गेत्यनेन युक्तं निड. नन्वानुदात्तं अङ्ग. कुरु अप्रातिलोम्ये किं अङ्ग. कूजसि वृषल इदानीं ज्ञास्यसि ज्ञात्वा अनभिप्रेतमसौ कुर्व
 : अतिलोमो भवति हि च ॥ १३४ हियुक्तं निड. नन्वानुदात्तम् आहिष्मन्यमर्ह आहिरुतम् छन्दस्यः नेकमपि साकाङ्क्षम्. ॥ १३५
 ३५ हीत्यनेन युक्तं साकांक्षमनेकमपि नानुदात्तं अनृतं हिमतो वदति पाप्मानञ्चैनं पुनाति तिड. नद्वयमपि न निहन्यते यो वचथाभ्या
 म् ॥ १३६ आभ्यां योगे तिड. नन्वानुदात्तं यथा वित्क रावमावतं ॥ १३७ तस्य सेर्द्यपि चेति हि रादेशः तनादिक् अभ्युः सार्वधातुवेति करोतेर्गुण

अतउत्सर्वधातुके. उत्तश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वादिति हेर्द्युक्. कुर्वित्युप्रत्ययस्वरेणानुदा. हिच. अत्राप्यप्रातिलोम्यइति संवद्यते. आहिष्येति. स्मशब्दे नि
 पातोपि चादित्वादनुदात्तः दीर्घत्वं यत्वं च छन्दसंप्रातिलोम्येतु हि कूजवृषल. उदाहरणो हि शब्देन धाराणे हेतौ वा सच्चप्रत्युदाहरणेत्वमर्थः छन्दस्य. अनेकमपीति
 अपिशब्दादेकं. तत्रानेकमुदाहरति. अनृतं हीति. हिर्यत इत्यर्थः. यस्मादयं मनो नृतं वदति ततः पाप्मा. पापमेनं पुनाति. अनृतवदन् दोषेण युज्यत इति तात्पर्यं.
 योर्थः एकस्योदाहरणम्. अग्निर्हि पूर्वमुदजप्रतमिन्द्रो नूदयन्. अत्र एकमत्रयमित्याद्युदात्तम्. पानिहृतम्. अत्र हेतुहेतुमद्भावस्य तको हि स्थित्यनेकमपि
 तिड. नो हियुक्तं भवति. अत्र पूर्वेषां सर्वस्य निघातप्रतिषेधे प्राप्ते कचिदनेकस्य कचिदेकस्य यथास्यादिति बचनं. तत्र छन्दसि दृष्टानुविधानाद्युपयोगं व्यवस्था

स
हि. कौ.
ये. त.
४३

यावद्यथा इयंतृतीयापंचमीत्याह. आभ्यांयुक्तमिति. तेन परमृतयोरपि भवति. देवदत्तः पचतियावदिति. यावच्छब्दो निपातश्चानिपातश्च मृद्वते निपातैर्यः
द्यद्वीत्यत्रज्ञापितत्वात्. आद्यः साकल्ये द्वितीयः परिमाणोपाधिकोऽधुप्रत्ययान्तः यथाशब्दोऽप्यतादिषु. आवतमिति. अकोर्लोराधमपुरुषद्विबचनम्.
यावच्छब्देदाहरणान्तु. यावद्भुंते देवदत्तः पचतियावदिति. यावत्लोतृभ्योऽर्द्धाणानादिति. रदविलेखने लडि. सियिअइ. अइस्वरेणाद्युदात्तं. ॥ ॥ पूजायां
नानुदात्तमिति. अनुदात्तएव भवतीत्यर्थः. यावद्देवदत्तइति. पूर्वेष्वत्र निघातप्रतिषेधोऽववायेयदि भवति. उपसर्गसौवेति नियमाद्. आतिप्रसंगाभावेऽनंतरग्रह
णोऽशक्यमकर्तुं. उपसर्गं यावद्यथाभ्यांयुक्तमनंतरमुपसर्गेण व्यवहितं तिङंतं पूजायां विषयेनानुदात्तं स्यात्. अनंतरमित्येवेति. तच्चानन्तर्यसोपसर्गस्य न.

पूजायान्नानंतरम् ८।१।३० यावद्यथाभ्यांयुक्तनिङन्तम्पूजायान्नानुदात्तं यावत्पचतिशोभनम् यथापचतिशोभनं पूजायां किं यावत्.
दुक्ते अनन्तरङ्किं यावद्देवदत्तः पचतिशोभनं पूर्वेष्वत्र निघातः प्रतिषिध्यते उपसर्गव्यपेतञ्च ८।१।३८ पूर्वेष्वानन्तरमित्युक्तं उप।
सर्गव्यवधानार्थं च नम् यावत्प्रपचतिशोभनम् अनन्तरमित्येव यावद्देवदत्तः प्रपचतिशोभनम् तु पश्य पश्यताऽहैः पूजायाम् ८
।१।३९। एभिर्युक्तनिङन्तन्ननिहन्यते पूजायाम् आदहस्वधामनुपुनर्गर्भत्वेमेरिरे अहोच ८।१।४० एतद्योगेनानुदात्तं पूजाया

तिङंतमात्रस्य प्रपचतीति प्रशब्द आसुदात्तः तु पश्य. तु प्रभृतौ निपूजाविषयाणि. उदाहरणानितुमाणाव ॥ म् अहो कटङ्क रिष्यति पचतिशोभनम्.
कोभुंते पश्यमाणवकोभुंते. माणावकलुभुंते इति. आश्चर्येण शब्द इति. भोजनस्य पूजागम्यते. एवमन्यत्रापि. पूजायां किम् पश्यमृगोधावति. तत्त्वकथा.
नमेतत्. ननु पूजायां नानन्तरमित्यतः पूजायामिति कर्तमाने पूजाग्रहणं व्यर्थमिति चेन्नैवम्. पूजाग्रहणं निघातप्रतिषेधार्थं. तद्विपूजाग्रहणं प्रतिषेधस्य
प्रतिषेधेन संवद्धम्. ततश्च तदनुवृत्ताविदापि न लुडित्यादिके विषये प्रतिषेधस्य प्रतिषेधः स्यात्. माभूद्देवं निघातस्यैव यथा स्यादित्येतदर्थं पूजाग्रहणं किं
अनन्तरमित्येवं तदभूत्. इह त्वविशेषेणेष्यते. अहोच. अहो देवदत्तः पचतिशोभनमित्युदाहरणम्. पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम्. उत्तरोऽयम् अहो योग एव यथा स्यात्.

पूजायां किं यावत्.

पम.
४३

शेषे पूर्वपूजायामित्युक्तत्वात्ततोऽप्यः शेष इत्युहापूजायामिति. अहो कटकं करिष्यतीति. पक्षे स्य प्रत्ययस्वाः. अनाश्रयभूतमेव वस्तु अस्यया आश्रयवत्यतिपाद्यतेन
 पूजा. शेषग्रहणं स्यस्यार्थे. योगविभागसामर्थ्यादिति. तत्रयावत्पुरेति भविष्यति लट् विद्योतनादावध्ययनं धर्मशा
 स्त्रप्रतिषिद्धं. अतस्तदुपन्यासेन त्वरितमधीष्वेति गम्यते. पक्षे द्योतत इति धातुस्वरेणाद्युदात्त. तास्यनुदात्तेति लसार्वधातुकनिघातः. न तेन सम्पुराधीयत इति.
 सट् सौमिभूते लट्. अत्रभूतस्याध्ययनस्य चिरकालप्रवृत्तत्वं गम्यते न त्वरा. नन्वि. किंचित्कर्तुं स्वयमेवोद्यतस्य एवं क्रियतामित्यभ्युपगमो नुज्ञोक्तस्याऽप्यस्य

शेषे विभाषा ८।१।४१ अहो इत्यनेन युक्तनिङ. नान्वानुदात्तमपूजायाम् अहो कटकं करिष्यति पुराचपरीप्सायाम् ८।१।४२ पुरेत्यनेन यु
 क्तञ्चानुदात्तत्वेणायाम् अधीष्वमारावकपुराविद्योतते विद्युत् निकयगामिन्यत्र पुराशब्दः परीप्सायां किं न तेन सम्पुराधीयते विरतीतेत्र पुरा नन्वि
 त्यनुज्ञैषणायाम् ८।१।४३ ननु इत्यनेन युक्तनिङ. नान्वानुदात्तमनुप्रार्थनायां ननु गच्छामिभोः अनुजानीहि माङ्गच्छन्मिति सार्थः. आ
 न्वितिकिं अकार्षीः कटन्त्वं ननु करोमि एष्टप्रतिवचनमेतत् किङ् क्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिषिद्धम् ८।१।४४ क्रियाप्रश्ने वर्तमानेन
 किं शब्देन युक्तनिङ. नान्वानुदात्तम् किं हि जः पचत्याहोस्विद्रच्छति क्रियेति किम् साधनप्रश्ने माभूत् किमभक्तं पचत्यपूषान्वा प्रश्ने।
 किं किमधीतेक्षेपोयम् अनुपसर्गङ्ङिम् किं प्रपचति उत प्रकरोति अप्रतिषिद्धङ्ङिम् किं हि जो न पचति ॥ : ॥ ४४ ॥ : ॥

प्रार्थनाऽनुज्ञैषणाऽनुज्ञाप्रार्थनेत्यर्थः तदाह. अनुज्ञाप्रार्थनायामिति. उदाहरणो वर्तमानसामोप्ये लट् प्रत्युदाहरणो ननौ एष्टप्रतिवचने इति भूते लट् अन्वितिकि
 मिति. अनुज्ञैषणायामितिकिमित्यर्थः अंगप्रानिलोम्य इत्यादिबदितिकरणां विनापि सिद्धे एकनियतोऽयमिति प्रद. र्शनार्थमिति शब्दः. अन्यथा द्वयोर्निपातयो।
 ग्रहणं संभावेत. किं क्रिय. अप्रतिषिद्धमिति. अप्रतिषिद्धार्थमित्यर्थः किं हि जः पचति आहोस्विद्रच्छतीति. आहोस्विदेको निपात आद्युदात्तः अत्र केचित् पृ
 वेकिं युक्तं न निहन्यते उतरंतुन किं युक्तमिति निहन्यत एवेति. अन्येतु यद्यप्येकस्याख्यातस्य समीपे किं शब्दः श्रूयते तथापि. सर्वस्य संभविष्यस्यते न योग इति।

उभयत्रापि निषेधेन भाव्यमिति. अत्र हरदत्तः येत्वाहुः पूर्वं किं युक्तमिति. ते मन्यन्ते. असुदयोः संशयविषयत्वं किं शब्देन नुश्रुतक्रियाविषय एव प्रतीयते. क्रियांतरविषयस्तु प्रश्नः. आहोस्विदित्यनेन क्रियाप्रश्न इति चोच्यते तस्मात्तस्यैव निघातप्रतिषेध इति. प्रश्ने किम्. किं देवदत्तः पठति. श्लेषे किं शब्दः क्वचित्कुलके किमधीयत इति प्रत्युदाहरणं दृश्यते तन्नादर्थस्योपसृष्टत्वात्. ॥ ॥ लोपे. किं क्रियाप्रश्नेति. सूत्रमनुवर्तते. तथा च यमर्थः. क्रियाप्रश्नेयः किं शब्दः तस्य लोपे तदर्थेन युक्तमनुपसर्गमप्रतिषिद्धं चेति उक्तं तन्नानुदात्तं स्यात्. सूत्रेण किमोलोपस्याविधानार्थप्रकरणादिनागम्यमानार्थत्वादप्रयोग एव लोपो विवक्षितः. दत्तः पचति. आहोस्वित्यठतीति. अत्रपक्षे निघातः यस्मै धातुस्वरेणाद्युदात्तता. किं शब्दाप्रयोगादप्राप्तविभाषेयम्. यद्वा तस्याप्रयोगेऽपि अर्थेन योगात्प्राप्तविभाषा. पूर्वसूत्रस्थानि प्रत्युदाहरणानि किं शब्दलोपे विभाषा ८।१।४५ किमोप्रयोगे उक्तं वा देवदत्तः पचत्याहोस्वित्यठति एहि मन्ये प्रहासे लृट् ८।१।४६ एहि मन्ये इत्यनेन युक्तं लृड्। नन्नानुदात्तं क्रीडायाम् एहि मन्ये भक्तभोक्ष्यसे भुक्तनन्त्वः तिथिभिः प्रहासे किम् एहि मन्यसे औदनमभोक्ष्ये सुष्ठु मन्यासे गत्यर्थलोटा लृडित्यनेनैव सिद्धे नियमार्थो यमारम्भः एहि मन्ये युक्ते प्रहासे एव नान्यत्र एहि मन्यसे औदनमभोक्ष्ये जात्वपूर्वं ८।१।४७ अविद्यमानम् पूर्वयज्जातुतेन युक्तमिति उक्तं नन्नानुदात्तं जातुभोक्ष्यसे अपूर्वदिङ् कटञ्जातुकरिष्यसि ॥ ४ ४ ४ ॥

इदं सत्त्वात्रयोजनीयानि. एहि. एहि मन्ये इत्यनेन युक्तमिति सेमुदायाभिप्रायमेकवचनं. अन्यथा आख्याते हे आङ्चा पर इति बहुवचनं प्रसंगः. एहि मन्ये भक्तं भोक्ष्यस इति. मन्यसे भोक्ष्ये इत्यर्थे प्रहासे च मन्योपपदे इत्यादिना मान्ये भोक्ष्यस इति पुरुषव्यत्ययः इदं च वृत्तिकारमतरीत्या प्रत्युदाहरणं तन्मते उत्तमोपादानस्य च तत्त्वात्. भाष्ये तु एहि मन्ये रथेन यास्यसीति प्रत्युदाहृतम्. तत्रायमर्थः. त्वं रथेन यास्यसीत्सहं मन्य एहीति. गत्यर्थलो. डिसेव सिद्ध इति आङ्पूर्वादिणो लोटसिपो हि. अत्र हीत्यस्य गत्यर्थत्वात् गत्यर्थलोटे तिसिद्धमित्यर्थः. एहीत्यत्र आङ्ः परत्वादिहीत्यत्र निघातः मन्य इति. मनज्ज्ञाने अनुदात्ते तत्पन्नत्वादाद्युदात्तत्वम्. नास्यनुदात्तेति अत्र दुपदेशात् सत्त्वादित् नुदात्तं जात्व. अपूर्वमिति तन्नातुशब्दस्यैव विशेषणं नति उक्तं नस्य. आहो उताहो इति सूत्रे अनंतरग्रहणा ज्ञापकात्. अन्यथा तत्राप्यपूर्वमिति अनुदत्ते.

रिवकेवलतिङनास्यानन्यलभ्यते इति किं तेन ननु शेषे विभाषा वक्ष्यति तत्र शेषमल्लभ्यतया शेषे विभाषा कश्च शेषः सान्तरं शेष इति अन्तराणां नानाग्रहणं
प्रकृतमः शेषः कथम् अपूर्वमिति प्रकृतं सर्वः शेष इति तदेतत्कलमभिप्रेत्याह अविद्यमानपूर्वपञ्जात्विति जातु भोक्ष्यस इति अदुपदेशस्य सत्त्वात्से इत्यस्य

किं वृत्तञ्चिदुत्तरम् ८।१।४८ अविद्यमानपूर्वचिदुत्तरं पत्किं वृत्तं तेन युक्तनिङनानुदात्तम् विभक्त्यनङितरडतमानङि मोक्ष्य
ङि वृत्तम् कश्चिदुक्ते कतरश्चित् कतमश्चिद्वा चिदुत्तरङिम् कोभुक्ते अपूर्वमित्येव एतः किञ्चित्स्यति आहोउताहोचाऽनन्तरम्
८।१।४९ आहोउताहोइत्याभ्यामपूर्वाभ्यां युक्तनिङनानुदात्तम् आहोउताहोवाभुक्ते अनन्तरमित्येव शेषे विभाषा वक्ष्यति अ
पूर्वतित्किम् देवआहोभुक्ते शेषे विभाषा ८।१।५० आभ्यां युक्तव्यवहितनिङनानुदात्तम् आहोदेवः पचति गत्यर्थलोटात् एतन्चेत्कारकि
सर्वान्यत् ८।१।५१ गत्यर्थानां लोयायुक्तनिङनानुदात्तं यत्रैव कारके लोडतत्रैवलुडपिचेत् आगच्छदेवग्रामं द्रक्ष्यसि उद्यतादेव
दत्तेन शालयो रामेण भोक्ष्यते गत्यर्थे किम् पचदेव औदनं भोक्ष्यसे न लोया किम् आगच्छेद्देवग्रामं द्रक्ष्यसे न लुड किम् आगच्छ
देवग्रामं म्यश्यसे न नचेदिति किम् आगच्छदेवग्रामं पित्राते औदनं भोक्ष्यते सर्वे किम् आगच्छदेवग्रामं त्वच्चाह च्चद्रष्टाव एन।
मित्यत्रापि निघातनिषेधो यथा स्यात् यद्वा उनास्यकारकनञ्चान्यच्चलुडनोच्यते लोड ८।१।५२ लोडनङ्गत्यर्थलोयायुक्तनानुदा
त्तम् आगच्छदेवग्रामम्यश्य गत्यर्थे तित्किम् पचदेव औदनं भुंक्ष्वैनम् लोड किम् आगच्छदेवग्रामम्यश्यसि नचेत्कारकं सर्वान्यदि
त्येव आगच्छदेवग्रामम्यश्यत्वेन एतः सर्वग्रहणात्विह स्यादेव आगच्छदेवग्रामं त्वच्चाह च्च पश्यावः योगविभाग उत्तरार्थः ॥

घातः मध्योदात्तपदं जातुशब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः कठं जातुं करिष्यसीति कृट्शब्दः फिट्त्वादनुदात्तः ॥ ०० ॥ किं वृत्तं वृत्तमित्यधिकरणे कः किमो वृत्तं किं
तत् अधिकरणवाचिनश्चेति कर्तरि षष्ठी अधिकरणवाचिना चेति समासनिषेधे प्राप्तेः स्मादेव निपातनात् समासः इह जातु पूर्वमित्यतोऽपूर्वमिति चर्चते तत्र

स्व-
सि-को-
टी-त-
४५

अविद्यमानपूर्वमिति-यदियत्र किंशब्दो वर्तते तत्सर्वं गृह्यते तर्हि किमोयः किं तस्मिन्सादेऽपि प्रसंगः स्यादिति मत्वा परिसंचये-विभक्त्यन्तमित्यादि शेषे वि-अनंतरापेक्षं
षत्वमित्यह-व्यवहितमिति पचतीति पक्षे धातुस्वरेणाद्युदात्तम्-गत्यर्थ-गतिरर्थे येषामिति विग्रहः गत्यर्थलोयायुक्तमिति योगः पुनरर्थद्वारको निमित्तनिमित्त-भवेत्सोऽत-
वाच्यं हि निमित्तं लुडंतवाच्यस्य न चेत्कारकं सर्वान्यदित्यस्य व्याख्यानमाह-यत्रैव कारके लोटित्यादि-कर्तरिकर्मणि वा-आगच्छदेवदत्तग्रा मंद्रेष्यसेनमिति-आहु-प-
सर्गः गच्छदेवदत्तशब्दयोपदासरत्नानिघातः ग्रामशब्दो ग्रसेराचेति मनंत आद्युदात्तः द्रष्टव्योति-प्रत्ययस्वरेणामध्योदात्तम्-उद्यन्तादेवदत्तेन शालपोरामेणामोक्ष्य-
नइति-वहेः प्रापणार्थत्वेऽपि गतिर्गम्यतइति गत्यर्थत्वम्-उद्यन्तामित्यत्र देवदत्तग्रामयोः कर्त्रोर्भेदेऽपि लकारवाच्यस्य शालेः कर्मणः अभेदात्-आगच्छेति-लिट्-यन-
लोट्-द्रष्टव्योतिवर्तमानसामीप्ये लट्-आगच्छदेवग्रामं पित्राते-ओदनं भोक्ष्यतइति-कारकशब्दो न सूत्रे कारकव्यक्तिरेवाश्रीयते तेन कर्तृत्वाभेदेऽपि व्यक्तिभेदात्कार-

विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम् ८।१।५३ लोडनङ्-त्यर्थलोयायुक्तं लिङ्-नवानुदात्तं-आगच्छदेवग्रामम्प्रविश सोपसर्गं किम्-आग-
च्छदेवग्रामम्पश्य अनुत्तमं किम्-आगच्छानिदेवग्रामम्प्रशासति ॥ ॥ ९९ कभेदः त्वंचाहं द्रष्टव्यमिति-अक्रियमाणे सर्वग्रहणे यत्र वा-

च्यनभिद्यते तत्रैव भवितव्यमिह च भिद्यते वाच्यम्-एकत्रैकमन्यत्र द्वयमिति निघातप्रतिषेधो न स्यात्-क्रियमाणे नु सर्वग्रहणे लोड्वाच्यकारकापेक्षया लट्वाच्यकारका-
धिपे निघातः प्रतिषेधः सिद्धः लोट्-लट्-ग्रहणे विहाय गत्यर्थलोटेति संपूर्णसूत्रमनुवर्तते तदाह गत्यर्थेत्सादि-आगच्छेति गत्यर्थलोयायुक्तं पश्येति निहतं गाढेति निहतमेव-योगनिभागे उत्तरिर्भेद-
ति-उत्तरे विकल्पो लोट् एव यथा स्यात्-लुटो मा भूत्-इति ॥ ॥ ॥ विभाषितं-पूर्वसूत्रे सर्वमनुवर्तते प्राप्तिविभाषा चैयम्-गत्यर्थलोयायुक्तं लोडनं सोपसर्गं मुत्तममि-
नं विभाषानानुदात्तं स्यात्-न चेत्कारकं सर्वान्यत्-सोपसर्गमिति-उपसर्गं सहा-उपसर्गं विद्यमान इत्यर्थः-महशब्दो विद्यमानार्थो ननु त्ययोगेन ह्युपसर्गस्य निघा-
तप्रसंगोति-आगच्छदेवग्रामं प्रविशेति-अत्र विंशेति-पक्षे निहतं पक्षे शप्रत्ययस्वरेणा नोदात्तं-यदानोदात्तं तदा तिडि-चोदात्तवतीति गतेर्निघातः पश्यप्रशासनीति-
उभयत्रापि पूर्वोक्तानि तमेव निघातः प्रत्युदाहरणानि पूर्वसूत्रोक्तान्येव प्रशब्दपूर्वाणि योज्यानि ॥

हंतच पूर्वसूत्रमनुवर्ततेत्येदं ह्यं चतदाह हनेत्यनेनेत्यादि प्राप्तिविभाषेयं निपातैर्यद्यदीति निघातनिषेधस्य सिद्धत्वात् प्रभुनजावहाइति भुजेर्लोडः भुजोनवनेइत्यात्मने
पदवर्हिरेत्येत्थम् आडुत्तमस्यपिच एतए अनुदात्तेत्वात् सार्वधातुकानुदात्तत्वं विकरसास्वरः आमः अंतरयतीत्यनारंभ्यवधायकं एकमनारंभस्यतदेकान्तरम् उदाह
रणे निघाते प्रतिषिद्धेषां षष्ठमाद्युदात्तत्वम् अननिकइविकिमिति अत्रकेचिदनंतिकंदूरंतस्यैव सामर्थ्यादेकश्रुतेर्निघातस्यच प्रतिषेधः यदि निघातमात्रनिषेधोयं तदा

हन्तच ८।१।५४ हनेत्यनेन युतमनुत्तमं लोडनं वानुदात्तम् हनप्रविश २ सोपसर्गमित्येव हनकुरु निपातैर्यदि निघातप्रतिषेधः ।

अनुत्तमङ्गिम् हनप्रभुञ्चावहै आमएकान्तरमामन्त्रितम् अननिके ८।१।५५ आमः परमेकपदान्तरितमामन्त्रितानुदात्तं आमप

चसिदत्ता ३। एकान्तरङ्गिम् आमप्रपचसिदत्ता ३। आमन्त्रितङ्गिम् आमपचतिदत्तः अननिकेकिम् आमपचसिदत्तः यद्वितुपस

न्मि ८।१।५६ तिङन्तानुदात्तं उदसृजोयदङ्गिरः उशन्तिहि आख्यास्यामितुते निपातैर्यदि तिहिचेति तु पश्येति च सिद्धेनियमार्थमि

दं एतैरेव परभूतैर्योगेनान्यैरिति जायेस्वरोहावैहि एहीति गत्यर्थलोयायुक्तस्य लोडन्तस्य निघातो भवति चनचिदिव गोत्रादितद्धिता ५

मेडितेष्वगतेः ८।१।५७ एषुषट्सु परतस्तिङन्तानुदात्ता देवः पचतिचन देवः पचतिचित् देवः पचतीव देवः पचतिगोत्रम् देवः प

चतिकल्पम् देवः पचतिपचति अगतेः किं देवः प्रपचतिचन ॥ ८९ घातस्यैकश्रुतेरसिद्धत्वाभावः श्रुतोदात्तस्य न प्रतिषिध्यतइत्याहुः अपरे तु अन

निकइत्यनेन यन्नदूरं न च संनिष्ठं तदुच्यते न दूरमेव अन्यथा दूरमित्येव वदेत तेनास्मिन्नेकश्रुतेः प्राप्तिरेव नास्ति अदूरत्वात् श्रुतोदात्तोऽपि नोदाहर्तव्यइति यद्वितु

उदसृजइति तुदादेः सृजेर्लोडिः सिप्यट् उशंतिहीति वशकांतौ अदादिः लरि मोनः गृह्यादित्वात्तं प्रसारणम् नान्यैरिति यदि हनेत्यादिभिरित्यर्थः जायेस्वरोहावैही

ति रूहेर्लोडवसृषप् आडुत्तमस्यपिच लोयेलङ् दितिलङ् वङ्गाद्यन्त्रित्यङिः तइतिसलोपः आडु पूर्वोदिगोलोड् सिपोहिः एहि तेन परभूतेन युक्तस्योहावेत्यस्य

लोडइति प्राप्नो निघातप्रतिषेधो नियमान्निवर्त्यते तेन स्वशब्दाश्रयो निघातो भवति स्वाशब्दे रोरीति लोपः द्रुलोपइति दीर्घः स्वोरोहावेति पोठेतु कंदसत्त्वादुत्त्वम् ॥

श्रुत्यावाधितत्वादिदं सूत्रं व्यर्थं स्यादिति सामर्थ्यादेव चैतन्निषेधप्रतिपक्ष ५ त्रट् ॥

स्व.
सि.को.
यी.त.
४ई

चनवि-एषिति-चनचिदिवगोत्रादितद्धितः-आमेडितएषित्यर्थः-इहापि-गोत्रादयः-कुत्सनाभीक्षणयोरेवगृह्य-चइतिडिगेगोत्रादीत्यत्रैवोक्तम्-पचतिकल्पमिति-अत्र
ननुतएवतद्धितोग्राह्यः-अन्यत्रतद्धितस्वरेणतिङ-न्तस्वरोधाध्यते-अमंपचतिदेव्यः॥ ॐ ॥ चादिषुच-नचवाहाहैवयुक्तेइतिस्त्रेनिर्दिष्टादयोत्रगृह्यनेसंनिक्त
त्वात्-ननुचादयोत्त्वङ्-तिसूत्रनिर्दिष्टाविप्रकृष्टत्वात्तदेतदाह-चवाहाहैवेषुपरेष्विति-पचतिचत्वादितिचेति-उभयत्रत्वादतीत्यस्यनिघातप्रसंगएवनास्तिनाना-
वाक्यत्वात्-चवायोगोहिसमुच्चयेविकल्पेवासतिभवति-सचानेकस्यधर्मइतिरुत्तोदाहृतम्-चवा-प्रथमेतिस्त्रीलिंगस्यनिर्वाहमाह-प्रथमातिङ्-भक्तिरिति-प्रथमस्य
चादिषुच ८।१।५८ चवादाहैवेषुपरेष्विति ननुचत्वात्तदेतदाह

चादिषु च ८।१।५८ चवाहाहैवेषु परेषु तिङन्तानुदात्तं देवः पचति च खादति च अगतेस्त्येव देवः प्रपचति च प्रखा दति च प्रथमस्य ।
चवायोग इति निघातः प्रतिषिध्यते द्वितीयन्तु निहन्यत एव चवायोगे प्रथमा ८।१।५९ चवेत्याभ्यां योगे प्रथमा तिङ् भक्तिर्नानुदा-
त्ता गाश्चचारयति विराञ्च वादयति उत्तो वसति मीमहे उत्तरवाक्ययो रनुषज्जीनी यन्तिङन्ता पेक्षयेयं प्राश्रमिकी योगे किं पूर्वभूतयो
रपियोगो निघातार्थम्प्रथमाग्रहरां द्वितीयादेस्तिङन्तस्य माभूत् हेति क्षियायाम् ८।१।६० ह्युक्ता प्रथमा तिङ् विभक्तिर्नानुदात्ता धा-
र्म्यतिक्रमे स्वयं हरथेन याति ३। उपाध्यायस्य दातिङ् मयति क्षियाशीरिति श्रुतः अहेति विनियोगे च ८।१।६१ अह्युक्ता प्रथमा
तिङ् भक्तिर्नानुदात्ता नानाप्रयोजनेनियोगे क्षियायाच्चत्वमहग्रामङ् चत्वमहरथेनारण्यंगच्छ क्षियायां स्वयमहरथेन याति ३।
चारितातिङ् भक्तिरित्यर्थः अगतेरिति प्रथमसत्त्वे जातत्वं सत्यमित्यत्र च ८।१।६२ अह्युक्ता प्रथमा

[illegible]

मुत्तञ्जनेशियायाम्॥

राम.
४६

चाहलापः अवधारणार्थे एव शब्दप्रयोगे सति प्रथमं तिङन्तं नानुदात्तम् सूत्रेण चाहलोपस्याविधानात् अर्थप्रकरणादिनागम्यमानार्थत्वादप्रयोगएवलोपोवि-
वक्षितः च शब्दः समुच्चयार्थः ह्रस्वः केवलार्थः समानकर्तृके चलोपः नानाकर्तृके ह्रस्वोपः उदाहरणोचलोपं दर्शयति ग्राममरण्ये चेति केवेमोक्षतश्चि-अनवच्छिन्नप्रावयमेवशा-
ब्दः एवेनानियोगइतिपररूपम् चादिवाजेष्विति अवेति तिङन्तस्येहनिघातः निघाताभावस्य तदाहरणान्तरमसृग्यम् ननु पूर्वसूत्रे समानकर्तृके चलोपइत्युक्तम्
इहनुकर्तृभेदोत् कथंचलोपइतिचेत् अवधारणार्थे एव शब्दप्रयोगे समानकर्तृके चलोपइतिनियमोननु सर्वत्रेत्यस्यत्रचलोपः व्रीहिभिर्यजेतेति प्रक्षेपि-

चाहलोपएवेत्यवेधारणम् ८।१।६२। चअहएतयोस्त्रोपेप्रथमातिङ्गिभक्तिर्नानुदात्ता देवएवग्रामङ्गच्छतु देवएवारण्यङ्गच्छतुग्राम-
ममरण्यच्चगच्छत्वित्यर्थः देवएवग्रामङ्गच्छतु ग्रामएवारण्यङ्गच्छतु ग्रामङ्गेवलमरण्यङ्गेवलङ्गच्छत्वित्यर्थः उदाहलोपः सचकेव-
लार्थः अवधारणाङ्गि-मूदेवकेवमोक्षमे नक्चिदित्यर्थः अनवच्छिन्नप्रावेव चादिलोपेविभाषा ८।१।६३ चकाहहैवानालोपेप्रथमाति-
ङ्गिभक्तिर्नानुदात्ता चलोपे शुक्लाव्रीहयोभवन्ति श्वेतागाआज्यायडहन्ति बालोपे व्रीहिभिर्यजेत यवेर्यजेत वैवावेतिचच्छन्दसि ८।
१।६४ अहर्षेदेवानामासीत् अयंवावहस्तआसीत् एकान्याभ्यांसमर्थ्याभ्याम् ८।१।६५ आभ्यांयुक्तमथ सा तिङ्गिभक्तिर्नानुदात्ता।
छन्दसि अजामेकाङ्गिन्वति प्रजामेकांरक्षति तयोरन्यः पिप्यलं स्वाद्वन्ति समर्थ्याभ्यां किं एकोदेवानुपातिष्ठत् एकइतिसंख्यापरन्ना-
न्यार्थं यदुक्तान्नित्यम् ८।१।६६ यत्रपदेयच्छब्दस्ततः परन्तिङन्तं नानुदात्तं योभुङ्क्ते यदग्रङ्गायुर्वाति अत्रव्यवहितेकार्यमिष्यते ॥ ३।

स्तं पक्षे आद्युदात्तं द्वितीयंतुनिहतमेव एवंशेषेष्वपि यथादर्शनमुदाहरणम् वैवाव आभ्यांयुक्तं प्रथमं तिङन्तमनुदात्तं वास्यात् छन्दसि वैस्फुटार्थे सामान्यं
चक्रवप्रसिद्धौस्फुटार्थेच एकान्यासमौतुल्यावर्थोययोस्तौसमर्थौशकंधादित्यात्पररूपम् जिन्वतीति जिविः प्रोणनार्थः इदित्वा न्मुमलट् तिप् शप् अजा-
मैकांरक्षतीति अस्यांप्रोणयति अन्पारक्षतीत्यर्थः एकइतिसंख्यापरमिति एकशब्दस्यानेकार्थत्वात् तथाचोक्तम् एकान्यार्थेप्रधानेचप्रथमेकेवलेतथा-

सि. को.
दी. त.
४७

सि. को. भारणे समानेऽत्ये संख्यायां च प्रयुज्यते इति. ननु साहचर्यादन्यार्थक एवैकशब्दो ग्रहीष्यत इति चेत् सत्यम्. न साहचर्यमत्र प्रकरणो व्यवस्थापकमिति. निपातैरप्यदिह नो
दी. त. तत्रैकवचोचामः. यह. यदग्रङ्ङिति. यदग्रचतीति किं न विष्वग्देवयोश्चेति टेरग्रादेशः. कथं पुनः पंचमी निर्देशे सति यदग्रङ् वायुर्वाति इत्यादौ व्यवधाने भवत्यत आह
४७ अत्र व्यवहिते कार्ये मिष्यत इति. अत्र च ज्ञापकमुत्तरसूत्रे मूल एव स्पृष्टं भविष्यति. ॥ ॐ ॥ पूजनात्. काष्ठादिभ्य इति वार्तिके द्रष्टव्यं नुरोधेन पूजनादिति बहुवचन
चनस्यानयकवचनमिति व्याचष्टे. पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्य इति उत्तरसूत्रेतिङ् ग्रहणादिदं सुवन्तविषयकम्. काष्ठाध्यापक इति. काष्ठादयोऽदुतपर्यायाः संतः पू
जनवचना भवन्ति. समासविषयकं सूत्रमिदं उदाहरणो मयूरव्यं सकादित्वात्समासः मलोपश्चवक्तव्य इति. दारुणमध्यापक इति समासे कृते विभक्तेर्बुकिस्त्वभा
पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः टा. १। ६७ पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्यः पूजितवचनमनुदात्तम्. काष्ठाध्यापकः मलोपश्चवक्तव्यः दारुणाध्यापकः अज्ञातध्या
पकः समासान्नोदात्तत्वापवाद एतत्समासे दृश्यते नेह दारुणमध्यापक इति वृत्तिमतम् पूजनादित्येव पूजितग्रहणो सिद्धे पूजितग्रह
णामनन्तरपूजितलाभार्थं एतदेव ज्ञापकमत्र प्रकरणोपच्यमी निर्देशोऽपि नानन्तर्यमाश्रीयत इति सगतिरपितिङ्. १। १। ६८। पू
जनेभ्यः काष्ठादिभ्यस्तिङ्. नत्पूजितमनुदात्तं यत्काष्ठमपचति तिङ्. तिङ् इति निघातस्य निपातैर्यदिति निषेधे प्राप्ते विधिरयम् स
गतिग्रहणाच्च गतिरपि निहन्यते गतिग्रहणोऽपसर्गाग्रहणमिष्यते ॥ ० ॥ नेह यत्काष्ठांशुक्लीकरोति ॥ ११. वि. की. म. का. य. इति रित्यने
नवचनेनान्तराख्यायते इति वृत्तिरन्यासकारयोर्मतं तत्कदाह इति वृत्तिमतमिति. भाष्यवार्तिककैयटालु. असमास एव क्रियाविशेषणी भूतान्नोदात्तमिति दारुणमित्यादीनामसमा
सस्य काष्ठसूत्रस्य प्रवृत्तिमिच्छंति मयूरव्यं सकादित्वेनास्ति प्रमाणं. हरदत्तोप्याह. यदि समासे एवेदमभिमतमभविष्यतदा समास इत्येवावस्थतः युक्तं चेत्तत् न सत्रसमा
साधिकारोऽस्त्येन समासः स्यात्. अस्मिन्त्यक्षे मलोपवचनं च सार्थकं पूजनादित्येव पूजितपरिग्रहे सिद्ध इति. पूजनस्य पूजितापेक्षत्वादिति भावः अनन्तरपूजितस्वभा
वमिति. पूजनात्पूजितमिति सूत्रे सामान्यगतमानन्तर्यविशेषणं विज्ञायत इति भावः कथं पुनः पंचमी निर्देशो व्यवहितस्य प्रसंग इत्याह. एतदेवेति. ज्ञापकफलेतुम् ४७

हतान्नित्यमित्युक्तम् सगतिः यत्काष्ठं पचतीति येमलोपश्चेत्यनेन वाकेन मलोपमाहुस्तेपितिङ् नोपरतो नैवलोपमिच्छन्ति सगतिग्रहणादतिरपि निहन्त्यतइति तु
 त्ययोमेत्यत्र सहशब्दः यत्र तु त्ययोगे सहशब्दस्तत्र द्वयोरपि कार्ययोगो भवति तद्यथा सपुत्रो भोज्यतामित्युक्ते पुत्रोऽपि भोज्यते अपि ग्रहणं यत्र गतिर्देयुष्यते तत्र केव
 चस्यापि विड् नस्य यथा स्यात् गतिप्रयोगे तु द्वयोः सहैव भवति तिङ् ग्रहणं पूर्वयोगस्यातिङ् शयत्वज्ञापनार्थम् ॥ ३ ॥ कुत्सने पचदिति निवृत्तम् पचति किञ्चाती
 ति कथमत्र समोपवाक्यत्वस्य समर्थ्यत्वाभावादेवाप्राप्तेः सुपीतिस्य घार्थम् कर्तुः कुत्सनेमाभूत् पचति प्रतिर्दत्तइति कर्तृस्मरणे कुत्सने असेदमयुक्तमिति क्रियातु
 शोभनैव पूतिश्चानुबन्धइति चकारानुबन्धइत्यर्थः तिवन्तपूतिशब्द आद्युदात्तः वशेस्तिविति तिप् बाहुलकात् सूत्रोऽपि भवति तस्मादेव गुणाभावः तस्य निघातमिति मित्युक्तम्

कुत्सनेऽसुप्यगोत्रादौ ८।१।६६। कुत्सनेऽसुवते परे सगतिर गतिरपितिङ् नुदात्तः पचति पूति प्रपचति पूति पचति मिथ्या कुत्सने कि
 म् प्रपचति शोभनं सुपिकिप् पचति किञ्चाति अगोत्रादौ किम् पचति गोत्रम् क्रिया कुत्सनइति वाच्यम् कर्तुः कुत्सनेमाभूत् प
 चति पूतिर्देवदत्तः पूतिश्चानुबन्धइति वाच्यम् तेनायच्च कारानुबन्धत्वादेतोदात्तः वाचह्वर्थमनुदात्तमिति वाच्यम् पचति पूति गति
 र्गोत्रौ ८।१।७० अनुदात्तः अभ्युद्धरति गतिः किम् दत्तः पचति गतौ किम् आमन्दै रिन्द्रहरिभिर्योहिमयूररोमभिः तिङि चोदात्तव
 ति ८।१।७१ गतिरनुदात्तः यस्य पचति तिङ् ग्रहणमुदात्तवतः परिमाराण्यम् अन्यथा हि यं प्रति गतिस्तत्र धातावेवोदात्तवति स्यात् प्रत्य।
 तोदात्तत्वं यथा स्यादिति चित्त्वमुपसंख्यायते वाचह्वर्थमिति बहुवचनात् तं तिङ् नोपानुदात्तं स्यात् ॥ येन स्यात् उदात्तवति किं प्रपचति ॥ ॥ इति तिङन्तस्वराः

पचति तिङन्तस्य निघातस्तदापूतिरनोदात्तः अन्यदा त्वाद्युदात्तः आमन्दैरिति अत्र याहीत्येतत्प्रतिक्रियायोगादाडिः लेषगतिः तिङि उदात्तवति तिङ् नोप
 णि निहन्त्यते निघाता आद्युदात्ता इत्यस्यापवादः यत्प्रपचतीति निघातेर्यद्यदीति निघातप्रतिषेधात् तिङन्तमुदात्तवत् ननु तिङ् ग्रहणं व्यर्थम् नच तिङ् नोपवाक्य
 ति मन्द्रशब्देमाभूत् आमन्दै रिन्द्रहरिभिर्योहीति मन्द्रशब्दोरकप्रत्ययान्तोऽतोदात्तइति वाच्यम् यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञा इति वचनात् स्वसंवा

सि-कौ-टी-त-४८
 नोदात्तवतिनिक्रियावाचित्येनोदात्तवतिभविष्यति नचकृदनेऽतिप्रसंगः तत्रकृत्स्नथायादिस्वरगतिस्वरेषुकते पुशेषनिघातेनगतिनिह्यतएवतस्मान्नार्थः तिङ् इति
 तिङ् हणमिति परिमाणमियता परिमाणर्थत्वमेव स्पष्टयति अन्यथाहीति अक्रियमाणोतिङ् ग्रहणेधातुरेवक्रियावाचित्वाद्गतिसंज्ञानिमित्तमिति त
 नोदात्तवतिनिघातः स्मात्तनप्रत्ययेतिङ् ग्रहणेकृतेतुपधातुं प्रतिगतिस्वतद्धरकेतिङ् नोदात्तवतिपरेऽत्यर्थो जायते तेनयत्यकरोतीसीदौधार्तोः शेषनिघातेनानुदात्त
 सिधितिङ् नस्यउप्रत्ययस्वरेणामध्येदात्तत्वाद्गतेर्निघातः सिद्धइत्याहुः प्रपचतीति तिङ् तिङ् इतिनिघातः ॥ ॐ ॥ इतिश्रीमनौनिकुलनिलकायमानश्री
 गोवर्द्धनभट्टात्मजरघुनाथात्मेजेनजयकृत्स्नकृतायांसिद्धंतकौमुदीव्याख्यायांतिङ् तस्वरप्रकरणसमाप्तम् ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॐ ॥

बृ-१९॥ दात्तइतिमाधवः वस्तुतस्तुष्टादित्वादन्तो १।

अथवैदिकवाक्येषुस्वरसम्भारप्रकारः कथ्यते अग्निमीलइतिप्रथमाऋक् तत्राग्निशब्दोऽव्युत्पत्तिपक्षेफिषडस्यनोदात्तः व्युत्पत्तौतुनिप्रत्य
 यस्वरेणो अमसुश्चादनुदात्तः अमिपूर्वइत्येकादेशस्त्वेकादेशउदात्तेनेत्युदात्तः ईत्वे तिङ् तिङ् इतिनिघातः संहितायांतदात्तादनुदात्तस्येती
 कारः स्वरितः स्वरितात्संहितायामिति लेईस्यप्रचयापरपर्यायाएकश्रुतिः पुरु शब्दो नोदात्तः पूर्वाधरावराणामित्यसिप्रत्ययस्वरान् हित
 शब्दोपिधाजोनिष्ठम्यान्धातेर्हिरिति स्यादेशेप्रत्ययस्वरेणानोदात्तः पुरोव्ययमितिगतिसंज्ञायांकुगतीतिसमासेसमासानोदात्तेतत्पूर्वो
 तुल्यार्थेत्यव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेगतिकारकोपपदात्कृदिति कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेथायादिस्वरेचपूर्वपूर्वोपमर्देनप्राप्तेगतिरेनन्तरा
 दतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरः पुरुः शब्दोकारस्यसंहितायाम्प्रचयेप्राप्तेउदात्तस्वरितपरस्यसन्नतरइत्यनुदात्ततरः यज्ञस्यनडः प्रत्ययस्वरः ।
 विभक्तेः सुश्चादनुदात्तत्वेस्वरितत्वे देवः पचाचच्फिट्स्वरेणप्रत्ययस्वरेणचित्स्वरेणवानोदात्तः अत्त्विकृच्छब्दः कृदुत्तरपदप्रकृति
 स्वरेणानोदात्तः होतृशब्दस्तन्प्रत्ययानोनित्स्वरेणाद्युदात्तः रत्नशब्दो नविषयस्येसाद्युदात्तः रत्नानिदधातीतिरत्नधाः समासस्वरे

॥ अथ इति रूपं प्रकृतिस्वरणान्नोदात्तः तमपः पित्वा दनुदात्तत्वे स्वरितप्रचया वित्यादियथाशास्त्रमुन्नेयम् इत्थं वैदिकशब्दानां दिङ्मात्रमिह दर्शितम् तदनुशीतये श्रीमद्भगवन्विश्वनाथयोः ॥ १ ॥ ॐ ॥ इति सिद्धान्तकौमुद्यां श्रीमद्भोजिदीक्षितविरचितायां वैदिकप्रक्रिया शुभमस्तु ॥ ॐ

श्रीगणेशायनमः॥ लिङ्गम्॥ ॐ॥ स्त्री॥ ॐ॥ अधिकारसूत्रेण ते ऋकारान्नामात्तदुहितस्वसृपोत्तनान्दरः ऋकारान्नाएतेपञ्चैवस्त्रीलिङ्गः
स्वस्वादिकस्यैवडीत्रिषेधेनकर्त्रीत्यादेर्ईयाइकारान्तत्वात् तिस्रचतस्रोस्तुस्त्रियाभादेशतयाविधानेपिप्रकृत्योस्त्रिचतुरेर्ऋदन्त्वाभावात् अन्य
प्रत्ययान्तोधातुः॥ अनिप्रत्ययान्तउत्पयान्तश्चधातुःस्त्रियांस्यात् अवनिः चमूः प्रत्ययग्रहणंकिम् देवयतेःक्विप् घुःविशेष्यलिङ्गः अशनिभार
वपस्तम्भपुंसिच इयमयंनमशनिः भिन्यतः भिप्रत्ययान्तोनिप्रत्ययान्तश्चधातुःस्त्रियांस्यात्भूमिः ग्लानिः वह्निदृष्णप्रयःपुंसि पूर्वस्यापक्वदः श्रोतियोन्युर्मयः पुंसि
च इयमयंनमोः क्तिन्नतःसष्टम् कृतिरित्यादि ईकारान्तश्च ईप्रत्ययान्तःस्त्रीस्यात् लक्ष्मीः ईवंतश्च ॐ ईवंतं चप्रातिपदिकंस्त्रीस्यात्देवीकुरुचरीत्यादि कज
वन्तश्च कुरुः विद्या य्वन्तमेकाक्षरम् श्रीः भूः एकाक्षरंकिम् एथुश्रीः विशत्यादिरानवतेः इयंविंशतिः त्रिंशत् चत्वारिंशत् पञ्चांशत् ष
ष्टिः सप्ततिः अशीतिः नवतिः द्वादशतिरस्येषु इयंद्वन्द्वभिः अक्षेषुकिम् अयंद्वन्द्वभिर्द्यौर्विशेषोऽसुरेवेत्यर्थः नाभिरक्षत्रिये इयन्नाभिः उभा
वच्यत्रपुंसि द्वन्द्वभिर्नाभिश्चोक्तविषयादन्यत्रपुंसिस्तः नाभिः क्षत्रियः कथनार्हिसमुद्भवसत्यङ्गजपत्रकोमलैरुपाहितश्रीरायपुपनीविनामिमि
मितिभारविः उच्यते दृढाभक्तिरित्यादाविवकोमलैरिति सामान्येनपुंसकंबोध्यम् वस्तुतस्तु लिङ्गमशिष्यलोकाश्रयत्वालिङ्गः स्येतिभाष्यासु ।
इत्युक्तंसाधुः अतएव नाभिर्मुखेनृपेचक्रमध्यक्षत्रिययोःपुमात् द्वयोःप्राणिप्रतौकेस्यात्स्त्रियाङ्गस्तृप्तिकामदइतिमेदिनिः रभसोऽप्याह
इत्युक्तंसाधुः अतएव नाभिर्मुखेनृपेचक्रमध्यक्षत्रिययोःपुमात् द्वयोःप्राणिप्रतौकेस्यात्स्त्रियाङ्गस्तृप्तिकामदइति एवमेवविधेन्यत्रापिबोध्यं तलन्तः अयंस्त्रियौ

सि-
मू-
४८

सकस्यभावः शुक्रता ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मणाता ग्रामस्य समूहो ग्रामता देव एव देवता भूमिविद्युत्सखितावनिताभिधानानि भूमिर्भूः विद्यु
 तौ समौ सरिन्निम्नगा लतावल्ली वनितायोषित यादो न पुंसकम् यादः शब्दः सरिद्वाचकोपि क्लीबं स्यात् भाः सुकृत्सगदिरुलिगुपानहः एते स्मि
 यांस्युः इयं भाः इत्यादि स्थूलोर्गो न पुंसके च एते स्त्रीयां क्लीबे च स्तः स्थूरा स्थूरा ऊर्णा ऊर्णा तत्र स्थूरा काष्ठामयो द्विकर्णिका ऊर्णा मेघादिलोम
 गृहशशाभ्यां क्लीबे नियमार्थमिदम् गृहशशपूर्वे स्थूरा गोर्यथा संख्यन् पुंसके स्तः गृहस्थूरां शशोर्गो शशलोमनीत्यमरः प्राह इविप्रुद्रुद्र
 इविइत्विषः एते स्त्रियां सुः दर्विविदिवेदिस्वनिशान्यसिवेशि कृष्योषधिकठ्यङ्गुलयः एते स्त्रीयां सुः पक्षेडीषु दर्वो दर्विरित्यादि तिथिनाडिरु
 चिविचिनालिधूलिके किकेलिखिरायादयः एते प्राग्वत् इयन्तिथिरित्यादि अमरस्ताह तिथ्योदयोरिति तथा च भारविः तस्य भुवि बहुतिथा
 तिथय इति स्त्रीत्वे हि बहु तिथ्य इति स्यात् श्रीहर्षश्च निखिलान्तिथि योर्णिमा तिथी निति शकुलिराजिकुक्ष्यशनिवर्तिभुक्तिरुति वलियङ्गु
 यः एते पि स्त्रियां सुः इयं शकुलिः प्रतिपदापद्विपत्सम्यच्छरत्सं सत्यरिषदुषः सम्वित्सुसुत्सुत्समिधः इयम् प्रतिपदित्यादि उवाउच्छन्तो उवा
 प्रातरधिष्ठानो देवता आशीर्धूः पूर्णोद्वारः इयमाशोरित्यादि अमुमनस्समासिकतावर्षाणां बहुत्वञ्च अवादीनाम्यञ्चानास्त्रीत्वं स्याद् बहुत्वञ्च
 आपडमाः स्त्रियः सुमनसः पुष्यं सुमनस्य लतीजातिः देववाची न पुंस्येव सुपवोराः सुमनसः बहुत्वप्रायिकम् एकाचसिकता तैलदने असा
 मर्थेति अर्थे वत्सुत्रे भाष्यप्रयोगात् समांसे मां विजायत इत्यत्र समायां समयामिति भाष्याच्च विभाषा प्राधेडिति सूत्रे आग्रासातो सुमनस्य विनि
 दृतिष्यारण्यायां हरदत्तोप्येवम् सकृत्त्वकृज्योग्वाग्यवाग्नौ स्फिजः इयं सकृत्त्वकृज्यो कृवाकृपवाग्नौः स्फिक् तदिति सीमा सम्वध्याः इयं तदिति सि
 मा सम्वध्या चुस्त्रिवेणिस्वार्थश्च स्पष्टम् ताराधाराज्योत्प्लादयश्च शलाकास्त्रियान्तिथ्यम् नित्यग्रहणामन्येषां च विद्युभिचारं ज्ञापयति ॥ ॐ ॥
 इति स्मधिकाः ॥ ॐ ॥ पुमान् अधिकारोयं घजाद्यन्तः ॥ पाकः सागः करः गरः भावार्थ एवेदं न पुंसकत्वविशिष्टे भावे कस्युङ्गास्त्रीत्वविशि

राम-
४८

हेतुतिनादिभिर्वाधेनपरिशेषात् कर्मादौतुघजाद्यन्तमपिविशेष्यलिङ्गं तथाचभाष्यं सवन्धमनुवर्तिष्यतइति घाजन्तश्च विस्तरः गोचरः चयः ।
 जयः इत्यादि भयलिङ्गभाषपदानिनपुंसके एतानिनपुंसकेस्युः भयं लिङ्गं भगं पदम् नडन्तः नड्प्रत्ययान्तः पुंसि स्यात् यज्ञः यत्नः याज्यास्त्रि ।
 याम् पूर्वस्यापवादः क्यनो घुः किप्रत्ययान्तो घुः पुंसि स्यात् आधिः निधिः उदधिः क्यन्तः किम् दानं घुः किम् जज्ञिर्घीजम् इधुधिः स्त्रीच इधु
 धिशब्दः स्त्रियां पुंसि च देवासुरात्मस्वर्गागिरिसमुद्रनखकेशदन्तस्तनभुजकण्ठखड्गशरपङ्काभिधानानि एतानिपुंसिस्युः देवाः सुएः असुरः दै
 त्याः २ आत्मासेत्रज्ञः स्वर्गानाकः २ सिद्धिः पर्वतः २ समुद्रोऽधिः २ नखः करुरुहः २ केशशिरोरुहः २ दन्तौदशनः २ स्तनः कुन्वः २ भुजः द्यौः २
 कण्ठयोगलः २ खड्गः कस्वालः २ शरोमागोमः २ पङ्कः कर्दमइत्यादि त्रिविष्टपत्रिभुवनेनपुंसके स्पष्टं तृतीयविष्टपं त्रिविष्टपं स्वर्गाभिधानत
 यपुंसिप्रमेअयमारम्भः द्यौः स्त्रियां योऽरिवोस्तन्नेपादानमिदं इधुवाहस्त्रियां चासुंसिवाणकाडौनपुंसकेच चासुंसि त्रिविष्टपेत्यादिचतुःसूत्रीदेवासुरेयस्यापवाद
 जान्तः अयपुंसि एजा तस्तानचचर्मवर्मोदिष्वतिव्याप्तिः मन्त्राचकोकर्तरीतिनपुंसकप्रकरणोवक्ष्यमाणत्वात् क्रतुपुरुषकापोलगुल्फमेघाभिधानानि क्रतुध्वर
 २ पुरुषोन्नरः २ कपोलोमसदः २ गुल्फप्रपदः २ मेघोन्नरदः २ अभ्रन्नपुंसकम् पूर्वस्यापवादः उकारान्तः अयं पुंसि स्यात् प्रभुः इक्षुहनुर्हृदविलासिन्यान्तसारम्भोग ।
 देस्त्रियां द्वयोः कपोलावयवइति मेदिनिः करेणुरिभ्यां स्त्रीनेभेइत्यमरः एवन्तार्तीयकविशेषवंचनानाकान्तस्तुप्रकृतसूत्रस्यविषयः उक्तञ्च ।
 लिङ्गशेषविधिर्वायोविशेषैर्येचवाधितइति एवमन्यत्रापि धेनुरञ्जुकुडुसंयुतनुकरेणुप्रियङ्गवः स्त्रियाम् समासेरञ्जुः पुंसिच कर्कटरञ्जा
 कर्करञ्जुना श्मश्रुजानुवसुस्तादृशजतुत्रपुतालूनिनपुंसके वसुचार्थवाचि अर्थवाचीति किम् वसुर्मयूखाग्निधनाधिपेषु मधुमधुशी
 म्मनुकमण्डलूनिनपुंसकेच चासुंसि अयमद्गुः इदमद्गु रुत्त नः मेरुः सेतुः दारुकसेरुजतुवस्तुमस्तूनिनपुंसके रुत्तनइतिपुंस्त्वस्यापवादः इद ।
 इदं सक्तुर्नपुंसकेच चासुंसि सक्तुः सक्तु प्राग्रश्मेरुकारणः रश्मिदिवहामिधानमिति वक्ष्यति प्रागेतस्मादकारणतइत्य धिक्त्रियते कोपधः कोषधो

सि. कै. ३. कारणः पुंसि स्यात् सवकः कल्कः चिबुकशालूकप्रातिपदिकं शुकोलुका निनपुंसके पूर्वसूत्रापवादः कण्टकानौकसरकमोदकचषकमस्तकपुस्तक
 मू. लि. विजकीनिष्कस्यवर्चस्कपिनाकभाण्डकपिण्डककटकदण्डकपिटकतालकफलकपलाकानि नपुंसके च चासुंसि अयङ्कण्टकः इदङ्कण्टकमित्यादि।
 ५० दीपधः योपधोः कारणः पुंसि स्यात् घटः पटः किरीटमुकुटललाटवटवीटशृङ्गाटकण्टलोष्टानि नपुंसके किरीटमित्यादि कुटकूटकपटकवाटकप्यटनट
 नि कटकीटकयानि नपुंसके च चासुंसि कुटः कुटमित्यादि लोपधः लोपधोः कारणः पुंसि स्यात् गुणः गणः पाषाणः ऋणसवणपणंतेरणरणो
 ल्लानि नपुंसके पूर्वसूत्रापवादः कर्षोपणस्वर्णसुवर्णब्राह्मणचरणवृषणविषाणचूर्णीतणानि नपुंसके च चासुंसि योपधः रथः काष्ठपृष्ठरिक्थो
 कथानि नपुंसके इदङ्काष्टमित्यादि काष्ठादिगर्थोल्लिया इमाः काष्ठाः तीर्थप्रोथयूथगाथानि नपुंसके च चासुंसि अयंतीर्थः इदंतीर्थोपधः अदन्तः
 पुंसि इन्फेनः जघनाजिनतुहिनकाननवनटजिनविपिनवेतनशासनसोपानमिथुनश्मशानरननिम्नचिह्नानि नपुंसके पूर्वसूत्रापवादः मानः
 यानाभिधाननलिनपुलिनोधानशयानासनस्थानचन्दनालानसम्मानभवनवसनसम्भावनविभावनविमानानि नपुंसके च चासुंसि अयंमानः
 इदंमानं योपधः अदन्तः पुंसि यूपः दीपः सयः पापरूपोडुपतल्यशिल्पपुष्पशष्पसमीयान्तरीपाणि नपुंसके इदंम्यापमित्यादि शृष्यकृतपकु
 खपदीपविटयानि नपुंसके च अयंशृष्यः इदंशृष्यमित्यादि भोपधः सभः कुम्भः तलभनपुंसकं पूर्वसूत्रापवादः चम्भनपुंसके च चम्भं जम्भः भोपधः
 सोमः भीमः रुक्मसिधायुग्मेधगल्माध्यात्मकुङ्कुमानि नपुंसके इदंरुक्ममित्यादि संग्रामदाडिमकुसुमाश्रमक्षेमक्षौमहोमोदामानि नपुंसके च चा
 सुंसि अयंसंग्रामः इदंसंग्रामं योपधः समयः हयः किसलयहृदयेन्द्रियोत्तरीयाणि नपुंसकं स्पष्टं गोमयकषायमलयान्वयाव्ययानि नपुंसके च
 गोमया गोमयं सेपधः सुरः अङ्कुरः दारग्रस्फारतक्रवक्रवप्रसिप्रक्षुद्रनारतीरदूरकृच्छरंध्राश्रवभभीरगभीरकूरविचित्रकेयूरकेदारोदरशा
 रिकन्दरमन्दपञ्चराजस्जठराजिखैरचामरपुष्करगह्वरकुपीरकुलीरचत्वरकाश्मीरनीराम्बरशिशिरतन्त्रयन्त्रक्षत्रक्षेत्रमित्रकलत्रचित्रसूत्र

वाकनेत्रगोत्राङ्गलिभलत्रास्त्रशस्त्रवस्त्रपत्रपात्रछत्राणिनपुंसके इदं हारमित्यादि शुक्रमदेवतायाम् इदं शुक्रं रेतः चक्रवच्चान्यकारसागवारपार
सीस्तौमरश्चक्ररभृङ्गरमन्दारोशीरतिमिरशिशिशिणपुंसकेच चासुंसि चक्रः चक्रमित्यादि षोपधः वृषः वृष्टः शिरीषार्जोषाम्वरीषपीयूषपुरी
षर्किस्त्रिषकल्माषाणिनपुंसके यूषकरीष मिषविषवर्षाणिनपुंसकेच चासुंसि अयं यूषः इदं यूषमित्यादि सोपधः वत्सः वायसः महानसः प
नसविसवुससाहसानिनपुंसके चमसमुस्सनिर्व्यासोपवासकर्षासवासमासकासकासमांसानिनपुंसकेच अयंचमसः इत्यादि चं च्वाप्राणि।
नि कंसोस्त्रीपानभाजनम् प्राणिनिनु कंसोनामकश्चिद्राजा रश्मिदिवसाभिधानानि एतानिपुंसिस्युः रश्मिर्मयूरवः दिवसोर्ध्वः दीधितिः स्त्रिया
म्पूर्वस्यापवादः दिनाहनौनपुंसके अयमप्यपवादः मानाभिधानानि एतानिपुंसिस्युः कुडवः प्रस्थः क्षीणाढकौनपुंसकेच इदं द्रोणम् अयं द्रोण
स्त्रीमानिके स्त्रियाम् इयं स्त्री इयं मानिका दारास्तलाजासूत्रां वहुत्वं च इमे दाराः नाड्यपजनोपपदानिब्रणाङ्ग पदानि यथासंख्यं नाड्याद्युप
दानिब्रणाङ्गानिपुंसिस्युः अयन्नाडीव्रणाः अपाङ्गः जनपदः व्रणादीनामुभयलिङ्गत्वेपि स्त्रीवत्त्वनिरुत्यर्थं सूत्रं मरुद्गुत्तर इत्विजः अयमरुत् अ
षिराशिद्वितीयन्यिक्रिमिध्वनिबलिकौलिमौलिरविकविकपिमुनयः एतेपुंसिस्युः अयं ऋषिः ध्वजगतमुञ्जपुञ्जाः एतेपुंसि हस्तकुन्तानत्रातवात
दूतधूर्तसूतचूतमुहूर्ताः एतेपुंसि अमरस्तुमुहूर्तोस्त्रियामित्याह षण्डमण्डकरण्डभरण्डवण्डतुण्डगण्डमुण्डपाण्डशण्डशिवण्डाः अयं षण्डः वंशः
शपुरोडाशाः अयं वंशः पुरोदाश्यतेपुरोडाशः कर्मणिघञ् भवव्याख्यानयोः प्रकरणोपौरोडाशपुरोडाशात्मन्नितिविकारप्रकरणो व्रीहः पुरोडाश इति च
निपातनात्प्रकृतसूत्रस्य निपातनाद्वादस्य डत्वम् पुरोडाशभुजामिष्टमितिमाघः हृदकन्दकुन्दबुद्बुदशब्दः अयं हृदः अर्धपथिमथृभुक्षिस्त्वनिंतम्ब
प्रणः अयमर्धः पञ्चवयस्त्वलकफरेफकयहनिर्व्यूहमठमणितरङ्गतुरङ्गगन्धस्कन्धमृदङ्गसङ्गसमुद्रपङ्खाः अयमप्यस्त्रवइत्यादि सारण्यतिथिकृत्स्निव

सि. कौ. लि. पा. स. प्र. अ. ल. यः एते पुंसि अयं सारथिः इति पुल्लिङ्गाधिकारः ॥ ३ ॥ न पुंसकम् अधिकारो यम् भावे ल्युट् नः हसनं भावे किम् पचनो ग्निः इध्वा ब्रश्चनः
 मूलि. कुठारः निष्ठा च भावे यानिष्ठा तदन्तं क्लीवं स्यात् हस्मिन्ते गीतं स्वप्नौ तद्धितौ शुक्लत्वं शौक्यं ध्वजः पितृ सामर्थ्यात् सस्त्रीत्वम् चातुर्यम् चातुरी साम ।
 ५१ ग्रम् सामग्री औचित्यम् औचितो कर्मणि च ब्राह्मणादिगुणवचनेभ्यः ब्राह्मणस्य कर्म ब्राह्मणं यद्यठम्यगजरावुज्ज्वाश्चाभावकर्मणि एतद
 नानि क्लीवानि स्तेनाद्य नलोपश्च स्तेयम् सख्युर्प्यः सख्यम् कपिज्ञास्योर्दृक् कापेयम् पत्यनो पुगहितादिभ्यो यक् अधिपत्यं प्राणभृज्जानिवयोक्च
 नौद्रात्रादिभ्यो ज् औष्ठं हायनाना युवादिभ्यो ञ् द्वै हायनम् द्वंद्वमनो ज्ञादिभ्यो बुज् पिता पुत्रकम् होत्राभ्यः छः अछावागीयं अव्ययीभावः अधि ।
 स्त्रि द्वंद्वैकत्वं पाणिपादम् अभाषायां हेमन्तशिशिरवहोरात्रे च स्यष्टं अनज्कर्मधारयत्तत्पुरुषः अधिकारो यम् अनल्पे छाया शरच्छायं सज्
 मनुष्यपूर्वो सभा इनसभमित्यादि सुरासेनाच्छायाशालानिशास्त्रियाञ्च परवत् अन्यत्तत्पुरुषः परवत्स्त्रिङ्गः स्यात् रा ब्राह्महाः पुंसि अपश्य
 एषाहेन पुंसके संख्यापूर्वो रात्रिः निरात्रं संख्यापूर्वेति किम् सर्वरात्रः द्विगुस्त्रियाञ्च व्यवस्थया पञ्चपूली त्रिभुवनम् इसुसन्तः हविः धनुः अधि
 स्त्रियाञ्च इसन्तलेपि अर्चिस्त्रियान्न पुंसके च स्यात् इयमिदम्वा अर्चिः छदिः स्त्रियामेव इयं छदिः छाद्यतेऽनेनेति छदे श्रुदि राफलादर्थि शुचीत्यादि ।
 नाइस् इस्मन्नित्यादि नद्रस्वः पटलञ्छदिदित्यमरः तत्र पटलसाहचर्योच्छदिषः क्लीवताम्ब दनोऽमख्याख्यातार उपेक्ष्याः मुखनयनलोहवनमांसरुचि
 रकासुं कविवरजलहलधनान्नाभिधानानि एतेषामभिधायकानि क्लीवे ल्युः मुखमाननम् रनयनं लोचनं रलोहं कलं वनं गहनं रमांसमामिशं ररुचि
 रं रक्तं रकासुं कंशरासनं रविवरं विलं रजलम्वारिं हलं लाङ्गलं रधनं द्रविणं रअन्नमशनं रअस्यापवादानाह त्रिसूत्या सीरार्थो दनाः पुंसि वक्त्रने
 नारण्यगारडोवा विपुंसि च वक्त्रो वक्त्रम् नेत्रो नेत्रम् अरण्यो रण्यं गारडो वो गारडो वम् अटवी स्त्रियां लोपधः कुलं कूलं स्थलं तल्लोपलतालकसल

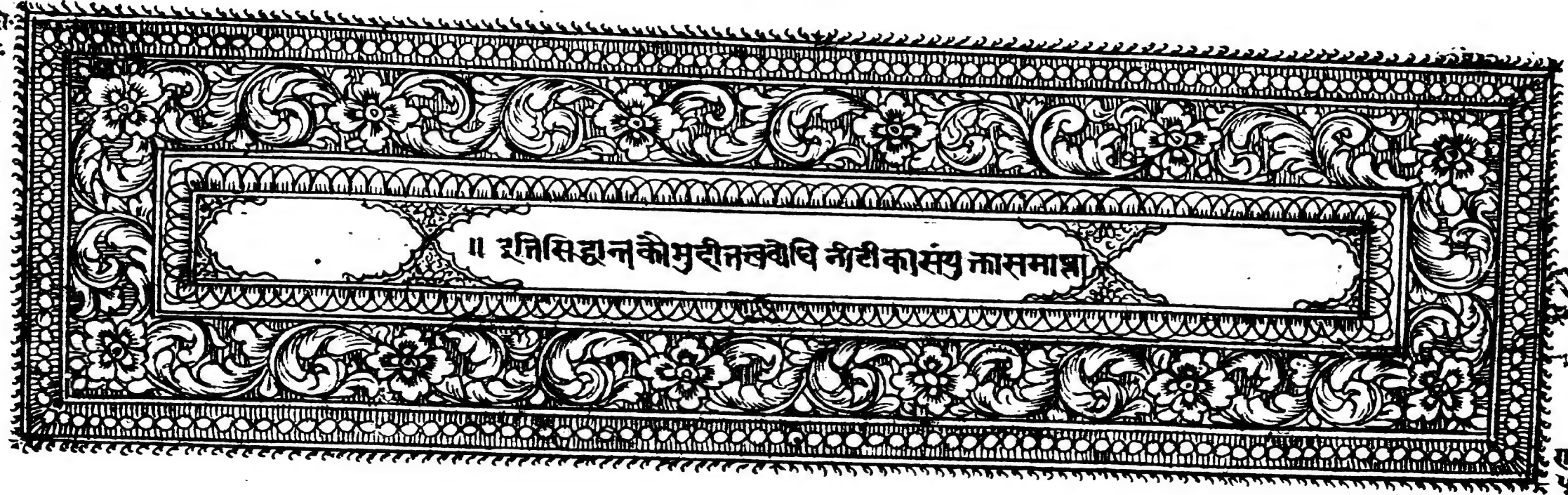

तरलकमलदेवलक्ष्मणः पुंसि अयंतूलः शीलमूलमङ्गलसालकमलतलमुसलकुण्डलपललमृणालवालनिगलपलालविडालखिलशृङ्गलः
 पुंसिच चातङ्कीवे शीलंशीलइत्यादिशतादिः संख्या शतं सहस्रं शतादिरितिकिम् एकोद्वैवहवः संख्येति किं शतशृङ्गोनामपर्वतः शतायुत
 प्रयुक्ताः पुंसिच अयंशतः इदंशतमित्यादि लक्षाकोटीस्त्रियां इयंलक्षा इयंकोटिः वालक्षानियुतच्चतदित्यमरात्ङ्कीवेपिलक्षे सहस्रः पुंसि ॥
 सहस्रः इदंसहस्रं मनञ्चकोकर्त्तरि मैत्रसयानोञ्चकः स्त्रीवः स्यात् चांतङ्कीवेनतुकर्त्तरि वर्मा वर्मञ्चकः किं अणिर्मा महिमा अकार्त्तरि
 किं ददातिइतिशमा ब्रह्मन्पुंसिच अयंब्रह्मा इदंब्रह्म नामरोमणीनपुंसके मनञ्चकइत्यस्यायम्प्रपञ्चः असन्नोञ्चकः यशः मनः तयम्
 यचकः किं चंद्रमाः अपरास्त्रियां एता अपरासः प्रायेणायम्बहुवचनान्तः शत्रन्तः पत्रं छत्रं यात्रामात्राभस्त्रादंष्ट्रावरत्राः स्त्रियामेवभृक्
 मित्रछात्रं पुत्रमन्त्रवृत्रमैत्राः पुंसि अयंभृत्रः नमित्रंअमित्रः तस्यमित्राण्यमित्रास्तेइतिमाघः स्याताममित्रौमित्रेवेतिच यतुद्विषोमित्रइति
 सूत्रेहरदत्तेनोक्तम् अमेर्हिषद्विषोराणदिकइत्रच् अमैरमित्रंमित्रस्यव्यथयेदित्याहैमध्योदात्तसुचिन्त्यः नन्समासेष्येवं परवस्त्रिङ्
 तापिस्यादितितुत्रदोषान्तरमितितत्प्रकृतसूत्रापय्योलौचनमूलकम् स्वरदोषोद्भावनमपिनत्रोजरमरमित्रमृताइतिषाष्ठसूत्रास्मरणं मूलक
 मितिदिक् पत्रयात्रपवित्रसूत्रछत्राः पुंसिच बलकुसुमयुद्धपत्तनरणाभिधानानि वलंभीर्यं पद्मकमलोत्पलानिपुंसिच पद्मादयः शब्दाः
 कुसुमाभिधायित्वेपिठिलिङ्गाः स्युः अमरोप्याहवापुंसिपद्मन्नलिनमिति एवच्च अर्द्धर्वादिसूत्रेतुपद्मन्नपुंसकमेवेतिवृत्तिग्रन्थोमतान्तरे

सि-कौ-सनेयः आहवसंग्रामौपुंसि आजिःस्त्रियामेव फलजातिः फलजातिवाचीशब्देनपुंसकस्यात् आमलकम् आम्रम् कृष्णजातिः स्त्रियामेवक
 मू-लिं-चिदेवेदम् हरीतकी विपजगतसक्तकृषत् एषत्शक्यकृदुदश्वितः एतेक्लीवाःस्युः मवनीतावतान्तामृतनिमित्तवितपितत्रतस्जतवृत्त
 पू-पसितानि आङ्कुलिशदैवपीठकुण्डाङ्गदधिसकथ्यस्यास्यास्पदाकाशकराववौजानि एतानिक्लीवेस्युः दैवंपुंसिच दैवमदैवः धान्याज्य
 सस्यरूप्यपण्यवर्ण्यधृष्यहव्यकव्यकात्मसत्यायत्यमूल्यशिक्यकुड्यहर्म्यतूर्यसैन्यानि इदभ्यान्यमित्यादि द्वंद्ववर्हदुःखवडिशपिच्छकु
 डम्बवरशस्त्रन्दारकाणि अस्मिन्त्रिये इन्द्रियेकिम् रथाङ्गादौमाभूत् इतिनपुंसकाधिकारः ॥ ॐ ॥ स्त्रीपुंसयोः अधिकारोयं गोमणि
 यष्टिसुष्टिपाटलिवस्तिशाल्मलितुटिमसिमरीचयः इयमयंवागौः मन्युसौधुकर्केधुकिष्कुकादुरेणावः इयमयंवामन्युः गुणावचनमुकार
 नन्पुंसकञ्च त्रिलिङ्गमित्यर्थः पट् पटुः पट्टी अपत्यार्थतद्धिते औपगवः औपगवौ इतिस्त्रीपुंसाधिकारः पुन्नपुंसकयोः अधिकार
 रोयं घृतभृतमुस्तस्वेलितैरावतपुस्तककुस्तलोहिताः अयंघृतः इदंघृतम् शृङ्गार्धनिदाघोद्यमशस्यदृढः अयंशृङ्गः इदंशृङ्गम् व्रजकुञ्जकुञ्ज
 चप्रस्थदर्पाम्भार्धचर्दर्मपुच्छाः अयंव्रजः इदंव्रजम् कवन्धौषधापुधान्ताः स्पष्टं दण्डमण्डस्वण्डशवसैन्धवपार्श्वकाशकुशकुलिशाः
 एतेपुन्नपुंसकयोःस्युः कुशोगमसुतेदर्भयोक्त्रेधोपेकुशञ्जलेइतिविश्वः शलाकावाची। तुस्त्रियां तथाचजनपदादिसूत्रेणायोविकारेङीषि कु
 शी दारुणितुयावाकुशावानस्पत्याः स्थलामायातेतिश्रुतिः अतः क्वमीतिसूत्रेकुशाकर्मेधितिप्रयोगश्च व्याससूत्रेच हातौतृपायनशब्देशे

यत्वात्कुशाब्द इति तत्र शरीरकभाष्येप्येवं एव च श्रुति सूत्रभाष्यसामेकवाक्यत्वे स्थिते आच्छन्द इत्याहुः प्रश्नेषादिपरोभाषिणीग्रन्थः प्रौ
ढिवादमात्रपर इति विभावनीयं बहु श्रुतैः एहमेह देहयदृष्ट्याष्टापदाबुदककुदाश्च इति पुनरुपसर्गाधिकारः ॥ ॐ ॥ अबशिष्टसि
ङ्गमव्ययम् कतिपुष्पदस्मदः स्नान्ता संख्या शिष्टापरवत् एकः पुरुषः एकस्त्री एककुलं गुणावचनञ्च शुक्लः पटः शुक्लाशी शुकं वस्त्रं
कृत्वाश्च करणाधिकरणा योर्त्युद् संख्यादो नि सर्वनामानि स्यष्टार्थे यन्नि सूत्रे ॥ ॐ ॥ इति श्री भट्टोजि दीक्षित विरचिता यां पारिभाषिक
लिङ्गानुशासनसूत्रवृत्तिः समाप्ता ॥ ॐ ॥ संवत् १९२९ ॥ आश्विन कृत्त पञ्चम्यां ५ शनिवासरे शुभम् ॥

लि.
सि.के.
५३

सम.
५३

॥ अथ तिङन्त प्रारम्भः ॥ ११० ॥

सि.कौ.टी.
त.ति.
९

श्रीगणेशायनमः॥ अज्ञाननाशनेदं दक्षिणं दक्षिणं भक्त रक्षणे। वटमूलाश्रयं व्यसं दक्षिणं मूर्तिमाश्रये १ ग्रंथमध्ये विप्रविघातापकृतं मंगलं शिष्यशितार्थनिवधाति श्री
त्रेन्यादिना श्रीत्रिपस्यभावः श्रीत्रं हायनांतयुवादिभ्यो रिति सूत्रे श्रीत्रिपस्यलोपश्चेति वार्तिकाद्यलोपे अणप्रत्यये च यस्येति चेति इकारलोपः। अर्हंतो भाव आर्हंतो॥ गु
णवचनब्राह्मणदिभ्य इति सूत्रे अर्हंतो नुमचेत्युक्ते नुमच षित्वा तंडो षिहलस्तद्धितस्येति यलोपः ताभ्यां विभेः श्री आर्हंतो चरौः। तेन विभेति चरणम् श्रीत्रिपस्यत्वयो
स्य ताभ्यां प्रसिद्धे रित्यर्थः किंच गुरोर्गुणवद्विः प्रशस्तगुणयुक्ते रिति यावत् रूपादाहतप्रशंस्योरिति सूत्रे अन्येभ्योऽपि दृश्यंत इत्युक्ता॥ गुणपाः ब्राह्मणा इत्यस्य भा।
ष्यादावुदाहृतत्वात् अर्हद्विभिति अहम्यहनि प्रत्यहमित्यर्थः अचतुरेपादिना निपातनात् साधुः तोष्टृष्यमान इति स्तोत्रे येडं तात्कर्मणि शानच् सार्वधानु
केपगिनिधातोर्त्यक् आनेमुगिति मुक् अपिशब्देन आपाततो विरोधोत्तयति वस्तुतस्तनविरोधः स्तुतिप्रयोजकीभूतानामनंतकल्याणगुणानां श्रुति
स्मृतिसिद्धत्वेऽपि विपदादिवद्भावहारिकत्वात्तदभावस्य पारमार्थिकत्वादेतच्चोत्तरमीमांसायां स्पष्टमेव विभुर्व्यापकः परमेश्वरः अतिशयेन विजयते विजय

॥ श्रीगणेशायनमः श्री आर्हन्ती चरौर्गुणैर्महर्षिभिरर्हद्विभम् तोष्टृष्य मानोऽप्यगुणो विभुर्विजयते नराम् १ पूर्वोद्देकथितास्तुर्य
तेतरं सर्वोत्कर्षणवर्तत इति फलितोर्थः विपराभ्यां जे रिति तडु नदं ताद्विचनविभज्येत्यादिना तरपिकिमेति डव्ययाघादा पञ्चमाध्यायवर्तिनः
स्तुत्याम् नन्विहतरपदुर्लभ एव विजयत इत्यस्य अप्रातिपदिकत्वादिति डं तत्वाच्च नच सहसुपेत्यत्र सहेतियोगविभागातिडं तेन विशेषदस्य समासे प्रातिप
दिकत्वं स्यादेवेति वाच्यं सच छंदसेवेति तत्रत्यग्रंथेन सह विरोधापत्तेः किंच प्रातिपदिकत्वाभ्युपगमे सौरुत्पत्तिः स्यात्तल्लिङ्गसर्वनामताभ्युपगमेन नपुं क
त्वात्तसौर्लक्ष्यपि ह्रस्वो नपुंसक इति ह्रस्वो दुर्वारः स्यात् समुदायां तर्गतस्य जयत इत्यस्य तिङं तत्वेऽपि साकांक्षत्वेन असामर्थ्यात् ततोऽपि भवितुं नार्हति समर्थः
पदविधिरिति परिभाषितत्वात् आमं तेन विशब्दोऽयुज्यत इति कल्पनापां नु अंतरंगत्वात् परस्मैपदप्रवृत्तौ विजयति तरमिति स्यादिति चेदत्राहुः॥ समुदायां
तर्गता जयत इत्यस्मादेव तरपु॥ नच तस्य विशब्देन सह साकांक्षत्वेनासामर्थ्यं कं तिङं तस्य प्रधानत्वेन सापेक्षत्वेऽपि दोषाभावादुपसर्गस्य चोक्तत्वेन प्र
जेककथननास्तीति साकांक्षतायावत्कुमशक्यत्वाच्चेति वृत्तकथनपूर्वकं वर्तिष्यमाणमाह पूर्वोद्दे इति हलन्ते षुष्टशो नुदके किन् ऋत्विकुदधकसृगि।

राम.
१

न्यादिना किंवा दिव्यमादनं प्रासंगिकमिति भावः तुर्यश्चतुर्थः चतुस्त्वय तावां यस्मिन्नेष्वेत्युक्तत्वात् अथेति इहापि कृतसुराचः स्त्रियामज् अणि नुरा इत्यजादि
 स्यमादनं प्रासंगिकं बोध्यं प्रधान्येन तु तृतीयाध्यायस्याप्येवोच्यं तदिति भावः अनुवध भेदेन भेदमाश्रित्याह दशलकारा इति प्रदर्श्यते इति यद्यपि पंचमलकारे रूपाणि
 अधुना न स्युः तथैतथापिलकारः स्वरूपेण प्रदर्श्यते लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्यः लस्येत्यादिसूत्रविषयतां व्युत्पादयितुमिति भावः पंचम इति लेडित्यर्थः ॥
 लट् लिङिति स्तोत्रक्रमापेक्षयैव लेटः पंचमत्वं न तु सत्रोक्तक्रमेणोति बोध्यं वर्तमाने लट् इति वर्तमान इत्येतत् प्रकृत्यर्थे विशेषणमित्याह वर्तमानक्रियावृत्तेर्धीतो
 रिति धातोरिति सूत्रमा तृतीयाध्यायांतमधिक्रियत इति भावः लट् स्यादिति तस्य वाच्यं तनुपदमेव स्फुट्य भविष्यति वर्तमानकालस्तनतद्वाच्यः किंतु योऽप्यस्य ल
 डादिष्वपि भूतादिकालोऽप्यप्यं योऽप्येवेत्यवगंतव्यं वस्तुतस्तत्वाच्यत्वाभ्युपगमापि सुगम इति विध्यादिसूत्रे वक्ष्यामः अटाविताविति अकारउच्चारणार्थः

प्रत्यया अथ कथ्यन्ते तृतीयाध्यायगोचराः २ तत्रादौ दशलकाराः प्रदर्श्यन्ते लट् लिङ् लुङ् लृट् लृट् लोट् लुट् लिङ् लुङ् लृट् ॥

एष पञ्चमोलकारश्च न्दो मात्रगोचरः वर्तमाने लट् ३।२।१२३ वर्तमानक्रियावृत्तेर्धीतोर्लट् स्यात् अटावितौ ॥ लः कर्मणि च ।

भावे चाकर्मकेभ्यः ३।४।६ लकाराः सकर्मकेभ्यः कर्मणि कर्तरि च स्युरकर्मकेभ्यो भावे कर्तरि च ॥ ९९ इति तु नोक्तं लिङादिवैलक्षण्यसंपादना

तस्यावश्यवक्तव्यत्वात् । लः कर्मणि च चकारात्कर्तरि कृदित्यतः कर्तरि इत्यनुकृष्यते सकर्मकविषयं चेदं अकर्मकेषु कर्मणीत्यंशस्य बाधितत्वात् भावे चेत्यु
 त्तरवाक्ये न तत्र विशेषविधानाच्च तदेतदाह सकर्मकेभ्य इति भावे चेति चकारात्कर्तृवानु कृष्यते न तु कर्म असंभवात्तदाह भावे कर्तरि चेति ननु भावकर्मणो रा ।
 त्मनेपदविधानाच्छेषात्कर्तरीति परस्मैपदविधानाच्च ज्ञापकाल्ल काराणां भावकर्मकर्तरीर्थोऽनुमातुं शक्यते इति किमनेन सूत्रेण मैवं असत्यस्मिन्
 सूत्रे सकर्मकेभ्योऽपि ण् आदिवद्भावेलकारापत्तौ घटं क्रियते देवदत्तेनेत्यादिप्रयोगः प्रसज्येत तन्माभूदित्येतदर्थमेतत् सूत्रस्यावश्यकत्वात् न चैवमक
 र्मेभ्यो भावे ल इत्येव सूत्र्यतो भवि अकर्मकेभ्य एवेति नियमार्थमिति वाच्यं अकर्मकेभ्यो भाव एवेति विपरीतनियमापत्त्या कर्तरि तेभ्यो लकारनापत्तेः तस्माद्भा

सि-कौ-
श-न-ति-
२

चेति चकार आवश्यकः नचैवं भावेचाकर्मकेभ्य इत्येवास्त्विति वाच्यं भावेकर्तरि चाकर्मकेभ्य एवेति नियमापत्तौ सकर्मकेभ्यो भावइव कर्तर्यपिलकारानापत्तेः न
नचैवमपिलश्च भावेचाकर्मकेभ्य इत्येवास्तु चकारेण कर्तरि तत्पुनर्कर्षणाच्चकाराः सकर्मकेभ्यः कर्तरि स्युरकर्मकेभ्यो भावेकर्तरि च स्युरित्यर्थे पर्यवसिते कर्मणि तु
क्तज्ञापकाद्भविष्यतीति किमनेन कर्मणीत्यनेनेति चेत् मैवं उत्तरसंज्ञेतयोरित्यनेन कर्मणोपि परामर्शार्थतस्यावश्यकतया ज्ञापकानुसरणकेशस्य वैयर्थ्यमिति
तस्माद्यथा न्यासमेवरमणीयं अत्र नैय्यायिकाः लकाराणां कृतविचशक्तिलोघवान्ननु कर्तरि कृतिमतः कर्तृत्वेन तत्र शक्तौ गौरवात् देवदत्त इत्यादिप्रथमा
तर्पदेन तस्माच्च देवदत्तः पचतीत्यत्र हि देवदत्तो विशेष्यः यत्नो विशेषणमाश्रयत्वं तु संसर्गः तथा च पाकानुकूलकृत्याश्रयो देवदत्त इत्यादिशाब्दबोधो
पि सुष्ठु पचत इति तन्न पचतीत्युक्ते पाककर्तृकः इत्याकांक्षानुरोधेन लकाराणां कर्तरि शक्तिरित्यभ्युपगममुचितत्वात् पाकानुकूलकृतिरिति शाब्दबोधो धाभ्यु
पगमे तु कस्मिन्नित्यांकांक्षा स्यात् कस्येति वा नचैककर्तृकापचिक्रियेति शाब्दबोधो धाभ्युपगमेपि क इत्याकांक्षानोपपद्यत एवेति शक्यं कर्तृसामान्यबोधे मति क इति
कर्तृविशेषाकांक्षायां बाधकाभावान्न नापि देवदत्तकर्तृकापचिक्रियेत्युक्ते पिकस्मिन्नस्ति कस्य वेत्याकांक्षादुर्वारेवेति शक्यं विक्रियन्तुकूलव्यापारस्यैव पचि
क्रियात्वात् तदाश्रयस्य देवदत्तस्य कर्तृत्वात् क्रियाश्रयत्वेन निश्चिते कस्मिन्नित्याद्याकांक्षाया अप्रवृत्तेः किंच पचं तदेवदत्तं पश्य पचते हि वस्तुना यदेहि पचमा
नस्य देवदत्तस्य इत्यमित्यादौ शतृशानजादीनामपि तिबादिवत्त्वादेशत्वाविशेषेण तेभ्योपि कृतिमात्रबोधापत्तेः नचैष्टापत्तिराश्रयत्वं संसर्ग इत्युक्तत्वेन पाकानु
कूलकृत्याश्रयं देवदत्तं पश्येत्यर्थस्वीकारो दोषाभावादिति वाच्यं नामार्थयोर्भेदान्वयस्य स्वपरसिद्धांतविरुद्धत्वात् नचैवं नामार्थयोर्भेदसंसर्गस्युत्पत्त्य
नुरोधेन शतृशानजादीनां कर्तरि शक्तिस्तिबादीनां कृतावेवेति वैषम्यस्वीक्रियते प्रामाणिकगौरवस्यादोषत्वादिति वाच्यं स्थान्येव वाचकोलाघवान्त्वादे
शमौ रवादिति स्वसिद्धांतस्य परित्यागापत्तेः रामः ज्ञानकर्तरदित्यादौ सोर्वि सगै सोरमि सोरदडि चकृते लाघवात्सुत्वेनैव शक्तिर्ननु तत्तद्रूपेणेत्यादि भवदीयव्यव
हारस्य असंगत्यापत्तेश्च एवं चेति बादीनां शत्रादीनां च स्मारकतया लिपिस्थानीयत्वं बोधकसुलकार एवेति स्थिते सच शत्राद्यंते कर्तरि शक्त इत्यभ्युपगमेति डनेक
यत्कर्तृबोधयेदन्यायश्चानेकार्थत्वमिति न्यायात् यदि नुवैय्याकरणरीतिमाश्रित्य सर्वत्रादेश एव वाचका इत्याद्यभ्युपगम्यते तर्हि घटं घटेन हरेव विष्णोवेत्यादिषु

राम

२

नैसर्वपददेशादित्यायेनपदस्योदोवाक्यस्फोटश्चसिद्धोदितिभवतोतनमहदनिष्टं किंचकर्तैरिहदित्यतकर्तृप्रहणंतेदेवलः कर्मणीतिस्त्रेचकारेणानुक्त्यतइति
 कथंराबुलादीनालकारेणानां चशक्तौवैलक्षण्यं नचनामार्थेयोरभेदान्वयसंसर्गाभ्युपगमएवराबुलादौकर्तृवैच्येवोजमितिवाच्यं पचतिरूपं पचतिकल्पं देवतइत्य
 यनुरोधेनतिउच्चपिकर्तृवैच्येवोचित्यतस्सुसमुदायस्यनामत्वेपितिउः प्रत्ययेन नामेतिचेत्याचकइत्यत्राप्यकइत्येतन्ननामेतितुल्यं अर्कंतेनामेति चितरु
 पवायंतमपिनामेतितुल्यं अतश्चात्रप्रशस्तपाककर्तृदेवदत्तइत्याद्यभेदव्यवहारोभवद्विभ्युपगंतव्यइतिउच्चपिकर्तृवैच्येवोचित्यतस्सौकर्तृवैच्येव किंचकर्तृवैच्ये
 चत्वाभ्युपगमेयुषादिसमानाधिकारोमध्यमः अस्मद्युतमइतिसामानाधिकार्यप्रयुक्तपुरुषव्यवस्थाभिहितेकर्तृप्रथमेत्यादिकंचभवन्मते
 कथंसंगठनी यत्तुअतमिहितइत्यस्यानभिहितसंख्याकइत्यर्थेवर्णनेनदेवदत्तः पचत्यादमोदवः पच्यतेदेवदत्तेनेत्यादीप्रथमादितीयादिव्यव
 स्थापनसुक्ते तन्न कृतद्वितसमसिपुसंख्याभिधानस्याप्रतिपत्त्यात् ततश्चपत्तयसोडसः शतः शतिकाः अष्टाशतिकाः अष्टाशतिकाः अष्टाशतिकाः अष्टाशतिकाः
 तस्यप्रदत्तौप्रथमानस्यात् नैवतिष्ठतीत्यध्याहरेणसंख्याभिधानमिहाप्यसीतिवाच्यं स्थितइत्याद्यध्याहरेतदभावात् अद्विकोपदेवदत्तोनतुनैयापिक
 इत्यादिपुनीलमिदंनतुरक्तमित्यत्रैवक्रियापदाध्याहारस्यानावश्यकतयाआख्यातेनशब्ददुर्द्वै कथेतीतिठकप्रत्ययेनवाक्यसंख्यायाअनुक्तत्वादे
 वदत्तेकर्तृरिदतीयात्यतिप्रसंगाच्च नस्मादनभिहितेकर्तृरिद्व्यादिव्याख्यानेनवाभ्युपेतव्या अपिचधातेपात्रव्यापारश्चयः कर्त्ता तत्राश्रयमात्रं कर्त्ता
 लकाराणांचार्थः ननुव्यापारेपितस्यधातुमेवत्वम्यात् अतएवकर्त्ताकारकइत्यादौप्रकृतिप्रत्ययार्थेनान्वयः व्यापाराश्रयप्रत्ययार्थत्वे तुतस्यप्रकृ
 त्पर्थेनव्यापारेणान्वयः किंष्टः स्यात्तयस्तुवदतिरुधातोः कृतिरर्थः कृतप्रत्ययस्यापिकृतावेवशक्तिर्नेतुकर्तैरिहदित्यत्रहिकर्तैरीतिभावप्रधानोनिर्देशः
 कृतेत्वंकृतिमत्त्वं तच्चकृतिरेव यत्रतेदेवदत्तारिपदसमभिव्याहारस्तत्रजदोहकृतिमत्तिलक्षणोत्पादि तन्मतेपूर्वोक्तकर्तृत्वादौसुतरामनन्वयः क
 मेवतकर्मणीतिस्त्रेचकारेतिरूपादनायः अप्यतिशयकर्मस्य यत्पार्थत्वेनकरिष्यते घटइत्यादिनसिद्धेदितिवत्यमारादृषणां चदृष्ट्वा आश्रयमात्र
 स्यप्रत्ययार्थत्वेतुरद्योगठनीत्यत्रयस्यचितनस्यपत्वाभाविपिगमनानुकूलवक्रभ्रमणादिव्यापाराश्रयत्वात् नकाचिदनुपपत्तिः एवंस्थितेकृतौशक्तिः

कौ. १
मि. नि.
३

मित्यस्योक्तिसंभववन्नास्ति कृतेरपि व्यापारविशेषतया प्रत्येकधा तु तदवस्थाभात् आनातोत्यादावाश्रयत्वं प्रत्यप्यस्यापि इति स्वीकृत्य यत्रार्थस्वस्याप्यपि कृतव्यत्वात्
त न हि यत्नमनेरेण ज्ञानं नोदेतोति कश्चिदभ्युपेति तस्यात कृतेति तदर्थं वैलक्षण्यं दर्शयितुं भवितुं कर्तव्यं कत्वमभ्युपेयं निते न कर्तव्यं अधिकरणे आख्यातवाच्यत्वं कर्तुं नि
रस्य ज्ञेयमभ्यमानाधिकरणोपदं नादिदितस्य ज्ञेयमभ्यमानं इति शान्वः कृते वाचकत्वं स्वीकृतवन्तोमीमांसका अपि प्रसूताः यन्तुते कृतं शान्वं ज्ञेयं कर्तुरित्युक्तिरिति व्याक
रणं शक्तिग्राहकमस्तीति तन्न कृदाकर्तृत्वात् यत्नमभ्यमानं निर्दिष्टार्थेषु एव लक्ष्येणैवोपपत्तिरुते आकांक्षितविधानं न्याय इति न्यायात् ननु शब्दादिषु
स्यानिभूतलकारार्थेनैवेति वा निराकारत्वात् अन्यथा भाविकर्मणि च शान्वं दर्शयितुं न्यायपत्तेः ततश्च शब्दमने आख्यातवाच्यं गतत्वादि प्रयोगो भावेन स्यात् क
र्मणि तु क्रियमाणत्वादि प्रयोगो न स्यात् यन्तु भट्टपादा आहुः कर्तुरित्येकत्वं तत्रापि कर्तुरित्यद्वैतत्वं तत्रासुत्वादि क्रियासुलः कर्मणि तु स्वहो कयोरित्यादे
श्चैकवाक्यतया व्याख्यानाच्च कर्तृवाच्यता स ज्ञादायातीति तच्चिंत्यम् अन्येकवचनं हि वचनेति विहितं हि वचनं हि संज्ञादिनिवाधादेशनिष्ठो नतश्च द्विवच
नादिसंज्ञकतिवादिविधिना ह्येकवाक्ये रित्यस्यैकवाक्यतास्तान्वतिवादिविधौ कर्तुरीत्यस्ति यद्वैत्येकत्वादि विशेषस्तस्याकथं चिन्तयेत् ननु लः कर्मणीति।
सत्त्वे कर्तुरित्यतो अ नुक्तं कर्तृग्रहणं विधावस्त्येव समिति कश्चिज्ज्येष्ठे कवाक्यतास्वीकारादिति चेत् सम्यं वाक्येकवाक्यता हि सा ननु प्रदेकवा
क्यता लः कर्मणीति विहितं लकारानुवादिनतिवाधादेशविधेः प्रवृत्तत्वात् तथा च न विधौ अप्रमाणा कर्तृग्रहणं कथं संख्याविशिष्टं न हि यत्र कर्तृग्रहणं
असंख्यापस्थापकमस्ति लकारस्याद्वैतवचनादि संज्ञाविनिर्मुक्तत्वात् ततः अकर्तृप्रियदेकत्वमिति व्याख्या कथमपि न संभवत्येव स्यादितत् लः कर्मणीति सत्त्वे
संज्ञेयकारानुवेधकयोर्लटो लटो सामान्यग्रहणं भवति किं न लटो नुवेधसंकाराणां सामान्यग्रहणमिति निर्विवादं तत्र लट्प्रतिपत्तिरसंभवात् किं नु संज्ञेयं
लः परस्मैपदमिति क्त आदेशोपेक्षा चेत्पक्षो लस्य आदेशः सकर्मणि चेत्यादि नचावहितस्य सस्यानुवादेन संभवतीति वाच्यं वर्तमाने लटित्यादिरेव ल
जिधानात् तथा च लस्य स्थानेप आदेशः सः सकर्मकात् कर्मणि कर्तुरित्वात् स्यादकर्मकाभ्यावेकत्वे कर्तुरित्वात् स्यादकर्मकाभ्यावेकत्वे कर्तुरित्वात् स्यादकर्मकाभ्यावेकत्वे कर्तुरित्वात् स्यादकर्मकाभ्यावेकत्वे कर्तुरित्वात्
अहिः लट्प्रत्ययवर्णतत्वे आदेशनामवार्थ उक्तः स्यात् स्यादिति कश्चिज्ज्येष्ठे कवाक्यतास्वीकारादिति चेत् सम्यं वाक्येकवाक्यता हि सा ननु प्रदेकवा

राम
३

तायै भवद्विरुक्तत्वात् न च भवदुक्तीत्याकर्तृभिरुक्तित्यनेनैव निर्वाहः भावे कर्मणि च शानचोदौ लेभ्यापतेरुक्तत्वात् न च शानञ्चिना सहात्मनेपदव्यवस्थापकानामेकवाक्य
 तया भावकर्मणोरित्यनेनेष्टसिद्धिः स कर्मकादपि भावेश्च न जायते किंच जसंतत्वे श्रुते नैव संबंधः षष्ठ्यंतत्वे त्वादेश इत्यध्याहारादौ रवमित्यादि अत्रेदं बोध्यं भावे वा
 कर्मके भ्यङ्ग्य कर्मकग्रहणेनाविवक्षितकर्मणोपि गृह्यते अतएव गोरणाविति सूत्रेनेह पच्यते नेह भुज्यते इति भावेलकार इति हरदत्तः अतः ताविद्यमानकर्मका
 रणमेवं ग्रहणानेह पच्यते इत्यादौ तु कर्मणोपि तल्लकारः सम्पन्नत्वाच्च कर्मन प्रयुज्यते इति मतांतरमेतच्च गतिबुद्धीत्यादि सूत्रे हरदत्तग्रंथे स्पष्टं यत्तु कैश्चिदुक्तं इह श्रु
 विवक्षितकर्मणां भावेलकार इति प्रसिद्धं कृतौ कभाषादिभिर्भादयुक्तमिति तच्चिंत्य पक्षद्वयस्यापि भाष्यकैयटादियं शास्त्रद्वयत्वात् प्रत्यताविवक्षितकर्मणोप्यकर्म
 का इति पक्ष एव प्रबलस्तथा हि समानकर्तृकं प्रतुमुन इति सूत्रे इदं तात्राप्यत इति भावेलङ्कोत्तरदत्तेन गोरधर्मवृत्तमिति सूत्रे कैयटहरदत्तादिभिरपि न पुनः के भावे क

लस्या ॥ ३४१ ॥ अधिकारो यम् नियतस्य मिसिष्य यस्य मिसिष्यस्य सस्य तांतां रूपासां ध्वमिड्वस्मिन् हि ३४१ ॥ ७८ ॥ ए

तेऽष्टादशलस्यादेशाः स्युः लः परस्मैपदम् १४१ ॥ २९ ॥ लादेशाः परस्मैपदसंज्ञाः स्युः ॥ २९ ॥ अकर्मकेभ्य एव तपोरेव कोषे त्वत्पत्रकृत्वात्रस्य

ग्रहणात्तत्र भावे च कर्मके भ्यङ्ग्यनुवर्तमानादप्यथा षट्कृतमिति प्रसज्यते निसिद्धांति तं सवं स्थिते पद्य विवक्षितकर्मणोपीदं सूत्रे अकर्मकग्रहणेन न गृह्येत् ॥
 न हि पीतपावो भुक्ता ब्राह्मणा इत्यादौ भावे कतादा र्श आ यजित्यादिकर्मणि कृत इति सूत्रे हरदत्तेन वक्ष्यमाणं कृतपूर्वीत्यत्र भावे कृत इति कैयटाद्युक्तं च कथं संगृह्यतां
 कथंच गततिरश्रीनमित्यादि प्रयोगाः संगृह्येत् गतिबुद्धीति सूत्रे त्वकर्मकग्रहणेनाविवक्षितकर्मणोपि गृह्यत इत्युक्तं ते नारोयः कर्त्ता सरण्यते कर्मन भवतीति
 देवदत्तेन पाचयतीति सिद्धं गत्यर्थकर्मकेति सूत्रेपि न गृह्यते तेन हि सूत्रेण कर्त्तव्येपि क्तो विधीयत इति दत्तवान् पक्षवान् इत्याद्यर्थे दत्तः पक्ष इत्याद्यासत्तेः इ
 ह सूत्रे त्वविवक्षितकर्मणां कर्मकत्वेन ग्रहणेन कोपि देवदत्तास्तां वाचत ॥ ३४ ॥ लस्यवर्गो ग्रहणो प्रत्ययग्रहणपरिभाषा अर्थवद्ग्रहणपरिभाषा च न प्रवर्तते इ
 ति लुनानि चूडाल इत्यादौ निवाद्यादेशः कुतो न भवतीति चेत् अत्राहुः लः कर्मणोति सूत्रे निर्देष्टानां कर्त्तव्यार्थानामनुवृत्तेः कर्त्तव्यार्थे विहितस्य लकारस्य ग्रहणमिति

सि-कौ-थे-
न-ति-
४

अतोपितिवाद्यादेशानुवादेनकर्त्रीयर्थविधिरितिकल्प नानिरस्ता लक्ष्यनिकतिवादीनां कर्त्रीयर्थविधानं कर्त्रीयर्थविहितस्य लक्ष्य निमित्तविधानमित्यन्योन्याश्रयाप
त्रेः यद्वाधा तोरिति अधिकारात्धातोर्विहितस्यैकस्यैहप्रहरणमिति बोद्धव्यं प्रसंगः लक्ष्यसंज्ञातुने भवति फलभावात् न च तिनस्वरः फलं राते सितेन तदभावस्य ।
ज्ञापनात्ताद्यश्रवणमेव फलतनुच्चारणस्यानर्थक्यापत्तेरदेशविधिनेवाश्रयणत्वाभावात् लक्ष्यनिमित्तविधानित्वाभ्युपगमेतु सः परस्मैपदमित्यादिस्वरसमसंगतु
तद्विदिक तिपुतसक्ति समाहारे हं हः इट्कार आगमलिंगेन भवति सप्रदशभिगदेशैः सप्रभिव्याहारात् किंतु इटोदि निविशेषणार्थः सरदित्युच्यमाने एधेव
हिएधेमहीत्यादावतिप्रसंगो नास्तेवानहितत्रइकास्मात्रमादेशो भवति तेनै दोदित्यत्रटकारः स्य स्यतिपत्यर्थे एवेत्याहुः तच्चित्यं इकारस्य विशेषणत्वे वि
शेषणो न तदंतमहत्तादवस्थोत्पत्तिमेत्यादित्यर्थे प्रसक्त्या उक्तातिप्रसंगस्य तदवस्थ त्वात् वहिमहीत्यस्यापि स्थानिवत्त्वेन लिङ्त्वात् महिडोड क्त्वात् उ-तिङि-तिम ।
तउनना वात्मनेपदम् १।५।१००। तडु प्रत्याहारः शानच कानचौचैतत्संज्ञः स्युः पूर्वसंज्ञापवादः अनुदातडित आत्मनेपदम् ।
१।३।१२। अनुदातेत उपदेशो यो डि ते दनाच् धातोर्लेस्यस्थाने आत्मनेपदस्यात् ॥ ९९॥ प्रत्याहारः सचसमुदायात्तुवं धोनत्ववयवानुवं
धो व्याख्यानात्तेनेषः कर्मणि आश्लिङि एषिषीमहीत्य त्रगुणनिषेधोन तथा वृश्चतेः पृक्तैश्च कर्मणि लिटिवन्नश्चि महे प्रमक्ति महे इत्यमग्रहिज्येति सं
प्रसक्त्या ॥ ९९ ॥ तउपनौ लसेत्यस्यानुवृत्तेलादेश एवानेयस्य ते इत्याशयेनाह शानच कानचौचैति तेन परस्मैपदि भ्योपिता लीत्यवयोवचने निचानश भवत्ये
व केतो हनि घ्राणाः अनुदातडितः अनुदातश्च ड-श्च अनुदातडौतौ इतौ यस्य सः अनुदातडितः हं हं ते अयमारा इच्छुव्यः प्रत्येकं संवध्यते तत्रानुदातौ ।
येतदोतविधेः फलाभावात् अंशान्तर एव तदं तं ग्रहणा इत्याशयेनाह अनुदातेत इत्यादि उपदेशे अनुनासिक इत्यतो नुवृत्तमुपदेशग्रहणमपि डि-देश एव सं
वध्यते नान्यत्र अभिचारात् राह उपदेशो यो डि-दिति विशेष्यमंतरेणातदंतविधिरिह दुर्लभ इत्यत आह धातो रिति लस्येति नन्विहानुवृत्तेरभावाद्भयमपि दुर्लभ
मूवादय इति सूत्रान्मंडूककृत्यानुवृत्तस्य धातव इत्यस्य विभक्तिविपरिणामात्कथंचिद्धातोरिति पदे लब्धेपि सस्येतेन न्नसभ्ये इति चेदत्राहुः इकोरुलित्यत्र स

चुर्विषति गाङ् कुर्यादिभ्यस्त्रिसुन आतिदेशिकं डित्वं धातोः किंच डङ्भ्यामाभूत् अदुद्रुवत् अत्रोचत् ननु लावस्थापामेव वृतादिभ्याः स्यतासीत्यादिनास्यप्र
 त्ययेकतेव्यवधानां दात्मनेपदपरस्मैपदरूप । नियमाप्रवृत्तावपिलकारं सोमान्याश्रयत्वेनातरं गत्वात् स्यप्रत्ययात् पूर्वमेव लस्यतिवादिषु सत्सु पक्षे परस्मैपदं पक्षे च
 ज्ञानेपदं सिद्धात्येवेति वृद्धः स्यसन्नोरिति सूत्रे स्यग्रहणं व्यर्थं सतते नैव स्यग्रहणेन विकरणेभ्यो नियमो वलीयानिति ज्ञापितं तेनानुदात्तत्वाद्धर्तव्यत इत्येवं नित्यमात्मनेपदे
 प्रेवृद्धः स्यसन्नोरिति परस्मैपदमपि पक्षे भवति तथाच विकरणेभ्यो नियमस्य वलीयस्त्वाच्च डङेर्न दोषः विकरणात् प्रागेव परस्मैपदप्रवृत्तिरिति चेत् सत्यं स्यग्रहणं विक
 रणाव्यवधानेपि नियमप्रवृत्तिज्ञापयतीति पक्षे च डङोर्दोषः स्यादेव अयं पक्षः शोभति इति सूत्रे भाष्यकैपट्याः स्यस्य किंच तद्विधिस्तथापि धातुग्रहणमात्रेण
 शक्यं धातोरेकाचङ्यादिना यङ् बोध्यते ऋतेरीयङ् ऋतीयते शेते ह्येते इत्यत्र तु व्यपदेशिवद्भावेन डित्वं न नमो वस्तिवश्चिन्नङ इति क्वचिचित्रीयते इत्येतत्

स्वरितजितः कर्त्तृभिप्राये क्रियाफले १।३।७२। स्वरिते तो जितश्च धातो रात्मनेपदस्यात् कर्त्तृगामिनि क्रियाफले शेषात्कर्त्तरि
 परस्मैपदं १।३।७६। आत्मनेपदनिमित्तहीनाद्धातोः कर्त्तरि परस्मैपदस्यात् तिङ् स्त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः १।४।१०१।

तिङ् उभयोः पदयोस्त्रयस्त्रिकाः क्रमादेतत्संज्ञाः स्युः ॥ ९९ कथमिति चेदत्राहुः अवयवे अचरितार्थोऽकारः कथं जन्तस्य विशेषणं भवति तथा च स मु
 दाया नुवंधोऽकार इति व्यपदेशिवद्भावेनैव डित्वं बोध्यमिति स्वरितजितः पूर्ववदिच्छद्ः प्रत्येकं संबध्यते कर्त्तारमभिप्रेति मूर्त्तानि कर्त्तृभिप्राये कर्त्तृस्य रा
 धातो रिति धातोर्लस्यत्यर्थः लकारधात्वोरदोषः पूर्ववद्वेद्यः तिङ् स्त्रीणि त्रीणि तिङ् षिट्त्रिकाः संज्ञास्तुतिस्तुति यथा संख्यं मप्राप्नोत्यत आह उभयोः पदयोः परस्मै
 पदमात्मनेपदमिति चानुवर्तते तेन पदद्वये प्रत्येकं त्रयस्त्रिका इति यथा संख्यं संज्ञा प्रवर्तते इति भावः ननु प्रथममथ प्रथममथ प्रथममध्यममध्यममध्यममध्यमो
 वित्येवं कृतैकशेषाणां प्रथमादीनां प्रथमोचमध्यमोचउत्तमोचप्रथममध्यमोत्तमा इति द्वंद्वेऽभ्युपगते त्रिकद्वयस्य त्रिकद्वयस्य यथा संख्यं प्रथममध्यमोत्तमसंज्ञाः
 स्युः न त्वेकैकस्येति एतलुत्तमोवेति सूत्रं विरुद्धं तत्रालुत्तमसंज्ञकत्वं लाभात् ततश्च प्रथममध्यमोत्तमा इत्यत्र न द्वंद्वानां प्रथममध्यमोत्तमाश्च प्रथममध्यमाश्चेत्ये

सि. कौ. टी.
त. ति.
५

नेपदग्रहणानुवृत्तिकेशम्बि ९

कशेष आश्रयतां तथा हि सति संज्ञा अपि षडिति परस्मैपदात्मनेपदग्रहणमनुवर्त्यमेव ॥
अन्यथा शतकसोऽसावकाशापरस्मैपदसंज्ञाप्रथमादिसंज्ञयावाध्येत ततश्चक्राम्यति क्रामतीत्यादौ क्रमः परस्मैपदे षडिति दोषो भवति ॥ आक्रामन्तित्यादिना
सस्वकशब्दत्वात् यदि तु परस्मैपदानामिति विहितस्य लोकांलुप्तमेवेति शिवात्वं विकल्पविधानात् ज्ञापकात् परस्मैपदसंज्ञाप्रथमादिसंज्ञयानवाध्यं तन्निबृवे
तर्हि सुतरां प्रतिपत्तिरिव ॥ ९८ ॥ तान्येकवचनं तानौ तस्य व्याख्याने तु लब्धेत्यादि अन्यथा एकसंज्ञाधिकरणमथमादि संज्ञानामेकवचनं तानौ तानां
च पर्यायः स्यात् इष्टापत्तौ तु अने लोको मे निर्देति कृते एकत्वविवक्षाया मुक्तमसंज्ञाभावादुक्तमस्येत्यस्याप्रवृत्त्या अमीत्यादिप्रयोगेऽपि साधु स्यादिति भावः ॥ प्रत्ये

तान्येकवचनं द्विवचनं बहुवचनं तान्येकशः ॥ ११४॥ १०२ ॥ लब्धप्रथमादिसंज्ञानितिङ् स्त्रीणि त्रीणि वचनानि प्रत्येकमे
कवचनादिसंज्ञानि स्युः युष्मद्युपपदे समानाधिकरणे स्थानिन्यपि मध्यमः ११४॥ १०५ ॥ तिङ् वाच्यकारकवाचिनि युष्म
द्युपयुज्यमाने मयुज्यमाने च मध्यमः स्यात् प्रहासे च मन्योपपदे मन्यते रुतमएकवचनं ११४॥ १०६ ॥ मन्यधातुरुपपदं य
स्यधातोस्तस्मिन्प्रवृत्तिभूते सति मध्यमः स्यात् परिहासे गम्यमाने मन्यते रुतमः स्यात् सचैकार्थवाचकः अस्मद्युत
मः ११४॥ १०७ ॥ तथा भूतेऽस्मद्युतमः स्यात् शेषप्रथमः ११४॥ १०८ ॥ मध्यमोत्तमयोरविषये प्रथमः स्यात् भूततायां ।
कर्तृविवक्षायां भूति इति स्थितं ॥ ९९ ॥ कमिति यत्तु प्राचा एकैकश इत्युक्तं तदुक्तम् शसैव वीप्साया उक्तत्वेन द्विवचनाधीनात् येन नाप्राप्तिन्या ।

येन द्विवचनापवादः शसिति सिद्धं तात् तथा सुपदसिद्धेऽप्येकैकश इति प्राचोक्तमपुक्तमेव एतच्च मनोरमाग्रथानुरोधेनोक्तम् अन्ये तु एकैकमेवैकैकशः स्वर
थे शसन्तव त्रवीप्सायां न च स्वार्थेयः शसस्माकरग्रन्थान्मावगम्यते इति वाच्यम् एकां कपिलां एकैकशः सहस्रकृत्वा इति भाष्यात् शसन्तस्य प्रत्येक
मिदं प्रत्येकत्वेन केयटेन व्याख्यानाच्च स्वार्थिकस्यापि शसो वगम्यमानत्वात् ततश्च एकैकश इति प्राचोक्तमपुक्तमिति यदुक्तं तदेवापुक्तमित्याहुः युष्मदि ॥ ५

सन्नाधिकारस्य व्याख्यानं तिङ्वाच्यकारकवाचिनीति भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः सामानाधिकार्यम् । स्थानिनो न्यस्य व्याख्यानमप्रयु-
 ज्य मानदिति सामानाधिकारेणैकमत्वापश्यति त्वय्य क्रियते तु भ्यंददाति मन्योपपदइति सप्रस्यं तस्यानुग्राहेन व्याचष्टे । तस्मिन्महतिभूते सतीति तस्माद्भूतोर्लेस्य
 स्थानइत्यर्थः तथाभूतेति तिङ्वाच्यकारकवाचिनिप्र युज्यमाने अप्रयुज्यमानेचेत्यर्थः ॥ ३॥ तिङ्शितं धात्वधिकारोक्त इति किम् हरीन् शसः सार्वधातु
 कर्मविदिति तिङ्त्वे घर्डी तौतिगुणः स्यात् लिहः श्रियइत्यादिशसंतेषु सार्वधातुकेयगितियक्त्वात् केचित्तु वारिणी इत्यननुमिकते पिलघू पधगुणः स्यादि-
 न्याहुस्तन्व कितीति निषेधात् उगतत्व प्रयुक्तस्य नुमोगुणप्रयोजकत्वे सन्निपातपरिभाषाविरोधाच्च कर्त्तरिशप् सार्वधातुकेयगित्यतः सार्वधातुकइत्यनु-
 वर्तते धातोरेकाचइति सूत्राद्धारितिरिति च तदाह कर्त्तृर्था इत्यादि । मोतः । तकारादकार उच्चारणार्थं आपनेये नीति सूत्रात्प्रत्ययग्रहणमनुवर्तते नत्वादियह
 तिङ्शितसार्वधातुकं ३४।११३ तिङ्शितश्च धात्वधिकारोक्त एतत्संज्ञाः स्युः कर्त्तरिशप् ३१।१६। कर्त्तृर्था सार्वधातुके परे धातो
 शप् स्यात् शपायितौ सार्वधातुका इंधातुकयोः ७३।८४ अनयोः परयोरिति तांगस्य गुणः स्यात् अवादेशः भवति भवतः मोन्तः
 ७।११३ प्रत्ययावयवस्य रुस्यान्तादेशः स्यात् अतो गुरो भवंति भवसि भवथः भवथ ॥ ९९ समेकदेशे सरित्त्वप्रतिष्ठात् तस्यापि अनुक्तौ
 तु श्रयांते इति न सिध्येत् शीङ्गेलेटोडाटावित्यंतरंगत्वादेतादेशात्मागटिक्ते रुस्यादित्वाभावात्तदेतदाह प्रत्ययावयवस्येति प्राचातुप्रत्ययादेर् रु स्यत्युक्तं तदेन प्रत्य-
 क्तं इह मनोरमायामादिग्रहणानिवृत्तमित्युक्तं तदापाततः अन्यत्राप्रवृत्तस्यादिग्रहणस्य निवृत्तत्वायोगात् निवृत्तमित्यस्याननुवृत्तमित्यर्थ इति वाक्येचित् व्याख्यानम् । तुप्रत्य-
 यादेरिति ग्रंथसमर्थेन व्याचक्षते आडागमेकतेतत्सहितोपिप्रत्ययोऽनुनामननुतत्सहित एवप्रत्यय इति नियमोक्तोति तन्म अक्यवविनिर्मुक्तस्यावप्रतिष्ठायायोगात् अ-
 न्यथाभूयास्तामित्यादौतामादौनामिडागमापत्तेः ननुअंगात्प्रत्ययप्रत्ययस्य इह यासुडंतंतुनांगमिति चेन्न आममविनिर्मुक्तस्यापिप्रत्ययत्वमिति तदन्तंमते भवमिभवि-
 ष्यामीत्यादौ विकरणास्येवतदादिग्रहणवलेनयासुडंतस्याप्यंगतायाउर्वारत्वात् किंच लविषीयेत्यत्रविशेषविहितत्वात्स्युटिक्तेरिति स्थानेइह तस्यागमेनादित्व-

शिको
टी. त. ति.

या असिद्धत्वे सति वलिलोपस्य प्राप्तेरेव भावद्वयहरामिहा येमपीत्येव युक्तमिति अयंचशंकाग्रंथः समाधानसंयुक्तं सुनोरासांभितं मित्रमव्याप्तं नय नयेदलुगतं
वनास्ति अमामदित्यादिरूपं तु दूरादपास्तमेव येकास्वकारांतानामृत् भाविनां यडलु कनास्तीति ह्योः श्रुतिनिस्त्रेभाषे धनितम् केचदेसादीकृतं इदं श्रुतिरिति यत्रो
वत्तद्विषयकं ज्वरत्वेत्तु भाविनाः श्रि विमव्योक्तयं डलुग स्त्येवेति न्याप्यं म माधवादि संमतं च मव्यवंधने अयं यात ऊदभावेति सुलेव ह्यमेव ज्ञातं न च
तदग्रं येन सहात्रत्यमनोरमाग्रं यो विरुध्यत इत्याहुः यदि तु मवने येडलुगतादिति मनोरमायाप्येत तदा तत्र एवोपरग्रंथविरोधो भवतीति दिक् ॥ ३३ ॥ अजादे
रिति यदि वहुव्रीहे षष्ठितदा इदमात्मन इच्छति इंद्रीयति इंद्रीयितुमिच्छति इंद्रियिषति इत्यत्र दकारस्य नन्दा इति द्वित्वनिषेधः स्यात् किं तु अच्चासावादिभ्योऽपि दिसा
सादितिकर्मधारयादेवायंचमीतदाह आदिभूताद च परस्यत्विति तत्र भूवभूवइति यद्यप्यत्र धात्ववयवत्वं प्राथम्यं च न संगच्छते तथापि परेष्विव इवेव तदोद्यमं नन्वि

अजादेर्हितीयस्य ॥ ६१२ ॥ श्रुत्यधिकृत्य "लिटिधातो रनभ्यासस्य ॥ ६११ ॥ ८ ॥ लिटिपरेडनभ्यासस्य धात्ववयवस्यैकाचः प्रथमस्य हेतुः
आदिभूतादचः परस्य तु द्वितीयस्य भूव भूव अइति स्थिते पूर्वोभ्यासः ६११४ ॥ अत्र ये द्वे विहिते तयोः पूर्वोभ्याससंज्ञः स्यात् हला
दिशेषः ॥ १४१६ ॥ अभ्यासस्यादिर्हलशिष्यत्वेऽन्ये हलो लुङ्युते इति वलोपः ऊस्वः ॥ १४१५ ॥ अभ्यासस्याचोडस्वः स्यात् ॥ ३३ ॥

हवत्कायैकाचः तत्रावयवास्त्वयः तत्र भूऊ ऊवइति भूविति समुदायश्चतुर्थः त थाचानिष्पन्नेन यस्य कस्यचिद्वित्वस्यानैवम् समुदायस्यैकाच एव कर्तृवचनस्य न्याप्यत्वा
त् तस्मिन् हि द्विरुच्यमाने अवयवापि द्विरुच्यत एव वृत्तचलनेन सर्वावयवचलनवत् अत्रेति एकाचोद्देशितप्रकरणे हलादिः अभ्यासस्येति जातिपक्षे विद् शस्तेन आततुः
अस्त्विति यदौकारादिनिवृत्तिः सिध्यति क्वचिदभ्यासे आदेर्हलसत्त्वमाश्रित्य सर्वत्रानादेर्लोपविधानात् भवतेरः अत्रलोपोभ्यासस्येति सूत्रादभ्यासपदमनुवर्तते अत्रमाचान्तम्
भूवोपि निरुद्धे निर्देशात् भावकर्मणोर्नात्वमिति व्याख्यातं च तत्रोपेण कत्रेययोः शितपशपो निर्देशादित्यर्थ इति तन्न धातुनिर्देशमात्रेण विधानात् शयश्च विक्ररात्वेना
वर्तमानस्य कर्मणोर्नात्वमिति व्याख्यातं च तत्रोपेण कत्रेययोः शितपशपो निर्देशादित्यर्थ इति तन्न धातुनिर्देशमात्रेण विधानात् शयश्च विक्ररात्वेना

जतेवकपेयपि अकारंक्रमयः तस्यातपत्रंविभंभवूवे विभावरीभिर्विभंभवूवरेइत्यादि। एतत्प्रक्रियाप्रसादंयदूषणंमनोरमायांस्थितम् अन्ननव्याः शिपः शित्व
सामर्थ्यादेवैवयः प्रकृतिप्रतिपदुक्तंनन् पिबति स्नापतिरित्याद्यैपिवाद्यादेशप्रकृत्या आत्वनिरूप्यावशि त्वस्यचरितार्थत्वात् एवंचउपसर्गात्सुनोप्रितुवति
भवतेरः भ्यापुतेःसंसारणंचेत्यादिनिर्देशादकर्तृवाचिन्यपिपेशवादय इत्येवव्याख्येयम् अन्यथाइकशिताविनिसूत्रेवत्यमाश स्वर्ग्येनसहविरोधापत्तेः केचित् ।
शित्वानिपुणविभातुकत्वेनभवतिरित्यादावार्द्धधातुकस्येड्वादेरितिइहा गमनिरूप्याव्रवोतिरित्यत्रनुवर्इडिनिर्देशागमप्रकृत्याच शित्वचरितार्थमितिवा चरव्युः तच्चित्यं

भवतेरः ७।४।५३। भवतेरभ्यासस्योकारस्य अः स्यात्त्रिडि॥ अभ्यासेचर्त्वे ८।४।५४ अभ्यासेसलंचरः स्युर्जशश्चरुशजशः ख
शतचरः तत्रापिप्रकृतिजशंप्रकृतिजशः प्रकृतिचरंप्रकृतिचर इतिविवेकः आतेरतम्यात् असिद्धवदत्राभात् ६।४।२२।
इतऊर्द्धमापादपरिसमाप्तेराभीयम् समानाश्रयेतस्मिन्कर्तृव्येतदसिद्धंस्यात् इतिबुकोःसिद्धत्वादुवर्दिः प्राप्तिबुग्युटावुवर्दः य
णाः सिद्धौवक्तव्यौ वभूववभूवतुः वभुवुः ॥ आर्द्धधातुकस्येड्वादेः ७।२।३५ वत्तादेर्गर्द्धधातुकस्यडागंमः स्यात् वभूविथ व
भूवथुः वभूववभूववभू विववभू विमा अनद्यतनेलुट् ॥ ३।३।१५ भविष्यत्यनद्यतनेऽर्थेधातोर्लुटस्यात् स्यतासील्लुटोः ३।१।
३३। लुट् इति लुट् लुटोर्ग्रहणं धातोः स्यतासीए तौप्रत्ययौस्तः ल्लुटोः परतः ॥ शवाद्यपवादः ॥ ९९ तितुत्रेत्यनेनेतिषेधादार्द्धधातुः

कत्वेपिस्त्यभावात्तद्वर्इडित्यत्रनुवः परस्यहलादेः पितर्इडागम इत्येतन्मात्रस्यमूलेव्याख्यातत्वात् सार्वधातुकस्यनिविशेषणा भावेपित्यभावात् नचस्यः पित
प्रत्ययस्यसार्वधा तुकस्येतिविशेषणाभावेनुवालिठिव्यादेशेसिपः थलिउवक्येत्यत्रातिप्रसंगः स्यादितिवाच्यम् थलोन्नपित्वाभावात् नचस्यादित्वात्तद्विधेयपित्वं
शानचः शित्वेनलिङ्गेनकचिदनुबंधकार्येष्वनलविधाविति तन्निषेधात्तस्मात्पूर्वोक्तरीत्यैवशित्वः शित्वसामर्थ्यादकर्तृर्यपिशपः प्र कृतिरितिग्रंथानिश्कर्तृव्यहत्याहुः
नदपरेनक्षमतेथलः पित्वाभावेह्यसयोगोल्लिट्किदितिकित्वाहचिस्वपीतिसंप्रसारणोसत्युवचिथउवक्येतिनसिद्धेत् किंतुइतिथडा कथ्येतिस्यात् तस्मात् ।

शिकौ
टीकति
८

स्थानिकेनयसःफित्वे भुपग ते उक्थेत्यादावतिप्रसंगवारणायपितः सार्वधातुकस्यरेडागमइतिव्याख्यातव्यमेव तथाचववोतिभिपत्रेडागमप्रकृत्याशित्वे
 तार्थमिति कैश्चिद्यदुक्तं तदपिसम्यगेवेति असिद्धवदत्राभात् वतकरणं प्रतिपत्तिर्याघवाय अन्यथासिद्धे असिद्धइति प्रयुज्यमानमनुपपन्नं सत् सामर्थ्यादसिद्धमिति
 कस्यनोयस्यात् यथा राजभि नेपुरोहिते राजायमिति प्रयोगो राजवदितिकथंचितकल्पयति राजवदयं पुरोहित इत्युक्ते तु लघुप्रतिपत्तिर्भवति तथा च गत्यो धित्वेति रसि
 द्दइत्यत्रासिद्धवदितिकल्प्यते असंयोगाल्लिङ्किदित्यत्रापिकिद्वदित्यगत्येव कल्प्यते इति ज्ञेयम् आभादित्यभि विधावाड् भाधिकारमभिव्याप्येत्यर्थः अत्रिङ्ग
 म् अत्रयस्यांसमानाश्रयप्रतिपत्त्यर्थ आभाद्रहणविषयनिर्देशार्थम् भाधिकारस्यावधिलाभस्तत्रागस्य प्रत्ययपरत्वेत्यादाविव व्याख्यानेनैव सिध्यति इवंचा
 नुरात्रोपदेशेत्यत्रास्या पस्थाने सत्यपमर्था भवति एषामनुनासिकस्योपः स्यात् क्तादौ किति परे स्यात् सिद्धो भवति अत्र कलादि किदाश्रित्येव यदाभीयप्राप्नो
 तितस्मिन्कर्तव्ये इति जंगहि जंघहि अतो हेरिति लुगत् भवति अनुनासिकलोपस्य हि शब्दाश्रितत्वेनासिद्धत्वात् नन्वस्याधिकारत्वे यत्र यत्रोपस्थानं ततस्वा
 रभ्य यदाभीयम् तस्मिन्नेव कर्तव्ये असिद्धत्वे स्यात् ननु ततः पूर्वस्मिन्नपि ततश्च ध्वसारित्येव पूर्वस्मिन्नपि धित्वे कर्तव्येनासिद्धस्यादिति चेत् भवेदयं दोषः
 शब्दाधिकारे अर्थाधिकारश्चायम् ततश्चेह आन्नलोप इत्यवधिनिर्णीतस्यैव प्रतिपत्तिमुपतिष्ठते तदेतत् सकलमभिप्रेत्याह इत ऊह्येति अत्रापि शास्त्रा
 सिद्धत्वे भवन्नकारे स्थितम् तेन एधिशाधीत्यत्र स्थानिनो मत्वेन तत्त्वबुद्धेः निवर्तितत्वात् तन्निवर्धने तु मूलभ्यो हेरिति द्वित्वसिद्धिः प्राचोक्तकार्यो सिद्धत्वं पतेतु नसि
 द्धमिति इति दत्तस्य हन्तरि हन्ते देवदत्तस्य जीवनेनेति न्यायेन एत्वोवधिना मूलबुद्धौ निवर्तितार्थापश्चादेत्वबुद्धिनिवर्तनेपि धित्वकार्यस्याप्रतीतिरित्याहुः समाना
 श्रयेऽपि किमै मपुषः विष्पुषः लुलुपुषः इह पाधातोः चिजो लृजश्च परस्य वसो र्यत्स प्रसारणमन्दातो लोप इति चेत्त्यालोपे एनेकाच इति यरायुर्बडि च कर्तव्येना
 सिद्धम् आलोपादीनि हि कसो संप्रसारणं तु विभक्ताविति व्याश्रयत्वात् न च वहिरंगत्वेनासिद्धतास्त्विति शङ्क्यम् न जानन्त्ये इति निषेधात् वाह ऊह सूत्रस्य
 वहिरंगपरिभाषाया अप्याभीयत्वेन आलोपादिषु कर्तव्येषु सिद्धत्वाच्च न चोक्तपरिभाषाया आलोपादीनां च स मानाश्रयत्वं न तिशङ्क्यम् वसोः संप्रसारणे कृते
 लृजोऽपि यरायुर्लोपादीनि प्रवर्तते ते तेषु कर्तव्येषु संप्रसारणस्यासिद्धत्वाय तद्विषये वहिरङ्गपरिभाषापि प्रवर्तते इति तेषां तत् सत्त्वादिति दिक् विषयज्ञाभार्थं

राम
८

आभीयं प्रत्येकभीयमसिद्धं नान्यप्रतीजित्याद्यादित्येवमर्थे तेन अभाजिरागदत्यत्र भेजेऽपि विगिरंजेऽपि च भवकरणयोः रिति नलोपे कृते तस्यासिद्धत्वा
 भावेन तत्रोपधायादिति वृद्धिर्भवतोत्याहुः स्यादेतत् देभतुः देभृत्यत्र अर्थिग्रथिदं भेति वक्ष्यमाणवचनेन लिटः कित्वा नलोपे प्येत्वाभ्यासलोपो न स्यात्ताम् नलोपस्यासि
 द्धत्वात् अत्राहुः असौ रलोप इति तपरकरणादिल्लिगादाभीयासिद्धत्वमनित्यमिति नास्त्यत्र दोषः तपरकरणादिस्रास्तामित्यत्र आडागमस्य लोपो माभूदित्यतश्च यथा
 नलोपस्य लोपोपप्रत्याभीयत्वेनासिद्धः स्यात्तर्हि कित्तेन तपरकरणेन एवं च देभेति वक्ष्यमाणानां पूर्ववार्तिकं कित्त्वन्नित्यत्ववल्लभ्यमेवेति भुवोबुक शस्त्रस्य स्वम्
 भुविगुणस्य हि रागमुत्तिदीपेन भूवेति अत्र प्राचा ईधि भवेति भ्यांचेति सूत्रं पितोपिलिटः कित्वा येमिति व्याख्यायाचो ज्ञातीति वृद्धिः प्राप्नोति चेति निषेध इत्युक्तम् न
 द्येति नलोपे रलोपस्य रेवगण वृद्ध्या निषेध इति सिद्धोक्तं अन्यथा इकुस्यानिक्ये निषेधे लैङ्गकाय न इत्यापि वृद्धिर्न स्यात् नचात्र कित्वं सामर्थ्यादनिगल्य
 यथा अपि वृद्धिर्निषेध इति वाच्यम् यस्मिन् न मेरालिचगणानिषेधेन कित्वस्य चरितार्थत्वात् सूत्रं तु प्रत्याख्यातमेवाकरे तथा च वार्तिकम् ईधेऽसुदो विषयत्वात्
 भुवोबुको नित्यत्वात्ताभ्यां लिटः कृद्भवानर्थक्यमिति यद्यपीह शब्दान्तरप्राप्ता बुको नित्यत्वं नास्ति तथापि कृताकृतप्रसंगित्वमात्रेणापि क्वचित् नित्यतास्वीक्रियत इ
 ति पक्षोपपत्त्या देववार्तिके दवगम्यते तेन रधेर्गोचिपरा मपि उपधा वृद्धिर्वाधित्वानित्यत्वात् रधिजभोरचीति नुमि कृते रंधयतीति सिद्धं नन्वेवमपि संयोगात् परस्य
 लिटः कित्वा ईधेऽन्यशोपेक्षित एव अन्यथा स भीधेदस्युहंत ममित्यत्र ईधेर्नलोपो न स्यात् मेवम् ह्रस्वस्य भयथेति सूत्रेणाहिसावेधातुकसंज्ञा आर्द्धधातुके संज्ञा
 च विधीयते तेन सार्वधातुकमपि दिति लिटोऽडि त्वेसादेवनलोप इति वार्त्तिकाशयात् अत्र नव्याः वभूकेत्यत्र द्विवचने चोत्पज्जदेशस्य निषेधादुरा वृद्धिभ्यां प्रागेव
 बुकः प्रवृत्त्या भुवोबुको नित्यत्वादिति वार्त्तिके नित्यत्वादिति हेतुपन्यासे निष्प्रयोजनः शब्दान्तरप्राप्ता बुको नित्यत्वं नास्तीत्याशंक्य कृतमकृतप्रसंगित्वमात्रेणापि क्वचित् नित्य
 त्वं स्वीक्रियत इत्यादिसमाधानमपि व्यर्थमेवेत्याह्मिप्यस्वयमेव समादधुः बाह्वृद्धित्वप्रकरणां नेहिवार्त्तिककृता पूर्वविप्रतिषेधः पठ्यते द्विवचने यथा यथा वदि
 शास्त्रलोपोपधात्वोपलोपोपकि किनेरुत्वेभ्य ईति तथा च द्विवचने चोति सूत्रं नारभण्यमित्याशयेन नित्यत्वादिति हेतुपन्यास इति द्विवचने त्रीदशस्त्रेण अज्जदे
 शास्यस्या निवद्वावो विधीयत इति पक्षे वृद्धित्वात् प्रागेव वृद्ध्यादिशस्य स्वीकृतत्वाद्देशानंतरमपि बुकः प्रवृत्तिरस्तीति भुवोबुको नित्यत्वादित्यादिग्रंथः सम्भवो वनचे
 वमपि नामधातुषुत्वापयति मापयति इत्यत्र मप्येतस्यत्वमोपरूपात् पूर्वनित्यत्वादिलोप इति ग्रंथः कथं संगृह्यतेति वाच्यम् प्रकृत्येकमिति सूत्रमाध्या प्रत्याख्या

सि-कौ-टी-
न-ति-
९

तमित्याशयेनतत्प्रवृत्तेः अतएवत्वादयतिमादयतीत्ये
न्युवत्तैर्मानेपुनरिदग्रहणानिवेधसंबन्धेनोति वृत्त्यर्थम् वस्तुतस्तुसमर्थानांप्रथमाद्वेत्यनुवृत्तस्यपदत्रयस्यमध्येमाकुदिशतित्येनैतत्समर्थानांप्रथमिति
वृत्तैवेतिवनुवर्ततइतिव्याख्यातमिवनेतिनिवृत्तम् इडित्यनुवर्ततइतिव्याख्यातुंशक्यत्वादिदग्रहणान्यक्तुंशक्यं तथापिस्य एप्रतिपत्त्यर्थेनतत्स्वीकृतमिति
मन्मादधातुकस्येतिकिंआक्षेपेतेवलेदेः किंएधनीयम् ननुरुदादिभ्यःसावेधातुकइत्यनेनसार्वधातुकस्ययदिइडभवतितहिरुदादिभ्यएवेतिनियमाख्येनेनेइ
त्यत्रनभवेदित्यादधातुकस्येतिव्यर्थम् नचरुधादिभ्यःसार्वधातुकस्येतिविपरितनियमाद्रोदितेत्यत्रनस्यादोक्षेनेत्यत्रतुस्यादितिशंक्यम् रुदावि ॥ ४
दमुषमहिस्वपिप्रकृःसंश्रित्त्वासनोःवित्त्यस्यवैयर्थ्यं प्रसंगात् त्वदुत्तरीत्यारुदादेःत्वासनोरिडागमाभावेननत्त्वासेडितिनिषेधाप्रवृत्त्यात्काप्रत्ययेओपदेशि
ककित्स्यसुस्यत्वात् हलन्ताच्चेतिगुलादिसनःकित्वाच्च तस्मादिपरीतनियमासंभवेनआदधातुकग्रहणव्यर्थमेव ननुतद्ग्रहणभावेवलादेरित्यस्यांगस्येतिवद
धिकृतं तद्विशेषस्यात् ततश्चअडाटाविवडडागमोपिअंगस्यस्यात्मेवम् कृतेप्यादधातुकग्रहणवलाद्यादधातुकस्यपदंगतस्यडागमइतिव्याख्यानापत्त्याउक्त
दोषतादवस्थ्यात् अकृतेपितद्ग्रहणं अंगस्य योव लादिरंगनिमित्तंतस्येडितिव्याख्यानादिष्टसिद्धेश्च तस्मदुभयथापिव्याख्यानेशरणीकर्तव्येआदधातुकस्येत्यस्य
न्याग एकप्रयान् नन्वेवं केशवः अंगनावृत्तत्वमित्यत्रेदस्यात् अतइहातोःरित्यतः धातोरित्यनुवर्तनादधातोःपरस्यनभवतिइतिपरिहारसंभवेपि
सूत्रप्रभ्यामित्यत्रदुर्वारएवेडागमः विहितविशेषेणानाप्ययवारितुमशक्यः किंवन्ताःधातुत्वनजहतीतिप्रभ्याप्रभिरित्यत्रभ्यामादेर्धातोर्विहितत्वानप्यातुकिंवन्त
गस्येत्यत्रप्रभिरितिप्रभिरितिधातोर्विहितस्यसमः इडुर्वारस्यात्तच्चहधातोःपरत्रविहितस्यवलादेरितिव्याख्यानालाभायधातोरितिपंचम्यन्तमपेक्षितं तच्च
समं अतइहातोःरितिषष्ठ्यन्तत्वात् तथाचवृत्तत्वमित्यादावपिडडागमप्रसंगइतिवाच्यम् शब्दाधिकारपक्षेस्वरितत्वेनतत्सदृशशब्दानुमोयतइतिषचम्य
तस्याभावात् अस्तुवाच्यं कृतत्वंविहितत्वंषष्ठ्यर्थेइतिव्याख्यायामिष्टसिद्धेः तस्मात्तुगुप्ततइत्यादावतिप्रसंगवारणार्थेआदधातुकस्येतिग्रहणंकेचित्तुधातोरिति
आवर्त्यधातोरित्युच्चार्यविहितो यःप्रत्ययःतस्येडिति यदिव्याख्यायेततदात्त्वभ्यांजुगुप्ततइत्यत्रातिप्रसंगाभावादादधातुकस्येतिव्यर्थमित्याहुः यम्विषयिनचोअ
श्रुतः कितीतिइरानिवेधेवुगागमोपिनस्यादितिशंक्यम् अपादिनियमादिः प्रवृत्ते अनद्यत्तेने अतीतायारत्रेः पश्चादेनआगामिन्याः पूर्वोदेनसहितोदिवसे
घतनइतिकालोपसर्जनेचतुल्यमित्यत्रस्थितं ॥ ४० ॥

राम-
९

धातुकोटिरिति धातोरेकाचकृत्यतः धातोरित्यनुवर्तमाने पुनर्द्धातोरित्यधिकारसूत्रारभादिदलभ्यते एतच्च तत्रैव मनोरमायां स्पष्टम् धातोरिति विहितेति किम् लभ्यां जुस्
 सने भवेत्कव्यवहितस्यति सर्व धातुकादिकमिको विशेषणं न त्वगस्येति भावः तासस्त्याः सस्याद्धातुकदपतः सीत्यनुवर्तते अंगार्हि प्रप्रत्ययस्य सीत्यनेन विशेषणत्वं
 यस्मिन् विधिनिमित्तदादिविधिस्तदिदमाह सादाविति स्वंगदावित्यत्रा षू ह्यम् प्राग्वदिति तासेर्लोप इत्यर्थः अस्ति क्तनेह संवध्यते ततोरादिप्रत्ययस्यासंभवात् लट् शेषे

धातुकंशेषः ३।४। ११०॥ तिङ् शिञ् यो न्यो धातोरिति विहितः प्रत्ययसतत्सं ज्ञः स्यात् इड् लुटः प्रथमस्य डाश्चैर
 रसिः २।४। ट् पू डो र स एते क्रमात्स्युः डित्वं सामर्थ्यादभस्यापि टेलोपः पुगंतलघूपधस्य च ७।३। ८६ पुगंतलघूपधस्य चांगस्ये को गुणः
 स्यात्सर्वे धातुकाद्धातुकयोः परतः येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेपि वचनप्रामाण्यात्तेन भिन्नीत्यादावनेकव्यवहितस्ये को न गुणः
 भवित् आ अत्रे को गुणे प्राप्ते दीधीवेवीटां १।१। ६ दीधीवेव्योरिटश्च गुणवृद्धी नस्तः भविता तासस्त्या लोपः ७।४। ५० तासेरस्ते
 च लोपः स्यात्सादौ प्रत्यये परे रिच ७।४। ५१ रादौ प्रत्यये प्राग्वत् भवितारो भवितारः भवितासि भवितास्यः भवितास्य भवितास्मि
 भवितास्वः भवितास्मः लट् शेषे च ३।३। १३ भविष्यदर्थोद्धातोर्लट् स्यात् क्रियार्थायां क्रियायामसत्यां सत्यां च स्य इड् भविष्यति
 भविष्यतः भविष्यति भविष्यसि भविष्यथः भविष्यथ भविष्यामि भविष्यावः भविष्यामः लोट् ३।३। १६ २ विध्यादिष्वर्थे।
 सुधातोर्लोट् स्यात् ॥ ९९ चतुमुनरावुलौक्रियायां क्रियार्थायामिति प्रागुक्तम् ततो न्यः शेष इत्याह असत्यामिति चार्थमाह सत्यामिति इह वृत्तस्वाह ॥

अस्ति तत्त्वादेव क्रियार्थायां क्रियायामिति नानुवर्तते एवं च शेषे चेति सुत्यजमिति तच्चित्तं शयिष्यत इति स्थीयते इत्यादौ तु मुना लटो वधापत्तेः कृत्यु दतुमुनखद्वयेषु
 वासरूपविधेरभावात् अत्र च ज्ञापकम् प्रेषाति सर्ग प्राप्ताकालेषु कृत्याश्चेत्यत्र लोप्यवधामाभूदिति पुनः कृत्यविधिरित्यादि कृदन्ते वदति इदमपि ज्ञापकमिति नानुवर्तते
 यत्तु प्राचा भविष्यतीति व्रजक्षीत्युदाहृतम् तदापाततः तु मुनविषयेपि लट् भवति तु मुना लृट् न वाध्यते इत्येतन्मतिपादनाय तस्यानुपयोगात् न हि भविष्यतीत्य

नि.
सि. को.
११

विधिनिमंत्रणयोरेषुवाच्येषुवेति पक्षद्वयस्यापि आकरे स्थितत्वादिति भावः अत्र आधेति त्वमुपपत्तिः विध्यात्वेनाप्रत्ययार्थत्वमनुचितं तथैहि सति कर्त्रादीनां
मर्थानां लक्षणान्तरे चरितार्थानां विध्यादयो र्थाः अधकाः स्युः तथा च सिद्धः कर्त्राद्यभिधायकत्वेन स्यात् ततश्च द्विवचनवद्वचनेन स्यात्ताम् शवाद्यश्च न स्युः पुंस्त्वः ।
व्यवस्थाचनस्यात् अभिहितत्वं प्रयुक्तं स्तुतीयादिविरहश्च न सिध्येदिति द्वितीयेति त्वमुपपत्तिः विध्यादिभिः कर्त्रादयो न बाध्यन्ते परस्परविरोधाभावात् तथा च
लः कर्मणीत्यत्र लङ् इति बहुवचननिर्देशेन सर्वलक्षणसंग्रहात् लिङ् आदीनामपि कर्त्रादयो र्थाः भवेयुः किञ्च कर्त्रादयोऽपि निख काशः न च लङ् आदयो वकाशाः न्यायसा
म्येन विध्यादिवद्वर्तमानत्वात् तत्त्वादेरपि तत्त्वकारवाच्यत्वात् न चैवम् पचतीत्यादौ धात्वर्थे प्रतिवर्तमानत्वादेः प्रत्ययार्थतया विशेष्यत्वमस्यात् तथा चैकक
विधिनिमंत्रणमंत्रणाऽधीष्टसंप्रसार्यनेषु लिङ् ॥ ३१ ॥ १६१॥ एष्वर्थेषु द्योत्येषु वाच्येषु वाधातो लिङ् स्यात् विधिः प्रेरणामृत्यादेः
निष्कृष्टस्य प्रवर्तनं निमंत्रणं नियोगकरणं आवश्यकं श्राद्धभोजनादौ दौहित्रादेः प्रवर्तनम् आमंत्रणं कामचारानुज्ञा अधीष्टः
सत्कारपूर्वको व्यापारः प्रवर्तनायां लिङ् चतुर्णां पृथगुपादानं प्रपञ्चार्थाया सुट् परस्मैपदेषूदात्तोऽङ् ॥ ३१ ॥ १०२॥ लिङ् पर
स्मैपदानां या सुडा ममः स्यात् स चोदात्तोऽङ् चङि त्वेत्तेर्ज्ञायते क्वचिदनुबंधकार्येऽप्यनर्त्वि भाविति प्रतिषेध इति श्रादेशस्य शान
ते कावर्तमानापचिक्रियेत्यादि शब्दबोधवर्णनमयुक्तं स्यादिति वाच्यम् प्रत्ययार्थं तथा विशेष्यत्वापादनस्य कर्त्रादवपितु ॥ च शिशुत्वमपीह लिंगं
ल्यपवर्तनं सनुप्रत्ययार्थः प्रधानं प्रकृत्यर्थो विशेषणमित्येतस गिकमाख्यातेत्यज्यते भावप्रधानमाख्यातमिति सिद्धांतानुरोधादिति चेत् न हितत एव नोक्तं ।
दोष इति हि किं प्रवर्तनायामिति प्रवर्तनात्वस्य विध्यादिषु चतुर्षु अनुस्यूतत्वादिति भावः अत्र वदन्ति प्रवृत्तिः प्रवर्तनाचोभयमपि व्यापारः सूच्यते अर्थः ।
फलव्यापारयोस्तु वाच्यत्वस्य कारणं न दाश्रयस्तुल्यकारणार्थः व्यापार त्वेन प्रवर्तमानाया धात्वर्थेऽपि प्रवर्तनात्वेन प्रवर्तनात्तु सिद्धत्वादिरूपेणालम्ब
रुत्वाच्च योऽप्यवेति पक्षद्वयं प्रवृत्तिः पुरुष निष्ठा आर्थी भावनेत्युच्यते प्रवर्तनातु विधिर्मात्रेणैव तत्पुनर्भावात् लिङ् आदिनिष्ठा शब्दो भावनेत्युच्यते वेदस्य

राम
११

पचदोदनन्देवदत्तेनयज्ञदत्त ४

श्रिडादिनिष्ठावृत्तभावात्लोकेतुपुरुषादिनिष्ठेति केचिदभ्युपगच्छन्ति प्रवर्तनाया अस्याः पुरुषप्रवृत्तिरेव भाव्या पुरुषप्रवृत्तेस्तयजनदानादिभाव्यम् एवं च धातुपातव्या
पातव्यानिषयविषयिभावेन देधान्वयेतात्पर्यग्राहकालिङ्गद्वयइति द्योतकता पक्षस्वज्यायान् लिङ्गत्वादिरूपेण लकारस्य प्रवर्तनाया शतचतुरस्रकल्पने गौरवादेव
ति अयि इत्यस्य विशेषः शिचप्रत्ययदोत्याप्रेरणा सर्वस्मिन्नपि मते पुरुषादिनिष्ठेवनतु रिजनिष्ठा लिङ्गादिद्योत्यानुमतभेदेन लिङ्गनिष्ठा वा पुरुषनिष्ठा वेति स्या
देवदत्तेनयज्ञदत्तनालोके पुरुषनिष्ठेति मते पाचयत्योदनं देवदत्तेनयज्ञदत्तइति वत् इति प्रयोगः स्यात् प्रवृत्त्याश्रयः प्रवर्तनाया यश्च लकारेणोक्तइति
प्रयोगोक्तं न भवति किंतु प्रथमैवेति चेत्तर्हि ओदनं देवदत्तोपज्ञदत्तः पचेदिति प्रयोगः स्यात् अत्राहुः पुरुषनिष्ठेति मते प्रवर्तनाया लिङ्गादिष्वप्येकानुधातुवा
च्यो पचयत्युपातव्यापाराश्रयस्य पुरुषस्य कर्तृत्वाभावान्नोक्तदोषः देवदत्तेन पाचयति यज्ञदत्तइत्यादौ तु रिजंतस्य धातुत्वाद्वा पातव्यापाराश्रयत्वे

सुडिति योः ३३४ १९० ॥ लिङ्-लकारश्चकारयोः सुट् स्यात् सुटाया सुरानवाध्यने लिङोऽया सुट् कश्चकारयोः सुडिति विषयभेद
त्वा लिङ्-सलोपोनंत्यस्य ॥ ७१२ ॥ ९॥ सार्वधातुकलिङो नंत्यस्य सस्यलोपः स्यात् इति सकारद्वयस्यापि निवृत्तिः सुटश्च वरां
त्वा शीलिङिः स्फुटतरंतु तत्राप्यात्मनेपदे ॥ ९॥ न प्रयोज्यप्रयोजकयो रूभयोरपि कर्तृत्वाच्च कारेणानुक्ते प्रयोज्यकर्तृरित्येति वैषम्यमिति को

रूभयोरुभेदमिति चेत्सूत्रे प्रयोजकव्यापारस्य रिजवाच्यत्वपक्ष एव मुख्यत्वेन स्थापितः व्यापारद्वयस्यापि रिचप्रवृत्त्यर्थत्वेन अभीत्यस्य रिजार्थविशे
षकत्वाभिप्रायवति प्रवृत्त्यर्थविशेषकत्वेन उ पसर्गात् सुनोतीति षत्वमभिवाचयतीति सिद्धांतस्य स्वारस्यभंगापत्तेरिति तथा गतिबुद्धीति सूत्रे अणिक
र्तृतिविशेषणमव्यावर्तकं स्यात् त्वन्मते प्रयोजकव्यापारस्यापि रिचप्रवृत्त्यर्थत्वेन प्रयोजकस्याप्यसौ कर्तृत्वादिति दिक् प्रार्थनेया आ कचिदिति ज्ञापनफलं तु
वक्ष्यमाणोत्पादोद्दिष्टास्त्रहण जीवभावइति टिप्पेति सूत्रे एवोक्तं रूपादित्यादौ उतो वृद्धिर्लुकिहलीति न प्रवर्तने भाष्येपि च्छुडि-नृडि-अपि न्तेति व्याख्यानादि
शेषविहितेन डिन्वेन पित्वस्य बाधादित्यदादौ वक्ष्यमाणतया या सुटो डिन्वेन ज्ञापकमित्यपरितोषादाह शः शानवः शित्वमिति ॥ ९॥ सुडित्योः तकारादिकार
ञ्चारणार्थः लिङः सलोपो रुदादिभ्य इति सूत्रात् सार्वधातुक इत्यनुवर्तने सेतिलुप्तषष्ठीकमनंत्यस्येत्यनेन विशेष्यते तदाह सार्वधातुकलिङो नंत्यस्येति सकारद्वय ॥

92

राम.
१२

किं निमित्त इति किं ति पदे इको गुणवृद्धी नस्त इति न व्याख्यातं द्विन्मिन्नमित्यत्र लघूपधगुणस्या निषेधप्रसंगात् न चारंभसामर्थ्यं शं कं चितं सुत्रमित्या दाव्यव
 हिते किं चरितार्थत्वादिति भावः अन्येतु किं तीति प्रत्ययग्रहणात् प्रत्ययेन सन्निधापितस्यांगस्य कृतिपर इति व्याख्याने तु छिन्नमित्यादिसिध्यात्वेव न चैवं
 भूवावः भूयाम इत्यादावति प्रसंग इति वाच्यं अंतरंगगुणं प्रति वहिरंग निषेधस्या प्रवृत्ते रित्याहुः ॥ कृति चेति सूत्रे चर्त्वनगकारोपि प्रक्षिप्यत इत्या शयेन गितिकिं डि निमि
 त्तैर्युक्तं गितिकिं स्त्राजिस्थश्च गलुः जिष्णुः कितित्वसिन्स्था स्त्रुरित्यत्र घुमास्येतीत्वं प्रसज्येत न च स्त्रोर्गित्वे भूष्मुरित्यत्र इण निषेधो न स्यात् स्त्राजिस्थश्चेति च का
 रादु वश्च गलुर्भवतीति स्त्रीकारदिनिवाच्यं श्रुतकृतीत्यत्रापि चर्त्वनगकारं प्रक्षिप्य गितिकितोरिणस्यादिति व्याख्यानात् न चैवं चर्त्तस्य सिद्धत्वा श्रुतक इत्यत्र वि
 कृतिचा ॥ ११५॥ गित् कित् डि निमित्ते इग्लहरो गुणवृद्धी नस्तः भूयात् भूयास्तं भूयासुः भूयाः भूयास्तं भूयास्त भूयासं भूयास्व भूया
 स्मालुङ् ॥ ३१२॥ ११०॥ भूतार्थं क्रियावृत्ते र्धातोर्लुङ् स्यात् माङि लुङ् ॥ ३१॥ १०५॥ सर्वलकारपवादः स्मोत्तरे लङ् चा ॥ ३३॥ १०६॥ स्मोत्तरे माङि
 लङ् स्यात् लुङ् लुङि ॥ ३०॥ ४३॥ शवाद्यपवादः स्त्रेः सिच ॥ ३१॥ ४४॥ इचावितौ गातिस्थाद्युपाभूयः सिचः परस्मैपदेषु ॥ २४॥
 ७७॥ एभ्यः सिचो लुक् स्यात् गापाविहेगादेशपिवती गृह्येते ॥ ९९॥ सर्जनीयो न लभ्य त इति ह शिचेत्युत्वमेव स्यादिति वाच्यं सौमत्वान्न मुज इत्य
 त्रनेतियो गविभोगेना सिद्धत्वा भावाद्दृष्टसिद्धेः वामनस्तु स्त्राजिस्थ इति सूत्रे स्यात् ॥ इति प्रश्ने पातस्या स्त्रुरित्यत्र घुमास्येतीत्वं न भविष्यतीति गकारप्रश्ने वाभावात्
 त न श्रुतकः कित्तीत्यत्र चर्त्तस्य सिद्धत्वाभावसमर्थनत्वेन इत्याहु इग्लहरो इति इग इत्येवं विहिते इत्यर्थः इग्लहरो किं लैगवायनः लिङोर्नडादित्वात्फक्
 इह दिट् द्वे रोर्गुणस्य च वलुगत्वाद् इकस्यानिकृत्वपि न निषेधः न च क इत्युक्तेः पिकिति चेत्पारंभसामर्थ्यादत्र निषेधो न भवेदिति शं कं नूदाय नादौ तस्य चरितार्थत्वात्
 त्वात् भूयादिति इह स्कोरितिलोपस्या सिद्धत्वात्तकारस्य संयोगात्तलोपः प्राप्नोति पदान्तसंयोगादिलोपेनानवकाशेन वाध्यते नन्वेवमपि संयोगादिलोपस्य पूर्वत्रा
 सिद्धमित्यसिद्धत्वाद्दलञ्चादिलोपः स्यात्पदान्ते संयोगादिलोपस्य भृभृडित्यादौ सावकाशत्वा दिति चेदत्राहुः सुड्यासुयेः सतोस्ताभ्यां विशिष्टस्येव प्रत्ययेन

नि.
सि. कौ.
टी. न.
९३

सुग्विकरणा ५

एकत्वाभावात् हसंतायाः प्रकृतेः परत्वाभावाच्चोक्तदोषशकैव नास्तीति सर्वलकारपवादइति मास्त्वित्यादौ निषेधार्थकमाशब्दो न्यएव ननु माडिः न्याहः त्रिलुडिः इ
कारउच्चासार्थइति मनोरमा नचर्मने घसेति सूत्रे लेरिति स्थाने लइत्युच्यमाने त्रिभिन्नस्यापिलकारस्य लुकस्यादिति शक्ये गाति स्थितिस्मात्सिचइत्यनुवर्त्यसिचस्यामिनः स्या
न्यहस्यसस्यसुगिति व्याख्यायाम्प्रतिप्रसंगभावादिभाषानु दत्तैर्लुके वैकल्पिकं तथा छंदसिरूपांतरस्यानापाद्यतया च सिजनुवर्ति विमायिनातिप्रसंगइत्याहुः श
आद्यपवादइति आदिशब्दानतद्गताप्रयुक्तानां श्यन्मादीनां ग्रहणइचाविताविति तत्रइदित्वे प्रयेजनममंस्तेत्यत्रानिदितामित्युपधा लोपाभावः गातिस्था इहव्य
वहितेपिलुगनुवर्ततेनतुः व्याख्यानादित्याशयेनाहलुगिति गापाविति गातीति स्थियाविकरणाशून्यस्य निर्देशाद्गुग्विकरणादगादेशागृह्यते लुग्विकरणायो
लुग्विकरणास्य ग्रहणमिति परिभाषयापिवतिर्गृह्यते नतु पातिरित्यर्थः ॥ ॐ ॥ भूसुवोः पूङ्माणि मर्भे विमोचने सुवतिस्सुयत्यास्तनग्रहणीति डोविकरणे
भूसुवोस्तिडि ॥ ३१८८ ॥ भूसू एतयोस्सार्वधातुकेति डिः परेगुणोन स्यात् अस्ति सिचोऽएते ॥ ७१३१८६ ॥ सिच असचेति समा
हारद्वन्द्वः सिच्वदस्य सौत्रं भवं अस्तीत्यव्ययेन कर्मधारयः ततः पंचम्याः सौत्रोलुक् विद्यमाना त्सिचोस्तेष्वपरस्याएतस्य हल।
ईडागमः स्यात् इति ईरानेह सिचोलुप्रत्वात् अभूतहलः किं ऐधियि अएतस्य किं ऐधियि अभूतां सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च ॥ ३४
॥ १०० ॥ सिचोभ्यस्तादिदेश्वपरस्य डिः संवन्धिनो गेजुस स्यात् इति प्राप्ते ॥ ॥ नव्यवधानात् अस्ति सिचो एते अत्र प्रांचः अस्तिश्च सिचेति
समाहारद्वन्द्वे अस्ति सिचतस्मादिति विग्रहं मत्वा अस्तेः सिचश्च परस्येति व्याचरव्युत्पत्तिं तत्र समासोत्पत्त्या नित्यत्वाश्रयेण हं ह्युदघोतादिति प्राप्ति
सिचः प्रीहारेपिसमुद्राभ्राह्मइति निर्देशादित्याह रमित्येतद नित्यमित्याश्रित्य सिच्वदस्य परत्वसमर्थनेपि अस्तेभूरिति भूभावस्य स्थानिवत्त्वमस्ति
तेन अएतस्य हल ईडागमस्य दुर्वारत्वात् तथा गातिस्था घुपाभ्यसिचो लुकापि स्थानिवद्भाविनसिचः परत्वात् नपायादगादस्यादभूदित्यादौ अतिप्रसंगा
च्च तेदेतद् नपनव्याचष्टे सिच्चास्त्विति सौत्रं भत्वमिति तेनात्र कुत्वजश्च न भवतइति भावः विद्यमानादिति सिचोस्तेष्वविद्यमानविशेषणेन लुप्तात्सिच

राम.
९३

कृतमभावादस्तेऽनेति भावः भाष्यकारस्तुः अस्ति सिचो ।
 पस्याधातुतपादकश्चिपोधातुनिर्देशइतिप्रत्ययोनस्यादिति अनवदंति द्विसकारकनिर्देशेऽप्यनस्यादितिपदुक्तं तद्वभसोक्तिमात्रं इत्यहिभाष्याशयः सिच
 इत्यास्यनेतरंसकारः प्रसिष्यतेननुप्रियः प्राक् अतएवसिचोऽप्युक्तइतिद्विसकारकोयंनिर्देशइत्युक्तंभाष्ये अन्यथाअस्तीतिनिर्देशेद्विसकारकइत्येववृत्तातः एवं
 असंवादेऽस्तेऽस्तेतिचिचोर्निर्वाधएवद्वितीयसकारेऽप्युक्तं संयोगांतस्यपदांतस्येतिव्याख्यानात् — अपदेशिवभवावेनपदांतत्वात्द्वितीयसकारस्यनच।
 संयोगांतलोपस्यासिद्धत्वादतोरोपित्युत्वंदुर्लभमितिवाच्यं संयोगांतलोपोरुत्वेइतिवार्तिकेनासिद्धत्वनिषेधात् संयोगांतंयत्पदमिति व्याख्यानेतुनेहसंयोगांतलोपः किं
 नुसकारद्वयस्यापिरुत्वेकृतेऽतोरोरित्यनेनएकएवउकारेभविष्यतिविधेयविशेषणस्यैकत्वस्यपश्चेकत्ववद्विवक्षितत्वात् नचस्थानिभेदे नउकारद्वयस्यपिनह।
 तिः सवरोदीर्घानंतरमादुरोसतिसमोहितरूपसिद्धेरितिवाच्यंएकपदाश्रयत्वेनांतरंगत्वादादुरोपश्चादवादंशप्रवृत्त्यासिचोऽप्युक्तइतिरूपासिद्धेः तस्मादुक्तोत्पादक

आतः ३।४।११। सिजलुक्पादन्तादेवगेर्जुस्स्यात् अभूवन् अभूः अभूतं अभूत अभूवं अभूव अभूस् नमाङ्-योगे ४।४।१४

अडाटौनस्तं माभवान्भूत् मास्मभवत् भूह ॥ ८८स्वोकारद्विसीकृतेय अतएवविधेयगतेकत्वस्यविवक्षितत्वात्तएकः पूर्वपरयोऽप्यत्रएकग्रहणं

भाष्यादौप्रत्याख्यातं नन्वपरेयोरुः सत्वातः परोनभवति अतः परस्तु अतिपूर्वोनभवतीतिरुद्ध्यस्यानेकयमुकारः स्यान्मैवंगेतिस्तिजातिपरनिर्देशेनातः परत्वस्य
 पूर्वत्वस्यचसंभवात् नचैवमपिपरत्वाद्धिचेतिप्रथमस्येवोरुः स्यादितिवाच्यं रुत्वस्यासिद्धत्वादाहशपरत्वाभावात् नचाश्रयात्सिद्धत्वमितिवाच्यं स्यान्न्यशतथा
 त्वेपिनिमित्तभूतहशंशेतदसंभवात् यद्यपिसत्वजातेरेकत्वादुभयोरप्येकएववर्तमानोतिव्याख्यायानायेकेशस्तथापिरुत्वविधौपदस्येत्पनुवर्तनादेकपदांत
 त्वंसंभवति द्वितीयसकारेऽप्युक्तपदत्वादित्याहुः अपृक्तहलइति अपृक्तसार्वधातुकस्येतिप्राचोक्तंनुअपुक्तं सेधिविद्वत्पदावतिव्याप्रेः सार्वधातुकग्रह
 णव्यावर्त्येलाभाच्च ॥ ८८ ॥ आतःसिजग्रहणमनुवर्ततेगेर्जुसितिचसिचआकाराच्चपरस्यगेर्जुस् तत्र प्रत्ययलक्षणो नसिचः परत्वमाकारानुश्रुत्या एवं
 स्थितेपलितमाहसिजलुकीति गतिस्थितिस्तेजो न्ययः सिजभ्यस्तेतिपूर्वसूत्रेणोवादेतारपि सिद्धेनियमार्थोपमित्याहः आदंगादेवेति हेतुहेतुमन्दावादीति

अब केचित् आदि शब्देनाशंसात्र चने सृष्ट इति व्याख्याय आशंसावचने लिङे यन्निमित्तं तत्रापि क्रियातिपत्तौ भविष्यति लङ् गुरु शब्दे दायास्य त् आशंसे ह
मध्ये इत्याद्युदाहरंति अन्ये तु भविष्यति मर्यादेत्यादिना भविष्यतीत्युपक्रम्य यो यो लिङ् विहितः तन्निमित्त एव क्रियातिपत्तौ लङ् भवति नान्यमेत्याहुः ॥ ३३ ॥
॥ लिङ् निमित्तमिति हेतुहेतुमद्भावादि लिङ् इच्छार्थेषु लिङ् लोटवित्यादिसकार्थप्रक्रियायां स्फुटौ भविष्यति ॥ अनिष्पत्ताविति ॥ सुष्टुष्टिश्च भविष्यत इत्युभय
स्य भविष्यदिति तत्रैवादीह रिष्यति ॥ प्रागेवति ॥ न परतः नापि व्यवहित इत्यर्थः अतएव चंद्रसिपरेपि व्यवहिताश्च निसृजिते ॥ आनि लोट ॥ निलोडित्ये
व वक्तव्ये आनि ग्रहणमात्रमशक्यस्यानित्यतां ज्ञापयितुं ॥ तेन सागरं तर्जुं कामस्य जग्रद्धा लोत्रमित्यादिसिद्ध्यति ॥ लोटहारास्य ह प्रतिपत्त्यर्थे न च प्रकृत्य

लिङ् निमित्ते लङ् क्रियातिपत्तौ ३३।१३८ ॥ हेतुहेतुमद्भावादि लिङ् निमित्तं तत्र भविष्यत्यर्थे लङ् स्यात् क्रियायां अनिष्पत्तौ
गम्यमानायां अभविष्यत् अभविष्यताम् अभविष्यन् अभविष्यः अभविष्यतम् अभविष्यत् अभविष्यम् अभवि
ष्याव अभविष्याम ते प्राग्धातोः १।४।८० ते गत्युपसर्गसंज्ञका धातोः प्रागेव प्रयोक्तव्याः आनि लोट ८।४।१६ उपसर्ग
स्यान्निमित्तात्यस्य लोडादेस्य आनीत्यस्य नस्यराः स्यात् प्रभवाणि दुरः षत्वरात्वयोरुपसर्गत्वप्रतिषेधो वक्तव्यः दुःस्थि।
तिः दुर्भवानि अन्तः शब्दस्याङ् किं विधि रात्वेष्टुपसर्गत्वं वाच्यम् अन्तर्ही अन्तर्हिः अन्तर्भवाणि शेषे विभाषा क।

वृत्तायेति तत्रिप्रवयानिमांसा नीत्यत्राप्यनेन नित्यं रात्वं स्यादिति वाच्यं उपसर्गग्रहणादर्थवद्ग्रहणाच्चास्याप्रवृत्तेः प्रातिपदि ॥ खादावधान्त ॥
तेनैवैकल्यकसात्वं तु दृश्यत एव दुः षत्वेति दुरः परस्य रात्वं नेति केचिदिति प्राचोक्तं त्वपुक्तं एवं हि सिद्धं ते रात्वं स्यात् तच्चाकरविरुद्धमिति भावः ॥
अन्तर्हीति आतश्चापसर्ग इत्यङ् टाप अन्तर्हीति उपसर्गोचोक्तिः अच्छब्दस्याङ् विधावुपसर्गत्वमुपसंख्यायते तत्प्रकृतानुपयोगादुपेक्षितं भिदा
दिपाठेन प्रज्ञा अदेति निपातनेन वागतार्थत्वाच्च ॥ शेषे विभाषा ॥ नेर्गदनदेति सूत्रोक्तपेक्षया शेष इत्याह गदनदादेरन्यस्मिन्निति ॥ ३३ ॥ ३३ ॥ ३३

शेषे विभाषा। नेर्गदनं देति सूत्रे त्वापेक्षया शेष इत्याह। गदनदादेरन्यस्मिन्निति। उपदेशकिं। प्रनिचकार। प्रनिच स्वादेत्यत्रापि निषेधो यथा स्यात्। अथांते
 ति किं। प्रनिपिनष्टि। उपदेशग्रहणात् प्रनिपेक्ष्यति चक्षिडः ख्याञ्। प्रनिचकृश इत्यत्रापि निषेधः। शेषग्रहणं स्पष्टार्थः। णत्वशास्त्रे संहितायामित्य
 विचारात् संहितायामपि वक्ष्यतायां णत्वाभावः संहितायां तु णत्वमिति विकल्पसिद्धेः किमनेन विभाषाग्रहणेनेत्याशं कानकार्येन्याह। इहोपसर्गो णामित्यादि
 निर्देशस्तु न वितोभीमसेनस्यापि संमतमित्यत्र कुर्दस्वुर्दगुर्दगुदक्कीडायामेवेत्येवकारो ज्ञापकः। सेधतेर्गताविति सूत्रे गतावित्येतदपि विधगत्यामित्याद्यर्थ
 शेषे विभाषा। कस्वादावः षान्न उपदेशे। ८। ४। १९ उपदेशे कादि स्वादि षान्तवर्जं गदनदादेरन्यस्मिन् धातौ परे उपसर्गस्यान्निमित्तात्पर्यनेर्नस्य
 णत्वत्वात् स्यात्। प्रणिभवति। प्रनिभवति। इहोपसर्गो णमसमस्तनेपि संहितानित्या। तदुक्तं। संहितेकपदेनित्या नित्या धातुपसर्गयोः। नित्या समासे वा।
 कोतुसावित्रशोमप्रेक्षते इति। सत्ताद्यर्थनिर्देशश्चोपलक्षणं। यागात्सर्गो भवतीत्यादावुत्पद्यत इत्याद्यर्थावगमात्। उपसर्गोत्तर्यविशेषस्य धोतकः।
 प्रभवति। परामवति। संभवति। अनुभवति। अभिभवति। उद्भवति। परीभवतीत्यत्र विलक्षणार्थावगतेः। उक्तंच। उपसर्गेण धात्वर्थे बलादन्यत्र नीयतो प्र
 हाराहारसंहारविहारापेक्षितारवदिति एधदृष्टौ। कथ्यंताः षट्त्रिंशदनुदत्तेतः। टित आत्मनेपदानाम् टरे। ३। ४। २९। टितौ लस्य आत्मनेपदानां टरेत्वं स्यात्।
 एधते। सर्वधातुकमपि। १। २। ४। अपित्सार्वधातुकडि-दत्स्यात्। आतोडितः। १। २। ८१ अतः परस्य डितामाकारस्य इयस्य। एधते। एधने॥ ९
 निर्देशस्योपलक्षणत्व एव घटतेनान्यथेति दिक्। उत्पद्यत इत्याद्यर्थेति। एवं च उपसर्गविभाषुवत्यर्थप्रतीतिरुद्भवतीत्यादौ प्रयुज्यमानोऽप्युपसर्गः धोतक एव
 ननु वाचक इति भावः। उपसर्गस्य प्रत्ययार्थ इति। अतएवाऽमरेणायुक्तं। स्वादाभाषणमालापः प्रलापो नर्थकं वचः॥ अनुलापो मुहूर्त्तौ षाविलापः परिदेवनं॥ वि
 प्रलापो विरोधोक्तिः संलापो भाषणमियः। सुप्रलापः सुवचनं मपलापस्तु निवृद्ध इति। टित आत्मने। ननु शान्तोऽपि लस्यानिकात्मनेपदत्वात्प्रचमानो यजमा
 न इत्यत्र टरेत्वेन मवितव्यमिति चेदत्राहुः। प्रकृतैस्ति वादिभिरात्मनेपदानां विशेषणान्न दोषः। एवं तु टितस्तुङां टरे इत्येव वक्तुमुचितमिति। श्रीराम।

॥ आसः से। एकारोच्चारणं ज्ञापनार्थं मितिलिटस्तद्वयोरित्यत्र स्फुटीभविष्यति। अतो गुणे इति। इटः एत्वे कृते आङ्गं बाधित्वा च हो प्राप्तायां अनेन पररूपा-
मित्यर्थः। इजादेश्चाधोतोरेकासं द्रव्यतोधातुग्रहणं कास् प्रत्ययादि न्यनभामसिदीतिचाऽनुवर्तत इत्याह। इजादेश्चोधातुरित्यादि। गुरुमानं किं। इयेषाः ऋत्वे
स्त्वानर्थाः आमः। लक्षणप्रतिपदोक्तं परिभाषया प्रत्ययग्रहणपरिभाषया च नेह। आमः। अमनुः। परस्य लुगिति। मन्त्रेधमेति मन्त्राद्ये रित्यनुवर्त्य लेलुगिनिक
शिकादौ व्याख्यातं तदत्रोपेक्षितव्यावर्त्यालभात्। मिडापवादत्वाच्चावस्थाया मेवायं लुक्। नेनभामं मस्याऽतिङंतत्वात् देवदत्तादिपदात् परस्मिन् इति इतिङः इति न
निघातः। आमं तात् परस्य निघातश्च तिङंतस्येत्यर्थः। नचातिङंतत्वे पदत्वाभावात्। अमेनात्परस्य निघातो न सिध्यतीति शङ्कः। लिटः कित्वात् प्रत्येयलक्षणेन कृ-
दंततया प्रातिपदिकत्वे सौरुप्रसाचामं नस्याव्ययत्वात्सुपोलुक्पि प्रत्ययलक्षणेन सुवतनया पदत्वात्। कृत्वा नुप्रयुज्यते। कथं तद्विना पातयो प्रथममासपपात-
यासस्से। ३।४।२० टितोलस्यथा सस्सेस्यात् एधसे। एधेथो एधधे। अतो गुणे एधो एधावहो एधामहो इजादेश्च गुरुमतोऽनुच्छः ३।१।३६ इजादि-
योधातुर्गुरुमानृच्छं न्यस्तनभामस्यात् लिटि। आमो मकारस्य नेत्वमास्कासो राम विधानात् ज्ञापकात्। आमः २।४।२१ आमः परस्य लुक् स्या-
त् कृत्वा नुप्रयुज्यते लिटि ३।१।४० आमन्ताच्चिदपराः कृत्वा नुप्रयुज्यते। आमप्रत्ययवेत् कृत्वा नुप्रयोगस्येति सूत्रे कृत्वा नुप्रयोगसामर्थ्या-
द्भुप्रयोगो न्यस्यापीति ज्ञायते। नेन कृत्वा नुप्रयोग इत्यतः कृत्वा नुप्रयोगेति ज्ञायते। अत्राप्रत्ययानां कृत्वा नुप्रयोगसामर्थ्यात्। अ-
मकृत्वा नुप्रयोगविशेषवाचित्वान्नदर्थयोरभेदान्वयः। संपदिस्तु प्रत्याहारं न भूतोप्यनन्विता र्थत्वात् न प्रयुज्यते। कृत्वा नुप्रयोगाफले परगामिनि परस्मिपदे प्रा-
प्यवर्तत। प्रभ्रस्योपीनदृष्टं चकारेति। प्रमाद एवायं न च विपरित प्रयोग निवृत्तिमात्रे सूत्रस्य तात्पर्यात्पश्चात्प्रयोगे व्यवहितोपि न दृश्यतीति वाच्यं विपर्यासनि-
वृत्त्यर्थं व्यवहितनिवृत्त्यर्थं चेति वाच्यं विधेयात्। अन्यस्यापीति। यदि इह कृत्वा नुप्रयोगेन एक एव धातुर्गृह्येत तदा धात्वन्तरस्य प्राप्त्यभावात् प्रत्ययवत् इति सूत्रे-
नुप्रयुज्यमानस्य कृत्वा नुप्रयोगविशेषणं व्यर्थं स्यादिति भावः। नचात्र कृत्वा नुप्रयोगे चैति चकारेणैवाऽनुप्रयोगो न्यस्यापीति ज्ञायत इति शङ्का। धातो राम स्यात् अनुप्रयुज्यते चा-
सिदपरः कृत्वा नुप्रयोगसमर्पकतया तस्योपक्षेपणत्वात्। अभेदान्वय इति। सामान्यविशेषयोरभेदान्वयो लोकसिद्ध इति भावः। एवं च एधां चक्रे। एधां वधूवेत्यादौ एक-

अथ भूतानघतनपरोक्षद्वयं भिन्नक्रियेतितुल्यो बोधः। ननु करोति सकर्मकः भवति स्वकर्मक इति कथमिह तुल्यतेति चेद्वाहुः। यदा हिकरोति रुत्यादना-
य कस्यैवेण प्रयुज्यते घटचक्रे राज्यंचकारेति तदनियमेन सकर्मकत्वं यदा तु क्रियांतरसमानाधिकरणः करोति प्रयुज्यते जुहवांचकारेत्यादौ तथा भावं
भवतो रूपं च रूपाम् प्रकृतिसामानाधिकरण्येन क्वचित्सकर्मकत्वं बोध्यमत एवानुप्रयुज्यमाना द्ववतेः सकर्मकत्वात्क्रमेण लिङ्। तथा च माघः। तस्या-
तपत्रविमरो बभूवे इति। श्रीहर्षश्च। तपत्रपूर्तावपि मे दसां भगविमावरीभिर्विमरो बभूवेरे इति। अत्रेदमवधेयं जुहाव। जुहवांचकार। जुहवा बभूवेत्यादौ के व-
लेहेणि गम्पते इतरत्र तु हो मरूपनि येति बोधः फले तु न कश्चिदिशेषः। घटमानयद्रव्यघटमानयेत्यत्र यथा। एवं चास्मृ कृत्यर्थगतकारक संख्यादिविशेषा-
आंप्रत्ययवत्कृञोऽनुप्रयोगस्य १।३।६३ आस्पृश्यो यस्य आदित्यतद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः। आमप्रकृत्या तुल्यमनुप्रयुज्यमानात्कृञो व्या-
त्मनेपदं स्यात्। इह पूर्ववदित्यनुवर्त्य वाक्यभेदेन संबध्यते। पूर्ववदेवात्मनेपदन्तु तद्धि परीतमिति तेन कर्तृगेपि क्रियाफले इन्द्राच्चकारेत्यादौ
नतड। लिट्सप्तयो रेशि रेच् ३।४।९१ लिडादेशयोस्तस्योपे श्च रेच् एतौ स्तः। एकारोच्चारणां जापकं तज्जदेशानां देरेत्वचेति। तेन डारौरसान्न। कृ-
एइति स्थिते। असंयोगो छिद्रकिं १।२।५ असंयोगात्परोऽपि छिद्रकित्स्यात्। किति चेति निषेधात्सार्वधातुकार्धधातुकयो रिति गुणेनाहित्वा
त्परत्वाद्यणि प्राप्ते ॥ विन्यक्तिरतुप्रयोगस्य फलमिति। अनन्वितेति संपद्यर्थस्यामप्रकृत्यर्थस्य चाभेदान्वयो न संभवति ३। मयोरपि विशेषरूपा दि-
निभावः ॥ ८७ ॥ आमप्रत्ययवत् आमप्रत्ययांत स्यात्त्मनेपदाभावादाह। अतद्गुण इति। प्रकृत्या तुल्यमनुप्रयुज्यमानादिति। तृतीयां तो हतिः। अनुप्रयोगस्यैव
त्रकर्मणि घञिति भावः। अनुक्तेरुडि त इत्यतोऽनुवर्तनादाह। आत्मनेपदं स्यादिति एवमप्राप्तस्य विधानेपि प्राप्तस्य निवारणमनेनैव सूत्रेण न संभवती-
त्यत आह। वाक्यभेदेनेति। अत्र च प्रमाणमाम् प्रत्ययवदिति वचनमेव। अन्यथा पूर्ववदित्यनुवर्त्यैकऽनुप्रयोगस्य कृञो आमः पूर्वेण तुल्यमित्यर्थत्वा-
भादिष्ट सिद्धेः किनेन आमप्रत्ययवदित्यनेन। लिट्सप्तयोः। एशि ति शकार क रणमकारविशिष्टतकारस्यादेशत्वाया असंयो असंयोगादिति किं ममथे। प्र-

अत्रापि च न भवेदिति वाच्यं। परस्परसंप्रसारणे कृते यून इत्यत्रेव न संप्रसारण इति पूर्वस्य यणः संप्रसारणनिषेधात्। स्यादेतत्। चक्रतुरित्यत्र अचक्र
 देशस्य निषेधात् प्रवृत्त्या यणस्यादेव। अतु सो द्वित्वनिमित्तत्वेऽपि अकारस्याऽतथात्वात्। न च द्विर्वचने चीत्यस्य वैयर्थ्याच्चक्रे इत्यादौ सावकाशत्वात्। त
 या चेकाच्चाभावाच्चिदिति धातो रिति ह द्वित्वं न स्यादिति चेन्नैवं इह द्वित्वनिमित्तशब्देन साक्षाद्वा समुदायघटकतया वायत द्वित्वप्रयोजकलक्ष्यानुरोधे
 न न स्य सङ्गोपपत्तिरिति। एतच्च ठस्येक इति सूत्रे कैयटे स्पष्टं। तथा च ऊर्णतिः सन्नि। सनीवते तीद्र। पक्षे विभाषणे रिति डि-त्वधिरहे अर्णुन विषतीति सिद्धं।
 सञ्जतस्य द्वित्वविधामे स नो द्वित्वप्रयोजकत्वेन तस्मिन्प्राप्तयोर्गुणावादेशयोर्द्वित्वे कर्तव्ये निषेधात्। अतएवाहुः सङ्गावभाविता मात्रेण ह निमित्तत्व
 मिति ख्वं च द्वित्वनिमित्तघटकतया स न इडागमो अतु स अकारश्च द्वित्वनिमित्तमिति स्थितं। नन्वेवं क्रधातोः सन्निस्मिपूङ्-रंजवशां सनीति इदिक
 ते इ स शब्द निमित्तकस्य गुणस्य द्विर्वचने चीति निषेधे जादे द्वितीयस्येति द्वित्वप्रसंगादरिषतीति नृसिध्येत्। रि स शब्दस्य द्वित्वे तु यद्यपि सिद्धे ति
 तथापि गुणनिषेधेरिस शब्द एव दुर्लभ इति चेत् अत्राहुः। गुणरपरकृते रिस शब्दस्येव द्वित्वं द्वित्वनिमित्तत्वे चिगुणस्य निषेधः। इ स शब्दस्तु नेह निमि
 त्तकार्यत्वात् न हि तद्वि कार्य निमित्ततयाऽश्रीयते। स्थडिला च्छपितरिव त इति ज्ञापकात् अन्यथा शीडो डि त्वेन द्विति चेति गुणनिषेधाच्छपितरीति रूपस्या।
 सिद्ध्या यनेः। न च किति डिमिपरे गुणवृद्धीनेति व्याख्याया मुक्तार्थे शपितरीति न ज्ञापकमिति वाच्यं। तव्याख्यायाश्चिन्नेमि न्नमित्यत्र गुणनिषेधो न स्यादि
 त्यादि दोषस्य किति चेति सूत्र एवोपपादित्वात्। न चैवं कार्यणो निमित्तत्वानाश्रयणे स च तस्य कार्यत्वात् सन्निपरेतः प्राप्तयोः गुणावादेशो रनिषेधाद्
 णुन विषतीत्यपि न स्यादिति वाच्यं। मत्वर्थीयेन निना कार्यमनु भवत एव कार्यत्वलाभात्। उणो ते हि तु शब्द एव द्वित्वरूपकार्यमनु भवति। अतु स नृ। अरिष
 तीत्यत्र तुरि स शब्दः कार्यभागीति निषेधमादिति। उभयान्वयीति। मध्ये पाठदेह ली दीपन्यायेन पूर्वोत्तराभ्यां संबध्यत इत्यर्थः। तत्रोत्तरान्वयस्य कर्तृगंतुमित्या
 दाविणनिषेधः फलं। नितस्वरूपं संप्रत्युदात्तत्वात्पि पक्षति विभत्सतीत्यादाविणनिषेधस्तु पूर्वान्वयस्य फलं द्वित्वे कृते अनेकावत्वात्। नन्वेकावद्
 तु के ह्युपदेशपदेनाप्यन्वयः स्वीकर्तव्यस्तु देवमास्तु उपदेशेऽनुदात्तादित्यनेनैवैष सिद्धिरिति शङ्कते। एकाचः किमिति। पि पक्षतीत्यादावि वयं डलुक्।

जि.
दे.त.
१७

पिइ स्निषेभः स्यादेवेत्याशंकायामाह। स्मरंतिहीति। शिपेत्यादिस्तिषा यथा। स्यतिहंतियातिवातिज्ञातीत्यादि। तेन प्रन्यजं च नीदित्यादौ नेर्गदेति णत्वं न श
पायथा। भरेति। तेन विभर्तेः सति कूर्भरिषतीत्यत्र सनीवंतर्देतीदृक्कल्यो न किंतु नित्यमेवेद्राएकाच् इति निषेधाप्रवृत्तेः। अनुबंधेन निर्देशोद्दिष्टा। स्वरूपेण त्स
इकत्वेन च। स्वरूपेण यथा। सार्वधातुके गुणः। दीडो युदचीति। शेषीतः इधी तः। तस्मिन् प्रत्यये च मेक्रमेणोदोहरणं। इत्संज्ञकत्वेन यथा। अनुदात्तं
डितः। तेन स्यर्दशीडादिभ्यः अनुदात्तं डित इत्यात्मनेपदेन। पास्पर्दीति। शेषीति। गणेन यथा। वेभिदीति। रूधादिभ्य इति श्रमन्। एकाच्ग्रहणं प्रवृ
त्तसूत्रे। तेन विभेदिता। चेच्छेदितेत्यादाविणिषेधो न। एतच्चेति। न च स्तिषाशपा यंशैकथमिदं ज्ञापकमिति शंक्यं। एकदेशानुमतिद्वारा सर्वज्ञापनं
स्योपपदमिति डि-त्यादौ दृष्टत्वात्। भत एव तत्र गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राकृतं बुत्पमेरिति सिद्धमित्युक्तं। अर्धन्यार्थः स्यतिहंति
भरेत्यादिभिश्चिवादिभिरेव ज्ञापनं संभवाच्च। अपरस्य राइति सूत्रे सातत्यग्रहणेन एकदेशानुमत्यालं पेदवश्यमः कृत्ये इत्यादिपूर्वाचार्यश्लोको ज्ञापि
त इति ननु तत्र बोधिमः। मनोमयायां चैकदेशानु मतिद्वारा पूर्वाचार्यपठितपरिभाषायाः ज्ञापनस्य गतिकारकोपपदानामित्यादौ दृष्टत्वादित्युक्तं न द
युक्तमिति नव्याः। गतिकारकोपपदानामित्याद्येव हि पूर्वाचार्याणां परिभाषानचतज्ज्ञापनं तत्रैव दृष्टमिति युज्यते वक्तुमिति। तद्वत्त इति। न च मतवर्थ
लक्षणायामाभावात्। वसत्यादीनामनुदात्तपाठस्यैव तत्र मानत्वात्
ननु चैवमनुदात्तपाठः परिभ्रष्टः आधुनिकानां च सति शक्ती त्यादिपाठस्तु अर्नार्पत्वान्न मानमिति शंक्यं। पाणिनिना पठितानामेवानुदात्तधातूनामाधु
निकैः व्युत्पत्त्यात्परंपरया संगृहीतत्वात्। अन्यथा एकः अच्यस्येति बहुव्रीहिलाभार्थमेकग्रहणे कृतेऽपि अनुदात्तपाठस्य परिभ्रष्टत्वात् तव सति शत्पाद
योऽनुदात्तः ननु भेदादय इति निर्धारणं न स्यात्। एकग्रहणेति। न चैकाच्ग्रहणं यद्-लुग्यादित्यर्थमित्युक्तं पुनरेकग्रहणसामर्थ्यादित्युक्तं परस्पर
व्याघाते स्यात्त इति चेदत्राहः। एकाच्ग्रहणेन एकाच्ग्रहणं यद्-लुग्यादित्यर्थमिति नार्थः किंतु वस्तुगत्यैवैकाच्ग्रहणं तच्चेकग्रहणं विनैवलभ्यत इत्य
त्रेदं वि। कथं रिति। यस्तु नव्यादन्तये अनिट्कारिकासु अदंतपयुदासउक्तो व्याघ्रभूतिना स एव प्राचाऽनुसृतः। अदृदंतहस्तु ह्युशीयुनुशुश्रिवद्भ्यः

राम
१७

विभक्त्येव च विभक्तिः स्वरांताधातवोनिष्ठ इति। सचादंतपर्युदास इहोपेक्षितः। सूत्राः ननु गुणत्वात्। तथाहि। सर्वसर्वपदादेशा इति न्यायेन कृद्व्या
नृपिनादेव सस्ययथास्थान्युपदेशंगृहीत्वा कर्ताहर्तृत्वादीनिषेधः प्रवर्तते तथेव वधादेशोऽपि प्रवर्तमानः केन वायतां मदंतपर्युदाससमर्थ्यादिति चेन्न। स
त्रकारेण प्रयुदस्तत्वादिति भावः॥ ३॥ इणः षीध्वं इणकारित्यधिकारेऽपि पुनरिणग्रहणकवर्गात्परस्यमाधुदित्येतदर्थं। तेनेहनापक्षध्वं। अंगात्परया।
मिति। विभक्तिनामित्युक्तौ तु दञ्जोलुङि। अदिङ् मित्यत्राव्याप्तिः स्यात्। लिङ् इह न होतव्यत्वे धत्वे धुलिङ्। ध्वं धुलिङ्। ध्वं नत्सीध्वमित्यत्राव्याप्तिश्च स्यादिति वा
यामेव विविधा ध्वं। यद्यप्यर्थवतः षीध्वमित्यस्य ग्रहणात्तद्वर्षिङ् मित्यादावेव भवेत्तत्र तथाप्यर्थवद्ग्रहणपरिभाषा कचिच्च प्रवर्तते इति ज्ञा
इणः षीध्वं सुङ् लिङ् धोऽङ्गात् ॥ ३॥ इणजादङ्गात्परेषां षीध्वं सुङ् लिङ् धस्य मूर्धन्यः स्यात्। एधांच कृदु एधांच क्रौ। एधांच कृवहे। एधांच
कृमहे। एधांच भूवेत्यादि। अनुप्रयोगसामर्थ्यादस्ते भूमावो न। अन्यथा हि कसूचानुप्रयुज्य तदिति कृभित्तिर्वाच्यता। अत आदेः। ११। ४। १०। अ
भ्यासस्योदेस्त्वो षीध्वं स्यात्। पररूपापवादः। एधामास। एधामासतुरित्यादि। एधिता। एधितारौ। एधितारः। एधिते से। एधितासाथे। धिच ॥ १२। २५
धादौ प्रत्यये परसलोपः स्यात्। एधिताध्वे। हयन्ति। ११। ४। ५२। तासस्त्योः सस्यहस्यादेति परो एधिताहो। एधितास्वहो। एधिज्ञास्महो। एधिष्यते। एधि
ष्येते। एधिष्यते। एधिष्यसे। एधिष्येथो। एधिष्यध्वे। एधिष्यो। एधिष्यावहो। एधिष्यामहो। आमेतः। ३। ४। १०। लोटएकारस्याम् स्यात्। एधतां। एधेतां। एधा
नो। सवाभ्याम्वा मो ३। ४। ११। सवाभ्यां परसलोपः। क्रमाद् अमृणतोस्तः। एधस्वा। एधेयां। एधध्वा। एतरे ३। ४। १३। लोटइतमस्य एतरे स्यात्। आमोपवा
पनार्थमिदमुक्तं। तेन अनिन्स नग्रहेणानीति सिद्धं। एधांच भूवेत्यादि। आमप्रत्ययंवदिति सूत्रे कृजग्रहणात् अनुप्रयोगात्तरेतद् नेति। एधेयथा
षात् कर्तरीति परस्मैपदमेवाभ्यासकर्मणोस्तस्यादेव एधांच भूवेदं। एधांच भूवेदिति। अस्ते सुभावकर्मणोस्तुङि। ह्वेयशिट् च रूपेण प्रतीयते। तथाहि
। उभयत्रापि हएतीतिहादेशो कृत् एधामाह ईशामाह इति केचित्। तासि साहचर्यादित्येव हत्वन्वेशीत्यन्ये। तस्माहचयो देवसार्वधातुकत्वात् हत्वात्
थाचकर्मव्यतिहारस्तुङि व्यतिहेइत्यत्रैव भवति न तूक्तद्वयेऽपि। तेन एधामासे इशामासे इत्येवरूपमित्यपरे। कृभित्तीति। यद्यपि कृज इत्युक्तौ लोचयमस्ति।

[illegible]

मन्त्राः। शंतेषु कुशंशदिशदशमशरिशरुशलिशबीशसृशोदशरिशरुशहिंसाया। लिशित्यनेन लिशअस्यभावेदिवादिः लिशगतौ नृशदिश्वगृथतोका
 तेमन्त्राजिषतुषट्पिषदुषपुष्यपिषविषशिवशुषस्त्रिष्याएकदशकषितिभौवादिकतौरादिकौगृथेतोविवित्यनेनविष्वयातो। जिषविषमषितिदंडक
 विष्वयातोविवित्यनेनतुशिश्रविशयणेकषस्वषशिषेतिदंडकस्यश्चगृथते। विषितिविष्वयातावितिजोहोत्यादिकएवगृथनेनतुदंडकशिवित्यनेनापि
 श्रविशयणेतिरोधादिकएवनतुदंडकस्यरतिवोपदेवादयः। सांतेषुघस्त्ववसतीहो। घस्त्वअदनेलुङ्सुनोघस्त्वत्यनेगदेशस्यतुस्यान्यनुदात्तत्वेनपिसिद्धं। हां
 नेषुदहदिहदेहनहरुहलिहवहोहो। दुहित्यनैनदुहिरितिभौवादिकोनयस्त्वतेकिमुदुहप्रपूरणेतिअदादिकएवेतिप्रोक्तं। इहमनोरमायांसंयहस्योक्तं।
 कैचञ्जोदधनेनाभमशास्यसहाः। क्रमात्। कचकाणएटाः। खडोगधजास्सनाः। स्मृता रतितत्रपूर्वादेशात्तायेचतुर्दशवर्णसंज्ञाधातवः। कादिकमेणयेवर्णसः।
 तुदाद्यैमतभेदेनस्थितौयौचचुरादिषु ७ तृपट्पीतौवारयितुंशयनानिर्देशआहतः। किञ्च। सिद्ययद्यौसिध्यनुध्यौमन्यपुष्यस्त्रिष्यः। श्यना
 ॥ ८ ॥ वसिः। श्यालुकायौतिनिर्दिष्टोन्यनिवृत्तयोनिजिर्विजिर्शक्तरतिसानुबन्धाअमीतथा॥ ९ ॥ विन्दतिश्चान्द्रोर्मादिरिष्टोभाष्येपि
 दृश्यतोऽप्यप्रभूत्यादयस्त्वेननेहपठुरितिस्थितम्॥ १० ॥ रञ्जिमसृजी। अदियदीतुदुषुधपुषिपुषीशिविः। भाष्यानुक्तानवेहोक्तप्राप्रभूत्या।
 दिसम्पत्तेः॥ ११ ॥ स्पष्टसङ्घर्षे। संघर्षः। यगमिमवेच्छा। धात्वर्थेनोपसंग्रहादकर्मकः। स्पष्टवे॥ ॥ संख्याकवोभ्यादत्यर्थः। अतएवकांत एकः।
 ताः। यशस्वांत एकः। माताः। पंचदशेत्यादिव्याख्यातां। करत्येकस्य चरतिष्यल्ला। रतिपंचदशानांसंतेत्याद्यभ्युपगमात्। पांतेषुद्वयोः॥ ॥ ॥ स्वमनिर्देशस्यफलमाह
 तुदादाविति। तृपट्पीमतभेदेनतुदाद्यौस्थितौचुराद्यौतुत्पिः सर्वमतेस्थितः। टपिः स्वेकीयमतेनेतिविवेकः। असएववक्ष्यति। तृपट्पत्तौ। हावपिद्वितीयातावित्यन्योदय
 टफउतक्तेशाप्रथमः प्रथमांतः। प्रीयातरत्येके रतिचतुदादौ। मुराद्यौतुत्पत्तौ। तृपट्पसंसीयनरत्येकेरतिच। अन्यविस्तृत्येति। निवर्तनीयास्तुजिसिद्धस्तेहन
 मोचनयोः। परस्पर्यौ। विधगत्या। विधुशस्वेमोगत्येच। बुधिरबोधने। रतिभौवादिकाः। मनुअवबोधनेतानादिकः। पुषस्त्वैभौवादिकः। कैयादिकश्च। श्विवराहेभौ
 वादिकः। वसआच्छादनेआदादिकः। एतेअनुदात्तत्वाहित्यात्सेटः। युज्वंधनेकैयादिकोऽयमनुदात्तरत्यनिर्देशनसंख्यास्तुजिषिरामत्रप्रस

पदगतौ विधिसंज्ञौ नुध अवगमे । मनज्ञानो पुष्यपुष्टौ प्रलिव आलिंगने । वसनिवासे एते अनिदः । युमि श्रममिश्रणयोः अयं संज्ञः । अयं निवे निवि निरादौ । ओ विजी
मयचलनयोः । शकमर्षणे । इयेषां क्रमेण आदादिकतौ दादिकदैवादिका नो व्यादतयेसानुवंधानि रैरादिकवर्षविद्विषिभिदिह्यमो रुरति । अतिनेति शेषः । भाष्य
नुक्त इति भाष्यकताः नुक्तः ननु प्रत्याख्याता इति । नास्तीह तद्विरोधः । ततश्च व्याघ्रभूत्यादि येषां नुरोधान् शुष्क धर्तृकैचनत्रविशिष्टेनानुचर्यादिसौत्रधयोगादनु
प्रतिपत्तिमिव्यादिसार्वलौकिकव्यवहाराच्च उपलक्षणतयैव भाष्यनेयमिति भावः । अकर्मकर इति । अत्र केचित् । अभिभवेच्छा धातुर्थस्य च स्पेक्षार्थकस्य सकर्मक
शर्पूर्वाः खयः । १। ४। ६। ५। अभ्यासस्य शर्पूर्वाः स्वयः शिष्यनो हस्तदिशो वदत्यस्यापवादः । यस्य ही स्याद्विना । स्याद्विष्यते । स्याद्विना । अस्य द्विनास्य
द्वेता स्याद्विषीष्ट । अस्य द्विष्ट । अस्य द्विष्यते ॥ ३॥ गाधप्रतिष्ठा लिप्सयोर्ग्रन्थे च । गाधते । जगाधे ॥ ४॥ वाधलोडने । लोडने प्रतिघातः । वाधते ॥ ५॥
नाथनाध्याजौ यनायै श्वर्याशः ॥ ५॥ आशिषिनाथरतिवच्यं ॥ ६॥ अस्याशिष्यवात्मनेपदं स्यात् । नाथते ॥ ६॥ अन्यत्र नाथति । नाधते ॥ ७॥ दध
धारणे । दधते ॥ अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लृटि ॥ ६। ४। १२० ॥ लिटि निमित्तादेशादिकन्तमवति यदङ् । नदवयवस्यासंयुक्तहल्मध्यस्य
स्याकारस्य एकारः स्यादभ्यासलोपश्च किति लिटि । घलिचसेटा ॥ ४। ४। १२१ ॥ प्रागुक्तं स्यात् । आदेशश्चेह वैरस्यसंम्यादक एवाधीयते । शसिदयोः प्रति
षेधवचनात् स्यापकात् । तेन प्रकृतिजश्वरा नोपसत्स्वपित्वाभ्यासलोपो स एवादेशो देधातौ । देधिरे । अतः किमादिदिवतु । तयः किमाररासे । एके
नादिकिमात्सरतु । अनादेशादेः किमा चकनतु । लिटि आदेशविशेषणदिहस्यादेवानेमिथासेहे ॥ ८॥ स्कुदिआप्रवणे । आप्रवणमुष्णवनमु
हरणच्वा । इति नो नुमधातोः । १। ४। ५८ ॥ स्कुन्दते । चुकुन्दे ॥ ८॥ विदिधेयो । अकर्मकः । श्विन्दते । श्विन्दे ॥ ९॥ वदिअमिवादनेमुनोः । वन्दते । वव
तादृश्यते । आह । इमे सवमसुवर्गोयेति उदाहरिष्यते च स्पेक्षार्थमाउ । इत्यत्र स्वयमेवा कृष्णश्चाणूरमाकृत्यते स्याद्विना इत्यर्थ इति । श्रीहर्षोपि प्रायं क्त । तस्मात् सत्ययुगांतवावेता
स्याद्विजुमर्हतीति । अतोस्य सर्वार्थकत्वेन्याप्यमित्याहुः ॥ १०॥ शर्पूर्वाः । अतद्वृणसंविज्ञानोऽयं बहुव्रीहिः । तिनश्वरो नशेषः । किंतु स्वयामेवा । इहस्य द्दत्तत्ररेफस्यापि ह्रिवंम
प्रतिद्वितीयस्यैकाचसंवंधिरेकस्यैव नद्वा इति निबधादिति बोध्यं । गाधाक्रकारो नलोपि शास्त्रदिनामिति निबधार्थः । अजगाधत् । आप्रदं स्यापना अवस्थानं वा प्रति

एकत्रस्यापनसंभवाग्रंथः। ज्ञानाध्या उपतापे रोगः। अनुदाने त्वदेव सिद्धे नियमार्थवार्तिकमित्याह। आश्रयेवेति। अत एकहलसंभवा। एकशब्देन सत्त्वं प्रवचनम्।
एकयोर्हलौर्मध्ये इत्यर्थः तद्वाच्यं। असंयुक्तेति। इष्टानुरोधेन लिटीत्यावर्त्य आदेशविशेषणमेतत्प्रतिनिमित्तं चक्रियत इत्याह। एनमिन्नैकितिलेदोति च यथापि गमह
नेति सूत्रेण गीतिवर्तते। तथापि प्रयोजनाभावात् लिटी न्येतन्नानुवर्तत इति भावः। किति किम्। मनाद। लिटि किं। पापव्याता। चकणतुरिति। न चैवमपि नम एतुरित्यत्र
अभ्यासे चर्चनस्यासिद्धत्वे त्वाभ्यासलोपौ एवेति वाच्यं। फलभजयहणेन एत्वविधिप्रवृत्तिस्तु न स्यात्सिद्धत्वापनाता एवेच्चादेशश्चेह वैरुप्यसंयादक एव गृह्यते इ
ति न्यास्य नमवश्यं कर्तव्यमेवेति दिक् ॥ ३३ ॥ मदिसुति। मोदः संनौषः। मदो गर्वः। स्वप्न आलस्य। नशसददो। शसुहिंसायां दंतीत्यर्थः। मुक्तिः वयवाः वयविभावः य
द्यर्थः। तथा च शसददवादीनां योः कार इत्यन्यसंभवेपि अकारस्य गुणरूपत्वाद्देदनिवधनापचीनसंभवतो न्याशस्वतन्निर्वाहार्थं व्याचष्टे। गुणशब्देन भावितस्य
जदिसुतिमोदमदस्वप्रकाशगतिमन्दते। ममन्दे ॥ १३ ॥ स्यदिकिञ्चिच्चलने। स्यन्दते। पस्पन्दे ॥ १४ ॥ क्तिदिपरिदेवनो शोक इत्यर्थः। स
कर्मकः। क्तिन्दते चैत्रे। चिक्तिन्दे ॥ १५ ॥ मुदहर्षो। मोदते ॥ १६ ॥ दददो नो। ददते। नशसददवादिगुणानाम्। धाधा ॥ १७ ॥ शसेहर्षेवकागदीनां गु
णशब्देन भावितस्य च योः अकारस्य एत्वाभ्यासलोपो नादददो। दददते। दददिरे ॥ १८ ॥ च्चदस्वर्ह आस्वादने। अयमनुभवसकर्मकः। तच्चोवकर्म इ
कः। धात्वादेः यः सः। धा ॥ १९ ॥ धातोरादेः यस्य स स्यात्। सात्पराद्योरिति षत्व निषधः। अनुस्वदते। सस्वदे। स्वदते। सस्वदे ॥ २० ॥ उदेमानेकी
ति। भावितत्वं च सात्परात्परं पससाधारणं। तथा च शशरतुः। यपरतुरित्यादौ गुणशब्देन क्रियमाणो योः रतदवयवोः कारः। सुलविधेन्यदौ तु गुणशब्देन क्रियमाणो य
ओकारस्य तस्यानिकस्या वादेशस्यावयवोः कार इत्यर्थः। न्यास्य चोनुपपत्तिः। दददेरति। शशसतुः। शशसुः। ववमतुः। ववमुत्तिपादावपि निषेधो बोध्यः। च्चदस्वर्ह अय
मिति। प्रत्येकाभिप्रायेण क्तमित्याहुः। सकर्मक इति। स्वदस्वहव्याहव्यानुमवेत्यर्थः। अकर्मक इति। अपाहितृताय न कारिधारस्वदुः सुगंधिः स्वदते तुषारेति श्री
हर्षः। नस्वदते नरोचते। इत्यर्थः। धात्वादेः ॥ धातुग्रहणं किं। षट् षड्। आदेः किं। लप्ति ॥

द्वितीयादिकं। वृत्तं दे। एकाचं कं। सोसूच्यते। सोसूच्यते। सूचिसूत्री चुरादावदंतौ। उक्तलक्षणस्यातिव्याप्तिवारयितुमाह। सेगिति। सेकगतौ। सुसूगतौ। सगतौ। सूत्रं अच्य
दने। सजविसर्ग। सूत्र आच्यदने। स्पेशब्दसंघर्षयोः। एभ्योऽयो। पूर्वणकेवांचिदसंग्रहादाह। ध्वक्केति। ध्वक् गतौ। त्रिष्विदागात्रप्रसरणे स्वद आस्वादने। व्यंजपरि
ध्वगो। त्रिष्वपशयोस्मिद्ध ईषेड सने। एतेष्वपरे शास्त्रे च यः। स्वाद आस्वाद न इत्यादावतिव्याप्तिमाशङ्क्याह। दंत्यः केवलदंत्यरति। तथाच असिस्वद इत्यादौ ध्वने
तिभावः॥ ३॥ ह्यदीमुखेचाचादव्यक्तैशब्दैः। एकारः पी दितौ निष्ठाया मिती। एनपेधार्थः। प्रहृन्कः। प्रहृन्कवान्। इहल्हादौ निष्ठाया मिनुपमाहस्वः। स्थाया मिनि
अविद्यमानगुणसंबंधज्ञापनं श्लाघा आतुरिति। हलमध्यस्थत्वाभावादेत्वंन। इट् ईटि। संयौगांतस्य लोप इत्यनेन लोपरति। रात्सस्येतत्सस्येति चानुवर्ततेन दाह
रादीमुखेचाचादव्यक्तैशब्दैः। एकारः पी दितौ निष्ठाया मिती। एनपेधार्थः। प्रहृन्कः। प्रहृन्कवान्। इहल्हादौ निष्ठाया मिनुपमाहस्वः। स्थाया मिनि

हादीसुखेचा चादव्यक्तेश्वर। हादते॥२७॥ स्वाद आस्वादने। स्वादते॥२८॥ पद कुत्सितेश्वर। गुदरवद्वयर्थः। पदते॥२९॥ यती प्रयत्ने। यते
येता॥३०॥ युत जुत भासने। यते। युयुते। जेतते॥३१॥ जुजते॥३२॥ विद्य वेद्य याचने विविधे॥३३॥ विवेधे॥३४॥ अघि शोधित्ये। अघ्वते॥३५॥
ग्रथिकोदित्ये। ग्रन्थते॥३६॥ कथि श्लाघायामा। कथ्यते॥३७॥ एघादयोऽनुदात्तेतो गताः। अघाष्टत्रिंशन्नवर्गा यान्ताः परस्मैपदिनः। अघसानस्य
गमने। अतति। अत आदेः। आत। आततुः। आतुः। लुङि। आतिसर्गदिति स्थिते॥ इदं दृष्टि। ८। २२॥ इदः परस्य सस्य ल्येयः स्यादीदिपरे। सि ल्येय
एकदेशे सिद्धो वाच्यः॥ आनीत। आतिष्ठा। आतिषुः। वद ब्रज हल न स्याचः। १। २। ३॥ वदे ब्रजे हल न स्याचः। स्याचः स्थाने षडिः स्यात्सि।
चि परस्मैपदेषु। इति प्राप्ते॥ ॥ २२ लोपः स्यादिति। इदः किं। अदासीत्। रदिकिं। आतिष्ठा। आतिषुः। सि ल्येयः। अततुः। अततुः। अततुः।

॥ चयस्मिन्वदुःशतप्रतिपत्तिः ॥ २१ लोपः स्यादिति। इट्किं। अहर्षीत् रेटिकिं। आतिष्ठां। आतिष्ठुः। सिञ्जो यइति। अत्रचूंति। सुलोपइति। वक्तव्येसिञ्ज हणं प्रलोक्षसीत्यादिसूत्रत्रयं सिञ्जियकमिति व्याख्यानार्थं तेनेहन। सोमसुतलोता॥ द्विष्टामा॥ द्विष्टमा मा॥ धिचेति सूत्रेतु वा मनमते सिचो लोपनभा-
स्यमते तु सस्येति भेदो बोध्यइति। वदब्रजा अवादीत्। अब्राजीत्। अतो हलादेरिति विकल्पबाधित्वा अनेन नित्यं वृद्धिः। हलंतस्योदाहरणमया सीत्। अवासीत्
तदंतविधिना वसिष्ठे अंतग्रहणस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थः। हलोऽच् इत्युक्ते त्वजेतांगस्य हलस्थाने वृद्धिरितिकदाचिदशङ्कोत्। अचइति तु इकपरिभाषाया अनुपस्थाना-
र्थ अन्यथा अभैसीदित्यत्र स्थान्तत्वा सीदित्यादौ॥

सि-कौ निवि॥ प्रागुक्तं नेति हस्तं तत्त्वादेव सिद्धेर्बद्वजोर्विशिष्यविधानान्ननिषेधः॥ किंतु हलंतलक्षणया एव वृद्धेर्निषेधस्तस्या अनिडादौ सिचिचरितार्थत्वात्॥ अ
टी-त सुमेवार्थमनसि निधाय क्वचित् पुनरुक्तं हलंतलक्षणवृद्धिर्नयेव व्युत्पत्तिरिति रकारस्य उपदेशेन ननु नासिक इति रेफस्य नुहलंत्यमिति प्रत्येकमिति संज्ञायामि
ति-उ दित्तरति नुमस्यारिति भावः॥ एतस्य वैयर्थ्यं च सिद्धं व्यक्ताया वाचीत्यत्र स्फुटीभविष्यति॥ च श्रयो नेति शरपूर्वाः स्वयः॥ यकाररहितौ व्ययमिति तथा च प्रयुज्यते मधुश्रुतं
२२ घृतमिव सुपूतमिति मंथा॥ अयं क्वादावपि विधगत्यां॥ अयमुदितिकेचित्ता ननु सिध्यति बुध्यतांः स्य नो निर्देशात् सिधितं वक्षितमिति रतिगुणविरुद्धः॥ उदित्वेत्वादि
वित्त्वाया इद्विकल्या निष्ठा मिदं न स्यात् यस्य विभावेति निषेधात्॥ सिधेति॥ आदेशप्रत्यययोरिति यत्वं॥ उपसर्गात् सुनोति सुवतीत्यादि शिष्यानिर्देशे यद् सुक
नेति॥ गत्य॥ इडादौ सिचि प्रागुक्तं न स्यात्॥ मा भवानतीत॥ अतिष्ठां॥ अतिषुः॥ पाचितौ संज्ञाने॥ चेतति॥ चिचेता॥ अचेतीत॥ अचेतिष्ठां अ
चेतिषुः॥ अच्युतिर आसेचने॥ सेचनमा ईकेरणं॥ आसीषदर्थमिव्याती च इरत्संज्ञावाच्या॥ च्योतति॥ चुच्योता॥ इरितोचो॥ अ॥ ५७॥
इरितोचोचो इरिउ॥ वास्यात्परस्येदपरे॥ अच्युतता॥ अच्योतीत॥ अच्युतिर सारणे॥ अच्योतति॥ चुच्योता॥ अच्युतता॥ अच्योतीता॥ यकारर
हितौ व्ययः॥ च्योतति॥ ५॥ मन्व्यविलोडने॥ विलोडनं प्रतीचातः॥ मन्वति॥ ममन्व्य॥ यो सुदः किदा शिष्यात्किं कित्वादिनामि विनैस्त्वमन्व्यास
५॥ क्वचित्पुथिलुथिमथि हिंसा संज्ञे शूनयोः॥ इदित्वान्नलोयोना॥ कुंथ्यात्॥ मंथ्यात्॥ ६॥ विधुगत्यां॥ सेधति॥ सेधेधा॥ सेधिता॥ असेधीत्॥
सात्यदाद्योरिति निषेधे प्राप्ते॥ उपसर्गात् सुनोति सुवतिस्य नित्योति लोभति स्थानेन यसेधसिचसञ्जस्वञ्जामा॥ ७॥ ३६॥ उपसर्गस्य निमित्ता
दिनां सस्य स्यात्॥ सदिरप्रतेः॥ ८॥ ३६॥ प्रतिमिन्नादुपसर्गात्सदेः सस्य स्यात्॥ ॥ ९९ निवृत्त्यर्थेन अभिसोषणीति॥ अभिसोषणी
नादौ यत्वं नेति प्रांचः॥ स्यादिविवाभ्यासस्य यत्वं सुनोतीत्यादिधितिनियमान्ने ह्यत्वप्राप्तिरिति व्यर्थः॥ प्रतिषेधः इति मनोरमादौ स्थिता सेनयति अतोना
मभातुः सेनयामि याति अभिषेणयति॥ सेधेति शिष्यानिर्देशाद्वा दिकस्य ग्रहणं ननु सिध्यते॥ परिसिध्यति॥ गृहादारा इत्यत्रेव तात्पर्यं ताच्छब्दं मित्याह॥ उप
सर्गस्यादिति॥ निमित्तादिति॥ इणरूपात् कवर्मस्तु नेह संवध्यते॥ असेभवात् नच निःपुणोति निःषेधति निःषेचनीत्यादौ व्यवधानेन इणः परत्वाभावात्

सस्यवत्वं न स्यादिति शङ्कं। यत्नविधौ नुमविसर्गं नीयशर्व्यवायेपीत्यधिकाशता। इणं तादुपसर्गादिति व्याख्याने तु स्यादेवात्रावापि। इदं त्वत्वं त्वये। इत्युपसर्गं
प्रतिषेधादुःसुनोति दुःसेधं नीत्यादौ तु यत्वे न न भवितुमिति दिक्। मूर्धन्यादेशे कलितमाह। सस्यवः स्यादिति। स्यादियुक्ता कसितादित्यत्र न मज्ञानस्य यद्विषय
त्रेनैव क्रमेण यत्नसंज्ञालिख्य चो। सति प्रते। अप्रते किं। पति सौ दति। यष्टवर्थे प्रथमेत्याह। सदेरिति॥ ३॥ सन्नेः। सौत्रस्येति। सन्नुत्तु नुदतिसूत्रे निदिष्टस्य
ध्यायस्य ननु मप्रतिबंध इत्येति भावः। एवं सन्नुत्तु इत्यङ् विधायक सूत्रे पिसौत्रस्येव ग्रहणमिति बोध्यं। न च लक्षणं प्रतिपद्येत्तपरिभाषया लभ्यते। सौत्रो
ध्यानुर्नकारो यध इति प्रतिपद्येत्तः। इति लामुमिष्टमिर्लक्षणिक सेन विलेभते इत्यादौ यत्वं ना। उदः स्यात्सौभोरिति सूत्रे मकारो यधग्रहणे न उभयोरपियहणं दुर्नभ
ने इति द्वयोरपिरूपं तुल्या। मकारस्योभयत्रापि लाक्षणिकत्वात्। उन्नरार्थ इति। उन्नरसूत्रे सन्नेरेवानुत्पत्त्यर्थ इति भावः। ननु सदिस्त्वभ्योरिति सूत्रेनेपि एकदेशस्व
सन्ने। ॥ ३॥ ६७॥ सौत्रस्य सस्यवः स्यात्। योगविभाग उन्नरार्थः किञ्चा। अप्रतेरिति नानुवर्तते। बाहुप्रतिष्ठमविद्वडमनुरिति रघुवंशे। अवाच्चा
ऽऽलम्बनाऽऽविद्वर्ययो। ॥ ३॥ ६८॥ अवात्सम्भरेतयोरर्थयोः यत्वं स्यात्। वैश्वस्व नो भोजनो। ॥ ३॥ ६९॥ व्यावाभ्यां स्वनते यः स्याद्भोजनो परि
निविभ्यः सेवसितस्य सितसुहसुदसुखञ्चाम्। ॥ ३॥ ७०॥ परिनिविभ्यः यरेषामेषां सस्यवः स्यात्। निषेधति। प्राक्सितादुव्यवायेपि। ॥ ३॥
६३॥ सेवसितस्य त्रसितशब्दात्माकृये सुनोत्यादयस्तेषामङ् व्यवायेपि यत्वं स्यात्। न्येधता न्येधेता न्येधेधित्वा॥
तत्त्वप्रतिज्ञानात्कथंचिदनुवृत्तिर्भविष्यतीत्यत आह किंचेति। ननु वर्तते इति। तथा च सन्नेरित्यत्राऽननुवृत्तये योगविभाग आवश्यक इति भावः। अवाच्चा। चकार॥
चित्यप्रयोजन इत्याहुः। आलम्बनमाश्रयणं। यथा यष्टिमवष्टभ्य आलो। तामाश्रित्य तिष्ठतीत्यर्थः। आविद्वे। सामीप्यात्तच्च प्रयोगोपाधिः। अवष्टब्धौ गौः। निरुद्धा सती
समीपे आसे इत्यर्थः। एतयोः किं। अवलम्बो ह्यलः शीतेन केचिदिह अविद्वरशब्दात् स्तार्थेभ्यञ्। आविद्वे मनति दूरं ईषदरमित्यर्थतथा च अविद्वरशब्दानेन न
पूर्वात्तत्पुरुषादिति निषेधे प्राप्ते अतएव निपातनाद्वावप्रत्यय इति मनोरमाग्रयोक्तिर्नोतीवोपयुज्यत इत्याहुः। वैश्वविव्वणानि। सशब्दमुक्ते इत्यर्थः। अदकु चाडि
ति लख्य। एवमवव्वणानि। व्यव्वणत्वाविषयाण। स्यादिव्वभ्यासेनेति यत्वं। भोजने किं। विस्वनति वीणा। परिनिविभ्यः सेवेत्यत्र अकार उच्चारणार्थः। न च यङ् लुग्नि

सि-कौटिल्यशानिर्देशश्चैवस्त्विति शंका। वकारां जानामूठभाविनां यड् लुक् नालीति वक्ष्याम एतात्। ये ह सेवायां परिषेवतो भिज्वंधने क्तंतः सितशब्दः एरजंतः पचाद्यजन्तो
गी-त-वासयश्च विधितः। विषयः। प्रत्यय विशिष्ट्यहणं किं। विसिनोति। भिवृतंतु संज्ञाने। परिक्रियति। यह मर्वणे परिषहते। सुडागमापरिष्करोति। रक्तखेत्रो ह यसर्गात्सुनोतीति
नि-उ-न्यवसिद्धेरिति विभ्यः परयोरेतयोः सिवादीनां वाङ् व्यवायेपीति विकल्पार्थं पुनर्वचना। प्राक्सितात्। उपसर्गात्सुनोतीत्यादिनाविहितेष्वत्र अङ् व्यवायेवेति मम
२३ निवारणार्थं मयि शब्दस्योपादानं। तेषामिति। पंचदशानामित्यर्थः। अभ्युलोदित्यादीन् दाहते व्याप्तिः। ॥ स्यादित्था इह हेवाक्के आद्यं बलविध्यर्थं द्वितीयं तु निय
मार्थमित्याशयेनाह। व्यवयेष्वबलमेवा मेव चेति। स्यादीनां दशानामेवाभ्यासस्य बलमित्यर्थः। तत्फलतुष्टप्रेरणे अभिसुसृषति। अत्रोक्तनियमादभ्याससंस्कारस्य
न बलं द्वितीयस्य तु स्त्रीनिरायेरिति नियमान्नभवति। अभिसियासति इत्यत्र तु षणोऽभावादभ्यासात्परस्य बलपूर्वस्य तु उक्तनियमान्नेति बोध्यम्। स्यादेतन्नानिषि
स्यादित्थाभ्यासेन चाभ्यासस्याऽऽ॥ ३६४॥ प्राक्सितात्स्यादित्थाभ्यासेन व्यवयेष्वबलं स्यात्। एषामेव चाभ्यासस्य न तु सुनोतीत्यादीनाम्।
निषिषेधानि विविधतुः॥ १०॥ सधतेर्गतौ। ८॥ ३॥ ११३॥ गत्यर्थस्य सधतेः बलं न स्यात्। गङ्गां मिसेधति॥ १५॥ विधूणास्त्रे माङ्गल्ये च। शास्त्रं श
सनम्। स्वरतिसूतिसूयति धूञ्जिदितोवा। ७॥ २४४॥ स्वरत्यादेरुदितश्च परस्य बलादेराद्धारुतुकस्येदास्यात्। मयसेधोर्धाघः। ८॥ २४०॥ रुचः
परयोस्तथोर्धः स्थान्तुर्दधाते। जश्वांसिषेहांसिषेधिथासेहा। सेधिता। सेत्स्यति। सेधिष्यति। असैत्सीत्॥ ॥ ॥ वेधेत्यादौ अभ्यासस्योपसर्गात्सु
नोतीत्यनेन सिद्धं। अभ्यासात्परस्य तु आदेशप्रत्यययोरित्यनेनेतिकिमाद्यवाक्येन। अबाहुः। फलत्रयार्थमाद्यं वाक्यं। तथाहि। अवोपदेशार्थं सेनया अभियातुमिच्छ
ति। अभिविशेषणयिष्यति। अवर्णं जाभ्यासार्थं च। अर्द्धसनं गोत्रभिदोऽधितवो। यणि प्रतिप्रसवार्थं च। अभिविशिष्टतिषिचसरणोऽस्तीत्यो रेवेति नियमात्त्वभू
तिसुनिनिवर्तितमपि सत्वमुपसर्गमाश्रित्य अत्र भवतीति। सधतेर्गतौ। श्रियानिर्देशाद्भूत्यर्थो दस्माद्यड् लुकिन निषेधः। तेन उपसर्गमाश्रित्य बलं भवत्येव ध्वेषवि
धीति। न च सेधेति शानिर्देशाद्यड् लुकि उपसर्गात्सुनोतीति बलं न भवेदिति शंका। देवादिकनिवृत्त्यर्थं तथा शानिर्देशस्य चरितार्थत्वात्। अन्यथा सेधतेरिति श्रि
दिनिर्देशस्य वैयर्थ्या पजेरिति दिक्। विधूणास्त्रे मांगल्यमंगलक्रिया। स्वर्थेष्वञ् स्वरतिसूति। स्वशब्दोपतापयोः भादि। ननु स्वरतिसूधूञ्जिदितोवेति सूच्यते

किमनेन सूतिसूयत्योः पृथक् ग्रहणेन। मैवां तथा हि सति निरनुबंधकपरिभाषया प्रेरणे इति तौ सादिकस्यैव ग्रहणं स्यान्नत्वादिकं दैवादिकयोरतयोः। न चैवं सूड-
 तिर्य्य ना मिति वाच्यं। लुम्बिकरणः लुम्बिकरणयोरिति परिभाषया अलुम्बिकरणस्य सूयतेरेव ग्रहणं प्रसंगानां अस्याश्च परिभाषा योः सूतिसूयत्योः पृथक् ग्रहणमेवेत्त-
 यकमित्याहुः। धूत्रकं पने स्वादिः। क्र्यादिश्च सानुबंधनिदेशो धूविधूनन इत्यस्य निवृत्त्यर्थः। इह स निवेत्यतो वेति वर्तमाने पुनर्वाग्रहणं लिङ्। सि चोर्विकल्पनिवृत्त्यर्थः।
 स्रष्टुमयोः। अध इति किं। धत्तः। असेत्सीदिति। अस्ति सिच इति रडागमः। वदत्र जेति वृद्धिः। ततश्चर्त्वं ॥ २० ॥ सलो मलि। संयोगांतस्येत्यतो लोप इति रात्सस्येत्यतः। सस्ये-
 ति चानुवर्तते तदाह। सस्यलोपः स्यादिति। यदस्येत्यधिकारात् प्रत्यासत्ते र्लोमलिसस्येति निर्दिष्टानां त्रयाणामेकयदसंबंधित्वे लोपोयां तेन सोमसुतस्थानमित्यत्र

रुलोमलि। २१२६॥ रुलः फरस्यसस्यलोपः स्यात् रुलि। असेहं। असेत्सुं। असेत्सीः। असेहं। असेह। असेत्समा। असेत्स्व। असेत्स्मा। यक्षे
 असेधीत। असेधिष्ठा मित्यादि॥ १२॥ खादमसणे। ऋकार इत्। खादति। चखाद॥ १३॥ खदस्थे र्य्यहिंसायाश्च चाद्रसणे। स्थे र्य्य अकर्मकः। खद-
 ति। अत उपधात्राः। १४२११६॥ उपधाया अतो वृद्धिः स्यात्। अत्रिति णिति च प्रत्यये परे। चखाद। ललुत्तमोवा। १५१६१५॥ उन्नमो लत्वा णित्यात्
 चखाद। चखद। अतो हलादेशघोः। १५१७॥ हलादेशघोरकारस्य रडादौ परस्मैपदयोः सिचि वृद्धिर्चा स्यात्। अखादीत्। अखदीत्॥ १४॥
 वदस्थे र्य्य। पवर्गीयादिः। वदति। वखाद। वेदतुः। वेदिथ। वखाद। ववद। अखादीत्। अवदीत्॥ १५॥ गदव्यक्तायाम्वाचि। गदति॥ जगाद॥ ॥

न भवति। सलः किं। अनैष्ठां मलिकिं। असेत्सीत्। असेधीदिति। नेदीति वृद्धिप्रतिषेधः। गुणः। खाद। ऋकार इति। तेन नाग्लोपीति निषेधे अचखादत्। अत उपधा अत-
 किं। तुजोद। उपधायाः किं। गणपति। इह अतो लोपं कथित्वा परत्वा वृद्धिः स्यात्। अतो हलादेशः। इह सिचि वृद्धिरिति सूत्रमनुवर्तते। नेदीति सूत्रादिटिड्विउर्लोतेर्विभाषेत-
 तो विभाषाग्रहणं च तदाह। रडादा विन्यादि। अतः किं। अदेवीत्। हलादेशः किं। मा भूवानतीत्। अतो ब्रालघोः किं। अगे दीत्। अरसीत्। रडादौ किं। अयासीत्। परस्मैपदे-
 किं। अयतिष्ठा। अयतिष्ठातां। अचकासीदित्यत्र चकारादकारस्य वृद्धिर्वा रणाय येन नाव्यवधानमिति न्यायेन यद्येकवर्णव्यवधानमेवाश्रीयते तदा त्वरसीदित्यत्रापि
 प्रसक्त्यभावात्त्वघोरिति शक्यमकर्तुमिति न्याहुः। तपरकरणं स्पष्टार्थं। पवर्गीकदिमिति। दंत्यो ऋयादित्वे तु न शसददेत्येत्वाभ्यसस्येति निषेधाद्देदतुः वेदिथे न्नसिथे

विभक्त्या

सि-कौ नेर्गदनदा गदादीनां चतुर्णामेव निर्देशः स्यात्प्रादीनामेव दशानां श्रित्यानिर्देशश्च यत्सु कृतिरस्यार्थः तेन प्रनिजागदीति प्रनिजानदीति प्रनिसंसेति प्रनिजंघनीति २५
 दी-त- त्यादौ लखं ना घुशब्देन घुसंज्ञकादाधाय यद्गृह्यते उदात्तप्रणिददाति दाणप्रणियच्छति दौ प्रणिधति देड प्रणिदयते घेडा प्रणिधयति उधात्तप्रणिदधाति ॥
 ति-उ- माशब्देन मेड् माओरेव ग्रहणं प्रकृतिमाडित्तिपठित्वाभाष्यादौ तथा व्याख्यानात् एतेन धातो रिति धात्वादेः स इत्यतोऽनुवर्तनाद्वात्वादेरित्येवानेह अणिति
 २४ नेर्गदनदयत्तपदघुमास्यति हनियाति वाति द्वाति प्सा तिवपति वहति शम्यति चिनोति देग्घिषु चा ८१ ॥ २५ ॥ उपसर्गस्थान्निमि
 त्तात्परस्यनेन स्यल्लस्यात्प्रादादिषु प्रणिगदति १६ ॥ रदविलेखने विलेखनम्भेदनम्भे ररादा रदतुः ॥ २६ ॥ एदअव्यक्ते शब्दे एतेन
 दा १६ ॥ धातोरादेर्लस्यनः स्यात् एतेन देशस्त्वनर्द्रादिनाश्चाधनक न्नतः नादेर्दीर्घो हस्यपय्युदासादुदादिर्लोपदेश एवातवर्गच
 तुर्थान्नो धते न्नघोश्च केचिलोपदेशतामाहुः उपसर्गादसमासेऽपि लोपदेशस्य ८१ ॥ २७ ॥ उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य लोपदेशा
 स्य धातोर्नस्य लः स्यात्समासेऽपि प्रणदति प्रणिनदति १८ ॥ अर्हगतौ याचने च अत आदेः तस्मान्नुड् द्विहलः ७१ ॥ २९ ॥ द्विहले
 धातोर्दीर्घो भूतादकारात्परस्य नुट् स्यात् आनर्द आर्दति १९ ॥ नर्दगर्दशब्दे लोपदेशत्वाभावात्परस्य न्नर्दति २० ॥ गर्दति जगर्द २१
 तर्दहिंसायां तर्दति २२ ॥ कर्दकुप्सितेशब्दे कुप्सिते कौक्षि कर्दति २३ ॥ खर्ददन्तशूको दंश हिंसादिरूपाया दन्तशूकक्रियायामित्यर्थः
 खर्दति च खर्द २४ ॥ अतिअदिवन्धने अन्नति आनन २५ ॥ अन्दति आनन्द २६ ॥ इदिपरमेश्वर्य इन्दति इन्दाच्चकारा २७ ॥ विदिअव
 यवि पवर्गोत्तनीयादि विन्दति अवयवङ्करोत्तनीत्यर्थः भिदीति पाठात्परम २८ ॥ गडिवदनैकदेशे गण्डति अन्नत्यादयः पञ्चैतेन तिङ्शेषा
 र्तिकाश्रयः अन्ये तु तिङ्मयी च्छन्ति २९ ॥ लिदिकुत्साया निन्दति प्रणिन्दति ३० ॥ टुनदिसमूहो ॥ ३१ ॥ लोपदेशान्पयुदासमुखेनाह
 लोपदेशास्त्विति नर्दशब्देन ट् अवस्यं दने चुरादि यस्मिन् ट् नृत्ताविति घटादिः सनेह गृह्यते नादीति दीर्घनिर्देशता नाधनाधयोच्चादौ ट् नदिसमूहः

नकुनाशनेनूनयो नृतीगात्रविस्त्रेयो एभ्योऽष्टभ्योभिन्नादित्यर्थः नवर्गेति तेषां मते तु पंचभ्योभिन्नालोपदेशः उपसर्गादसमासे गलेः संगत्यतोऽनुवर्तनात्समास एव स्यादित्यसमासग्रहणं कृतं ते तु तस्मिन्समास एव स्यादित्येयं ग्रहणं कृतं प्रणिनदतीति नेर्गदेति एत्वं धातुनकारस्य तु उपसर्गादसमास इति एत्वं न भवत्यशदिभिर्नेन व्यवधानात् तच्छब्देन कृतदीर्घाकारः परामृश्यत इत्याह दीर्घाभूतादिति खर्दं दंश्चकस्य सपत्वात्तद्वाचित्वे धातुत्वं न संगच्छत इत्यत आह दंश्चकक्रियायामिति दंश्चककर्तृक्रियामित्यर्थः आनेतेति इदित्वा नुमत्तस्मान्नुड्विहल इति नुदा वदनैकदेश इति तत्क्रियायामित्यर्थः ॥ ३३ ॥ आदिर्निदुःखः

आदिर्निदुःखः ॥ ३३ ॥ उपदेशो धातोराद्या एते इतः स्य न नन्दति इदित्वा नलोपो नानन्धातुः ॥ ३३ ॥ चदि आहो च चन्द ॥ ३४ ॥ चदि चेष्टायामातवन्द ॥ ३३ ॥ कदि कदित्वादि आहो नेरोदने च चकन्द ॥ ३४ ॥ चक्रन्द ॥ ३५ ॥ चक्रन्द ॥ ३६ ॥ क्तिदि परिदेवेने चिक्तिन्द ॥ ३७ ॥ शुभ्रशुद्धौ शुभ्रशुद्धौ नलोपो शुध्यातुः ॥ ३८ ॥ अथ कवर्गीयानां अनुदात्ते तो द्विचत्वारिंशत् शीकृसेचने तालव्यादिदन्त्यादिरित्येके शीकृते शिशिके १ लोकादशने लोकतो लुलोके ॥ २ ॥ श्लोकसङ्घातो सङ्घातो ग्रन्थः स चेहग्रन्थमानस्य व्यापारो ग्रन्थितुर्वा आद्ये अकर्मको द्वितीये सकर्मकः श्लोकते ॥ ३ ॥ देकधेकशब्दोत्साहयोः उत्साहो वृद्धिरो ह्यन्वयादिदेके ॥ ४ ॥ दिधेके ॥ ५ ॥ रेकशङ्कयामारेकते रसेकसेकस्वकिं श्रुक्लिङ्गितौ त्रयोदश्यादयः द्वौ तालव्यादी अथोपदेशत्वान्नयः सिसेके ॥ ११ ॥ शकिशङ्कयामा शङ्कते शशङ्क ॥ १२ ॥ अकि लस्यणे अङ्कते अङ्कनङ्क ॥ १३ ॥ अवकि कैटिल्यावङ्कते ॥ १४ ॥ मकि मण्डने मङ्कते ॥ १५ ॥ ककलौल्ये लौल्यङ्कर्वश्चापल्यञ्च ककते चकके ॥ १६ ॥ कुकवृक आरुणे कोकते चुकके ॥ १७ ॥ वर्कते वरुके ॥ १८ ॥ ऋदुपधेभ्यो लिटः कित्वं गुणान्पूर्वविप्रतिषेधेना चकतौ प्रतिघाते च चक्रते चके ॥ १९ ॥ ककि वकि चकि त्रकि दौ कृत्रौ कृष्वक् वस्वक मस्कदि कटौ कृत्ति कृती कृरधिलधिगम्यर्थः कङ्कते डुडौ के तुत्रौ के ॥ ॥ ५

उपदेशेन नूनान्मिक इत्यतोऽनुवर्तनादाह उपदेश इति उपदेश किं त्रिकारी यति त्रिष्वपात्रीतः कः सुर्मादि तो युचानेदयुः द्वि तक्रिः कृत्रिमां क्तिदि परिदेवेने अनुदात्ते तस्य पठितस्येह पाठः परस्मैपदार्थः क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वेपि परस्मैपदार्थस्वरिते तसु अयं न पठितः शुध्रशुद्धौ अयं शोचकर्मणि युजादौ मांगलि

सि. कौ.
टी. त.
नि. ३.
२५

कएधतिसवर्गीयांतस्तदनुरोधेनकतिचित्तवर्गीयांताः पठिताः। इदानींलोकप्रसिद्धकादियाठक्रमेणह। अथेत्यादि। चुकुकेरति। यरमपिगुणंवाधित्वानित्यत्वाद
संयोगादितिकित्वा ॥ सुव्याख्यित्यादि। सुव्यातोहृदाहरणानि। यद्वदंताअस्यबोडनतमाचष्टेणचिदिलोपः। बोडयति। एवंषंडंकरेत्याचष्टेवाषंडयति। वंडी
यतीत्यत्रतुषंडशब्दान्त्वचिर्द्वं बोध्यं। एतच्चवार्तिकंभाष्येप्रमाख्यातां। तथाहि। धात्वादेरितिसूत्रेउपदेशइतिवर्तते। नचसुव्यातूनामुपदेशोऽस्ति। ष्विबुष्वक्ती
सुव्यातुष्विबुष्वक्तीनांसत्वप्रतिषेधोवक्तव्यः॥ ष्वक्ते। ष्वक्ते। अत्रतृतीयन्त्यादिमेके। लघिभोजननिवृत्तावपि॥ ३५॥ अधि
वधिमविगत्यास्ये। आस्येपोनिन्हा। गतौगत्यारम्भेचेत्यन्ये। अङुते। आनङुते। वङुते। मङुते। अधिकैतवेचा॥ ३६॥ राघृलाघृश्राघृसामर्थ्येरा
घते॥ ३७॥ लाघते॥ ४०॥ घ्राघृदत्यपिकेचित्। श्राघृआयामेचा। आयामोदैर्घ्यं। श्राघते॥ ४१॥ श्लाघृकत्यने। श्लाघते॥ ४२॥ अथपरस्मैयदि
नः। यच्चाघतां॥ ५०॥ फक्कनीचेर्गता। नीच्चेर्गतिर्मेन्द्रगमनमसद्व्यवहारश्चा। फक्कति। यफक्क॥ १॥ तक्कहसने। तक्कति॥ २॥ तक्किकृच्छ्रजीव
नोत्तङ्कति॥ ३॥ चुक्कभषणे। भषणंश्चरका। चुक्कति॥ ४॥ कखहसने। प्रनिकखति॥ ५॥ ओखराखृलाखृद्राखृध्राखृशोषणलमर्थयोः। ओखा
नि। ओखाश्चकार॥ १०॥ शाखृश्लाखृव्यासौ। शाखति॥ १२॥ उखउखिवस्ववस्विसखमस्विसखलस्विसखइस्विसखि
लारगिलगिअगिवगिमगिनगित्वगिश्रगिस्त्रगिरगिरगिलगिगत्यर्थोः। कवर्गद्वितीयानाः। पञ्चदशा। तृतीयानाः। त्रयोदशा। दहस्वान्तेषु
रिखत्रखत्रिखिशिखिरत्यपिचतुरः केचित्यठन्ति॥ अभ्यासस्याः सवर्त्तो। ६। ४। ७८॥ अभ्यासस्यइवर्त्तोवर्त्तयोरियङुवडौसौः सवर्त्तश्चि
तुपकारदी। लोपोच्चारितियलोपः। प्रनिकखतीति। शेषेविभाषेत्यत्रअकखादावितिपर्युदासान्तेर्लत्वंनेतिभावः। असवर्त्तोऽचीति। असवर्त्तेकिं। अखतुः। अचि
किं। इयाजउवायाउवोखेति॥ द्विर्वचनेचीतिनिषेधात्पूर्वद्वित्वंयश्चादकारस्यलघूपधगुणेकृतेअभ्यासस्योवङ्। एवंइयेवेत्यत्रेयङ्। असवर्त्तग्रहणसाम
र्थ्यादियङादौकर्तव्येगुणेननस्थानिवदितिबोध्यं॥

२५

सन्निपातपरिभाषयेति। आमिसतिलिदपरत्वंधातोर्नसिध्येदितिभावः। अन्येतुर्जादेरितिसूत्रेगुरुमानितिनिमित्तयोगेमतुपततश्चनित्ययोगुरुमानएधवृद्धावित्यादिसूत्रे
वस्यादितिनात्रआमःप्रसक्तिरित्याहुः। उखतुरित्यत्र कित्वाद्गुणाभावेअभ्यासस्यासवर्णइतिउवडभभवति। ननुइयेषउक्तेष्वपिअंतरंगत्वात्सवर्णदीर्घेक
तेऽचपरत्वाभावादियदुवडैनसुइतिइष्टरूपासिद्धेः किंतत्रासवर्णग्रहणेनेतिचे। ताअत्राहुः। वार्णादांगंवलीयरतिपरिभाषाज्ञापनार्थमेवासवर्णग्रहणंरु
तंतेनभवतीत्यत्रांतरंगमपियणंवाधित्वागुणोभवति। तथाकरोतेर्धजिकारइत्यत्रयणंवाधित्वावृद्धिर्भवति। नचैवसिवेगौणादिकेनप्रत्ययेस्योनइत्यत्रचुःश

सन्निपातपरिभाषयाइजादेरित्याम्न। उखतुः। उखुः। इहसवर्णदीर्घस्याभ्यासग्रहणेनग्रहणंइस्वःप्राप्तोभवति। संकृत्ववृत्तत्वात्
आङ्गत्वादिपञ्चैत्यवस्त्वस्यएप्रवृत्त्याइस्वेकृतैततोदीर्घः। वार्णादाङ्गम्वलीयरतिन्यायात्परत्वाच्च। उङ्गतिववस्वतुभवङ्गतिमेखतुभत्वगिक
म्यनेचा॥४४॥ युगिजुगिवुगिवर्चने। युङ्गति॥४७॥ घघहसने। घघति। जघाघा॥४८॥ मधिमएउने। मुङ्गति॥४९॥ शिधिआघाणे। शिङ्गति
॥५०॥ अथचवर्णीयान्ताः। तत्रानुदात्तेतएकविंशतिः। वर्चदीप्तौ। वर्चते १ खचसेचनेसेवनेचा। सचते। सेचे। सचिता॥२॥ लोचदर्शने। लो
चते। लुलोचे॥३॥ शचव्यक्तायाम्वाचि। शेचे॥४॥ श्वचश्चविगतौ। श्वचते। श्वचते॥६॥ कचवन्धने। कचते ७ कचिकाचिदीप्तिवन्धनयोः
चकच्ये। चकाच्ये ८ मचमुचिकल्कने। कल्कनन्दम्भः। शाळंवा। कथनमित्यये। मेचे। मुमुच्चे॥९॥ मधिधारणेच्छाययूजनेषु। ममच्चे
॥१२॥ पचिव्यक्तीकरणे। पचते॥१३॥ पुचप्रसादे। लोचते। तुष्टचे॥१४॥ ऋजगतिस्थाना। र्ज्ज्जोपा र्ज्ज्जनेषु। अर्ज्जते॥ ॥

डित्युठिकृतेलघूपधगुणंवाधित्वायणनस्यात्इतिवाच्या। समानाश्रयएववार्णादांगस्यवलीयस्त्वादिरहंतुनिमित्तभेदेनव्याश्रयत्वमिति। अभ्यासग्रहणेनेतिंप्र
वस्यात्तत्वेनेत्यर्थः। पञ्चैत्यवस्त्वस्यएतिउपयोगानुपयोगाविचारेणप्रवर्तमानंशास्त्रंइस्वस्यानेपिहस्वंप्रवर्तयतीत्यर्थः। तथाचैकस्मिन्लघ्वेलस्यणंसकृदे
वप्रवर्ततइतिनतस्यपुनःप्रवृत्तिरितिभावः। आंगंवलीयरति। नचइस्वसवर्णदीर्घयोर्निमित्तभेदात्समानाश्रयत्वाभावेकथमांगस्यवलीयस्त्वमितिचे
तास्य। इष्टानुरोधेनस्थानिनमादायकचित्समानाश्रयत्वाभ्युपगमात्। अतएवोड्शब्देइत्यस्मात्त्रिटिउवे। उवातेइत्यादीष्टंसिध्यति। उवडःप्राक्सवर्ण

सि-कौ दीर्घप्रश्नौ तन्मसिधेदितिदिक् परत्वाच्चेति। आयाततोयं हेतुः ह्रस्वस्यांगत्वेन वहिरंगत्वादनंतरंगसवर्णदीर्घप्रतिपरत्वोपन्यासस्यायुक्तत्वात्। उंस्वतीति इदित्वानुमा-
 टी-त- लिटि। उंस्वाचकार। आशिषिउंस्यात्। ववस्वतुरिति। वादित्वादेत्वाभ्यासलोपौना। एस्वति। इस्वति। इंस्वाचकार। इस्वति। इंस्वाचकार। इंगति। इंगाचकार। स्वगिके-
 मि-उ- पुनश्च। अयं उस्वउस्वीतिरंड के गतौ पठितस्य गतिविशेषे वृत्तिबोधयितुं पश्यते। अतएवानतिप्रयोजनत्वाद् इह सुपुस्तके युनयठितः। सेवने चेति। यंपूर्वो-
 २६ वृत्तहलं सचंते इत्यादौ सेवंते इत्यभियुक्तैर्व्याख्यातत्वात्। स्वरितेषु षच समवाय इति वक्ष्यते। लोच। ऋदित्वान्नाग्लोपीति ह्रस्वनिषेधः। अलुलोचतापचिब्यत्ति-
 करलोपचिविलारवचनइतिचुरादौ। ऋजगति। अर्जने प्राधान्येन उपार्जनं तु प्रासंगिकं ॥ १९ ॥ नुद्धिधाविन्यादि नुद्धिधिलदेशविधिनामेषु प्रतिविधेयमिति
 नुद्धिधौ ऋर्कदेशोरेफो हलत्वेन गृह्यते। तेन द्विहलत्वानुट्। आनृजे ॥ १५ ॥ ऋजिभृजीभर्जने। ऋजते। उपसर्गादतीति वृद्धिः। प्राञ्चते
 ऋज्जाञ्चके। आञ्जिष्ट ॥ १६ ॥ भर्जते। वभृजे। अभर्जिष्ट ॥ १७ ॥ एजमेजृभाजृदीप्तौ। एजाञ्चके ॥ २० ॥ इजगति कुत्सनयोः। इजाञ्चके ॥ २१ ॥
 अथ द्विसप्ततिर्न्यनाः परस्मैपदिनः। शुचशोके। शोचति ॥ १५ ॥ कुचशब्दे तीरे। कोचति ॥ २॥ कुञ्चकुञ्चकौटिल्याल्पीभावयोः। अनिदिना
 मितिनलोपः। कुच्यात् ॥ ३॥ ऋच्यात् ॥ ४ ॥ लुञ्च अपनयनो लुच्यात् ॥ ५ ॥ अंचुगतिपूजनयोः। अच्यात्। गतौ नलोपः। पूजायानु। अञ्च्या-
 त् ॥ ६ ॥ वञ्चुचञ्चुतञ्चुतञ्चुमुञ्चुमुञ्चुमुञ्चुमुञ्चुगत्यर्थाः। वच्यात्। चच्यात्। तच्यात्। त्वच्यात्। अमुञ्चीत्। अमुञ्चीत् ॥
 वचनानुडादिविधेषु वर्णैकदेशस्य वर्णत्वेन ग्रहणादिति भावः। यद्वा द्विहलग्रहणं भाष्यादौ प्रत्याख्यायतो नचा। आट आटतुरित्यत्रानिप्रसंगे। अश्रोते श्रोत-
 नेन अवर्णोपधस्य यदि भवति तर्ह्यश्रोतेरेवेति नियमात्सिद्धमिष्टमित्यत्र विलारः। ऋजिभृजी। भर्जनं जलं विना तंडलादेः संतापविशेषः। इदित्वात् श्चीदितो नि-
 ष्टयामिति नेट्। भृक्तः। भृक्तवान्। एजृभेजृभाजृ। भाजेर्भृदित्करणमनुदात्तेत्वमात्रफलं। भाजभासेत्यादिना चट्-परलोप्यधाह्रस्वस्य विकल्पितत्वात्। अ-
 विभ्रजत्। अवभाजत्। परस्मैपदिन इति। चवर्गीयांत परस्मैपदिनः। पूजायां त्विति। नांचे। पूजायामिति निषेधादिति भावः ॥

जूस्तभासन्सुःसौत्रः। अजरता अजरीता अंखभता अखंभीता अश्वता अश्वतां अश्वना अश्वयीता विभाषाघट् श्वोरिति च डि अशिन्धियता अर्चयूजां
 दौस्वरितेता इहयाठस्तु कर्तृगेपिकलेपरस्मैपदार्थः। दीर्घाभावादिति। स्वाभाविकह्रस्वस्थानिकदीर्घाभावादन्यर्थः। सुखमुखार्थमिति। कृतह्रस्वस्थानिकदीर्घा
 जूस्तम्सुचुस्तुचुमुचुल्लुचुल्लुचुभिभ्यश्वा ३१५८॥ एभ्यश्चैरङ्वास्याता अमुचता अमोचीता अम्लुचता अम्लोचीता ॥ १५॥ गुचुल्लुचुक
 जुसुजुलेयकरणे। जुग्रोचा अग्रुचता अग्रोचीता जुग्लोचा अग्लुचता अग्लोचीता अकोजीता अखोजीता ॥ १६॥ ग्लुचुषस्यस्य ॥ अङ्।
 अग्लुचता अग्लुच्यता ॥ १६॥ सस्यश्चुलेनशः जश्चलेनजः। सञ्जति। अयमात्मनेपद्यपि। सञ्जते ॥ २०॥ गुजिअव्यक्तेशब्दे। गुञ्जति। गुञ्ज्यात ॥ २०॥
 अर्चयूजायाम्। आनर्च ॥ २१॥ स्तुच्छ अत्यक्तेशब्दे। अस्फुटेश्च पशब्दे चेत्यर्थः। स्तुच्छति। मिस्तेच्छ ॥ २३॥ लच्छलाच्छिलसणे। ललच्छ ॥ २४॥ ल
 लाच्छ ॥ २५॥ वाच्छिउच्छायां। वाञ्छति ॥ २६॥ आच्छि आयामे। आञ्छति। अनआदेरित्यत्र तपरकरणं स्वाभाविकह्रस्वपरिग्रहात्। तेन दीर्घा
 भावान्ननुदा। आञ्छा। तपरकरणं सुखमुखार्थमिति मते तु नुदा। अनाञ्छ ॥ २७॥ ह्रीच्छलजायाम्। जिह्रीच्छ ॥ २८॥ हुच्छा कौटिल्ये। कौटिल्यम
 पसरणमिति मैत्रेयः। उपधायाञ्चेति दीर्घः। हुच्छति ॥ २९॥ मुच्छा मोहसमुच्छ ययो मूच्छति ॥ ३०॥ स्फुच्छा विलुप्तौ। स्फूच्छति ॥ ३१॥ युच्छ प्रमा
 दे। युच्छति ॥ ३२॥ उच्छि उच्छे। उच्छः कणश आदानं कलिशाद्यर्जनं शिल्पमिति यादवः। उच्छति। उच्छा चकार ॥ ३३॥ उच्छी विवासे। विवासः समा
 क्षिप्रायेण यस्मिन् पूर्वः। युच्छति ॥ ३४॥ ध्रज ध्रजि ध्रज धृजि ध्वज ध्वजि गतौ। ध्रजति। ध्रजति। धर्जति। धृजति। ध्वजति। ध्वजति ॥ ४०॥ कृज प्र
 व्यक्तेशब्दे। चुकृज ॥ ४१॥ अर्ज षर्ज अर्जने अर्जति। आनर्ज ॥ ४२॥ सर्जति। ससर्ज ॥ ४३॥ गर्ज शब्दे। गर्जति ॥ ४४॥ तर्ज भर्त्सने। तर्जति। ततः
 र्ज ॥ ४५॥ कर्ज व्यथने। चकर्ज ॥ ४६॥ खर्ज पूजने च। चखर्ज। अजगति स्तेय ए योः। अजति ॥ ४७॥ कागत्परस्यापि नुद्भवत्वे वेभावः। युच्छ प्रमादे युच्छती
 ति अनर्जत्वाच्चेति तु किल घुपधत्वाभावान्न गुणभनचवार्णदांगवलीय इति वाच्यं। आंगवार्णयोर्गुणपतप्रवृत्तावेव आंगस्य वलीयत्वात्। न च युच्छेति चकार छकारानुच्चा
 यं किमनेन तु क्विधिनेति शक्यं। बहुषु धातुरूपेषु चकार छकारयोर्नुच्चारणे गौरवात् छेचेत्यस्य शिवच्छायेपारावावश्यकत्वाच्च ॥

सि-कौ
टी-त
उ-ति
२७

अजेर्वाचीरतिच्छेदः। तेन संवीतः संवीतिरित्यादिसिध्यति। आर्धधातुकविषयइति तेन वीभावोत्तरं यडि-वेवीयते इत्यादिसिध्यति परसमस्यां तु हल्प्रदित्वाभावाच्च
इत्यस्यादि-निभाक्। यडु-लुक् तु अस्मान्न भवति। लुकाय डोपहारे आर्धधातुकविषयत्वाभावात् आर्धधातुके भिव्यक्तिरिति वीभावस्यैवाप्रसक्तैः। एतच्च न लुमतेति
सूत्रे कैयटे स्पष्टं। अधज्योः किं। समाजः। समुदोरजः यश्चुष्वित्यया समजः विव्यतुरिति। एरनेकाच इति यण। लोपाज्जादेश एवेति। एतच्च न पदानेति सूत्र एव
सामिरुपपादितं। एकाच इतीति। अजेरुदात्तत्वेऽपि वीभावोऽनुदात्तः उद्भवेतादिभिन्ना एकाचोऽन्ताः सर्वेऽप्यनुदात्ता इत्यस्युपगमात्। कसुभू। उरुज्जकरणे॥
कजर्हि सायां इह निरनुबंधग्रहणादेकानुबंधव्यनुबंधयोर्भयोपेहणं। एवमग्रेऽपि। भृज्भरणो। उभृज्भरणयोषणयोरित्युभयोर्यहणं। सगत्तौ। वृड्-सं
अजेर्वाधज्योः। यथा पद॥ अजेर्वाधज्यमादेशः स्यादाधधातुकविषये घञमपञ्चवर्जयित्वा। वलादावाधधातुके वेव्यते। विवाया विव्यतुः
विव्यतुः। अत्र वकारस्य हल्परत्वा दुपधायाच्चेति दीर्घप्राप्तेऽचः परस्मिन्निति स्थानिवद्भावेनाचपरत्वं। नच नपदानेति निषेधः। स्वरदीर्घय
लोपेऽप्यलोपाज्जादेश एव न स्थानिवदित्युक्तेः। थलिकाच इतीति निषेधे प्राप्ते॥ कसुभू वृत्तु दुसु शुबोलिदि॥ १। २। १३॥ एभ्यो लिटि इत्यस्यात्
कादीनां चतुर्णां ग्रहणं नियमार्थं। प्रकृत्याश्रयः प्रत्ययाश्रयो वा यावन्निषेधसल्लिखिते त्रिहिकीदिभ्य एव नान्येभ्य इति। ततश्चतुर्णां न्यलि
भारद्वाजनियमप्रापितस्य वमादिसुकादिनियमप्रापितस्य चेदो निषेधार्थः॥ ॥ ११ भक्तौ। वृज्भरणो। इह निरनुबंधग्रहणाद्विन्नानुबंध
योः शुभयोर्ग्रहणं। कसुभू एवामनुदात्तत्वादेकाच उपदेश इति प्रकृत्याश्रये निषेधे प्राप्ते वृड्-वृजोस्तदात्तत्वात् शुभकृतीति प्रत्ययाश्रये निषेधे प्राप्ते नियमोऽ
यमित्याह। कादीनां चतुर्णां मिति। इह हि सुकादीनां चतुर्णां ग्रहणस्य भारद्वाजनियमप्रापिते निषेधोऽपि प्रयोजनमिति बोधयितुं मघाणां ग्रहणमिति नोक्तं
इति निषेध इति। नेडु शीति प्रकृत्याश्रयः प्रापितस्यैवाभावस्य नियमानुविभावावल्लभ्यस्यापि अनंतरस्येत्यायादपि संनिहितस्यैव नियम उचितः। तेन निषेध
कासिषेडसिषिधिसिषिध्वा इत्याद्युभयं भवति। नान्येभ्य इति। तेन पेचिवा। वभूविवेत्यादिसिद्धं। नचैवं कादिनिषेधे नैवनेडुशिकृतीति निषेधस्याप्रवृत्तौ सेदिवान्
जसिवा नित्यादिसिध्यसेवेति वस्वेकाज्जाद्वसामिति रडिधानं किमर्थमिति शक्यं। तस्य नियमार्थत्वेन व्याख्यास्यमानत्वात्। अन्यथा वभूवानित्यत्रापि रडात्प्रवृत्तौ

दिग्विनिहकादिभ्यश्चेदिष्णस्यात्तर्हि लिट्येवेति विपरीतनियमः किं न स्यात्। तथा च कर्ता अकार्षीदित्यादाविडागमः स्यादिति चेन्न। मैवां कृते ग्रंथो तमधाष्टेभ्यः
 ॥ १८ ॥ अथ रत्यादिनिर्देशविरोधापत्तेः। वमादिष्विति। आदिशब्देन सेध्वेव हि महीनां ग्रहणं। तुष्टुषे। तुष्टुध्वे। तुष्टुवहे। तुष्टुमहे। इत्यादि स्यादेतत्। असुप्रकृत्या श्रयः
 येष्वनियमः प्रत्ययाश्रयस्य तु न संभवति। वृग्रहणस्य ववर्थे तत्रा प्राप्तनिषेधप्रापकत्वात्। न तत्र प्रत्ययाश्रयनिषेधः प्राप्नोति। यलो अकित्वात्। नापि प्रकृत्या
 श्रयः वृत्तउदात्तत्वात्। न चैवमपि वृत्ते नियमार्थत्वमस्त्विति वाच्यं। तस्य विशिष्याग्रहणं तस्य विशिष्यग्रहणं वृत्तोपि नास्ति तथाप्यप्राप्तनिषेधप्राप्तिकलकत्वात्।
 न वृत्तिवृत्तएव ग्रहणं भवेत्। विधिनियमयोर्विधिरेव ज्यायानिति न्यायात्। एवं च वभूविवेत्तादौ श्रुकः कितीति इति निषेधो दुर्वार इति चेत्। अत्राहुः। वभूयात तं प। ज
 गृभ्मववर्थेति निगमे इति सूत्रेण छंदसिववर्थेति नियातनाद्वायायां वृत्तस्थल इटः स्वीकृतं न्यायवृग्रहणस्य थलविषयत्वायोगाद्दमादीनां च कित्वेन नियमस्य सु
 स्थत्वादिति ॥ १९ ॥ अचक्षास्वत्या उत्तरसूत्रादुपदेश इत्यपकृत्यते तच्चाजतस्य विशेषणमित्याह। उपदेशोऽजंतरति। धातुरित्यासपात्रभ्यतो न त्वधानो स्थलसंभव

अचक्षास्वत्यः निवेदनित्यमा। ७। २। ६५। उपदेशोऽजन्तो यो धातुस्तसौ नित्यानिटतः परस्य थल इत्यनस्यात्। उपदेशोऽत्वतः। ७। २।
 ॥ ६५ ॥ उपदेशो अकारवतस्तसौ नित्यानिटतः परस्य थल इत्यनस्यात् ॥ ॥ ऐति। नित्यग्रहणमनिटो विशेषणं। कचनित्यमनिडित्यपे।

स्यायां सन्निधानात्तासावेव विज्ञायते तासि च कृत्परतिसंनिहितं वाऽनुवर्तते। न वृद्धय इत्यस्मान्नेत्यनुवर्तते तदाह। तासौ नित्यानिटतः परस्येति। तासां विवतास्वत
 इति समस्य तादृक् नित्येन तासौ न भवति एवं च ल्यपी इत्यर्थः। अचरति किं। विभेदित्या। रुरो धित्या। उपदेश इति किं। जहर्था। इह परत्वा नित्यत्वाच्च गणेरपरत्वे च कृते अजं
 तत्वाभावादेतस्याप्रवृत्ताविटप्रसज्येतेत्युपदेश इत्युक्तं। थलीति किं। पपिवापपिमानित्यमनिटः किं। सस्वरिथसस्वर्थः। नायं तासौ नित्यमनिटः। स्वरतिसूतीति विकल्पि
 ति इत्वात्। इह तासौति नेति चानुवृत्त्यैवैष्टसिद्धेतास्वदित्येतन्वाती वापयुज्यत इति केचित्। अन्येतु यस्य तासौ विधमानत्वं तस्मादेव परस्य थल इत्यन्येध इत्येतत्ताभार्थं न त
 तेन उवयिथा जश्च सिधेत्यत्र न निषेध इत्याहुः। उपदेशोऽत्वतः। पपक्वथा। इयष्टा। उपदेशो किं। कष्टा। चकर्विथ। अकारवदिति किं। भेत्ता। विभेदित्या। तपरकरणं किं। रा
 डा। रराधित्या। तासौ किं। जिघृक्षति। जग्रहिथ। सनिग्रहगुहोश्चेति सनिनित्यमनिटः। क्रंतः। चक्रमिथ। उदित्वेन तायां वेदात्तस्य विभाषेति निष्ठायां नेटानित्यानि
 टः किं। अज्ज। अजिता। आनंजिथ। किं च नित्यग्रहणं नुवर्तनाच्च क्रमिथेत्यपि सिध्यति। नहि क्रमिस्तसौ नित्यानिटः। सुक्रमोरनामनेपदनिमित्त इति परस्मैपदे सेडुत्वात् ॥

एकोऽयमस्तीक्यतेतदाअत्रनास्त्येवशंकालेशोपीतिबोध्यमिति।अनेतुव्याचक्षते।अचस्तास्वरितिसूत्रानंतरमेवचक्षतेभारहजस्येतिपठनीयद्वयोरनंतरमस्यारंभादिहतास
 त्यत्यनिमित्तमित्यंतासीत्यनुवर्त्ययोअयंतासिनित्यानिटस्थलिरथिवेधःसभारहजमतेककारंतस्यैवेतिव्याख्यायतेनेनसर्वेषुसिद्धिः।यद्वा।अदिसूत्रेसुप्रभृतीनांग्रहणे
 वेदद्वयस्यापिबोधकमस्तु।पुरस्तात्प्रतिषेधकांडारंभसामर्थ्यात्।अनाश्रितविधानविशेषमिणमात्रमनारभ्यार्थेतिनप्रतिषेधेनयथावाधेनेत्येतदर्थोहेसआरंभोअ
 भुमेवार्थसिद्धवत्कृत्यततश्चतुल्लेखलिभारहजनियमप्रापितस्यवमादिषुक्तादिनियमप्रापितस्यचेदोनिषेधार्थमितिमूलेषुपनिबद्धमिति।विचित्रव।विचित्रमिति।
 क्वादिनियमान्नित्यामिह।सिचिरुद्धिः।स्कोगुणदृष्टीतिरिभाषोपस्थानादाह।इतेति।परस्मैपदेष्वितिर्कि।अधविष्ट।अधोष्ट।सिचिर्कि।एति।विभर्ति।गुणंविचित्रवद्वि
 स्थातुं।अजंमये।कंजेतिकेचित्यंति॥एजकंयने॥दीप्तौत्वत्तनेपदीगतः।दुओस्फूर्ज।द्वितोः।युच्।स्फूर्जयुः।ओदितश्चेतिनिष्ठानत्वार्थमोकारः।स्फूर्गुणः।स्फूर्गुणवाम

अकृत्सार्धधातुकयोर्दीर्घः।७।४।२५॥ अजंतस्याङ्-स्यदीर्घःस्याद्यादौप्रत्ययेपरेनतुकृत्सार्धधातुकयोः।क्षीयात्।अक्षीयीत्॥५३॥
 क्षीजअव्यक्तेशब्दे।कूजिनासहायम्यठितुंयुक्तः।चिक्षीज॥५५॥ लजलजिभर्जने॥५७॥ लाजलाजिभर्त्सनेच॥५८॥ जजजजियुद्धे॥६१॥
 तुजहिंसायामातो जति।तुतो ज॥६२॥ तुजिपालने॥६३॥

॥ आकारस्तुआदितश्चेतिनिष्ठायामिदोनिषेधार्थोविभाषाभावादिक
 मलोशितिविकल्पार्थश्च।स्फूर्गुणः।स्फूर्जितमनेनेत्यादि।उपधायांचेतिदीर्घस्यानित्यत्वापनार्थरहदीर्घोपदेशः।नेनहुर्छतिमुर्छतिरत्यपिभवतीतिकेचित्ताक्षि
 सयो।अजंतेषस्यपाठोयुक्तः।सिनिवासगम्योरितिनुदादौ।अकृत्सार्ध॥दीर्घग्रहणेनाचश्चेतिपरिभाषोपस्थानादाह।अजंतेति।यादौप्रत्ययइति।अयङ्-यिकितीत्य
 तोयीत्यनुवर्त्यअंगादिप्रत्ययस्तेनविशेष्यते।विशेषणेनतदादिविधिः।यस्मिन्विधिरित्यपरिभाषोपस्थानादितिभावः।नन्वितिकरुचकारेप्रकृत्याप्रदत्ताउच्चैःकृत्य
 तुकंवाधित्वापरत्वात्दीर्घःस्यात्तुग्विधिसुअग्निचित्सोमसतर्ज्यादौचरितार्थः।त्यफपित्वमपिअनुदातार्थतयाचरितार्थमित्याहः।सार्धधातुकयकारेतुचिनु
 यात्।सुनुयात्।कूजिनैति।अथैकारेकत्रपाठउचितरितिभावः।लजलजिलज्यात् लंज्यात्।लजप्रकाशनेइतिकथादौभर्त्सनेचेति।चात्भर्जने।तुजिपालने।भाषार्थो

सि. कौ.
टी. न.
उ. ति.
२६

गजगजि। गंजतुमदिरागृहं। गजमदनच। मदनं मदः चित्रविकारः। वजत्रजा वादित्वा देत्वाभ्यासलोयौ नाववजतुः। वज्रजतुः। शाङ्ग्यं तार्ति। शाङ्ग्यं कृष्णघायामित्यं तारस्य
गजगजिगजगजिमुजमुजिशब्दार्थः॥ ६६॥ गजमदनेच॥ ७०॥ वज्रजगत्तौ। वद्वजेति वद्विः। अत्राजीत॥ ७२॥ अथ दवर्गीयान्ताः शाङ्ग्य
ना अनुदात्तेतः यद्विशत्। अद्वुअतिकमहिंसयोः। दोषधोयमातेः। यधदत्येको। अद्वुतो। आनद्वे॥ ७५॥ वेष्टवेष्टने। विवेष्टे॥ ७५॥ चेष्टचेष्टायामाअ
चेष्टिष्ट॥ ७५॥ गोष्टलोष्टसङ्घाते। जुगोष्टे॥ ७५॥ लुल्लेष्टे॥ ७५॥ घट्टचलने। जघट्टे॥ ७५॥ स्फुटविकसने। स्फोटते। पुस्फुटे॥ ७५॥ अठिगतौ। अएठते॥
आनएठे॥ ७५॥ वठि एकचर्ष्यायां। ववएठे॥ ७५॥ मठिकठिशोको। शोकदहआध्याने। मएठते॥ ७५॥ कएठते॥ ७५॥ मुठियालने। मुएठते॥ ७५॥
हेठविवाधायां। विवाधाशाङ्ग्यमाजिहेठे॥ ७५॥ एठचा। एठान्वक्त्रे॥ ७५॥ हिडिगत्य नादरयोः। हिण्डते। जिहिण्डे॥ ७५॥ हुडिसङ्घाते। जुहुण्डे
॥ ७५॥ कुडिदहे। चुकुण्डे॥ ७५॥ वडिविभाजने। मडिचा। ववएठे॥ ७५॥ मडिपरिभाषणे। परिहासः। सनिन्धेयालभश्चपरिभाषणं। वमएठे
॥ ७५॥ मुडिसङ्घाते। पिपिण्डे॥ ७५॥ मुडिमार्जने। मार्जनं शुद्धिर्न्यग्भावश्च। मुएठते॥ ७५॥ तुडितोडने। तोडनं दारणं हिंसनञ्च। तुएठते॥ ७५॥ हु
डिपरिभाषणे। स्वीकारः। हरणइत्येको। हुण्डते॥ ७५॥ चडिकोयो। चण्डते॥ ७५॥ शडिरुजायां सङ्घातेच। शण्डते॥ ७५॥ तडितोडने। तण्डते॥
पण्डिगतौ। पण्डते॥ ७५॥ कडिमदे। कण्डते॥ ७५॥ खडिमन्ये॥ ७५॥ हेडुहोडुअनादरे। जिहेडे॥ ७५॥ जुहोडे॥ ७५॥ वाडुआश्रये। वशादिः॥
आश्रयमाश्रयः। वाडते॥ ७५॥ द्राडुघ्राडुविशरणे। द्राडते॥ ७५॥ घ्राडते॥ ७५॥ शाङ्ग्यं कृष्णघायामा॥ शाङ्गते॥ ७५॥ अथ आदवर्गीयान्तसमासे
परस्मैपदिना शौटगर्वा। शौटति। शुशौट॥ ७५॥ यौटवन्धे। यौटति॥ ७५॥ स्नेहमेहउन्मादे। द्वितीयोऽन्तः। दान्तमध्ये पाठस्वर्थसाम्यान्नायतिव
ता॥ स्नेहति॥ ७५॥ मेडति॥ ७५॥ कटेवर्षावरणयोः। चटेइत्येको। चकाटासिचि। अतो हलादेश्च। रिति वद्वौ प्राप्तायां॥

र्यः दोषधोयमिति तथा चष्ट्वशास्त्रस्यासिद्धत्वात्तद्विशेषेन दकारं विहाय टि शब्दस्य द्वित्वेपश्चात्तदकारस्य षुत्वे चर्त्वे च अटि टि षते। आटि टि सिध्यति

दोषधत्वेनादादृषता आदृष्टादात्तस्यादात्तमाकाशापचयता आलक्षणसंज्ञायां षते आतिदृष्ट्यादिवोध्यं हलादिः शेषेण दकारनिवृत्तौ मिति मित्तस्यापि षत्वस्य नि
 वृत्तत्वादिति नव्याः। मनेरमायां तु पूर्वसिद्धीयमद्विर्वचनरतिष्ठत्वस्यासिद्धत्वाभावात् दकारद्वयसहितस्य द्वित्वे हलादिः शेषे अतिदृष्टते। आदिदृष्ट्यादिसिध्यतीत्युक्तं नि
 मित्तत्वावेनेमिति कस्याप्यपाय इति त्वनित्यमितितदाशयः। आनदृष्टेति। इह न दृष्टेति निवेधो नातन् द्वितीयस्येति नुवर्तनत्वाद् द्वितीयैकाच एव न दृष्टाणां निवेधात्। घटत्वं
 नोऽयं चुरादावपि स्फुटं। अयं कुदारावपि आनदृष्टेति तस्मान्नु उद्दिहल इति नुदावंठते इति। सहायं विना चरतीत्यर्थः। मडिचा एव कृपा मयवेष्टनेपीत्याहुः। मडिमुखा

ह्यनस्य सजागृणि श्येदिताम्। ७। २। ५॥ ह म यान स्य स एण दे एर्य न स्य श्व य ते रे दित श्व वृद्धिर्न स्यादिडा दौ सिचि अकटीत्। ६॥
 अटपटगतौ। आट। आटतुः। आटुः॥ ७॥ ययाटो येटतुः। येडुः॥ ८॥ रटयं रिभाषणे। रगट॥ ८॥ लटकाल्ये। ललाट॥ ९॥ शटरुजाविश
 रणगन्तवसादनेषु। शशाट॥ ९॥ वटवेष्टनो ववाटाववटतुः। ववटुः। ववटिथ॥ १०॥ किटखिटनासे। केवति॥ ११॥ खेटति॥ १२॥ शि
 टखिटअनादरे। शेवति। शिशेट॥ १५॥ सेटति। सिषेट॥ १६॥ जटकुटसङ्गते॥ १७॥ भटभृत्तौ॥ १८॥ तटउच्छ्राये॥ २०॥ खटकांक्षायां॥ २१॥
 एटनृत्तौ॥ २२॥ पिटशब्दसङ्गतयोः॥ २३॥ हठदीप्तौ॥ २४॥ यटअवयवे॥ २५॥ लुटविलोडने। डानोयमित्येके॥ २६॥ चि टयरप्रेष्य॥ २७॥
 विटशब्दे॥ २८॥ विटआक्रोशे। वशादिः। हिटेत्येके॥ ३१॥ इटकिटकटीगतौ। एटति॥ ३२॥ केटति॥ ३३॥ कटति॥ ३४॥ ईकारः श्येदिनो निष्ठा
 यामितौ। एनवेधार्थः। केचित्तु इदितं मत्वा नुमित्तनेक एटतीत्यादि वदन्ति। अने च इ इति प्रश्लिष्य। अयति। रयाय॥

यामित्येपरस्मैपदिषु भटि। यः सनिंदउणलंभस्तत्रस्यात्यरिभाषणमित्यमरः॥ शडि। शंडोः। सुरपुरोहितः। शड्का विशरणमवयवविभागः। शड्का। डल्योरैक्यात् शालतेरति
 काश्यपः। शौट्कागर्वः। अस्योणादिषु र्न्वस्यते। तदेतदतिशो दीर्यमौडलोमेर्नमृष्यति कल्पतरुः। कटे॥ ३५॥ ॥ ह्यनस्य अग्रहीता दुर्वमा अवमीता हयगतौ। अहयीत
 स्युहिंसायां। अस्यणीत्। अश्वमप्राणने। अश्वसीत्। जागृनिद्राशयो। अजागरीत्। एयंतेच्छंसेनेनयति ध्वनयताम्। दिनाचडिनिषिद्धे। औनयीदिति उदाहरणं। दुओश्चि। अश्व
 यीत्। रडादौ सिचिनि। रडादौ किं। दहभस्मीकरणे। अधासीत्। किटखिट। इटकिटेति किटिर्गौ पठिष्यते॥ इह पाठस्त्वर्थभेदात्। जटकुटजेटतुः। जशटतुः। इह त्वादेशादि

सि. को. त्वादेवाभ्यासलोयोना खट अशप्रविलटिखटिकलिविशिम्भ कना खट्वा एण्टनृत्तौ। प्रण्टति। लोपदेशपर्युदासेनाटीतिसवृद्धिकनिर्देशेननट अवस्पदनेरतिचौरादिक
 टी. त. एवग्रहणादयंलोपदेशएवाहृसीषौ। हाटकं सुवर्णं। संज्ञायंचेतिण्वलवाहलकादस्त्रिंशाम्भियाषट्। पचाघजंतात्ताया। सटा जराकेसयोधितसर्वधातुभ्यतिओणादि
 उ. ति. कदनाचेति। रुदिकारादितिअेषा चेटी। विट्। रगुपधलक्षणः कंविट्। रयायेतिद्वित्वेकतेणालिद्वहो सत्यामायादेशः। अभ्यासस्यासवर्णंरतिरयड्॥ ३॥ ॥ रयत
 ३० ईयतुर्इयुःइययिथाइयेथाइयायाइयया दीर्घस्यत्विजादेरित्यामिअ याच्वकारेत्यादिउदाहरनि॥ ३५॥ मडिभूषायाम्॥ ३६॥ कुडि
 वैकल्ये। कुण्डति। कुण्डतरनितुदाहेगत॥ ३७॥ मुटपुट मर्दने॥ ३८॥ चुडिअल्पीभावे॥ ३९॥ मुडिखण्डने। मुण्डति॥ ४०॥ पुडिचेत्येके।
 पुण्डति॥ ४१॥ रुटिलुटिकेये। रुण्टति॥ ४२॥ लुण्टति॥ ४३॥ रुठिलुठिरत्येके॥ ४४॥ रुडिलुडीत्यपरे॥ ४५॥ स्फुटिर्विशारणे। रित्वाड्डा
 अस्फुटत्। अंस्फोटीत्॥ ४६॥ स्फुटीत्यपिकोचेत्। रदित्वानुम्॥ स्फुण्टति॥ ४७॥ यठव्यक्तायाम्वाचि। येठतुः। येठिया। अपठीत्। अपाठीत्
 ४८॥ वठस्थौल्ये। ववठतुः। ववठिया॥ ४९॥ मठमर्दनिवासयोः॥ ५०॥ कठकञ्चजीवने॥ ५१॥ रटपरिभाषणे॥ ५२॥ रठेत्येके॥ ५३॥ हठशु
 तिशठत्वयोः। वलात्कारेत्येके। जहाठ॥ ५४॥ रुठलुठउठउपघाते। ओठति॥ ५५॥ उठेत्येके। उठति। उठाच्वकार॥ ५६॥ पिठहिंसासंक्लेशेन
 मोः। एरोशठकैतवेचा६७॥ शुठप्रतिघाते। शोठति॥ ६८॥ शुठीतिस्वामी। शुण्टति॥ ६९॥ कुठिचा। कुण्टति॥ ७०॥ लुठिआलस्यप्रतिघातेचा६८।
 शुठिशोषणे॥ ७१॥ रुठिलुठिगतौ॥ ६८॥ चुडुभावकरणे। भावकरणमभिप्रायसूचनां चुडुति। चुचुडु॥ ७०॥ अडुअभियोगे। अडुति। आनडु॥ ७१॥
 कडुकार्कश्ये। कडुति॥ ७२॥ चुडुदयस्त्वयोदोपधाः। तेनकिपि। चुत्। अत्। कत्। रत्यादि। कीडुविहारे। चिकीडु॥ ७३॥ तुडुतोडने। तोडति। तुतोड॥ ७४॥
 तुडुत्येके॥ ७५॥ हुडुहुडुहोडगतौ। हुड्यात्। हुड्यात्। होड्यात्॥ ७६॥ रोडुअनादरे॥ ७७॥ रोडुलोडुउन्मादे॥ ७८॥ अडउघमो। अडति। आडा। आडतुः। आ
 डुः॥ ७९॥ लडविलासो। लडति॥ ८०॥ लड्योर्लरयोश्चैकत्वस्मरणे। ललतीतिस्वाम्यादयः। कडमदे। कडति॥ ८१॥ कडिरत्येके। कण्डति॥ ८२॥
 रितीद्वित्वेकतेएरनेकाचरनियणंवाधित्वाअंतरंगत्वात्सवर्णदीर्घः। ततोअचिश्रुधात्वितीयड्। एकादेशस्यपूर्वेत्वेनअभ्यासग्रहणेनग्रहणात्। अभ्यासस्यासवर्णरत्य

नेनेत्येके। केचित्तुवर्णादांगवर्त्तीयरतिदीर्घवाधित्वायण। नवेहसमानाश्रयत्वेनेतिवाच्यं। अभ्यासोत्तरस्येकारस्यसवर्णदीर्घयलोप्रतिस्थानित्वेनतयोःसमानाश्रयत्वात्। अ
तएवर्त्यतुरित्तरणोपलितित्यलिततोदीर्घरणःकितीत्यभ्यासदीर्घोविधीयते। अन्यथासूत्रमिदंनिर्विषयंस्यात्। अभ्यासाभावादित्याहुः। स्यादेतत्। एतत्त्वोत्त्वभ्या
सस्ययदुर्लभः। तस्मिन्कर्तव्येअचःपरस्मिन्नितिदृष्टिगुणयोःस्थानिवद्भावेनअसवर्णरतिप्रतिषेधादितिचेत्। मैवे। असवर्णग्रहणसामर्थ्यादेवस्थानिवत्त्वस्याप्रति
षेधेन। तिसामर्थ्यरतिरित्युतस्यादौसावकाशत्वादितिचेत्अत्राहुः। नलोकेमुदाहरणयोगारंभंप्रयोजयति। अन्यथास्वभ्यासस्यार्त्तविनिर्जयात्। एवंचोत्तरंगत्वात्सवर्ण
दीर्घकृतेततोदृष्टिगुणयोःसतोःएलिआयथलित्यादृष्टपक्षेतुअयिथेतिस्यादित्याशंकापिनकार्या। अभ्यासस्यासवर्णरत्यस्यैवैव्यप्यतेरिति। एताएव्यति। अहम्

गडिवदनैकदेशो। गण्डति॥८६॥ इतिदवर्गीयानाः॥ अथपवर्गीयानाः। तत्रानुदात्तैतः। स्तोभयन्ताश्चतुस्त्रिंशत्। तिष्ठते। एष्टि। एष्टे। एष्टर। एष्टः।
आद्योनुदात्तः। क्षीरस्वामीत्वयंसेडितिषभ्यामातेयते। तितियो। कादिनियमादिट्। तितियिवे। तेष्वा। तेप्स्यते। लिङ्। सिचावात्मनेयदेष्वा। १। २। ११॥
इक्षमीयाहलः। परोमलादीलिङ्। आत्मनेपदपरं। सिचैत्येतौ। किंतौ। सः। कित्वाङ्गुणः। तिप्सीष्ट। तिप्सीयात्। तिप्सीरना। लुङि। मलोमलीतिसले
फ। अतिष्ठा। अतिप्सतां। अतिप्सता। तेयते। तितेये। तिष्ठिये। तिष्ठियाते। तिष्ठियिरे। तिष्ठेये। तिष्ठेयाते। तिष्ठेयिरे। ते। एकम्पनेचा॥ ४॥ ग्लेष्टैत्ये। ग्ले
यते॥ ५॥ दुवेष्टकम्पने। वेयते॥ ६॥ केष्टगेष्टलिष्टचा। चात्कम्पनेगनौच॥ ८॥ सूत्रविभागादितिस्वामी। मैत्रेयस्तुचकारमन्तरेणपठित्वा
कम्पनेइत्यपेक्षतस्याहा। ग्लेष्टैरर्थमेदात्युनःपाठः। मेष्टरेष्टलेष्टगो॥ १२॥ त्रपूषूलज्जायां। त्रयते॥ ॥ ८८॥ वेतिदीर्घः। र्यात्। ऐषीत्। कुडि। वे

कल्पमविवेकः। तुङ्क्। तोडनंदारणहिंसनेचारेडुलोड्क्। उन्मादश्चित्रविभ्रमः॥ ८९॥ गडिवदनैकदेशो। दवर्गीयप्रकरणदिहयाठस्तुउचितः। अंतस्थादिषुतुयंचैते
नतिङ्। विषयादतिमत्तोत्तरं बोधयितुं प्रसंगदुपन्यसः। तिष्ठते। एलिङ्। सिचावात्मनेयदेष्वा। इक्षमीयाहलंताचेतिवर्तते। असंयोगाद्विद्वक्तिदित्यतः। किदितिचतसह। इक्षमीया
दित्यादि। इक्षः। किं। यक्षीष्ट। सति। कित्वेसंप्रसारणंस्यात्। आत्मनेपदेतिकिं। अद्राक्षीत्। इक्षेतेतिसृजिदृशोऽल्पमकिं। तीत्यमूनस्यात्। आत्मनेपदपरत्वं। सिचएवविशेष
णंनतुलिङ्। लिङ्। स्थानिकस्यात्मनेपदस्यलिङ्। परत्वासंभवात्। ते। एकं। पनेचा। चकार। स्वरणार्थम्यत्वाभादस्यपूर्वत्रपाठस्यक्तुंशक्यः। केचित्तुतिष्ठेष्टरतिपठति। दुवेष्ट

सि-कौ
ही-त
उ-ति

३९

वेपथुः। के एगे एग्ले एचा योगविभागात्पूर्वोत्तरार्थौ चकारेण नु कथ्येतेतदाह। चात्कं यन्मैमौ चेति। योगविभागसामर्थ्यादेव अर्थहयलाभे चकारो व्यर्थ इत्यन्योपनः पाठः
तिदैत्यपठितस्य के यन्मैमौ चेति। तत्फलतरेत्कारस्य गुणशब्देन भाविद्वयत्वं कलभजो वैरूप्यसंवादको देशदित्यतः त्रयतेस्त्वेकहलमध्यस्थत्वाभावात्
प्राप्तेविधिरयंतेरतः। तेरुः। फेलतुः। फेलुः। मेजतुभमेजुः। अविशब्दे। अस्माद्गुरोश्च हलद्विप्रत्यये अंवाशब्दः। निसः अंवाः अकारोकारमकारात्मकाः शब्दा यस्य इति
तु फलभजत्रयश्चाद्या १२३। एषामतएकारोऽभ्यासलोपश्च स्यात्किं निलिपिसेटिथलिचात्रेयोत्रेपातोत्रेपिरे। उदित्वादिद्वौ। त्रयितात्रसा
त्रयिषीष्ट। नप्सीष्ट ॥ १३॥ कपिचलने। कम्पते। चकम्पे ॥ १४॥ रविलविअविशब्दे। ररम्वे। ललम्वे। आनम्वे। लविअवस्नेसनेन ॥ १५॥ कवृव
ली। चकवे ॥ १६॥ स्त्रीरुअधाष्ट्ये। चिक्कीवे ॥ १७॥ स्त्रीरुमदे। स्त्रीवते ॥ १८॥ शीभृकस्यने। शीभते ॥ १९॥ वीभृच ॥ २०॥ रेभृशब्दे। ररेभे ॥ २१॥
अभिरभीकचित्यक्येते। अम्भते ॥ २२॥ रम्भते ॥ २३॥ एभिस्त्वभिप्रतिवन्द्ये। लम्भते। उन्नम्भते। उदरस्थालम्भोरिति पूर्वसवर्णः। विसम्भते ॥
लम्भेरित्यत्वनुनभवति। श्रुविधौ निर्दिष्टस्य सौत्रस्यैव तत्रग्रहणत्वात्तद्दीजनुस्थालम्भोरित्यवर्गायोपधयाठः। लम्भेरितितवर्गायो
पधयाठश्चेतिमाधवः केचिदस्यटकारोपदेशिक इत्याहुः। तन्मते। एम्भते। टम्भे ॥ २४॥ जभिजृभिगत्रविनामे ॥ रधिजभोरचि ॥ २५॥
इष्टाएतयोर्नुमागमः स्यादचि। जम्भते। जजम्भे। जम्भिता। अजम्भिष्ठजम्भते। जजम्भे ॥ २६॥ शल्भकस्यने। शशल्भे ॥ २७॥ वल्भभोजने
हल्भे। वल्भे ॥ २८॥ गल्भधाष्ट्ये। गल्भते ॥ २९॥ अम्भप्रमादे। तालव्यादिर्दन्त्यादिश्च। अम्भते। स्मभते ॥ ३०॥ पुमुलम्भे। लोभते ॥
विष्टोभते। तुष्टुभे। व्यष्टोभिष्ट ॥ ३१॥ अथपरस्मैपदिनः। गुपूरस्यणे। गुपूधूपविच्छिपलिपनिभ्यआयः ॥ ३२॥ एभ्यः आयप्रत्ययः स्यात्स्वा
वृहोहोशेषाद्विभाषेति कप्रत्यये अंवकरत्येके। केचित्तुत्रीणि अंवकानि नेत्राण्यस्येति विगृह्णन्ति। अभिरभीरतिसर्वधातुभ्योऽसुनरत्यधिकारे उदकेनून
भौत्रेतिवस्यमाणत्वात्तद्वारेणपिअंभः शब्दः सिध्यतीति बोध्यं। अंभस्तोयं। तस्यापत्यमांभिः भीष्मः। अंभसौलोपश्चेतिवाहूदिपाठादिजिसलोपः। तद्दीजनु इति पूर्वसव
र्णप्रवृत्तेः यत्वाप्रवृत्तेश्च वीजमित्यर्थः। रधिजभोरचि। रंधयति। पराविरुद्धिर्नित्येननुमावाध्यते। अचीतिकिम्। रक्षाजश्चा ॥

सनाद्यन्ता। सनादयश्च। सनक्चकम्यचक्चङ्क्ययोः। आचारक्रियणिज्यङ्गैतथा। यगादिर्इयङ्लिङ्चेति द्वादशमीसनादयः। धातुत्वादिति। प्रत्ययविशिष्टस्य धातुत्वादित्यर्थः।
सुविद्धं नमिथनेन संज्ञाविधौ प्रत्ययग्रहणेन दंतग्रहणं नालीति ज्ञापितत्वाद्दिशिष्टस्य धातुसंज्ञात्माय अस्मिन् सूत्रे अंतग्रहणं कृतं। भूवादयो धातव इत्यस्यानंतरं सनाद्यन्ताश्चेति न
संज्ञा। सनादयो द्वादश एवेति निर्धारणलाभाय तेन सनाद्यन्ता धातव इत्यस्यानंतरं तु भूवादयश्चेति पठित्वा धातव इत्येतत्तत्र न्यक्तं शक्यं। आयादयः। आयेयङ्लिङ् इत्यर्थः। वि
षयमिति। परसमस्यांतु आर्द्धधातुकोपदेशकाले यददंतमित्यनुपदंवस्यमाणं न संगच्छेतेति भावः। अन्येतु गुपूरस्वर इत्यस्मात्क्रियनिष्पन्नस्य प्रत्यये गोपायतिरि
त्यनिष्टं प्रसज्येत विवक्षायामित्युक्ते तु आयुप्रत्यये कृते कृतिनं वाधित्वा अप्रत्ययादित्यकारप्रत्यये टा पितृच गोपायाधूपायेति सिध्यतीत्याहुः। कास्यप्रत्यया। अमंत्रेति किं। कृत्वा
नो ज्ञेयं। अक्कंदसीति तु नोक्तं। मंत्रमिने छंदसि आमदृष्टत्वात्। यथा पुत्रमामंत्रयामास। प्रत्ययांतत्वादाम्। अथाह शुनः शेषदर्शनां चक्रे। इजादेश्चेत्याम्। इह चुलुं पचका
सनाद्यन्ता धातवः। ३। ५। ३॥ सनादयः कमेर्लिङ्-न्तः प्रत्यया अनेयेषान्ते धातुसंज्ञाः स्युः। धातुत्वाच्च द्वादश। गोपायति। आयादय आर्द्धधा
तुके वा। ३। ५। ३॥ आर्द्धधातुकविवक्षायामायादयो वा स्युः। कास्यप्रत्ययादा ममंत्रेति। ३। ५। ३॥ कास्यधातोः प्रत्ययान्तेभ्यश्चामस्यास्त्रिटि न
तुमन्त्रे। कास्यनेका जग्रहणं कर्तव्यम्। सूत्रे प्रत्ययग्रहणमपनीयत तस्यानेऽनेका चरति वाच्यमित्यर्थः। अतो लोपः। ६। ४। ४८॥ आर्द्धधातुकोप
देशकाले यदकारान्तं तस्याकारस्य लोपः स्यादार्द्धधातुके परे।

सुदरिद्रादिभ्य आमो अमासौ कास्यनेका जिति वार्तिकमारभ्यते। प्रत्ययग्रहणमपनीयेति। अन्यथा अइव आचरति अतिप्रत्यलिटि औ अतुरित्वादिवस्यमाणं न सिध्येदिति भा
वः। अन्येतु भाष्यवार्तिकयोः प्रत्ययग्रहणमपनीयेत्यनुक्तप्रत्याता द्वाकोचो व्याममवत्येवा, अइवा चरति इत्याचारक्रियिलिटि औ चकार औ चक्रतुरित्यादीत्याहुः। अतो लो
पः। अनुदाजोपदेशेति सूत्रादुपदेश इत्यनुवर्ततेत्यहं। आर्द्धधातुकोपदेशे इत्यादि उपदेशोक्तिः। अयययगताः। भाष्यां किपिवेरपृक्तलोपादल्लिलोपः पूर्वविप्रतिषेधेनेति
वार्तिकाल्लोपोच्योरित्यलोपे अतो ला। इति लोपोमाभूत्। अतयना इह हस्वस्यपितीति तु की आर्द्धधातुके परे इति किम्। कथयति। इहौ कर्तव्यायां अचः परस्मिन्निति स्या

निवृत्त्यपेक्षाता

१ गोपायश्च कर गोपायाम्भूव गोपायामास जुगाय जुगुपतः ऊदत्वा हृद् जुगाय जुगुपय ॥ २ ॥
 सि-को गोपायमिति नचिह आय प्रत्ययस्यादंततामाश्रित्यलोपकरणेकलामावादुच्चारणार्थ एव तत्राकारोस्त्विति चेदत्राहुः । गोपायतं न दस्यत्र गोपायशब्दस्य धातुत्वात् धातोर्तत्तद
 टी-न ४ गोपायिता गोपिता गोप्ता गोपाय्यात् गोप्यात् अगोपायीत् अगोपीत् अगोप्सीत् १ धूपयनायो धूपायति धूपायाच्चकारा इधूपाधू
 ३-ति वायितासि घूयितासि ॥ २ ॥ जपजल्यध्यासायाम्वाचि जपमानसे च ॥ ४ ॥ चयसांत्वने य वयसमवाये समवायः सम्वन्धः सम्यगवबोधोवा
 ३२ सपति ॥ ६ ॥ रयलयव्यक्तायाम्वाचि ॥ ८ ॥ चुयमन्दायाङ्गनौ चोपति चुचोपाचोपिता ८ तुपतुम्पुपतुम्पुतुफतुम्फतुम्फहिंसार्थः
 नोपति तुतोपातुम्पति तुतुम्पातुतुम्पतु संयोगान्तरस्य लिटः कित्वाभावान्नलोपोना कित्वाशिषीति कित्वान्नलोपः । तुप्यात् । प्रान्तुम्पतौग
 विकर्तरीतिपारस्करादिगणेषामनुदा । प्रस्तुम्पतिगौः । तिपानिर्देशाच्च उ-लुकिना प्रतोतुम्पीति चोपति तुम्पति तोफति तुम्फति त्रोफ
 ति तुम्फति ॥ ९ ॥ २ ॥ रूहाद्यौ द्वौ यश्च मयष्टौ च निरेफाः अन्ये सुरेफाः । आद्याश्चत्वारः प्रथमानाः । ततो द्वितीयानाः । अष्टावप्युकारवन्तः । पर्य
 ष्परफि अर्चयर्चलर्चवर्चमर्चकर्चस्वर्चगर्चशर्चषर्चचर्चगर्तौ ॥ आद्यः प्रथमान्तः ततो द्वौ द्वितीयानौ तत एकादशतृतीयानाः । द्वितीयतृती
 यौ मुक्तासर्चरोयधाः । पर्यति पर्यति । रफति रम्फति । अर्चति । अनर्च । पर्वति । लर्चति । वर्चति । पवर्गोयादिरयम् । मर्चति । कर्चति । स्वर्चति । ग
 र्चति । शर्चति । सर्चति । चर्चति ॥ ३ ॥ कुविआच्छदने कुम्बति ॥ ३ ॥ लुवितुविअर्दने लुम्बति । तुम्बति ॥ ३ ॥ चविवक्त्रसंयोगे । चुम्बति ॥ ३ ॥
 ४ ॥ मुष्मुहिंसाद्यौ । सर्मति । ससर्मा । सर्मिता । सम्मति । ससम्मा । सम्भ्यात् ॥ ३ ॥ विभुविभुदत्येके । सेमति । सिम्मति ॥ ३ ॥ शुभशुभभाषणे ।
 मासनेदत्येके । हिंसायामित्यन्ये ॥ ४ ॥ अथानुनासिकानां तत्र कम्पना अनुदात्तेनोदशाधिणिघुणिग्रहणे । नुमाष्ट्वमाधिसतो जिघ्रितो
 घुल्लो । जुघुलो । घृणतो जघृणो ॥ ३ ॥ घृणघृल्लधमणे । घोणतो घूर्णतो । श्मौतुदादौ परस्मैपदिनौ ५ पणव्यवहारैस्तुतौ चापनचा ॥
 नोभवति ततः शवकारेणैकादेशेप्येकादेश उदात्तेने तुदात्त एवा तकाराकारस्तुतास्यनुदात्ते लिट् दृढपदेषादित्यनुदात्तस्ततश्चोदानादनुदात्तस्येति स्वरितो भवति स्वरिता
 संहितायामनुदात्तानामिति न दस्यस्य एकश्रुतिः ॥ आयप्रत्ययस्य अनदंतत्वेनेदमिष्टसिध्यतीति ॥ ॥

लुतावेवेति। भट्टिस्तु व्यवहारेऽपि प्रायुक्तं। नचोपलेभेवणिजां पणयामिति। वणिजां व्यवहारमित्यर्थः। अप्रत्ययादिति आयप्रत्ययांतादकारप्रत्ययेदाया च संसेद्वि इह
 अनुनासिकस्य किरुलोरिति उपधादीर्घो न कृतः संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वादिति स्थितस्य गतिगुत्वेऽस्येति॥ कमुकानौ॥ अस्य लिङ्भावेऽदितौ वेति त्वायामिङ्गिक
 ल्यः। क मित्वाकांत्वा निष्ठायां तु यस्य विभावेति निषेधात्कांतः। अयामंता॥ नामंतेति मूत्रितेऽपि लोरनिदीति वक्ष्यमाणलोपस्य निषेधे गुणयादेशयोः सतोः कामया
 लुतावित्येव सम्वध्यते पृथग्निर्देशात्। पनिसाहचर्यान्तरेऽपि लुतावेवाय प्रत्ययः। व्यवहारे तु। पणतोयेणे। पणितेऽप्यादि। लुतावनु
 वेत्तस्य केवले चरितार्थत्वादाय प्रत्ययान्तात्माने पदापणयति। पणयाञ्चकार। येणे। पणयितासि। पणितोसो। पणय्याता। पणि
 प्रोष्टापनायति। पनायाञ्चकार। येने। ७ भासक्रोधे। भासतो वभासे॥ ८॥ क्षमूषसहने। क्षमते। चक्षमे। चक्षमिवे। चक्षसे। चक्षमिध्वे॥ च
 क्षमिवहे॥ म्वोश्वापाय६५॥ मानस्यधातोर्मस्य नकारादेशः स्यान्मकारेवकारे च परे। एत्वं। चक्षएवहे। चक्षमिमहे। चक्षएमहे। क्षमि।
 ष्यते। क्षस्यते। क्षमेता। आशिषि। क्षमिषीष्ट। क्षंसीष्ट। अक्षमिष्ट। अक्षंस्त॥ ८॥ कमुकानौ। कानिरिच्छा। कमेलिङ्। ३१५३०॥ स्वार्थे॥
 डित्वात्तङ्। कामयते। अयामन्तात्वाय्येत्त्विस्तु॥ ६। ४। ५५॥ आम अन्त आलु आय्य इत्तु इत्तु एषु लोरयादेशः स्यात्। वक्ष्यमाणलोपा
 पवादः। कामयाञ्चक्रे। आयादय आर्द्धधातुके वा। चकमे। कामयिता। कामिता। कामयिष्यते। कमिष्यते। लिश्रिडुस्तुभ्यः कर्त्तरि चङ्
 १३। १। ४८॥ एयनात् श्यादिभ्यश्च श्वड् स्यात्कर्त्तर्ये लुङि परे। काम इअतेति स्थितो लोरनिदि। ६। ४। ५५॥ अनिडादावर्द्धधातु
 के परे ऐर्लोपः स्यात्। परत्वादेरनेकाचरति यणि प्राप्ते। एयवोपायि यङ्। यण गुणवृद्धिदोर्वभ्यः पूर्वविप्रतिषेधेनेति वार्त्तिकम्। लि लोप
 स्य तु पाचयतेः पाक्तिरित्यादिक्रिजन्मभयकाशरतिभावः। वस्तुतस्त्वविदीति वचनसामर्थ्यादाद्धधातुकमात्रमस्य विषयः। तथा चैयङ्
 देरपवाद एवायमियङ्। अततक्षता यणा आदि टत्। गुणः करेणा वृद्धिः कारकः। दीर्घः कर्ष्यते॥ ९॥ चक्रे इत्यादिरूपाणि सिध्यन्ते वतथा
 पित्यपिलघुपूर्वादित्येवमर्थमयादेशवचनं। प्रसन्नस्य। संगमप्या नस्यत्र गुणयादेशो लभ्यते। आम्। कारयामासा गंडपं तोमंडयंतः। नृ भूवहिवसि साधिगडिमंडि

तिनावर्तत इति अस्मिन्नु व्याख्याने चङ्परस्तेतावतैव तिरितिलभ्यते त्रिदशुषुपरेषु अंगत्वा संभवादत्ते व्याचष्टे ॥ चङ्परे लौयदंगमिति ॥ चङ्परस्तेव व्याख्याने वेति
 ज्ञेया अनलोपेर्किं अचकथत् ॥ ३० ॥ सन्यतः अत्रलोपोभ्यासस्येत्यतोः भ्यासस्येति भृजामिदित्यत्र द्रहणं चानुवर्तते तदाह ॥ अभ्यासस्येत्यादि ॥ तपरकरणं किं वाप
 सन्यतः पापचिषतो न च सनियोः भ्यासः सन्निमित्त इति विज्ञानात् तपरकरणभावे यिनोक्ता तिप्रसंगः ॥ अभ्यासस्येह यद्वि-मिजत्वादिनिवाच्यांतादृशविवक्षायां मधीषिष
 षीषिषतीत्यादावव्याधेः नहि कार्यनिमित्तत्वेनाश्रीयते यद्याश्रीयेत तर्हि द्विर्वचने चीति निषेधेन रिसशब्दस्य द्वित्वा प्रवृत्तावरिरिषतीत्यादिनसिध्येता नन्वेवंपियक्षतीत्यास
 वव्याप्तिः अभ्यासस्य सपरत्वाभावात् नच येन न व्यवधानन्यायेन सन्त्यक्त्या व्यवहितेय भ्यासस्येत्वं स्यादेवेति वाच्यं ॥ प्रतीषिषतीत्यादावभ्यासस्याव्यवहितसपरत्वसेभनादु
 क्तन्यायस्याप्रवृत्तिरिति चेदत्राहुः ॥ सनाधातुमाक्षिप्य सनिसति योधातुः सन्नतस्तदीयाभ्यासस्येति व्याख्याने नोक्तदोषस्तस्य निपरे अभ्यासस्येति यथाश्रुतं परित्यज्योक्त व्याख्या

सन्यतः ॥ ११४॥ ७८ ॥ अभ्यासस्यातदकारः स्यात्सनि दीर्घो लघोः ॥ ११४ ॥ ८४ ॥ लघोरभ्यासस्य दीर्घः स्यात्सन् चद्वावविषये ॥ अचीकमन्तलि
 उभावयस्येकमेष्वे श्वङ्कृतव्यः ॥ पोरभावान्न दीर्घसन् चद्वावौ ॥ अचकमन्ता संज्ञायाः कार्यकालत्वादङ्गं यत्र द्विरुच्यते तत्रैव दीर्घः सन्
 चनानेकाद्वितीमाधवः ॥ चकास्त्यर्थापयत्पूर्णायादौ नाङ्गन्दिरुच्यते ॥ किन्त्वेत्यावयवः कश्चित्स्मादेकाद्विद्वन्द्वयम् ॥

ने किं मानमिति वाच्यं तपरकरणस्यैव तत्र मानत्वात् किंच अकारग्रहणमपि तत्र मानं ॥ अन्यथा सनीत्येव द्रव्यता तावता मधीषिषतीत्यादावित्वप्रवृत्तिसिद्धेरिति दीर्घो ल
 घो लघोरभ्यासस्येति ॥ ननु अङ्गलसमुदायस्याभ्यासस्य लघुसंज्ञा दुर्लभा हस्ते लघ्विनिमित्तत्वात् नानेषदोषः ॥ इमे हिनसमानाधिकरणेष्वप्ये ॥ किंतु व्यधिकरणेत्य
 चाभ्यासावयवस्य लघो दीर्घ इत्यर्थः ॥ लघुनिचङ्परेऽनलोपे इति सर्वमिहानुवर्तते ॥ तच्च प्राग्वदेव द्वेधा व्याख्येयं तदाह ॥ सन् चद्वावविषय इति ॥ हलादेरिति प्राचोक्तमि
 होपेक्षितं निष्प्रमाणत्वात् नहि मुनित्रयोक्तिं विना हलादेरिति व्याख्यातुमुचितं ॥ नचैव औदित् आट्टि इदित्यादौ दीर्घः स्यादिति शङ्कः ॥ अङ्गलघ्वोरुभयोरपि ति
 चे प्रतिविशेष्यत्वे दीर्घस्य तत्राप्राप्तेः ॥ चङ्परेहियदंगं उदरतिनतदीयोभ्यासौ न वा चङ्परणिच्यं यत्त्वघुत् तपरः ॥ एतेन आट्टिदिदित्यादिभाष्योदाहरणमेव हलदेरि
 ति व्याख्याने प्रमाणमिति केवाचिदुत्पत्त्यापि प्रत्युक्ता दीर्घा प्रास्येवोदाहरणसौष्ठवस्योक्तत्वात् लघोः किं शुद्धिसायां ॥ अचिहणत्वात् शास्त्रे अस्मिन् कार्यकालं संज्ञापरिभा

सि-को
टी-न
ति-उ
३४

यं यथोद्देशं संज्ञापरिभाषामित्यसद्वयमप्यस्ति। जातिव्यक्तिपक्षवत्। तथाचापूर्वोभ्यासरूपस्य सन्तुष्टनीत्यादिसहपक्षद्वयेप्येकवाक्यतासमानैव तथापि कार्यकाल
पक्षेपदैकवाक्यता॥ यथोद्देशपक्षे तु वाक्यैकवाक्यतास्य स्तिविशेषः। तत्रेदानीं कार्यकालपक्षपातिमाधवमूर्त्तावद्वाचछे। संज्ञाया रत्नादिना श्लोकद्वयेना अंगयत्रेति
अयं भावः। सम्बन्धघुनिदीर्घलघोरिति सूत्रद्वये अंगस्येत्यनुवर्तते। अभ्यासस्येति चातेनांगस्येद्देतयोः पूर्वोभ्याससंज्ञकस्येति फलितं। हेरन्यत्र च उच्चारणे रति
विशेष्यसमर्पकमप्यद्विषये तच्च रुदंते तेषां गदंगस्येति कर्णपण्यघोतेन यत्रांगं द्विरुच्यते तत्रैव पूर्वस्य दीर्घसन्वद्वावौ सति। अचीकरत्। अणीयचत्। युक्तं चैत
त्। अंगस्येति षष्ठ्याकारकविभक्तित्वसंभवे तदुपेक्ष्य शेषषष्ठीत्वकल्याया अन्याव्यक्तात्। अंगं द्विरुच्यते इति। एवं चाचक्षकासत्। आर्तेर्ययत्। और्णनवदृश्येवम

वस्तुनोद्गम्यः वयवोयोभ्यासरतिवर्त्तनात्। ऊर्लेदीर्घार्थापयतौ द्वयं स्यादिति मन्महे। चकासौतुभयमिदं न स्यात्स्याच्च वयवस्य या लोचि शो
व्यं सन्निहितं लघुनीत्यंगमेव वा इति व्याख्या विकल्पस्य कैयटे नैव वर्णनात्। लोरग्लोयेपि सम्बन्धस्त्वगिनामपि सिद्धये॥ १०॥ अथ कम्पनास्ति
शतपरस्मैपदिनः। अणर एणवणभणमणकणक्कणत्रणधणध्वणशब्दार्थाः। अणति। रणति। वणति। वकारादित्वादेस्वाभ्यासलोपोन,
ववणतुः। ववणि। य॥ ११॥ धणिरपिकैश्चित्यन्वते। धणति। ओणृअपनयने। ओणति। ओणञ्चकार॥ १२॥ शोणृवर्णगत्योः। शोणति।
शुशोण॥ १३॥ ओणृसङ्गुतो ओणति॥ १४॥ श्लोणृच॥ १५॥ शोणदयस्त्रयोः मीतालव्योष्मादयः। पैणृगतिप्रेरणश्लेषणेषु।

॥ यिपैण॥ १५॥ प्रणशब्दे। उपदेशेनानौयं रषाभ्यामिति एत्वं। ध्रणति। णोयदेशफलं यउ लुकि॥ १६॥ वतीविभावः। अवयवः कश्चिदिति॥ त
प्रथमावयवो द्विरुच्यते। अजादे सुद्वितीयावयवरत्यर्थः। अंगयत्र द्विरुच्यते तत्र पूर्वस्य दीर्घसन्वद्वावौ विधीयमानौ एकास्ववेति च फलितौ। किंचा अस्मिन्पक्षे एकाचरत्नं
संज्ञेशेषां शब्दोपिसुलभमेकाचो हेरन्यधिकारादिना शयेनाहा तस्मादेकास्विति स्थिते दत्तत्। उक्तरीत्या ह्रस्वह्रस्वादिः शेषचुत्वादी न्यपि अनेकासु न स्युः। न चेष्टापत्तिः। दि
द्रासति। दिरिद्रासति। जिगलियिषतीत्यादिस्यस्य सर्वसंमतत्वात्। तन्निर्वाहार्थं यथोद्देशपक्ष आश्रित्य तदिति चेत् तर्हि रहापि स एवोचितः। अर्थाधिकारपक्षस्यैवाभ्यास
तत्वात् तस्यादिपुस्तीकृतत्वाच्चेति अभिप्रेत्याह॥ १७॥ वस्तुन इति। ऊर्लेदीर्घ इति। स्यादित्यपकृष्यते। और्णनवत् रहसन्वद्वावस्तुनोपयुज्यते लौकतस्य दिशस्य स्थः चिद्वा

वेननिषेधेनवानुशब्दस्यद्वित्वेसतिअभ्यासेअवर्णभावादितिभावः। अर्थापयतावेति। अर्थमाचष्टेइत्यर्थे। एव्यापुगागमेचततश्चल्लेखेडिदीर्घस्यसन्दितीत्वस्यचप्रवृत्तौआ
 द्ययदित्येवभवतीतिभावः। अर्थउपयाग्यामित्यस्यतुचङ्परेलौआर्तयत्नेतिभवतिननुतत्रदीर्घसन्वद्भावयोःप्रवृत्तिरितिचुरादौस्फुटीभविव्यति। उभयमिति। दीर्घःसन्व
 त्तुहयमित्यर्थः। नस्यात्स्याच्चव्यवस्थयेति। चङ्परेलौयस्त्रध्वितिव्याख्यानेनस्यात्चङ्परेलौयदंगमिति व्याख्यानेतस्यात्। एवंचअचवकासत्। अचौचकासदिति
 व्याख्याभेदेनरूपद्वयमित्यर्थः। ननुयथाचङ्परेलौयस्त्रध्वितिव्याख्यानेयेननाव्यवधानन्यायेनअपीपचदित्यादावेवउभयंभवतिनत्वनेकव्यवायेअचचकासदित्यादिन
 यान्यायसाम्येनलघुनिशेभ्यासइत्यत्राप्येकेनैवव्यवायस्यस्वीकार्यत्वादचिह्नएदित्यादौसन्वदितीत्वनस्यादितिचेदग्राहुः। अत्स्मृद्वत्त्वेतीत्वापवादेनअत्ववचनेनतुल्या
 ज्ञानौयायेक्षेणसंयोगस्यव्यवधानेपिरत्वस्यज्ञापितत्वान्नोक्तदोषः। अतएवदीर्घोर्लघोरितिसूत्रेणलघोरितिसार्थकमाधवोपिजागृधानावित्यमेवाह। एवंचवदन्यथोद्देशपक्षमे
 खाश्रियत्। तथाचऊर्णधानौयत्नेनोक्तंऔर्णनवदित्यत्रदीर्घोर्लघोरित्यभ्यासस्यदीर्घोर्नभवतिचङ्परेलौयदंगंतस्ययोभ्यासइतिसूत्रार्थात्। अत्रतुअंगावयवाभ्यासेन
 त्वंगस्येसादि। तत्रतस्यापिआयहोनास्तीतिगम्यतेअतएवचकास्तावचौचकासदिसुदाजहंर। तथाचमतमेदाभिप्रायेणपूर्वापरंयथविरोधःसमाधेयइति। कातंत्रप
 रिशिष्टेस्त्वदीर्घयोःअजीजागरदिसुदाहृतं। तन्नतद्वयेष्यसंभवादुपेक्ष्यं। व्यवस्थामेवविहणोति। एरिति। सन्निहितमितिहेतुगर्भविशेषणंलघुनीत्येतत्लेविशे
 ष्यंभवतिसन्निहितत्वादित्यर्थः। अंगमेवेति। अस्यचङ्परेरत्यत्रआदेशरूपचङ्देशाकांक्षाभावेपिणवितिप्रत्ययंशेउत्थिताकांक्षात्वादितिहेतुःस्पष्टएवेतिभावः। कै
 यटेनैवेति। तथाचएकंहरदत्तमतंअपरंतुकैयटमतमिति विषयविभागेनव्याचक्षणाउपेक्ष्यइतिभावः। चङ्परेरत्यर्थः। अग्लोपविशेषणतयापिबोझितेतस्यफटमा
 हणेरितिभिदुसुपरतोअग्लोपित्वासंभवादिरापिचङ्हरइत्येतावतैवणवितिलभ्यतेइतिबोध्यं। अगितामयीति। पचिकमिशकिप्रभृतीनामित्यर्थः। नहीतंसंज्ञानांलो
 पोलिचंप्रतीक्षतइतिभावः। नोपदेशफलमिति। अनुस्वारइत्यर्थः॥

सि.को.
टी. त.
ति. उ.

३५

दं भ्रंतीति। नुगतो नुनासिकांतस्येत्यभ्यासस्यनुक्ता। गत्यादिष्विति गतिशब्दसंभक्तिष्वित्यर्थः। मीमृ। ऋदिना फलं तु नास्तीति निवेधः। अमिममत्ताष्टिवुक्तमु। धीवति। लम्प्य
ति। आडिचमइति। ष्विबुक्तमु। आचमामिति। ष्विबुक्तमु। रोक्तपाठोऽयुक्तइतिमावाः। जिमिकेचिदिति। तथाच जेमनमिति। भोजने प्रयुंजतो वाभाश। उभयत्र विभाष्यं। अनवस्थामावा
भ्रमिः। लमित्रसीचदिवाद्यलेभ्यो नित्यं प्राप्ते इतरेषामप्राप्ते चारंभात आश्रम्याश्रदीप्तौ। फणादवितौ। भ्रमुचलने आदिः। चलादिः। फणादिरपिमनोरमायां पश्यते तद

दं घनि॥ १६॥ वलेत्यपिकेचित्। वेणुतुः। वेणिया कनीदीप्तिकान्तिगतिषु। चकाना॥ १७॥ घनवनशब्दे। स्तनति। वनति॥ १८॥ वनवणस
म्पत्तौ। वनेत्यर्थमेदात्युनःपाठः। सनति। ससान। सेनतुः। येविभाष्या। ६। ४। ४३॥ जनसनखनामात्वं वास्यद्यादौ किंति। सायाता। सन्यात्
२॥ अमृगत्यादिषु। कनीदीप्तिकान्तिगतीत्यत्र गतेः परयोः शब्दसम्पत्तौ रादिशब्देन संग्रहः। अमति। आमा॥ २२॥ द्रमहम्ममीमृगतौ। द्रम
ति। द्रम। ह्यनोतिनदृष्टिः। अद्रमीत्। हम्मति। जहम्मा। मीमति। मिमीमा२५। अयंशब्देच। चमुच्छमुजमुकुमुअदने। ष्विबुक्तमुचमा
शिति। ७। ३। ७५। एवामचोदीर्घः स्याच्छिति। आडिचमइति वक्तव्यम्॥ आचामति। आडिकिं। चमति। विचमति। अचमीत्॥ २६॥ जिमि
केचित्यदन्ति। जेमति। क्रमुपादविश्लेषो। वाभाशभ्याशभ्रमुक्रमुक्तमुत्रसिबुटिलषः। ३। ५। ७०॥ एभ्यः श्यन्वास्यात्कर्त्तव्यं सार्वधातुके परे। क्रमः
परस्मैपदेषु। ७। ३। ७६॥ क्रमेदीर्घः स्यात्परस्मैपदे परेशिति। क्राम्यति। क्रामति। चक्राम। क्राम्यतु। क्रामतु॥

गदिति नव्याः। भ्रमुअनवस्थाने। दिवादिः। युवादिः। शमादिसुत्रभावेऽभ्रम्यति। भ्रमति। शमादेरुश्यनिदीर्घे भ्राम्यतीति त्रैरूप्यं। लमुच्छानौ। त्रसीउद्देशो। बुट्छेदने ल
षकांतौ। क्रमः। ष्विबुक्तमुचमामित्युक्तोऽनुवर्तनादाह। परस्मैपदेशिनीति। परस्मैपदे किं। उपक्रमतो पराक्रमते॥

सुक्रमोऽनात्मनेपदनिमित्तेति। आत्मनेपदानामेताभावेत्यर्थः। अन्येतु द्विवचनस्थाने व्यत्ययेन एकवचनं अनात्मनेपदनिमित्तयोरित्यर्थ इत्याहुः। उभयोरपि भावैकर्मक
 मेष्यति हारासङ्गनिमित्तं कमे सुवृत्तिसर्गदयोपीति बोध्यं। सुक्रमोरुदात्तत्वादिति सिद्धेनियमार्थोयमित्याहुः। अत्रैवेति। अनात्मनेपदेति किं। उपसोष्यते जलेनात्मकं
 स्ये। आक्रमस्यतो निमित्त इति किं। स्त्रौतीति स्त्रवितास इवाचरति स्त्रवित्रीयते इह क्यङ्। आत्मनेपदनिमित्तं न तु स्त्रौतिरित्याहुः। लुङ्-लिटि च स्थितिः। लिटि। लिटि हि द्वे। लि
 सुक्रमोरनात्मनेपदनिमित्ते। ७। २। ३६॥ अत्रैवेति। अक्रमीत्॥ ३॥ अथरेवत्यन्ता अनुदात्तेतः। अयवयपयमयचयतयणयगतौ अयवे॥
 दयायासश्च। ३। ५। ३७॥ दयअयआसएभ्यआमस्याल्लिटि। अयाञ्चक्रौ। अयेत। अयिषीष्ट। विभाषेत्। ६। ३। ७८॥ रणः परीय इदृजतः
 परेषां षीध्वं लुङ्-लिटि दान्यस्य वामूर्धन्यादेशः स्यात्। अयिषीष्टुमा। अयिषीध्वमा। अयिष्ट। अयिष्टुमा। अयिध्वमुपसर्गस्यायतौ। ६। २। ९८॥ अयति
 परस्योपसर्गस्य योरेकस्य लत्वस्यात्। ज्ञायते। यलायते। निसुदुसोरुत्वस्यासिद्धत्वा न लत्वमा। निरयते। दुरयते। निरुदुरोऽनुनिलयते।
 दुलयते। प्रत्यय इति त्विणोरूपमा। अथ कथमुदयतिविततोर्द्धरश्मिरज्जाविति माध। इदं किटकटी इत्यत्र प्रश्निष्ठस्य भविष्यति। यद्वा
 अनुदात्तेत्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यमा। चक्षिडोडित्कारणत्वापकात्। वादित्वात्। ववयो। येयो। मेयो। चयो। तेयो। प्रणयतो। नेयो॥ ७॥ दय
 दानगतिरक्षणहिंसादानेषु। आदानं ग्रहणं। दयाञ्चक्रौ॥ ८॥ रयगतौ॥ ९॥ उयीतत्तु सन्तने। उयाञ्चक्रौ॥ १०॥ यूयी विशरणे दुर्गन्धे च
 चापूयते। पूपूयो॥ ११॥ कूयी शब्दे उन्दे च। चुकूयो॥ १२॥ स्मायी विधूनने च। चस्माये॥ १३॥ स्फायी ओष्यत्तीदृहौ। स्फायते। पस्फायोऽप्याय
 तो। लिङ्यडेश्च। ६। १। २८॥ लिटि पडि च प्यायः। पीभावः स्यात्। पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्पीशब्दस्य द्वित्वं। एरमेकाच इति यण्। पिय्या। पिय्याते।
 पिप्यिरे। दीपजनबुधपूरितायि प्यायिभ्योऽन्यतरस्यामा। ३। ५। ६९॥ एभ्यश्चे श्वि एवास्यात्। एकवचनेत शब्दे परे॥

लिहिध्वे। अथ कथमिति। शानचाभावमिति शंकि तुराशयः। कूयी शब्दे उन्दे च। उन्देः क्लेदनाल्लिङ्यडेश्च। यडि। पियीयते। दीपजनादीपीदीप्तौ। जनी प्रादुर्भावा। बुध अवगम
 नापूरी। आप्यायते। एते दिवा दयः॥ ॥ ॥

सि-कौ-
टी-त-
ति-उ-
३६

चिलोलुक्। परस्यलुक्स्यादिति। तशब्दस्येति कैश्चित्प्रत्यक्ष्यते। तदर्थिकार्थकथनात्तदशब्दे परतः चिलेविहिते चिलः परस्य जायमानो लुक् प्रत्ययस्य लुक् श्रुलुप इति वचनात्तदशब्द-
स्येवेति स्पष्टत्वात्। अयमिति। येष धातुः। भाष्यविरुद्धमिति। यदि सोपदेशः स्यात्तदशब्दायतिरिवायमपि बोध-
प्रवगताविति। केचित्तल्लवेति धात्वन्तरमित्याहुः। तद्धिमनोरमायां दूषिते। अक्षेति धात्वन्तरत्वे विभाषाडिरुद्धं। वोरित्यत्र लुपः पक्षे घञविधानेन व्यर्थं स्यात्। ल्लवेत्येतस्मा-
द्द्विजिआल्लावशब्दस्य सिद्धत्वात्। तथा स वति शृणोतीति सूत्रेण ल्लवतेरभ्यासोकारस्य इत्यविधानमपि व्यर्थं स्यात्। तद्धिपक्षे अपि ल्लवदितिरूपसिद्ध्यर्थं क्रियते।

चिलोलुक्। ६। ४१॥ चिलः परस्यलुक् स्यात्। अप्यायि। अप्यायिष्ट॥ १५॥ नायसन्तानपालनयोः। सन्तानः प्रवन्धः। नायते। नताये। अतायि। अ-
तायिष्ट॥ १६॥ शलचलनसम्वरणयोः। १७॥ वलवल्लसंवरणे सञ्चरणे च। ववले। ववले॥ १८॥ मलमल्लधारणे। मेलो। ममल्ले॥ २०॥ भलमल्ल-
परिभाषणहिंसादानेषु। वमले। वमल्ले॥ २३॥ कलशब्दसंख्या नयोः। कलतो। चकले॥ २४॥ कल्यअव्यक्ते शब्दे। कल्लते॥ २५॥ अशब्द इति।
स्वामी। अशब्दसूक्ष्मीभाव इति चाते हृदे हृदे वने। तिते वे। दिदे वे॥ २७॥ ये हृगे हृग्ये हृये हृमे हृम्ले हृसे वने। परिनिविभ्य रजियत्वमा परिषे व-
ते। सिषे वे। अयं सोपदेशो पीतिन्यासकारादयः। तद्भाष्यविरुद्धं। गेवतो जिगेवे। जिल्ले वे। पिये वे। मेवतो म्ले वते॥ ३३॥ शो हृत्वे हृके हृत्त्यव्यक्ते।
३६। रे हृत्त्वगतौ। लुवगतिः। सुतगतिः। रेवते॥ ३७॥ अथावसन्ताः परस्मैपदिनः। मव्यवन्धने। ममव्य १। सूह्ये र्ह्ये र्ह्ये र्ह्ये र्ह्ये चोः। ३८॥
हयगतौ। अहयीता। यान्तत्वात् न हृदिः॥ ३९॥ शुच्य अभिषवे। अवयवानां शिथिलीकरणसुरायाः सन्धानम्वाः भिषवः स्नानम्वाः शुशुच्ये॥ ४०॥
शुच्य इत्येके॥ ४१॥ हय्यगति कांत्योः। जहय्य॥ ४२॥ अलभूषणपर्व्यासिवारणेषु। अलति। आल॥

तच्च रूपं ल्लवधातोः सन्तत इत्यनेन सिद्धमिति
नितदुपादानेनेति। ममयेति। यस्य हल इति लोपस्तु न भवति यस्येति संघातग्रहणमिति सिद्धांतितत्वात्। वर्णग्रहणे त्वर्थग्रहणपरिभाषाया अप्रवृत्त्या पुत्रकाम्येत्यादाव-
यिलोपः स्यादिति दिक्। लुटि। मयिता। आशिषि। मयिता। हलोयमा मिति धातुयकारस्य लोपः। सूह्ये र्ह्ये र्ह्ये र्ह्ये र्ह्ये चकार। र्ह्ये चकार। एभ्यः। किपि-
लोपो वोरिति लोये स्कोरिति कलोये जश्च चत्वयोः। सूह्ये र्ह्ये र्ह्ये र्ह्ये र्ह्ये संयोगात्तलोपस्विहनमवति। रात्सरे। ति नियमात्सूह्ये आदर इति वक्ष्यते। तस्यापि सूह्ये र्ह्ये र्ह्ये र्ह्ये हयगतौ

अतोऽन्तस्या॥१॥ अथ लेतिलुप्तषष्ठीकम्। अतः समीपौ यौ लौ तदन्तस्याङ्गस्यानोरुद्धिः स्यात्परस्मैपदपरेसिचि। नेदीति निषेधस्या-
नोह्लादेरिति विकल्पस्य चापवादः। मा भवो नालीत्। अयं स्वरिते दित्येकोऽन्तमेते अलते इत्याद्यपि॥८॥ त्रिफला विशरणे। तु फलेत्येतम्॥
केलतुः फेलुः। अफालीत्॥९॥ मीलक्ष्मीलक्ष्मीलक्ष्मीलनिमेषणे। निमेषणं संकोचः। द्वितीयस्तालव्यादिः। तृतीयोदस्यादिः॥१०॥ मीलप्रति-
ष्टम्भे। प्रतिष्ठम्भो रोधनम्॥१५॥ नीलवर्णे। निनीला॥१६॥ शीलसमाधौ। शीलति॥१७॥ कीलबन्धने॥१८॥ कूल आवरणे॥१९॥ भूलरूपायांसङ्घो-
षे च॥२०॥ तूलनिष्कर्षे। निष्कर्षो निष्कोषणं। तच्चान्तर्गतस्य वहिर्निःसारणं। तुतूला॥२१॥ पूलसङ्घाते॥२२॥ मूलप्रतिष्ठापाम्॥२३॥ फलनि-
व्यती। फेलतुः फेलुः॥२४॥ ब्रुलभावकरणे। भावकरणमभिप्रायाविष्कारः॥२५॥ कुल्लविकसने॥२६॥ विल्लशैथिल्ये। भावकरणे च॥२७॥
तिलगतौ। तेलति॥२८॥ सिल्लेत्येकोऽतिस्त्रति॥२९॥ वेल्वेल्केल्खेल्खेल्जेल्जेल्वेल्चलने। पञ्चच्चादितः षष्ठोलोपधः॥३५॥ पेल्फेल्शेल्गत्तौ
३६॥ बेल्इत्येकोऽ॥३७॥ खलसञ्चलने। चस्वाला। अस्वालीत्॥४०॥ खलसञ्चये॥४१॥ गलअदने। गलति। अगलीत्॥४२॥ बलगत्तौ। सुलति
४३॥ दलविशरणे॥४४॥ श्वलश्चलआशुगमने। शश्वाला। अश्वालीत्। शश्चल। अश्चलीत्॥४६॥ खोलखोर्त्तगतिप्रतिघाते। खोलति।
खोरति॥४७॥ धोर्त्तगतिचातुर्ये। धोरति॥४८॥ तरलद्रुगतौ। तत्सारा। अत्सारीत्॥५०॥ कमरहृच्छेने। चक्कार॥५५॥ अभ्रवभ्रमभ्रचरगत्यर्थः।
चरतिर्भ्रलोपि। अभ्रति। आनभ्रामाभवानभ्रीत्। अङ्गान्तरे फस्यातः समीपत्वाभावाद् अरुद्धिः॥५५॥ छिवुनिरसने। छिवुक्तत्विति दीर्घः। जीवति
अस्पृष्टितीयस्थकारपठकारोवेति हतिः। तिष्ठे वा तिष्ठि वतुः। तिष्ठि वुः। तिष्ठे वा तिष्ठि वतुः। तिष्ठि वुः। हलिचेति दीर्घः। घी व्यात्॥५६॥ जिजयो। अयम-
जन्तेषु पठितुं युक्तः। जयउत्कर्षप्राप्तिः। अकर्मको यमा जयति॥ ॥ ९९ देन बहुव्रीहि रंगं चान्यपदार्थस्य हेतुविशेषणेन तदंत विधेः सिद्धत्वात्
तग्रहणमनर्थकं। अश्चल्लीदित्यत्रातिव्याप्तिश्च। समीपवाचिना अंतशब्देन षष्ठी समासपक्षे परिणेशस्य प्रभृति धनिव्याप्तिः॥

अग्रेणातः लरोः समीपत्वात् खंच तदंतश्चेति समीपवाचिनां तद्वेन कर्मधातुपक्षे त्वंत शब्दस्य विशेषणत्वात् पूर्वनिपातः स्यादत आह। लुप्तवष्टीकमिति अंतः
 सि-कौ- शब्दः समीपवाचीत्यभिप्रेत्याह अतः समीपाविति अतो वृद्धिः स्यादिति रह अष्टद्वयस्य तेन च वृत्त्यादिकं स्वीकृतव्यं। अन्यथा प्रयो॥ ॥
 टी-३- जनाभावादिकपरिभाषानुपस्थाने व्युत्पत्त्यपरिभाषया अंतस्य स्यादिति भावः यद्यपि अतो लुप्तस्य वृद्धिः पितृशब्दस्य अंतःसिचिषरे वृद्धिरित्यर्थे स्वीकृते येन नान्य
 ति-३- वधानन्यायेनेष्टं सिध्यति तथा अंगस्य सिचिषरे अतो वृद्धिरित्यर्थोऽपि प्रतीयेता ततश्चाश्वस्त्रीदित्यत्रानिप्रसंगः स्यात् तद्वर्णयसूत्रे अंतग्रहणं कृतमिति तदनुरोधेन
 ३७ तदशब्दस्य समीपवाचित्वमंतस्य स्याच्चानुवृत्तिः स्वीकृतेति बोध्यं। अतः समीपाविति किं। अस्वीकृता अमीकृता तस्यांगस्य किं। अश्वस्त्री आशुगमने। अश्वस्त्रीत। अत्र।
 अकारसमीपयो लकारः स नांगस्यातः यस्त्वंगस्यातः स तु नाकारसमीपः। ननु त्वस्य लुप्तवष्टीकत्वाभ्युपगमेऽप्यतः शब्दस्यावयववाचित्वं स्वीकृत्य अंगस्यांतं यत्स्वतः
 स्यातः तत्समीपस्यातो वृद्धिरिति व्याख्याने त्वंतस्य स्यादिति नयिष्येति चेत्। अत्राहुः। हलं त्वमिति सूत्रे मनोरमायां सामीप्यं व्युत्पद्यते इति पक्षस्य निराकरणं तदनुरोधेन।
 अतो वृद्धिरिति व्याख्याने न संभवान्न तत्राहत्या दाश्रयणल्लेशः न चो गस्य विशेष्यत्वेनैवावयवोपपत्त्येन ननु विशेषणत्वेन पदो गधिकारे तस्य च तदंतस्येति परिभाषायाः पदमंगच
 विशेष्यं भवति इत्यभिप्रायवर्णनं दिति वाच्यं। अत्रोपोत्तर इति सूत्रेऽंगवयवोऽसर्वनामस्थाने सेवभाष्यकारादिभिर्विशेषणतया व्याख्यानात् क्वचिद्विशेषणत्वेऽप्यंगस्य
 ननु निरित्याहुः। नेदीत्यादि। यद्यपि पुरस्तादपवादस्यायेन नेदीत्यस्यापवादो ननु विकल्पस्यापि तथापि बाध्यसामान्यचिंतायां सुविषये प्रांसं सर्वबाध्यत इति पुरस्तादपु
 वादन्यायोत्र न प्रवर्तत इति भावः। मीलसंकोचे इति। नेत्रसंकोचे तु प्रचुरप्रयोगः। तिलगतौ। तिलस्नेहन इति चुरादौ दलविशरणो विशरणमवयवानां विभागः। धोत्रं
 धोरितकमश्वाङ्गमनविशेषः। निष्ठां तात्संज्ञायां कनात्तरा। छद्मनाकपटेन गतिः। छद्मगतिः। कभरहृत्तेनो हृत्तेनो कोटिल्यां। ध्रुवनिर्गमनो। अस्य ल्युटिष्ठे वनो। धोवत्तम्। ३७
 कश्चिन्मूत्रे तां स्यसु न निक्षिपेदित्यत्र पृथोदरादित्वात् सरीर्षरश्चरश्चरश्चरः ॥

सन्निरोर्जेः। संलिनिमित्त इति। यदितु सन्निरोर्जे च परे योभ्यास इति प्राचो व्याख्या नमाद्रीयेत तदा येन नान्यवधानन्यायेन प्रकृतियवधानं सोढव्यमेवापरंतु यङ्लुगंता

सन्निरोर्जेः। १। ३। ५१॥ जयतेः सन्निरोर्जेः योभ्यासस्तुतः परस्य कुलं स्यात्। जिगाया जिग्यतुः जिग्युः जिग्यिथा जिगेथा जिगा-
या जिगया जिग्यिवा जिग्यिमा जेता जीयाता अजेयीता ॥ ५१॥ जीवप्राणधारणे ॥ जिजीवा ॥ ५२॥ जीवमोवतीवनीवस्थोत्योपिपीवामिमीव
नितीवनिनीवा ॥ ६२॥ सीवुक्षेवुनिरसने ॥ ६४॥ उर्चीतुर्चीधुर्चीदुर्चीधुर्चीहिंसार्थाः। उर्चीन्वकारः। उपधायांचेति दीर्घः। तुतुर्ची ॥ ६५॥ गुर्चीउ
द्युमने। गूर्चीता जुगूर्ची ॥ ७०॥ मुर्चीवन्धने ॥ ७१॥ पूर्वपर्वमर्वपूरणे ॥ ७४॥ चर्वअदने ॥ ७५॥ भर्वहिंसयामा ॥ ७६॥ कर्वस्वर्वगर्वदर्वे ॥ ७७॥ अ
वशवर्वहिंसयामा। आनर्वोशर्वति। सर्वति ॥ ८१॥ इक्विन्वा ॥ इन्वति। इन्वाञ्चकार ८३ पिबिमिबिणिबिसेचने। तृतीये मूर्हन्वोष्मासिरित्ये। ८५॥
के। सेवन इति तरङ्गिण्यामपि चति। पिपिन्वा ८६॥ हि वि दि वि धि वि जि वि श्री ए नार्थाः। हिन्वति। दिन्वति। धिन्विक्क एव्यरच्। ३। ५८॥ अन
योरकारोन्तादेशः स्यादप्रत्ययश्च विषये। अतो लोपः। तस्य स्थानिवद्भावाच्च घृषधगुणेना। उप्रत्ययस्य पित्सुगुणः। धिनोति। धिनुतः।
धिन्वन्ति। लोपश्चास्याऽन्तरस्याम्बोः। ६। ४। १०७॥ असंयोगपूर्वोयः प्रत्ययोकारस्तदन्तस्याङ्गस्य लोपोवा स्यात्। त्वाः। षोः। धिन्वः। धिनुवः।
धिनुमः। धिन्मः। मपितु परत्वाद्गुणः। धिनोमि। उतश्च प्रत्ययादः संयोगपूर्वतः ॥ ६। ४। १०८॥ असंयोगपूर्वोयः प्रत्ययोकारस्तदन्तादङ्गस्य
हेर्लुक् स्यात्। धिनु। नित्यत्वाद्दुकारलोपान्पूर्वमादाधिनवावाधिनवामा। जिन्वति। इत्यादि ॥ ८८॥ रि नि र वि ध वि ग य र्थाः। रि ए व ति। र ए व ति। धिन्व
नि ॥ ८९॥ क्वविहिंसाकरणयोश्चाचकारङ्गनौ। कृणोति। इत्यादि धिनोतिवत्। अयं स्वादौ च ॥ ८९॥ मववन्धने। मवति। मिवतुः। मिवुः। अम

त्सनिजे जयिषतीत्यत्र कुलं स्यात्। नच तन्माधवयंथसंमतमिति भावः। धिन्विक्क एव्यरच्। अलोपस्येति वकारस्याकारादेशश्चकारेण तु उप्रत्ययो न कृष्यतो वोपदेवेन
त्वनयोस्तनादित्वस्वीकृतां तन्मनेतु चकारं विनाप्युप्रत्ययलभः। अतो लोप इति। यद्यपि उपदेशः दंतत्वं नास्ति तथाप्याह धातुकोपदेशतदस्येव धिन्विक्क एव्यरचेति

कासांचक्रेरति। कासप्रत्ययेत्यामाभासदीप्तौ। अस्य ऋदित्वाभाजतेरिवत उ-मात्रफलकमाभाजभासेत्यादिनोपधाहस्वस्यविकल्पितत्वात्। एतस्यैतिल्ये। लिप्तिमिनादेशे। दिक्।
भावां देत्वां नेसो। आडः शसिंशं सुसुतावितितुपरस्मैपदिषुवस्यते। ग्रसुग्लसु। उदितोवेतिकृत्वायं वेद। ग्रसित्वा। ग्रस्त्वा। यस्यविभाषेतिनेट। ग्रसः वेत्तेजह। आसुरतिर्वहं
तेरतिप्रत्ययेवेहतशब्देनिपातितः। योवायुवतीतिसूत्रे इतिभावः वेहतगर्भोयघातिनी। अंस इति वाहुशब्दस्यभुजपर्यायस्यसुव्यत्वात्तद्धातेतिनिपातितस्यवाटशब्दस्यच
निर्विरादत्वहरितिभावः। दंत्योष्ठ्यादी इति। उभावपीत्यनुषज्यते अनुदातेत्वकृतमात्मनेपदमनित्यांतेनक्वाहरतं पुरुषास्ततोजाताः सहस्रशः इति सिद्धं। नचात्रार्थोसंगतिः।

कासाञ्चक्रे॥२२॥ भासदीप्तौ। वभासे॥२३॥ एणसुरासुशब्दे। नासते। प्रणसते॥२४॥ एणसकौटिल्ये। नसते॥२५॥ भ्यसभये। भ्यसते। वभ्यसे॥२६॥
आडः शसिदृच्छायामा। आशंसते। आशशंसे॥२७॥ ग्रसुग्लसुअदने। जग्रसे। जग्लसे॥२८॥ ईहचेष्टायाम्। ईहाञ्चक्रे॥२९॥ वहिमहिद्वद्वौ। व
हते। ववंहे। मंहते॥३०॥ अहिगतौ। अंहते। आनंहे॥३१॥ गर्हगल्हकुत्सायाम्। जगर्हे। जगल्हे॥३२॥ वर्हवल्हप्राधान्ये। ओष्ठ्यादी॥३३॥ वर्ह
वल्हपरिभाषणहिंसच्छादनेषु। दनोष्ठ्यादी। केचित्तुपूर्वयोर्दंत्योष्ठ्यादिनामनयोरोष्ठ्यादीतांचाहुः॥३४॥ झिहगतौ। पिझिहे॥३५॥ वेत्तेजहवा
हप्रयत्ना। आघोदनोष्ठ्यादिः। अन्यः केवलोष्ठ्यादिः। उभावप्योष्ठ्यादी इत्येके। दनोष्ठ्यादी इत्यपरः। जेहतिगोन्यर्थोपिववाहे॥३६॥ द्राहति
द्राक्ष्ये। निक्षेपे इत्येके॥३७॥ काशृदीप्तौ। चकाशे॥३८॥ ऊहवितर्के। ऊहाञ्चक्रे॥३९॥ गाहविलोडने। गाहते। जगाहे। जगाहिषे। जघासे। ज
गाहिद्वे। जगाहिध्वे। जगाद्वे। गाहिता। दोढेलोपः। ग३। १३। दस्यलोपः स्याद्वेपरः। गाहिता। गादा। गाहिष्यते। घास्यते। गाहिषीष्ट। घासीष्ट। अगा
हिष्ट। अगाढ। अघासातो। अघासता। अगाढाः। अघादूमा। अघासि॥४०॥ गृह्णगर्हणे। गर्हते॥ ॥ ९ धातूनामनेकार्थत्वात्स्मरुवणार्थकत्वेवाधका

भावदित्याहुः। उह। कथं तर्हि अनुक्तमयूहतिपंडितो जनः इति। अत्राहुः। अनुदातेत्वकृतमात्मनेपदमनित्यांतेनक्वाहरतं पुरुषास्ततोजाताः सहस्रशः इति सिद्धं। नचात्रार्थोसंगतिः।
काषढोः कः सीतिकः। कात्तरस्यषत्वाजघासे। विभाषेद इति कर्महृत्यः। जगाहिद्वे। जगाहिध्वे। इदभावेतुमयभाका। दोढेलोपः। जघाद्वे। दोकिं। उढः। इहपूर्वदलोपोमाभूत्वा कृते
नुदग्रहणेष्टुनाष्टुरित्यस्य आश्रयात् सिद्धत्वं भवतीति सिद्धमिष्टमित्याहुः। ग३। १३। दस्यलोपः स्याद्वेपरः। गाहिता। गादा। गाहिष्यते। घास्यते। गाहिषीष्ट। घासीष्ट। अगा
हिष्ट। अगाढ। अघासातो। अघासता। अगाढाः। अघादूमा। अघासि॥४०॥ गृह्णगर्हणे। गर्हते॥ ॥ ९ धातूनामनेकार्थत्वात्स्मरुवणार्थकत्वेवाधका

सि. को.
वि. त.
ति. उ.
३८

नचरुतेपिसलोपेप्रत्ययलक्षणेनसिचपरत्वाद्भवभावोद्वारइतिशुंकावर्णश्रुप्रत्ययलक्षणभावात्। अन्यथाप्रवेहितंगोहितमित्यत्रावादेशः स्यादितिदिक् ॥ ३८ ॥ जगृहेइति
जगृहे। ऋदुपधेभ्योलिटः कित्वंगुणतुर्ध्वविप्रतिषेधेन। जगृहिष। जघृक्ष। जघृद्धे। गर्हिता। गर्हा। गर्ह्यते। घर्ष्यते। गर्हिषीष्ट। घृक्षीष्ट। लुङि
अगर्हिष्ट। इडभावे। शलरगुपधादनिटः क्तः। ३१। ४५॥ रगुपधायाः शलनस्तस्मादनिटश्छेः क्तादेशः स्यात्। अघृक्षता। क्तस्याचि। ७। ३। ७२
अजादौतडिक्त्तस्यलोपः स्यात्। अलोन्त्यस्या। अघृक्षतां। अघृक्षता॥ ४८॥ ग्लहचाग्लहते॥ ५०॥ घुषिकान्तिकरणे। घुड्यते। जुघुड्यते। केचि
द्वेषेत्तदुपधंपठन्ति॥ ५१॥ अघाहंत्यन्ताः परस्मैपदिन। घुषिरअविशब्देन। विशब्दनप्रतिज्ञानन्तोन्यस्मिन्नर्थेइत्येके। शब्देत्येके।
घोषति। जुघोषा। घोषिता। इरित्वादङ्। अघुषता। अघोषीत॥ असूयातो। असोः न्यतरस्याम्। ३१। ७५॥ असोवाश्रुप्रत्ययः स्यात्कर्त्रर्थस्य
धातुकेपरोपदेश्य। अह्णोति। अह्णतः। अह्णवन्ति। अह्णति। अह्णतः। अह्णन्ति। आनहा। आनसिष्य। आनष्ट। अह्णिता। अष्टा। अह्णिष्य
ति। स्कोरितिकंलोफ। षडोः कः। सि। अह्णति। अह्णोतु। अह्णहि। अह्णवन्ति। आह्णता। आह्णवा। अह्णयात्। अह्यात्। उदित्वाहेदुनेदि
माभवानशीत्। अह्णिषा। अह्णिषु। इडभावेतुमाभवानाशीत्। आह्णा। आहूः॥ २॥ तस्यत्वसूतनूकरणे। तनूकरणेतसः। ३१। ७६॥ श्रुः स्याद्वा
शविषयो। तह्णोति। तह्णतिकाष्टा। ततसिष्या। ततष्ट। अतशीत्। अतसिष्या। अताशीत्। अताष्टा। तनूकरणेकिमावाग्भिः सन्नसति। मत्स्यती
त्यर्थः॥ ३॥ उह्णसेचनोउह्णस्वकार॥ ५॥ रक्षयालने॥ ६॥ लिह्यचुम्बने। प्रलिह्यति॥ ७॥ तृह्यपृह्यलक्ष्यगता। तह्यति। लह्यति। नह्यति॥ १०॥ व
ह्यरोषे। सङ्गतेइत्येके॥ ११॥ मृह्यसङ्गते। मृह्यइत्येके॥ १२॥ तह्यत्वचने। त्वचनेसंवरणं। त्वचोग्रहणञ्चपक्षपरिग्रहइत्येके॥ १४॥ सृह्यआ
दरो। सृह्यति। अनादरइतितुकाचित्कोपयाठः। अवज्ञावहेलनमसृह्यणमित्यमरः॥ १५॥ काक्षिवाक्षिमाक्षिकांक्षायाम्॥ १८॥ • ॥

३८

कित्वात्परत्वात्तुगंतेतिगुणेप्राप्तेऽदुपधेभ्यइतिवार्तिकेकित्वेगुणभावः। शलरगुपधा। शलरतिधातोर्विशेषणतरेतलभः। शलरतिकिं। अतिमा। रगितिकिं॥

अगाढा अनिटः किं ओहिष्ठ। कस्यस्य च। अजादाविता। अंगाक्षिप्तप्रत्ययोऽत्र विशेष्यः। तद्गीतितुकेषां चित्तस्येपस्तस्य काशिकासवनुक्तं त्वादित्याहुः। अन्येतुलुगादुहेत्येता
 त्मनेपर इत्यपकर्षणतद्गीतिलभ्यते। तेन दृशेत्सरतिवार्तिकोक्तप्रत्ययस्य लोपोनभवति। सदृशः। अन्यादृशा इत्यत्रेत्याहुः। घुषिकांतिकरणे लुब्धिः। अर्धविष्ठा अर्धवि
 षाता। अर्धपघपाठे तु अघाषीत्। अघषीत्। अतश्चोदिति। नेदीतिरुद्धिनिषेधः। इडभावे तु अताक्षीत्। प्रणिक्षतीति। उपसर्गादसमासेपीतिनित्यं एत्वं। वानिसनिक्षनिक्षमिति
 तुल्लुद्धिषया एव लुत्तचौ। प्रणिक्षकः। प्रनिक्षकः। प्रणिक्षिता। प्रनिक्षिता। अवज्ञेत्यादि। सूक्ष्णमादरस्ततोऽन्यदसूक्ष्णमित्यमरग्रन्थार्थः। यदितुसूक्ष्णमनादर इति
 उच्येत तर्हि असूक्ष्णमवज्ञापयार्थो न स्यादिति भावः। काक्षि। कांक्षा इच्छा ॥ २२ ॥ द्राक्षि ध्राक्षि ध्वाक्षि घोखासितं घोरशब्दः। वासुशब्दे। ध्वाक्षिति ध्वा क्का क

द्राक्षि ध्राक्षि ध्वाक्षि घोरवासिते च ॥ २२ ॥ चूषयाने। चूषय ॥ २२ ॥ तूषतुष्टौ ॥ २३ ॥ पूषतुष्टौ ॥ २४ ॥ मूषस्तेये ॥ २५ ॥ लूषरूषमूषायाम् ॥ २६ ॥ मू
 षप्रसवे। तालव्योष्मादिः ॥ २७ ॥ पूषहिंसायाम्। जूष च ॥ २८ ॥ भूष अलङ्कारो भूषति ॥ २९ ॥ उषरुजायाम्। उषाञ्चकार ॥ ३० ॥ ईष उच्छेदः ॥ ३१ ॥ कष
 खष शिष जष रुष शष वष मष रुष रिष हिंसायाः। नृतीयषष्ठौ तालव्योष्मादी। सप्तमोदन्तोष्मादिः। चकोषा चखाया शिषिषा शिषेविषा शिषासु
 अशिषता अशिष्यता जेषतुः। जमषतुः। शेषतुः। ववषतुः। मेषतुः। तीष सहलुभरुषरिषः। ७। २४८॥ इच्छत्यादेः परस्य ज्ञादेराह धातुकस्येङास्यात्।
 रोषिता रोषा रोषिष्यते। रेषिता रेषा रेषिष्यति ॥ ४३ ॥ भवभर्त्सने। इह भर्त्सने श्वरवः। मषति। वभाष ॥ ४४ ॥ उषदाहे। ओषति। उषविदजागृभ्यो
 ऽन्यतरस्याम् ॥ ३४ ३५ ॥ एभ्यो लिट्याम्वास्यात्। ओषाञ्चकार ॥ ॥ २९ ॥ द्राक्षि धातोर्गुरोश्च हल इति अप्रत्यये द्राक्षाभ्यादिगणविषा

तनानलोपः। द्राक्षमाना इह मतोर्वत्वं तु न भवति। अयवादि। इत्युक्तेः। तूषतुष्टौ। इवासेतु इह स्वोपधः। मूषस्तेये। संज्ञायाम्। निमूषकः। क्वादौ तु ह्रस्वोपधोयः। मूष अलंका
 रो। अयंचुरादा वपि। ईष उच्छेदः। गुरोश्च हल इत्यप्रत्यये। ईषादिगणलट्। कष शिषा शिषययमप्यनिङ्। नटुरोधादिक एव। संकोचे मानाभावादित्यभिप्रेत्योदोहरति शे
 ष्ठा। अशिषदित्यादि। तीष सह। इष इच्छाया। षह मर्वणो लुभगार्थः। रुष रिष हिंसायां। एषिता एषा सहिता। सोदा। लोभिता लोभ्या ॥

सि. कौ.
टी. न.
ति. ३.
४०

उवोषेति। पुगंतेति गुणः। अभ्यासस्यासवर्ण इति उवडु। घृषुसंघर्षो। ल्युटिघर्षेण। घृस्तु अदने। अयमिति। यद्ययं सार्वत्रिकः स्यात्तदालिद्यपि प्रयुज्येता ततश्च लित्वन्यतरस्यामि
ति विकल्पेनादेशविधानं व्यर्थं भवेदिति भावः। अत्रैव पाठः इति भावः। परस्मैपदेषु पाठ इत्यर्थः। कर्त्तरचीति। सधस्यदः कर्त्तरचीति सूत्रे। सः स्याद्दी सः सीति च्छेदः। सादौ किं घ
स्मरु। आर्द्धधातुके इति किं। वस्सो आशिषीति। आशीर्लिङ्ग इत्यर्थः। एतच्च कर्त्तर प्रयोपमभिप्रेत्योक्तं। कर्मणि तु यद्विषये प्रयोगेनेति बोध्यं। पुषादिघुता। पुषधातुः भावो
दिवाद्यौ क्र्यादौ चुरादौ पठ्यते। यदितु पुष पुषाविति भौवादिक धातुमारभ्य पुषादिगणो गृह्येत न दधुतादिग्रहणमनर्थकं भवेत्। पुषेरुत्तरनघुतादीनां व्याख्या नापि व्याघत

उवोष। उषतुः। उवोषिथ। ४५॥ जिषुविषुमिषुसेचने। जिजेष। क्रादिनियमादिट। विवेविथ। विविषिवावेष्टा। वेष्ट्यति। अविष्टता४५॥
पुषपुष्टौ। योषति। योषिता। योषिष्यति। अयोषीता। अनिद्वेषुपुष्यति श्यनानिर्देशादयं सेट्। अतो न क्तः। अङ्-विधौ देवादिकस्य ग्रह
णन्नाङ्-॥ ४६॥ त्रिषुस्त्रिषुप्रपुषुषदहे। श्रेषति। शिश्रेष। श्रेषिता। श्रेषति। शिश्रेष। श्रेषिता। अयमपि सेट्। अविट्सु देवादिकस्यैव ग्रह
णमिति कैयटादयः। यत्त्वनिट्कारिकान्यासेह्योग्रहणमित्युक्तम्। तत्त्वोक्तिविरोधाद्ग्रन्थान्नरविरोधाच्चोपेक्ष्यमा। पुषोष। पुषोषा॥ ४७॥ एषुव
षुमृषुसेचने। मृषुसहनेच। इतरौ हि सासंज्ञकेशनयोश्चापयति। यपयौ। एष्याता॥ ४८॥ घृषुसंघर्षो॥ ४९॥ दधुअलीरु॥ ५०॥ तुसहसहस
रसशब्दे। तुतोसा। जहासा। जल्हासा। ररासा॥ ५१॥ लसश्लेषणक्रीडनयोः॥ ५२॥ घृस्तु अदने। अयन्नसार्वत्रिकः। लित्वन्यतरस्यामित्युदेव स
ल्लादेशविधानात्। ततश्च यत्र लिङ्गवचनशक्ति तत्रैवास्यप्रयोगः। अत्रैव पाठः शपिपरस्मैपदेषु लिङ्गमालुटिक्करणमडि। अनिट्कारिकापुषा
वलाद्यार्द्धधातुके। कर्त्तरचितुविशिष्योपादानां घसति। घस्ता। सः स्याऽर्द्धधातुके। ४९॥ ४८॥ सस्यतः स्यात्सादावर्द्धधातुके। घत्स्यति। घसतु। अ
घसतु। घसेतु। लिङ्गव्यभावादाशिष्यस्याप्रयोगः। पुषादिघुता ह्यु-दितः। परस्मैपदेषु ३५५॥ ॥ गणः। तत्र हि पुषधातोरेषु मषस्तेयस्वचमूतप्राड्भा
वेहेठचग्रहउपादाने इति चत्वार एव पठ्यन्ते। यदितु ते एव जिघसितः सुसर्हि लाघवाच्च दित एव क्रियेरनायहेः स्वरिते त्वेपिलकारेणैव तन्निवाह दनेकानुवंधासंगौ र्वशं
क्राया अपि अभावात्। नापि चुरादिः। एिचा व्यवधानेन ततोऽन्तरस्य च्छेरसंभवात्। अतः परिशेषात् दिवाद्य एव गृह्यन्त इत्याह॥

अचिकरणपुष्पादेशरिति केचित्तु दिव्यं तर्गण एव पुष्पादिर्गुत्सवे व्याख्यानादित्याहुः। चुरादीनां सर्वेषां लिङ्गिकत्वरतिपक्षे चैरादिकपुष्पादेशरपि यस्मिन् संभवतीति तेषामाशयः
नंदिग्रहिपचादिभ्यश्चिवस्युषधुताद्भूदितरतिसूत्रयितुमुचितं। ननु पुष्पादयोद्युतादयश्चलदित एव कुतो न कृताः इति चेदत्राहुः। निरनुवंधेषु सानुवंधेषु च प्रत्येकं लकारपाठे

अचिकरणपुष्पादेशु तादेर्लदितश्च परस्य च्छिरङ्स्यात्परस्मैपदेषु। अघसत॥ ६५॥ जर्जर्जर्जर्जपरिभाषणहिंसातर्जनेषु॥ ६७॥ पिसृपेसृग
तौ। पियिसतुः। पियेसतुः॥ ६८॥ हसेहसने। एदित्वा न वृद्धिः। अहसीत॥ ७०॥ लिङ्गसमाधौ। तालव्योष्मान्तः। प्रणेशति॥ ७१॥ मिशमशशब्दे
रोषकृते च। तालव्योष्मान्तौ॥ ७३॥ शवन्यो॥ देगस्योष्ठ्यान्तः। तालव्योष्मादिः। शवति। अशवीत। अशवीत॥ ७४॥ शशस्रुतगतौ। तालव्योष्माद्य
न्तः। शशाश। शेशतुः। शेशुः। शेशिथ॥ ७५॥ शसुहिंसायामादन्योष्मान्तः। नशसदृशे त्वन्। शशसतुः। शशसुः। शशसिथ॥ ७६॥ शंसुसुतो
अयदुर्गतावपीति दुर्गः। नृशंसोधातुकः। कुरदित्यमरः। शशंस। आशिषिनलोपः। शस्यात्॥ ७७॥ चहयरिकल्कने। कल्कनं शब्दाच्च
हीत्वा॥ ७८॥ महं पूजायाम्। अमहीत्॥ ७९॥ रहत्यागे॥ ८०॥ रहिगतौ। रहति। रंख्यात्॥ ८१॥ दहदहिवृहवृहिवृहो। दहति। ददहीद
हतुः। दंहति। वहति। वंहति। वृहिशब्दे च। वंहितङ्कुरि गज्जितम्॥ ८५॥ वृहिरदत्येके। अवृहता। अवहीत्॥ ८६॥ तुहिरदुहिरउहिरअद
नोतोहति। तुतोह। अतुहता। अतोहीत्। दोहति। अदुहता। अदोहीत्। अनिद्वारिकास्वस्य दुहेर्ग्रहणेनेच्छन्ति। ओहति। उवोह। उहतुः। ओ
हिता। माभवानुहता। ओहीत्॥ ८८॥ अर्हपूजायाम्। आनर्ह॥ ८९॥ अथ कृपूपर्यन्ता अनुदात्तैतः। युत दीप्तौ। द्योतते॥

विपरीतगौरवं स्यात्। न च अनुवंधांतरस्य यत्र योजनमात्मनेपदंतत्त्वदित्कारणेऽपि सिध्यतीति अनेकानुवंधासंगगौरवशेषेऽप्यस्तीत्यपिशङ्कं। आदिनामीदित्वा मूदिजं चेत
सुसत्वात् लकारेण तत्तत्कार्येण मनिर्वाहदनेकानुवंधासंगगौरवस्य दुर्निवारत्वादिना जर्जर्जर्ज। एषां परिभाषणादिभिः सह यथासंख्यं नास्ति व्याख्यानादित्याहुः। परिभाष
णसिद्धिं लोपात्तं। त्रयाणामपि च वर्गीयांतेषु पाठ उचितो न विहोष्यति। यु। लिङ्गसमाधौ। समाधिरंतः। करणनिरोधः। प्रणेशतीति। उपसर्गदसमासेपीति एत्वं। रोषकृते चेति॥

सि. कौ.
टी. त.
ति. उ.
४९

चकारात्समाधौ। शशसुतगतौ। नशसददेति प्रतिषेधसूत्रे सांतस्य ग्रहणमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे। शशतुरिति प्राचातुशशतुरित्युक्तं तदयुक्तमिति भावः। अचहीदिति ह्यंतेति नर
द्विः। रहत्यामो अयंकथा दावपि। जपमिच्चेति मित्रकरणेप्ययमेकीयमेवेति न पठितः। तिष्ठंतीति व्याख्या न मेवात्रावलंबनं। माभेवानुहदिति। नमाङ्-योगे इत्याडभावः। इति नोवे
त्यङ्। अथ घुतादिः। घुतदीप्तौ॥ ३० ॥ घुतिः स्वाप्योऽस्वापीति एजंतग्रहणं। दिद्युतेरिति संप्रसारणे कृते संप्रसारणे चेति वृत्तं। स्वापेरुदाहरणं तु सुष्वापयिषति। इह

घुतिस्वाप्योऽसम्प्रसारणमा॥ १॥ ४॥ ६॥ अनयो रभ्यासस्य संप्रसारणं स्यात्। दिद्युतेऽदिद्युताते। द्योतिता। घुड्योलुडि। १॥ ३॥ १॥ घुतादि
भ्योलुङ् परस्मैपदत्वा स्यात्। पुषादीति सूत्रेण परस्मैपदेऽङ्। अघुतता अद्योतिष्ठ॥ १॥ १॥ अघुतता अद्योतिष्ठ॥ १॥ १॥ अघुतता अद्योतिष्ठ॥ १॥ १॥
घृ॥ २॥ त्रिमिदस्ते हने। मेदतो मिदेर्गुणः। १॥ ३॥ २॥ मिदेरि को गुणः स्यादित्संज्ञकशकारादौ। एष आदिशित्वाभावान्नेन गुणः। मिमिदे। अ
मिदता अमेदिष्ठ॥ ३॥ त्रिष्विदस्ते हनमोचनयोः। मोहनयोरित्येके। स्वेदतो सिष्विदे। अखिदता अस्वेदिष्ठ॥ ४॥ त्रिष्विदस्ते हने। अस्वि
ता अस्वेदिष्ठ ५ रुचदीप्तावभिप्रीतौ च। रोचते सूर्यः। हरये रोचते भक्तिः। अरुचता अरोचिष्ठ॥ ६॥ घुटपरिवर्तने। घोटवो। नघुटे। अघुटत
अघोटिष्ठ॥ ७॥ रुटलुटलुठ प्रतिघाते। अरुटता अरोटिष्ठ॥ १०॥ शुभदीप्तौ॥ ११॥ शुभसेचलने॥ १२॥ एभतु भहिंसायां। आद्योऽभावे। पान
भन्नामन्यके समे। माभूवन्नन्यके सर्वे रति निरुक्तम। अनभता अनभिष्ट। अतुभता अतोभिष्ट। इमौ दिवा दीक्या दीच॥ १४॥ संसुधं सुभ्रं सुभ्र
वसंसनो धंसुगतौ च। अडि नलोपः। अस्रसता अस्सिष्ट। नास्स सत्कारिण्यैव मिति रघुकाये॥ १९॥ भंशु इत्यपिकेचित्येकः। अत्रतृतीय
एवतालव्यान्तरत्यन्ये। भ्रशुभंशु अधःपतन इति दिवा दौ। स्मभुविश्वासे। अस्मभत् अस्मभिष्ट। दन्यादिरयमा तालव्यादि सुप्रमादे गतः॥ २०॥ इतुवे

स्वापेर्लजंतस्याऽभ्यासनिमित्तप्रत्ययेनानंतर्यसतिसंप्रसारणमिष्यते। तेनेहना स्वापेर्बुल। स्वापकः तमिच्छति स्वापकीयति। ततः सनासि स्वापकीयीषति। घुड्योलुडि। वहुवचन
निर्देशसंज्ञैरित्यत्रेव तदादिग्रहणं तदाहा घुतादिभ्य इति। घुतादयो घटचेष्टायामित्यवधिकः। डः सीत्यत्रेव लुङीति सप्तम्याः षष्ठ्यर्थे नित्यमभिप्रेत्याह। लुङ् परस्मैपदमि
ति। त्रिमिदो। मिदेर्गुणः। ष्विबुक्तमुचमामित्यतः शितीत्यनुवर्तते तत्र शश्चासौ रच्चेति कर्मधारयात्सप्तमी अंगाक्षिसप्तम्ययसुविशेष्यः। तेन यस्मिन्विधिरिति तदादिवि

धिः प्रवर्तते तदाह। इत्संज्ञकशकारादाविति। आदिशित्वाभावादिति। मेघनिमेघत इत्यादौ दिवादिभ्य इति श्यना। आदिशित्वात्तुगुणोभवत्येवमिमिदेरिति। शिनीति बहुव्रीहौ
 त्विहस्यादेवगुणः तथाप्येतस्यैरत्यादौपि वादयोपि स्युरिति भावः। जिह्विदा। अनिद्धारिकायां स्विद्यतिरिति श्यनानिर्देशादयं सेट् स्वेदिता। स्वेदिष्यते। जिह्विदा चेति पूर्वो
 क्तयोरेवार्थयोरयमिति बोध्यं। हरये इति। रुच्यर्थानामितिसंप्रदानसंज्ञायां चतुर्थी। घुटपरिवर्तने। परिवर्तनमित्युक्तो भ्रमणः। जुघुटे इति। असंयोगादितिकित्वाद्गुणभावः।
 सुभ। संचलनं प्रकृतिविपर्ययो मथनं च। सोमते। सुभ्यतीति दिवादौ। सुभ्रातीति क्वादौ। नास्स इति। नास्स इति स्यपाठ एव। नचेदं लोके रूपं तत्र परस्मैपदासंभवादिति भा-
 वः॥ ॥ ॥ वृद्धा। वृत्तादयः पंच॥ न वृद्धा। गणकार्यत्वाद्भुवोर्ग्रहणं क्यप्रवृत्तिः। वर्वर्तिष्यति। वर्वर्तिष्यति। चतुर्ग्रहणफलं तु स्फुटीभविष्यति। सेसिचीति सूत्रात्सेरन्नुवर्तते त-
 दाह। सकारादेरिति। इणनस्यादिति। स्यंदेरुदित्वाहिकलपे प्राप्ते इतरेषां नित्यमिति प्राप्ते निषेधोऽयं। तडानयोरिति। जिगमिष्यति। जिगमिष्यति। इत्यादौ तु चिपरतः सन इडा

वृद्धः स्यस नोः। १५३। ८२५। वृत्तादिभ्यः परस्मैपदस्वास्यात्स्ये सनि च। न वृद्धश्चतुर्थ्यः। ७२५८८॥ एभ्यः सकारादेराहं धातुकस्येण स्यात्तडानयो
 रभावो वत्स्यति। वर्तिष्यते। अवतत्। अवर्तिष्यत्। अवर्तिष्यत्। २५॥ वृधुवृद्धौ॥ २२॥ शृधुशब्दकृत्यामा। २३॥ वृत्तिवत्। २३॥ स्यन्दे
 प्रस्रवणे। स्यन्दते। सस्यन्दे। सस्यन्दिषे। सस्यन्ते। सस्यन्दिषे। सस्यन्धे। स्यन्दिता। स्यन्ता। वृद्धः स्यस नोरिति परस्मैपदे कृते। उदित्वस्येण मन्तरङ्गमपि
 विकल्पं वाधित्वा चतुर्ग्रहणसामर्थ्यान्न वृद्ध इति निषेधः। स्यन्त्यति। स्यन्दिष्यते। स्यन्त्यते। स्यन्दिषीष्ट। स्यन्तीष्ट। वृद्धौ लुङीति परस्मैपदपक्षे
 अङ्। नलोपः। अस्य दत्। अस्यन्दिष्ट। अस्यन्ता। अस्यन्तातामा। अस्यन्त्यत्। अस्यन्दिष्यत्। अस्यन्त्यत्॥ ॥ ॥ गमसिद्धये गमेरिदपरस्मैपदे खित्यत्र

परस्मैपदग्रहणं तडानयोरभावं लक्षयतीत्यभ्युपगम्यते। तच्चात्रापि तथैवानुवर्तते। अर्थाधिकाराश्रयणत्वात्। तेन परस्मैपदाभावेऽपि। वृचिविचस्तिता। विचस्तिता रा-
 वित्यत्रातो हेरिति हेर्लुकि त्वं विवृत्सेत्यत्र च सन इति निषेधः सिध्यतीति भावः। अत्र भाष्ये चार्तिकयो वृत्तादीनामात्मनेपदेन समाजपदस्य सेट् वचनादन्यत्र निषेध इति स्थितां तेन
 विवर्तिष्यते विवर्धियते इत्यादाविद्भवति। विवृत्सिते वा चरति विवृत्सित्रीयते इत्यन्तत्वात्तमेपदोत्पत्तेः पूर्वतत्समानपदस्य आभावादेतरंगोऽयं निषेधः प्रवर्तते। सच पश्चात्त-
 डि कृतेऽपि न निवर्तते। चतुर्ग्रहणसामर्थ्यादिति। अत्र व्याचक्षुः। पंचमा इति वक्तुं मुचितं तासि चेत्ते वसूत्रं कर्तव्यं। न च वृत्तादिष्वतिश्यासि सजनयोः सत्त्वादिति। अस्य तेति।

सि. कौ.
टी. त.
ति ३.
४२

अत्रानिदितामिति नलोपो न भवति। सिज्जोपस्यासिद्धत्वेनानुपधात्वात्। ॥ अनुविपर्यभिनिभ्यः एभ्य इति। पंचभ्य इत्यर्थः। यत्वं भवत्येवेति। प्राण्यप्राणिकर्तृकस्याप्यप्राणि
कर्तृकत्वानपायादिति भावः। असमर्थसमासवाक्यभेदापत्तिर्येषां प्रसज्यप्रतिषेधो न सूत्रे अभिप्रेत इत्याशयेनाह। प्राणिषु नेत्युक्ताविति। कृपू सामर्थ्याभावात्कृतां व्या
अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु। ३। ७२॥ एभ्यः परस्याप्राणिकर्तृकस्य स्यन्दतेः सम्यगोवास्यात्। अनुष्यन्दते। अनुस्यन्दते वा
जलम्। अप्राणिषु किम्। अनुस्यन्दते ह स्त्री। अप्राणिष्विति पर्युदासान्मत्स्यादके अनुष्यन्दते इत्यत्रापि यस्मै यत्वं भवत्येवाप्राणिषु नेत्युक्ते
नूनस्यात्। ॥ २५॥ कृपू सामर्थ्याभावात्कृतां व्या। कृपोरोलः। ॥ १॥ २५॥ कृप उरतिष्ठेदः। कृपेति लुप्तवर्णकस्य रन्तवावर्तते। कृपो योरेफलस्य लः स्यात्। कृपे
र्कृकारस्यावयवो योरेफलसदृशस्य च लकारसदृशः स्यात्। कल्बते। चकृलये। चकृलपिवे। चकृलप्से। इत्यादिस्यन्दितवत्। लुटि चकृपः। ॥
३॥ ३॥ लुटि स्य सौश्च कृपेः परस्मैपदम्वास्यात्। तासि चकृपः। ॥ १॥ २५॥ कृपेः परस्य तासैः सकृदादेराहं धातुकस्य च एनेस्यात्। तत अनयोरभा
वो। कलमासि। कलसास्थः। कल्पितासो। कलसासो। कलप्स्यति। कल्पिष्यते। कलप्स्यते। कल्पिषीष्ट। कृप्सीष्ट। अकृपेत्। अकल्पिष्ट। अकृ
प्ता। अकलप्स्यत्। अकल्पिष्यत्। अकलप्स्यत्। हतृ हतः सम्पूर्णे घृतादि हृतादिश्चेत्यर्थः। ॥ २५॥ अथत्वरत्यन्तास्त्रयोदशानुदात्तैः कृपित
श्च। घटचेष्टायाम्। घटतो जघटे। घटादयो मित इति वक्ष्यमाणेन मितं ज्ञातत्फलं तुल्यमितो ह्रस्वः इति चित्तमुलोदीर्घोऽन्यतरस्यामिति
च वक्ष्यते। घटयति। विघटयति। कथन्तर्हि कमलवनोद्घाटनं कुर्वते ये। प्रविघाटयिता समुत्पन्न हरिदश्चः कमलाकरानिवेत्त्यादि। शृणु
घटसङ्घात इति चौरादिकस्येदम्। न च तस्यैवार्थविशेषे मित्वा र्थमनुवाचोयमिति वाच्यम्। नान्ये मितोः हेताविति निवेधान्। अहेतौ स्वार्थे
णि चित्तेपादि पञ्च कव्यतिरिक्ताश्चुरादयो मितोनेत्यर्थः। १ व्यथभयसञ्चलनयोः। व्यथते॥ ॥ ख्यामाह। कृप उरति। कृपोरोल इति अर्धीचीन
पाठ जुनादर्थव्यतिध्वनयति। कृपेर्कृकारस्येत्यादिना। वर्णे कदेशस्य वर्णग्रहणेनाग्रहणादाहारेफलसदृश इति। एवं चात्र कृपेत्यस्यादितिरवश्यं स्वीकर्तव्या। तथा च

लुटिचक्षुपरत्यादिसौत्रनिर्देशोपपद्यतइतिभावः। तासिचक्षुः। चकारात्साद्याईधातुकंगत्यतो। क्लृप्सीष्टेनिलिङ्गसिचावात्मनेपदेधितिकिलान्गुणः। इति। इतुवर्तने
 इत्यस्मात्किंप्रजित्वरासंभ्रमइत्यस्यानंतरघटदयःपितरत्तु क्लृप्त्वरत्नतास्त्रयोदशैववितो नतुफलान्ताः सर्वेपीतिसिद्धं। तथापिस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमाह। वितश्चेति। इत्येजनेतु
 विद्धिदादिभ्रमइत्युच्चापघटा। व्यथेत्यादिरूपसिद्धिः। घटचेष्टायां। येधातवोऽन्याः धीनास्तेषामिहपाठोऽर्थनियमार्थः। येत्वैवपश्यते तेषामुपसर्गादिनाः धीतरपर
 त्वेपिमित्वमस्येवेतिधातुव्यादिषुस्थितंतदेवध्वनयन्नुदाहरति। विघटयतीति॥ ॐ ॥ व्यथोलिति। हलादिः शेषापवादइति। हल्लदिशेषप्रक्रम एादितिभावः। एवं
 चोत्सर्गसदेशश्चापवादइतिपरस्यैवसंप्रसारणंविभक्तिनपूर्वस्येति कैयटाद्युक्त्यानसंप्रसारणइतिनिषेधोऽत्रनायेक्षितः। केचिन्नुह्लादिः शेषेणयकारादित्वावपि

व्यथोलिति। ७। ४६८॥ व्यथोऽभ्यासस्यसम्प्रसारणंस्याल्लिति। हलादिः शेषापवादः। यस्यहल्लदिः शेषेणानिवृत्तिः। विध्यथे॥ २॥ प्रथमप्रस्था
 नापपथे॥ ३॥ प्रसविस्तारे। पप्रसे॥ ४॥ म्रदमर्दने॥ ५॥ स्वदस्वदने। स्वदनमिद्रावणम्॥ ६॥ सजिगतिदानयोः। मित्वसामर्थ्यादनुपधा
 त्वेपिक्लिमुलोरितिदीर्घविकल्पः। अ सञ्जि। असाञ्जि। सञ्जं सञ्जं। साञ्जं साञ्जं॥ ७॥ दक्षगतिहिंसनयोः। योयं वृद्धिः शेषयोरनुदात्तैस्तु
 पठितस्तस्येहार्थविशेषेमित्यर्थोनुवादः॥ ८॥ कृपकृपायाङ्गौ॥ ९॥ कदिकदिकदिवैक्ये। वैकल्पइत्येकै। त्रयोप्यनिरितइतिनन्दीर
 दितइतिस्वामी। कदिकदीदितौ। कदक्कदेतिचानिदितावितिमैत्रेयः। कदिकदिकदीनामाह्वानरोदनयोः। परस्मैपदिषूक्तानामुनरिह
 पाठोमित्यर्थः। आत्मनेपदार्थश्च॥ १०॥ अतिवरासंभ्रमो घटादयः वितः। वित्त्वादङ् क्लृप्त्तुवश्यते॥ १३॥ अथर्फलान्ताः परस्मैपदिनः॥ ।

कारस्यसत्वात्त्रमिदंसावकाशमिति अपवादत्वंनसंभवतीतिमत्वासंप्रसारणं तदाश्रयंचकार्येवलवदिति वचनाह्लादिः शेषवाधित्वापरस्यसंप्रसारणेपूर्वस्यनिषे
 धः संप्रसारणं तदाश्रयंचेति वचनाभावेतु व्यथोलिटीतिसंप्रसारणस्यधातुविशेषप्रत्ययविशेषाश्रयत्वेनङ्गणइतिसंज्ञाविशेषद्वयाश्रयत्वेनबहुपेक्षस्यचहिरंगत्वा
 त्संप्रसारणवाधित्वाह्लादिः शेषेजातेवकारस्यसंप्रसारणस्यादिवाहुः। यस्येति। संप्रसारणस्याभ्यासांतर्गतयकारानिवृत्तेरपवादत्वंनतुयकारनिवृत्तेरितिभावः। लि
 टीतिक्लि। विध्यथिवने॥ २॥ इहस्यतइतिइत्वं। वाच्यथ्यते। वाच्यथीति। कृपकृपायांगौ। चकाराभावपीहार्थद्वयमित्येवबोध्यमित्याहुः। कदिकदि। कंदयति। अकदि। ॥

वाक्यार्थभिनयो नास्त्वधत्तानुनृत्यं नृत्यं चार्थः यत्कारिषु नर्तक्यपदेशः ॥ ३५ ॥

सि. के. टी. त. ति. ३. ४३. अक्रांक्षिन्कं दं कं दं क्रोदं क्रोदं क्रिन्वरा आदित्वमिहव्यर्थः हस्तोच्चारणेनापि आत्मनोऽपि दसिद्धेः न च निष्ठाया मादितश्चेतीदृशप्रतिषेधार्थमिति शङ्क्यं। रूप्यमत्तरेति निष्ठाया मित्येविकल्पि
ज्वरोगो ज्वरति। जज्वार १ गडसेचने। गडति। जगाडा ॥ २० ॥ हेडवेष्टने। हेड अनादर इत्यात्मनेपदिषु गतः। स एवोत्सृष्टानुवन्धो नूद्यते। अर्थ
विशेषमितीत्यर्थमापरस्मैपदिभ्यो ज्वरादिभ्यः प्रागेवानुवादेकर्तव्येतन्मध्ये नूदादसामर्थ्यात्परस्मैपदमाहेडति। जिहेडा। हिडयति। अहिडिअ
हीडि। अनादरे तु हेडयति ॥ ३॥ वट भटपरिभाषणे। वटवेष्टने भटभूताविति पठितयोः परिभाषणे मिथ्यार्थो नूदादः ॥ ४॥ नटनृत्यौ। इत्य
मेव पूर्वमपि पठितमात्रायां विवेकः। पूर्वपठितस्य नाद्यमर्थः। यत्कारिषु नटव्यपदेशः। पदार्थभिनयो नृत्यमात्रविशेषमात्रं नृत्यमाकेचि
नूद्यतादौ नटनृताविति पठन्ति। गतावित्यन्ये। लोपदेशपर्युदासवाक्ये भाष्यकृतानादीति दीर्घपाठात् घटादि लोपदेश एव ॥ ६॥ एकप्रतिष्ठा
तैल्लकति ॥ ७॥ चकतृत्तौ। नृसिप्रतिष्ठातयोः पूर्वपठितस्य नृसिमात्रे मित्यर्थो नूदादः। आत्मनेपदिषु पठितस्य परस्मैपदिष्वनुवादात्परस्मै
पदमाह ॥ ८॥ कखेहसनोऽदित्वान्नवृद्धिः अकखीत् ॥ ९॥ रगेशङ्कायां ॥ १० ॥ मल्लगे सङ्गे ॥ ११ ॥ हगे हू गेषगेष्टगे सम्वरणे। कगे नोच्यते। अस्या
यमर्थे इति विशिष्य नोच्यते। क्रियासामान्यार्थत्वात्। अनेकार्थत्वादित्यन्ये ॥ १५ ॥ अक अगकुटिलायाङ्गौ ॥ १७ ॥ कणरणागतौ। चकण
रणा ॥ १८ ॥ चणशणश्चणदाने च। शणगतावित्यन्ये ॥ २२ ॥ अथ क्रयक्रयक्रयक्रयक्रयार्थः। नासिनिग्रहणेति सूत्रे काथेति मित्येविवृद्धिर्निर्मा
त्यतै। काथयति। मित्वनुनिपातनात्परत्वाच्चिन्मूलोरिति दीर्घचरितार्थमा अक्रथि। अक्रथि। क्रथक्रथं। काथक्रथ ॥ २५ ॥ चन वहिसा
यामिति शेषः ॥ २७ ॥ वनुचनोच्यते। वनु इत्यपूर्वपदस्यानुनृत्यनादिकस्यानुवादः। उदित्करणसामर्थ्यात्। तेन क्रियासामान्ये वनतीत्या
दिप्रवचयति। अनुपसृष्टस्य तु मित्वविकल्पावश्यते ॥ २८ ॥ ज्वलदीप्तौ ॥ ॥ ॥ तत्वातातूर्णः। त्वरितः ॥ ॥ ॥ ज्वरोगो लो। ज्वरकृति। अ
ज्वरि। अज्वरि। ज्वरं ज्वरो ज्वरं ज्वरां गडसेचनो लो। गडयति। अगडि। अगडि। गडं गडां गडं गडां। एवमन्यत्राप्युत्सृष्टानुवन्धरति। तेन वेष्टनेनाग्लो

प्रीतिनिषेधस्तैर्वननीतिभावः। एष्यदेशेति। प्रणयति। प्रणयति। नादीत्यनुप्रनायति। वृद्धिर्निपात्यतश्च। तेनामिताहस्वरतिनप्रवततश्चतिभावः। नपातन्यत्पत्वाच्च
ति। विपातनविषयीभूतमिताहस्वरत्यस्मात्पत्वाच्च। तां हस्वरत्येतदेवनिपातेनवाधतेनतुतःपरंचिणमुलोरित्येतदि। त्यर्थः। वनंचासंभक्तौपठितस्पर्हिंसायामित्यर्थः। नु
वादनवनति। एण। वनयति। अवागि। वनं वनं। वानं वानं। तानादिकस्येति। वनुयाचनइत्यस्येत्यर्थः। सामर्थ्यादिति। अनुवादेतुतत्रकृतेभोदित्वेनकृत्वायामिद्विकल्पस्यनिष्ठायामि
द्वप्रतिषेधस्यचसिद्धेः। पुनस्तद्विकरणव्यर्थस्यादितिभावः। वननीत्यादीति। एण। वनयति। तानादिकस्यतुवनुते। वानयति। मित्वविकल्पशति। ग्ला। ला। वनुवमाचैति। गण। सूत्रेणः।
॥ एप्रत्ययार्थमिति॥ ज्वलतिकसंतेभ्योणइति ज्वलादिभ्योणप्रत्ययार्थः। दृभयो। धातोरेकार्थत्वाद्गुणार्थकत्वं। दणति। दयति। तन्नेतीति। माधवस्यायमाशयः। सू

सि. कौ.
टि. न.
नि. ४.
४४

नस्मान् एष कग्रहणं व्यर्थं सत् ज्ञापकमेवेति। लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषातुं न्यायसिद्धा। लाक्षणिकं हि विदुर्वितोयस्थिति कं प्रतिपदोक्तं तु शीघ्रोपस्थितिकमिति परिभाषा
 जाभ्यामिति। यद्यपि उक्तपरिभाषयोः परस्परविरोधेनाप्रवृत्ता। अपि रंष्टं सिध्यति तथाप्यविशेषादुभयोः प्रवृत्तिरप्यत्र युक्तैवेति भावः॥ ३३ ॥ मारणतोषणनिशमनेषु ज्ञाने
 मनमित्यस्य शमआलोचनद्वयस्मान्निव्यन्तत्वादाहाचाशुषं ज्ञानमिति। एवमेवेति। यशुसंज्ञपयति। मारयतीत्यर्थः। विष्णुं वित्तपयति। संतोषयतीत्यर्थः। संज्ञपयति स्म
 माधवमते दर्शयतीत्यर्थः। मतांतरे तु बोधयतीत्यर्थः। प्रज्ञपयति शरं। तीक्ष्णी करोतीत्यर्थः। स्यादेतत्। निशमनं ज्ञापनमत्रमिति वदतां मते। श्लाघं ३३ स्थितिस्त्वती

मारणतोषणनिशमनेषु ज्ञाने ज्ञानमिति माधवः। ज्ञापनमात्रमित्ये। निशानेष्वितियागान्तरमा निशानन्तीक्षणीकरणमा
 एवैवार्थेषु जानातिमिति। ज्ञपमिच्चेति चुरादौ। ज्ञापनमारणदिकञ्च तस्यार्थः। कथम्विज्ञापनाभर्तृसु सिद्धिमेतीति न ज्ञापयत्याचाप्यं
 तिचाश्रुणु। माधवमतेः चाशुषं ज्ञाने मित्वाभावात्। ज्ञापनमात्रे मित्वमिति मते तु ज्ञानियोग इति चौरादिकस्य धातूनामनेकार्थत्वात् तानि
 शानेष्वितियठतां हरदत्तादीनां मते तु न काव्यनुपपत्तिः। ३६। कम्पने चलिः। चलकम्पने इति ज्वलादिः। चलयति शास्त्राम्। कम्पनादन्यत्र
 तु शीलञ्चालयति। अन्यथा करोतीत्यर्थः। हरतीत्यर्थ इति स्वामी। सूत्रञ्चालयति। सिपतीत्यर्थः॥ ३७॥ छदिरुर्जने। छदमपवारण
 इति योजादिकस्य स्वार्थेण जभावे मित्वा र्थो यमनुवादः। अनेकार्थत्वाद् ऊर्जने र्थे वृत्तिः। छदनमप्युक्ते छदयति वलवन्मरणवन्तं वा करोती
 त्यर्थः। अन्यत्र छादयति। अपवारयन्मप्युक्ते इत्यर्थः। स्वार्थेण चितु। छादयति। वलीभवति। प्राणीभवति। अपवारयति वेत्यर्थः॥ ३८॥ जि
 प्तमानो बोधयितुमभिप्रेत इति वृत्तिग्रंथः संगच्छतां नामा माधवमते तु न
 द्रं थस्यकारातिरिक्तत आह। ज्ञपमिच्चेति। ज्ञापनमिति। एवं च वृत्तिग्रंथो माधवमतेऽपि संगच्छत इति भावः। मारणदिकं चेति। एतच्च मतांतराभिप्रायेणोक्तं
 चुरादिषु तु ज्ञपमिच्चे जयं ज्ञाने ज्ञापने च वर्तते इति वक्ष्यमाणत्वात्। कथमिति। ज्ञाधातोर्ज्ञपधातोश्च लोमित्वात् ह्रस्वेन भवितव्यमिति भावः। मित्वाभावादि
 त्वात्। एवं च बोधने ज्ञाधातोः ज्ञापयति ज्ञपधातोस्तु ज्ञपयतीति रूपद्वयं माधवमते बोध्यं। छदिरुर्जने। ऊर्जवलप्राणनयोः। अत्र छदिर्मित्वा चुराद्यंतर्गलो यौ

॥ ३३ ॥ मारणतोषणनिशमनेषु ज्ञाने ज्ञानमिति माधवः। ज्ञापनमात्रमित्ये। निशानेष्वितियागान्तरमा निशानन्तीक्षणीकरणमा
 एवैवार्थेषु जानातिमिति। ज्ञपमिच्चेति चुरादौ। ज्ञापनमारणदिकञ्च तस्यार्थः। कथम्विज्ञापनाभर्तृसु सिद्धिमेतीति न ज्ञापयत्याचाप्यं
 तिचाश्रुणु। माधवमतेः चाशुषं ज्ञाने मित्वाभावात्। ज्ञापनमात्रे मित्वमिति मते तु ज्ञानियोग इति चौरादिकस्य धातूनामनेकार्थत्वात् तानि
 शानेष्वितियठतां हरदत्तादीनां मते तु न काव्यनुपपत्तिः। ३६। कम्पने चलिः। चलकम्पने इति ज्वलादिः। चलयति शास्त्राम्। कम्पनादन्यत्र
 तु शीलञ्चालयति। अन्यथा करोतीत्यर्थः। हरतीत्यर्थ इति स्वामी। सूत्रञ्चालयति। सिपतीत्यर्थः॥ ३७॥ छदिरुर्जने। छदमपवारण
 इति योजादिकस्य स्वार्थेण जभावे मित्वा र्थो यमनुवादः। अनेकार्थत्वाद् ऊर्जने र्थे वृत्तिः। छदनमप्युक्ते छदयति वलवन्मरणवन्तं वा करोती
 त्यर्थः। अन्यत्र छादयति। अपवारयन्मप्युक्ते इत्यर्थः। स्वार्थेण चितु। छादयति। वलीभवति। प्राणीभवति। अपवारयति वेत्यर्थः॥ ३८॥ जि
 प्तमानो बोधयितुमभिप्रेत इति वृत्तिग्रंथः संगच्छतां नामा माधवमते तु न
 द्रं थस्यकारातिरिक्तत आह। ज्ञपमिच्चेति। ज्ञापनमिति। एवं च वृत्तिग्रंथो माधवमतेऽपि संगच्छत इति भावः। मारणदिकं चेति। एतच्च मतांतराभिप्रायेणोक्तं
 चुरादिषु तु ज्ञपमिच्चे जयं ज्ञाने ज्ञापने च वर्तते इति वक्ष्यमाणत्वात्। कथमिति। ज्ञाधातोर्ज्ञपधातोश्च लोमित्वात् ह्रस्वेन भवितव्यमिति भावः। मित्वाभावादि
 त्वात्। एवं च बोधने ज्ञाधातोः ज्ञापयति ज्ञपधातोस्तु ज्ञपयतीति रूपद्वयं माधवमते बोध्यं। छदिरुर्जने। ऊर्जवलप्राणनयोः। अत्र छदिर्मित्वा चुराद्यंतर्गलो यौ

लडयति जिह्ममिति जिह्मज्ञापयतीत्यर्थः। जिह्मयेति जिह्मपदार्थतरं ज्ञापयतीत्यर्थः। जिह्मव्यापारे उदाहरणमाह। लडयति शत्रुमिति शत्रुमुद्दिश्य गालनादि
करोतीत्यर्थः। लडयति दधीति उन्मथ्नाति। विलोडयतीत्यर्थः। केचित्तु जिह्मव्यापारे लडयति दधि उन्मथने
नि। लोडयति पुत्रमिति। शर्करादिदानेन अनुकूलयतीत्यर्थः। ध्वनिरणी उदाहृतविति। ध्वनिरव्यवधानेनोदाहृतः रणिलुकणरणगतावित्यत्रेत्यर्थः। स्वन
लडयति जिह्मानृणीयान्त्युरुषोवा लडयति जिह्मया अन्यतु जिह्माशब्देन तद्व्यापारे लक्ष्यते समाहारदृष्टेयः॥

लडयति शत्रुमा लडयति दधि। अन्यत्र लाडयति पुत्रम्॥ ३८॥ मरीहर्षग्लेपनयोः। ग्लेपनद्वैत्यां दैवादिकस्यमित्यर्थो यमनुवादः। म
रयति। हर्षयति। ग्लेपयतिवेत्यर्थः। अन्यत्र मारयति। चित्तविकारसंमार्दयतीत्यर्थः॥ ४०॥ ध्वनशब्दे। भाव्ययमित्यर्थमनुधत्ते। ध्वनेय
ति घण्टाम्। अन्यत्र ध्वानयति। अस्पृष्टाक्षरमुच्चारयतीत्यर्थः॥ ४१॥ अत्र भोजः। दलिवलिसवलिरणिध्वनित्रयि सपयश्चेति येषां दातृत्वात्
ध्वनिरणी उदाहृतौ। दलविशरणे। वलसम्बरणे। स्वलसम्बलने। त्रयूलज्जायामिति गताः। ते घण्टौ। दलयति। वलयति। स्वलयति
त्रययति। सौक्ष्म्ये इति वक्ष्यमाणस्य कृतात्वस्य युक्तानिर्देशः। क्षययति॥ ४२॥ स्वन अवतंसने। शब्दे इति षष्ठिव्यमाणा नुवादः। स्व
नयति। अन्यत्र स्वानयति॥ ४३॥ घटादयो मितः। मित्संज्ञा इत्यर्थः॥ ४४॥ जनी जृष क्रसुरज्जाः मन्त्राश्चामित इत्यनुवर्तते। जृषिति स्थित्
निर्देशः। जीर्यते ग्रहणमा जृणते सुजायति। केचित्तु जनी जृष सु इति षष्ठिव्यमाणा नुवर्तते। इति दैवादिकमुदाहरति॥ ४५॥ ज्वल
हललनमा मनुपसर्गाद्वा। एवामित्वम्वा। प्राप्तिविभाषेयम्। ज्वलयति। ज्वालयति। उपसृष्टे तु नित्यमित्वम्। प्रज्वलयति। कथं न हि प्र
ज्वालयति। उन्मामयतीति। घननात्तत्करोतीति णौ। कथं संक्रामयतीति। मितीह स्व इति सूत्रे वा चित्तविराग इत्यतो वेत्यनुवर्तते। व्यस्थि
तविभाषाश्रयणादिति इति कृत्वा एतेन रजौ विश्रामयनराज्ञाम्। धुर्यान्विश्रामयेतिस इत्यादिव्याख्यातम्॥ ४६॥

॥ अवतंसने ॥

अवतंसने भूषणं। स्वनयतीति। भूषयतीत्यर्थः। अस्वानीता। अस्वनीता। अस्वनि। अस्वनि। स्वनं स्वनं। स्वनं स्वनं। घटादयो मित्संज्ञा इत्यर्थः इति। अथेतु म
कारानुबन्धा इति व्याचक्षते। घटे मृत्तैषा यामिति प्रत्येकं पाठे गौरवादेकत्रैव सर्वेषामित्संज्ञामकारानुबन्धकत्वे वाऽनेन सूत्रेण विधीयते इति भावः॥

सि. को
टी. न
ति. उ
४५

जनीजृषजनीप्रादुर्भावे। जृषवयोहानौ। क्रसुक्करणदीप्त्योः। त्रयोपिदिवादयः। रंजरागोदैवादिकोभौवादिकश्च। अमंताः। क्रमिगमीत्यादयः। जनयति। जल्पयति। क्रसय
ति। रजयतिमृगान्। रंजयतिपक्षिणः। क्रमयति। गमयति। रमयति। ज्वलकलाएकांमिद्वमिति। मितद्वयनुवृत्तस्येहभावप्रधानता। अनुपसर्गादितुपष्ठवर्धयंत्युच्यते
त्येवंक्लेशेनव्याख्येयमितिभावः। नमोनुपसर्गादेतिगोतंरंतन्ननकश्चित्क्लेशः। प्राप्तविभाषेति। ज्वलदीप्तौ। क्ललल्ललचलनेइतित्रयाणांपूर्वपठितत्वात्नमोनुप
संत्वादितिभावः। कथं संक्रमयतीति। क्रमेर्नोदात्तोपदेशस्येतिवृद्धिप्रतिषेधात्तन्धनिक्रमइत्येवभवति। ननुक्रामइतिपूर्वोक्तसमाधानस्यात्रासंभवात्तथैकप्र

म्लास्त्रावनुवमाञ्च। अनुपसर्गादेशांमिद्वम्यास्यात्। आद्ययोरप्राप्तेइतरयोःप्राप्तेविभाषा॥६२॥ नकम्यमिचमामाअमन्तत्वात्प्राप्तं
मिद्वमेवान्नस्यात्। कामयते। आमयति। चामयति॥६५॥ शमोदर्शने। शाम्यतिदर्शनेमिन्नस्यात्। निशामयतिरूपम्। अन्यत्रतुप्रणा
यिनोनिशमय्यवधूः कथाः। कथन्तर्हिनिशामयतदुत्पत्तिविस्तराद्गुदतोममेति। शमआलोचनइतिचौरादिकस्याधातूनामनेकार्थत्वा
च्छ्रवणेवृत्तिःशाम्यविवत्॥६६॥ यमोऽपरिवेषणे। यच्छतिभोजनं। तन्नमिन्नस्यात्। आयामयति। द्राघयति। व्यापारयतिवेत्यर्थः। परि
वेषणेनु। यमयतिचास्त्राणान्। भोजयतीत्यर्थः। पर्यवसितंनियमयन्नित्यादितुनियमवच्छेदात्तत्करोतीति। लोबोध्यम्॥६७॥ स्वदिर
वपरिभ्याञ्च। मिन्नेत्येव। अवस्वादयति। परिस्वादयति। अपावपरिभ्यइतिन्यासकारः। स्वामीतुनकमीतिनत्रमुतरत्रिसूत्र्यामननुव
र्त्यशम। अदर्शनेइतिविच्छेदः। यमस्त्वपरिवेषणेमिद्वमाह। तन्मतेपर्यवसितंनियमयन्नित्यादिसम्यगेव। उयसृष्टस्यस्वदेशेदेवादियुर्व
स्येदेतिनियमात्। प्रस्वादयतीत्याह। तस्मात्सूत्रद्वयेऽदाहरणप्रत्युदाहरणयोर्व्यत्यासःकलितः। इदञ्चमतेवृत्तिन्यासादिविरोधादुच्ये

श्रः। व्यवस्थितविभाषेत्यादि। क्वचित्लोमितां हस्वो न प्रवर्तत इतिभावः। वृत्तिकृदिति। केचित्तु घञं तात्क्रमशश्चात्प्रज्ञाद्यणि क्रामशब्दस्वीकृत्यतस्मात्तत्त
करोतीति। लोमं संक्रामयतीति समादधत इतिभावः। इतरयोःप्राप्तेइति। वनोःपूर्वपाठद्वमेवमन्तत्वाच्चेतिभावः॥ ३॥ ग्लापयति। ग्लपयति। स्नापयति। म्ल
पयति। वनयति। वानयति। वमयति। वामयति। शाम्यतिवदिति यथाशाम्यतिर्निशामयतीत्यादौ दर्शने प्रयुज्यते तथा चुरादिः शमधातुरपिश्रवणे भविष्यतीत्य

यमोऽपरिवेषणो यच्छतिरिति यमउपरमेरत्ययं धातुः। भोजनाशब्दे। एयासश्च योयुजिति युजंतो ज्ञेयः। परिवेषणमिह भोजनानुकूलव्यापारस्ततोऽन्यस्मिन्नर्थे मिजिवे
धः। निषमपन्निति नियमवच्छब्दव्युत्पत्तिर्विचिन्मते लुकि शतरिशप्रत्यये गुणे च ज्ञेयं व्युत्पत्तिः फलितरति। स्वामिमते त्वपरिवेषणोऽयमपति। परिवेषणेतुयामपतिव

फलगतौ। नेति निवृत्तमसम्भवात्। निषेधात्पूर्वमसौ नयदितः। फलणदिकार्यो नरो धातुः। फलणश्च सम्मानमाह ४। १२५॥ एकां वा एत्वाभ्यासले
यौ सः कितिलिटिसेटिथलिचाफेणतुयफलतुफणपफणः पफलिथः पफलिथफणयति। इतः घटादिः समासः। फलेः प्रागेव इदित्येके। कर्म
ते फलणयतीत्येव ॥ ६०॥ राजृदीप्तौ। स्वरिते मा। राजति। राजता रेजतुः। रतजतुः। रेजे। रसजौ। अत इत्यनुवृत्तावयिविधानसामर्थ्यात्। तत्र हि रा
त्वं ॥ ६१॥ दुभाजृदुभाशृदुभाशृदौ सौ। अनुदात्तैतः। भोजते रिहयाठः फलणदिकार्यार्थः। पूर्वम्याठस्तु ब्रश्वादिषत्वाभावात्। तत्र हि रा
जिसाहचर्यो तफलादेरवग्रहणमा भेजे। वभाजे। वाभाशेति श्यन्ता। भाश्यते। भाशते। भेश। वभाशेत्वाशनेभाशते भ्यावेव भाशे। द्वावपीमो
तालव्याजौ ॥ ६५॥ स्पमुखनध्वनशब्दे। स्पमादयः स्वरसन्ताः परस्मैपदिनः। स्पेमतुः। सस्पमतुः। अस्पमीत। स्वेनतुः। सस्वनतुः। सस्वनतुः। अ
स्वानीत। अस्वनीत। विष्वरणति। अवष्वरणति। सशब्दं भुङ्क्ते इत्यर्थः। वेष्स्वनइति षत्वे। फलणदयोगता। दध्वनतुः। ३। यमपामअवेकत्ये
ससामा। तसामा। पाज्वलदीप्तौ। अज्वालीता। द्वाचलकस्यने। १। जलघातने। घातनत्तै इत्यर्थः ॥ ८। टलदुलवेक्तव्ये। ९। हलस्थाने ॥ १०॥
हलविलेखने ॥ ११॥ ललगन्धे। वन्धनइत्येके ॥ १३॥ पलगतौ। पलति ॥ १५॥ वलप्राणने धान्यावरोधे। च। वलति। वलतुः। विलुः ॥ १६॥ पुल
महत्वे। पालति ॥ १६। कुलसंस्थाने वधुषु च। संस्थानं सङ्घातः। वन्धुशब्देन तद्व्यापारो गृह्यते। कोलति। चुकोल ॥ १७॥ शलदुलपल्लगतौ। शशा

स्तरान् अवादि पूर्वस्य स्वदेरवस्वदयतिदपरिस्त्वयतिप्रपूर्वस्यतुप्रस्त्वादयतीत्येवं व्युत्पत्तिः। नपादम्येति सूत्रे आशमयतरस्युदाहृत्यतुत्तरे
यमाः परिवेषणइत्यनेनमित्वं प्रतिषिध्यतरति। न्यासेपितत्रनकम्यमीत्यतोनेत्यनुवर्ततरत्युक्ते। एवेहिनिषेधानंतरं पाठउपपद्यते। अन्यथानकमीत्यतुत्तरेभ्योविभू
त्रोपठेदितिभावः ॥ ॥ कलगतौ। कलति। लुडि। अफालीत्। अफलीत् ॥

सि. के.
दि. त.
ति-उ.
४६

गानुचिण्णमुलोरिति वादीर्घः। अफणि। अफणि। फणं फणं। फणं फणं। असंभवादिनिमित्तप्रामिं विना निषेधासंभवादिरहनेत्येतन्न संवध्यते। किंतु मित्संभवनदेतरा
हा फणयतीति। सामर्थ्यादिति। फणदिषु पाठसामर्थ्यादित्यर्थः। तत्र हीति षत्वविधौ हीत्यर्थः। तथा च विभाषा विभाषा उभ्यां पूर्वपठितस्य तु विभाषा विभाषा मित्यादि
सिध्यतीति भावः। अस्मीदिति। मां तत्त्वान्न दृष्टिः॥ अथ ज्वलादिअज्वालीदिति। अतो लान्तस्येति दृष्टिः। वैक्लव्यशति। वैक्लव्यं मयादिजनिता द्वयुतानि
इति। वेधुतानुकूलो व्यापारः॥ ॐ ॥ यत् पुमां मित्वा दंसादचः परः। अकथीदिति। एदित्वान्न दृष्टिः। एवं अपथीत। अमथीदित्यत्रापि। दुवमा। केचिदमुमुदि
तेयठित्वा वांत्वावमित्वेत्युदाहरति। तत्र चामनेन विरुध्यते। तेन हि आदितश्चेति चकार स्वानुक्तसमुच्चयार्थत्वं माश्रित्य वांतरत्यत्र उडभावः साधितः। अदिते
तु यस्य विभाषेत्यनेनैव वातरतिसिद्धेस्तदसंगतस्यात्। एवं चत्वा प्रत्ययेवमित्वेत्येव साधु निपातनादिति। अन्यथा गुणे सति उदरेण रतिस्यात्। यद्यपि अर्थ
पत्तः पुमां ७। ५। १६॥ अडिपरे। अपमता नेर्गादेति एत्वं। प्रत्ययपसत ॥ २०॥ कथे निष्पाके। कथयति। चकाथा। अकथीत ॥ २१॥ पथे मतो अप
थीत ॥ २२॥ मथे विलोडने। मेथतुः। अमथीत ॥ २३॥ दुवम उद्विरेण। उहैव निपातनादतत्त्वमिति सुधाकरः। ववमा। ववमंतुः। वादित्वादेत्वा
भ्यासलोपौ नाभा गृह्यते। तुवेमतुरित्याद्यप्युदाहृतमा तद्वाप्यादौ न दृष्टे ॥ २४॥ भ्रमुचलने। बाभाशेति स्थत्वा। भ्रम्यति। भ्रमति। भ्रम्यतीति
निर्देश आधुनिक स्यापि षोडशदित्वादित्वमित्यत्रैव तात्पर्ये बोध्यं। इत्याद्यप्युदाहृतमिति। वेमुश्च केचिद्विधिरमित्यादिप्रयोगानु ॥ तुदिवादे वैश्यते ॥
संधेन तथोदाहृतमित्याहुः। ननु कदित्वेन निषेधादेत्वाभ्यासलोपौ कथमिह स्यात्। तामिति चेदत्राहुः न सद्यसद्वदिर गुणानामिति सूत्रेति विवेककारांतसंधा
तग्रहणेन उद्विरेण दियहणमौपदेशिकप्रतियन्यर्थमेकांता अनुवंधा इति च स्वीक्रियते। तथा च नायं वादिः किंतु दुद्विरिति अन्ये तु वमेरादौ स्लोके व्योति
लोपेन यकारः प्रक्षिप्यते। ततश्चोपदेशे वादित्वाभावान्निषेधो नेत्याहुः। भ्रमुचलने। मंडलाकारेण चलनमेव धात्वर्थः। न तु चलनमात्रं। तदभाववद्विशेष्य
कतत्प्रकारकज्ञानं च धात्वर्थः। शुक्तिं पश्य न रजतमिति भ्रमतीति प्रयोगात्। उदितो वेति क्त्वा यावेत्। भ्रमित्वा। भांत्वा यस्य विभाषेति निष्ठायां नेत्वा भांत्वा
नन्वस्य ज्वलादिगणेषु पाठः किमर्थः। नचात्र ए प्रत्ययार्थमेव पाठ इति वाच्यं। यचादेराकृतिगणत्वादच प्रत्ययेनापि भ्रमरतिरूपसिद्धेः। नोदातोपदेशः।

स्यति वृद्धिनिषेधात् ए प्रत्यये अच् प्रत्यये च रूपस्य तुल्यत्वादिति चेत् अत्राहुः यदियच्चादित्वादच् प्रत्ययः स्यात् तर्हि अभ्रम इत्यत्र अच् कावशक्ताविति नञः परमंतो
 दात्रे स्यात् ए प्रत्यये विह तत्पुरुषे तुल्यार्थ इत्याद्युदात्तमेव भवतीति ॥ २३ ॥ वाज्रभ्रमुत्रसा। अभासविभावेया। अभ्रमीदिति। मातृत्वान्न वृद्धिः। अक्षरीति। हलं
 तलक्षणया वृद्धेर्नः दीतिनिषेधेऽप्यनोलांतस्येति वृद्धिः। यहा। अपराधे सत्यधिकोपानाविष्करणं मर्षणं। सहिवहो। इहरेफलोपस्यासंभवात् ढलोपे पुत्रस्येत्य
 तो ढलोप एवानुवर्तते तदाह। ढलोप इति ढलोपे किं। सहते। वहते। सोढः। षत्वं नेति। नरपरेति सूत्रान्तेत्यनुवर्तते इति भावः। सिवादीनां। सिवसहसुंदसुखं
 नः सिवादयः पर्यषीव्यत्। पर्यसीव्यत्। पर्यष्करोत्। पर्यस्करोत् च षोऽन्यत्। तव्यजत्। तव्यस्वजत्। रमकीडायां। अमुमुदितं मत्वारं त्वारमित्वेति केचिदुदाज

वाज्रभ्रमुत्रसामादा। ४। १२४॥ एषामेत्वाभ्यासलोपौ वासः कितिलिटिसेटिथलिचाभ्रमतुः अभ्रमीत् ॥ २५॥ क्षरसञ्चलनो अक्षरीत्
 ॥ २६॥ अथ द्वावनुदात्तौ। वहमर्षणोपरिनिविभ्य इति षत्वं। परिषहते। सेहे। सहिता। तीषसहेति वा इड। इडभावे ढत्वधत्वघृत्वढलोपः
 सहिवहोरोदः वर्त्स्य ॥ ३१२॥ अनयोर्वर्त्स्य ओत्स्यात् ढलोपे सति सोढः। ८। ३। १५॥ सोढरूपस्य सहेः सस्य षत्वं न स्यात्। परिमो
 ढा। सिवादीनां वाऽड्यवायेपि। ८। ३। ७१॥ परिनिविभ्यः परेषां सिवादीनां सस्य षो वा स्यादेड्यवायेपि पर्यवहनपर्यसहत् १२ मकीडायां मारेमा
 रेमिवोरन्तारं स्यते। रंसीष्ट। अरंत्ता ॥ २॥ अथ कसनाः परस्मैपदिनः। षट् विशरणगत्य वसादनेषु। पाघ्राध्मास्थानादाणदृश्यते सप्तश
 दसत्तमिव जिघ्रधमतिष्ठमनयच्छयश्च धौशीयसीराः। ७। ३। ७८॥ पादीनामपि वादयः स्युरित्संज्ञकशकारादौ प्रत्ययेपरोसीदति

हसन्माधकादयो न सहंते। तथा चत्कायां रत्वेत्येव साधुरेमिवे इति। क्वादिनियमादिह। पचाद्यचिदापारमा। घञितुरासः। अमंतत्वेन मित्वात् एहं। रस्य
 ति। षट् विशरणमवयवानां विश्लेषः। अवसादनं नाशः। पाघ्राध्मा। पापाने। पारक्षणे इति तु न गृह्यते। लुग्विकरणत्वात्। दृष्टीतिके वांचितपाठस्तु न
 शोरित्यमर्षनीत्यादौ ऋच्छादेशाद्यभाव इव सौत्रत्वात् पश्चाद्देशाभाव इति बोध्यं। दृश्यतेति पाठस्तु निदंष्ट एव। पादीनामिति। एकादशानामेषां यथासंख्यं एका
 दशानामपि वाद्यादेशाः स्युरित्यर्थः। षट् वक्तुमुचमामित्यतः। शितीत्यनुवर्तते। सच कर्मधारय इत्यभिप्रेत्याह। इत्संज्ञकशकारादौ विति शकारादौ विति केचिदप्युदाज

सि. कौ.
टी. त.
ति. उ.
५०

रध्माश्रीमीति बहुव्रीहिरित्यभ्युपगमे निहपिवाद्यादेशः सुरेवा ॥ ॥ सेदित्येति उपदेशः त्वत इति कादिनियमप्राप्तस्यैव निषेधेऽपि भारद्वाजनिष्ठादिना स
देः परस्यासदेरिति षष्ठी। फलितमाह। अभ्यासात् परस्येति। स्यादित्यभ्यासेन चेति प्राप्तिः। लिटीति किं। निषिद्धित्वात्। सदिस्वज्योरिति च न्यासं होपि न दृश्यते
यस्मिन्। भाष्या ननु गुणत्वात्। निषसादेति। सदिरप्रतेरित्यत्राप्रतेरिति पर्युदासात्प्रतिससादेत्यत्राभ्यासस्यापि यत्त्वेनेति बोध्यं। शङ्खविशीर्णतायां यत्त्वेनेति
क्तव्ये शातने इत्युक्तेरसंगतेत्याशंक्य कथंचित्समाधत्ते। शातनेति। शदेरे वह्निर्वाचि शदेरगता विहितत्वे लुटि च शातनमिति रूपं। तथा चास्य भूतानां तारि
दं रूपं प्रसिद्धं चैत्यमिदं तत्तन्निर्देशः कृतः। यथा गम्लगत्तौ। उपचयपाक इत्यादाविति भावः। कुचसंयर्चनादौ। कुचशब्दे तारे इति च वर्गीयं तेषामुच्यते तस्य
सेदित्याससत्यासत्ता। सत्यति। लुटित्वाद् इह। असदता। सदिरप्रतेः। निषीदति। न्यषीदत। सदेः परस्य लिटि ॥ ८॥ ३॥ १९८ ॥ सदेरभ्या
सात्परस्य यत्त्वेन स्यात्। लिटि। नियसादा निषेदतुः १ शङ्खशातने। विशीर्णतायामयमृशातननुविषयतया निर्दिश्यते। शदेः शितः १।
३६०। शिद्धाविनोऽस्मादात्मनेपदं स्यात्। शीयते। शशाद। शरतुः। शेदित्या। शशस्य। शता। अशदत ॥ २॥ कुशआह्वाने रोदने च। कोश
ति। शोषा। ज्ञेः क्तः। अकुशत ॥ ३॥ कुचसंयर्चनकौटिल्यप्रतिष्ठमविलेखनेषु। कौचति। चुकोच ॥ ४॥ बुध अवगमनो बोधति। बोधिना। बो
धिष्यति ॥ ५॥ रुहवीजजन्मनि प्रादुर्भावे च। रोहति। रुरोहा। रुरोहिष्या। रोहा। रोष्यति। अरुह्यत ॥ ६॥ कसगतौ। अकासीता। अकसीत ॥ ७॥
॥ वृता ज्वलादिगणः समाप्तः ॥ ॥ अथ गृह्यन्ताः स्वरितेन ॥ हिक्क अव्यक्ते शब्दे। हिक्कति ॥ हिक्कते ॥ १ ॥ ॥ ॥ ॥
युनरिहपाठः संयर्चनादावेव ज्वलादित्वप्रयुक्तोऽप्यन्यथोपस्थादिति मनोरमादौ स्थितं अत्र नव्याः। अनेनैव ग्रंथेन पाणिनिनापि कचित् कञित् अर्थनिर्दे
शः कृत इत्यनुमीयते। अन्यथाऽत्र ग्रंथस्वारस्य भंगापत्तेरित्याहुः। बोधितेति। बुध्यतेरेवानिदं कारिका सुपठितत्वाद्यं सेदिति भावः। अकासीदिति हलं।
दलक्षणया वृद्धेर्नैतीति निषेधे यतो हलादेरिति वैकल्पिकी वृद्धिः। वृदिति। अत्र नव्याः। ज्वलितिकसंतेभ्य इति निर्देशाद्दत्तकरणमिहानावर्धमित्यनुमी
यते। अन्यथा ज्वलादिभ्यो ए इत्येव सूत्रयेदित्याहुः ॥

अंचुगत्रौ। अनिदितमिति नलोपः। अच्यता। अचीत्येकीयमतेतुदित्वा दंच्याता। मेधसंगमे च। चानपूर्वोक्तेऽर्थे। प्रजायै गृहमेधिनामिन्यत्र गृहे दीरेर्मधुने
 अच्युगत्रौ याचने च। अच्यति। अच्यते॥२॥ अचुरत्येके॥३॥ अचिरत्ययरे॥४॥ दुष्कच्युत्तया यामायाचति। याचते॥५॥ रेदृपरिभाष्योरे
 त्वारेदते॥६॥ चते चदेयाचने। चचाता चेतो। अचतीत्। चचादा चेटो। अचरीत्॥७॥ प्रोथपय्योसौ। पुप्रोथापुप्रोथे॥८॥ मिदमेदमेधाहिं
 सनयोः। मिमेदा। मिमेदो। धानाविमाविति स्वामी। नमामिमेधा। धाताविति न्यासः॥९॥ मेधसङ्गमे च। मेधति। मिमेधा॥१०॥ लिदलेदकुत्सास
 निकर्षयोः। निनेदा। निनिदतुः। निनिदे॥११॥ शृधुमृधुउन्दने। उन्दने क्लेदनमा। शर्द्धति। शर्द्धते। शर्द्धिता। मर्द्धति। मर्द्धते॥१२॥ बुधिरवे
 धना। बोधति। बोधते। इरित्वादङ्गा। अवुधत। अवोधीत्। अवोधिष्ठादीपजनेति चिणतुनभवति। पूर्वोत्तरसाहचर्येण देवादिकस्यैव तत्रय
 हणत्॥१३॥ उवुन्दिरनिशमनो। उवुन्दे। अवुदत। अवुन्देत्॥१४॥ त्रेणुगतिज्ञानचिन्तानिशमनवादित्रेग्रहणेषु। वेणुति। वेणुते। नानोप्ययमा
 ॥१५॥ खनुअवदारणे। खनति। खनते। गमहने जनखनघसंलोपः। कित्यङ्गनडि। द। ४। ८८॥ एषामुपधायालोपः स्यादजादौ कृतिनत्वाडि
 चस्त्रतुः। येविभाषा। द। ४। ४३। खयाता। खन्यात्॥१६॥ चीवृआदानसंवरणयोः। चिचीवा। चिचीवो॥१७॥ चायृपूजानिशमनयोः। अ॥१८॥ चयग
 तौ। अव्ययीत्॥१९॥ दाशृदाने। ददाश। ददाशे॥२०॥ भेषृभयो। गतावित्येके। भेषति। भेषते॥२१॥ भेषृभ्येष्टगत्रौ॥२२॥ असगतिदीर्घपरा
 नेषु। असति। असते। आसा। आसा। अयं बान्नोपि॥२३॥ स्पशवाधनस्पर्शनयोः। स्पशनेग्रंथं प्रमा। स्पशति। स्पशते॥२४॥ लषकात्तौ। वी
 शेति श्यन्वा। लष्यति। लष्यति। लेषे॥२५॥ चषभक्षणे॥२६॥ छषहिंसायां। चछषतुः। चछषे॥२७॥ ऋषआदानसंवरणयोः॥२८॥ म्लक्षभक्ष
 अदने॥२९॥ मक्षरतिमैत्रेयः॥३०॥ दासृदाने॥३१॥ माहृमाने॥३२॥ गृहसंवरणे॥ ॥ ११ संगच्छंते इति विग्रहः। सुप्यमाताभिनिर्दिष्टा

निशृधुमृधुक्लेदनमिति। आर्दीभाव इत्यर्थः। उदित्वा तत्कायां वेद। शर्धित्वा। शृद्धा। उवुन्दिर। उवुन्दित्वा। वुत्वा। निष्ठायां वुन्म। निशमनो। चाक्षुषं तन्म। चिणुगत्या

से. को. ५८
 हि. त. नि. उ.
 ग्रहणसिद्धस्य प्रत्ययस्य शितीतिकर्मधारयेण विशेषणद्विषयसमस्यां तु रत्नं च कशकारादिभिन्नप्रत्ययविषये आत्ममित्यर्थान्पर्युदासेपिन सति सिद्धिः ॥
 आत औलः। इह अंगस्येत्यनुवर्तते धातो रिति तु फलितार्थक्यनं आहं मादेगादित्यर्थः। आतो लोप इति च। आर्हधातु क इत्यनुवर्तते दी ओ युड चिक्रितीत्येव च।
 कितीति च तदेतत्सहितमाह। अजाद्योर्हधातु कयोरिति। अजाद्योः किं। ग्लायते। यका जा ग्लायते। यङ्। दासीय। उदाओ लिङ्। न मैक वचनमिह। आर्हधातु कस्य।
 किं। यांति। वाति। व्यत्यरे। रादाने। कर्मव्यतिहारे धातोर्लुङ् न मैक वचनमिह। रधिथेति। एवं च अजाद्योर्हधातु क कित्वेन रधिव रधिमेत्यादिषु आतो लोपसिद्धावपि रधिथे
 पपि येत्यादिरूपसिद्धये सूत्रे स्मिन्निर्देति ग्रहणमावश्यकमिति ज्ञेयं। यदि तु रङ्गम एकत्र गृह्यते व्याख्यानात्तदाऽचिक्रितीत्येतदा र्हधातु कस्येव विशेषणं भूतं भयोः
 । दाधा ध्वादाया इह दा रूपाश्चत्वाः। डु दान् दाने। दाण दाने हो अवखंडने। देङ् रक्षणे। धारूपौ तु द्वौ डु धात्रधारणयोषणयोः। धेयाने। अनुवंधानामनेष्वतत्त्वादा
 आत औलः। ७। ५३४। आदन्ताद्वा तोर्ल औकारादेशः स्यात्। दधौ। आतो लोप इति च। ६। ४। ६४। अजाद्योर्हधातु कयोः किं दिदोः पर।
 योस तो लोपः स्यात्। द्वित्वात्परत्वात्लोपे प्राप्ते द्विर्वचने चीति निषेधः। द्वित्वे कृते आलोपः। दधतुः। दधुः। दधिया। दधाथा। दधिवा। रधिमा। धाता
 दाधा ध्वादाया। ५३४। दा रूपा धारूपाश्च धातवो घुसंज्ञाः स्युर्दापदैवो विना। एर्लिङि। ६। ४। ६७। घुसंज्ञानां मास्थ्यादीनां च एत्वं स्यादार्हधा
 तु के किति लिङि। धेयात्। धेयात्तामा। धेयासुः॥ ॥ २२ देच उपदेश इत्यात्वे दो देङ्। धेयामनुकरणे दाधारूपत्वमस्ति। एवं च दाश्च दाश्च दाः। धाश्च
 धाश्च धौ। दाश्च धौ च दाधाः इति विग्रहः। दापदैवो विनेति। दापलवने। दैपशोधने। एतन्नाभेना इत्यर्थः। दैप पितृमिह प्रतिषेधार्थं न त्वनुदात्तार्थः। अनुदात्तौ सुष्ठितौ
 इति प्रत्ययस्येव पितोऽनुदात्तत्वात्। न च दैवो लासलिकत्वात्मास्य प्रतिषेध इति शंका। पितृकरणस्य आनर्थक्यप्रसंगात्। इदमेव दैपः पितृत्वमादाग्रहणे
 ष्वविशेष इति परिभाषाया ज्ञापकमित्याहुः। अदाविति किं। दातं चर्हिः लूनमित्यर्थः। इह दो दहौ रिति दद्वावो न। अवदातं मुखे। शुद्धमित्यर्थः। इह ल्वच उपस
 र्गादिति नादेशेन। एर्लिङि। मास्थ्यादीनामिति। मास्थ्यागणजहातिसामित्यर्थः। मामाने। गामादाग्रहणे ष्वविशेषिमाङ्। मेओ ने ह गृह्यते। लिङि कित्वा संभवा
 नाष्ठा गतिनिवृत्तौ। गैशब्दे। गङ् गताविति तु न गृह्यते लिङि कित्वा संभवादेव। पापाने। ओहा कृत्यागे। षोत कर्मणि देयात्। धेयात्। मेयात्। स्थेयात्। गेयात्।

पेयात् हेयात् अवसेयात् आर्द्धधातुके किं। मायात्। मायातां। मायः। किनीति किं। दासीष्ट। इह दोडो युड चीत्यतः। किनीत्यनुवर्तमानेषु प्रकृतोपयोगितया किनीत्यस्यै
 विभाषाघेदश्चोः। ३। १। ४८॥ आभ्यां चेश्चङ्गस्यात्कर्तृवाचिनिलुडियरे। चङीति द्वित्वं। अदधत्। अदधतां। विभाषाघाघेदश्चाच्छासः। २। ४। ७८।
 एभ्यः सिचो लुग्वास्यात्परस्मैपदेषु। अधात्। अधाताम्। अधुः। यमरमनमाऽऽतां सक्तं। ७। २। ७३॥ एषां सकस्यादेभ्यः सिच इदस्यात्परस्मैपदेषु
 अधासीत्। अधासिष्टाम्। अधासिषुः॥ १॥ ग्लैश्चैहर्षस्यो। हर्षस्यो धातुस्य यः ग्लायति। जग्लौ। जग्लिथ। वाऽन्यस्य संयोगादेः। ६। ४। ६८॥
 घुमास्थादेरन्यस्य संयोगादेर्होरात एत्वं वा स्यादार्द्धधातुके किनिलिडि। ग्लायत्। ग्लेयात्। अग्लासीत्। ग्लायति॥ ३॥ दैन्यकरणे। न्यकरणानि
 रस्कारः॥ ४॥ इस्वमे॥ ५॥ घैतृमौ॥ ६॥ ध्येचिन्तायाम्॥ ७॥ रैशब्दे॥ ८॥ स्तैष्टैशब्दसङ्घातयोः। ल्यायति। कोपदेशस्यापि सत्वे कृते रूपं तुल्यमात्रे
 पदेशफलज्जुतिः सति अतिष्ठयदित्यत्र वत्वम्॥ ९॥ स्वैस्वरने॥ १०॥ सैजैवैस्यो। स्यायति। जजौ। ससौ। साता। घुमास्थेत्यत्र विभाषाघाघे
 डित्यत्र चस्यतेरेव ग्रहणं नत्वस्य। तेन एत्वसिजलु कौन। सायात्। असासीत्॥ १४॥ कैगैशब्दे। गेयात्। अगासीत्॥ १६॥ शैश्रैपाके॥ १८॥ यैजौ
 वैशेषणे। पायात्। अपात्। अपासीत्। घुमास्थेतीव नन्दपवाद एर्लिङीत्येत्वङ्गातिस्थितिमिजलुक्कनापारूपस्य लास्यलिकत्वात्॥ २०॥ ऐवेष्टने। स्नाय
 ति॥ २१॥ स्तैवेष्टने। शोभायाञ्चैत्येके। स्नायति॥ २२॥ दैपशोधने। दायति। अघुत्वादेत्वसिजलु कौन। दायत्। अदासीत्॥ २३॥ पापाने। पाघ्राध्मेतिपि
 वदेषः। तस्यादन्तत्वा न्नोपधागुणः। पिवति। पेयात्। अपात्॥ २४॥ घ्रागन्धोपादाने॥ जिघ्रति। घ्रायात्। घ्रेयात्। अघ्रासीत्। अघ्रात्॥ २५॥ ध्माश
 व्वासिसंयोगयोः। धेमति॥ २६॥ आगतिनिवृत्तौ। तिष्ठति। स्थ। दिव्यभ्यासेनेति वत्वं। अधितष्टौ। उपसर्गादिति वत्वम्। अधिष्ठाता। स्थेयात्॥ २७
 ॥ म्ना अभ्यासे। मनति॥ २८॥ दाण्दाणे। प्रणियच्छति। देयात्। अदात्॥ २९॥ ह्रकौटिल्ये। ह्वरति॥

॥ वानुवृत्तिः कृता॥ ३०॥ ॥ विभाषाघे
 इल्लिलुङीत्यनुवर्ततेति श्रीन्यस्मात्कर्तरीति चतदाहा चेश्चङ्गवेत्यादि। अदधदिति। चङि आतो लोपः। श्वयतेरुदाहरणमशिप्रियता। विभाषाघा। इह एयस्य

सि-को
टि-त
ति-उ
५०

यावन्मनो लुगनुवर्तते गतिस्थेत्यतः सिचः परस्मैपदेष्विति चतदाहासिचो लुग्वेत्तादि। अधुरिति। आत इति शेर्जसा परस्मैपदे किं। व्यत्यघ्रास्तापमरमनमा। इह आर्द्धधा
नुकस्येद्व्यादेरितीडनुवर्तते अंजेः सिचीत्यतः सिज्ग्रहणं सुसुधूज्म्य इत्यतः परस्मैपदग्रहणं चतदाहास्यः सिच इडित्यादि। अयंसीता अयंसिष्टा। व्यरंसीता व्यरसि
ष्टा। अनंसीता अनंसिष्टा। परस्मैपदेषु किं। उद्ययतभारा अस्ता अरंसाता। वाच्यस्या अन्यस्य किं। स्थेयात्। धैर्यकरणे। धायति। दधौ अदासीत्। घुमास्थेयत्रेति व्याख्या
नोत्तत्रांतरे जहाति सतीनामिति श्यनानिर्देशाच्चेति भावः। विभाषाघ्रेति स्यनविकरणाभ्यां शास्त्राभ्यां साहचर्यादिति भावः। एवं शास्त्रासेति युगविधावपि स्यते
रेव ग्रहणमिति बोध्यं। तेनास्य अतिहोति पुगेव। साययति। यौ। ओ वैपायति। वायति। शुष्यतीत्यर्थः। ओदितश्चेति निष्ठानत्वं। वाना। शुष्के वानमुभे निधित्यमरः। अद
तत्वादिति। केचित्तु अंगरुतपरिभाषयापि गुणभावं समर्थयति। घ्रागंधोपादाने। गंधोपादाने गंधग्रहणं। नन्वेवं कर्मणो धात्वर्थे नोपसंग्रहादकर्मकत्वेन जिघ्रति
कुसुममित्यादिप्रयोगेन सिध्येदिति चेत्। अत्राहुः। यद्वा त्वर्थेन कर्तृनिष्ठकर्मण उपसंग्रहस्तस्यैव धातोरकर्मकत्वेनान्यस्य भवति हि जीवति नृत्सतीत्यादेरकर्मक

ऋतश्च संयोगादेर्गुणः। ७। ४। १०॥ ऋदन्तस्य संयोगादेरङ्गस्य गुणः स्यादिति। किदर्थमयीदम्यरत्नात्पत्यपि
भवति। रपरत्वं उपधादृद्धिः। जहारा जहरतुभजहूरुः जहूथो हूतो ऋदूनोः स्या हूरिष्यति॥ ॥

त्वांतदर्थोपसंगृहीतकर्मणः कर्तृनिष्ठत्वात्। घ्राधातोः कर्मणस्त्वतयात्वान्नाकर्मतेति। घ्राशब्दामिसंयोगयोः। शब्दशब्देन तदनुकूलोवायुरिह गृह्यते तेन शंख
धमतीति वत् मृदं गंधमतीति प्रयोगेनेत्याहुः। अग्निसंयोगे सुवर्णधमति। अग्निना संयुनक्तीत्यर्थः स्थेयादिति एर्लुङीति नित्यमेत्वं। लुडि अस्थाता। आ अभ्यासो मन
तिविद्यां। अभ्यस्यतीत्यर्थः। ममौ। अस्मासीत्। अदादिति। गतिस्थेति सिचो लुक्॥ ॥ ॥ ऋतश्च संयोगादेः किं। चक्रतुः। चक्रुः। तपरकरणं स्पष्टार्थं। सृज्जृत्त्या
देर्लुङि। तत्तरतुरित्याहौ ऋच्छत् यत्नामिति गुणस्य जायमानत्वात्। चकारोर्मेदप्रयोजनः। दयते हि गिलिटीत्यतोऽनुवर्तनादाह। गुणः स्यादिति। अदृद्धिनिमित्ते
लिटीति प्राचो व्याख्यानं तु नादर्ज्यं। नचस्वविषये दृद्धिर्वाधिकेति फलितार्थकथनपरतया तदुक्तिः संगच्छत इति वाच्यं। परत्वेन गुणस्यैव व्याप्यत्वादिभिर्भावः॥

गुणेर्निः। अर्ततिभ्वादिङ्गोर्ग्रहणं। लुक्कानिर्देशस्तु सौत्रः। ऋग्रहणे कर्तव्येति पानिर्देशो यङ् लुग्नित्यर्थः। शीङ् ऋत इत्यस्मादत इति वर्तने तच्च संयोगादित्येन विशेष्यते।
 तदाह। संयोगादेरिति। अर्तिसंयोगाद्योरुत्पत्त्यकारे विधेये गुणग्रहणं चित्तप्रयोजनं। अयं यिक्रितीति सूत्रात्। यीत्सुनुवर्तते तच्च लिङो विशेषणं रिङ् शयस्तिङ् स्थितिः।
 गुणेर्तिसंयोगाद्योः। १७४२६॥ अर्तः संयोगादेर्ऋदनस्य च गुणः स्याद्यकियादावार्द्धधातुके लिङि च। हृष्यात्। अह्वार्यात्। अह्वार्यात्। ३॥ स्तु श
 व्योपतापयोः। स्वरतिसूतीति वेदा। सस्वरिथा। सस्वर्य। वमयोः। श्रुकः किति। १२१॥ अत्रिन्काचउ पनाचपरयोर्गिकितोरि एनस्यता परम
 यिस्वरस्यादिविकल्पे स्वाधित्वापुरस्तात्प्रतिषेधका एडारम्भसामर्थ्यादनेन निषेधे प्राप्तेः। कादिर्नियमानित्यमिदं। सस्वरिवासस्वरिमा परत्वादह
 नोरिति नित्यमिदं। स्वरिष्यति। स्वर्यात्। अस्वारीत्। अस्वारिष्यात्। अस्वार्यात्। अस्वार्यात्। ३॥ स्मृचिन्नायाम्। ३२॥ त्वसम्बरणे॥ ३३॥ सुगतौ।
 कादित्वान्नेदं। ससर्था। ससुवारिङ्। स्त्रियात्। असर्वात्। असर्वात्। सति शाल्यतिभ्यश्च। ३१५६॥ एभ्यश्चरङ् स्यात्कर्तरि लुङि। इह लुप्तश
 याशासिनासाहचर्यात्सत्येर्त्तजोहोत्यादिकावैवगृह्येते। तेन भ्वाद्योर्त्तङ्। शीघ्रगतौ तु पाघ्नेति शितिधौ रदेशः। धावति॥ ३४॥ ऋगतिप्रापण
 योः। ऋच्छति। ऋच्छत्युताम्। १७४१॥ तौ रादिक ऋच्छेर्ऋधानोर्ऋताच्च गुणः स्यादिति। एलि प्राग्वदुपधावृद्धिः। आर। आरनुः। आरुः। इउत्प
 त्तिव्ययतीनाम्। १२१६॥ अदः ऋच्येन एभ्यस्त्यलानित्यमिदं स्यात्। आरिथा। अर्ता। अरिष्यति। अर्यात्। आर्यात्। आर्यात्। ३५॥ गृध्रसेचने। गरति।
 जगथी जगिवा रिङ्। गियात्। अगार्यात्। ३॥ धृहृत्तेने॥ ३॥ सुगतौ। सुस्त्रिया। सुसुवा। सुयात्। एति श्रीति चङ्। लघुप्रथमगुणदन्तरङ्गत्वादुवङ्। अ
 सुसुवत्॥ ३६॥ सुप्रसवैश्चर्ययोः। प्रसवोभ्यनुज्ञानम्। सुषोथ। सुषविथ। सुषुविवा सोता॥ सुसुधून्भ्यः परस्मैपदेषु। १२१७२॥ एभ्यः सि।
 चरङ् स्यात्परस्मैपदेषु। असावीत्। पूर्वोत्तराभ्यां निङ्। साहचर्यात्सुनोनेरेव ग्रहणमिति पक्षः। असौवीत्॥ ४०॥ शुश्रवणे॥

सूत्राद्यग्रहणस्य लिङ्। ग्रहणस्य चानुवर्तनादित्यभिप्रेत्याह। यकियादीति। आर्द्धधातुके रत्येतदहत्सर्वधातुकयो रित्यनुवर्तित्यर्थो लोचनया फलितार्थकं यनमिति हे
 यं। संयोगादेरिति किं। क्रियात्। यादीति किं। संस्कृषीष्ट। आर्द्धधातुके किं। इय्यात्। स्वा। उपतापोरोगः। श्रुकः किति। एकाचउपदेश इत्यतः एकाच इत्यनुवर्तते तच्च

सि. को. उक्तविशेषणमित्याह। एकाचउगतादिति। अतः। अतवान। अत्वा। भूतः। भूत्वा। भूतिः। गित्यदाहरणं। भूयः। ग्लाजिस्थश्चेतिगुः सचगित्भवतिनकितास्थासुरित्यत्रप्रमस्ये
 हि. त. तित्वप्रसंगात्। एकाचशतिकिं। जागरितः। जागरितवान। उल्लेतेलुनेवत्भावेनउर्णतः। उर्णतवान। इतिसिध्यति। उगतातकिं। शयितः। शयितवान। पुरस्तादित्यादि।
 ति. उ. धातुकस्येडुल्लेखित्यादिविधिकांजातप्रागेवनेडुशिकृतीत्यादिप्रतिषेधकांउरभसामर्थ्यादित्यर्थः। निषेधेप्राप्तेरिति। स्मृतेः। सूतः। धूतइत्यादौयथेतिभावः। सुगतौ
 ५१ सरति। सरिष्यति। सतिशाख्यति। परस्मैपदेष्वातिनसंवध्यते। यषादियोगादस्यपृथक् रणता। आडः। शासुइच्छायामित्यस्यात्रनग्रहणं किंतुसर्गतिभ्यासाहचर्यति
 परस्मैपदिनः। शासेरेवेत्याहुः। असरतअशिवत्। आरत्प्राग्वदितिकिदर्थमाश्चोपिगुणः। परत्वान्णल्यपिभवति। रपरत्वात्ततउपधोरुहिरित्यथः। नित्यमिदस्यादिति। विभा
 श्रुवः। श्रुचा३१। ७४॥ श्रुवः। श्रुइत्यादेशः। स्यात्। श्रुप्रत्ययश्च। शयोपवादः। श्रोर्दित्वाद्वातोर्गुणेना। शृणोति। शृणुतः। हुश्रुवोस्सार्धधातुके।
 । ६। ४। ८७॥ जुहोतेः। श्रुप्रत्ययान्नस्यानेकाचोङ्गस्यचासंयोगपूर्ववर्णस्ययणस्यादजादौसार्धधातुके। उवडेपवादः। शृण्वनि। शृणोमि। शृ
 एवः। शृणुवः। शृणमः। शृणुमः। श्रुश्रोथा। श्रुश्रुवा। शृणु। शृण्वानि। शृणुयात्। श्रूयात्। अश्रुवीत्॥ ४१॥ ध्रुस्यैर्ये। ध्रुवति। अयंकुटादौ
 गत्यर्थोपि॥ ४२॥ दुदुगते। दुदोथा। दुदविथा। दुदविवा। दुदोथा। दुदवालि। श्रुतिचङ्। अदुदुवत्॥ ४३॥ जिजिअभिभवे। अभिभवोन्पूनी
 करणं। न्यूनीभवन्त्वा। आघेसकर्मकः। शत्रूनजयति। द्वितीयेत्वंकर्मकः। अध्ययनात्पराजयते। अध्येतुं। ग्लयतीत्यर्थः। विपराभ्याञ्चैर
 तितङ्। पराजेरसोदरत्वादानत्वा॥ ४५॥ अथडोडन्नाडितः। षिड्। ईषदसनेस्मयते। सिष्मिये। सिष्मियिद्वे। सिष्मियिध्वे॥ ४६॥ गुड्। अव्यक्तेः
 षासुजिदृशोरित्यतोविभावानानुवर्ततेरतिभावः। घृ-हृष्ठनं। कौटिल्यं। सुगतौ। यद्यपिसामान्येनगतिरुक्तातथापिद्रवद्रव्यस्यैवगतिरिह ज्ञेयासवतिघृत्तौ प्रसवोऽभ्यनु
 ज्ञानमिति। देवस्यत्वासवितुः प्रसवेरत्वादावभ्यनु ज्ञानार्थदर्शनात्। लुसुधूजम्पः। परस्मैपदेषुकिं। असोष्ट। अधोष्ट॥ ॥ श्रुवः। श्रुचा। यद्ययंश्रुधातुः। स्वादौपठ्येत
 ब्रह्मचकारेनकर्तव्य इति लाघवमित्याहुः। हुश्रुवोः। जुहति। मुचति। हुश्रुवोः। किं। योयुवति। नोनवति। सार्धधातुकेकिं। जुहवतुः। जुहुवः। असंयोगपूर्वतकिं
 अष्टुवन्ति। असंयोगपूर्वग्रहणमोर्विशेषणं ननुश्रुप्रत्ययस्या तेनआश्रुवन्तिइत्यत्रापियल्लिखेधः सिध्यति। प्रत्ययविशेषणत्वेतुअष्टुवन्तीत्यत्रैवनिषेधः स्या

दितिभावः। स्यादेतत्। यङ् लुक् श्छां दसत्वाद्योयुवतीत्यादौ प्रत्ययस्य छंदस्युभयथेत्यनेन आर्द्धधातुकत्वाश्रयणेयणदेशेन भवेदितिकि मनेन ह्रस्वग्रहणेनान
चयुवंतिनुवंतिरत्यत्रातिप्रसंगवारणार्थं तत्तु ग्रहणमिति वाच्यं। अनेकाच इत्यस्यानुवर्तनेनोक्तदोषाभावादिति चेत्। अत्राहुः। दाधर्तिदर्थविबोभूविनिछंद
सिनिपातनाद्वाषायां यङ् लुकिबोभवीति इत्यादौ भू सुवोरिति गुणनिषेधेन प्रवर्तते। अतएव भाषायामपि यङ् लुक् सिद्ध इति वक्ष्यमाणत्वात्। योयुवतीत्या
दावतिप्रसंगवारणाय ह्रस्वग्रहणं कर्तव्यमेवेति। ह्रस्वग्रहणं ज्ञापकात् भाषायामपि क्वचिद्यङ् लुक् भवतीति भाष्यकाराः। एवं च सार्वधातुकपरयो ह्रस्वो
रनेकाचत्वाव्यभिचारदनेकाच इत्यस्यानुवृत्तिरिह किमर्थेत्याशंकायाः निरवकाश एवा। तदनुवृत्त्यभावे ह्रस्वग्रहणस्य ज्ञापकत्वा संभवादिति दिक्। इदं वि

गाङ् गतौ। गातो। गाते। गातो। इव एत्वे कृते वृद्धिः। गौ। लङ् इति। अगो। गेता। गेयातां। गेरनां। गासीष्ट। गाङ् कुटादिसूत्रेऽङ्देशस्यैव गा
डो ग्रहणं नत्वस्या। तेन डि-त्वाद्गुमास्येतीत्यन्ना। अगास्ता। आदादिको यमिति हरदत्तादयः। फले तु न भेदः॥ ३॥ कुङ् घङ् उङ् डङ् शब्दे
अन्ये तु उङ् कुङ् खुङ् गुङ् घङ् डङ् इत्याहुः। कवतो। चुकुवो। घवतो। अवतो। उवो। वार्णादाङ्गम्वलीय इत्युवङ्। ततः सवर्णदीर्घः। ओ
ता। ओष्यते। ओषीष्ट। ओष्ट। उवतो। जुडुवो। ओता॥ ७॥ चुङ् ज्युङ् मुङ् षुङ् गतौ॥ १॥ कुङ् इत्येके॥ १२॥ रुङ् गतिरेषणयोः। रे
षणं हिंसा। रुरुवो। रवितासे॥ १३॥ घृङ् अवध्वंसने। धरतो। दध्ने॥ १४॥ मेङ् प्रणिधाने। घृणिदो नन्विमिमयः प्रत्यय एव॥ ॥

येति। भारद्वाजनियमादिद्वा। दुद्वेति। क्वादि-त्वाह्लितिनेट्॥ ६०॥ गाङ् गतौ। गाते। गात इति। पूर्वशेषासहसवर्णदीर्घे कृते आतो डि-त इति न प्रव
र्तते। आत्मनेपदेषु न त इति तु प्रवर्तते इति न आतां शेषे नुत्यरूपमिति भावः। गौगावहो। गामहो। जगो। जगाते। गातां। गातां। गातां। गास्व। उतमेतु। गौगावहो।
गामहो। अगाता। अगातां। अगाता। नत्वस्येति। गाते इत्यादौ तङ् प्रवर्त्यङ् कारस्य चरितार्थत्वात्। आदेशङ् कारस्तु न चरितार्थः। स्यानिवत्भावेन डि-त्वादेव
तङ् सिद्धत्वात् इति भावः। आदादिको यमिति। एवं च गाते। गाथे इत्यादावातामाथामोः परतः आतो डि-त इत्यस्य प्रवृत्तिशं कैवनास्ति इति भावः। फले तु
न भेद इति। न च गाते गाथे इत्यादौ शेषासहसवर्णदीर्घे कृते पि पूर्वस्मात् परस्य विधौ कर्तव्ये स्यानिवत्त्वादेतः परत्वेन डि-तामाकारस्य इयस्यादिति शंका

सि. को. पंचमीसमासपक्षस्यानित्यत्वाभ्युपगमादितिभावः। जुडुवेदति। कुहोश्चरितिउ. स्पन्नः क्लृ ३. इति। अस्मात्पचाद्यचिविल्लक्ववयोरभेदाद्विल्लव इत्यन्ये। मेडु ॥
 टी. त. ॥ ३० ॥ प्रणिमयत इति। ननु नेर्गदेतिकथमिह एतत्स्यात् शिद्विषये आत्वाभावेन मोरूपाभावात् शिद्विषये कृतात्वेप्यस्मिन् एतत् दुर्लभमेव। प्रतियदोक्तस्यै
 ति. उ. वमाधातोर्ग्रहणौ चित्वात् नत्वस्य लास्यलिकस्य। गामादाग्रहणेष्वविशेष इत्यभ्युपगमे तु मीनातिमिनोत्सोरात्वे कृते प्रणिमाता। प्रणिमास्यतीत्यादावतिप्रसंगः
 ५२ स्यादित्यत आह। तत्रेति। इष्टत्वादिति। अयं भावः। घुसंज्ञासूत्रे प्रणिदयते प्रणिधयतीत्यादौ एतत् सिद्धये भाष्यकारैरित्युं सिद्धान्तिता। नेर्मदनदेति एतत् विधौ
 घुमेत्यस्य स्थाने घुप्रकृतिमाडि. तिपठनीया। घुश्च प्रकृतिश्च माडु. चेति द्वंद्वः। प्रकृतिश्च कस्येत्याकांक्षायां सन्निधानात् पूर्वोत्तरयोरेवातेन न क्वाप्यव्याप्तिः। नापि
 मामाने इत्यत्र मीनातिमिनोत्सोश्चातिव्याप्तिः। माडु. इति उ. कारानुबन्धकस्यैव पठितत्वादिति। दिग्यादेशेनेति। दयतेर्लिटि परे द्वित्वं प्राप्ते दिग्यादेशश्च तत्र वि
 प्रणिमयते। नेर्गदेति एतत्। तत्र घुप्रकृतिमाडि. तिपठित्वाडि. तोमाप्रकृतेरपि ग्रहणस्येष्टत्वात् ॥ १५ ॥ देडु. रक्षणे। दयते। दयतेर्दिगि।
 लिटि। ७। ४। ८। दिग्यादेशेन द्वित्वबाधनमिष्यत इति वृत्तिः। दिग्यो. स्याच्चोरिच्। १५ ॥ अनयोरिदादेशः स्यात्। सिच्चकित्स्यात्। अदित
 अदिष्ठाः। अदिषि ॥ १६ ॥ श्येडु. गतौ। श्यायते। शश्ये ॥ १७ ॥ व्येडु. वृद्धौ। व्यायते। व्याय्यात् ॥ १८ ॥ त्रैडु. पालने। त्रायते। तत्रे ॥ १९ ॥ पूडु. पक्वे
 पवते। पुपुवे। पविता ॥ २० ॥ मूडु. चन्धने। मवते ॥ २१ ॥ डीडु. विहायसागतौ। डयते। डिड्ये। डयिता ॥ २२ ॥ तृडु. वनतरणयोः ॥ ॥

शेषविहितेन दिग्यादेशेन द्वित्वशस्त्रस्य बाधः। नचैवं व्यायः पीचस्मिडः स्याजिति पीचव्याजोरपि विशेषविहितत्वात्ताभ्यां द्वित्वबाधः स्यादिति वाच्यं विषयसम
 मीमाश्रित्य लिङुत्पत्तेः प्राप्तेवतयोः प्रवृत्तत्वात्। दिग्यादेशविधौ तु लिटीति परसमस्येवनतु विषयसममीलस्यानुरोधात्तदेतत् सूचयति। इष्यत इति। दय
 तेर्लिटि द्वित्वे प्राप्ते तत् बाधित्वा परत्वादिग्यादेश इति नोक्तं। परस्परलब्धावकाशयोरेव परस्य वलीयस्त्वात्। दिग्यादेशविना द्वित्वस्य सावकाशत्वेपि द्वित्वं
 विना दिग्यादेशस्य तदभावादिति दिक्। स्याच्चोरिच्। इह लिङु. सिचाविति सूत्रात् समनेपदे स्थितिनानुवर्तितां परस्मैपदेषु गतिस्थे तिलुकः प्रवृत्तेर्वावस्था
 लाभात् अस्थिता अस्थिवाता। भाव्यमाणेण कचित्सर्वणेन गृह्णातीत्यत्र इदमपि तपरकरत्वं स्निग्धमित्याहुः। अत्र वदंति विधीयमानस्य सर्वणग्राहकत्वेपि त

परस्परमिहव्यर्थं न चात्र दोषः स्यादिति वाच्यं घुमास्थेत्यनेनैव तस्मिन् द्वौ विधि वैयर्थ्यापत्तेः । न चैवमपि घुतः स्यादिति वाच्यं घुताः घुतप्रसंगे घुतश्च विषये स्मृत इति सिद्धात् । इति । डी ड् विहाय सा आकाशेनाविहाय सामिति पाठस्त्वनकार इत्याहः ॥ ३० ॥ अत इहातोः किरति गिरति कीर्त्तः । गीर्त्तः स्त्री लोः धातोः किमा नृणां इत्येताभ्यामिति । परत्वात् गुणवृद्धी भवत इति वक्तव्ये किमिदं वार्तिकमिति चेदत्राहुः परादप्येतरं गं प्रवलमिति इत्येतादौ वार्तिकमिदमाव्यमिति । इतो वा इहा हर्धातुकस्येडित्यत इडित्यनुवर्तते य हो लि दीत्यतो लिटि दीर्घ इति च तदाह । इतो दीर्घो वैत्यादि । सिचि चानलि डीत्यतो नेत्यनुवर्तनादाह । इतो दीर्घो

अत इहातोः । १ । १ । १० ॥ अदन्तस्य धातो रङ्गस्य इत्यात् । इत्येताभ्यां गुणवृद्धी विप्रतिषेधेनातरति । अच्छन्यतामिति युष्मत् । तु फलेत्येव मातेरतुः । तेरुः । वृत्ते वा । १ । २ । ३८ ॥ इड् इज् अमृदन्ताच्चेतो दीर्घो वा स्यान्न तु लिटि । तरोता । तरितो । अलि दीति किमा । तेरित्यो हलि चेति दीर्घः तीव्योत् । सिचि च यरस्मै पदेष्टु । १ । २ । ४० ॥ अत्र वृत्त इतो दीर्घो न । अतारिष्ठा मा ॥ २४ ॥ अथाष्टावनुदात्तैतः । गुयगोपने ॥ ११ ॥ तिज निशने २ मानपूजायो ॥ ३॥ वधवन्धेनै । गुमिजकिङ्क्षः सना ॥ ३१ । ५ ॥ मान्वधदानशान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ ३१ । ६ ॥ सन्नुदयोक्तेभ्यः सन्स्यान्माना दीनामभ्यासस्येकारस्य दीर्घश्चा गुयेर्निदाया । तिजैः समाया मा । किं तेर्व्याधिप्रतीकारे निग्रहे अपनयनेनाशने संशये च । मानैर्जिज्ञासा यामावधेश्चित्तविकारे । दाने राजवे । शानेर्निशने । सनाद्यन्ता इति धातुत्वमा । सन्यजेः ॥ ६ । १० ॥ सन्ननस्य यडन्तस्य च प्रथमैकाच्चाह । स्तोत्रादेस्तु द्वितीयस्य । अभ्यासकार्यमा । गुपिप्रभृतयः किङ्किन्नाः निन्दाद्यर्थको एवानुदात्तेतोदानशानौ च स्वरिति तौ । एते निन्यश्चन्ताः । अथान्तरत्वननुवन्धकोश्चुरादयः । अनुवन्धस्य केवलेऽचरितार्थत्वात् सन्नन्तात्तु । धातोरित्यविहितत्वात्स नोत्र नार्द्धधातुकत्वमा । तेनेडु लोना । जुगुप्सतो । जुगुप्साच्चक्रे । तिति क्षतो । मीमांसते । भवभावः । चत्वे मा । वीभत्सते ॥ ४॥

स्य विकार आभ्यासः स चात्र सन्यत इतीत्वमेव । यदि तु ह्रस्व इत्येव गृह्येत तर्हि तद्विहितनिर्देशो व्यर्थः स्यात्तदेतदाह । अभ्यासेकारस्येति । इति काराद्युपनिवृत्त्या न दर्शयति । गुपेर्निदायामित्यादिना सन्यजेः । सप्तमीमाश्रित्य सनियडि च परे इति व्याख्यायां प्रतीषियति । अदो व्यते इत्यादिन सिद्धेता । सन्यजेः प्रकृति

सि-को
श-त
ति-३
५३

भागस्यैवद्वित्वप्रसक्तेरत आह। सन्नतस्येति। ननु सप्तमीपक्षेपिसन्यडोरेवद्वित्वस्याननुप्रकृतिभागस्याशयोः कारेतौवजुगुप्ततोतिति स्यते इत्यादिरूपसिद्धेसबो
रकारोच्चारणस्यअजादेर्द्वितीयस्येतिद्वित्वार्थत्वात्। यद्यपिनिमित्तस्यकार्यत्वस्वीकारेआट। आठतुरित्यादौलिट्पठ्यते। पूर्वभागमात्रस्यद्वित्वनसिध्येत्तथाप्यकार
रोच्चारणसामर्थ्यात् सन्यडोकार्यत्वमस्यपगतुंशक्यमितिचेतामैवं। अकारस्त्वानांवहनांसत्वात्। तथाहिद्विसंधिस्यमित्यत्राचोयतिकृतेयतोनावद्वित्याद्युरात्
सिध्यतिअकारभावेतुअहलोरिति। एतौष्ठस्वरोनसिध्यत्। किंचपियठिविब्राह्मणकुलानीत्यत्राहोयस्यस्यानिवत्वात्। अलंतलक्षणोनुमनंभवसकारा
भावेतुस्यादेवनुमा। अपिचापापचकइत्यादावहोयस्यस्यानिवत्वादस्यउपधायाइतिवृद्धिर्नप्रवर्तते। अपिचा। यस्यहलइत्यत्रयस्येति। सत्तातग्रहणमह

रभरामस्ये। आरभते। आरेभे। रभ्या। रप्यते॥५॥ डुलभयश्रौ। लभते॥६॥ ध्वञ्जपरिष्वङ्गे॥ दंशसञ्जसञ्जं शपि। दा॥४॥२५॥ रञ्जेश्व
। दा॥४॥२६॥ एषांशपिनलोकांस्वजते। परिष्वजते। श्रम्यग्रम्यिदमिस्वञ्जीनांलिटः। कित्वमेतिव्याकरणनरमादेमनुः। सस्वजइतिभाव्याह
हरणादेकदेशानुमत्याइहाप्याश्रीयते। सदेःपरस्यलिटीतिसूत्रेस्वञ्जेरुपसंख्यानम्॥ अतोभ्यासात्परस्यत्वन्ना। परिष्वजते। परिष्वजते। सस्व
जिषे। सस्वञ्जिषे। स्वउक्ता। स्वइत्यते। स्वजेता। स्वइष्टीष्टाप्रत्यष्वङ्क्ता। प्राकृसिनादितिषत्वमापरिनिविभ्यसुसिवादीनामेतिविकल्पः। एतद
र्थमेवोपसर्गात्सुजेतीत्येवसिद्धेसुसंज्योःपरिनिवीत्यत्रपुनरुपादानमापर्यष्वङ्क्ता। पर्यष्वङ्क्ता॥७॥ हृदयुरीवोत्सर्गो। हृदयेजहदोहन्ता।
हस्यते। हदेता। हसीष्टा। अहन्ता॥८॥ अथपरस्मैपदिनांजिह्विदाअव्यक्तेशब्दे॥९॥ स्कन्दिर्गतिशोषणयोः। चस्कन्दि। चस्कन्दि। स्कन्ता। स्क
त्यति। नलोपः। स्कधात्। इरित्वा। दङ्वा। अस्कदत्। अस्कन्तीत्। अस्कानाम्। अस्कांसुः॥ १०॥ रीदित्यादौयलोपव्याकृत्यर्थमिति सर्वसंमनं। तथाच।

अपपचिष्टेत्यादौयलोपोप्यकारकलमितिसन्यडोरितिषष्ठेवयुक्ता। एवंहियङ् लुकिप्रत्ययलक्षणेनयङंतत्वात्द्वित्वसिध्यति। परसप्तम्यानुद्वित्वस्यांगकार्यत्वात्ननु
प्रतेतिनिषेधःप्रवर्ततेतिदिक्। दानशानौचेति। आर्जवनिशानार्थावितिभावः। अर्थोत्तरेत्विति। धातुपाठोपात्तेगोपनादिरूपेः। अर्थेइत्यर्थः। अननुवंधकाइति। सानुवंधक
त्वेनकेवले। चरितार्थत्वात्। अनुवंधस्य सन्नुतादिवप्रकर्तृगकलान्त्वेनादपितङ्स्यादितिभावः। एवंचाऽऽनुपूर्वीमात्रसाम्येपिभ्वादयश्चुरादिभ्योभिन्नाएवेतिकलितं
इदगुणेनेति। यद्यपिहलंताच्चेतिसनः। कित्वेनापिगुणभावमुसाधुसथापिउभावाथमुक्तहेतुरेवाश्रयणीयइति। किंहेत्वंतराश्रयणेनेतिभावः। केविनुअर्थेवद्ग्रहणप

रिभाष्यारब्धोसमएवहलंताच्चेतिसूत्रेप्रहणमस्यउपक्रमः
साथसनःकित्वमित्याहुः॥१॥ रभरामस्ये।

लिङिगिमेरेभाते। लुङि। अरब्धा। अरप्सातां। डल्भय। डितः। लिङि। लपत्रि। मंषितुमिदादिभ्यश्च। लभा। लिङि। लेभे। लुङि। अलब्धा॥ ३॥ वेः स्कंदेरनिष्ठायां। सिक्वा
 हीनामित्यनेवेति प्रवर्तते। अथोपदेशत्वात्। अप्राप्तविभाषेयः। माधवादिश्रेयानुरोधेनाह। कृत्येवेदमिति। प्राचातुर्विष्कंदतीत्युदाहृतं तत्र मूलं मृग्यमिति भावः।
 वेः स्कंदेरनिष्ठायां। १। ३। ७३॥ षत्वश्चास्यात्। कृत्येवेदम्। अनिष्ठाया मिति यर्युदासात्। विष्कन्ता। विस्कन्ता। निष्ठायात्। विस्कन्तः॥ परेऽश्च
 १। ८। ३। ७४॥ अस्मात्परस्यस्कन्देः सस्यबोवा। योगविभागादनिष्ठाया मिति न सन्वध्यते। परिष्कन्दति। परिस्कन्दति। परिस्कन्तः। परिष्कन्तः।
 षत्वपक्षेणत्वमानचपदद्वयाश्रयतया वहिरङ्गत्वात् षत्वस्याऽसिद्धत्वमाधातूपसर्गायोः कार्यमन्तरङ्गमित्यभ्युपगमात्। पूर्वधातुरुपस
 र्गाण्युज्यते। ततः साधनेनेति भाष्यं। पूर्वसाधनेनेति मतान्तरे तु न एतत्॥ २॥ येभमेषुने। येभिथा। ययब्धा। यब्धा॥ यप्स्यति। अयाप्सीत्॥ ३॥
 एमप्रह्वत्वेशब्दे चानेभिथा। ननन्या। नन्ता। अनंसीत्। अनंसिष्ठाम्॥ ४॥ गस्सुसृज्जगत्। इषगमियमांछः। १। ३। ७७॥ एवाञ्छः स्याञ्छिति य
 रो। गच्छवि। जगमा। जग्मतुः। जग्मुः। जगमिथा। जगत्यागन्ता। गमेरिदपरस्मैपदेषु। १। ४। ५८॥ गमेः परस्य सकारादेरिदस्यात्। गमिष्यति। लुदि
 त्वादङ्। अनङीति यर्युदासान्नोपधालोपः। अगमत्। सप्यति। ससप्ये। अनुदात्तस्य चर्दुपधस्याऽन्यतरस्याम्। ६। १। ५८॥ उपदेशेऽनुरात्ते
 यञ्चदुपधस्यस्वास्याज्जलादावकित्तिपरे। स्वप्ता। सप्ता। स्वप्स्यति। सप्स्येति। असृयत्॥ ६॥ यमउपरमे। यच्छति। येभिथा। ययन्या। यन्ता
 अयंसीत्। अयंसिष्ठाम्॥ ७॥ तयसन्तापो। तप्ता। अताप्सीत्। निसलपत्तावनासेवनै। ८। ३। १०२॥ षः स्यात्। आसेवनम्यौनः पुन्यन्ततोऽप
 स्मिन्विषये। निष्ठयति॥ ८॥ तयजहानौ। तयजिथा। तयक्या। त्यक्ता। अत्याप्सीत्॥ ८॥ यञ्जसङ्गै। दंशसञ्जस्वञ्जांशपीति नलोपः। स
 जति। सङ्क्ता॥ ९॥ दशिरप्रेक्षणे। पश्यति॥ ॥ ॥ न संवध्यत इति। अतएव तिङन्तेपि षत्वमुदाहरति। परिष्कंदतीति। जग्मनुरिति। ग
 मनेत्युपधालोपः। एमप्रह्वत्वे। केचिदमुमुदितं पठन्ति तत्प्रामादिकमित्याहुः। अनुदात्तस्य। आदेच उपदेशेऽशित्तीत्यत उपदेशे इत्यनुवर्तते। उपदेशे

कि॥ घृष्टं मुनि उदाहृतं ऋषयः किं कर्तव्यं लिखिं
सस्य अकिं नीतिं ॥

सिद्धौ
नित
ति ३
५४

सिद्धौ अस्मदिति। लट्वा दड्। सृशमृशेति सिज्जिकल्यवार्तिके संप्रसिध्य अस्माप्सोदितिके चिदुदाहरंति। तत्प्रामादिकमित्याहुः। अर्पसीदिति। पमरमेति रड् सको
विभाषासृजिदृशोः। ७। २। ६५॥ आभ्याम्यल रड्। सृजिदृशोर्ल्यमकिति। ६। ५। ५८॥ अनयोरमागमः स्यात्कलादावकिति। दड्। ददृशिय
दृष्टा। दृष्ट्यति। दृष्ट्यात्। ररित्वा दड्वा। ऋदृशोऽडि गुणः। ७। ४। १६॥ ऋवर्णानां दृशेऽगुणः स्यादडि। अदर्शता। अडभावे। नदृशः। ३। ४। ५७॥ दृशश्चेः कोना। अदाक्षीत्॥ १९॥ दंशदशने। दशनं दंष्ट्रा व्यापारः। एवोदरादित्वा दनुना सिकलोपः। अतएव निपातनादित्येके। त
स्याप्यत्रैव तास्यर्पमा। अर्थनिर्देशस्याधुनिकत्वात्। दंशसंज्ञेति नलोपः। दशति। ददंशिया। ददंष्ट्रा। दंष्ट्रा। १। ६३। दृष्ट्यति। दृष्ट्यात्। अदाड्
क्षीत्। १९॥ कृषविलेखने। विलेखनमाकर्षणम्। कृष्टा। कर्षा। कृष्ट्यति। कर्ष्यति। सृशमृशकृषतृपदयंज्ञेः सिज्वावाच्यः। अक्काक्षीत्।
अक्काष्टाम्। अक्काक्षीत्। आक्काष्टाम्। अक्काक्षः। यक्षेक्षः। अकृष्टत्। अकृष्टताम्। अकृष्टन्॥ १३॥ दहभस्मीकरणे। देहिया। ददग्धा। दग्धा
धृष्ट्यति। अधाक्षीत्। अधाग्धाम्। अधासुः। १९॥ मिहसेचने। मिमेहो। मिमेहिथ। मेढा। मेष्ट्यति। अमिसत्॥ १५॥ कितनिवासे रोगपनयने च॥
चिकित्सति। संशये प्रायेण विपूर्वः। विचिकित्सा तु संशय इत्यमरः। अस्यानुदो नैत्वमाश्रित्य चिकित्सते रत्यादिकश्चिदुदाहरानिवासे तु। के
तयति॥ १६॥ दानस्वएडने। शानतेजने। इतो वहत्यन्तः स्वरितेतः। दीदांसति। दीदांसते। शीशांसति। शीशांसते। अर्थविशेषे सन्। अन्यत्र
दानयति। शानयति॥ २॥ डुपचष्याके। पचति। पचते। पेचिया। पयक्या। येचे। पक्ता। पक्षीष्ट॥ ३॥ षच समवाये। सचति। सचते॥ ४॥ भजसे
वाचाम्। वभाज। भेजतुः। भेजुः। भेजिया। वभक्या। भक्ता। भष्ट्यति। भष्ट्यते। अभाक्षीत्। अभक्ता॥ ५॥ रञ्जरागो। नलोपः। रजति। रजते। अराड्। क्षी
त्। अरड्॥ ६॥ शय आक्रोशे। आक्रोशे विरुद्धानुध्यानम्। शशापाशये। अशाप्सीत्। अशम्॥ ७॥ त्विषदीप्तौ। त्वेषति। त्वेषते। त्विषे। त्वेष्यति। त्विषी
निसलपता। मूर्ह्य इत्यनुवर्तमाने फलितमाह। षः स्यादिति। आसेवने तु निसलपति। पुनः पुनः सलपतीत्यर्थः॥ ॥ विभाषासृजिदृशोः। कादिनियमानित्ये प्रामेयि
भाषेयः। सृजिदृशोः। भलिकिं। ससर्जदृशः। अकितिकिं। सृष्टः। सृष्टवान्। दृष्टः। दृष्टवान्। अदाड्। क्षीदिति। वदत्रजेति वृद्धिः। अदाड्। अदाड्। सुः। कृष्टा। कर्षेति

सि.कौ.
न.
ति.उ.
१५

तिसूत्रं न्यज्यतामिति चेत् अत्राहुः आदेशावयवस्य त्ववारणाय आदेशस्य त्वं शस्त्वावश्यकः न द्रु हणे कृते धातुमिन्नसकारस्य चेद्वनि आदेशरूपस्यैवेति नियमप्रसं
गवारणाय प्रत्ययग्रहणमपि कर्तव्यमेवेति ॥ ॥ अवात्सीदिति वद्वज्रेति वृद्धिः सः सीति नः अस्मिन्निचरतीति उच्चारणार्थ इति रसं ज्ञायामिदं तदति नुमस्यदि
तिभावः उवायेति ग्रहिजेत्यत्र वयिग्रहणहेतु इति निषेधो वनप्रवर्तते इत्याहुः ग्रहिज्यावपि गृह्णाति पृथक् तन्निनातन्निनीतजीनः इति वयेरुदाहरणं नास्ति कि
अवात्सीत् अवात्ताम् ॥ १२ ॥ वेज्जुतनुसन्नाने वयति वयतो वेजो वयिः ॥ २५ ॥ वास्यास्त्रिदि। इकार उच्चारणार्थः उवाया ग्रहिज्यावपि
व्यधिवृष्टिविचतिरुश्चतिरुच्छतिभुज्जतीनादिति चाद्यथ ॥ एवमिति डिडिति च सम्प्रसारणं स्यात् यकारस्य प्राप्तालिति वयोयः ॥ १३ ॥
३८ वयोयस्य सम्प्रसारणं न स्यात् इति उयतुः ॥ ३९ ॥ वयोयस्य न्यतरस्यां किति ॥ १४ ॥ ३८ वयोयस्य बोवास्यात्कितिलिङि उवतुः ॥ ३९ ॥
वयसासावभावात्पलिनित्यमिदं उच्यते स्थानिवद्भावेन त्रित्वात् ॥ ३९ ॥ उवा उवा वयादृशभावावेजः ॥ १५ ॥ वेजो न सम्प्रसारणं स्यात्
ल्लिङि ववौ ववतुः ववुः कविथो ववाथा ववेवाता उवाता वासीष्ट ॥ अवासीत् ॥ १३ ॥ वेज्जुसम्प्रसारणे व्ययति नव्योलिति ॥ १४ ॥ ४८ ॥ वे
ज्जु आत्वेन स्यात् इति वृद्धिपरमपि हलादिभ्यो वाधित्वे यस्य सम्प्रसारणम् उभयेषां ग्रहणं सामर्थ्यात् अन्यथा कस्यादीनां ग्रहणं
दीनांचो न हस्येव सिद्धे किमेन विव्याया विव्यतुः विव्युः इत्यर्थातिनिमित्तमिदं विव्ययिथा विव्याया विव्यो व्याता वीयात् व्यासीष्ट
अव्यासीत् अव्यासा ॥ १० ॥ हेज्जुस्य ह्यांशदेव अभ्यस्य च ॥ १३ ॥ अभ्यसीमविष्यतो हेज्जुसम्प्रसारणं स्यात् ततो द्वित्वं ॥ ३९ ॥
ह्रवा जुहुवतुः जुहुका जुहोथा जुहविथा जुहुवो ह्याता ह्याता ह्यासीष्ट ॥ ॥ ॥ तितुवचिस्वपियज्जु दीनामिति सिद्धं यज्जुदिष
वेज्जुः पाठात् अतएवाभ्याससम्प्रसारणमपि सिद्धं वेज्जु इति सम्प्रसारणनिषेधलुल्लिङि वयोयः इति निषेधार्थं नान्प्रवर्तते तस्मात् ग्रहिज्यादिषु वयिग्रहणं स्पष्टं
र्थमेवेति बोध्यं वच्चास्या अस्मत्त्वेन वयोयेरिति परामृश्यते तदाहा वयोयस्यति बोवाकितीत्येवमुच्यते ल्लिङि वयोय इति प्रकृतत्वात् उपदेशे त्वत् इति नि
षेधमाशङ्क्याहा वयसासावभावादिनामनुष्ठानिनस्तासौ विद्यमानत्वात्स्थानिवत्भावेन सौविद्यमानत्वं सुलभमिति चेत् अत्राहुः शास्त्रीयकार्ये हि स्य

निवृद्धावोनतुल्यैकिकेअचलास्वदितिनिषेधस्यशास्त्रीयत्वेविशेषःअत्रनातिदिश्यते।अचरसुक्तेरस्विधित्वादितिवेजः।लिटिकिं।उतंततवान्।नव्योलिष्टिलिटिकिं
 व्याता।व्यस्यति।हलादिशेषंवाधित्वेति।हलादिशेषेतुवस्यसंप्रसारणस्यादितिभावः।अत्रेतोःकारकस्याप्यस्यानिदृशलिवेदमवतीत्याशंकार्यमाहानिमि
 डिति।हलादीनांसंप्रसारणेअकृतसर्वेतिदीर्घञ्शब्दरतिसामान्येत्तावपिआकारणरूपशब्दएवान्नगृह्यतेरन्याहुः।तथाचमाधे।यातोऽन्य
 तः।सुतकृतस्वरमाशुदूरादुदवाहुनाजुहुविरेमुहुगत्ववर्ग्यरतिकर्मणिप्रयोगः।हःसंप्रसारणमभ्यस्तस्येवेतिसूत्रेयोगविभागेन्याचष्टे।अभ्यस्तस्येवे
 ति।पूर्वयोगलुलौचसंश्रुतेर्विषयेप्रवर्तते।जुहावयियति।अनूहवता।अभ्यस्तीमविष्यतेहेजइति।अभ्यस्तनिमित्तेप्रत्ययेपरेद्विर्वचनात्प्रागेवहेजः
 लिपिसिचिह्नश्चा३५५३॥एभ्यश्चोरडस्यात्।आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्।३५५४॥आजोलोफ।अहता।अहता।अहता॥३५॥अथ
 होपरस्मैपदिनौ।वदयक्तायांवाचि।अच्छवदति।उवादा।उदतुः।उवदिथा।वदिता।उवात्।करप्रजेतिवृद्धिः।अवादीता॥३५॥दुओश्चि
 गतिवृद्धोः।श्वयति॥विभाषाश्वे॥६।३५३॥श्वयतेःसंप्रसारणंवास्याल्लिटियडिचे।शुशव॥शुशुवतुः।श्वयतेल्लिट्यभ्यासल।
 स्रणप्रतिषेधः।तेनलिट्यभ्यासस्येतिसंप्रसारणंनशिश्वायाशिश्चियतुः।श्वयिता।श्वयेता।शूयात्।जुस्तभित्सडा।श्वयते॥३५॥
 ३५॥श्वयतेरिकारस्यअकारः।स्यादडिः।यरूपम्।अश्वता।अश्वताम्।अश्वन्।विभाषाचेदृश्चोरितिचेडः।इयडः।अशिश्चियता।ह्य
 नेतिनवृद्धिः।अश्वयीता।वृता।यजादयोवृक्ताः।भ्यादिस्त्वाकृतिगणः।तेनचुलुप्पतीत्यादिसयहः॥२॥इतिभ्वादयः॥३॥
 संप्रसारणमितिफलितीर्थः।अभ्यस्तमस्यास्तीतिअभ्यस्तःसनादिसस्ययोहेजतत्प्रकृतिभूतस्तस्येतादिव्याख्यानस्यस्वीकारात्।तेनजिह्वायकोशिवतीन्त्रहे
 जसंप्रसारणंनमवति।एवलोहित्वनिमित्तत्वाभावात्।अतएवलिच्चेद्वित्वनिमित्तत्वेनेतिहःसंप्रसारणमिति योगविभागः।क्रियतेएतच्चआकरेस्यष्टम्॥३॥
 लिपिसिचि।लिपउपदेहे।विचक्षरणा।अलियत्।असिचत्।अच्छवदितीति।अच्छस्यवदयोगगतिव्याहृतोः।प्राग्वयोगः।विभाषाश्वे।लिटियडिचे।तेलि
 उयअश्वेतिपूर्वसूत्रमिहानुवर्ततेइतिभावः।उभयत्रविभाषेयलिङ्शे।अतुसादौनित्यप्राप्तेएलाहवामा।यडः।शेत्वप्राप्तविभाषा।शशूयते।शश्वीयते॥

सि.को.
डी.त.
ति.उ.
५६

संप्रसारणेनेति। अन्यथा शुश्चायेत्यादिस्थादितिभावः। श्वयतेरः। अलोऽन्त्यपरिभाषालभ्यमाहा इकारस्येति। पररूपमिति। अनेलोयसुनमवति। आर्हधातुकोपदेशे
यदकारांतमिति स्यात्स्यात्त्वात्। इयडिति। लघूपधगुणपेक्षया अंतरंगत्वादितिभावः। अश्वयीदिति। नन्विह अंतरंगत्वाद्गुणः। यादेशयोः कृतयो र्यात्त्वादे
वृद्धिनिषेधो भवेत् इति किमनेन। श्विग्रहणेनेति चेत्। अत्राहः। नसिच्यंतरंगमस्तीति ज्ञापयर्थे। श्विग्रहणं। तेन चिरिणेति। जिरिणेत्योयड्। लुगंताविति
प्रभृतीनां च सचिवहिरंगा वृद्धिरेव भवति। अचिरायीत्। अजिरायीत्। अचेचायीत्। अनेनायीत् इति। तेनेति। उक्तचवार्तिककृता। काम्यनेका जगृहणं च लु
पाद्यर्थमिति। चुलुं पतीति। लुं पतीत्यर्थः। चुलुं पलोपे इति कविकल्पद्रुमे उक्तत्वात्। इति भावः॥ ॐ ॥ अनेरीयड्। तांतोः यंधातुरेका निदिष्टो नत्वका
पाद्यर्थमिति। चुलुं पतीति। लुं पतीत्यर्थः। चुलुं पलोपे इति कविकल्पद्रुमे उक्तत्वात्। इति भावः॥ ॐ ॥ अनेरीयड्। तांतोः यंधातुरेका निदिष्टो नत्वका

मृतेरीयङ्। ३। १२८॥ ऋतिः सौत्रो धातुस्तस्मादीयङ् स्यात्सार्थो जुगुप्सायामयं धातुरितिवहकः कृपायोचन्येको सङ्गद्यन्ता इति धा
तुत्वा ऋतीयतो ऋतीयं चक्रे। आयादय आर्हधातुके वेतीयङ् भावेशेषात्कर्तरि परस्मैपदं। आनर्त्ता अर्त्तिष्मर्त्ति आर्त्तिना अदभ
स्येत्। द्वे परस्मैपदिनौ। अदिप्रभृतिभ्यः शयः। २। ४। १२९॥ लुक् स्यात्। अति। असः। अदति। लिख्यन्तरस्य। २। ४। ४०॥ अदोघस्त्व
स्मात्त्रिदि। जघासा गभहनेत्युपधा लोपः। तस्य च विधिं प्रतिस्था निवद्भो विनिवधात् घकारस्य चत्वं। शासिवसीतिषत्वं। जस्यतुः। जसः
धसस्तासावभावात्पलिनित्यमिट्॥ जघसिथ। आद। आदतुः। इडत्यतीतिनित्यमिट्। आदिथ। अत्ता। अत्स्यति। इडत्यलो हेर्धिः। दाध
। १९॥ हो ईलंतेभ्यश्च हेर्धिः स्यात्। अद्दि। अत्तात्। अदानि॥ ॥ ११॥ अंतः। वंश्चि लुच्यतश्चेति निर्देशात्। केचित्तु र्यङ् इति दीर्घोच्चारणात्

॥ १९॥ हो शैल तेभ्यश्च हेर्धः स्यात् अद्धि अत्तात् अदानि ॥ ॥ १९॥ गंतः वांशुं च्युतश्चेति निर्देशात् केचित्पूर्यङ् इति दीर्घोच्चारणान्ते
प्रमितिज्ञायते इदं तत्वे हि सवर्णशर्धे लोचसिद्धेरियङ्मेव कुर्यादित्याहुस्तच्चिंत्यं - इदं तत्वेत्यनेकाच इति यणसवर्णदीर्घस्य बाधान्न च ऋतेयङ् विधा
वृत्त्या र्वेति दीर्घोपपत्तेश्च यङ् विधानेनांतत्वे लिं संभवत्येवेति वाच्यं यङ् विधौ सन्यसेरिति द्वित्वापत्तेः कृपायां चेति अर्तनेच ऋतीयाचघृणीयाचघृणार्थ
क इति जुगुप्साक हणे घणे रति चामरः इह लभ्यो हेर्धः जुह धिषसि भसो हलीत्यतो हलीत्यनुवर्त्य हलादेरिति व्याख्यानात् रुदि हि स्वपि हि रत्यादिविद्देहर्हिर्न भवति अनादि
त्रनुधित्वात्परत्वात्तात्तडि कते स्थानिवद्भावेन पुनर्धित्वं तु सकृन्ताविति न्यायान्तेत्याहुः अन्येतु हेर्धिरित्यत्र स्थान्यादेशयोर्ह्योरपि रकारउच्चारणार्थ इति हकारस्य धकारादे
शः तेन हलीत्यनुवर्तिर्न कर्तव्यानापि तातडेधित्वप्रसंग इति सकृत्तृगतिन्यायाश्रयणमपि मास्त्वित्याहुः ॥

अदसर्वेषां। अङ्गार्थगालवयोरित्यत अडित्यनुवर्तते। गार्थगालवयोरित्यस्य त्वनुवृत्तिशंकां निवारयितुं सर्वेषां ग्रहणं। लुङ्सनोः। जिघत्सति। प्रणिहन्तीति।
 अदसर्वेषां। अनुदातोपदेशः। यद्यत्र एतेषां अनुनासिकलोप इति व्याख्यायेत तदा मन्यते न मन इति ह मुचमन्त्रादीनां च अनन्त्यस्यापिलोपः स्यात्तथाच
 अदसर्वेषां। ७३। १००॥ अदः परस्य एकस्य सार्वधातुकस्याडागमः स्यात्सर्वेषां मतेषां। आदत्ता। आतां। आदन्। आदः। आनं। आन्ता। आदं।
 आह। आह्वा। अघाता। अघाता। अघः। अघास्तां। अघा सुः। लुङ्सनोर्घरत्न। २४। ३१॥ प्रदोषस्तस्यालुङि सनिचो लुङित्वादङ्। अघसत्। ह
 जहिंसागत्योः। प्रणिहन्तीति। अनुदातोपदेशवन्तितनोत्पादीनामनुनासिकलोपोऽल्लेकिनि। ६४। ३१॥ अनुनासिकेति लुप्तवर्णिकां वन
 तीतरेषां विशेषणं। अनुनासिकां तानामेषां वनतेश्च लोपः स्यात्कलादौ किंतिपरोऽमिरमिनमिगमिहनिमन्यतयोः। नुदातोपदेशः। तनु
 णुसिणुक्कुण्टणुतणुमनुवनुतनोत्पादयोः। हतः। घृति। वमोर्वा। ६४। २३॥ उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य हन्तेर्बस्य णोवास्याहमयोः
 परतः। प्रहर्णिमा। प्रहर्णि। जघ्रतुः। जघ्रः। अभ्यासाच्चा। ७३। ५५॥ अभ्यासात्परस्य हन्तेर्हस्य कृत्वं स्यात्ताजघनिथ। जघथ। हेता। ऋद्धनोरितीदं।
 हनिष्यति हेतु। हतात्। घृत्ता। हेतेर्जः। ६४। ३६॥ हौपरे। आभीयतयाजस्यासिद्धत्वात् न हेतुर्क। जहि। हनानि। हनाव। हनामा। अहना। अह
 ता। अघना। अहना। आहधातुके। २४। ३५॥ इत्यधिकृत्य॥ हनोवधलिङि। २४। ४२॥ लुङि च। २४। ४३॥ वधादेशोऽदोऽहधातु
 के इति विषयसंघर्षः। तेनाहधातुकोपदेशः। कारांतत्वादतो लोपः। वध्यात्। वध्यास्तां। आहधातुके। विध्यादौ हस्यात् हेतोरि
 ति तात्वं प्रहर्ण्यात्। अवधीत्। अथ चत्वारः स्वरिते तः॥ द्विष। अप्रीतो। द्वेषि। द्विष्टे। द्वेषा। द्वेष्यति। द्वेषा। द्विष्टात्। द्विष्टुः। द्वेषाणि
 द्वेषौ। द्वेषावहै। अद्वेषा। द्विषश्चा। ३४। १९२॥ लङोर्मेर्जुस्वास्यात्। अद्विषुः। अद्विषन्। अद्वेषा। द्विषीत्। द्विषीष्ट। अद्विषीत्॥
 मतः नतः नद्धः मीढः मुक्तः मग्न इत्यादि न सिध्येत् अत आह। लुप्तवर्णिकमिति। वनतीतरेषामिति। वनतेरव्यभिचाराद्विशेषणं व्यर्थमिति भावः। वतिः इह

सि-कौ ५८
 टी-न
 नि-उ
 ५८
 र्थस्यर्थः। इह काशिकादौ जनेरुदाहरणमुक्तं। तथा हि। जनी प्रादुर्भाव इत्यस्मात्स्थानः छांदसोलुक् उपधा लोपाभावश्चाजनिषो। जनिध्वो। जनिष्वा। जनिध्वं। जनेन
 जनेनेति श्रुतिविकरणस्याप्युपधा लोपे व्यतिजतिषो व्यतिजतिध्वे। कर्तरि कर्म व्यतिहार इति तड्। नमो वाकमिति। नमस्तेरुड्मन्व इत्यादि नमो वचनं।
 वचनेन च जातिरिति कुत्वा ववसे इति। वादित्वा देत्वाभ्यासलोपौ नाणि। सिचुं वने। वभामेति। नुम्। विसर्जनीयेति सूत्रेण पदमंजयदिमिरुक्तेर्नुमादिभिः प्र
 त्येकं व्यवायेवत्वमिष्यते तेन निस्ते निस्स्वरस्य न भवतीति तच्चास्य सातत्वे युज्यते। शांतत्वे तु त्रश्चादिष्वेव दोरिकत्वे कवर्गात्परत्वेन न त्वेदुर्ध्वरमिति प्रत्युदा
 हरणमिदं न संगच्छत इति भावः। एजि शुद्धौ अनिद्वेषु एजिरिति जौ होत्यादिकस्य ग्रहणद्वये सेडिति ध्वनयति। निजितेति॥ ॥ शिजि अव्य
 शिजि अव्यक्ते शब्दे। शिंक्ते। पिजिवर्त्ते। संपर्चन इत्येके। उभयत्रेत्यन्ये। अवयव इत्यपरो। अव्यक्ते शब्दे इती इतरेऽपि ड्क्ते। एजीत्येको
 एंक्ते। वृजीवर्जनां देत्वोष्वादिः। इदित्। वृक्ते। वृजातो वृक्षो इदित् इत्यन्यो वृड्क्ते। एच्ची संपर्चने। एक्ते। षूड्क्ते। एगमं विमोचने। सूते
 सुषुविषो। सोता। सविता। भूसूवारिति गुणनिषेधः। सुवौ। सविषीष्टा। सोषीष्टा। असविष्टा। असोष्टा। शीड्। स्वप्नो। शीड्। सार्वधातुके गुण
 ॥ १४॥ ३८॥ किति चेत्स्यपवादेः। शेतो। शयाते। शीड्। रुडा। ७। १६॥ शीड्। परस्मैपदोऽशस्यो तोरुडो गमः स्यात्। शेरता। शेषा। शेष्वे।
 शये। शेष्वे। शिश्ये। शयिता। अशयिष्टा। अथ कौत्सताः परस्मैपदिनः। उर्णु। मयपदी। युमिश्रणे। अमिश्रणे च॥ •
 कृद्गोक्ते प्रत्यये शिंजितं। आवश्यकं एतन्तात्तडीपिशिंजिनी। भूषणानां तु शिंजितं। मौर्वी। शिंजिनी गुण इति चामरः। सुषुविषे इति। स्वरतिसूतीति विक्
 ल्यं वाधित्वा श्रुकः कितीति निषेधे प्राप्ते कादिनियमान्नित्यमिदं। शीड्। स्वप्नो। किति चेत्स्येति। अन्यत्र सार्वधातुकोऽर्धातुकयो रित्यनेन सह इति भावः। शी
 ड्। रुडा। मोत इत्यनोरुड्मन्व इत्यनुवर्तते। अदभ्यस्तदित्यनोरुड्मन्व इति च तथा चेष्टानुरोधेनाऽदिति प्रथमांतस्य षष्ठ्यंतत्वमाश्रित्य व्याचष्टे। रुदेशस्योऽत इति। रुस्ये
 वरुडागमे तु अदादेशोऽलभ इत्यदित्यस्याप्यनुवृत्तिः कृता। शिश्ये इति। एरनेका च इति यण। शेतो। शयातो। शेरतां। शेष्वशयाथो। शेष्वे॥ ॥

उतो वृद्धिः। नाभ्यस्तस्याचिपितीत्यतो निषेधानुवृत्तेराहनत्वभ्यस्तस्येति। उतः किं। एति। एषिलुकीति किं। सुनोति। जुहोति। हलिकिं। यवानि। यवावा। आउतुमस्येत्या
 डागमः यितापितिकिं। युतः। रुतः। नाभ्यस्तस्येतिकिं। योयोति। रोरोति। सार्वधातुके किं। यूयात्। नचात्र डिच्चपिनेति व्याख्या नान्निर्वाहः शक्यः किं। शिषितियासु
 दिः कित्वात्। कैचिनुयुयात्। लुयात्। इत्यादावपि डिच्चपिनेत्यनाश्रित्य व्याचक्षते संज्ञायुक्ते विधेरनित्यत्वाद् द्विर्न भवति। अन्यथा उत औदित्येव वदेदिति। तु
 रुत्तातुः सौत्रो धातुरिति वक्ष्यति। अपिदर्थमिति। एभ्यः परस्यपितः सार्वधातुकस्येति शब्दो व्याख्यानं प्रामादिकं। रुवीतः। लुवीत इत्याद्यसिध्यापत्तेरिति भा

उतो वृद्धिर्लुकिहलि। ७। ३८८॥ लुग्विषये उकारस्य वृद्धिः स्यात्पिति हलादौ सार्वधातुको नत्वभ्यस्तस्य। यौति। युतः। युवंति। युयावायवि
 या। युयात्। इह उतो वृद्धिर्नाभाप्येपि च डिच्चपिनेति व्याख्या नात्। विशेषविहितेन डिच्चेन पित्वस्य वाधात्। यूयात्। अयावीत। रुश
 वा। तुरुलुशम्यमः सार्वधातुके। ७। ३८९॥ एभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हलादेशे डिच्च् इडा स्यात्। नाभ्यस्तस्येत्यतोऽनुवृत्तिर्न भवेद्युनः सार्व
 धातुकग्रहणमपिदर्थं। रवीति। रौति। रुवीतः। रुतः। हलादेशे किं। रुवंति। तिङ्। किं। शास्यति। सार्वधातुके किं। आशिषिरूयात्। विध्यादौ तु
 रुयात्। रूवीयात्। अरावीत। अरविष्यत्। तुरतिसौत्रो धातुः। गतिवृद्धिर्हि सासु। अयं चलुग्विकरण इति स्मरन्ति। लुवीति। तौति। तुवीतः।
 तुतः। तौजा। तौष्यति। अतौषीत्। णलुतौ। नौति। नविता। दुष्कृशब्दे। सौति। शविता। क्षण्ते ज्ञेयः। क्षण्ति। क्षणविता। प्रसूवणे॥
 स्तौति। सुस्वावा। स्तुविता। स्तुयात्। स्तूयात्। उर्णत्र आच्छादने। उर्णेतेर्विभाषा। ७। ३९०॥ वृद्धिर्वास्याहलादौ पितिसार्वधातुके। उर्णे
 ति। उर्णेति। उर्णतः। उर्णवति। उर्णते। उर्णवाते। उर्णवते। उर्णेतेरान्तेति वाच्यं॥ ॥ ॥ ॥ वा। शम्पमोरुदाहरणं तु शमीध्यां। अभ्यमीति। अ

भ्यंति। शम्पमोश्च दसिविकरणस्य लुकि सति हलादि सार्वधातुकमनेतरं संभवतीति काशिकायामुक्तं। आपिशलास्तु तुरुलुशम्यमः सार्वधातुके छंदस्येति पठन्ति
 तन्मते सूत्रमिदं छंदस्येवा। उर्णेतेर्विभाषा। उतो वृद्धिरिति नित्ये प्राप्ते विभाषेयं। हलादौ किं। उर्णवानि। पितिकिं। उर्णतः। सार्वधातुके किं। उर्ण्यात्। उर्णेतेरा
 न्तेति। उर्णेतेर्णवत्भावो वाच्य इति वक्ष्यमाणस्य आमभावोपि फलमिति भावः॥ ॥ ॥

सि-को-
टि-न-
ति-उ-
प-

नन्दाः। अजादेरिति वर्तते स च कर्मधारयः आदियुहलस्यनुप्रकृतेः नुपयोगस्तदेतदाहा अचः परा इति। उंदिदिषति। उंदिदिषति। अडिडिषति। अर्चिचिषति। नन्दाः।
ति-किं। ईक्षतेः सनि ईचिषिषते। संयोगादयः किं। प्राणिलिषति। अरिषिषति। अचः परा-किं। ईदीपितुमिच्छतीति क्यजंतात् सनि ईदिदीपिषति। इहनकारस्य द्वित्वं
भावेपि दकारसु हिरुच्यत एवाचः परत्वाभावात्। नुशब्दस्येति। उपदेशेन कार एवाणत्वे तु राभ्यामि। त्यनेनेति भावः। पूर्वत्रासिद्धीयमिति। अनर्चिर्वचन
शब्देन षष्ठाष्टमिकं चोभयंग्रस्येते तत्र षष्ठाष्टम्युडिमाख्यत औडिढता इत्युदाहरणं। आष्टमिकस्य तु दोग्धादोग्धा। दौढा। दौढेति। इह त्रिषादीस्य
घत्वढत्वादिकं द्विर्वचने सिद्धमेव। असिद्धत्वे तु त्रिषादीस्य कार्यात् पूर्वमेव दौहता इत्यस्य द्वित्वे यश्चाद्दुहेति घत्वढत्वयोः प्रवृत्तौ दौष्टाद्दुहेत्यपि द्वि
नन्दाः संयोगादयः। हाथ३॥ अचः परा-संयोगादयो न दरादिर्न भवंति। नुशब्दस्य द्वित्वं। एत्वस्यासिद्धत्वात्। पूर्वत्रासिद्धीयमर्चिर्वचन इ
ति त्वनित्यं। उभौ साभ्यासस्येति लिङ्गात्। उर्णुनावा। उर्णुनुवतुः। उर्णुनुवतुः। विभाषा लोः। १२३॥ इडादिप्रत्यये हिं हास्यात्। उर्णुनुविष
उर्णुनविषा। उर्णुविता। उर्णुविता। उर्णुतु। उर्णुतु। उर्णुवानि। उर्णुवा। गुणोः पृक्तो। १२। ११॥ उर्णुतेर्गुणः स्यादपृक्ते हलादौ पितिसाव
धातुको। इह यवाहः। और्णुता। और्णुः। उर्णुयात्। उर्णुयाः। इह रूहिर्नाडि-चपिनेति भाष्यात्। उर्णुयात्। उर्णुविषीष्ट। उर्णुविषीष्ट। औ
र्वचने कदाचित् स्यात् ननु दोग्धादोग्धेति समानजातीयस्यैव नियमेन द्विर्वचनं सिध्यति। किंच। षड्संता इत्यत्र उस्य
चत्वे दकारस्य द्वित्वं पूर्वत्रासिद्धीयमर्चिर्वचने इत्युक्तेरिति मनोरमादावुक्तं। अतएव सुभ्यसास्य इत्यत्र धस्य जशत्वेन दकारस्य द्वित्वं सुवचमेवेत्या
हः। अनित्यमिति। अतएव हतिशब्दस्य द्वित्वं औजिढदित्यपि नाम धातुष्वस्यति। उभौ साभ्यासस्येति। अनित्तेरित्यनेन णत्वे कृत्वा द्विर्वचने कृते प्राणिणत्वा प्राणि
णिषतीति सिद्धमिति सूत्रमिदं ज्ञापकमित्यर्थः। एवं च प्राणिना येत्यादौ द्वितीयस्य एत्वाभावः सिद्धः। विभाषा लोः। गाडकुदादिभ्य इत्यतो डि-दिति विज इडित्यत इ
डिति चानुवर्तते। इत्याशयेनाह। इडादिप्रत्यय इत्यादि। तेन गुणविकल्पे पक्षे उवडा गुणोः पृक्तो। नाभ्यसस्य चोत्पत्तः। पितिः सार्वधातुके इति उक्तो रूडिर्लुकि
हलीत्यतो हलीति वर्तते। तदा ह हलीदावित्यादि॥

पुर्णतेर्विभाषा। सिचि वृद्धीति सूत्रं नेदीत्यत इदीति चानुवर्तत इत्याशयेनाह। इडादाविन्यादि। सुवीतीति। तुरु सुशभ्यम इति ईडा। सुसुधूजभ्य इत्यत्र परस्मै
 पदेष्वित्युक्तेः। आत्मनेपदे तु नेदे। अस्तीष्टा। अस्तीषाता। ब्रुवः पंचानां। विदोलटो वेत्यनोलटो वेति वर्तता। ब्रुव इत्येतदादि मयंचम्यं तमतिमं ब्रुवः प्रत्ययमि न्या
 शयेनाह। ब्रुवोलट इत्यादि। चत्वंमिति। प्रक्रियालाघवादाह स इत्येव सुवचमित्याहुः। ब्रुव ईट्। हलादेः किं। ब्रुवः। फलित्वविधा

पुर्णतेर्विभाषा। १२६॥ इडादौ परस्मैपदे परे सिचि वृद्धिर्वा स्यात्। पक्षे गुणः। और्णवीत्। और्णविष्टा। और्णविष्टुः। और्णवीत्। औ
 र्णविष्टा। घुअमिगमने। घौति। घोता। घुप्रसवैश्वर्ययोः। प्रसवोऽभ्यनुज्ञानं। सौता। असौवीत्। कुशब्दे। कोता। घृत्रसुतो। सौति। सु
 वीति। सुतः। सुवीतः। सुतो। सुवीते। सुसुधूजभ्य इतीडा। अस्मावीत्। प्राकसितादिति षत्वं। अभ्यष्टौत्। सिवादीर्वा नांवा। पर्यष्टौत्। प
 र्येष्टौत्। ब्रुज्व्यक्तायां वाचि। ब्रुवः पंचानामादिते आहो ब्रुवः। १४६॥ ब्रुवोलटः परस्मैपदानामादितः पंचानां ललादयः पंचवास्युः।
 ब्रुवश्चाहोदेशः। अकार उच्चारणार्थः आह। आहतुः। आहः। आहस्यः। १४७॥ सलियरे। चत्वं। आस्य। आहयुः। ब्रुव ईट्। १४८॥
 ईडा। ब्रुवः परस्य हलादेः पित ईट् स्यात्। आत्येत्यत्र स्थानिवद्भावात् प्राप्तिः यं। सलीति थत्वविधानान्न भवति। ब्रवीति। ब्रूते। ब्रुवः।
 ति। ब्रूते। आर्द्धधातुकाधिकारे॥ ब्रुवो वचिः। १४९॥ उवाचा उचतुः। उचुः। उवचिथा उवकथा। उवक्त्वा ब्रवीतु ब्रूते। मडि च पि नैति अपि।
 त्वादी एना। ब्रवाणि। ब्रवौ। ब्रूयात्। उच्चात्। अस्यतिवतीत्यङ्। वचउम। १५०॥ अङि परे। अवोचत। अवोचेत्। अथशस्यता परस्मै
 पदिनः। इङ्त्वात्मनेपदी। इणगत्तौ। एति। इतः। इणोयण। १५१॥ अजादौ प्रत्यये परे। इयङोपवादः॥॥ यति। इयाय। दीर्घ इणः किं।
 ति। १५२॥ इणोऽभ्यासस्य दीर्घः स्यात्कितिलिति। ईयतुः। ईयुः। इययिथा इयेथा। ऐत्। ऐता। आयत्। इयात्। ईयात्॥

नादिति। ईडागमे कृते सुलादित्वाभावादिति भावः। इणगत्तौ। इयङोपवाद इति। येन नाप्राप्तिन्यायेनेति भावः। गुणवृद्धी तु परत्वादस्य बाधिको अयमां आ
 पकः दीर्घ इणः किति अत्रलोपोभ्यासस्येत्यतो न्यासस्येत्यनुवर्तते व्यथोलिटीत्यनोलिटीति च। कितिकिं। इयाय। अत्रवदंति। इह दीर्घकृतेऽभ्यासस्य सवर्ण इतीय अरु

सि.कौ. यसिद्धेः कितीतिव्यर्थं न च दीर्घस्य यडि दीर्घविधानं व्यर्थमिति वाच्यं। इत्यतः इयुरित्यत्र वाणं दां गं वली य इति यणि कृते दीर्घविधेः सवश्यकत्वात् किं चाश्रित्य
 त्रि.त. नुवर्ते नमयी हव्यर्थमेव व्यावर्त्याभावादिति एता एष्यति एतु इताता इतो यंतु इहि उतमेतु अयानि अयाव अयाम् लङ् मध्यमे ऐः ऐता ऐता उ
 ति.उ. तमेत्वाय ऐवा ऐमा इयादिति अकृत्सावेति दीर्घः ॥ ॐ ॥ एतेर्लिङि इह आर्द्धधातुक इति स्वरूप कथनाय प्रसिद्धा कितिलिङीत्येतावते वेष्टसिद्धेः
 ६ उभयत आश्रय इति अंतादिशब्दौ अवयवविशेषवाचिनौ नत्रयदिपूर्वस्य अवयवबुद्ध्या एकादेश आश्रयते तत्तस्यैव परस्य कथमादिवद्भावः स्यात् एवं परस्य दिवत्त्वे पूर्वस्य

एतेर्लिङि ॥ ७१४ ॥ २४ ॥ उपसर्गत्परस्य इणेः एणे ह्रस्वः स्यादा र्द्धधातुके कितिलिङि निरियात् उभयत आश्रयणेनां तादिवत्ता अभी
 याता अणुः किं समेयाता समीयादिति प्रयोगस्तु भौवादिकस्य ॥ इणो गालुङि ॥ २१४ ॥ ४८ ॥ गतिस्थेति सिचो लुक् अगात् अगाता
 अगुः इङ् अध्ययने नित्यमधिपूर्वः अधीते अधीयाते अधीयते गाङ् लिति ॥ २४४ ॥ इङो गाङ् स्यात् लिटि लावस्थायो विवक्षितवा
 अधिजगो अधिजगते अधिजगिरे अध्येता अध्येष्यते अध्ययौ गुणयादेशयोः कृतयोरुपसर्गस्य यणः पूर्वधातुरुपसर्गेणेति द
 र्शनेऽतरंगत्वाद्गुणत्वं सवर्णदीर्घः प्राप्तः एरध्ययने वृत्तमिति निर्देशात् न भवति अध्येता परत्वादियङ् तत आङ् इहि अध्य
 याता अध्ययता अध्ययि अध्यवहि अधीयीत अधीयीयाता अधीयीष्व अधीयीया अध्ययीष्व विभाषालुङ् लुङ्ये ॥ २१४ ॥
 ॥ ४८ ॥ इङो गाङ् स्यात् ॥ लुङ् लुङ्ये ॥ ॥ तवद्भावो न स्यादेकस्योभयापेक्षया पारतन्त्र्यविरोधादिति भावः नन्वेवं गमौ इत्यस्य सुप्तिङं तमिति परत्वं न

स्यात्परोदित्वेनेति प्रकृतेरभावात् यस्मात्प्रत्ययविधिसंज्ञादेस्तदं तस्य ग्रहणमिति स्वीकाराद्गम इत्यस्य प्रकृतित्वात् पूर्वतत्वे तु परत्र प्रत्ययान्नायान् अत्राहुः पू
 र्वपदसंज्ञापश्चादेकादेशरतिनोक्तदोषः इह च ज्ञापकं सुप्तिङं तिसमरति ॥ विध्यादौ समीयादिनिन भवत्येव आशीर्लिङि तु अकृत्सावेति दीर्घकृतेऽपि ह्रस्वे
 न भव्यमित्याशङ्क्याह भौवादिकस्येति इटकिटकदीत्यत्र प्रश्निष्ठस्य र्द्धधातोर्गाशीर्लिङि इदं रूपं वीगतीत्यत्र र्द्धकारोपि धातुत्वं तरं प्रश्निष्ठ्यत इति मत्तु दिध्यादि
 लिङ्यपि भवत्येवेति बोध्यं गाङ् लिति लावस्थायामिति वार्तिकमते एकादेशात् प्रागेव गाङ् देशद्विवचने चीति सूत्रेन प्रवर्तते द्वित्वनिमित्ताच्चोऽभावात् ॥

विवक्षित इति भाष्यमते तु सुतरां न प्रवर्तते अनेमिन्निकत्वादिति भावः निर्देशान्न भवतीति । वाणं दां गं वलीय इति समाधानं तु न प्रवर्तते व्याश्रयत्वादिति भावः । अ
 ध्येयतेति आत्मनेपदेष्वनतरति सस्य अतालड्-मध्यमेतु अध्येषा अध्येषायां । अध्येषां अध्येषीषेति लिङः सोयुट् । अध्येषीयास्तां । अध्येषीरन् ॥ ॐ ॥
 गाङ् कुटादिभ्योऽङ्गताविस्स्यनग्रहणं । मङ्-र्थतयाङ्-कारानुवन्धस्य तत्र चरितार्थत्वात् । आदेशङ्-कारसु अचिरितार्थः । स्थानिवद्भावेनैव तङ्-सि
 गाङ्-कुटादिभ्योऽङ्गताविस्स्यनग्रहणं । मङ्-र्थतयाङ्-कारानुवन्धस्य तत्र चरितार्थत्वात् । आदेशङ्-कारसु अचिरितार्थः । स्थानिवद्भावेनैव तङ्-सि
 गाङ्-कुटादिभ्योऽङ्गताविस्स्यनग्रहणं । मङ्-र्थतयाङ्-कारानुवन्धस्य तत्र चरितार्थत्वात् । आदेशङ्-कारसु अचिरितार्थः । स्थानिवद्भावेनैव तङ्-सि
 तङ्-स्यात् हलादौ किन्यार्हधातुके । अध्यगीष्ठा । अध्यष्ठा । अध्यगीष्यता । अध्यष्यता । इक्-स्मरणे । अयमप्यधिपूर्वः । अधीगर्थदयेणमिति
 लिङ्गता । अन्यथा हीगर्थेनैव घृयात् । इष्वदिक इति वक्तव्यं । अधीयन्ति अध्यगात् केचित्त्वार्हधातुकाधिकारोक्तस्यैवातिदेशमा
 हसन्मते य एन तथा च मङ्-ससीतयो राघवयोरधीयन्ति । वीगतिव्याप्तिप्रजनकां त्यसनेखोदनेषु प्रजनेषु मङ्-ग्रहणं असन्क्षेपणं वेति
 वीतः वियन्ति वैषि वेमि वीहि अवेत् अवितां । अवियन् अडागमे सत्यनेकास्त्राद्यणितिकेचित् अत्र ईकारो विधात्वंतरं प्रश्लिष्यते एति
 रेतः इयति र्यात् एषीत् । या प्रापणे प्रापणमिह गतिः प्रणियानियात् । यान्ति लङ्-शाकटायनस्यैव शङ्-आदेशात्परस्य लङ्-उत्तेज्जुसा
 स्यात् अयुः अयान् यायात् यायातां यायास्तां वागतिगन्धनयोः भादौ शौष्ण शौचे श्रापाके द्राकुत्सायांगतौ श्राभक्षणे पारक्षणे पायास्तां अपा
 सीत् रादाने ला आदाने द्वावपि दाने इति चन्द्रः दापलवने प्रणिदाति प्रनिदाति दायास्तां अदासीत् रव्या प्रकथने अयं सार्वधातुकमात्रविषयः
 सस्यानत्वेन मः रव्याने इति वार्तिकेन द्वाप्यचेहलिङ्गं सस्यानौजिह्वाम्लीयः सनेति रव्यानादेशस्य स्वशादित्वे प्रयोजनमित्यर्थः संपूर्वस्य रव्यातेः प्रको
 मोनेति न्यासकारः प्रापूरेण मामाने अकर्मकः तनौ ममुस्तत्र न कैट्मद्विषय इति माघः उपसर्गवशेनार्थान्तरसकर्मकः उदरं परिमानिमुष्टिना नेर्गदस्य
 त्रनास्य ग्रहणं प्रणिमाति प्रनिमाति च चपरिभाषणे वक्ति वक्तः अयमन्तिपरो न प्रयुज्यते बहुवचने इत्यने सिपर इत्यपरे वग्धि वच्चात् उच्चात्
 इत्वादत आह । गाङ् आदेशादितिकुटादिषु दाद्यन्तर्गणः । केचित्तु कुट् आदिर्येषां ते कुटादयः । कुटस्य आदिः कुटादिः कुटादिश्च कुटादयश्च कुटादयः इति समास

तान्ति
 अवीपतलिङ्गि

विद्युलटोवापंचमीयं न तु षष्ठीतेन विद्यति विंद्योः अव्यवहितपरस्य लटोऽभावान्नैते आदेशास्तदाहावेत्तेरिति। लोटोलुगिति। आमश्चिस्त्रे मंत्रे घसेत्यनोले
रिति अनुवर्त्य आमः परस्य लेर्लुगिति व्याकुर्वतां मतेने दमुक्तं। निष्कर्षे तु तेनैवलुगिति बोध्यं। पुरुषवचने इति। प्रथमपुरुषो बहुवचनं चैत्यर्थः। परस्मैपद
मप्यविवक्षितमेवेति केषांचित् मते कमेव्यति हारतडि। व्यतिविदां कुरुतां व्यतिविदा कुर्वातामित्यादि ज्ञेया। तेनेति। विश्वसेदित्यत्र शणुगभावः। सिद्ध इति भा
वः। एवमप्यविश्वस्तमित्यत्रैडभावः। कथमिति चेदागमशास्त्रस्यानित्यत्वादिति गृहाण। अतउत्सार्वा। किति किं। करोषि। लुकोऽसिद्धत्वादिति। सोर्वधातुकग्र
हणमुत्तरार्थमेव। न अत्र आवश्यकं। इह भूक्तपूर्वगत्या सर्वधातुकपरत्वमाश्रीयते इति हन्ति मते त्वसिद्धत्ववर्णनस्योपयोगलेशोपि नास्तीति ज्ञेयं। दश्चासि

विशेषतो वा ॥ ४८ ॥ खेतेर्लटः परस्मैपदानां लालादयो वास्यः वेदविदतुः विदुः वेत्यविदथुः वेदवेदविद्विद्वपसेवेति विजः ॥ विदन्तीत्यादि विवेदवि
विदतुः उषविदेत्याम्यस्य विदेत्यकारान्तनिपातनान्नलघूपधगुणः विदांचकार वेदिता विदां कुर्वन्ति न्यतरस्या ॥ ३१ ॥ ४९ ॥ वेतेर्लोत्था म्गुण
भावलोत्थो लुग्लोडने करोत्यनुप्रयोगश्च वानियासते पुरुषवचनेन विवक्षिते इति शब्दात् तनादि कृत्य उः ॥ ३१ ॥ ७८ ॥ तनादेः कृजश्च उप्रत्यय
यः स्याच्छ्रुतयो वा दः तनादित्वा देवसिद्धेरुजग्रहणं गणकार्यस्यानित्यत्वे लिङ्गे तेन न विश्वसेद विश्वस्तमित्यादिसिद्धं विदां करोतु अतउत्सावधा
तुके ॥ ६१ ॥ २९५ ॥ उप्रत्ययान्तकृजोकारस्यास्यात्सार्वधानुके किति ॥ उदिति तपरकरणसामर्थ्यान्न गुणः विदां कुरुतात् विदां कुरुतां उतश्चेति हे
लुक् आभीयत्वेन लुको सिद्धत्वादुत्वं विदां कुरु विदां करवाणि अवेत् अत्रिन्तां सिजम्यसेति कर्जुस अविडः ॥ ६२ ॥ ७५ ॥ धातोर्दस्य पदान
स्यसिपियरेरुः स्याद्वा ॥ अवे अवेत् असंभुवि असि श्रसोरलोपः ॥ ६१ ॥ ९९ ॥ श्रस्यासेश्चकारस्य लोपः स्यात्सार्वधानुके कितिलः सन्ति तासस्योरितिस
लोपः ॥ अमिस्थः स्थ अमिस्वः स्वः आर्द्धधातुक इत्यधिकृत्या असेर्भूः ॥ २५ ॥ ५१ ॥ वभूव भविता असुस्तात्सां सन्तु ॥ ६६ ॥ पिधातोर्दस्यनुवर्तते पदस्येति कलांज
शोते इत्यस्मादंत इति च तदाहा धातोर्दस्ये त्यादि ॥ सिपिर्ह्रस्वसावते वेष्टसिद्धोपदानानुवर्तिर्मदप्रयोजने त्याहुः ॥ तच्चिंयं
वेत्सीत्यत्रातिप्रसंगात् चर्त्तस्यासिद्धत्वेन दांतत्वात् ॥ श्रसोरलोपः ॥ अतउदिति सूत्रादत इत्यनुवर्त्य अन्ग्रहणं यक्तुं शक्यमित्याहुः ॥ श्रसोरिति शकंधादिनात्

सि-कौ
टि-न
ति-उ
६२

पररूपमित्याह। श्रस्योदाहरणं। रुंधंतीत्यादिकितिकिं। रुणहि। अस्ति। तपरकरणांमास्मासन्नित्यत्र स्वाडागमेकतेतस्यलोपोभाभूतइत्येतद
 र्थनिकर्षलुअनुपदंस्फुटैभविष्यति॥ ॥ ध्वसोरेद्वा। एत्वमलोत्यस्यालोपसुशित्वात्सर्वस्येतिभाष्यात्तस्येष्ट। देहि। धेहि। असिद्धत्वादाडिति। नन्वेवमादोऽसिद्ध
 त्वात् श्रसोरित्यलोपोनभवेदिति तपरकरणंतत्रव्यर्थमितिचेत्। अत्राहुः। आभाच्छास्वस्यानित्यताज्ञापनायतपरकरणेतेनदेभतरित्यादिसिद्धमिति।
 स्यादेतताअत्रकेचित्। अद्रहणस्वनिःफलत्वेतपरकरणस्यज्ञापनार्थत्वनसिध्येत्। नचानउदितिसूत्रस्यतपरकरणमेवज्ञापनार्थमस्त्वितिवाच्यं। अस्येत्युक्ते
 गौरवादहमात्रालाघवायतत्रतपरत्वमितिसुवचत्वात्। तस्मादुक्तज्ञापनार्थमद्रहणमावश्यकमित्वाहुः। उपसर्गप्रादुर्भ्यां। प्रादुस्रतिसांतमव्ययं
 ध्वसोरेद्वावभ्यासलोपश्चाद्। ॥ ११८॥ घोरले श्वैत्वंस्यादौपरेऽभ्यासलोपश्च आभीयत्वेनैत्वस्यासिद्धत्वाद्देहिः श्रसोरित्यलोपः। एधितातइय
 स्येएत्वंनपरेणतातअवाधात्सकृद्रतावितिन्यायात्। लातलंल असानि असावअसाम अलिसिचइतीट् असीत् श्रसोरित्यलोपस्याभीय
 त्वेनासिद्धत्वादाह आस्मां आसन स्यात्भूमात् अभूत्सिचोले श्वविघमानत्वेनविशेषणादीएन उपसर्गप्रादुर्भ्यामलिर्यच्यरः। ॥ ११९॥
 उपसर्गेणः प्रादुस्रश्चपरस्यास्तेः सस्यषः स्याद्यकारेऽचिपरेनिष्पान्प्रादुः प्यात् निषनि प्रादुषनि यच्यरः किं अभिलः मृजूशुद्धौ मृजेर्विहिः
 । ॥ १२०॥ मृजेर्कोट्टिहिः स्याद्वातुप्रत्ययेपरेकुन्यजादौवेष्यते व्रश्चेतिषः माष्टिर्मृष्टः मृजनिमार्जनिममार्ज ममार्जतुःममृजतुःममार्जिथ
 ममार्ष्टमार्ष्टीमृष्टि अमार्ष्ट अमार्जे अमार्जीत् अमार्ष्टीत् रुदिर अश्रुविमोचने रुदादिभ्यःसार्वधातुके। ॥ १२१॥ रुदस्वपश्चअनज
 स्येभ्योवलाहै सार्वधातुकस्येठ्स्यात् रुदितः होपरत्वादितिधित्वन्नरुदिहि॥ ॥ प्रादुषश्चेतिपाठेप्रादुर्भ्यामितिनिर्देशोनयुज्यतेइतिप्राचां
 प्रांतपाठः प्रामादिकः। परस्येति। अयमस्तेः सस्यविशेषणंनत्वस्तेःतेनप्रादुरस्तीत्यत्रनषत्वं। उपसर्गत्वादिकिं। दधिस्यात्। अस्तेःकिं। पारसजति। मृजूशु
 द्धौ। अयंनखितामिदादिपाठसामर्थ्यात्। मृजेर्दृष्टिः। गुणायवादाः। धातोः स्वरूपग्रहणेनतप्रत्ययेकार्यविज्ञानमित्याह। धातुप्रत्ययोइति। धातुप्रत्यये
 किं। कंसपरिमृड्भ्यामाकुन्यजादाविति। एतच्चायेषांवैय्याकरणानामतेइकोगुणवृद्धीतिसूत्रेभाष्यकृतास्वीकृतामृद्वीति। हुमलभ्यइतिहेर्किं। यत्

हुंत्वज्जलानि। वलादेः सार्वधातुकस्येति। वलादेः किं। रुदंति। सार्वधातुके किं। स्वमाधित्वं नेति। सकृत्तगनाविति न्यायात्। हे धिरिति स्थान्यादेशयोरिका
रउच्चारणार्थ इत्यादि प्रागुक्तसमाधानाद्धेति भावः॥ ॐ ॥ रुदश्चपंचभ्यः किं। जागर्ते लङिः अजागः। प्रकृतिप्रत्ययेत्यादि। हलादिपित्सार्वधातुकापृक्तपेस्य
त्वाच्चवहिरंगत्वमङीतोः। अरुददिति। ररितो वेत्यङ्। अरोदीदिति। अस्ति सिचरति र्द्वा। रुदश्चेत्यनेन तु न। सिचाव्यवधानेन रुदादेः परत्वाभावात्। सु
षुपतुसिति। वचिस्वपीतिसंप्रसारणात् नो द्वित्वं। सुपिसूतिसमा रति। सूतीति क्तिनंतः। समेतियचाचजंतः। सुषुप्तिः। सुषूतिः। सुषमा। विषमः। अद्विव

रुदश्चपंचभ्यः। ७। ३। ८८॥ हलादेः पितः सार्वधातुकस्यापृक्तस्य र्द्वा स्यात्। अङ्गाग्यगालवयोः। ७। ३। ८८॥ अरोदीत् अरोदत् अरुदितां। अ
रुदन्। अरोदीः अरोदः प्रकृतिप्रत्ययविशेषा येषां भ्यामङीडभ्यामन्तरगत्वाच्चासुट् रुचात्। अरुदत् अरोदीत् त्रिष्वपश्येत्सपितिस्वपितः
सुषाय सुषुपतुः सुषुवुः सुषपिथ सुषप्य सुविनिर्द्भ्यः सुपिसूतिसमाः। ८। ३। ८८॥ एभ्यः सुष्यादेः सस्यस्य स्यात् पूर्वधातुरुपसर्गेण युज्यते
किं तिलिपिपरत्वात्संप्रसारणे यत्वे च कृते द्वित्वं पूर्वत्रासिद्धीयमद्विवचने सुषुषुपतुः सुषुषुपः अकितितु द्वित्वेः भ्यासस्य संप्रसारणं यत्त्वस्या
सिद्धत्वात्ततः पूर्वहलादिः शेषः नित्यत्वाच्च ततः सुपिरूपाभावान्नयः सुसुषाय सुस्वप्ता अस्वपीत् अस्वपत्स्वप्यात् सुष्यात् सुषुप्यात् अ
स्वाप्सीत् अस्वसप्राणने अस्वसिति अस्वसिता अस्वसीत् अस्वसत् अस्वस्यातां अस्वस्यातां ह्यन्त्येति न वृद्धिः १ अस्वसीत् अनचा अनिति आन अनि
ता आनीत् आनत् अनितेः। ८। ४। ९८॥ उपसर्गस्थान्निमिन्नात्यरस्यानितेर्न स्यणः स्यात् प्राणिति जस्यमसहसनयोः जसिति जसितः अदभ्य
स्तात्। ७। १। ५॥ रुस्यात्स्यादंतायवाद्ः जस्यति। सिजभ्यस्तेति जुस अयमन्तस्थादित्युज्ज्वलदन्तो वभ्राम रुदादयः पंचगताः जागृनि द्राक्षये।

जागर्ति जागृतः। जाग्रति उषविदेत्याम्वा जागरं चकार जजागार॥ ८८ चनरति। तेन प्रत्वसहितस्य द्वित्वं। सुपिरूपाभावादिति एकदेशवि

कृतमनन्यवदिति तु न प्रवर्तते। तस्य स्थानिवत् सूत्रशेषत्वात्। यत्वं स्यत्रैपादिकत्वेन तत्कार्ये स्थानिवद्भावादित्याहुः। वस्तुतस्तु स्थानिवदादेशरत्ये
नं प्रतिनिषादी सिद्धेत्युक्तं। तस्मादिह समाधानांतरमूल्यमित्यन्ये। अनितेः। उपसर्गादसमासेपीत्यत उपसर्गादिति वर्तते। रषाभ्यामित्यतो नो लङिति च त

सि-कौ उपसर्गस्यादित्यादि। अंतोपवाद इति। मोत इत्यस्य अदादेशोऽपवादः। अस्यत्वयवादे जुसिति ज्ञेयः। वृद्धा मेति। जस्य न क्रीडन रममाण इत्युपनिषदि जशादि
 टी-त- त्वस्य निर्विवादत्वात्। नाम्यल्लच्छतुरिति निषेधेन जस्य न इति नुमः। छंदसत्वेपि जशादित्वस्य तत्कल्पनायाः। अन्योप्यत्वात्। धातुवृत्त्यादौ जशादिपाठा-
 ति-३- च्छा ॥ ॥ जाग्रो विचिणलडि। त्सा विचिणलडि। द्भ्योऽन्यस्मिन्निति। जागृविः। विशब्देन वादिप्रत्यययोग्यत्वात्। इकारस्तु उच्चारणार्थ इति वदतां मते क-
 ६३ सावपि न भवति। जजागृवान्। जजागृवांसौ। विण अजागारि। एल। जजागाराडि। त्। जागृतः। जागृथः। वृद्धि विषये इति। एवुलि। जागोरकः। घमि। जा-
 गरः। एचि। जागरपति। न चैतेषु गुणे कृतेष्वत उपधाया इति वृद्धिः स्यात् इति वाच्यं। गुणविधेः श्रृणल प्रतिषेधस्य चाऽनर्थक्याय तैः। जुसि च। च

जाग्रो विचिणलडि। त्सा। ७। ३५॥ जागर्जे गुणः स्याद्विचिणलडि। द्भ्योऽन्यस्मिन् वृद्धि विषये प्रतिषेध विषये च जजागरतुः अजागः अजागृतां अ-
 भ्यस्तत्वाच्च जुसि च। ७। ३५॥ अजादौ जुसौ गन्तां गस्य गुणः स्यात् अजागरुः अजादौ किं जागृयुः आशिषितु जागर्तात् जागर्तां जागर्तां
 लडि। अजागरीत् जागृत्स इति त्रय एवाप्तः तं सर्वधातुकं गुणे बाधते तं सिचि वृद्धिः तां जागर्ति गुणः तत्र कृते हलन्तलक्षणप्राप्तानेदोति नि-
 षिद्धा ततोऽतो हलादेरिति बाधित्वात्। लान्तस्येति प्राप्तास्येति निषिध्यते तदाहुः गुणे वृद्धि गुणे वृद्धिः प्रतिषेधो विकल्पने पुनर्न वृद्धिर्निषेधो
 ऽतो यत्पूर्वाः प्राप्त योनवेति दरिद्रा दुर्गतौ दरिद्राति इदरिद्रस्य। द्वा। १॥ दरिद्रातेरकारस्य रिकारः स्यात्कृति सर्वधातुके दरिद्रितः ॥

कारः स्य प्रतियत्यर्थः। क्तस्याचीत्यनोऽचीत्यनुवर्तत इत्याह। अजादाविति। जागृपुरिति। एवं शणुपुः। चिनुपुरित्यादावपि गुणेनेति बोध्यं। यासु दोडित्वा-
 च्छणुपुरित्यादौ गुणेनेति प्राचोक्तिस्तु मनोरमायां दुषिता जुसि चेति गुणस्य निषेधापवादत्वादिति। केचित्तु जुसि चेत्यत्र उसीत्वावर्त्य उसरूपे जुसीति व्या-
 ख्यानान्नोक्त दोष इत्याहुः। अजादौ जुसीति समाधानं तु भाष्यारूढं। जागर्तेः सिच इति कृते यणादिप्राप्तिकर्म दर्शयति। जागृत्स इत्यत्रेति। तत्र कृते इति
 हलन्तलक्षणायाः वृद्धेर्जागर्ति गुणेन बाधत्वेन गुणेन हलन्तत्वसंपादनात्। याहि गुणप्रवृत्ति समये वृद्धिः सा बाध्यते नान्येति भावः। अजागरिष्ट। अजाग-
 रिषु। अजागरीरित्यादि। दरिद्रा। इदरिद्रस्य। इदरिद्र इति वक्तुमुचितं ॥

श्राभ्यस्तु क्रीणति। क्रीणतो पुनंति। पुनतो दधति। दधतो कृति किं। क्रीणति। पुनति। दधाति। आतः किं विभ्रति। ओ इत्येव सिद्धे इति। प्रथमं मत्यागे मानभा
 वारितिभावः। निर्मूलमेवेति। यत्तु व्याख्यातृभिः समर्थ्यते। आमोऽभावे आतो लोपे कृते आदंतत्वाभावात्तत्वेनेति तन्ना आत औणल इत्यत्र प्राथम्यादेका
 र्कतव्ये औकारविधानं दरिद्राते गलोपेपि श्रवणार्थं सत् आमभावे लिंगमिति हरदत्तमाधवादिग्रंथैः स्वग्रंथेन च विरोधात् तत्तत्कथमौत्वस्याप्रवृत्तिमवेता।
 यदप्युक्तं। ओकारो कारयोर्हि मात्रत्वाविशेषादौ कारविधानमिति तदपि स्थवीयः तस्मिन्पक्षे आमो दुर्वारत्वप्रसंगात्। विवक्षित इति। तेन दरिद्रातीति दरिद्र
 इति पचाद्यजेव भवति परसप्तम्यां तु श्मद्भ्येत्वा दंतलक्षणोऽणः स्यात्। सति तु तस्मिन् आतो युक्चिण क्तोरिति युक्तिरिति दरिद्रा य इति स्यादिति भावः

श्राभ्यस्तु योरतः ॥ ६४ ॥ ११३॥ अनयोरांतो लोपः स्यात्कृतिसावर्धातुकं दरिद्रति अनेकात्वादा म् दरिद्राच्चकार। आत औणल इत्यत्र ओ
 इत्येव सिद्धे औकारविधानं दरिद्राते गलोपे कृते श्रवणार्थं अतएव ज्ञापकादा म्नेत्येके। ह्दरिद्रौ ददरिद्रतुरित्यादि यत्तु एलिददरिद्रेति त
 निर्मूलमेव दरिद्राते र्द्धातुके विवक्षिते आतो लोपो वाच्यः लडिवा सनिष्पुलि ल्युटि च न दरिद्रिना अदरिद्रात् अदरिद्रिना अदरिद्र
 दरिद्रियात् दरिद्रात् अदरिद्रात् इदं सको अदरिद्रासीत् चकासृदीप्तौ रुस्य अत् चकासति चकासां चकार धिचेति सलोपः। सिचए
 वेत्येके चकाद्धि चकाधौत्येव भाव्यं तिप्यनलोः। ६१२७३॥ यदान्तस्य सस्य रः स्यात्तिपिनत्वलोः अचकात् अचकाद् अचकासुः सिपिधातो
 रुर्वा। ६१२७४॥ यदान्तस्य सस्य रः स्याद्वायसेदः अचकाः अचकात् शासु अनुशिष्टौ शासि॥ ६१२७५॥ सनिष्पुलीति। एतेषां लोपोनेत्यर्थः। ददरिद्रा

सति। दरिद्रायकः। दरिद्राण मा अदरिद्रुरिति सिजभ्यस्तेति केर्जुसालडः शकटायनस्यैवेत्यादंतलक्षणविकल्पस्तु न भवति। परत्वात् श्राभ्यस्तु योरित्याहो
 ये आकारांतस्यैवाभावात्। ईहल्य घो रित्यात् ईत्वमिह नशंक्यमेव। केर्जुसिहलादिपरत्वाभावादिभिः ननु दरिद्रादि इति स्थिते जुसः प्रागेव आलोपात् पर
 त्वादपवादत्वाच्च ईत्वस्यात्। मैवं। अकृतयूहपरिभाषया जागरूकत्वात्। ईत्वनिमित्तं हि हलक्षितं च विनाशो मुखं जुसो भावित्वात्। रुस्य अदिनि। अ
 दभ्यस्तादित्यनेनातिप्यनलोः। यदान्तस्य किं। चकास्ति। सस्यति किं। वशेर्लङ्। तिपि अवट्। तिपि किं। किपि चका। अनलो किं। सर्वमाददां आदतिलडि। तिपि

मूलः रूपं बहुलं संस्मृतिरिति

सि. कौ. शसुदइ हलोः। अडि। अशिषत्। अशिषत्। किति शिष्टः शिष्टवान्। शिष्यात्। शिष्यात्। अडि साहचर्यं। तपरस्मैपदएवेत्वं। नेह। आशास्ते। अन्येतुयस्मात्। त्वा
 टि. त. शिरइ. संभवतितस्यैवेत्वमिति व्याख्यायत्यतिशिष्टे व्यतिशिष्टे इत्यात्मनेपदेपि इत्वंस्वीकुर्वेति। शर्द्धौ। पूर्वसूत्रे उपधापदान्वयानुरोधेन शासइत्यवयव
 ति. उ. ६४

शासइदइ हलोः ६४। ३४॥ शासउपधाया इत्यादडि हलादौ किति च शासिवसीति यः शिष्टः शासति श शासु शाशासतुः शशु शिष्ट
 तशिष्टो शासतु शाहौ। ६४। ३५। शास्तेः शादेशः स्यादौ परे तस्यामीयत्वेनासिद्धत्वाद्देहिः शाधि अशात् अशिष्टो अशासुः अशाः अशा
 तशिष्यात् सति शास्तीत्यडि अशिषत् अशासिष्यत् दिधीड् दीप्तिदेवनयोः एतदादयः पंचधा तवञ्छान्दसाः दीधीते एरनेकाचरनियण् दी
 ध्याते यीवर्णयो दीधीव्योः १। ४। ५२॥ एतयोरंत्यस्य लोपः स्याच्चकारेऽवर्णे च परे इतिलोपं वा घित्वा नित्यत्वाद्देरेत्वं दीध्ये दीधीवेवीर्यमिति गुण
 निषेधः दीध्यो चक्रे दीधिना दीधिष्यते वेवीड् वेतिना तुल्ये वीगतीत्यनेन तुल्यर्थे वर्तत इत्यर्थः अथत्रयः परस्मैपदिनः षससस्तिस्वप्ने सस्ति स
 स्तः ससंसि ससास संसतुः ससु सधि पूर्वत्रासिद्धमिति सलोपस्यासिद्धत्वाद्दतो हेरितिलुग्न असत् असत्तां असः असत् सस्यात् असासीत् अ
 ससीत् सन्ति सन्तः संस्तति वहनां समवाये द्वयोः संयोगसंज्ञानेत्याश्रित्य स्कारितिलोपाभावात् संस्ति संस्तइत्येके वशकां नौ कान्तिरिच्छा।
 वष्टि उष्टः उवाश उशतुः वशिता वष्टु उष्टत उष्टो उष्टि अवट औष्टां औशन अवशं उष्ट्यातां उष्ट्यास्तां चर्करीतं च यड् लुगंतमदादौ वो
 ध्यं ऋड् अपनयने ऋते ऋवीत न्होषीष्ट अन्होष्ट ॥ इत्यदादयः ॥ ॥ ८८ छपिदहस्यानवष्टेव उपधाया इत्यस्य निवृत्तत्वादि

त्याहा शास्तेः शादेश इति। धिचेतिसलोपेन शाधीति रूपे सिद्धेपिसलोपस्यासिद्धत्वाच्चासइदिति इत्वंस्यात्तद्वारणाय शविधानमित्याहुः। यीवर्णयोः ॥
 योरित्युक्ते यीष्टसिद्धौ यकार इकारयोरिति स्फुटप्रतिपत्तिर्न स्यादिति वर्णग्रहणं कृतं। यिश्च इवर्णश्च यीवर्णौ तयोः। यिश्चेति इकार उच्चारणार्थो न तु वि
 वाक्षेतलदाह। यकारेऽवर्णे चेति। यिवर्णयोरिति पाठसूचितः। लोपं वा घित्वेति। लोपस्य तु उदाहरणं। आदीध्यगतः। आव्यवगतः। दीधिष्यते। वेविता।

वेविष्यते। यीवर्णयोरिति किं। आदीष्यन्। आवेय्यन्। षसा असदिति। तिप्यनसोरिति दत्त्वं। असदिति। सिपिधातोर्भितिरुर्वा। यस्येदः। संतीति। इदित्वानुमिसंस्तुति
इति स्थिते स्कोरितिसलोपेन रोमरिसवर्ण इतितकारस्य बालोपः। संस्तु संस्तु इति। इहोपि पूर्ववत्तेलोपो बावो ध्यः। वशकांतौ भाषायामप्यस्य प्रयोगो दृश्यते। विधिः।
भागुरिरह्योपां। जयापसेनान्यमुशंति देवा इति। चर्करीतं च। गणसूत्रमिदं। चर्करीतमिति यङ् लुगंतस्य पूर्वाचार्योणसंज्ञा। अहोर्वावो ध्यमिति। तेन यङ् लुगं
जिष्वादिप्रभृतिभ्य इति शपो लुक् भवतीति भावः। प्राचातु चर्करीतमिति यङ् लुगंतं परस्मैपदमित्युक्तं तच्चेद्वा प्रकृतत्वाद्दुपेक्षितं। इत्यदादयः॥ ॐ ॥ इदं
यद्यपि स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं यस्वत्वोपादानमेव दानं तथापि प्रयोगमनुसृत्य व्याचष्टे प्रत्येय इति। वैध इति। आहवनीयादौ। हविष इति। विधिवोधित इत्य

हुतानादनयोः आदाने चेत्ते केप्री एनेयोति भाव्यं दानं चेह प्रत्येयः स चेह वैधे आधारे हविषश्चेति स्वभावत्वात् भ्यते इतश्चत्वारः परस्मैपदिनः
जुहोत्यादिभ्यश्चुः। १४४। ७५॥ शयः श्लुः स्यात् श्लौ। १४५॥ धातोर्द्वैतः जुहोति जुहुतः अदिभ्यस्तादित्यतः शुभ्रवोरितियण जुहति भीही
भृहुवांश्चुवच्चा। १४६॥ एभ्यो लिट्। म्वास्यादामि श्लाविवकार्यं च जुहवां चकार जुहाव हाता होष्यति जुहोतु हेर्धिः जुह्वि आटिपरत्वाद् हु
णः। जुहवति। परत्वाजुसिचेति गुणः। अजुहवुः। जुहुयात्। हुयात् अहोषीत् निभीभये विभेति। भियोऽन्यतस्यां। १४७॥ इकारः स्याद् इ
लादौ कृतिसावधातुके विभीतः विभितः विभ्यति विभया चकार विभाय भेता हीलज्ञायाम् जिह्रेति जिहीतः जिह्रियति जिह्रयां चकार जि।

॥ इयष्टपालनपूरणयोः अतिपियन्योश्च। १४८॥ अभ्यासस्येकारोन्तादेशः स्याच्छ्रौ।

स्येत्यर्थः। स्वभावादिति। तेन आहवनीयेपुरोडाशे प्रत्येयस्ये प्रमादेन कोपेन वायावाणः प्रक्षिप्तः पुरोडाशो वागर्तादौ सतु प्रत्येयोन होम इति ज्ञेयं। परस्मैपदिन इति।
तेन होष्ये इतिकेवांचित प्रयोगोऽसाधुरेवास्मरन्मौ जुहाना इत्यानंदलहरी प्रयोगस्तु साधुरेवाशान्तचोऽप्रवृत्तावपि चानशंतत्वात्। आदीति। आउत्तमस्येय
नेनापरत्वादिति। हुश्रुवोरितियणपेसया परत्वादित्यर्थः। भियोऽन्यतस्यां। सार्वधातुके किं। भीयते च। भीयते। हलादौ किं। विभ्यति। कृतिकिं। विभेति। केचिद
त्रहलादौ कृतीयेतन्नातीवोपयुज्यते। इत्वविधानस्य विमित इत्यादौ चरितार्थत्वात्। विभ्यति विभेतीत्येयणदेः प्रवृत्तिसंभवादित्याहुः। अतिपियन्योश्च।
अर्तेरुदाहरणमि यतीति वस्यति॥

सि. को. उद्देश्या अंगवयवेतिकिं अगतौ कादिसस्मात्कृतप्रत्यये श्रुतः किं नोति इति न वेधात् समीपे इति भवति अन्यथा तु समभूत इति स्यात् शृङ्गां शृङ्गिणायां हवि
 स-त- हारणे रमौ कादौ पक्षे गुण इति कृच्छत्पृतामित्यनेनाप्रप्रतुरिति ह्रस्वपक्षे यणाननुह्रस्वग्रहणमिह मासु गुणानुवृत्त्या तस्यैव विकल्योक्तुं तथा च यण
 ति-उ- देशेन यप्रतुः श्रुतुरित्यादिसिध्यत्येवा गुणपक्षे तु यपरतुः श्रुतुरित्याद्यपि सिध्यतीति चेत्तमेवं गुणभावयक्षे कृत इत्यादौ रिति इत्त्वप्रसंगात्तानवां
 ६५ तरंगत्वाद्यनेव स्यात् इति वाच्या वार्णदांगस्य वलीयस्त्वात् उभृज्जुडितः किं भृजिमा भृजोमिति निजात्रयाणामित्यतोऽनुवर्तनादाहा एषां त्रयाणामि

उद्देश्यपूर्वस्यां ७१५१८॥ अंगवयवौष्ठ्यपूर्वोयक् दं न स्यांगस्योत्पत्त्या गुणरुद्धीपरत्वादिमं चाधेते यिपति उत्तरपरत्वं हलिचेति दीर्घः पि
 पूर्वः विपुर्ति यपार कितिलिटि कृच्छत्पृतामिति गुणे प्राप्ते शृङ्गां ह्रस्वोवा ७१४१२॥ एषां कितिलिटि ह्रस्वो कस्यात् पक्षे गुणः यप्रतुः प
 पुः यपरतुः परिता परीता अपि यः अपि पूर्वो अपि परः यिपूर्यात् यूर्यात् अपारीत् अपारिषां ह्रस्वानोयमिति केचित् यिपति यिपृतः यिप्र
 ति यिपृयात् आशिषि प्रियात् अपार्षीत् योणिनीयमतेतु तं रोदसीपिपृतमित्यादौ ह्रस्वत्वं शरणं उभृज्जधारणयोः भृजामित् ७१४१३
 भृज्माजेहाडे वां त्रयाणामभ्यासस्येत्स्याच्छौ विभर्ति विभृतः विभति विभृध्वे शुवद्वावादिष्वे विभरामास वभार वभर्थ वभव विभृहि विभरणि
 अविभः अविभृता अविभरुः विभृयात् धियात् भृषीष्ट अभार्षीत् अभृत माड् मानेशब्दे च ईहल्यघोः १६४१२॥ आभ्यस्योरात इत्स्यात्सार्व
 धातुके किं न हलिननुचोमिमीते आभ्यस्योरित्यालोपः मिमाते मिमते प्रण्यमास ओहाङ्गतौ जिहीते जिहाते जिहते जहे हाता हास्यते ओहा

ति। केचित् कपिं जलाधिकरण न्यायेन त्रयाणामितिलभ्यत इत्याहुः त्रयाणां किं जहाति श्लोकिं वभार ईहल्यघोः ॥ कृत्वागे परस्मैपदी जहाति
 आभ्यस्योरिति सुनीते पुनीते कुनीति किं लुनाति अघोः किं चतः दत्तः मिमीते इति घुमास्येतीत्त्वमिह न प्रवर्तते तत्रार्द्धधातुक इत्यनुवृत्तेः अन्यथा
 माव-माथः गाते गासे इत्यादावतिप्रसंगात् अतएव काशिकायामुक्तमार्द्धधातुक इत्यधिकारो न ल्यपीतियोगं चाविति ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

जहांतेश्चकितीति किं। जहांति। सार्वधातुके किं। हीयते। चादीदीताविति। अतएव भट्टिः प्रायुक्तं। जहिहि जहीहि जहाहिरामभार्यामिति। लोपोऽपि। सार्वेति किं। हे
जहांतेश्च। दा४। १९६॥ इत्यादाहलादौ कृतिसार्वधातुके पक्षे ईत्वं जहितः जहीतः जहति जहौ जहातु जहितात् जहीतात् आचहौ। दा४। १९७॥ जहांतेर्होष
रे आस्याच्चादिदीतौ जहाहि जहिहि जहीहि अजहात् अजहुः लोपोऽपि। दा४। १९८॥ जहांतेरातो लोपः स्यादादौ सार्वधातुके जह्यात् एर्लिङि हेयात्
अहासीत् डुदाज्दाने प्रणिदधाति दत्तः ददति दने ददौ ध्वसोरित्येत्वाभ्यासलोपो देहि अददात् अदत्तां अददुः दद्यात् देयात् अदात् अदातां।
अदुः अदित डुधाज्धारणयोषणयोः दानेप्येके प्रणिदधाति दधस्तथोश्चा७। १। ३२॥ हिरुक्तस्य रुषन्तस्य धात्रो वशो भष्यात्तथयोः सधोश्च परतः
वचनसामर्थ्यादालोपो न स्यानि वदितिव्यमनमाधवौ वस्तुतस्तु पूर्वत्रासिद्धेन स्यानि वतधत्तः दधति धत्तः धत्तः दधते धत्ते धत्ते धध्वे चेहि अधित
अथत्रयः स्वरितेतः एजिर् शौचयोषणयोः एजिर् अयाणां गुणः श्लो० १। ४। १५॥ एजिर्विजिर्विषामभ्यासस्य गुणः स्याच्छौ नेनेक्ति नेनित्तः ने
निजति नेक्ता नेस्य ति नेनेक्तु नेनिग्धि नाभ्यस्तस्याचिपितिसार्वधातुको० १। २। ८७॥ लघूपधगुणो न स्यात् नेनिजानि अनेनेक् अनेनित्तो
अनेनिजुः नेनिज्यात् निज्यात् अनिजत् अनित्त विजिर् एथक्भावे वेवेक्ति विवित्ते वेविजिथ अत्र विज रडिति डि। त्वं न ओविजीत्यस्यैव तत्र
ग्रहणत् एजिविजीरुधादावपि विष्णुव्याप्तौ वेवेष्टि वेविष्टे लृटित्वा दडु अविषत् तडिक्त्तः अजादौ क्तस्याचीत्यलोपः अविष्यत् अविष्या
तां अविष्यन्त अष्ठागणन्ताः परस्मैपदिनश्छान्दसाश्च घृसरणदीप्त्योः जिघर्म्यग्निं हविषा घृतेन भृजामित् बहुलं छन्दसीतीत्वं ह प्रसृत्य
करणे अयं सुबो अभिजिहर्ति हो मात् ऋसगतौ बहुलं छन्दसीत्येव सिद्धे अर्तिपिपत्योश्चोतीत्वविधानादयं भाषायामपि अभ्यासस्यः सवर्ण
दतीयङ् इयर्ति इएत्तः इप्ररि आर आरतुः इडत्यर्तीति नित्यमिड् आरिथ अर्ता अरिष्यति इयमृणो रेयः रेयतां रेयरुः इयृयात्।

याता प्रणिददातीति। नेर्गदेति एत्वं दत्तदति। आभ्यस्तयोरित्यालोपः अघोरित्युक्तत्वात् ईत्वं तु ना अदादिति। गतिस्थिति सचो लुक्। दधस्तथोश्चादधरतिरुक्त

सि-कै- द्विर्वचनाभ्यासकार्यो धात्रेव गृह्यते न तु दधधारण इत्ययमिति व्याचष्टे ॥ द्विरुक्तस्येति ॥ शयंतस्य किं ॥ वृथाति ॥ नन्वेवं धन इत्यादावपि न स्यादा लोपस्य स्थानि च
 दी-त- त्वेनाशयंतत्वादत आहा वचनसामर्थ्यादिति निजा ॥ श्लावितिकिं ॥ निने जानाभ्यस्तस्य ॥ अभ्यस्तस्य किं ॥ देवाणि ॥ अचिकिं ॥ देहेष्टि ॥ पिद्रहणमुतो वृद्धि
 ति-उ- किं हलीत्युत्तरार्थं ॥ सार्वेति किं ॥ निने जा वहुलं छंदसीतीत्वमिति ॥ एतच्च पूर्वोक्ता च यो ॥ इत्येति ॥ अभ्यासस्य इयड् ॥ अभ्यासादुत्तरस्य तु गुण ॥ इयती
 ६६ ति ॥ अदभ्यस्तादित्यतः ॥ ॐ ॥ अर्यादिति ॥ मुणोर्तीति गुणः ॥ आरदिति ॥ सर्तिशास्त्रीत्यडि ऋदृशोऽ ॥ अतिगुणः ॥ वक्ष्यदति ॥ तत्सक्तकारस्य कवस्त

अर्यात् आरतस्य सर्ति भसभर्त्सनदीत्योः वभस्ति घसिभसोर्हलीत्युयधा लोयः क्लो क्लीतिसलोयः बव्यः मस्यति किं ज्ञाने चिकेति तुरत्वरणे
 तुनोर्त्ति तुनूर्तः तुनुरति धिषशब्दे दिघेष्टिदिघिष्ठः धनधान्ये दधन्ति दधन्तः दधन्ति ॥ जनजनने जजनि जनसनस्वनां सन्कलोः ॥ द
 ॥ अथ ॥ एवमाका रोनादेशः स्यादस्य लादौ सनि कलादौ किति च जजातः जज्ञति जजसि जजान जजन्यात् जजायात् जन्यात् जायात्
 गास्तुनौ देवाजिष्यति मुमुयुः जिमीतः जिगति ॥ इति जुहोत्यादयः ॥ दिवुक्तीडा विजिगीषा व्यवहारघुतिस्तुतिमोदमदस्म
 कानि गतिषु मृषणाः परस्मैपदिनः दिवादिभ्यः श्यन् ॥ ११६ ॥ शयोपवादः ॥ हलिचेति दीर्घः दीव्यति दिदव देविता देविष्य
 ति दीव्यतु अदीव्यत दीव्येत् दीव्यात् अदेवीत् अदेविष्यत् षिवुत्तनु सन्ताने परिषीव्यति परिषिषेव न्यषेवीत् न्यषेवीत् स्त्रिवुगति
 शेषणयोः षिवुनिरसने केचिदिहेमं न पठन्ति ष्यसु अदने आदानेत्येकं अदर्शन इत्यपरे स्तस्यति सुष्णे स ष्यसु निरसने स्तस्यति स
 स्तास क्रसुह्स्त्वादीत्याः ॥ ह्रण कौटिल्यं चक्रास व्युषदा हेवुव्योषधुषच ॥ ॥ ११ ॥ योरिति धत्वा तुनूर्त इति ॥ हलिचेति दीर्घः धनधा

न्येधान्यार्जन इत्यर्थः ॥ दधंत इति ॥ छंदसत्वादननासिकस्येति नेह दीर्घ इत्याहुः ॥ जनसनस्वनां ॥ जनजनने ॥ जनी प्रादुर्भावे ॥ इत्युभयोरपि ग्रहणं ॥ कलादौ स
 निक्षिप्तासति ॥ जज्ञतीति ॥ गमहनेत्युयधा लोयः ॥ जजायादिति ॥ येवि भाषेति वा आत्वं ॥ एवं जायादित्यत्रापि ॥ जिगतीति ॥ वहुलं छंदसीति इत्वं ॥ इति जुहोत्या
 दिः ॥ दिवुक्तीडा ॥ उदित्करणं त्वायामिद्विकल्पार्थं निष्ठाया मनिउर्थं च ॥ देवित्वा ॥ घृत्वा ॥ घृत्वा ॥ क्रीडायां दीव्यंति माणवकाः ॥ विजिगीषायां शत्रुदीव्यति

विजिगीषते इत्यर्थः। कांतिरिच्छा। युतेः पृथक् ग्रहणत्वात्। यिवा यरि विषेवेति। स्यादिवेवाभ्यासस्येति नियमो नेह प्रवर्तते तत्र प्राक्सितादित्यनुवृत्तेः। अस्य चाप्रा-
 कृष्टिर्नो यत्वात्। तेनाभ्यासस्य यत्वं परिनिविभ्य इत्यनेन भवत्येवा। न्यवेदीदितिसिवादीनां वेति विकल्पः॥ ॐ ॥ नृती। ईदित्करणं शीदित इति निष्ठाया मिनि-
 वेधायां। यद्यपि ससिचीति इदो विकल्पितत्वाद्यस्य विभाषेत्यनेनैवेष्टसिध्यति तथापि यस्य विभाषे तस्य अनित्यत्वज्ञापनार्थमोदित्करणं तेन धावितमिभूर-
 जधि येत्यादिसिद्धं। सेऽसिचि। नर्तिष्यति। नर्त्यतीति। निनर्तिष्यति। निनृत्यति। कर्तिष्यति। कर्त्यतीति। चिकर्तिष्यति। चिकृत्यति। इत्यादि ज्ञेया। अनर्तीदिति। अस्मि-
 चीत्युक्तत्वादिति हनित्यमिद्। त्रैसतुरिति। वाजृभ्रमुत्र सामित्येत्वाभ्यासलोपौ। कुथा। पूतीभावः। यवित्रभवनां। कुप्यति। भूमिः। यवित्रीभवतीत्यर्थः। पुष्यविकसने-

नृतीगात्रविशेषे नृत्यति ननर्त सेसिचि कृत्यत्तत्त्वं दृढ नृतः। २। ५। १॥ एभ्यः परस्यसिज्जिन् स्पसादेराई धातु कस्येडा स्यात् नर्तिष्यति नर्त्य-
 ति नृत्येत् नृत्यात् अनर्तीत् तत्रसी उद्देशे वाभाशेति श्यन्वा त्रस्यति त्रसति त्रैसतुः तत्रसतु कुथपूतीभावे पूतीभावोद्देशे पुथहिंसायां गु-
 धपरिवेष्टने स्त्रियप्ररते श्यप्यति श्यता पुष्यविकसने पुष्यति पुष्यति मष्टिमष्टीम आद्रीभावे तिष्यति सिंष्यति लौष्यति व्रीडवो-
 दने लज्जाया च व्रीडयति दृषगौ दृष्यति षहषुह चकार्य चकार्यस्मृतिः सत्यति सुत्यति जृषमृषवयोहानौ जीर्यति जजरतुः जेरतुः
 जरिता जरोता जीर्यात् जृस्तम्भित्यङ्ग अदृशोडिगुणः अजरत् अजारीत् अजारिष्टा जीर्यति जजरतुः अजारीत्॥

कालात्साधुपुष्यत्तच्च मानेव्वितिसूत्रेपुष्यदिति शत्रंतः। यचाद्यचिपुष्यं। संज्ञायां कनापुष्यक्रां। व्रीडंगुरोश्च हल इत्यप्रत्ययेन पा व्रीडा। घञितु व्रीडः। अतए-
 व व्रीडमावहति मेससंप्रतीतिकालिदासः। व्रीडादिवाभ्यासगतैर्विलिल्ये इति माघश्च। षहषुहा परिनिविभ्य इत्यत्र सहेत्यकार उच्चारणार्थ इति यत्वमिह
 भवति। परिषत्यति। तीषसहेती इविकल्पस्तु नास्य भवति सहेति शवंतनिर्देशात् किंतु षहमर्षेण इत्यस्यैव स इत्यात्रेयादयः। सहेति निर्देशस्योभयत्र तुल्यत्वे
 तीषसहेत्यत्र शपानिर्देशः। यरिनिविभ्य इत्यत्र तुनेत्यई जरती यमिदं हेयमेवा तत्त्वतु प्रयोगमनुसृत्य महद्विरेव निर्द्दोयं। नपुंसके भावे क्तः। सुहितं तस्मि-
 न एव पूरणगुणेति सूत्रे सुहितार्थास्तुत्यर्था इति व्याख्यातं। जेरतुरिति। अछत्तपृतामिति गुणे कृते मशसददेति गुणशब्देन भावितस्य निषेधादतएकह-

नृतीगात्रविशेषे नृत्यति ननर्त सेसिचि कृत्यत्तत्त्वं दृढ नृतः। २। ५। १॥ एभ्यः परस्यसिज्जिन् स्पसादेराई धातु कस्येडा स्यात् नर्तिष्यति नर्त्य-
 ति नृत्येत् नृत्यात् अनर्तीत् तत्रसी उद्देशे वाभाशेति श्यन्वा त्रस्यति त्रसति त्रैसतुः तत्रसतु कुथपूतीभावे पूतीभावोद्देशे पुथहिंसायां गु-
 धपरिवेष्टने स्त्रियप्ररते श्यप्यति श्यता पुष्यविकसने पुष्यति पुष्यति मष्टिमष्टीम आद्रीभावे तिष्यति सिंष्यति लौष्यति व्रीडवो-
 दने लज्जाया च व्रीडयति दृषगौ दृष्यति षहषुह चकार्य चकार्यस्मृतिः सत्यति सुत्यति जृषमृषवयोहानौ जीर्यति जजरतुः जेरतुः
 जरिता जरोता जीर्यात् जृस्तम्भित्यङ्ग अदृशोडिगुणः अजरत् अजारीत् अजारिष्टा जीर्यति जजरतुः अजारीत्॥

से-को
दी-त
ति-उ
६७

षूडः। प्रस वः उत्पत्तिः। मृत्पिंडो घटं सूयत इत्यादिप्रयोगाभावात् प्राणीत्युक्तं। स्वादय ओदित इति प्रस्यमाणत्वात् ओदितश्चेति निर्घातस्य न त्वं प्रसूनां वि
कल्पमिति। परमपीति शेषः। निषेधे प्राप्ते इति। युरस्तात् प्रतिषेधकोटारं भसामर्थ्यादि तिभावः। दीहो। पंचमीत्यभिप्रायेण व्याचष्टे। परस्येति। उः सीत्यने
व उभयनिर्देशे पंचमीनिर्देशो वलोयानिति सप्तम्याः षष्ठीकल्पनं। अचिकिं। देदीयते। किंतीति किं। उपदानं। आभीयत्वेनासिद्धत्वमाशङ्क्या हावुग्यदावि
ति। दिदीये इति। परमपियत्वं वाधित्वानित्यत्वादादौ युट्। सतितुयणिर्दकारस्य श्रवणं न स्यादिति युट्। सिद्धत्वमुक्तं। मीनाति। मीनहिंसायां। उमिज प्र
स्येयलो। प्रमाया। उपदाया। प्रमातव्यं। उपदानं। एज्जिमित्र इति विषयसप्तमी। तेन आदावात्वं पश्चात् घञ्। आतायुगितियुक्। उपदाये इति सिध्यति।

षूडः प्राणिप्रसवे सूयते सुषुवे स्वरतिसूतीति किं कल्पं वाधित्वा श्रुतः किंतीति निषेधे प्राप्ते ऋदिनियमानित्यमिदं सुषुविषे सुषुविवहे सो
ता सविता दूडः परिताये दूयते दीडः हाये दीयते दीडेयुडचिकिति। द्वा० ४३॥ दीडः परस्याजादेः किंन आर्द्धधातुकस्य युट् स्यात् वुग्यदाव
व डः यलोः सिद्धौ षक्तव्यौ दिदीये मीनातिमिनोति दीडं ल्यपि च। द्वा० १५॥ एवमात्मस्य ल्यपि चकारादशित्येज्जिमित्रे दत्तात्स्यत अदात्त अदा
स्थाः दीडः विहाय सागतौ दीयते धीडः आधारे धीयते दि। ध्ये धेता मीडः हिंसायां हिंसा न प्रस्येति वियोगः मीयते रीडः श्रवणे रीयते लीडः श्लेष
णे विभाषालीयते। द्वा० १५॥ लीलेपेति पक्षनिर्देशेन तु श्यना लीलीडेरात्वं वा स्यादेज्जिष्ये ल्यपि च लेतालातालेष्यते लास्यते एज्जिष्ये
किं लीयते लिल्ये अन्यथा एरचिकृतेतत आत्वे उपदाः इति स्यात्॥ अदात्तेति। दीडः प्रतिषेधः स्याच्चो रिच्चे इति न घुत्वमित्यदितेति रूपं न भवतीत्ये

का। अन्ये तु स्याच्चो रिच्चेत्येतत्तु न भवति दीडेनुकरणे दारुणां संभवेन अघुत्वात्। अतएव प्रनिदातेत्यादौ नेर्गदिति एत्वमपि न भवति इत्याहुः। अयं भावः। दीड
वसंडने इत्यादेरारूपत्वं संभवति। आदेच उपदेश इत्यस्य अनैमिक्तत्वात्। दीडस्तु एज्जिमित्रप्रत्ययविषये आत्वं दा इत्यनुकरणे एज्जिमित्रस्याभावि
त्वाच्च घुत्वं। एवं च घुप्रकृतित्वमपि नास्तीति एत्वस्या प्रसक्तिरिति। दीडः। दीनः। दीनवान्। स्वादिषु पाठसामर्थ्यान्निष्ठाया मिना इति हिंसति च्यवधानादेदि
तश्चेति न त्वं न स्यादिति। स्वादिषु पाठसामर्थ्यात् इड्यवधानेपि एत्वमस्त्विति न शंक्यमिष्टानुरोधात्। डयित इति प्रयोगस्तु भौवादिकस्यानिष्ठाया

दि. निष्ठेति योगविभागादकिले गुणरत्याहुः। मीड हिंसायां। मीज इति क्रियादौ। प्राणवियोग इति। मायते प्राणैर्वियुज्यत इत्यर्थः। लीड। लीश्लेषण इति क्रियादौ। य
के ति। सार्वधातुके यगिति विहितेनाननुश्रयनेति। अन्यथा लीड इत्येव ब्रूयात् इति भावः। यकानिर्देशस्य फलमाह। लीली डेरिति। ल्यपि विलाया विलीया
॥ ३३ ॥ व्रीड वृणेत्यर्थो वरणं। वृत्रवरण इति स्वादौ यठिष्य मो एत्वात्। वरणे इति वक्तव्ये वृणेत्यर्थ इति वचनं वैचित्र्यार्थं। व्रीवरण इति क्रियादौ। माड
मायत इति। घुमास्येतीत्वं तु नातत्रार्हधातुक इत्यधिकारात्। यो अंतः। अंतकर्मनाशनं। राघवस्य शरैर्वीरौ घोरं रावणमाहवे इति। राघवेति संबुध्यंते। स्ये

व्रीड वृणेत्यर्थे व्रीयते विप्रिये स्वादय ओदितः तत्फलं तु निष्ठाया नत्वं पीडयाने पीयते माड माने मायते ममे ईड गतौ ईयते अयां
चक्रै व्रीड व्रीतौ सकर्मकः व्रीयते पिप्रिये अथ परस्मैयदिनश्चत्वारः शान्तवृत्तयो ओतः श्यनि। १३३११। लोयः स्याच्छ्युनि
शशौ शान्तौ शस्यति विभाषा घ्राधेडिति सिचो बालुकुलुग्भावे यमरमेतीड सत्कौ अशात् अशौसीत् छेच्छेदने छ्यति यो न कर्मणि।
स्पति ससौ अभिष्यति अभ्यष्यत् अभिससौ दो अवखंडने घति दहौ देयात् अदात् अद्यात्मनेपदिनः पंचदश जनी प्रादुर्भावे ज्ञाज
नोर्जा। १३३१८८॥ अनयोर्जदेशः स्याच्छिति जायते जज्ञे जनिता जनिष्यते दीपजनेति वाचिण जनिवध्योश्चा। १३३३५॥ अनयोरुपधाया
वृद्धिर्न स्याच्चिणि न्ति कृति च अजनि अजनिष्ट॥ ॥ ॥ तिलेण मध्यमैकं वचनं। अभिष्यतीति। उपसर्गोत्सुनोतीति यत्वं। अभ्यष्य

दिति। प्राकसितादुच्यवायेयीति यत्वं। अभिससाविति। स्यादिच्छिति नियमान्न यत्वं। दो अवखंडने। अवेत्युपसर्गप्रयोगो वैचित्र्यार्थः। खंडने इत्येताव
त्सु केष्विदृशसिद्धेः। प्रणिदातेति। नेर्गदेति एत्वादे स्यादिति। एल्लेडि इत्येत्वं। अदादिति। गतिस्थिति सिचो लुक्। ज्ञाज नोर्जा। जानाति। शितिकिं। ज्ञाता। ज इति ह्रस्वोच्चारणे
व्यनोदीर्घो यत्री ति दीर्घसिद्धे जाय हल मंग वृत्त परिभाषा ज्ञापनार्थः॥ तेन पाधातोः पिवादेशे कृते गुणे न मेव द्विपिवादेश स्यादंतत्वा श्रयणं तूपायान्तरमित्याहुः। अतिणि
ति कृति चिति। अति कृत्तु राहरण घञि जनः। एति कृति तु जनकः। जनयतीत्यत्र उपधाद्वैसम्पा जनी अतिमिति मित्वा मित्वा ह्रस्व इति ह्रस्वः॥

सि-कौ-दी-त-वि-३-६८
 दीपीदीप्तौ दीप्यते दिदीये अदीयि अदीयिष्ठ पूरीआप्याने धूर्यते अपूरि अपूरिष्ठ तूरीगर्तित्वरणहिंसयोः नूर्यते नुतूरे धूरीगूरीहिंसागत्वेः
 धूर्यते दुधूरे गूर्यते जुगूरे धूरीजूरीहिंसावयोहान्योः शूरीहिंसास्तंभनयोः चूरीदाहे तपूरे शूर्ये वा अयन्धातुरे शूर्ये वा ते दुश्ये नो भते अन्य
 दातु शक्तिं करणं परस्मैपदीत्यर्थः कैचित्तु वाग्रहणं दतु धातो राघवयवमिच्छन्ति ते ध्यते ते ये तस्मा तस्यते पतेति व्यत्यासेन पाठान्तरं बुत-
 बामानियुतः यत्यमानः दतु वरणे दत्यते यक्षान्तरे वा दत्यते ततो वा दत्यमाना सारामशालां न्यविक्षतेति भट्टिः क्लिश्य उपजाये क्लिश्यते क्लेशिता
 काश्रुदीप्तौ काश्यते वाश्रुशब्दे वाश्यते ववाशे अथपंचस्वरितेतः मृष्यति तिष्ठायां मृष्यति मृष्यते ममर्षममृषे र्शश्चिर्पूतीभावे यूतीभावः क्ले-
 दः सुच्यति सुच्यते सुशोच शुशुचे अशोचीत् अशोचिष्ठ एहबंधने नत्स्यति नत्स्यते ननाह ननद्ध नेहिथ नेहे नद्धा नत्स्यति अनात्सी-
 त् रंजरागे रंजति रंजते शय आक्रोशे शय्यति शय्यते अथैकादश अनुदात्तैः पदगता यद्यते पेदे पत्ता पद्येत पत्सीष्ट चिणते पदः ३५६
 पदश्चेच्छिणस्यात्त शब्दे परे प्रणययादि अपत्तातां अपत्सत सिद्धे न्ये सिद्धते चिस्विदे स्तो अस्वित विदसत्तायां विद्यते वेत्ता बुध अवगमने
 बुध्यते बुबुधे बोद्धा भोत्स्यते भुत्सीष्ट अवोधि अवुद्ध अवुत्साता युधसंप्रहारे युध्यते युयुधे योद्धा अयुद्ध कथं युध्यतीति युधमिच्छतीति क्य-
 च् अनुदात्तैर्त्वे लक्षणमात्मनेपदमनित्यमिति वा अनोरुधकामे अनुरुध्यते अणप्राणने अण्यते आणे अणिता अने जिहन्त्यातोयमित्येके-
 मनज्ञाने मन्यते मेने मन्ता युजसमाधौ समाधिश्चित्तवृत्तिनिरोधः अकर्मकः युज्यते योक्ता स जविसर्गे अकर्मकः संसृज्यते सरसि जैररुणं शुभिनैः
 संसृजिये स्वष्टा स्वश्यते लिङ्सिवावितिकित्वा नगुणे नाप्यमसृष्टीष्ट असृष्ट असृष्टातां लिश अल्पीभावे लिश्यते लेशा लेश्यते लिष्टीष्ट
 निषूर्वादिशते लुङि शलदगुपधेति क्त्वा नेर्विशदति तङ् वाश शब्दे मंदिवाशीत्युच्चा वाशुरात्रिः ॥ तितिष्ठाया मिति गुपति जकिद्भ्यश्चित्सना जनेहि

तिजः समायामित्युक्तं। ईश्वरि। इदित्वान्नेट् शुक्तं। किन्मितिर्थः। ननद्वेति। नहोधरतिधत्वां चिणतेपदः। तशब्दरति। सामर्थ्यादात्मनेपदप्रथमपुरुषैकवचनं
तशब्देर्किं। अपत्याः। प्रत्यपादीति। चिणेलुगितितशब्दस्यलुक्। नेर्गदेति। एत्वं। अवोधीति। दीपजनवुधेतिचिण। अनोरुधकामे। अनोः पुरोरुधधातुः कामे
कामेच्छा। दिवादिषु पाठसामर्थ्याद्बुधादिभ्यरतिश्चमंवाधित्वाश्रयना नाप्यमिति। सृजिदृशोऽस्यभक्तितीत्यकित्येवविधानात्। लिशं। आतयादिना अन
त्यस्यअत्यभावोऽत्यभावः। लिशीष्टेति। लिङ्। सिचावात्मनेपदेष्टितिकित्वान्नगुणः। अलिशतेति। शलद्रगपधेतिक्तः॥ ॐ ॥ राधोऽकर्मकात्भिन्न

राधोऽकर्मकाद्देववैव एवकारोभिन्नक्रमः राधोऽकर्मकादेवश्यन् उदाहरणमाह वृद्धाविति यन्मत्यमपराध्यति दुस्वृत्तीत्यर्थः विराध्यन्ते
मेतकः दुस्वृत्तमित्यर्थः राध्यन्तेऽनः सिध्यतीत्यर्थः कृष्णायराध्यति दैवंययालोचयतीत्यर्थः दैवस्यधात्वर्थः न्तर्भावाज्जीवत्यादिवदकर्मकत्वं
राधरराधतुः राधिय राधोहिमायामित्येत्वाभ्यासलोपाविहनहिंसार्थस्यसकर्मकतयादेवादिकत्वायोगात् राद्धरात्स्यति अयंस्वादि
श्रुतिश्च व्यधताडने ग्रहिज्येति संप्रसारणं विध्यति विव्याध विविधतुः विव्यद्ध विव्यधिय व्यद्ध व्यत्यति विव्येत् अव्याप्तीत्तुषपुष्टौ
पुष्यति पुयोष पुयोषिय योष्टा योष्यति पुष्पादित्वादङ् अपुषत् शुषशेषले अशषत् तुषश्रीतौ दुषवैकृत्यै श्लिष आलिंगने श्लिष्य
ति शिः श्लिष श्लेष्टा श्लेष्ट्यति ॥ ॥

क्रमदर्शयति। अकर्मकादेवेति। राधोऽकर्मकादेवश्यनिति व्याख्यायामकर्मकादिति विशेषणं व्यर्थं स्यात् वृद्धा
वस्याकर्मकत्वात्। अकर्मकात्किं। शत्रुमपराधोति। हिनस्तीत्यर्थः। राधसंसिद्धाविति स्वादौ। राधोहिमायामित्यनुवादाद्विमायामपि अयम। उदाहरण
माहेति। अकर्मकत्वप्रबोजकस्यकस्यचिदर्थस्यरतिभावः। अकर्मकस्यन्तेनस्यप्रयोगान्दर्शयति। यन्मत्यमित्यादिना। कृष्णयति। राधोऽकर्मकादिति चतुर्थी। अपु
षदिति। डित्वात् गुणभावः। शुषा शोषा। शोष्यति। श्लिष आलिंगन इति सूत्रं योगविभागेन व्याचष्टे ॥

सि-कौ-
दी-त-
नि-उ-
६६

श्लिष इति अनित्य श्लेः कः इति एतच्चेत्तेः सिच शलर गुपधादित्यतोऽनुवर्तते इति भावः अनित्यः किं श्लिषुदाहरति भौवादिकस्य सेदौमाभूना अश्लेषो म श
लर गुपधादिति सिद्धे पुनः कस विधेः कलमाह पुषाद्य उ इति सामर्थ्यादिति यदि हि श्लिष इति प्रा म एव कसो नियमेन तर्हि योगविभागे व्यर्थः स्यादिति भावः शलर
गुपधादित्यस्यापीति तेन कर्मण्यातां प्रभृतिष्वनलिंगने सिजे व भवति न तु कः समाश्लिष्यत जतूनि काष्ठैरिति कः प्रत्यये सति तु ममाश्लिष्यते तिस्यादिति भा

श्लिषः ३१५६॥ अस्मात्परस्यानित्य श्लेः कः स्यात् पुषाद्यजेयवा दो न तु चिणः पुरस्तादपवादस्यायात् आलिंगने ३५५६॥ श्लिषश्चेर
लिंगने एव कसो नान्यत्र योगविभागसामर्थ्याच्छलर गुपधादित्यस्याप्ययं नियमः अश्लिष्यत्कन्या देवदत्तः आलिंगन एवेति किं समश्लि
षञ्जतुकाष्ठं अङ्गन्यासताविह श्लिषिः कर्मण्यानालिंगने सिजे व न तु कः एकवचने चिण अश्लेषि अश्लिष्यातां अश्लिष्यत अश्लिष्याः अश्लिष्यत
कविभाषितो मर्बले विभाषित इत्युभयपदीत्यर्थः शक्यति शक्यते हरिं द्रष्टुं भक्तः शशक शोकिथ शशक्य शोके शक्ता शस्यति शस्यते अशक
त् अशक्त सेट्को यमित्येके तन्मतेनानिद्वारिका मुलुदित्याठः शकिता शकिष्यति सिदागान्न प्रसरणे घर्मसुता वित्यर्थः अयं त्रीदिदिति न्यास
कागदयः नेतिहरदतादयः सिध्यति सिध्यदसिष्वदिथ सेना अस्विदत्त कुधको धे क्रोडा क्रोत्स्यति सुधवुभस्यायासिद्धकथसुधितरतिसम्य
दादिकिवनात्तारकादित्वादितजिति माधवः वसुतसुवसति सुधोरितीदृश्यते शुधशौचे शुध्यति शुशोध शोद्धा विधुसरादा उदित्या
ठः प्रामादिकः सिध्यति सेद्धा सेत्स्यति असिधत् रध हिंसा संराध्याः रध्यति रधिजभोरचीति नुम् ररन्ध ररन्धतुः ॥

कः प्रत्यासत्ताविति आलिंगनं हि प्राणिक तृकं न तुकाष्ठादिकर्तृकमिति भावः श्लिषश्चेरालिंगन एव कः इति व्याख्यानफलं दर्शयति कर्मण्यानादिना अश्लि
ष्यातामित्यादौ यद्यपि कसिचोर्विशेषो नास्ति कस स्याचीत्यकारलोपात्तथापि यासादावस्येव विशेष इति ध्वनयन्नुदाहरति अश्लिष्याः अश्लिष्यति न्यास
कागदय इति तथा च तन्मते त्री तः क इति वर्तमाने क्तो भवति आदित्वान्निष्ठायां नेट्स्विन्नः विभाषा भौवादिक मणोः स्विन्नास्वेदितमित्यादि विधु संरादि
निष्पत्तिः उदितो वेतिक्ता यामिड्विकल्पः द्रष्टव्ये रलोप्युपधादिति वाकित्वं सिधित्वासिधित्वा सिधा प्रामादिक इति उदित्वे त्वनुदाने पुसिध्यते पाठव्य

श्लिष इति भावः ॥

रधादिभ्यश्च। स्वरतिसूतीत्यतो वेत्यनुवर्तता योगविभागे वैचित्र्यार्थः। गणनिर्देशाच्चङ्लुकि ररधितेनेवननुरारहेति। नेत्यलिति। रदीति किं। रंधकः। अलिङीति
रेधादिभ्यश्च ७। २। ४५ एभ्योक्ताघर्हधातुकस्येडास्यात् ररन्धिरररद्धररन्धिवरेध्वनेक्यलितिरधेः ७। १५ दृशालिङ्गर्ज इति रधेर्नुमस्यात् रधिता-
रधिष्यति रत्स्यति आङि-नुम् अनिटितामिति नलोपः अरधत् एष अदर्शने नश्यति ननाश नेशतुः नेशिष्य मस्ति नशो र्लि ७। १६ ए॥
नुमस्यात् ननंष्ट नेशिव नेश्व नेश्म नशिना नंष्टा नशिष्यति नंश्यति नश्येत् नश्यात् अनशत् प्रणश्यति नशेः यान्तस्य ८। ४। ३६ एत्वं
नस्यात् प्रनंष्टा अन्तग्रहणं भूतपूर्वप्रतिपत्त्यर्थं प्रनंश्यति तृयप्रीणने प्रीणनेत्तृत्तिलुप्येण च नाम्निलुप्यति काष्ठा नां यितृ नताप्सी
दिति भट्टिरित्युभयत्र दर्शनात् नतर्पिथ ततर्पथ तत्रप्य तर्पिता तर्प्ता त्रसा स्पृशमृशकृशेति सिज्वा अतर्प्यति अताप्सीत् अतपत् दृषह
र्वमोहनयो मोहनं गर्वः दृष्यतीत्यादि रधादित्वादिमौवेद्वावमर्थमनुदानता दुहजिघासाया वा दुहति वाघः पक्षेढः दुद्रोग्ध दुद्रोढ दुद्रोहित्य द्रोहि
ता द्रोग्धा द्रोढा द्रोहिष्यति द्रोश्यति दत्वघत्वयो लुत्यं रूपं अदुहत् मुहवैचित्र्ये वैचित्र्यमविवेकः मुखति मुमोहित्य मुमोग्ध मुमोढ मोग्धा मोढ
मोहिता मोहिष्यति मोश्यति अमुहत् व्याह उद्गिरणे स्तुत्यति सुष्णेह सुष्णेहित्य सुस्त्रोग्धा सुस्त्रोढ सुस्त्रुहिव सुस्त्रुहस्त्रोहिता स्त्रोग्धा स्त्रोढा स्त्रो
हिष्यति स्त्रोश्यति अस्तुहत् ष्णिह प्रीनो स्तित्यति सिंलोह चत्तरधादयः समाभारत्यर्थः पुषादयस्त्वागणाना इति सिंहा नः शमु उपशमे शमाम
ष्टानां दीर्घः श्यनि ७। ३। ७४। शमादीनामित्यर्थः प्रणिशाम्यति शशाम शोमतुः शोमिथ शमिता अशमत तमुकांसायां ताम्यति तमिता अतमत द
मु उपशमे उपशमे इति एत्यन्तस्य तेन सकर्मकोऽयं ननु शमिव दकर्मकः अदमत अमुतपसित्वेदेच श्राम्यति अश्रमत अमु अनवस्थाने वाभाशे
ति श्यन्त् तत्र कृते शमामष्टानामिति दीर्घः श्राम्यति लुङ् अश्रमत शोपम्वादिवत् समूहने श्राम्यति चसमिथ चसम्य चसमिव ॥
किं। ररंधिवा नुमिकते संयोगात् परत्वेनाकित्वान्नलोपो नानंष्टेति। नशेर्वतिकुत्वमिहनशंकं। पदांत एव तद्विधानात् अन्यथानष्टं नष्टिरित्यादिनसिध्यता

सि. को. प्रणश्यतीति। उपसर्गादसमासेपीति। नशे। नभाभूपूकमिगेमीत्यतोनेत्यनुवर्ततेतदाह। एतत्तन्स्यादिनि। वस्येत्युक्तेयिपदस्येत्यस्यविशेषणेनवातस्य

टी. न. चहाएवचसमिभस्यस्यसमितासन्ता अयंनवित् भ्वादिस्तुषित् अषितः स्याम्यतेः स्यान्तिस्मृषः स्याम्यतेः स्यामां क्लृमृग्लामौ क्लाम्यदिशपीवश्यन्

ति. ३. विष्टिबुक्लभित्येवसिद्धेशमादिपाठोचिनुणर्थः अङ् अक्लमत् मदीहर्वे माद्यति शमादयोष्टोगताः असुक्ष्मेवले अस्यति आस असिता अस्यते

७० स्युक ७। ४। १० ॥ अङि. परे आस्यत् अस्यपुवादित्वादङि. सिद्धेः स्यतिवक्तीतिवचनन्तङर्थे तन् पसर्गादस्यत्युत्थोरिति वक्ष्यते पर्यास्यत् य

सुप्रयत्नेयसोनुपसर्गात्। ३। ४। ११। सेयसश्च ३। १०२॥ श्यन्वास्यात् यस्यति यसति संयस्यति संयसति अनुपसर्गात्किं प्रयस्यति जसुमोसलो।

जस्यति तसु उपस्यये दसु च तस्यति अतसत् दस्यति अदसत् वसुसंभेवस्यति ववासववसतुः नशसददेति निवेधः वशादिरयमिति मतेतु

वेसतुः वेसुः व्युषविभागे अयं दाहे पठितः अर्थभेदेन त्वङर्थस्य नः पर्यते अव्युषत् ओष्ण्यादिदेत्यानोयं व्युसरत्यन्ये अयकारं व्युसरत्यपरे लु

षदाहे अक्षु षत् पूर्वत्रपाठस्सिजर्थरत्याहुः तद्वादिपाठेन गतार्थमिति सुवचं विसर्प्रेणे विम्यति अविमत् कुससंक्षेपले अकुसत् वसउ।

त्सर्गे मुसखडने मसीपरिणामे परिणामो विकारः समीत्येके लुठविलोडने उचसमवाये उच्यति उवोच उचतुः माभवीनुचत् मृशभंश

अधः पतनेवभर्श अभृशत् अनिदितामिति नलोपः भ्रश्यति अभ्रशत् दृशवरो दृश्यति अदृशत् कृशतनूकरणे कृश्यति जितृषा

प्रिपासायां दृषतुष्टौ श्यन्तौ भौवादिकाद्विशेषः रुशरिशहिंसायां तीव्रसहेति वेट् रोषिता रोष्टारेषितारेष्टा डिपक्षेपे कुपक्रोधे गुपव्याकु

लत्वेपुपुष्टपुष्टविमोहने युष्यति रुष्यति लुष्यति लोपिता सेङ् अनिद्वारिका सुलपि साहचर्यात्तौ दादिकस्येव तत्र ग्रहणात् लुभगार्थे गार्थमा।

काष्ठा तीव्रसहेति वेट् लोभिता लोब्धा लोभ्यति लुभ्येत् लुभ्यात् अलुभत् भ्वादेरवृत्तत्वाद्लोभतीत्यपीत्याहुः लुभसंचलने लुभ्यति ॥

तिंलाभादंतग्रहणं व्यर्थं सत् ज्ञापयतीत्याह। भूतपूर्वेति। काष्ठानामिति। करणस्य शेषत्वविवक्षायां षष्ठी। तत्र पथेति। अनुदात्तस्य चर्दुपधस्येति विके

स्तेनअमागमः। रधादयइति। रधनशतृपदपदुहमुहृष्णहृष्णिह इत्यर्थः। शमु॥ उदित्वात्कायांवेत्। शमित्वा। शांत्वा। यस्यविभावेतिनिष्ठायामनिट्। शांते। भ्रमु॥
अनवस्थाने। शेषमिति। श्यनिदीर्घोलुङि अङ् चविशेषउक्तस्ततोऽन्यदित्यर्थः। चक्षएवेति। म्वोश्चेतिमस्यनत्वेकृतेणत्वं। शमादिपाठइति। शमित्य

एभतुमहिंसायांक्षमिन्विद्युताभयोनुदा दौत्रयादौचयक्यंते तेषांद्युतादित्वादङ्गिहः क्र्यादित्वात्पक्षेसिज्भवसेव रहपाठस्तुश्रु
नर्थः क्तिदूआद्रीभावेक्लिद्यति चिक्लेदिथ चिक्लेत्य चिक्लिदिव चिक्लिहक्लेदिताक्लेत्ता त्रिमिदास्नेहने मिदेर्गुणः
मेद्यति अमिदत् शुतादिपाठादेवामिददमेदिष्टेति सिद्धे रहपाठोऽमेदीदितिमाभूदिति घुतादिभ्योवहिरे
वात्मनेपदिषुपाठस्तुचितः त्रिस्विदास्नेहनमोचनयोः ऋधुवहो आनर्ह आर्हन्त गृधुअभिकांक्षायां अगृधन्त वृत् पुष्पाद
योष्टिवादयश्चवृत्ताः। कैचित्तुपुष्पादिसमास्यर्थमेववृत्करणं दिवादिसुभ्वादिवदाकृतिगणः तेनक्षीयतेमृग्यतीत्यादिसिद्धिः

दिव दयः
दिव दयः

भ्योघिनृणा शमादयइति। शमतमृदमश्मम भ्रमक्षमक्लममदइत्यर्थः। यसोऽनुया अत्रवदंति। यसइत्येवास्तु। ततःसमः नियमार्थमिदं। सोपसर्गाद्यसश्चेत्
संपूर्वकादेवेति। एवंचपूर्वसूत्रेअनुपसर्गादितिग्रहणमुत्तरत्रचयसश्चेतिग्रहणं त्यक्तंशक्यमिति। दाहेपठितइति। व्युषदाहइत्यस्मिन्नेवगणोपठित-
इत्यर्थः। अङ्-र्थमिति। दाहेपठितस्यनुसिजेवा अक्योपीत् ॥ इतिदिवादयः॥

मि-को
दी-त
ति-उ-
७९

पुनः। सुन्वदति। लोपश्चास्येत्युकारस्यवालोपः। सुनवान्तीति। आहुतं यस्येत्यादि कृते हुश्चो रितियत्वं वाधित्वा परत्वात् गुणः। सुनोतेः स्यसने। नरपरत्यस्मान्ने
न्यनुवर्तनादाहा। नोनस्यादिति। सन्ति तु अभिसुसूः। सन्तनादस्मात् क्तिप्यनो लोपे ह्वे दीर्घः। सुभूषणीत्ये तनुनो दाहरणं। लौति एयोरेव वस्पीति नियमेनैव
पुनः अभिषये अभिषवः। स्यनं वीडनं स्नानं सुरासंधानं च तत्र स्नाने अकर्मकः स्वादिभ्यश्चुः ३।१।७५॥ सुनोति सुनुतः हुस्वो रितियत्वं
सुन्वति सुन्वः सुनुवः सुन्वहे सुनुवहे सुषाव सुषुवे सोता सुनु सुनवानि सुनवै सुनुयात् सयात् सुसुधून्म्यदतीह असावीत असोष्ट अभि
पुलोति अभ्यपुलोत अभिसुषावा सुनोतेः स्यसने। ८।३।१९॥ स्यसनि च परे सुत्रः बो न स्यात् विसोप्यति। वित्रव द्यने। सिनोति। विसिनोति। सि।
षायासिष्ये। सेता। शिञ्जनिशने। तालव्यादिः। शिता। डमित्रप्रसेपणे। मीनातिमिनोतीत्यात्वम्। ममौ। ममिथा। ममाथा। मम्ये। माता। मीयात्। मासीष्टा। अ
मासीत्। अमासिष्टा। अमासा। चित्रचयने। प्रणिचिनोति। विभाषाचेः। ७।३।५८॥ अभ्यासात्परस्य चित्रः कुत्वम्वास्यात्सुनिलिटिचा। प्रणिचिकाय
चिचा। चिक्यो। चिच्ये। अचैषीत्। अचैष्ट। स्तृत्र आच्छादने। स्तृणोति। स्तृणुते। गुणोर्त्तीति गुणः। स्तृर्यात्। स्तृनश्च संयोगादेः। ७।२।४३॥ स्तृदन्ता।
संयोगादेः परयोर्लिङ्। सिचोरिडास्यात्तडि। तरिषीष्ट। स्तृषीष्ट। अस्तुरिष्ट। अस्तृता। कृत्रहिंसायाम्। कृणोति। कृणुते। चकार। चकथी। चक्री। कि
यान्। कृषीष्ट। अकृषीत्। अकृता। वृत्रवरणे। वभूथात्तन्यजगृम्भववर्थेति निगमे। ७।२।६४॥ एषास्वेदेऽडभावे निपात्यते। तेन भाषायाः स्यली
राववरिथा। ववृवा। ववृवेहे। वरीता। वरीता। लिङ्। सिचोरात्मनेपदेषु। ७।२।४२॥ वृड्। वृत्रभ्यामृदनाच्च परयोर्लिङ्। सिचोरिडास्यात्तडि। नलि
डि। ७।२।३८॥ वृतो सिङ्। रतो दीर्घो न स्यात्। वरिषीष्ट। वृषीष्ट। अवारीत्। अवरिष्टो। अवरीष्ट। अवृत्। धुत्रकम्पने। धुनोति। धुनुते। अधौ
वीत्। अधोप्यत्। दीर्घो नोप्ययम्। धूनोति। धूनुते। स्वरतिसूतीति वेङ्। दुधविथा। दुधोथा। कितिलिटिनुश्च कश्चित्तिनिवधम्वाधित्वाकादिनिप
वत्वाभावसिद्धेः। एतच्च काशिकायां स्पष्टं। चित्रा चयनं रचना विशेषः विभाषाचेः। चजोरितिसूत्रात् कुरुनुवर्तने सन्लितेर्जे रित्यतः सन्लितोरिति चास्युराहरणं

चकीषाते। चिचीषति। ऋतश्च संयोगदे। रूढसनिवेत्यत इदं वेत्यनुवर्तते लिङ्। सिचोरिति सूत्रादात्मनेपदेष्विति चत दाह। इदं वा स्यात्तु इति। तडिकिं। असाधौ
नामभूषाततं य। भूषात्तो सन्नेते श्रुत्य लिङ् भावो निपात्यते। त्वंहि होता प्रथमो वभूषायेनांतरि स्मृत्वीततं य। भाषायां तु वभूषिथातेति याजगृभ्मातेरसि

दुधुविवास्तु सुधूजभ्य इति नित्यमिहा अधावीत्। अधविष्टा अधोष्टा अथ परस्मैपदिनः। इदं उपपत्तये। दूनोति। हिगतौ वृद्धौ च। हिनुमीना। ८। ४। १५। ३
पसर्गस्थानिमित्तपरस्मैपदयोर्नस्यणः स्यात्। प्रहिणोति। हेरचडि। ७। ३। ५६। अभ्यासात्परस्मैहिनेतेर्हस्यकुत्वं स्यान्नतु चडि। जिघाया। एषीतो। ए
लोति। यत्री। स्पृशीति। पालनबो। प्रीतिचलबयोरित्यन्ये। चलनजीवनमिति स्वामी। स्पृणोति। यप्सारा। स्मृदयेके। स्मृणोति। एणोत्यादयस्त्रयोपिच्छा
न्सादत्याहुः। आप्नुव्यासौ। आप्नोति। आप्नतः। आप्नवन्ति। आप्नवः। आप्ता। आप्नुहि। लदित्वा दड्। आपत्ता। शक्नुशक्नौ। अशक्ता। राधसाधसंस्मिद्धौ।
राधोति। राधोहिंसायामाह। ४। ४। १२३। एत्वाभ्यासलोपौ सः कितिलिटिसेटिथलित्वा। अपरे धतुः। रेधुः। रेधिथा। राध्या। साधोति साध्या। असात्सीत्। असा
हाम्। अथ ह्यवनुदात्तेनौ। अश्रूयासौ सङ्घाते च। अश्रुते। अश्रोते। अश्रोते। ७। ४। ७२। दीर्घादभ्यासा। वर्णपरस्मैपदस्यात्। आनशे। अशिना। अ
ष्टा। अशिष्यते। अष्ट्यते। अश्रुवीत्। अश्रीष्टा। अशिषीष्टा। आशिष्टा। आष्टा। आस्तातमा। षिघ्रआस्कन्देनोति घृते। तिष्ठिघे। स्नेधिना। अथ आग
णन्तात्परस्मैपदिनः। तिकतिगगतौ च। चादास्कन्देनोति क्रोति। तियोति। वधहिंसायामासघ्नोति। जिघृषा प्रागल्भ्ये। धृष्णोति। दधर्षा। धर्षिता
दस्मुदम्भने। दम्भनन्दम्भः। दक्षोति। ददम्मा। अग्निग्रन्थिदम्भिस्वज्जीनां लिटः। कित्वमेति व्याकरणान्तरमाह। एत्वाभ्यासश्रीयतः। अयुक्तमा। अनि
हितमिति नलोपः। तस्याभीयत्वाद्सिद्धत्वेन एत्वाभ्यासलोपयोरप्राप्तौ। दम्भेऽप्येत्वाभ्यासलोपो वक्तव्यः। दम्भतुः। ददम्भतुः। इदं लिङ्। स्वमिदविहिष

पक्षमिति सुधाकरः

एभिर्दृष्टं। भाषायां जगृहिमा वृणोते। थलित्वा दिसूत्रेण इति नबधे सिद्धेपि निगम एव निषेधो नान्यत्रेति नियमार्थवच्यग्रहणं। वच्यत्वं हि ज्योतिषां।
भाषायां ववरिथ। ववरेषे। लिङ्। सिचोः। वत इत्यनुवर्तते। आत्मनेपदेषु किं। अवारीत्। अवारिषुः। सिचिचपरस्मैपदेष्विति निषेधादिह वृत्तो वेति नदीर्घः

सि-बो
दी-त
सि-उ
७२

हि नुमीना प्रमीणातिहरचडि। जेधीयते। अचडीतिकिं। अजीहयत। इह एतस्य धात्वन्तरत्वात् केवलस्यत्वभ्यासनिमित्तप्रत्ययपरत्वाभावात् न कुत्वप्राप्तिरे
वनालीत्यचडोति निवेधोच्यर्थः सन्ज्ञापयति। एयधिकस्यापिकुत्वंभवतीति। तेन जिघाययिषतीत्यादिसिद्धं। आमुहीति। संयोगपूर्वत्वाद् इतश्च प्रत्यमादि
तिहेलुङ्ना राधो। हेसायां। अत इत्यनुवर्तमानेपिसामर्थ्यादकारमात्रं स्थानित्वेनाश्रीयते। अश्रोतेश्चातस्मानुडित्यनुवर्तत इत्याह। वृद्धादिति। श्रुवि
करणनिर्देशः किं। ज्यादेरशभोजन इत्यस्यमाभूत्। आशा। आशतुः। जिघृषा। श्रुलेन घृष्णोति प्रगल्भतेति शूलधृक्। शूलधृषो। श्रुत्विकृदधगिति

नन्मतेति पसिषामिषु। देभादेमिथ। देमेति रूपान्तरम्वोध्यम्। अपि द्विषयकमिति न्यासकारादिमतेतु। ददम्भाददमिथ। ददमेत्येव। दभ्यात्
श्रुधृष्टौ। तृपप्रीणन इत्येके। सुभादित्वात्पत्न्यात्प्रोति। छन्दसि। आगणनादधिकारोयम्। अहव्यातो। अहोति। दघघातनेपालनेच
दघोति। चंमुभसणे। चमोति। रिक्षिचिरिजिरिदाशदहिंसायां। रिणेति। श्लिणेति। अयंभाषायामपीत्येके। नतद्यशः। शस्त्रभृतां श्लिणेति। श्रु
ह्योत्येकएवाजादिरित्येके। श्लिणेति। चिरिणेति। जिरिणेति। दाश्रोति। दणेति। चत्॥ इति स्वादयः॥ ॥ तुदव्यथने॥ इतः षडस्वरितेतः
तुदादिभ्यः शः॥ ३१॥ ७७॥ तुदति। तुदते। तुतोदा। तुतोदिथ। तुतुदे। तोत्ता। अतोत्तीत्ता। अनुत्ता॥ तुदघेरणे। तुदति। तुदते। तुनोदा। तुनुदे। तोत्ता
दिशमतिस्पर्जने। अतिस्पर्जनस्य नमा देष्टा। दिक्षीष्ट। अदिक्षत्। अदिक्षत्। भ्रसजपाके॥ ग्रहिज्येति संप्रसारणं। सस्यश्रुत्वेन शभशस्यजस्त्वेन जः

किनेविधावादन्यत्रापि सदां तविषयेकुत्वं। दंभुदभने। लोकवंचनायविहितकर्मानुष्ठानं दंभः। तृपा। अयंसेडुः। अनुरात्रेषु श्यनानिर्देशना। अहव्यातो। व्यसा
दहलोएयति। अत्युदितस्य। दितउदात्तमर्हह्रस्वमित्यत्रास्माभिरुपपादितं। अन्येत्वाहुः। शतचक्रं योत्सोवर्तनिरित्यत्र अत्युदितविषयं नेमेव। घे। डिनीति
गुणसुअहिशब्दस्य दसत्वान्नेति। रिक्षि। एतैषदधातवः एकएव अजादिरिति मतेतुपंचधातक। इति स्वादयः॥ ॥ तुदतीति। लघूपधगुणं वाधित्वानित्यत्वा
नशदयेके। अकृतव्यूहपरिभाषया गुणेन प्रवर्तत इत्यन्ये। भ्रसजपाके। भर्जनरूपः पाकोऽत्र धात्वर्थेनित्योदनादेः पाकस्तत्रप्रयोगाभावादित्याहुः॥

सि. कौ.
टी. त.
ति. ३
७३

वचनादिति छेदः। भाष्यकारैस्तु सूत्रमिदं यथा न्यासमेवास्त्विति केद्विरस्या कल्पनायां दुष्टत्वं सूचितं तच्च मनोरमायां स्पष्टमेव। तथा हि रेफाकारसमुदायस्य ऋभा
वेपंचदोषाग्रापेक्षितिवभर्जतुः वभर्जुरित्यादीष्यते वभर्जतुः वभर्जुरित्यादिस्यात्। न चात्र गुणेन निर्वाहः। ऋभावे सति असंयोगात्तिङ्किटिदितिक्रित्वं प्रकृत्यात्
निषेधात्। सनीवंतेति इडिकल्पाद्विभर्जनीत्यादिष्यते विभर्जनीत्यादिस्यात्। ऋभावे हलं नाच्चेति सन् कित्वं प्रवृत्तेः। लिङ्-सिचोऽसिङ्-मिङ्-अभर्जनीत्यादी
ष्यते भृसीष्ट-अभर्जनीत्यादिस्यात् लिङ्-सिचावात्मनेपदेष्वितिकित्वात् एजं नाच्चेडि-अवभर्जदिष्यते अवीभर्जदित्यपिस्यात्। इर-गरामयवात्वेन उर्जदिति ऋ
त्वप्रवृत्तौ सन्त्वल्घुनीतिसन्वत्भावात् सन्वत्तदनीत्वे दीर्घो लघोरिति प्रवृत्तेः। यद्यपि उर्जदित्यस्यैकलपिकत्वादवभर्जदितिसिध्यत्येव तथापि पक्षे अ
वीभर्जदित्यनिष्ठस्यादिति बोध्याः। ऋजिभृजीभर्जने इति भादेस्मादृशं रुयमिष्टमिति चेत्। मैवं। भर्जनार्थे हि तादृक् रूपमिष्टं न तु याक सामान्ये। उभयोरेकार्थ
त्वाभ्युपगममपि प्राचीनाश्चत्वारो दोषास्तु दृढा एवा न हिते पि धात्वन्तरेण सुपरिहाराः। अपिल्लिटिभृजेरपि धातोर्गुणाभावादनुरात्वेन आत्मनेपदित्वाच्च व
भर्जतुरित्यादिरूपस्य तेनाप्यसिद्धेः। तथा भृजेरुदात्तत्वेन ततः परेषां सन्लिङ्-सिचामिडागमधोव्यातविभर्जतिभर्जोष्ट-अभर्जनीत्यादिरपितेन न सिध्यति। एतेन
भर्जिभृजिरादेश इति पक्षोऽपि निरस्तः। पूर्वोक्तदूषणगणप्रसंगात् किंच। अस्मिन् पक्षे यङ्-लुकि अघिको दोषः। वधादेशवत्साभ्यासस्य भृज्यादेशोऽपि न हिर्वच
नस्य दुर्लभत्वात् स्थानिवत्वेन अनभ्यासस्येति निषेधात्। स्त्रीकृतेऽपि द्विवचने रुग्निग्रीकोभ्यासस्यस्युरेवेति रुगादिरहितं वा भर्जिता वा भर्जिष्यतीत्यादिरूपं नैव सि
ध्येत्। यदितुलाघवे पक्षपातेन स्वातंत्र्यं चिकीर्ष्यते तर्हि भर्जसोरिति पठित्वा रसिति समुदायस्य अरेव विधीयतीति तथा च न कोऽपि दोष इति। अपमंत्रसंग्रह
रसं ऋच्चेदपिल्लिट्सन्लिङ्-सिचच्चड्-परिणामतो दोषो भर्जिभृजौ चैव दोषो यङ्-लुकि चाधिकः। साभ्यासस्य हि भृजभावो भवेद्वेदंते वधिर्यथा द्वित्वं पुनर्नैव
भ्येत स्थानिवत्त्वाद्धेरिवा तस्मादस्य यथा न्यासं स्वातंत्र्येः सुरसोरिति। पूर्वविप्रतिषेधेनेति। नित्यत्वादित्यपि सुवचं। न च संप्रसारणान् पूर्वधातोरेकस्य यच्चातुर
मागमेरेकस्येति शब्दान्तरास्यासंप्रसारणस्य नित्यत्वं नेति शंको लक्ष्यानु रोधेन कृता कृतप्रसंगित्वेनापि क्वचिन्नित्यत्वस्वीकारात् ॥

मू. विजडा १२२२॥ विजेः परडादिः प्रत्ययो डि दृत्ता उद्भिजिता उद्भिजिष्यते ओलजी ओलसजी व्रीडायां लजते लेजे लज्जते ललज्जे अथ
 परस्मैपदिनः ओवश्चुच्छेदने ग्रहिज्या वृश्चति वचश्च वचश्चतुः वचश्चिथा वचश्चलिष्यभ्यासस्येति सम्प्रसारणं रेफस्य ऋकारः उरता तस्या
 चः परस्मिन्निति स्थानि वद्वावान् सम्प्रसारण इति वस्योत्वना व्रश्चिता व्रष्टा व्रश्चिष्यति व्रश्यति वृश्चयात् अत्रश्चीत् अत्रासीत् व्यचव्या
 जीकर्णे विचति विव्याच विविचतुः व्यचिता व्यचिष्यति विच्यत् अवाचीत् अव्यचीत् व्यचेः कुटादित्वमनसीति तुनेह प्रवर्तते अमसी
 तियर्युदासेन कृन्मात्रविषयत्वात् उच्छि उच्छे उच्छति उच्छी विवासे उच्छति ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्तिभावेषु ऋच्छत्युतामिति गुणः
 द्विहल्लग्रहणस्या नेकहलुपलक्षणत्वान्नृत् आनच्छ आनच्छतुः ऋच्छिता मिच्छ उल्लेशे उल्लेशः पीडो मिमिच्छ अमिच्छीता जर्ज्व
 चर्कृर्जपरिभाषणभर्त्सनयोः त्वचसम्बरणे तत्वाचा ऋचसुतौ आनर्च उब्र आर्जवे उज्ज उज्जर्गो लुभविमोहने विमोहनमाकुलीकरणमालु
 भति लोभिता लोभ्या लोभिष्यति रिफ कथनयुद्धनिर्वाहं सादनेषु रिफति रिरेफ रिहेत्येके शिशुन विप्रामतिं भीरिहन्ति तृपत्स्फुत्तौ आ
 धः प्रथमान्तो द्वितीयो द्वितीयान्तः द्वावपि द्वितीयान्तावित्यन्यो तृपति तर्पति तर्पिता स्पृशमृशेति सिज विकल्पः यौषादिकस्यैव अडपवादत्वात्
 तनात्रनित्यं सिच अतर्पिता तृप्फति शस्यडित्वा रनिदितामिति नलोपे शेत्स्फादीनां नुस्वाच्चः आदिशब्दः प्रकारे तेन येन नकारानुपत्ता सेतृष्फाद
 यः तृप्फ नि ततृप्फा तृप्फातुपतुस्फतुस्फ हिंसायाम् तृपति तृप्फति तुफति तृप्फति दृपदृप्फ उल्लेशः प्रथमः प्रथमान्त द्वितीयो द्वितीयान्तस्यैके द्वपति
 दृफति दृप्फति ऋक् ऋप्फ हिंसायाम् ऋफति आनर्फ ऋप्फति ऋप्फा च्छकार गुफ मुप्फ ग्रन्थे गुफति गुप्फति जुगोफ जुगुप्फ उभ उभयूरणे
 उमति उवोभा उम्मति उम्मा च्छकार शुभ शुम्भशोभार्थे शुभति शुम्भति दृभी ग्रन्थे दृभति चृती हिंसाग्रन्थनयोः चर्त्तिता सेसिचीति वेदोच्चर्त्तिष्यति
 चर्त्त्यति अचर्त्तीता विधविधाने विधति विधिना जुडगती ब्रवर्गमिच्छमानसदस्यको जुडति मरुतो जुनन्ति मृड सुखने मृडति मर्दुता एउचा एउति एण्प्र

हि-कौ
हि-न-
ति-उ-
७५

मृ-पृणति। ययण। नृणचा वृणति। मृणहिंसायाम्। तृणकौटिल्ये। तृणोण। पुणकर्मणि शुभे। पुणति। मुणप्रतिज्ञाने। कुणशब्दोपकरणयोः। शुनगता। इण
हिंसागतिकौटिल्येषु। घृणघूर्णभ्रमणे। पुरेश्वर्य्यदीप्त्योः। सुरति। सुषार। आशिषि। सूर्याता। कुरशब्दे। कुरति। कूर्यात्। अवनमकुर्चुरामिति त्रिमेधो न
करोतेरेवतत्रग्रहणादित्वाद्गुः। खुरच्छेदने। मुरसस्वघृने। सुरविलेखने। घुरभीमार्थशब्दयोः। पुरअग्रगमने। वृहउद्यमने। दन्योष्ठ्यादिः। प्रवर्गीयादिरि
त्यन्ये। नृहृस्वहृत्तृहृहिंसार्थाः। तृहति। ततर्ह। स्तृहति। तस्तर्ह। तर्हिता। तर्हो। स्तर्हिता। स्तर्हो। अतर्हीत। अतर्हसीत। अतर्हमा। इषुरच्छायायाम्। इष्य
गमीतिच्छः। इच्छति। एषिता। एष्टा। एषिष्यति। इष्यात्। ऐषीत्। मिषस्यर्हयाम्। मिषति। मेषिता। किलश्चैत्यक्रीडनयोः। निलस्त्रेहे। विलवसने। चलवि
लसने। इलस्वप्नस्येपणयोः। विलसम्बरणे। दन्योष्ठ्यादिः। विलभेदेने। ओष्ठ्यादिः। लिलगहने। हिलभावकरणे। शिलविलउच्छे। मिलश्लेषणे। लिखअक्षर
विन्यासे। लिलेखा। कुटकौटिल्ये। गाड्। कुटादिभ्यश्चतिडित्वम्। चुकुटिथ। चुकोट। चुकुटा। कुटिता। पुटसंश्लेषणे। कुचसङ्कोचने। गुजशब्दे। गुडरस्यायाम्। डि
पक्षेपे। चुरच्छेदने। नमकुर्चुरामिति नदीर्घः। क्षुर्यात्। स्फुटविकसने। स्फुटति। पुष्कोटा। मुटआसेपमर्दनयोः। मुटछेदनेवाभ्रशेति श्यन्वात्रुक्ष्यति। मुटति। तुत्रोत्तुटि
श्लेषणे। कुडघनत्वे। घनत्वसान्द्रता। चकडा। कडिता। कुडवात्ये। पुडउत्सर्गे। घुटप्रतिघाते। तुडतोडने। तोडनमेदः। थुडस्युडसम्बरणे। थुडति। तुथोडा।
तुस्थोडा। खुडछुडइत्येके। स्फुरकुलसञ्चलने। स्फुरस्फुरणे। स्फुलसञ्चलनेइत्येके। स्फुरति। स्फुलत्योर्निर्निविभ्यः। ७। ३। ७६॥ यत्वम्वास्यात्। निष्फुर
ति। निःस्फुरति। स्फुरइत्यकारोपधङ्केचित्यठनि। पस्फार। स्फुडचुडवुडसम्बरणे। कुडभूडनिमज्जनइत्येके। गुरीउद्यमने। अनुदातेत्। गुरते। जुगुरे
गुरिता। गूस्वने। दीर्घानः। परिणूतगुणेदयः। इतश्चत्वारः परस्मैपदिनः। नुवति। अनुवीत्। ध्रुविधूनने। ध्रुवति। गुपरीषोत्सर्गे। जुगुविथ। जुगुथा। गुते
गुष्यति। अगुषीत्। ह्रस्वादङ्गात्। अगुताम्। अगुषः। ध्रुगतिस्थैर्ययोः। ध्रुवइति पाठान्तरम्। आद्यस्य ध्रुवतीत्यादिगुवतिवत्। द्वितीयस्तु सेडा। इध्रुविथ। ध्रु
विता। ध्रुविष्यति। ध्रुव्यात्। अध्रुवीत्। अध्रुविष्ठा। कुडशब्दे। दीर्घान् इति कैयटादयः। कुविता। अकुविष्ठा। ह्रस्वान् इति न्यासकारः। कुता। अकुत। हेतुक
टादयो वृत्ताः। पृड्। व्यायामे। प्रायेण व्याड्पूर्वकारिड्। इयड्। व्याप्रियते। व्यापमे। व्याप्राते। व्यापरिष्यते। व्यापृता। व्यापृताम्। मृड्। प्राणत्यागे

विजडादहृद्विद्यस्येति सूत्रान्दुक्कस्ययस्यादिरिति अनुवर्तते तेन इडादिप्रत्ययो लभ्यत इति मनोरमायां स्थितां नव्या सुदहृद्वित्यनेन उक्तं मेकवचनं न गृह्यते तथा च सति विजिघीषेत्यत्रैव स्यान्न नृद्विजितेत्यादौ न तत्र शेषसिध्यर्थमिडागमो गृह्यते तस्य तु डित्वं व्यर्थं तन्निमित्तं गुणस्याप्राप्तेरतो लक्षणया इडान् गृह्यते इदं प्रत्ययस्यादिरिति फलितार्थकं न मिडादिप्रत्ययो डित्वेति । एवं च इडादिरितिलाभा यस्यादिरिति अनुवर्तनं क्लेशव्यर्थ एवेत्याहुः । इह ओविजोतिरुदादिः रुधादिश्च गृह्यते न तु विजिरपृथग्भावे इति जुहोत्यादिव्याख्यानात् । यस्त्वत्र हरदत्तेन जुहोत्यादेरग्रहणे हेतुरुक्तः तस्यानिर्दिष्टत्वेति तदयुक्ताः क्रादिनियमेन लिटिर्दृष्टं संभवात् । न च तत्र कित्वेन गतार्थत्वादित्येति त्वं व्यर्थमिति वाच्यं । अपि लिटः कित्वेपि विवेजिथे सत्रपित्वेनेति त्वाभावात् । वषश्चेति । अत्र नव्याः । वषश्चेत्यादौ लिट्प्रभ्यासस्येत्यभ्यासावयवयोर्द्वयोरपियणोः संप्रसारणप्रसक्तौ पूर्वस्य यणो निषेधाय न संप्रसारण इति सूत्रं स्वीक्रियते ततश्च अतएव ज्ञापकात् परस्य प्रथमं संप्रसारणमिति परिकल्प्य आपादपरिसमाप्तेरंगाधिकार इति पक्षे मभ्युपगम्य उरदत्वस्यांगसि संप्रत्ययनिमित्तकत्वस्वीकारादचः परस्मिन्निति स्थानिवत्भावप्रवृत्त्या संप्रसारणपरत्वमाश्रित्यैव कारस्य संप्रसारणनिषेधः कथंचिदुपपाद्यते परस्य संप्रसारण इत्यर्थलाभात् उक्तं क्लेशविनैव वषश्चयूने इत्यादिसर्वसिध्यतिनचैव लिटिवयो यक्वेन इत्यत्र संप्रसारणनिषेधाय न जोः नुवृत्तिर्न लभ्यते इति वाच्यं न लिटिवयो य इति सूत्रकरणे बाधकाभावान्न संप्रसारण इति यथा श्रुतं सूत्रप्रणयने त्वंततो गत्वामात्रादयस्याधिक्याच्चा एवं चलघूपायेनेष्टसिद्धौ न संप्रसारण इति सूत्रारंभो ज्ञापयति निमित्तमेदाभावेपि स्थानिभेदे पुनरपि कार्यं प्रवर्तते इति । तथा च सुधुपास्य इत्यादौ उकारान्तरस्य धकारस्य द्वित्वे क्लेशे पुनरुकारात् परस्य दकारस्यापि द्वित्वमिति प्रक्रियाकारादिव्याख्या न सूत्रकारमिदं प्रेतमेवा यदि स्थानिभेदेपि निमित्तैर्कोकार्या प्रवृत्तिः क्वचिदृश्यते तत्र तु ज्ञापकसिद्धेन सर्वत्रेति स दोषः । परिह्रियतामित्याहुः । अत्र श्रीरिति । उदित्वात्पक्षे इडं वदत्र जेति वृद्धेर्नृतीति निषेधः । अत्र ह्यदिति । स्कोरिति सलोपः । वषश्चेति षः । षटोरिविकः । नतः सस्य षत्वा न चात्र सकारस्य कथं लोप इति वाच्यं । धातुपाठे सकारस्य पाठान्तात्ताहुः । नकारजाव नुस्वारपंचमौ सल्लिधातुषु । सकारजः षकारश्च षाद्वैवर्गस्य वर्गज इति । व्यचा व्यजीकरणं । पर्युदासेनेति । प्रसज्य प्रतिषेधे हि दीक्यभेदोऽसमर्थसमासश्च प्रसज्येति भावः कृत्वात्र विषयत्वादिति तेन उद्विचिना उद्विचि

सि-को
१-त
मि-उ
७५

तुमित्यत्र सप्रसारण भवति। व्यचिन्त्या दौ तुतिङ् पयेन भवति। विद्या प्रत्ययत्र कुटादित्वे जातेपि न सति। गाङ् कुटादिभ्य इति सूत्रे अत्रि। तः प्रत्ययाङितः स्युरिति
उक्तत्वात्। उन्नमेण लिटुणित्वाभावपक्षेऽङित्वात् संप्रसारणे विव्यचेति न सिध्येदिति अनसीति पर्युदास आवश्यक इति बोध्यं। उच्छि उच्छे। उच्छी विवासे। इमौ
भ्वादिगणव्याख्यातौ। इह पाठ सु उच्छतीत्यत्र आच्छी नद्योरिति नुम्विकल्पार्थः। पूर्वपाठ सुस्वरार्थः। तथा हि। उच्छति उच्छतीत्यादौ यिह चने शयति वादी
नापित्वात् अनुदात्तत्वे धातुस्वरेण आद्युदात्तपदं। शेतुप्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तमिति। न च सति शिष्टस्वरवलीयस्त्वमन्यत्र विकरणेभ्य इति वक्ष्यमाणत्वा
त् कथमिह मध्यादात्ततेति वाच्यं। कुरुत इत्यादौ तसा देर्विकरणत्वेन तत्स्वरस्योदात्तस्य विकरणस्वरापेक्षया प्रबलत्वेऽपि शस्यधातोः परत्वेन धातुस्वरा
पेक्षया शस्वरस्योदात्तस्य प्रबलत्वात्। उपलक्षणत्वादिति। अतएव अदुपधस्य चेतु अश्रोतेरेवेति नियममाश्रित्य द्विहलग्रहणं भाष्यकारैः प्रत्याख्यातं। अ
न्यथा तन्न संगच्छेतेति भावः। आनच्छेति। अनृच्छ इति पर्युदासान्नाम। न व्यासु नृच्छेत् पृतामिति लिटि परे गुणविधानसामर्थ्यादामभावः सिद्ध इति।
जादेरिति सूत्रे अनृच्छ इत्येतस्य प्रत्ययमिति न्याहुः। अन्येतु नृच्छेत् पृतामित्यत्र तौ दादिकं नृच्छेरिति सर्वैरेव व्याख्यातत्वात् गणं तरेपि नृच्छि र
स्तीत्यनुमीयते तद्वातो सुलिव्यामनिवारणाय अनृच्छ इत्येतदावश्यकमित्याहुः। मिच्छ। उत्कटः क्लेश उत्कलेशः। नृचसुतौ। नृच्यते सुयते देवतादिकमन
येति नृक्। बाहुलकादिह करणे किं पालोभिना। लोब्धा। लोभसहेति वेदः। शिशुं न विप्रा इति। न शब्द इवार्थः। विप्रा ब्राह्मणः। शिशुमिव मतिभीरिहंति। हिं
सन्ति न्यूनीकुर्वन्तीत्यर्थः। चृती हिंसाग्रंथनयोः। रदितकरणं श्रीदितो निष्ठाया मिति रण्णिषेधार्थः। यद्यप्यस्य वेदत्वा निष्ठाया मिण्णिषेधः सिध्यति तथापि
यस्य विभाषेत्यस्यानित्यतां ज्ञापयितुमीदित्करणं। तेन धावितमिभराजधियेत्यापि सिद्धमित्याहुः। कुरशब्दे। करोतेरेवेति। सुप्रसिद्धत्वात्। कुर्यादित्युक्ते
हिलोका नां कृज एवोपस्थितिर्भवति न त्वस्येति भावः। मुरसंवेष्टने। इगुपधलक्षणः कः। मुरोदैत्यः मुरारिर्विष्णुः। सुरविलेखने। विलेखनेच्छेदनां केशा
नसुरति। इगुपधेतिकः। सुरः शस्त्रं। तिलस्नेहने। तिलति। इगुपधेतिकप्रत्यये तिलः। तिलगतौ। तेलनीति शणिलिखत् अक्षरविन्यासे। लिखितुं लिखिष्यतीति
प्रयोगः। प्रामादिकः। यतुकैश्चित् कुटस्यादिः कुटादिः कुटः आदिर्येषां ते कुटादयः कुटादिश्च कुटादयश्च कुटादयः इत्येकशेषस्वीकृत्य लिखितुमित्यादिस

मर्थितां तदसत् लेखिता लेखिष्यतीत्यादौ गुणनिबेधापत्तेः। न चेष्टापत्तिः। वृत्तिकारहरदत्तादियं विरोधात्। गाङ्गि-खादिभ्यस्तेव सूत्रितव्ये कुटादिभ्यस्तद-
तिपठनस्य स्वारस्य भंगपत्तेश्चाकिंचाशकुनिष्वलेखने इति सौत्रप्रयोगोपिविरुध्यत इति प्रागेवोक्तदत्तालोनां वत्। लिखापयतीति प्रयोगसु मनोरमायामि-
त्यं समर्थितः। आयनं आयः प्राप्तिः लिखस्यापो लिखाय संकरोति। स्फुटविकसने। स्फुटत्यर्थः। स्मादिति स्फोटः। सच पदस्फोटवाक्यस्योटादिभेदेन अ-
नेकविधः। कडमदे। कुटादिकार्याभावे पिडां तानुरोधेनायं कुटादौ पठितः। भ्वाद्यै पठितस्य पुनरत्र पाठः। शतरिनुमविकल्पार्थः। पूर्वपाठसु उच्छतीत्या-
दाविव कडतीत्यादौ आघुदात्तार्थः। स्फुरति स्फुल्लज्योः सिवादीनामित्यतो वेत्यनुवर्तमानादाहा। यत्वं वा स्यादिति। परिणूतेति। श्रुकः किति नीलिनः। वेधः॥०
॥ ॥ म्रियते लुङ् लिङोश्च। चात् शित इति अनुकुर्यते तदाहा। शितश्च प्रकृतिभूतादिति। तडिति। आत्मनेपदमित्यर्थः। तेन म्रियमाण इति सिद्धं
म्रियते लुङ् लिङोश्च। १३। ६१॥ लुङ् लिङोः शितश्च प्रकृतिभूतान्मुडलुङ् नान्यत्राडित्वं स्वार्थम्। म्रियते। ममार। ममर्थः। मम्रिवा-
मर्तासि। मरिष्यति। मृषीष्ट। अमृता। अथ परस्मैपदिनः सप्तारिपिगतौ। लघूपधगुणान् अन्तरंगत्वादियङ्। रियति। पियति। रेता। येता ॥
धिधारणे। सिनिवासगत्योः। शूत्रेणो। सुवति। सविता। कृविसेयो। किरति। किरतः। चकार। चकरतुः। करिता। करिता। कीर्यता। अकार-
स्वार्थमिति। माहिमृतेत्यत्र तास्यनुदात्तेऽङि। दडुपदेशे लसार्वाधातुकमनुदात्तमित्यनेन डितः परस्य लादेशसार्वाधातुकस्यनुदात्तत्वे कर्तृधातुरुदात्तः। डि-
त्वाभावे तु प्रत्ययस्योदात्तत्वे धातुरनुदात्तः स्यात्। न च सिञ्जोपस्यासिद्धत्वात् डितः परत्वं लसार्वाधातुकस्य दुरुपपादत्वमिति तस्य कथमनुदात्तता स्यादिति
शंका। डि-त्वसामर्थ्यात् सिञ्जोपस्यासिद्धत्वेनेति सुवचत्वात्। अमृतेत्यत्राडागमस्यैवोदात्तत्वात् मृडो डि-त्वस्य न किंचित् प्रयोजनमिति अणनिष्कारण्यमा-
हिमृतेति माडः प्रयोगातिङु-तिङ् इति तिङ्। तनिघातेपि डि-त्वव्यर्थमेव स्यात् इति हि शब्दप्रयोगः। हि प्रयोगे तु हि चेत्यनेन तिङ्-तनिघातनिबेधादिह स्वरः सि-
॥ ध्यतीति बोध्यां रिपिगतौ परत्वात् लघूपधगुणः स्यादित्याशंकायामाह। अन्तरंगत्वादिति॥

सि-कौ-
दी-न-
ति-उ-
७६

किरतौलवने। उपात्प्रतियत्नेतिसूत्रादुपादितिवर्तते। लवनेकिं। उपकिरति। हिंसायां प्रतेश्च। चादुपात्। उरोविदारं प्रतिचस्करेन खैरितिमाघः। कर्मणिलिटा-म्।
किरतौलवने। ६। १। १४०। उपात्किरतेः सुडागमः स्याच्छेदर्थे। उपस्किरति। अडभ्यासव्यवायेपिसुट्टकात्पूर्व इतिवक्तव्यम्। उपास्किरन्
उपचस्काराहिंसायाम्प्रतेश्च। ६। १। १४१। उपात्प्रतेश्चकिरतेः सुट्टस्यात् हिंसायाम्। उपस्किरति। प्रतिस्किरति। मृनिगरणे। अचिविभा
षा। ८। २। २९। गिरतेरेफस्यलत्वं वास्यादजादौ। गिरति। गिलति। जगार। जगाल। जगरिथा। जगलिथा। गरिता। गलिता। दृड-आदरे। आद्रि
यते। आद्रियेते। आददे। आदद्विषे। आदत्ता। आदरिष्यते। आदवीष्ट। आदता। आदवाताम्। धृड-अवस्थाने। ध्रियते। अथपरस्मैपदिनः। बोउ
श। प्रच्छत्तीप्सायाम्। पृच्छति। पप्रच्छ। पप्रच्छतुः। पप्रच्छिथा। पप्रष्ट। प्रष्टा। प्रष्टयति। अप्राप्सीत्। वृत्ता। किरादयो वृत्ताः। सृजविसर्गेवि
भाषासृजिदृशोः। ससर्जिथा। सस्रष्ट। स्रष्टा। स्रष्टयति। सृजिदृशोर्जल्यमकितीत्यमागमः। सृजेत्। सृज्यात्। अस्त्राप्सीत्। इमसृजोशुद्धौ
मज्जति। ममज्जा। मसृजिनशोर्जलीतिनुमा। मसृजेरन्यात्पूर्वोनुच्चाच्यः। संयोगादिलोपः। ममड्-व्या। ममज्जिथा। मड्। मड्-व्यति। अ
माड्-प्सीत्। अमाड्। अमाड्-सुः। रुजोभङ्गे। रोक्ता। रोष्यति। अरोप्सीत्। अरोक्ताम्। मुजोकोटिल्ये। रुजिवत्। छुपस्पर्शे। छोमा। अछोप्सी
त्। रुशरिशहिंसायाम्। नालव्योनी। रोष्टा। रोष्यति। रोष्टा। रोष्यति। लिशगतौ। अलिहत्। स्पृशसंस्पर्शने। स्प्रष्टा। स्पष्टा। स्पष्टयति। स्प
ष्टयति। अस्त्राप्सीत्। अस्याप्सीत्। अस्पृशत्। विच्छगत्तौ। गुपूधूयेत्यायः। आर्द्धधातुकेवाविच्छायति। विच्छायाच्चकार। विविच्छाविश
प्रवेशने। विशति। वेष्टा। मृशआमर्शने। आमर्शनंस्पर्शः। अम्राप्सीत्। अमाप्सीत्। अमृशत्। गुदप्ररणे। कर्त्रभिप्रायेयिफलेपरस्मै।
पदार्थः पुनः पाठः। षड्विंशरणगत्यवसादनेषु। सीदतीत्यादिभौवादिकवत्। दहयाठेनुम्बिकल्यार्थः। सीदती। सीदती। ज्वलादौपाठः
छत्तृणामितिगुणः। दृड-आदरे। तथाद्रियंतेनबुधाः सुधामयीतिश्रीहर्षः। प्रच्छत्तीप्सायां। ज्ञातुमिच्छात्तीप्सा। अत्रज्ञपिज्ञाने। अ पृष्टपृधामीत्।

अत्रलोपरत्यभ्यासलोफ।पुलि।प्रच्छकः।पृच्छाशब्दात्तत्करोतीति।लिजंतात्पुलितुपृच्छकः।पृच्छाशब्दसुभिदादेराकृतिगणत्वात्।अडि-संप्रसारणे।
 ध्य-किरादयोवृत्ताइति।एतेष्वभूषाकर्मकिरादिसनामिति।वक्ष्यमाणयज्जिणदिनिषेधवार्तिके।उपयोक्ष्यंते।किरश्चपंचभ्यरत्यत्रपंचभ्यरत्येतदुत्तरसूत्रेऽ
 नुवृत्त्यर्थमिति बोध्यं।ससर्जियेतिविभावास्तुजिह्वशोरितिथलिवेदाविच्छगत्तौ।तुदादिपाठसामर्थ्यादायप्रत्ययांतादपिशोनतुशपातेनविच्छायती।

सुणार्थः।सादः।स्वरार्थश्चशवनुदातः।शस्तुदातः।शद्वशतने।स्वरार्थएवपुनःपाठः।शतातुनालि।शदेःशितरत्यात्मनेपदोक्तेः।अथ
 इस्वरितेतः।मिलसङ्गमे।मिलसंश्लेषणेइतिपठितस्यपुनःपाठः।कर्त्रभिप्रायेतदर्थः।मिलति।मिलते।मिमेलामिमिले।मुञ्चमोसणे।शेमु
 चादीनामा॥७१५८॥नुमस्यात्।मुञ्चति।मुञ्चते।मोक्ता।मुञ्चात्।मुञ्चीष्ट।अमुचत्।अमुक्ता।अमुक्षतामा।लुप्सुछेदने।लुम्पति।लुम्पते।
 अलुपत्।अलुप्ता।विद्वलाभे।विन्दति।विन्दते।विवेदा।विविदे।व्याघ्रभूत्यादिमतेसेद्धोयमावेदिता।भाष्यादिमतेऽनिङ्गः।वेत्ता।परिवेत्ता।परि
 वर्जने।ज्येष्ठपरित्यज्यदारानग्नीश्वलब्धवानित्यर्थः।तृन्तौ।लिप्यउपदेहे।उपदेहोवृद्धिः।लिम्पति।लिम्पते।लेप्ता।लिपिसिचीत्यङ्॥
 तडितुवा।अलिपत्।अलिपत्।अलिप्ता।विचक्षरणे।सिञ्चति।सिञ्चते।असिचत्।असिचत्।असिक्ता।अमिषिञ्चति।अभ्यषिञ्चत्
 अभिषिषेच।अथत्रयःपरस्मैपदिनः।कृतीछेदने।कृन्तति।चकर्त्ता।कर्त्तिता।कर्त्तिष्यति।कर्त्स्यति।अकर्त्ता।खिदपरिघाते।खिन्
 ति।खिदे।खेत्ता।अयन्दैत्येदिवादेरुधादौचापिशअवयवे।पिंशति।पेशिता।अयन्दैपूनायामपि।त्वष्टारूपाणिपिंशतु।रतिमुच्चाद
 यस्तुदादयश्च॥रुधिर्।आचरणे।नवस्वरितेतदरितश्च॥ ॥ ॥ विच्छायतीइतिनुम्विकल्पः।केचित्तुतुदादिपाठसामर्थ्यादायप्रत्य

यस्यपाक्षिकत्वंस्वीकृत्यविच्छतीविच्छंतीइतिनुम्विकल्पविच्छतिविच्छतःविच्छंतीत्यादिरूपाणिचोदाज्जुल्लेबांतुमतेतुदादिपाठस्यकेवलेचरितार्थत्वा
 दायप्रत्ययांताच्छेदेवातेनविच्छायतीइतिनित्यमेवशयस्यनोरितिनुमापठितस्येति।अस्मिन्नेवगणेपरस्मैपदिषुपठितस्येत्यर्थः।तउर्थइति।पूर्वपा
 ठस्तुसंश्लेषणेकर्त्रभिप्रायेपिपरस्मैपदार्थः।विचक्षरणे।विचिरितिकेचिदिरितंपठति।तनुफलाभावादुपेक्ष्यः।हलिपिसिचिञ्चतिस्त्रेऽविधीयतेस

सि. को.
टी. न.
नि. ७.
७७

चाप्राप्तविधिः इति सुविक्तत्वेन प्राप्तौ निश्चयो विधिरिति फलभावः। पितृश्रुतिरिति दीपयत्वित्यर्थः। इति तु सदयः॥ ७७ ॥ रुधादिभ्यः श्रमा प्रत्ययत्वेऽपि मित्रादं स्याद
चः परः। प्रत्ययसंज्ञाफलतु शस्येत्संज्ञा शस्योच्चारणतु श्रमोऽस्त्वोपः श्रान्तलोप इत्यत्र विशेषणार्थेन तु सार्वधातुकसंज्ञार्थः। फलभावात्। नेचापि सार्वधातुकस्य डि
रुधादिभ्यः श्रमा। ३१। ७८॥ शपोऽपवाहः। मित्रादन्यादचः परः। नित्यत्वाद्गुणान्वाधते। रुणद्धि। श्रमोऽस्त्वोपः। एत्वस्यासिद्धत्वादनुस्वा
रः परः सर्वलोपः। तस्यासिद्धत्वात्त्वन्। नपदानेति सूत्रेणः। अनुस्वारपरसर्वलोपयोः स्त्वोपो न स्यान्निवत्। रुन्धः। रुन्धनि रुन्धो रोद्धा। रोत्स्य
ति। रोत्स्यते। रुणद्धु। रुन्द्ध्यात्। रुद्धि। रुणधानि। रुणधौ। अरुणत्। अरुन्धा। अरुणत्। अरुणः। अरुणधमा। अरुधत्। अरौन्सीत्
अरुद्ध। भिदिर् विदारणे। भिनत्ति। भिनो। भेत्ता। भेत्यति। अभिनत्। अभिनः। अभिनदमा। अभिन्ता। अभिदत्। अभैत्सीत्। अभिन्ता॥
छिदरुद्धीकरणे। अछिदत्। अछैत्सीत्। अछिन्त। रिचिरविरेचने। रिणक्ति। रिङ्। रिरेच। रिचिरेत्। अरिणक्। अरिचत्। अरैस्वी
त्। अरिक्। विचिरपृथग्मावे। विनक्ति। विङ्। सुदिरसम्प्रेषणे। सुणत्ति। सुनो। स्योत्ता। असुदत्। असौत्सीत्। असुत्। युजिरयोगे
योक्ता। उच्छुदिरदीप्तिदेवनयोः। छुणत्ति। छुनो। चच्छेद्। सेसिचैति वेद। चच्छदिषे। चच्छत्से। छदिता। छदिष्यति। छत्स्यति। अछदत्
अच्छेत्। अछदिष्ट। उत्तदिरहिंसनादरयोः। नृणतीव्यादि। कृती वेष्टने। परस्मैपदी। कृणत्ति। आर्द्धधातुकेनोदादिकवत्। श्रीरन्धी
दीप्तौ। त्रय आत्मनेपदिनः। श्रान्तलोपः। ६। ४। २३॥ श्रमः परस्य न स्य लोपः स्यात्। श्रमोऽस्त्वोपः। इन्धो। इत्सा। इन्धिना। इन्धो। ऐन्धो। ऐ
न्धाः। खिददेन्या। खिनो। खेत्ता। विदविचारणे। विनो। वेत्ता। अथ परस्मैपदिनः। शिषलविशेषणे। शिनष्टि। शिष्टः। शिषन्ति। शिशोविष
शेष्टा। शेष्ट्यति। हेर्हिः। जश्त्वम्। रुरोरुशेति वाडलोपः। अनुस्वारपरसर्वलोपः। शिण्दि। शिण्डि। शिनवाणि। अशिनव्। लदित्वा दङ्। अशि
षत्। यिषलसञ्चूर्णने। शिषिवत्। पिनष्टि। भञ्जो आमर्दने। भनक्ति। वभञ्जिथ। वभङ्-कथ। भङ्गी। भुजपालनाऽभ्यवहारयोः। भुनक्ति। भोक्ता
त्वगुणनिषेधः फलमिति शङ्क्यं। द्रुगंतस्यांगत्वाभावात्। अरुणइति। सिपिदश्चेति रुक्। एवमभिनदत्यत्रापि। उच्छुदिरुक्ता। यामिद्विकल्पार्थः। छृत्वा। छरित्वा

इदं स्येन क्त्वा सेडिति कित्वनिषेधाद्गुणः। आन्लोपः। अस्य मुखोदाहरणं। अनक्तिः। आदित्यत्सृष्टमकारानुबंधस्य श्रमो ग्रहणमित्याह। श्रमः परस्येति एवं च
यजयाचेति विश्वशब्दस्याभिगुटिविश्रानामित्यत्र लक्षणप्रतिपदोक्तप्रत्ययग्रहणपरिभाषयोः प्रकृत्या नलोपशकं वनासीत्याहुः। इत्येदं ते श्रमो नकारस्यानुसार
परसवर्णो। अनिदितामिति नलोपस्तु न भवति। अत्रोपस्यासिद्धवद्वेत्त्यसिद्धत्वात् स्यानिवत्त्वाद्वा। भंजो। ओदित्करणं निष्ठानत्वात्। भग्नः। भुजपालेनादौ
भुजोः नवेन इत्यात्मनेपदं वक्ष्यते। भुंक्ते भुजते भुंजते॥ ॥ तृणहरमा तृह इति वक्तव्ये स श्रमो ग्रहणं विशेषविहितेन इमा श्रमो बाधो मा भूदित्येवमर्थः। न च
तौ ह्रिकस्य तृह इत्यस्य व्याचक्ष्यर्थमेवास्त्विति शक्यं। ततः परस्य हलादेः पितः सार्धधातुकस्य विकरणेन व्यवधानात्। नाभ्यस्तस्याचिपितीत्यतः पितीति

तृणहरमा। १। ३। २॥ तृहः श्रमिकृते इमा गमः स्याद्वलादौपिति। तृणेडि। तृण्डः। ततर्हा। तर्हिता। अमृणेडा। हिनस्ति। जिहिंसा। हिंसि
ता। उन्दील्लेदने। उन्नति। उन्नः। उन्दति। उदाश्चकार। औनता। औत्तामा। औन्दन। औनः। औनता। औनदम्। अमृव्यक्तिमर्षणकान्ति
गतिषु। अनक्ति। अन्तः। अन्ननि। आनन्त्र। आनन्त्रिया। आनडक्या। अङ्गा। अज्जिता। अङ्गि। अनजानि। आनक। अज्जोस्सिचि। १२
१॥ अज्जोस्सिचो नित्यमिदस्यात्। आञ्जीता। तच्चुसङ्गे चनो तङ्गा तच्चिती। ओवीजीभयचेलनयोः। विनक्ति। विङ्गः। विजद्विडित्त्वं
विविजिषा विजिता। अविनक। अविजीता। वजीवेज्जना। वणक्ति। वज्जिता। एचीसम्यक्के। एणक्ति। यपर्व॥ इति रुधादयः ॥ ॥

उत्तोरुद्धिरित्यतो हलीति च वर्तते तदाह। हलादौपितीति प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणा मिति सूत्रस्थं भास्यकारीयनिष्कर्षे तु हलीति नानुवर्तते किंतु पि
तीति अनुवर्तते एवातेन तृह इत्यत्र नातिप्रसंगः। न च हलीत्यननुवर्तते तृणहारनीत्यत्रातिप्रसंग इति वाच्ये। अचिनेत्यनुवर्तनात्। उन्दील्लेदनेमादौ
भावः। अत्र व्यक्तिविवेचनं। मल्लं स्निग्धता। अंजेः सिचि। निष्पमिदस्यादिति। विभाषा ग्रहणं नानुवर्तते इति भावः। सिचिकि। अक्ता एची। इदित्वा
निष्ठायानेदा। एक्तः। अष्टक एका लित्यत्र नमू र्वः ॥ इति रुधादयः॥

अतनिष्ठा अतनिष्ठेति तस्य स्थितिमिति तादेशः । अतो हलादेशेति वाच्यं । अततेति तनादिभ्यस्तथासोरिति सिजलुक्चनुनासिकलोपः । अतनिष्ठेति लुक्
गभावपक्षे । इडावणुदानेनांतोऽयणकारलुलास्यणिकः । तेन यङलुकि संसंति संसंतरस्यादावनुस्वारपरसवर्णे । स्यणहिसायां । स्यण च । इमावपिलो
अथ सप्तस्वरिते तन्नुविस्तारे । तनादि कृञ्भ्य उः । तनोति । तन्वः । तनुवः । तनुते । ततात्तनुते । तनु । अतनीता । अतानीता । तनादिभ्य
स्तथासोः । २४। ७८ ॥ तनादेः सिचोवालुक् स्यात्तथासोः । थासासाहचर्येदेकवचनशब्दागृह्यते । तेनेह न । यूयमतनिष्ठा । अता
निष्ठा । अनुदात्तोपदेशे तनुनासिकलोपः तङि । अतता । अतनिष्ठा । अतथाः । अतनिष्ठा । अणुदाने । सनोति । सनुते । येविभाषासायान्
सन्ता । जनसनेत्यात्वा । असाता । असनिष्ठा । असाथाः । असनिष्ठा । स्यणहिसायां । स्यणेति । स्यणुते । ह्यनोति न वृद्धिः । अस्यणीता ।
--- असता । अस्यणिष्ठा । अस्यथाः । अस्यणिष्ठाः । --- । स्यणुच । उपत्ययनिमित्तोलघूपधगूणः । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य
तिनभवतीत्यात्रेयादयः । भवत्येवेत्यन्या । स्यणेति । स्यणेति । स्यणितासि । स्यणितासे । अस्यणीता । अस्यणी । अस्यणिष्ठा । अणुगनौ । अणो
ति । अणेति । अणुतः । अणुवन्ति । आनर्त्त आनृणे । अर्त्तितासि । आर्त्तिता । आर्त्ती । आर्त्तिष्ठा । आर्त्थाः । आर्त्तिष्ठाः । तृणु अदने । तृणेति । त
र्णेति । तृणुते । तर्णुते । घणुदीप्तौ । जघर्ण । जघर्णे । अथ द्वावनुदात्तेतौ । वनुयाचने । वनुते । ववने । चान्द्रमते परस्मैपदौ । वनोति । वचन
मनु अवबोधने । मनुते । मेने । उ कृञ्करणे । करोति । अतउत्सावधातुके । कुरुतः । यण । नभकुक्षुरामिति नदीर्घः । कुर्वन्ति । नित्यङ्करोते
। ६। ४। १०८ ॥ प्रत्ययोकारस्य नित्यलोपः स्याद्दमोः परयोः । कुर्वः । चकर्थः । चकृवा । कर्त्ता । करिष्यति । येचा । ४। १०८ ॥ कृञ्उलोपः स्याद्वा दौप्र
त्यये परे । कुर्यात् । आशिषि । क्रियात् । कृषीष्ट । अका र्त्तीता । तनादिभ्य इति लुकोभावे ह्रस्वादङ्गादिति सिचोलोपः । अकृता । अकृथाः । सम्परिभ्य
स्यणिकणकारौ तेन च संसंति च संसंति इत्यत्रानुस्वारपरसवर्णे । सिचोलोप इति नचास्मिन्पक्षे प्रत्ययलक्षणप्रवृत्त्या अकृतेत्यत्रगुणः स्यादिति वाच्यं ।

उच्चैतिसिन्ः कित्वेन तन्निषेधात् संपर्ययेभ्य इति वृत्तिस्थपाठं विहाय भाष्यवार्तिकानुसारेण ह संपरिभ्यामिति इति तनादयः ॥ एवं रुस्याद्वाव इति आत्म

करोतौ भूषणे ॥ ११३७ ॥ सम्वायेच्चा ॥ ११३८ ॥ सम्परिपूर्वस्य करोतेः सुट्स्याद्भूषणे सङ्घे चार्थे संस्करोति अलङ्करोतीत्यर्थः सं
सुर्वन्ति सङ्घी भवन्तीत्यर्थः सम्पूर्वस्य क्वचिद्भूषणेऽपि सुट् संस्कृतम्पक्षारतिज्ञापकोत्तरपरिनिविभ्य इति षः परिष्करोति सिवादीनाम्वा
पर्यष्कायीता पर्यष्कार्थीता उपात्यति यत्र वैकृतं वाक्याध्याहारेषु च ॥ ११३९ ॥ उपात्तजः सुट्स्यादेवर्थेषु चात्रागुक्तयोरर्थयोः प्रतिय
त्नोगुणधानमाविकृते मेव वैकृतं विकारः वाक्यस्याध्याहारः आकांक्षितैकदेशपूरणमा उपस्कृता कन्या अलङ्कृतेत्यर्थः उपस्कृता वा
ह्यणः समुदिता इत्यर्थः एधोदकस्योपस्कुरुते गुणधानङ्करोतीत्यर्थः उपस्कृतम्पङ्के विकृतमित्यर्थः उपस्कृतं वृत्ते वाक्याध्याहारेण
वृत्ते इत्यर्थः सुट्पात्पूर्वी ॥ ११४० ॥ अडभ्यासव्यवायेयीत्युक्तमा सञ्चस्काराकात्पूर्वदत्तादिभाष्ये प्रत्याख्यानान्तिथ्या हि पूर्वधातुरूपसर्गेण
युज्यते अन्तरङ्गत्वात्सुट् ततो द्वित्वमा एव च ॥ अतश्च संयोगादेर्गुणः सञ्चस्कारतुः कसमभरति सूत्रे अतो भारहोस्येति सूत्रे च कुत्रो सुट् इति
वक्तव्यमा तेन स सुट्पात्परस्येदा सञ्चस्करिथा सञ्चस्करिवा गुणेर्तीति सूत्रे नित्यञ्छन्दसो निसूत्रान्नित्यमित्यनुवर्तते नित्येयः संयोगादिस्तस्ये
त्यर्थत्सुटिगुणेना संस्क्रियता अतश्च संयोगादेरिति लिङ्गसिचोर्नैट् एकाच उपदेशे इति सूत्रादुपदेश इत्यनुवर्त्य उपदेशेयः संयोगादिरि
ति व्याख्यानात् संस्कृषीष्टा समस्कृता समस्कृताताम् ॥ इति तनादयः ॥ ३० ॥ उक्तीन् द्रव्यं विनिर्मयः क्र्यादिभ्यः श्रा ३१ ॥ १८१ ॥ क्रीणाति ईहल्यघोः
क्रीणीतः ईत्वोत्पूर्वमेरन्तादेशः परत्वान्नित्यत्वादनरङ्गत्वाच्च ॥ एवं रुस्याद्वावः तनः श्राभ्यसयोः श्राभ्यस्योपः क्रीणनि क्रीणीते क्रीणीते क्रीण
माचिकायाचिक्रियतुः चिक्रियथा चिक्रेयाचिक्रियिवाचिक्रियियोः केता केप्यति क्रीयाता केदोष्टा अक्रेयीत अक्रेष्टा प्रीजतर्पणेकानौच
कानिः कामना प्रीणाति प्रीणीते श्रीजपाके मीमहिंसायामहिनुमीना प्रमीणाति प्रमीणीत मीनातिमिनोतीत्येभ्यश्चये आत्ममाममौ ॥

उ.
सि. को.
दी. न.

तिपदेननतदसनेना सौत्रारतिनकारोपधारत्यपि हेयाः विष्टभोतीति अनिदितामिति नलोपः। सुभेरितिषत्वं। वेस्कभातेर्नित्यं। सिवादीनां चेत्यतो वेति नानुवर्त
तेति ध्वननार्थमिह नित्यग्रहणं विस्कभोतीति। स्कभातेर्लृट्। अविशिष्टरूपं न विवक्षितं किंतु धातुमात्रं। अन्यथा विष्कंभिता विष्कंभितमित्यादावपि
मिष्यतुः। ममिथ्या। ममाथ्या। मिम्या। मातामाभ्यति। मीयान। मीसीष्ट। अमासीत्। अमासिष्टाम। अमासि। विज्वन्धने। सिनाति। सिनीते। सिषायासि
व्ये। सेता। सुजआप्रवणे। लम्मु। लुम्मुस्क। मुकुम्मु। कुजभ्यश्रुश्च। ३। १। ८३। चात्। आ। कुनोति। कुनुते। कुनाति। कुनीते। चुस्कावा। चुस्कुवास्को
ता। अस्को। बीता। अस्कोष्ट। संभ्वाद्यश्चत्वारः सौत्राः। सर्वे रोधनार्थादत्येको माधवस्तु प्रथमं भूतीयो लम्भार्थो। द्वितीयो निष्कोषणार्थः। चतुर्थो।
धारणार्थ इत्याह। सर्वे परस्मैपदिनः। नलोपः। विष्टभोती। विष्टभ्नाति। अवष्टभोती। अवष्टभ्नाति। अवतष्टम्भ। जृम्भित्यङ्वा। व्यष्टभता। व्य
ष्टम्भीता। लुभोती। लुभ्नाति। वेस्कभातेर्नित्यमा ८। ३। ७७। वेः परस्य स्कभातेः सस्ययः स्यात्। विष्कभोती। निष्कभ्नाति। सुभोती। सुभ्नाति
हल्ः श्रः शानज्जौ॥ ३। १। ८३॥ हल्ः परस्य श्रः शानजादेशः स्याद्वैपरो। लभान। लुभान। स्कभान। सुभान। एते लुम्भुहीत्यादि। युज्वन्धने। युना
ति। युनीते। योता। कृज्शब्दे। कृण्णाति। कृणीते। कृविता। दृज्हिंसायाम्। दृण्णाति। दृणीते। पूजपवने। षीदीनां ह्रस्वः। ७। ३। ८०। शितियरो। पु
नाति। पुनीते। यविता। लुज्छेदने। लुनति। लुनीते। लृज्आच्छादने। लृण्णाति। लृणीते। तस्तारा। तस्तरतुः। स्तरिता। स्तरीता। स्तृणीयात्। स्तृ
णीत। आशिषि। लीर्यात्। लिङ्। सिचोरिति वेट्। नलिङि। वृत्तदोलिङि दीर्घो न स्यात्। स्तरिषीष्ट। उश्चेति किंत्वम्। लीर्षीष्ट। सिचिचपरस्मैपदे
ष्विति न दीर्घः। अस्तारीत्। अस्तारिष्टाम्। अस्तारिष्ट। अस्तीष्ट। कृज्हिंसायां। कृण्णाति। कृणीते। चकार। चकरो। वृज्वरणे। वृण्णाति। वृणीते। ववा
षुत्वं न स्यात्। न चेष्टापत्तिः। माधवादि यं थविरोधादिति भावः। हल्ः श्रः। लुभानेति। अतो हेरित्यारंभसामर्थ्यात् संनिपा ॥ राववरो। वरिता। वरीता। आशि
तपरिभाषाया अप्रवृत्तेर्हर्लुक्। अतएव जहीत्यत्र हिलोपवारणायैयं परिभाषा नोपन्यसेत्याहुः। यनु कैश्चित् शानजादेशे धातुपाठपठितेभ्यः परस्य श्रो

वि। उ। रोष्ठपदस्य॥

भवति न तु सौत्रेभ्य इति व्याख्याय सन्धी हीत्युदाहृतं तन्निः प्रमाणं माधवादिग्रंथविरुद्धं चाद्यादीनां ह्रस्वः षिवुक्लमुचमामित्यतः शिनीसनुवर्तत इत्यादि शिनि
परदति नलिङीति। अनेन वृत्त इति लिङि दीर्घो नेति स्मारिता उदाहृता दंतोष्ठोपि ओष्ठ्यग्रहणेन गृह्यत इत्याह ॥ ३॥ वूर्यादिति। वरिशीष्टेति लिङ् सिचो
वूर्यानां वरिषीष्टा वूर्याष्टा अवारीता अवारिष्टाम् अवारिष्टा अवरीष्टा अवूर्या धुञ्जकम्यने धुनाति धुनीते दुधविथा दुधोथा दुधुविवा धीता ध
विता सुमुधुजभ्य इतीट् अधावीता अधविष्टा अधोष्टा अथवधात्यन्ताः परस्मैपदिनः। शृहिंसायाम् शृदृष्टो ह्रस्वो वेति ह्रस्वपक्षे यणा अन्यसक्त
च्छत् ता मिति गुणः शश्चतुः शशरतुः श्युकः कितीति निषेधस्य क्तादिनियमेन बाधः। शशरिवा शश्चिवा शरिता शरीता शृलीहि शीर्ष्या
तश्च शरिष्टाम् पृथालनप्रणयोः। यप्रतुः। यपरतुः। आशिषि। यूर्यात्। वृवरणे। भरण इत्येके। भूमर्त्सने। भरणेप्येके। शृहिंसायाम् मृणाति।
ममाराद्विदारणे। ददरतुः ददृतुः ज्वयोहानौ। कृदत्येके। धृदत्यन्ये। नृनये। कृहिंसायाम्। ऋगतौ। ऋणात्। अग्रस्वकार। अरिता। आर्लीता। आ
र्लीताम्। ईर्यात्। आरीता। आरिष्टाम्। गृशब्दे। ज्यावयोहानौ। ग्रहिज्या। हलः। अङ्गावयवाद्दलः परं यत्सम्प्रसारस्य नृदन्ताङ्गस्य दीर्घः स्यात्।
इति दीर्घे कृते। चादीनां ह्रस्वः। जिनाति। जिज्या। जिज्यतुः। रीगतिरेषणयोः। रेषणं वृकशब्दः। लीश्लेषणे। विभाषालीयते रित्येज्विषये आत्व
म्बाललौ। लिलाया लाता। लेता। लीवरणे। ल्विनाति। ल्वीगतौ। वृत्तात्वादयो वृत्ताः। घादयो धीत्येके। व्रीवरणे। भीमये। भृदत्येके। क्षीय हिंसाया
म्। एषान्त्रयाणां ह्रस्वः। केचिन्मते तु न। ज्ञाऽवबोधने। ज्ञाज नोर्ज्ञा। जानाति। दीर्घनिर्देशसामर्थ्यान्न ह्रस्वः। वन्धवन्धने।

राजनेपदे ध्विति वेदा कर्षीष्टेति। उश्चेति लिङ् सिचोः कित्वाङ्गभावे सत्यत्वं हलः। संप्रसारणस्य अनुवर्तते। अंगस्येत्यवयवषष्ठी। हल इति पञ्चमी। तदेत
दाह। अंगवयवादिति। अंगवयवात् किं निरुतं दुरुतं तदंत्यस्य किं विध्यति क्षीय हिंसायां। वित्वादङ् सिचोः। हेति क्षियायां। क्षिया शौरित्यादौ क्षियाधम
व्यतिक्रम आचारभेद इति वक्ष्यति। दीर्घनिर्देशसामर्थ्यादिति ननु दीर्घग्रहणेन अंगद्वयपरिभाषा ज्ञायत इत्याकरे स्थिता अन्यथा ज्ञाज नोर्ज्ञे विदध्यात्।

स-कौ-दी-न-अतो दीर्घो यतीति दीर्घसिद्धेः। तथा च दीर्घनिर्देशसामर्थ्यस्योपस्थापकथमिह ह्रस्वाभावसिद्धिरिति चेत्। अत्राहुः। ह्रस्वाभावे सत्येव दीर्घनिर्देश उक्तपरिभाषाया-
म-क-स-न-तु-ह-से-पु-न-र-ग-का-र्य-प्र-व-त-मे-वे-ति-न-ज्ञा-य-कः। तथा च ह्रस्वाभावसिद्धौ न किंचिद्व्यधिकमिति किंच। अंगवृत्तैः पुनर्वृत्तावविधिरित्येव परिभाषाशरीर-
न-चो-क्त-ज्ञा-य-का-सि-द्ध-य-दि-तु-भ्य-सो-भ्य-म-इ-ति-सू-त्रे-भा-ष्ये-परि-नि-ष्ठ-त-स्ये-व-पा-ठ-स-हि-स्-व-न-ं-व-मे-वे-र-च-ने-न-तु-ज्ञा-य-क-सि-द्ध-मि-ति-प-क्षो-पि-यु-ष्म-द-स्म-च्छ-द-

वधाति। ववन्ध्या। ववन्धा। वन्धा। वन्धारौ। भन्त्यति। वधाना। अभांसीति। पूर्वचासिद्धमिति भषभावात् पूर्वक्तलोके लीतिसिजलोपः। प्रत्ययलक्षण-
सादिप्रत्ययमाश्रित्य भषभावो ना। प्रत्ययलक्षणमप्रतिसिजलोपस्यासिद्धत्वात्। अवन्द्दाम्। अभान्त्सुः। वृद्धसम्भक्तौ। वृणीते। वव्रे। व-
वृषे। ववृद्धे। वरिता। वरोता। अवरिष्ट। अवरोष्ट। अवृता। अन्यविमोचनप्रतिहर्षयोः। रतः परस्मैपदिनः। अश्राति। अश्रियग्रन्थीत्यादिना-
कित्वपक्षे एत्वाभ्यासलोपावप्यत्र वक्तव्यौ। इतिहरदत्तादयः। अथतुः। अथुः। इदङित्वमपि तामपीति कुञ्जकरमते। अथित्या। अस्मिन्-
यियक्षेणलि। शश्राय। उत्तमेतुशश्राय। शश्रथेतिमाधवः। तत्रमूलं मृग्यमा। मन्यविलोडने। अश्रयग्रन्थसन्दर्भे। अर्थभेदात् अन्य-
पुनःपाठः। रूपंतूक्तमा। कुन्यसंश्लेषणे। संक्षेपे इत्येके। कुश्राति। चुकुन्या। कुथेतिदुर्गः। चुकोथा। मृदक्षोदे। मृन्दाति। मृदाना। मृडचा। अ-
येसुखेपिष्ठत्वमा। मृड्णति। गुधरोषे। गुध्राति। कुषनिष्कर्षे। कुक्ष्राति। कोषिता॥ ॥ ९९ गतमनोरमाग्रंथादवगम्यते तस्मिन्नुपक्षेदीर्घ-

ग्रहणसामर्थ्यनोपक्षीणमिति सम्यगेवायं ग्रंथं इति। केचित्तु संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वान्न ह्रस्वइति व्याख्येयमित्याहुः॥ ॥ वधातीति। अनिदितामिति-
नलोपः। अभांसीदिति। वदन्नजेति वृद्धिः। भषभावः। अवाङ्-इति। मषस्तथोरिति तस्य धत्वे। रुरोरुतीति वालोपः। वृद्धसंभक्तौ। भक्तिर्भजनोऽर्थकि-
त्वपक्षे इति। अथिग्रंथिदंभीनां लिटः कित्वेति व्याकरणोत्तरमित्युक्तत्वात्॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

निरुक्तास्वरतीतिसूत्राद्वेत्यनुवर्तते आर्द्धधातुकस्येडित्यधिक्रियत एव तदा हा वलादेरित्यादि। निरुकिं। कोषिता। कोषितुं। निरकुक्षदिति। इडभावेकः ॥ स
हिमासाहचर्यादिति। यद्यपिषहषुह चकार्यइतिदिवादिरपिसहिरस्मितयापिसहेतिशयानिर्देशात्तुभौवादिकेनैवसहिनासाहचर्यमित्याहुः। श्यन्प्रत्यय
यादिति। बहुव्रीहिरयं। श्यन्प्रत्ययवतइषेसकारेपरतइडिकल्पप्रतिषेधइतिवार्तिकार्थः। तथाचदेवादिकाद्विकल्पोनेतिफलितं। एवंचतीर्थसहेन

निरुक्ताः ॥ ७। २५६ ॥ निरुः परात्कुषोवलादेरार्द्धधातुकस्य इडस्यात्। निष्कोषिता। निष्कोषा। निरकोषीता। निरकुक्षता। शुभसञ्चकने।
शुभादिषुचा०। ४। ३८ ॥ शुभाति। शुभीतः। सोमिता। शुभाण। एभतुभहिंसायां। नभाति। तुभाति। नभतो। तोभतो। इतिशयानभ्यति।
तुभ्यतीतिश्यनि। क्लिभूविवाधने। शादितिभ्रुत्वनिषेधः। क्लिआति। क्लेशिता। क्लेशा। अक्लेशीत। अक्लिषता। अशभोजने। अश्राति
आशा। उधसउन्धे। उकारइत। धस्त्राति। उकारेधात्ववयवइत्येके। उधसान्चकार। इषआभीसएये। यौनः। पुन्यम्भृशार्थोवाआभीस
एयमा। इस्त्राति। तीषसहेत्यत्रसहिनासाहचर्यादकारविकरणस्यतौदादिकस्येवइषेग्रहणन्तेतुइष्यतीस्त्रात्योरित्याहुः। एषिता।
वस्तुतस्तुइस्त्रातेरपिइडिकल्पउचितः। तथाचवार्तिकम्। इषेसकारेश्यन्प्रत्यात्यतिषेधइति। विषविप्रयोमेनिस्त्राति। वेष्टा। पुषपुष
स्नेहनसेवनपूरणेषु। पुष्माति। लुष्माति। पुषपुष्टौ। पोषिता। मुषसेयो। मोषिता। खचभूतप्रादुर्भावे। भूतप्रादुर्भावोऽतिकानोत्पत्तिः। ख
आति। वानोयमित्येकोऽङ्गः। शूडेनुनासिकेचा०। ४। १८ ॥ सतुक्कस्यच्छस्यवस्यचक्रमातेशुडुएतावादेशौलोऽनुनासिकेकौरुलादौचा
किृति। सौनाति। चखावा। खविता। शानचः परत्वाद्ठिकृतेहलन्तत्वाभावान्नशानच्। खौनीदि। हिटचा। छुत्वमहिङ्गति। ग्रहउपादाने। स्वरि

त्रइषेसकारेपिग्रहणमितिबोध्यं। पोषितेति। अग्निदेषुपुष्येतिश्यनानिर्देशादयंसेडितिभावः। क्वांशूडेनुः। स्वरितिसतुक्कस्यानुकरणं। चत्वेनतत्कारस्थानेच
काररित्याहासतुक्कस्येति। एवंचसूत्रेच्छकारात्पूर्वचकारोक्षेयः। सतुक्कस्यकिंविच्छप्रच्छाभ्यो नउः प्रत्ययच्छकारस्यशकारेकृतेतुकोऽश्वराययास्यात्
अकृतव्यूहपरिभाषात्वनित्या। अस्मादेवसतुक्कग्रहणात्तिनादिकोभोभवकंतमतिभवकानित्यादिसिद्धमित्याहुः। सूत्रस्येनचशब्देनकिरुलोऽकिनीत्यनुक्

तताग्रहिण्याग्रहि
ततरस्याहकाविम्वदि॥

ग्रहोलिदिदीर्घः। एकाचः किं जाग्रहिता जाग्रहिष्यति इत्यादौ यद्भुकिमाभूत्। विहितः स्येति किं। ग्राहिता न चात्र लिख्यस्य स्थानिवद्भावात् ग्रहेः परत्वं
निति वाच्यं। दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधात्। त्रैयादिकदीर्घविधावेव स्थानिवत्त्वनिषेधः इत्यभ्युपगमे तु विहितविशेषणं व्यर्थमेवेत्याहुः। प्रकृतस्येति
ग्रहोऽलिदिदीर्घः। ७२३७॥ एकाचो ग्रहेर्विहितस्येदो दीर्घः स्यात् न तु लिटि। ग्रहीता लिटितु जग्रहिथ। गृह्याता ग्रहीषीष्ट। स्यनेति
न वृद्धिः। अग्रहीष्टाम। अग्रहीष्ट। अग्रहीषाताम्। अग्रहीषत॥ इति क्र्यादयः। चुरसेयो सत्यापयाशरूपवीणातूलश्लोकसेनालोम
त्वचवर्मवर्णचूर्णचुरादिभ्यो लिच। ३। १। २५॥ एभ्यो लिच स्यात्। चूर्णनेभ्यः प्रातिपदिकाद्वात्वर्थ इत्येव सिद्धनेषामिह ग्रहणस्य
पञ्चार्थम्। चुरादिभ्यस्तु। स्वार्थोपगमेति गुणः। सनाद्यन्ता इति धातुत्वम्। तिप्शवादिगुणयादेशो। चोरयति। लिचश्च। १। ३। ७४। लि
जन्तादात्मनेपदं स्यात्कर्तृगामिनि क्रियाफले। चोरयते। चोरयामास। चोरयिता। चोर्यता। चोरयिषीष्ट। लिथीति चङ्। लोचयति। ह्रस्वः
द्वित्वम्। हलादिः शेषः। दीर्घो लघोरित्यभ्यासदीर्घः। अचूचुरत्। अचूचुरत्। चिति स्मृत्याम्। चिन्तयति। अचिचिन्तत्। चिनेति पठितव्ये
इति करणे लिचः। यास्यिकत्वे लिङ्गम्। तेन चिन्त्यात्। चिन्त्यते इत्यादौ न लोपो नाचिन्तति। चिन्तेत्। एतच्च शापकं सामान्यापेक्षामित्येकोऽत
एकहल इत्यत्र वृत्तिरुक्ता जगणतुः जगण्। इत्युदाहृतत्वात्। विशेषायेष्टमित्यपरे। अतएवाध्यादेत्यस्य न वैयर्थ्यमायत्ति। अचो यन्त्र
यति। यन्त्रेति पठितुं शक्यम्। यन्त्र इति करणद्वयत्वेति माधवेनोक्तं न चिन्त्यम्। एवं कुट्टितत्रिमत्रिषु। स्फुटिपरिहासे। स्फुटयति। इति क
रणत्वात्। स्फुटयति। स्फुटीति पाठान्तरम्। स्फुटयति। लस्य दर्शनाद्भूतयोः॥ कुट्टि अनृतभाषणे। कुट्टयति। लडउपसेवायाम्। लाडयति
मिदिसिंहने। मिन्दयति। मिन्दति। ओलडिउत्क्षेपणे। ओलडयति। ओलडयति॥ ॥ ग्रहणत्वात् ग्राहिता ग्राहिष्यत इत्यादौ चैवोदि
दोनदीर्घः। ग्रहीषीष्टेति। वृत्त इत्यनुवृत्तेर्न लिङीति दीर्घनिषेधो न प्रवर्तते। अग्रहीषातामिति। लुङात्मनेपदद्विवचनं॥ इति क्र्यादयः॥ सत्यापयाश

एतस्योदाहरणानि अग्रे नाम धातुषु सुदीर्घा विव्यंतीति नास्माभिरुपपाद्यते। त्वचशब्दोऽकारांतः। प्रपंचार्थमिति। सत्यापग्रहणंतु आधुगर्थमिति ज्ञेयं। अन्ये आहुः। सा
 येस्यभ्योपिणिजर्थमेवामुपादानं। अन्यथारमणीयं घटं करोतीत्यादिविवरमणीयं रूपयतीत्यादावपिणिजनस्यादिति। अचचुरदिति। अत्र प्राचायास्यात्रास
 न्वल्लघुनीति सन्वतभाव इत्युक्तं तदभिसात्। सन्वतभावविषये हि जायमानो दीर्घः सन्वतभावेनापेक्षत इति। सामान्यापेक्षमिति। सर्वेषु चुरादयो विकल्पेन
 णिचंचलभंत इत्येतदर्थकमित्यर्थः। नचैवमाधुषाद्वेतिव्यर्थमिति वाच्यं। ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वात्। एवं चास्मिन् पक्षे आधुषीयाणामेवैच्छिको वि
 कल्पः। अन्येषां तु शिष्टप्रयोगा व्यवस्थित इत्यर्थः। जगाण। जगणतुरिति। वृत्तौ च काणचकणतुरिति प्रचुरः पाठस्तस्मिन्नुपाठेनास्त्येव प्रकृतार्थसिद्धिः।
 केचित्तु णिजभावे गणयामासेत्यादिरूपाभावेपि गणधातोर्दंतत्वाद्गणमासेत्यामाभवितव्यमिति जगणेत्यादिपाठश्चिंत्य इत्याहुः। नवैयर्थ्यमिति। वै

ओकार इदित्येके। लण्डयति। लण्डति। उकारादिरयमित्यन्ये। उलण्डयति। जल अपवारणे। लज इत्येके। पीड अवगाहने। पीडयति

यर्थ्यशंकापिनेत्ययमेव पक्षो युक्त इति भावः। नच पूर्वोक्तपक्षस्य शिथिलत्वे जगाण जगणतुरिति वृत्तिप्रयोगः कथं संगच्छतामिति शंका। भादेरु कृतिग
 णत्वात् तत्रत्यधातोस्तद्रूपसिद्धेः। तच्चिंत्यमिति। यत्रितत्रिमत्यादिषु रकारोव्यर्थ एव न तु ज्ञापनार्थः। तेषां संयोगांतत्वात् यत्रतत्रमंत्र इति न कश्चिदपठिते
 व्यनिदितामिति लोपोनलेभ्यतेनकारस्यनुपधात्वं तच्चिंत्यादित्यत्र तु चिन्तस्मृत्यामिति नकारोपधपाठेन लोपः स्यादेवेति तद्वारणाय क्रियमाण इकारस्तु
 ज्ञापक इति भावः। लङ्। स्नेहपूर्विकासेवा उपसेवा। लाडयति पुत्रे। लडयोरभेदात् लाडयति॥ ॐ ॥ ओकार इदित्येक इति। ओदित्करणमोदितश्चेति
 धातोर्ब्यवहितस्य निष्ठातकारस्य नत्वायं मिति तद्वलान्नेडित्येके। लङ्। ओदिद्वलादिड्व्यवधानेपिनत्वमित्यन्ये। लङिन्। पीड अवगाहने॥ ॥

ति-को-भाजभासेति ह्रस्वपक्षे सन्तभावविषयत्वाद्दीर्घो लघोरित्यभ्यासस्य दीर्घः। ह्रस्वाभावपक्षे तु न दीर्घ इत्याह। अपीपिउदित्यादि। एपूरलो। दीर्घोच्चारणमित्या-
 दि-त-भाजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्वतरस्याम्। ७।४। ३। एषामुपधाया ह्रस्वो वा स्याच्चङ् परेणौ। अपीपिउत्। अयिपीउत्। नटअवस्य
 ८२ न्ने। अवस्यन्नेनाद्यम्। अथप्रयत्ने। प्रस्थाने इत्येके। वधसंयमने। बाधयति। वन्धेति चान्द्रः। एपूरलो। पारयति। दीर्घोच्चारणं लिचः।
 पाक्षिकत्वे लिङ्। तद्धिसेद्वत्वाया। एवमृणति। यिपतिभ्यामपरितेत्यादिसिद्धावपि परतिपरतइत्यादिसिद्धिः फलम्। उर्ज्वलप्राणनयोः प-
 क्षपरिग्रहे। वर्लचूर्लप्रेरलो। वर्णवर्णेन इत्येके। प्रथप्रस्थाने। प्राथयति। नान्येमितोः हेताविति वक्ष्यमाणत्वात् नान्यमित्यम्। अत्स्मृद्-
 त्वप्रथमदत्तस्य शम्। ७।४। ८। एषामभ्यासस्य अकारो नादेशः स्याच्चङ् परेणौ। इत्वापवादः। अप्रथयत्। प्रथप्रसेयो। उर्ज्वत्। ७।४। ७। उ-
 पधायाश्च वर्णस्य स्थाने ऋत्याद्वाचङ् परेणौ। इरगरामपवादः। अपीप्यत्। अपयर्थत्। पथइत्येके। पाथयति। षम्बसम्बन्धने। सम्बय-
 ति। असम्बत्। शम्बचा। अशशम्बत्। साम्बइत्येके। मसअदने। कुट्टेदनमर्त्सनयोः। पूरणइत्येके। कुट्टयति। पुट्टुडुअल्पीभावे। अ-
 दधुदअनादरे। अदयति। अयंदोषधः। इत्वस्यासिद्धत्वात् नद्वाइति निषेधः। आट्टितत्। लुण्ठसेये। लुण्ठयति। लुण्ठतीति। लुट्टिसेये॥ इ-
 तिभौवादिकस्य। शठश्चठ असंस्कारगत्योः। शठिइत्येके। तुजिपिजिहिंसावलादाननिकेतनेषु। तुञ्चयति। पिञ्चयति। इदित्करणत्।
 तुञ्जति। पिञ्जति। तुजपिजेति केचित्। लजिलुजिइत्येके। विसगतौ। पेसयति। पेसतीति तुशपिगतम्। षीत्वसामप्रयोगे। श्वल्कवल्कपरि-
 भाषणे। स्निहलेहने। स्फिटइत्येके। स्मिटअनादरे। अषोपदेशत्वात् नषः। असिस्मिटत्। षिउअनादरे इत्येके। डित्वस्यावयवेऽचरिणार्थ-
 त्वास्मिजनात्तङ्। स्माययते। श्लिषश्लेषणे। पथिगतौ। पन्थयति। पन्थयति। पिच्छकुट्टने। छदिसम्बरणे। छन्दयति। छन्दति। अणदत्ते।
 दि। पारयतीत्यादिरूपाणि ह्रस्वोच्चारणेपिसिध्यंतीति परतीत्याद्यर्थे दीर्घोच्चारणमित्यर्थः। अत्रवदंति। धातुपाठकृतापालिनिनाविशिष्येव उदात्ताअङ्ग-

श्वपठिताः नहिःकृकारांताः सेद्धाः इति तेन परिभाषितं येनेत्यंतस्याशयः कल्प्येता कविकल्पदुमेत्वस्मिन्नित्यण्यंतत्वमुक्तमिति एवं चास्मिन्पसेदीर्घोच्चारणं व्यर्थमिति
 प्रायेणार्थविपूर्वाविश्राणयति। तडआघाते। ताडयति। खडखडिभेदने। खाडयति। खण्डयति। कुडिरसणे। गुडिवेष्टने। रसणरस्ये
 के। कुठिरत्यन्ये। अवकुण्ठयति। अवकुण्ठति। गुठिरत्यपरे। खुडिखण्डने। वटिविभाजने। विडिरत्येके। मडिभूषायां हर्षे च। मडिकल्याणे।
 छट्टवमने। पुस्तबुलआदरादरयोः। चुदसञ्चोदने। नक्कधक्कनाशने। एणपदेशलसणेपर्युदसोयमा। प्रनेकयति। चक्कचुक्कयथने
 ह्यलशेचकर्मणि। तलप्रतिष्ठायां। तुलउन्माने। तोलयति। अतुतुलता। कथन्तुल्ययति। तुलनादस्मिन्नित्यतुलोपमाभ्यामिति निपात
 नादउ-नस्यतुलाशब्दस्यसिद्धौततो एणच। दुलउत्क्षेपे। पुलमहत्वे। चुलसमुच्छ्राये। मूलरोहणे। कलस्येभविलभेदने। तिल
 स्नेहने। चलभृतौ। पालरसणे। लूषहिंसायाम्। शुल्वमाने। शूर्यचांचूटछेदने। मुटसञ्चूर्णेने। पडियसिनाशने। पण्डयति। पण्डति
 पंसयति। पंसति। वजमार्गसंस्कारगत्योः। शुल्कअतिस्पर्शने। चपिगत्यां। चम्ययति। चैम्यति। सपिसान्त्यां। सम्ययति। सम्यति। छ
 जिहृच्छृजोवने। श्वर्तगत्याम्। श्वभ्रंच। । जपमिच्च॥ अयं ज्ञाने ज्ञापने च वर्तते। मितां ह्रस्वः। मितामुपधाया ह्रस्वः स्या
 ल्योपरे। जययति। यमचपरिवेषणे। चान्मिता। परिवेषणमिह वेष्टनम्। ननु भोजनानां पिवेष्टना। यमयति चन्द्रं। परिवेष्टत इत्यर्थः। च
 हपरिकल्केने चहयति। अचीचहत्। कथाहो वक्ष्यमाणस्य तु अदनत्वेनो ग्लोपित्वा दीर्घसन्वद्वावौना। अचचहत्। चप इत्येके। चपय
 तिरहत्याग इत्येके। अरीरहत्। कथादेस्तु। अररहत्। वलप्राणने। वलयति। चिञ्चयने॥ ९९ तिफलितां अन्येतुदीर्घोच्चारणं परितोषी
 नेत्याहो वृत्तो वेति इदो दीर्घविकल्पार्थः। ततश्च एणिज्विकल्पः सिद्ध एवेति परतीत्यादिरूपमाहुः। उर्ज्ज। उर्ज्जयति। वलवान्भवति जीवतीवेत्यर्थः। उर्ज्ज
 ताजिघ्रतेर्वत्यतो वेति वर्तते। इररागमिति। ऋकारोपधे उपधायाश्चैत्यचीकृतदित्याहो इरप्राप्तः अमीमृजदित्यत्र मृजेर्दृष्टिगारश्चः इतरेषां ऋदुपधानां गु

लोपः। अथोपपत्तिरित्यादावरतिविवेकः। नन्विहउरित्यनूयमानः सवर्णानगृह्णाति। अतश्चअचीकृपदित्यत्रउर्द्धदित्यने
नञ्चवर्णसतिअचीकृपदितिप्रसज्येतेतिचेत्। मैवालत्वस्यासिद्धत्वेनप्रथममुर्द्धदित्यस्यप्रवृत्तौपञ्चात्कृपोरोलरत्यनेनञ्चकारैकदेशस्यसुकारैकदेशविधानादि
षसिद्धेः। नचचलीकृप्यतइत्यादौरीगागमादेर्लत्वार्थकृपोरोलरत्यस्यावश्यकत्वेपिहपूधानुःकृपूसामर्थ्येइत्येवपञ्चात्तएवंद्विप्रकियालघवंलभ्यते। अचकारैक
देशस्यलकारैकदेशइतिव्याख्या। नक्ते शोपिनभवतीतिवाच्यं।
दित्यत्रउर्द्धदित्यस्यप्रवृत्तावनिष्ठरूपप्रसंगता। कृपोरोलरत्यनेनञ्चकारैकदेशस्यलकारैकदेशइत्यभ्युपगमेतुउक्तव्याख्यानक्ते शोपि व्यातर्दचकैयव्यत्ये
र्द्धनत्विदंस्त्रोदसमाञ्जतउदित्यनेनतयकरणेनलृवर्णग्राहकत्वरूपसिद्धेः। स्पष्टस्यात्। अयंलोपधरति। येषधत्वेत्वादिउदितिस्यादितिभाक्। शठशब्दश्च
ठयति। असंस्कृतोभवतिगच्छतिवेत्यर्थः। स्माययतइति। आत्वंतुनेहभवति। नित्यस्मयतेरितिनिर्देशनास्मिद्धः। ईषड्सुनइतिमौवादिकादेवहेतुमण्येमात
द्विधानात्। श्रणदानो। विश्राणनवितरणं। बुदसंचोदनो। एयासप्रथंइतिपुचिचोदनो। वजमार्गी। वाजयतिमार्गयति। केचिन्मार्गेतिनधात्वंतरंकिंतुममे
कएवधातुर्मीर्गसंस्कारगतौचेतिव्याचख्युः। त्रपमिच्चा। चाद्र। यामित्येकेत्रपधातुर्णिचलभतेमित्संज्ञकश्चेत्यन्यो। ज्ञानेज्ञापनेचेतिप्रतिपदं। त्रपिचेतनाः। प्रच्छद्दी
प्यायामित्यत्रज्ञानो। स्थाघनुडुसूत्रेजीप्यमानोबोधयितुमिष्यमाणइतिव्याख्या। ज्ञापनेचप्रयोगदर्शनादिनिभाववेष्टनमितिपरिवेषणुपरिधिरित्यमरः
नत्वित्यादि। अयंभाक्। घटादौयमोपरिवेषणेइतिपठितंतत्रपरिवेषणमितिहेतुमण्यंतस्यरूपोहेतुमण्यंतस्यहिमोजनावेष्टनाचार्यः। तथाचपरिवेषण
इत्यनेनमोजनातोवेष्टनातश्चात्रमित्वनिषेधेपितयोरर्थयोस्त्वमंतत्वादेवमित्वसिद्धेरिति। यद्यपिघटादौयच्छतिर्भोजनातोऽन्यत्रमित्येतिव्याख्यातंत
चाप्यत्रन्यग्रंथानुगुण्येनोपलक्षणतयातद्व्याख्येयमित्याहुः। अत्रेदंबोध्यं। घटादौयमोपरिवेषणेइत्यत्रपरिपूर्वकस्यविवेचिणंजनस्यस्युष्टिरूपंयमच
परिवेषणेइत्यत्रतुकेवलस्यैवस्युष्टिरूपंनतुजिजंतस्यातथाचमोजनावेष्टनायाअपिपरिवेषणशब्दार्थत्वादुभयत्राप्यमंतत्वेनैवमित्वसिध्यति। त्रि
नेतुअपरिवेषणेइत्यनेनअमंतत्वप्रयुक्तमित्वस्यनिषेधेपियमचपरिवेषणेइत्यनेनमित्वसिध्यतीतिदिक् ॥

चिस्फुरोर्लो। आदेचउपदेशोरन्यतआदित्यनुवर्ततेविभाषालीयतेरित्यतोविभाषाग्रहणंचतदाह। आत्वंवास्यादिति। अर्तिही। परत्वादंतरंगत्वाच्च। आदेचउपदेशोरन्यतगुणः। अर्पयति। हेययति। ज्ञेययति। रपयति। यलोपः। क्रोपयति। स्मापयति। स्थापयति। चपयतीति। वर्णग्रहणेलक्षणप्रतिपक्षेयारिभाषानुवर्तते। आतोनुपसर्गेरमिकवाधनायद्वावामश्चेत्यारंभादितिभावः। ज्ञयादिभ्यश्च। मुख्यमतेपंचज्ञपादयः। मतांतरेतुसमापूर्णेत्येके। पुलेत्येके। पुणेत्येके। शतिर्दृशे। युपाठशुद्धिर्निर्णेतुमशक्या। अतएवक्षीरस्वामिनोक्तं। पाठेऽर्थेचागमभ्रंशान्महतामयिमोहतः। नविद्मः किंजहीमोः। त्रकिमुपादयहेवयमिति। पूल
 चिस्फुरोर्लो। ६। १५४॥ आत्वंवास्यात्। अर्तिही। ज्ञीरी। क्रूयी। स्माप्यातांयुगलो। ७। ३। ३६॥ चपयति। चपयति। त्रिक्करणसामर्थ्यादस्य
 लिज्विकल्पः। चयते। प्रणिचयति। प्रनिचयति। नान्यमितोऽहेतौ॥ अहेतौस्वार्थेणचिज्ञपादिभ्यो न्येमितो नस्यः। तेनयभादीनाम
 मन्तत्वप्रयुक्तमित्त्वन्। घट्टचलने। मुस्तसङ्गते। खट्टसम्बरणे। वट्टस्फिट्टचुविहिंसायाम्। पूलसङ्गते। पूर्णदृत्येके। पुणेत्यन्ये। पुंस
 अभिवर्द्धने। टक्विबन्धने। टङ्कयति। टङ्कति। घूसकान्तिकरणे। घूसयति। दन्त्यने। मूर्द्धन्यान्तदृत्येके। तालव्यान्तदृत्यपरे। कीट्वर्णे
 चूर्णेसंज्ञे। चने। पूजपूजायाम्। अर्कस्रवने। तपनदृत्येके। शुठआलस्ये। शुठिशेषणे। शुण्ठयति। शुण्ठति। जुउप्रेरणे। गजमार्ज
 शब्दार्थे। गाजयति। मार्जयति। मर्चचां। मर्चयति। घृप्रस्रवणे। स्वावणदृत्येके। पचिविस्मारवचने। पचयति। पच्यते। रतिव्यक्तार्थ
 स्पशपिगतम्। निजनिशने। तेजयति। कृतसंशब्दने। उपधायाश्च। ७। १। १०१॥ धातोरुपधाभूतस्यऋतइत्यात्। रपरत्वम्। उपधा
 याश्चेतिदीर्घः। कीर्तयति। उर्कत। अचीकृतत्। अचिकीर्तत्। वर्द्धछेदनपूरणयोः। कुविआच्छादने। कुम्बयति। कुमिदृत्येके। लुवि
 पूर्णदिपुपाठेभ्रंशवजधातोर्गसंस्कारेभ्यस्तसंस्कारेवेत्यर्थेभ्रशः। आगमभ्रंशात्। शास्त्रभ्रंशात्। चूर्णसंकोचने। प्रेरणेपठितस्यपुनः। पाठोऽर्थभेदकृतः। मर्चचे
 ति। क्वचिद्वतुपाठेऽस्यादृष्टत्वेपिनायमग्रामाणिकइतिमंतव्यमिदचोत्यात्परइतिसूत्रेकैयटेनास्योपन्यस्तत्वात्। मर्तोमर्तमर्चयतिहयेनेतिप्रयोगदर्शना
 च्च। उपधायाश्च। ऋतइत्यातो रिति वर्ततेतदाह। धातोरुपधायाइति। ननुऋतइत्यातो रितिसूत्रेधातोर्ऋतइतिवैयधिकरणेनव्याख्याने सिद्धमिष्टमिति

सि-कौ-
 टी-त-
 ८४

किमनेन सूत्रेणेति चेत्तमेवां तथा हि सति। ऋकारो यतीत्यत्रापि इत्वप्रसंगात् ॥ ॐ ॥ अर्दने इत्येक इति। अत्र वदन्ति। अर्दने लुविनुवौभ्वादौ पठितौ। तयोस्तत्रा-
 ठो वृथा स्यादिति त्वादेव लुं वतितुं वतीत्यादिरूपसिद्धेः। अदर्शने त्वर्थः। धर्मिदातभ्यादिपाठः। सार्थक इत्यर्दनाथत्वं चोरादिकयोरयुक्तमित्यस्वरसादेक इत्युक्तम्।
 मिति। मस्य स्तेच्छने। मस्य एष्यया। तच्च तैलादिनाऽभ्यजने। मस्य यति। अममस्यता गूर्दपूर्वनिकेतने। गूर्दयति। पूर्वयति। केचित्तु पूर्वनिकेतने इति पठित्वा ग-
 अर्दने इत्येके। रूपव्यक्तायाम्बाचि। क्लृपेत्येके। चुटिच्छेदने। इलप्रेरणे। एलयति। ऐलिलता। मस्य स्तेच्छने। स्तेच्छ। अव्यक्तायाम्बाचि। व-
 सवर्ह हिंसायाम्। केचिदिह गर्जगर्दशब्दे। गर्ध अभिकांक्षायामिति पठन्ति। गूर्दपूर्वनिकेतने। जसिरक्षणे। मोक्षणे इति केचित्। जंसयति-
 जंसति। र्दसुतौ। जसु हिंसायाम्। पिडिसद्भाते। रुषरोषे। रुट इत्येके। डिपक्षेपो। एष्यसमुच्छ्रये। आकुस्मात्तन्नेयदिनः। कुस्मनो-
 वेति वक्ष्यते तमभिव्याप्येत्यर्थः। अकर्तृगामिफलार्थमिदम्। चिते सञ्चेतने। चेतयेते। अचीचितता। दशि दशने। दशयते। अर्दंशत्-
 इति त्वात्पि जभावे। दंशति। आकुस्मीयमात्मनेपदं लिच सन्नियोगेनैवेति व्याख्यातारः। नलोपे सञ्जिसाहचर्याद्वादेरेव ग्रहणम्। र-
 सिर्दशनं दशनयोः। दंसयते। दंसति। दसेत्येके। डपडिपसद्भाते। तत्रिकुटुम्बधारणे। तन्वयते। चान्द्राधातुद्वयमिति मत्वा कुटुम्ब-
 नेरत्युदाहरन्ति। मत्रिगुप्तपरिभाषणे। स्पशग्रहणसंश्लेषणयोः। तर्जभर्त्सितर्जने वस्तुगन्ध अर्दने। वस्तयते। गन्धयते। विष्क हिंसायाम्-
 हिष्केत्येके। निष्कपरिमाणे। ललर्प्सायाम्। कणसंकोचे। तूणपूरणे। भ्रूण आशाविशङ्कयोः। शठस्त्राघायाम्। यस्य पूजायाम्। स्य-
 मवितर्के। गूरु उद्यमने। शमलक्ष आलोचने। नान्ये मित इति मित्वनिषेधः। शमयते ॥ ८८ ॥ र्दधातुः पूर्वनिवासे वर्तते इति व्याच-
 क्षते। जसु हिंसायां। क्त्वायामिद्विकल्पार्थमुदितकरणमिति तत्सामर्थ्यादस्य लिज नित्यः। जासयति। जसति। जसित्वा। जस्त्वा। जसं। चित्तु संचेतनं मुख्यं-
 यवस्थानि वृत्त्युत्तरकालिकं ज्ञानं। दंशतीति। र्हदंश संजेति नलोपमाशङ्क्याह। संजिसाहचर्यादिति। स्पश। स्पशयते। अतस्मृदत्त्वेरेत्यादिनाऽभ्यस्त-

स्य अत्र इत्यापवादः अपस्य शततर्जभर्त्सतिर्जते। भर्त्सयते। तर्जयन्नि व केतुभिरिति प्रयोगसु एजंतादस्माद्धौ वादिका ततर्जतेर्वा हेतुमण्णिचिवोध्यः। भूराभूय
यते। भूणेऽर्भकेस्त्रैण गर्भे इत्यमरः। गूरु उद्यमने। दीर्घोपधोयं। गूरयते। ह्रस्वोपधसु दिवा दौ तु दा दौ चेति मनोरमायां स्थिते। यद्यपि तु दा दौ गुरी उद्यमने इति
याठा ह्रस्वोपध एव तथापि दिवा दौ धूरी गुरी हिंसागत्योरिति याठान्नास्ति ह्रस्वोपध इति नव्याः शमलक्षा ननु निशमयत इत्यत्रिभित्यत्र शमय इत्येतत् श
मु उद्यम इत्यस्मा एणिचिरूपं चेत्। अमेतत्त्वान्मिमेसति ह्रस्वेन भाव्यमित्याशंक्य कथमनेन सिद्धमिति वदन्ति। आकुस्मीयत्वान्ति निशमयस्वेति रूपस्य
सर्वसंमतत्वादिति चेत्। अत्राहुः। स्वार्थ एयं तादस्माद्धेतुमण्णिचि निशमयेति रूपं। न चार्थासंगतिः। निवृत्त प्रेषणाद्वातोः प्राकृतेऽर्थेण जुच्यते इति सि

कुत्स अवसेपणे। कुट छेदने। कुट इत्येके। गल स्रवणे। भल आभण्डने। कूट आप्रदाने। अवसादने इत्येके। कुट्ट प्रतापने। वस्तु प्र
लम्भने। वृष शक्तिवन्धने। शक्तिवन्धने म्रजननसामर्थ्यशक्तिवन्धश्च। वर्षयते। मदतृप्तियोगे। मद्यते। दिवुपरिकुंजने। गृविज्ञाने। ग
रयते। विदचेतनारव्या न विवासेषु। वेदयते। सत्तायां विद्यते ज्ञाने वेत्ति विंते विचारणे। विन्दते विन्दति प्राप्तौ श्यनलुकश्च मशेखिदं क्रमा
त्। मनसलम्भे। मानयते। युजुगुप्सायाम्। यावयते। कुस्मना न्मोवा। कुस्मेति धातुः कुंस्ति तस्मयने वर्तते। कुस्मयते। अचुकुस्मत्। अ

हंतादिति। कुत्स अवसेपणे। पुनश्च कुत्सायामिति निर्देशादङ्। कुत्सा एया स श्रंथेति युच्। कुत्सना भल। ॥ यवाकुस्मेति प्रातिपदिका ततो धात्व
आभण्डने निरूपणमित्याहुः। वं च प्रलम्भने लुटि। वंचनां उदिते करणस्य क्त्वायामिड्भिकृत्यार्थत्वाण्णिजनित्यः वंचयति वंचति। वचित्वा वंचित्वा। वक्त्वा वंचि।
लुच्। तश्चेति सेटः क्तः कित्वविकल्पनात्पाक्षिको नलोपः इडभावे तु नित्यं। निष्ठायां तु वक्तं। यस्य विभाषेति रण्णिषेधः। नाम्नो वेति वा शब्दव्याचष्टे। अथ व
ति। प्रातिपदिकमिति। अन्येष्वपि दृश्यते इति सूत्रे अन्येभ्यो यीति वक्ष्यमाणत्वात्कुपूर्वात् तस्मयते ई प्रत्यये टिलोपे कु गतीति समासे च निष्पन्नमित्यर्थः। यद्य
पि कुपूर्वस्य स्मिञ् लडादिषु कुस्मयते इत्यादि सिद्धे तथापि प्रकुस्मयते इत्यादि न सिध्येदुपसर्गस्य धातुनाव्यवधानायोगात्। कुस्मयां च क्ते इत्याद्यर्थमपि कु

प्रतिपादयमानम्

इत्याकुलीयाः। चर्चा सर्वोपि चुरादिणि चपासिक इति पक्षे गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययः। चर्चा कणनिमीलने। एकनेत्रनिमीलने एवायं शब्दः स्वभावात्। काणः। काण्यादीनामिति। एते हेतुमत्स्यंतेषु वक्ष्यंते। हन्यर्थाश्चातेन घातयति हेतौ न्येतौ समानार्थौ। अर्ज। प्रतियत्नो गुणधानं। अर्जयतीति। संगृह्णातीत्यर्थः। घुषिरा विशब्द इत्योक्तुलीयाः। चर्च अध्ययने। वृक्कभाषणे। शब्द उपसर्गादाविष्कारे च। चाद्भाषणे। प्रतिशब्दयति। प्रतिश्रुतमाविष्करोतीत्यर्थः। अनुपसर्गाच्च। आविष्कारे इत्येवाशब्दयति। कणनिमीलने। कणयति। लोचद्रुपधाया ह्रस्वः। काण्यादीनामेति विकल्प्यते। अची कणत्। अच कणत्। जमिना जने। जम्भयति। जम्भति। घृद स्ररणे। सृदयति। असृषुदत्। जसुताडने। जासयति। जसति। पशवन्धने। पाशयति। अमरोगे। आमयति। नान्ये मित इति निषेधः। अमगत्या दोशयिगतः। तस्माद् हेतुमत्स्यो। आमयति। चटस्फुटभेदने। विकासे शशपोः स्फुटति। स्फोटते इत्युक्तं। घटसङ्घाते। घाटयति। हन्यर्थाश्च। नवगण्यामुक्ता अपि हन्यर्थाः स्वार्थेण च लभन इत्यर्थः। दिवुम हेतौ उदित्वा हेवतीत्यपि। अर्ज प्रतियत्ने। अयमर्थान्नरेपि। द्रव्यमर्जयति। घुषिर विशब्दने। घोषयति। घुषिर विशब्द न इति सूत्रेण विशब्द न इति निषेधास्त्रिङ्गादनित्योऽस्य स्मिच्च। घोषति। इरित्वा दङ्। अघुषत्। अघौषीत्। एत्यनस्य तु। अजुघुषत्। आडः क्रन्दसातये भौवादिकाः। क्रन्दधातुराह्वानार्थ उक्तः। स एवाङ्पूर्वेण च लभते सातये। आक्रन्दयति। अन्ये तु आङ्पूर्वेण घुषिः क्रन्दसातये इत्याहुः। आघोषयति। लसशित्ययोगे। तसि भूष अलङ्करणे। अवतंसयति। अवतंसति। भूषयति। अर्ह पूजायाम्। ज्ञानियोगे। आज्ञापयति। मज्जविश्राणने। मृधुप्रहसने। अशशब्दत्। अशी मृधत्। यतनिकारोपस्कारयोः। रके लग आस्तादने। रघ इत्येके। रगेत्यन्ये॥

न प्रतिज्ञानं निषेधास्त्रिङ्गादिति। घुषिर विशब्द न इति सूत्रेण अविशब्दने निष्ठाया इति निषिध्यते विशब्द नार्थादेतस्मादनंतरानिष्ठानास्त्येव चान्यनधानात्। अतो घुषिर विशब्द न इति भौवादिकादेव निष्ठाया इति निषेधो भवेदिति किं विशब्द न प्रतिषेधेन। ततश्चानेनैव विशब्द न प्रतिषेधेन निष्ठाया निष्ठाया इति ज्ञाप्यते इति॥

इति करणद्विगुणिकल्पः सिध्यतीति केचित् शिल्पयोग इति क्रिया कौशलं शिल्पं यतनिकारोपस्कारयोः यत्नो वा प्रैषो वा निकारः निराकारोपस्कारयोरिति पाठं
तरां क्रियानिर्घटौ च यत्ने प्रैषे निराकारे यातयेदप्युपस्कृतौ नित्यो यं धान्यधनयोः प्रतिदाने इत्युक्तं। अस्यार्थः। यत्नाद्यर्थेषु चतुर्थयतधातुं प्रयुजीतमिति

अञ्चुविशेषणे। अञ्चयति। उदित्वमिडिकल्पार्थम्। अतएव विभावितोऽपि च। अञ्चति। एवं शृङ्गुजसुप्रभृतीनामपि बोध्यम्। लिङि
चित्रीकरणे। लिङ्गयति। लिङ्गति। मुदसंसर्गमोदयति सक्नुन्धृतेनात्र सधारणे। ग्रहण इत्येके। वारणे इत्यन्ये। उग्रस उञ्चे। उकारे
धात्ववयव इत्येके। नेत्यन्ये। घ्रासयति। उघ्रासयति। मुचप्रमोचने। मोदने च। वसस्ते हस्ते दापहरणे। चरसंशये। च्युसहने। हसने
चेत्येके। च्याचयति। च्युसेत्येके। च्योसयति। मुबो अवकल्कने। अवकल्कनं मिश्रीकरणमित्येके। चिन्तनमित्यन्ये। भावयति। कृपे
श्च। कल्पयति। आस्वदः सकर्मकात्। स्वदिमभिव्याप्य सम्भवत्कर्मभ्य एव णिच्। ग्रसग्रहणे। ग्रासयति। फलम्। पुषधारणे। पोष
यत्याभरणम्। दलविदारणे। दलयति। पटपुटलुटतुजिमिजिपिजिलुजिभजिलघित्रसिपिसिकुसिदशिकुशिघटघटिहृहि
वर्हवल्हगुपधूपविच्छवीवप्रथलोहलोचूणदकुपतर्कटतुहधुभाषार्थाः। पाटयति। पोटयति। लोटयति। तुञ्जयति। तुञ्जति। एवम्
रेषामाघाटयति। घण्टयति। नागलोपि शास्त्रदिताम्। श। श। श। च्युम्लोपिनः शास्त्रेऽर्थादिनाञ्च उपधया हस्तेन स्याच्च इ-परेणे।
अलुलौकत्। अलुलोचत्। वर्तयति। वर्द्धयति। उदित्याहर्तति। वर्द्धति। रुदलजिअजिदसिभृशिरुशिशीकनटपुटिजिविदि
लघिअहिरहिमहिचालडितउनलचा। पूरी आप्यायने॥ इदित्वनिष्ठाया मिनिषेधाया। अतएव णिच्। पूरयति। पूरति। रुज

सपरमाते चेत् प्रयुज्यते तद्यः यं धान्यधनयोः प्रतिदाने वर्तत इति। ऋणं निर्यातयति। प्रतिददातीत्यर्थः। अञ्चुविशेषणे। विशेषणं व्यावर्तनं। मुबोऽवकल्कने
भूधातेऽपि च स्यात्। भावयतीति। मिश्रीकरोति चिन्तयति वेत्यर्थः। कृपेश्च। कृपेऽपि च स्यात्। अवकल्कने। आस्वदः। अभिव्याप्यति। आकुस्मादिति पूर्वत्र आ

दिश्यामाष्वद आस्वदः

मि. वॉ.
म. त.
८६

धृषादागर्वादिनिपरत्रचआडेभिर्विध्यर्थतायाः सर्वसमतत्वेनतन्मध्यपतितेः त्रयितयैवव्याख्यानमुचितमितिभावः। अन्येत्वाङ्पूर्वकात्स्वदः सकर्मकाणि नृदतिव्याचरन्त्युः। आस्वदीयेषुधावतः सर्वसकर्मकाः। धादयतीति। अयंचुरादावेवसंघातेगतः। पुनः पाठस्तुअर्थभेदात्॥ ॥ स्वादृत्त्येकश्रुति। अस्मिन्मतेपूर्वत्राप्यास्वादः सकर्मकादितिपाठ्यं। ननुदीर्घपाठोव्यर्थः। ह्रस्वपाठेप्युपधादृष्ट्यास्वादयतीतिरूपाणंतुल्यत्वादतआह। दीर्घस्यत्वितिस्स्विदिस्विदिसहीनांचेति सूत्रेण अभ्यासेणः परस्यसस्यसकारेणतुषत्वमिति वक्ष्यमाणत्वात्सन्नेपिसिस्वादयिषनीत्यादिरूपंतुल्यमेवेत्यभिस्वादृत्त्येके। असिष्वदत्। दीर्घस्यत्वयोपदेशत्वात्। असिष्वदत्। आधृषाद्। इतऊर्ध्वमिभाषितणिचधृषधातुमभिव्याप्ययुजष्टचेसंयमने। योजयति। योजति। अयौक्षीत्। पर्वयति। पर्वति। पर्विता। अपर्वीत्। अपर्वयजायाम्। वहमर्वणे। साहयति। सखायन्नागः सहनिकलभेभ्यः परिभवम्। ररक्षेपो। लीड्वौकरणे। लापयति। लपति। लेता। वृजोवर्जने। वर्जयति। वर्जति। वृज् आवर। ए। वारयति। वरति। वरते। वरिता। वरीता। चृवयोहानौ। जारयति। जरति। जरिता। जरीता। जिचा। ज्वापयति। ज्वयति। ज्वेता। रिचवियोजनसम्यर्चनयोः। रचयति। रचति। रक्ता। शिष असर्चोपयोगे। शेषयति। शेषति। शेषा। अशिषत्। अयस्विपूर्वोऽतिशयेतपदाहे। तापयति। तपति। तप्ता। तृपतृप्तौ। सन्दीपने। दृत्त्येकोतर्पयति॥ तर्पति॥ ११ त्रत्याह। असिष्वदिति। इत्यास्वदीयाः॥ आधृषाद्। व्याख्यानात्सोप्यतावत्ताद्वाणिजितिसंवध्यते। आघौक्षीदिति। णिजभावपक्षेअनिद्रोयमितिभावः। लीड्वौकरणेलिनातिलीयन्योर्थकानिर्देशदतिभाष्यकारोक्त्याविभाषालीयतेरित्यात्वमिहनप्रवर्ततेइतिध्वनयतिलेनेति। वरीतेति। वृत्तोवेतिवादीर्घः। लिङि-वूर्यात् आत्मनेपदेतुवृषीष्ट। वरिषीष्ट। लिङ्-सिचोरात्मनेपदेस्वितिवेद। नलिङीति। इत्येदीर्घनिषेधः। इडभावपक्षेउश्चेतिक्त्वान्नगणः। लुङि-अवारीत्। अवारिष्ठा। अवारिषः। सिचिचपरस्मैपदेस्वितिदीर्घनिषेधः। आत्मनेपदेतुअवरिष्ठा। अवरिष्टा। इडभावेसिचोलोपः। अहतारिचाणिजभावेअयमनिडित्याहारेक्तेति। अशिषदिति

शल्लङ्गपधेतिक्चः। तृपा। अनिट् सुश्रुतानिर्देशादयं सेडिति ध्वनयति॥ ॐ ॥ नर्पितेति। छृदी। र्दित्वान्निष्ठाया मनिट्॥ कृवर्णान्नस्य एत्वा। छृणः। छृण
 वान्। ह्रस्वश्चेति। धृञ् कं पने इत्यर्थः। अवाक्षीदिति। अस्यतिवक्तीति लुका निर्देशादङ्नेतिभावः वचिस्वपीतिसंप्रसारणं उच्यते। धृषप्रसहने। के
 नर्पिता। छृदी सन्दीपने। छर्दयति। छर्दति। छर्दिता। छर्दिष्यति। सेसिचीति विकल्पो न। साहचर्यात्तत्रौ धादिकस्यैव ग्रहणत्वात्। चर्पेत्
 पटपसन्दीपन इत्येके। चर्पयति। छर्पयति। दभीभये। दर्भयति। दर्भति। दर्भिता। । दभसन्दर्भे। अयन्नुदादावीदिति। अथ मोक्ष
 णे। हिंसायामित्येके। मीगतौ। माययति। मयति। मेता। ग्रन्थवन्धने। ग्रन्थयति। ग्रन्थति। शीक आमर्षणे। चीकच। अर्दहिंसायाम्॥
 स्वरितेत्। अर्दयति। अर्दति। अर्दते। हिंसिहिंसायाम्। हिंसयति। हिंसति। हिनसीति श्रमिगतम्। अर्हपूजायाम्। आडः। षट्पद्यर्थे
 आसादयति। आसीदति। पात्रेति सीदादेशः। आसत्ता। आसासीत्। शुन्धशौचकर्मणि। शुन्धिता। अशुन्धीत्। अशुन्धिषाम्। छ
 दअयवारणे। स्वरितेत्। जुषपरितर्कणे। परितर्कणम्। होहिंसावा। परितर्पण इत्यमो। परितर्पणम्। परितृप्ति क्रिया। जोषयति। जोषति
 प्रीतिसेवनयोर्जुषते इति तु दादौ। धृञ् कम्पने। णवित्यधिकृत्या। धृञ् प्रीजोर्नुग्वक्तव्यः॥ धूनयति। धवति। धवते। केचित्तु धृञ् प्री
 णेरिति पठित्वा प्रिणति साहचर्याद्दन्तातेरेव नु कमाहुः। धावयति। अयं स्वादौ क्त्वा दौ तु दादौ च। स्वादौ ह्रस्वश्च। तथा च कविरहस्ये
 धूनीति चम्पकवनानि धूनोत्यशोकम् चूतन्धुनाति धुवति स्फुटिताति मुक्तम्। वायुर्विधूनयति चम्पकपुष्परेणून् यत्कानने धवति

चित्वादिनामाहुस्तन्मते धृष्टो। मुख्यमते तु धृषितः। नन्वत्र निष्ठा शीडित्यादिना सेलिष्ठा यात्र कित्वनिषेधान्गुणेन भाव्यमिति चेत्। अत्राहुः। आदिता ह च
 योदादित एव त्रिधृषेत्यस्य तत्र ग्रहणत्वात् न च आदिनो निष्ठाया इट् दुर्लभ इति शं क्यं। विभाषाभावादिकर्मणोरिति तत्संभवादिति। इत्याध्वीया युजादयः

अथादंतादिति वक्ष्यमाणेषु धातुषु अन्त्याः वयवोः कारेण नृच्चारणार्थ इत्यर्थः। स्थानिवत्त्वान्नृद्धिरिति। अचः परस्मिन्निति सूत्रेणेत्यर्थः। नचस्थानिनिसति
यत् कार्यं तदेवस्थानिवदित्यनेनातिदिश्यते। नत्वादेशप्रयुक्तं वार्यते अन्यथानायकः पावकः इत्यादिनसिद्धेदिति वृद्धिर्त्रेदुर्वीरेति वाच्यं। अचः परस्मि।
चन्दनमञ्जरीश्च १ प्रीञ्जतर्पणे॥ प्रीणयति। धूञ्प्रीणेरिति हरदत्तोक्तपाठे तु। प्रापयति। प्रप्रति। श्रम्यग्रम्यसन्दर्भे। आञ्जलम्भ
ने। आपयति। आयति। आपत्। आप्ता। स्वरितेद्यमित्येके। आपते। तनुश्रद्धेयकरणयोः। उपसर्गाच्च दैर्घ्यं। तानयति। वितानयति
तनति। वितनति। चनश्रद्धेयपहसनयोरित्येके। चानयति। चनति। वदसन्देशवचने। वादयति। स्वरितेता। वदति। वदते। अनुराते
दित्येके। ववदतुः। ववदिथ्या। ववदो। वद्यात्। वचपरिभाषणे। वाचयति। वचति। वक्ता। अवाक्षीत्। मानपूजायाम्। मानयति। मा
नति। विचारणे तु। भौवादिको नित्यसन्नन्तः। लम्भे मानयते। इत्याकुस्मीयाः॥ मन्यते इति दिवादौ। मनुते इति तनादौ च। भूपाप्ता वा
त्मनेपदी। भावयते। भवते। एचसन्वियोगेनैवात्मनेपदमित्येके। भवति। गर्हविनिन्दने। मार्गान्वेषणे। कठिणोके। उत्पूवीयमु
त्कण्ठायाम्। कण्ठते इत्यात्मनेपदी गतः। मृज्जुशौचालङ्कारयोः। मार्जयति। मार्जति। मार्जिनामार्ष्टा। मृषति। निष्पायाम्। स्वरितेत्
मर्षयति। मर्षति। मषते। मृष्यति। मृष्यते इति दिवादौ। सेचने शपि। मर्षति। धृषप्रसहने। धर्षयति। धर्षति। इत्याधृषीयोः। अथा ८
दन्तोः। कथवाक्यप्रवन्धे। अह्वोयस्यस्थानिवद्वावान्नृद्धिः। कथयति। अग्लोपित्वान्नदीर्घसन्ध्यावौ। अचकथेत। वरदृप्सायाम् ९
नित्यत्रस्थानिवदित्यनुवर्त्यशब्दाधिकारयक्षाश्रयेण भावाभावावभावाव्यतिदिश्यते इति सिद्धं तान्॥ वरयति। वारयतीति गतमागेण संख्याने। ग
स्थानिनिसत्यभवंत्या वृद्धेरादेशेप्यभावात्। स्थानिनिसतियन्नभवतितदादेशेपिनभवतीत्यत्र तु नपदंतेति सूत्रस्थयलोपादिग्रहणमेवल्लिंगमिति दिक्

ईचगणः। अतस्मृद्वरेत्यत्रयोऽतुसचकारेण समुच्चीयते। सनगदी। गदीत्यत्रइका निर्देशदत्तो लोपः। अनेका चत्वेनाबोपदेशत्वात्। यत्वंनातिलनयिवति
 सनित्त्वविपुषीतिलेरित्नुच्ययामंतेत्ययादेशः। सनयित्नुर्वलाहकः। यतगतौवा। गणसूत्रमिदा कृपयतीति। कृपयोरलदतिनप्रवर्तते। तत्रकृपसामर्थ्येइय
 स्यग्रहणात्कृपप्रकृतिकणिजंतस्यतुधात्वंतरत्वात्। स्पृहा। आमुमिच्छाईप्सा। अवभामता। रति। अलोपस्यस्थानिवत्ताणलौचडीत्युपधाइस्त्रोना। सूच

ईचगणः। ११४८७॥ गणोरभ्यासस्वरस्याच्चडुपरेणोचादत्ता। अजगलता। अजीगलता। शठश्चठसम्यगवभाषणे। पटक्व ग्रन्थे। रह
 सागो। अररहता। सनमदीदेवशब्दे। लंबयति। गदयति। अजगदत्ता। यतगतौवा। वालिजन्तः। वादन्तइत्येके। आद्यो। यतयति। यतति
 पन्नाच्चकार। अयतीता। द्वितीयोपातयति। अपीयतत्ता। पषअनुपसर्गात्। गतावित्येवा। पषयति। स्वरआक्षेपे। स्वरयति। रचप्रतिय
 तौ। रचयति। कलगतौसंख्यानेच। चहपरिकल्कने। परिकल्कनन्दम्भः। शाव्यच्चा। महपूजायाम्। महयति। महतीतिशयिगतां। स
 रकृपश्चयत्वेर्वत्ये। सारयति। कृपयति। श्रथयति। स्पृहईप्सा। यामा। भामक्रोधो। अवभामता। सूचयैशुन्या। सूचयति। अबोपदेशत्वात्
 षः। असुसूचता। खेटभक्षणे। तृतीयान्तरत्येके। खोटइत्यन्ये। खोटक्षेपो। गोमउपलेपने। अजुगोमता। कुमारकीडायाम्। अचुकुमारत
 शीलउपधारणे। उपधारणमभ्यासः। सामेसांत्वप्रयोगे। अससामतसामसांत्वनेइत्यन्ये। असोषमता। वेलकालोपदेशो। वेलयति। का
 लइतिपृथग्धातुरित्येके। कालयति। पल्लूललवनपवनयोः। वातसुखसेवनयोः। गतिसुखसेवनेधिरित्येके। वातयति। अववांत
 तागवेषमार्गीणो। अजगवेषता। वासउपसेवायाम्। निवासआच्छादने। अनिनिवासता। भाजपृथक्कर्मणि। सभाजप्रीतिदर्शनयोः

यिभुनोदुर्जनस्तस्यकर्मपैशुन्या। अबोपदेशत्वादिति। अनेकाच्चादितिभाक्। सामसांत्वनेइत्यतीतस्य॥ प्रीतिसेवनयोरित्यन्ये। सभाजयति॥
 त्विति। अयं धातुः इतः प्राड्-मूलपुस्तकेनकुत्रापिपठितः पुस्तकांतरेषुमृग्यः। केचित्तुसामसांत्वनेइत्यस्यकाप्ययठितत्वेपिषांत्वसामप्रयोगेइतिप्राकृपा
 ठितमेवतत्रचषांत्वसामेतिधातुद्वयंप्रयोगेवर्तते। प्रयोगश्चसांत्वप्रयोगपरुसचसांत्वनमेवेत्येवग्रंथकाराशयंवलंयित्वास्थितस्यगतिसमर्थयते। गवेषा

मार्गणमत्वेवत्ता॥

पुयणजीत्यस्याप्रामिसत्रवोधां तद्यथा। चुष्ठावयिषतिचिञ्चुस्ववता उडुरिवाचरतिउडवति। सर्वप्रातिपदिकेभ्यश्च चारेक्किपतदंताद्युक्तोऽसौ। उडुर्य
 वयिषतिचडि औडुडवता तु इति सौत्रोधातुस्ततोऽसौ। तुतावयिषतिचडि अतूतवता तुतावयिषति। अनूनवता पुष्कारयिषति। अपुष्करता चिष्फुरेण
 वितिवा आत्वं। अपुष्करदिन्यादिष्वभ्यासे उकारः। श्रवणं भवति ज्ञापनवशादन्यथा चिष्ठावयिषतीत्यादि प्रसज्येत तदेतत्सकलमभिप्रेत्य वार्तिककृतो
 क्तः। ओः पुयणजिषु वचनं ज्ञापकं लोस्थानिवत्भावस्येति स्थानिवद्भावः। प्रतिषेधस्याप्युपलक्षणं। अच आदेशो न स्यादिति। प्रतिषेधस्यो मुख्य इत्यभिप्रे
 त्येवमुक्तं। प्रतिषेधः स्थानिवद्भावस्याप्युपलक्षणमिति बोधां नन्वेवं कृतसंशङ्कने इति धातोर्लोचडि इरादेशात् प्रागेव कृत इत्यस्य द्वित्वे उर इत्येव अच
 कीर्तयितुं स्थानान्ननु अचि कीर्तयितुं आह्वयः कृत इति। चडि सहितं स्यात्तरखंडत्वमभ्युपेक्ष्येदमुक्तं। अन्येतु आद्यग्रहणं स्पष्टं प्रतिपत्त्यर्थं। धातो रवयवस्यैकाचो हि
 त्वस्य भ्यासोत्तरखंडे अज्जग्रासंभवादित्याहुः। औजहत् औ न नदित्यादौ परिनिष्ठिते अवर्णस्यात्माभावात्। प्रक्रियायामिति। चुष्ठावयिषतीत्यादौ प्रक्रिया
 यामवर्णनं लभ्यते इत्याह। परिनिष्ठिते रूपे वेति। वाशब्दोऽनास्थायां। क्वचिदवर्णप्रत्ययविवक्षितं ननु अमुकत्रैवेत्याग्रहं इति भावः। सजातीयस्येति
 ति। पुयणजोऽस्य भ्यासोत्तरखंडे अवर्णपरमवन्ति अतः तथैव ज्ञापकमित्यर्थः। अतएव भाष्यकृता यवर्गादेरन्यस्मिन् अपि हलि अवर्णपर एव स्थानिवत्त्वमि
 ति अचि कीर्तयितुं नानातिथ्यामिरिति सिद्धं तितं। ननु ओः पुयणजीति सूत्रेण चिदिति नास्ति। तथा च णिच्य च आदेशो न स्यादित्यर्थे कथमिदं ज्ञापकं भवेत्। न
 च सामान्यतो द्वित्वकार्ये अच आदेशो न स्यादित्येव ज्ञाप्यतामिति वाच्यां। दिदवनीयिषति निनवनीयिषतीत्यादावभ्यासे उकारः। श्रवणं प्रसंगादिति चेत्। अत्रा
 हुः। येन नानावधानमित्येकेन प्रत्ययेन द्वित्वनिमित्तप्रत्ययस्य व्यवधानमाश्रीयते तच्च लोरेव संभवतीति। णिज्विषयकमेव ज्ञापकं दिदवनीयिषतीत्यत्र तु
 सुटाक्यचाचव्यवधानादनेकव्यवधानमिति न तद्विषयं ज्ञापनमिति। अस्मिन्मते आचारक्किवंता दवनशब्दात्सनिदुदवनिषतीति स्यात्। तच्च नेष्यते लोस्थानि
 वद्भावस्य ज्ञापकमिति वार्तिकोक्तेः। स्थानिवत्त्वेन प्रतिषेधे नवाणवेवाभ्यासे उकारेण भवितव्यमनोवार्तिककारवचनादेव लोस्थानिवदिति स्वीकर्त
 व्यां तथा च पूर्वोदाहरणेषु दोष इति दिक्। फलितमाह। प्रकृते त्विति औ न नदिति। नोस्यति ध्वनयतीति चडिषेधस्त्विह न। तत्र छंदसीत्यनुद्वेष्टमा

३- सि-को-
 दी-त-
 ८८

त्वायतो जरितुः काममूनरीरित्या इवेव तन्निषेधात्। यद्यपि परिनिष्ठित एव अवर्णपरत्वमित्याशयेन उवर्णदेश एव स्थानिवत् स्थानान्य इति वदन्तं चोपदिवादीनाम्
 ति औनिनदित्येव भाव्ये। अवर्णदेशस्य स्थानिवत्त्वे तु परिनिष्ठितरूपे अवर्णपरत्वालाभात् तथापि अत्रिकीर्तदित्यादौ स्थानिवत्त्वमाशङ्क्य उत्तरभागे अवर्णभा
 वादिति भाष्यकारोक्तपरिहारपर्यालोचनया उवर्णदेश एव स्थानिवदितिनियमो नास्तीत्येव नदितिरूपं निर्वाधमेव। किंच। उवर्णदेश एवेति नियमलोप
 यिवतेरिच्चाभ्यासस्येति सूत्रे अपीय्यदित्यत्र पिवतेर्लो शास्त्रासेत्यादिना युक्तिचडि-उपधा लोपे तस्य स्थानिवत्त्वात् पाप् शब्दस्य द्वित्वमिति वृत्तिग्रंथो विरुध्ये
 ता अपि च। शुष्किकाशुष्कजं घाचस्यामिमानौ जटत्वेति वैषाचपद्यवार्तिकस्य औजठदिति प्रयोगोपि विरुध्येता एतद्विपूर्वत्रासिद्धमित्यस्य प्रयोजनकथ
 नेवार्तिकं तद्यथा। शुष्कि केत्यत्रोदीचामात इति रत्वे विकल्पो नाशुषः क इति कत्वस्यासिद्धत्वेन यकपूर्वत्वाभावात्। शुष्कजं घेत्यत्र कत्वस्यासिद्धत्वादेव न
 कोपधाया रतिपुंवत् भावनिषेधो नास्ति। मिमानित्यत्र तु मादुप
 धाया इति वत्त्वं नास्तीत्येव इति मत्वस्यासिद्धत्वात्। वहेः क्तातास्मि चडि-औजठदित्यत्र ठत्वस्यासिद्धत्वात् लोपस्य स्थानिवत्त्वाच्च हतशब्दस्य द्वि
 त्वं कुहोश्चुरभ्यासे चर्चसन्वदित्वं तु अनलोपीति प्रतिषेधान्न भवति। एवं काशिकायामपि पूर्वत्रासिद्धमितिसूत्रे औजठदित्युदाहृत्य ऊढिमाख्यदौ जिठदित्येत
 त्नुक्तिर्लक्ष्यं तस्य ऊढिशब्दस्य भवतीत्युक्तं तदपि विरुध्येता उवर्णदेश एव स्थानिवत् इति नियमो लोपस्य स्थानिवत्त्वाभावेन हतशब्दस्य हति
 शब्दस्य वा द्वित्वा संभवात्। एवं चोक्तधातोर्लोच्यलोपे चडि-स्थानिवत्त्वात् क शब्दस्य द्वित्वे आचकदितिरूपमेव सर्वसंमतं न त्वांचिकदिति वोपदेवोक्तमिति
 बोध्यं। नन्वचिकीर्तदित्यादौ स्थानिवत्त्वमाशङ्क्य उत्तरभागे अवर्णभावादिति वदन् भाष्यकारो न वोपदेवग्रंथस्य प्रतिकूलः उत्तरभागे परिनिष्ठितरूपे अवर्णपरत्व
 मुवर्णदेशस्यैव संभवति नान्यस्येत्याशयेनैव भाष्यकारेण तथोक्तमिति वक्तुं शक्यत्वादिति चेत्। मैवं। तथाहि। सति यत्र ओः पुयण जीत्यस्य प्राप्तिस्तत्राप्युवर्ण
 देश एव स्थानिवत्। ज्ञापकस्य सजातीयस्यैव स्थानिवत्त्वादिन्येवमेव भाष्यकारो वदेत्। ऋजुमार्गेण सिध्यतीत्यस्य वक्त्रेण साधनायोगात् इति दिक्। संकेतिना अत्र त्वारे
 ३-त्रधातवः। पाठांतरमिति। संकोचन इत्येतत्पर्यंतं। अनेका च्च नावोपदेशत्वात् त्वं नेति ध्वनयति। अतिस्तेनदिति। गृह्यते इति। अलोपस्य स्थानिव

त्वान्गुणः। लुङि अजगृहत्। अल्लोपान्नसन्वद्वावः। मृगयते इति। मार्गयति। मार्गतीति। तुमार्गः। अन्वेषणे इत्याध्वीयस्य अर्थः। अर्थयत इति। वृद्धेर्लोपो वलीयान् इत्य-
 ल्लोपान्नवृद्धिः। वोपदेवसु वृद्धौ कृतायां युकि च। अर्थययते इति रूपमाह। तत्तर्भसात्। न चार्थवेदसत्यानामित्यापु कस्यादेवेति वाच्यं। तत्र प्रातिपदिकस्य गृ-
 हणत् ॥ ॐ ॥ अदंतत्वसामर्थ्यादिति। कथादिषु उपधा वृद्धिर्हीर्घसन्वद्वावविरहेण सारभामप्रभृतीनां उपधाह्रस्वस्य गृहमृगप्रभृतीनां उपधागोणस्य च
 व्यावर्तनेन अदंतत्वं सार्थकं इह त्वदंतत्वे प्रागुक्तफलाभावात्। णि चः पाप्मिकत्वं ज्ञापयतीति भावः। ननु अदंतत्वसार्थकत्वाय बालोप इति प्राचोक्तमेवा-
 भ्युपगम्यतामिति चेत्। अत्राहुः। चिंतयतेरिति त्वं सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिति मते इह अदंतत्वस्य फलं स्पष्टमेवाविशेषापेक्षं ज्ञापकमिति मते तु तत्र तत्र आका-
 मदन्तत्वसामर्थ्यात् सिद्धिर्लभ्यः। धातोर्नन्त उदात्तः। लिट्यामृचफलम् एवमग्रेषु। इत्यागर्हीयाः। सूत्रवेष्टने। सूत्रयति। असुसूत्रता। मूत्रप्रस-
 वणे। मूत्रयति। मूत्रति। रूक्षपाहव्ये। पारतीरकर्म समाप्तौ। अपवारता। अतितीरता। पुटसंसर्गे। पुटयति। धेके दर्शने इत्येके। अदिधेकता।
 कत्रशैथिल्ये। कत्रयति। कत्रति। कर्त्तृत्वे। कर्त्तयति। कर्त्तति। प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे बहुलमिष्टवच्च॥ प्रातिपदिकाद्वात्वर्थे णि च स्यादिष्टेय-
 या प्रातिपदिकस्य पुम्वद्वावरभावटिलोपविन्नतुल्लोपयणादिलोपप्रस्थस्फाद्यादेशभसंज्ञास्तद्धृत्वावपि स्युः। पुटमाचष्टेयटयति। परत्वा-
 द्द्वौ सत्यां टिलोपः। अपीपटत्। लोचडीत्यत्र भाष्ये तु वृद्धेर्लोपो वलीयानिति स्थितम्। अपपटत्। तत्करोति तदा चष्टे। पूर्वस्य प्रपञ्चः करो-
 रकाररकारउकारउकारश्चेत्यनुबंधः। यथा ज्ञापकतया स्वीकृताः। तथा अदंततापि णि च विकल्पमेव ज्ञापयतु ॥ त्याचष्ट इति धात्वर्थमात्रेण ज-
 कृतेनैव णि च विकल्पेन कृतार्थत्वे अपूर्वस्य लोपवाधस्य कस्य नाया अन्याप्यत्वात्। एवं हि सति मतद्वये व्येकरूपमेव फलं लभ्यते इति। असुसूत्रादिभि-
 रनेकाच्चान्नयत्वं। प्रातिपदिकादिति। यदि सुवंताणि च स्यात्तदा स्रजयतीत्यादौ कुत्वं स्यात् इति भाव इति केचित्। तन्ना। इष्टवतभावेन भुत्वं कुत्वं स्या-
 प्रसक्तैः। अत्र बहुलं णि च स्यात् सच णि च इष्टवतभवतीति अन्वयात् पक्षे वाक्यमपि भवतीत्याह। यटमाचष्ट इति। धात्वर्थे इत्यनेन करणख्यामादिर्गु-
 त्यते इति भावः। ननु बहुल्याचष्टे भावयतीत्यत्र इष्टस्य पिद्वेति णि चोपियिट् स्यात्। अत्राहुः। टेरिति सूत्रे। णि चिष्टवत्। प्रातिपदिकस्येति वार्तिके प्रातिप-

३. सि. को. दी. त. ८. दिकग्रहणं प्रत्ययकार्याणामतिदेशो मा भूदित्येवमर्थः। तेनात्राणि चोपि एन भवति। तदभावे भूभावेनापि न भवितव्यं। संनियोगाशिष्टत्वात्। किंतु व ह य नीत्येवम
 वितव्यमिति मतं। एतच्च तत्रैव सूत्रे कैयदे स्पष्टमिति। अन्यत्वाद् हि रिष्ठवदिति हि सप्तम्यं तो हतिर्ण वित्युपमेये सप्तमी दर्शनान्तेन इष्टनिपरे पूर्वस्य यत्का
 र्यं तद्विदिश्यते न त्विष्टनोयीति। पुंवद्भावेति। अतिशयेन पृथीयटिष्ठेत्यत्र भस्मादेन द्वित इति पुंवत्भावः। कर्णः। इष्टिष्ठ इत्यत्र रञ्जो हलादेरिति भावः
 साधिष्ठ इत्यादौ टिलोपः। अतिशयेन स्वर्गोस जिष्ठ इत्यत्र विन्मतोर्लुगिति विनोलुक्। अतिशयेन गोमानगविष्ठ इत्यादौ मतुपो लुक्। स्थविष्ठ इत्यादौ स्थविष्ठ इत्य
 त्प्रश्नार्थेण दि लोपः। प्रेष्ठ इत्यादौ प्रियस्थिरेत्यादिना प्रस्थाद्यादेशः। तद्वत्त्वावयौति। पुंवद्भावस्योदाहरणमेनीमाचष्टे एतयति। टिलोपे नैव सन्निधौ गशि
 ष्टत्वान्नकारनिवृत्तौ सिद्धायां पुंवद्भावग्रहणं दारदमाचष्टे दारदयतीत्यादिसिध्यर्थमिति बोध्यं। इदं यतीत्यादौ भावः। स्वर्गिणमाचष्टे स्वर्जयतीत्यत्र विनोलुक्। गोमत
 माचष्टे गवयतीत्यत्र मतुपो लुक्। अंगवृत्तपरिभाषया वृद्धिरत्र न भवति। प्रियमाचष्टे प्रापयति। स्थिरमाचष्टे स्थापयतीत्यादौ तु वृद्धिर्भवत्येवा। द्वयोरिति निर्दे
 शेन तस्यापरिभाषयाः अनित्यत्वज्ञापनार्थमिति दिक्। परत्वाद् वृद्धाविति। लोपः शब्दं तत्र प्राप्त्याः नित्यः वृद्धिरप्यनित्या उभयोरनित्ययोः परत्वाद् वृद्धिरनित्या कृतायां
 म्भेकारस्यावादेशात् प्रागेव परत्वाद्वाणां दांगस्य वलीयत्वाच्च लोप इत्यर्थः। एवं चानग्लोपित्वादीर्घसन्वद्भावोक्त इत्याह। अपीपटदिति। इह टिलोप
 स्य स्थानिवद्भावेन व्यवधानादीर्घसन्वद्भावोनेति न भ्रममिति त्वं। स्थानिवत्त्वेऽप्यङ्गस्य णि चरत्वात् नपायात्। चङ् परं लोपस्य च्विति पक्षेऽपि अभ्यासस्य आदि
 ष्टादृक्। पूर्वत्वेन स्थानिवत्त्वमेव नास्तीति दीर्घसन्वद्भावोक्त एव। केचित्तु चङ् परं लोपस्य च्विति पक्षेऽपि पटुशब्दोकारस्य वृद्धौ कृतायां णि परं लघुर्लभमिति
 सन्वद्भावो प्राप्त्याऽप्यपटदित्येव रूपं। प्रथमं टिलोपः पश्चाद्विर्वचनमिति मत्वा अभ्यासस्य आदि ष्टादृक् पूर्वत्वेन स्थानिवत्त्वमेव नास्तीति मनोरमोक्तयत्तु
 दर्तव्यं। णि च्च आदेशेन स्यात् द्वित्वे कर्तव्ये इति निषेधपक्षस्य मुख्यतया प्रागुक्तत्वेन प्रथमं टिलोपस्य दुरुपपादत्वादित्याहुस्तन्मंदां अपीपटदित्य
 त्रितीयाच्चर्पतस्य प्रथमावयवस्य द्वित्वमिति हि निर्विवादं तथा च द्वितीयस्याचो द्वित्वात्करणत्वं प्रथमं टिलोपः स्यादेवेति। वृद्धिर्लोप इति। कृताः कृत
 प्राप्तिमात्रेण लोपो नित्यः। वृद्धिस्त्वनित्या। टिलोपे सति स्थानिनः पूर्वत्र कर्तव्यायां लोपस्य स्थानिवत्त्वात् स्वविधौ स्वस्य स्थानिवत्त्वाभावाच्च। अस्मिन्नुप

समुंडमिश्रेति सूत्रे हलिकस्योरदंतत्वनिपातनस्य वैयर्थ्यमेव। वृद्धेः प्राकटिलोपे सति अग्लोपित्वसंभवात्। तथा चादंतत्वनिपातनसामर्थ्यादिलोपात्।
 पूर्ववृद्धिरेवेत्यनग्लोपित्वादपीपटदित्येवरूपं साध्विति प्रतीयते। भाष्यद्वयप्रामाण्याद्रूपद्वयमपि साध्विति वहवः॥ ३३ ॥ लडर्थस्त्विति। करोत्याचष्टेदिति
 हिकर्त्रेति वर्तमाने लडेकवचनां लडर्थविवक्षायां तु एयं तात्मावकर्मणः भूतभविष्यतो द्वित्ववद्भूतयोश्च प्रत्ययो भवत्येवेति भावः। यद्यप्येकत्वादिसंख्याल
 डर्थो न भवति तथापि लडादेशातिडर्थोपीह लडर्थत्वेन गृहीत इति ज्ञेयं। तेनातिक्रामति। तृतीयाप्रकृतिभूतात् प्रातिपदिकात्स्मिन् च तृतीयांतात् प्राणि
 न्यस्या एवं तत्करोतीत्यत्रापि द्वितीयाप्रकृतिभूताद्वितीयांताद्वाणिच्। नच सुवंताणि चिवाचं करोत्याचष्टे वाचाऽतिक्रामति वाच यतीत्यत्र कुत्वस्यादि
 लडर्थस्त्वविवक्षितः। तेनातिक्रामति। अश्वेनातिक्रामति। अश्वयति। हस्तिनातिक्रामति। हस्तयति। धातुरूपाच्च। णि अकृतिर्द्वातुरू
 पप्रतिपद्यते। चशब्देऽनुक्तं समुच्चयार्थः। तथा च वार्तिकम्। आख्यानात्कृतसुदाचष्टे कृत्स्नप्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्चकारकमि
 ति॥ कंसवधमाचष्टे कंसं घातयति। इह कंसहन इति स्थिते। हनस्योऽस्मिन् लोः। १। ३। ३५। हने सकारो नादेशः स्याच्चिस्त्वर्जजितिणि
 ति। नन्वभाष्यसंज्ञाधातुसंज्ञाचकंसविशिष्टस्य प्राप्ता। ततश्चादृष्टित्वयोर्दोषः। किञ्चा कुत्वत्वेन स्यातां धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये
 ति शंका। दृष्टवत्त्वादेन भसंज्ञायापदसंज्ञायाः बाधात्। यशस्विनमाचष्टे यशसयति। स्वर्गिणमाचष्टे स्वर्गजयतीत्यादौ विनोः॥ कार्थीवज्ञानात् सत्यम्
 लुकि प्राप्तस्य पदकार्यस्य बाधार्थं भसंज्ञातिदेशस्य आवश्यकत्वात् तत्करोतीत्यादि निर्देशानुगुणत्वाच्च सुवंताणि जितियस एव ज्यायानित्याहुः। णि च प्रकृ
 तिरिति। वधशब्दे णि च प्रकृतिरिति दर्शनी तु कृत्स्नप्रकृतिवशिष्टभाग एव प्रकृतिरित्यर्थः। आख्यानात्कृतसुदाचष्टे कृत्स्नप्रकृतिप्रत्यापत्तिः प्रकृतिवच्चकारकमि
 रव्या नवाची कृतं तत्त्वकंसवधशब्दो भवत्येव कृतग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणत्वात्। कृत्स्नगिति। हनश्च वध इति विहितस्य अप्रत्ययस्य लुक्। प्रकृतिप्रत्या
 पत्तिरिति। विकारपरित्यागेन स्वरूपेण वस्थितिरित्यर्थः। कृतं तत्त्वकलमभिप्रेत्याह। कंसहन इति स्थिते रति। कंसविशिष्टस्येति। तस्मादेव णि चो विधानादिति
 भावः। दोष इति। कशब्दत्वं पूर्वमडागमः कंस इत्यस्य द्विर्वचनस्यादित्यर्थः। किञ्चेति। एतच्च कसमजीघत इति दृष्टम् न सिध्येदिति भावः। तत्प्रत्यये धातोर्वि

कौहितप्रत्ययेनेन वार्त्तमिन्त्रहन्तु इति तत्त्वं न भवतीति ज्ञेयं। उक्तदोषान्परिहरति। सत्यमिति। ॥ ३ ॥ प्रकृतिवच्चेति चकारोऽनुक्तसंग्रहार्थ इत्याह॥

प्रकृतिवच्चेति चकारोभिन्नक्रमः कारकञ्च चात्कार्यम्। हेतुमस्मिन् प्रकृतेर्हेत्यादेर्हेतुमत्त्वोपादृशङ्कारकन्यातावनन्त-भूतद्वितीयान्तं
यादृशञ्च कार्यकृत्वतत्त्वादितदिहापीत्यर्थः। कंसमजीघेतुं कर्तृकरणद्वयार्थं कर्तृव्यापारार्थं यत्करणं न तु चक्षुरादिमात्रमित्यर्थः। अ-
सिनाहन्ति। असयति। वष्कदर्शने। चित्रचित्रीकरणे। आलेख्यकरण इत्यर्थः। कदाचिद्दर्शने। चित्रेभ्यो यमद्भुतदर्शने निचलं भवते। चित्रयति।
अंससमाधातोर्वटविभाजने। लजप्रकाशने। वटिलजिद्व्येके। वण्टयति। लज्जयति। अदन्तेषु पृष्ठवत्त्वाद्दन्तत्वे वृद्धिरित्यन्यो वण्टाययति।
लज्जाययति। शकटायनसुकथादीनां सर्वेषां पुकमाह। तन्मते कथापयति। गणपयतीत्यादि। मिश्रसम्पर्के। संग्रामयुद्धे। अयमनुदात्तेता अ-
कारप्रश्लेषात्। अससंग्रामत्। स्तोमश्चाधायाम्। अतुस्तोमत्। छिद्रकर्णभेदने। करणभेदन इत्यन्ये। कर्णेति धात्वन्तरमित्यन्ये। अन्यदृष्ट्यु-
पधाते। उपसंहार इत्यन्ये। आन्दधत्। दण्डदण्डनिपातने। अङ्गुयदेखसणे च। आञ्चकता। अङ्गुच। आञ्जगता। सुखदुःखतत्क्रियायाम्
रसआस्वादनस्नेहनयोः। व्ययवित्तसमुत्सर्गे। अवव्ययता। रूपरूपक्रियायाम्। रूपस्य दर्शनकरणं वारूपक्रिया। छेदद्वैधीकरणे। अ-
चिच्छेदत्। छेदअपवारण इत्येके। छेदयति। लाभप्रेरणे। व्रणगात्रविचूर्णेने। वर्णवर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु। वर्णक्रियावर्ण-
करणम्। सुवर्णस्वर्णयति। कथाम्वर्णयति। विलुण्णीतीत्यर्थः। हरिवर्णयति। सौतीतीत्यर्थः। बहुलमेतन्निदर्शनम्। अदन्तधातुनिदर्शन-
मित्यर्थः। बाहुलकादन्येपि बोध्याः। तद्यथा। पर्णहरितभावे। अपपर्णत्। विष्कदर्शने। क्षयप्रेरणे। वसनिवासे। तुल्यआवरणे। एवमान्दोल-
यति। प्रेक्षेलयति। विडम्बयति। अवधीरयतीत्यादि। अन्येतु दशगणीपाठो बहुलमित्याहुः। तेनापठिता अपि सौत्रलौकिकवैदिका बोध्याः
चान्तकार्यमिति। यद्यप्यन्यतरातिदेशेनाप्यङ्गिर्वचने सिध्यतः। तथापि धातावनन्त-भूतद्वितीयान्तादिलाभाय कारकातिदेशः कार्यातिदेशस्तुकृत्वतत्त्वा-

दिव्यभावेतिविवेकः। इह भारतमागवत्तदिप्रसिद्धेकं सवधाद्युषा ख्याने एवलिजितिनाग्रहः किं तु उपाख्यानमात्रेति नराजागमनमाचष्टे राजानमागमयतीत्या
 दिसिध्यति। इह कृतप्रकृतौ राज्ञः कर्तृत्वेयिममेहेतुमण्योगतिवृद्धीत्यनेन तस्य कर्मत्वमिति द्वितीयांतमेवरूपातिदेशवलात्स्वीक्रियतो देवदत्तपाकमाच
 ष्टे देवदत्तेन पाचयतीत्यत्र तु देवदत्तस्य कर्तृत्वा न पायात तृतीयेव भवति। रुक्मिणीहरणमाचष्टे इत्यादौ ह्येकोरन्यतरस्यामिति विकल्पात् रुक्मिणीरु
 क्मिण्यावाहारयतीति प्रयोगः। कर्तृकरणद्वितीया कर्तृग्रहणभावे च स्मर्यापश्यति चक्षयतीत्यादावेव स्यान्न तु करिभिरववधाति अवकरयतीत्यादौ। लो
 के देवद्विण्याणामेवकरणत्वेन सुप्रसिद्धत्वा दत्तः तत्संग्रहार्थं कर्तृग्रहणमिति मनोरमायां स्थितं। नव्या लुसाधकतमत्वेन विवक्षितं यत्तत्तत्करणशब्दे
 अपरे तु नवगणीपाठो बहुलमित्याहुः। तेनापठितेभ्योपि क्वचित्स्वार्थेण च। रामो राज्ञ्यमचीकरदितियथेत्याहुः। चुरादिभ्य एव बहुलं
 जित्यर्थ इत्यन्ये। सर्वे यक्षाः प्राचां ग्रन्थे स्थिताः। एण्डङ्गान्निरसने॥ अङ्गवाचिनः प्रातिपदिकान्निरसने र्थेण ङ्स्यात्। हस्तौ निरस्यति ह
 स्तयतो पादयते। श्वेताश्वाश्चतुरगलोडिता ह्यरकाणामश्वतरेतकलोपश्च। श्वेताश्वादीनां चतुर्णामश्वादयो लुप्येने निद्रुधात्वर्थे। श्वेताश्च
 माचष्टे तेनातिक्रामन्ति वा श्वेतयते। अश्वतरमाचष्टेऽश्वयते। गलोडितं वाचां विमर्शः। तत्करोति गलोडयते। आहूयते। केचित्तु एचमेवानु
 वर्तयन्ति तन्मन्त्रेयस्मै यदमपि। पुच्छादिषु धात्वर्थ इत्येव सिद्धम्। एजन्ता देववहुलवचनादात्मनेपदमस्तु। मास्तु पुच्छमाण्डेति णिङ्
 नगृह्यते न तु लोकप्रसिद्धकरणमेव। अन्यथा कर्तृकरणयोस्तृतीयेत्यादावपिलोकप्रसिद्धकरणग्रहणं॥ धिः सिद्धशब्दो ग्रन्थानामङ्गलार्थः। इति चुरादिभिः
 प्रसक्त्यादा एन हत इत्यादिरूपेन सिद्धे न तथा च कर्तृग्रहणं विनाप्यवकरयतीति रूपसिद्धौ न किंचिद्वाधकमिति व्याख्याय कर्तृकरणद्वितीयं समाहारद्वंद्वं
 मत्वा देवदत्तेन पाचयति देवदत्तयतीत्युदाहरणः। कदाचिद्दर्शने चित्रकरणकदाचिद्दर्शनयोरिति सुवचं। अदंतेषु पाठवलादिति। अदंतस्य फलांतराभावा
 दनोलोपवाधित्वा वृद्धिरित्यर्थः। संग्रामा संग्रामेति युद्धवाचि प्रातिपदिकं करोतीत्यर्थेण च लभमे। अनुदात्तेति। एतच्च भृशादिभ्यो भुवीति सूत्रे कैयटेनो
 क्तं। अकारप्रश्लेषादिति। तेन प्रश्लिष्टस्येत्संज्ञाप्रकृत्यकारस्य तु र्छवदिति टिलोपः। तथा च अग्लोपादसंग्रामेतेत्यत्र नोपधाहस्वः। सुख दुःखतच्छ

३
सि. को
दी. त.
८२

देन सुखदुःखे प्रातिपदिकार्थोपरामृश्यते। प्रातिपदिकाद्वा त्वर्थ इत्येव सिद्धे अनयोः पाठः सोपसर्गात्प्रत्ययार्थ इत्येके। सुखदुःखाभ्यां तत्तत्क्रियायामेव णिच्स्यात्
नत्वा च ण् इत्यस्मिन्नर्थे इत्येतदर्थः पाठ इत्यप्युक्तादिस्थितिभीमसेनस्य वाक्यं। ग्रंथांतरति। भू सत्तायामित्यादिधातुपाठस्यात इत्यर्थः॥ इति चुरादयः ॥
तत्प्रयोजको हेतुश्च तच्छब्देन स्वतंत्रः कर्तृति पूर्वसूत्रोपात्तः कर्ता परामृश्यते। तस्य कर्तुः प्रयोजकः प्रेरकः तद्व्यापारानुकूल व्यापारवानित्यर्थः। च
कारः एकसंज्ञाधिकारवाधनार्थस्तदाह। हेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञश्चेति। हेतुसंज्ञायाः प्रयोजने भीमस्यो हेतुभयेभ्यो हेतुभयेषु णिच्प्रयोजकस्य हेतुत्वेन
व्यवहारः। कर्तृसंज्ञायामुलः कर्मणि च भावे चेति सूत्रेण प्रयोजके वाच्ये लकारादयः॥ हेतुमतिचास्वनिष्ठाधारतानिरूपिताधेयतासंबन्धेन हेतुमती
स्ति स हेतुमान् व्यापारः। तस्मिन् वाच्ये णिजित्याह। प्रयोजकव्यापार इति। प्रयोजकश्चेतनाचेतनसाधारण्येन विवक्षितः स च क्वचित् सिद्धः क्वचि
त्फलरूपः देवदत्तः पाचयति गमयतीत्यादौ सिद्धः। मिष्टा वासयति संग्रामो वासयतीत्यादौ तु फलरूपः। प्रेषण इति। भृत्यादेर्निष्कृष्टस्य प्रव
तुत्प्रयोजको हेतुश्च। १४। ५५॥ कर्तुः प्रयोजको हेतुसंज्ञः कर्तृसंज्ञश्च स्यात्। हेतुमतिचा। ३। १। २६॥ प्रयोजकव्यापारे प्रेषणद्वैवा
च्ये धातो णिच् स्यात्। भवनम्प्रेरयति। भावयति। णिच्श्चेति कर्तृगोफले आत्मनेपदम्। भावयते। भावयाम्भूव॥ ॥

तना प्रेषणा। आश्लेषार्थः। आदिशब्देन अध्येषणं नुमत्यादीनां मुयादानं। समानस्याधिकस्य वाक्त्विति गाचार्यादेः प्रवर्तना अध्येषणं। प्रार्थनेत्यर्थः
अनुमतिस्तुराजादेः समतिः। तां विनायागादिक्रियाननिव्ययत इत्यनुमतिमात्रेण राजादिः प्रयोजकः। अनुमत्यादीत्यादिशब्देनात्रोपदेशानुग्रह
योरुपादानं। ज्वरितः कषायं पिबेदित्युपदेशमात्रेण वैद्यादिप्रयोजकः। यस्तु केनचिद्धं तुमिष्टं पलायमानं निरुह्य सोऽपि हंतुरनुग्राहकत्वेन प्रयो
जकः। सर्वेष्वेते विशेषाः कथं णिच्प्रत्ययगम्या इति चेत्। अत्राहुः। सर्वानुगतप्रवर्तना सामान्यं णिचोऽर्थः विशेषास्तु अर्थप्रकरणदिगम्या इति। न
न्वेवं णिचोऽस्मिन्नादीनां च पर्यायता स्यात्ततश्च रूपादीनां पृच्छतुमवानिति वक्तव्यं प्रच्छयतीति णिजपि प्रयुज्येतेति चेत्। मैवा। कर्तुः प्रयोजको हि हेतुः प्रै
षविषयो यः संबोध्यो देवदत्तादिः स तु नद्यापि प्रश्नकर्तृत्वेनावधारितः। तथा च प्रयोज्यप्रवृत्त्युपहिताया प्रयोजकनिष्ठप्रवृत्तिः। सा णिजार्थस्तदनुपहिता

प्रयोजकप्रवृत्तिसुलोडर्थ इत्युभयोर्भेदः। उक्तं चाद्रव्यमात्रस्य तु प्रैवेष्टच्छादेर्लोडविधीयते। सक्रियस्य प्रयोगसु यदा सविषयो णिचरति अस्यार्थः। कर्तृ
त्वेनानवधारितस्य देवदत्तादेस्तु प्रैवेष्टच्छादीप्सायामित्यादेर्लोडभवति प्रयोज्यप्रवृत्त्युपहितप्रवृत्त्याश्रयस्य प्रयुक्तिसु यदा सा णिचोविषय इति। किंच
प्रयोजकनिष्ठाप्रयुक्तिर्लोडर्थः प्रयोज्यप्रयोजककर्तृकानुणिजर्थः। यच्च देवदत्तेत्यत्र हि वक्तैव प्रेरकः याचयतीत्यादौ वक्तृभिन्नः याचयामीत्यादौ तु वक्तैति
द्विक् ॥ ३३ ॥ ओः पुयणजि। पुयणजीतिसमाहारहंदात्समस्येकवचने। अपर इति बहुव्रीहिः। अत्र लोपोभ्यासस्येत्यतः अभ्यासस्येत्यनुवर्तते

ओः पुयणज्यपरे। ७।४।८०॥ सनियरेषदङ्ग-नदवयवाभ्यासोकारस्येत्वंस्यात्प्रवर्णयणजकारेष्ववर्णयरेषु परतः अवीभवत्। अ
पीयवत्। मूडः। अमीमवत्। अयीयवत्। अरीरवत्। अलीलवत्। अजीजवत्॥ स्रवति शृणोति द्रवति प्रवति स्त्रवति च्यवतीनां वा
७।४।८१॥ एषामभ्यासोकारस्य इत्वं वा स्यात्सन्वर्णयरेधात्वक्षरेपरे। असिस्रवत्। असुस्रवत्। नाग्लोपीति ह्रस्वनिषेधः। अशशा
सत्। अड्डौकत्। अचीचकासत्। मतानरे। अचचकासत्। अग्लोपीत् सुध्यातुप्रकारेण उदाहरिष्यते। एयनाण्णिच्पूर्वविप्रति
षेधादपवादत्वाद्वा वृद्धिर्वाधित्वाणिलोपः। चोरयति। लौचडीति ह्रस्वः। दीर्घो लघोः। नचाग्लोपित्वाद्द्वयोरप्यसम्भवः। एयाकृतिनिर्दि
शात्। अचचुरत्। लौचसंश्वजे। १४।५१॥ सन्परेचड्-परेचलौ श्रयतेः सम्प्रसारणं वा स्यात्। सम्प्रसारणन्तदाश्रयश्च कार्य्यवलवश्चिति

भूजामिदित्यनदङ्गहणं संन्यत इत्यतः सनीतिच अंगस्येति तु अधिक्रियत एवन्त एव चनात्सम्प्रसारणमूर्वरूपमाश्रयशब्दात् अलघुत्वात् न च
देतदभिप्रेत्याह। सनियरेयदंगमित्यादि। अपरे किं। वुभूषति। पवर्णयणजीति किं। उर्णुनविषति। अवीभवदित्यादि। भूसन्नायां। पूड्पवने। मूड्वंधने
युमिश्रणादौ। रुशब्दे। लज्जलेदने। जुगतौ। सौत्रोयं धातुर्ज्वेकमेव त्रनिर्दिष्टः ननु भूभूरिति द्वित्वेन नरं च्छावादेशौ भवतस्तत्कृतस्य लौचडीति ह्रस्वस्य
निवद्वावेन लघुपरत्वाभावात्सन्वद्वावाप्रवृत्त्याः वीभवदित्यादावभ्यासो वर्णस्येत्वं दुर्लभमिति चेत्। अत्राहुः आरंभसामर्थ्यादेवनस्यानिवत्वमिति ॥

३.

सिद्धौ
टी. त.
८३

स्ववतिशृणोति। अपररत्यनुवर्तते ननु पुण्यजीति। पवर्गजकारयोरसंभवाद्यः संभवेऽपि अव्यभिचारान्नदाह। अवर्णपरेधात्वस्यरेदिति। अक्ष-
रशब्देन वर्णपरः। अवर्णपरकिं। शुश्रूषति। शृणोत्यादेरुदाहरणं तु अशि श्रुवता अशुश्रूषता अदिद्रवता अदुद्रवता अपिप्रवता अपुप्रवत॥
अचिच्यवता अचुच्यवता अड्डौकदिति। ढौकगतौ। चड्-परेणो यदगंतस्य योऽभ्यासो लघुपर इति यस्याश्रयेणाह। अचीचकासदिति। मतोतर इति
अंगयत्रद्विरुच्यते इति मते चड्-परेणो यल्लघुतत्परो योऽंगस्याभ्यास इति मते चेत्पर्यः। सुपधानुप्रकरण इति। अतितिरायता अससधायता अवि-
विष्वद्रायता अदिदेवद्रायदित्योद्यदाहरिष्यत इत्यर्थः। वृद्धिवाचित्वेति। एयल्लोपाविण्डि-त्योदिवचनाणि लोपांशप्रत्याख्याने यक्षे अयथाह
त्यर्थः। असंभव इति। तथाचा अचुचो रदित्येवरूपमिति भावः। एया कृतिनिर्देशादिति। चड्-परेण वित्यत्र चड्-परेणित्वे इत्यर्थे न निहये स-
त्यपि एतत् चड्-परं मसीति ह्रस्वदीर्घयोरस्ति संभव इति भावः। एतेन अवीवदहीणं परिवादकेनेत्यादौ सन्वद्वावै व्याख्यातस्तत्रापीत्यमेव पूर्व-

सम्भुसिबुसहाच्चडि। ८। ३। ११६

एषां सस्य षो न स्याच्चडि। अवातस्तम्भता। पर्यसीषिवता। न्यसीषहता। आ-

टिटता। आशिशता। विहिरङ्गोऽप्युपधाह्रस्वोद्वित्वात्प्रागेव। ओणेऽर्द्धित्करणल्लिङ्गान्। माभवा निदिधत्॥

॥ ॥

यस्य सिद्धांतयोः सुल्यत्वात्। लौचाविभाषाश्चेरित्यनुवर्तते संश्वजेरिति एणवित्यस्य विशेषणं बहः संप्रसारणमित्यतः संप्रसारणमनुवर्तत एवेत्याह। स-
नपरे चड्-परे चेत्यादि। वचनादिति। इयंचपरिभाषालिख्यभ्यासस्योभयेषामित्यत्र वच्योदीनां ग्रन्थादीनामनुवर्त्येवैष्टसिद्धावुभयेषां ग्रहणसामर्थ्या-
द्यभ्यन्ते। अन्यथा वत्रश्चेत्यत्र हल्लादिः शेषे कृते वस्य संप्रसारणं स्यादित्याहुः। ॥ संभुसिबु॥ संभुः सौत्रः। विवृतं तु संतानो यहमवर्णो संभुते-
स्तमेरित्यनेन प्राप्तिरन्ययोः सुपरिनिविध्य इत्यनेनेति विवेकः। आटिटता। आशिशदिति। एणिसहद्वित्वात् सन्वत्भावोनेति तत्तत्विषये विहितो यो-
दीर्घो लघोरिति दीर्घः स न प्रवर्तते। ऋदित्करणल्लिङ्गादिति। यदि पूर्वद्विर्वचनं भवेत्तदा णिशब्दस्य द्वित्वे सत्युपधाह्रस्वस्याप्राप्तेस्तत्प्रतिषेधार्थं
मृदित्करणं व्यर्थं स्यादतस्तदुक्तं। यथापकमेव॥

एजादावेधनाविति। एत्येधत् इति सूत्रे एजादोरेत्येधत्पौरिति व्याख्यातत्वादिति भावः। न च माभवानप्रेदिधत् इत्यत्र लोच्येति ह्रस्वे कृते नायमेधत्तिरिति वृद्धे रप्रवृत्तौ किमेधत्तेरे जादिविशेषणेनेति वाच्यं। एकदेशविकृतस्यान्यत्वात्। न चैवमपि अजादेर्हितीयस्येति धिशब्दस्थाने धिधिशब्ददेशे सति वक्ष्यसौरिव प्रकृतिप्रत्ययविभागसंमोह इति वाच्यं। द्विः प्रयोगो द्विर्वचनं षष्ठमिति भाष्ये सिद्धांतितत्वात्। अन्यथा रहैवप्रेदिधत् इत्यत्र णिलोपो न स्यात्। जिघांसीत्यादौ स नः सुकारेण विशिष्टस्य द्वित्वे कृते कुत्वं च न स्यादिति दिक्। उद्ज आर्जव इति। अयमुपध्माणी योपध इति वार्तिककृतोक्तं। तस्य श्लांजशूश्रीतिजश्वेन वकारे कृते उज्जिता। उज्जितुमिति रूपं। एतच्चायोगवाहानां शर्षुयाठस्य फलं। भाष्यकारादयस्तुपध्माणी योपध पाठे उज्जिजिषतीति रूपं न सिध्येत्। यदि पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने रत्याश्रित्य वकारोत्तरं द्वित्वं क्रियते यदि वा अस्या नित्यतामाश्रित्य वकारात् पूर्वमेवोपध्माणीयस्य द्वित्वमुभयथापि दृष्टरूपासिद्धिराद्ये उविज्जिषति द्वितीयोपध्माणीयस्या चुत्वात् स देरजादेर्हितीयस्येति द्वित्वे हलादिः शेषे द्वितीयोपध्माणीयस्य जश्वेन वकारे यश्चात् प्रथमस्याप्यितथेव

एजादावेधनौ विधानान्न वृद्धिः। माभवानप्रेदिधत्। नद्वा इति न दराणां न द्वित्वं। औन्दिरत्। आडुडत्। आर्चिचत्। उज्ज आर्जवे। उ पदेशे दकारोपधः। भुज न्युजौ पाएयुपतापयोरिति सूत्रे निपातनादस्य वः स चान्तरङ्गोपि द्वित्वविषये नद्वा इति निषेधाज्जिशब्दस्य द्वित्वे कृते प्रवर्तते। न तु ततः प्राक् दकारोच्चारणसामर्थ्यात्। औज्जिजत्॥ ॥ ॥ वकारे उचज्जिषतीत्यापत्तेस्तत्तश्चेष्टसिद्धये दकारोपधो

यं स्वीकार्यः। भुज न्युवजाविति निपातनादुपधादकारस्य बोधवतीति वाक्यं कल्प्यते तच्च स्तोत्रं नाश्रुतिरित्यस्याग्रे। तदयमर्थः। श्रुतायोगे उद्जेदेकोऽप्युवकार इति। अभ्युद्गः समुद्ग इत्यत्र तु उज्जिता उज्जितुमित्यत्रेव च वर्गयोगो नास्तीति न वकारः। दकारोपधे चास्मिन् स्वीकृते नद्वा इति निषेधाज्जिशब्दस्य द्वित्वे ततो वकारे च उज्जिजिषतीति सिध्यति रूपं। न च पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने रतिवकारोत्तरं द्वित्वं चने सति स्यादेवानिष्टमिति वाच्यं। द्विर्वचने हि त्रैपादिकं सिद्धं न तु तन्निषेधेपि तथा च निषेधे त्रिपादी स्थस्या सिद्धत्वात् नद्वा इति निषेधः प्रवर्तते। यद्वा तादृशवाक्यमिह न कल्प्यते किंतु भुज न्युजाविति निपातने न दस्य व इति। न चैवं वकारसहितस्य द्वित्वप्रसंगः। धातौ दकारोच्चारणसामर्थ्यात्। न चाभ्युद्गरत्यादावपि वकारश्रवणप्रसंगः। अकुत्वविषयः।

सि-कौ-
 वी-त-
 ६५

एवचकारनिघातनाभ्युपगमात्। यद्वा। अभ्युद्गदस्यादिरूपं ह्युपसर्गाद्भेदं प्रत्ययेत्येयं। उद्गजेसु घञि अनभिधानात् प्रयोगाभाव इति वदन्ति। तदेतद्वाच्यादिम
 तमभिप्रेत्याह उपदेशेदकारो यध इत्यादि॥ ॥ अजादेरित्येवेति। नन्दा इत्यत्र अजादेरित्यनुवर्तते तेन आदिभूतादचः परा एव न दराद्विर्नोच्यते नान्ये
 त्पर्थः। ननु लवस्यायामेव अडिति भाष्यकारोक्त यक्षे अदिद्वपदित्यत्र अजादित्वमस्येव न्याय्यश्च प्रथममट्परत्वादेतरंगत्वाच्चेति चेत्। अत्राहुः। द्वितीयस्येत्य
 आनुवर्तते तस्मात्पर्याच्च नित्यं द्वितीयस्येति तदर्थः। तेन लवस्यायामटि कृते पिधानुसंज्ञाप्रवृत्तिकाले अजादित्वाभावान्नोक्त दोषः। नित्यं द्वितीयस्येति
 चायेन दराद्विर्नोच्यते नान्ये त्पर्थः। नचैवं नित्यं द्वितीयस्येति व्याख्येयैव रूढसिद्धौ अजादेरित्यस्यानुवृत्तिर्मास्त्विति वाच्यं। इदं द्वितीयस्येति न चैकादश्यापि
 अजादेरित्येवेनेह। अदिद्वपत्। रभेरश्वल्लियोः। १। १५६३॥ रभेर्नुमस्यादचिननुश्वल्लियोः। लभेश्च। १। १५६४॥ अररम्भत्। अललम्भत्। हेर
 चडीति सूत्रेः चडीत्युक्तेः कुत्वन्। ह्यजीहवत्। अत्स्मृद्वत्। प्रथमदलस्य शम्। असस्मरत्। नपरत्वसामर्थ्यादत्र लघोर्न दीर्घः। वि
 भाषावेष्टिचेष्टयोः। १। १५६५॥ अभ्यासस्यात्वं वास्याच्च ड्परत्वात्। अववेष्टत्। अविवेष्टत्। अचचेष्टत्। अचिचेष्टत्। भ्रजभासेत्यादिना बोप
 धाहस्वः। अविभ्रजत्। अवभ्रजत्। काण्यादीनां वेति वक्तव्यमप्यन्तःकरणभरणश्रणलुपहेठः काण्यादयः। षड्वाप्ये उक्ताः। ह्यापि वाणिन्त्यो
 टिलोपयश्चत्वारो धिक्वा न्यासे। चाणिलोठीत्यप्यन्यत्र इत्यं ह्यदश। अचीकणत्। अचकाणत्॥ ॥ द्वित्वनिषेधापत्तेः। अजादेरित्युक्तौ
 त्वाद्विभूतादचः परत्वं दकारस्य नेतिसिद्धमिष्टं। नच अजादेरित्युक्तावपि चंदि द्वितीयस्येति न च दोषः स्यादेव आद्यवयवस्य हलत्वान्नकारस्य द्वित्वनिषेधाप्रसे
 गादिति वाच्यं। अजादेरितिकर्मधारयात्पंचमीत्युक्तत्वात्। इह च एकदेशे स्वरितत्वं प्रतिज्ञाय अच इत्येवानुवर्त्यतां। अथवा अजादेरित्यस्याप्यनुवर्तनमस्तु त
 स्य नावयवपरत्वं किंतु पूर्ववर्तिमात्रपरत्वेश्चाधिकाराश्रयणदिति ज्ञेयं। नचैवमुत्तरार्थतया द्वितीयस्येति ग्रहणस्य सार्थकत्वे स्थिते द्वितीयस्येति नवक्त
 व्यमिति भाष्यं विरुध्यते चेत्। मैवं। यस्मिन् सूत्रे पठितं तत्र मास्त्विति न दाशयात्। नच अजादेरित्येतावत्युक्ते यस्य कस्यचिदेकाचो द्वित्वस्यादिति वाच्यं
 प्रथमस्यैकाचः पूर्वलोवसिद्धे पुनरारंभो द्वितीयस्य द्वित्वार्थमिति सुवचत्वात्। रभेरश्वल्लियोः। रधिजभोरित्यतोऽचीति इदं दत्तं ननु मिति चानुवर्तते

अचिकिं। आस्थं अश्वलितोः किं। स्मृतिरेमो। समेश्वयोगविभाग आहोयीत्यत्र लभेरेवानुवृत्तिर्यथा स्यादिति। कारापादीनामिति। कणनिमीलने। रणशब्दे
 भणशब्दे। अणदानो लुप्तचेदने। हिठविकाधायां। षट्। हेज्जस्यर्द्धायां शब्देचावणशब्दे। लुठप्रतिघाते। लुप्तचेदने। लोपीति निजंतनिर्देशः। लापयइति पाठंतरं।
 लपयक्तायां वाचि। केचित्तु लपहेठइति पठंति। न्यासे चत्वारः। चणदाने। लुदस्तेयेभ्योऽदिः। चुरादौ दंडकपाठे भाषार्थकोपि। अरीरणत्। अरराणत्। अवीभणत्। अव
 भाणत्। अशिअणत्। अशआणत्। अल्लुपयत्। अलुलोपयत्। अजीहिठत्। अजिहेठत्॥ ३३ ॥ स्वापेश्च डि। च डि किं। स्वापयति। अमूषुपदिति। इह सं प्रसा
 रणेत्तरं द्वित्वं। शाछासा। शेतनूकरणे। छेदने। योः त कर्मणि। हेज्जस्यर्द्धायां। येज्ज संवरणे। वेज्जतु संताने। पापाने। लुग्विकरणे। लुग्विकरणेति परि
 स्वापेश्च डि। ६। १। १८॥ एयन्तस्य स्वापेश्च डि। सम्प्रसारणं स्यात्। अमूषुपत्। शाछासाह्वावेपांयुक्। ७। ३। ३७॥ पुकोपवाट्। शाय
 यति। ह्राययति। हः सम्प्रसारणम्। ६। ४। ३२॥ सन्यरे च ड् परे च लौ हः सम्प्रसारणं स्यात्। अजूहवत्। अजूहावत्। लोपः पिवते रीचाभ्यां
 सस्य। ७। ४। ४॥ पिवतेरुपधाया लोपः स्यादभ्यासस्य ईदन्नादेशश्च च ड् परे लौ। अपीप्यत्। अर्तिहीति पुक्। अर्पयति। द्विपयति। ज्ञेपय
 ति। रेपयति। यलोपः। क्रोपयति। स्थापयति। तिष्ठते रिति। ७। ४। ४॥ उपधाया इदादेशः स्वाच्च ड् परे लौ। अतिष्ठिपत्। जिघ्र
 ते बी। ७। ४। ६॥ अजिघ्रिपत्। अजिघ्रपत्। उर्चत्। अचीकृतत्। अचिकीर्तत्। अवीवृतत्। अववर्तत्। अमीमृजत्। अममार्जत्। पातेर्लौ लुग्व
 भाषणावास्त्विति नेह गृह्यते। तस्मात्तु पालयतीति रुपमनुपदं वक्ष्यति। शाययति। अशीशयत्। छाययति। अ ॥ १८ ॥ पुकोपवाट्। पालयति।
 विष्णुयन्ताययति। असीषयत्। ह्राययति। अविह्वयत्। व्याययति। अविच्ययत्। कययति। अवीवयत्। पाययति। अपीप्यत्। इह शाछासादीनां कृतात्वानां निर्देशः पुक् प्राप्तिं
 नयितुं तत्प्रयोजनत्वस्मिन्करणे लक्षणप्रतिपक्षे क्तपरिभाषाया अप्रवृत्तिः। तेन ध्यापयति। आययतीत्यादिसिद्धं। हः संप्राणौ च संप्रत्यये रिति वर्तते त
 दाह। सन्यरेत्यादि। अजूहवत्। अजूहावदिति। कारापादीनां वेति ह्रस्वविकल्पः। अपीप्यदिति उपधा लोपस्य द्वित्वे कर्तव्ये प्रतिषेधात् कृते लोपे स्या
 निवद्वावाहपायशब्दस्य द्वित्वे हलादिः शेषे ईकारः। स च अनभ्यासविकार इति निषेधात् स्यादेः शः। इहाम्नायित्वादलघूपधत्वाच्च स्पिह। धीयारप्रा

उ-
सि-को
टी-त-
६५

सावित्वं विधीयते स्वे प्यतीत्यादि। स्त्री वरलो। रोडू स्यो। कूयी शब्दे उं देवा। स्मायी विधूनने। तिष्ठतेरित्। तकारो मंदप्रयोजनः। श्रित्यानिर्देशो यड् लुक् निरुप्यर्थः। अतास्थापतल्लिङितास्थापयीति। तास्थापेति। उर्जन्त। चुरादौ व्याख्याता। अचिकीर्तदिति। ऋदादेशो भावपक्षे उपधायाश्चेतीत्वेरपरत्वमुपधायांचेति दीर्घः। युकोपवादरति। आदंतत्वात् युक्ः प्राप्तिः। एवं च लुगागम स्यपड् निवृत्तिरेव फलं पालयतीति रूपस्य पालरस्यो रतिधातुनाः। पिसिद्धेरिति भावः। ॥
वोविधू। लुग्विकरणः। लुग्विकरणपरिभाषया औवै शोषण इत्यस्यैव ग्रहणं न तु वागतिगंधनयोरित्यस्य लक्ष्येण प्रतिपदोक्तपरिभाषात्वस्मिन् प्रकरणेन प्रवेर्तेत्युक्तं। प्राक्। औवै शोषणे इत्यस्य ह्रस्वमिति वदन् वामनोप्यत्रानुकूलः। चजगताविति धातुना वाजयतीति रूपे सिद्धे जुगार्गस्य पुक्निह
तिरेव रह्यपि फलं। वातेरिति। वायतेरिति वक्तुं युक्तं। आत्वविधायक सूत्रं स्मारयति। विभाषालीयतेरिति। लीयतेरित्येकानिर्देशो न तु श्यन्ती। अ।

वोविधूनने जुं क। ७। ३। ३५॥ वातेर्जु कस्याल्लोकम्यर्थो वाजयति। क म्येकिं। केशान्वापयति। विभाषालीयतेः। लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहं विपातनैः ७। ३। ३६॥ लीयतेर्लीतेश्च क्रमानुसृज्य वागमौ स्तो वाणौ स्नेह इवे। विलीनयति। विलापयति। विलालयति। विलाप्रयति। वाघनम्। लीर् रंतिर् र्कारप्रक्षेपादात्पक्षेनुक्तं। स्नेह इवेकिम्। लोहं विलापयति। प्रलम्भनाभिर्मवपूजसुलियो नित्यं मात्वमशि

न्यथा विभाषालीङ् इत्येवावश्यं। तेन लीली डेरुभयोरप्यात्वमवति। लीलोः। लीङ् श्लेषलोदिवादिः। ली श्लेषलोः ऋदिः। लाग्रहणेन ॥ तिवाच्यम् ॥
ल्य आदाने अदादिः कृतात् लीली डै च न योपि गृह्यते। लीयतेरिति औचित्यादिहोपियकानिर्देश इत्युभयोरपि ग्रहणं न च निरनुबंधकग्रहणेन सानुबंधकस्य ग्रहणमिति परिभाषया सूत्रेपिली डे न ग्रहणमिति वाच्यं। इयं हि परिभाषा वामदेवा ऊय्या। वित्यत्र डित्वेन ज्ञापिता। ज्ञापनं च उत्सर्गकं। सजातीयोपेक्षमिति प्रत्ययग्रहणविषयत्वमस्याः कल्प्यते। यथा सदव्ययतव्यसमानाधिकरणेनेत्यत्र तव्यस्यैव ग्रहणं न तु तव्यतः। अतएव नृत्र श्योः क्तिरिति सूत्रे नृत्नमिति जीर्यत्वे रुभयार्ग्रहणमिति न्यासकृतोक्तं। अतोऽत्र लीली डेर्ग्रहणमिति सम्यगेवानेव दिव औदित्यत्र निरनुबंधपरिभाषादिविति प्रातिपदिकस्यैव ग्रहणं न तु धातोेरिति ग्रथः कथं संगच्छतेरतिवाच्यं। उत्सर्गदः प्रत्ययग्रहणविषयत्वेन क्वचिदन्यत्रापि प्रवृत्तौ बाधकाभावादिति वदन्ति।

विस्तीनयतीति। लीली अरी कारं तयोर्नुकि रूपं विलापयतीति। नुगभावपक्षे तयोरेवरूपं विलापयतीति। लातेः कृतात्वयोर्लीली अश्वलुकि रूपं विलापय
तीति। नुगभावपक्षे आदेतानं तेषामेवरूपं लोहं विलापयतीति। नुगलुकोरभावादात्वपक्षे पुकू आत्वाभावे तु दृष्ट्या यादेशो। प्रलंभनेति। प्रलंभनं वचनां अ
शितिकिं लीयते। लीनाति॥ ॐ ॥ लियः संमानाचात् प्रलंभने। विभेते हेतुभयो। हेतुः प्रयोजकः। इह आदेच उपदेश इत्यत एव आदित्यनुवर्तते विम

लियः संमाननशालीनो करणयोश्च। १३१०॥ लीडुलियोर्णनयोरात्मनेपदं स्यादकर्तृगेपि फले पूजाभिभवयोः प्रलम्भने चार्थो जटामिर्लपय
ते। पूजामधिगच्छतीत्यर्थः। श्येनोवर्तिका मुह्यायते। अभिभवतीत्यर्थः। बालं मुह्यायते। वञ्चयतीत्यर्थः। विभेते हेतुभयो। ६१५६॥ विभेतेरे
व आत्वं वा स्यात्प्रयोजकद्वयश्चेत्। भीष्मो हेतुभयो। १३६८॥ आभ्यामात्मनेपदं स्याद्वेतोश्चेद्वयस्मयो। सूत्रेभयग्रहणान्वात्तर्थापलस्यणमा
मुण्डोभापयते। मियो हेतुभयेषु क्। १३४०॥ भीर्दृतीकारः प्रश्लिष्यते। ईकारान्तस्य भियः पुकू स्यात्तुल्ये हेतुभयो। भीषयते। नित्यं स्मयन्
६१५७॥ स्मयतेरे चो नित्यमात्वं स्यात्तौ हेतोः स्मयो जटिलो विस्मापयते। हेतोश्चेद्वयस्मया वित्युक्ते नैहो कश्चिक येन म्भापयति। विस्माप
यति। कश्चनर्हि विस्मापयन् विस्मितमात्मवृत्ताविति मनुष्यवाचेति करणदेवहितत्रस्मयः। अन्यथा शानजपि स्यात्सत्यम्। विस्मा
पयन्नित्येव पाठ इति साम्प्रदायिकाः। यद्वा। मनुष्यवाक्यो ज्यकर्त्री विस्मापयते तथा सिंहो विस्मापयन्निति एषान्तात्त्विकेति व्याख्येयम्। स्फा
योवः। १३४१॥ लो। स्फावयति। शदेरगतौ तः। १३४२॥ शदेर्लो तो जादेशः स्यान्न तुगतौ। शातयति। गतौ तु म्भाः शादयति गोविन्दः। गमय
तीत्यर्थः। रुहः पोऽन्यतरस्याम्। १३४३॥ लो। रोपयति। रोहयति॥ ॥

॥ बलीयते रित्यतो विभावाचि सुरो रित्यतो एणविति च दहा हा विभेतेर
चरत्यादिभीष्मोः। व्यत्ययेन यष्टीत्याह आभ्यामिति। एरणवित्यतो णेरित्यनुवृत्तेर्ण्यताभ्यामेव विधिरकर्त्रभिप्रायार्थः। ईकारान्तस्येति। तेन आत्वपक्षे भापयते
इत्येव न त्वत्र भुगित्यर्थः। करणदेव हीति। तथा च। करणतस्मये आत्वाभावेन पुकू दुर्लभ इति भावः। प्रयोज्यकर्त्रीति। यद्यपि प्रथमणि अर्थप्रतिमनुष्यवा
गेव प्रयोजिका अतएव आत्वं प्रवृत्तं तथापि द्वितीयणि जर्थभिप्रायेणेदमुक्तमिति मनोरमायां। केचित्तु प्रयोज्यस्य कर्त्री प्रयोजककर्त्रीति यावदिति प्रथम

लिजमिप्रायेण वेदं सुयोगमित्याहुः। प्यंतात्पविति। राजा विस्मयते तं मनुष्यवाक् विस्मापयते तथासिंहो विस्मापयन् इत्यर्थः। एवं च प्रथमणि चिहेतुर्मनुष्यवागिति
 आत्पुकावपयन् ॥ ८६ ॥ कीड जीनां। डू कीन् इडू अध्ययने। जिजया। अचिक्रपत्। अजीजयत्। अध्यजीगपत् रति। नात्रणिज्जिमित्तस्य गाडो द्वित्वे कर्तव्ये स्या
 निवृत्तयो निषेधो वा शक्यः। यत्राभ्यासोत्तरखंडे आद्यो जवर्णे सितत्रैव स्यानिवृत्तयो निषेधो वेत्युक्तत्वात्। इह तु गाडः पूर्वसति हि द्वित्वे अजो देर्द्वितीयस्येति नि
 च एव द्वित्वं भवेत्ततश्च डू परणिज्जिमित्तो गाडू ततश्च प्रक्रियायां परिनिष्ठितरूपे वा अवर्णवदुत्तरखंडे लभं कीर्तयति सा स्यादिति नोक्तशब्दावकाशः। अ
 ध्यापिपदिति मयि शब्दस्यात्र द्वित्वं। सिध्यते रपार। श्यनानिर्देशाद्गौ वादिकस्याग्रहणं। तत्त्वनिश्चिनोतीति। तत्त्वनिश्चयश्चात्मविषयः कः स च परलोके उपयु।

कीड जीनां लौ। ६। १। ४८॥ एषामे च आत्वं स्या लौ। कापयति। अध्यापयति। जापयति। लौ च संश्रुतेः। ६। १। ३१॥ स न्यरे च डू परे च लौ
 रडेगाडू स्यात्। अध्यजीगपत्। अध्यापिपत्। सिध्यते रपार लौ किके। ६। १। ४८॥ ऐहलौकिके र्थे विघ्नमात्रस्य सिध्यते र च आत्वं स्या लौ
 अन्नं साधयति। निष्कंदयतीत्यर्थः। अपारलौकिके किम्। तापसः सिध्यति। तत्त्वनिश्चिनोति। तत्त्वे रयति। सेधयति तापसन्तपः। प्रज
 ने वीयते। ६। १। ५५॥ अस्ये च आत्वं वा स्या लौ प्रजने र्थे। वापयति। वाययति वागः पुरो वातः। गर्भग्राहयतीत्यर्थः। उदुपधाया गो ह ४
 ४८८॥ गृहयति। हो वौ लौ। ६। ४। ८१॥ दुष्यति सुवचम्। दुष्यते रुपधाया उत्स्या लौ। दूषयति। वाचित्तविरागो ६। ४। ८१॥ विरागोः प्रीत
 ता। चित्तं दूषयति। दोषयति वा कामः। मिता हसः। भादोचुरादौ च मित उक्ताः। घटयति। जनी जृष। जनयति। जरयति॥

न्यते। प्रजनो वीयते रिति वीगति प्रजनो हो वा दीदिकस्य यकानिर्देशः। अत्र केचिदुत्तरं प्रसयंति वीतेरिति वक्तव्ये यकानिर्देशात् व्येजोपि ग्रहणं। तस्यापि यकिसंप्रसार
 णं वीधतु ना समानरूपत्वात्। अतो ह्योरपि प्रजने र्थे आत्वं वा स्यात् तत्र आत्वेन रभावे च यद्यपि व्येजः व्यापयतीति रूपं तुल्यं शास्त्रासेति पुनरपवादतया युगविधाना
 न्तथापि लिजं तात्किपिच्योः व्यौ व्यः आत्माभावयत्ते। व्यैः व्याप्यौ। व्यापः इत्यस्ति विशेषः। विभाषाविधानसामर्थ्यात् पक्षे स्यादेव उपदेशे शिति रतिन प्रवर्तते। अने
 कार्यत्वाच्च धातूनां व्ययतेरपि प्रजनो र्थ इति। हो वौ लौ। दुष्यते रुपधाया उत्स्या लौ। दूषयति। दोषयति वा कामः। मिता हसः। भादोचुरादौ च मित उक्ताः। घटयति। जनी जृष। जनयति। जरयति॥

तैदुष्यति स्नानसंभवाद्दौर्बलं भवति तत्प्रयुक्त इत्यर्थः ॥ ३३ ॥ जृणते स्त्विति। अश्वित्वा दस्यमित्वं नेति भावः। आखेटकमिति। मृगयेत्यर्थः। रजयतीति। रजंति मृगाभयह
 रणमरणघनकूलव्यापारविषया भवन्ति तान् मृगान् तादृग्यापारविषयान् करोतीत्यर्थः। जृणादिश्चिञ् इति। तेन मित्वा इत्स्वरति भावः। स्नादिगणस्य स्यतु मित्वं
 नेत्युदाहरति चापयतीत्यादि। अपुस्फुरदिति। द्वित्वे कर्तव्ये अजादेशस्य स्थानिवत्त्वान्निषेधाद्वा स्फुरित्युकारवतो द्वित्वं ततः चिस्फुरोर्णविति वा आत्वं ॥ उ-
 भौसा। रणमामिति सूत्रेन श्रुतिषष्ठ्यंतं प्रथमा द्विवचनांत तथा विपरिणाम्यते इत्याह। उभौ नकाराविति। ननु साभ्यासस्येत्युक्त्वा उभयोरपि भविष्यतीत्युभौ य-

जृणते स्नाज्जरयति। रज्जेर्लैर्मृगारमणेन लोपो वक्तव्यः। मृगारमणमाखेटकम्। रजयति मृगान्। मृगेति किम्। रज्जयति पक्षिणः। रमण
 इत्यत्र तु। रज्जयति मृगान्। रसनेन चुरादिषु जृणादिश्चिञ्। चिस्फुरोर्णौ। चपयति। चययतीत्युक्तम्। चिनोते स्नु। चापयति। चाययति। स्फुर
 यति। स्फोरयति। अपुस्फुरता। अपुस्फुरत। उभौ साभ्यासस्याऽऽ॥ ३४ ॥ साभ्यासस्यानिते रुभौ नकारौ एतत् प्राप्नुतो निमित्ते सति। प्राणिनां तौ
 गमिरबोधने। ३५ ॥ ३६ ॥ रणगमिः स्यात्। गमयति। बोधने तु। प्रत्याययति। इण्वदिकः। अधिगमयति। हनन्तोऽचिस्फुरोः। होहनेरिति
 कुत्वमावातयति। इष्यते स्नु नीयस्येति वक्तव्यम् ॥ तृतीयव्यञ्जनस्य तृतीयेकाच इति वार्थः। आद्येषकारस्य द्वित्वं वारयितुमिदम्। द्वितीयेत्वञ्
 र्द्वितीयस्येत्स्यापवादतया सन्नने प्रवर्तते। ऐष्ययत्। ऐष्ययत्। द्वितीयव्याख्यायां णिजन्ताच्च डि-वकारेण वाभ्यासे श्रूयते। हलादिः शेषा
 नादित्वञ्च द्वितीयस्यैव। तृतीयाभावेन प्रकृतवार्त्तिके प्रवर्तते। निवृत्तप्रेषणद्वानो हेतुमत्त्वे भूदेन तुल्येति। तेन प्रार्थयन्ति शयनोत्थितं प्रियार
 त्योऽसिद्धम्। एवं सकर्मकेषु सर्वेषुत्वम् ॥ इति एयनप्रक्रिया ॥

॥ हणं व्यर्थमिति चेत्। अत्राहुः साहित्यमात्रं विवक्षितं न तु ल्ययोग इत्यभ्यु-
 पगमे ह्योर्युगपन्नसिद्धेरित्युभौ ग्रहणं। न च तुल्ययोगाविवक्षायां तेन सहेतितुल्ययोगे इति समासोऽनस्यादिति शङ्कः।

तुल्ययोगग्रहणं प्रायिकं सकर्मकः सलोभक इत्युक्तत्वादिति। कैयटे तु उभावित्यस्मिन्नसति साभ्यासस्यानितेर्णोभ-
 वतीत्युच्यमानेनैव च न सामर्थ्याच्च पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इत्यनाश्रयीयमाणे अकृत एत्वस्य द्विर्वचने कृते अनंतरस्यानितेरिति पूर्वलोचनत्वस्य सिद्धत्वात्

सि. को. ३. न. ६७
 अवहितनकारार्थमिदं एतत्स्यात् अनंतरस्य तु तत्कौडिन्यायेन न स्यादिति उभावित्युच्यते इति स्थितं साभ्यासस्येति किमा प्राणनमति। असत्यस्मिन् अनितेरिति
 वषीसंबंधसामान्ये स्यात्ततश्चानेतर्थादिसंबंधोपि गृह्येत। सतित्वस्मिन् अवयवावयविभावसंबंधो लभ्यते। अतो अर्थवेत्ताभ्यासग्रहणं यद्वित्तिष्ठानुरोधेना
 नितेरिति वषी अवयवसंबंधे व्याख्यायते अनितेश्च नकारद्वयाभावात् सामर्थ्याद्विर्वचनं प्राप्तं एव निति गृह्येतेन साभ्यासस्येति मंदप्रयोजनं। इह पूर्वण
 त्वं कृत्वा द्वित्वे कृते प्राणिनादित्यादिसिद्धावप्रारंभः पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने इत्यस्यानित्यत्वज्ञापनार्थः। तेन उर्णुना वेत्तत्र एतत् पूर्वमेव नुशब्दस्य द्वित्वा
 दभ्यासोत्तरखंडे एतत्भावः सिद्धः। प्रत्या ययतीति। प्रतिपूर्वस्येणो ज्ञानार्थं तालुडि प्रत्यायियत। इह इणेणि चि कृते इणे यलितियेण वाधित्वा परत्वाद् द्वि
 नचओः युयण् जीति ज्ञापकत्वं पूर्वद्वित्वं पश्चाद् द्विरिति शंको। अजादे द्वितीयस्येति णिचो द्वित्वे अभ्यासोत्तरखंडस्यावर्णपरत्वाभावात्। इति चार्थ इति व्याख्या
 नद्वयमप्याकराद् द्विमिति भावः। षकारस्येति। रेफस्य तु नन्दा इत्यनेन निषेधादिति भावः। द्वितीयेति। तृतीयस्यैकाचरतिपक्षे सन्नते प्रवर्तते इति वचन
 सामर्थ्यादिति भावः। ऐर्ष्ययदिति। तृतीयव्यंजनस्येति पक्षे इदमुदाहरणं। ऐर्ष्ययदितिरूपस्यासाधुत्वमाशंकोपपादयति द्वितीयव्याख्यायामित्यादिना॥
 द्वितीयस्येवेति। एकाचरतिशेषः। अत्र वृत्तेरिति किं नु सन्नत एव प्रवर्तते। तत्रत्यनुपदं र्द्विर्ष्ययिषति इत्युदाहरिष्यति। अर्थ उपपाज्जायामित्यस्य मागर्षेप
 त्वादामनेपदेन भावमिति प्रार्थयतीति माघकाव्यादिप्रयोगः। साधुरित्याशंक्यतत्समर्थनायाह। निवृत्तप्रेषणादिति। उक्तं चानिवृत्तप्रेषणाद्वातोः प्राकृतैर्ध
 णिजुच्यते इति नेत्यादि। प्रार्थनां कुर्वतीति विवक्षितार्थप्रयोगः सिद्ध इति भावः। केचित्तु परस्मैपदसिध्यर्थं प्रार्थनं प्रार्थः तं कुर्वन्ति प्रार्थयतीति व्याचक्षते तदस
 त्। धातुसंज्ञाप्रयोजकप्रत्ययेचि कीर्षिते उपसर्गणं पृथक्करणस्य वक्ष्यमाणतया अर्थवेदेत्यापुगागमस्य दुर्वारत्वात्॥ इति एयं न प्रक्रिया० ॥

धातोः कर्मणः। इषिकर्मण इत्यादिः। इच्छायामिति श्रुतत्वात्कर्मत्वकर्तृत्वं च तदपेक्षमेव गृह्यत इति भावः। पठितुमिच्छतीति। एकनिष्ठा पाठगोचरावर्तमानेच्छेत्यर्थः।
 पिसनोरिति। तृतीयव्यंजनस्येति पक्षे यकारस्य द्वित्वं तृतीयस्यैकाच इति पक्षे तु सन इत्यर्थः। रुदविद। रुदसाहचर्यात्वेनैव ग्रहणं। रुदरुदविदमुष्माणं ग्रह-
 णं रलो व्युपधादिति विकल्पे प्राप्ते ग्रहेर्न त्वासेडिति निषेधात्। न्काया अप्राप्तेऽपि प्रच्छेदोक्तः। कित्वे पिसनः कित्वस्याप्राप्तौ वचनोऽस्ति। दिव्या विदित्वा। मुषित्वा। एते
 युगुणभावः कित्वस्य फलं। गृहीत्वा सुप्ताष्टु। एतेषु संप्रसारणमपि फलं। सनिग्रहगुहोश्च। ग्रहेर्नित्यं गुहेर्विकल्पेन प्राप्ते निषेधोऽयं। सनः षत्वस्यासि-
 द्धत्वात् भवभाव इति। कत्वस्यासिद्धत्वात् भवभाव इत्येव सुवचं। केचित्तु ढत्वे सति भवभाव इत्यध्याहारेण योजयंति। तथा च। जगृहस इति स्थिते। रुणः

धातोः कर्मणः समानकर्तृकादिच्छायाम्वा। ३। १७। इषिकर्मण इषिलो कर्तृकाद्वातोः सन्त्ययो वास्यादिच्छायाम्। धातोर्विहित-
 त्वादिह सन आर्हं धातुकत्वम्। सन्त्यतः। पठितुमिच्छति पठिषति। कर्मणः किमागमनेनेच्छतीति करणन्माभूत्। समानकर्तृकात्कि-
 माशिष्याः पठंतितीच्छति गुरुः। वाग्रहणत्वे वाक्यमपि। लुङ् सनोर्धत्वा। एकाच उपदेश इति नेट्। सत्यतत्त्वम्। अनुमिच्छति। जिघत्सति। ई-
 र्ष्यते तृतीयस्येति पिसनोर्द्वित्वम्। ईर्ष्ययिषति। ईर्ष्ययिषति। रुदविदमुषग्रहिस्वपि प्रच्छस्संश्च। १७२८॥ एभ्यः संश्चत्वाचकिनौलः। रुरु-
 दिषद्वा विविदिषति। मुमुदिषति। सनिग्रहगुहोश्च। १७२९॥ ग्रहेर्गुहेरुभ्यान्नाच्च सन इत्यनस्यात्। ग्रहिज्येति संप्रसारणम्। सनः षत्व-
 स्यासिद्धत्वाद्भवभावः। जिघत्सति। सुषुप्सति॥ ॥ ८८ परत्वेन सस्य षत्वं प्राप्तं तस्यासिद्धत्वाद्भुत्वे भवभावः। तत्तच्च कत्वेकवर्गात्प-

रस्य षत्वमिति विधिक्रमः। अन्ये तु षत्वे ढत्वे च कृते पश्चात् भवभावे कर्तव्ये सकारपरत्वाभावात् भवभावो न स्यात् इत्याशंकायां सनः षत्वस्यासिद्धत्वादिति प्र-
 थः प्रवृत्त इति कार्यसिद्धिपक्षावलंबनेन व्याचक्षते। जिघत्सतीति। गुहेर्गुषु सति सूत्रे च कारात् श्रुतः कितीत्यत उं क इति अनुकल्प्यते। उगंतात्। उभूषति
 लुलूषति। श्रयति। नु नानु कल्प्यते। तस्य सनीवंतर्ह इति विकल्पविधानात्।

३
स-कौ
दी-न
८८

किरश्चपंचभ्यः। पंचग्रहणमुत्तरार्थस्य प्रत्ययत्वे हेव कृतं। एवं च प्रच्छधात्तोरनंतरंगणपाठस्थं चतुकरणं त्यक्तं शक्यं। अत्रत्यपंचभ्य इत्यनेनैव चतु-
करणं यत्तदपाणिनीयमिति व्याख्येयमित्याहुः। केचित्तु भूषाकर्मकिरादिसनामिति वार्तिके किरादिना नार्थं चतुकरणमावश्यकमित्याहुः। अत्र रट् इति
वृत्तावेति प्राप्ते भाष्यकारेष्टिरियं। भौवादिकयोरिति। तथा चानुगमामिति वक्ष्यमाणेन दीर्घ इति भावः। इकोरुल। रुदविदेत्यतः सननुवर्तते सनाशि-
तो वातुरिका विशेष्यते विशेषणेन चतुर्दंत विधिरित्याह। रगंतादिति। रगंतात्किं। यियासति। तिष्ठासति। कलितिकिं। शिशयिष्यते। केतस्यादिति।
असंयोगाल्लिङ्किदित्यतः किदनुवर्तते इति भावः। एज्विषयत्वाभावादिति किं त्वेन गुणप्राप्तेरित्यर्थः। अतएवेति। यद्येज्विषयादन्यत्राप्यात्वे भवेत्त-

किरश्चपंचभ्यः। अथ ७५॥ कृ गृहृङ् धृङ् प्रच्छ एभ्यः सन रट् स्यात्। विपृच्छिषति। चिकरिषति। जिगरिषति। जिगलिषति। अत्रेदो वृत्तावेति
दीर्घानेष्टः। दिक्कुरिषते। दिधरिषते। कथमुद्दिधीर्षुरिति। भौवादिकयोर्धृङ् धृजेरिति गृहाण॥ इकोरुल। पृथुर्दी॥ रगंतात्कल्पादिः स-
न किं तस्यात्। उभूषति। दीङ्। दातुमिच्छति दिक्षीषते। एज्विषयत्वाभावात्मीनातिमिनोतीत्यात्वन्। अतएव सनिमीमेति सूत्रे माघातोः पृथ-
गग्रहणं कृतम्। हलन्ताच्। पृथु ९०॥ इक् समीपाहलः परोरुल्लादिः सन किं तस्यात्। गुहृ। जुघुसति। मिमित्सति। इक् किम्। यियस्यते। म-
ल्किम्। विवर्हिषते। हलग्रहणं जातिपरं। तृन् ह। तितृसति। तितृहिषति। अज्जनगमांसनि। दा०। १६॥ अजन्तानां हनोरजादेशगमेश्च दीर्घ-
स्याज्जलादौ सनि। सन्लिटोर्जम्। जिगीषति। विभाषाचेः। चिकीषति। चिचीषति। जिघांसति॥ ९९ दामीग्रहणं तत्र न कुर्याद्। मादग्रहणेऽप्यविशे-

षादिति भावः। हलन्ताच्। रगित्यनुवर्तते तदवयवत्वं हलेन संभवतीति समीपवाच्यत्वात् शब्दरत्नाशयेन व्याचष्टे। इक् समीपादिति। सौत्रत्वाद्दिशेषणस्यो-
त्तशब्दस्य परनिपातः। तितृसतीति। कित्वे सत्यनिदितामिति नलोपः। अज्जनगमां। गमः सामान्येन ग्रहणे गस्तु गतावित्यस्मात्संजिगंसते इत्यत्रातिप्रसंगः स्या-
दतः सन्निचरुङ्। अतिसूत्राभ्यां किहितस्येति डोरादेशस्य रगावदिक इति इक् आदेशस्य च ग्रहणमित्याशयेनाह। अजादेशप्रमेरिति। एतच्च सूत्रेऽग्रहणं
त्वभ्यते। तच्छब्दे। इह सनोत्येव सूत्रं कर्तव्यं। दीर्घश्रुत्योपास्थितेना च इत्यनेनांगस्य विशेषणं दर्जनांगस्य दीर्घः। चिचीषति। ततो हनिगम्यारित्यपरं कर्तव्यं।

एवञ्जयहरणमातारच्यमानप्रवृत्तिभेदेनगमेर्विशेषणार्थं। अजंतस्यरीर्घोभवति। अजादेशगमेश्चेति। सत्पदावितिकिं। जिगमिषति। गमेरिट्परस्मैपदेचि
 तिङ् ॥ ३॥ सनिचाणोगमिरबोधनरत्यतोऽबोधनरत्यनुवर्तते। प्रतीषिषतीति। तक्रकौडिन्यायस्यानित्यत्वात्सन्नरूपस्याभ्यासस्येत्ये। अनित्यत्वेति
 गंतुनित्यं कौटिल्ये गतावित्यत्र नित्यग्रहणमिति वक्ष्यते। संजिगंसते इति। समोगमृच्छिभ्यामिति तङ्-पूर्ववत्सनरतिसन्नेजादयिभवति। रलोव्युपधा। न
 सनिच। ५४। ५५॥ इणोगमिः स्यात्सनिनतुबोधने। जिगमिषति। बोधने प्रतीषिषति। इण्वदिकः। अधिजिगमिषति। कर्मणि तङ्। प
 रस्मैपदेचि तुक्तेर्नेङ्। रुलादौ सनीतिरीर्घः। जिगांसते। अधिजिगांसते। अजादेशस्येत्युक्तेर्गच्छतेर्नदीर्घः। जिगांसते। सञ्जिगंसते। इ
 ङ-श्चाश। ५५॥ इडोगमिः स्यात्सनि। अधिजिगांसते। रलोव्युपधाद्वल्गुदेस्सिञ्च। ५५॥ उश्च इश्चवीते उपधेयस्य तस्माद्वल्गुदेरलनात्
 रौक्तासनीसेदौ वाकितौ सः। युतिस्वाप्योः सम्प्रसारणमादिद्युतिषतोदिद्योतिषते। रुचिषते। रुरोचिषते। लिलिखिषति। लिलेखिषति
 रलः किं। दिदेविषति। व्युपधात्किम्। विवर्तिषते। हलादेः किम्। एषिषति। इह नित्यमपि द्वित्वं गुणेन बोध्यते। उपधाकार्यं हि द्वित्वा
 त्रवल्गुम्। ओणेर्द्धित्करणस्य सामान्यायेऽक्षराय कत्वात् सनीवन्तर्द्धभसृजदम्भुश्चिस्वयूर्णमरत्तपिसनामा। ७। २। ४टी॥ इवनेभ्यश्च
 धादिभ्यश्चसनरद्वीत्यात्। इडभावे। हलनाच्चेति कित्त्वम्। च्छोरिति वस्य उट्। यण्। द्वित्वा। दुद्युषति। दिदेविषति। लौटिण्योरेवेति वक्ष्यमा
 एनियमान्नयः। सुसूषति। सिसेविषति। आपत्तप्युधामोता। ७। ४। ५५॥ एषामचर्त्तस्यात्सादौ सनि॥ अत्रलोपोऽभ्यासस्य। ७। ४। ५५॥ सनिमी
 मेत्यारभ्ययदुक्तेनत्राभ्यासस्यलोपः स्यात्। आप्तुमिच्छति। ईप्सति। अर्द्धितुमिच्छति। रपरत्वम्। चर्त्वम्। ईर्त्सति। अर्द्धिषति॥
 न्कासेडित्यतः सेडिति वर्तते। चकारेणत्कायाः संग्रहः। असंयोगादित्यतः किदिति नोपधादित्यतोवेति चानुवर्तते नराह। न्कासनावित्यादि। सेडि॥
 भित्वाच्छित्वा तुभुक्षते॥ आपत्तप्युसनिमीमेत्यतः अचरत्यनुवर्तते सस्यार्द्धधातुक इत्यतः सीति चतसराह। अचर्त्तस्यात्सादाविति। सीत्यस्य सनोविशेष
 एणात्सादावितिलाभः। ईप्सतीति। अजादेर्द्धितीयस्येति षशब्दस्य द्वित्वं॥

३-
 सि-
 टी-
 ६६

विभ्रज्जिषतीति। इटितदभावेचरमागमविकल्पाच्चत्वारिरूपाणि। सुमूर्षतीति। अद्भ्यनगमामिति दीर्घसन्त्यत्वा। यियविषतीति। द्विर्वचनेचीत्यादेश
 निवेधान्दित्वेकतेअभ्यासस्योवर्णस्येत्वा। उर्णनूषतीति। रडभावेअद्भ्यनगमामिति दीर्घः। रट्यक्षेतुविभावोर्णोरिति वाडित्वा। नचेहसन्निति। किंतु
 विभ्रज्जिषति। विभर्जिषति। विभ्रस्मति। विभर्षति। दम्भइच्चा। १। ४। ५६॥ दम्भेचरस्यादीच्चसादौसनि। अभ्यासलोपः। हलन्ताच्चत्यत्रह
 लग्रहणञ्जातिपरमित्युक्तमा। तेनसनः कित्वान्नलोपः। धिप्सति। धीप्सति। द्विदम्भिवति। शिश्नीयति। शिश्नयिषति। उदोष्ठययुध
 स्यसुसूर्यतिसिस्वरिषति। युयूषति। यियविषति। उर्णनूषति। उर्णनूविषति। उर्णनविषति। नचपरत्वाद्गुणवादेशयोः सतोभ्यासेउकारेनश्रूयेतेति
 वाच्यमादिर्षचसेचीतिसूत्रेणदित्वेकतयेस्थानिरूपातिदेशादादेशनिषेधाद्वा। नचसन्ननस्यदित्वम्प्रतिकार्यित्वान्निमित्ताक
 यमितिवाच्यमाकार्यमनुभवन्निहिकार्योनिमित्ततयानाश्रीयतेनत्वन्नुभवन्नि। नचेहसनदित्वमनुभवति। वुमूर्षति। विभ्रि
 यति। जृषिः। पुग्नौमित्तजः। पकारान्तश्च। रादिकश्च। रडभावे। रकोरुलिति कित्वान्नगुणः। अङ्कनेति दीर्घः। परत्वालिलोपेनवाध्यते।
 आपृज्जतिरित्। जृप्सति। जिज्ञापयिषति। अमितुलु। जिज्ञापयिषति। जनसनेत्यात्वं। सिष्ठासति। सिस्मिषति। ननिपतिदरिद्राति
 भ्यः सनोवाड्डाच्यः। तनोतेविभाषा। ६। ४। ९॥ अस्यापधायादीर्घास्याज्जलादौसनिभित्तासति। तितंसति। तिननिषति। आशङ्क
 यांसन्वक्तव्यः॥ श्चामुमूर्षति। कूलमिषति। सनिर्म्बमाधुरभलभशकयतपदामचरसा। १। ४। ५६॥ एवामचरस्यान्तादौसनि॥
 अभ्यासलोपः। स्कोरिति सलोपः। पिप्सति। दिदरिद्रिषति। दिदरिद्रासति। डुमिज्मौज्। आभ्यांसन्कृतदीर्घस्यमिनोतेरपिमीरूपाः विशेष
 नुशब्दरत्यर्थः। कित्वान्नगुणइति। णिचस्थानेइत्यर्थः। श्चामुमूर्षतीति। एकश्वविषयामरणशंकेतिबोधः। मरणशंकाविषयोभवतीत्यन्यापूर्ववत्स
 नदत्यात्मनेपदमिह नशंकाशदेरित्यादि सूत्रद्वयेसनोने। त्वनुवर्त्यवाक्यभेदेनव्याख्येयमिति वक्ष्यमाणत्वात्। सनिमीमा॥

सः सीत्यतः सीत्यनुवर्तते तस्य सने विशेषणत्वात् सादौ सनीति लाभः मीरुया विशेषादिति। ननु मिनोतेर्मोरूपस्य लाक्षणिकत्वात् मीयहणेन ग्रहणं न मा
 प्रोति। नैष दोषः। यत्र लक्षणमिनिर्द्दत्तत्वेन शब्दरूपमपेक्ष्यते तत्र लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति परिभाषा यस्यानन्तु यत्र प्रयोगाश्रयणतत्रेति रकोऽ
 लितिसूत्रे कैयटेनोक्तत्वात्। तस्यायमाशयः मीरूपमात्रस्य प्रयोगोत्राश्रितः विभाषादिकं समासे इत्यत्र तुल्यलक्षणमिनिर्द्दत्तस्य समासशब्दस्याश्र
 यणादिना मान्यंतराल इति प्रतिपदोक्त एव समास आश्रीयते इति लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाया अनित्यत्वात् कचिदुपतिष्ठते कचिन्नोपतिष्ठ
 ते इति निष्कर्षोऽर्थः ॥ मित्सतीति। हलन्ताच्चेन्निकित्वान्नोपधागुणः। शिष्यतीति। ननु निरनुवंधपरिभाषया शकमर्षण इत्यस्यैव ग्रहणमुचितं

मित्सति। मित्सते। मामाने। मित्सति। माङ्मङ्गेः। मित्सते। दे दाणेः। दित्सति। देङ्। दित्सते। दाजा। दित्सति। दित्सते। धेङ्।
 धित्सति। धात्रा। धित्सति। धित्सते। रित्सते। लिप्सते। शक्ता। शित्सति। शकमर्षण इति दिवादिः। स्वरितेना शित्सति। शित्सते। पित्सते।
 राधो हि सीयां सनी सवाच्यं। रित्सति। हिंसया किमा आ रिरात्सति। मुचोः कर्मकस्य गुणे वा। १। ४। ५७॥ सादौ सति। अभ्यासलोपः
 मोक्षते। मुमुक्षुर्मेवत्सः स्वयमेव। अकर्मकस्य किमा मुमुक्षुतिवत्संज्ञः। न वृद्धश्चतुर्भ्यः। विवत्सति। तडि-तु। विवर्त्तयते। ससिची
 ति वेङ्। निनर्त्तयति। निनृत्सति। इट्सनिवा। १। २। ४५॥ वृङ्-वृज्भ्यामृदनाच्च सन इडा स्यात्। तितरिषति। तितरीषति। तितीर्यति। वि
 वरिषति। विवरीषति। वुवृषति। वृङ्-वुवृषते। विवरीषते। दुधूषति॥

नृवृश्चोरित्यत्र नृज् जोरुभयोर्ग्रहणमिति न्यासकारेणोक्तमतोऽत्रापि स्वादिदैवादिकयोर्ग्रहणं युक्तमेवेति। मुचोः कर्मकस्य। हलन्ताच्चेन्निकित्वेन गुणभावे
 प्राप्ते विधिरयं। विवत्सतीति। वृद्धयः स्य सनोरिति विकल्पेन परस्मैपदं। इट्सनिवा। चिकीर्षतीत्यादावस्स नगमा मिति दीर्घकृते नदप्रवर्तते। एकाच उ
 पदेश इत्यतः उपदेश इत्यनुक्त्य उपदेशोऽकारांतादिति व्याख्या नात्। अतएवेदं विनैवोदाहरति। दुधूषतीति। ध्वकौटिल्या अस्सनेति दीर्घः। उदाष्टय
 ॥ पूर्वस्येत्त्वं परत्वं हलिचेति दीर्घः॥

मित्सति दीर्घः।
 त्वं परत्वं हलिचेति दीर्घः॥

३
सि-को-
२-त-
१००

स्मिपूङ्गुपूङ्गुतिउक्तागनुबंधग्रहणतपूङ्गुपूङ्गुतीत्येवासनिग्रहेनीणिषेधानासिस्मयिषतर्ति।स्मिपूङ्गुपूङ्गुसने।अस्यानिट्त्वादिडागमस्याप्राप्तिरस्येति
एयरवेतिनियमान्नयः।अरिरिषतीति।अस्याप्यनिट्त्वादिडागमस्याप्राप्तिः।रिसशब्दस्येति।सनर्दिगुणेचकृतेअरिसर्तिस्थितेअजादेहितीयस्येतिरिसश
स्मिपूङ्गुज्वशंसनि।१२।१४॥स्मिपूङ्गुअञ्जअभ्रएभ्यःसनर्दस्यात्।सिस्मयिषते।यिपविषते।अरिरिषति।रहरिसशब्दस्यद्वित्वं।
सर्तिसनोऽवयवःकार्यभागितिकार्यलोनिमित्तत्वायोगाद्विर्वचनेचीतिनप्रवर्तते।अञ्जिजिषति।अशिशिषते।उभौसाम्भासस्या॥
प्राणिणिषति।उच्छेत्तुक।चुत्वं।पूर्वचासिदीयमद्वित्वरतिचक्षीभ्यासहितस्येदोद्वित्वह्लादिःशेषः।उचिच्छिषति।निमिन्नापायेनैमिति
काययर्तित्वनित्यं।चौरितिसनुकेग्रहणाज्जायकात्।प्रकृतिप्रत्यायनिवचनाद्वा।लौचसंश्रजेरितिसूत्राभ्यामिडेगाडुभ्यतेःसम्प्र
सारणञ्चवा।अधिजिगाययिषति।अध्यायिषयिषति।शिष्याययिषति।पुशावयिषति।ह्रस्वप्रसारणं।जुहावयिषति।लौद्वित्वात्प्राग
चअदेशानेत्युक्तत्वादेकारस्यद्वित्वमापुस्फारयिषति।चुहावयिषति।ओःपुयणज्यपरोऽपिपावयिषति।यिपावयिषति।विभावयिषति।
रिगवयिषति।लिलावयिषति।जिजावयिषति।पुयणजिकिमा।नुनावयिषति।अपरेकिमा।नुभूषति।स्वनीतीत्वंवा।सिस्त्रावयिषति।सुस्त्रा
वयिषतीत्यादि।अपररूपेवा।शुश्रूषते।लौति।एरैवषण्यभ्यासात्।८।३६॥अभ्यासेणःपरस्यलौति।एन्तयोरेवसस्यषःस्यात्प्रभूतेसुनिनाय
स्यानुष्पति।धुतिस्त्वोरितुत्वमा।सुष्वावयिषति।सिषाधयिषति।लौति।एयोःकिमा।सिसिषति।उपसर्गात्तुस्थादिष्वभ्यासेनचेतिषत्वमापरि
विक्षिप्तेति।वणिकिमातिष्ठासति।सुषुप्सति।अभ्यासादितुक्तेर्नहनिषेधः।३७॥

दस्यद्वित्वमित्यर्थः।अञ्जिजिषतीत्यादि।अञ्ज्वक्तिप्रक्षणादौ।अभ्रव्याप्तौ।अनयोस्तद्वित्वादिक्लेशेप्राप्तेनित्यमिदं।अशभोजनेरति।कादिसुनित्यंसेडेवा।सूत्राभ्यामिति।९
कंहितीयेअपरंनुषष्टेनवाद्येनगाअदेशोऽपरेणसंप्रसारणं।ह्रःसंप्रसारणं।ददंचणजंतेपुव्याख्यातमिहतुस्मारितं।जिजावयिषतीति।जुःसौत्रोधातुर्जचंक्रम्यत्यत्र
क्तः।शुश्रूषतेरति।ज्ञाश्रुस्मृदृशंसनर्त्यात्मनेपदं।लौति।एयोरेवा।एवंचसिषाधयिषेतिप्रयोगस्यसाधुत्वेननुसिसाधयिषेत्यस्येतिज्ञेयं।उपसर्गात्त्विति॥

मध्येपवादस्यायातस्तौतिण्योरिति नियमेनादेशप्रत्यययोरितिवत्त्वमेववाध्यतेनतुस्थादिष्वभ्यासेनचेत्युत्तरेणविहितमितिभावः। सुषुप्सुतीति। रुदविदेतिस
 नः। कित्वाङ्गुणः। प्रतीषिषतीति। इहयभूतेरनीएगतावितिधातोः परस्यसस्यवत्त्वमवत्येवेत्यर्थः। नियमान्नेहेति। नचात्रनियमादेवनिषेधेसुनोतेस्यसगो
 प्रतीषिषति। इक्। अधीषिषति। सः। सिदिंस्वदिसहीनाच्चा। ण। ३। ६२। अभ्यासेणः परस्यएयन्तानामेषांसस्यसएवनषः। षणिपरे। सिस्वेदयि
 षति। सिस्वादयिषति। सिसाहयिषति। स्यादिष्वेवाभ्यासस्येतिनियमान्नेह। अ। न। सुसूषति। शैषिकान्मनुवर्थायाच्छैषिकोमनुवर्थायः। सस्य
 प्रत्ययोनेष्टः सन्नन्तानसनिष्यते। शैषिकाश्चैषिकः सरूपोनातेनशालीयेभंवदतिवाक्येमेवनतुछानाच्छः। सरूपः किमा। अहिच्छत्रेभवआ।
 हिच्छत्रः। आहिच्छत्रेभवआहिच्छत्रीयः। अणनाच्छः। तथा मत्वर्थात्सरूपः सना। धनवानस्यास्ति। इहमनुवन्तान्मनुवन्ने विरूपसुस्यादेव।
 दण्डिमतीशाला। सरूपद्वयनुषन्यते। अर्थः। द्वासादश्यन्त्यस्यार्थः। तेनदृच्छासन्नन्तात्सन्नन्तार्थसन्नन्तात्सुस्यादेव। जुगुप्सिषते। मोमां
 सिषते॥ इतिसन्त्रक्रिया॥ धातोरेकाचोहलादेः क्रियासमभिहारेयड्। ३। १। २२॥ यौनः पुन्यम्भृशार्थश्चक्रियासमभिहारस्तस्मिन्द्योत्येयड्
 स्यात्। गुणेयड् लुकोः। १। ७। ४। २२। अभ्यासस्यगुणः स्याद्यडि। यड् लुकिचे। सनाद्यन्तादितिधातुत्वात्त्रडादयः। डिदन्तादात्मनेपदमायुनः पुन
 रतिशयेनवाभवतिवोभूयते। वोभूयाश्चक्रे। अबोभूयिष्ठाधातोः किमा। आर्द्धधातुकत्वेयथास्यातातेनब्रवोवचिरित्यादि। एकाचः किमापुन
 पुनर्जागर्ति। हलादेः किमा। भृशमीक्षते। भृशंशोभते। रोचतेइत्यत्रयड् इतिभाष्यमा। यौनः पुन्येतुस्यादेवोरुच्यते। शोभुभ्यतो। सूचिसूत्रिमूच्य
 त्यर्त्यशूर्णोतिभ्योयड् वाच्यः॥ आद्यास्त्रयश्चुरादावदन्तोः। सोसूच्यते। सोसूच्यते। मोमूच्यते॥ अनेकाचत्वेनापोपदेशत्वात्त्वन्न॥ ॥
 रितिसन्त्रसन्विषयेनिर्विषयेत्यादितिवाच्यं। अभिसुसूषतेरप्रत्ययः। अभिसुसूरित्यत्रवत्त्वनिषेधायतस्यावश्यकत्वात्। एतच्चकाशिकायांस्पष्टं। शैषिकेति।
 एतच्चश्लोकवार्तिकमिति केचित्। भाष्यमिति वहवः। शेषेभवः शैषिकः। अध्यात्मादित्वाद्गुणमनुवर्थाभवोमनुवर्थायः। गहादित्वाच्छः। मनुवर्थाः स्यातीति

उ.
सि. के.
टी. न.
१०१

मनुवर्धकः अतर्निष्ठाविति ठन् इति सन्तत प्रक्रिया॥ धातोरेकाचो॥ क्रियासममिहार इत्युक्तत्वाद्वातोरेकस्यान्तुप्रातिपदिकादिति पृच्छति धातोः किमिति। प्रुवोव
चिरित्वादीति। वावच्यते वोरित्वा यत इत्यादिरूपसिद्धिः प्रयोजनमित्यर्थः। धातुग्रहणभावे धिगित्यव्ययादपि स्यात्तस्य क्रियावाचित्वादेकाच्चाच्चेति तद्वारणार्थ
मपि धातुग्रहणमावश्यकमित्याहुः॥ ॥ यस्य हलः। संघातग्रहणमिति। तेन र्ध्व्यता अहर्षादित्यादौ यलो यो न। संघातग्रहणेन चार्थवत्तदग्रहण
रिभावोपस्थित्या पुत्र कास्येत्यादौ नातिप्रसंगः। वर्णग्रहणे तु उक्तपरिभाषया अनुपस्थित्या स्यादेवात्र यलोप इति भावः। हलः किं। लोस्यपुता। वापू
यिता। दीर्घोक्तिः। अकितः किं। ययम्यते। ररम्यते। ननु दीर्घश्रुत्योपस्थितेनाचात्र लोपोभ्यासस्येत्यतोः नुवृत्तमभ्यासस्येत्यतद्विशेष्यतावत् श्राजंता
भ्यासस्य दीर्घो भवतीत्यर्थात्। यावच्यत इत्यादावेव दीर्घो भवेन्ननु ययम्यते जघनीतीत्यादौ। तत्र हि परत्वानुकि कृतेः भ्यासस्याजंतत्वाभावाद्दीर्घस्य प्रस
यस्य हलः। यस्येति सङ्घातग्रहणमा। हलः परस्य यशब्दस्य लोपः स्यादाधधातुके। आदेः परस्य। अतो लोपः। सोसूचाच्च के। सोसू
चिता। सोसूत्रिता। मोमूत्रिता। दीर्घोक्तिः। १४। ८३॥ अकितोभ्यासस्य दीर्घः स्याद्यडि। यड् लुकि च। अदाव्युत्ते। यडि च। १४।
१३॥ अर्तैः संयोगादेश्च नृनो गुणः स्याद्यडि। यकारपररेफस्य न द्वित्वनिषेधः। अराय्यते इति भाष्योदाहरणम्। अरारिता। अशशि।
ना। उल्लेनूयते। वेभिद्यते। अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधागुणः। वेभिदिता॥ ((किरेवनास्तीति किं मनेनाकित इत्यनेना नचाभ्यासावयवस्या
चो दीर्घ इति वैयधिकरण्या न्वयेस्वीकृते गकितग्रहणं प्रयोजनवदिति वाच्यं। संभवतिसामानाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्याप्यप्यत्वात्। येन नाप्राप्तित्वायेन ननु
को दीर्घपवादत्वस्वीकाराच्च। तस्मादकित इति व्यर्थमिति चेत्। अत्राहुः। डोढौ क्यते इत्यत्राभ्यासद्वयं बाधित्वा परत्वाद्दीर्घोक्तिः। अकित इति दीर्घकृते डोढौ क्यत इति
स्यात्। तस्मात् अभ्यासविकारेषु उत्सर्गविधीन बाधकाः न बाधन्त इति ज्ञापनाया कित इति ग्रहणं कर्तव्यमिति। तथा चोक्तज्ञापकनिर्वाहाय दीर्घोक्तिः। कि
त इत्यत्राभ्यासस्याच इति वैयधिकरण्यपक्षस्याश्रयणतयम्यत इत्यादौ दीर्घात् प्रागेव नुकि कृतेः पि दीर्घः स्यात्तद्वारणार्थमकित इत्यावश्यकमिति
दिक्। अराय्य, त इति। इह व्यशब्दस्य द्वित्वं। यडि च। इह गुणेति संयोगोद्योरित्येतत्सर्वमप्यनुवर्तते। यकारपरस्येति। यदि भाष्योदाहरणं सामान्यापेक्ष

तापकस्यात्राः धमाख्य त आर्योदिमाहिसिध्यति॥

नित्यं कौटिल्ये नित्यं शब्दो अवधारणार्थक इत्याह। कौटिल्ये एवेति। तत्र कौटिल्यन्यायेनैवेष्टे सिद्धे नित्यग्रहणं तस्य न्यायस्यानित्यत्वज्ञापनार्थं। तेन मतिवृद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति वर्तमाने तौ नाबाधनात् पूजार्थेभ्यो भूते कः सिध्यति। ततश्च कृतस्य च वर्तमान इति षष्ठी न प्रवर्तत इति पूजितोयः सुरसुरैरिति तृतीयासाधुरेवा इत्यादीति। जंजभ्यते इदृश्यते। इदृश्यते। वंभज्यते। पसधातुर्दन्त्यातः सोत्रो गत्यर्थ इति। स्पशबाधनुस्पर्शनयोरित्यत्र माधवः। पंपस्यते। काशिकार्यानुतालव्यातः कचिदृश्यते। एवं जंजयीति। जंजभीति। इदृहीतीत्यादियडलुकि उदाहर्तव्यो यो यडिः। कृषोरोल इत्यतोरोल इति वर्तते तद्वहरेष्वल्यमिति। चेक्रीयते इति परत्वाद्दीडि कृते द्विर्वचनसंचेक्रीयते इति। रीडि हित्वे च सुट् न च संकृत्यस्यामवस्थायां द्वित्वात्परत्वात्परत्वात्सुटि कृते संयोगादित्वेन रीडि प्रवर्तते।

नित्यं कौटिल्ये गतौ। ३११२३॥ गत्यर्थो त्रकौटिल्ये एव यड्स्यान्ननुक्रियासममिहारे। कृत्स्नं व्रजति। वात्रज्यते। लुपसदचरजपजमदहदशभ्योभावगर्हयामा ३१२४॥ एभ्योधात्वर्थगर्हयामेव यड्स्यात्। गर्हितं लुप्यति। लोलुप्यते। सासद्यते। चरफलोच्चा १७॥ अनयोरभ्यासस्यातो न कस्याद्यड् लुकोऽनुगित्यनेनानुस्वारोलुप्यते। सचपदानवद्यच्चः। वापदानस्येत्यप्यास्यात्। उत्तरस्यात्तः १७४८८॥ चरफलो रभ्यासात्परस्यात्तत्स्याद्यड् यड् लुकोः। हलिचेति दीर्घाच्चव्यर्थते। यम्फुल्यते। पंफुल्यते। जपजमदहदशभ्योपशाच्चा १७४८८॥ एभ्यामभ्यासस्य न कस्याद्यड् यड् लुकोः। गर्हितं लुपति। जज्र्यते इत्यादि। यो यडिः १८१२३॥ गिरतेरेकस्य लत्वस्याद्यडिः। गर्हितं लुति। जेगित्यते। धुमास्थेतीत्वमागुणः। देदीयते। पेपीयते। सेवीयते। विभाषाभ्ये। शोभ्यते। शोभ्यते। यडिच सास्यते। रीड् कृतः। चेक्रीयते। सुट्। संचेक्रीयते॥ २२ रंभे अडभ्यासयोः कृतयोरेव सुट् न तु ततः प्रागिति सिद्धं ताता एते मसुदेव हि रंगत्वात्

न संयोगादित्वेन गुण इति केवांचित समाधानं परास्तं। अभ्यासात्परस्य सुटि कृते साभ्यासस्य संयोगादित्वमृदंतत्त्वचनास्तीति गुणप्राप्तेरभावात्। न चैवभ्यासव्यवायेपि सुट् कान्तपूर्व इति वार्तिकप्रत्याख्यानाय पूर्वधातुरुपसर्गेण युज्यते इति पक्षं स्वीकृत्य भाष्यकृता संचस्करतुरित्यादावंतरंगत्वात् सुटिसुट्कस्यैव द्वित्वाभ्युपगमात् संचेक्रीयते इति न सिध्येत्। तत्र हि सुटि कृते रीडं बाधित्वा परत्वात् यडिचेति गुणे संचास्कर्यत इत्यनिष्टरूपप्रसंगात् यदि तु इष्टागुरो

सि-कौ
दि-त
१-२

धनपूर्वधातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेणेति तर्हि अडभ्यासस्य वायेपीति वचनं स्वीकर्तव्यमेव स्यादिति चेत् अत्राहः अडभ्यासस्यार्थवार्तिकं वि-
नापि संचस्करतुरित्यादिरूपसिद्धये भाष्यकृता पूर्वधातुरूपसर्गेण युज्यते इति पक्ष आश्रितः संचस्कीयते इत्यादिसिद्धिस्तु वार्तिकाय तत्रैवेति
॥ ॥ सिचोयडि ॥ अडभ्याससकारस्योपसर्गस्तु नोतीति ततः परस्य तु स्यादिव भ्यासेन चैतिषत्वे प्राप्ते निषेधो यो यडि किं अमिषिषिष्यति नैकवतेय
डि इह कोरित्येव वाच्यं कवतेरिति शयानिर्देशात् कुड् शब्द इति भ्यादिरेव गृह्यते न तु कुशब्द इति अदादिः कुड् शब्द इति तु दादिश्चेत्याशयेनाह कोति
कुवत्योस्त्विति ननु कोरितुक्तेपि कुड् प्रसंगो नास्ति दीर्घोत्वात्तु वि करणपरिभाषया च कोतेरपि प्रसंगो नास्तीति चेत् अत्राहः कोरितुक्ते तु निरनुव-

सिचोयडि ॥ ८३ ॥ ११२ ॥ सिचः सस्य येन स्याद्यडि निसे सिच्यते न कवतेर्यडि ॥ १०४ ॥ ६३ ॥ कवतेरभ्यासस्य च वन्न स्याद्यडि ॥ कोकूय
ता कोतिकुं वन्योस्तु चोक्कयते नीग्वन्धुसं सुध्वंसं सुकसपतयदस्कन्दाम् ॥ १०४ ॥ ८५ ॥ एवामभ्यासस्य नीगागमस्याद्यडलुकोः
अकितरत्युक्तेर्न दीर्घः नलोपः वनीवच्यते सनीस्वस्य न इत्यादि नुगतोऽनुनासिकान्तस्या ॥ १०४ ॥ ८५ ॥ अनुनासिकान्तस्याङ्
स्योऽभ्यासोऽदन्तस्य नुक्स्यात् नु कानुस्वारोलक्ष्यतरत्युक्तम् यय्यम्यते ययम्यते तपरत्वसामर्थ्याद्भूतपूर्वदीर्घस्यापि नाभास
क्रोधो वाभास्यते ये विभाषा जाजायते जज्जन्यते हनेर्हिंसायां यडि ग्रीभावावाच्यः ॥ जेघ्रीयते हिंसायां किं ॥ जङ्गन्यते ॥

परिभाषया अपि जागरूकत्वात् उभयोर्ग्रहणं स्यादिति कौतिव्यावृत्त्यर्थं शयानिर्देशः कर्तव्यः कृते च तस्मिन् कुवतिमपि व्यावर्तयतीत्यत्रैतन्निरर्थमि-
ति कुड् इत्येवात्र सुवचं इत्यादीति दनीध्वस्यते वनीभ्रस्यते चनीकस्यते पनीपत्यते ॥ पनीपद्यते चनीस्कद्यते एवं वनीवंचिति सनीस्वसीति दनी-
ध्वसिनीत्यादिय उल्लुक्नुदाहर्तव्यं ग्रीभावरति न्हीभावे कृतेप्यभ्यासाच्चेति कुत्वेन जेघ्रीयरतिसिध्यति तथापि प्रक्रिया लाघवाय ग्रीडत्युक्तमिति मनोरमा
अन्येतु मेहिर्मेनि रिति रकारोच्चारणे सामर्थ्याद्यथा एरुरित्युत्वनं भवति तथा हीभावे हि कृतेप्यभ्यासाच्चेति कुत्वेन स्यादित्याशयेन ग्रीभावः कृत इत्याहुः
अत्र च दिग्यादेशेनैव ग्रीभावेन द्वित्वनवाध्यते पुनः प्रसंगवित्ताच्चरितिकेचित्वावस्तुतस्तु यड्नावपवस्यद्वितीयाजवधिकस्य द्वित्वं ग्रीभावस्तु प्रकृतिमात्रं

स्यतिवषयमेराहिलनिर्वाधमेव

रीगृदपधस्यचाऋदितिकि मन्त्रे कीर्यते। एजभावपसे एकाचत्वाद्यङ्। स्वपिस्यमि। यडि। किमा। स्वप्रका। सेसिस्यते रति। स्यमुशदे रंन्याजंतसादित्वाभावेनाषोप
देशत्वात्त्रयः। वेवीय ते रति। हल रतिर्वा कृत्सा र्वेति वा दीर्घः। चायः को। यडि। परे चायः की स्यात्। दीर्घोच्चारणं यङ् लुगर्थो। अतएव न तु मतेति निषेधोपिन प्रव
र्तते इति यङ् लुक् अपि चायः की स्यादेवा चेकीतः। इघ्राधोः। दीर्घोच्चारणं प्राग्वता जे घ्रीतः। अस्य चो विन्याद्यर्थं दीर्घग्रहणमिति नुसुववमाश्रय्यते रति। पर

रीगृदपधस्यचा ७४८०॥ ऋदुपधस्यधातोर्भ्यासस्यरीगागमः स्याद्यङ् यङ् लुकोः। वरी वृत्यते। सुभ्रादित्वा नलः। नरी नृत्यते। जरी
गृत्वते। उभयत्र लत्वम्। चली कृष्यते। रीगृत्वतरतिवर्क्तव्यम्॥ वरी वृश्मते। परी पृच्छ्यते। स्वपिस्यमिव्येनां यडि। ६। १९८॥ सम्प्रसा
रणं स्यात् यडि। सोष्यते। सेसिस्यते। वेवीयते। नवशः ६। ४२०॥ वावश्यते। चायः की। ६। १९१॥ चेकीयते॥ इघ्राधोः। ७४८३॥ जे घ्रीयते। दे
धीयते। अयश्चिकिति। ७४८२॥ शी डोऽयङ् देशः स्याच्चादौ किति परे। शाशय्यते। अभ्यासस्य ह्रस्वः। नतो गुणः। डो दौ क्यते। तोत्रौ क्यते।
इति यङ् न प्रक्रिया॥ यङोचिचा २४४७४॥ यङोचि प्रत्यये लुक् स्याच्चकारात्ते विनापि बहुलं लुक् स्यात्। अनेमिन्निको यम। अन्तरङ्
त्वादौ भवति। ततः प्रत्ययलक्षणं न यङ् नत्वा द्वित्वम्। अभ्यासकोप्यम्। धातुत्वाच्च डदयः। शेषात्कर्तरीति परस्मैपदम्। अनुदात्तः।
डि-तरति तु नाडि-त्वस्य प्रत्ययाः प्रत्ययसाधारणत्वेन प्रत्ययलक्षणं प्रवर्तते। यत्र हि प्रत्ययस्यासाधारणरूपं प्राप्नोति तत्रैव तत्। अ
तएव सुदृश्यं सादरं तत्राऽत्वसन्नस्येति दीर्घोऽन। येषि स्य ह्रस्वी डोदयो नुदात्तडि-तलोभ्योपि ना। अनुदात्तडि-तरत्यनुबन्धनिर्देशात् तत्र
चश्चिपाशेति निषेधात्। अतएव श्यन्तादयो नागणेन निर्देशात्। किन्तु शवेवा चर्करीतच्चेत्यदादौ पाठाच्छेपो लुक्॥ ॥

त्वादंतरंगत्वाच्चायत्तदेशे कृते द्वित्वम् इति यङ् न प्रक्रिया यङोचिचा यङसाहचर्यादचीति प्रत्ययो गृत्वतेन नुप्रत्याहारं एष्यत्प्रियार्थे त्यतोऽत्र लुगनुवर्तते। न दा
हप्रत्ययलुक् स्यादिति। चकारेण बहुलं छंदसीत्यतो बहुलमित्यनुकृष्यतरत्वाहा बहुलं लुक् स्यादिति। ये तु छंदसीत्यनुकृष्येति तेषामपि ते कृचिद्राधायां
यङ् लुगभवत्येवाम्भूवोरिति गुणनिषेधे सिद्धे वा भूत्विति छंदसिनिपातकृत्ज्ञापकात्। एतच्च मूले एव स्फुटो भविष्यति। अनेमिन्निकोऽयमिति। अच्यत्यये विधीय

३
सि-को
दी-त
१-३

मानेयङ् लुक् तु तन्निमित्तक एवा तेन लोलुक् येषु वरस्यो दौनधातु लोप इति निषेधः सिध्यति। यङ् तत्त्वादिति। सन्त्य डेरिति षष्ठी न तु सप्तमी अन्यथा यङ् लुका
लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणं प्रवृत्तेर्हित्वेन स्यादिति सावः। तच्चाङ्गधिकारविहितकार्यस्यैव न लुम्नेति निषेधात् द्वित्वमत्र स्यादेवेति सप्तमी पक्षोपनिर्दिष्ट इति न च म
न लुम्नेत्यत्राङ्गधिकारेन गृह्यते किं तु अङ्गमनाङ्गवा प्रत्यये परतः पूर्वस्य विधीयमानं सर्वमिति सिद्धं नान्यथा जपुरुष इत्यादौ न लोपो न स्यात् तत्त्वात् इति
त्या प्रत्ययलक्षणं प्रवृत्तिमत्त्वेन पदत्ववाधात्। यद्यप्येकाच इति विधीयमानं द्वित्वं शिष्याशपित्यादिना निषिध्यते तथापि तत्त्वादेवा गुण्ये यङ् लुकोः रुगि कोत्तु
लुकि रत्यासका येषां विधिभिर्हित्वानिषेधस्य ज्ञापनात् प्रत्यया प्रत्ययेति। प्रत्यये डित्वदृश्यते ऋतेरीयङ् इत्यादिषु अप्रत्ययेपि दृश्यते नित्रु अदिषु। एवं च

यङ्मेवाङ्गार्थः॥ यङ्-जात्यरस्य हलादेः पितः सार्धधातुकस्य र्ङा स्यात्। भूसुकोरिति गुणनिषेधो यङ्-लुक्कि भाषायान्ना वोभूतुतेति
क्तेरिति छन्दसि मित्यातनात्। अत एव यङ्-लुग्भाषायामपि सिद्धः। न च यङ्-लुक्प्रोस एव गुणभावो नित्यात्यन्तमिति वाच्यं। प्रकृतिग्रह
णे यङ्-लुगनस्यापि ग्रहणं तद्दिः प्रयोगो द्विचनं चासुमिति सिद्धान्तात्। वोभूवीति। वोभोति। वोभूतः। वोभुवति। वोभवाश्चकाराचोभं
विता। अचोभवीत्। अचोभोत्। अचोभूताम्। अचोभवुः। वोभूयात्। वोभूयाताम्। वोभूयाताम्। गातिस्थेति सिचो लुक्। यङ्मेवेतीदृशेषु
ण्माधित्वानित्यत्वादुक्। अचोभूवीत्। अचोभोत्। अचोभूताम्। अभ्यस्ताश्रयोजुसं। नित्यत्वादुक्। अचोभवुः। अचोभविष्यदितादिषा
स्पृहीति। यास्पृही। यास्पृही। यास्पृहीति। यास्पृत्सि। इरुलभ्यो हेर्ङिः। यास्पृहीलङ्। अयास्पृती। अयास्पृद। सिपि। दश्चेति रुत्वपक्षेरीरि। अयस्याः

यङ्मेवेति प्रत्ययलक्षणं यङ्-अश्रितडि-त्वप्रयुक्तकार्यमात्मनेपदमत्र न शङ्क्यमिति मावः डित इत्यनुबन्धनिर्देशादिति परिहारस्तत्र नोक्तः। श्रीअदीनामिव भूर
त्वादितानुनामनुबन्धेनानिर्दिष्टत्वात् यङ्-अश्रितडि-त्वप्रयुक्तकार्यमात्मनेपदमत्र न शङ्क्यमिति मावः डित इत्यनुबन्धनिर्देशादिति परिहारस्तत्र नोक्तः। श्रीअदीनामिव भूर
दृष्टव्यं योऽनसंतः। दीर्घेनेति। असिति प्रत्ययो प्रत्ययश्चास्तीति। प्रत्ययस्यासाधारणरूपानाश्रयणत्वं प्रत्ययलक्षणे नासंतत्वाभावादिति भावः। तेभ्योपीति यित्वं
तैतः प्रत्ययलक्षणं विनैव डि-तश्च तेभ्योपीत्यर्थः। अदादौ पाठादिति तथा च अदि प्रभृतिभ्यः शप इत्यनेन यङ्-लुगं जात्यरस्य श्योलुगित्यर्थः॥ ॥ य-अ-वा-नाम्

[illegible]

३-
सि-को
टी-त-
९४

जागाहीति गाधृप्रतिष्ठादौ इह पक्षे तु जागाधीति जाघात्सीति एकाच इति भयं वा धस्य चर्त्वा लोटि जागाधीतु जागाहु जागाहं जागाधतु लङि अजागाधीत
जागाहि जाघात्सि अजाघात् सिधिरुत्पक्षे अजाघात् नाथानात् नानात् दधादादहि दादह दाधन्ति अदाधत् अदाधु अदाध
अदाधतु लङि अदादधीत् अदादधीत् चोस्कुन्दीति चोस्कुन्ति अचोस्कुना अचोस्कुनामा अचोस्कुन्दु मोमुदीति मोमोति मोमोच्च
कार मोमोदिता अमोमुदीत् अमोमोत् अमोमुत्तामा अमोमुदु अमोमुदी अमोमो अमोमोत् लङि गुणः अमोमोदीत् चोक्तीति चो
कूदीति लङ् तिपो अचोक्ती अचोक्तीति सिप्यस्य अचोक्ता अचोक्ता अजोगू वनीवन्तीति वनीवङ् वनीवक्त वनीवचति अ
वनीवन्तीति अवनीवन् जङ्गमीति जङ्गन्ति अनुदात्तौपदेशे ननु नासिकलोपः जङ्गन्तः जङ्गन्मिति म्बो जङ्गन्ति जङ्गन्त्वः एका
जङ्गन्ते कृत्वा न्नेति निषेधः जङ्गन्मिति अनुनासिकलोपस्याभीयत्वेनासिद्धत्वात् न हेलुका जङ्गा होमो नोधातोः अजङ्गन् अजङ्गन्ति
ईशान्तरे इह इत्यनेति नृद्विः अजङ्गमीत् अजङ्गमिष्ठा माहनेर्य्यं इलुक् अभ्यासाच्चैतिकृत्वा यद्यपि होहनेरित्यनेहोहनेरित्यनव
त्यविहिते तथापि यङ् लुकि भवत्येवेति न्यासकारः शिष्याशपेति निषेधस्त्वनित्यः गुणो यङ् लुकोरिति सामान्यापेक्षत्वापकादिति ननु
जङ्गनीति जङ्गन्ति जङ्गन्तः जङ्गन्ति जङ्गन्ति शिष्यानि ईशान्तादेशेना जङ्गहि अजङ्गनीत् अजङ्गन् अजङ्गन्त्यात् आशिषिना वधात्
अवधीत् अवधिष्ठा मित्यादि वधादेशस्य हित्व न भवति स्थानिवत्त्वेनानभ्यासस्येति निषेधात् तद्विसमानाधिकरणन्यातोर्विशेषणमाव
सुव्रीहिवत्पत्ता आङ् पूर्वत्तु आङ्गेयमह नृत्वात्मनेपदम् आजङ्गन्तेरत्यादि उत्तरस्येति तत्परत्वान्न गुणः हनि चति दीर्घस्तु स्यादेव तस्य
सिद्धत्वेन तत्परत्वनिवर्त्यत्वायोगात् चञ्चुरीति चञ्चूति चञ्चूति चञ्चुरति अचञ्चुरीत् अचञ्चुः चञ्चूनीति चञ्चून्ति जनसनेत्यत्वं
अजाघात् अजागाहाम् अजागाधु लङि अजागाधीत् अजागाधिष्ठा मा नाथनाधनाच्चादौ नानात्ति इह पक्षे नानाथीति दधधारणे इह पक्षे दादधीति

लुङि अतो ह्लादेरिति चट्टिः। चोस्कुन्तीति। स्कुदि आप्रबले। इदित् इति नुमर्दमावेरुगेरुसि सवर्ण इति बालोपः। लङि। ईदृष्यसे अचोस्कुन्दीता। लुङि तु अस्मि सिच इति
नित्यमीष्ट। अचोस्कुन्दीता। अचोस्कुदिष्टामा। मोमुदीतीति। मुदह वै। नाभ्यसस्याचीतिलघूपधगुणनिषेधः। मोमोदितेति। नचात्र नधातुलोप इति गुणनिषेधः। शक्वः
चहलप्रहणेन प्राप्तस्य यङुकोः नैमित्तिकत्वात्। लुङि गुण इति सिज्जि मित्रकोऽयं गुणसेन नाभ्यसस्याचीति निषेधो नशंकनीय इति भावां चोक्तीति। कुर्दस्वर्दगुर्दगुद
स्ति नयोमाला इति पि। ईदृष्यसे अचोक्तीति। अचोक्तीति। अचोक्तीति। पक्षे अचोक्तीति। दश्चेति रुत्वपक्षे इत्यर्थः। वनीवंचीतीति। वंचुगता। नित्यं कौटिल्ये गजाविति य
ङु। नीवं चोत्पभ्यासस्य नीगागमः। यद्ये लुका लुप्तत्वात् न तदाश्रितो न लोपः। वनीवक्ता इति तसोडि। त्वादिहस्यादेकानिदितामिति न लोपः। लोडि वंचीतीति। वनी
चङ्गता। गमहनेत्युपधा लोपः। वंचति। चङ्गाहि। चङ्गानां। अचंस्वनीता। अचङ्गना। अचङ्गातामा। अचंस्वः। येविभाषा। चङ्गायाता। चङ्ग्याता। अचंस्व
नीता। अचङ्गानीता। उतो वट्टिरित्यत्र नाभ्यसस्येत्यनुवृत्तेरुतो वट्टिर्न। योयोति। योयवीति। अयोयवीता। अयोयोता। योयुयाता। आशिषिदीर्घः। योयू
याता। अयोयावीता। नोनवीति। नोनोति। जाहेति। जाहाति। ईहल्यघोः। जाहीतः। इहजहाते। अचहौलोपोयि घुमास्था एर्त्विङीत्येते पञ्चापि न
भवन्ति। प्रित्पानि ईशात्। जाहाति। जाहासि। जाहेषि। जाहीयः। जाहीथा। जाहीहि। अजाहेत्। अजाहात्। अजाहीतामा। अजाहुः। जाहीयाता। आ
आशिषि। जाहायाता। अजाहासीता। अजाहासिष्टामा। अजाहिष्यता। लुका लुप्ते प्रत्ययलक्षणाभावात् स्वपित्यमीत्युत्तमना। रुदादिभ्योऽतिगणनिर्दि
ष्टत्वादित्ना सास्वपीति। सास्वसि। सास्वमः। सास्वपति। असास्वपीत्। असास्वपा। सास्वयाता। आशिषिवावचिस्वपीत्युत्तममासुष्यात्। असास्वपी
वङ्क्ता। वनीवक्ताता। वनीवक्तां। वनीवचतुवनीवन्ध्या। वनीवंचानि। जंगमीति। नुगतो नुनासिकांतस्येति नुक्ता। जग्मतीति। गमहने॥ ना। असास्वपीत्
त्युपधा लोपः। अजंगन्तीति। ईदृष्यसे त्वजंगमीत्। अजंगतामा। अजंग्मः। अजंग्मीः। अजंगतमा। अजंगता। अजंगममा। अजंगत्वा। अजगन्मा। सामान्यापक्षे
ति। अयं भावः। एकाचोद्देश्येनैकाच्यहणद्यङुकिर्द्विर्वचनं न कुत्रापि प्रोक्षितथा च गुणो यङुलोकोरित्यभ्यासस्ये विधीयमानो गुणो द्विर्वचनं विनानिवेशम

लभमानः सन्निधिः

भय

सि.कौ. पाशपेति सर्वेषामपि निषेधानां कचिदुल्लुक्प्रवृत्तिं ज्ञापयतीति तथा च प्रमाना जातत्रं जंघनदिमादि द्वित्वं तु न भवतीति अवध्यात् अवधीदित्यत्र कृतद्विवचनस्य
दी.त. हनोवधलिङि। लुटि चेति वधादेशात् न द्वित्वं न भवतीत्यर्थः। तत्र हेतुमाह न निवत्तेनेति आड्यूर्वादिति। प्रकृतिग्रहणे यड्लुगंतस्यापि ग्रहणद्विभाजनं च
९०५ च तीति। चरतिर्गतौ भस्मणे चाचरफलोश्चेत्यभ्यासस्य नुक्। उत्तरस्यात्तदुत्त्वाहलिचेति दीर्घः। अचंचूरित्यत्र तु यदांतविषयत्वाद्देरुपधाया इति दीर्घः चंस्व
नीति। खनुअबदारणे च स्वात इति। यत्तु केचिद्वा नुग्रहणेन कृतं कार्यं यड्लुकिवेति जनसनेत्यास्ताभावेः नुनासिकस्य किरुलोरिति दीर्घोपिन भवति किं।
प्राहचर्यादिरुलादिः कृदेव तत्र गृह्यते न तु तिङि। ति अभ्युपेत्य चंस्व त इति रूपमाहुस्तदयुक्तम्। धातुग्रहणेन कृतस्य यड्लुक्प्रवृत्तिमानां वातासत्यपि प्रमा
लो आत्वं वेति विकल्पोक्त्या चंस्वात इति रूपं केन कार्यं तामा यच्चोक्तमनुनासिकस्येति सूत्रे किं प्राहचर्यानां रुलादिरपि कृदेव गृह्यते इति तदप्ययुक्तमेव। यदि हि
कृदेव किं प्यात्तदा साहचर्योक्तिः संगच्छेत किंतु कृदि नैपि अस्यैवाचारक्रिया। अतएव राजानेति चर्मोणतिरित्यादौ माधवादिभिः किं निमित्तो दीर्घ उक्तः। चं
स्वाहीति हेरपित्वेन डित्वाच्च न सनेत्यात्वमअचंस्वा नीदिति अतो हलादेरिति वा वृद्धिः जाहेनोत्यादिहाड्हाको सुल्यानिरूपाणि। डित्वप्रयुक्तस्यात्मनेपदस्य यड्लुक्प्रवृ
त्तेः। भृजा मिरिति हाड् रत्वस्य स्तनिमित्तोभ्यासस्येव विहितत्वाच्च। न च अकित इति निषेधेन हाकोभ्यासस्य दीर्घो दुर्लभ इति कथमुभयो सुल्यरूपनेति कथं
अकित इत्यत्र हि न विधेते किं यस्याभ्यासस्येति बहु व्रीहिराश्रीयते तेन हि प्रयोगो द्विवचनं प्राप्तिमित्यभ्युपगमाद्वातोः कित्वेन भ्यासस्य कित्वेपि वनीड्वीत्यादाविव
किंत्वाभावान्न दोषः किंच द्वित्वभावे केवलस्यार्थवत्त्वेण द्वित्वे सति समुदाय एवार्थवानिति हि सर्वसंमतम्। तथा कित्वमपि समुदायस्यैवास्तु न तु प्रत्ययवयवमिति नास्त्येव दीर्घे प्रति
संधः। काहीयादिति। ईहल्यचोरितीत्वमालु कालु मरति। सर्वविधिभ्यो लुग्विधेर्वलीयस्त्वादकृतयूहपरिभाषया च लुक् पूर्व न शक्यमेवेति भावः। उत्वनेति फ
लितार्थकं यनमिदं स्वपिस्यमौत्यादिना विधीयमाने यत्संप्रसारणं न ज्ञेयार्थः। असास्वापीदिति। अतो हलादेरिति विकल्पेन वृद्धिः॥

रुग्निर्कौचचक्रेण शिगृहपथस्येत्यतो शिगनु कृष्यते रूक उकार उच्चारणार्थः कृतश्च । अताः नुवर्तमानमंगं विशेष्यते । अदन्त्यागस्य योऽभ्यासस्तस्यैवार्थः । अदन्ताद्वृत्तिरिति
 पाठस्तु फलितार्थक्यनपरतयानेयः । लोटि वर्ततीति तु अवर्तते वर्तनात् । वर्तताम् अवर्ततु अवर्तति । अङ्गेति । पुष्पादिद्युतादीन्यनेना चक्रेणीति । इह अङ्करणे

रुगिकौचलुकि। ७४८१॥ ऋदुपधस्यधातोर्भ्यासस्यरुक्किरीकृतेआगमास्युर्यडलुकि। ऋतश्च। ७४८२॥ ऋदन्धातोर्पितया।

वर्हतीति। वरिहतीति। वरीहतीति। वर्धति। वरिवर्ति। वरीवर्ति। वर्धन्तः। वर्धतति। वर्धन्तमासा। वर्धन्ति। गणनिर्दिष्टत्वाच्च। अतः
भ्यदतिना। वर्धन्तिष्यति। अवर्हतीति। अवर्धतति। सिध्दिरुत्पद्येति। अवर्धः। गणनिर्दिष्टत्वाच्च। अवर्धन्ति। चर्चरति।

३॥ चर्कन्ति। चरिकर्त्ति। चरोकर्त्ति। चर्कतः३॥ चर्कन्ति३॥ चर्कराश्चकार३॥ चर्करिता३॥ अचर्करीता३॥ अचर्कः३॥ चर्कयात३॥ आशिषिरिड-
चर्क्नि॥ यात३॥ अचर्करीत३॥ अचर्कश्चेति३॥ परत्वात्नेह। कृविष्येपे। चाकर्त्ति। तातर्त्ति। तातीर्त्तः। तातिरति। तातीर्हि। तातराणि। अतातरोत३॥

तः। अजातार्जुनम्। अजातरुः। अजातारीतम्। अजातारिष्टामित्यादि। अर्तेर्यङ्लुकिद्वित्वेऽभ्यासस्योरद्वंरपरत्वं। हलादिः शेषः। रुक्कारिणी।
कोला। अभ्यासस्य सर्वर्णइति। द्यङ्। अरर्त्ति। अरिअर्त्ति। अररीति। अरियरीति। अर्त्तः। अरियूतः। निअत्। यणा। रुक्कारोतिलोयः। नचत्।

स्मिन्कर्तव्येयणः स्थानिवत्त्वमायुर्वत्रासिद्धेतन्निषेधात् आरति। अरिप्रति। लिङि। शिपानिर्देशाद्गुणोर्त्तितिरुणो न। रिङ्। रलोपः दीर्घः। आरियात्। अरिरियात्। अग्रीरियात्। गहग्रहणे। जर्गहीति३। जर्गर्हि३। जर्गृढः३। जर्गृहति३। अजर्घट्३। अजर्घृहते३। जाग्रहीति

घः। आरयात्। आरयात्। अरयात्। गृहग्रहाजगृहातिशयगृहाद्। शजगृहः। शजगृहातिशयजगृहः। शजगृहातिशयजगृहः। शजगृहातिशयजगृहः।
जाग्रादि। तसासैडि निमित्तं सम्प्रसारणम्। तस्य वहिरङ्गतेना सिद्धत्वार्थे रुगादयः। जागृढः। जागृहति। जाग्रहीषि। जाग्रहि। लुटि। जा
गृहिणा। गृहोऽपि। विदीविदीर्घस्वन। वत्रैकाजदस्य नवत्रैः।

[illegible]

द्विः अचकीरीत् अचकारिष्टम् अचकारिषुः अचकीरी चकतीति जगत्स्य चां करीति लोटिच्चा करीतुच्चा कर्तुं चाकीर्तात् चाकीर्ताच्चकिरतुच्चा की
र्हि लङि अचाकरीत् अचाक्रः अचाकीर्ताम् अचाकरूलिङि चाकीय प्रोशिषितुच्चा कीर्यास्ताम् लुङि अचाकारीत् अचाकारिष्टम् वृत्तांतरीनीत्यदि

११ बद्धावस्य वक्तुमशक्यत्वात् एवं च यद्-लुकि दीर्घप्रवृत्तौ न किंचिद्वाधकं यद्-लुको नैमित्तिकत्वात् अङ्गलादेशत्वाच्च स्थानि
 माधवस्त्विति अयं भावः। ग्रहोलिटीति सूत्रे यद्-लोपे चोक्तमिति वार्त्तिकतः दीर्घभाष्यकै यटादियर्वालोचनया जरीगृहिनेत्यादिषु ग्रहेर्यङं तात्त्वचत्वासेवीय इदं त
 स्पदीर्घभावे युक्तिद्वयं लभ्यते पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इत्येके। ग्रहेर्विहितस्य यद्-तस्य दीर्घरस्य परे। तत्राद्यः यक्षोभाष्यवार्त्तिककारो त्याताभ्यां हि पूर्व
 त्रासिद्धेन स्थानिवदित्यवष्टम्भदीर्घादिग्रहणस्य प्रत्याख्यानात्। त्रैलोक्ये दीर्घातिरिक्तदीर्घः स्मिन्कर्तव्ये स्थानिवद्भावस्य तन्मते सुवचत्वात्। द्वितीयस्य
 माधवस्तु दीर्घमाह तद्भाष्यविरुद्धमाजर्गधीति ३ जर्गद्धि ३ जर्गद्धः ३ जर्गधति ३ जर्गधीषि ३ जर्गधत्ति ३ अजर्गधीत् ३ इडभावे गणः ह
 लङ्गादिलोपः। भष्भावः। जश्चत्वे। अजर्घत्। अजर्गद्धामासिपि। दश्चेति पक्षे रुत्वम्। अजर्घः ३। अजर्गधीत् ३। अजर्गधीष्माम् ३।
 पाप्रच्छति। पाप्रच्छि। तसादौ ग्रहिज्येति सम्प्रसारणन्भवति शिपानिर्देशात्। छोः भूडिति शः। त्रश्चेति यः। पाप्रच्छः। पाप्रच्छति। यम
 षिमापाप्रच्छयाप्रश्मः। यकारवकारानानां तु ऊठभाविनां यद्-लुङ्गास्तीति च्छोरिति सूत्रे भाष्ये ध्वनिता कैयटेन स्पष्टीकृतमाह त्वच्छोरि
 तियत्रोठर्तद्विषयकमाज्वरत्वेनूठभाविनां स्त्रिविमयोस्तु यद्-लुगल्येवेति न्याय्यम्। माधवादिसम्मतञ्च। मच्यवन्धने। अयं यान्त ऊ
 ठभावी। तेवृदेवृदेवने इत्यादयो वान्ताः। हयुगत्तौ। जाहयीति। जोहति। जाहतः। जाहयति। जाहयीषि। जाहसि। वलिलोपेयनादौ दीर्घः
 जाहामि। जाहाव। जाहामः। हय्यगतिका न्याः। जाहयीति। जाहर्ति। जाहर्तः। जाहय्यति। लोटि। जाहर्हि। अजाहः। अजाहर्तमूजमाहय्युः
 त्ररीत्या तेन नुसामान्यतो दीर्घविधौ स्थानिवद्भावस्य निषिद्धत्वात् तन्मते स्थानिवद्भावायोगात्। द्विः प्रयोगो द्विर्वचनवाप्यमिति सिद्धांतो धृद्-मवेवन्धने॥
 लुगंताद्भूतानेर्विहितस्य ग्रहेर्विहितत्वात् न पाषाञ्च। तद्भाष्यादिविरुद्धमिति ध्वन्यादि शब्देन कैयटहरदत्तौ गृह्येते विरोधश्चात्र मनो-रमायां मुपपादितः। तथा हि
 एकाचोदप्रथमस्येति सूत्रे ग्रहेरंगादिति भाष्यमुपादाय कैयट आह। त्वेजर्गगीगृहीत्यंगं न तु ग्रहिमिश्रणसामर्थ्याद्विद्यथाश्रुतरूपाश्रयणमिति यद्यपि
 तत्र यद्-तं प्रक्रम्येदमुक्तं तथापि युक्ति साऽस्या यद्-लुगंतेपिन दीर्घरतिलुप्रोक्तस्य ग्रहणमनुवर्तयन् हरदत्तो यत्रानुकूलः। न त्वस्मिन् यद्-लुकि दीर्घस्य प्रस

[illegible]

ज्वरः । ज्वरोगे त्रि त्वा संभ्रमो अत्र दृष्टौ मूला दोषा किं नीत्युक्तं तत्र किं नीत्येतद्भ्रमसकृतमेवेत्याह किं नीतिना नु वर्तन रति भवते सु नीति । ज्वरत्वे तु पधा वकार योरु
ठि गुणे च कृते ओतुरिति सिध्यति ना न्यथा । तेनात्र किं नीतिना नु वर्तनीयमिति भावः । अवतेरिति । उपधा वकार योरुद्विगुणे च कृते मन्मथ यस्य टिलोपे ओमिति सि
ध्यतीत्यर्थः । ज्वरादेरुदाहरणं किंपिन्नूः शूरः मूला दोषा नु जीर्तिः । जूर्णः । जूर्णवान् त्वारतूनूः स नूर्तिः । नूर्णः । नूर्णवान् सिद्धिः । सुवैः । सुवः । स्फुटितः । अविः । उ
वौ उक् । उतिः । मवाः । मुवौ । । मुवः । मूतिः । मूतः । मामो विद्यादि इट्पक्षे मा मवीषि । मा मवीमि मा मवीतु । अमा मवीत् । अमा मवीरिति बोध्यम् । रात्वो षः । ड्यः । ध्रुड्य

ज्वरेत्वरस्त्रिव्यविमवामुपधायाश्च। ६।४।२॥ ज्वरादीनामुपधावकारयोरूठस्थानकौमलादावनुनासिकादौचप्रत्यये। अत्रकिंतीतिना
नुवर्तते। अवतेस्तुनिओतुरितिदर्शनात्। अनुनासिकग्रहणञ्चानुवर्तते। अवतेर्मनीत्यत्ययेतस्यटिल्येओमितेदर्शनात्। ईडभा
वैउठिपितिगुणः। मामोति। मामवीति। मामूतः। मामवति। मामोषि। मामोमि। मामावः। मामूमः। मामोतु। मामूता। मामूहि। मामवानि। अ
मामोता। अमामोः। अमामवम। अमामावः। अमामूमा। तुर्वीहिंसायामातोतूर्वीति। रालोपः। ६।४।२॥ रेकात्यरयोश्चोर्लोपः स्यात्कौमलादाव
नुनासिकादौचप्रत्यये। इतिवलोपः। लघूपधगुणः। नधातुलोपः। आर्द्धधातुकोः। ११४॥ धात्वशलोपनिमित्ते। आर्द्धधातुकेपरेरकौगुणवृद्धीनस्त
इतिनेहनिषेधातिवादीनामनार्द्धधातुकेत्वात्। तोतोर्ति। हलिचेतिदीर्घः। तोतूर्तः। तोतूर्वति। तोचोर्ति। दोदोर्ति। दोचोर्ति। मूर्च्छा। मोमोर्ति
मोमूर्तः। मोमूर्च्छतीत्यादि। आर्द्धधातुकइतिविषयसममी। तेनयडि-विवक्षितोअजेर्वी। वेवीयते। अस्ययङ्लुग्नान्निलुकाअपहारेणविषयत्वा
समवेनबीभावस्याप्रवृत्तेः। इतिपङ्

तः क्षौरित्यनुवर्तते। क्वावदाहरणं। नृत्तुरौ। तुरः धर्वाधूः धुरौ धुरुः। मुर्च्छामूः मुरौ। मुरा नधातुलोपा आह धातुकधातुलोपा नधातुलोपा। प्रसिद्धलुप्तत्वादेव गुणप्रसंग्य
योनास्तीति लक्षणं यो व्याचष्टे। धात्वंशेति। यद्यपि क्षौरिणो लोपश्चेत्यौणादिके कस्ययधधातुलोपः प्रसिद्धलुप्तापि प्रयोजनवानप्रसिद्धः। इणोलुप्तत्वादेव गुणप्रसंग्य
ता प्रत्ययसन्नियोगेन धातुलोपविधानात्। आह धातुकस्य निमित्तत्वमपि नास्ति। अतएव दूरमित्यत्र द्रलोप इति दीर्घकर्तव्ये धातुलोपस्य स्थानिवत्त्वनास्ति। इ
ह धातोर्लोपो यस्मिन्निति बहुव्रीहिर्विशेष्यवाह धातुकमित्याशयेनाह। लोपनिमित्ते इति। गुणवृद्धी नस्त इति यद्यपि क्तिचित्तेति सूत्रे लौगवायन इत्यत्र गुणनिषेधो मा

सि-को-
टी-व-
१००

अदितिर्लक्षणं गुणं दृष्टी नस्तद्विद्यास्या ततथापि इह प्रयोजनाभावादिकुलक्षण इति नोक्तं धात्वितिकि मालत्रालवितापूत्र पविता नन्वत्रानुबंधलोपनिमित्तमा
ईधातुकं न भवतीति द्व्यंभ विकलमिति मिति। अत्राहुः। धातुग्रहणे सति धातुलोपोऽस्मिन् इति बहुव्रीहि ल्यभा तलोपनिमित्तैरन्यथैलभ्यते तदभावे तु लोपस्य आह
धातुकं इत्यर्थे विद्यते न्यादौ रोषः स्यादेवेति। यदा तु लोपयतीति लोपः तस्य लोपनिमित्तै आह धातुके रको गुणं दृष्टी नस्तद्विद्यास्या ततथापि इह प्रयोजनाभावादिकुलक्षण इति नोक्तं धात्वितिकि मालत्रालवितापूत्र पविता नन्वत्रानुबंधलोपनिमित्तमा
मन्थमउत्साहानुबंधस्य धातुत्वमिति कैयलदिमते तु धातुलोप इत्यत्र बहुव्रीह्या श्रयणं विनापि धात्ववयवलोपस्य आह धातुकं इति व्याख्यायां सति न्यादौ नाभिप्रसंग इति बोध्यम् आह धा
तुके किमात्रिधा बहुव्रीहौ रोषमौरोर वीति। रुशब्द इत्यस्याहोरे का च इति यद्विनस्य लुक्। यउं तस्य धातुलेयडो धात्ववयवत्वा लुप्तत्वा चात्रापि निषेधः स्यात्तन्मा भूदिति
नच यडु लोपे नेमिन्निकत्वादिको लोपनिमित्तपरत्वं नास्तीति द्व्यंभ विकलमिति चेत्तु अत्राहुः। आह धातुकं ग्रहणे सति अन्यपदार्थलाभाद् बहुव्रीहिलभ्यते तदभावे
त्ववयवलोपे सति गुणं दृष्टी नस्तद्विद्यास्या ततथापि इह प्रयोजनाभावादिकुलक्षण इति नोक्तं धात्वितिकि मालत्रालवितापूत्र पविता नन्वत्रानुबंधलोपनिमित्तमा
न्यव्यधिकरणं बहुव्रीह्या श्रयणं विनैव धात्ववयवलोपनिमित्तगुणं दृष्टी नस्तद्विद्यास्या ततथापि इह प्रयोजनाभावादिकुलक्षण इति नोक्तं धात्वितिकि मालत्रालवितापूत्र पविता नन्वत्रानुबंधलोपनिमित्तमा
अभाजो न्यत्रनुभजे श्रवणं विनैव धात्ववयवलोपनिमित्तगुणं दृष्टी नस्तद्विद्यास्या ततथापि इह प्रयोजनाभावादिकुलक्षण इति नोक्तं धात्वितिकि मालत्रालवितापूत्र पविता नन्वत्रानुबंधलोपनिमित्तमा
चिचेति यडु लुकि कृते अचप्रत्ययमाश्रित्य प्राप्ते गुणो निषिध्यते मरीमृज इत्यत्र तु दृष्टिः। ननु लोपयोदिभ्योऽचप्रत्यये अतो लोप इत्यलौप्यकारस्य यडे चिचेति लुक्
लोपस्य स्थानिकत्वादचप्रत्ययनिमित्तः सार्वधातुका ईधातुकयोरिति गुणो मृजे दृष्टिरिति दृष्टिश्च न मेवेदिति किमनेन निषेधसूत्रेण नैवैवमपि लोपुवदस्य दावुवदि
कृते लोपधगुणः स्यात्तद्वारणस्य निषेधो यमावश्यक उवअ आदिषादकपूर्वत्वेन लघूपधगुणे कर्तव्ये स्थानिवत्ताभावादिति वाच्यमस्मानिदं नदिषादकपूर्वत्वे
न उवअदृष्टत्वात्। स्थानिदं दृष्टत्वेपि स्थानिवद्भवतीत्येतन्नपरांतेति सूत्रे सवर्णग्रहणे न ज्ञापितमा नदिशिष्टिदस्य स्थानिभूता दचः पूर्वत्वेनानुसारेण दृष्टः किं तु स्थानि
निद्वारा तथाच अनुस्वारस्य परसवर्णे कर्तव्ये अत्र अलोपस्य स्थानिवत्त्व
वेत्यत्र तु लिङुत्यक्ते प्रागेव बहुलग्रहणं दकारविशिष्टस्य यडे लुकि स्थानिवद्भावा प्रसक्त्या न दृष्ट्यभावा शंकेति न धातुलोप इति सूत्रस्य न किंचित्प्रयोजनमिति चेत्

वस्तुकालान्तरोपयोगार्थमशनमिच्छतियश्चस्नातुमुदकं यश्चदरिद्रः सन्धनमिच्छतितत्रप्रत्यदाहरणानि। ननूदंन्यातुपिपा ॥ ॥ ॥
 सानृडितिनिघंटौपरस्परसामानाधिकरण्येनस्यातउदयाशब्दस्यउदकेच्छवाचित्वादितिचेत्। अत्राहुः। अशनायतीत्यादिषुअविवक्षितप्रकृत्यर्थवुभुसा
 पिपासादिकमेवार्थस्तथाचनोक्तदोषइति॥ ॥ अश्वक्षीर। आज्ञसेरित्यतोः सुगितिवर्तते। अश्वस्यतीति। मैथुनार्थमश्वमिच्छतीत्यर्थः। एवंरुषमिच्छ
 निमैथुनार्थेरुषस्यतिगौः। नन्वितिरामोरुषस्यतीमितिप्रयोगोमनुष्यविषयेकथंसंगच्छतेइतिचेत्। अत्राहुः। अश्वरुषरूपप्रकृत्यर्थपरित्यागेनमैथुनेहै
 वार्थेतेष्वरुषस्यतीतुका मुकीतिकोशेपिस्वरसतः संगच्छतेइति। लालसायामिति। उक्तेच्छायामित्यर्थः। काम्यच्चा। उच्चारणसामर्थ्यान्नकस्ये
 अश्वक्षीररुषलवणनामाऽऽत्मप्रीतौक्वचि। ३। १। ५॥ एवांक्वचिअसुगागमः स्यात्। अश्वरुषयोर्मैथुनेच्छायाम्। अश्वस्यतिचडवा॥
 रुषस्यतिगौः। क्षीरलवणयोर्लालसायां। क्षीरस्यतिवालः। लवणस्यतिउष्ट्रः॥ सर्वप्रातिपदिकानांक्वचित्त्वलसायांसुगमुक्ते॥ रधि
 स्यतिभृद्व्यस्यति। मधुस्यति। मध्वस्यति। काम्यच्चा। ३। १। ८॥ उक्तविषयेकाम्यचस्यात्। पुत्रमात्मनइच्छतिपुत्रकाम्यति। पुत्रका
 म्यिता। इहयस्यहलइतिलोपोना। अनर्थकत्वात्। यस्येति सङ्गतग्रहणमित्युक्तम्। यशस्काम्यति। सूर्यिष्काम्यति। मानाव्यये
 भ्योप्ययंस्वादेवा। किं काम्यति। स्वः काम्यति। उपमानादाचारे। ३। १। ९॥ उपमानात्कर्मणः सुवन्नादाचारेथेक्वचस्यात्। पुत्रमिवाचरति
 पुत्रीयतिछत्रम्। विष्णूयतिहिजम्। अधिकरणच्चेतिवक्तव्यम्। प्रासादीयतिकुट्यामिषुः। कुटीयतिप्रासादे। कर्तुः क्वड् सलोपश्च॥
 । ३। १। १॥ उपमानात्कर्तुः सुवन्नादाचारेक्वड् वास्यात्। सानस्यतुकर्तुवाचकस्यलोपोवास्यात्। क्वड् वेत्युक्तेः पक्षेवाकाम्। सानस्य
 लोपलुक्क्वड्सन्नियोगशिष्टः। सचव्यवस्थितः। ओजसोप्सरसोन्नित्यमितरेषांविभाषया। कृष्णद्रुवाचरतिकृष्णायते। ओजः शब्देवृत्ति
 विषयेतद्वृत्ति। ओजायते। अप्सरायते। यशायते। यशस्यते। विद्वायते॥ ॥ ॥ ॥ तंज्ञा। मांताव्ययेभ्यः प्रतिषेधइत्यस्यानुवृत्त्यभावंस
 चपतिअयंस्यादेवेति। आचरतीति। व्यवहरतीत्यर्थः। अधिकरणच्चेति। समम्यंतरूपात् सुवन्नादित्यर्थः। कर्तुः क्वड् सलोपश्च। धातोः कर्मणश्चि
 सूत्राद्देन्यनुवर्ततइत्याह। क्वड्वास्यादिति। सेतिलुप्तपष्ठीकंकर्तृविशेषणमित्याह। सानस्येति। चकारलुअन्वाचयेवोध्यः। तद्वतीति। तथाचओजाय

नरस्यत्रओजसीवाचरितीतिविप्रहोवाच्यः

सि. कै. टी. त. ११० विद्वस्यत इति नांतस्यैव यदत्वात्स्यरुत्वं न पुंवद्भावं स्मारयति। क्यङ् मानिनोश्चेति सपत्नीवेति त्रितयसाधारणं विग्रहवाक्यं। सपत्न्या यत इति शब्दपुं
र्वायात्सपत्न्यशब्दाच्छाड् रेवादिङी नन्तात् क्यङि पुंवद्भावे अकृतत्वावेति दीर्घे च रूपमिदं। सपत्नी यत इति समानस्वामिकाभिधायिनोभायितुं।

विद्वस्यतोत्वद्यते। मद्यते। अनेकार्थत्वे तु। पुष्पद्यते। अस्मद्यते। क्यङ्यानिनोश्चाकुमारीवाचरतिकुमारायते। हरिणीवाचरतिह
रितायते। गुर्वैवगुरूयते। सपत्नीवसपत्न्यायते। सपत्नीयते। सपत्नीयते। पुवतिरिवपुवायते। पट्टीमृद्याविवपट्टीमृदयते। नकोपधायाः
पाचिजायते। आचारेऽवगल्भक्तीवहोडेभ्यः क्तिच्चा॥ वाग्रहणत्वाङ्पि। अवगल्भादयः पचाद्यजन्ताः क्तिप्सन्नियोमेनानुदात्रत्वं
मनुनासिकत्वञ्च प्रत्ययस्य प्रतिज्ञायते तेन तङ्। अवगल्भतोक्तीवतोहोडते। भूतपूर्वादय्यनेकाचआमाएतद्वार्तिककारभ्रसामर्थ्या
त्। नचअवगल्भतेइत्यादिसिद्धिसुतत्फलं। केवलानामेवाचारेपि चतिसम्भवात्। धातूनामनेकार्थत्वात्। अवगल्भाच्चक्रोहोडाच्च
क्रो। वार्तिकेऽवेत्युपसर्गविशिष्टपाठात्। केवलादुपसर्गान्नरविशिष्टाच्चक्यङेवेतिमाधवादयः। तङ्नेतितृचिज्जमासर्वप्रातिपदिकेभ्यः
क्तिक्वावक्तव्यः॥ पूर्ववार्तिकनुअनुबन्धासङ्गार्थन्तत्रक्तिवनूद्यते। प्रातिपदिकग्रहणदिहसुपइतिनसम्बध्यते। तेनपदकार्येन्नाक
स्मइवाचरति। कृष्णति। अतो गुणइतिश्रुयासहपररूपम्। अइवाचरति। अति। अतः। अति। प्रत्ययग्रहणमपनीयअनेकाचइत्यु
क्तं। ओ। अतुः। उ। द्वित्वम्। अतो गुणे। अतआदेरिति दीर्घः। एल। औ। वृद्धिः। अतुसादिषुत्वातो लोपइति चेत्तल्लोपः। मालेवाचर
तिनाल्लति। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया एकदेशस्य पूर्वान्तत्वाद्वाक्किपा मालाच्चकार। लङि। अमालात्। अत्रहलङ्यादिलोपोना। औसाह
चर्यादायोपिसोरेवलोपविधानात्। इट्सकौ। अमालासीत्। कविरिवकवयति। आशीर्लिङि। कवीयात्। सिचि वृद्धिरित्यत्रधातोरित्यनु
वर्त्यधातुरेवयोधातुरिति व्याख्यानान्नामधातोर्नहृद्विरिति कैयटादयः। अकवयीत्॥

॥ स्कस्यनित्यंसपत्न्यादिध्वितिनादेशेनांतत्वा न्डीप

ततः क्यङि पुंवद्भावे च दीर्घः। सपत्नीयत इति विवाहजन्यसंस्कारविशेषनिमित्तकेन पतिशब्देन समासे सति निसखीत्वान् पुंवता युवायत इति न च उच्चार्यते
भाष्ये युवतितरे लुदाहरणतयौवनं जातिरिति जानेत्येति निषेधे युवतीयत इत्युदाहरणमिहोचितमिति वाच्यं। वयसोऽनित्यत्वेनाजातित्वात्। अन्यथा युवज्जाति
रित्यचः परस्मिन्निति सूत्रस्य भाष्यग्रंथो विरुध्येता युवतितरेति भाष्यस्य तु का गतिरिति चेत्। अत्राहुः। तसिद्धादिष्विति पुंवद्भावे प्राप्ते भाष्यनिर्देशो दृष्टव्यः
पुंवदिच्छि। युवतीशब्दस्य तु नरपिषरूपेति ह्रस्वे युवतितरेति भवत्येवापद्धीमदयत इति पूर्वपदस्य क्यङ् परत्वाभावात् पुंवता याचिकायत इति।
युवद्वयस्य सति कात्पूर्वस्येत्वं न श्रूयतेति भावः। एवं च मीयते। स्त्री प्रीयते। सुकेशीयते। ब्राह्मणीयत इत्यादि। आचारेः वगल्मा गल्मधाष्ट्यै। स्त्री वृअ धाष्ट्यै
होङ् अनादरे। क्यङ् पीति। अपिशब्दाद्वाक्यं। तत्र सर्वप्रातिपदिकेभ्य इत्यत्र वाग्रहणलभ्यते इत्याहुः। क्विप्संनियोगेनेत्यादि। तेन क्यङ् संनियोगेनानु
माधवस्तु। नामधत्तोरपि वृद्धिमिच्छति। अकवायीत्। विरिव वयति। विवाया विव्यत्। अवयीत्। अवायीत्। श्रीरिव श्रयति। शिश्राया
शिश्रियत्। पिते वयितरति। आशिषिरिङ्। पित्रियात्। भूरिव भवति। अत्र गतिस्थितिभुवावुगिति भवते इति च न भवति। अभिव्यक्त
त्वेन धातुपाठस्यैव तत्र ग्रहणत्वात्। अभावीत्। वुभावा। डुरिव द्रवति। एि श्रीति चङ्। अद्रावीत्॥ ९९ रात्रत्वा न नासिद्धं त्वयोरभावादित्यंता
लोपो न स इति अकृत्सार्वेति दीर्घसति अवगल्मायते स्त्रीवायत इत्यादि भवति तेन तदिति। आत्मनेपदमित्यर्थः। तस्य च अवगल्मानः स्त्रीवसान इत्या
दिमिध्यति॥ ॥ माधवादय इति केचित्तेषामाशयमाहुः। आचारे वगल्मेत्यत्र सुपदस्य नुवर्तते। तथा चाकेवलादुपसर्गोत्तरविशिष्टाद्गल्मप्र
गल्मादिसुवन्तात् क्यङे वनतु क्विप्सु तङ्नेति तूचितमिति। उत्तरवार्तिके तत्र प्रातिपदिकमात्रात् क्विप्सु विधीयत इति एतेभ्योऽपि त्रिभ्यः क्विप्सिद्धे तत्संनिबो
धेनानुदात्तत्वा नुनासिकत्वमात्रमच्ययस्य आचारे वगल्मेत्यवगल्मादिषु प्रतिज्ञायते। लाघवाद् न्यत्र तु गल्मप्रगल्मादि प्रातिपदिकेभ्यः क्विप्सु
रस्यैपदमेव भवति न तु तङ् इति भावः। नन्वेवमाचारेः वगल्मेत्यत्र वाग्रहणत्वात् क्यङ् मनुवत्यवगल्मादि प्रातिपदिकेभ्यः क्यङ् विधानेऽप्यन्यत्र सुवर्तते

३
सि. क.
टी. त.
१११

क्यडितिकडेविषयएवनास्ति। तथाचा केवल्यादुपसर्गान्तरविशिष्टाच्चक्यडप्युक्तइतिचेत्। अत्रवदंति। प्रातिपदिकेभ्यः क्विप्सुवंतेभ्यः क्यडिति विप्रयमे
देनापिगल्मतिगल्मायनेप्रगल्मतिप्रकगल्मायनेइत्यादिसिध्यत्येवेति। स्यादेततागल्मधाष्ट्येइत्यादौ नामनुदात्तत्वादवगल्मतेइत्यादिप्रयोगसिद्धेर्विप्रय
वगल्मादिषूत्तरवार्तिकेनक्वपिसत्यवगल्मतीत्याद्यनिष्ठप्रयोगः स्यात्तद्वारणार्थमाचारेऽवगल्मइतिवार्तिकारंभस्यावश्यकतयासामर्थ्यस्योपक्षीणत्वात्
भूतपूर्वादप्यनेकाचआमित्येतत् अयुक्तमितिचेत्। सत्यां अत्रत्ययमाशयः। सर्वप्रातिपदिकेभ्य इतिवार्तिकेवाग्रहणेनव्यवस्थितविभाषाश्रियते। तथा
चा अवगल्मस्तीवहोडेभ्यः क्विपोऽभावादनिएप्रयोगो नभविष्यतीतिस्वीकृतेसामर्थ्यनोपक्षीणमितिदिक्। पदकार्येनेति। सदर्गदीर्घाद्यद्यपिपदमा
दकार्येनभवतितथापिपदस्यजायमानंकार्येनेत्यत्रतात्पर्येबोध्यं। तनोतीतितत्सुदवआचरतिततति। अत्रजश्वेनांत्वगिवआचरतित्वचेति। अत्रकु
त्वेनेत्याद्यपिबोध्यं। द्वित्वमिति। अणलइतिस्थितेद्विर्वचनेचीतिनिषेधादतोलोपोनभवतीतिभावः। अतो गुणइति। द्वित्वेकृतेप्यतोलोपोनभवति। अत
रंगेणाने नवाधितत्वादितिभावः। यद्यप्यत्रफलेविशेषोनास्ति तथापिशस्त्रप्राप्तिक्रममनुरुध्योक्तं। यद्यप्येवंवाणं हांगं वलीयइतिपरिभाषयाऽतोले
पः क्वचित्इतिचेत्। मैवां तस्याः समानाश्रयेकारश्चेकारेत्यादौ प्रवृत्तिस्वीकारान्नतुष्याश्रयेपि। नचपरत्वान्नित्यत्वाच्च अतआदेरित्यनेनैवप्रथमंभाव्य
मितिवाच्यं। तस्यवहिरंगत्वेनासिद्धत्वात्। नचापवादत्वादतआदेरित्यनेनभाव्यमितिवाच्यं। अपवादोयद्यन्यत्रचरितार्थस्तर्हिअंतरंगेणवाध्यत्वरस्यकृता
त्। आनर्देत्यादौचरितार्थत्वात्। तत्रहलादिशेषात् प्रागेवपरत्वादतआदेरित्यस्यप्रवृत्तेः। नचनित्यत्वाद्द्वलादिशेषएवप्रथमंस्यादितिवाच्यं। नित्य
त्वस्यात्तआदेरित्यत्रापितुल्यत्वात्। एतच्चमनोरमानुसारेणेत्तं। केचिदत्रवदंति। अतो गुणइतिपररूपापवादस्यातआदेरित्यस्यआनर्देत्यादौचरितार्थत्वा
दंतरंगमेवभवतीतिमनोरमोक्तं चित्यां स्वविषयमध्येएकत्रोदाहरणेचरितार्थस्योदाहरणंतरेपिप्रवृत्त्यभ्युपगमात्। नहिगोदइत्यत्राश्रोन्यसर्गेकइतिच
रितार्थमितिगोपइत्यादौ नप्रवर्ततेतस्मादणंवाधित्वाकप्रत्ययोयथास्वविषयेसर्वत्रप्रवर्ततेतथेहापिप्रवर्ततेइति। तदपरेनस्यमंते। गोदगोणादौसर्वत्र
णः कस्यचप्राप्तिसंभवेविनिगमनाविरहादणंवाधित्वाकप्रत्ययएवभवतिप्रकृतेत्वा नर्देत्यादौहलादिशेषात् प्राक् अतो गुणइत्यस्यप्राप्त्यभावाद्द्वेषम्यमस्तीति॥

नन्वत आदेरित्यस्य पररूपापवादत्वमेधामासेत्यत्र यदुक्तं तत्कथं संगच्छते। आनृधनुरित्यादौ आद्रुण इति गुणस्यापि प्राप्तेऽनन्वयथा सवर्णदीर्घा यन्मुण
 योरपवादस्य यमप्युभयोरपवाद इति वाच्यं। एवमप्यानर्हस्यत्रेव हलादिशेषात् प्रागेवासेत्यत्रापि अत आदेरित्यस्य प्रवृत्तौ कितेन पररूपापवादत्वकथ
 ज्ञेनेति चेत्। अत्र केचिदाहुः। इदं पवाद एकशेषे इति केचिन् प्रवादयथाऽपवादशब्दो बाधकपरः सरूपाणामित्येकशेषान्तरं भेदिताद्युत्पन्नौ द्वंद्वस्य प्र
 वृत्तेरेकशेषसूत्रारंभे तु पदान्तराभावेन तदप्रवृत्तेस्तथात्रत्य अपवादशब्दोपि बाधकपरः अत आदेरित्यन्तरं भेदिहलादिशेषे पररूपे प्रवृत्तावेधामासेति
 स्यादास्येतु तस्मै परत्वाद् हलादिशेषात् प्रागेव दीर्घप्रवृत्त्या पररूपस्याप्रसक्तेरिति। यद्यप्यासेत्यादौ प्रथमत आत आदेरिति दीर्घाकरणेपि हलादिशेषे
 पररूपे च कृतं ते तस्य पूर्वात्तवद्भावे सति अभ्यासग्रहणेन ग्रहणत अत आदेरिति दीर्घप्रवृत्त्या समीहितरूपसिद्धिस्तथाप्यानर्हत्यादिन सिध्यते वा तत्र हित
 अनुनासिकस्य किं मलोः किति। ६।४। १५॥ अनुनासिकान्तस्योपधाया दीर्घः स्यात् कौमलादौ च किति। इदमिवाचरति। इदमिति। रा
 मेव राजानति। यस्या इव पथी नति। मथी नति। ऋभु क्षीणति। यौरिव देवतीति माधवः। अत्र उठि घवनीत्युचितम्। क इव कति। चकावि
 ति। हरदत्तः। माधवस्तु एयलोपाविति वचनात् एलिहृदि वाधित्वाऽ नोलोपाच्च क इति रूपमाह। खदवसस्मै सखायतु। स्वामासा। स्वाच्च।
 स्मानु इह हल इति दीर्घा भूतादकारानुद्धि नकारोपपकार श्रवणभावप्रसंगादिति दिक्। प्रत्ययांतत्वेनाप्रातिपदिकत्वात् किं ॥ कार्ये तेन दनाकरमेव।
 योऽनुत्पत्तिमाशङ्क्य हलिंगविशिष्टेत्यादि। सिचिहृदिरित्यत्रेति। सिचाधातोराक्षेपात् अत इडात्तोरित्यतोधात्तोरित्यनुवर्तनाच्च धातुरेवोधात्तुरितिव्याख्या ल
 भ्यत इति ज्ञेया विरिवेति। विः यक्षी॥ ॥ अनुनासिक अंतस्येति विशेष्यसंनिधानात्तदंतलाभः। द्वलप इत्यतो दीर्घग्रहणेनोपधाया इत्यने उपधाग्रहणं च
 नुवर्तते तदाह। अनुनासिकान्तस्येत्यादि कृत्वा दाविति। एतच्च यस्मिन्विधिसदादावलग्रहण इति परिभाषया लभ्यते। अलादौ किति शब्दे रंत इत्युदाहरणं
 डितितुयङ् लुकिनसि शंशं न दंशतः। पथी नतीति। अंतरंगत्वा दीर्घस्ततो न गुण इत्याहुः। इह नित्यनेन शब्देवेति नियमात् दीर्घाभावे गुणसति न नती

सि. को.
टी. न.
९२२

ई अभूततद्वावविषयेभ्योभृशादिभ्योभवत्यर्थेकड स्यात् हलन्तानामेवांलोपश्चभृशोभृशोभवतिभृशायते इ मू.
त्येवरूपमित्यन्यो येषामिन्नादीनांशुपधादीर्घः क्रियते परमदंडी नीत्यादौ तेषामेवदंडि नृत्रहन्नादीनामिह्निति नियमो ननु यथा दीर्घो मेतेषां तु शोपरतः
सुपंशानीत्यादावुपधादीर्घप्रवृत्तावपि इतोत्सर्वनामस्थान इत्यत्वे कृते ह्निति नियमाप्रवृत्तेः अन्यथा यंथानौपंथान इति न सिध्येत् तथा च यथीन नीत्याद्ये
वसाध्वित्यपरे देवतीतिमाधव इति। अपरां नत्वादिव उन्ना अत्रेति। लघूपधगुणं वाधित्वांतरंगत्वादृष्टियणतस्मिन्वर्तयेवहिरंगस्याप्युक्तो नासिद्धत्वं
नाजानंतय इति निषेधात्। न च वाणं हांगस्य वलीयस्त्वाद्यणं वाधित्वा लघूपधगुणः स्यादिति वाच्यं व्याश्रयत्वात्। अतएव सिकोणादिकेन प्रत्यये।
स्येव शब्दसिध्यतीति भावः क इवेति। को ब्रह्मा। च क इतीति। न चैवमौ अतुरित्यत्राप्यन आदेरिति दीर्घं वाधित्वा अतो लोप एव स्यादिति चेत् अत्राहुः
भृशादिभ्योभुव्यच्चे लोपश्च हल्। ३। १। १२। अच्चेरित्ययुं दासवला इभूततद्वाव इति लब्धमा तेनेह ना कदिवाभृशभुवनि। येरा
भृशः न सत्रादयस्ते दिवा क भवन्तीत्यर्थः। सुमनसा। अस्य सलोपः। सुमनायते। चुरादौ संग्रामे युद्ध इति पठ्यते न च संग्रामेति प्रातिपदिकं
दिकम्। तस्मात्तत्करोतीति णिच् सिद्धः। तत्सन्नियोगेनानुबन्ध आसज्यते। युद्धे योयंग्रामशब्द इत्युक्ते पिसामर्थ्यात् संग्रामशब्दे लब्धे विशिष्ट
ष्टया ठो ज्ञापयति। उपसर्गसमानाकारम्यूर्वपदस्यानुसंज्ञाप्रयोजके प्रत्यये चि कीविते पृथक् क्रियते इति तेन मनश्शब्दात्मागत्वा स्वम
स्य लोपाविति वचनेन जायमानो योऽतो लोपः स तु सन्निहितमेव अकृत्सर्वेति दीर्घं वाधते। अनंतरस्येति न्यायात्। ननु व्यवहितमपि अत आदेरिति दीर्घ
मिति माधवाशयात् नानेन तद्व्यस्य विरोध इति। अनाकरमेवेति। अनेका च्छाभावादित्यर्थः। अन्ये तु भाव्य प्रत्ययग्रहणमपनीयेत्यनुक्तत्वात् प्रत्ययां ततया
स्वामासेत्यदिरूपं युद्धमेवेत्याहुः॥ ३॥ ॥ भृशादिभ्यो। भुवीत्येतत् व्याचष्टे भवत्यर्थ इति। भृशा। शीघ्रमदायं इति। इर्मनसा। सुमनसा। उन्मनसा इत्या
दयो भृशादयः। कदिवेत्यादि भाव्यकारीयं प्रत्युदाहरणं व्याचष्टे येरात्रावित्यादिना। प्रातिपदिकमिति। नत्वयं धातुः। ग्रसेराचेत्योणादिकेन मन्प्रत्ययां ततया
निष्पादितत्वादेवं च वक्ष्यमाण ज्ञापकं संगच्छत इति भावः। अनुबन्ध इति। संग्रामेति मशब्दाकारात् मिन्नाकारोऽनुबन्ध इत्यर्थः। तथा च। अत्र अतो गी

एतन्निपररूपं ज्ञेयं। यदि तु मकारादकारोऽनुबंधः स्यात्तर्हि असं संग्रामतेत्यत्र लौचडीति उपधाह्रस्वः स्यात्। णिज् संनियोगेनानुबंधाकरणे तु अनुदात्तत्वे ल
 णस्य आत्मनेपदस्य प्रवृत्त्या णि चश्चेति कर्तृगमि नि क्रियाफल एव आत्मनेपदस्यानुपरगमिनीति विवेकः। सामर्थ्यादिति। केवलस्य ग्रामशब्द
 उन्मनायते। उदमनायत्। एवञ्चावागल्भत अवागल्भिष्टेत्यादावप्यवेत्यस्य पृथक्करणमोध्यमा ज्ञापकश्च सजातीयविषयमाते
 नयत्रोपसर्गसं रूपं सकलं श्रूयते नत्वा देशेनापत्ततन्त्रैव पृथक्कृतिः। एवञ्चा आउढः ओढः। सरवाचय ओढायित्वा। अत्र उन्मनाय
 अवगल्भेति वन्नल्यप ज्ञापकस्य विशेषविषयत्वेष्टवार्तिकेन द्वाप्यच्च प्रमाणमा तथा हि। उस्योमा इ-स्वाटः प्रतिषेधः। उसि ओमा
 डेश्च परयोराठः पररूपनेत्यर्थः। उस्मामैच्छता औस्त्रीयत्। औङ्कारीयत्। औदायत्। आटश्चेति च शब्देन पुनर्दृष्टि विधानादिदं सिद्धमि
 ति मन्त्रे स्थितमालोहितादिडाजभ्यः कषण ३। १। १३॥ लोहितादिभ्यो डाजन्ताच्च भवत्यर्थे कषण स्यात्। वाक्य षः। १। ३। ८॥ कषणन्तात्परस्यै
 पदम्वा स्यात्। लोहितायति। लोहितायते। अत्राच्चेरित्यनुवृत्त्याऽभूततद्वावविषयत्वं लब्धन्तच्चे लोहितशब्दस्यैव विशेषणमा नतु डा
 चोऽसंभवात्। नाप्यादिशब्दग्राह्याणस्तस्य प्रत्याख्यानात्। तथा च वार्तिकम्। लोहितडाजभ्यः कषणवचनं भृशादिधितरुणीति। नचैव
 ड्भ्यश्च रवकषोपिककारः श्रूयेत उच्चारणसामर्थ्यादिति वाच्यमा तस्यापि भाष्ये प्रत्याख्यानात्। पटपटायति। पटपटयते। कृन्वस्ति योगः।
 म्विनायीहजच्। डाजन्तात् कषोविधानसामर्थ्यात्। यत्। लोहितश्यामदुःखानि हर्षगर्वसुखानि च। मूर्छानि दारुणघमाः कसणनित्यच
 र्मणीति पटित्वा श्यामादिभ्यो पिकषिपदद्वयमुदाहरन्ति तद्वाप्यवार्तिकविरुद्धमा तस्मात्तेभ्यः कषडेव श्यामयतेदुःखायते। इतरादयो वृत्तिविषये
 तद्वति वर्तन्ते। लिङ्गविशिष्टपरिभाषया लोहिनीशब्दादपि कषण लोहिनीयति। लोहिनीयते॥ ॥ स्युद्धे प्रयोगाभावादिति भावः। क्रियायोगाभावा
 दुपसर्गेनेत्यभिप्रेत्याहा समानाकारमिति। पूर्वपदमिति। तच्च समास एव संभवति तेन आंदोलयित्वा प्रेक्षालयित्वेत्यादौ आप्रेत्यादीनां न पृथक्करणं ॥

उ.
सं. कौ.
श्री. त.
११३

अन्यथातेषांनेनसमासेसतिल्यपस्यादितिभावः। पृथक्करणस्यफलमाह। तेनेति। गुमिमनायिषतिउन्मिमनाइषतीत्यादौमनःशब्दस्यद्विर्ध्वेचनमपिफलमि
तिबोधः। अवागल्भतेति। आचारे वगल्भेति। किंविधौअवेत्यस्यपृथक्करणतगल्भशब्दात्प्रागट्। केतत्साजात्यमित्यतआह। तेनेति। उस्त्रामिति। मा
हेपीसौरभेपीगौरुस्त्रामाताचमृगिणीत्यमरः। औस्त्रीपदिति। क्यजंतादुस्त्राशब्दात्तुडि। अंगस्याटिचकृतेउस्यपदांतादितिपररूपंप्राप्तं। नचअनर्थ
कोयमुसनग्रहीष्यतइतिवाच्यं। छिद्युर्मिद्युरित्यादा वप्युसोऽनर्थकत्वादगमसहितस्येवार्थवत्वात्। तथाचापुरपुरित्यस्यैववस्यात्एवंचा
यमेवाऽडागमस्यउसिपरेप्रतिषेधोऽर्थवद्ग्रहणपरिभाषायाअत्रापृथक्ज्ञापकइतिस्थितं। अतएवोस्यपदांतादित्यत्रापदांतेतर्किकोस्येतिभाष्ये
प्रत्युदाहृतं। औकारीयदिति। ओमाजेत्येतिपररूपंप्राप्तं। आडागमस्याडिपरे। उदाहरणमाह। औहीयदिति। यत्रादेशेनअपहृतंतत्रापिमदिपृथक्
तिसुदोआडःपरत्राटाभांयमित्याडागमस्याडिपरेपररूपनिषेधोव्यर्थःस्यात्। तथाचज्ञापकस्यविशेषविषयत्वेप्रमाणमयमेवनिषेधइतिभावः। च
शब्दप्रत्युजान-सूत्रकारोपिविशेषविषयत्वेऽनुकूलइत्याह। चशब्देनेति। बाष्पेस्थितमिति। भाष्यकारोप्युक्तार्थेप्रमाणभूतइतिभावः। स्यादेतत्। अव
धीरयतीत्यादाववशब्दस्यपृथक्करणमस्तिवानवा। आद्येवोपदेवेनावशब्दात्प्रागाडागमंवकारद्वित्वंचकृत्वाचडि। आववधीरदित्युदाहृतंतत्तसं
गच्छेत्तद्वितीयेतु। इतीवधारामवधीर्यमंडलीक्रियाश्रियामंडितुरंगमेर्हीतिश्रीहर्षप्रयोगेनसंगच्छेतेतिचेत्। अत्राहुः। नायंधातुश्चुरादौपठितःकि
तुषहुलमेतर्निर्दर्शनमितिबाहुलकादूहितः। उहश्चधीरेत्यस्यापिसंभवतिअवधीरेत्यस्यापि। प्रयोगद्वयप्रामाण्यात्मुनित्रयविरोधाभावाच्च। य
त्तुल्यवधीरेतिविशिष्टस्यैवधातुत्वंतदाऽअवधीरित्येतिसाधुधीरेत्यस्यैवधातुत्वेतुअवधीर्येत्यस्यसाधुत्वमिति। तस्येति। आदिशब्दस्येत्यर्थः। तस्य
पीति। क्यः ककारस्येत्यर्थः। एतेननःक्येकस्यविभाषेति। सूत्रद्वयेक्योपिग्रहणंवदंतःपरास्माः। लोहिणीयतीति। क्यडि-सतितडेवस्यात्। क्यड्मानिनोश्चेति

पुनरावृत्तिप्रार्थना

कष्टायक्रमणे। कडे चानुवर्तनेस्वरितत्वात् ननु कष्टं कष्टायतेति निर्देशादेव चतुर्थ्यंतं लभ्यते। क्रमणमुक्ताहः। वृत्तिसर्गनायनेष्वितिक्रमेण तन्नेपदविधा-
यकसूत्रेसर्गउक्ताह इति सर्वे व्याख्यातत्वात्। कष्टं कष्टं। कष्टगहनयोः कष इति उडभावः। अचदुःखं कर्तुमुक्ताहः। संभवतीति तत्साधनं पापमिह ग-
म्यते इत्याह। पापं कर्तुमिति। द्वितीयां तेभ्यश्चि। चिकीर्षायां द्वितीयां तस्यैवान्वययोग्यत्वादेव मुक्तं। कर्मणे। रोमं यतयोभ्यामित्यनेन सामानाधिक-

कष्टायक्रमणे। ३। १। १४॥ चतुर्थ्यन्तात्कष्टशब्दादुक्ताहर्थे क्वड्-स्यात्। कष्टायक्रमते कष्टायते। पापडु-र्तुमुसहतस्यर्थः। सत्रकस्य क-
ष्टकृच्छ्रगहनेभ्यः कएवचिकीर्षायामिति वक्तव्यम्॥ कएवम्पापं। सत्रादेवो वृत्तिविषये पापार्थाः तेभ्यो द्वितीयां तेभ्यः चिकीर्षायाङ्गु-
पापञ्चिकीर्षातीत्यस्य पदविग्रहः। सत्रायते। कष्टायते इत्यादि। कर्मणो रोमन् यतयोभ्याम्वर्तिचरोः। ३। १। १५॥ रोमन् यतयोभ्याङ्गु-र्मभ्याङ्गुमेणवर्त-
नायाच्चरणे चार्थे क्वड्-स्यात्। रोमन् यतयति रोमन् यायते। हनुचलन इति वक्तव्यम्॥ चर्वितस्याह्वयपुनश्चर्वण इत्यर्थः। नेहा कीटो रोमन् य-
सर्तयति। अयानप्रदेशान्निःसृतद्रव्यमिह रोमन् यतदश्रान्तीत्यर्थ इति कैयटः। वर्तुलङ्करोतीत्यर्थ इति यासकारहरदत्तौ। तयसः परस्मैपद-
ञ्च। तयश्चरति तयस्यति। वाष्पाभ्यामुद्धमने। ३। १। १६॥ आभ्याङ्गु-र्मभ्याङ्गुड्-स्यात्। वाष्पमुद्धमति वाष्पायते। उष्मायते। फेनञ्चेति वाच्य-
म्। फेनायते। शब्दचैकलहाभ्रकएवमेवैभ्यः कर्णे। ३। १। १७॥ एभ्यः कर्मभ्यः करोत्यर्थे क्वड्-स्यात्। शब्दङ्करोति शब्दायते। पक्षेन क्वरोतीति
णिजयीष्यत इति यासः। शब्दयति। सुदिन इति ननीहारेभ्यश्च॥ सुदिनायते। सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायोमा। ३। १। १८॥ सुखादिभ्यः कर्मभ्यो
वेदनायामर्थे क्वड्-स्याद्देदनाकर्तुं रेवचे सुखादीनि स्युः। सुखं वेदयते सुखायते। कर्तृप्रेहणङ्किमा परस्य सुखं वेदयते॥

रणायतकर्मण इति पंचमी। अन्येकं संवधादेकवचनमिह। कर्मभ्यामिति। वर्तनायां चरण इति। सूत्रे वर्तनीति एतत्तद्वर्ते एतत्संश्रयेति युचंवाचित्वा अस्मादेव नि-
पातनात्किन्वा चरते सुसंपदादित्वात्भावे किञ्चित्तिभावः। केचित्तु वर्तिशब्दो वर्तयते। कृशियाविति इति रूपं। लक्षणया चार्थलाभ इत्याहुः। शब्दवैरा। कर्मण इत्य-

सि. को.
टी. त.
११४

नुवर्तत इत्याहा एभ्यः कर्मभ्य इति। सुखादिभ्यः। कर्तृ इति पृथक् कृषदं लुप्तपट्टीकां विच्छेत्तुं नान्या ननिकसेषि ति चौरादिका ह्यचिवेदना शब्दे ज्ञानवाची तदपेक्षमेव
त्वं कर्त्ता च सुखादिभिरन्वेतितदेतदाहा वेदनाकर्तुरेवेति। परस्य सुखमिति। इह यन्निष्ठं सुखं तद्विन्नो वेदनाकर्तेति वाक्यमेवा। सुखादयः सुखदुःखत्वं प्रकृष्टादयः
नमो वरिवश्चित्रडः क्यच्चा ३५१८॥ करणे इत्यनुवृत्तेः क्रिया विशेषेयूजायाम्पि चर्यायामाश्चर्ये च। नमस्यति केवानां पूजयतीत्यर्थः। अरि
वस्यति गुरुना शुश्रूषते इत्यर्थः। चित्रीयते। विस्मयते इत्यर्थः। विस्मापयत इत्यन्ये। पुच्छभा एडची वराणि ३। ५२०॥ पुच्छादुदसने।
व्यसने पर्यसने च। विविधं विरुद्धं चोत्सृज्य तत्त्वं व्यसनमा उच्यते। विपुच्छयते। परिपुच्छयते। भाएडात्समाचयने। सम्भाएडयतीना एडा।
निसमाचिनोति राशी करोतीत्यर्थः। समवभाएडत्। चीवरादृज्जने परिधाने च। सञ्चीवरयते भिक्षुः। चीवराण्यर्जयति परिधत्ते इत्यर्थः। मु
एडमिश्रश्च हलवणं व्रतवस्त्रहलकलकृततूलाभ्यां च। ३५१२॥ कृजर्थः। मुएडदुःरोति मुएडयति। व्रताद्भोजनतन्निवृत्त्योऽप्यथ
द्राक्ने वा व्रतयति। वस्त्रात्समाच्छादने। समवस्त्रयति। हल्यादिभ्यो ग्रहणे। हलिकल्योरदनत्वञ्च निपात्यते। हलिकलित्वा मृत्स्वति। हल
यति। कलयति। महद्वलं हलिः। परत्वाद्द्वौ सत्या मयीष्टवद्भावेन। गेवलुप्यते। अतः सन्वद्भावेन। अजहलत्। अचकलत्। कृतं गृ
ह्णाति कृतयति। तूला निविहन्निवितूयति। तूलाद्देश इत्येके। जटीभूताः केशा इत्यन्ये। पापमित्यपरे। मुएडादयः सत्यापपाशेभ्यो त्रैवप
ठितुं युक्ताः प्रातिपदिकाद्यात्वेत्येव सिद्धे केचोचिद्ग्रहणं सापेक्षेभ्योपि लिजर्थमा। मुएडयति माणवकर्म। मिश्रयत्यन्नमाश्लेषयति
वस्त्रेभ्यो लवणयति व्यञ्जनमिति। हलकल्योरदनत्वार्थमा। सत्यस्य आयुगर्थमा। कैषाञ्चित्प्रयत्नार्थमा। सत्यदुःरोत्याचष्टेवा सत्यापय
ति। अर्थवेदयोरप्यापुग्वक्तव्यः॥ अर्थाययति। वेदापयति। पाशम्विमुञ्चति विपाशयति रूपयति। वीणयोपगायत्युपवीणय
नमो वरिवः। चित्रडः क्यञ्चिधानमीत्वा र्थादि-त्करणं तु तंड- र्था विस्मापयत इत्यन्य इति। तथा च भट्टिः। ततश्चित्रीयमाणोऽसाविति। असौ मायामृगश्चित्री

विस्मयमुत्पादयन्नित्यर्थः। पुच्छभांडां करोत्यनुवृत्तेरत्रापि क्रियाविशेष एव लिङ्। तमेव विशेषं दर्शयति पुच्छादिभ्योऽङ्कारोत्रोरनिटीति लिङ्। लि
 चोः सामान्यग्रहणार्थे नित्यात्मनेपदार्थश्च। उदयपुच्छतामुंडमिश्रं कर्त्तव्यं इति। क्वचित् क्रियासामान्ये। प्राचुर्येण तु क्रियाविशेषे। व्रतादिनां पयो व्रतपति
 त्वेनानुकृष्टमात्मनुतूलयति। तृणग्रन्थेनानुघट्टयतीत्यर्थः। श्लोकैरुपलौति उपश्लोकयति। सेनया अभियाति अभिवेणयति। उपस
 गात्सुमोतीति यः। अभ्यवेणयत्। प्राविसतादिति यः। अभिविवेणयिषति। स्यादिविषया सेनचेति यः। लोमान्यनुमाष्टि अनुलोमयति त्वचसम्ब
 रणे। घर्षत्वेन गृह्णाति त्वचयति। वर्म्मणसन्नत्यति। संवर्म्मयति। वर्णे गृह्णाति। वर्णयति। चूर्णे रवध्वंसते अवचूर्णयति। इष्टुवादेत्यति
 देशानुसङ्गाद्वाद्यः। एनीमाचष्टे एतयति। दरदमाचष्टे शरदयति। पृथुमथयति। दृष्टौ सत्यां पूर्वम्वाटिलोपः। अपि प्रथत्। अप्यप्रथत्। मृ
 दमा म्रदयति। अमिम्रदत्। अमम्रदत्। भृशं कृशं दृढमा भ्रशयति। क्रशयति। दृढयति। अवभ्रशत्। अचक्रशत्। अदृढत्। परित्रद
 यति। पर्यवत्रदत्। उडिमाख्यत्। औजिढत्। ढत्वादीनामसिद्धत्वात्। हतिशब्दस्य द्वित्वमा पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इति त्वनित्यभिर्भुक्तम
 द्वित्वस्य द्वित्वमित्यन्ये। औडिढत्। उडमाख्यत्। औजढत्। औडढत्। औः पुयणिति वर्गप्रत्याहारजग्रहेतिङ्मद्वित्वे कार्येण वच आ
 देशेनेति उ नयतावुक्तमा प्रकृत्यैकोच्। वृद्धिपुक्। स्वापयति। त्वां मां वा चष्टे त्वापयति। मापयति। मपयन् नस्यत्वं मा। पररूपात्पूर्वनित्यत्वादि
 लोपः। वृद्धिः पुक्। त्वादयति। मादयतीति तु न्याय्यमा अनरङ्गत्वात्परस्येकते प्रकृत्यैकाजिति। प्रकृतिभावात्। नच प्रकृतिभावो भाव्ये प्रत्याख्या
 नरतिभ्रमितव्यमा भाव्यस्य प्रेक्षा घुदाहरणविशेषः न्यासिद्धिपरत्वात्। युवामावाम्वा। युष्मयति। अस्मयति। अस्ममा चष्टे शाब्दयति।
 अश्रतीत्यर्थः। मृदान्नं व्रतयति। वर्जयतीत्यर्थः। वस्त्रादिति। वस्त्रसमाच्छादने यो वस्त्रशब्दस्मात्करोत्यर्थेण जिज्यर्थः। संवस्त्रयतीति। वस्त्रा
 करोतीत्यर्थः। अदंतत्वमिति। अयमेव निपातो दृष्टौ सत्यां टिलोप इत्यर्थः। यदि पूर्वलोपो भवेत्तदाऽग्लोपकार्यसिद्धौ किमनेन निपातनेनात

सि-कौ-अपीपटदितिसिध्यतीत्यादिचुरादिदेशापवादितं कृतयतीति। उपकारं स्वीकरोतीत्यर्थः। पठितुं युक्ता इति। एकसूत्रकरणे लाघवमिति भावः। सापेक्षेभ्यः
 टी-न-पीतिविधानसामर्थ्यादिति भावः। अन्यत्र नुरमणीयं पदमाचष्टे इत्येव न तु यद्व्यतिरिक्तं सापेक्षत्वमेव दर्शयति। माणवकमित्यादिना। अयं भावः।
 २९५ योऽपि द्विधीयमानस्य लिख्यदविधित्वात् सापेक्षेभ्यो न भवेत् किंतु यदा प्रकरणदिना माणवकस्येति ज्ञायते तदैव मुंडयतीति वृत्तिः स्यात्। न तु माणवक
 हि प्रयोगोऽपि जंतस्य सनाद्यंतवृत्तित्वात् विशेषणानां वृत्त्यभावाच्चेति। घट इति। पुंसि संज्ञायामित्यनेनाप्येव द्वावादय इति। आदिशब्देन रमेव दिलोपादयः
 टिलोपेनैवेतयतीत्यादिरूपसिद्धौ पुंवत्भावग्रहणं दारयतीति सिध्यति। चुरादिष्वेवास्माभिरुक्तं। दारोप्यं दारद्वयं। द्व्यन्तगधेन्यणोऽस्य स्त्रियाम
 ने सद्धित इति टिलोपः। प्रकृतिभावस्तु न येन नाप्राप्तिन्यायेन टेरित्यस्यैव बाधको हि सः। भत्वात्सम्प्रसारणं। अन्येतु। न सद्धित इति नेहा
 तिदिश्यते। इष्टवितस्यादृष्टत्वात्। ब्रह्मिष्ठ इत्यादौ परत्वाद्देरित्यस्यैव प्रवृत्तेः। तेन शुनयतीति रूपमाहुः। विद्वांसमाचष्टे विद्वयति। अङ्ग इति।
 रिभाषया सम्प्रसारणं नेत्येके। सम्प्रसारणे ह्येकादेशो च विद्वयतीत्यन्ये। नित्यत्वाद्दिलोपात्माक्सं प्रसारणमा अनुरज्ज्वात्पूर्वरूपेण
 लोपः विद्वयति। इत्यपरे। उदञ्चमाचष्टे उदीचयति। उदैचिचत्वात् प्रत्यञ्चम्। प्रतीचयति॥ ॥ तश्चेति लुकिदरदत्तमाचष्टे दार
 दयति। दहपुंवत्त्वाभावे टिलोपे सति दारयतीति। एतत्प्रयोजनं हि। अतो हलादेशेति स्माकं अपि प्रवृत्तिरिति वृद्धौ सनादिलोपेन ग्लोपित्वा सन्वद्वावे सति सपतु रतीत्यं
 तृष्टेः पूर्वविलेपितुं अपप्रथत्वात् औजद्वदिति। इहा टिलोपे सति लिचुसहितस्य द्वित्वे पश्चादभ्यासेऽकारो दुर्लभ इत्यत आह। औपयणजीत्यादि। त्वमो विति। प्रय
 योत्तरपदयोश्च न्येन। अंतरंगत्वादिति। न च बाणोदागमिति टिलोपस्यैव प्रवृत्तिरुचितेति वाच्यं। व्याधूयत्वात्। भाष्यस्येति। वृत्तिकारैर्हि प्रकृत्यैका
 जितिसूत्रे प्रेयानप्रेष्ट इत्यादय उदाहृताः। ते च प्रस्थाद्यादेशविधायकस्य प्रियस्थिरेत्यादिशास्त्रस्यासिद्धं। वदन्तीमादित्यसिद्धवद्भावेन प्रस्थादाकर्त
 रोच्चारणसामर्थ्याद्यभाष्ये प्रकृतिभावं चिने वसाधिताः। स्वग्वान् स्वजिष्ठ इत्यादावपि टिलोपो न भविष्यति। लोपापवादस्य विन्मनोर्लुक् सूत्रप्रव

एषेवानेकस्ययस्वानपयसिष्ठः चंपकस्रजिष्ठरत्यादिषुगतिः। नचैतावताप्रकृत्यैकाजितिसूत्रंप्रत्याख्यातमितिमंतव्यं। स्वापयतीत्यादौतस्यावश्यक
 त्वात् रतिभावः। युवामावाभिति। युष्मानस्मानिति विग्रहेपियुष्मयतिअस्मयतीत्येवरूपं। नचद्वयोरुक्तौयुवावौभवतइतिरूपेविशेषः शब्दः। विभक्तिप
 रत्वाभावात्। नचप्रत्ययलक्ष्णं। लुका लुप्तत्वात्। नचप्रागेवादेशोस्त्वितिवाच्यं। अंतरंगानपिविधीनवहिरंगोलुक्कंधतरतिन्यायात्। अकृतव्यूहप
 भाषायाजागरुत्वाच्चायेननाश्रीति। यत्रयत्रप्रकृत्यैकाचरत्यस्यप्रवृत्तिस्तत्रदेरित्यस्यप्रवृत्तिर्नतुनस्तद्विचरत्यस्य। स्वजिष्ठरत्यासैतस्याप्रवृत्तेरि
 तिभावः। अनंतरस्यविधिर्वाप्रतिषेधोवेतिन्यायेमेत्यन्यासंप्रसारणमिति। नचटिलोपेसत्यनंतत्वाभावात्। अयुवमघोनामितिकथमिहसंप्रसारणप्रवृत्तिरिति
 शंका। स्थानिवत्वादसिद्धवदत्रेत्यसिद्धत्वाद्वाटिलोपेप्यन्नंतत्वलाभात्। अतद्वितरतिहितत्रपर्युदासोनतुप्रतिषेधः। तेनतद्वितेनविधिर्ननिषेधः। किंतु
 द्वितमिनेपरेविधिसद्वितमिन्नत्वंतुलिचोऽस्येवेतिनसंप्रसारणप्रतिबंधः। नापिदविष्ठरत्यादौ रृष्टनिओर्गुणदृष्टतिरह्यपिद्विपाधित्वगुणध्यादितिवा
 च्यं। जातेपिगुणेषुनद्वैरूपसिद्धेः। अथवादिलोपसंप्रसारणयोगुणंप्रतिअसिद्धवदत्रेत्यसिद्धत्वादिएवतभावेननास्तिगुणप्रसंगः। शुन्येतीति। इहव
 तभावेननमत्वात्संप्रसारणं। प्रकृत्यैकाजितिप्रकृतिभावः। नित्यत्वादिति। शब्दंतरप्राप्यात्तुटिलोपस्यानित्यत्वमितिभावः। उदीचयतीति। उपसर्गपृथ
 क्त्वादेशब्देवणजितिप्रकृत्यैकाजितिप्रवृत्तेः टिलोपोना। उदर्शदितीति। अनिदितामिति किन्निमित्तोनलोपः। उदैचिचदिति। लुडिदिचिचनेचीतिणि
 लोपस्यनिषेधाच्चिशब्दस्यद्वित्वात्प्रतीचयतीति। अचरत्यस्योपेचावितिपूर्वस्यदीर्घः॥

उ.

सि-कौ प्रत्यचिचरिति। इह धात्वकारस्याचरितिलोपे विशब्दात् प्रागटिपूर्वस्य षण् नचास्मात् सन इत्यादिबदलोपस्यासिद्धत्वादादस्यादिति वाच्यं व्याश्रयत्वात्
टी-न एतिमिन्नोहिलोपः लुङ् निमित्तश्चादा आसन्नित्यादौ तु न तथेति वेषमिति सययतीति। उपसर्गसमानाकारत्वाभावादिति सपृथक्करणं नास्ति। प्र

११६

प्रत्यचिचत्। इको सवर्ण इति प्रकृतिभावपक्षे। प्रतिअचिचत्। सम्यच्चमाचष्टे समीचयति। सम्यचिचत्। समिअचिचत्। तिर्यच्चमाचष्टे
तिरापयति। अचष्टिलोपेनापहारेपि वहिरङ्त्वेनासिद्धत्वात्तिरसेलिरि। असिद्धवदनेति चिणे लुङ् न्यायेन प्रथमदिलोपोऽसिद्धः अतः पु
नष्टिलोपोना अङ्गवृत्तपरिभाषया वा चङ्गुलोपित्वाद्युपधाहस्योना अतितिरायता सध्यच्चमाचष्टे सधाययति। अससधायत्। विचद्यच्च
मा अविविष्यद्रायत्। देवद्राच्यमा अदिदेवद्रायत्। अदस्यच्चमा आददद्रायत्। अदमुयच्चमा अदमुआपयति। आददमुआयत्। अ
मुमुयच्चमा अमुमुआपयति। चङ्। आमुमुआपयत्। भुवम्भावयति। अवीभवत्। सुवमा अवुभवत्। अशिश्रयत्। गामो अश्रुगव
त्। रायमा अरीरयत्। नावमा अनूनवत्। स्वश्चमा स्वाशश्चत्। स्वः अव्ययानां भमात्रेदिलोपः। स्वयति। असस्वत्। असिस्वत्। बहनभावा
यति। वहयेतीत्यन्या। स्वविणमा स्रजयति। सज्ञापूर्वकत्वात् न वृद्धिः। श्रीमती श्रीमन्तम्वा। श्रययति। अशिश्रयत्। पयस्विनीमा पयस
यति। इह विलोपोना नदप्रवादस्य लुक् प्रवृत्तत्वात्। स्थलं स्थवयति। दूरं दवयति। कथनहिंदूरयत्यवनने विवस्वतीति। दूरमंत
ति अयतेवादरात्। दूरान्तङ्गुर्ध्वनीत्यर्थः। युवानं युवयति। कनयति। युवात्ययोरिति वाकना अन्तिकं। वेरयति। वाहं। साधयति। प्रश
स्यं प्रशस्ययति। इह अच्योना उपसर्गस्य पृथक्कृतः। वृद्धं न्यापयति। वर्षयति। प्रियं। प्रापयति। स्थिरं। स्थापयति। स्थिरं। स्थापयति। उरु
वरयति। वारयति। वडलं वहयति। गुरुं गरयति। तृप्तात्रययति। दीर्घां द्राघयति। वृन्दारकं वृन्दयति॥ इति नाम धातुप्रक्रिया ॥

रुच्यैकाजित्यप्रवृत्तेऽष्टिलोपलदाहा अंचेरिति। चिणे लुङ् न्यायेनैति। यथाऽपाचितरामित्यत्र चिणः परस्य तशब्दस्य लुकि पुनः सरप्रत्ययस्य लुङ् नभवति

प्रथमलुकोऽसिद्धत्वेन व्यवधानात् नयेत्यर्थः। पुनर्लुकोनेति। निर्वादेशस्येकारस्य लोपोनेत्यर्थः। अग्निलोपित्वा इति। अग्निलोपिनोपि अग्निलोपित्वस्वीकारादि
 तिभाक् देवद्वयमिति। ननु आख्यानात् कृतस्य द्वाचष्टरितिकारकस्य पृथक्करणे देवानं चयतीति प्रसज्येता। बलिवंधनमाचष्टे बलिवंधयतीति वत्। इष्यते तु दे
 वद्वययतीत्येवरूपं। किंच। कारकस्य पृथक्करणेऽदि देवद्वयदित्याद्यपि न सिध्येत्। न च पुराणप्रसिद्धाख्या न एव कारकस्य पृथक्करणेऽदिकमिति वाच्यं
 राजानमोऽयमयतीत्यत्राव्याप्तेरिति चेत्। अत्राहुः। यत्राख्याने कृत्तुयते तत्रैवेदं प्रवर्तते कृत्तुगितिसंनियोगशिष्टविधानात्। किंच। आख्या न ग्रहणसा
 मर्थ्यात् महजत्प्रसादविषयीभूतार्थविषयकमेव नत्। भाष्यादौ तादृशानामेवोदाहृतत्वात्। यदितु देवद्वयमाचष्टे इत्यादौ महाजनप्रसिद्धिरिति
 तादेवानं चयतीति भवत्येवेति। ओमुमुआपदिति। पूर्वत्रासिद्धीयमहिर्वचन इत्यसिद्धत्वं निषेधानुशब्दस्यैव। अवीभूवदिति। ओः पुयण जीत्यभ्या
 सो वर्णस्येत्। दीर्घो लघोरिति दीर्घः। ननु परत्वात् प्रथमं दीर्घं कृते पश्चादित्वं स्यात्। न चैवं दीर्घो लघोरित्यस्यैवैयर्थ्यमिति वाच्यं। अजृहवदित्यादौ
 नस्य सावकाशत्वादिति चेत्। अत्राहुः। विप्रतिषेधे परमित्यत्र परशब्दस्यैव चित्वात्वे स्यात्। नरोधेन दीर्घात् प्रागित्वमेव भवति। लस्य भेदात् पुनरिक्ता
 रस्य दीर्घो वा भवतीति अनुभव इति। इहाभ्यासान् परोयः पवर्गः सत्ववर्णपरो नयस्त्ववर्णपरो यणनासावभ्यासात् पर इत्यभ्यासोकारस्येत्वं। गोवय
 तिस्रश्चमिति शोभनः अश्वश्च। शोभनः अश्वो यस्येति बहुव्रीहिर्वा। स्वाशश्च इति। उपसर्गसमानाकारस्य पृथक्करणे अजादेरिति द्वितीयस्य
 द्वित्वमाडागमश्च। स्वयतीति। प्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावसु येन नाशमिन्यायाद्वैरित्यस्यैव वाधको नत्वव्ययानां भूमात्रेऽपि लोपरत्यस्येति भावः। अ
 सस्वदिति। ओपुयण जीति ज्ञापके न द्वित्वे कार्यः। जादेशस्य स्थानिवत्त्वा निषेधाद्वास्वरशब्दस्य द्वित्वमिति मतेनेदं। अग्निलोपिन्यग्निलोपित्वाभ्युपगमेण
 जादेशो जादेशत्वव्यवहारो नास्तीति मते तु लिच्सहितस्यैव द्वित्वं तदाहा असिस्वदिति। भावयतीति। बहोर्लोपो भूचव होरिष्टस्यैव इति भूमावः।
 न चैवं भिदागमोपि लोरस्त्विति वाच्यं। एणविभुपमेये सप्तमीनिर्देशादिप्रवृत्तिस्य त्रसप्तम्यं तादृशिरित्यभ्युपगमात्। एवं चेष्टनिपरे पूर्वस्य यत्नकार्यं तदे
 वातिदिश्यते न त्विष्टनोपिकार्यमिति स्थितं। बहयतीत्यन्य इति। यिडभावे सत् संनियोगशिष्टस्य भूमावस्यापि अभाव इति भावः। न चैव मन्यमत्वेनां गम

३-
सि. को
टी. त.
११७

यमिदमुपन्यसमिति चेत्। अत्राहुः। प्राधान्यादिष्टवदितिकार्यातिदेशेन त्वयं शास्त्रातिदेशतया चेष्टनिर्दष्टं भूमावं स एवातिदेशो विधुत इति नात्र संनियोगादिष्टव
रिभाषायः। प्रवृत्तिः इत्थं च भावयतीत्येवरूपं सम्यगिति। सजयतीति। इष्टवत्भावेन विनतो रितिलुक्। न च जादी गुणवचनादेवेत्युक्तत्वात् इष्टवत्प्रत्ययः स्वस्मिन् शब्दा
हृत्प्रवृत्तिरष्टवत्भावोत्रायुक्त इति वाच्यं। अस्मादेव लुग्वचनात् ज्ञापकाद्विन्नं तात्तुमत्तुवंताच्च अजादी भवत इत्यभ्युपगमात्। श्रीमतीमिति। अनुबो लुक्
आप्रयति अशि श्रयदिति। एतेन संचरिष्य भुवनान्तरेषु यां यदृच्छया शि श्रयदा श्रयः श्रियामिति माघश्लोके प्रचुरः पाठो व्याख्यातः। श्रीमतीमकरोदि
न्यथादिति मनोरमायां स्थितं। अत्र केचित्। साये स्यात्तत्त्वभावात्मनो रमोक्तं यत्तत्तदयुक्तं। न हि कश्चित् येषटं करोति तमानयेत्यर्थं येषटयति तमा
नयेति प्रयुक्ते। अत एव तत्तत्करोतीत्यनेनैव सिद्धे मुंडादिग्रहणं साये स्यात्तत्त्वभावात्पि लिजर्थमिति पूर्वोक्तं संगच्छते यस्य न्यत्रापि साये स्यात्तत्त्वभावात्पि च स्यात्तत्त्वसं
गच्छेत्। न च त्रसाये सत्त्वं नेति विवदितव्यं। यांदिशं श्रीमतीमकरोदिति स्वयमेव व्याख्यातत्वात्। नापि स विशेषणं न ह्यन्यभावेपि विशेष्ययोगस्यादे
व वृत्तिरिति नात्रानुपपत्तिरिति श्रीमतीमित्यर्थं प्रतिदिशे विशेष्यत्वादिति वाच्यं। विशेष्ये हि वहिर्भूते विशेषणं न वृत्तिर्नो गीक्रियते। न हि कश्चित् श्रीमती
रात्तदमित्यर्थं रात्तः श्रैमतमिति वृत्तिमभ्युपेति। किंच माघश्लोके अशि श्रयदित्येव पाठो बहुषु पुल्लिङ्गेषु दृश्यते। न त्वशि श्रयदित्यलम् मुंडे ग्रंथसमर्थना
भिनिवेशेनेत्याहुः। पयसयतीति। इह विन्मतोलुकि अग्लोपात्सन्वदित्वादिकंचन। अग्निलोपेपि सन्वत्तत्त्वभावाभावात्। लोचनीति सूत्रे अत्तरराजदिति भा
ष्यमिह प्रमाणं। लुङि अपपयसत्। एवं स्वस्मिन्माख्यत् अससजदित्यत्रापि सन्वदित्वं नागोमतंगवयति। लुङि। अजुगवत्। इह लोपसंक्षेपेति दीर्घो
भाष्यसंज्ञपयति। विग्रहे तु अजुमवत् असिसजत् पययति। अपपयत्। टलोपस्य वहिरंगत्वेन असिद्धत्वादिति हृदिने। अग्लोपित्वात् सन्वद्भाव
दीर्घो नान्तरपवादस्येति। येन नाप्रतिन्यायेन टिलोपापवादोलुक्। स्थवयतीति। स्थूलदूरेति यणदिलोपो गुणश्च। न च गुणस्याचोऽज्जितीति वृद्धि
स्यादिति वाच्यं। अंगकार्ये कृते पुनरंगकार्यस्याप्रवृत्तेः। प्रातिपदिकादाल्त्वर्थे इति वहलग्रहणाद्वा। लुङि। अतुस्थवत्। दवयति। यवयति इत्ये
ति इह प्रपूर्ववद्भावः। लुङि। अदुदवत्। अपुपवत्। अचीकनत्। नेदयतीति। अंतिकवाटयोर्नेदसाधो टिलोपः। लुङि। अनिनेदत्। अससाध

प्रसस्योऽप्रसस्यता पृथक्तेरिति तेन विशिष्टस्य स्थानिनेः भावात् नानादेशाविमोभवत इत्यर्थः। ज्याययतीति। हृदयस्य चेति नानादेशः स च प्रियास्थिरेति वार्त्तादे
 शिनसहविकल्प्यत इत्याह। वर्षयतीति। लुडि। अजिज्ययता। अववर्षयता। प्रिया। अपिप्रयता। स्थिरं। अतिस्थयता। सस्यादेशवयवत्वात् तत्त्वनास्थिरं अपि स्थयता।
 कंडादिभ्यो यक्। अथ २१॥ एभ्यो धातुभ्यो नित्यं यक् स्यात् स्वार्थे। धातुभ्यः किमा प्रातिपदिकेभ्यो मा भूत्। द्विधा हि कंडादयः। धातवः प्राति
 पदिकानि च। कण्डूत्रगात्रविधर्षणे। कण्डयति। कण्डयते। मनुअपराधे। रोष इत्येके। मनूयति। चन्द्रकुजितमाह। मनूयते। बल्ययजामा
 धुर्ययोः। वलूयति। असुउयतापो। असा। असूयते। असूयते। असूयते। लेटलेट् धौर्त्ये पूर्वभावे स्वप्ने च। दीमावित्येके। ले
 ट्यति। लेटिता। लोव्यति। लोटिता। लेलादीप्तौ। इरसुइरजइरज् इर्योयाम। इरस्यति। इरज्यति। हलिचेति दीर्घः। इर्यति। इर्यते। उपस
 प्रभातीभावे। वेदधौर्त्ये स्वप्ने च। मेधा आशुग्रहणे। मेधायति। कुषुमह्येपो। कुषुभ्यति। मगधपरिवष्टने। नीचदास्य इत्यन्ये। तन्न सपम्पसुदः
 खो। सुखदुःखतक्रियायाम। सुख्यति। दुःख्यति। सुखदुःखश्चानुभवतीत्यर्थः। सपरयूजायाम। अरर आरकर्मणि। भिषज्चिकित्सा
 यां। भिषज् उपसेवायाम। इषुधशरधारणे। चरणवरणगतौ। चुरणचौर्ये। तुरणत्वरायाम। भुरणधारणयोषणयोः। गन्नदवाक् स्व
 लने। एलाकेलाखेलाविलोसे। इलेत्यन्ये। लेखः स्वलने च। अदनोऽयमित्यन्ये। लेख्यति। लिट् अत्यकुत्सनयोः। लिट्यति। लाटजीव
 ने। लट्। इरोषणोलज्जायाञ्च। महीडूयूजायाम। महीयते। पूजालभत इत्यर्थः। रेखाश्चा वासादने। उरस्यति। उरस्यते। उरस्यति। उरस्यते। उरस्यति। उरस्यते।
 रसुअन्ते। अगदनीरोगत्वे। उरस्यति। उरस्यते। उरस्यति। उरस्यते। उरस्यति। उरस्यते। उरस्यति। उरस्यते। उरस्यति। उरस्यते। उरस्यति। उरस्यते।

कंडादिभ्यो यक्। अथ २१॥ एभ्यो धातुभ्यो नित्यं यक् स्यात् स्वार्थे। धातुभ्यः किमा प्रातिपदिकेभ्यो मा भूत्। द्विधा हि कंडादयः। धातवः प्राति
 पदिकानि च। कण्डूत्रगात्रविधर्षणे। कण्डयति। कण्डयते। मनुअपराधे। रोष इत्येके। मनूयति। चन्द्रकुजितमाह। मनूयते। बल्ययजामा
 धुर्ययोः। वलूयति। असुउयतापो। असा। असूयते। असूयते। असूयते। लेटलेट् धौर्त्ये पूर्वभावे स्वप्ने च। दीमावित्येके। ले
 ट्यति। लेटिता। लोव्यति। लोटिता। लेलादीप्तौ। इरसुइरजइरज् इर्योयाम। इरस्यति। इरज्यति। हलिचेति दीर्घः। इर्यति। इर्यते। उपस
 प्रभातीभावे। वेदधौर्त्ये स्वप्ने च। मेधा आशुग्रहणे। मेधायति। कुषुमह्येपो। कुषुभ्यति। मगधपरिवष्टने। नीचदास्य इत्यन्ये। तन्न सपम्पसुदः
 खो। सुखदुःखतक्रियायाम। सुख्यति। दुःख्यति। सुखदुःखश्चानुभवतीत्यर्थः। सपरयूजायाम। अरर आरकर्मणि। भिषज्चिकित्सा
 यां। भिषज् उपसेवायाम। इषुधशरधारणे। चरणवरणगतौ। चुरणचौर्ये। तुरणत्वरायाम। भुरणधारणयोषणयोः। गन्नदवाक् स्व
 लने। एलाकेलाखेलाविलोसे। इलेत्यन्ये। लेखः स्वलने च। अदनोऽयमित्यन्ये। लेख्यति। लिट् अत्यकुत्सनयोः। लिट्यति। लाटजीव
 ने। लट्। इरोषणोलज्जायाञ्च। महीडूयूजायाम। महीयते। पूजालभत इत्यर्थः। रेखाश्चा वासादने। उरस्यति। उरस्यते। उरस्यति। उरस्यते। उरस्यति। उरस्यते।

उ.
सि.कौ.
टी.त.
९९८

अथ रितिवर्ततेवेतिनिवृत्ता। अन्यथा कंडवयतीति स्यात्तरा हा धातोर्नित्यमिति केचितु नित्यं कौटिल्ये गतावित्यतो नित्यमित्यनुवर्तनं तद्व्याहः। तच्चि
त्यान्तं च हि नित्यग्रहणमेव कारणं वर्तते तत्र कौटिल्यन्यायस्या नित्यतां ज्ञापयितुमिति प्राग्व्याख्यातत्वात् किंचानित्यं कौटिल्ये गतावित्यत्रापि नित्यं नुव
र्तते। अन्यथा गत्यर्थेभ्यो नित्यं यड् स्यादिति। स्वार्थे इति। कंडादिभ्यो यकस्यात् कृत्रर्थे इति प्राचोक्तमयुक्तमिति भावः। हि धाश्रुति। यकधकित्वेन धातवड्
ति ज्ञायते। कंडञ् इति दीर्घपाठेन प्रातिपदिकान्यपीति। यदि तु धातव एव स्युस्तर्हि ह्रस्वाते पठिते पिय कियरे अकृत्सावेति दीर्घेण कंड्यतीत्यादिसि
द्धेः किं तेन दीर्घपाठेनाह्वे विध्येतु धातुभ्यो यकि गुणनिवधेन कित्वे सार्थकं। कंडुरित्यादियग्रहितरूपसिद्धौ दीर्घपाठोपि सार्थकः। अत एवोक्तं भा
व्ये। धातु प्रकरणाञ्छतुः कस्य चासंज्ञा नरपि। आह चायमिमं दीर्घमन्ये धातुर्विभाषित इति। एतेन कंडं करोति कंडयति इति प्राचोक्तविग्रहोपि पराज
कंडादयः प्रातिपदिकान्येवेत्यनभ्युपगमात्। न च द्वे विध्याभ्युपगमेपि प्रातिपदिकादेव यकस्यादिति वाच्यं तथा हि। सति धातोर्लडादौ कंडवतीत्या
द्यनिष्ठप्रसंगात् सुखदुखादिप्रातिपदिकेभ्यो यकि अलोपासंभवेन सुख्यतीत्याद्यसिद्धिप्रसंगाच्च। यनु कैश्चित् शब्दैरकलहेति सूत्रान् करणेदस्य
नुवर्तनात् कृत्रर्थे यमिति प्राचोक्तव्याख्यायां न किंचित्वा धकमित्युक्तं तच्चिंत्यं। अनुवृत्तौ मानाभावात्। अन्यथा लिजंते चिव प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां व्या
पारहयापत्तेरिति दिक्। पूर्वभाव इति। पूर्वत्वमिच्छार्थः। लेटितेति। यस्य हल इति यलोपः। सुख्यतीति। चुरादौ तु सुखदुःखतत्क्रियायां सुखयतीत्याद्यु
दाहृतं। सपरा। यगतादप्रत्ययादुरोश्च हल इत्यनेन वा अप्रत्ययेताया सपर्या। अररं आराप्रतोदः। तत्करणकं कर्म आराकर्म। अदंते यमिति। लेख्य
ति। आदंतपक्षे तु लेखायतिमहीडः। प्रत्यस्वर्गे महीपत इति रामायणे। प्रसृताविति। प्रसृतिः परिमाणविशेषः। प्रभूतभावे इति। बाहुल्य इत्यर्थः। प्र
सृतं प्रचुरं प्राज्यमदभ्रं बहुलं बहु इत्यमरः। संभूयस्यति। असंभूयसीता नरहसंशब्दस्य पृथक्कृतिर्यत्र प्रातिपदिकाद्वा तु संज्ञाप्रयोजकप्रत्ययस्य
विधानेन तत्रैव पृथक्कृतिरित्याहुः। आकृतिगण इति। तेन दुवत्सं दीपन इत्यादिसिद्धं। प्रयुज्यते च समिधाग्निदुवस्यत इत्यादि॥ इति कंडादयः ॥

प्रथमस्येति। अजादे सुद्धितीयस्य द्वित्वे प्राप्ते इत्यपि ज्ञेयं। प्राचातु यथेष्टं नाम धातुधिति प्राप्ते कंडादे सृतीयस्य तु क्तमित्यवतारितं तदयुक्तं। मां धातुत्वं
 निराकृतत्वात्। अतएव मूले नाम धातुन समाप्य कंडादयः पृथगेवोक्ताः। द्वीशब्दयि शब्दयोरिति। नकारस्य त्वचः पात्वात् द्वित्वं नेति भावः। प्रियायिष्य
 नीति। एणविष्टवत्भावेन प्रियशब्दस्य प्रियस्थिरेत्यादिना प्रादेशस्ततो द्वित्वादि। सिसाधयिषतीति। इष्टवत्भावो द्विहोत्रिकवा द्वयोरिति साधो देशः। षत्वं
 कण्डयतेः सन्। सन्यडे रिति प्रथमस्यैकाचो द्वित्वे प्राप्ते। कंडादे सृतीयस्येति वाच्यम्॥ कंडुयिष्यति। क्यजन्तात् सन्। यथेष्टं नाम धातुं
 यु। आधानान्त्रयाणामन्यतमस्य द्वित्वमित्यर्थः। अजादेस्त्वाद्येतरस्य। पुपुत्रीयिषति। पुतित्रीयिषति। पुत्रीयिषति। अशिष्यि
 षति। अशीयिषति। नदराणं संयुक्तानामचः परस्यैव द्वित्वनिषेधः। इन्दीयतेः सन्। द्वीशब्दयि शब्दयोरन्यतरस्य द्वित्वं। इन्दीयिषति
 इन्दीयिषति। चिचन्दीयिषति। चन्दीयिषति। चिचन्दीयिषति। प्रियमाख्यातुमाचक्ष्माणं प्रेरयितुं स्वेच्छति। प्रियायिषति। प्रापयिषति
 षति। प्रापयिषति। उरुमा विवारयिषति। वारिरयिषति। वारयिषति। वाढ। सिसाधयिषतीत्यादिरूपत्रयम्। षत्वं नुनास्ति। यङ्
 सन्यन्तात् सन्। बोभूयिषयिषति। यङ्-णिच् सन्नन्ताणि च। बोभूययिषयतीत्यादि। इति प्रत्ययमाला॥ अनुदात्तङित आत्मनेपदमा आ
 स्ते। श्रोतो भावकर्मणोः। १३। १३॥ चभूवै। अनुवभूवै॥ कर्तारिकर्मव्यतिहारे। १३। १४॥ क्रियाविनिमयेद्येन्येक कर्तार्यात्मनेपदं स्यात्
 व्यतिलुनीते। अन्यस्य यो म्यलवनं करोतीत्यर्थः। अशोरहोपः। व्यतिलो व्यतिषाते। व्यतिषते। तासस्त्योरिति सलोपः। व्यतिसेधिच्। व्यति
 ध्वो हएति। व्यतिहे। व्यत्यसे। व्यतिषीता व्यत्यास्ता व्यतिराते॥ व्यतिभाते॥ व्यतिवमे॥
 ११ तुनासीति आदेशावबत्वादिति भावः। बोभूयिषयि
 षतीति। इह यङ्-निमित्तद्वित्वे कृतेऽपि सन्निमित्तद्वित्ववारणाय लिटिधातोरिति सूत्रे अनभ्यासस्येतत् अवश्यं कर्तव्यमेवं चलस्य लक्षणं सक्तदेव
 प्रवर्तते इति अनभ्यासग्रहणतत्रमास्त्विति भाव्यस्थं प्रत्याख्यानं प्रौढिवादमात्रमिति भावः। इति प्रत्ययमाला॥ भाषकर्मणोः। भावेकर्मणि योलकारः

सि-को-तस्यात्मनेपदमित्यर्थः। कर्तृरिर्कर्म अन्यस्येति। शूद्रस्य याग्यसस्यादिलवनं ब्राह्मणः करोतीत्यर्थः। परस्परकरणमपि कर्मव्यतिहारः। संप्रहरंते राजानः पृ-
 टी-त-यत्कसूत्रारंभादेवसिद्धे कर्तृग्रहणमुत्तरार्थं। व्यतिसृति। यच्चरत्वाभावान्नयः। व्यतिसृति। उपसर्गप्रादुर्भ्यामिति नेह षत्वं। सकारस्यास्यवधव-
 ११८-त्वाभावात्। आदेशप्रत्यययोरिति षत्वं तु सात्यदाघोरिति निषिद्धं। एकदेशविकृतन्यायेन प्रत्ययमात्रस्य पदत्वात्॥ ॥ नगतिहिंसाभ्यः अर्थश्च प्रत्येकमभिसंवा-
 धितो कर्मव्यतिहारे यदात्मनेपदं तस्य निषेधः। अर्थग्रहणसामर्थ्यात् येशब्दांतरमनपेक्ष्य गतिहिंसयोर्वर्तते त एवेह गृह्यते। हरतिसु उपसर्गवशात् हिंसा-
 यावर्तते इति हरतेरप्रतिषेधः इति वार्तिकमर्थग्रहणलभ्यमेवेत्याहुः। इतरेतरा। नन्वितरेतरादिशब्देरेव कर्मव्यतिहारस्य द्योतितत्वात् तद्योतकमात्मने-

नगतिहिंसाभ्यः। १३३१५॥ व्यतिगच्छन्ति। व्यतिघ्नन्ति। प्रतिषेधे हसादीनामुपसंख्यानम्। हसादयो हसप्रकाराः शब्दक्रियाः। व्यतिह-
 सन्ति। व्यतिजल्पन्ति। हरतेरप्रतिषेधः। सम्प्रहरन्ते राजानः इतरेतराः न्योः न्योपपदाच्च। १३३१६॥ परस्यरोपपदाच्चेति वक्तव्यम्॥ इतरेतर-
 स्यान्योन्यस्य परस्परस्य वाक्कलुषं नन्ति। नेर्विशः। १३३१७॥ निविशते॥ परिव्यवेभ्यः क्रियः। १३३१८॥ अकर्त्रभिप्रायार्थमिदम्। परिक्ली-
 णे। विक्लीणते। अवक्लीणते। विपराभ्याञ्जेः। १३३१९॥ विजयते। पराजयते।

॥ पदं न प्राप्नोति इति किमर्थो निषेधः

अत्राहुः। लौकिके व्यवहारे लाघवानादरादात्मनेपदं प्रसज्येतेति निषेधोपमारभ्यते। अत एव व्यतिलुनीत इत्यादौ कर्मव्यतिहारद्योतनाय व्यतीत्युपसर्गा-
 वात्मनेपदं च समुच्चिन्यप्रयुज्यत इति। नेर्विशः। नेः किं। प्रविशति। अर्थवत्तु ग्रहणलक्षणप्रतिपक्षोक्तिपरिभाषाभ्यां नेरुपसर्गस्य ग्रहणं तेनेह न। मधुनि-
 विशन्ति भ्रमराः। इत्युक्ता मैथिलीभर्तुरं के निविशती मयादित्यत्र तु अंगनिविशती भित्तिपात्रमनचपदसंस्कारपक्षत्वं के निविशतीति पाठेऽप्यदोष इति वाच्यं त्वं क-
 इति भवान् करोषीत्यादिप्रयोगस्यापि त्वदुक्तरीत्या साधुत्वापत्तेः। वालिप्यायामित्यादेर्वैयर्थ्यापत्तेः। स्यादेतत्। नवां वुदश्यामतनुर्व्यविशतेत्यत्रात्मनेपदं-
 नित्यात् अद्यव्यवधानात्। न च स्वागमव्यवधायकमिति वाच्यं। अंगभक्तस्याटो विकरणविशिष्टस्यावयवत्वेऽपि धातोरनवयवत्वादिति चेत्। अत्राहुः। त्वं

स्यायामडागमरतिभाव्यमतेन कश्चिद्विषयः। मतां तरेतु उपसर्गनियमे अडव्यवाये उपसंख्यानमिति वार्तिकमस्तीति॥ ३॥ आडे दो। अकर्त्रभिप्रायार्थ
 सिद्धं तेन व्यादत्ते विहगपतिर्मुखं स्वकीयमिति प्रयोगः। आस्यविहरणेपिसिद्धः क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वविवक्षणात्। शिष्येर्जिज्ञासायामिति। शिष्यविषयः
 आडे दो। नास्यविहरणे। १। ३। २०॥ आड्पूर्वाद्दातेर्मुखविकसनादन्यत्रार्थवर्तमानादात्मनेपदं स्यात्। विद्यामादत्ते। अत्रास्येति जि
 मा। मुखं व्याददाति। आस्यग्रहणमविवक्षितम्। विद्यादिकां व्याददाति। यादस्फोटो विपादिका। नदीकूलं व्याददाति। पराङ्गकर्मकान्नि
 यधः। व्याददतेपिपीलिकाः यतङ्गस्य मुखम्। क्रीडोऽनुसम्यग्भिभ्यश्च। १। ३। २१॥ चादाडः। अनुक्रीडते। संक्रीडते। परिक्रीडते। आक्रीडते।
 अनोः कर्मप्रवचनीयान्। उपसर्गोऽसमासो ह च योत्। माणवकमनुक्रीडति। तेन सहेत्यर्थः। तृतीयार्थे इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वं॥
 समोः कृजने। संक्रीडते। कृजने तु संक्रीडति चक्रम्। आगमेः समायाम्। एतन्त्येदं ग्रहणम्। आगम्य स्वतावता मातरिष्ठा इत्यर्थः। शिष्ये
 र्जिज्ञासायाम्। धनुर्विशिष्यता धनुर्विषये ज्ञानेशक्तेर्भूवितुमिच्छतीत्यर्थः। आशिषिनाथः। आशिष्येवेति नियमार्थवार्तिकमित्युक्तं। सवि
 वानाथते। सविमेत्यादित्याशस्त इत्यर्थः। कथन्नाथसेकिमुपतिन्नभूभृतामिति नाधसदृतिपाठ्यम्। हरतेर्गतताच्छील्या गतस्य कारः
 येनूकमश्वा अनुहरन्ते। मातृकज्ञावःपितुर्मातुश्चागतस्य कारं सततमपरिश्रित्य नीत्यर्थः। नाच्छील्ये किं। मातुरनुहरति। किरतेर्हर्षजी
 विकाकुल्यकरणेषु वाच्यम्॥ हर्षादयो विषयाः। तत्र हर्षो विषेयस्य कारणम्। इतरेफले। अयाचतुष्याच्छकुनिष्यालेखने। ६। १। १४२
 अपात्किरतेः सुदृष्ट्यात्। सुडपि हर्षादिष्वेव वक्तव्यः। अपात्किरते हर्षोत्पन्नः कुक्कुटो भक्षार्थः। आश्रयार्थश्च। हर्षादिष्विति किं। अंशकिरति
 कुम्भममारहतड् सुतैना। हर्षादिमात्रविवक्षायां यद्यपि तड् प्राप्तत्वापि सुडभावेनेष्यते इत्याहुः। गजोपकिरति। आडिनु प्रच्छोः। आडिनु
 आपृच्छते। शयउपालम्भे॥ आक्रोशार्थात्स्वरिते तो कर्तृगेपि फलेशयथरूपेण आत्मनेपदं वक्तव्यमित्यर्थः॥ १॥ पादान इत्यस्य नेह ग्रहण

सि. कौ. अनुदात्तेत्वादेवान्नेपदसिद्धेर्कितुशकेः संनंतस्येति ध्वनयति धनुर्विषय इत्यादिना नियमार्थमिति नाथतेरनुदात्तेत्वं तु अनुदात्तेतश्च हलादेशितियुवेनाथन
दी. त. शेषः पसिद्धयमिति भावः मातुरनुहरतीति सादृश्यमात्रमत्र विवक्षितं न तु प्रकारताच्छीत्ये। गजोपकिरतीति। अत्र हर्षे सत्यपि आलेखनाभावात् तस्यो

१२०

कृष्णाय शपते। समवप्रविभ्यः स्थः। १३२२॥ सन्निष्ठते। स्थोच्चो रिच्। समस्थित। समस्थिवातामा। समस्थियत्। अचतिष्ठते। प्रनिष्ठते।
वितिष्ठते। आडः प्रतिज्ञाया मुपसंख्या नमः। शब्दन्वित्यमातिष्ठते। नित्यत्वेन प्रतिजानीत इत्यर्थः। प्रकाशनस्येयास्ययाश्च। १३२३॥ गोपी कृष्णा
यतिष्ठते। आशयम्प्रकाशयतीत्यर्थः। संशय्यकर्णदिषुतिष्ठते यः। कर्णादीनिर्लेतृत्वेनाश्रयतीत्यर्थः। उद्देः नृध्वं कर्मणि। १३२४॥ मुक्ता
वितिष्ठते। अनृध्वंति किमापीठादतिष्ठति। ईहाया मेवानेच्छाया माच्छनमुत्तिष्ठति। उपान्मन्त्रकरणे। १३२५॥ आग्नेय्याग्नीध्रमुपतिष्ठते। म
न्त्रकरणे किं। भर्तारमुपतिष्ठतियौवनेना उपादेव पूजासंज्ञितिकरणमित्रकरणयथिधितिवाच्यम्। आदित्यमुपतिष्ठते। कथन्तर्हि सु
त्यस्तुतिभिरर्थ्याभिरुपतस्तेष्वस्वतीति। देवतात्वात् रोपान्। नृपस्य देवतांशत्वाद्वा। गङ्गायमुनामुपतिष्ठते। उपश्लिष्यतीत्यर्थः। रथिक
मुपतिष्ठते। मित्रीकरोतीत्यर्थः। पत्न्याः सुघ्नमुपतिष्ठते। शत्रोतीत्यर्थः। बालिप्सायामिति वक्तव्यम्। भिक्षुकः प्रभुमुपतिष्ठते। उपतिष्ठति वा।
लिप्सया उपगच्छतीत्यर्थः। अकर्मकाच्च। १३२६॥ उपातिष्ठते। रकर्मकादात्मनेपदस्यात्। भोजनकाले उपतिष्ठते। सन्निहितो भव
तीत्यर्थः। उद्दिभ्यां तयः। १३२७॥ अकर्मकादित्येवा उन्नपते। वितपते। दीप्यत इत्यर्थः। स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम्। स्वमङ्गं स्त्रोङ्गं ननु
अद्रवमिति परिभाषितम्। उन्नपते। वितपते। पाणिम्। नेहा सुवर्णमुन्नपति। सन्नापयति। विलापयति। विलपयति। चैत्रो मैत्रस्य पाणिमुन्नपति।

शशिः। कृष्णाय शपते इति। श्लाघन्नुडितिसंप्रदानसंज्ञा। नीवीं प्रतिप्रणिहिते तु करोप्रियेण सख्यः शपामियदिकिंचिदपि स्मरामि इत्यत्र तस्मात् शपं प्र
शयामीत्यर्थो विवक्षितो मैतुशपथ इति न तडित्याहुः। प्रकाशना प्रकाशनेत्तापनं स्थयो विवादपदनिर्लेता। तिष्ठतेऽस्मिन् विवादपदनिर्लेताथमिति

नैहलकादधिकरणे अचोयत। स्थयोविवादस्या नस्यान एतारपुरा हतशतमादना। कणादाद्यति। अधिकरणे सप्तमीति यां स्थेयत्वं निष्ठते इत्यस्य
 नेयदेनद्यो न्यते तमेवार्थमाहा। कर्णादीनि ति। प्रकाशनेत्यादि किं। चैत्रेति षति। उदोनूहकर्मणि। स्थइत्यनुवतते। उर्ध्वदेशसंयोगानुक्त्वयतकर्मत
 दूर्ध्वकर्म। उदोनूह्वे इत्युक्तेऽप्यनूर्ध्वक्रियार्थवर्तमानादुत्पूर्वनिष्ठते लस्यात्मनेपदमित्यर्थो लभ्यत एवा तथापि परिस्पृशार्थलाभाय कर्मपदमित्यम
 भिप्रेत्याह। ईहायामेवेति। इच्छापूर्विका चेष्टा ईहा। सा च ग्रामाच्छ तमित्यत्र नास्ति। उपान्मंत्रकरणे मंत्रः करणयत्र मंत्रकरणस्तुतिः तत्र वर्तमाना
 दुपपूर्वनिष्ठते रात्मनेपदस्यानायासित्वेत्यादि। अग्निदेवतौ कथा क्रवा आग्नीध्रमग्निविशेषस्तौ तीत्यर्थः। अत्र केचित्। श्लोकैः राजानंस्तौ तीत्यर्थे श्लो
 करूपतिष्ठत इति प्रयोगो नेष्यते। अत्र गोर्हयन्यमुपतिष्ठते। आग्नेया आग्नीध्रमिति वैदिकविषय एव सर्वैरुदाहृतत्वात्। तथा च तिष्ठते रथे यदामंत्रकरणे
 तदा तडि-ति व्याख्येयं। उपतिष्ठते इत्यस्य तु सप्तमीपावस्थानमेवार्थः। न च तत्र षष्ठ्यादिव मंत्रस्य करणत्वं न संभवतीति वाच्यं। उपस्थानं स्वरूपे तस्योप
 योगाभावेऽपि तत्कार्यं सुतावुपयोगादुपस्थानं करणत्वं मंत्रस्य विहन्यते। आग्नीध्रमिति द्वितीया तु करणत्वा न्यथानुपपत्तिलभ्येनस्तौ तुमित्यने
 नान्वेति। एवं चाग्नेया आग्नीध्रस्तौ तत्सप्तमीयेति षतीत्येव वाक्यार्थः। आदित्यमुपतिष्ठते इत्यत्र तु तत्सप्तमीपावस्थानस्यासंभवादादित्यस्तौ तत्तदभि
 मुखितयुपतिष्ठतीत्यर्थ इत्याहुः। गंगायमुनामिति। एतेन यमुनैव प्राचीना गंगानुपश्चाद्यमुनया सह मीलितेति प्रतीयते। स्वांगकर्मका चेति। चकारे
 ण कर्मकस्य संग्रहः। न त्वद्वमिति। अन्यथा चैत्रो मंत्रस्येत्यादि वक्ष्यमाणं न संगच्छेतेति भावः ॥

उ
सि-कौ
टी-न
१२३

आयेयमहनः। प्राप्येति। तथा च। हेतुः कर्मकतया आजघ्ने आह ध्वमित्यात्मनेपदं युक्तमित्यर्थः। भेतुमित्यादीति। एवं च ल्यबूलोपपंचम्याः प्रसक्तिरेव नास्तीति भावः। समीपमेत्येति। विषमविलोचनस्य समीपमेत्येव सः आजघ्ना स्वकीयमेव वक्ष्यो मत्तदवसतोष्मतिशयादास्फालने च केरुत्यर्थान्त्वांगकर्मक। स्वमस्येति भावः। आत्मनेपदेष्विति। तद्वेत्येव सुवचं। समोगमृच्छिप्रच्छिस्वरत्यर्तिश्रुविदिभ्यरतिवृत्तिस्थं पाठमुपेक्ष्य भाष्यस्य पाठमनुसरति। समोगमृच्छिभ्यामिति। संगच्छन् रति। संगतं भवतीत्यर्थः। वागमः। असंयोगात्विद्वत्किदित्यतः किदनुवर्तते रको सलित्यतोऽस्य ग्रहणं लिङ् सिचवित्यनोक्तिः।
आयेयमहनः। १५३२५॥ आयच्छते। आहते। अकर्मकास्वाङ्गकर्मकादित्येवानेह। परस्य शिर आहति। कथनार्हं आजघ्ने विषमविलोचनस्य वसरति भारविः। आह ध्वं मोरघूतममिति मृद्विश्च। प्रमाद एवायमिति भागवतिः। प्राप्येत्यध्याहारो वा। ल्येज्जोपेयचमीति तुल्यवन्तस्मिन्नेव तदर्थविगतिर्यत्र तद्विषयमाभेतुमित्यादितुमुन्ननाध्याहारो वास्तु। समीपमेत्येति वा। आत्मनेपदेष्वन्यतरस्यामा। २४॥ हनो वधादेशो बालुङ्। आत्मनेपदेषु परेषु। आवधिष्ठ। आवधियातामाहनः सिच १५२१५॥ किन्त्यासां अनुनासिकलोपः। आहता। आहसातामा। आहसता। यमोगन्धने। १५२१५॥ सिच किन्त्याता। गन्धनं सूचने परलोपाविष्करणं। उदायतो गन्धमेकिमा। उदायस्तु पादमा। आकृष्टवानित्यर्थः। समोगमृच्छिभ्यामा। १५३२५॥ अकर्मकाभ्यामित्येव। सङ्गच्छते। वागनः। १५२१३॥ गमः परौ कल्पदीलिङ् सिचो वाकिनेस्तु। सङ्ग-सीष्टः। सङ्ग-सीष्टः। समगता। समगंस्तु। समृच्छिष्यते। अकर्मकाभ्यां किं। ग्रामं सङ्गच्छति। विदिष्टिस्वरतीनामुपसं। स्थानम्॥ वेत्तेरेव ग्रहणं। समिन्ने। समिद्वते॥ ॥ ॥
इति सिचविति चानुवर्तने। कित्वपक्षे अनुदातोपदेशेति मलोपसंमृच्छिभ्यरतिः। प्रयोगस्तु तौ दादिकश्चुच्छेन्नग्रहणं न तु च्छेदशस्येति ध्वननार्थः। ग्रामं संगच्छतीति। तच्चैकं समगच्छतेत्यत्र तु एकं नातमित्यर्थोऽज्ञेयकर्मकत्वमेवेति तङ्। एकमेवैकं। स्वार्थे व्यङ्ग्यं। विदिष्टि। परस्मैपदिसाहचर्यादाहा वेत्तेरेवेति। विदतिर्हि स्वरितेत् सत्ताविचारणार्थं योस्तु अनुदात्तत्वेन

सिद्धं। नचनिरनुबंधपरिभाषयैव वेत्तेर्ग्रहणं स्यादिति वाच्यं। लुग्विकरणाः लुग्विकरणयोरिति परिभाषया तु विंदतेर्ग्रहणप्रसंगात् ॥ वेत्तेर्विभाषायाः
 नित्यतो रुडनुवर्तते अदभ्यस्तादित्यतोऽदित्यनुवर्त्य षष्ठ्यंतत्वेन विपरिणम्यत इत्याह। अतो रुडागम इति। अङ्घ्रि धौत्विति। सन्निशास्यतीति लुप्तविकरणे
 नशासिनासाहचर्यादिति भावः। मासमृतेति उच्चेति कित्वा। माडु-योगादडं भावः। समार्तेति। ननु सिञ्चोपस्थासिद्धत्वादात्तश्चेति दृष्टोक्ततायां हस्तादि-
 वेत्तेर्विभाषा। ७। १७॥ वेत्ते परस्य तादेशस्य तोरुडागमो वा स्यात्। संविदने। सम्विरतो। समृच्छते। संस्वरते। अर्त्तिश्रुदशि भ्यश्चेति वक्त-
 व्यम्। अर्त्तिनिहयोर्ग्रहणम्। अङ्घ्रि धौत्वियर्त्तेरेवेत्युक्तम्। मासमृता। मासमृयातामा। मासमृषतेति। समार्ते। समायातामा। समावतेति च
 भादेः। इयर्त्ते लुमासमरवा। मासमरेतामा। मासमरत्ता। समारता। समारेतामा। समारनेति च। संशृणुते। सम्यश्यते। अकर्मकादित्येवा अ-
 तएवरस्यासीति पुरापि संशृणुमहे इति मुरारिप्रयोगः। ग्रामादिक इत्याहुः। अध्याहारो वा इति कथयद्वा इति। अथास्मिन्नकर्मकाधिकारे
 हनिगम्यादीनां कथमकर्मकतेति चेत्। शृणु। धातोर्था। स्तरेवृत्तेर्होत्वर्थनोपसंग्रहात्। प्रसिद्धे विवक्षातः कर्मणोः कर्मिकाक्रिया १
 वहतिभारम्। नदी वहति स्यन्दत इत्यर्थः। जीवति। नृत्यति। प्रसिद्धे व्यर्थम्। मेघो वर्षति। कर्मणोः विवक्षातो यथा। हितान्नयः संशृणुते स किं
 प्रभु उपसर्गादस्य नृत्वाच्चैति वाच्यम्। अकर्मकादिति निवृत्तमावन्धनिरस्यति। निरस्यते। समूहति। समूहते। उपसर्गाद्वस्व उहते ॥ ७॥
 ४। २३॥ यादौ कुति। ब्रह्म समुत्थात्। अग्निं समुत्स्य ॥ नि समुपविभ्योद्धः ॥ ३३॥ निह्वयते। स्पृष्टो यो माडः ॥ १३॥ ३॥ कलश्चाणूरमाह्वयते
 स्पृष्टो याङ्गिमा पुत्रमाह्वयति। गन्धनावशेष ए संवनसाहसिक्यप्रतियन्त्रप्रकथनोपयोगेषु कृतः ॥ १॥ ३॥ ३॥

निसिञ्चोपाप्रवृत्त्या समार्तेति रूपं स्यात्। नच हस्तादिहितस्येति व्याख्यानादि प्रसिद्धिरिति वाच्यं विहितविशेषणमात्राभावात्। उदायता आहतेत्याद्य-
 सिद्ध्यापत्तेश्च। अत्र केचित्। सिञ्चोप एका देशे सिद्धे वाच्य इत्यनेन पूर्वसिञ्चोपयश्चात्तद्विर्भवति। एका देशरतिविषयसमस्या श्रयणात्। नचैवम् ॥

३.
सि-को.
टी-न.
१२२

धौष्टेति न सिद्धे तत्राप्युक्तरीत्या पूर्वसिञ्जोपेह द्वौ सत्यां अथैतेति रूपसंगादिति वाच्यां वाणां हांगं वलीय इति पूर्वमेव गुणे कृते सिञ्जलोपेन प्रवर्तने इत्यादौ चैति
वृद्धौ कृताया मध्येष्टेति रूपस्य निर्वाधत्वात्। समार्तेत्यत्र तु उच्येति किं त्वेन गुणप्रवृत्त्या पूर्वमेव सिञ्जोपेयश्चादादौ चैति वृद्धिरिति वैषम्यमित्याहुः। अन्ये तु सिञ्ज
लोपानंतरं यत्र एकादेशः प्रसज्यते तत्रैव सिञ्जलोपसिद्धो यथा अग्रहीदिति। न चान्न तादृशो विषयोऽस्ति किंच वाणां हांगं वलीय इति पूर्वमेव गुणे कृते
त्यादियदुक्तं। तदसत्ता समानाश्रये हि वाणां हांगं वलीयः। अन्यथा। चौरिवा चरति घवति इत्यत्र यण् न स्यात् किंतु पुर्णनेति गुण एव स्यात्। तथा च स
माष्टे न्येव वक्तव्ये समार्तेतिलेखकप्रमाद इत्याहुः॥ ॥ गन्धनं हिंसेति। गंधअर्दने। अहिंसायामित्यनयोश्चुरादौ पाठादिति भावः। सहसा चर्तने स
गन्धनं हिंसा। उत्कुरुते। सूचयतीत्यर्थः। सूचनं हि प्राणवियोगानुकूलत्वादि सैव। अवसेपणम्भर्त्सनं। श्येनो वृत्तिकामुदाकुरुते। भर्त्स
यत इत्यर्थः। हरिमुपकुरुते। सेवते। परदारान्यकुरुते। तेषु सहसा प्रवर्तते। इत्यर्थः। एधोदकस्योपस्कुरुते। गुणमाधत्ते। गाथाः प्रकुरुते
प्रकथयतीत्यर्थः। शतम्प्रकुरुते। धर्म्मार्थं विनियुक्ते। एषु किं। कटङ्कुरोति। अधेः प्रसहने। १५३३॥ प्रसहनं सम्प्रभिमवश्च। यहमर्षणं
भिभवे चेति पाठात्। शत्रुमधिकुरुते। समत इत्यर्थः। अभिमवर्ततेति वा। वेः शब्दकर्मणः। १५३३॥ स्वयन्विकुरुते। उच्चारयतीत्यर्थः।
हसिकः। ओजः सहो भवेति ठका। तस्य कर्मसा हसिका। ब्राह्मणदित्याभ्यत्र परदारानित्यादिना न्वशीकरो ॥ शब्दकर्मणः किमाचित्तम्विकरोति च
नीत्यर्थः। साहसिकं नृधत्वर्थः। तथा हि सति परदारानिति कर्मणोः नन्वयः स्यात् किंतु प्रयोगोपाधिरन्यभिप्रेत्याह। तेषु सहसेति एधोदकस्येति। एधशब्द
ककारांतः। अवोदैधेति निपातितः। एधाश्च उदकं च तेषां समाहारः। यद्वा एधः शब्दः सकारांतः। तथा चा एधां सिचदकं चेति विग्रहः। दकशब्दोऽप्युदकत्वाच्च

वित्तार्थं न भिद्यते। अर्कं च हलायुधैः प्रोक्तं प्राज्ञैर्भुवनममृतं जीवनीयं दकं च इति। संमानना उपनयनपूर्वकेणेति। उपनयनं वद संस्कारः। तस्य परगा
त्वात् परस्मैपदे प्राप्ते अनेनात्मनेपदं विधीयते। नित्युपनयनमात्रेण आचार्यत्वं भवति किंतु तत्पूर्वकाध्यापनेनेत्याचार्यकरणस्य प्रयोगोपाधिर्न पर
अकर्मकाच्चा। १३३५॥ वेः कृत्रत्येवा। छात्राविकुर्वते। विकारं लभते। सम्माननोत्सृजनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु
नियः। १३३६॥ अत्रोत्सृजनज्ञानविगणनव्ययानयतेर्वाच्याः। इतरप्रयोगोपाधयः। तथाहि। शास्त्रेनयते। शास्त्रस्थं सिद्धान्तं शि
ष्येभ्यः प्रापयतीत्यर्थः। तेन च शिष्यसम्माननम्फलितं। उत्सृजने। दण्डमुन्नयते। उत्क्षिपतीत्यर्थः। माणवकमुपनयते। विधिना आत्म
समीपम्प्रापयतीत्यर्थः। उपनयनपूर्वकेण ध्यायनेन हि उपनेतरि आचार्यत्वं क्रियते। ज्ञानेन तत्त्वं नयते। निश्चिनोतीत्यर्थः। कर्मकरा
नुपनयते। मृतिदानेन स्वसमीपम्प्रापयतीत्यर्थः। विगणनमृणादेर्निर्योतनमा करं विनयते। राज्ञेदेयं भागमपरिशोधयतीत्यर्थः। श
ते विनयते। धर्म्मार्थम्विनियुङ्गेत्यर्थः। कर्तृस्थे चाऽशरीरे कर्मणि। १३३७॥ नियः कर्तृस्थे कर्मण्यदात्मनेपदम्प्राप्तं च्छरीराव
यवमिन्नेव स्यात्। सूत्रे शरीरशब्देन तदवयवौलस्यते। क्रोधम्विनयते। अपगमयति। तत्फलस्य चित्ते प्रसादस्य कर्तृगत्वान्स्वरित
जितइत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम्। तेनेह न। गडुम्विनयति। कथं न हि विगणय्यनयति। कर्तृगामित्याविवक्षायाम्भविष्यति
पर्याये। उपनीयददद्वेदमाचार्यः स उदाहृत इति स्मृतिः। कर्तृस्थे कर्मणीति। आत्मगामिनि क्रियाफले इत्यर्थः। वृत्तिसर्गितासु संतानपालनयोः। ताय
नं स्फीतता तं दाहा स्फीतानि इति। प्रवृद्धानीत्यर्थः। वेः प्राप्स्यधधिक्रमेः पादविसेप एवार्थस्तथापि धातूनामनेकार्थत्वादेव मुक्तं। प्रोषाम्या। प्रोषाम्या।

उ-
ह-कौ
त-
१२३

मारंभेऽप्येवमुवचं। उपक्रमतीति। वृत्त्याद्यर्थेष्वेव उपयराभ्यामिति प्रवृत्तेर्नात्रात्मनेपदं शङ्क्यमिति भावः। वृत्त्यादौत्विति। न च वृत्त्यादिसूत्रं सोऽयं सर्गोचरितः।

वृत्तिसर्गात्तायनेषुक्रमः। १३३८॥ वृत्तिरप्रतिबन्धः। ऋचिक्रमतेवुद्धिर्नप्रतिहन्यत इत्यर्थः। सर्गोत्साहः। अध्ययनायक्रमते॥
उत्सहते। क्रमन्तेऽस्मिन्शास्त्राणि। स्फुटानिभवेतीत्यर्थः। उपयराभ्याम्। १३३९॥ वृत्त्यादिष्वभ्यामेवक्रमेर्ननुपसर्गात्तरपूर्वात्।
उपक्रमते। यराक्रमते। नेह। संक्रामति। आडउद्गमने। १३४०॥ आक्रमतेसूर्यः। उदयते इत्यर्थः। ज्योतिरुद्गमने इति वाच्यम्॥
नेह। आक्रमतिधूमोहम्यमलात्। वेःपादविहरणे। १३४१॥ साधुविक्रमतेवाजी। पादविहरणेकिं। विक्रममृत्तिसन्धिः। द्विधाभव
तिस्फुटतीत्यर्थः। प्रोयाभ्यांसमर्थाभ्याम्॥ १३४२॥ समर्थौतुल्यार्थौ। शकंधादित्वात्पररूपम्। प्रारम्भेऽनयोस्तुल्यार्थता। प्रक्रम
ते। उपक्रमते। समर्थाभ्यांकिम्। प्रक्रमेति। गच्छतीत्यर्थः। उपक्रमतिआगच्छतीत्यर्थः। अनुपसर्गात्तत्प्राप्तकामतिक्रमः। परस्मैपदेष्विति शेषः।
क्रमते। अप्राप्तविभावेयम्। वृत्त्यादौतुनित्यमेव॥ अयं ह्येवेतः॥ १३४३॥ ४४॥ शतमपजानीते॥ अपलपतीत्यर्थः॥

यमित्यनुपसर्गात्क्रमेर्नवृत्त्याद्यर्थेष्विविभावैवास्त्विति वाच्यं। उपयराभ्यामिति नियमस्योक्तत्वात्॥

॥ ॐ ॥ ॥ ॐ ॥ ॥ ॐ ॥

१२३

अकर्मकाच्च। अनुपसर्गज्जन्तनेनैव सिद्धे सर्थि को न जानीते इत्यादि सोऽयं सर्गार्थमिदं सूत्रं। भासनोयसंभाषा। एषु किं। यत्किंचिद्वदति अनुवदते
कठ इति। अनुः सादृश्येति न कलापस्येति तुल्यार्थयोगे शेषलक्षणवष्टी। विभाषाविप्रलापे। अप्राप्तविभाषा। स्वकरणे स्वीकार इति। स्वकरणमि
अकर्मकाच्च। १३४५॥ सर्थि को जानीते। सर्थि वा उपायेन प्रवर्तत इत्यर्थः॥ सम्प्रतिभ्यां मनाध्याने। १३४६॥ शतं सञ्जानीते।
अवेक्षत इत्यर्थः। शतं प्रतिजानीते। अङ्गी करोतीत्यर्थः। अनाध्यान इति योगो विभज्यते। तत्सामर्थ्यादकर्मकाच्चेति प्राप्तिरपि वा
र्यते। मातरं मातुर्वासञ्जानाति कर्मणः शेषत्वविवक्षायां यच्छी। भासनोयसंभाषा ज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रणेषु वदः। १३४७॥
उपसंभाषोपमन्त्रणधोर्वाच्चेरतरे प्रयोगोपाधयः। शास्त्रे वदते। भासमानोत्र वीतीत्यर्थः। उपसंभाषोपसंत्वनम्। भृत्यानुपव
दते। सान्ययतीत्यर्थः। ज्ञाने। शास्त्रे वदते। यत्ने। सेत्रे वदते। विमती। सेत्रे विवदने। उपमन्त्रणमुपछन्दनम्। उपवदते। प्रार्थयत इत्य
र्थः। व्यक्तवाचां समुच्चारणे। १३४८॥ मनुष्यादीनां समुच्चारणे वदेरात्मनेपदं स्यात्। सम्प्रवदन्नेत्राक्षणाः। नेह। सम्प्रवदन्ति
स्वगात्रं अनोरकर्मकात्। १३४९॥ व्यक्तवाचिषयादनुपूर्वाद्कर्मकाद्देरात्मनेपदं स्यात्। अनुवदते कठः कलापस्य। अक
र्मकात्किं। उक्तमनुवदति। व्यक्तवाचां किमा अनुवदति वीणा। विभाषाविप्रलापे। १३५०॥ विरुद्धोक्तिरूपे व्यक्तवाचां समुच्चार
णे उक्तत्वा स्यात्। विप्रवदन्ने विप्रवदन्ति वा वैद्यः। अवाहः। १३५१॥ अवगिरते। गृणति स्त्वपूर्वो न प्रयुज्यत एवेति भाष्यम्॥
समः प्रतिज्ञाने। १३५२॥ शब्दनित्यं सङ्गिरते। प्रतिजानीत इत्यर्थः। प्रतिज्ञाने किम्। सङ्गिरति यासां उद्देश्यसकर्मकात्०
न्यत्र चिन्तनं भवति समर्थानां प्रथमादेति विकल्पात्। स्वकरणशब्देन भार्यास्वीकारो गृह्यते इति वदति कृतम्। भट्टिस्तु स्वीकारमात्रेऽपि प्रायुक्तम्। उपायंस्तु म
हात्मीणीति॥ गन्धनां गे इति। पूर्वविप्रतिषेधश्च न वेति विभाषासूत्रे भाष्ये उक्तः। नित्यं कित्वमिति। यमोगंधने इति पूर्वसूत्रेणेत्यर्थः। ज्ञाश्रुस्म० ॥

उ.
सि. कौ.
टी. न.
९२४

अपन्हवेज्ञरसादिनाज्ञाधातो रतिश्चुदृशिभ्यश्चेतिश्चुदृशिभ्यां चात्मनेपदे कृते तस्मिन् विषये पूर्ववत्सनरत्यनेन सिद्धेऽपि विषयांतरे सन्नतादनेन विधिः
॥ १३५३ ॥ धर्ममुच्चरते ॥ उल्लंघ्य गच्छतीत्यर्थः । सकर्मकात्किमावाप्य उच्चरति । उपरिष्ठाद्गच्छतीत्यर्थः । समस्तृतीया युक्तात् ॥
॥ १३५४ ॥ रथेन सञ्चरते । दाणश्च सा चेच्चतुर्थ्यर्थः ॥ १३५५ ॥ सम्पूर्वादाणस्तृतीयान्तेन युक्तादुक्तं स्यात् । तृतीया चेच्चतुर्थ्यर्थे हि
स्यासंयच्छते । पूर्वसूत्रे समरतिषष्ठी । तेन सूत्रेण यमिदं व्यवहितं प्रवर्तते । रथेन समुदाचरते । दास्या सम्प्रयच्छते । उपाद्यमः स्वक
रतो ॥ १३५६ ॥ स्वरक्षणं स्वीकारः । भाष्यमुपयच्छते । विभावोपभ्रमने ॥ १३५७ ॥ यमः सचकिं ह्यस्याद्विवाहे । रामः सीतामुपायता ॥ उ
पायं सवा । उदबोद्धेत्यर्थः । गन्धताद्रे उषयमेतु । पूर्वविप्रतिवेधान्मिदं न्यङ्कितम् । ताश्चुस्मृदशंसनः ॥ १३५८ ॥ सन्नन्ता नामेव प्राग्वत् ॥
धर्मजिज्ञासते । शुश्रूषते । सुस्मृते । दिदृक्षते ॥ नाऽनोर्ज्ञः ॥ १३५९ ॥ पुत्रमनुजिज्ञासति । पूर्वसूत्रस्यैवायन्निषेधः । अननारस्येति
न्यायात् । तेनेहना सव्यिषोऽनुजिज्ञासते । सव्यिषा प्रवर्तितुमिच्छतीत्यर्थः । पूर्ववत्सनरति तड् । अकर्मकाच्चेति केवलाद्विधानात्
प्रत्याङ्म्यांशुक् ॥ १३६० ॥ आभ्यासनन्ताच्छ्रवउक्तं न स्यात् । प्रतिशुश्रूषति । आशुश्रूषति । कर्मप्रवचनीयान्स्यादेव । देवदत्तं प्रति
शुश्रूषते । शदेः शितः । म्रियते लुङ् । लिङ्गेश्चाव्याख्यातमा पूर्ववत्सनः ॥ १३६१ ॥ सनः पूर्वो यो धातुस्तेन तुल्यं सन्नन्तादप्याकृतेपदस्या
नाएदिधियते । शिशयिषते । निविविषते । पूर्ववत्किमावुभूषति । शदेरित्यादिसूत्रद्वये सनोनेत्यनुवर्त्यवाक्यभेदेन व्याख्येयमातेनेहनाशि
शस्तति । मुमूर्षति । आम्पत्यवन्क्रोनुप्रयोगस्याएधाञ्चकौ । प्रोपाभ्यां युजेरयज्ञपात्रेषु ॥ १३६२ ॥ प्रयुङ्गे । उपयुङ्गे । स्वराधनोपसर्गादि
निवक्तव्यम् । उयुङ्गे । नियुङ्गे । अयज्ञपात्रेषु किं । द्वन्द्वस्य च्चिपात्राणि प्रयुनक्ति ॥ ॥ यत इति ज्ञेयं । निविविषत इति । नेविश
इत्यात्मनेपदविधानात् सन्नन्तादपि आत्मनेपदं सनोनेत्यनुवर्त्येति । नानोर्ज्ञः पूर्ववत्सनरतिसूत्राभ्यामिति शेषः ॥

समः सृष्टु वः। समो मृच्छि सृष्टु भ्य इति यठ नीये पृथगस्य पाठस्य कर्मकादपि विधानार्थ इति ध्वनयन्नुदाहरति संसृणु तेश्च मिति। भुजोऽनवने। अवने पालमं अ
दने इति वक्तव्ये अभवन् इति पर्युदासस्य प्रयोजनद्वयं। संयोगवद्विप्रयोगस्यापि विशेषावधारणहेतुत्वाद्दौधादिकस्यैव भुजेर्ग्रहणमित्येकं अदनादर्थोत्तर
युपभोगादौ आत्मनेपदं भवति इति द्वितीयं तदाहावुभुजे पृथिवीपाल इति। इहेति। उपभोग इत्युपलक्षणमात्मसात्करणस्यापि। पृथिवीवुभुजे। स्वाधीनं
चकारेत्यर्थः। भुजपालनाभ्यवहारयोरित्यस्य रुधादेरेव ग्रहणमिति भुजोऽकौटिल्य इत्यस्मात्तदादेः परस्मैपदमेव। पाणिं विभुजति। मुलानि विभुजति। लोरलोय
न कर्म। आत्मनेपदमित्यधिक्रियते। इहावांतरवाक्यानि चेत्वारि प्रतीयन्ते। लोरलोयनेपदमित्येकं वाक्यं। तच्च स्यादित्येतेन व्याख्यातं। अलोयत्कर्मणे चेदि
समः सृष्टु वः। १३३६५॥ संसृणु तेश्च। भुजोऽनवने। १३३६६॥ ओदनमुद्धे। अभ्यवहरतीत्यर्थः। वुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवला
मादृष्टो जनोदुःस्वशतानि भुङ्क्ते। इहोपभोगो भुजेरर्थः। अनवने किमा महीमुनक्ति। लोरलोयत्कर्मणे चेत्स कर्त्ताऽनाध्याने। १३३६७
एयन्तादात्मनेपदं सृष्टु इत्येव क्रियासैव चेत् एयन्ते नोच्येत अलोयत्कर्मकां रकंसचेत् लोककर्त्ता स्यान्नत्वाध्याने। णिचश्चेति सिद्धेऽकर्त्तृभिर्भा
यार्थमिदं। कर्त्तृभिर्भाषितुं विभाषोपपदेनेति त्रिकल्पेऽणवकर्मकादिति परस्मैपदे च परत्वात्प्राप्ते पूर्वविप्रतिषेधेनेदमेवेत्येते॥
तिद्वितीयं। कर्मशब्दः क्रियापरः कर्त्तरि कर्मव्यतिहार इति क्त्वा तथाचा अलोया क्रियासैव एयन्ते चेदित्यर्थः। एवं स्थिते फलितमाह। सैव चेत् एयन्ते नोच्येतेति। स
कर्त्तेति तृतीयं वाक्यं। अणवित्यादि चेच्छ्रुतमिहानुवर्तते। कर्मशब्दश्चाधिकारकविशेषपरः। शब्दाधिकाराश्रयणत्वे तद्वाच्ये। अलोयदित्यादिभ
ना स्यादित्येतेन। अनाध्यान इति वाक्यांतरव्याचष्टे नत्विति। आध्यानमुक्तं तात्पर्यं कस्मरणं। वस्तुतस्तु पर्युदास एव लाघवादाश्रयणीयः। तथाचा अ
त्र वाक्यत्रयमेवेति बोध्यं विकल्प इति। परत्वात्प्राप्ते इत्युत्तरेणान्वयः। पूर्वविप्रतिषेधेनेति। विभाषोपपदेनेत्यस्यावकाशः। स्वयं जयति। स्वयं जय
ने इत्यादि। लोरलोयित्यस्य तु दर्शयते राजेत्यादि। तथा अणवकर्मकादित्यस्य शते कृष्णसंगोपी शाययतीत्यवकाशः। लोरलोयित्यस्य तु लावयते केदाह

३.
सं. कौ.
टी. त.
१२५

स्वयमेवेति। तत्र हिल्यते केदार इति द्वितीयकस्यायामणवकर्मकत्वादिति भावः। न च पश्यति भव इति वत् द्वितीयकस्यायां लुनाति केदार इत्येव प्रयो-
ग इति भ्रमितव्यां लवनस्य कर्मस्थक्रियात्वनकर्मवत् कर्मणेतियगात्मनेपदप्रवृत्तेः। नव्या लुअणवकर्मकादित्यस्य बाधे दर्शयते राजेति भाष्यप्रयोगो-
माने। तत्र हि निवृत्तप्रेषणपक्षे दृशेणवकर्मकत्वात् न च निवृत्तकर्मकत्वाच्च परस्मैपदप्राप्तेः। विभावोपपदेनेति विकल्पबाधेतु न किंचिन्मानं किंच ॥
अणवकर्मकत्वात् तस्य बाधेपि नास्त्येव प्रमाणं। पूर्वोक्तेर्भाष्यस्य परगामिनि क्रियाफले चरितार्थत्वात्। तथा च कर्तृगामिनि क्रियाफले परत्वादणवक-
र्मकादित्यस्य प्रवृत्तौ न किंचिन्बाधकमस्तीति पूर्वविप्रतिषेधेनेदमेवेत्यतश्चिंत्यमित्याहुः। कर्मवत्कर्मणेत्यनेन गतार्थत्वशङ्कानिरस्यति ॥ ३ ॥
॥ कर्तृस्थभावका इति। अपरिस्पंदनसाधनसाध्योधात्वर्थो भावः ३। सपरिस्पंदने साधनसाध्यलुक्रियासाधने कारकतत्साध्यत्वाद्वात्वर्थस्याननु-
कर्तृस्थभावकाः कर्तृस्थक्रियाश्चोदाहरणम्। तथा हि। पश्यन्ति भवम्भक्ताः। चाक्षुषज्ञानविषयं कुर्वन्तीत्यर्थः। प्रेरणं शत्यागे पश्य-
ति भवम्भविषयो भवतीत्यर्थः। ततो हेतुमत्सि च। दर्शयन्ति भवम्भक्ताः। पश्यन्तीत्यर्थः। पुनर्ल्यर्थस्याविवक्षायाम्। दर्शयते भवः। इह प्रथ-
मनृत्तययोरवस्थयोर्द्वितीयचतुर्थ्याश्चतुर्थ्यर्थः ॥ ॥ ११ तंतं भवं पश्यतीत्यत्र दृशेः कर्तृस्थभावकतानस्यात्किंतु कर्तृस्थक्रियाकतै-
व स्यात्। न च साधनशब्देन लकारवाच्यं कारकं विवक्षितमिति वाच्यं। नृत्तनृभवः पश्यतीत्यत्र तद्दोषतादवस्थ्यादिति चेत्। अत्राहुः। आरोहणदोषपरिस्प-
ंद एव देवदत्तादिर्यथा साधनं तथा दर्शनश्रवणदौ न भवति किंतु स्पंदनं रहितोपीति नोक्तदोष इति। कर्तृस्थभावकमुदाहरति। पश्यन्तीतिः प्रेरणं श-
ति। सौकर्यविवक्षयेति श्रवः। तत इति। त्यक्तप्रेरणं शक्तात्धातोरित्यर्थः। पुनर्ल्यर्थस्येत्यादि। न च वैलिजपि गच्छतीति दर्शयते भव इति न सिद्धेति
वाच्यं। उपायनिवृत्तावयुपेयानिवर्तनादिति कैयदेकैः। एवं च स्वार्थ एव लिजिति पर्यवसानादाह। द्वितीयचतुर्थ्योरिति। नृत्तयर्थ इति। न्यूनाधि-
॥ कभावरहितः ॥

तत्र तृतीयेति प्रथमा द्वितीययोस्तु एतत्त्वाभावात् ततः प्रसक्तिरेव नास्तीति भावः। क्रियासाम्येपीति। प्रथमकक्ष्यायासहेत्यर्थः। द्वितीया माहायेति। अलौकिक-
 क्रियासैव चेष्ट्यंते रस्य न्यूनाधिकभावव्यवच्छेदपरत्वमभ्युपेयेदमुक्तं। यदा त्वधिकव्यवच्छेदमात्रपरत्वमभ्युपगम्यते तदा प्रथमामप्यादायते संभवति
 दृष्टान्तं कर्तुं स्युः क्रियाकमुदाहरति। एवमित्यादिना। आरोहति हस्तीति। प्रेषणं शत्यागे उदाहरणमिदं। ततो एजिति निवृत्तप्रेषणद्वयोः प्रेषणं शविष्य-
 यो एजित्यर्थः। पुनर्येथस्याविवक्षायामुदाहरणमाह। आरोहयते इति। एवं निवृत्तप्रेषणयस्य मुपपाद्येदानीमध्यारोपितप्रेषणयस्य महायदिति।
 हेतुत्वारोपादिति। प्रयोजककर्तृत्वारोपादित्यर्थः। अत्राविसौ कर्तृविवक्षैव बीजा पश्यत इति। पश्यतो भक्तान आरोह तो हस्तिपकानिति क्रमेणार्थः।
 तत्र तृतीयकक्ष्याया न तदुः क्रियासाम्येपि अलौकिककारकस्य लौकिकत्वाभावात्। चतुर्थ्यानु तदुः द्वितीया माहाय क्रियासाम्यात्। प्रथमायाः कर्म-
 मरणो भवस्येह कर्तृत्वाच्च। एवमारोहयते हस्तीत्युदाहरणमा। आरोहति हस्तिने हस्तिपका। न्यग्भावयतीत्यर्थः। तत आरोहति हस्ती। न्य-
 ग्भावतीत्यर्थः। ततो एषि च आरोहयति। आरोहतीत्यर्थः। तत आरोहयते। न्यग्भावतीत्यर्थः। यद्वा। पश्यन् आरोहतीति प्रथमकक्ष्याप्राप्त-
 ततः कर्मण एव हेतुत्वारोपापि च दर्शयति भवः। आरोहयति हस्ती। पश्यत आरोहतश्च प्रेरयतीत्यर्थः। ततो एजिभ्यान्त्यरुतिभ्याच्च उ-
 पात्तयोर्द्वयोरपि प्रेषणयोस्मागे दर्शयते आरोहयते इत्युदाहरणमा। अर्थः प्राग्वत्। अस्मिन्क्षेत्रे द्वितीयकक्ष्यायान्वतः समानक्रियात्वाभावापि
 आधिकादिति। अस्मिन्पक्षे लौके चेत्सा क्रियेत्यनेन आधिक्यमात्रं व्यवच्छिद्यते। नतु न्यूनत्वमपि। अन्यथा तृतीयकक्ष्याया «जर्थस्याधिकात्।
 मपि तदुः न स्यात्। प्रकृत्युपात्तप्रेषणं शस्यत्यागेन न्यूनायाः सत्त्वादिति भावः। एरिति किं। पश्यन् आरोहतीत्यादि निवृत्तप्रेषणमाभूत्। न च लौके चेदिति शु-
 तत्वात् एषा देवस्यादिति वाच्यं। अणवित्यस्यापिश्रुतत्वात्। अग्रिमयोगीर्थमवश्यं कर्तव्यस्य स्पष्टार्थमिहैव कर्तुमौचित्याच्च अलौकिकक्रियासैव चेष्ट्यंते
 इति किं। दर्शयति भवः। आरोहयति हस्ती। न्यग्भावतीत्यर्थः। आरोहयते इति निष्ठादिनमिति माघप्रयोगः संसं-

सि-कौ
ही-त-
१२६

ततर्शयतेगतस्मयः कृताधिपत्यामिवसाधुबंधुतामितिभारविप्रयोगश्चसंगच्छतइतिचेत्। अत्राहः। एचश्चेत्यनेनक्रियाफलेकर्तृगामिनितडुन
नुप्रकृतसूत्रेणेति। अलौयत्कर्मकारकंलौचेत्सकर्तेतिकिं। दर्शयतिभवमितिनिवृत्तप्रवणयस्येतृतीयकक्ष्यायांमाभूत्॥ ६॥ स्मरतिवनगुल्ममिति
स्मरतिवनगुल्मंकोकिलः। स्मरयतिवनगुल्मः। उक्तेष्टापूर्वकंस्मृतौविययोभवतीत्यर्थः। भीस्योर्हेतुमयोव्याख्यातमागूधिवच्योः
प्रलम्भनो॥ १३६॥ प्रतारलेयेत्यनाभ्यासाभ्याम्याग्वत्। घाणवकंगर्हयते। वच्चयतेवा। प्रलम्भनेकिम्। शानद्गर्हयति। अभि
काङ्क्षामस्योत्पादयतीत्यर्थः। अहिंवच्चयति। वर्जयतीत्यर्थः। लियं सम्माननशालीनीकरणयोश्च। व्याख्यातमाभिधायपयदात्कृजोः
भ्या सो॥ १३७॥ लेरित्येवाप्रमिथ्याकारयते। स्वरादिदुष्टमसर्कडश्चारयतीत्यर्थः। मिथ्यापयदात्किं। यदंसुष्ठुकारयति। अभ्यासेकिं
स कृत्यदमिथ्याकारयति। स्वरितत्रितः कर्त्रभिप्रायेक्रियाफले। यजते। सुनुते। कर्त्रभिप्रायेकिम्। ऋत्विजोयजन्ति। सुन्वन्ति। अषाढ
दः॥ १३७३॥ न्यायमपवदते। कर्त्रभिप्रायेरत्येवापवदति॥ एचश्चकारयते। समुदाङ्भ्योयमोऽग्रन्थे॥ १३७५॥ अग्रन्थेइतिछेदः
ब्रीहिसंयच्छते। भारमुच्यते। वस्त्रमायच्छते। अग्रन्थेकिम्। उच्यतेतिवेदम्। अधिगन्तुमुद्यमङ्करोतीत्यर्थः। कर्त्रभिप्रायेरत्येवा। अनुपसर्गा
ज्ज्ञो॥ १३७६॥ गच्छानीतो। अनुपसर्गात्किम्। स्वर्गलोकात्प्रजानाति। कथन्तर्हिभट्टिः। इत्यनृपः पूर्वमवालुलोचेततोनुजज्ञेगमनसुतस्येति
कर्मणिल्लिङ्गानृपेणेतिविपरिणामः। विभाषोपपदेनप्रतीयमाने॥ १३७७॥ स्वरितत्रितरत्यादिपञ्चसूत्रायदात्मनेपदम्विहितंनुत्सर्ग
पोच्चारितेनपदेनक्रियाफलस्यकर्तृगामित्वेद्योतितेवास्यात्। संयज्ञंयजति। यजतेवा। स्वङ्क दङ्करोति। कुरुतेवा। स्वस्युत्रमपवदति। अपव
दतेवा। संयज्ञंयजति। कारयतेवा। संव्रीहिंसंयच्छति। संयच्छतेवा। स्वाङ्गंजानाति। जानीतेवा। इत्यात्मनेपदम्॥ १॥ पक्षद्वयेपीयंप्रथमकक्ष्या
स्मरयतिवनगुल्मइति। निवृत्तप्रवणयस्येतृतीयकक्ष्येतिज्ञेयं। केचित्तुएतत्सूत्रस्थेभाष्येदर्शयतेभृत्यानराजेभ्यः

दाहरणं स्मरयत्येव न गल्म इति प्रत्युदाहरणं च दृश्यते। ततश्च अध्यारोपित प्रेषणयस्य द्वितीयक दृष्ट्या यामेवानेनात्मनेपदं भवति न तु तृतीयक दृष्ट्या यामिति प्रतीयते। तथा च कर्मपदमावर्त्य तस्य क्रियावाचित्वं स्वीकृत्य अणौ या क्रिया सैव चेण्य तेनोच्येतेति वाक्यांतराभ्युपगमेनैव कारेणाधिकं न व्यस्यते किंतु न्यूनतैवेत्यस्मादेवमाख्यादवगम्यते एवं च दर्शयते भवः आरोहयते हस्तीति कर्मप्रयोगरहितं मूलग्रंथस्यादाहरणं स्मरयति वनप्रत्युदाहरणं च भाष्यविरुद्धमेवेत्याहुः। अन्यैस्त्वविवक्षितमिह कर्मत्पुक्ताः त्रत्यमूलग्रंथाविरोधेनैव भाष्यग्रंथः समर्थितः। तेषामयमाशङ्कामभीरायां नद्यां घोष इत्यत्र गभीराभिन्ननद्यामिति गभीरनदी पदार्थयोरभेदबोधानंतरं तीरलक्षणयां तीरस्य गभीरत्वाभावात् नद्यालुगभीरत्वेनैकदेशाज्ज्यासंभवाच्च अनर्थकमपि गभीरायामिति पदं प्राथमिकबोधमादाय सार्थकं तद्विहापि अध्यारोपित प्रेषणयस्य द्वितीयक दृष्ट्या यामिति कर्मस्य न्वितेततो गिजर्थस्यैव कर्मणोऽपित्यागेणि च कर्मपदस्य च प्राथमिकबोधमादाय सार्थकं। स्वबोधसंबन्धो लक्षणेन भ्युपगमात्। विशिष्टवाक्यार्थस्य चेहबोधत्वेन तत्संबन्धस्य बोधकतावाक्ये सत्वात्। एवैवार्थवादैः प्राशस्त्यलक्षणयां गतिः। अन्यथा वायव्यं चेतमालभेत भूतिकाम इत्यादिविधिवाक्यस्य योर्थवादः वायुवैशिष्ट्येन देवतावायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिंगमयतीत्यादिरुत्रवायुमेव स्वेन भागधेयेन स एवैनमित्यादिरूपस्य विभक्तिभेदेन प्रयोगस्य वैगर्थ्यस्यादिता न चेतत्सूत्रस्य दाहरणं च यथाश्रुतमाख्यानुसारेण सकर्मकमेवास्तु किमनेन विद्यमानकर्मणोऽविवक्षितत्वोपपादनल्लेशेनेति चेत्। मैवं। निरुत प्रेषणयस्य दर्शयते भव इत्याद्युदाहरणस्य प्रत्युदाहरणस्य च कर्मरहितस्य स्वीकर्तव्यतया तदैकरूप्याय अस्मिन्नपि पक्षे अकर्मकादाहरणप्रत्युदाहरणयोः प्रत्युदाहरणे कर्तृस्थभावक्रियार्थसूत्रमिति भाष्यग्रंथस्वारस्यादय्यकर्मकमेवोदाहरणं प्रत्युदाहरणं चायाति। न च कर्मवत्कर्मणोऽपि सूत्रे तुल्यशब्देनापेकर्मस्थक्रियातो न्यूनतैव व्यवच्छिद्यते नत्वाधिक्यमिति स्वीकृतेनास्ति भाष्यग्रंथस्वारस्यभंग इति वाच्यं। तथा हि सति कर्मवत्कर्मस्थक्रिया इत्युक्तेऽपि कर्मस्थक्रियायस्य कर्तुः सकर्ता कर्मवदित्यर्थलाभात् त्वन्तभीकर्मणोऽविवक्षितत्वव्याख्यायावचित्वात् किंच कर्मवत्कर्मणो न्येनैव सिद्धे ३.

उ.
सि.को.
टी.त.
१२७

हितसिद्धौ कर्मणा तुल्यक्रिय इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः। द्वितीयकस्यायां भवेहस्तिनिचविषयत्वापादनविषयकप्रेरणया श्रय्यमवनविषयकप्रेरणया
श्रक्रमेण सत्वेपिविषयत्वापत्तिरूपायाः न्यम्भवनरूपायाश्च कर्मस्य क्रियायाः सत्वात्ता यदि तु कर्मणा तुल्यक्रिय इत्येतत् सार्थक्याय तुल्यशब्देनात्र
न्यूनाधिकव्यवच्छेदः क्रियत इत्युच्यते तदा कर्मवत्कर्मणेति सूत्रस्य द्वितीयकस्यायामप्रवृत्तेः कर्मवत्कर्मणेत्यनेनैव सिद्धरस्यादिभाव्यग्रंथस्वार
स्यभंगो भवत्येवाततश्च अध्यारोपितप्रेषणपक्षे नृतीयकस्यायामेवोदाहरणं। ननु द्वितीयकस्यायामित्यभ्युपगंतव्यं। एतेनाध्यारोपितप्रेषणप
क्षेणैव चेत्सा क्रियेत्यनेनाधिक्यमात्रं व्यवच्छिद्यते न्यूनत्वं नेत्यत्र विनिगमनाभावा न्यूनत्वव्यवच्छेद एव स्वीकृते द्वितीयकस्यायां तद्दुर्वार इति न्यूना
धिकव्यवच्छेद एव ग्राह्यत्वेन कस्याचतुष्टयपक्ष एव साधीयानिति वदंतः परास्ताः। दर्शयते भृत्या न राजेति भाष्योदाहरणवत्त्वेन अध्यारोपितपक्षस्यैव प्र
प्रवृत्तत्वादिति दिक्। गृधिवच्चोः प्रलंभने। अकर्त्रमिष्टायार्थ आरंभः। मिथ्योपपदात्। कृत्रोभ्यासे। इह करोति रुच्चारणार्थत्वादकर्मकः। उच्चारणनिः
सरणं एतत्तुच्चारणवृत्तिः सकर्मकः। उच्चारयतीति। निःसारयतीत्यर्थः असह्युच्चारणे तु धातौ लक्षण आत्मनेपदं तु द्योतकं तेनैव द्योतितत्वात् किम
वीक्ष्यैरिति न द्विर्वचनां। अतिजोयजंतीति। दक्षिणादिकं तु नयागफलं। स्वर्गकामोयजेतेत्यादिना स्वर्गाद्युद्देशेन यागादिविधानात् स्वर्गादिरेव फलमिति
भावः। समुदाहृभ्यो। आडोयमहन इत्येव सिद्धे। आडुपूर्वकस्य वचनं सकर्मकार्थमिति ध्वनयन्नुदाहरति। वस्त्रमायच्छत इति। अनुपसर्गात्। अहम
काच्चेत्येव सिद्धे सकर्मकार्थ आरंभः। विभावोपपदेन। उपपदेन फलस्य कर्तृगामित्वे द्योतिते तजोऽप्राप्तविभाषेयं। कर्तृगामिनि क्रिया फलमिति
सि प्राप्तविभाषेत्यन्ये। स्वयत्तमिति। स्वमित्युपलक्षणं। स्वार्थं यज्ञं यजति। आत्मा र्थं यज्ञं यजति। इत्याद्यपि बोध्यं॥ इत्यात्मनेपदम्

शेषात्कर्तरि। अनुदात्तडितरत्यादिष्वात्मनेपदमेवेतिनियमान्नतत्रपरस्मैपदस्यसंभवः। तथाचाकर्तरिपरस्मैपदमित्यनेनपरस्मैपदमेवेतिनियमि
 तततमिन्नानामेवततभविष्यतीतिशेषग्रहणंस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमित्याहुः। अनुदात्तडितरत्यादिष्वेवात्मनेपदमितिनियमाच्छेषात्कर्तरि
 नपरस्मैपदमेवतत्रभविष्यतीतिपरस्मैपदग्रहणंस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमिति केचित्। अस्यवाधादिति। अनुपराभ्यामित्यस्येत्यर्थः। अतएवकर्मवत्
 शेषात्कर्तरिपरस्मैपदमाअत्रि। अनुपराभ्यां कृजः। १।३।७८॥ कर्तृगेपिफलेगन्धनादौचपरस्मैपदार्थमिदम्। अनुकरोति। प्राकर
 ति। कर्तरीत्येवाभावकर्मणोमोभूतानचैवमपिकर्मकर्तरिप्रसङ्गः। कार्योतिदेशयस्यमुख्यतयातत्रकर्मवत्कर्मणोत्पात्त
 नेपदेनपरेणस्यवाधात्। शास्त्रातिदेशयस्येतुकर्तरिकर्मण्यतःशेषादित्यतश्चकर्तृग्रहणद्वयमनुवर्त्यकर्तृवयःकर्तानतुकर्मकर्तृत्व
 तिव्याख्ययम्। अभिप्रत्यतिभ्यःसिपः। १।३।८०॥ सिपप्रेरणेस्वरितेत्। अभिसिपति। प्राहहः। १।३।८१॥ प्रवहति। परेर्मृषः। १।३।८२॥
 परिमृष्यति। भौवादिकस्यतु। परिमर्षति। द्रहपररितियोगस्विभज्यवहेरपीतिकेचित्। व्याङ्परिभ्योरमः। १।३।८३॥ विरमति। उपाच्चाथ
 १८४॥ यज्ञदत्तमुपरमति। उपमयतीत्यर्थः। अन्तर्भावितल्यर्थोयम्। विभावाःकर्मकान्। १।३।८५॥ उपादमेरेकर्मकान्परमस्मैपदंवाउपरमति।
 उपरमतेवानिवर्ततइत्यर्थः। वुधयुधनशजनेडुपुडुसुभ्योले। १।३।८६॥ एभ्योएत्यनेभ्यःपरस्मैपदंस्यात्। लिचश्चेत्यस्यापवादः। बोधयतिपद्म
 योधयतिकाष्ठानि। नाशयतिदुःखम्। जनयतिसुखम्। अध्याययति। प्राचयति। प्रापयतीत्यर्थः। द्रावयति। विलापयतीत्यर्थः। स्त्रावयति।
 र्मणेतिमूत्रेकार्यातिदेशोऽयमिति वक्ष्यति। शास्त्रातिदेशयस्येकर्मवत्कर्मणेत्यनेनात्मनेपदंनविधीयतेकिंतुतद्विधायकंभावकर्मणोरितिशास्त्रमति
 दिश्यतेकस्यचपूर्वत्वात्तपरेणअनुपराभ्यामित्यनेनवाधमाशङ्काह। शास्त्रातिदेशइत्यादि॥ स्वरितेदिति। तथाचाकर्तृगामिनिक्रियाफलेपिपरस्मैपदार्थः
 सूत्रारंभइतिभावः। परेर्मृषः। स्वरितेत्वात्पदद्वयेप्राप्तेऽयमारंभः। परिमर्षतीति। आधृषाढेतिवैकल्पिकत्वात्। लिजभावः। उपाच्चाङ्पर्युपभ्यरतिनोक्तं। उत

रस्येउपेयस्येवानुवर्तयथास्यादिति॥

उ.
से-को-
३-त-
१२८

३वीं श्रेष्ठ चक्षुषी आचामय किमिति व्याचक्षते अणवकर्मकात् क्रियाफलस्य कर्तृगामित्वविवक्षायां आत्मनेपदेण
निगारणचलनार्थेभ्यश्चानिगारणं भक्षणं पुटसूत्राण्यचलनार्थानामनेनात्मनेपदे सिद्धे च लनार्थानां तत्सिद्धये पूर्वसूत्रे ग्रहणं अतएव तत्र विवृतं प्रापयतीत्य-
र्थ इत्यादिना कथं तर्हि इमां किमाचामयसे न चेष्टुषीति श्रीहर्षः । आउ-पूर्वाच्च मेरनेन परस्मैपदौ चित्यादिति चेदत्राहुः । आचामयेति पृथक् च दर्शयामी-
त्यस्योपसंहितासे सस्याः संबोधने हे से इति । केचित्तु सात्वे दने चक्षुसे परस्मैपदार्थमिदं । अणविति किं । हेतुमण्येतादकर्मकात् परस्मैपदनियमो मा भूत् ।

निगारणचलनार्थेभ्यश्च । १३८७॥ निगारयति । आशयति । भोजयति । चलयति । कम्पयति । अदेः प्रतिषेधः । आदयते देवदत्तेनाग-
तिवृद्धीति कर्मत्वमादिस्वाद्योनेति प्रतिषिद्धं निगारणचलनेति सूत्रेण प्राप्तस्य वायनिषेधः । शेषादित्यकर्त्रभिप्राये परस्मैपदस्यादेवा आद-
यत्यनेन वदुना । अणवकर्मकाच्चित्तवत्कर्तृकात् । १३८८॥ एयनात् परस्मैपदस्यात् । शेषे कृष्णसङ्गोपी शाययति । नपात् कृष्याद्वा माड्यस-
परिमुहुरुचि नृतिवदवसः । १३८९॥ एभ्यो एयन्तेभ्यः परस्मैपदन् । प्रिवति निगारणार्थः । इतरे चित्तवत्कर्तृका कर्मकाः । नृतिश्च लनार्थोपि-
नेन सूत्रद्वयेन प्राप्तिः । वाययते । दमयते । आयामयते । आवासयते । परिमोहयते । रोचयते । नर्तयते । वादयते । वासयते । घेद उपसर्ग-
नम । धापयते । शिशुमेकं समीची । अकर्त्रभिप्राये शेषादिति परस्मैपदस्यादेवा वसान्नाययतिषयः । दमयती कर्मनीयतामदस्माभिर-
वासयति । वाक्यः । लोहितायति । लोहितायते । द्युड्योलुडि । अद्युतता । अद्योतिष्ठा । वृद्धः स्य सनो । वत्स्येति । वर्तिष्यते । विवृत्स्यति । विवर्ति-
ष्यते । लुटि च कृपः । कलप्ता । कलप्तासि । कल्पितासे । कल्पयति । कल्पयते । कल्पयते । चित्कृष्यति । चिकल्पिष्यते । चित्कृष्यते । समासा-
व्यवस्था । अथभावकर्मणोर्लडादयः । भावकर्मणोरिति तड् ॥

सूत्रे उदाहरणत्वेन य आरोहयतिर कर्मको निर्णयतस्मात् द्वितीयेण चिप्रत्युदाहरणमिदं । केचित्तु अणविति किं । चुरादि एयनात् परस्मैपदनियमो मा भू-
त् । तद्यथा पुटचुट अल्पीभावै पुटयति । चुटयति । अल्पीभवतीत्यर्थः । अकर्मका विमोतनो हेतुमण्येति च पुटयते चुटयते इति प्रत्युदाहरंति ॥

११
 तभाष्यादिविहेतुतथाहि। बुधादिस्त्रादिहोतिवर्ततेबुधादिभ्यश्चहेतुमणोरेवसंभवतीतितदंतादेवायंविधिः। अणवितिप्रतिषेधोपिप्रत्यासत्ते
 सख्येक्याप्यः। तेनचुगदिह्यताहेतुमणोपरस्मैपदंभवत्येवेतिभाष्यादौस्थिता। तथाचहेतुमणोः प्राक्योऽकर्मकोहेतुमण्यंतमिन्नसमाहेतुमण्य
 चात्मनेपदंनेतिफलितोर्थः। अकर्मकात्किं कट्यः करोतितंप्रयुक्तेकटंकारयतोचितवतकर्तृकादितिकिं। शुष्यतिब्रीहयस्तानशोषयतो नपाद। चिब्रुवत
 कर्तृकाऽकर्मका इति। दिवा दौ दमिस्सकर्मक इत्युक्तं इहत्वकर्मक इति पूर्वोत्तरविरोधो यद्यप्यस्मिन्तथापि कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां दमिरत्राकर्मक इत्युक्तं हे
 पाययन इति। शास्त्रासेतिपुक्। आयामयते इति। यमोपरिवेषणे इति मित्वनिषेधः वासयते इति। वसनिवास इत्यस्यग्रहणं वस आच्छादने इत्यस्यतु
 वनिषेधः। सकर्मकत्वेन तस्य प्राप्त्यभावात्। कर्मकर्तृत्वविवक्षायामकर्मकत्वेयि सुविकरणपरिभावयानात्रग्रहणमित्याहुः। समीचीन इति। प्रथमा
 सार्वधातुकेयक्। ३। ४६७॥ धातोर्थ्यक् प्रत्ययः स्याद्भावकर्मवाचिसार्वधातुके परे। भावोभावना उत्पादनाक्रियासाच धातुत्वेन सक
 लधातुवाच्या। भावार्थकलकारेण नूद्यते। युष्मदस्मद्भ्यां सामानाधिकरण्याभावात्प्रथमापुरुषः। तिङ्नाच्यभावनाया असुनस्यत्वेन हि
 त्वाद्यप्रतीतेर्न द्विवचनादिकित्वेकवचनमेवातस्योत्सर्गित्वेन संख्या नपेक्षत्वादनभिहिते कर्तृरितृतीया। त्वयामयाऽयश्चभूयतोवभू
 द्विवचनां वा छंदसीति पूर्वसवर्णदीर्घः। परस्मैपदं स्यादेवेति। अनंतरस्येति न्यायेन योगद्वयेन प्राप्नोत्येव परस्मैपदस्य प्रतिषेध इति भावः। इति पद
 व्यवस्था॥ ॥ सार्वधातुकेयक्। धातोरेकाच इत्यतो धातोरिति चिणभावकर्मणोरित्यतो भावकर्मणोरिति चानुवर्तते। भावोभाववेति। उत्पत्त्य
 र्थात् भवतेर्णिजंतादेरजितिभावः। ए रज एतानामिति त्व नार्थमिति तस्मिन्नेव सूत्रे कैयटः। भवतेरुत्पत्त्यर्थत्वं एतस्य भवतेः शुद्धेन करोतिना तु
 ल्यार्थत्वं च दर्शयति। उत्पादनाक्रियेति। यथा करोति घटमित्यादावुत्पत्त्यनुकूलो व्यापारः कुलालनिष्ठः तथा भावयति घटमित्यादावपि। भवति।
 घट इत्यत्रापि घटनिष्ठ उत्पत्त्यनुकूलो व्यापारोऽस्येव परंतु फलसमानाधिकरणः सः। कुलालनिष्ठस्तु फलव्यधिकरण इतीयान्मदः। अतएव फल

व्यापारयोः सामानाधिकरण्याद्भवत्यादिरकर्मकलयास्तुवैयधिकरण्यात्करोत्यादिस्सकर्मक इत्याहुः। एतेनभावोभावेनेत्यादिग्रंथेन भूवादयो धातवः
 तत्रक्रियावाचिनः किं। विकल्पार्थकवाशब्दाद्भावेति लक्षणमाभूत्। अन्यथा भ्वादिगणे वाशब्दमात्रपठनादक्रियावाचिनोपि वाशब्दस्य धातुत्वे धात्वर्थः
 केवलः शुद्धोभाव इत्यभिधीयते इति विकल्पस्यापि भावत्वापत्त्या तद्वचकवाशब्दाल्लिट्स्यादेवेति केषांचिद्वाख्याने यरास्तां भावनवाचका देवभावेति
 टः स्वीकारात्। विकल्पस्य तु भावनाभिन्नत्वात्। अन्यथा क्रियावाचिन इति विशेषणोदत्तेऽपि तद्दोषतादवस्थ्यात्। विकल्पवाचका ह्रिडभावेऽपि लडा
 दयः स्युरिति तु न शं कनीयमेव। वर्तमानक्रियादि ह्रिडत्वेरेव लडादीनां विधानात्। किमर्थं तर्हि क्रियावाचिनो भ्वादय इति सर्वैरेव तत्र व्याख्याताः। याप
 यसीत्यत्रापि लक्षणप्रतिपक्षोक्तपरिभाषया याशब्दस्य धातुत्वा संभवादानो धातोरिति तत्राल्लोपाप्रसक्तेरिति चेत् अत्राहुः। कार्यकालं संज्ञाय परिभा
 षामिति पक्षे आतो धातोरिति तत्प्रदेशे भ्वादयो धातव इत्युपनिष्ठते भ्वादिषु याशब्दमात्रपठनाद्व्यवाचकोपि याशब्दस्तत्रोपनिष्ठः। वर्णग्रहणोल
 णप्रतिपक्षोक्तपरिभाषया अप्रवृत्तेः। आतो धातोरित्यत्र त्वात्तदतिवर्णग्रहणं तस्माद्व्यवाचकस्य याशब्दस्य धातुसंज्ञा माभूदिति क्रियावाचिन
 इति विशेषणमवश्यं वक्तव्यमेवेति। उत्पादनाक्रियेत्यनेन तु क्रियावाची धातु धात्वर्थः क्रियेत्यन्योन्याश्रयोऽत्र दुःपरिहर इति केषांचिदाहस्यो निरस्तः
 उत्पत्त्यनुकूलव्यापारस्य क्रियात्वात्। न दुर्लभं। व्यापारो भावनासैवौत्पादनासैव च क्रियेति धातुत्वेनेति। सकलधातुषु धातुत्वे जातिरस्वडोऽधिर्वेत्यन्वे
 तत्। तच्च वाचकतावच्छेदकां क्रियात्वं तु वाच्यतावच्छेदकमिति भावः। धातुवाच्येति। न चैवं पक्षनीत्यादावेककर्तृकावर्तमानावचिक्रियेति क्रियाविशिष्टा प्रो
 नस्यात्। प्रत्ययार्थं प्रतिप्रकृत्यर्थस्य विशेषणतया औपगवादौ कृतत्वात्। तथा च भावनातिङ्प्रत्ययवाच्येति मीमांसकमते मेवे रमणो यमिति चेत् अत्रा
 ह प्रत्ययार्थं प्रधानमिति तु तर्गस्स चेह तज्यते क्रिया प्रधानमाख्यातमिति स्मरणं। दावाद्यर्थत्वेन मीमांसकैरभ्युपगतस्य स्त्रीत्वस्य पादिक
 विशेषणस्य न्युपगमात् प्रत्ययार्थः प्रधानमिति नियमस्य तत्तत्त्वाच्चा किंच भोक्तव्यमित्यादौ तिङ् विनापि भावना प्रतीयते करकावस्था च द

अने अस्मिन् चकरोसिं सामानाधिकरण्या किं कर्तव्यं भोक्तव्यं किं कृतवान् भुक्तवान् इति । न च कृतामपि तव्यदादीनां भावना वाचकत्वमस्त्विति शंका । न
 मर्थयोरभेदाच्च । नुरोधेन कर्तरि कृदिति तव्यदादयः कर्मादाविति परैरप्यभ्युपगमात् । अन्यथा पाचको देवदत्तः यक्तव्य ओदनः इत्यत्राभेदे
 धो न स्यात् । तथा च धातुवाच्यत्वं भावनायादत्येवमंतरमणीयतरमिति । लकारस्य सामानाधिकरण्यं कर्तृकर्मणि धातुन एव संभूतति न भावो
 मिधातुन इत्याशयेन व्याचष्टे । सामानाधिकरण्याभावादिति । न चैवं युष्मदस्मद्विज्ञोपपदे सामानाधिकरण्ये देवदत्तः पचतीत्यादीं वदेव प्रथमपुरुषेण भा
 व्यमिति प्रथमपुरुषो व्यञ्जनस्यादिति वाच्यं । शेषे प्रथम इत्यत्र मध्यमोत्तमयोर्विवेकप्रथमस्यादिति व्याख्यानात् । तिङ् वाच्येति धादिवाच्य
 चास्तु सत्वरूपत्वमिष्टमेवेति पाकं पाकेनेत्यादौ यथा यथेष्टितीयादयः प्रवर्तन्ते । अतएव भाष्यकृत् तोक्तं कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशतद
 व्यधात्वर्थनिर्देशे ण्वल्लिङ्गमभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशतदस्यासिकाश्यायिका इत्यत्र बहुवचनसिद्धवपि आस्यं तेश्च तेषां तस्य तत्र न सिध्यत
 मचकर्मण्येवात्र लकारोऽस्त्विति शंका । धातुद्वयस्याप्येककत्वेन तदसंभवात् । अर्थासंगतेश्च । अत्र तुष्टाण्यो दृश्यासना निहतानां यादृश
 निशयनानि तादृशानि देवदत्तादिकर्तृकान्यासनादीनि इत्यर्थः । सादृश्यावगमादिह आख्यातवाच्यस्यापि भावस्य भेदावभासात् बहुवचनं ।
 न चैवं संख्यान्वयित्वे असत्वरूपतानस्यादिति वाच्यं । लिङ्गक्रियानाधारकारकयोगाभावमात्रेण सत्वरूपत्वमुपपद्यते इति कारकेषूक्तत्वात् । केचिदि
 ह उष्टासिका हतशयिका शब्दयोस्तद्वद्विशेषाणां स्वीकृत्य आस्यं तदस्यादिना अभेदाच्च यमाहुः । मनोरमायां तु आसिकाशयिका इति च द्वितीया बहुवचनं किं
 या विशेषेण त्वेन कर्मकत्वात् । न चैवं लीवत्वमेकवचनात् तत्त्वस्यादिति वाच्यं । स्त्रियां क्तिनित्यधिकारात् स्त्रीत्वावधारणेन सामान्येन पुंसकमित्यस्याः
 ॥ प्रवृत्तेः बहुत्वावधारणे नैकवचनाप्रवृत्तेश्चेत्युक्तं ॥

संक्षे- स्पसिचसीयुट्तासिधु। यद्यप्यजादयो हं हेन निर्दिष्टास्तथाप्युपदेशरूपच एव विशेषणं नहनादीनां। अव्यभिचारान्न दाहा उपदेशयोः जिति। उपदेशो-
१-त- अजंतामामिति नव्याख्याते। तथा हि सति लिजंतस्य न स्यात्तस्योपदेशाभावात्। उपदेशो हि साक्षादुच्चारणं न च एतत्स्य तदस्ति। चिण्वदितिसप्तम्यंतादिति-
२३० स्पसिचसीयुट्तासिध्वितिप्रतियोगिनिसप्तमीनिर्देशादतोव्याचष्टेचिणीवेति। ननुचिणिदृष्टमात्रस्य दृष्ट्यादिकार्यस्यातिदेशधानिष्यते। आधिष्यते
अध्याधिष्यते इत्यत्र हनोवधादेशः। इणेगादेशः। इजेगादेशोयस्यादितिचेत्। मैवं। अंगधिकारवलेन अंगस्यैव कार्यस्यातिदेशान्नचैतेहनिणिउ-
देशा अंगान्तेत दाहा। अंगकार्येवास्यादिति। सीयुट्दति। तथाचसीयुट्शब्देन तद्विशिष्टलक्ष्यतदतिभावः। आर्द्धधातुक इत्यनेन नव्यावर्त्यलुविधि-
लिङ्। तेन भूयेतेत्यत्र न भवति। नचात्रलिङ्। सलोपरतिसलोपादलादित्वं नास्तीतिवाच्यं। तस्येहानयेत्यणत्। यदाहुः चिएवदृष्टियुक्ताहंतेष्वधत्वंही-
स्पसिचसीयुट्तासिधुनादिकर्मणोरूपदेशः। ज्जनयहृदृशांवाचिएवदिद्वा। दा। धा। दृश। उपदेशयोः चतदन्तानां हनादीनां च चिणीवा-
ङ्कार्येवास्यात्स्यादियुषरेषुभावकर्मणोर्गम्यमानयोः स्यादीनामिदं गमश्च। अयमिदं चिएवद्वावसन्नियोगशिष्टत्वात्तदभावेनार्-
हार्द्धधातुक इत्यधिकृतं सीयुटोविशेषणन्तरेषामव्यभिचारत्वाच्चिएवद्वावाहृदिः। भाविता। भविता। भाविष्यते। भाविष्यते। भूयता। भूय-
वश्चोक्तोयोमितावाचिणीति। इट्चासिद्धत्वेन मेलुष्यते। लिर्नित्यश्चायं वलनिमित्तोविधातीति। अस्यार्थः चिएव ॥ भूयता। भूयेता। भाविषीष्ट। भूयिषी-
तदत्यतिदेशस्य दृष्ट्यादिकं प्रयोजनं। तथाहि। भाविता। भाविष्यते। इत्यादौ दृष्टिः। दायिता। दायिषीष्ट्यादौ युक्। घानिता। घानिष्यत इत्यादौ घत्वाहेतुमण्य-
तात्कर्मणिलकारेणामिताशमिताशामिष्यते। शमिष्यते इत्यादौ चिणमुलोरिति मित्तमुपधायावादीर्घः। अत्रैवशमितेत्यादौ स्पसिचसीयुट्दत्यनेन क-
रिदृष्ट्यामीयत्वेन। सिद्धत्वेनानिदीतिनिषेधो न प्रवर्तते। इति एलोयोभवति। भाविष्यते इत्यादौ भूय इति स्थिते परमपि वलादिलक्षणमिदं वाधित्वा चि-
दिदेव न भवति। यतोऽयं नित्यः। वलनिमित्तो विधातीति। साप्तमिकेतस्मिन्कृतेः यच्चिएवदिद्भवति। अस्मिन्कृते तु स न भवति। वलादिनिमित्त-

भावहृत्वा दवचनन्यत्वात्सेड्भ्योव्ययमेवेदमवति। एतदभावपक्षे तु सेड्भ्योवलादिलक्षणरदमवतीति बोध्यं॥ ॐ ॥ चिणभावकर्मणोः। त्रैः सिजित्य
 ते चेरिति चिणतेपदइत्यतस्ते इति चानुवर्तते। तत्र न्यनुचिणग्रहणं न रुधरतिनिषेधेन तिरोहितमिति पुनरत्र चिणग्रहणं कृतं। न शब्दे किं। अभाविषा
 चिणभावकर्मणोः। ३। १। ६६॥ त्रैश्चिणस्याद्वावकर्मवाचिनितशब्दे परे। अभावि। अभाविष्यत। अभाविष्यतानि डोक्तत्वात्कर्मणि न हि
 तीया। अनुभूयते। आनन्दश्चैत्रेण त्वया मया च। अनुभूयते। अनुभूयन्ते। त्वमनुभूयसे। अहमनुभूये। अन्वभावि। अन्वभाविष्याताम्। अ
 न्वभविष्याताम्। लिटोः। भाव्यते। भावयाच्चक्रे। भावयावभूवे। भावयामासे। इह तशब्दस्य एशिर्दृष्टत्वे च कृते। हएतीति हत्वन्। तासि
 साहचर्यादस्ते गमिष्यन्ति हे इत्यादौ सार्धधातुके ऐल्य हत्वप्रवृत्तेरित्याहुः। भाविता। चिण्वदिट्। आभीयत्वेनासिद्धत्वात्। लिटोः। पया। भाव
 यिता। भाविष्यते। भावयिष्यते। भाव्यताम्। अभाव्यता। भाव्येता। भाविषीष्ट। भावयिषीष्ट। अभावि। अभाविष्याताम्। अभावयिष्याताम्। उभू
 यते। उभूयाच्चक्रे। उभूयिता। उभूयिष्यते। वोभूयते। यङ्लुगन्नात्। वोभूयते। वोभवाच्चक्रे। वोभाविता। वोभविता। अकृत्सावेति दो
 र्घः। सूर्यते विष्णुः। तुष्टे वा स्ताविता। स्तोता। स्ताविष्यते। स्तोष्यते। अस्तावि। अस्ताविष्याताम्। अस्तोष्याताम्। गुणेर्तीति गुणः। अर्थ्यते। स्म
 र्यते। परत्वात्। नित्यत्वाच्च गुणो रपरकृतेः। जनत्वाभावे व्युपदेशग्रहणाच्चिण्वदिट्। आरिता। अर्ता। स्मारिता। स्मर्ता। गुणेर्तीति त्रि
 नित्यग्रहणनुवृत्तेरुक्तत्वात्। नेह गुणः। संस्क्रियते। अनिदितामिति नलोपः। स्वस्यते। इदितस्तु न चेतो। सम्प्रसारणमादृत्यते। अयडयि
 कृति। श्रय्यते। तनोते र्यकि। ६। ४। ४४॥ आकारो नादेशो वा स्यात्। तायते। तन्यते। येविभाषा। जायते। जन्यते॥
 तां चिण्वदिट् इति। एयंतस्य धातोरुपदेशाभावे व्युपदेशयोः। जिजिव्याख्यानाच्चिण्वदिडिह प्रवर्तन एवेति भावः। परत्वादिति। चिण्वदिडपेक्षया नि
 त्यत्वादिति। न च कृते चिण्वदिटि वृद्धिप्रवृत्त्या गुणस्य नित्यत्वं नेति शङ्क्यं। अचोत्रुणितीति वृद्धिं बाधित्वा परत्वात् गुणो रपरत्वे च पश्चादत उपधाया इति॥

सि.कौ.
दी.न.
१३१

दृष्टिप्रवृत्त्या गुणस्य नित्यत्वाऽनयायात् उपदेशग्रहणदिति तत्सामर्थ्यादुपदेशोऽचतुर्दंतत्वं नृधातोर्व्यपदेशिवत्भावेन यत्स्थितं तदादाय एव ताद-
व्यारित्तेत्यादौ चि एव दिट् प्रवर्तते इति भावान्वेवं स्मारितेत्यादिन सिध्योत्स्मृदन्त्यस्य उपदेशो अचतुर्दंतत्वाभावात् उपदेशोऽजतानामिति व्याख्याने-
तुल्यं तस्य न स्यादिति उक्तत्वादिति चेत्तत्सत्यां अतएवापरितोषान्मनोरमायामुक्तं मनुवा उपदेशो यदजंतं तस्येति व्याख्यानमंगस्येति व्यधिकरण-
धी। अंगवयवस्याजंतस्येत्यर्थ इति। एवं च लिजंते पिशामितेत्यादौ चि एव दिट् सिध्यति व्यपदेशिवत्भावेन लिजे वणिजंतसु दवयवकं शाभीत्यंग-
मित्याश्रयणत्वात् आरित्तास्मारितेत्याद्यपि सिध्यति। नृधातुः स्मृधातुश्चोपदेशोऽजंतसु दवयवकं भवत्वात् स्मारित्यंगमिति दिक्। नित्यग्रहाण नुवृ-
त्तेरिति। नित्यं छंदसीति सत्त्वात् काशिकायां तु मुनेव हिरंगलक्षणस्यासिद्धत्वादभक्तत्वाद्वा संयोगादित्वमंगस्य नास्तीति गुणेन न प्रवर्तते इत्युक्तं।

तपोनुतापे च। अत्र दृष्टांतवत्त्वेन न स्यात्कर्मकर्तृत्वं न तापे च। अचतुर्दन्तापायेन। पापङ्कृतेनाभ्याहत इत्यर्थः। कर्मलिच्छुडः। यद्वा पा-
पेन पुंसां कर्त्रा अंगोत्पत्त्यर्थः। धुमास्थेतीत्वमादीयते। धीयते। आदे च इत्यत्राश्रितोति कर्मधारयादित्संज्ञकशकारादौ निषेधः। ए-
व आदिशित्वाभावेन स्मिन्नात्वमाजले। आतोयुक्चिण्कृतोऽङ्ग३३३। आदन्तानां युगागमः स्याच्च लिजिति लिजिति कृति च। कथयिता।

सुट्कात्पूर्व इति विधीयमानः कर्मज्ञो न त्वंगभक्तत्वेनासंयोगाद्येव अंगमित्यभक्तत्वादित्यस्याशयः॥ ॥ दाता। दायिषीष्ट। दासीष्ट। अकथयि ॥
तनोत्रेयं किं विदुर्नोरिति सूत्रादादित्ये विभाषेत्यतो विभाषेति चानुवर्तते। यत्किं। तंतं न्यत्रे॥ ॥ तपोनु। चकारेण अचः कर्मकर्तृरीत्यतः क-
र्मकर्तृरीत्येदनु कृष्यते कर्मण्युदाहरणमिति ध्वनयति अभ्याहत इत्यर्थ इति। भावेपीदमुदाहरणमित्याह। पापेन पुंसेति। अविचार्य कर्मकृत्वाप-
वादशोचीत्यर्थः। कर्मकर्तरि नुतत्प्रक्रियायामुदाहरिष्यति। आतोयुक्। अचोऽत्र लिजितीत्यतोऽत्र लिजितीत्यनुवर्तते तच्च कृतो विशेषणं न तु चिरो-
पदेशः। अत्र न च भिचागत्। चिण्कृतोऽङ्ग३३३। किंचौडिः। बालाकिः। बाह्वादित्वादिना ददौ। ज्जितीति किं। पानीयं। दानीयं ॥

[illegible]

को. यद्यपि हनोवधलिङि इत्यत्रापि आर्द्धधातुकाधिरार्द्धधातुकेलिङि इत्यपि समानं तथापि लिङीति यद्वयसाधारणं सीयुटनु आत्मनेपद एवेति विशेष-
न. विहितत्वमस्तीति भावः अहसातामिति चिण्वदिटोः भावे हनः सिजिति कित्वा दनु दातोपदेशे ननु नासिकलोपः चिणिवधादेशस्य दृष्टत्वाच्चिण्वत्भावे-
३१ नस्यादिषु प्राप्तिमाशङ्क्य परिहरति न चेत्यादिना अदर्शितामिति न दृश इति कस्य निषेधादिह सिचिचिण्वदिटोः सिचः कित्वा दितिलिङ् सिचोवा-
त्मनेपदे चित्यनेनालत्वमिति अचिविभाविति गिरतेरेकस्य लत्वं षटाढत्वमिति विभाषेद इत्यनेन षण्णोढत्वोद्देशादित्वत्रयं चेति अनचिचेति
द्वादशानां मध्ये षण्णोढस्य षण्णोढस्य वदित्वे चतुर्विंशतिः मय इति पंचमीयण इति षष्ठीति पक्षे वकारस्य द्वित्वे चत्वारिंशत् अनचिचेति
चिण्मुलोर्दीर्घः न्युत्तरस्यामा ६। ४। ८३॥ चिण्परेण मत्परं चलोमितामुपधाया दीर्घो वा स्यात् प्रकृतोमितां ह्रस्व एव तु न विक-
ल्पितः एयं नालो ह्रस्वो वक्तव्यो सिद्धेः दीर्घविधौ हिलिचो लोपो न स्यान्निचदिति दीर्घः सिध्यति ह्रस्वविधौ तु स्यान्निवत्वं देवारमाभाष्ये-
तु पूर्वत्रासिद्धेन स्यात्तिवदित्यवष्टभ्यद्विर्बचनसवर्णानुस्वारदीर्घजश्च प्रत्याख्याताः एविति जातिपरो निर्देशः दीर्घग्रहणञ्चैह
मास्त्विति तदुक्तं यो शमिता शमिता शमयितो शमिष्यते शमिष्यते शमयिष्यते यङनास्मि च शंशम्यते शंशमिता शंशमिता
शंशमयिष्यते यङलुक्नास्मि च यवमाभाष्यमतेतु यङनास्मि चिण्वदिटि दीर्घो नास्तीति विशेषः एयन्तत्वाभावे शम्यते मुनिना ॥ ॥
मकारस्य द्वित्वे षण्णवतिः ढवमानामिति अचोरहाभ्यामिति ढस्य द्वित्वे द्वयोर्द्वयोरपि वस्य यलो मय इति द्वित्वे चत्वारि चतुर्णामपि मस्य अनचिचेति द्वि-
त्वेषौ ॥ ॥ चिण्मुलोः शमिष्यतेत्यादौ जनीज्ज्वरस्यादनामित्वेन मितामुपधाया नित्यं ह्रस्वे प्राप्ते दीर्घः नेन विकल्प्यते एयता एविति लिङोपस्य
स्यान्निवत्वेन व्यवधानादिति भावः दीर्घः सिध्यतीति न पठतेति निषेधादित्यर्थः ननु विषादी स्थदीर्घकतव्ये स्थानिवत्ताभावः पूर्वत्रासिद्धमित्यनेनैव सि-
द्धिर्भवति महत्स्योपयोगाभावेपि एयं ता एव चिण्मुलोरिति दीर्घकतव्ये स्थानिवत्ताभावे निवारणाय दीर्घग्रहणमावश्यकमित्यत आह ॥ ॥

अतिपरिनिर्देशेति । इदं मास्त्विति । ह्रस्वविकल्पेण यीष्टं सिध्यतीति भावः । वस्तुतस्तु चिण्णमुलो रिति सूत्रे दीर्घग्रहणं कर्तव्यमेवातथा हि हेड्ड अना
दरे घटादिभिर्मितां ह्रस्वेक त्वे एच रुक्हि डयति अन्नचिण्णमुलोः कृतयो ह्रस्वविकल्पमाने अहि डि अहे डि रति स्यात् । दीघेतु अहि डि अही डीति
भवति । एनच्चात्रैव सूत्रे कैयटे स्पृश शमि तेत्यादि चिणि । अशशमि । अशशमिण मुलिशशमशशमंशशामशशममित्यादि द्रष्टव्या दीर्घो नास्तीति ॥
नोदात्रोपदेशासामान्याः नान्तयेः ॥ १७ ॥ ३५ ॥

नोदातोपदेशस्यमानस्याऽनाचमेः। ७३। ३४॥ उपधायावृद्धिर्नस्याच्छित्तित्रितिलिङ्गतिव अशमि। अरमि। उदातोपदेशस्येति किम्
अगमि। मानस्य किम्। अवादि। अनाचमेः किं। अचामि। अनाचमिकमिव मीनामिति वक्तव्यम्। चित्ति आयादय इति शिङ् भावे अका
मि। लिङ्-लिचोरिति। अचामि। अवधिर्हिंसायाम्। हलन्तः। जनिवध्योरिति नवृद्धिः। अवधि। जायोऽविचिण्णलङ्-त्विज्-तुक्तेर्नगुणः। अज
गारि। भजैश्च विनिर्दिष्टः। ३५॥ नलोपोवास्यात्। अभाजि। अभज्जि। विभाष्य चित्त्वमुलोऽ७१। ईदौ। लभेर्नुमागमोवास्यात्। अलम्भि। अ
लाभि। व्यवस्थितविद्येयत्वात्प्रादेर्नित्यं नुमा प्रालम्भि। द्विकर्मकाणान्। भोलेकर्मणि दुत्वादेः प्रधानेनीह कृष्यहमावृद्धिभ्यस्यार्थयोः
शब्दकर्मणश्च निजेच्छया। प्रयोज्यकर्मण्यन्येषां एयन्तानां लादयो मताः। गौर्दुत्स्यते पयः। अजाग्रामन्नीयते हि यतो कृष्यते। उत्स्यते।
बोध्यते माणवकधर्मः। माणवको धर्ममिति वा देवदत्तो ग्रामज्ञः स्यते। अकर्मकाणां कालादिकर्मकाणां कर्मणि भावे चलका इत्य
न्ते। मासो मासं वा आस्यते देवदत्तेना। लिजन्तानुप्रयोज्ये प्रत्ययः॥ मासमास्यते माणवकः॥ इति भावकर्मप्रक्रिया ॥

मयेऽलोपस्यस्थानिवत्वेनणिचपरत्वाभावादुपधादीर्घस्योपधाद्वृद्धेऽप्यप्रवृत्तेः। तथाचफलभेदादीर्घग्रहणप्रत्याख्यानंनयुज्यतेइतिभावः। शम्प
तिमुनिनेति। अकर्मकत्वात्भावेलेः॥ ॐ ॥ नोदात्तोपदेशस्याऽतिरुतिरुतिशमः दम्। घञाणितिरुतिशमकः दमकः। ण्वुला उपदेश इति किं। शमो
रुहविनणिरुतेवर्ज्यमानस्वरेणउदात्तत्वाभावानिषेधो न स्यात्। कांश्चनर्हिहरेयदकांमिपदैककेनस्वमिति श्रीहर्षप्रयोग इति वेत्ता अत्राहुः ॥

५-कौ- निरुत्तप्रवर्णद्वयोः प्राकृतैर्येनचित्ततश्चिण्वोध्यः। तथाचलिचोः कृत्वा हृद्वेन निषेधः। मितामिति ह्रस्वसु न भवति। वाचित्तविगर्हयतो वेद्यनुवर्त्य।
 १-त- व्यवस्थितविभाषाश्रयणादिति घटादावुक्तत्वात् किं चाहस्वेजातेपिनक्षतिः। चिण्वमुलोरिति दीर्घविकल्पनात् इति। कथम उल्लघमे। यमउपर
 ३३ मे इति प्रयोगः। संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वाद्द्वयभाव इति ज्ञेयं। अथवा उद्यतोपरमशब्दौ घनार्थकविधानाद्दोष्यौ। णिङ्-णिचोरप्येवमिति। षिङ्-।
 ताणिजंताह् कमेश्च। णिलेरनिद्योतिणिलोये सति रूपं तुल्यमिति भावः। विभाषा। लभे श्वेत्यतो लभेरिति वर्तते। णमुलि। लभं लभं। लोमलाभां प्रादे-
 सु प्रलंभं। प्रलंभमिर्नैव। अथ ये द्विकर्मकास्तेषु लक्ष्यत्वात्। किं मुख्यकर्मणि उत गौणे किं बोधयोरिति सन्देहे व्यवस्थामाह। द्विकर्मकारणत्विति। दु-
 स्थादेरिति। दुस्त्याच्यचित्। द्विकर्मकास्तेषु लक्ष्यत्वात्। द्वादशदुस्त्यादयस्तेभ्यो गौणे कर्मणि लक्ष्यं यो मत्तारसन्वयः। अकथितं चेति सूत्रेण यस्य कर्म संज्ञातत्तौ गौणं गति-
 बुद्धीति सूत्रेण ये द्विकर्मकास्तेषु व्यवस्थामाह। बुद्धिमत्सार्थयोरिति। निजैश्च येति। गौणे वा मुख्ये वा कर्मणीत्यर्थः। इह गतिबुद्धीति सूत्रेण यस्य कर्म संज्ञातत्तौ गौ-
 णाप्रयोज्येति। अणौ कर्तृणो कर्म संज्ञायस्य तत्प्रयोज्यकर्म। अन्येषामिति। गत्यर्थः। कर्मकत्वं करोतीनां लादय इति। कृत्यत्वं खल्वर्थः। आदिशब्देन ग्राह्याः।
 गौर्दुस्त्यतेरतिदेवदत्तेनेमिशेषः। कृत्यादिषु गौर्दुस्त्व्यादौ हनीयापयः। गौस्सुदाहादुर्दोहापयः। अजाग्रामं नेतव्या नयनीया हर्तव्या हरणीया। अजाग्रा-
 मं नेयादस्याद्युदाहर्तव्यं। ग्रामं गम्यत इति। यज्जदत्तेनेत्यध्याहारः। माणवक इति। अयं प्रयोज्यः कर्ता देवदत्तेनेति प्रयोजकस्त्वध्याहर्तव्यः॥ इति भावक-

कर्मणश्चित्ता लोकार्यातिशयं यद्येतदुक्तमित्यनुवंगः। प्रायेणेति येभिर्दिष्टिदिप्रभृतय एककर्मकासे अकर्मकाः। येतु द्विकर्मकासे सकर्मका इति भावाः अकर्मकाः।
 कत्वस्य फलमाह। भावे कर्तृरिति चेति। भावे चाकर्मकेभ्यस्तु कृत्वादिनिभावः। द्विकर्मकेषु कर्मणः कर्तृत्वविवक्षा यामुदाहरणं। मन्त्रातिसागरोऽमृतं स्वयं प्रदुग्धे
 यस्तु सौकर्यातिशयं यद्येतदुक्तमित्यनुवंगः। प्रायेणेति येभिर्दिष्टिदिप्रभृतय एककर्मकासे अकर्मकाः। येतु द्विकर्मकासे सकर्मका इति भावाः अकर्मकाः।
 सत्वेपि सम्प्राते कर्तृत्वात्कर्तृरित्यकारः। साध्वसि स्थिति। काष्ठा नियचन्ति। स्थालीपचति। कर्मणस्तु कर्तृत्वविवक्षा यामुदाहरणं। मन्त्रातिसागरोऽमृतं स्वयं प्रदुग्धे
 ण कर्मकासेभ्यो भावे कर्तृरिति च लकारः। पच्यते आदनेनाभिद्यते काष्ठेनाकर्तृरिति। कर्मवत्कर्मणस्तुल्यक्रियः। ३। ५८७। कर्मस्थया क्रियया
 तुल्यक्रियः कर्तृकर्मवत्त्वात्। कार्यातिदेशोऽयम्। तेन यगात्मनेपदचिणचिण्वदिटःसुः कर्तुरभिहितत्वात्प्रथमा। पच्यते आदनेनाभि
 द्यते काष्ठमाप्यादि। अभिदि। नेनुभावे लकारे कर्तृर्हि तीयास्यादस्मादिति देशादिति चेन्न। लकारवाच्य एव कर्ता कर्मवत्। लिङ्गाशिष्यडि
 ति हिलकारकास्त्रदन्तुस्तेः भावे प्रत्यये च कर्तृल्लकारेणानुपस्थितेन। अतएव कृत्यत्वरलर्थः कर्मकर्तृरिति न भवति किन्तु भावे एवाभे
 त्तव्यं कुसूलेन। ननु यच्चिभिद्योः कर्मस्थया क्रिया विक्रिन्निर्दिधा भवनच्चासेवेदानीं कर्तृस्थानतु तत्तुल्या। सत्यां कर्मत्वे कर्तृत्वावस्थाभे
 दोपाधिकन्तत्समानाधिकरणक्रियायाम्भेदमाश्रित्य व्यवहारो कर्मणोति किमा करणधिकरणभ्यानुल्यक्रिये पूर्वोक्ते साध्वसिरित्यादेमा
 भूताकिञ्च। कर्तृस्थक्रियेभ्यो माभूता गच्छति ग्रामः। आरोहति हस्ती। अधिगच्छति शास्त्रार्थः। स्मरति श्रद्धाति च। यत्र कर्मणि क्रिया कर्तृ
 विशेषो दृश्यते यथापक्षेण तदुल्लेखेण यथावाच्छिन्नेषु काष्ठेषु न च कर्मस्थक्रियानेतरत्वा नहि पक्षापक्षतदुल्लेखे विवक्षा गतग्रामे सुखे लसत्य
 मुपलभ्यते। करोति रुत्यादनार्थः। उत्पत्तिश्च कर्मस्था। तेन कारिष्यते घटदत्तादियत्नार्थत्वे तु नैतत्सिद्धेतां शानेछादिवद्यत्नस्य कर्तृत्वात्
 स्यगुणैरुपसृता वसूपमानस्य वसूनि मेदिनीति। प्रदुग्धेन च कर्मवत्कर्मणोति प्राप्तस्य सकर्मकाणामिति निषेधे दुहिपच्योरिति प्राप्ते प्रसृतस्य यको न दुह

स्तुनमामितिनिषेधः। उक्तप्रयोगानुरोधात् द्विकर्मकेषु गौणस्यैव कर्मणः कर्तृत्वविवक्षानमुख्यस्येत्याहुः। अत्रेदमवधेयं। अधिकरणत्वाविवक्षायात्रजोगौ
 णकर्मतिरुणद्धिजोगांस्वयमेवेतिभवति। यदातुत्रजस्यनकर्मत्वंतदा मुख्यकर्मणोपिकर्तृत्वविवक्षाभवति। रुध्यतेत्रजेगौः स्वयमेवेति। तथागौरवादान
 त्वविवक्षायांगौर्दुस्तेपयः स्वयमेवेत्यादिकर्मवत्कर्मणा। वत्करणं किमर्थं यथाअब्रह्मदत्तेप्रयुज्यमानो ब्रह्मदत्तशब्दः ब्रह्मदत्तवत्त्वर्थवदतितथा
 कर्मसुच्यमानेपिकर्मवदित्यर्थलाभात्। सत्त्वं। कर्मणातुल्यक्रियः कर्ता कर्मसुच्यमानेकर्मसत्त्वकद्वयार्थः स्यात्। तथाहिसतिअकर्मकव्यपदेशणवार्त्ता
 वत्कारो न स्यात् किंतुकर्मणि स्यात्। पच्यतेओदनः भिद्यतेकाष्ठमिति। यद्यप्यधुप्रयोगः सिद्धीतेरष्टएवतथापिपच्यतेओदनेनभिद्यतेकाष्ठेनेतिभावेन।
 स्यादितिबोध्यं। कर्मशब्देनान्नकर्मस्यक्रियालक्ष्यतद्व्याह। कर्मस्थयेति। कर्मकारकस्थयेत्यर्थः। कर्तरिशब्दित्यतः कर्तरीत्यनुवर्त्यप्रथमयाविपरिणम्यते
 सचविशेष्यसदाहातुल्यक्रियः कर्त्तृति। कार्यतिदेशोयमिति। यद्यपिशस्त्रातिदेशेयिलक्ष्यंसिध्यतितथापिशस्त्रस्यापिकार्यार्थतया मुख्यत्वात् कार्यति
 देशएवाश्रितः भावेलकारे इति। तत्रकर्तुरनभिहितत्वादितिभावः। द्विलकारकादिति। व्यत्ययोबहुलंलिङ्गाशिष्यडितिसंहितसापाठेऽनुस्वारस्यपरस
 वर्णेनजातेलकारेनस्योपरिलहयमित्यर्थः। तेमलकारवाच्यः कर्ता कर्मवदित्यर्थलाभाद्गादिकमेवभवतिनतुद्वितीयेत्यभिमतसिद्धिः। यत्रलकार
 वाच्यः कर्ता तत्रैव कर्मवत्त्वमितिबुत्त्यादनस्यफलमाह। अतएवेति। नमवेतीति। लकारेणैव कर्मकर्तृरुपस्थानात् कृत्यादीनां प्रसक्तिर्नास्त्युक्तार्था
 नामप्रयोगात्। लविधेः पूर्वंतुसुतरांनाल्लिलकारोपस्थाप्यकर्तुरभावेनकर्मवत्त्वाभावादिनिभावः। अत्रेदंबोध्यं। कृत्यक्तस्वल्थादित्यत्रक्तग्रहणं
 कुमुचितं तस्य कर्मकर्तरि रूढत्वात्। भिन्नः कुसूलः स्वयमेवेति। वक्ष्यतिच स्वयमपिसिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्येतिवार्तिकेसिनो ग्रासः स्वयमेवेति। ननुग्रन्थार्था
 क्रमकेनत्राविवक्षितकर्माणो कर्मकारतिनगृह्यतेदत्तवानपक्त्वान्द्वयार्थदत्तः पक्वः दत्तापत्तेरितिचेत्। अत्राहुः। सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्येति
 विधीतकारस्यनकारविधानसामर्थ्यादविवक्षितकर्माणोपिक्वचित्गृह्यते। अन्यथानिष्ठातकारसत्रनलभ्येततेनसिनो ग्रासः स्वयमेवभिन्नः कुसू

स्वयमेवेत्यादिसंगच्छते इति। अत्र केचिद्वदन्ति। लकारवाच्यस्यैव कर्तुः कर्मवत्त्वं कर्मवत् कर्मणोऽत्र वतः ग्रहणं व्यर्थं। न च कर्तुः कर्मसंज्ञायां भावे लकारो
नित्यादित्युक्तमिति वाच्यं। कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां धातुरकर्मकरत्यकर्मकात्कर्तरीव भावे लकारस्य निर्वाधत्वात्। लकारवाच्यस्य कर्मसंज्ञायां
मपि केवलकर्तृत्वं न भुवगमात्। न हि भावे लकारः कर्तारिवृत्तिः। न च वत्करणभावे कर्तुः कर्मसंज्ञायां कर्तृव्यपदेशाभावात् ननु मते दंड इत्यत्र
न दुहस्ते न भामित्येको निषेधेऽपि शयनस्या दृढकरणे कर्तृत्वं कर्तृकार्यमपि स्यादिति वाच्यं। एकसंज्ञाधिकारादन्वयसंज्ञाद्वयसंज्ञाविशेषादिष्वसिद्धे
रिति। ननु तुल्येति। तुल्यत्वं हि सादृश्यं तच्च भेदे निवन्धना न च प्रकृते मे दोषः। कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायां कर्मस्थफलरूपक्रियाया एव कर्तृस्थत्वात्
या च सूत्रमिदं समं भवेत्तु मिति भावः। बालविक्रमे दाभावेऽप्यधिकमेदं स्तीत्याहा कर्मत्वेति। कर्मत्वकर्तृत्वावस्थयोर्भेदस्तद्वैदौ पादिकं अवस्था
भेदसमानाधिकरणं क्रियाभेदमाश्रित्येत्यर्थः। एवं चावस्थाभेदे न क्रियाभेदात् कर्मस्थक्रिया तुल्यक्रियत्वं कर्तृरस्तीति भावः। करणाधिकरणभ्या
मिति। तुल्यक्रियः कर्तृत्वेनैव लुच्यमाने असिना छिनत्ति स्थाल्यां पचतीत्यादौ करणाधिकरणयोर्वा व्यापारस्य एव दानीमसिः छिनत्ति स्थालीयच
तीत्यादौ कर्तृस्थ इत्यतिप्रसंगः स्यात्तन्मा भूदित्यर्थः। न च कर्मत्वावस्थायां विलिप्तिरिति वाच्यं। सादृश्यप्रतियोगिक्रियायां गतृपात्रत्वेना विशेषितत्वात्। न ह्येतस्मिन् सूत्रे धातृपात्रक्रियया तुल्य
धातुनानोपात्तरतिकथमतिप्रसंग इति वाच्यं। सादृश्यप्रतियोगिक्रियायां गतृपात्रत्वेना विशेषितत्वात्। न ह्येतस्मिन् सूत्रे धातृपात्रक्रियया तुल्य
क्रिय इत्युक्तमस्त्येनातिप्रसंगो न भवेत्। ननु तुल्यक्रियः कर्तृकर्मवत्त्वमवतीत्युक्ते केनेत्याकांक्षायामनेककारकोपस्थितावपि कर्मवृत्तिरिति प्रत्यक्ष
त्या कर्मणोऽतिलभ्यत एवेत्यत आह। किंचेति। अधिगच्छतीत्यादिश्लोकस्येतराद्वैतुयत्तत्वावपातस्यैव न मोक्षगुरवे सदा। ननु फलव्यापारश्च धा
त्वर्थः स एव क्रियाशब्दवाच्यः। तत्र व्यापारश्च यो कर्तृफलश्रयस्तु कर्म। एवं च दधि मिदं भृतीनां गमिरुहिप्रभृतीनां च सकर्मकत्वं फलस्यैव मनिष्ठ
त्वे च तुल्यकर्तृस्थभावकागम्यादय इति कथं ज्ञातव्य इत्यत आह। यत्र कर्मणोऽतिगामेति। आरूढानारूढहस्तिषु अधिगमने धिगमनशास्त्रार्थे

कौ- ३५ विद्यादावपि वैलस्य एव नोपलभ्यते इति बोध्यम् । कारिष्यते इति स्यात् । च सी युडिति वैकल्पिकः चिख्वादिह । पक्षे नृद्वयोः स्य इति इडाकारिष्यते । एवं लङि- अ-
 त- कारिष्यत अकारिष्यतसि चश्चि एवदिटि अकारिष्य । पक्षे अकृता सी युटश्चि एवदिटि । कारिष्यीष्ट । पक्षे कवीष्ट । नासितु कारिताकर्ता भूकृ चिणो सुक्रियते
 घडः स्वयमेवा अकारीत्यादि । नैतत्सिद्धे इति । कर्मवत्कर्मणेति कर्मवत्त्वेन सिध्येदित्यर्थः । एतेन पचतिपाकं करोतीति विवरणादस्यातस्य नैशक्ति-
 रिति नैयायिकोक्तिः परास्त्रा । करोते यन्त्रार्थत्वे तु यतते इति वतसकर्मकतापि न स्यादिति ॥ ॥ एतेनेति ज्ञानस्य कर्तृस्थत्वाभ्युपगमेनेत्यर्थः । यगभावा-
 दिना सन्निभयकानुव्यवसीयमान इति स्यादिति भावः । ओलोप इति । ओतः श्यनीत्यनेना ननु कर्मवत्त्वाभावे कथमिह शानजित्यत आह । ताच्छील्यादयस्त्विति
 एतेन अनुव्यवस्यमाने र्थे इति व्याख्यातमा कर्तृस्थत्वेन यगभावाच्च निवृत्ते ओलोपे च रूपसिद्धेः । ताच्छील्यादावयच्चा नूनत्वात्माने
 पदं सकर्मकाणां प्रतिषेधो वक्तव्यः । अन्योन्यं स्पृशतः अजाग्रामन्नयति । दुहिपच्योर्बहुलं सकर्मकयोरिति वाच्यं । न दुहन्ति न मोषकचि-
 णौ ॥ ३१ ॥ एषाङ्कर्मकर्तारियकचिणो न लः । दुहेरनेन यः क एव निषेधः । चिणतु विकल्प्यते । शप्लुक् । गोः पयो दुग्धो अचः कर्मकर्तारि-
 ॥ ३१ ॥ ६२ ॥ अजनात् त्वेच्छिण्वास्या कर्मकर्तारितशब्दे परे । अकारि । अकृत ॥ ॥ नत्विति । शानचन भवति इत्यर्थः । देवदत्त यज्ञदत्ताव-
 न्योन्यं स्पृशत इत्यत्र तयोरेकं कर्मत्वं कर्तृत्वं चास्ति इति कर्मस्थक्रियायाः कर्तृस्थत्वात् कर्मवत्भावप्राप्तिमाशङ्क्याहा सकर्मकाणामिति । न चान्न देवदत्तयो-
 त्तरत्नं स्पृशति यज्ञदत्तस्तु देवदत्तमिति क्रियाभेदोऽवश्यमाश्रयितव्यः । तथा च स्वनिष्ठोक्तियों प्रतिकर्तृत्वं इतरक्रियो प्रतिन कर्मत्वं भवेति अन्यथा ह्योरपि
 कर्तृत्वमेव स्यात् । रमोगंगां स्पृशत इत्यत्र यथा । एवं च कर्मस्थक्रियायाः कर्तृस्थत्वाभावात् कर्मवत्भावो न प्राप्नोति । न च संयोगस्य द्विष्टत्वात् कर्म-
 स्थफलस्य कर्तृस्थत्वमस्येवेति शङ्का । तन्निरूपितसंयोगस्य भिन्नत्वात् । अन्यथा फलव्यापारयोरैकाश्रयत्वे सकर्मकत्वमेव न लभ्येत किंचित् । रुहिगम्योः क-
 र्तृस्थक्रियत्वादारो हतिहस्ती गच्छति ग्राम इत्यत्र कर्मवत्भावो नेति भाष्यकैयटादिसंमतं । तथा च संयोगरूपफलस्य सर्वत्र तुल्यतया रुहिगमिभ्यां स्पृ-

ये वैषम्यं दुरुपपादमिति नात्र कर्मवत्त्वप्रसक्तिरित्युदाहरणं तस्मात् । अनेति । ग्रामं नयतीति । रहप्रतिषेधाभावे यत्कस्यात्क्रियाफलस्याकर्तृगामित्वे
 प्यात्मनेपदस्यास्ति भावः । नन्विहायिकर्मणि क्रियाकृतो विशेषो नोपलभ्यत इति कर्मस्थक्रियत्वं दुरुपपादमिति चेत् । अत्राहुः क्रियाकृतविशेषोप
 लंभानुपलंभवदुद्देश्यतापिनियामिका । यत्र कर्मस्थशस्योद्देश्यता सा कर्मस्थक्रियायत्र तु व्यापारशस्य सा कर्तृस्थिति । तथाहि । दर्शनादेहणभ्यां त्रिषये
 गमूते च विशेषानुपलंभात् कर्तृस्थता । उद्देशानुरोधाच्च । अहं पश्येयमित्युद्देशेन त्वयं विषयो भवत्विति । एवमहेमुपरिगच्छेयमित्युद्देशेन तु हं सिनो न्य
 ग्भावो भवत्विति । ऊर्ध्वदेशसंयोगानुकूलव्यापारविशेषउपरिगमनंतदेवरुद्देशः । न तु न्यभावमात्रा वृक्षस्य शाखा हस्ताभ्यां सवनमप्यपि भूमिष्ठे
 रुष आरोहतीत्यप्रयोगात् । अतएव हि यद्वि तु परं छंदसीत्यत्र भाष्यं रुहिर्गत्यर्थ इति । अतएव चारोहंति हस्तिनं हस्तिपकास्तान् आरोहयति महामात्र
 इत्यादिप्रयोगेष्वलौकिककर्तृत्वसंगच्छते । यच्चिभिद्यो सुविकृतिर्द्विधा भवनरूपो विशेषः कर्मणि दृष्टस्तु दुद्देशे नैव कारकव्यापार इति कर्मस्थक्रि
 यत्वात् पच्यते ओदनः भिद्यते काष्ठमित्यत्र कर्मवत्भावो भवत्येव अजाग्रामं नयतीत्यत्रापि कर्मस्थशस्यसंयोगस्योद्देश्यतानुव्यापारशस्येति कर्म
 वत्भावे प्राप्ते प्रतिषेधो यमावश्यक इति दिक् । दुहियच्योरिति । द्विकर्मकत्वादनयोरेकस्य कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामपि सकर्मकत्वान्निषेधप्राप्ते
 यमारंभः । गौः पयो दुग्धे इति । अत्र कर्मवत्भावेन आत्मनेपदं नित्यं । गौलौकर्मणि दुत्यादेरित्युक्तत्वात् मुख्यकर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामपि सकर्मकत्वान्निषेधप्राप्ते
 दुग्धे इति नोदाहृतमित्याहुः । एवं च प्रधाने नीलकृष्णहामित्युक्तत्वात् तुल्यत्वायेन न्यासीनां मुख्यकर्मण एव कर्तृत्वविवक्षेति फलितं । अचः कर्माचि
 णत्वेपद इत्यतश्चिण् तेश्चावनुवर्तते दीपज्ज्ञेयतोऽन्यतरस्यामिति चतुर्दाहा । अत्र तादित्यादि । अचः किं । अमेदि काष्ठमत्र निष्पत्तिं चिण् कर्मकर्तृ
 त्विका । अकारि धट् कुल्लिना । अत्रापि नित्यमेव ॥

३-कौ- दुहश्वाः कर्मकर्तरीत्येवा अरोहिगौ गोपिनेत्यत्र नृपिण्यः। उदुंबरः फलमिति कालः उदुंबरं फलं पचतीति स्थिते। गौ एकं कर्मण उदुंबरस्य कर्तृत्वविवक्षाया मिह क
 १-त- मिव तभावः। ननु द्विकर्मकेषु पक्षेण मा एकः पाठ इति यवदति तेषामयं ग्रंथः कथं संगच्छते इति चेत्। अत्राहुः। उदुंबरः फलं पचतीत्यत्र कर्मवत कर्मणो यस्य
 १३६- प्राप्तौ दुहियचोरित्यनेन कर्मवतभावो बहुलं विधीयते सृजियुज्योऽपि वेति न काश्चन्युपपत्तिरिति सृजियुज्योऽप्यस्य श्यनो नित्वमाद्युदात्ताया यकिर्मुतास्यने
 दुहश्वाः ३। १६३॥ अरोहि। पक्षे क्तः। लुमेति पक्षे लुका अदुग्धा अधुसता उदुम्बरः फलमप्यचते। सृजियुज्योः श्यसु। अमयोः स
 कर्मकयोः कर्ता बहुलं कर्मवत। यगपवादश्च श्यन्वाच्य इत्यर्थः। सृजेः श्रद्धोपपत्तिकर्तव्येति वाच्यम्। सृज्यते सृज्यमानः। श्रद्धयानिष्यादप्यतः।
 असृज्यते सृज्यते चारी योगमा भूषा कर्मकिरादिसनाच्चान्यत्रात्मनेपदात्। भूषावाचिनां किरादीनां सनन्तानाञ्च यक्किणौ चिश्चदिद्वनेति
 वाच्यमित्यर्थः। अलङ्कुरुते कन्या। अलमकृता। अवकिरते हस्ती। अवाकीर्षा गिरते अगीर्षा। अद्रियते। अदृता किरादिसुदाद्यन्तर्गणः। चिकी
 र्षते कटः। अचिकीर्षिष्ठा। इच्छायाः कर्तृत्वेऽपि करोति क्रियापेक्षमिह कर्मस्थक्रियात्वम्। नरुधः ३। १६४॥ अस्माञ्चैश्चिना अवारु
 द्गौः। कर्मकर्तरीत्येवा अवारोधिगौ गोपेन। तपस्तपः कस्येवा ३। १६५॥ कर्ता कर्मवत्स्यात्। विध्यर्थमिदं। एवकारसु व्यर्थ एवेति वृत्त्य
 नुसारिणः। तप्यते तपस्तपसः। अर्जयतीत्यर्थः। तपोनुतापे चेति चिन्तिषेधात्सिच्। अतस्तपः कर्मकस्येति किं। उत्तपति सुवर्णं सुव
 र्णकारः। न दुहसुनमां यक्किणौ। प्रसुतो। शास्त्राविष्टा। प्रास्तोष्टा। नमते दण्डः। अनंसा। अनर्भावित एत्यर्थोऽत्र नमिः। यक्किणोः प्रतिषेधहेतु
 दातेत्यादिना लसार्वधानुका नुदात्तत्वे कते यक उदात्तत्वं श्रूयते। श्रद्धोपपन्न इति। अश्रद्धायुक्ते कर्तरितुयगेवा भूषा कर्मेति। कर्मशब्दः क्रियावाचीत्या
 हा भूषावाचिनामिति। अन्यत्रेति। आत्मनेपदादस्य निषेधः। आत्मनेपदमेव भवतीत्यर्थस्तदेतदाह अवाकीर्षेति। लिङ्। सिचोरिति वेदा आद्रियतद्
 ति। तुदादित्वाच्छेतिङ्। शयम्लिङ्। सुदतिरिङि। इयङ्। आदतेति। उश्चेति कित्वां। इत्वा दं मादिति सिचो लोपः। नरुधः। चिण्तेपद इत्यतश्चिण् नुवर्तते

मं० मणित्रिब्रजामुपसंख्यानमा कारयते। अचीकरता उच्छ्रयते दण्डः। उदशिभ्रियता चिखदिदुत्तु स्यादेव। कारिष्यते। उच्छ्रयिष्यते। ब्रूते कथा। अ
वाचता भारहृजीयाः पठन्ति। अत्रिग्रन्थिब्रजाम्नेपराकर्मकाणमुपसंख्यानम्॥ पुच्छमुदस्यति। उच्छ्रयते गौः। अन्तर्भावितव्यर्थतायाम्
उत्पुच्छयति गाम्। पुनः कर्तृत्वविवक्षायाम्। उच्छ्रयते गौः। उदपुच्छता यक्किणोः प्रतिषेधाच्छ्रयचडौ। अत्रिग्रन्थो राधृषीयत्नास्त्रिजभावपदे
ग्रहणे। ग्रन्थतिग्रन्थम्। अत्रिग्रन्थमिमेखलादेवदत्तः। ग्रन्थतेग्रन्थः। अग्रन्थिष्टो अत्र्यते। अत्र्यिष्टो। क्रैयादिकयोस्तु। अश्रीते। ग्रश्रीते स्वयमेवाविकुच
ति सैन्धवाः। वलानीत्यर्थः। केशब्दकर्मणोः कर्मकाच्चेति तड्। अन्तर्भावितव्यर्थस्य पुनः प्रेषणत्वागो विकुचते सैन्धवाः। व्यकारिष्टा व्यकारिणात्
मा व्यकारियता व्यकृता व्यकृषाताम्। व्यकृषता कुषिरजोः प्राचौश्यन्परस्मैपदश्च। अर्ध०॥ अनयोः कर्मकर्तारिनयक कितु श्यन्परस्मैपदश्च
आत्मनेपदापवादः। कुष्यति। कुष्यते पादः। स्यति। स्यते वस्त्रं। यगविषये तु नारय प्रवृत्तिः। कोषिषीष्ट। रंसीष्ट॥ इति कर्मकर्तृप्रक्रिया॥ अभिज्ञा
वचने लुट्। अर्ध०॥ स्मृतिवाधिन्युपयदेभूतानद्यतने धातोर्लुट् स्यात्। लट्पवादः। स्मरसिक्तस्त्वगो कुले वत्स्यामः। एवं बुध्यसे चेत्तसे रन्यादि
योगेपि। तेषामपि प्रकरणदिवशेन स्मृतौ वृत्तिसम्भवात्। नयदि। अर्ध०॥ यद्योगो उक्तः। अभिजानासिक्तयदने अभुजमाहि। विभाषासा
काङ्क्षे। अर्ध०॥ उक्तविषये लङ् स्यात्। लक्ष्यलक्षणभावेन साकाङ्क्षश्चेद्वैल्यः। स्मरसिक्तस्त्वने वत्स्यामस्तत्र गाश्चारयिष्यामः। वा सो लक्ष
णश्चारयिष्यम्। पक्षे लङ्। यच्छ्रययोगेपि नयसीति वाधित्वा परत्वादि कल्पः। परोक्षे लिट्। चकार। उत्तमपुरुषे चित्रविसेपादिना परोक्ष्य।
सुतो हं किल विललापा बहुजगदपुरस्तात्तस्य मेका किलाहम्॥ अत्यन्तं हवे सिद्धकथः। कलिङ्गेष्ववात्सीः। नाहङ्कलिङ्गे नजगाम। हशश्चेत्तल
ङ्। अर्ध०॥ अनयोरुपपदयोर्लिङ् विषये लङ् स्यात्। चकिर॥ इति हाकरोच्चकारवा। शश्वदकरोच्चकारवा। प्रश्ने चासन्नकाले। अर्ध०॥

उ.
३. कै.
१. त.
१३७

मू.

प्रष्टव्यः प्रश्नः आसन्नकाले पृच्छमानेऽर्थलिङ्गिष्वेयलङ्गितौ लो। अगच्छति मा जगाम किं। अनासन्नेतु। कंसं श्रुत्वा न किमा लुट्स्मा ३२। ११८। लि
दोषकः। यजति स्म युधिष्ठिरः। अपरोक्षे च ३२। ११८। भूतानं च तने लुट्स्यात् स्मयोगे। एवं स्मपिता च वीति। न नो पृष्टप्रतिवचने। ३२। १२०। अन
द्यतनपरोक्ष इति निवृत्तमा मूते लुट्स्यात्। अकार्षीः किमा ननु करोमि भोः। मन्वे विभाषा। ३२। १२१। अकार्षीः किमा न करोमि नाकार्षमा अहनु क
रोमि। अहन्वकार्षमा। परिलुङ् चाम्। ३२। १२२। अनद्यतनग्रहणं मएडक धृत्या नुवर्तते। पुराशब्दयोगे भूतानं च तने विभालुङ् चाल्लट् न तु स्म।
योगे पक्षे यथा प्राप्तमा वसन्ती ह पुरा छात्राः। अवात्सुः। अवसन्। उपुर्वा। अस्मे किमा यजति स्म पुरा। भविष्यतीत्यनुवर्तमाने। यावत्पुरा निपातयोर्ल
ट्। ३३। ४॥ यावद्भुङ्क्ते। पुराभुङ्क्ते। निपातावेतौ निश्चयं द्योतयतः। निपातयोः किमा यावद्दास्यते तावद्भोक्ष्यते। करणभूतया पुरायास्यति। विभाषा
कदा कर्त्तव्यः। ३३। ५॥ भविष्यतिलुट्स्यात्। कदा कर्हि वा भुङ्क्ते। भोक्ष्यते। भोक्ता वा। किं वृत्ते लिप्सायाम्। ३३। ६॥ भविष्यतिलुट्स्यात्। कङ्कतर
ङ्कतमं वा भोजयसि। भोजयिष्यसि। भोजयिष्यासि वा। लिप्सायां डङ्। कः पाटलिपुत्रं भविष्यतिलिप्स्यमानसि द्यो च। ३३। ७। लिप्स्यमानेना न्नादि
लोडर्थः। प्रेषादिर्लक्ष्यते येन तस्मिन् नर्थे वर्तमाना हानो भविष्यतिलुट्स्यात्। कृष्णश्चेद्भुङ्क्ते तद्भक्ष्यारय। पक्षे लट् लट्। लिङ् चोर्द्धमो ह
र्त्तिकः। ३३। ८॥ उर्द्धम् हुर्त्तिकः। उर्द्धमो हुर्त्तिकः। निपातनात्समासः। उत्तरपदवद्विश्च उर्द्धमो हुर्त्तिके भविष्यति। लोडर्थलक्षणे वर्त
माना हानोर्लङ् लट् वासः। मुहूर्त्तादुपरि उपाध्यायश्चेदागच्छेत्। आगच्छति। आगमिष्यति। आगन्ता वा। अथ त्वच्छन्दो धीष्व॥

अथ कर्मकर्तृत्वेति ननु वर्तनादाह। कर्मकर्तृत्वेति। अतः प्रेति। तपसापसदस्य नयज्यते। ननु हस्तु। ननु दोषि यथायत्वेन सौतेरपि द्विकर्म कत्वा द्वौ
स्वकर्मणः कर्तृत्वविवक्षा यामपि यथोरुपकर्मणे विद्यमानत्वात् तस्य कर्मकारणप्रतिषेधेन यच्चिणः प्राप्तिरेव नास्तीति चेत्। अत्राहुः। वत्सादियोगेन।
स्वीरप्रस्रवणानुकूला उत्कंठासुधाजोरर्थसाचगेनिष्ठा। सुप्रस्रवणे रसस्यापिकरणे स्युटा प्रसूयते। नेनेति प्रस्रवणं साचोत्कंठा। स्वयंप्रवृत्तेः स्युत्कंठा।
पसूना वसूयमानस्य वसूनि मेदिनीति। प्रयोगे उच्यते। सुता उत्कंठितेन्यर्थः वत्सो गां प्रसूति उत्कंठयति। अंतर्भावितव्यर्थो न स्त्रीति। गोः कर्तृत्वविवक्षायां
प्रसूतिगौरिति प्राप्ता विष्टेति। चि एव दिङ् न च चिणि निविष्टे चि एव दिङ् पितृस्य दिति शंका। चि एव दित्यनेन हि चिणि वक्तव्यमिति दिश्यते। न च चिणनेत्युक्ता
स्ति। तिदेशो निषेद्धंशक्यते येन चि एव दिङो निषेधः स्यात्। प्राप्ता विष्टेति। सुकमारनात्मनेपदनिमित्तं इति नियमाह्लादिलक्षण इत्येना नमते इति। इति।
ह नमिमानमित्योर्विशेषदर्शनादुद्देशानुरोधाच्च कर्मस्थक्रियत्वमस्तिकर्मस्थांशस्य नमनस्य उद्देश्यता ननु तदनुकूलव्यापारस्येति कर्मवत्तमाव
स्य प्राप्तिरस्तीति भावः। अचीं करतेति। चिणि प्रतिविष्टेति श्रीति चङ्। लि श्रं श्रीति। सामान्यग्रहणस्य फलमाहः। पुच्छमुदस्येतीत्यादि। पुच्छेभां डे
ति लिङ्। आत्मनेपदविधौ योऽ कर्मकस्तमुदाहरति। विकृतेर्सेधवादिति। कुषिर्जो ननु हस्तु नमामित्यतो नेति वर्तते तदाह। नयगिति। किंतु श्यन्ति।
नितस्मिन्नेव विषय इति भावः। नगिरागिरेति वृथादित्यादौ रक्तत्वे हेयमित्यत्र गिरापदप्रतिषेधो गिरापदस्थान एव यथाभवत्येवमिहा
पियकः प्रतिषेधं कृत्वा विधीयमानः प्रयुज्यते दीयस्थान एव भवति। अतो व्याचष्टेयगविषये तु नास्तीति। श्यना सन्नियोगशिष्टं परस्मैपदं श्यं नभावेन भवती
त्यात्मनेपदमेवोदाहरति। कोपिषीष्टेति। कोपिष्यते चुकुषो अकोषि। अकोषिष्यतारंश्यते। अरंजि अरंश्यते। इत्याद्यपि ज्ञेयं श्यनपदस्य कुप्यतीत्यत्र नि
त्यं नुमायकपक्षे तु आची नद्योरिति विकल्पः। स्वविशेषोप्यस्येवा इह प्रकरणे भिद्यते काष्ठं स्वयमेविति वृत्त्यादौ प्रयुज्यते तत्र स्वयंशब्दः प्रकरणार्थको ज्ञे
यः। आत्मनाकरणेनेति। कर्तृत्वे तु कर्मणि लः स्यात्। स्पृष्टं चेत्कं यटादौ ॥ इति कर्मकर्तृप्रक्रिया ॥ अभिज्ञा। भूते रस्यधिक्रियते अनद्यतने

लडित्यतः अनद्यतन इति वर्तते। अभिज्ञा स्मृतिः सा उच्यते बोध्यतेऽनेनेति विग्रहस्तदाहा स्मृतिबोधिनीत्यादिवस्यामरति। अवसामेत्यर्थः। य
 श्यमृगोधावतीत्यत्र वाक्यार्थरूपमृगकर्तृकधावनमिव स्मरसीत्यत्र गोकुलाधिकरणकास्मत्कर्तृकभूतानद्यतनवासोवाक्यार्थः कर्मकृष्णविसं
 बोधनस्मरणक्रियायां विशेषणं तथाचापूर्वोक्तनिवासकर्मकं कृष्णसंबोध्यकं स्मरणमिति कलितोर्थः। नेपथिलुट्प्रतिषेधे उत्सर्गलुङ्वासेल
 स्यणमिति। प्रसिद्धत्वात् ज्ञापकमित्यर्थः। चौराणलस्यमिति। सहसा बुध्यनारोहोत्ताप्यं। पक्षेलडिति। वने अवसामागः। अचारयामा यच्छब्दयोगीती।
 ति। अतएव नपदीतियोगात् पूर्वतिभाषासाकांक्ष इति न कृतमिति भावः। अयं तापहव इति। अपहवोऽपलापस्तत्र आत्यंतिकत्वं नामेदं यदपि युक्तं स
 हेतोरप्यपनुतिः। नाहमित्यादि। कलिंगो नाम निषिद्धो देशः। अंगवंग कलिंगेषु सोराष्ट्रमगधेषु चानीर्थगां विनागत्वां पुनः संस्कारमर्हतीति स्मरणा
 त्त्तस्मिन् देशे त्वया गतं चिरं स्थितमिति केनचित्कश्चिदुक्तः सन्नाह। नाहं कलिंगान् जगामेति। न केवलमवस्थानमेव निषिध्यते किं तु हि तद्धेतुभूतं
 गमनमपीति भवत्यन्यं तापहवः। यदा तु कलिंगेष्वगम इत्युक्तः सन्नामनमेवापलपति न तदा तं तापहव इति लुङ्। च भवति न कलिंगेष्वगच्छमिति
 प्रश्ने च। भूतानद्यतनपरोक्षे इति वर्तते प्रश्न इत्यत्र कर्मणि नडित्याह। प्रष्टव्य इति। आसन्नेति। पंचवर्षाभ्यंतरमासन्नकालं पंचवर्षातीतं तु विप्रकृ
 ष्टकालमित्याहुः। एच्छामा इति। आसन्नकालिके भूतानद्यतनपरोक्षार्थवृत्तिधात्वर्थे प्रष्टव्ये सतीत्यर्थः। प्रश्ने किं। भूतानद्यतनपरोक्षेलिडे वा ज
 गामनेत्रः। लुट्स्मोस्मे इत्यव्ययं भूतकालद्योतकं। ननौ। एषस्य प्रतिवचनमिति विग्रहः समाहारं द्वंद्वे तूभयत्र स्यादित्येते च प्रतिवचने एवलदा तदाह
 ननु वारोमीति। न च पुष्टग्रहणं व्यर्थं यावता प्रश्नपूर्वकमेव प्रतिवचनं भवतीति वाच्या विरुद्धमपि वचनं प्रतिवचनं। वचनाभिमुख्यमपि प्रतिवचनं
 मिति पुष्टग्रहणं कर्तव्यमिति। कैयटे स्थितत्वात् नचोः भूत एते वा पक्षेलुङ्। अनद्यतने तु लुङ्। पक्षे यथा प्राप्तमिति। लुङ् लटोरभावपक्षेलुङ्।
 यागस्ये तु लडित्येर्थः। भविष्यतीति। भविष्यति गम्यादयः इति सूत्रात्। यावत्पुगालस्य प्रतिपदोक्तपरिभाषाऽनित्येति नियातग्रहणे न ज्ञाप्यते।

यत्तत्तुक्तं इति निश्चितं भोक्ष्यते इत्यर्थः । यावदास्यत इति । अनद्यतनमविष्यति तु यावदाता तावत भोक्तेति प्रत्युदाहर्तव्या विभाषा । न च नद्यतने हि ल
न्यतरस्यामित्यन्यघतने किमोर्हिल विहितस्ततश्च कर्हि योगे लुटैव भाव्यमिति कथमुदाह्रियते कर्हि भाष्यत इति । अत्राहुः । भविष्यत्सामान्ये भोक्ष्य
ते इति लुटा कर्हि योगे तु अनद्यतनावगतिलक्षणयेति । भोक्तावेति । ननु भविष्यत्सामान्यः यल्लुटि हितस्तस्य लुटा सह कथं विकल्पे विषयभेदादि
ति चेत् । अत्राहुः । अनद्यतने लुटि च न विभाषा कदेत्यादीनिकानि चित्सूत्राणि रूपा नुरोधेन अनुवर्तन्ते तेन लुटि विषये पिलङ्गवति नत्वनद्यतने लु
टा लुट्वाध्यत इति । किं वृत्ते । विभारत्तं किं वृत्तं । केचित्तु यद्यपि कदा कुत्रेत्याद्यपि किं वृत्तं तथापि न न गृह्यते । अनभिधानात् । तेन कदा भोजयिष्यसीत्वा
दीर्भविष्यतिलप्तेत्याहुः । लिप्स्यमाने । लिप्स्यमानसिद्धौ लिप्स्यायाः सत्वात् पूर्वण । सिद्धेयं किं वृत्तार्थमिदमिति ध्वनयन्नुदाहरति । श्रोत्रमिति । लोड्यो
वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा । ३ । ३ । १३॥ समीपमेव सामीप्यमस्वार्थे व्यञ्ज । वर्तमाने लुटित्वाभ्युत्पन्नोऽयं लोड्यो वर्तमानमिति यावत्
येनोपाधिना प्रत्यया उक्तास्ते तथैव वर्तमानसमीपे भूते भविष्यति च बोध्यः । कदा आगतोसि । अयमागच्छामि । अयमागमां कदागमि
लोड्यस्य लक्षणमिति यस्मिन् तत्पुरुषः । कृष्णभोजनं लोड्यस्य गोचारणप्रैवस्य लक्षणं । भोजनका ॥ व्यसि । एष गच्छामि । गमिष्यामि वा ।
ले गोचारणं त्वया कर्तव्यमित्यर्थः । पसेरति । कृष्णश्चेत् भोक्ता कृष्णश्चेत् भोक्ष्यते त्वंगाश्चारयेत्यर्थः । सिद्धोर्ध्वो कालावृत्ता तद्वितीयोत्तरपद इत्य
त्यत्रादिकुसंख्ये इत्यनुवर्तनादिह समासो दुर्लभ इत्याशंकायामाह । निपातनादिति ॥ ॥ वर्तमाना स्वार्थमिति । अस्मादेव सामीप्य इति निदि
शातस्य निमित्ते चतुर्वर्णादिभ्य इति वार्तिके प्रयोज्यमित्याहुः । न चान्यैरुपाधिनातिनिषेधात् यस्मिन् समासो न प्राप्नोति इति वाच्यं । अनेनैव निदिशेन त
न्निषेधस्य अनित्यत्वाभ्युपगमात् तेन बुद्धिमाद्यमित्यादि सिद्धे । येनोपाधिनेति । धातुविशेषाद्युपाधिना तच्चाहि । पूज्यजोशानन्विहितः सत्ताभ्यामेव धातुभ्य
भवति ननु धात्वन्तरात् । तच्छीलादिविशिष्टकर्तरि अलंकृत्वाभ्यभ्याजभासेति यावदिष्णुजाद ५ उक्तास्तेऽपि कृत्वादिभ्यो धातुभ्यस्तस्मिन्नुपाधी सत्येवम

से. को कदा आगतोसीति भूतकालेन प्रश्नवाक्यं आगच्छामीत्युदाहरणे भूतकालाभिव्यक्तयोऽयमिति प्रयोगस्त्विदानीमेवागतमिति वर्तमानसमीपभूत
गी. त. काश्चोत्तनायातेन त्वागमनाविना भूतं यत्तूरूपं धूलीधूसरताप्रवेदादियुक्तं तत्प्रतिनिर्दिश्यते एवं कदागमिष्यसीति भविष्यत्कालेन प्रश्नव
१३८ काश्चोत्तनायातेन भविष्यत्कालाभिव्यक्तयोऽयमिति प्रयोगस्तु इदानीमेवागमिष्यामीति वर्तमानसमीपभविष्यत्कालोत्तनायातेन हि
गमनादेविना भूतं यत्तूरूपं परिकरवधादियुक्तं तत्प्रतिनिर्दिश्यते। न च कदेति प्रश्ने उक्तवाक्ययोः कालानुयायानादसंगतिः शक्या। उत्तरत्रायमे

आशंसायां भूतवच्चा ३।३।१३२॥ वर्तमानसमीप्यदतिनानुवर्तते। भविष्यतिकाले भूतवृद्धर्तमानवच्च प्रत्ययावाप्युदाशंसायामादेव
श्वेदवर्षात् वर्यति। वर्यिष्यति वा। धान्यमवायस्मा। वयामः। वयस्यामो वा। समान्यातिदेशे नानतिदेशेन लङ्-लिटौ न। क्षिप्रवचने
लृट्। ३।३।१३३॥ क्षिप्रपर्याये उपपदे पूर्वविषये लृट् स्यात्। वृष्टिश्चेत्क्षिप्रमाशुत्वरितत्वायास्यति। शीघ्रमवस्यामः। नेति वक्तव्ये लङ्ग्र
हणं लुटोपिविषये यथा स्यात्। शीघ्रमवस्यामः। ओशंसावचने लिङ्। ३।३।१३४॥ आशंसावाचिन्युपपदे भविष्यतिलिङ् स्यान्न भूत
वत्। गुरुश्चेद्वेयादाशंसेऽधीयीया। आशंसे क्षिप्रमधीयीया। नानद्यतनवक्तृणापवन्धसमीप्ययोः। ३।३।१३५॥ क्रियायाः सातत्ये समी
प्ये च लङ्-लुटौ न। यावज्जीवमन्मदाहास्यति वा। समीप्यनुत्पज्जातीयेनाव्यवधानम्। येयं पौर्णमास्यति क्रान्ता न स्याम ग्रीनाधिता।
सोमेनायष्ट। येयं अमावस्या गामिनी तस्याम ग्रीनाधास्यते। सोमेन यक्ष्यते॥ ॥

कदा आगतो भवान्। अस्मान्मासात् पूर्वस्मिन् मासि आगच्छ। एतच्च सूत्रमाकरे प्रत्याख्यातं। गंगा समीपे गंगातारोपवत् वर्तमानसमीपे वर्तमानत्वारोपसं
भवात्॥ ॥ आशंसाया। आशंसे न माशंसा। अप्राप्तस्य प्राप्तुमिच्छा। आशंसायां वर्तमानत्वेऽपि तद्विषयस्य वधादिर्भविष्यत्कालसंबन्धाद्भविष्य
मीत्युक्तं। आशंसायां किं। गमिष्यति क्षिप्रवचने। वचनग्रहणं स्वरूपग्रहणनिरासार्थं। तदाह। क्षिप्रपर्याय इति। पूर्वविषय इति। आशंसायामित्य

निनपूर्वककारणवाहोयं। आशंसावचनोभूतवद्वर्तमानवत्प्रत्यययोरपवादः। नभूतवदिति। नवर्तमानवदित्यपि बोध्यं। आशंसे अधीयीयेति। ए
 वंप्राथम्ये अधीयीय रक्षा मोचय मधीयी महीत्यादिज्ञेयांस्त्रिप्रमिति। त्रिप्रयोगेऽपि परत्वात्त्रिडिति भावः। नानद्यतनाभूतानद्यतने लङ्-विभो भविष्य
 त्पुनद्यतने तु लुट्-तोचानयोरर्थयोर्निविध्येतेत्याह। लङ्-लुटौ नेति। एवं च भूते लुङ्-भविष्यति तु लङ्-न्याशयेनोदाहरति। अदाहोस्यतीत्यादि। अ
 नीति। आहवनीयादीनां ॥ ३३ ॥ भविष्यति मर्यादा अक्रियाप्रबंधार्थमसामीप्यार्थं चेदं वचनं। नानद्यतनवदित्यनुवर्तते इत्याह। अनद्यतनवने
 तिसुडनेत्यर्थः। इह सूत्रे देशकृतमर्यादा उत्तरत्र कालकृतमत्र विशेषं वक्ष्यति। तस्य यदवरमिति। पाटलिपुत्रावधिकमार्गस्य यदवरं कौशांब्या
 स काशादित्यर्थः। कौशांब्याः पूर्वमिति यावत्। भविष्यति किं। योऽध्वा अतिक्रान्ते आपाटलिपुत्रात्तस्य यदवरं कौशांब्याः स तत्र सक्तुनपि वामामर्यादा
 भविष्यति मर्यादा वचनेऽवरस्मिन् ॥ ३३ ॥ १३६ ॥ भविष्यति काले मर्यादा वचनेऽवरस्मिन् विभागेऽनद्यतनवन्ना। यो यमध्वागन्तव्य आ
 पाटलिपुत्रात्तस्य यदवरं कौशांब्याः स तत्र सक्तुन्यास्यामः। कालविभागे च न होरात्राणाम् ॥ ३३ ॥ १३७ ॥ पूर्वसूत्रं सर्वमनुव
 र्तेते। अहोरात्र सम्बन्धिनिविभागे प्रतिषेधार्थमिदम्। योगविभाग उक्तार्थः। यो यवत्सर आगामी तस्य यदवरं मोघहीयस्या स तत्र
 युक्ता अध्येष्यामहे। अनहोरात्राणाङ्किम्। यो यमास आगामी तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्रः तत्राच्यतामहे ॥ ९ वचने इति किं। योऽध्वागन्त
 व्यो निरुद्धाधिकस्य यदवरं कौशांब्याः स तत्र सक्तुन्यातामः। अवरस्मिन्निति किं। योऽध्वागन्तव्य आपाटलिपुत्रात्तस्य यत्परं कौशांब्याः स तत्र सक्तुन्याता
 मः। कालविभागे च। कालविभागे भविष्यत्यनद्यतनवन्ना। सचेत्कालविभाग उहोरात्रसंबन्धी नचेदित्यर्थः। इह कालविभागे सत्यवरस्मिन् अनद्य
 तनवन्नेत्युक्ते कस्मादित्यपेक्षायामर्थत्वात्कालविशेषादितिलभ्यते इत्येको केचित्तु कालविभाग इति पंचमर्थे सप्तमीत्याह। उत्तरार्थ इति। पर
 स्मिन् विभागेऽपि सूत्रे कालमर्यादाया एवानुवृत्तिर्यथा स्यात्। भविष्यतीति किं। यः संवत्सरोऽतीतस्तस्य यदवरं मासात्तत्र योऽधिकमामर्यादाया

को. योनिरुधिसमयस्तस्य पदवरं मासात्तत्र पयः पातास्मः। पंचदशरात्र इति न च त्रसंख्या पूर्वरात्रमिति क्लीवत्वेन भाव्यं। न च पंचदशरात्रयोः मस्मिन् पक्षे इति बहुव्री
 न. त्वाश्रयणतुल्यं गः सिद्ध इति वाच्यं। अहस्सर्वे कदेशे त्यच प्रत्ययस्याभावप्रसंभादिति चेत् सत्यां। अतएव हि भाष्यप्रयोगात् क्लीवत्वेनेत्याहुः॥ ३३॥ पक्षे स्मिन्
 ४० विष्यत्येव्यतनवन्नेति विकल्पेन निषिध्यते। वर्ज्यमिति एजंतादौ यदि कर्मण्यता वर्जमिति पाठे तु द्वितीयाया चेति एमुल। अनहोरात्राणामित्येवायोः
 यं वत्सरं आगामी तस्य यत्परं पंचदशरात्रात् त्रयः पातास्म इत्यादि लिङ् निमित्तैः। अतिपतिरनिष्यतिः। भूते च लिङ् निमित्ते लङ् स्यात् भूते भविष्यति च क्रिया
 परस्मिन् विभाषा। ३३॥ १३८॥ अवरस्मिन् च न्यम्पूर्वसूत्रद्वयमनुवर्तते अश्रोतविभाषेयम्। योयं सवत्सर आगामी तस्य यत्परमाग्रहाय एषा
 स्तत्राध्येष्यामहे। अध्येतास्महे॥ लिङ् निमित्ते लङ् क्रियातिपत्तौ। ३३॥ १३८॥ भविष्यतीत्येवा। सुवृष्टिश्चेदभविष्यत्तदा सुमिह समभविष्यता भूते
 चा३३॥ १४०॥ पूर्वसूत्रं सम्पूर्णमनुवर्तते। बोताप्योः। ३३॥ १४१॥ चाआउताप्योः। उताप्योरित्यतः प्रान्भूते लिङ् निमित्ते लङ् न्यधिक्रियते।
 पूर्वसूत्रनु उताप्योरित्यादौ प्रवर्तत इति विवेकः। गर्हायां लङ् विजातोः। ३३॥ १४२॥ आभ्यां योगे लङ् स्यात्। कालत्रये गहीयाम। लुङ् दीन्य
 रत्वादयम्वाधते। अपि जायान्यजसि। जातु गणिकामाधत्से। गर्हितमेतत्। विभाषा कथमिति लिङ्। ३३॥ १४३॥ गर्हायामित्येवा। कालत्रये भू
 लिङ् लट्। कथं न्यर्मन्यजेत्यजसि वा। यस्य कालत्रयं लकारः। अत्र भविष्यति नित्यं लङ् भूते वा। कथं नाम तत्र भवान्धर्ममत्य
 तिपत्तौ। अद्यतनानद्यतं न साधारणं भूतसामान्यमिह ज्ञेयं। अस्योदाहरणानि उताप्योस्स मर्थ्योर्लिङ् इत्यादि समानकर्तृकेषु तु मुनिति विह
 यसमसूच्या बोध्यानि। ततः प्राचीनेषु बोताप्योरित्यनेन विकल्पोक्तः। लङ् वेति। लिङ् निमित्ते भूत एवायं विकल्पो भविष्यति तु नित्यमेव लङ्।
 गृह्यते। अत्र बोताप्योरिति न संवध्यते। वर्तमाने लङ् उक्तः। कालत्रये तु न श्रोतीति विधिरयो। कालत्रये रति। कालविशेषानुयादानादिति भावः
 पूर्वत्वादिति। निरवकाशत्वादित्यपि बोध्यं। अपि जायामिति। त्यस्यसि अन्त्याक्षीरित्यादिविषये पितृजसीत्यादिलङ् उवप्रयुज्यत इति भावः॥

एषो ज्ञायां तस्या ज्ञान्य जत। अस्या सीतत्यक्ता न्यस्य तीत्यादिविषये पियो जायामपित्यजति जातु गणिका माधने इतिल डेव का लत्र यल कारा पवारत
या प्रोक्तव्यः लिङ् निमित्ताभावादिह क्रियातिपत्तौ लङ् न भवति। कालत्रयल कारा रति। परोक्षानघतन भूते लिङ्। कथं धर्मं तस्य कथं भूतानघतने
लङ्। कथं धर्मं तस्य जः। भूतसामान्ये लङ्। अन्यः। भविष्यत्यनघतने लङ्। त्यक्तासि। भविष्यत्सामान्ये लङ्। कथं धर्मं तस्य सिरसादि। अत्रेति।
क्रियातिपत्ताविति त्रयोः किं वृत्ते लिङ् लटोः कालत्रये सः। नानुवर्तते इति। एव चास्मिन् विषये निन्दति निदिष्यति इति कालत्रयल कारः यस्य न भवतीति
भावः। प्राग्वदिति। क्रियातिपत्तौ भविष्यति नित्यं लङ्। भूते वेत्त्यर्थः। अनवक्तृ स्य सर्वयोः लिङ् लट्। दाव नुवर्तते तौ च कालत्रये भवतसेन सर्वल काराणाम्
किं वृत्ते लिङ् लटोः। ३३ १४४॥ गहायामित्येवाभिभाषातु नानुवर्तते। कः कतरः कतमो वा हरिं निन्देत्। निदिष्यति वा। लङ् प्राग्वत्
अनवक्तृ स्य सर्वयोर किं वृत्तेऽपि। ३३ १४५॥ गहायामिति निवृत्तम्। अनवक्तृ सिरसमावना। अमर्षाः क्षमा। न सभावयामि नम
र्वये वा भवान हरिं निन्देत् निदिष्यति वा। कः कतरः कतमो वा हरिं निन्देत्। निदिष्यति वा। लङ् प्राग्वत्। किङ्। ला स्यर्थेषु लट्। ३३
१४६॥ अनवक्तृ स्य सर्वयोरित्येतद्गहायाच्चेति यावदनुवर्तते। किङ्। लटि स मुदायः क्रोधो मे कउपपदम्। अस्त्वर्थः। अस्मि भवति
विद्यतयः लिङ्। पवारः। न श्रद्धे नमर्वये वा किं किल त्वं शूद्रान्तमोक्षये। अस्मि भवति विद्यते वा शूद्रो ह्यभिव्यसि। अत्र लङ्। जातु यः
दो लिङ्। ३३ १४७॥ यदा यद्योरुपसंख्या नमाल्लोऽपवादः। जातु यद्यद्यदि वात्वादशो हरिं निन्देत् नावकल यामित्तु सर्वयामि। लङ् प्राग्व
पवादोऽर्क वृत्तस्या नधिकारादेवा विशेषादुभयोर्भविष्यतीत्यर्क वृत्तयोर्भिन कर्तव्यां पूर्वनिपातार्हस्यान्य चः परनिपातो यश्च सिध्यति इत्यर्थः। लङ् प्राग्व
दिनिमित्ते वा। भविष्यति नित्यमित्यर्थः। न संभावयामि चैत्रो हरि मनिदिष्यति याद्युदाहर्तव्यां किं किल स्यर्थेषु। लिङ् लटोः प्रासयोरिह लङ्। हणात् लिङ् निव
र्तते इति शये नाह। लिङ् पवाद इति। अस्मि भवतीति। त्वत् कर्तृ कं शूद्रा गमनमस्तीत्यादि र्थः। लङ् नेति। लिङ् नेति वृत्तत्वेन तन्निमित्तत्वाभावात्। जातु यदो

सिकौ अनवक्तु समर्थयोरितिलिङ् लटोः प्राप्तयोर्वचनमिदं लटोर्वाधनार्थः । ननु हल्लटोपवाद इति । अयं कालत्रयो लङ् प्राग्वदिति । क्रियाविपक्षे भूतेषां भवि
 दी त- व्यमित्यमित्यर्थः । जातु भवान् हरि मनिदिष्यदित्याद्युदाहर्तव्यं । अगर्हयामिदं । गर्हयां तु जातु योगे लङ् क्तः ॥ ३३ ॥ यच्च यत्र यो । अनवक्तु स्य
 १४९ समर्थयोरितिवर्तते यथा संख्यमिह नेष्यते । अयमपिलिङ् लटोः पवादभ्योगविभागस्तु उत्तरसूत्रद्वये यच्च यत्र योरेवा ननु त्रिर्यथा स्यादित्येतदर्थ
 क्रियातिशतौ लङ् प्राग्वत् । यच्च यत्र वा त्वमेव मकरिव्यो न श्रद्धेन मर्षयामीत्यादि । गर्हयां चा कालत्रयेयं भवतीति सर्वे कोपवादलिङ् व स्या
 यच्च यत्र योः ॥ ३३ ॥ १४८ ॥ यच्च यत्र वा त्वमेव कुर्व्याः न श्रद्धेन मर्षयामी । गर्हयाच्चा ॥ ३३ ॥ १४९ ॥ अनवक्तु समर्थयोरिति निनृत्तम्
 यच्च यत्र यो व्येगि गर्हयां लिङ् व स्यात् । यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजयेः अस्माक्यन्ततः । चित्रीकरणे च ॥ ३३ ॥ १५० ॥ यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याज
 येः आश्रमे ततः शोबे लङ् यदौ ॥ ३३ ॥ १५१ ॥ यच्च यत्राभ्यामन्यस्मिन्नुपपदे चित्रीकरणे गम्येधातोर्लङ् स्यात् । आश्रम्यमन्धो नाम कृष्ण
 नृ स्यति । अयदौ किं । आश्रम्ययदिसोऽधीयीत । उताप्योः समर्थयोर्लिङ् । ३३ ॥ १५२ ॥ वादमित्यर्थः न यो लुल्यार्थत्वात् । उत अपि वाह
 न्यादधं हरिः समर्थयोः किं मा । उत दण्डः पतिष्यति । अपि धास्यति हारमा प्रश्नः प्रच्छादनञ्च गम्यते । इतः प्रभृतिलिङ् मित्रे क्रियाति
 पतौ भूतेपिनित्यो लङ् । कामप्रवेदनेऽकञ्चिति । ३३ ॥ १५३ ॥ स्वाभिप्रायादिष्करणे गम्यमाने लिङ् स्यान्ननु कञ्चिति । कामो मे भुञ्जीत भवान्
 इति गर्हयां विभाषा कथं मिति लट् प्राप्तसूत्रैर्वकिं वृत्त इति लट् प्राप्तसूत्रेण पवादसंयच्च यत्र योरेव विहितोऽयं लिङ् अकञ्चिति । कञ्चित् जीवति
 डि- निभावः लङ् प्राग्वत् । यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याजयेः अस्माक्यन्ततः । चित्रीकरणे च । अयमपि कालत्रयो लङ् प्राग्वत् । यच्च यत्र वा त्वं शूद्रं याज
 याजयेः आश्रमे ततः शोबे । सर्वलकारोपवादः सोऽधीयीतेति । यदा यद्योरुपसंख्यानज्जातुयदोरितिलिङ् । लिङ् निमित्ताभावादिति लङ् न । उताप्योः
 धातोर्लिङ् स्यात् कालत्रयो भूतेपिनित्य इति । वाग्रहणस्य निवृत्तत्वात् भविष्यतीव भूतेपिनित्यलङ् । उताप्यनिष्यदस्य राजानाह न न ह निष्यतीति गम्यते ॥

कस्यप्रवेदने लिङ् स्यादिति कालत्रये सर्वलकारापवादः कञ्चि जीवतीति कामो मे इत्यनुषंजनीयां वर्तमाने सामीप्य इति लिङ् ॥ ३३ ॥ सम्भावनैव प्रौढि
 रिति पर्याप्तिरित्यर्थः प्रथमया सप्तम्या चेति संभावनै इति सप्तम्यतः प्रथमया विपरिणम्यते अलमिति प्रथमातः सप्तम्येति संबंधः संभावनै इति न प्र
 थमया विपरिणमितत्वात् कथमत्र सप्तम्यर्थलाभ इति चेत् अत्राहुः संभावनैः लमित्यावर्त्य द्वितीयस्यैव विपरिणमात्सर्वे सिद्धिरिति संभावनं कि
 यासु ग्राह्यता ध्यवसायः अलमितीति तच्च संभावनं समर्थ इति चेत् भवति तदालिङ् स्यादित्यर्थः सिद्धेति सिद्धः अप्रयोगो यस्य तस्मिन् न लमिसंज्ञाय
 त्वालं शब्देन प्रयुज्यते तदर्थं लुगम्यते तत्रेति फलितोर्थः मनोरमायां तु अलमिति संभावनैः सिद्धाप्रयोगश्चेदिति सूत्रयितुं प्रवृत्तमित्युक्तं तत्र सिद्ध
 सम्भावनैः लमिति चेत् सिद्धाप्रयोगो ॥ ३३ ॥ १५४ ॥ अलमर्थोत्र प्रौढिः सम्भावनमित्यलमिति च प्रथमया सप्तम्या च विपरिणम्यते
 सम्भावनैर्थे लिङ् स्यात्तच्चेत्सम्भावनमलमित्यलमिति सिद्धाप्रयोगे मतिः अपि गिरि शिरसाभिधाता सिद्धाप्रयोगे किं अलं कृष्णो
 हस्तिनं हनिष्यति विभाषाधातौ सम्भावनवचने यदि ॥ ३३ ॥ १५५ ॥ पूर्वसूत्रमनुवर्तते सम्भावनार्थे धातोरुपपदे उक्तेर्ये लिङ्
 वा स्यात् न तु यच्छब्दे पूर्वणानित्ये प्राप्ते वचनं सम्भावयामि भुञ्जीत भोक्ष्यते वा भवान् अयदिकि सम्भावयामि यद्वृत्तीत्यास्त्वमा
 स्याप्रयोग इति विग्रहः कस्याप्रयोग इत्याकांक्षायामर्थदलं शब्दस्येति बोध्यं अपि गिरिमिति संभावनद्योतकोऽपिशब्दः गिरि इति पर्याप्त इति संभावनं
 त्रगम्यते कालसामान्येऽयं लिङ् लङ् प्राग्वत् अपि गिरि शिरसाः मेत्यतः अलमिति चेत् किं प्रायेण गमिष्यति विभाषाधातौ सम्भावनमुच्यते येन तस्
 भावनवचनं तस्मिन् धातौ सम्भावनार्थक धातादित्यर्थः भुञ्जीत्यास्त्वमिति अत्र पूर्वणानित्ये लिङ् धातौ किं संभावनवचनस्य परमाणुभूता कृते
 तु संभावनवचने तद्वच्च धातोरप्रयोगादिह विभाषानभवति भुञ्जीत भवान् पूर्वणानित्ये लिङ् ॥

सि. के.
टी. त.
३ ति.
१४२

हेतुहेतुविभाषेत्यस्यानुवर्तनादाह। वास्यादिति नमेचेदिति। कृष्णनमः सुखप्राप्तौ हेतुः। भविष्यत्येवेति। लिङित्यनुवर्तमाने पुनर्लिङ्गप्रत्ययकाल
विशेषप्रतिपत्त्यर्थमिति भावः। हन्तीत्यादि। अनुलक्षणहेतुः क्रियाया इति हेतुः शतप्रत्ययः स्यात्। हननस्य पक्षपने हेतुत्वात्। अत्र देवनातो गलोप्र
हरति कृष्णचसद्विधिः। मिथसेन विभाष्येता गवाक्षसंशितव्रत इति शास्त्रे अन्यतरस्यामिति सूत्रे भाष्ये व्यवस्थापितत्वात्। व्याख्यातवैयर्थ्येन तत्र
वसूत्रे देवचात इति संज्ञा। तत्र नुदविहो रक्षाग्राहीभ्योऽन्यतरस्यामिति न न संभवति। देवचात इति। किंतु देवचात इत्येव हेतुः। अचिविभाषेति
प्राण्येगे नित्यलत्वं। गलविषवाचके गर इत्यत्र न भवति। विभाषाग्रहरति प्रत्ययानुलचरे भवति ग्राहः। ज्योतिषिना ग्रहो रक्षणहेत्वोरिति सूत्रे
न चोर्विभाषेत्यतो विभाषेत्यनुवर्त्य व्यवस्थितविभाषाश्रयण इति शब्दयोगे सद्बिधिः। शतशानचौ न भवतः। हन्तीति पलायते। चातयने मवासः। अन्यत्र त्वव
हेतुहेतुमतोर्लिङ्। ३। ३। १५६॥ वास्यात्। कृष्णं न मेचेत्सुखं यायात्। कृष्णं न स्पति चेत्सुखं यास्यति। भविष्यत्येवेत्येतामिह। हन्तीति य
लायते। रक्षार्थेषु लिङ् लोटौ। ३। ३। १५७॥ रक्षामि भुञ्जीत भुञ्जीत वा भक्षान्। एवञ्च मये प्रार्थयेदन्त्यादियोगे बोध्यम्। कामप्रवेदन इति

उ न भवति गोक्षः। संशितव्रत इति बहुव्रीहिः। अत्र शास्त्रे अन्यतरस्यामिति संशत इति इत्त्वविकल्पो न वक्तव्यः। नैह रक्षकरोति॥
भवति अन्यत्र तु शातः शितः। ते पूर्वोक्तनत्वादिविधयो मिथः। गरस्य एकविषयेन विकल्प्यते न तत्र द्विधा यक सूत्रे व्यवस्थितविभाषाश्रयण इति
ति भावः। क्रियातिपत्तौ तु भूते भविष्यति च नित्यलत्वं। यद्यवर्षिष्यत सस्य मुदपत्स्यत्। रक्षार्थेषु लिङ् लोटौ एषूपपदेशु धातोरेतौ सः। सर्वलकारेण
मपवादः। लिङ् चेत्यनेन समानकर्तृकेषु लिङो विधानादिह लिङ् लोटौ वसमानकर्तृकेषु भवत इति बोध्यम्। रक्षकरोतीति। अत्रान्वयमिमाना तसमा
नकर्तृकेषु इति तु मुनना ननु कामप्रवेदने कच्चितीत्यनेनैव लिङः। सिद्धत्वादिह लिङ् ग्रहणमासु लोटो वविधीयतामिति चेन्नालोटा लिङो धातोर्भाभूदिति लि
ङ् ग्रहणस्यात्रावश्यकत्वात्। न चैवमिच्छार्थेषु लोट् चेत्येव सूच्यतामिति वाच्यम्। चकारेण लिङोऽनुकर्षेण संवदस्य विभाषाग्रहणस्यानुकर्षेण प्रसङ्गः।

१४३

कारं नमपि स्यादिति न चैवमपि कामप्रवेदन इत्युपसंख्यानार्दने नैव सिद्धे कामप्रवेदने कश्चित्तीति सूत्रमाख्यातवाच्या यत्राप्रकरणे ॥ ३३ ॥ १५ ॥
देवगम्यते इच्छार्थकमुपपदं नास्ति तदर्थं तद्वारं माना ॥ ३३ ॥ लिङ्-चा समानकर्तृकेषु तु मुनित्यनेन इच्छार्थे पुलिङ्-लोटाविति विहितेऽपि लिङ्-लोटे
वधिप्राप्ते लिङ्-प्रतिप्रसवार्थे सूत्रं न चान्न वा सरूपविधिना लिङ्-लोटेर्नित्यवाधानेति शंका कृत्य इतुमुनखलर्थेषु तदभावात् अथपि सारूपविधिः
स्यादेवमपि लिङे वयथा स्यात्तौट्माभूदित्येवमर्थतद्वारं ध्वमेवाक्रियातिपत्तौ लङ्-प्राग्वत्ता इच्छार्थेभ्यो इच्छार्थेभ्यः किं पचोति गच्छति प्रेषाति सग

लिङ्-॥ ३३ ॥ १५ ॥ समानकर्तृकेषु इच्छार्थेषु पदे पुलिङ्-स्यात् भुञ्जीयेतीच्छति इच्छार्थेभ्यो विभाषा वर्जमाने ॥ ३३ ॥ १६ ॥

लिङ्-स्यात्पक्षे लङ्-इच्छेता इच्छति कामयेता कामयते विधिनिमन्त्रणेति लिङ्-विधौ यजेता निमन्त्रणे इह भुञ्जीत भवान् आम

न्त्रणे इहासीता अधीष्टे पुनर्मध्यापयेद् वाना सम्प्रश्ने किम्भवेदमधीयीत ते तर्कः प्रार्थने भो भोजनं लभेया एव लोटा प्रेषाति

सर्गप्राप्तकालेषु कृत्याश्च ॥ ३३ ॥ १६ ॥ प्रेषो विधिः अतिमर्गः कामचारानुज्ञा भवता यष्टव्या भवान्यजतामा चकारेण लोटेन

कर्षणं प्रातःकालार्थमा लिङ्-उर्ध्वमौहर्तिके ॥ ३३ ॥ १६ ॥ प्रेषादयो नुवर्तन्ते मुहूर्तादूर्ध्वं यजेता यजता सायं यज्या स्मेलोटा ॥ ३३ ॥ १७ ॥

पूर्वसूत्रस्य विषये लिङ्-कृत्यानां चापकार उर्ध्वमुहूर्तात् यजता स्मा अधीष्टे च ॥ ३३ ॥ १६ ॥ स्म उपपदे धातुलोटा स्यात् त्वं स्म अ

विषो विधिरिति विधिग्रहणे कर्तव्ये प्रेषे ग्रहणं शिष्यबुद्धिर्वैश्या कर्मिणा इः लोटेऽनुकर्षणमिति लोटे चेति योगस्य प्रयोजनमेकयोगत्वे
तत्र लिङ्-पुनर्कर्षणं स्यात् प्रातःकालार्थमिति प्रेषाति सर्गयोः पूर्वोक्तं गृहत्वादिति भावः लिङ्-चोर्ध्वं प्रातःकालविशेषकप्राप्तस्य लिङो विधाना
मिदं सूत्रं प्रेषाति सर्गयोः पूर्वोक्तं प्रातःकालं लिङ्-लोटे कृत्यानां कालविशेषः स्मिन् लिङ्-वाधो माभूदिति चकारः पूर्वोक्तं विधाय इति प्रेषाति
पञ्चमौहर्तिके इति चानुवर्तते इति भावः अधीष्टे च लिङोपकारः यागविभागस्तु उर्ध्वमौहर्तिके न नुवर्तत्यर्थः ॥

सि. कौ. लिङ्ग दि। काल समय वेला सुचेति। उपपदे चिति वचनवियरिणमेन संबध्यते। तुमुनोपवादः। यद्गु जीतेति। यत्कालः पचती मत्तु नदी न
टी. त. मनुहः। अही योन्ने कर्तरि गम्यमाने कृत्यत्वे भवन्ति त्वया कन्या वोढव्या। वृहनीया। त्वं कन्या वोढा। कन्यां वहेरिति। कन्यां वहेनेत्यर्थः।
उ. ति. हि किमर्थं कृत्यत्वे विधीयते। यावता सामान्येन विहितत्वाद्देहिभविष्यतीति चेत्। अत्राहुः। अर्हता यद्यो न्यायामप्राप्तो लिङ्गिधीयते तेन तु लिङ्गवा
१४३ धामाभूदिति कृत्यत्वे विधाने। न च वासरूपविधिना समीहितसिद्धिः। स्वधिकाराद्ध्वेतदप्रवृत्तेरिति। धातुसंबंधो रहुः। विशेषणविशेष्यभा
वादि संबंधोऽनुपपन्नः। स्वार्थस्मारणे नोपक्षीणत्वात्। परार्थसंसर्गो वाक्यार्थः कारकविशिष्टा क्रिया चेति स्वीकारात्। यनेमादतेन शाब्दो लिप्र

लिङ्गदि। ३३१६० ॥ यच्छब्दे उपपदे काल समय वेला सुचलिङ्ग स्यात्। कालः समयो वेला वा यद्गु जीतमवान्। कृत्यत्वे चश्च। ३
३१६०॥ चालिङ्ग। त्वं कन्यां वहे। शकिलिङ्ग। ३३१७२॥ शक्तौ लिङ्ग स्यात्। चात्कन्याः। भारं त्वं वहे। भाडि-लुङ्ग। कथमाभवतु
माभविष्यतीति। नायमाङ्किनुमाशब्दः। धातुसम्बन्धे प्रत्ययाः। ३३४१॥ धात्वर्थानां सम्बन्धे यत्र काले प्रत्यया उक्तास्ततोऽन्यत्रापि स्युः।
तिङ् वाच्यक्रियायाः प्राधान्यात्तदनुरोधेन गुणभूतक्रियावाचिभ्यः प्रत्ययाः। वसनद्दर्श। भूते लट्। अतीतकसकर्मककर्तृकन्दर्शनमर्थः।

त्यय रस्य वष्टुभ्यश्च बोधेश्चोपि भासत इत्यभ्युपगमे पिशब्दस्य स्वार्थे प्रत्येव प्र। सोमयाज्यस्य पुत्रो भविता। सोमेन यक्ष्यमाणस्य पुत्रस्तत्कर्तृक
कारत्वेन तु शब्दंतरं प्रति तथा च धातुसंबन्धो वको न न बुध्यते इति तस्य वाक्यार्थत्वा संभवाद्वा तु शब्देन धात्वर्थो लक्ष्यतो ननु धातोः कर्मकः सम्मानकर्तृक
दिमिसन्विधौ कर्मत्वं समानकर्तृकत्वं च धातोरर्थद्वारकं विशेषणमाश्रितं तथेहापि धात्वोरर्थद्वारकः संबन्धोऽस्त्विति चेत्। मैत्रेयतया हि मैत्रेयपरस्य
रसंबन्धार्थो बोधकानेकधातुप्रयोग एव प्रत्ययाः स्युस्तत्त्वगोमानासीत् गोमानमवितेन्यादिन सिध्येत। न खत्र वसनद्दर्शेन नववर्तमानकाले वसि
द्वर्तमानकालोक्तिः प्रयुज्यते। न चाप्रयुज्यमानस्य धात्वंतरेण संबन्धोऽस्ति। अर्थयोः संबन्धोऽभ्युपगमे तु धातुद्वयभावे पि धात्वर्थद्वयस्य संत्वात् गोमाना

सीदित्वा दोनानुपपत्तिः। तदेतदभिप्रेत्याहाधात्वर्थानामिति। विषयवहुत्वापेक्षं बहुवचनं एकैकविषयपेक्षायां तु धात्वर्थयोरिति बोध्यं। एतच्च मनोरमा
नुसारेण व्याख्यातां केचित्तु धात्वर्थद्वारकसंबंधेऽभ्युपगते गोमानासीद्वितेत्यादिन सिध्येदिति मनोरमाक्तं चिंत्य मेवातत्करोति तद्विषयत्रैव तद
स्यात्पक्षिन्नित्यत्राप्येकत्ववर्तमानत्वयोरविवक्षितत्वात् प्रकृतसूत्रानपेक्षयैव तत्सिद्धेः। नन्यत्र मतुविधौ वर्तमाने लडित्याह विवक्षालु विशेषपरि
ग्रहो लोत्साहः। तत्तभाष्यकैयटाद्यननुगुणं। तथा हि भाष्यप्रत्ययस्य नुवर्तमाने पुनरत्र प्रत्ययग्रहणं किमर्थमित्याक्षिप्य अधातुप्रत्ययानामपि सवधे
साधुत्वं यथा स्यात् गोमानासीत् भवित्वावेति समाहितं। कैयटेन तु तदस्यास्य स्मिति मनुष्यप्रत्ययो वर्तमानसत्ताविशिष्टप्रकृत्यर्थयुक्तो विहित इ
त्युक्तं। तथा च मतुविधावलीत्यत्र एकत्वस्याविवक्षितत्वेऽपि वर्तमानत्वं विवक्षितमिति तत्प्रत्ययवत्त्वाद्दवगम्यते। किंचांतिमानयेत्युक्ते वर्तमानसत्ता
विशिष्टदंडयुक्त एवाऽऽनीयते नाप्य। तथा च आसीत् भवितेति तिङंतयदानुरोधेन गोमानित्यत्र गावोऽस्यासन् गावोऽस्य भवितार इत्यतीतानागतसत्तावि
शिष्टप्रकृत्यर्थयुक्ते मनुष्यप्रत्ययप्रकृतसूत्रेणैव विधीयते न तु तदुक्तरीत्या लभ्यते इति दिक्। ननु तत्तद्विधिवानुरोधेनैव स्वविषये प्रत्ययाः सिद्धाः किमनेन
सूत्रेणेत्यत आह। यत्र काल इति। वर्तमानसामीप्यद्वाराभ्यकालान्यत्वं प्रायेण प्रतिपाद्यते तदेव चेह गृह्यते इति भावः। अतएव न यथा वित्यादौ वर्त
मानभूतकालादिप्रत्ययेषु को वा स्वकालात् प्रच्युतो भवतीत्याकांक्षायामाह। तिङंतवाच्येति। प्रधानानुरोधेन गुणसामिप्येव सूचितं न तु विपरीतमि
ति भावः। प्रत्यया इति। कालोत्तरभाजो भवतीत्यर्थः। भूते लडिति। एवं च उचित्वाद्दर्शयत्यर्थः। अतीतेति। अतीतवासकालेति दर्शयत्यर्थः। निवे
दयिष्यतो मनो न विवक्ष्ये इत्यत्र तु वेदयते भूते लट् तस्य लटः सहेति श्रुतप्रत्ययां निवेदनं कृतवत् इत्यर्थ इत्याद्युक्तं। स्यादेवमिति विकृत्यमाह। ननु
त्रसूत्ररीत्या भाविशब्दस्य भूतकालत्वेऽपि कृते सत्यतीतं भवनमित्यर्थो दासीच्छब्दस्याप्येककर्तृकमतीतं भवनमित्यर्थो भाव्याच्छब्दोऽप्यु

सि. कौ.
टी. त.
उ. ति.
१५४

गपत्प्रयोगो न स्यात्। भाविशब्दार्थस्य आसीच्छब्देनैव लभ्यता ततश्चैतावं कालं भावितया व्यवहृतं तदिदानीमासीदित्यर्थः। तत्रावश्यं कर्तव्यं कृतं तद्गो-
मानसीत इत्यत्रापि गोमानिति व्यवहारविषय आसीदित्यर्थः। तत्रावश्यं कर्तव्यं कृतं तद्गो-
वर्तमानप्रत्ययेनातेषामवितेतिलुङ् तसमभिव्याहारे सति सोमयाजीतिव्यवहारविषयमाणा इत्यध्याहारेण निभविष्यदर्थे लक्षणायाः प्रयोगो भवेदिति।
किमनेन सूत्रेणेति चेत्। अत्राहुः। अध्याहारलक्षणाप्रयुक्तज्ञेयविनैव प्रायेण निर्वाहार्थं सूत्रारंभः। नहि भाविकृत्यमासीदिति। अत्राहुः। अध्याहारादिक-
मगत्या भवतीति सर्वत्र तत्स्वीकर्तुमुचितमिति॥ ॥ क्रियासमभिव्याहारेण धातोरेवार्थः। यन्नेव धातक इति भावः तस्य

क्रियासमभिव्याहारे लोडलोडोहिस्वौ वाचतध्वमोः। ३५२॥ पौनः पुन्यध्वार्थे च योत्येधातोर्लोडस्यान्त्यस्य च हिस्वोः सति त्रिभुवनमपवादः॥
तौ च हिस्वौ क्रमेण परस्मैपदान्मनेपदसंज्ञौ सल्लिङ् संज्ञौ च तध्वमोर्विषये तु हिस्वौ वास्तव्यपुरुषैकवचनसंज्ञे तु सन्ध्या रतिदिश्येते। हिस्ववि-
धानसामर्थ्यात्। तेन सकलपुरुषवचनविषये परस्मैपदिभ्यो हिः कर्त्तरि। आत्मनेपदिभ्यः स्वभावकर्मकर्त्तृसमिमुख्येऽन्यतरस्या-
मा ३५३॥ अनेकक्रियासमुच्चये योत्येधागुक्तं वा स्यात्। यथा विध्यनुप्रयोगः पूर्वस्मिन्। ३५४॥ आद्येलोडिधाधेलोडप्रकृतिभूत एव

च हिस्वो ल इति। ननु लोड इत्यनेन तिङेलक्षयित्वातिङ्ममेव हिस्वो विधीयेतां। तथा सति तिङ् तत्वात्पदत्वं लभ्यत इति गुणोप-
पत्तिः। अत्र तध्वमोरिति वाक्यशेषोपि स्वरसतः संगच्छते। अन्यथा येन नात्रा सन्यायेन हिस्वयोस्तिङ् पवादत्वे सति तध्वमोः स्यात्। ततो विधिलक्षणे वि-
धानासंभवादुक्तं वाक्यशेषोदुरुपपाद इति चेत्। अत्राहुः। लोडशब्दस्य तिङ् लक्षणा न न्याय्या। असंज्ञातविरोधित्वेनोपक्रमस्य प्रावल्यादिविषय-
समस्याश्रयणेन वाक्यशेषस्याप्यनन्तत्वाच्च। किंचातिङ्मादेशत्वेति पिसिपमियास्थाने विहितस्य हेः स्थानिवद्भावेन पित्वा तद्धिस्वोभावे च लु-
नीहीत्यत्र ईहल्यघोरितीत्वं न स्यात्। ब्रूहीत्यत्र वृद्धिर्द्वितीयागमे ब्रवीहि इति स्यात्। तच्छीत्यत्र तु मरणहृदमितीमागमे तृतेदीति स्यात्। किंचे॥

लादेशनामेवपरस्मैपदात्मनेपदसंज्ञाननुलादेशातिडादेशानामितिसर्वेषांतिडां हावपिहिस्वौययायेणस्यातां ननुतिवादीनां हिस्वोऽस्त्र
 तिपदस्यवस्थया। ततश्चलकारस्मैवादेशो हिस्वो ननुतिडामित्यवश्यं स्वीकर्तव्यमिति। नचेवद्वयोरपिलः परस्मैपदमिति परस्मैपदसंज्ञास्या
 तस्य परस्मैपदिभ्य एव हिस्वोऽस्यातामत आह। नो चेति। अयं भावः। लोटो हिस्वो इति वाक्ये क्रिया समभिहारे लोटिति वाक्ये लोटित्यनुवर्तते
 तच्च हिस्वावित्यस्य विशेषणं। नच हिस्वो लोभो भवत इति सामर्थ्या लोटो धर्मकावित्यर्थः संपद्यते। तत्रापि मुख्यलोटसंवाधिनो धर्मस्य प्रत्यय
 त्वस्यातिदेशो व्यर्थः। स्थानिवत्त्वेनैव तस्मिन्नेः। किंतु स्थानिवद्भावलोठव्यपदेशकोतिड् भूतौ यो हिस्वो तयोरेव धर्म इहातिदिश्यते। केचि
 नु क्रियासमभिहारे लोटित्यनंतरं लाघवात् तस्य हिस्वाविति वक्तव्ये लोटग्रहणसामर्थ्या लोटो धर्मकावेव हिस्वो लोटः स्थाने भवत इत्यर्थः स
 पद्यत्वेन तथा च पूर्वोक्तरीत्या तिड् भूतौ यो हिस्वो तयोरेव धर्म इहातिदिश्यते इति सिद्धमिष्टं। एवं च लोटो हिस्वाविति वाक्ये पूर्ववाक्या लोटग्रह
 णं ननु वर्तनीयमित्याहुः। तिड् संज्ञौ वेति। तेन पदत्वं तिड् तिड् इति च भवति। हिस्वविधान इति। यदि हि पुरुषश्च न संज्ञे अपि स्यातां तर्हि य
 षात्सामानाधिकरण्या एकत्वे च सत्त्वे व हिस्वाभ्यां भाव्यतत्र च व्यर्थो हिस्वविधिरिति भावः। हिः कर्तरि स्वोभावे कर्मकर्तृत्वमिति। उक्तं च कैयदेनापि
 हि शब्दस्य कर्तृवाच्यः स्वशब्दस्य तु भावकर्मकर्तार इति। अत्र न व्यर्थः। अल्पे हस्वे रत्यादौ कप्रत्ययवत् क्रियासमभिहारे लोटो धर्मकावेव हिस्वो लोटः
 त्वस्मिन् लोटिलः कर्मणि चेत्प्राधान्याभावात् प्रयोजनाभावात्। यदि तु हि शब्दस्य कर्तृत्वमर्थः स्यात् पुनः पुनरतिशयः। तत्रानुवर्तनस्यार्थ
 इति न दृश्यमाणं ग्रंथः स्वरसतो न संगच्छेता या हि या हीत्यादौ तु कर्त्रो हि प्रतीतिर्यातीत्यादिसमभिहारेण सुनभैवा। कर्तृत्वाच्च कर्तृत्ववत्तडा
 देशान् प्रागेव आमः परस्य ले लुक्प्रामंते संख्या प्रतीत्यभावेपि च के इत्यनुप्रयोगवशेन एककर्तृकाद्वहिरुपाक्रियेत्यविशेषः। यिसंख्या प्रतीत्य
 नित्यैव हिस्वाते ध्वायकालकारकसंख्या प्रतीतिर्यातीत्याद्यनुप्रयोगवलेन भवतीत्याहुः। स्यादेतत्। क्रियासमभिहारे हिस्वो लोटो धर्मकावेव हिस्वो लोटः

सि. कौ. सूत्रमस्मात्तथाचहिस्वौलोचौनभवतइतिलोडधर्मकावित्यर्थः पूर्वोक्तरीत्या स्यादितिसर्वेष्टसिद्धौ किमनेनलोडइतिप्रश्नं न करणेनेतिचेत्
 ही. ने. अत्राहुः। हिस्वयोर्यदिलोडस्थानिकत्वेनस्वीक्रियतेतर्हितयोर्लोडादेशवद्भावेनईहल्यघोरित्यादिप्रवृत्त्यालुभेहीत्यादिसिद्धावपिहिस्वा
 उ. ति. सुस्पलोडंतत्वेनसिध्येतातथाचाहंतचेत्यनुदात्तविकल्पोन स्याताहंतप्रभुनीहीत्ययेलुनाति। एडंचलोडंतत्वल्पाभ्यंलोडोहिस्वावितिविधी
 १४५ यतोयदितुहिस्वौलोडित्युक्तेपिलोडुतभावाश्रयेणलोडंतकार्यंहंतचेतिस्वरविकल्पः सिध्यतीतिब्रूयेतर्हिस्थानिवतभावलब्धलोडधर्म।
 कौहिस्वावित्यर्थस्यानाश्रयणाहोडादेशकार्याणिपरस्मैपदात्मनेपदनिडसंज्ञासुनसिध्यंति। तथाचपूर्वोक्तदोषस्तदवध्यः स्यात्। लोडोहि
 स्वरित्युक्तेतुस्थानिवद्भावेनहिस्वयोर्लोडातलोडंतकार्यस्वरविकल्पः सिध्यतिक्रियासमभिहारेलोडइतिवाक्यातलोडित्यमुवर्त्यहिस्वौलोडि
 तिप्रागेवव्याख्यातत्वात्लोडादेशवद्भावेनपरस्मैपदात्मनेपदसंज्ञादीन्यपिसिध्यंतीति॥

समुच्चयशत। चिनोतेभवि एरजित्यच। प्रागुक्तमिति। धातोर्लोडलोडोहिस्वोतध्वमोर्विषयेवेत्यर्थः। यथाविध्यनु। पूर्वस्मिन् क्रियासमभिहारे विषयो। अत्र संख्याकारकादीनां हिस्वांतादप्रतीतेस्तद्बोधनायानुप्रयोगो न्यायतएव प्राप्तस्तदनुवादेन यथाविधीति नियम्यते। तथाच पक्षे

समुच्चये सामान्यवचनस्य। ३४। ५॥ समुच्चये लोडिधौ सामान्यार्थस्य धातोर्नुप्रयोगः स्यात्। अनुप्रयोगाद्यर्थो यथेष्टलडादयस्ति वादयश्च। ततः संख्याकाले योः पुरुषविशेषार्थस्य चाभिव्यक्तिः। क्रियासमभिहारे द्वे वाच्ये। याहिया हीति याति। पुनः पुनरतिशयेन वायानंदे। तस्यार्थः एककर्तृकं वर्तमानं यांनं। यातीत्यस्य इति शब्दस्त्वभेदान्नयेनान्यथाहयति। एवं यातः। याज्जि। यासि॥ याथा। याथा यातयातेति युं याथा। याहिया हीत्ययासीत्। यास्यति वा। अधी घाधी खेत्यधीते। ध्वं विषये पक्षेऽधी ध्वमधी ध्वमिति युं यमधी ध्वे। समुच्चये तु सकृन्निवधोनाः स्वादेत्यभ्यवहरति। अन्नं भुंक्ष्वदाधिकमास्वादयस्वत्यभ्यवहरते। तध्वमोस्तु पितृस्वादतेत्यभ्यवहरथा भुङ्क्ष्व आस्वादयध्वमित्यभ्यवहरंध्वे। यस्य हिस्वो। अत्र समुच्चयमानविशेषाणामनुप्रयोगार्थेन सामान्येनाभेदान्नयः। पक्षे सकृन्निवतिधा नाः स्वादति अन्नं भुङ्क्ष्वदाधिकमास्वादते। एतेन पुरीमवस्कन्दलुनीहिनन्दनं मुयाणरत्नानिहरामराङ्गनाः। विगृह्य चक्रेन मुचिद्विषा वलौ यस्तस्य मस्त्रासथ्यमहर्दिवं दिव इति व्याख्यातमा। अवस्कन्दनलवनादिरूपामृतानद्यतेन पराक्ष्वा एककर्तृका अस्त्रासथ्यक्रियेत्यर्थात्। इह पुनः पुनश्च स्कन्देत्यादिरर्थ इति व्याख्याने भ्रममूलकमेव द्वितीयसूत्रे क्रियासमभिहार इत्यस्यानभूतत्वेऽपि न स्पष्टित्वा पक्षेऽपि पुरीमवस्कन्देत्यादि मध्यमपुरुषैकवचनमित्यपिकेषाच्चिदमएव। पुरुषवचनसंज्ञे इहनेत्युक्तत्वात्॥ शतलकारार्थप्रक्रिया॥ इति मद्रोजिदीक्षितविरचिते तायांसिद्धान्तकौमुद्यामुत्तराद्वेति उक्तं समाप्तम्॥

॥ प्रातस्तनियमनाद्याहिया हीति गच्छतीत्यादिनभ्रवति। यद्यप्यन्यत्र दन् हन पूषार्यम्णा शावित्यादौ नियमशब्दे न परिसंख्या व्यवहियते सर्वनामस्थाने चेत्यादिना शोततमिने च दीर्घप्रतिशेन्यत्र

मि. को. तन्निवृत्तिपरत्वात्तथापीह कदाचिद्यत्तीत्यस्य कदाचित्गच्छतीत्यस्यानुप्रयोगे प्राप्तेयथाविधीत्ययमप्राप्तांशपरिपूरणं यत्रीक्षीनवहंतीत्यादिवदि
दी. त. चीयत्तद्विनिनियमविधिरेवा एतेन मीमांसकप्रसिद्धनियमविधिः शब्दशास्त्रे प्रसिद्ध इति वदंतः परास्ताः ॥ हेवाच्य इति वार्तिकमिदं द्विरुक्तं प्रकृति
उ. ति. यायां व्याख्याता इति शब्दस्त्विति ननु इति शब्देन व्यवधानाच्चातीत्यस्यानुप्रयोगत्वं कथमिति चेत् अत्राहुः अनुशब्दस्येहानुवादित्वमात्रपरत्वा
१४६ च्चवहितवियरीतप्रयोगयोरिष्टापत्तिः एतच्च भाष्यकारीयोदाहरणसूत्रप्रत्याख्यानाभ्यां निर्णयते न च समुच्चये समान्यवचनस्येति विशेष
यस्योक्तत्वात् सूत्रैकदेशस्य पूर्वस्मिन् इति पदस्य वैयर्थ्यमस्तु नामा यथाविध्यनुप्रयोगश्चित्तु यथाविधीति नियमार्थेऽपि कर्तव्यमेव अन्यथा याहि
याहीति गच्छतीत्यादि स्यादिति वाच्यं यस्मात्त्रोदविधिस्तत् प्रकृतिकतिङ् न स्येवोपस्थितत्वेनानुप्रयोक्तुमर्हत्वा न तूपस्थितपरित्यागेन य
तर्कं चिह्नानुप्रकृतिक तिङ् तस्यानुप्रयोगोर्हतेति अतएव स्वरूपं शब्दस्येति सूत्रं प्रत्याख्यातं भाष्यकारेण अग्नेर्द्विगित्यादौ विधिवा
क्यगतं स्यात्कारवाचकाग्निशब्दादेरुपस्थितत्वात् तत्परित्यागेनानुपस्थितवन्त्यादि शब्देभ्योदगादिर्न भवेदिति एवं चास्मिन् प्रत्याख्याते यथाविम
ध्यनुप्रयोगसूत्रे मीमांसकप्रसिद्धनियमविधेः स्थितोदाहरणमन्यदन्वेषणीयमिति दिक् एवमिति याहियाहीति प्रातः याहियाहीति यांती
त्येवमूह्यमित्यर्थः पक्षे इति वाचत ध्वमोरित्युक्तत्वात् हि स्वाभावयस्ये इत्यर्थः तद्ध्वमोरित्यत्र तशब्देन मध्यमपुरुषवहुवचनं गृह्यते ध्वंसाह
र्जनं यद्यपि ध्वमित्यस्यात्मनेपदत्वमस्तीति तत्साहचर्येण प्रथमपुरुषैकवचनस्य ग्रहणं प्राप्नोति तथापि बहुवचनत्वमध्यमत्वरूपध
मीभ्यां मध्यमपुरुषवहुवचनमेव गृह्यत इत्याशयेनोदाहरति प्रातयातेति यूयमिति अस्यापिलोलेलङ्त्वान्तस्थस्य मिया मिति यात इत्यत्र
यस्य तादेशः विध्यादिलोडविषये त्वनुप्रयोगेऽपि यस्य तादेशः प्रवृत्तेर्युययातेत्यनुप्रयोक्तव्यं अधीध्वं अधीध्वमिति सवाभ्यामित्यम्

अथैवे इति। विध्यादिलोड्डिषयेतु अधीध्वमित्येवानुप्रयोक्तव्यं। भावकर्मणोऽनुभूयस्वभूयस्वेतिभूयते। पच्यसपच्यस्वेतिपच्यते। रत्याद्युज्जेयं।
समुच्चयेन्यतरस्यामिति सूत्रे क्रियासमभिहार इत्यनन्वर्तनान्न द्वित्वमकृतैवोदाहरति। सकृन्पिबधानाः खादेति। अभ्यवहरथेति। विध्यादि
लोड्डिषयेतु अभ्यवहरतेत्यनुप्रयोक्तव्यं एवं अभ्यवहरध्वे इत्यत्राप्युक्तविषये अभ्यवहरध्वमित्यनुप्रयोक्तव्यं। पसेहि स्वावितिपिब खादेत्या।
भ्यवहरथ। भुंस्व आखादस्वेत्यभ्यवहरध्वे इत्युदाहार्यं। लवनादीति। आदेशब्देन मोषणहरणे ग्राह्ये। अनुवृत्त्यभ्युपगमे बाधकमाह। लोडं तस्य वि
भ्रम एवेति। पुरुषांश्चेवचनांश्चेवल्लोडंश्चेतु प्रमैवेतिभावः। एवमुक्तोदाहरणेषु हि स्वांतेषु तिङंतत्वं यथा यथं परस्मैपदात्मनेपदांतत्वं च सिद्धं
पुरुषवचनसंज्ञेतुविधानसामर्थ्याद्विस्वयोर्नस्तत्तुक्तमिति सर्वेष्टसिद्धिः॥ ॥ इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीवासनेंद्रस्वामिचरणरविंद
सेवकज्ञानेन्द्रसरस्वतीकृतौ सिद्धांतकौमुदीव्याख्यायांतत्त्वबोधिन्याख्यायां तिङंतकांडसमाप्तम्॥ ॥

॥ इति श्रीसिद्धान्तकौमुदीतत्त्वबोधिनीसंयुक्तनिडंनसमाप्तम् ॥

